श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

श्रीश्रीपादराजप्रतिष्ठित-श्रीलक्ष्मीनारायणः, मुळबागलु

सम्पादकाः

श्री १०८ श्री प्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

मुळबागलु

॥ श्रीनिवासो विजयते ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-
श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमकृत'**परिमळ**'टिप्पणीसमेता

द्वितीयं सम्पुटम्

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे वैशेषिकाधिकरणतः चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादान्तम्

(२-२-६ तः ग्रन्थसमाप्तिः)

सम्पादकाः

श्री १०८ श्री प्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

(संस्थापकाः - श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठः)

मुळबागलु

Tīkā of Śrīmad-Anuvyākhyāna
written by Śrī Madhvācārya on Brahmasūtras

Śrīman Nyāyasudhā

written by Śrī Jayatīrtharu
with 'Parimala' Tippaṇī of Śrī Rāghavendra Swāmījī

Valume : II - Adhikaraṇa 2-2-6 to Granthasamāpti

First Edition : 1986
Second Edition : 2011

Price : Rs. 1750/- (for Two volumes).

Editor :
Śrī 108 Śrī Prajñānanidhi Tīrtha Śrīpādaṅgalavaru
(Founder : Śrī Prasanna Rāghavendra Swāmī Mutt)
Mulbāgalu, Kolar Dist.

Published By :
D. N. Vyasarāja, D. N. Vāsudeva, D. N. Kṛṣṇamūrty
Śrī Prasanna Rāghavendra Swāmī Mutt
Agrahār, Mulbāgalu, Kolar Dist. Mobile No. 98453 36414

Copies also available at :
Sri Narasimha Krupa
No. 358, 2nd A Main, 5th Cross
Srinivasanagar, BSK I Stage
Bangalore 560 050 Ph. 080 - 2669 7128
Mobile : 98445 88759, 94485 38833

Printed By :
Dhananjay Warkhedkar
at : **Sudhā Mudraṇa**
Śaṅkarpuram, Bangalore - 560 004.
☎ 080-65602836 *Mobile* : 92430 74414

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत'परिमळ'टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे वैशेषिकाधिकरणम्
॥ २-२-६ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥

सु०— अत्र परमाण्वारम्भवादिनां वैशेषिकादीनां मतमपाक्रियते।

'ननु वैशेषिकादयः परमेश्वरमङ्गीकुर्वन्त्येव, तत्कथं तन्निरासायाधिकरणारम्भः' इत्याशङ्क्य 'यद्यपीश्वरं स्वरूपेणाङ्गीकुर्वन्ति तथाऽपि तद्धर्मेषु सुखादिषु विप्रतिपद्यन्त एव, तथा सृष्टिप्रलयादिविधिं चान्यथा मन्यन्ते, इत्यतो युक्तस्तन्निरासायाधिकरणारम्भः' इत्याशयवांस्तन्मतमुपन्यस्यति **नित्येति**।

अनु०— नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सङ्ख्याद्यैरपि पञ्चभिः।
युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये

ईशं वदन्तोऽन्ये 'इत्याहुरि'ति वक्ष्यमाणेनान्वयः। नित्या ज्ञानप्रयत्नेच्छा यस्यासौ तथोक्तः। **सङ्ख्याद्यैः** सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैः। सावधारणं चैतत्। एवम् अष्टगुणकमेव वदन्त इति।

नित्यद्रव्याश्रितानि एकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यान्येव, द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनि संयोगविभागौ च सर्वत्रानित्या एवेति सिद्धत्वात् सङ्ख्यादौ विद्यमानोऽपि नित्यानित्यत्वविभागो नाभिहितः।

ज्ञानादीनां तु जीवाश्रितानामनित्यत्वादत्र नित्यत्वसङ्कीर्तनम् ।

परि०— परमाण्वारम्भवादिनाम् परमाणुसमवायिकारणकार्यवादिनां वैशेषिकनैयायिकानामित्यर्थः । एतच्च 'ईशं वदन्तोऽन्ये' इति मूलोक्त्युपयोग्यपि शङ्कोत्थापनार्थमुक्तम् । ननु नित्यज्ञानेति ज्ञानादिगतनित्यत्वोक्तिवत् सङ्ख्यादिगतनित्यत्वाद्युक्तिः कुतो नेत्यत आह **नित्यद्रव्येति । एकपृथक्त्वेति** । अयमस्मात्पृथगित्येवंरूपं एक-पृथक्त्वमित्यर्थः । ईशघटौ पृथगिति द्वित्वसमानाधिकरणं द्विपृथक्त्वं, आदिपदेनेशघटपटाः पृथगिति त्रित्वसमाना-धिकरणत्रिपृथक्त्वग्रहः । **सर्वत्रेति** । नित्यद्रव्येऽनित्यद्रव्ये चेत्यर्थः । ईशादौ नित्येऽपि घटादिनिरूपितद्वित्वादे-रनित्यत्वात् । **नाभिहित इति** । किन्तु सङ्ख्याद्यैरित्येवोक्तमित्यर्थः । तर्हि ज्ञानादौ नित्यत्वोक्तिः कुत इत्यत आह **ज्ञानादीनां त्विति** ।

सु०— यद्यपि केचिदीश्वरं षड्गुणमाचक्षते तथाऽपि न तत्परमं मतमित्यष्टगुणत्व-मेवोपन्यस्तम् ।

एवमात्रेयस्य ज्ञानानित्यत्वमपि नोपन्यस्तम् ।

यद्वा नित्यत्वसङ्कीर्तनं गुणान्तराभावे युक्तित्वेन कृतम् । तथा हि । जीवात्मानो बुद्धि-सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाभिर्नवभिर्विशेषगुणैर्युक्ताः । तत्र नित्ययथार्थज्ञानस्य मोहाभावात् तत्प्रभवस्य द्वेषस्याभावः, तदभावे तन्मूलयोर्धर्माधर्मयोरभावः । इच्छाया अपि मोहाभावेनारागरूपत्वान्न धर्मादिकारणत्वम्, धर्माद्यभावे च तत्कार्ययोः सुखदुःखयोरभाव एव । नित्यज्ञानत्वादेव स्मृत्यसम्भवेन कल्पकाभावात् भावनाया अप्यभाव इति ।

अथवा नित्यत्वेन ज्ञानादीनामखण्डत्वं सूचयति ।

परि०— षड्गुणमिति । ज्ञानेच्छे विना तदन्यषड्गुणमित्यर्थः । **आत्रेयस्येति** । आत्रेयनामकेनाङ्गीकृत-मीशज्ञानानित्यत्वमपि अमुख्यमतत्वान्नोपन्यस्तमित्यर्थः । **यथार्थज्ञानेति** । दोषाजन्यत्वादिति भावः । **ज्ञाना-दीनामखण्डत्वमिति** । तद्गुणसंविज्ञाने सति ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां त्रित्वाज्ज्ञानादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः । देश-कालव्यवहितनानाविषयभेदेऽपि तत्तद्विषयकज्ञानादेर्जीवात्मज्ञानादेरिव भिन्नत्वाभावोऽखण्डत्वमित्यर्थः, यद्वा अस्म-न्मते यथा ज्ञानेऽभूत्वाभावित्वादिविशेषः । इच्छायां सिसृक्षुत्वादिविशेषः, कृतौ शक्तिव्यक्त्यादिविशेषः, न तथा तन्मते विशेष इति निर्विशेषत्वमखण्डत्वमित्यर्थः ।

सु०— एवमीश्वरविषयां विप्रतिपत्तिमुपन्यस्य सृष्टिविषयाम् उपन्यस्यति तदिच्छेति ।

अनु०— तदिच्छादृष्टचोदिताः ।
परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते द्विशोऽखिलाः ॥

अनु०— **न सर्वधर्म एकोऽस्ति**

सर्वधर्मः अनेकवृत्तिधर्मः । तेन धर्मत्वं न भग्नव्यामिकमिति शेषः । पक्षधर्मता तु स्फुटैवेति ।

'नन्वनेकत्वसङ्ख्या तावदनेकाश्रिता, एकैकस्मिन्द्वित्वादेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । न हि द्वित्वादिकमेकैकप्रतीतौ प्रतीयते, न च प्रतियोगिनिरूप्यम्, धर्मितयैवानेकेषामनुभवात् । अतो धर्मत्वहेतोस्तत्रानैकान्त्यमि'त्यत आह **समुदायस्त्विति** ।

समुदायस्तु भिन्नगः ।

समुदायः अनेकत्वं **भिन्नगः** अनेकाश्रितः ।

सत्यमनेकत्वसङ्ख्याऽनेकाश्रिता, तथाऽपि तदन्यत्वेन हेतुविशेषणाददोष इति भावः । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति नाश्रययोरभेदापत्तिः ।

परि०— नन्वेकप्रतीतावप्रतीयमानद्वित्वादिकं संयोगादिवदेकैकाश्रितमस्त्वित्यत आह **न च प्रतियोगिनिरूप्यमिति** । एवं तर्हि प्रागुक्तदाश्रितव्यक्त्यभेददोषः स्यादेवेत्यत आह **सा चेति** ।

सु०— प्राभाकरास्त्वाहुः ''सादृश्यं तावदेकमनेकानुगतं, तत्र धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः ॥ न च वाच्यं सामान्यमेव सादृश्यमतः पक्षे व्यभिचारचोदनेयमनुपपन्नेति, जातिसङ्करप्रसङ्गात् । अस्ति हि कयोश्चिदश्वरासभव्यक्त्योः सादृश्यं; तत्र यदि सादृश्यमश्वत्वात्परं तदा सर्वेषामप्यश्वानां रासभसादृश्यं स्यात्, यदि चापरं तदा रासभव्यक्तावप्यश्वत्वं स्यात् । एवं रासभत्वेऽपि वाच्यम् ॥ न सादृश्यमश्वरासभवृत्ति ब्रूमः, किन्तु तदवयववृत्ति, द्रव्यगुणावयवकर्मवृत्तीनि सामान्यान्येव हि सादृश्यनामान्यभ्युपगच्छामोऽतो न जातिसङ्करदोष इति चेन्न; 'गौर्गवयेन सदृशी'त्यादिव्यवहाराणाममुख्यत्वप्रसङ्गात् । न च 'सामान्यं प्रतियोगिनिरूप्यम्, तन्निरूप्यं च सादृश्यमि'ति स्फुटोऽनयोर्भेद इति ।'' अत आह **एतादृशं चेति** ।

अनु०— **एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथक् ।**

भवतु सादृश्यं सामान्यतो भिन्नं तथाऽपि **तत्पदार्थेषु पृथक् पृथक्** एवेति न तेन धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः । **एतादृशम्** इति तत्रोक्तहेत्वतिदेशः । न हि सादृश्यस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणमस्ति, 'सदृशाविमावि'त्यादेः 'शुक्लाविमावि'त्यादिवदुपपत्तेः, 'अनयोः सादृश्यमि'त्यादेश्च 'अस्य अनेन सादृश्यम्', 'अस्य अनेन सादृश्यमि'त्युपपत्तेः । एकवचनस्य (च) 'विप्राणां

परमाणुद्वयैः ततोऽत्यन्तभिन्नानि तत्समवेतानि प्रागसन्त्येव द्व्यणुकनामकानि द्रव्याण्युत्पद्यन्त इत्यर्थः।

द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं, जायते इत्यनुवर्तते, एवेति च। अत्रापि पूर्ववद् व्याख्यानम्। अणुत्वपरिमाणस्य परमाणौ द्व्यणुके च साम्याद् द्व्यणुकसंज्ञावत् त्र्यणुकसंज्ञाऽप्युपपद्यत एव।

तैः सजातीयैः संयुक्तैः **चतुर्भिः त्र्यणुकैः तदात्मकं** चतुरणुकात्मकं, द्रव्यं जायते त्र्यणुकेष्वणुसंज्ञोपचारात्। केचित् द्व्यणुकैरेव चतुरणुकारम्भमभ्युपयन्ति। तन्मतानुसारेण तैर्द्व्यणुकैरिति व्याख्येयम्।

द्व्यणुकानि त्रीणि (द्रव्यं) यत्कार्यमारभन्ते तत् त्र्यणुकम्। चतुर्भिरारब्धं चतुरणुकमिति। अत्र च संज्ञा मुख्यैव। **ततः** त्र्यणुकेभ्यश्चतुरणुकेभ्यो वा। तुशब्दो विशेषार्थः। तमेवाह **अनियमेनैव** एतावद्भिरेवेति सङ्ख्यानियमं विनेत्यर्थः। द्रव्यसमवायिकारणानि कार्यद्रव्याणि **खण्डावयविनः**। त्र्यणुकादेरन्त्यावयविनश्च मध्ये नैकमेव खण्डावयवि किन्तु अनियमेनानेकान्यपि भवन्तीति सूचयितुं बहुवचनम्।

ततः तैः खण्डावयविभिश्च **अनियमेनैव** सङ्ख्यानियमं विनैव **सर्वावयविनामन्त्यावयविनां शरीरेन्द्रियविषयाणां सम्भवः**।

तदनेन द्रव्योत्पत्तिरभिहिता। गुणानां कर्मणां च स्वाश्रयद्रव्येषूत्पादो द्रष्टव्यः।

परि०— 'व्यावर्तयती'त्युक्तं व्यावर्त्यत्रयं व्यनक्ति **परमाणुद्वयेनेत्यादिना**। **निरन्तरतयेति**। विरलपरमाणुद्वयेनाव्यवहिततया संश्लिष्टतयोत्पन्नपरमाणुद्वयं नेत्यर्थः। **पूर्ववद् व्याख्यानमिति**। संयुक्तसजातीयद्व्यणुकत्रयैरेव तेभ्योऽत्यन्तभिन्नानि तत्समवेतानि प्रागविद्यमानान्येव त्र्यणुकनामकानि पार्थिवानि आप्यतैजसवायवीयसंज्ञकद्रव्याणि उत्पद्यन्ते जायन्त इत्यसत्कार्यसूचनात्। एवशब्देन च निरन्तरोत्पन्नपरमाणुत्रयमेव त्र्यणुकमिति परमाणुपुञ्जवादस्य द्व्यणुकत्रयपरिणामवादस्य द्व्यणुकत्रयादाधिक्यस्य च व्यावर्तनादिति व्याख्येयमित्यर्थः। परमाण्वादिभिन्नकार्ये कथं तर्ह्यणुसंज्ञेत्यत आह **अणुत्वेति**। द्वावणू हेतू यस्य इत्यादिविग्रहसम्भवात् द्व्यणुकादिसंज्ञेति भावः। 'तदात्मकमि'त्यनुवादः। 'चतुरणुकात्मकमि'ति व्याख्या। **उपचारादिति**। त्र्यणुके चतुरणुके च परिमाणस्य महत्त्वादिति भावः। 'तत' इत्यस्य मतभेदेन अर्थद्वयमाह तत इति।

सु०— सर्वमपि कार्यं भावरूपं कारणत्रितयजन्यम्। कारणानि च समवाय्यसमवायिनिमित्तनामानि। तत्र य(त्सम)त्र समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्। तत्स्वरूपेण

दर्शयति **कारणमिति**।

अनु०— कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र हि।

अत्र द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौ परमाण्वादिद्रव्यपदार्थः **समवायिकारणम्**। कुतः। **अत्र** परमाण्वादौ द्रव्ये, **हि** यस्मात्, सर्वकार्यं समवेतमुत्पद्यते तस्मादिति शेषः।

समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तम्। तदुदाहरति **ईशेति**।

ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतम्।

निमित्तं तु इत्यन्वयः। इदं च सर्वकार्यसाधारणं निमित्तं दर्शितम्। एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्, यथा तुरीवेमादिकं पटस्येत्यादि।

समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम्। समवायिकारणतत्समवायिकारणयोरन्यतरसमवेतत्वं समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वम्। सामर्थ्यावधारणं चानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन भवति। तच्चासमवायिकारणं 'द्रव्यं समवायिकारणमि'तिवन्नैकोक्त्या वक्तुं शक्यम्, प्रतिकार्यं पृथक्त्वात्। अतस्तद्विवेकेन दर्शयितुं तज्ज्ञानस्य कार्यज्ञानसापेक्षत्वात् कार्याकार्यविभागं तावदाह **सामान्येति**।

सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम्।
नित्यं क्रिया अनित्याश्च गुणद्रव्ये द्विरूपके॥

कार्यत्वानित्यत्वयोः समनियमात् नित्यानित्यविभागोक्त्या कार्याकार्यविभाग एव सिद्ध्यति।

परि०— एवं तर्हि तत्त्रयमकार्यमिति वक्तव्ये नित्यमिति कथमुक्तमित्यत आह कार्यत्वानित्यत्वयोरिति।

सु०— षडिमे द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः भावरूपाः पदार्थाः। अभावः सप्तमः।

विधिरूपो भावः। निषेधरूपोऽभावः।

गुणाश्रयो द्रव्यम्, समवायिकारणं वा। सामान्यवानसमवायिकारणमस्पन्दात्मा गुणः। चलनात्मकं कर्म। नित्यमेकमने(कानुगतं)कसमवेतं सामान्यम्। नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त

एव ये ते (अन्त्य)विशेषाः, अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवो वा । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः, अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थितावयुतसिद्धौ, नित्यः सम्बन्धो वा ।

परि०— सामान्यादिस्वरूपं व्यक्तीकर्तुं पदार्थानाह **षडिमे** इति । गुणाश्रयत्वमात्रलक्षणे नेत्यतो लक्षणान्तरमाह **समवायिकारणमिति** । यदा तु गुणाश्रयत्वं गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वं विवक्षितं तदा विषयव्याप्त्यर्थं लक्षणान्तरम् । **असमवायिकारणमिति** । समवायिकारणभिन्नमित्यर्थः । सामान्यादिचतुष्टये द्रव्ये कर्मणि चानतिव्याप्तये क्रमात् त्रीणि विशेषणानि । **नित्यमेकमनेकानुगतमिति** । अनेकानुगतत्वमनेकसमवेतत्वम् । क्वचिदनेकसमवेतमित्येव पठ्यते । तेनात्यन्ताभावादौ समवाये च नातिव्याप्तिः । अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमेन अनेकाधिकरणेष्वाकाशाद्यत्यन्ताभावान्योन्याभावयोः सत्त्वात् । संयोगादावनतिव्याप्तये नित्यमित्युक्तिः । गगनादावनतिव्याप्तये अनेकानुगतमित्युक्तिः । अत्र नित्यमनेकसमवेतमित्येतावतैव पूर्तौ एकमित्युक्तिः स्वरूपकथनायेत्याहुः । **नित्येष्वेवेत्यादि** । अत्र वर्तन्त इत्येवोक्तौ घटादावतिव्याप्तिः, अतो वर्तन्त एवेत्युक्तम् । घटादेरावन्तवत्त्वेन पूर्वोत्तरकालमवर्तनात् । तावत्युक्ते रूपत्वादौ, ततो द्रव्येष्विति । तावति सत्तायाम् । अतो द्रव्येष्वेवेति । तावत्युक्ते घटत्वादौ, अतो नित्येष्विति । तावत्युक्ते द्रव्यत्वादौ, अतो नित्येष्वेवेति । नित्येषु वर्तन्ते विशेषा इत्युक्तौ पार्थिवपरमाणुरूपादौ, अतो वर्तन्त एवेति । तावत्युक्तौ सत्तादौ, अतो नित्येष्वेवेति । तावत्युक्तौ आप्यपरमाणुरूपत्वादौ, ततो द्रव्येष्विति । तावत्युक्ते परमाणुपारिमाण्डिल्यान्तरत्वादौ, अतो द्रव्येष्वेवेति । नित्येषु द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव विशेषा इत्युक्तौ द्रव्यत्वगुणकर्मध्वंसादौ, अतो नित्येष्वेवेति । **अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवो वेति** । व्यावृत्तिशब्दो व्यावृत्तिधीपरः । अत्यन्तं केवलं व्यावृत्तिधीहेतवः । अयमस्मादन्य इति भेदधीमात्रहेतवो न कदाचिदनुगतबुद्धिहेतव इत्यर्थः । व्यावृत्तिहेतव इत्येवोक्तौ व्यावृत्तेः प्रागेव सिद्धत्वेन व्यावृत्तिधीहेतव इति वक्तव्यम् । तावतो द्रव्यत्वादावतिव्याप्तत्वादत्यन्तेति । तस्याद्रव्यादितो व्यावृत्तिधीहेतुत्वेऽपि इदं द्रव्यमिदं द्रव्यमित्यनुगत(वृत्ति)बुद्धेरपि हेतुत्वेन केवलं व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाभावात् ।

सु०— तत्र सामान्यमन्त्यविशेषश्च समवायश्च इत्येतत् त्रयं नित्यम् अकार्यं च ।

विशेष इत्येवोक्ते द्रव्यगुणकर्मसामान्यानामपि ग्रहणं स्यात् । विशिष्यतेऽनेनेति हि विशेषः । द्रव्यं च दण्डादिकमदण्ड्यादिभ्यो देवदत्तादिकं व्यावर्तयति । गुणश्च निर्गुणाद् द्रव्यम् । कर्मापि निष्क्रियान्मूर्तम् । सामान्यं द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता प्रचुराश्रयत्वात् । अपरं द्रव्यत्वादि अल्पाश्रयत्वात् । तत्र परसामान्यस्यानुवृत्तिमात्रहेतुत्वेन सामान्यमात्रत्वेऽप्यपरसामान्यं व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद्विशेषोऽपि भवति । अतः तद्व्यावृत्त्यर्थमन्त्येत्युक्तम् । अन्त्ये द्रव्यादिव्यावर्तकानामभावेऽपि ये व्यावर्तका भवन्ति तेऽन्त्याः । अत्यन्तव्यावृत्तिहेतव इति यावत् । न हि दण्डादिकं तथा, दण्ड्यन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वात् ।

परि०— मूलं योजयति **तत्र सामान्यमिति** । उक्तपदार्थेषु मध्य इत्यर्थः । अर्थलब्धमर्थमाह **अकार्यं चेति** । **विशिष्यत इति** । व्यावर्त्यत इत्यर्थः । विपूर्वात् 'शिष्' इति धातोः अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति करणे घञ्प्रत्यये पुगन्तेति गुणे विशेष इति सिद्धेरिति भावः । द्रव्यादेर्विशेषत्वं व्यनक्ति **द्रव्यं च दण्डादिकमिति** । **अदण्ड्यादिभ्य इति** । दण्डहीनादिभ्य इत्यर्थः । **द्रव्यमिति** । व्यावर्तयतीत्यनुषङ्गः । **मूर्तमिति** । वृक्षादेर्मूर्तं व्यावर्तयतीत्यर्थः । सामान्य(स्य)विशेषत्वं विभागपूर्वं व्यनक्ति **सामान्यं द्विविधमिति** । **परमपरमिति** । मुख्यममुख्यमित्यर्थः । **अनुवृत्तीति** । घटः सन् पटः सन्निति अनुगतबुद्धिमात्रहेतुत्वेन सामान्यमात्रत्वेऽपीत्यर्थः । अपीत्यङ्गीकारवादः । सामान्यादित्रयव्यावृत्तिहेतुत्वेऽपि सत्त्वात् द्रव्यगुणकर्मसु व्यावृत्तिबुद्ध्यहेतुत्वात् सामान्यमात्रत्वेऽपीत्युक्तम् ।

सु०— क्रिया उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरणगमनरूपाः **अनित्याश्च** । चशब्दोऽवधारणे । न द्रव्यादिवदुभयरूपा इत्यर्थः ।

गुणा द्रव्याणि च नित्यानित्यभेदेन द्विविधानीति । तथा हि । द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि । तत्र परमाणुरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वारि, गगनादीनि पञ्च च नित्यानि । द्व्यणुकादिरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वार्यनित्यानीति । गुणाश्चानित्यद्रव्यगता अनित्या एव ।

पार्थिवपरमाणावेकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वानि नित्यानि, रूपरसगन्धस्पर्शानेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । (आप्ये च) पाथसीये च रूपरसस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहा नित्याः, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । तैजसे च रूपस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारा अनित्याः । वायवीये च स्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वसंस्कारा अनित्याः, आकाशे चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दा अनित्याः । काले दिशि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा अनित्याः । आत्मनि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा बुद्ध्यादयश्च नव अनित्याः । ईश्वरात्मनि विशेषोऽभिहितः । मनसि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि, अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । इति विवेकः ।

परि०— क्रिया इत्यादिमूलं योजयति **क्रिया** इति । उर्ध्वदेशसंयोगादिहेतुरुत्क्षेपणक्रिया । अधोदेशसंयोगादिहेतुरपेक्षणम् । अल्पदेशसंयोगादिहेतुराकुञ्चनम् । अनल्पदेशसंयोगादिहेतुः प्रसारणम् । ग्रामान्तरसंयोगादिहेतुर्गमनम् । **गुणाश्चेति** । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारभेदभिन्नेषु गुणेषु अनित्यद्र(व्यगता)व्याणां गुणा अनित्या इत्यर्थः ।

सु०— एवं कार्याकार्यविभागमुक्त्वा यस्य यदसमवायिकारणं तदाह कार्य इति ।

अनु०— कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणम् ।
कारणस्था गुणाद्यास्तु संयोगो द्रव्यकारणम् ॥

कार्यकारणग्रहणमुपलक्षणम् । ततश्च **कार्ये** अकार्ये च द्रव्ये जायमानानां गुणानां समवायिकारणसमवायिकारणस्थाः तथा समवायिकारणस्थाश्च गुणाः समवायिकारणस्थं कर्म च **समवाय्यन्यकारणं** असमवायिकारणम् । कर्मणश्च समवायिकारणस्था गुणा एवासमवायिकारणमिति योज्यम् ।

आद्यस्तुशब्दो द्रव्याद्विशेषं द्योतयति । द्वितीयस्य द्रव्यकारणं तु इत्यन्वयः । यद्वा द्वावप्यनुक्तसमुच्चयार्थौ । तच्चोक्तं तथा हि । कार्यगतानां रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वोत्तरसंयोगविभागगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां कारणगता रूपादयोऽसमवायिकारणम् । पार्थिवपरमाणुगतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां पार्थिवतैजसपरमाणुगतद्रवत्वस्य तद्गत एव तेजःसंयोगः । सर्वत्रानेकत्वानेकपृथक्त्वयोराश्रयगतैकत्वैकपृथक्त्वानि । संयोगविभागवेगानामाश्रयगतं कर्म । परत्वापरत्वयोराश्रयगतौ दिक्कालसंयोगौ । आत्मविशेषगुणानामात्मगतो मनःसंयोगः । शब्दस्याकाशगताः संयोगविभागशब्दाः । कर्मणश्चाश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा इति । द्रव्यस्य तु समवायिकारणानामवयवानां संयोगोऽसमवायिकारणमिति ।

परि०— **एवं कार्याकार्ये** इति । नित्यानित्यत्वविभागोक्त्याऽर्थालब्धस्यायमनुवादः । तुशब्दान्तत्रिपादीं योजयति **ततश्च कार्येऽकार्ये चेत्यादिना** । आद्यतुशब्दार्थः **समवायिकारणस्थं कर्म चेति** । एतत्सर्वमनुपदमेव तथा हीत्यादिना विवरिष्यते । **कर्मणश्चेति** । कार्येऽकार्ये च जायमानस्येत्येवमनुषङ्गः । समवायिकारणस्थाः गुणा एवेत्येवकारेण समवायिकारणसमवायिकारणस्थगुणव्यावृत्तिः न तु कर्मणः । कार्यगतकर्म(णां का)(णिका)णः कारणगतगुणकर्मणी असमवायिकारणमिति भाष्यटीकायामुक्तेः । यद्वा मतान्तरमुपेत्य टीकासुधयोर्भेदेनोक्तिरिति ज्ञेयम् । किं तदनुक्तं प्रमेयं यत्, तुशब्दद्वयेन समुच्चेयमित्यत आह **तच्चेति** । अनुक्तं प्रमेयं च कार्येऽकार्ये चेति समवायिकारणसमवायिकारणस्था इति पूर्वयोजनायामेवोक्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे कार्यग्रहणं नोपलक्षणम् । कारणपदं च न

कारणकारणपरमित्यर्थः। कार्ये अकार्ये चेत्यादिनोक्तं विवृणोति **तथा हीत्यादिना**। **कारणगता इति**। कार्यं प्रति यत्कारणं तद्गता इत्यर्थः। स्वकारणकारणगतेति यावत्। समवायिकारणस्थाश्चेत्युक्तं विवृणोति **पार्थिवपरमाण्विति**। **तेजस्संयोग इति**। सौरालोकसंयोग इत्यर्थः। समवायिकारणस्थं कर्म चेत्युक्तं विवृणोति **संयोगविभागवेगानामिति**। **परत्वापरत्वयोरिति**। दिक्कृतयोः कालकृतयोश्चेति योज्यम्। **आत्मविशेषेति**। ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां गुणानामित्यर्थः। कर्मणश्च समवायिकारणस्था गुणा एवेत्युक्तं विवृणोति **कर्मणश्चेति**। चतुर्थपादार्थमाह **द्रव्यस्य त्विति**।

सु०— उक्तस्य क्वचिदपवादमाह एवमिति।

अनु०— एवं स्थितेऽपि सिद्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः।

कारणगतं परिमाणं कार्यगतस्य परिमाणस्यासमवायिकारणमिति एवं सामान्यतः **सिद्धान्ते स्थितेऽपि, तत्र** परिमाणविशेषे **विशेषो**ऽन्यथाभावः **कल्पितो** वैशेषिकैः।

कथमित्यत आह **द्व्यणुक इति**।

द्व्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परिमण्डलम्।
न कारणं कार्यगुणे

चतुर्विधं परिमाणम्; अणुत्वं, महत्त्वं, ह्रस्वत्वं, दीर्घत्वं च ॥ तत्राणुत्वं द्विविधं, नित्यमनित्यं च। नित्यं चतुर्विधपरमाणौ मनसि च, पारिमाण्डल्यमिति चोच्यते। अनित्यं द्व्यणुक एव ॥ महत्त्वमपि द्विविधं नित्यानित्यभेदात्। नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम्। अनित्यं त्र्यणुकादौ कार्यद्रव्ये ॥ ह्रस्वत्वं द्व्यणुक एव ॥ दीर्घत्वं त्र्यणुकादिकार्यद्रव्य एव।

केचित्परमाणावपि ह्रस्वत्वं गगनादावपि दीर्घत्वमभ्युपयन्ति। तत्र **द्व्यणुके** वर्तमानं **ह्रस्वत्वम्**; उपलक्षणमेतत्, अणुत्वं च; **कार्यगुणे** द्व्यणुककार्यत्र्यणुकपरिमाणे, विषयसप्तमीयम्; त्र्यणुकमहद्दीर्घत्वयोरसमवायि**कारणं न** भवति। तथा **परमाणौ** वर्तमानं **परिमण्डलं** पारिमाण्डल्यं परमाणुकार्यद्व्यणुकगुणस्य ह्रस्वत्वस्याणुत्वस्य च असमवायि**कारणं न** भवति। त्र्यणुकादिगतं तु महत्त्वं दीर्घत्वं च चतुरणुकादिपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येवेति।

परि०— तत्रेत्यनूद्य व्याचष्टे **परिमाणविशेषे इति**। मूलं योजयति **तत्रेत्यादिना**। **चतुर्विधपरिमाणमध्य** इत्यर्थः। 'महत्त्वं चैव' इत्याद्यग्रेतनमूलोपयोगाय मूलाभिप्रेतं स्वयमाह **त्र्यणुकादिगतं त्विति**।

सु०— कस्मादेवं कल्पितमित्यत आह **वैरूप्यमिति** ।

अनु०— **वैरूप्यं तत्र कारणम् ।**

इत्याहुः

तत्र द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणानां त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणानि प्रति कारणत्वाभावे **वैरूप्यं** विजातीयत्वं **कारणम्** । सजातीययोरेव हि तन्तुपटपरिमाणयोः कार्यकारणभावो दृष्टः ।

तथा च प्रयोगः । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणे न कार्यकारणभाववती, विजातीयपरिमाणत्वात्, व्यतिरेकेण तन्तुपटपरिमाणवत् । एवं परमाणुद्व्यणुकपरिमाणयोरपि द्रष्टव्यम् । परमाणोरणुत्वं द्व्यणुकाणुत्वस्य कारणमस्त्विति चेन्न, तत्रापि नित्यपरिमाणत्वस्य परमाणुत्वस्य च वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।

एवं चेत् द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणानां किमसमवायिकारणमित्यत आह **वैरूप्यमिति** । अनेकत्वमित्यर्थः । ईश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाण्वोर्द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च करोति । द्व्यणुकेषु चोत्पन्ना त्रित्वसङ्ख्या त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च करोतीति ।

परि०— वैरूप्यमित्यादिमूलमन्यथाप्यवतार्य व्याचष्टे एवं चेदिति । परमतोपन्यासः ।

सु०— एवमुपन्यस्तं मतमपाकर्तुमधिकरण(सूत्र)मवतारयति **तानिति** ।

अनु०— **तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ।**

उवाच महद्दीर्घवद्वेत्यादीति शेषः । प्रबलतर्कोपबृंहितमतनिरासे सामर्थ्यं सूत्रकृतः कथमित्यत उक्तं **स्वयं** साक्षात्सर्वविद्यानामधीशस्तस्मात् **प्रभुः** इति ।

न वैशेषिकादिमतविरोधेनोक्तार्थस्यान्यथात्वं शङ्कनीयम्, तस्योपपत्तिविरुद्धत्वात् ।

परि०— मूलं सङ्गमयितुमाह न वैशेषिकादीति ।

सु०— तथा हि । यत्तावदुक्तं द्व्यणुकादिपरिमाणं न त्र्यणुकादिपरिमाणस्य असमवायिकारणमिति, तदुपपत्तिविरुद्धमिति दर्शयन् 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामि'ति सूत्रं व्याचष्टे **महत्त्वं चेति** ।

अनु०— **महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितम् ।**
तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते ॥

यथा तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्यतोऽपि हि।
जायेत सदृशं कार्ये परिमाणं समत्वतः ॥

एवशब्दस्य 'त्र्यणुकाद्येष्वेवे'ति, 'कल्पितमेवे'ति वा सम्बन्धः। **त्र्यणुकाद्येषु द्रव्येषु। तस्मात्** त्र्यणुकादौ कार्येऽन्त्यावयविव्यतिरिक्ते वर्तमानान्महत्त्वाद्दीर्घत्वात्। चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चये। **कार्यं परिमाणम्। तत्कार्येषु** त्र्यणुकादिकार्येषु चतुरणुकादिषु। **तथैवे**त्येवशब्देन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यशङ्कामपाकरोति। **कार्ये** त्र्यणुके द्व्यणुके च। **समत्वतः** कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यादिति हेतुवचनम्। **हि**शब्दो व्याप्तिद्योतकः।

परि०— त्र्यणुकाद्येष्वित्यत्र गुणाद्यग्रहणाय विशेष्यमाह **त्र्यणुकाद्येषु द्रव्येष्विति**। तस्मादित्यनुवादः। दीर्घत्वादित्यन्तं व्याख्या। **चशब्द इति**। तस्माच्चेति चशब्दो यथाश्रुत एव सन् पूर्वोत्तरार्धरूपवाक्यद्वयोक्तार्थद्वयसमुच्चय इत्यर्थः। यद्वा जायत इत्यनन्तरं इनि च कल्पितं यथेति पूर्वार्धोक्तेनोत्तरार्धोक्तार्थसमुच्चय इत्यर्थः। महत्वान्महत्वं दीर्घत्वाच्च दीर्घत्वं यथा जायत इति वाक्यद्वयार्थसमुच्चय इत्येके। कार्यमित्यस्य विशेष्यमाह **कार्यं परिमाणमिति**। कार्ये इत्यनुवादः। त्र्यणुके द्व्यणुके चेति व्याख्या। **व्याप्तिद्योतक इति**। वक्ष्यमाणप्रयोगेष्विति भावः।

सु०— यद्यपि महदादिशब्दा द्रव्यवचनास्तथाऽपि भावप्रधानत्वात् परिमाणवाचिनो(ऽपि) भवन्तीत्याशयेन **महत्त्वम्** इत्याद्युक्तम्। सूत्रकृतश्च भावप्राधान्येनोक्तिः कणादसूत्रानुसारेण, 'कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महदि'त्यादि हि तत्। **महद्दीर्घवदिति** षष्ठ्यर्थे वतिः। विभक्तिविपरिणामेन वा सकाशादित्यध्याहारेण वा **तस्मात्** इत्युक्तम्।

अत्रैतावदादौ वक्तव्यम्। यथा तस्मात्कार्येषु कार्यमुपजायते तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्यतोऽपि कार्ये परिमाणं जायेत समत्वतो हीति।

परि०— ननु सूत्रे महदित्याद्युक्त्या द्रव्यप्रतीतेः कथं महत्वमित्यादिना परिमाणपरत्वेन व्याख्यानमित्यत आह **यद्यपीति**। सूत्र इति योज्यम्। **इत्यादि हि तदिति**। कणादसूत्रमित्यर्थः। कारणबहुत्वाच्च महदित्येव कणादसूत्रपाठेऽपि तदीयव्याख्योक्तरीत्या चशब्दसमुच्चयप्रदर्शनेन कारणमहत्वात् प्रचयविशेषाच्च महदित्यनुवादः कृत इत्यदोषः। एवमनुवादोऽपि वक्ष्यमाणप्रयोगेषु दृष्टान्तसौकर्याय व्याप्तिलाभाय च। अत एवाग्रे त्र्यणुकपरिमाणवदित्याद्युक्तिः। 'न च यत्र केवलेने'त्यादिना व्यभिचारोद्धारश्च। आदिपदेनातोविपरीतपरिमाणावित्युत्तरसूत्रं ग्राह्यम्॥ **षष्ठ्यर्थे वतिरिति**। 'तत्र तस्येवे'ति सूत्रे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेवार्थे वतिप्रत्ययोक्तेरिह च सूत्रे महद्दीर्घयोरिवेत्यर्थे महद्दीर्घवदिति प्रयोग इत्यर्थः। तर्हि मूले तस्य च सदृशं कार्यमिति वक्तव्ये तस्मादिति कथमुक्तमित्यत आह

विभक्तीति। सूत्रे महद्दीर्घयोरिवेति अभिप्रेतायाः षष्ठ्याः महद्दीर्घाभ्यामिति पञ्चमीत्वेन विपरिणामेनेत्यर्थः। **सकाशा-दिति**। महतो दीर्घस्य च सकाशादित्यध्याहारेणेत्यर्थः। वक्ष्यमाणप्रयोगोपयुक्तं निष्कृष्य दर्शयति **अत्रेति**।

सु०— एतदुक्तं भवति। त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयाश्रयसमवायिकारणपरि-माणजं कार्यपरिमाणत्वाच्चतुरणुकादिपरिमाणवत्, द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वात् त्र्यणुकपरिमाणवत्, त्र्यणुकद्व्यणुके वा परिमाणारभ्य-परिमाणवती कार्यद्रव्यत्वाच्चतुरणुकादिवत्, द्व्यणुकपरमाणू परिमाणासमवायिकारणपरि-माणवन्तौ द्रव्यसमवायिकारणत्वात् त्र्यणुकवदिति।

न च विवक्षितार्थासिद्धिः, अन्यथाऽनुपपत्त्या तत्सिद्धेः। न च यत्र केवलेन प्रचयेन परिमाणमारभ्यते तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, तस्यापि पक्षतुल्यत्वात्। न चैवं सति बाधः, प्रचयकारणताया अनिवारणात्। न चोभयकारणत्वकल्पने गौरवदोषः, द्वयोरपि क्लृप्तशक्ति-त्वात्। 'द्व्यणुकपरिमाणं त्र्यणुकपरिमाणाजनकम्, परमाणुपरिमाणं च द्व्यणुकपरिमाणा-जनकम्, परिमाणत्वात् पटपरिमाणवत्' इत्यादिना सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न, तत्समवायिकारण-परिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्, 'त्र्यणुकपरिमाणं चतुरणुकपरिमाणाजनकं परिमाणत्वात् पट-परिमाणवत्' इत्याद्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च। परमाणुपरिमाणं परिमाणानारम्भकं नित्य-परिमाणत्वात् गगनपरिमाणवदित्यपि न, द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्; 'आप्यपरमाणुरूपं रूपानारम्भकं नित्यत्वात् गगनपरिमाणवत्', 'परमाणवो द्रव्यानारम्भका नित्यत्वाद्गगनवत्' इत्याद्याभासतुल्यत्वाच्च।

परि०— कथं प्रयोग इत्यत आह **एतदुक्तमिति**। **न च विवक्षितार्थासिद्धिरिति**। द्वितीये चतुर्थे च प्रयोगे द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोः परिमाणासमवायिकारणत्वमात्रसिद्धावपि विवक्षितस्य त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायि-कारणत्वस्यासिद्धिः। तथा तृतीयेऽपि प्रयोगे त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोः परिमाणारभ्यत्वमात्रसिद्धावपि विवक्षितस्य तयोः द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वस्यासिद्धिर्न चेत्यर्थः। **अन्यथानुपपत्त्येति**। द्वितीयचतुर्थप्रयोगयोः त्र्यणुक-द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणत्वेन विना तृतीये च प्रयोगे द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वेन विना चानुपपत्त्या साध्यपर्यवसानायोगेन विवक्षितार्थसिद्धेरित्यर्थः। **न च यत्रेति**। तूलपिण्डादौ प्रचयेन प्रशिथिलावयवसंयोगरूपेणे-त्यर्थः। **व्यभिचार इति**। तूलपिण्डादिपरिमाणे तदवयवपरिमाणे तूलपिण्डादिद्रव्ये तदवयवे च यथायोगं व्यभिचारः प्रागुक्तहेतूनां ध्येयः। **न चैवमिति**। तत्रापि परिमाणकारणत्वेऽङ्गीकृते सति प्रचयकारणत्वविषयप्रत्यक्षबाध इत्यर्थः। **द्वयोरपीति**। परिमाणस्य हेतुत्वमन्यत्र प्रमितं परिमाणोत्कर्षे च प्रचयहेतुकत्वं च वाच्यमित्युभयहेतुकत्व-मावश्यकमेवेति भावः।

सु०— एतेन 'परमाणुद्व्यणुकपरिमाणे परिमाणानारम्भके अणुत्वान्मनःपरिमाणवदि'त्यपि परास्तम्। न चानणुत्वमुपाधिः; वक्ष्यमाणन्यायेन परिमाणावान्तरजातेरपाकरणात्, पक्षीकृतात् ह्रस्वत्वात् अव्यावृत्तेश्च।

परि०— एतेनेति। आभाससाम्यादिकथनेनेत्यर्थः। प्रागुक्तप्रयोगेषु उपाधिमप्याशङ्क्य निराह **न च अनणुत्वमिति**। अणुपरिमाणान्यत्वं अणुद्रव्यभिन्नत्वं चेत्यर्थः। तेन परिमाणपक्षकद्रव्यपक्षकप्रयोगेषु चतुर्ष्वप्युपाधिशङ्केति ध्येयम्। **वक्ष्यमाणेति**। 'महत्त्वं च परमाणावणावपि। कथं त्र्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपी'त्यादौ वक्ष्यमाणेत्यर्थः। तथा च त्र्यणुकचतुरणुकादावप्यणुपरिमाणस्य सत्त्वेन साध्याव्यापकत्वमिति भावः। साधनव्यापकत्वं चाह **पक्षीकृतादिति**।

सु०— ननु च 'त्र्यणुकादिपरिमाणं चतुरणुकादिपरिमाणं च सजातीयमिति युक्तस्तत्र कार्यकारणभावः, द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोस्तु विजातीयत्वात् कथं तथात्वमि'त्यतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः **सदृशम्** इत्युक्तम्। यथा त्र्यणुकादिपरिमाणाच्चतुरणुकादौ सजातीयं परिमाणमुत्पद्यते तथा द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि त्र्यणुकादौ सजातीयपरिमाणोत्पादस्यैव सिसाधयिषितत्वान्न दोष इत्यर्थः।

ननु च त्र्यणुकादौ महत्त्वदीर्घत्वे द्व्यणुकादौ त्वणुत्वह्रस्वत्वे प्रमाणसिद्धे, तत्कथं साजात्यसाधने वाधो न भवेदित्यत उक्तं **महत्त्वं चेति**। 'कल्पनैवैषा वैशेषिकाणां, न तु परिमाणावान्तरजातिभेदे प्रमाणमस्ति, किन्नाम परिमाणमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत्' इति भावः। अनेन वैरूप्यस्यासिद्धिरुक्ता वेदितव्या।

'ननु च द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणाजन्यत्वे वाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानाम्, द्व्यणुकादिपरिमाणस्य सङ्ख्ययैव जन्मसम्भवात्' इत्याशङ्कां परिहरन् 'वा'-शब्दं व्याख्याति **न चेदिति**।

अनु०— **न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत्।**

चापिशब्दावितरेतरयोगे। **एव**शब्दो **नो भवे**देव इति सम्बध्यते।

परि०— वाशब्दमिति। महद्दीर्घवद्वेति सूत्रस्थं वाशब्दमित्यर्थः।

सु०— इदमिह वक्तव्यम्, द्व्यणुकादिपरिमाणेऽसमवायिकारणलक्षणमस्ति न वेति।

आद्येऽसमवायिकारणलक्षणसद्भावेऽपि त्र्यणुकादिपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणजं **न चेत् भवेत्** तदा त्र्यणुकादिगतान् **महत्त्वतो दीर्घत्वाच्च नो भवेदेव**, चतुरणुकादिपरिमाणमिति

सु०— यदि वैयात्यात् कश्चिद् ब्रूयात् 'अस्ति जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिः तद्वशात् तत्र सर्वमुपपद्यते' इति; तं प्रत्याह **तत्र चेदिति।**

अनु०— **तत्र चेदनवस्थितिः।**

यदि **तत्र** जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिरङ्गीक्रियते तदा **अनवस्थितिः** स्यात्।

तथा हि; गोत्वादिजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं या जातित्वं नाम जातिः सा न तावत्स्वरूपे वर्तते, स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वात्; अतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु वर्तत इति वाच्यम्। तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु जातिशब्दप्रवृत्ताविय निमित्तं स्यान्न तु स्वरूपेऽपि। अतस्तस्यां तद्व्यतिरिक्तासु जातिष्वेकस्य जातिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं जात्यन्तरमङ्गीकरणीयम्। तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थेति।

ननु गोत्वादिजातिषु जातित्वप्रयुक्तो जातिशब्दः, जातित्वे तूपदेशाधीनो भवतु तस्या एकत्वादिति। मैवम्। न ह्यस्माभिः सादृश्यमिव भवता जातिः (जाति)शब्दवृत्तौ ज्ञापकतयोपेयते, येन क्वचिदुपदेशो निवेश्यते; किन्तु निमित्ततया। तत्रोपदेशोपन्यासस्य क्वोपयोगः।

परि०— ज्ञापकतयोपेयत इति। तथात्वे उपदेशेन ज्ञापकेन जातित्वे जातिविशेषपदशक्तिर्ज्ञाप्या स्यात्। न चैवम्। निमित्तत्वेन त्वया स्वीकारात्। तथा च जातित्वरूपजातौ जात्यन्तरस्य अभावे निमित्ताभावेन तत्र जातिपदशक्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः।

सु०— स्थानान्तरेऽपि बाधकमाह **तथैवेति।**

अनु०— **तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तित्वाभावदूषितम्।**

यथा जातिविज्ञानं जातित्वाभावेन दूषितं, **तथैव व्यक्तिविज्ञानं** व्यक्तीनां व्यक्तिशब्दवाच्यत्वविज्ञानं तन्निमित्त**व्यक्तित्व**जात्य**भावेन दूषितम्।**

द्रव्यगुणकर्माणि खलु व्यक्तय उच्यन्ते। न च तत्र व्यक्तित्वं नाम सामान्यमस्ति, सत्तया परापरभावाभावात्। तस्मात् तत्र व्यक्तिशब्दवाच्यत्वज्ञानं न स्यात्। 'मा भूद्व्यतिरिक्तं व्यक्तित्वं, सत्तैव व्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यती'ति चेन्न; सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्, सद्व्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वात्, अन्यथा संयोग्यादिशब्दानामपि द्रव्यादिशब्दपर्यायत्वं स्यात्।

परिमाणमपीति । द्वयोरपि क्लृप्तश(प्रस)क्तित्वादिति भावः । तस्माच्च सदृशमित्यादिश्लोकद्वयोक्तानि दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकानिष्टापादनानि न परिमाणवादे सिद्धान्ते युक्तानीत्यत आह यद्यपीति ॥ **पारिमाण्डल्यादेर्हेतुत्वेऽनुमानानि ॥**

सु०— एवं 'परमाणुपरिमाणाद् द्व्यणुकपरिमाणस्योत्पादः, ततस्त्र्यणुकपरि-माणस्य जन्म, तेषां चैकजातीयत्वमि'त्यनुमानेन साधितम् । तदसत् । प्रतितर्कपराहतत्वात् । तथा हि । किं परमाणुपरिमाणाद् द्व्यणुके द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके सजातीयपरिमाणस्याणुत्व-स्योत्पत्तिः साध्यते, उत महत्त्वस्य, अथ ह्रस्वत्वस्य, यद्वा दीर्घत्वस्य ।

सर्वेषामपि पक्षाणां दुष्टत्वं प्रतिजानीते **सदृशस्य हीति ।**

अनु०— **सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथञ्चन ।**

योगः घटना । **कथञ्चन** उक्तप्रकारेषु केनापि प्रकारेण ।

कुत इत्यतः प्रथमपक्षेऽनिष्टमाह **अप्रत्यक्षत्वमिति ।**

अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः कार्येष्वणुत्वतः ।
इति चेत्

यदि परमाणुपरिमाणादणुत्वेन सजातीयं द्व्यणुके, द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके परि-माणमुत्पद्यते तदा सर्वकार्येषु **अणुत्वप्रसङ्गेन** अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वमेव **स्याद्यतस्तस्मान्नेति ।** द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वमिष्टमेवेत्यतोऽवधारणम् । सर्वेषामपि कार्याणामप्रत्यक्षत्वमेव स्यात्, न तु (यस्य) कस्यचित्प्रत्यक्षत्वमिति । द्रव्यस्य ह्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वं महत्त्वे सत्युद्भूतरूप-स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तम् । तथा च त्र्यणुकादीनामणुत्वे महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वं स्यात् ।

एतेन तृतीयोऽपि परास्तः । त्र्यणुकादेरपि ह्रस्वत्वे महत्त्वाभावेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् ।

परि०— **द्रव्यस्य हीति ।** बहिर्द्रव्यस्येत्यर्थः । रूपस्पर्शवत्त्वेनेति मतभेदेनोद्भूतरूपत्वेनोद्भूतस्पर्श-वत्त्वेन चेति ध्येयम् ।

सु०— द्वितीये तु परमाणुद्व्यणुकयोरपि महत्त्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिः । न चोद्भूतरूप-स्पर्शयोरन्यतराभावेन तदभावः, त्र्यणुकादावपि तदा(दभावा)पत्तेः ।

अत एव चतुर्थोऽपि परास्तः।

दीर्घत्वे महत्त्वस्यावर्जनीयत्वादिति पक्षद्वयदूषणं स्पष्टत्वान्नोक्तम्।

यद्यपीदं परिमाणावान्तरजातीनामणुत्वादीनामप्रामाणिकत्वोक्त्या परिहृतमेव तथाऽपि तस्यैवार्थस्य स्फुटीकरणार्थं पुनराशङ्कितमित्यदोषः।

परि०— **तदभावापत्तेरिति।** अप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः। कारणीभूतपरमाणुद्व्यणुकयोरसत उद्भूतरूपादेस्तत्कार्यत्र्यणुकादावप्यभावादित्यर्थः। **अत एवेति।** परमाणुद्व्यणुकयोः प्रत्यक्षत्वापातादेवेत्यर्थः। तत्प्रयोजनकमहत्त्वाभावात् कथमेतदित्यत आह **दीर्घत्व इति। इति पक्षद्वयेति।** द्वितीयचतुर्थरूपपक्षद्वयदूषणमित्यर्थः। मूले आद्यपक्षदूषणमात्रप्रतीतावप्येतेन तृतीयोऽपि परास्त इत्युक्ततया तेन पक्षद्वयदूषणं लब्धमिति भावः। **अप्रामाणिकत्वोक्त्येति।** पूर्वं मूले कल्पितशब्दैवशब्दयोः प्रयोगस्याप्रामाणिकत्वोक्तिपरतया व्याख्यानात् ताभ्यां तासामप्रामाणिकत्वोक्त्येत्यर्थः।

सु०— अत्र तावद्विकल्पितेषु महत्त्वपक्षं गृह्णाति न महत्त्वं चेति।

अनु०— न महत्त्वं च परमाणावणावपि।

'च'शब्दो दीर्घत्वसमुच्चयार्थः। अणौ द्व्यणुके। 'कथं न कथ्यत' इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते।

यदुक्तं 'किमणुत्वस्योत्पत्तिः साध्यत' इत्यादि, तत्र परमाणुमहत्त्वाद् द्व्यणुके महत्त्वम्, द्व्यणुकमहत्त्वात् त्र्यणुकमहत्त्वमुत्पद्यत इत्येषः पक्षस्तावत्परिगृह्यत इत्यर्थः।

यद्यप्यत्र परिमाणावान्तरजात्यभावान्नैवं विकल्प एव युज्यत इति वक्तव्यम्, तथाऽपि तदभावमेवोपपादयितुं गूढाभिसन्धिना पक्षपरिग्रहः कृत इति ज्ञातव्यम्।

परि०— **महत्त्वपक्षमिति।** मूले महत्त्वपक्षस्य स्वशब्देनोपादानादेवमुक्तम्। वस्तुतस्तु महत्त्वदीर्घत्वपक्षावित्यर्थः। **परमाणुमहत्त्वमिति।** परमाणुदीर्घत्वादीत्यपि ध्येयम्। **गूढाभिसन्धिनेति।** 'अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षये'त्यत्र व्यक्तीकरिष्यमाणाभिप्रायं गूढं कृत्वा पूर्वार्धेन पक्षद्वयं उत्तरार्धेनाणुत्वरूपपक्षं च परिजग्राहेत्यर्थः।

सु०— अत एव पक्षान्तरमपि गृह्णाति कथमिति।

अनु०— कथं त्र्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते।

परमाणोरणुत्वाद् द्व्यणुकेऽणुत्वं, द्व्यणुकाणुत्वात् त्र्यणुकेऽणुत्वं ततश्च चतुरणुकेऽणुत्वमिति वा पक्षः परिगृह्यत इति भावः।

परि०— उत्तरार्धमवतारयति **अत एवेति**। परिमाणावान्तरजात्यभावोपपादनार्थं प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा व्यवस्थितमेकमेव पक्षं परिगृह्णीयादिति भावः। अवतारितार्धस्य तात्पर्यमाह **परमाणोरिति**।

सु०— नन्वेवं सति पक्षद्वयोक्तदोषापत्तिर्व्याघातश्चाधिकः। तथा हि।

'परमाणुमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तस्योद्भूत(रूप)स्पर्शवतो महत्त्वे सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यात्, अणुत्वे चाप्रत्यक्षत्वं स्यात्। न च परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वं, त्र्यणुकादेरप्रत्यक्षत्वं युक्तम्। प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे च परस्परव्याहते, यत्प्रत्यक्षं घटादि न तदप्रत्यक्षम्, यच्चाप्रत्यक्षं गगनादि न तत्प्रत्यक्षमिति तयोः परस्परपरिहारेणैव वृत्तेः।

किञ्च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरुद्धे कथमेकैकत्राङ्गीकर्तुमुचिते। (तदाह) यथा आह सूत्रकारः **'दृष्टान्ताच्च'** इति। न च कालभेदेन विरोधपरिहारः, परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वादि'त्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गयोस्तावदिष्टापादनत्वं वदन् व्याहतिं परिहरति **प्रत्यक्षत्वेति**।

अनु०— प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले।

परमाण्वादौ **अखिलेऽपि** द्रव्ये **प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे** स्त एवेति नैतौ प्रसङ्गौ युक्तौ। न च व्याहतिः। **पुरुषभेदापेक्षया व्यवस्थोपपत्तेरि**ति। एतच्चोत्तरत्र स्फुटीभविष्यति।

परि०— **पक्षद्वयोक्तदोषेति**। दीर्घत्वपक्षस्य चशब्देन समुच्चिततया कण्ठोक्तत्वाभावात् पूर्वार्धोत्तरार्धयोः कण्ठोक्तं महत्वाणुत्वपक्षरूपपक्षावभिप्रेत्य पक्षद्वयेत्युक्तम्। इष्टापत्तिं निराह **न च परिमाण्वादेरिति**। व्याघातश्चेत्युक्तं व्यनक्ति **प्रत्यक्षत्वेति**। **महत्त्वाणुत्वे चेति**। यद्यपि अणुत्वमहत्त्वे चेति वाच्यम्। अजाद्यदन्तमिति स्मरणात्। तथापि मूलोक्तिक्रमानुरोधेनैवमुक्तम्। **यथा(तदा)ह सूत्रकार इति**। अणुत्वमहत्त्वे विरुद्धे इत्येतदाह सूत्रकारः कणाद इत्यर्थः। तत्सूत्रं पठति **दृष्टान्ताच्चेतीति**। अणुत्वमहत्त्वयोरेकत्रासमावेशे सति कथं कुव(लयाम)लामलकबिल्वादिषु लौकिकानां उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्याणुत्वव्यवहारः। पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य महत्त्वव्यवहार इत्याशङ्क्य तेषु महत्त्वमेव नाणुत्वं इति वक्तुं इदं सूत्रम्। यथा शुक्लेष्वपि पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारेऽपि उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य शुक्लतमत्वादिव्यवहारो नेत्येतावता नीलत्वादिकं नास्ति किन्तु शुक्लत्वमेव तद्दृष्टान्तेन इहापि कुव(लयाम)लामलकबिल्वादिषु महत्तरमहत्तमत्वादिमहत्त्वोत्कर्षापेक्षया अणुत्वव्यवहारेऽप्यणुत्वं नास्त्येव। किन्तु महत्त्वमेवेति तद्व्यवहारो मुख्यः, अणुत्वव्यवहारो गौणो न मुख्यः। परमाण्वादाविव अणुत्वपरिमाणासत्त्वादिति तदीयसूत्राभिप्रायः।

सु०— इदानीमणुत्वमहत्त्वव्याघातं परिहरति **अणुत्वं चेति**।

अनु०— **अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुन्यपेक्षया।**

'अखिले'त्यनुवर्तते। **अणुत्वं च महत्त्वं** चाखिले वस्तुनि विद्येते। न तु विरुद्धे। कथम्। **यतो वस्तुन्यपेक्षयाऽणुत्वं च महत्त्वं च** तदेवोच्यत इति योजना।

एतदुक्तं भवति। स्यादयं परमाण्वादिष्वखिलद्रव्येष्वणुत्वमहत्त्वाङ्गीकारे विरोधो यदि रूपे नीलत्वपीतत्ववत् परिमाणेऽणुत्वमहत्त्वादिजातियोगः स्यात्। न चैवम्, प्रमाणाभावात्। किन्तु यथा त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेव उत्कर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतम्, यथा चाणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोः, एवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते। तथा चैकत्र द्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते, तदेव द्रव्यान्तर्वर्तिनोऽपकृष्टपरिमाणस्यापेक्षया महत्त्वमित्युच्यते। एवञ्च कुतो विरोधः। यथा खल्वेकमेव द्रव्यं द्रव्यभेदापेक्षया सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं चोच्यमानं न विरोधास्पदम्। अत एव प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वविरोधोऽप्यपास्तः। तयोर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वे हि स स्यात्, न चैवम्, किन्तु पुरुषाणामिन्द्रियपाटवापाटवनिमित्तत्वमेव। अन्यथा मन्दविलोचनेनापि त्र्यणुकमुपलभ्येत।

तर्हि गगनादेरपि कदाचित्प्रत्यक्षत्वं स्यादिति चेन्न, उद्भूतरूपाभावात्।

'द्व्यणुकानुपलम्भो गुणविशेषविपर्ययाधीनः आलोकेन्द्रियसन्निकृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वात् पवनानुपलम्भवदि'त्यादिकं त्वपकृष्टमहत्त्वादिनैवान्यथासिद्धम्।

तर्हि पर्वतादेरप्रत्यक्षता स्यात् इति चेन्न, अपकर्षविशेषस्य विवक्षितत्वात्। नासौ व्यवस्थितोऽस्तीति चेत्। सत्यम्। अत एव पुरुषापेक्षयेत्युक्तमिति।

परि०— एतच्चोत्तरत्र स्फुटीभविष्यतीत्युक्तं व्यनक्ति **अत एव प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोर्विरोधोऽप्यपास्त** इत्यादिना। सापेक्षतयाऽणुत्वमहत्त्वयोरविरोधादेवेत्यर्थः। **तर्हीति**। इन्द्रियपाटवस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्व इत्यर्थः। द्व्यणुकाप्रत्यक्षत्वं तदमहत्त्वप्रयुक्तमित्यस्य कस्यचिदनुमानमाशङ्कते **द्व्यणुकानुपलम्भ इति**। **गुणविशेषेति**। स च महत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शान्यतरवत्त्वम्। विपर्ययः अभावः। तथा च द्व्यणुके रूपस्पर्शवत्त्वेन तदभावाधीनत्वेन साध्यपर्यवसाने बाधात् महत्वाभावाधीनत्वेन पर्यवसानात् अमहत्त्वं द्व्यणुके सिद्ध्यति। दृष्टान्ते तु पवनस्य महत्त्वेन रूपस्पर्शान्यतराभावाधीनत्वेन साध्यानुगमः। **आलोकेति**। आलोकेन्द्रियाभ्यां सन्निकृष्टं यद्द्रव्यं तद्विषयकचाक्षुषा-

नुपलम्भत्वादित्यर्थः । अन्यथा चाक्षुषं यद्रव्यमिति यथाश्रुतग्रहणेऽसिद्धिसाधनवैकल्ययोरापत्तेः । घटविषयकरासना-नुपलम्भेऽव्यभिचाराय **चाक्षुषेति** । चाक्षुषगुणाद्यनुपलम्भेऽव्यभिचाराय **द्रव्येति** । असन्निकृष्टान्धकारस्थद्रव्य-चाक्षुषानुपलम्भेऽव्यभिचाराय **इन्द्रियसन्निकृष्टेति आलोकसन्निकृष्टेति** चोक्तिः ॥ **अपकृष्टमहत्त्वादिनेति** । उत्कृष्टाणुत्वमादिपदार्थः ॥ **तर्हीति** । अपकृष्टमहत्वादेः प्रयोजकत्व इत्यर्थः । **अत एवेति** । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजक-महत्वापकर्षस्य एतादृशो महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति व्यवस्थितम्याभावादेव यत्पुरुषप्रत्यक्षेण यादृशं द्रव्य-मुपलभ्यते तस्य तत्रत्यतादृशपरिमाणविशेषः प्रत्यक्षताप्रयोजकः, यादृशं नोपलभ्यते तत्रत्यः परिमाणविशेषः तस्याप्रत्यक्षताहेतुरित्येवंरूपेण पुरुषापेक्षयेत्युक्तमित्यर्थः ।

सु०— अस्त्वेवं परिमाणेऽवान्तरजात्यभावस्तथाऽपि न सर्वत्र महत्त्वाणुत्वाभ्युप-गमो युज्यते । उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणापेक्षया हि मध्यवर्ति परिमाणमणुत्वं महत्त्वं चोच्यत इत्युक्तम् । तच्च द्व्यणुकादिपरिमाणे सम्भवति, न च परमाणुपरिमाणे । न हि परमाणुपरि-माणादपकृष्टं परिमाणमस्ति, यदपेक्षया तन्महत्त्वं स्यात् । अतः परमाणोरणुत्वमेव । तथा च 'न महत्त्वं चे'त्यसदित्यत आह **तारतम्येति** ।

अनु०—   तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च ।

यस्मात् सर्वे अपि पदार्थाः **परिमाणतारतम्येनैव स्थिताः** । स्वपरिमाणापेक्षयो-त्कृष्टापकृष्टपरिमाणवन्तः; सर्वाण्यपि द्रव्याणि कुतश्चित्परिमाणादुत्कृष्टेन, कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेन उपेतानीति वा । तस्मात्परमाणोरपि महत्त्वं युज्यत इति सम्बन्धः ।

अयमत्र प्रयोगः । परमाणुः कुतश्चिदुत्कृष्टेन परिमाणेन युक्तः, स्वपरिमाणापेक्षया-ऽपकृष्टपरिमाणवानिति वा, द्रव्यत्वात् तन्तुवदिति । न च परमाणोरपकृष्टद्रव्याभावाद्बाधित-विषयत्वम्, तद्भागानां वक्ष्यमाणत्वात् । न च तेष्वेव व्यभिचारः, तेषामपि भागवत्त्वात् ।

परि०— एवं सर्वत्राणुत्वमहत्त्वयोः तत्प्रयुक्तप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः समावेशोक्त्या प्रागुक्तानुमानानां (तर्कपराहतावुद्भूतायां) तर्कपराहत्युद्धारे बाधकमाशङ्कते **अस्त्वेवमित्यादिना** । **इत्यसदिति** । 'न महत्त्वं च परमाणावणावपी'त्युक्तमयुक्तमित्यर्थः । स्वकृतयोजनाद्वयानुसारेण परिमाणविषयकं परिमाणाश्रयद्रव्यविषयकं च साध्यद्वयमाह **कुतश्चिदिति स्वपरिमाणेति** च । कुतश्चित्परिमाणादित्यर्थः । अपकृष्टपरिमाणवानित्यस्य अप-कृष्टपरिमाणद्रव्ययुक्त इत्यर्थः । यद्वा परिमाणविषयकमेव साध्यद्वयम् । आद्ये युक्तत्वमाश्रयत्वं द्वितीये तु तद्वत्त्वं तत्साहित्यमात्रमिति ध्येयम् । मूले द्वयोरुक्तावपि उत्कृष्टपरिमाणे विवादाभावात् अपकृष्टपरिमाणमेव साधितमिति ज्ञेयम् । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अतस्सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येवे'त्यत्रेति भावः ।

सु०— तदेवं परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानां वैजात्यस्याभावाद्युक्तं सौत्रमनुमानमिति सिद्धम्।

परि०— **सौत्रमिति।** महद्दीर्घवद्वेति सूत्रोक्तं प्राक्प्रपञ्चितं अनुमानचतुष्टयं साध्विति सिद्धमित्यर्थः।

सु०— यद्यपि वैजात्यमङ्गीकृत्यापि कार्यकारणभावः शक्योपपादनः, अन्यथा सङ्ख्याया अप्यकारणत्वापत्तेः, परिमाणस्यैवमिति नियमस्य निर्मूलत्वात्; तथाऽपि वस्तुस्थितिरेव वक्तव्येति परिमाणत्वावान्तरजात्यपाकरणेन सजातीयतामुपपाद्यानुमानं समाहितमिति ज्ञातव्यम्।

परि०— भाष्येऽनौचित्यमाशङ्क्य निराह **यद्यपीति।**

सु०— परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाणाश्रयत्वमुक्तम्, तदाक्षिपति **यथेति।**

अनु०— **यथा महत्त्वविश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेष्यते।**
परिमाणत्वतश्चेत्

यथा महत्त्वस्य विश्रान्तिस्तथा **परिमाणत्व(तो)**हेतोः **अणुत्वस्य च** विश्रान्तिः **इष्यते चेत्** इति योजना।

अत्र महत्त्वाणुत्वशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षापकर्षावुच्येते। ताभ्यां च तत्तारतम्यमुपलक्ष्यते।

परिमाणत्वत इति। परिमाणतारतम्यत्वादित्यर्थः। तथा चाणौ सिद्धेऽणुत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्(अणुत्व)सिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषः परास्तः।

तदयमर्थः। 'परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदि'त्यनुमानेन परिमाणापकर्षतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ 'यत्रेदं विश्रान्तं, यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरि'ति परिमाणापकर्षकाष्ठाश्रयतया सिद्धस्य परमाणोः कथमुत्कृष्टपरिमाणाख्यमपि महत्त्वं साधयितुं शक्यम्, धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्ववचनेन (च) व्याघातादिति।

परि०— एवं तर्कपराहत्युद्धारेणानुमानानि समर्थ्य तारतम्येति मूलाभिप्रेते अयमत्र प्रयोग इति प्रागुक्तानुमाने प्रतिज्ञादोषवदर्थवचनविरोधरूपबाधकव्याघातोक्तिपरतया मूलं व्याचष्टे **यथेति।** अत्र यथाश्रुतमूलानुरोधात् अणुत्वं

क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणत्वान्महत्त्ववदित्युक्तावणुद्रव्यसिद्धावणुत्वपरिमाणसिद्धिः तत्सिद्धौ च तदाश्रयत्वेनाणुद्रव्यसिद्धिरिति वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयापत्त्या आश्रयासिद्ध्यापातादाह **अत्र महत्त्वाणुत्वेति** । एवं विवक्षायां बीजं स्वयमेवाह **तथा चेति** । **स्ववचनेन चेति** । यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति निर्वचनात् स्वापेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणवान्न तादृशपरिमाणवांश्चेति प्रतिज्ञास्वरूपनिष्पत्त्या स्ववचनव्याघात इति भावः ।

सु०— अत्र वक्तव्यम् । केयं क्वचिद्विश्रान्तिर्नाम । किमियत्तापरिच्छेदः, त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणं, न ततोऽपकृष्टमस्तीति; किंवा क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिः, अपकर्षतारतम्यमियत्तावच्छेदरहितमेव किन्त्वनन्तांशोपेतमपि तत्सर्वं क्वचिदाश्रितमेवेति ।

परि०— इयत्तापरिच्छेद इत्यस्य विवरणं त्र्यणुकेत्यादि । किं वा क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरित्यस्य व्याख्या अपकर्षतारतम्यमित्यादि ।

सु०— तत्राद्ये साध्ये दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह **नेति** ।

अनु०— **न महत्त्वस्यापि विश्रमः ।**

दृष्टान्तीकृतस्य **महत्त्वस्य,** परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्य **अपि, विश्रमः** उक्तरूपो **न** अस्ति । न केवलं पक्षस्येति अपेरर्थः ।

परि०— पक्षस्येति । परिमाणापकर्षतारतम्यस्येत्यर्थः ।

सु०— कुतो नास्तीत्यत आह **दृश्यत इति** ।

दृश्यतेऽनन्त इत्येव

परिमाणोत्कर्षतरतमभावः **अनन्तः** अनवधिक **इत्येव दृश्यते,** न त्वियत्तापरिच्छेदवानिति; बाधकप्रमाणसद्भावात्, साधकाभावाच्चेत्यर्थः ।

परि०— **इत्येव दृश्यत इति** । साक्ष्यादिनेति भावः । विवरिष्यते चैतदग्रे 'केवलं साक्षिमानेने'त्यादौ । कुतो नास्तीत्यस्य दृश्यत इत्यादिना किमुत्तरमुक्तमित्यत आह **बाधकप्रमाणसद्भावात्साधकाभावाच्चेत्यर्थ इति** ।

सु०— कालात्ययापदिष्टं चास्मिन्पक्षेऽनुमानमित्याह **तथेति** ।

तथानन्त्यमणावपि ।

तथाशब्दो दूषणसमुच्चये । न केवलं परिमाणोत्कर्षतरतमभावोऽनन्त इति दृश्यते, किन्त्वसौ **अणौ** परिमाणापकर्षतारतम्ये**ऽपि आनन्त्यम्** अनवधिकत्वं दृश्यत, इत्यर्थः ।

परि०— **कालात्ययापदिष्टं** चेति । प्राक् अपिपदसूचितमिति योज्यम् । अस्मिन्पक्ष इति । प्रागुक्तरूपेयत्तापरिच्छेदो विश्रान्तिरिति पक्ष इत्यर्थः । अणावित्यनुवादः । परिमाणेत्यादि व्याख्या ।

सु०— 'दृश्यतेऽनन्त इत्येवे'तीयत्तापरिच्छेदो न दृष्टान्ते दृश्यत इति एवशब्देन उक्तम् । तद्विशदयति **नेति** ।

अनु०— **न महत्तत्त्वगुणत एतावानिति हीश्वरः । परिच्छिन्नः**

महत्तत्त्वम् इति द्रव्यविशेषस्येयं(स्यैव) संज्ञा । तेन 'आन्महत' इत्येष विधिर्न भवति । 'दृष्टानुगतिर्हि संज्ञाछन्दसोः' इष्यते । यथाऽऽह 'बहुलं तणी'ति । **गुण**शब्दोऽत्र तन्त्रेण द्विः उपात्तः । तत्राद्यस्य परिमाणाख्यो गुणविशेषोऽर्थः । द्वितीयस्य गुणनम् ईश्वर इति परममहत्त्वाश्रयद्रव्योपलक्षणम् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेदो हि तथा सति दृष्टः स्यात् । यदि महत्तत्त्वादिपरिमाणगणनया **ईश्वरादिः एतावान्** पञ्चगुणपरिमाणवान् षड्गुणपरिमाणवान् वा **इति परिच्छिन्नः** स्यात् । **न** चैवम् । तथा सति परममहत्त्वानुपपत्तेरिति **हि**शब्दार्थः ।

अत्र **महत्तत्त्वग्रहणेनेदं** सूचयति । यदुक्तं वैशेषिकादिभिः पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणि इति तदसत्, महदहङ्कारादीनामपि सत्त्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः, श्रुत्यादेः प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । न च त्र्यणुकादिकमेव तथोच्यते, अव्यक्तत्वादिश्रवणात् । न च बाधकं किञ्चित् विद्यते, येनोपचारकल्पनेति ।

ईश्वरग्रहणेन जीवात्मनामपि यत्परैः परममहत्त्वमुक्तं तदसदिति सूचयति । उपपादयिष्यते खल्वणुत्वं जीवस्येति ।

परि०— **महत्तत्वमितीति** । ननु कथं महत्तत्वमिति । महच्च तत् तत्त्वं चेति विग्रहे महातत्त्वमिति प्राप्नोति महाह्रद इतिवत् । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरि'ति सूत्रे समानाधिकरणशब्दे जातीयशब्दे च परतो महच्छब्दस्याकारोऽन्तादेशो भवतीति तकारस्याकारविधानादित्यत आह **आन्महत इतीति** । कुत इत्यत आह **दृष्टानुगतिर्हीति** । संज्ञायां छन्दोविषये च यथाप्रयोगो दृष्टः तथैवानुगतिरनुसरणमिष्यते प्राज्ञैरित्यर्थः । कुत एवमित्यतो वार्तिकसम्मतिमाह **यथाहेति** । चतुर्थस्याद्यपादे स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति सूत्रे बहुलं तणीति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । तणिति संज्ञाछन्दसोः प्राचां संज्ञा । तणीति सप्तमी । संज्ञाछन्दसोर्विषये बहुलं कार्यं भवतीत्युक्तेरिह तकारस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । **तन्त्रेणेति** । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रमिति वदन्ति । **श्रुत्यादेरिति** । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति महानव्यक्ते लीयत इति । 'यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य बुद्धिः शरीरं

यस्याव्यक्तं शरीरमि'त्यादिश्रुतेः । 'त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्वादजायत' इत्यादिस्मृत्यादेः प्रमाणस्येत्यर्थः । **अव्यक्तत्वादिति** । अव्यक्तत्वभूतकारणत्वभूतलयाधारत्वभूतभिन्नत्वादिश्रवणादित्यर्थः । त्र्यणुकादेस्तु व्यक्तत्वभूतात्मकत्वाङ्गीकारादिति भावः । अव्यक्ते द्व्यणुकोपादानकत्वादव्यक्तत्वोपचार इत्यत आह **न च वाधकमिति** । **उपपादयिष्यत इति** । 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'ति सूत्रकृतोपपादयिष्यते अग्रेतनपाद इति भावः ।

सु०— दृष्टान्ते विश्रमाभावोपपादनस्य प्रयोजनमाह तथेति ।

अनु०— तथाणोश्च नैतावद्भागता क्वचित् ।

यतो दृष्टान्त एतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यते नातोऽधिकमिति साध्यं नास्ति, अतः तथा तदृष्टान्तेन अणोः अणुत्वस्य परिमाणापकर्षस्य चैतावद्भागता त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणमपकृष्यते नातोऽधिकमितीयत्ता क्वचित् द्रव्ये न सिद्ध्यति ।

न हि महाहृदं सपक्षीकृत्य पर्वतेऽग्निमत्त्वं शक्यसाधनम् । तदसिद्धौ च न विवक्षितार्थलाभः । अस्मादेतावद्भागमेव परिमाणमपकृष्यते नातोऽधिकमित्यस्यार्थस्य हि सिद्धावपकर्षकाष्ठाश्रयभूतं कुतश्चिदप्यनुत्कृष्यमाणं द्रव्यं सिद्ध्यतीति ।

परि०— षष्ठभाग एवेति । परमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकस्यारब्धतया त्र्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणात् षड्गुणाधिक्येन त्र्यणुकपरिमाणात्परमाणुपरिमाणं षष्ठभाग एवापकृष्यत इत्युक्तम् ॥ **तदसिद्धाविति** । त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एवापकृष्यते परिमाणमित्यस्यासिद्धावित्यर्थः । **विवक्षितार्थे** परमाणुरूपार्थ इति भावः । तदेवाह **अस्मादिति** ।

सु०— यद्वाऽनेन वाक्येन प्रतिपक्षमाह । तथा हि । समर्थितं तावत्परिमाणोत्कर्षतारतम्यं न क्वचिद्विश्रान्तम्, अस्मादेतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यत इतीयत्ताभावादिति । तथा तद्दृष्टान्तेनाणोश्चैतावद्भागता क्वचिन्नास्तीति साध्यत इति । अत्रायं प्रयोगः । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्न विश्रान्तम्, परिमाणतारतम्यत्वात्, परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति ।

परि०— तदयमर्थ इत्यादिना पूर्ववाद्युक्तानुमाने दृष्टान्तस्य साध्यहीनतावाधोक्तिपरिहारत्वेन 'न महत्त्वस्यापी'त्यादिमूलं व्याख्याय तथेत्यादिवाक्यमनुमानं विवक्षितार्थासाधकमित्येतदुक्तिपरतया व्याख्यातमधुनान्यथापि व्याचष्टे **यद्वेति** । **अनेनेति** । 'तथाणोश्चे'त्यादिवाक्येनेत्यर्थः । **समर्थितमिति** । 'न महत्त्वस्यापि विश्रम' इत्यादिना ह्यधस्तनग्रन्थेनेति भावः । तत्तात्पर्यं सङ्ग्रहेणानुवदति **तावदित्यादिना** । तथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह **तथेति** । एतस्यार्थः **तद्दृष्टान्तेनेति** । अणोरित्यस्याणुत्वपरिमाणापकर्षस्येति पूर्ववदर्थो ध्येयः । **एतावद्भागतेति** । त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभागतेत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयं शङ्कते **विश्रान्त** इति ।

अनु०— विश्रान्तो यद्यनन्तांशः कश्चिदस्तीति गम्यते ।

'विश्रान्त' इत्यस्य त्र्यणुकाद्यपेक्षया परिमाणतः **अनन्तांशः** द्रव्यविशेषः **कश्चिदस्तीति** अर्थ इति द्वितीयपक्षो **गम्यते** अभ्युपगम्यते **यदि** इत्यर्थः ।

इदमु(एतदु)क्तं भवति । परिमाणापकर्षतारतम्यमियत्तानवच्छिन्नमेव, किन्त्वनन्तांश-रूपमपि तत्क्वचिदाश्रितमिति ।

परि०— **द्वितीयमिति** । किं वा क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरित्यादिनोक्तपक्षमित्यर्थः ।

सु०— निराकरोति **नेति** ।

अनु०— नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम् ।

तर्हीति शेषः । कश्चिदिति वर्तते । एवं साधने कश्चिदपि द्रव्यविशेषो **नावसाययितुं शक्यः** । अयमेव सर्वतोऽपकृष्टपरिमाणवान्नातोऽपकृष्टपरिमाणोऽस्तीति सर्वान्तिमतया न प्रतिपत्तुं कश्चिच्छक्यते । कुतः **केवलं** साक्षात् **विरोधात्** । परिमाणापकर्षोऽनन्तश्च पर्यवसित-श्चेति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । भवितव्यं चावसानेन, अन्यथा सर्वस्याप्युत्कृष्टपरिमाणसम्भवेन परमाणोर्महत्त्वनिराकरणासम्भवात् । **एव**शब्देन विरोधस्यापरिहार्यत्वं सूचयति ॥ तदनेनाप-सिद्धान्तोऽभिहितो भवति ।

परि०— तर्हि मास्तु पर्यवसितिरित्यत आह **भवितव्यं चेति** । **तदनेनेति** । 'नावसाययितुं शक्य' इत्य-नेनेत्यर्थः । तत्पक्षे त्र्यणुकपरिमाणापेक्षया षष्ठभागपरिमाणेऽवसानाङ्गीकारात् तस्य चाशक्यतया परमाणुमहत्त्व-स्याप्यापत्तेरिति भावः ।

सु०— यदि चानन्त्यमवधीर्य परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिदाश्रितमित्येव प्रतिज्ञार्थः स्यात्, तथाऽपि न सिसा(षा)धयिषितमवसानं लभ्यत इत्यर्थान्तरता स्यात् ।

यथा आकाशादेरुत्कृष्टपरिमाणं द्रव्यं नास्ति तथा परमाणोरपकृष्टपरिमाणं द्रव्यं नास्तीति तात्पर्यार्थ इति चेत् । सत्यम् । नायमितो लभ्यत इति उच्यते ।

परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्निरतिशयं परिमाणतारतम्यत्वात् परिमाणोत्कर्षतारतम्य-वदिति विवक्षितमिति चेत् । कोऽयमतिशयो नाम । किमाधिक्यमुत न्यूनता अथ साधारणं

किञ्चित्। आद्ये बाधः। द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता। न तृतीयः, तदभावात्, शब्द-साम्यमात्रेणानुमानाप्रवृत्तेः।

यथाऽऽकाशादिपरिमाणमुभयावधिमन्न भवति, तथा त्र्यणुकावयवावयवपरिमाणमपि साध्यमिति चेन्न, हेत्वभावात्। परिमाणत्वस्य घटादिपरिमाणे व्यभिचारात्। नित्यपरिमाण-त्वस्याश्रयानित्यताया वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धेः। परिमाणकाष्ठात्वस्य च साध्यत्वात्।

एवं तात्पर्यान्तराण्यपि निराकार्याणीति।

परि०— तर्ह्यनन्तत्वं त्यज्यतां एवं च न विरोध इत्याशङ्कामनूद्य निराह **यदि चेति**। **अवधीर्य** तिरस्कृत्य इत्यर्थः। **न सिसाधयिषितेति**। त्र्यणुकषष्ठभागपरिमाणद्रव्यासिद्धेरिति भावः। **तदभावादिति**। आधिक्यन्यूनता-साधारणस्यातिशयस्याभावादित्यर्थः। **शब्दसाम्येति**। निरतिशयमितिशब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः। अन्यथा गोत्वेन पृथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानापत्तेरिति भावः। **उभयावधिमन्न भवतीति**। आकाशपरिमाणस्योत्तरावधिमत्त्वाभावेऽपि पूर्वावधिमत्त्वेन उभयावधिमत्त्वं यथा नास्ति तथा त्र्यणुकावयवावयवपरमाणुपरिमाणमप्युभयावधिमन्नेत्युक्तौ उत्तरा-वधिमत्त्वेन तदभावेन साध्यपर्यवसाने बाधात्पूर्वावधिमत्त्वाभावेनैव साध्यपर्यवसानमिति परमाणोरणुत्वमात्रमेव सिद्ध्यति। न महत्त्वमपीतीष्टसिद्धिरिति भावः। **वक्ष्यमाणत्वेनेति** 'रूपस्पर्शादिहेतुभ्यः परमाणोरनित्यते'त्यादाविति भावः। परिमाणकाष्ठात्वमेव पक्षदृष्टान्तयोरनुगतो हेतुरस्त्वित्यत आह **परिमाणकाष्ठात्वस्य चेति**। परिमाणतारतम्य-काष्ठात्वस्येत्यर्थः।

सु०— 'परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानन्तत्वं दृश्यत इत्युक्तम्। तत्केन प्रमाणेन' इत्या-शङ्क्य 'कालाकाशेश्वरादीनि हि द्रव्याणि परममहत्त्ववन्तीष्यन्ते। तत्र कालाकाशयोस्ताव-त्परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यं साक्षिसिद्धमि'त्याह **केवलमिति**।

अनु०— **केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवान्।**

केवलशब्देन प्रमाणान्तराभावं प्रतिजानीते। **देश** इत्याकाश उच्यते। **नान्तवान्** इत्य-नवधिकपरिमाणोत्कर्षवान्। 'दृश्यत' इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। कालाकाशौ हि केवलं साक्षि(वेद्या)सिद्धावित्युपपादितं प्रथमाध्याये, अतस्तत्परिमाणोत्कर्षस्यानवधिकत्वमपि तेनैव गम्यत इति।

परि०— एवं 'तारतम्यस्थिता' इत्यादावुक्ते परमाणुगतपरिमाणोत्कर्षापकर्षरूपप्रमेये विरोधितया यथा महत्त्वेत्यादिना शङ्कितमनुमानं न महत्त्वस्येत्यादिना साध्यवैकल्यबाधप्रतिपक्षापसिद्धान्तार्थान्तरत्वहेत्वभावसाध्या-विशिष्टत्वदोषैर्निरस्य सर्वस्याणुत्वमहत्त्वे पुरुषापेक्षया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे चोपपाद्य महद्दीर्घवद्वेति सूत्राभिमतं

प्रागुक्तानुमानचतुष्टयं समर्थितम्। तत्र प्रागुक्तसाध्यवैकल्यबाधयोः प्रपञ्चनपरः 'केवलं साक्षी'त्यादिः 'अतो नाणुत्वे'-त्यन्त उत्तरो ग्रन्थ इति भावेनावतारयति **परिमाणेति**। **आकाश उच्यत इति**। अत्र सर्वत्राकाशपदेनाव्याकृताकाशो ग्राह्यः। नान्तवानिति नसमास इति भावेनार्थमाह **अनवधिकपरिमाणोत्कर्षवानिति**। **उपपादितमिति**। 'काले हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीतिरि'त्यादिनानुमानिकपाद इति भावः।

सु०— 'परिमाणापकर्षतारतम्यस्याप्यानन्त्यं दृश्यत इत्युक्तम्, तत्केन प्रमाणेन' इत्याशङ्क्य 'कालाकाशयोस्तावत्साक्षिणैवे'त्याह **अपर्यवसितिश्चेति**।

अनु०— **अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते साक्षिणा द्वयोः।**

द्वयोः काले गगने च। **अणोश्च** परिमाणापकर्षतारतम्यस्य चेत्यर्थः। **अपर्यवसितिः** आनन्त्यम्।

नन्वेतदनुपयुक्तम्, परमाणुपरिमाणतोऽपकृष्टपरिमाणसद्भावे प्रमाणोपन्यासस्य कार्यत्वे कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षानन्त्ये प्रमाणोपन्यासस्य प्रयोजनाभावादिति। मैवम्। न हि परेण साक्षादेवमुक्तम्, किन्तु परिमाणोत्कर्षपरम्परावत् तदपकर्षपरम्पराऽपि पर्यवसानवतीति। तथा च कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षपरम्परायाः पर्यवसानाभावे साक्षिप्रमाणोपन्यासः कथमसङ्गतः।

नन्वस्तु कालाकाशयोः परिमाणप्रकर्षोऽनवधिकः, तदपकर्षानन्त्यं तु कथम्, व्याहतत्वात्। मैवम्, साक्षिसिद्धत्वात्, प्रमितेऽर्थे विरोधानवकाशात्।

परि०— **इत्युक्तमिति**। 'तथानन्त्यमणावपी'त्यत्रेति भावः। द्वयोरिति सप्तमीत्युपेत्याह **काले गगने चेति**। अणोश्चेत्यस्य व्याख्या **परिमाणेत्यादि**। **एवमुक्तमिति**। परमाणुगतपरिमाणादपकृष्टपरिमाणसद्भावो नास्तीत्येवं साक्षान्न ह्युक्तं पूर्ववादिनेत्यर्थः। 'यथा महत्त्वविश्रान्तिस्तथाणुत्वस्य चे'ति मूलानुरोधादाह **किन्तु परिमाणेत्यादि**।

सु०— कालादावनवधिकः परिमाणापकर्षः साक्षिसिद्ध इत्येव नेष्यत इति चेत्। किं साक्षिणा नावगम्यते, उतावगतोऽपि न सत्यः, अथवा साक्षी नाम प्रमाणं नास्ति।

आद्यं शङ्कते **यदीति**।

अनु०— **यदि नो साक्षिगम्यं तत्**

तत् इति कालादेः परिमाणापकर्षस्यानन्त्यं सामान्येन परामृशति।

दूषयति **महत्त्वमिति**।

महत्त्वं केन गम्यते।

'कालाकाशयोरि'ति वर्तते। **महत्त्वम्** अनवधिकः परिमाणोत्कर्षः। 'तर्ही'ति शेषः।

अयमभिसन्धिः। कालादौ परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यमुपेत्य हि परेण तदपकर्षानन्त्यं नेष्यते। तत्र वक्तव्यम्। प्रकर्षानन्त्यं केन प्रमाणेनावगम्यत इति। साक्षिणेति चेत्, अपकर्षानन्त्यमपि तद्बलेन कुतो नाङ्गीकार्ग्म। तत्तेन नावगम्यत इत्युक्तमिति चेत्, इदमपि (तदपि) तेन नावगम्यत इति वदन्तं प्रति किमुत्तरम्। अनुभवापलापो न युक्त इति चेत्, समं प्रकृतेऽपि। यथा हि कालादेरुत्कर्षानवधिकत्वमनुभवे चकास्ति तथा अपकर्षानन्त्यमपीति किमेकत्र पक्षपातेन। अन्यथैकापलापे द्वितीयस्याप्यपलापो दुरुत्तरः स्यादिति।

'स्यादेतत्। न कालादेः परिमाणोत्कर्षानन्त्यं साक्षिसिद्धमिति ब्रूमः, किन्तु अनुमानगम्यम्, तथा च न प्रतिबन्दीग्रह' इत्यत आह **विश्रान्तिरिति**।

विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः।

'परिमाणोत्कर्षपरम्परायाः' इति शेषः। **अनुमानत इति** तृतीयार्थे तसिः। नानुमानेन कालादावनवधिकपरिमाणोत्कर्षसिद्धिः। **हि** यस्मात् **तारतम्येन** अनुमानेन तत् **विश्रान्तिः दृश्यते**। 'परिमाणोत्कर्षतारतम्यं इयत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात् तदपकर्षतारतम्यवदि'ति प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वादिति यावत्। न च दृष्टान्तोऽस्माकं साध्यविकल इति वाच्यम्, 'अपकर्षतारतम्यस्य अन्तवत्त्वमुपेत्य उत्कर्षतारतम्यस्यानन्त्यमनुमिमानस्य परस्यैवं प्रतिपक्षोत्प्रेक्षा स्यादि'त्युच्यमानत्वात्। तथा च साक्षिविरुद्धं प्रत्यनुमानमिति वक्तव्यम्। कथं तर्हि स एव कालादावनवधिकापकृष्टपरिमाणं न साधयेदिति।

परि०— तारतम्येनेत्येतत्सामानाधिकरण्यादाह **तृतीयार्थे तसिरिति**। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि'रिति सूत्रे 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्युक्तत्वात् आद्यादेराकृतिगणत्वादत्र तृतीयार्थे तसिरित्यर्थः॥ **तारतम्येनानुमानेनेति**। तारतम्यत्वहेतुनेत्यर्थः। **अस्माकं** सिद्धान्तिनामित्यर्थः। इति **वक्तव्यमिति**। परिमाणोत्कर्षानन्त्यं ब्रुवतेति भावः। **स एवेति**। साक्ष्येवेत्यर्थः।

सु०— अस्तु तर्हि आगमात् कालादावनवधिकोत्कृष्टपरिमाणसिद्धिरित्याशङ्क्याह **यदीति**।

अनु०— यद्यागमादनन्तं तन्महत्त्वमवगम्यते ।
अनन्तमेव चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ।।

आगमात् स एषोऽनन्त इत्यादेः । **तन्महत्त्वं** कालादिपरिमाणोत्कर्षः । **अणुत्वं** परिमाणापकर्षः ।

एतदु(इदमु)क्तं भवति । नागमः कालाद्यनन्ततां स्वयं प्रतिपादयति, तत्प्रवृत्तेः प्रागेव साक्षिणा तत्प्रतिभासात्, किन्त्वनुवाद एवायम् । प्रतिपादकत्वे वा नास्मत्प्रयोजनपरिक्षयः, यस्मादागमात्कालाद्युत्कर्षोऽनवधिकः प्रतीयते तस्मादेवापकर्षानन्त्यप्रतीतेः । **अनन्तशब्दो** ह्यनवच्छेदमात्रमाचष्टे । स च यथा परिमाणोत्कर्षविषयो व्याख्यायते तथा तदपकर्षविषयोऽपि शक्यते व्याख्यातुमिति ।

परि०— **स एषोऽनन्त** इत्यादेरिति । आकाश इति होवाचेति प्रकृतमाकाशमेतच्छब्देन परामृश्य 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त' इति तस्यानन्त्योक्तेरिति भावः । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्राकाशस्य विष्णुत्वोक्तावपि वैशेषिकादिभिस्तथात्वानङ्गीकारात् तैरेवात्र साक्षिसिद्धत्वे विवदमानैरागमसिद्धत्वशङ्कनात् तन्मतानुरोधेनैतद्वाक्योक्तिरित्यदोषः । आदिपदेन 'अनन्ताकाशवत्पश्यन्नि'त्यादि सङ्ग्रहः । ननु 'केवलं साक्षिमानेने'त्यत्र साक्ष्यन्यमानाप्रवृत्तेरुक्तत्वात् इहागमादपि परिमाणोत्कर्षापकर्षसिद्धिः कथमुपेयते इत्यतोऽभ्युपेत्यवादोऽयमिति भावेनाह **एतदुक्तं भवतीति** । **अनन्तशब्दो हीति** । स एषोऽनन्त इत्यादौ स्थित इति ज्ञेयम् । **साक्षिणा परिमाणोत्कर्षापकर्षसिद्धिः** ।

सु०— 'परिमाणोत्कर्षवत् तदपकर्षस्यापि कालादावानन्त्यं साक्षिणाऽऽगमेन वा प्रतीयत एव, तथाऽपि न तत्सत्यम्, न हि प्रतीतत्व(ति)मात्रेण सत्यतानिश्चयोऽतिप्रसङ्गादि'ति द्वितीयं निराकरोति **महत्त्वेति** ।

अनु०— महत्त्वाणुत्वयोर्नैव विश्रान्तिरुपलभ्यते ।

कालादौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोः **विश्रान्तिः** इयत्तावच्छेदो बलवत्प्रमाणेन **नैवोपलभ्यते** । अत्र **महत्त्वग्रहणं** दृष्टान्तार्थम् ।

इदमुक्तं भवति । यथा कालादौ परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यं साक्ष्याद्यवगतं विपरीतग्राहकप्रमाणाभावात् सत्यमेव तथा तदपकर्षस्यापि । विना बाधकेन साक्ष्यादिसिद्धं परिमाणापकर्षानन्त्यं कालादावसत्यं चेत् तदुत्कर्षानन्त्यमप्य(कालादाव)सत्यं स्यात्, अविशेषात् । ततश्चापरिच्छिन्नपरिमाणताऽङ्गीकारो (भज्येत) नङ्क्ष्येत । अतिप्रसङ्गस्तु बाधकाभावेनापास्त इति ।

परि०— साक्ष्यवगतोऽपि न सत्य इति प्राग्विकल्पितद्वितीयकल्पं विवृण्वन्नेवावतारयति **परिमाणोत्कर्ष-वदित्यादिना अतिप्रसङ्गादिति द्वितीयं निराकरोतीत्यन्तेन**। शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रागणुत्वासिद्धेरेव शङ्कनादाह **अत्र महत्त्वग्रहणमिति**। अस्फुटत्वादाह **इदमुक्तं भवतीति**। एवं तर्हि प्रागुक्ता-तिप्रसङ्गस्य का गतिरित्यत आह **अतिप्रसङ्गस्त्विति**। शुक्तिरूप्यादेर्बाधकाभावादिति वैषम्यमिति भावः।

सु०— नन्वस्त्येव परिमाणापकर्षस्यानन्त्याभ्युपगमे बाधकम्। तथा हि। अपकर्षो नामाल्पता, आनन्त्यं चानल्पता। न च विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्भवति, न हि भवति पीतोऽपीत इति। अतो बाधकसद्भावात्प्रतीतमप्यपकर्षानन्त्यं त्यज्यत इत्यत आह **अन्यदेवेति**।

अनु०— अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम्।

न अनन्तत्वं नाम अनल्पत्वम्। किन्तु **अन्यदेव** परिच्छेदाभावरूपम्। तस्मात् परि-माणोत्कर्षापकर्षयोः समानो धर्म इति युज्यते।

अत्रापि महत्त्वग्रहणं दृष्टान्तत्वेन, यथा महत्त्वस्य विशेषणं तथा अणुत्वस्यापीति।

यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्वं स्यात् तदोत्कर्षस्यापि विशेषणं न स्यात्। न हि तदेव तस्य विशेषणं भवति, पीतः पीत इत्यदर्शनात्। अतस्तत्रानन्त्यं नाम परिच्छेदाभाव इति स्वीकृत्य विशेषणविशेष्यभावः समर्थनीयः। तथा प्रकृतेऽपीति। यथा हि परिमाणोत्कर्षो गगनादा-वधिकस्तथा तदपकर्षोऽप्यनवधिक एवेति विशेषणविशेष्यभावाभ्युपगमे न कोऽपि दोष इति।

आनन्त्यं नामानल्पत्वादन्यदित्येतत्प्रत्याययितुं दृष्टान्तान्तरमाह **बहुत्वेति**।

बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्सङ्ख्यायामुपलभ्यते।
आनन्त्यम्

यद्वत् यथा **सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोः** विशेषणतया **आनन्त्यमुपलभ्यते**, बहुत्व-मनन्तमल्पत्वं चानन्तमिति, तथा प्रकृतेऽपीति।

यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्वं स्यात् तदा; न बहुत्वस्य विशेषणं स्यात्, तस्यैव तद्विशे-षणत्वायोगात्; नाप्यल्पत्वस्य, विरोधात्; अतः, अवच्छेदाभाव एव अनन्तत्वमित्यङ्गीकृत्य बहुत्वमल्पत्वं (चानन्त)चापर्यवसितमिति विशेषणविशेष्यभावो बोद्धव्यः। तथा परिमाणो-त्कर्षापकर्षयोरपीति।

परि०— अवच्छेदाभाव एवेति। परिच्छेदाभाव एवेत्यर्थः।

सु०— ननु च नास्त्येव सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोरानन्त्यम् । बहुत्वस्य परार्ध एव पर्यवसितत्वात् । अल्पत्वस्य चैक(ा)त्वावधित्वात् । यथोक्तम्, 'सा चैकत्वादिपरार्धपर्यन्ता' इति । अतः कथमयं दृष्टान्त इत्यत आह **एकेति** ।

अनु०— **एकभागानां तावत्वं ह्यवगम्यते ।**

सङ्ख्यामधिकृत्य हि गणितशास्त्रं प्रवृत्तम् । तत्र च कलासवर्णनप्रभागभागानुबन्धभागापवाहभागभागादिप्रकरणेषु **एकभागानां तावत्त्वम्** अनवधिकत्वं गम्यते **हि** यस्मात्, तस्मात् **अवगम्यते** अस्त्येकत्वादप्यपकृष्टानवधिका सङ्ख्येति । परार्धात्परतोऽपि सङ्ख्यासद्भावः स्फुट एवेति नोपपादितः । सम्भवति हि परेषामपीश्वरापेक्षाबुद्ध्या परमाण्वादौ परार्धात्परतोऽपि सङ्ख्योत्पत्तिः । ततःपरं संज्ञाकरणं तु गणकानां प्रयोजनाभावात् । एतामेव विप्रतिपत्तिमपनेतुं सङ्ख्यादृष्टान्तोपादानं कृतमिति ।

परि०— **यथोक्तमिति** । गणकैरुक्तमित्यर्थः ॥ कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरविश्रान्तिसमर्थनम् ॥

सु०— एवं कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यं साक्षिणा प्रसाध्येश्वरे तदागमेन साधयति **अणीयांश्चेति** ।

अनु०— **अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः ।**

'अणोरणीयान्महतो महीयानात्मे'ति **आगमेन भगवान्** ईश्वरोऽणोरपि **अणीयान्** महतोऽपि **महीयानुदितः** । न च तत्राणुमहच्छब्दाभ्यां किञ्चिद्व्यवस्थितमुच्यते, विशेषणाभावात् । ततो यद्यदपकृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्यपकृष्टपरिमाणो यद्यच्चोत्कृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्युत्कृष्टपरिमाण इत्युक्तं स्यात् । तथा चेश्वरगतयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वमेव लभ्यते ।

नन्वणीयान्महीयानित्युक्त एव भगवति परिमाणोत्कर्षापकर्षयोः पर्यवसानात् कथं तयोः अनवधिकत्वमित्यत आह **अणीयानिति** । अणीयान्महीयानित्युक्तयोरप्यणोर्महतश्चेति शब्दविषयत्वादिति ।

नन्वेवं सति स्वस्मादपि स्वयमपकृष्ट उत्कृष्टश्चेत्यागतम् । को नेत्याह । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते ।

परि०— तदागमेनेति । परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यमित्यर्थः । व्यवस्थितमिति । अणुपदेन परमाणुलक्षणमेव द्रव्यं ग्राह्यं महच्छब्देन च गगनमेवेति न नियम इत्यर्थः । इत्युक्तयोः श्रुतावुक्तयोरीशरूपयोरपि श्रौताभ्यां अणोर्महत इति शब्दाभ्यां गृहीतत्वादित्यर्थः । यथा चैतत्तथा वक्ष्यत इति । 'महतोऽल्पत्वमपि ही'त्याद्यप्यनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षवत्त्वोक्त्या भगवत्यपि तद्वक्तीभविष्यतीति भावः ॥

सु०— श्रुत्यन्तरं च ईश्वरे परिमाणोत्कर्षापकर्षयोः आनन्त्यं प्रतिपादयदस्तीत्याह आनन्त्येति ।

अनु०— आनन्त्यवाचकश्शब्दो द्विधाऽऽनन्त्येऽपि मानताम् ।
याति

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मण **आनन्त्यस्य वाचकः अनन्तशब्दः** तावद्देशतः कालतो वस्तुतश्चानन्त्यमाह । तत्र देशानन्त्यं नामानवधिकपरिमाणवत्त्वम् । कालानन्त्यं नामानवच्छिन्नसत्ताकत्वम् । वस्त्वानन्त्यं नामापरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहवत्त्वम् । तत्र यदा परिमाणानन्त्यस्य वाचकः तदा **द्विधाऽऽनन्त्येऽपि** उत्कर्षापकर्षाभ्यामानन्त्येऽपि **मानतां याति;** न तूत्कर्षानन्त्यमात्रे, विशेषाभावादिति ।

परि०— अनवच्छिन्नसत्ताकत्वमिति । त्रिकालसत्त्वमित्यर्थः ।

सु०— नन्वनेकार्थत्वमन्याय्यः । कोऽत्र न्यायविरोधः । निरर्थकशब्दप्रयोगायोगात् तावदेकोऽर्थोऽङ्गीकार्यः, द्वितीयाङ्गीकारे तु न किञ्चिद्बीजमिति कल्पनागौरवम् । उच्यते । यत्र ह्येकस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते सति वृथैवार्थान्तराङ्गीकारस्तत्रैवमेतत् । न चैवं प्रकृते । अनन्तशब्दो हि परिच्छेदाभावमाह । परिच्छे(दश्च)दो हि देशतः कालतो वस्तुतश्च भवन् युगपदेव प्राप्नोति । न च तत्र कस्यचित्प्राथम्यमस्ति, नाप्यन्यतमपरित्यागे कारणम् । एवं परिमाणानन्त्येऽप्युत्कर्षापकर्षपरिग्रहो द्रष्टव्य इति ।

परि०— अन्यायत्वं व्यनक्ति निरर्थकेति । समाधत्ते उच्यत इति । व्यवस्थिते सति पूर्वं प्रमिते सतीत्यर्थः । **परिमाणानन्त्येऽपीति** । तत्रापि युगपदेवोभयप्राप्त्या अन्यतरमात्रग्रहणे बीजाभावादुत्कर्षापकर्षोभयानन्त्यग्रह इत्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं कालतो गुणतश्चानन्त्यवाचकस्यानन्तशब्दस्याल्पकालत्वमल्पगुणत्वं चार्थः स्यात्, अन्यथाऽल्पपरिमाणवत्त्वमपि न स्यात् अविशेषादिति चेत् । किमिदं कालतो गुणतश्चाल्पत्वमापाद्यम्; किमल्पा एव गुणाः सन्ति ब्रह्मणो न बहुतराः तथा अल्पकालीनैव

सत्ता न प्रचुरकालीनेति, किंवा सर्वकालगतस्याल्पकालेऽप्यवस्थितिः स्यात् महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति।

आद्यं दूषयति **नैवेति**।

अनु०— **नैव गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम्।**

गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् अनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिप्रतिपाद्यं नैव भवेदिति गूढाभिसन्धेः प्रतिज्ञा। हेतुमुत्तरत्र वक्ष्यति।

द्वितीयमाशङ्क्याङ्गीकरोति **सर्वेति**।

सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः।
महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत्॥

इति चेत् आपाद्यते। तत् **भवेद्** एव इत्यर्थः। अत्र **गुणग्रहणं** क्रियादेरप्युपलक्षणम्। गुणकालयोर्यथेष्टमुपादानं प्राथम्यनिरासार्थम्। तेनोक्तकल्पनागौरवपरिहारं सूचयति।

परि०— अर्थः स्यादिति। अनन्तशब्दस्येति योज्यम्। **न स्यादिति**। अर्थ इत्यनुवृत्तिः। वक्ष्यमाण-मूलानुरोधेन पूर्वविकल्पे किमल्पा एव गुणा इति गुणाः पूर्वं निर्दिष्टाः। उत्तरविकल्पे तु महागुणस्य चेति पश्चान्निर्दिष्टाः। मूलेऽप्येवं निर्देशस्य गुणकालयोर्यथेष्टमुपादानं प्राथम्यनिरासार्थमिति स्वयमेव गतिं वक्ष्यति। गुणाद्यल्पत्वस्य सर्वकालगतस्येत्युत्तरग्रन्थेऽभ्युपगतेः कथमत्र न मानगमित्यप्रामाणिकतोक्तिरित्यत आह **गूढाभिसन्धेरिति**। अल्प-मात्रगुणवत्त्वं अल्पकालमात्रसत्त्वं नेत्यभिप्रायो गूढ इत्यर्थः। स तु 'तावत्त्वमेव नैव स्यादि'त्युत्तरत्र व्यक्तीभविष्य-तीति भावः। इयं प्रतिज्ञा चेद्धेतुः क्वेत्यत आह **हेतुमिति**। 'देशेऽप्येतन्न नो मतमि'त्यत्रापादकाभावादिति हेतुं वक्ष्यतीत्यर्थः। **यथेष्टमुपादानमिति**। नैव गुणाल्पत्वमिति सार्धश्लोके क्वचित्पूर्वं गुणानामुक्तिः क्वचित्कालस्य पूर्वमुक्तिः अनन्तशब्दार्थतया प्राथम्येनैकस्य प्रतीतिनिरासार्थमित्यर्थः। तस्यापि किं फलमित्यत आह **तेनोक्तेति**। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वविवरणपरेण निरर्थकशब्दप्रयोगेत्यादिग्रन्थेनोक्तकल्पनागौरवेत्यर्थः।

सु०— ननु यदि कालाल्पत्वं गुणाल्पत्वं चाङ्गीक्रियते, कथं तर्हि 'नैव गुणाल्पत्वमि'ति निराकरणमित्यतोऽभिसन्धिमुद्धाटयति तावत्त्वमेवेति।

अनु०— **तावत्त्वमेव नैव स्यात्**

अल्पत्वम् एव इत्यर्थः। 'इत्युक्तं प्रागि'ति शेषः। कुतो न स्यादिति चेत्, आपादका-भावादित्याह **देशेऽपीति**।

देशेऽप्येतन्न नो मतम् ।

परिमाणे **अपि** इत्यर्थः । **एतत्** तावत्त्वमेव । **नः** अस्माकम् ।

एतदुक्तं भवति । परिमाणविषयेऽस्मदीयं श्रुतिव्याख्यानमुपलभ्य हि गुणकालयोरप्येतदापाद्यते, आपादकान्तराभावात् । न च परिमाणेऽस्माभिरेवं व्याख्यायते 'अपकृष्टमेव परिमाणमनवधिकमस्ति नोत्कृष्टमि'ति, द्विधानन्त्येऽपीत्युक्तत्वात्; अतो निर्मूलमेतदापादनमिति ।

परि०— भावानवगमादाह एतदुक्तं भवतीति । एतदापाद्यत इति । अल्पत्वमेवेत्येतदित्यर्थः । इत्युक्तत्वादिति ॥ ईशास्यानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षत्वे श्रुतिद्वयोक्तिः ॥

सु०— ननु एतदीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनमयुक्तम्, सूत्रकारेण क्वाप्यनुक्तत्वात्; 'महद्दीर्घवद्वे'ति सूत्रस्य, विजातीययोरपि कार्यकारणभावोपपादनेन, व्यधिकरणयोरप्यपरिच्छिन्नपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरुपपादनेन वा, समर्थयितुं शक्यत्वादित्यत आह **महत इति ।**

अनु०— महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् ।

निरवधिकपरिमाणोत्कर्षवतो(ऽपि) ब्रह्मणोऽल्पपरिमाणवत्त्वं च व्योम दृष्टान्तीकृत्य 'व्योमवच्चे'ति सूत्रखण्डेन **प्राह** सूत्रकारः ।

अतो ब्रह्मणो गगनस्य वाऽनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्तत्सिद्धान्तो भवत्येवेति ।

परि०— **क्वाप्यनुक्तत्वादिति** । अक्षरनयेऽन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्रेश्वरे अणुत्वमहत्त्वयोरुक्तावपि तयोरनवधिकत्वस्य तत्रानुक्तिरिति भावेन पूर्वमीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टेत्याद्युक्तिः । 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तमि'त्यस्यापि व्योमवदित्येतत्प्रपञ्चनरूपत्वादिति भावः । ननु 'महद्दीर्घवद्वे'ति सूत्रे ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्याभ्यामपि परिमाणोत्पत्तिं ब्रुवता सूत्रकृता परिमाणावान्तरजातेरपाकरणे वैजात्यनिरसनपूर्वं सर्वपरिमाणानां सजात्यसूचनेन त्र्यणुकादिगतपरिमाणस्येव परमाण्वादिगतपरिमाणस्याप्यणुत्वमहत्त्वयोराक्षेपिकयोः सूचनादित्यत आह **महद्दीर्घवद्वेति सूत्रस्येति** । वैजात्यमित्युपेत्यैव ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्याभ्यां विजातीयाभ्यामपि महत्त्वं दीर्घत्वं जायते । यथा परमाण्वादिगतद्वित्वत्रित्वसङ्ख्याया द्व्यणुकादौ परिमाणजन्मोपेयते । प्रशिथिलावयवसंयोगरूपप्रचयात्तूलपिण्डादिपरिमाणजन्माङ्गीक्रियते तथेत्येवमुपपादनेनेत्यर्थः ॥ **व्यधिकरणयोरिति** । गगनादावेवानवच्छिन्नोत्कर्षः परमाणुष्वेव तादृशपरिमाणापकर्ष

इत्युपपादनेनेत्यर्थः । व्योम दृष्टान्तीकृत्येत्यत्र व्योमेति भिन्नं पदं द्वितीयान्तम् । सूत्रखण्डेनेति । 'अर्भकौकस्त्वा-त्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चे'ति लिङ्गपादीयसूत्रांशेनेत्यर्थः ।

सु०— किञ्च योऽर्थो निरवकाशप्रमाणसिद्धो यद्विपर्यये चानिष्टं स सर्वोऽपि सिद्धान्त एव । तत्र कालाकाशयोरी(रपी)श्वरे चानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावः साक्षिणा आगमेन च सिद्ध इत्युक्तम् । तद्विपर्यये बाधकमाह **यदीति** ।

अनु०— **यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ।**

'कालादेरि'ति वर्तते । **सर्वत्रापि संस्थानं** इति च ।

कालादीनां सर्वगतत्वं परेणाप्यङ्गीकृतम् । सर्वगतत्वं च सर्व(त्र)देशे संस्थानम् । तथा च यदि कालादेरल्पाल्पतरदेशेषु संस्थानं न स्यात्, तदा सर्वत्रावस्थानमपि नो भवेत् ।

कुत इत्यत आह **स्थितस्य हीति** ।

स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद् ध्रुवम् ।
एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ॥

ध्रुवम् इत्यवधारणे । **अल्पदेशेषु स्थितस्यैवेति** । यथा खल्वेकैकं वर्णमुच्चारयत एव सर्ववेदोच्चारणम्, न त्वेकमपि वर्णमनुच्चारयतः; तथा **अल्पाल्पतरदेशेषु स्थितस्य** एव हि **सर्व-देशगतत्वं भवेत्** । एकैकत्रापि देशे **अनवस्थितस्याखिलदेशस्थता कुत एव भवेत्** ।

अनेन 'यो यत्समुदायं व्याप्नोति स तदेकदेशानपि व्याप्नोति(त्येव)', 'यश्चैकदेशान्न व्याप्नोति नासौ तत्समुदायमि'त्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ।

परि०— कालाकाशवृद्ध्याह **साक्षिणेति** । आकाशेश्वराभिप्रायेणाह **आगमेन चेति** । 'स एषोऽनन्तः', 'अणोरणीयान्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याद्यागमेनेत्यर्थः । **इति चेति** । सर्वत्रापीत्यनन्तरं संस्थानमिति चानुवर्तन इत्यर्थः । **सर्वगतत्वमिति** । यद्यपि परेणावृत्तिमत्त्वमेवाभ्युपेतं तथाऽपि विभुत्वाङ्गीकारात् विभुत्वस्य च सर्वगतत्वेन विनानुपपत्तेरेवमुक्तम् । अत एव तत्तथैव व्यनक्ति **सर्वगतत्वं चेति** ।

सु०— न केवलमल्पाल्पतरदेशस्थत्वाभावे सर्वगत्वाभावप्रसङ्गः किन्तु शशविषा-णादिवत्सत्ताऽपि न स्यादित्याह **शून्यत्वमेवेति** ।

अनु०— शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ।

एवञ्च कालादीनाम् अल्पाल्पतरदेशावस्थानेऽल्पाल्पतरपरिमाणवत्त्वमप्यवर्जनीयमित्यनवधिकपरिमाणापकर्षसिद्धिः। अनवधिकोत्कर्षस्तु परेणाप्यङ्गीकृत एवेति न तद्विपर्यये वाधकमुक्तम्। 'सर्वत्रापि नो भवेदि'त्येव वा द्रष्टव्यम्। न हि परममहत्त्वाभावे सर्वगतत्वं सम्भवति, तथा चाह 'विभुत्वान्महानाकाश' इत्यादि। अल्पाल्पतरदेशपर्यवसितस्याल्पाल्पतरपरिमाणत्वम्, न चैवमाकाशादीति चेत्। तत्किमाकाशादि समुदितरूपं येन पर्यवसानापर्यवसानविषयत्वमश्रुवीत, किन्त्वेकमेव; तच्च यद्यल्पाल्पतरदेशेषु तिष्ठेत् तदा तत्तत्परिमाणं भवत्येव (भवेदेव)। यदि तव तत्र स्थितस्य तत्तत्परिमाणत्वं तदा घटादावपि तत्प्रसङ्ग इति चेन्न, तस्य सांशत्वेनान्यथासिद्धत्वात्।

परि०— किं तावता प्रकृत इत्यत आह **एवं च कालादीनामिति**। **इत्येव वा द्रष्टव्यमिति**। महत्त्वविपर्ययेऽपि वाधकोक्तिपरतया द्रष्टव्यमित्यर्थः। तथा च तत्र वाधकानुक्तिरसिद्धेति भावः। नन्वेवमापाद्यमात्रलाभेऽपि आपादकस्यालाभ इत्यतः तदपि योज्यमिति भावेन तदर्थमाह **न हि परममहत्त्वाभाव इति**। **तथा चाहेति**। तार्किक इत्यर्थः। शङ्कते **अल्पाल्पतरेति**। पर्यवसितस्य परमाण्वादरिवाल्पदेशे कृत्स्नस्वरूपेण वर्तमानस्येत्यर्थः **समुदितरूपमिति**। माथराद्यादिवद्भिन्नांशोपेतसमुदायरूपं नेत्यर्थः। **अश्रुवीतेति**। प्राप्नुयादित्यर्थः। **एकमेवेति**। अत्यन्ताभेदोपेतानन्तांशयुक्तमेकव्यक्तिरूपमेवेत्यर्थः। **सांशत्वेनेति**। भिन्नाभिन्नांशवत्त्वेनेत्यर्थः।

सु०— ननु च सर्वमूर्त(द्रव्य)संयोगित्वमेव सर्वगतत्वं, न सर्वत्र संस्थानम्; आकाशादेरनाश्रितत्वात्। संयोगश्च तत्तत्परिमाणाभावे(ऽपि) भवेदेव, न हि घटो गगनेन संयुज्यमानो भवति परममहान्नापि परमाणुना संयुज्यमानः परमाणुः। तत्कस्य हेतोः। संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादिति। मैवम्। सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वात् परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगात्। तथा हि। विशेषशक्त्या, निर्भेदमप्याकाशमनन्तांशोपेतम्। तत्र अनवधिकौ परिमाणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थया वर्तेते। ततश्च घटो वितस्तिपरिमाणेनैवाकाशेन संयुज्यते, स्वयं च तत्परिमाण इति को दोषः। घटांश एव परमाणुसंयोगो वर्तते न घट, इति कथं घटस्य परमाणुता। तर्ह्याकाशप्रदेशा एवाल्पाल्पतरप्रदेशसंयोगिन इति त एव तत्तत्परिमाणाः स्युर्नाकाशमिति चेन्न; तेषामप्याकाशात्मकत्वात्; अन्यथा संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं न स्याद्व्याघातादिति।

परि०— सर्वत्राप्यवस्थानं गगनादेर्न स्यादित्यस्येष्टापादनरूपत्वात्तर्काभासोऽयमिति शङ्कते **ननु चेति**। सर्वमूर्तसंयोगोऽपि तत्तन्मूर्तपरिमाणे सत्येव स्यादित्यत आह **संयोगश्चेति**। यदि सर्वगतत्वं नाम सर्वमूर्तसंयोगित्वं, न तु सर्वत्र संस्थानमिति मन्यसे, भवतु तावदेव तुष्यतु भवान् दुर्जनः, तावतापि महत्त्ववत्यपि गगनेऽनवधिक-

परिमाणापकर्षोऽपि सिद्ध्यत्येव । मूर्तं नामेयत्तावच्छिन्नपरिमाणोपेतद्रव्यम् । एवं च तत्तन्मूर्तपरिमाणतुल्यपरिमाणवत्त्वे सत्येव तत्तन्मूर्तसंयोगित्वं नान्यथेति भावेन निराह **मैवमिति** । यदत्रोक्तं तत्तद्रूपपरिमाणाभावेऽपि संयोगो भवत्येव न हि घटो गगनेनेत्यादि । तत्र घटो न महत्परिमाणेन गगनेन संयुज्यते किं तु घटपरिमाणतुल्यपरिमाणेनैव गगनेनातो न व्यभिचार इति भावेनाह **सर्वपरिमाणानामपीति** । सर्वमूर्तपरिमाणतुल्यपरिमाणानामित्यर्थः । यदपि नापि परमाणुनेति व्यभिचारान्तरचोदनं तदपि नेत्याह **परमाणुना चेति** । **घटांशस्यैवेति** । तस्य च परमाणुपरिमाणतुल्यपरिमाणत्वमेवेति नापि व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं घटस्याप्यनवधिकापकर्षसिद्धिर्गगनवदिति चोद्यं तु घटांशानां भिन्नत्वात्तस्य सांशत्वेनेति पूर्वग्रन्थ एव निरस्तमिति भावः । सर्वपरिमाणानामित्यादिनोक्तं प्रमेयद्वयं व्यनक्ति **तथा हीत्यादिना परमाणुतेत्यन्तेन** । **व्यवस्थयेति** । सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमांशेषु तत्तदनुरूपापकृष्टपरिमाणानि स्थूलस्थूलतर-स्थूलतमांशेषु तत्तदनुगुणोत्कृष्टपरिमाणानीत्येवं व्यवस्थयेत्यर्थः । घटांश एवेति सप्तमी । स चांशो घटाद्भिन्न इति भावः । **अन्यथेति** । अंशानामाकाशात्मकत्वाभाव इत्यर्थः । अभेदे ह्याकाशसंयोगस्तदंशे वर्तत इति प्रदेशवृत्तित्वं लभ्यते । भेदे त्वंशे वर्तमानः संयोगो नाकाशसंयोगः किन्त्वंशसंयोग एव आकाशधर्मिकः संयोगः आकाशात्मके तत्प्रदेशे वर्तत इत्युक्तौ तु न व्याघातः आकाशधर्मिकः संयोगः आकाशभिन्नांशधर्मिकः इत्यस्यैव व्याघातादित्यर्थः । अंशसंयोगस्याकाशसंयोगानात्मकत्वात् तदनात्मके तद्व्यवहारस्य व्याहतेरिति भावः ।

सु०— कालादौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यमुपपाद्योपसंहरति अत इति ।

अनु०— अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित् ।

क्वचित् कालादौ त्रये ।

परि०— त्रय इति । कालाकाशेश्वरेष्वित्यर्थः ।

सु०— यद्वाऽनुमानदूषणोपसंहारोऽयम् । ततश्च कालातीतत्वदृष्टान्तदोषावपरिहार्याविति ।

परि०— **अनुमानदूषणेति** । 'तारतम्यस्थिता यस्मादि'त्यत्रोक्ते परमाणुगतपरिमाणाणुत्वमहत्त्वरूपे प्रमेये विरोधितया 'यथा महत्त्वे'त्यादिना शङ्कितानुमानस्य दूषणयोः साध्यवैकल्यबाधयोः 'न महत्त्वस्यापि विश्रम' इत्यादिनोक्तयोरुपसंहारोऽयमित्यर्थः ।

सु०— कालाकाशेश्वरेषु परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यमस्तीत्युक्तम् । न केवलं तेष्वेव । किन्तु प्रकृत्यादौ सर्वगते परममहति द्रव्यान्तरेऽपीत्याह **उभयेति** ।

अनु०— उभयानन्त्ययुक् तस्माद्यदि मुख्यं महद्भवेत् ।

तस्मादिति । कालादिषूक्तन्यायात् ॥ **मुख्यं महत्** परममहत् ।

'यदि कालादेरप्यानन्त्यं स्यात् । कथं तर्हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यानन्त्यं ब्रह्मणो लक्षणत्वेनोच्यते, न ह्यतिव्याप्तं लक्षणं भवतीत्यत आह **तच्चेति**।

तच्च ब्रह्म परं साक्षात्

परम् इति केवलार्थे।

यद्यपि कालादिकमप्यनन्तं, तथाऽपि ब्रह्मैव तदनन्तमित्युच्यते । कुतः । **साक्षात्** परानपेक्षयाऽनन्तत्वात्। अपराधीनत्वापेक्षयेति यावत्।

पक्षान्तरमाह **सर्वेति**।

सर्वानन्त्ययुतं

नास्यां श्रुतावानन्त्यमात्रं लक्षणत्वेनोच्यते, किन्तु देशतः कालतो गुणादितश्च। तादृशं च ब्रह्मैवेति न दोषः। यथोक्तम् 'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः। सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणाः' इति।

पक्षान्तरमन्वाचिनोति **सदेति**।

सदा।

पूर्वेणैव सम्बन्धः। तथा च कालक्षणेषु देशतोऽनन्तेष्वपि नातिव्याप्तिरिति।

परि०— मूले तच्चेति चोऽवधारणे भिन्नक्रम इत्युपेत्याह **ब्रह्मैवेति**। तदित्यनुवादेनार्थमाह **तत् अनन्तमिति**। अनन्तत्वस्यान्तरूपप्रतियोग्यपेक्षत्वात् परानपेक्षयेति कथमुक्तमित्यत आह **अपराधीनत्वेति**। गुणादीत्यादिपदेन क्रियाविग्रहयोर्ग्रहः। **यथोक्तमिति**। द्वितीये गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः। **पक्षान्तरमन्वाचिनोतीति**। चशब्दस्य हि चत्वारोऽर्थाः। इतरेतरयोगसमाहारसमुच्चयान्वाचया इति। तत्रान्वाचयो नाम भिक्षामट गां चानयेत्यत्र भिक्षाटनसमये गौर्दृष्टा चेदानय न चेन्मास्त्वित्येवंरूपः। तथा च सदानन्त्ययुतमित्युक्त्या कालतोऽप्यानन्त्यस्य लाभेन क्षणलवादिमात्रव्यावर्तकत्वेन परममहन्मात्राव्यावर्तकत्वादन्वाचिनोतीत्युक्तम्। यद्वा अनन्याधीनानन्त्यलक्षणमिति पक्षे देशकालगुणादिभिरानन्त्यमिति पक्षे च न क्वाप्यतिव्याप्तिशङ्का। किन्तु प्रकरणप्राप्तोभयविधपरिमाणानन्त्यमात्रमनन्तशब्दार्थ इति पक्षे क्षणादावतिव्याप्तिशङ्कायां सदेति विशेषणमन्वेतीत्यर्थः। कालादावतिव्याप्तिशङ्का तु प्रागुक्तरीत्या द्वेधा निरसनीयेति भावः।

सु०— परमाणावपि परिमाणापकर्षतारतम्यविश्रान्तिर्नास्तीत्युक्तम् । तदसत्; परिमाणस्य द्रव्याश्रयत्वात्; परमाणुतोऽप्यपकृष्टपरिमाणाश्रयस्य द्रव्यस्याभावात् । मैवम्,

परमाणुभागानां सत्त्वात् । न च तेषु विश्रान्तिः, तेषामपि (भागसत्वात्) सभागत्वात् । अविश्रान्तभागपरम्परा कुतः सिद्धेत्यतः साक्षिणेति वक्तुं, 'साक्षी नाम प्रमाणमेव नास्ती'ति वदतो बाधकं तावदाह **यदीति** ।

अनु०— यदि साक्षी स्वयम्भातो न मानं केन गम्यते ।
अक्षजादेश्च मानत्वम्

साक्षी नाम **मानं यदि न** इष्यते, तदा **अक्षजादेः** ज्ञानस्य **मानत्वम्,** चशब्दाद्बहिः कालाकाशादिकमन्तःसुखादिकं च, **केन** प्रमाणेन **गम्यते** । न केनापि, तद्ग्राहकस्य प्रमाणान्तरस्य अभावात् । न च तन्मा भूदिति वाच्यम्, तद्व्यवहारविलयप्रसङ्गादिति ।

'नन्वस्तु साक्षिणमनङ्गीकुर्वाणस्येदं बाधकम्, साधकं (तु) किमि'त्यत आह **स्वयम्भात इति** । यस्तु स्वयं प्रकाशमानेऽपि साक्षिणि विप्रतिपद्यते सः 'अक्षजादेर्मानत्वं सप्रमाणकं वस्तुत्वाद्घटवदि'ति प्रसङ्गसूचितेनानुमानेन बोधनीयः । प्रसक्तप्रतिषेधश्च वक्ष्यमाणन्यायेन भविष्यति । 'धर्मिग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धेर्न तत्प्रामाण्ये पृथक् प्रमाणं वक्तव्यम्, अत एव **मानम्** इत्युक्तम् ।

परि०— **साक्षिणेति वक्तुमिति** । 'अतः सर्वपदार्थानामि'त्यादिग्रन्थे वक्तुमित्यर्थः । इति वदत इति । 'यदि नो साक्षिगम्यं तदि'त्येतदवतारिकायां कृतविकल्पेषु साक्षी नाम प्रमाणमेव नास्तीत्यवशिष्टतृतीयं पक्षं वदत इत्यर्थः । **बाधकं तावदिति** । स्वयम्भात इति वक्ष्यमाणसाधकापेक्षया तावच्छब्दः । **न च तदिति** । प्रामाण्यादेर्ग्रहणमित्यर्थः । **घटवदितीति** । अनुमानेनेत्यन्वयः । सामान्यानुमानेनेत्यर्थः । **प्रसङ्गसूचितेनेति** । 'यदि साक्षी'-त्यादिनोक्तेन प्रामाण्यादेर्ग्रहणव्यवहारयोर्विलोपरूपातिप्रसङ्गेन सूचितेनेत्यर्थः । नन्वनेनानुमानेन सिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वसम्भवात् साक्षिसिद्धिः कुत इत्यत आह **प्रसक्तेति** । यथा न्यायमते गगनादिसिद्धिः सामान्यविशेषाभ्यां, तथेति भावः । **वक्ष्यमाणेति** । प्रामाण्यविषये प्रसक्तस्यानुमानस्यानवस्थाऽन्यथा भवेदिति वक्ष्यमाणविपक्षबाधकन्यायेनेत्यर्थः । सुखादिविषये च 'इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित् । यत्कचिद्व्यभिचारि स्यादर्शनं मानसं हि तत्' इत्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्यमाणसंशया(य)भावादिरूपन्यायेन प्रसक्तमानसप्रत्यक्षादेः प्रतिषेधश्च भविष्यतीत्यर्थः । साक्षिसिद्धावपि तन्मानत्वं केन सिद्ध्येदित्यत आह **धर्मीति** । अक्षजादेर्मानत्वं सप्रमाणकं वस्तुत्वादिति सामान्यानुमानरूपेण परिशेषसहितेन साक्षिरूपधर्मिग्राहकेण प्रमाणेनेत्यर्थः ।

सु०— 'न साक्षिणोऽनभ्युपगमेऽपि अक्षजादिज्ञानप्रामाण्यमप्रामाणिकं प्रसज्यते, प्रवृत्तिसामर्थ्येन तज्जातीयत्वेन वाऽनुमानेन तत्सिद्धेरि'त्यत आह **अनवस्थेति** ।

अनु०— अनवस्थाऽन्यथा भवेत् ।

अन्यथा साक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वाङ्गीकारे।

तर्हि साक्षिप्रामाण्यमप्यन्येन ग्राह्यमित्यनवस्थैवेति चेन्न, तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । तदिदमुक्तं 'स्वयम्भात' इति।

परि०— अपरिचित(प्र)देशाभिप्रायेणाह **प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति** । फलवत्प्रवृत्तिजनकज्ञानेनेत्यर्थः । अभ्यासदशापन्नाभिप्रायेणाह **तज्जातीयत्वेनेति** । समर्थप्रवृत्तिजनकज्ञानजातीयत्वेन इत्यर्थः । अन्यथेत्यनुवादः । साक्षीत्यादि व्याख्या ।

सु०— किमतो यद्येवं साक्षी नाम प्रमाणमस्तीत्यत आह **अत इति**।

अनु०— अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा ।
सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धात्

साक्षित इत्यर्थः । **सर्वपदार्थानां** परमाणोस्तद्भागानां चेत्यर्थः । **सन्त्येव** 'इति सिद्धम्' इति शेषः ।

यद्वा 'सर्वपदार्थानामि'त्यनेनानुमानमपि सूचयति 'परमाणुः सभागः पदार्थत्वाद्घटवत्' इति । न च आश्रयासिद्धिर्धर्मिग्राहकविरोधो वा, साक्षिणा परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । तेन च सभागतयैव सिद्धेः ।। न चैवमनुमानवैयर्थ्यम्, प्रमाणसम्प्लवाङ्गीकारात्, सभागत्वमात्रे विप्रतिपन्नं प्रति सार्थक्याच्च ।

परि०— **पदार्थत्वादिति** । गुणक्रियादेरपि सभागत्वान्न व्यभिचार इति भावः । **धर्मिग्राहकेति** । प्रत्यक्षसिद्धं त्र्यणुकं स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यत्वाद्घटवदिति द्व्यणुकसिद्धौ तदपि पक्षीकृत्यैव साधने सिध्यन् नित्यनिरवयवत्वेनैव सिद्ध्यति । अन्यथाऽनवस्था स्यात् । अतस्तद्विरोध इति भावः । यद्वा परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदित्याद्यनुमानेन परिमाणापकर्षस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ यत्रेदं विश्रान्तं स परमाणुरिति प्रागुक्तधर्मिग्राहकेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । 'केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवानि'ति ग्रन्थव्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः । **सभागत्वमात्र इति** । परमाणुस्वरूपे विप्रतिपत्तिं निराह **मात्रपदेन** । तथाच नाश्रयासिद्धिरिति भावः ।

सु०— अनुमानान्तरमाह **सर्वदेति** । युगपदित्यर्थः । **सर्वदिक्षु स्थितैर्द्रव्यैः सम्बन्धात् संयोगात् अपि भागाः सन्ति** इत्यवगम्यते ।

परि०— पदार्थत्वादित्यनुमानस्य प्रागुक्तेराह **अनुमानान्तरमिति**। समन्वयाय शेषमाह **स्थितैर्द्रव्यै-रिति**। युगपद्दशमूर्तसंयोगित्वादित्यत्र वस्तुमात्रेऽपि दशभागसत्त्वेन विपक्षाभावेन विशेषणानां व्यभिचारावारकत्वेऽप्यप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वमस्तीति तदुक्तिः। संयोगमात्रस्य सांशत्वेनैवोपपत्त्योक्तसाध्येऽप्रयोजकत्वात् क्रमेणैकस्मिन्नपि दशमूर्तसंयोगसम्भवादप्रयोजकत्वानुपपत्तये युगपदित्युक्तिः। एवं दशेत्यस्यापि कृत्यं ध्येयम्। एकस्मिन्नप्यंशे कालाकाशप्रकृत्यकारादिवर्णनरूपदशमूर्तसंयोगसम्भवान्मूर्तेत्युक्तिः।

सु०— यद्यपि सभागत्वमात्रसाधने संयोगित्वमात्रं प्रयोजकम्, गगनादीनामपि भागाङ्गीकारेण व्यभिचाराभावात्; तथाऽपि बहुभागसाधनाय विशेषणोपादानम्। तथा हि, 'परमाणुर्दशभागवान्युगपद्दशमूर्तसंयोगित्वात् (प)घटवदि'ति।

ननु द्रव्यत्वेनैवालं किं संयोगित्वेन। (हेतूच्छित्तिरूप) विपक्षे बाधकसूचनार्थमिति ब्रूमः।

परि०— ननु संयोगित्वस्य द्रव्यत्वावच्छेदेनैव ज्ञेयतया प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाद् अव्यभिचाराच्च तदेव हेतुरस्त्विति शङ्कते **ननु द्रव्यत्वेनैवेति**। **किं संयोगित्वेनेति**। तथा च तदनुबन्धित्वाद्युगपद्दशमूर्तेत्यपि व्यर्थमिति भावः।

सु०— तथा हि। अस्ति तावत्परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः, अन्यथा द्व्यणुकाद्यारम्भानुपपत्तेः। न चैकेनैवेति नियमः; कारणाकारणसंयोगजसंयोगप्रक्रियायामेकैकस्य परमाणोः सजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेन युगपत्संयोगस्योरीकृतत्वात्, पाषाणादिमध्यवर्तिनः परमाणोः परितोऽवस्थितैः परमाणुभिः संयोगाभावाद्यनुपपत्तेश्च। न च मूर्तानां युगपदे(दने?)-कदेशावस्थानं सम्भवति।

परि०— **कारणाकारणेति**। एवं हि प्रक्रिया। अन्यतरकर्मज उभयकर्मजस्संयोगजश्चेति त्रिविधो हि संयोगः। तत्र पार्थिवपरमाणुः पूर्वं विजातीयाप्यपरमाणुना संयुक्तो भवति। पश्चात्सजातीयपार्थिवपरमाण्वन्तरेण संयुज्यमानः पार्थिवद्व्यणुकमारभते तदैव द्व्यणुकेन तत्कारणपार्थिवपरमाणुना प्राक्संयुक्तः आप्यपरमाणुः संयुज्यते। स च पार्थिवद्व्यणुकाप्यपरमाण्वोः कार्याकार्यसंयोगः पार्थिवपरमाण्वाप्यपरमाण्वोस्संयोगेन जायत इति कारणाकारणसंयोगजः कार्याकार्यसंयोगजः हस्ततरुसंयोगजः कायतरुसंयोगो यथा तथेत्येवंरूपायां प्रक्रियायामित्यर्थः। तावता दशभागवत्त्वं च न स्फुटमित्यत आह **पाषाणादीति**। पाषाणादेः स्थूलावयवितया द्विशो द्विशोऽनेकपरमाण्वारब्धानेकद्व्यणुकचतुरणुकाद्यवयवैरुत्पन्नत्वेन पाषाणादावनेकपरमाणुसत्त्वात् परमाणुभिरित्युक्तम्। ननु पाषाणादौ तदवयवावयवपरम्परया स्थितानां परमाणूनामेकत्रैव सत्त्वमस्तु कुतः परितोऽवस्थानमित्यत आह **न च मूर्तानामिति**।

सु०— प्रदेशवर्तिनश्च संयोगाः, साक्षिसिद्धत्वात्, घटादौ तद्दर्शनेन च परमाणौ-(णा-वप्य) तदनुमानाच्च; तथा च, 'यदि परमाणुरनेकांशो न स्यात्, तदा युगपदनेकैर्न संयुज्येते'ति।

परि०— तावता संयोगित्वे भागाः कुत इत्यत आह प्रदेशवर्तिनश्चेति । साक्षिणि विप्रतिपन्नं प्रत्याह घटादाविति । परमाणुगतसंयोगाः तत्प्रदेशवर्तिनः संयोगत्वाद्घटनिष्ठसंयोगवदित्यनुमानाच्चेत्यर्थः । न संयुज्येते-तीत्यत्र इतिशब्दस्य इति हेतूच्छित्तिरूपविपक्षे बाधकसूचनार्थमिति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— ननु संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानदेशत्वमेव, न तु घट-संयोगो घटावयवे वर्तत इति; तत्कथं भागाभावे संयोगानुपपत्तिरिति। मैवम्, प्रत्यक्षादिसिद्धस्य अवयववृत्तित्वस्य परित्यागेनाप्रामाणिकव्याहताङ्गीकारस्यानुचितत्वात्। वक्ष्यते चैतत्।

परि०— नन्वंशिसंयोगस्यांशगतत्वेऽन्यनिष्ठत्वाविशेषात् पटसंयोगो घटेऽपि स्यादंशगतोऽपि तदंशे सोऽपि तदंश इत्यनवस्था(यां सं)यामंशिसंयोगस्य क्वाप्यवस्थानमेव न स्यादित्यत आह वक्ष्यते चैतदिति । 'अंशांशिनो-रभेदेन त्वंशसंयोग एव ही'त्यादिग्रन्थ इति भावः ।

सु०— ननु 'परमाणुः सावयव' इति स्वव्याघातस्य मुख्यमुदाहरणम्। यो हि सर्वतो-ऽपकृष्टो, यतः 'परमाणुर्नास्ति, तं परमाणुमाचक्षते । तस्य सावयवत्वेऽवयविनोऽवयवाना-मपकृष्टपरिमाणत्वावश्यम्भावात् कथं न व्याहतिरित्यत आह अविभाग इति।

अनु०— **अविभागः पराणुता।**

स्यादयं विरोधो यदीदं परमाणुपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् । न चैवम्, सावयवतया साक्षिसिद्धे तदसम्भवात्। किन्तु अविभागः, पराणुता परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च कुतो व्याघात इति।

'नन्वविभाग इति कथमिदं विज्ञायते। सर्वथा विभागलक्षणगुणाभाव इति चेन्न, गुणादे-रपि परमाणुत्वप्रसङ्गात्। द्रव्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न, असम्भवात्। यत्किञ्चि-द्विभागाभावाभिप्राये मेरुमन्दरयोरप्यणुत्वप्रसङ्गात् । अवयवविभागाभावोऽभिमत इति चेन्न; गगनादेरपि परमाणुत्वापत्तेः, अवयवनाशादेव नष्टस्यावयविनोऽपि तदापत्तेः' इति । मैवम् । यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागो न कदाऽपि भवितुमर्हति स परमाणुरिति व्याख्यानात्।

परि०— कथमिदमिति। 'अविभाग, इतीदं वाक्यं कथं व्याख्यायत इत्यर्थः। सम्भावितपक्षानुद्दृष्य निराह सर्वथेत्यादिना। असम्भवादिति। द्रव्यस्यैव विभागगुणाश्रयत्वादिति भावः। मेरुमन्दरयोरपीति। तयोः कदापि

संयोगाभावेन विभागरूपगुणस्यापि तयोरन्योन्यनिरूपितस्य कदापि अभावादिति भावः ॥ **अवयवेति** । अवयवनिरूपिते विभाग इत्यर्थः । **तेषां विभाग इति** । पार्थक्यमित्यर्थः । अत्र गगनेऽनतिव्याप्तये विभिन्नावयवेषु सत्स्वपीत्युक्तिः । अवयवनाशान्नष्टे अवयविन्यनतिव्याप्तये तेषां विभागो न कदापि भवितुमर्हतीति योग्यताऽभाव उक्तः । तत्र सजातीये अवयव्यन्तरे अवयवविभागदर्शनरूपयोग्यतासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । 'अत्रावयवभेदेन स्यादेव ह्यनवस्थितिरि'ति गीतातात्पर्योक्तेर्नित्यपरमाणावपि अवयवभेदोऽस्त्येवेति केचिद्व्याचक्षते । अन्ये तु न्यायमते गगनेऽपि सावयवत्वे विवादादवयवेषु सत्स्वित्येतावता गगनादावनतिव्याप्तेर्विभिन्नेति स्वरूपकथनम् । न्यायमते भेदप्रतिनिधिविशेषानभ्युपगमादवयवानामवयविना भेदाभावे निरवयवमेवेति प्राप्तमिति तदीयशङ्काऽपनुत्तये अवयवसत्त्वस्फुटीकरणाय (वि)भिन्नेत्युक्तमिति परीत्यैवेदं लक्षणं परं प्रत्युक्तम् । अत एव लक्षणान्तरमिति व्याचक्षते । वस्तुतस्तु विभिन्नावयवेष्वित्यस्यावयविना भिन्नेष्विति नार्थः । किन्तु एकैकोऽप्यवयवः स्वान्तर्भेदयुक्तः सखण्डो न त्वखण्ड इत्यर्थः । तथा च विभिन्नेषु सखण्डेषु अनेकांशोपेतेष्ववयवेष्विति फलितार्थः ।

सु०— एतेनावयवपरम्पराविश्रान्त्यभा(श्रमाभावेऽनवस्थेत्यपि परास्तम्, मूलक्षयाभावस्य सूचितत्वात् ।

परि०— सूचितत्वादिति । अवयवानामारम्भकत्वे पूर्वपूर्वावयवारम्भानन्तरमेवोत्तरोत्तरावयवारम्भनियमेन प्रकृतपरमाणुलक्षणावयव्यारम्भस्य वाच्यतया पूर्वपूर्वासिद्ध्या परमाण्वाख्यावयव्यसिद्धेर्मूलक्षयकारी स्यात् । न चैवम् । आरम्भकावयवानां कार्यदशान्यदशायां विभक्तत्वात् इह चाविभाग इति कदापि विभागाभावोक्त्याऽनारम्भकत्वसूचनेन वा कदाप्यवयवविभागाभावोक्त्या परमाणोरकार्यत्वनित्यत्वयोः सूचनेन वा प्रकृतपरमाण्वाख्यवस्तूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वसूचनादिति भावः ।

सु०— यद्वा विभिद्यते विभज्यते इति विभागः, तदभावः परमाणुतेति । यतः स्वावयवं विना स्वतन्त्रमनवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं (वस्तु) नास्ति स परमाणुरिति यावत् ।

परि०— 'न चानवयवं वस्तु क्वचित्स्यान्मानगोचरमि'ति गीतातात्पर्योक्त्या सर्वं सावयवमिति उपेत्य स्वमतसाधारण्येन लक्षणान्तरमाह **यद्वेतीति** केचित् अन्ये तु यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति परनिर्वचनमनुसृत्य लक्षणान्तरं **यद्वेतीति** वदन्ति । **विभज्यत इति** । विपूर्वस्य भञ्जो आमर्दन इत्यस्य कर्मणि घञित्युक्तं भवति । न(न्वेवं)न्वयं यतो विभिन्नं नास्ति स परमाणुरिति प्राप्तं तथा चासम्भव इत्यतो विवक्षितमाह **यत इति** । यतः स्वावयवं विनाऽपकृष्टपरिमाणं वस्तु नास्ति स परमाणुरित्युक्तौ अन्यावयवस्याप्यपकृष्टस्य सत्त्वेनासम्भवापत्तेस्तद्विवरणं कृतं **स्वतन्त्रेति** । तस्यापि फलितार्थः **अनवयवरूपमिति** । अवयवानात्मकमित्यर्थः । तथा च यतः अवयवानात्मकमपकृष्टपरिमाणमचेतनं वस्तु नास्ति स परमाणुरिति निष्कृष्टार्थः । प्रकरणबलादचेतनमिति लाभान्नेशरूपमादायासम्भवशङ्का कार्या । **पदार्थत्वसंयोगित्वाभ्यां परमाणोः सांशत्वसाधने व्याघातनिरासः ॥**

सु०— नन्वेवमवयवपरम्पराविश्रान्त्यभावेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः स्यात् । न च कारणसङ्ख्याऽविशेषेऽपि तत्परिमाणप्रचयविशेषात् सर्षपमहीधरयोः परिमाणविशेष इति वाच्यम्, अवयवानन्त्यसाम्ये तयोरप्यनुपपत्तेरिति ।

परि०— मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वा तर्कपराहतिमाशङ्क्य निराह **नन्वेवमित्यादिना** एवमनेकमुदाहरणमित्यन्तेन । अवयवेत्युक्त्याऽऽरम्भकत्वभ्रान्त्या शङ्कत इति ध्येयम् । **अवयवानन्त्येति** । सर्षपमहीधरजनकावयवानामानन्त्यसाम्य इत्यर्थः । **तयोरपीति** । सर्षपमहीधरावयवयोरपीत्यर्थः ।

सु०— उच्यते । किमयं प्रसङ्गः, उतानुमानम् ।

आद्ये ह्ययमर्थः । यदि सर्षपमहीधरावविश्रान्तावयवपरम्परौ स्यातां तदा अनन्तावयवारब्धौ प्रसज्येयाताम्, तथा च समपरिमाणौ भवेतामिति । तत्रोभयत्रापि व्याप्त्यभावः । यदविश्रान्तावयवपरम्परं तदनन्तावयवारब्धम्, यच्चैवं तत्तुल्यपरिमाणमिति । किन्नाम भवतोपलब्धम् ॥ किञ्चावयवपरम्पराविश्रान्त्यभावे ते सर्वेऽपि सम्भूयानन्ताः स्युः । सर्षपमहीधरारम्भकाणामानन्त्यं तु कुतः ॥ अत एव द्वितीयप्रसङ्गस्यापादकासिद्धिः ॥ एतेनावयवपरम्पराविश्रान्त्यभावे समसङ्ख्यावयवारब्धत्वं, ततश्चावयवपरिमाणादिविशेषाभावे परिमाणाविशेषः स्यादितीत्यपि परास्तम्; व्याप्त्यसिद्धेः, समसङ्ख्यावयवारब्धत्वासिद्धेश्च ।

द्वितीये त्विदमुक्तं स्यात्, 'सर्षपमहीधरौ नानन्तावयवारब्धौ विसदृशपरिमाणत्वात्, विमतौ नाविश्रान्तावयवपरम्परौ अनन्तावयवानारब्धत्वादि'ति । आद्ये सिद्धसाधनम् । न हि सर्षपादेरवयवपरम्पराविश्रान्त्यभाववादिनाऽनन्तावयवारब्धत्वमङ्गीकृतम्, किन्तु सम्भूतानामनन्तत्वम् । तदभावसाधने मां प्रति दृष्टान्ताभावः, गुणादौ साधनाभावात् ॥ द्वितीयस्य त्वप्रयोजकतेति ।

परि०— **तथा चेति** । अनन्तावयवारब्धत्व इत्यर्थः । **उभयत्रापि** तर्कद्वयेऽपि । व्याप्त्यभाव इत्युक्तं व्यनक्ति **यदविश्रान्तेति** । तदीयभ्रान्तिप्रकटनेनाद्यतर्के आपादकाप्रयोजकत्वं चाह **किञ्चेति** । **कुत इति** । न ह्यस्माकमवयवपदेनारम्भकमभिमतम् । येन भ्रान्तस्त्वमेवमापादनं कुर्याः किन्त्वनारम्भकीभूतांशा एवारम्भकावयवेभ्योऽन्ये एव विवक्षिताः । अत एवमापादनेऽप्रयोजकत्वमेव प्राप्नोतीति भावः । नन्वविभागरूपपरमाणुपर्यन्तमेवमारम्भकत्वेऽपि परमाणुद्व्यणुकादिवस्त्वंशानां भवदभिमतावयवानामारम्भकपरमाणुद्व्यणुकाद्यवयवत्वात् तद्द्वारा तेषामप्यनन्तानामारम्भकत्वं प्राप्तमेवेति शङ्क्यम् । व्याप्त्यभावेनासम्मतेः, आनन्त्ये तारतम्यप्रसत्वाच्चेति । **अत एवेति** । अवयवपदेनारम्भकांशानां विवक्षितत्वादेवेति वा आद्यतर्केणारब्धत्वस्यालाभादेवेति वार्थः । **द्वितीयेति** । तथा च सम-

परिमाणावित्युक्तद्वितीयप्रसङ्गस्यानन्तावयवारब्धत्वरूपापादकासिद्धिरित्यर्थः । एतेनेति । व्याप्यभावादित्युक्तत्वे-नेत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति व्याप्त्यसिद्धेरिति । परमते तादृशवस्तुनोऽभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः । समसङ्ख्येति । पर्वतारम्भकावयवापेक्षाया सर्षपारम्भकावयवानामल्पत्वेन सङ्ख्यातारतम्यसत्त्वादिति भावः । द्वितीये त्विति । उतानुमानमितिपक्ष इत्यर्थः । सम्भूतानामिति । मिलितानामित्यर्थः । नन्वनेनैव हेतुना सर्षपमहीधरौ न सम्भूता-नन्तावयवाविति साध्यत इत्यत आह तदभावेति । गुणकर्मादिरस्तु दृष्टान्त इत्यत आह गुणादाविति । द्वितीयस्य त्विति । विमतावित्युक्तस्येत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । 'सर्षपावयवपरम्पराया निरवधिकत्वे मूर्तानां समानदेशत्वानुप-पत्तौ सर्षपावयवैर्जगति व्याप्ते विश्वव्यापी सर्षपः स्यादिति महीधरस्यानवकाश एवे'त्यापा-दनार्थ इति चेन्न, पार्थिवपरमाणूनामनन्तत्वेऽपि मूर्तान्तरावकाशदर्शनात्, सर्षपो यावन्तं देश-मवष्टभ्य वर्तमानो दृश्यते तावत्येवानवधिकाया अपि तदवयवपरम्पराया अवस्थानाच्च । अत एव हि आकाशादीनामप्यनवधिकामंशपरम्परामुपेत्य तत्र परिमाणापकर्षानन्त्यमुपपादितम् ।

परि०— अत एव हीति । अवयवी हि यावन्तं देशमवष्टभ्य वर्तमानो गम्यते तावति देशे तदवयवाना-मवस्थानाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । यद्वाऽनन्तानां सर्षपावयवानामवस्थानार्थत्वादित्यर्थः । आकाशप्रकृत्यादिपरममहता-मित्यर्थः । अथवाऽवयवपरम्परावत्त्वमारब्धत्वे प्रयोजकं नेत्यत्र ज्ञापकमाह अत एव हीति । प्रागुक्ततर्कानुमानयो-रप्रयोजकत्वेनाविश्रान्तावयवपरम्परात्वस्यारब्धत्वासाधकत्वादेव आकाशकालप्रकृत्यादीनां नित्यानामप्यनवधि-कांशपरम्परामुपेत्याणुत्वमुक्तम् । अन्यथाऽनादिनित्येषु कथमंशपरम्परामुपेयादित्यर्थः ।

सु०— ननु मा भूत् साक्षात्सर्षपमहीधरारम्भकाणां समसङ्ख्यत्वम्, तथाऽप्यवयव-परम्पराया विश्रान्त्यभावे सम्भूतावयवानां समसङ्ख्यत्वात् परिमाणभेदो न स्यादि(त्युच्यत इति)ति चेन्न, आनन्त्येऽपि तारतम्यसम्भवात् । अनन्ता हि पार्थिवपरमाणवोऽनन्ताश्चान्त्य-विशेषाः, न च ते समसङ्ख्याः; तथा सत्याप्यपरमाणुषु तदभावापातात् ॥ तथा सर्वकल्पेषु संसारिणोऽनन्ताः । तथाऽप्यपवर्गवशात् तारतम्यमुपेयमेव ।

एवमनेकमुदाहरणमिति ।

परि०— साक्षात्सर्षपमहीधरारम्भकाणामिति । परमाणुद्व्यणुकादिरूपाणामित्यर्थः । अवयवेति । परमाण्वादिगतावयवपरम्पराया इत्यर्थः । अपवर्गवशादिति । मोक्षवशादित्यर्थः । मुक्तानामानन्त्यं संसारिणा-मप्यानन्त्यमस्ति प्रत्येकं तदुभयानान्त्यापेक्षया मिलिततदुभयानन्त्यमधिकमित्येवमादिरूपेणानन्त्यतारतम्यमित्यर्थः । एवमनेकमिति । दिनपक्षमाससंवत्सराद्यानन्त्यं सप्तसमुद्रेष्वेकैकसमुद्रस्यैकतानन्त्यमप्युदाहरणं ध्येयमित्यर्थः । सुरेशोक्तपरिमाणासमवायिकारणप्रक्रियाखण्डनम् ॥

सु०— यदेतत्सूत्रकृता परिमाणासमवायिकारणविषये दूषणमुक्तम्, तदुपलक्षणमात्रम्। अन्यत्राप्यसमवायिकारणे स्वयं दूषणान्यूहनीयानीत्याशयवान् द्रव्यासमवायिकारणसंयोग-विषये अन्यथाप्रतिपत्तिं निराकरोति **तत्संयोगादिति**।

अनु०— तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत्।

अवयवसंयोगो द्रव्यासमवायिकारणमिति वदन्तोऽपि वैशेषिकादयः परमाणुकार्योत्पत्तौ द्वयोरेव सजातीययोरेव परमाण्वोरेव संयोग(स्यासमवायिका)स्य कारणत्वमित्याद्याचक्षते । तदश्रद्धेयम् ॥ किन्नाम तेषां कारणानामनियतादुक्तनियमरहितात्संयोगात्पदार्थानां द्रव्याणां जनिर्भवेत्, किञ्चित्कार्यं द्वयोः परमाण्वोः संयोगादुपजायते तद् द्व्यणुकमुच्यते, कदाचित् त्रयाणां तत् त्र्यणुकम्, चतुर्भिः परमाणुभिरारब्धं च(तच्च)तुरणुकम्, एवमन्यदपि। तथा किञ्चित्सजातीययोः परमाण्वोः संयोगात्, किञ्चिद्विजातीययोः । एवं किञ्चित्परमाण्वोरेव संयोगात् किञ्चित्परमाणुद्व्यणुकयोरित्यादि। एवं द्व्यणुककार्योत्पत्तावप्यनियमो द्रष्टव्यः।

परि०— अन्यथाप्रतिपत्तिं द्व्यणुकादिकार्ये विषयवैपरीत्येनाङ्गीकारमित्यर्थः । परमाणुकार्येति । परमाणुतः कार्योत्पत्तावित्यर्थः । इत्यादीति । त्र्यणुकोत्पत्तौ त्रिभिरेव द्व्यणुकैः सजातीयैरेवेत्यादिग्रहः । एवं परिष्कृत्य मूलं योजयति तेषामित्यादिना।

सु०— कुत इति चेत् उक्तनियमे प्रमाणाभावादित्याह **द्वयोरेवेति**।

अनु०— द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते।

तुशब्दो विशेषार्थः । तेन सजातीययोः परमाण्वोरिति नियमो लभ्यते । **संयोगः** आदिकार्यस्यासमवायिकारणमिति शेषः। **केन** प्रमाणेनेत्याक्षेपे। उपलक्षणमेतत्। त्रयाणामेव द्व्यणुकानामित्यपि द्रष्टव्यम्।

ननु सावयवस्यानेकसंयोगः सम्भवति, परमाणुस्तु निरवयवः, इति द्वयोरेवेति नियम-सिद्धिरित्युक्तोत्तरम्। निरवयवत्वे द्वयोरपि संयोगो न सम्भवति, संयोगस्यांशवृत्तित्वात्।

परि०— उक्तोत्तरमिति । परमाणोरपि सावयवत्वसमर्थनेनोक्तपरिहारमेतच्चोद्यमित्यर्थः । दोषान्तरं चाह निरवयवत्व इति।

सु०— 'ननु सजातीयसंयोग एवारम्भक इति नियमो न निष्प्रमाणकः, परमाणुकार्ये गन्धाद्युत्पत्तेरेव तत्र प्रमाणत्वात्। तथा हि। पार्थिवाप्यपरमाणुभ्यां यद्येकं कार्यमुत्पद्यते तदा

तदगन्धमस्नेहमापद्येत, पार्थिवतैजसाभ्यामुत्पन्नमगन्धरूपं उत्पद्येत, एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात्; अतो गन्धाद्युत्पत्त्यैव सजातीयसंयोगस्यारम्भकत्वसिद्धिरि'त्यत आह **कारणस्येति**।

अनु०— कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपि ।

तेनेति। द्वयोरेवेति नियमाभावेनेत्यर्थः।

स्यादेतद्विजातीयारम्भकत्वे बाधकम्, यदि द्वयोरेव परमाण्वोः संयोगः कार्यारम्भक इति नियमः प्रमाणवान् स्यात्। न चैवम्। तथा च बहूनां परमाणूनां विजातीयानां संयोगात् कार्यारम्भे **कारणगता** गन्धादयो **गुणाः** (सद्वितीयाः) सजातीयाः सन्तः **(कार्यगाः)** कार्यगतगन्धाद्यारम्भका **अपि भवेयुः**, को दोषः।

परि०— तेनेतिमूलोक्ततात्पर्यं व्यनक्ति **स्यादेतदि**त्यादिना। तथा चेति। द्वयोरेवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वे सतीत्यर्थः। फलितमाह बहूनामिति। एकैकस्यानेकस्य वाऽऽप्यादिपरमाणोरपीति योज्यम्। विजातीयानां पार्थिवादीनामित्यर्थः। मूलपदानि योजयति **कारणगता इति**।

सु०— नन्वनियमवादिना द्वयसंयोगस्यारम्भकत्वं तावदिष्यते। तत्र विजातीययोरारम्भकत्वे कार्ये गन्धाद्यनुत्पत्तिः प्रसज्यत इति चेन्न, एकैकस्यापि गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकाभावात्।

अपेक्षणीयान्तराभावात् सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न; कार्यद्रव्योत्पत्तेरपेक्षणीयत्वात्, समवायिकारणाभावे कार्यानुत्पादात्, अन्यथाऽनेकगन्धाद्यभ्युपगमेऽपि समानो दोषः।

तदिदमुक्तं **कार्यगा इति**।

परि०— अनियमवादिनेति। सिद्धान्तिनेत्यर्थः। **इष्यत इति**। किञ्चित्कार्यं द्वयोः परमाण्वोः संयोगादुपजायत इति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः। अस्तु कार्यद्रव्योत्पत्तिरपीत्यत आह **समवायीति**।

सु०— एतच्च परमतरीत्योक्तम्। वस्तुतस्तु यतः कारणान्येव कार्याकारेणोत्पद्यन्ते तेन कारणगुणा एव कार्यगा भवेयुः, ततश्च विजातीयारम्भकत्वे को दोषः।

एवं तर्हि पृथिवीत्वादिजातिसङ्करः स्यादिति चेत्। ततः किम्। व्यवहारविलोपः स्यादिति चेन्न, 'वैशेष्यात्तु तद्वाद' इति परिहरिष्यमाणत्वात्।

तथाऽपि सम्प्रतिपन्नसजातीयारब्ध(कार्य)दृष्टान्तेन विप्रतिपन्नानामपि सजातीयारब्धत्वमनुमास्यत इति चेन्न, विजातीयारम्भकत्वस्य साक्ष्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन बाधात्।

परि०— मूलं सिद्धान्तदिशा योजयितुं तेनेति परामर्शविषयमध्याहृत्य विशदयति **यतः कारणान्येव कार्याकारेणोत्पद्यन्त इति। तेनेति।** कारणानामेव कार्याकारेणोत्पद्यमानत्वेन हेतुनेत्यर्थः। **व्यवहारेति।** इयं पृथिवी इमा आप इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः। **वैशेष्यादिति।** 'मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्चे'ति द्वितीयाध्यायान्तिमाधिकरणे 'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद' इति गुणसूत्रम्। पार्थिवादिशरीराणां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पार्थिवशरीरमिदमाप्यमिदं तैजसमिदमित्येवं विशिष्य व्यवहारो वैशेष्यादाधिक्यात्। यस्मिन्देहे यस्य भूतस्याधिक्यं तद्व्यवहार इति तदर्थः। तथा च तेन न्यायेन परिहरिष्यमाणत्वादित्यर्थः। **प्रतिपन्नसजातीयारब्धकार्येति।** अनियमवादिना कदाचित्सजातीयैरप्यणुभिः कार्योदयस्वीकारादिति भावः। **साक्ष्यादीति।** आदिपदेन विजातीयकारणारब्धलोष्टादिदृष्टान्तेन विजातीयारब्धत्वानुमानस्य 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि'त्याद्यागमस्य च ग्रहः।

सु०— "स्यादेतत्, यदि बहूनां परमाणूनां संयोगस्यारम्भकत्वं स्यात्। न चैवम्। 'आरम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम्, तारतम्यत्वात्, परिमाणतारतम्यवदि'त्यनुमानेन आरम्भकसङ्ख्यापकर्षस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ एकस्यारम्भकत्वे सन्ततोत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्, त्र्यादिकल्पने गौरवात्, 'द्वयोरेव परमाण्वोः संयोगो द्रव्यारम्भक' इति नियमसिद्धेः" इत्यत आह **तारतम्येनेति।**

अनु०— **तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो यतः।**

यतः कारणात् **तारतम्येन सर्वेऽपि** अर्था **महान्तश्चाणवश्च,** समर्थिताः, ततः परिमाणतारतम्यवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, " 'द्वयोरेव तु संयोग' इति केनावसीयत" इति सम्बन्धः।

किञ्च 'अनेनैव न्यायेन द्व्यणुकद्वयसंयोगस्याप्यारम्भकत्वं किं नेष्यते बहुत्वाभावे कार्यमहत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गादि'ति चेन्न; **यतः तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवश्च,** समर्थिताः, तेन द्व्यणुकमहत्त्वात् तदुत्पत्त्युपपत्तेः।

परमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन सर्वत्रानुमाने त्वतिप्रसङ्ग इति।

परि०— परमते द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोः द्वित्वत्रित्वसङ्ख्याजन्यत्वादाह **आरम्भकसङ्ख्येति। सन्ततोत्पत्त्यादीति।** आदिपदेनैकस्मादपि तन्त्वादेः पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः, अनुभवविरोधादिश्च ग्राह्यः। **अनेनैव न्यायेनेति।** एकस्यानारम्भकत्वात् त्रित्वकल्पने गौरवादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः। नन्वनियमवादिनापि कदाचित्परमाणु-

द्व्यारब्धं कार्यमुपेयते। तथा च तद्दृष्टान्तेन विमतं स(र्वं परमाणुकार्यं प)र्वं द्व्यणुकं परमाणुद्व्यारब्धं परमाणुकार्यत्वादिति साध्यत इत्यत आह **परमाणुद्व्यारब्धेति । अतिप्रसङ्ग इति** । तन्तुद्व्यारब्धपटदृष्टान्तेन बहुतन्त्वारब्धपटेऽपि तदनुमानप्रसङ्ग इत्यर्थः । **द्व्यणुकादिद्रव्यासमवायिकारणनिरासः** ॥

सु०— अस्त्वेवमुक्तनियमेषु प्रमाणाभावस्तथाऽप्यनियमसृष्टौ किं मानमिति चेत्; साक्षी तावत्, लोष्ठादिकार्याणामनियतसङ्ख्यैर्विजातीयैर्विसदृशैश्चारम्भदर्शनेन अनुमानं च, आगमाश्चात्र बहुलं भवन्ति ।

परि०— **अनुमानं चेति** । द्व्यणुकादिकार्यं द्वाभ्यामेवेत्यादिनियमशून्यकारणजन्यं कार्यद्रव्यत्वाल्लोष्ठादिवदित्यनुमानमित्यर्थः । तत्र विजातीयं जलं तेजश्च विसदृशं सिकतादि ध्येयम् । **आगमाश्चेति** । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमि'त्याद्या इत्यर्थः । सत्त्वादिगुणत्रयमेलनेन सृष्टिबोधकपुराणाद्यागमाश्चेत्यर्थः । तथा 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत' इत्याद्युपचयबोधकागमाश्च तथा 'प्राणा वा इदमग्र आसुः । तेभ्यो भूतानि जज्ञिर' इत्याद्याश्चेत्यर्थः ।

सु०— तद्दर्शनं भ्रान्तिरिति चेत् । किं नियमग्राहकप्रमाणविरोधादेवमुच्यते, उत केवलया वैशेषिकादिकल्पनया विरोधात् ।

आद्यं दूषयति न चेति ।

अनु०— न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं

सजातीयाभ्यामेव द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेवेत्यादिनियमवत्यां तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं नास्ति, यत् साक्ष्यादिसिद्धस्यास्मदभिमतसृष्टिप्रकारस्य बाधकं स्यात् । तथा चोक्तम् (प्राक्) ।

द्वितीयं दूषयति केवलेति ।

केवलकल्पना ।
कथं साक्षिमितस्यास्य शङ्कयाद्वारणे क्वचित् ॥

निर्मूलेत्यर्थः । साक्षी इत्युपलक्षणम् । अस्य अनियमारम्भस्य । कल्पनामात्रस्य प्रामाणिकनिवारकत्वेऽतिप्रस(ङ्ग इति)ङ्गादिति भावः ।

परि०— **तद्दर्शनमिति** । लोष्ठादिकार्येषूक्तप्रकारदर्शनं साक्षिदर्शनं तादृशागमदर्शनं चेत्यर्थः । **तथा चोक्तमिति** । नियमग्राहकतया पराभिमतं यदनुमानरूपं प्रमाणं तत्सर्वं 'द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते' इत्यादिसार्धश्लोकव्याख्यावसर एवाशङ्क्य निरासाद्यथास्माकं न बाधकं तथोक्तमेवेत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । प्रागु-

क्तानुमानागममित्यस्येत्यपि ज्ञेयमिति भावः। 'अस्य' इत्यनुवादः। 'अनियमारम्भग्य' इति व्याख्या। अतिप्रसङ्ग इति। बौद्धसाङ्ख्यादिकल्पनयापीश्वरादिप्रामाणिकार्थनिवारणप्रसङ्ग इत्यर्थः।

सु०— अत्र 'तत्प्रोक्तसृष्टावि'ति सामान्यतो वदताऽन्यदपि तत्कल्पितमप्रामाणिकमिति सूचितम्। तथा हि।

'प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्क्रमेणाकाशादीनि महाभूतानी'त्येतां श्रुत्यादिप्रसिद्धां प्रक्रियामपहाय वाय्वादीनां चतुर्णामन्योन्यानपेक्षैव सृष्टिर्व्युत्क्रमेण चाभिहिता।

विनैव बाधकेन 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरि'त्यादिपञ्चमी भाक्ती स्वीकृता।

अत्यन्तासत एव च जनिरङ्गीकृता।

परि०— श्रुत्यादीति। आदिपदेन तृतीयस्कन्धगतसप्तदशाध्यायादिसिद्धामिति गृह्यते। अन्योन्यानपेक्षैवेति। तत्तत्परमाण्वादिभिरेव सजातीयैर्विजातीयामिश्रैर्वाय्वादिजन्माङ्गीकारादिति भावः। व्युत्क्रमेण चेति। अनादिनित्ये गगने प्रथमं वायुसृष्टिः। पश्चात्तदाधारतया जलस्य। पश्चात्पृथिव्याः। पश्चात्तेजस इत्यभिहितेत्यर्थः। भाक्तीति। आधारार्थकत्वेनामुख्या स्वीकृतेत्यर्थः।

सु०— सर्वाऽपि सृष्टिः समवाय्यादिकारणत्रयाधीनाऽभ्युपगता। तत्र समवायिकारणं समवायाप्रामाणिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम्; अत एवासमवायिकारणमपि, तदधीननिरूपणत्वाच्च तल्लक्षणस्य, समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तेश्च।

तथा हि। तन्तुपटयोः उत्पन्नस्य द्वित्वस्य पटः समवायिकारणम्, स च द्वित्वसमवायिकारणे तन्तौ समवेतत्वात् समवायिकारणप्रत्यासन्नः, समवायिकारणतयाऽवधृतसामर्थ्यश्च। शरीरात्मनोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिर्निमित्तम्, सा च द्वित्वसमवायिकारणात्मसमवेतत्वान्निमित्तत्वाच्चोक्तलक्षणसम्पन्ना। समवायिकारणप्रत्यासन्नतया सामर्थ्यावधारणमभि(हि)-मतम्, न च तथा प्रकृत इति चेत्; तथाऽपि व्याप्यबुद्धेर्व्यापकबुद्धिं प्रति विषयबुद्धेर्धर्माधर्मयोश्च सुखदुःखे प्रत्यसमवायिकारणत्वापत्तेः, न ह्यन्यगतं व्याप्यबुद्ध्याद्यन्यगतस्य व्यापकबुद्ध्यादेर्निमित्तं भवति। आत्मनि प्रदेशभेदान्नेति चेन्न; आद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वाभावापत्तेः, एकाकाशगतत्वेन तत्सम्भवे प्रकृतेऽपि समानम्।

परि०— तन्तुपटयोरुत्पन्नस्येति। व्यतिषिक्ततन्तुपटोभयसमवायिकारणकतया तदुभयाधारतया इमौ तन्तुपटावित्युत्पन्नस्येत्यर्थः। द्वित्वं प्रति पटगतैकत्वमसमवायिकारणं न तु पट इति द्वित्वसमवायिनि पटेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। शरीरात्मनोरित्यपि प्राग्वत्। शङ्कते समवायीति। न च तथा प्राकृत इति। किन्तु पटः समवायि-

कारणत्वेनापेक्षाबुद्धिश्च निमित्तकारणतया द्वित्वं प्रत्यवधृतसामर्थ्यं इत्यर्थः । **तथापीति** । पूर्वोक्तस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिपरिहारेऽपि । व्याप्यबुद्धाविष्टानिष्टवस्तुविषयकबुद्धौ धर्मेऽधर्मेऽतिव्याप्तिरित्याह **व्याप्येति** । धूमादिज्ञानं वह्न्यादिज्ञानं प्रतीत्यग्रेतनमाकृष्यते । **विषयबुद्धेरिति** । स्रक्चन्दनवनितादिसर्पवृश्चिकादिरूपविषयविषयकबुद्धेरित्यर्थः । व्याप्यबुद्धिविषयबुद्धिधर्माधर्माणां तत्कार्यभूतव्यापकबुद्धिसुखदुःखानां चात्मैव समवायिकारणमिति व्याप्यबुद्ध्यादीनां स्वकार्यव्यापकबुद्ध्यादिकं प्रति समवायिकारणप्रत्यासन्नतयैव सामर्थ्यावधारणं नान्यथेत्येतद्वचनक्ति **न ह्यन्यगतेति** । कार्येण सहैकदेशावच्छेदेन समवायिकारणप्रत्यासन्नतया सामर्थ्यावधारणमभिमतमिति भावेनातिव्याप्त्युद्धारमाशङ्कते **आत्मनीति** ।

सु०— एवमन्यत्राप्यतिव्याप्तिरूहनीया ।

परि०— **एवमन्यत्रापीति** । तुरीतन्तुसंयोगादावित्यर्थः ।

सु०— सङ्केतोऽयमाचार्यस्य, अतो नातीवात्र निर्बन्धः करणीय इति चेत्; एवं तर्हि निर्मूलैवेयं प्रक्रियेति सिद्धमेव ।

पाकजप्रक्रियां चाप्रामाणिकीमङ्गीकुर्वन्ति । त(त्र)च्च वक्ष्यत इत्यलम् ॥

परि०— **पाकजप्रक्रियामिति** । पीलुपाकप्रक्रियामित्यर्थः । आमघटश्यामतादिकं घटेऽग्निसंयोगे सति नोदनादिवशेन जातकर्मणा कपालद्वयसंयोगनाशेन नश्यति । एवं कपालद्वयादिगतमपीत्यापरमाणु स्वस्वाश्रयद्रव्यनाशेन नश्यति । परमाण्वोस्तु नित्यत्वेन तच्छ्यामत्वादिकमेव नश्यति । पुनर्भोजकादृष्टवशादुत्पन्नरूपान्तरयोः संयोगे सति द्व्यणुकादिक्रमेण घटोत्पत्तौ तत्र पीतरूपाद्युत्पत्तिरिति । एवंरूपा प्रक्रिया न प्रमाणवतीत्यर्थः । ननु घटरूपादयः स्वाश्रयनाशादेव नश्यन्ति पार्थिवावयविरूपादित्वात्पटगतरूपादिवदित्यादिप्रमाणमस्तीत्यत आह **तच्च वक्ष्यत** इति । 'अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपका' इत्यादिव्याख्यानावसरेऽप्रामाणिकत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । **अनियमप्रमाणानां साक्ष्यादीनां बाधकोद्धारः ॥**

सु०— ननु परमाणुद्व्यणुके एव तावन्न साक्षिसिद्धे कुतस्तदीयारम्भप्रकारः । तत्कथमुक्तं 'साक्षिमितस्ये'ति । तत्राह यदीति ।

अनु०— यदि साक्षिमितं नैतत्

एतदिति । परमाण्वादिकम् । 'तर्हि तदप्रामाणिकमेवापद्यत' इति शेषः ।

स्यादेतत् । यद्यपि 'महत्त्वाभावान्न परमाण्वादिकं चक्षुरादेर्गोचरः । बहिरस्वातन्त्र्यान्मनसोऽपि । आगमादि तु नानुमानाद्भिद्यते, भेदेऽप्यतीन्द्रिये सङ्केता-नुपपत्तेर्नागमस्य विषयः ।' तथाऽप्यनुमानं तत्र (प्रमाणं) भविष्यति । तत्कथं परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वाभावेऽप्रामाणिकत्वापत्तिरित्यत आह नेति ।

नानुमा तत्र वर्तते।

कथमिति चेत्; किं परमाण्वादिकमेव पक्षीकृत्य तत्साध्यते, उतान्यत्।

आद्ये तत्प्रमाणान्तरतः सिद्धं न वा। पक्षद्वये दोषमाह **पक्षीकर्तुमिति।**

पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत्।

सिद्धत्वे पक्षलक्षणाभावादसिद्धत्वे न्यायाविषयत्वात् परमाण्वादेः **पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्,** तत्पक्षीकारेण **अनुमा** दूरनिरस्तेति।

परि०— पक्षलक्षणाभावादिति। सन्दिग्धसाध्यधर्मविशिष्टत्वस्य पक्षलक्षणत्वादिति भावः। न्यायाविषयत्वादिति। सन्दिग्धस्यैव न्यायविषयत्वादिति भावः।

सु०— ननु पक्षीकरणासम्भवे कथमनुमानानुपपत्तिरित्यत आह यत्रेति।

अनु०— यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात्।

'यथा तथे'त्यध्याहर्तव्यम्। **यत्र** यद्विषये। **विषयं** देशम्।

यथा हि विषयप्राप्तेः पदन्यासः कारणम्, स्थाणवस्थाणुसंयोगस्यास्थाणुक्रियाहेतु(क)-त्वात्; अतः पदन्यासाभावे विषयप्राप्तिरपि नास्ति; तथाऽनुमोत्पत्तौ पक्षीकरणं कारणम्। न हि पर्वतादिर्वा वह्न्यादिर्वा अनुमानस्य विषयः, किन्तु तत्सम्बन्धः। न च सम्बन्धिज्ञानेन विना सम्बन्धज्ञानं सम्भवति। अतः पक्षीकरणाभावे नानुमानोत्पत्तिः सम्भवतीति।

परि०— स्थाण्विति। अचलवस्तूपलक्षणम्। देशस्याप्यचलत्वात्। कारणमित्युक्तं व्यनक्ति न हि इत्यादिना।

सु०— द्वितीयमपि निराकरोति पक्षीकर्तुमिति।

द्व्यणुकं हि पक्षीकृत्य परमाणुरनुमातव्यः, 'कार्यमेवात्र प्रमाणमि'त्युक्तत्वात्। तच्चेदानीमप्यसिद्धमिति **पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् कुत एव** तत्कारणपरमाण्व**नुमा भवेत्।**

परि०— द्वितीयमपीति। उतान्यदिति पक्षमित्यर्थः। उक्तत्वादिति। तार्किकैरिति योज्यम्।

सु०— अनुमितं द्व्यणुकं पक्षीकृत्य परमाणुरनुमास्यत इति चेन्न।

तदपि हि परमाणुं पक्षीकृत्य यदि साध्यते तदोक्त एव दोष इत्याह **पक्षीकर्तुमिति।** अद्याप्यसिद्धस्य परमाणोः **पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् कुत एव** तत्कार्यद्व्यणुका**नुमा भवेत्।**

'नन्वणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदि'त्यनुमानेन परमाणुसिद्धिः भविष्यतीति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः । अणुपरिमाणशब्देन किं परिमाणापकर्षोऽभिधीयते, किंवा परमाणुपरिमाणम्, यद्वा द्व्यणुकपरिमाणम्, यदि वोभयपरिमाणम् । नाद्यः, दूषितत्वात् । उत्तरपक्षत्रयं दूषयति **पक्षीकर्तुमिति** । परमाणुद्व्यणुकयोरसिद्धौ तत्परिमाणस्याप्यसिद्धेः, एकैकत्र तारतम्यस्य अभावाच्चेति भावः ।

परि०— **विकल्पानुपपत्तेरिति** । विकल्पे कृते कस्यापि विकल्पस्योपपत्तेरभावादित्यर्थः । दूषितत्वादिति । 'न महत्त्वस्यापि विश्रमः' इत्यादिना साध्यवैकल्यबाधादिना दूषितत्वादित्यर्थः । **एकैकत्र तारतम्यस्येति** । परमाणौ द्व्यणुके वैकैकत्रेत्यर्थः । तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः ।

सु०— यदिदं जालसूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्मतमं रज उपलभ्यते तत्त्र्यणुकमित्युच्यते ॥ तदिदं महत्, चाक्षुषद्रव्यत्वात्, घटवत् । कार्यं च; महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात्, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्वा । सावयवं च, कार्यद्रव्यत्वात् ॥ तदवयवाश्च द्व्यणुकनामानः । तेऽपि कार्याः सावयवाश्च, महद्द्रव्यारम्भकत्वात् तन्तुवत् ॥ यश्च तदवयवः स एव परमाणुः, तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावाद्बाधकसद्भावाच्च ॥ अतोऽनुमानेनैव परमाणुद्व्यणुकसिद्धिरित्यत आह **पक्षीकर्तुमिति** । प्रत्यक्षस्य त्र्यणुकस्यैव परमाणुत्वसम्भवेन तत्कार्यत्वसावयवत्वसाधनाय **पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् कुत एव द्व्यणुकपरमाण्वोः अनुमा भवेत् ।**

परि०— शङ्कते **यदिदमित्यादिना** । **तदिदमिति** । उपलक्ष्यमाणं सूक्ष्मं वस्तु पक्षः । महदि(त्वे)ति साध्यम् । मनसि गुणादौ चाव्यभिचाराय क्रमाच्चाक्षुषद्रव्यत्वादिति च पदद्वयम् । **कार्यं चेति** । तदिदमिति वर्तते । घटत्वादौ गगनादौ चाव्यभिचाराय महत्त्वे सतीति चाक्षुषत्वादिति च क्रमात् पदद्वयम् । घटवदित्यत्राप्यन्वेति । मनसि गगनादौ चाव्यभिचाराय क्रमाद्विशेषणं विशेष्यं च । **सावयवं चेति** । तदिदमित्यस्ति । गगनादौ गुणादौ चाव्यभिचाराय कार्यद्रव्यत्वादिति क्रमेण पदद्वयम् । शब्दाद्यारम्भके गगनादौ द्रव्यारम्भके परमाणौ चाव्यभिचाराय महद्द्रव्यारम्भकत्वादिति क्रमाद्विशेषणद्वयम् । **बाधकेति** । अनवस्थारूपबाधकसद्भावाच्चेत्यर्थः । **तत्कार्यत्वेति** । तस्य कार्यत्वसावयवत्वयोः साधनायेत्यर्थः ।

सु०— महत्त्वात् कथमसौ परमाणुरिति चेन्न, महत्त्वासिद्धेः । चाक्षुषद्रव्यत्वात् तत्सिद्धिरिति चेन्न, कस्यचिदमहतोऽपि चाक्षुषत्वे बाधकाभावात् । महत्त्वं च द्रव्यचाक्षुषतायां कारणमिति चेत्; सत्यम्, क्वचिदन्यदपि कारणं कल्पयिष्यते । गौरवं तथा सति स्यादिति चेन्न, धर्मिकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनायाः लघुत्वात् ।

अस्तु वा महत्त्वम् । तथाऽप्यणुत्वेन तस्य समावेशो को विरोधः । कार्यत्वसाधनं चाप्रयोजकम्; महतोऽप्यात्मनः प्रत्यक्षवच्चाक्षुषत्वोपपत्तेः, परममहत्त्वाभावेन क्रियासम्भवाच्च । महत्त्वस्य कारणबहुत्वं कारणमिति चेन्न, नित्यत्वोपपत्तेः । चाक्षुषमहत्त्वान्नेति चेन्न, बाधकाभावात् ॥ अत एव कार्यद्रव्यत्वमसिद्धम् ।

सन्तु वा तदवयवास्त एव परमाणव इति तेषां पुनरवयवसाधनाय **पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् कुत एवानुमा भवेत्** । ननु महद्द्रव्यारम्भकत्वात् तेऽपि सावयवा एवेति चेन्न, निरवयवस्य म(हा)हद्द्रव्यारम्भकत्वे बाधकाभावात्, बहुत्वेनैव महत्त्वारम्भोपपत्तेः, द्रव्यारम्भे सावयवत्वस्यानुपयोगात् ।

सन्तु वा द्व्यणुकावयवास्तेऽपि कुतः परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् । अनवस्था बाधिकेति चेन्न, तदवयवानां तदवयवावयवानां वा निरवयवत्वेन तद्विश्रान्तेः । कथं चेयमनवस्था दूषणम् । मेरुसर्षपादीनां समपरिमाणत्वापत्तिस्तु दूषिता । घटादिकार्यानुत्पत्तिरिति चेन्न; सावयवस्यैव नित्यत्वोपपत्तेः, यथोक्तम् 'अविभागः प(राणु)रमाणुते'ति ।

परि०— **को विरोध इति** । आपेक्षिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरेकत्र समावेशस्य साधितत्वादिति भावः । कार्यत्वस्य प्राक्साधनात् कथं अणुत्वं तस्येत्यत आह **कार्यत्वसाधनं चेति** । कार्यत्वसाधकहेतुद्वयस्यापि क्रमादप्रयोजकत्वं व्यनक्ति **महतोऽपीत्यादिना** । अकार्यस्यापि त्र्यणुकस्येति योज्यम् । **बाधकाभावादिति** । त्र्यणुकमहत्त्वस्य चाक्षुष(मह)त्वेऽपि नित्यत्वे बाधकाभावादित्यर्थः । **अत एवेति** । कार्यत्वसाधकहेत्वोरप्रयोजकत्वेन कार्यत्वासाधकत्वादेवेत्यर्थः । **असिद्धमिति** । तथा च तेन न सावयवत्वसिद्धिरिति भावः । **महद्द्रव्यारम्भकत्वादिति** । 'आत्महतः समानाधिकरणजातीययोरि'त्यत्र महत आदिति वक्तव्ये विधेयोद्देश्ययोर्व्यत्यासेन निर्देश आत्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति गीताभाष्यटीकायामुक्तत्वान्महद्द्रव्येति साधु । महत्त्वानुपपत्तिर्वा द्रव्यारम्भानुपपत्तिर्वा निरवयवत्वे बाधिकेत्यतः क्रमेण निराह **बहुत्वेनैवेत्यादिना** । **महद्द्रव्यारम्भकत्वेनेति** । द्व्यणुकस्यापेक्षिकमहत्त्वस्य पूर्वं साधनान्नासिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्याप्यनवस्थां तस्या अदोषत्वमाह **कथं चेयमिति** । केन प्रकारेण दूषणमित्यर्थः । मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणतापादकत्वेनोत सावयवस्य जन्यत्वेन प्रलये नाशनियमेन कारणाभावेनादिकार्यानुत्पत्त्यापादकत्वेन । आद्यं निराह **मेर्विति** । **दूषितेति** । 'अविभागः पराणुते'त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः । द्वितीयं शङ्कित्वा निराह **आदिकार्येति** । **यथोक्तमिति** । कदाप्यवयवाविभागोक्त्या नित्यत्वसूचनेन प्रलयेऽप्यवस्थानोपपत्त्याऽऽदिकार्यानुत्पत्त्यभावादिति भावः । **परमाणुद्व्यणुकयोरानुमानिकत्वानिरासेन साक्षिसिद्धत्वसमर्थनम्** ॥

सु०— एवं परमाणुद्व्यणुकयोरनुमानतः सिद्धिमपाकृत्य प्रसङ्गादाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वं न युज्यत इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति देशान्तरेति ।

अनु०— देशान्तरादिशब्दाश्च शशशृङ्गादिशब्दवत् ।

'योऽयं योजनादिपरिच्छिन्नो देशः सम्प्रतिपन्नः, स स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवदि'त्याद्यनुमानैः खल्वाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यं साधनीयम् । त एते **देशान्तरादिशब्दाः** देशान्तरादिसाधकानुमानप्रयोगाः । **शशशृङ्गादिशब्दवत्** शशशृङ्गादिसाधकानुमानप्रयोगैस्तुल्यं वर्तन्ते । अनेनैव प्रकारेण शशशृङ्गादिकमप्यनुमातुं शक्यत इति यावत् । शब्दमात्रमेवैतत्, न त्वनुमानमिति सूचयितुं **शब्दा** इत्युक्तम् ॥

न केवलमाकाशादीनां परिमाणोत्कर्षानन्त्यानुमानं प्रतिपक्षपराहतम्; अपि तु, 'सम्प्रतिपन्नानि सर्वशृङ्गाणि शृङ्गान्तरवन्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवत्', 'विमताः सर्वे पुत्राः पुत्रान्तरोपेताः पुत्रत्वाद्देवदत्तपुत्रवदि'ति शशशृङ्गादिसाधकानुमांनाभाससमानयोगक्षेमं **च** इत्यर्थः ।

परि०— इति यदुक्तमिति । 'यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यत' इत्यादाविति भावः । **स्वत इति** । स्वस्मादित्यर्थः । शब्दपदं प्रयोगपरमित्युपेत्याह **प्रयोगा इति** । **प्रयोगैस्तुल्यं वर्तन्त इति** । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति तृतीयान्ताद्वतिरिति भावः । मूले चशब्दः 'विश्रान्तिरस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानत' इत्यत्रोक्तेन परिमाणोत्कर्षतारतम्यमियत्तावत् परिमाणतारतम्यत्वात् । तदपकर्षतारतम्यवदिति प्रतिपक्षेण समुच्चयार्थ इत्याह **न केवलमिति** । आदिपदगृहीतमाह **विमता इति** । वन्ध्यापुत्रोऽप्यनेन सिद्ध्येदिति भावः ।

सु०— न (च) वयमेवमाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यमनुमिमीमहे येनातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु 'विप्रतिपन्नो देशः स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन वा द्रव्यान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवत्', सोऽप्येवं, सोऽप्येवम्; एवं कालेऽप्यनुमातव्यम् । न चैवं शशशृङ्गानुमानं शक्यम्, तस्यात्यन्तासतोऽनुपलभ्यमानस्य गवादिशृङ्गैः सादृश्यसाजात्ययोरभावात् । न च आकाशादेरप्येकैकत्वात् सादृश्याद्यभावः, औपाधिकभेदेन तदुपपत्तेः । इत्यत आह **सदृशं चेति** ।

अनु०— सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि ।

सम्प्रतिपन्नदेशादिना **सदृशं सजातीयं (च)** वा **अस्मत्पक्षे** गगनादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यमनभ्युपगच्छतां पक्षे **किमेव न** भवति । किन्तु भवत्येवेति । तथा च सम्प्रतिपन्नदेशस्य, ततः स्थूलेनात्मना, सदृशेन सजातीयेन वोपेतत्वस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता स्यात्; आकाशादिपरमाणोत्कर्षानन्त्यासिद्धेरर्थान्तरता चेति ।

सम्प्रतिपन्नदेशस्येश्वरादिमत्त्वं बाधितं सम्बन्धाभावादिति चेन्न, देशान्तरेणापि सम्बन्धाभावात्। एतेन शशविषाणादिसाधकानुमानेऽपि बाधाभिधानं परास्तम्, देशान्तरानुमानेऽपि साम्यात्।

तदेवं परमाणुद्व्यणुकयोराकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य च साक्षिसिद्धतामनङ्गीकृत्य केवलानुमानवेद्यत्वस्वीकरणमनुपपन्नमित्युक्तम्।

परि०— आत्मनेति। परमतरीत्या जीवात्मनेति वेश्वरात्मनेति वार्थः। नित्यत्वद्रव्यत्वादिना सादृश्यमाजात्ययोर्भावादिति भावः। **सम्वन्धाभावादिति।** अजसम्बन्धयोगानभ्युपगमाद्विभुत्वेनोर्ध्वाधरीभावशून्ययोराधाराधेयभावायोगाच्चेति भावः। **देशान्तरेणापीति।** एकत्वादिति भावः। **आकाशादेः परिमाणानन्त्यानुमानस्याभाससाम्योक्त्या साक्षिसिद्धत्वसमर्थनम्॥**

सु०— एवमागममनादृत्येश्वरधर्मानुमानमप्ययुक्तमिति प्रसङ्गादाह येनैवेति।

अनु०— येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते।
तेनैव शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम्॥

अत्यसिद्धम् इत्यनेनागमानादरं दर्शयति। **शशशृङ्गादेः** इति अप्रामाणिकस्योपलक्षणम्। एतच्च तत्र तत्र लेशतो दर्शितम्।

परि०— एतच्च तत्र तत्र लेशतो दर्शितमिति। 'वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता। चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदि'ति शास्त्रयोनिनये। तथा 'जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः। घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुने'त्यानन्दमयनये कामाच्च नानुमानापेक्षेतिसूत्रव्याख्यानावसरे च दर्शितमित्यर्थः।

सु०— "न (च) शशशृङ्गाद्यनुमानप्रतिवन्दीग्रस्तत्वमात्रेणैतेषामनुमानानाम् अप्रामाण्यं युक्तम्, तथा सति धूमानुमानस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तत्रापि हि शक्यते वक्तुं, 'यदि धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमान्, तदा पशुत्वाच्छशोऽपि विषाणवान् स्यादि'ति। अथोच्येत 'तुल्ययोगक्षेमत्वे हि प्रतिवन्दीग्रहः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्; न चात्र तुल्ययोगक्षेमता; धूमानुमानस्य व्याप्त्यादिसामर्थ्यसहितत्वात्, शशशृङ्गाद्यनुमानस्य तदभावादि'ति; सममेतत् प्रकृतेऽपि। प्रस्तुतानुमानानामपि व्याप्त्यादिमत्त्वात्" इत्यत आह **प्रत्यक्षमिति।**

अनु०— प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामकः।
सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः॥

वाशब्दः समुच्चये । **अपिः** अनुमानस्य समुच्चयार्थः । **नियामको** ग्राहकः । **मानम्** अनुमानमानत्वोपयोगिनी । **अन्या** प्रत्यक्षाद्यगृहीता । **सन्दिग्धमूलतः** सन्दिग्धाव्यभिचारत्वतः, अव्यभिचारो हि साहित्यस्य व्याप्तित्वे मूलम् ।

तत्र प्रत्यक्षगृहीता व्याप्तिर्यथा धूमस्याग्निना । आगमगृहीता यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । अनुमानगृहीता यथा व्यतिरेकिप्रयोगे ।

एतदुक्तं भवति । 'प्रत्यक्षाद्यवधृतं हि व्याप्त्यादि अनुमानमाना(नता)ङ्गम्, न स्वसमयमात्रसिद्धम्, सन्दिग्ध(ा)व्यभिचा(र)रित्वात्, समयानां सन्दिग्धमूलत्वाच्च । विद्यते च धूमाद्यनुमानानां प्रमाणावधृतं व्याप्त्यादी'ति न प्रतिबन्दीग्रहमात्रेण तद्भङ्गः; न परमाण्वाद्यनुमानानाम्, इति प्रतिबन्दीग्रस्तत्वादप्रामाण्यमेव ।

परि०— शङ्कते न शशशृङ्गादीति । **सममेतत्प्रकृतेऽपीति** । ईश्वराद्यनुमानेष्वपीत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति प्रस्तुतेति । नन्वव्यभिचारसन्देहे कथं व्याप्तिमूलं सन्दिग्धमित्यत आह **अव्यभिचारो हीति** । **ब्राह्मणो न हन्तव्य इतीति** । यो यो ब्राह्मणः स सर्वोऽपि न हन्तव्य इति तद्वाक्यस्य तात्पर्यात् । अत्र ब्राह्मणत्वजातिरेव विवक्षिता । लिङ्गं त्वविवक्षितम् । उक्तं च तन्त्रवार्तिके— 'यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधतः । ब्राह्मणे हनने वापि लिङ्गं नान्यद्विधीयत' इति । **व्यतिरेकीति** । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम्, तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यदेवं तदेवं यथा धूमादीत्येवंरूपेणेति भावः । अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** । **स्वसमयेति** । महद्व्यारम्भकं सावयवमित्यादि स्वमतमात्रसिद्धमिति भावः । कुतो व्यभिचारसन्देह इत्यत आह **समयानामिति** । सन्दिग्धाप्तिकत्वादित्यर्थः । **न परमाण्वादीति** । प्रमाणावधृतं व्याप्त्यादीत्यनुषङ्गः ।

सु०— ननु व्याप्त्याद्यभावे किं प्रतिबन्दीग्रहेण । तत एवाप्रामाण्यसिद्धेरिति । सत्यम्, प्रत्यक्षाद्यनवधृतव्याप्त्यादेरपि प्रामाण्येऽतिप्रसङ्गो वा तदप्रामाण्ये दृष्टान्तो वा प्रतिबन्दीग्रहेण द्योत्यत इत्यदोष इति ।

सत्यमेतत् प्रत्यक्षाद्यवधृतैव व्याप्तिरनुमानप्रामाण्योपयोगिनीति; सा च धूमानुमानवत् परमाण्वाद्यनुमानेष्वपि अस्त्येव, धूमस्याग्निनेव महदारम्भकत्वादीनामपि सावयवत्वादिना साहित्यदर्शनात्; इत्यत आह **सहेति** ।

अनु०— **सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ।**

न धूमादीनामप्यग्न्यादिभिः सहदर्शनमात्रेण व्याप्तिरवसीयते, येन महदारम्भकत्वादीनामपि सावयवत्वादिभिस्ततोऽवसीयेत; तथा सत्यग्न्यादीनां धूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यव-

सायप्रसङ्गात्, सहदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । व्यभिचारानुपलम्भे सति साहित्यदर्शनं व्याप्त्यध्यवसायहेतुरिति चेत् । किं सकलदेशकालनिष्ठोऽनुपलम्भः, किं वा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः, अस्मदाद्यशक्यत्वात् । न द्वितीयः, अतिप्रसङ्गादिति ।

परि०— शङ्कते सत्यमेतदिति । तद्विशेषनिष्ठः देशकालविशेषनिष्ठ इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । प्रमेयत्वादेरपि वह्निव्याप्यताप्रसङ्गान्महानसादावव्यभिचारोपलम्भादिति भावः ।

सु०— कथं तर्हि व्याप्त्यध्यवसायः स्यादित्यत आह **यदैवेति** ।

अनु०— यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् ।
तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हि ॥

अव्यतिरेके साध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वे । **अस्य** साधनाभिमतस्य धर्मस्य । युक्तेर्व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वेऽनवस्था(स्या)नात्, तद्व्याप्तेरपि युक्त्यन्तरेण निश्चेतव्यत्वादित्यत उक्तं **तन्निर्धारितेति** । व्याप्तिशब्दोऽध्याहार्यः । तेन प्रत्यक्षेणागमेन वा निर्धारितव्याप्तिकेत्यर्थः । **अपरा** साहित्यदर्शनमात्रनिबन्धना, **न हि** ।

परि०— मूलपदानामर्थमाह अव्यतिरेक इत्यादिना । व्याप्तिशब्दोऽध्याहर्तव्य इत्युक्तं व्यनक्ति तेनेति ।

सु०— अयमर्थः । नियतः सम्बन्धो हि व्याप्तिर्न सम्बन्धमात्रम् । नियमश्च व्यभिचाराभावः । अतः साहित्य इव व्यभिचाराभावेऽपि प्रमाणप्रवृत्तौ व्याप्तिसिद्धिः । न चैतदशक्यम्, अनुमित्यनुदये सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन कार्यदर्शनादेव तत्सिद्धेः । प्रकारस्तु चिन्त्यते ।

तत्र धूमस्याग्निना सम्बन्धस्तावत्प्रत्यक्षेणावगम्यते, परिचितदेशकालयोर्व्यभिचारश्च नावगम्यते, देशान्तरादिगते तु व्यभिचारे सन्देहोऽवशिष्यते । स च न तावद्व्यभिचारचिह्नदर्शनजन्यः, किन्तु 'भूयःसहचरिततया दृष्टा अदृष्टव्यभिचारा अपि धर्मा व्यभिचारिणो दृष्टाः, धर्मश्चायमि'त्येवमुत्पद्यते । तत्र यद्ययमेतत्सहवृत्तिस्वभावस्तदाऽन्यत्रापि सहैव वर्तेत, स्वभावस्यानपायात् । यदि चासहवृत्तिस्वभावस्तदाऽत्रापिन सह वर्तेत । असहवृत्तिस्वभावस्यापि सहवृत्तिर्निमित्तान्तरायत्ता चेदत्रोपलभ्येत । सहवृत्तिस्वभावस्यापि निमित्तान्तराद्व्यभिचारो भविष्यतीति तु निर्बीजा शङ्का नोदेत्येव, सर्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात् ।

तदेवं मीमांसासहकृतं प्रत्यक्षं धूमस्याग्निसम्बन्धं गृह्णद्व्यभिचाराभावमप्याकलयतीति व्याप्तिमवधारयत्येव । अनुमानागमाभ्यां तु व्याप्तिग्रहप्रकारः सु(गम)ग्रह एवेति ।

परि०— दुर्गमत्वात् तात्पर्यमाह **अयमर्थ** इति । 'प्रत्यक्षमागमो युक्तिर्वा यदा भवेदि'त्युक्तम् । प्रत्यक्षं तावद्व्यनक्ति **तत्र धूमस्येति** । **व्यभिचारचिह्नेति** । व्यभिचारे यच्चिह्नं सोपाधिकत्वादिकं तज्जन्यो न हि किन्तु साधारणधर्मदर्शनजन्य इत्याह भूयः **सहचरिततयेत्यादिना** । **निमित्तान्तरायत्ता चेदिति** । उपाधिरूपादीत्यर्थः । व्याप्तिग्रहप्रकारः सुगम एवेतीतिशब्दस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः प्रागस्माभिर्दर्शितः ।

सु०— नन्वनेनैव न्यायेन महदारम्भकत्वादीनामपि व्याप्तिनिश्चयसम्भवात् कथं परमाण्वादावनुमानाप्रवृत्तिरिति चेन्न, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसम्भवेन व्यभिचाराभावानिश्चयात् । अथ तस्योपाधित्वं नास्तीत्युच्येत तदा बाधकमाह **अन्यथेति** ।

अनु०— **अन्यथा सप्तमरसभावोऽप्यनुमयाऽऽपतेत् ।**
अनिष्टानि च सर्वाणि ह्यनुमा कामचारिणी ॥

पक्षेतरत्वस्योपाधितामनादृत्य प्रमाणान्तरासहकृतेनैवानुमानेन परमाण्वादिसिद्ध्यभ्युपगम इत्यर्थः । मधुरो रसो लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तरसान्योन्याभाववान् रसत्वाल्लवणवदित्याद्य**नुमया** । **अनिष्टानि च सर्वाणि** दहनशैत्यादीन्यापतेयुः । कुतः । यस्मादेवंविधा **अनुमा कामचारिणी** ।

ननु च सप्तमरसादेरनुपलम्भादिबाधितत्वात् पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वमनुमानानामिति चेत्; समं प्रकृतेऽपि, परमाण्वादेरप्यनुपलम्भबाधितत्वात् । अयोग्यं तदिति चेत्, तुल्यं सप्तमरसादावपि । अनुमानप्रामाण्ये सप्तमरसादिसिद्धावयोग्यत्वं कल्प्यम्, कल्पिते च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेत्; एतदपि तादृगेव । अनुपभोग्यस्य सप्तमरसादेः कल्पने गौरवमिति चेत्; समाधिसाम्यम्, प्रमिते न गौरवं दोष इत्येतदपि समानम् ।

परि०— मधुर इति । दृष्टान्ते पक्षीभूतमधुरप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वेनेति ज्ञेयम् ।

सु०— तस्मात्परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वमङ्गीकृत्य प्रतिबन्दी मोचनीयेति कथं न तस्य साक्षिवेद्यत्वमिति ॥

परि०— 'यदि साक्षिमितं नैतदि'त्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति ।

सु०— ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥

ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॐ इति सूत्रम्, तत् 'नित्यमेव च भावादि'त्यागामिसूत्रव्याख्यानन्यायेनैव व्याख्यातं भविष्यतीति मन्वानस्तदपहाय हेत्वन्तरेण वैशेषिकादिसमयमपाकुर्वन्(त्) 'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरि'त्येतत्सूत्रं व्याचष्टे **कार्येति** ।

अनु०— कार्यकारणयोश्चैव

'समवाय ईर्यत' इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। अनेन समवायप्रतिपादकं परेषां 'इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवाय' इति सूत्रमर्थतोऽनुवदति।

अत्र **कार्यकारण**शब्दाववयव्यवयववाचकौ । तौ च उपलक्षणपराविति सूचनार्थः **च**शब्दः। **एव**शब्दः समवायस्येहप्रत्ययसिद्धत्वं सूचयति।

परि०— इत्यागामिसूत्रव्याख्यानन्यायेनेति । 'नित्यंच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वत' इत्यादिनेति भावः । अत्रापीति । 'कार्यकारणयोश्चे'त्येतदनन्तरमित्यर्थः । अर्थतोऽनुवादत्वं व्यनक्ति अत्रेति । तौ चेति । सूत्रस्थौ। इहप्रत्ययेति। स चाग्रे विवरिष्यते। एतच्च समवाय एवेत्यन्वये सति सिद्ध्यतीति भावः।

सु०— तदेतत्स्वयमेव विवृणोति गुणादेरिति।

अनु०— गुणादेः पञ्चकस्य च।
भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ॥

गुणादेः पञ्चकस्येति गुणावयविक्रियासामान्यविशेषाणामित्यर्थः। **च**शब्देन गुण्यादि-पञ्चकस्य चेति समुच्चिनोति। ननु गुणगुण्यादिकमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा, तत्किं समवायेनेत्यत उक्तं **भिन्नस्यैवेति** । **तु**शब्दो विशेषार्थः, 'न ययोः कयोश्चिद्गुणगुणिनोः समवायः, किन्त्वयुत-सिद्धयोरेवे'ति । स गुणगुण्यादिस्वभाव एव चेत्, न पदार्थान्तरसिद्धिः, इत्यत उक्तम् **अन्य इति**। **ईर्यते** वैशेषिकादिभिः 'अतोऽपि तद्दर्शनमयुक्तमि'ति शेषः।

अयमर्थः । वैशेषिकादयोऽवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योः विशेषनित्यद्रव्ययोरत्यन्तभेदमभ्युपगम्यात्यन्तभिन्नमेव समवायाख्यं सम्बन्धमभ्युपगच्छन्ति। ततोऽप्यनुपपन्नभाषिण इति।

परि०— तदेतदिति । कार्यकारणशब्दावयव्यवयवपराविति तौ चोपलक्षणपराविति प्राक्चशब्दसूचितं चेत्यर्थः । गुण्यादीति । गुणि-अवयवि-क्रियाश्रयजात्याश्रयविशेषाश्रयाणामित्यर्थः । अयुतसिद्धयोरिति । एत-ल्लक्षणं तन्मतोपन्यासव्याख्यावसरे विवृतम्। पदार्थान्तरेति। षट्पदार्थमध्यस्थपदार्थान्तरेत्यर्थः।

सु०— ''ननु च गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदस्तावद्व्यपदेशभेदादिप्रमाणसिद्धः, अन्यथा स्तम्भकुम्भादीनामप्यत्यन्तभेदो न स्यात्। अस्ति 'चेह तन्तुषु पटः, इह पटे रूपम्', 'इह मूर्ते कर्म', 'इह गवि गोत्वम्', 'इह नित्यद्रव्ये विशेषः' इत्यबाधितः प्रत्ययः। न च 'इहेदमि'ति प्रत्ययो

विनाऽतिरिक्तेन सम्बन्धेनोपपद्यते, 'इह कुण्डे बदराणी'ति प्रत्ययस्य संयोगपूर्वकत्वदर्शनात्। स चायमयुतसिद्धयोः सम्बन्ध इति संयोगाद्भिद्यते। युतसिद्धयोर्हि सम्बन्धः संयोगः, द्रव्यमात्रवृत्तिश्च।" तदेवं प्रमितस्य समवायस्याभ्युपगमे कथमयुक्तवादित्वं वैशेषिकादीनामित्यत आह **भिन्नत्वेति**।

अनु०— भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्ध्रुवम्।

भिन्नत्वसाम्यत इत्युपलक्षणम्, 'इह प्रत्ययसाम्यतश्चे'त्यपि द्रष्टव्यम्। **तस्य** समवायस्य। **ताभ्याम्** अवयवावयव्यादिसम्बन्धिभ्यां, सह। **योगः** सम्बन्धः।

एतदुक्तं भवति। " 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययः, सम्बन्धपूर्वकोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदि"ति समवायमनुमिमानेन 'योऽबाधितेहप्रत्ययः, स सम्बन्धपूर्वकः' इति व्याप्तिरवश्यमङ्गीकरणीया। विद्यते च 'इह तन्तुपटयोः समवायः' इत्यबाधितइहप्रत्ययः। तेन समवायस्यापि तन्तुपटाभ्यां समवायोऽभ्युपगन्तव्य एव स्यात्। न च अभ्युपगम्यते। अतस्तत्र अनैकान्तिकमनुमानमिति।

ननु तन्तुपटयोः समवायः सिद्धो न वा। सिद्धश्चेत् किमुत्तरकालभाविनाऽनैकान्त्येन, न चेत् क्वानैकान्त्यम्। मैवम्। आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेरावश्यकत्वस्य विवक्षितत्वात्।

परि०— द्विवचननिर्वाहायाह **सम्बन्धिभ्यामिति**। कोऽनेन दोष उक्त इत्यत आह **एतदुक्तमिति**। इह गगने नीलिमेत्यादौ अव्यभिचारायाबाधितेति हेतुविशेषणम्। सम्बन्धपूर्वकत्वं च सम्बन्धजन्यत्वं वा सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वं वा। आपातत इति। दोषावमर्शात्प्राक्प्रतीतेऽनुमिते सति विमर्शिते व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेः समवायानुमितितो निवृत्तेरित्यर्थः। यद्वा आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं पश्यतो व्याप्तिग्रहवैमुख्येन तद्ग्रहासम्भवादिति तर्कताण्डवरीत्याऽर्थः।

सु०— नन्वत्र भिन्नत्वसाम्यं किमर्थमुपन्यस्तम्। न हि भिन्नत्वं हेतूकृतमिति। सत्यम्। अबाधितत्वद्योतनार्थं भिन्नत्वग्रहणम्। विभिन्नवस्त्वभावे खलु 'इह'प्रत्ययो बाधितः स्यात्। 'इह तन्तुपटयोः समवायः' इति प्रत्ययोऽपि सम्बन्धपूर्वक एव तन्तुपटसमवायस्यैतत्कारणत्वादिति चेन्न; आधाराधेयतया प्रतीयमानयोः सम्बन्धस्य परेण सिसाधयिषितत्वात्, अन्यथा स्थाणुश्येनयोः संयोग इत्यत्र समवायासिद्धिप्रसङ्गात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना सिद्धसाधनतापत्तेश्च।

परि०— **न हि भिन्नत्वमिति** । किन्त्विहप्रत्ययसाम्यमेवेति भावः । **अबाधितत्वद्योतनार्थमिति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इति इहप्रत्ययस्येति भावः । तद्व्यनक्ति **विभिन्नेति** । व्यभिचारोद्धारमाशङ्कते **इहेति** । तस्य विवरणं **तन्तुपटयोरिति** । साध्यसत्त्वं व्यनक्ति **तन्तुपटेति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इत्यत्र यस्तन्तुपटसम्बन्धितया समवायत्वप्रकारेण च सम्बन्धो भासते तस्य विषयतया जनकत्वात् तत्पूर्वकत्वेनैव तत्रापि साध्यसत्त्वेन नानैकान्त्यम् । पूर्वानुमाने सम्बन्धपूर्वक इत्येव सामान्यतः साध्यकरणादिति शङ्कार्थः । परिहारस्य तन्तुपटावाधारत्वेन समवायो ह्याधेयतया तन्तुपटयोः समवाय इत्यत्र प्रतीयते । तत्राधाराधेयभावनिर्वाहकीभूतः सम्बन्धोऽन्य एव वाच्यः । तादृशस्यैव पूर्वोक्तानुमाने तवाभिमतत्वात् स च नेत्यनैकान्त्यं तदवस्थितमेवेति । **आधाराधयभावतया प्रतीयमानयोरिति** । तथा प्रतीयमानयोः सम्बन्धिनोः सम्बन्धस्येत्यर्थः । कुत एवं सिसाधयिषितत्वमित्यत आह **अन्यथेति** । सामान्यतः सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रसाधन इत्यर्थः । **संयोग इत्यत्रेति** । संयोगप्रत्ययः सम्बन्धपूर्वक इति प्रतिज्ञायामित्यर्थः । बाधकान्तरं चाह **इन्द्रियेति** । अन्यथेत्यनुषङ्गः ।

सु०— ननु 'अनवस्थितेरि'ति सूत्रं कथम् । इत्थम् । यदि व्यभिचारपरिहाराय समवायस्यापि समवायान्तरमुपेयते, तदाऽनवस्थितिरिति ।

इह केचित्समवायं प्रत्यक्षमाचक्षाणाः, यत इति च विषयसप्तमीं व्याचक्षाणाः, तत्स्थेम्ने अनुमानमाचक्षते । तेषाम् 'इह'प्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकत्वं नाम तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तन्मते स्फुटैवानवस्था ।

ये तु प्रत्यक्षतां नाभ्युपगच्छन्ति, सम्बन्धस्य सत्तामात्रेणेहप्रत्ययकारणवत्त्वमाहुस्तेषाम्; 'अवस्थितिः = सिद्धान्तः' तद्विरोधोऽनवस्थितिः इत्यनवस्थितिशब्दोऽपसिद्धान्तवाची व्याख्यायते;

यद्वेह कुण्डे बदराणीतिवत् सम्बन्धस्य प्रतीत्यैवेहप्रत्ययकारणत्वादत्रापि प्रतीतिमापाद्यानवस्थैव वक्तव्या । कुण्डबदरसंयोगस्य योग्यतया अवर्जनीयतया प्रतीतिर्नेहप्रत्ययकारणमिति कुत एषा कल्पना । सत्तामात्रेणेहप्रत्ययकारणत्वोपपत्तौ प्रतीतेरपि कारणत्वकल्पकाभावादिति चेन्न, 'सत्यपि संयोगे कुतश्चिद्व्यवधानादप्रतीयमाने नेह बुद्धिर्भवति । भवति चासत्यपि संयोगे तद्विपर्ययादि'त्यन्वयव्यतिरेकयोः कल्पकत्वात् । स्वस्वामिभावादयोऽपि हि ज्ञाता एव सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतवो दृष्टा नान्यथा । न ते सम्बन्धा अद्विष्ठत्वादिति चेन्न, संयोगस्याप्यद्विष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चैवं समवायोऽपि न सम्बन्धः स्यात्, तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमात् ।

नन्वेवं तर्हि नानैकान्त्यम्, अनवस्थयैव बाधितत्वेनाबाधित'इह'प्रत्ययत्वस्य तत्रावृत्तेरिति चेन्न, अनवस्थायाः साध्यबाधकत्वेन साधनाबाधकत्वात्। साध्यबाधेनैव साधनबाधनाभ्युपगमस्य व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालीनत्वात् ॥ तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीतिरपि सम्बन्धपूर्विकैव। किन्त्वारोपित एवासौ सम्बन्ध इति चेन्न, अनवस्थाऽनिस्तारात्। आरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वं हि सम्बन्धारोपपूर्वकत्वमेव, प्रतीतौ चेयमनवस्थोक्तेति कथं (तन्निस्ता)-निस्तारः ॥ किञ्चैवं वदता सत्तयैव सम्बन्धस्य कारणत्वमिति मतं त्यक्तं स्यात्।

अपि चाबाधितोऽपि 'इह'प्रत्ययो यदि सम्बन्धारोपमात्रेण भवेत् तदा तन्तुपटादावपि किन्न भवेदिति समवायासिद्धिः। क्वचित्सिद्धस्य क्वचिदारोपः कुत्राप्यभावे तदसिद्धिरिति चेन्न, स्थाणुश्येनयोः सम्बन्धस्य सत्त्वात्। अन्यथा समवायेऽपि समवायान्तरारोपो न स्यात्, समवायान्तरस्य क्वाप्य(सत्त्वात्)सम्भवात्।

समवाये भेद एवारोप्यते न समवायान्तरमिति चेन्न, तावन्मात्रेण 'इह'प्रत्ययायोगात्। सम्बन्धिसम्बन्धभावोऽप्यारोप्यत इति चेन्न, तर्हि तन्तुपटादावपि तदारोपमात्रेणेहप्रत्ययोपपत्तौ किं समवायेनेति।

परि०— सूत्रं कथमिति। सूत्रांशः कथं व्याख्येय इत्यर्थः। साम्यादित्यस्य भिन्नत्वसाम्यात् तत एवात्राधितेहप्रत्ययसाम्यादिति सौत्रपदस्य द्वेधार्थकथनेनानैकान्त्यस्य प्राप्तत्वादिति भावः। तदा अनवस्थितेरित्युक्तानवस्थितिशब्दार्थं द्वेधा विवृणोति **इहेत्यादिना व्याख्यायत इत्यन्तेन। विषयेति।** यतो यत्र यद्विषये इहेति प्रत्यक्षप्रत्ययः स सम्बन्धः कार्यकारणयोः समवाय इति व्याचक्षाणा इत्यर्थः। **तत्स्थेम्ने** तत्प्रत्यक्षत्वस्थैर्यायेत्यर्थः। स्थेमशब्दनिर्वाहश्च जगजन्मस्थेमेत्याद्यपद्यव्याख्यावसरे दर्शितः। **अनुमानं** प्रागुक्तानुमानमित्यर्थः। **तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमिति।** सम्बन्धप्रतीतिजन्यत्वमित्यर्थः। स्वसम्बन्धस्य पूर्वं प्रत्यक्षतः प्रतीतौ सिद्धावामेव प्राक्पक्षीकृतेहप्रत्ययानां तज्जन्यत्वं सिद्ध्यतीति तत्स्थेम्ने इत्युक्तमिति भावः। **स्फुटेवैति।** इह तन्तुपटयोः समवाय इति बुद्धौ अव्यभिचाराय तत्रापि सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वे तत्राप्येवमित्यनेकसम्बन्धप्रतीत्यसिद्ध्या प्रकृतप्रत्यये तत्पूर्वकत्वे सिद्धे व्यभिचारस्तदवस्थ एवेति व्यभिचारोपपादकत्वेनैवानवस्थितिपदं (व्याख्येयं) इत्यर्थः। **अनवस्थितिशब्द इति।** अत्रादौ यदीत्यादितदेत्यन्तं वाक्यं योज्यम्। अपसिद्धान्तवाचित्वं क्लिष्टमित्यत आह **यद्वेति। इहप्रत्ययेति।** आधाराधेयभावप्रत्ययेत्यर्थः। **आपाद्येति।** इह तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्ययोऽपीहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवत् सम्बन्धप्रतीतिपूर्वक इत्यापाद्येत्यर्थः। नेह बुद्धिरिति पदविभागः। **सम्बन्धनिमित्तव्यवहारेति।** अस्येदं स्वं अस्यायं पुत्रः अस्येयं भार्या अस्यायं नप्तेत्यादिव्यवहारहेतव इत्यर्थः। **वक्ष्यमाणत्वादिति।** 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथगि'त्यत्रेति भावः। ननु व्यापकबाधे तद्व्याप्यहेतोः कथं न बाधः। अन्यथा व्यापकभावायोगादित्यत

आह **साध्येति**। शङ्कते **तन्त्विति**। ननु स्था(णोः)णुश्येननिरूपितसम्बन्धसत्त्वेऽपि तन्तुपटनिरूपितसम्बन्धो न सिद्ध इत्यत आह **अन्यथेति** । आरोपितरूपेणैव सत्त्वापेक्षायामित्यर्थः । **तावन्मात्रेणेति** । समवायो भिन्न इत्यारोपमात्रेणेत्यर्थः । **सम्बन्धिसम्बन्धभाव इति**। समवायिसमवायनिरूपितत्वमपीत्यर्थः ।

सु०— ननु समवायेऽपि 'इहेदम्' इति प्रत्ययः समवायाधीन एव । न चापसिद्धान्तोऽनवस्था वा, तस्यैव समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वात् । य एव हि समवायोऽवयवादिष्ववयव्यादीनां सम्बन्धः, स एवावयवावयव्यादिष्वात्मना सम्बन्ध इत्याशङ्कते स इति ।

अनु०— स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्यात्

सः अवयवावयव्यादिसमवायः ।

एवं तर्हि किं समवायेन; द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेरिति परिहरति **द्रव्यमेवेति** ।

द्रव्यमेव तथा न किम् ।

तर्हीति शेषः । **तथा** स्वनिर्वाहकम् । **किं** कस्मात् ।

अयमाशयः । यदि 'इहेदमि'ति बुद्धिर्नावश्यं स्वातिरिक्तसम्बन्धसापेक्षा, क्वचित् स्वनिर्वाहकत्वात्; तर्हि द्रव्यगुणादीनाम् 'इहेदमि'ति प्रत्ययोऽपि नातिरिक्तसम्बन्धाधीनोऽङ्गीकार्यः, द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकतयाऽपि तदुपपत्तेरिति । समवायः सम्बन्धात्मकत्वात् स्वनिर्वाहकः, न द्रव्यमिति चेन्न; तदसिद्धौ सम्बन्धत्वस्याप्यसिद्धेः, संयोगस्यापि स्वनिर्वाहकतापत्तेश्च । तस्यानित्यत्वान्नेति चेन्न, समवायनित्यत्वस्यासिद्धेरिति ।

परि०— 'किमि'त्यनुवादः 'कस्मादि'ति व्याख्या । तदसिद्धाविति । समवायासिद्धाविति वा स्वनिर्वाहकत्वासिद्धाविति वार्थः ।

सु०— एवं द्रव्याद्गुणादीनामत्यन्तभेदेऽपि न तत्सम्बन्धः समवायलक्षणोऽपरः सिद्ध्यति; समवायवत् द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः, कल्पनालाघव(त्व)ाच्चेत्युक्तम् । इदानीं गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदाभावाच्च न समवायसिद्धिरित्याशयवांस्तदत्यन्तभेदे परोपन्यस्तान् हेतूनपाकर्तुं तावदुपोद्घातमाह विशेष इति ।

अनु०— विशेषस्तद्गतत्वादिर्यदभिन्नेऽवसीयते ।
गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥

अभिन्ने समवाय इति शेषः । **अवसीयते** अङ्गीक्रियत इति यावत् । **गुणक्रियादिरूपस्य** विशेषस्येति शेषः । **केन हेतुना** न केनापि ।

इदमुक्तं भवति । समवाये तावदवयवावयव्यादिगतत्वमङ्गीकृतम्, 'आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य' इति वचनात् । न चानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामिव समवायस्य तद्गतत्वं नाम समवायलक्षणवृत्तिः सम्भवति, तस्याभिन्नत्वात् । अतस्तद्गतत्वं (नाम) समवायस्वरूपमेवेत्यङ्गीकर्तव्यम् । परतन्त्रतयोपलब्धिस्तद्गतत्वमिति चेन्न, तस्याः समवायधर्मत्वानुपपत्तेः । तद्विषयत्वात् तद्धर्मत्वमिति चेन्न, विषयत्वस्यापि समवायस्वरूप(त्व)ानतिरेकात् ।

परि०— इतिवचनादित्युक्ततार्किकवचनस्थान्यत्रशब्दार्थं विवृण्वन्नेवाश्रितत्वस्वरूपं व्यनक्ति **न चानित्यद्रव्येत्यादिना** । **समवायलक्षणवृत्तिरिति** । समवायलक्षणसम्बन्धेनाधेयतया वर्तमानमित्यर्थः । एतदभिप्रायेण प्राक् तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमादित्युक्तमिति भावः ।

सु०— एवमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वसम्बन्धत्वादयोऽपि समवाये अभ्युपगताः, न समवायस्वरूपाद्भिद्यन्ते । भेदे हि तेषां समवायेन सम्बन्धो वक्तव्यः, अन्यथा कथमेते तत्र स्युः । न च सम्बन्धो युक्तः; संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तेः, समवायस्य चाभिन्नत्वात् ॥ तत्र पृच्छामः । समवायस्य तद्गतत्वादिधर्माणां चाभेदे कथम् अपर्यायशब्दवाच्यत्वं, धर्मधर्मिभावः, षष्ठीप्रयोगो, ज्ञातत्वाज्ञातत्वम्, एकत्वानेकत्वमित्यादि युज्यत इति । न ह्य(चा)त्रोपचारादिकल्पना युक्ता, मुख्यप्रयोगादेरदर्शनात् । न तद्गतत्वादि समवायतन्मात्रं येनानुपपत्तिः स्यात्, किन्तु समवायाभिन्नमपि तद्विशेषात्मकम्, अतो व्यपदेशभेदादि युज्यते । विशेषस्य भेदप्रतिनिधित्वादित्येवागतिकतया तत्र समाधिरभिधानीयः । तथा च यद्यभिन्नेऽपि समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽङ्गीक्रियते तदा गुणक्रियादिकमपि द्रव्यस्वरूपमेव सद्विशेषात्मकं भवतु न तु तन्मात्रम्; समवायधर्मस्तद्विशेषाः, गुणादयस्तु न द्रव्यविशेषा इत्यत्र विशेषहेत्वभावात् इति ।

परि०— **तत्र पृच्छाम** इत्यत्र तच्छब्दार्थं व्यनक्ति **समवायस्य तद्गतत्वादिधर्माणां चाभेद इति** । पृच्छाम इत्येतद्व्यनक्ति **कथमित्यादिना** । मार्गाश्चलन्ति, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादाविव समवायस्य तद्गतत्वमिति षष्ठीप्रयोगादिरुपचारेणास्त्वित्यत आह **न ह्यत्रेति** । आदिपदेन भ्रान्तिमूलत्वग्रहः । **मुख्यप्रयोगादेरिति** । आदिपदेन बाधग्रहः । मार्गे पुरुषाश्चलन्तीति, मञ्चगताः पुरुषाः क्रोशन्तीति कदाचिन्मुख्यप्रयोगस्य, मार्गे चलनं नास्ति मञ्चेषु क्रोशनं नास्तीति च बाधस्य च भावात् तत्रोपचारकल्पनेऽपीह समवाय एव तद्गतत्वमित्यभेदप्रत्ययरूपादिमुख्यप्रयोगबाधयोरदर्शनान्नोपचारकल्पनेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्र निर्वाह इत्यत आह **नेति** । विशेषहेत्वभावादितीतिशब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **द्रव्यमेवेति**।

अनु०— द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा।
नानाव्यवहृतेर्हेतुः

समवायधर्मवद्गुणादीनां द्रव्यविशेषत्वादित्यर्थः। **अनन्त**शब्दो यत्र यावन्तो व्यवहाराः तावतामुपलक्षकः। **नानाव्यवहृतेः** व्यपदेशभेदादेरित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। गुणगुण्यादेः अत्यन्तभेदे सिद्धे हि तत्सम्बन्धः समवायः सिद्ध्यति। गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदस्तु न प्रामाणिकः। तथा हि। न तावत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, गवाश्वादिवदनुपलम्भात्। अतो 'गुणगुणिनावत्यन्तभिन्नावपर्यायशब्दवाच्यत्वात् घटपटवदि'त्याद्यनुमानमेव वक्तव्यम्; तच्चानैकान्तिकम्, समवायस्य तद्धर्माणां (च) भेदाभावेऽप्यपर्यायशब्दवाच्यत्वादन्यथासिद्धं च। यथा समवाये तद्गतत्वादिधर्माणां भेदाभावेऽपि विशेषापरनामकात्स्वभावविशेषादेवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिकं उपपादनीयं गत्यन्तराभावात् तथा गुणगुण्यादीनाम(त्यन्ता)भेदेऽपि गुणादीनां द्रव्यविशेषत्वे(न द्र) तद्द्रव्यमेव विशेषशक्त्यैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिव्यवहारहेतुः भविष्यति। तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं हेतूनामिति।

परि०— ननु गुणगुण्यादेर्भेदस्य प्रमितत्वेन समवायेन विना विशिष्टप्रत्ययानिर्वाहात् कथमेवमुक्तिः, विशेषस्तद्गतत्वादिरित्यादेः कथं प्रकृतोपयोगः, येनोपोद्घातत्वं तस्येत्यत आह **एतदुक्तमिति**। इत्यादीति। आदिपदेन धर्मधर्मिभावापन्नत्वज्ञाताज्ञातभावापन्नत्वादिहेतुग्रहः। अन्यथासिद्धं चेत्युक्तं व्यनक्ति **यथेत्यादि**। हेतूनामितीति। गुणगुण्यादिभेदसाधकप्रागुक्तहेतूनामित्यर्थः। इतिशब्दस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— यद्वा विशेषस्तद्गतत्वादिरित्यनेनैव गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदसाधकानां हेतूनामनैकान्त्याप्रयोजकत्वे वर्णिते। यदि तद्गतत्वादिधर्माभिन्ने समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽभ्युपेयते विशेषेणैव च व्यवहारा निर्वहिष्यन्ते, तदा व्यपदेशभेदादिहेतूनां व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां आभासत्वात् केन हेतुना द्रव्यस्य गुणक्रियादिरूपस्य गुणक्रियादिस्वरूपत्वस्य निषेधः (करिष्यते) क्रियते। गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदः केन हेतुना साधयिष्यत इति यावत्।

परि०— प्रागुक्तोपोद्घातत्वेन व्याख्यातमधुना प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यद्वेत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन। निर्वहिष्यन्त इति। वहतेरनिट्त्वेऽपि स्पष्टार्थमिवमुक्तम्। निर्वक्ष्यत इत्युक्तौ निर्वचनभ्रान्त्यापत्तेः।

सु०— अन्यथासिद्धिमेव प्रकटयन्नुपसंहरति **द्रव्यमेवेति**। 'समवायवदि'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। यथा समवायस्य तद्गतत्वादिविशेषात्मतया व्यपदेशभेदादिव्यवहारहेतुत्वम्, तथा द्रव्यमेव घटादिकं गुणक्रियाद्यनन्तविशेषात्मतया नानाव्यवहृतेर्हेतुर्भवतीति।

नन्वौपचारिकत्वं वा भ्रान्तिमूलत्वं वा व्यवहाराणामङ्गीकृत्य हेतूनां दूषणं शक्यम्, तत्किं विशेषाङ्गीकारेण। नैवं शक्यम्। औपचारिकत्वादौ हि कदाचिन्मुख्यो व्यवहारः स्यात्, न हि तीरादौ सदा गङ्गादिव्यवहारोऽस्ति; न चैवं प्रकृते, सदैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादेः सत्त्वात्। यदाप्यभेदबोधाय रूपमेव घट इति वा विज्ञानं ब्रह्मेति वा व्यवह्रियते तदापि न पर्यायतामुपेत्य, तथाऽननुभवात्। अतो वक्तव्यमेवात्र निमित्तम्। तदिदमुक्तं **सदेति**।

परि०— मूलोक्ते परकीयहेतुदूषणेऽनौचित्याशयेनाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना**। उपचारकल्पने मुख्य-व्यवहारः कुत इत्यतस्तद्दर्शनादित्याह **न हीति**। **व्यवहारोऽस्तीति**। किन्तु गङ्गातीरे ग्रामः गङ्गाकूले वृक्ष इत्यादि-मुख्योऽप्यस्तीति भावः। **न चैवं प्रकृत इति**। गुणगुण्यादौ घटादिद्रव्यं गुणा इति, तन्तवः पट इति, मूर्तं क्रियेत्यादिर्वा द्रव्यमस्तीति वाच्ये कदाचिद्गुणोऽस्तीत्यादिपर्यायतया वा मुख्यो व्यवहारश्चेत् कदाचित् स्यात् तदा परं भेदव्यप-देशादिरुपचरितो वा भ्रान्तिमूलो वेति कल्प्यम्। न चैवमस्तीत्यर्थः। **अत्र निमित्तमिति**। सदा भेदेन व्यवहारे हेतुर्वाच्य इत्यर्थः।

सु०— नन्वनन्तविशेषात्मकमेकमेव द्रव्यमिति व्याहतमिति चेत्; किं माता वन्ध्येति-वत् साक्षाद्विरोधः, किंवा कृतकं नित्यमितिवद्व्याप्त्या। नाद्यः; यतोऽनन्तत्वं सङ्ख्याविशेषः, एकत्वं चाभेदः। न द्वितीयः; यत्रानेकत्वं तत्रावश्यं भेद इति व्याप्तौ हि स स्यात्, न चैवम्, भेदप्रतिनिधिना विशेषेणैव अनेकत्वसङ्ख्यानिर्वाहात्। इत्याह **अनन्तत्वमिति**।

अनु०— **अनन्तत्वं विशेषतः।**

ईश्वराख्यद्रव्यविशेषाणाम् **अनन्तत्वम्** अन्यत्रानेकत्वमिति द्रष्टव्यम्। अत्रापि 'सम-वायवदि'ति सम्बध्यते। एक एव हि समवायोऽनेकधर्मात्मकोऽङ्गीयते।

परि०— **साक्षाद्विरोध इति**। परस्परनिषेधतयेत्यर्थः। **विशेषेणैवेति**। एतेन मूले विशेषत इति तृतीयार्थे तसिरिति दर्शितम्। **अन्यत्रानेकत्वमिति**। भेदेन व्यपदिश्यमानानां गुणक्रियादीनामेवेह प्रकरणप्राप्तत्वात् तदभि-प्रायेणानेकत्वमित्युक्तम्।

सु०— नन्वयं नानाव्यवहारनिर्वाहहेतुर्विशेषो यदि द्रव्यात्मैव कथं तर्हि (तद्द्रव्य) द्रव्यस्य विशेषः स्यात्, तदीयताया भेदव्याप्तत्वात्। मैवम्, विनाऽपि भेदेन तत्प्रतिनिधिना विशेषेणैव विशेषस्य तदीयतोपपत्तेः। एवं तर्हि तस्यापि विशेषस्य विशेषत्वसिद्धये विशेषा-न्तरमङ्गीकर्तव्यमित्यनवस्थेत्यत आह **विशेषश्चेति**।

अनु०— **विशेषश्च विशेषी स स्वेनैव समवायवत्।**

यथा 'समवायः स्वेनैव समवायी, न सम्बन्धान्तरेणे'त्यभ्युपगम्यानवस्था परेण परा-क्रियते, तथा स द्रव्येऽनेकव्यवहारनिर्वाहहेतुः, **विशेषश्च** स्वेनैव **विशेषी न** पुनर्विशेषान्तरेण; अतो न कश्चिद्दोष इति।

समवायवत् इत्युपलक्षणम्, सत्तान्त्यविशेषवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। यथा द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारहेतुः सत्ता स्वेनैव सती स्वीकृता, यथा च नित्यद्रव्येष्वत्यन्तव्यावृत्तिप्रत्यये हेतुः 'अन्त्यो विशेषः' स्वेनैवात्यन्तव्यावृत्तस्तथैवेति।

अथाऽपि स्यात्॥ गुणगुण्यादिभेदमभ्युपगच्छता मया 'इहेदमि'ति व्यवहारनिर्वाहाय समवायोऽङ्गीक्रियते, तस्य चानवस्थापरिहाराय स्वनिर्वाहकत्वम्; अभेदं (अभ्यु)चाभ्युप-गच्छता त्वयाऽपर्यायशब्दवाच्यतादिसिद्धये विशेषोऽङ्गीक्रियते, तस्य चानवस्थानिरासाय स्वनिर्वाहकत्वम्; इति पक्षद्वये समाने को विशेषोऽभेदपक्षे, येन स परिगृह्यते। समवाय-स्याप्रामाणिकत्वमिति चेत्, समं विशेषेऽपि। अपर्यायव्यवहारादिना स सिद्ध इति चेत्, तर्हि समवायोऽपि 'इहेदमि'त्यादिना सिद्ध इति तुल्यम्। तदनैकान्तिकमित्युक्तमिति चेत्, अपर्याय-व्यवहारादिकमपि घटपटादावनैकान्तिकमिति समानम्। अस्तु तर्हि गुणगुण्यादिभेदे प्रमाणा-भावो विशेष इति चेन्न, अभेदेऽपि प्रमाणाभावात्। गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्भो अभेदे प्रमाणमिति चेत्, तर्हि व्यपदेशभेदादि भेदे प्रमाणमस्तीति समाधिसाम्यम्। तद्व्यभिचारा-न्यथासिद्धिभ्यां निरस्तमिति चेत्; अभेदप्रमाणमपि तादृगेव, तस्यापि क्षीरनीरादौ व्यभिचारात्, अयुतसिद्धत्वेनान्यथासिद्धेश्च॥ तस्मान्निर्निमित्तोऽयमभेदपक्षपात इत्यत आह **कल्पनेति**।

अनु०— कल्पनागुरुतादोषात्पदार्थान्तरता न हि।

पदार्थान्तरता गुणगुण्यादीनामिति शेषः। यद्यपि भेदाभेदपक्षयोः स्वनिर्वाहकसम-वायविशेषाङ्गीकारेण साम्यं, तथाऽपि भेदपक्षे **कल्पनागुरुतादोषात्** गुणगुण्यादीनां **पदार्था-न्तरता न** अङ्गीक्रियते, कल्पनालाघवादभेद एवोपेयत इति।

परि०— **अनैकान्तिकमित्युक्तमितीति**। इह तन्तुपटयोः समवाय इत्यादाविति भावः। **घटपटादा-विति**। तत्र भेदेनैव तद्व्यवहारो न विशेषेणेति भावः। **व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यामिति**। समवायतद्धर्मेषु व्यभिचारेण भेदप्रतिनिधिविशेषकृतान्यथासिद्ध्या च निरस्तमित्यर्थः। **क्षीरनीरादाविति**। आदिपदेन माषराशिस्थमाष्यादाविति सङ्गृह्यते। तत्र हंसादिकृतविवेकोपलम्भेन भेदस्यैव तत्र सत्त्वेनाभेदस्याभावादिति भावः। **अन्यथासिद्धेश्चेति**।

गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्भस्येति योज्यम्। तथा च न तस्य गुणगुण्याद्यभेदसाधकत्वमिति भावः। **स्वनिर्वाहकसमवायविशेषेति**। स्वनिर्वाहकयोः समवायविशेषयोरङ्गीकारेणेत्यर्थः।

सु०— कथं भेदवादे कल्पनागौरवमित्यत आह **कल्पयित्वेति**।

अनु०— **कल्पयित्वा षट्पदार्थान्साभावानपि केवलम्।**
एकस्मिन्स विशेषश्चेत्किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः॥

'केवलमि'त्येतत् 'षडि'त्यनेन 'एकस्मिन्' इत्यनेन च सम्बध्यते। **एकस्मिन्** समवाये, **सः** 'विचित्रव्यवहारहेतुश्चेदङ्गीक्रियते' इति शेषः। **किं** कस्मात्। **पूर्वं** द्रव्य इत्यर्थः। **तस्य** विशेषस्य।

परि०— 'स' इत्यनुवादः। 'विचित्रे'ति व्याख्या। 'किमिति, पूर्वमि'त्यनुवादः। 'कस्मादिति, द्रव्य इति' च व्याख्या।

सु०— अयमभिसन्धिः। व्यपदेशभेदादिप्रमाणमवलम्ब्य वैशेषिकादिभिः द्रव्यादयो भावपदार्थाः षडेव, अभावोऽपि सप्तम' इति कल्पितम्, 'समवाये प्रतीतं तद्गतत्वादिकं तु न समवायातिरिक्तम्, किन्तु स्वभावभेदापरनाम्ना विशेषेणैव तत्र व्यपदेशभेदाद्युत्पत्तिरि'ति च। तत्रान्ततोऽप्यङ्गीकर्तव्येन व्यपदेशभेदादिनिर्वाहकेण विशेषेणैव द्रव्येऽपि तन्निर्वाहो वक्तव्यः, सप्तपदार्थीनिरूपणं न कर्तव्यम्॥ यद्वा द्रव्यवत्समवायेऽपि तद्गतत्वादीनां भेद एव स्वीकार्यः। तेषां च द्रव्यादिष्वन्तर्भावासम्भवे सप्तपदार्थनियमस्त्याज्यः। विशेषकारणेन विना क्वचिद्भेदस्य क्वचिद्विशेषस्याभ्युपगमे कथं कल्पनागौरवं न स्यात्। तदभावे वाऽभेदवादे कथं कल्पनालाघवं न भवेदिति।

भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां विशेष इत्यादि तु निराकरिष्यते।

अत्र द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनैव पूर्वार्धेन समवाये विशेषस्याङ्गीकर्तव्यताऽपि समर्थिता वेदितव्या। अत एव केवलशब्दसम्बन्धः। सप्तैव हि पदार्थाः। न च तेषु समवायधर्माणामन्तर्भावः सम्भवतीति विशेषा एव तैर(तेऽ)ङ्गीकर्तव्या इति।

परि०— अस्फुटत्वादाह **अयमभिसन्धिरिति**। ननु व्यपदेशभेदादिति मानस्योक्तत्वात् कथं केवलमित्युक्तिरित्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमाह **व्यपदेशेति**। केवलपदमेवशब्दार्थमित्युपेत्योक्तं **षडेवेति**। साभावानपीत्यस्य तात्पर्यम् **अभावोऽपि सप्तम इतीति**। अयमितिशब्दः षडेवेत्यत्रान्वेति। सप्तमत्वकल्पनायामेव तात्पर्यमिति ज्ञापनाय

सप्तम इत्युक्तिः। अभावस्य प्रामाणिकत्वात्। तृतीयपादाशयः **समवाय इत्यादि। इति चेति।** कल्पितमित्यनुषङ्गः। चतुर्थपादतात्पर्यं **तत्रान्ततोऽपीत्यादि। सप्तपदार्थीति।** समाहारद्विगुः। द्विगोरिति ङीप्। ननु सप्तपदार्थ्या अन्योन्यं भेदः प्रतीयते। समवायधर्मेषु नैवमितीदमेव विशेषकारणमित्यत आह **भेदप्रतीतीति।** 'अभेदेन प्रतीतिश्चेदि'त्यादि-व्याख्यावसरे आदिपदोपात्तं समवायस्य प्रामाणिकत्वं विशेषस्याप्रामाणिकत्वं च ततः समीपग्रन्थ एव निरसिष्यत इत्यर्थः। ननु समवायधर्माणां तद्विशेषत्वाङ्गीकारोऽसिद्धः येन द्रव्यादिषु भेदोऽभेदश्च समवायतद्धर्माणामिति द्विधाकल्पनादत्र गौरवमित्यत आह **अत्र द्विधेति। पूर्वार्धेनेति।** कल्पयित्वेत्यर्धेनेत्यर्थः। **समर्थितेति।** एवार्थक-केवलपदेन तदङ्गीकारे युक्तेः सूचनादिति भावः। **समवाये विशेषस्येति।** समवायधर्माणां समवायस्वभावविशेषत्व-स्याङ्गीकर्तव्यतापीत्यर्थः। **अत एवेति।** एवमुक्तार्थस्य समर्थनीयत्वादेव। केवलं षट् षडेव भावपदार्थाः इत्यर्थकथनाय केवलपदान्वयः अन्यथा तत्पदं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। समर्थनप्रकारमेव व्यनक्ति **समैवेति।** केवलशब्दार्थः **एवेति। विशेषा एवेति।** समवायधर्माः समवायस्वभावविशेषा एवेत्यर्थः।

सु०— न केवलं सर्वथाऽङ्गीकार्येण विशेषेणैव गुणगुण्यादिव्यपदेशभेदाद्युपपत्तौ द्रव्यभेदमङ्गीकृत्य समवाय (एव) एकस्मिन्विशेषाभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति भेदमतमप-हार्यभेदपक्षपातः क्रियते, किन्तु समवाये प्रमाणाभावादपि।

परि०— कल्पयित्वेति कल्पनापदस्वारस्यं केवलपदस्य मानेन विनेत्यर्थान्तरं चाप्युपेत्याह **न केवलमिति।** क्रियत इत्यनेनान्वयः।

सु०— तथा हि। न तावत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, कुण्डदध्नोः संयोग इतिवत् तन्तुपटयोः समवाय इत्यप्रतीतेः। सम्बन्धप्रतीतिरेव तत्प्रतीतिरिति चेन्न। तस्या असम्मतेः।

परि०— **तस्या इति।** सम्बन्धप्रतीतेरित्यर्थः। तयोरभेदादिति भावः।

सु०— एतेन 'अयं तन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्यो अनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेका-नुविधायित्वात् पटप्रत्ययवत्, अयं तन्तुपटयोः सम्बन्धो योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्कार-विषयस्तन्तुपटसम्बन्धत्वादेतत्तन्तुपटान्तरसंयोगवदि'ति समवायप्रत्यक्षतासाधनमप्यपास्तम्, तन्तुपटसम्बन्धतत्प्रत्यययोः असिद्ध्या आश्रयासिद्धेः। सम्बन्धाप्रतीतौ 'शुक्लः पट' इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यात्। दण्डीकुण्डलीत्यादौ तस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनादिति चेन्न, समवायोऽस्तीत्यादौ व्यभिचारात्।

परि०— **अयमिति।** अयुतसिद्धतन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययलाभायायमित्युक्तिः। अन्यथाऽर्थान्तरतापत्तेः। एवमग्रेऽपि। अयं पर्वतोऽग्निमानित्याद्यनुमित्यादावव्यभिचारायानन्यथासिद्धेति च हेतुविशेषणम्। द्वितीयप्रयोगे ईश्वरप्रत्यक्षत्वेन योगजप्रत्यक्षत्वेन चार्थान्तरतावारणाय जन्येति योगजधर्माजन्येति च साध्यविशेषणे। शङ्कते

गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्भस्येति योज्यम्। तथा च न तस्य गुणगुण्याद्यभेदसाधकत्वमिति भावः। **स्वनिर्वाहक-समवायविशेषेति**। स्वनिर्वाहकयोः समवायविशेषयोरङ्गीकारेणेत्यर्थः।

सु०— कथं भेदवादे कल्पनागौरवमित्यत आह **कल्पयित्वेति**।

अनु०— **कल्पयित्वा षट्पदार्थान्साभावानपि केवलम्।**
एकस्मिन्स विशेषश्चेत्किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः॥

'केवलमि'त्येतत् 'षडि'त्यनेन 'एकस्मिन्' इत्यनेन च सम्बध्यते। **एकस्मिन्** समवाये, **सः** 'विचित्रव्यवहारहेतुश्चेदङ्गीक्रियते' इति शेषः। **किं** कस्मात्। **पूर्वं** द्रव्य इत्यर्थः। **तस्य** विशेषस्य।

परि०— 'स' इत्यनुवादः। 'विचित्रे'ति व्याख्या। 'किमिति, पूर्वमि'त्यनुवादः। 'कस्मादिति, द्रव्य इति' च व्याख्या।

सु०— अयमभिसन्धिः। व्यपदेशभेदादिप्रमाणमवलम्ब्य वैशेषिकादिभिः द्रव्यादयो भावपदार्थाः षडेव, अभावोऽपि सप्तम' इति कल्पितम्, 'समवाये प्रतीतं तद्गतत्वादिकं तु न समवायातिरिक्तम्, किन्तु स्वभावभेदापरनाम्ना विशेषेणैव तत्र व्यपदेशभेदाद्युत्पत्तिरि'ति च। तत्रान्ततोऽप्यङ्गीकर्तव्येन व्यपदेशभेदादिनिर्वाहकेण विशेषेणैव द्रव्येऽपि तन्निर्वाहो वक्तव्यः, सप्तपदार्थीनिरूपणं न कर्तव्यम्॥ यद्वा द्रव्यवत्समवायेऽपि तद्गतत्वादीनां भेद एव स्वीकार्यः। तेषां च द्रव्यादिष्वन्तर्भावासम्भवे सप्तपदार्थनियमस्त्याज्यः। विशेषकारणेन विना क्वचिद्भेदस्य क्वचिद्विशेषस्याभ्युपगमे कथं कल्पनागौरवं न स्यात्। तदभावे वाऽभेदवादे कथं कल्पनालाघवं न भवेदिति।

भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां विशेष इत्यादि तु निराकरिष्यते।

अत्र द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनैव पूर्वार्धेन समवाये विशेषस्याङ्गीकर्तव्यताऽपि समर्थिता वेदितव्या। अत एव केवलशब्दसम्बन्धः। सप्तैव हि पदार्थाः। न च तेषु समवायधर्माणा-मन्तर्भावः सम्भवतीति विशेषा एव तैर(तेऽ)ङ्गीकर्तव्या इति।

परि०— अस्फुटत्वादाह **अयमभिसन्धिरिति**। ननु व्यपदेशभेदादिति मानस्योक्तत्वात् कथं केवलमि-त्युक्तिरित्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमाह **व्यपदेशेति**। केवलपदमेवशब्दार्थमित्युपेत्योक्तं षडेवेति। साभावानपीत्यस्य तात्पर्यम् **अभावोऽपि सप्तम इतीति**। अयमितिशब्दः षडेवेत्यत्रान्वेति। सप्तमत्वकल्पनायामेव तात्पर्यमिति ज्ञापनाय

सप्तम इत्युक्तिः। अभावस्य प्रामाणिकत्वात्। तृतीयपादाशयः **समवाय इत्यादि**। **इति चेति**। कल्पितमित्यनुषङ्गः। चतुर्थपादतात्पर्यं **तत्रान्ततोऽपीत्यादि**। **सप्तपदार्थीति**। समाहारद्विगुः। द्विगोरिति ङीप्। ननु सप्तपदार्थ्या अन्योन्यं भेदः प्रतीयते। समवायधर्मेषु नैवमितीदमेव विशेषकारणमित्यत आह **भेदप्रतीतीति**। 'अभेदेन प्रतीतिश्चेदि'त्यादि-व्याख्यावसरे आदिपदोपात्तं समवायस्य प्रामाणिकत्वं विशेषस्याप्रामाणिकत्वं च ततः समीपग्रन्थ एव निरसिष्यत इत्यर्थः। ननु समवायधर्माणां तद्विशेषत्वाङ्गीकारोऽसिद्धः येन द्रव्यादिषु भेदोऽभेदश्च समवायतद्धर्माणामिति द्विधाकल्पनादत्र गौरवमित्यत आह **अत्र द्विधेति**। **पूर्वार्धेनेति**। कल्पयित्वेत्यर्धेनेत्यर्थः। **समर्थितेति**। एवार्थक-केवलपदेन तदङ्गीकारे युक्तेः सूचनादिति भावः। **समवाये विशेषस्येति**। समवायधर्माणां समवायस्वभावविशेषत्व-स्याङ्गीकर्तव्यतापीत्यर्थः। **अत एवेति**। एवमुक्तार्थस्य समर्थनीयत्वादेव। केवलं षट् षडेव भावपदार्थाः इत्यर्थकथनाय केवलपदान्वयः अन्यथा तत्पदं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। समर्थनप्रकारमेव व्यनक्ति **समेवेति**। केवलशब्दार्थः **एवेति**। **विशेषा एवेति**। समवायधर्माः समवायस्वभावविशेषा एवेत्यर्थः।

सु०— न केवलं सर्वथाऽङ्गीकार्येण विशेषेणैव गुणगुण्यादिव्यपदेशाभेदाद्युपपत्तौ द्रव्यभेदमङ्गीकृत्य समवाय (एव) एकस्मिन्विशेषाभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति भेदमतमप-हार्याभेदपक्षपातः क्रियते, किन्तु समवाये प्रमाणाभावादपि।

परि०— कल्पयित्वेति कल्पनापदस्वारस्यं केवलपदस्य मानेन विनेत्यर्थान्तरं चाप्युपेत्याह **न केवलमिति**। क्रियत इत्यनेनान्वयः।

सु०— तथा हि। न तावत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, कुण्डदध्नोः संयोग इतिवत् तन्तुपटयोः समवाय इत्यप्रतीतेः। सम्बन्धप्रतीतिरेव तत्प्रतीतिरिति चेन्न। तस्या असम्मतेः।

परि०— तस्या इति। सम्बन्धप्रतीतेरित्यर्थः। तयोरभेदादिति भावः।

सु०— एतेन 'अयं तन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्यो अनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेका-नुविधायित्वात् पटप्रत्ययवत्, अयं तन्तुपटयोः सम्बन्धो योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्कार-विषयस्तन्तुपटसम्बन्धत्वादेतत्तन्तुपटान्तरसंयोगवदि'ति समवायप्रत्यक्षतासाधनमप्यपास्तम्, तन्तुपटसम्बन्धतत्प्रत्यययोः असिद्ध्या आश्रयासिद्धेः। सम्बन्धाप्रतीतौ 'शुक्लः पट' इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यात्। दण्डीकुण्डलीत्यादौ तस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनादिति चेन्न, समवायोऽस्तीत्यादौ व्यभिचारात्।

परि०— अयमिति। अयुतसिद्धतन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययलाभायायमित्युक्तिः। अन्यथाऽर्थान्तरतापत्तेः। एवमग्रेऽपि। अयं पर्वतोऽग्निमानित्याद्यनुमित्यादावव्यभिचारायानन्यथासिद्धेति च हेतुविशेषणम्। द्वितीयप्रयोगे ईश्वरप्रत्यक्षत्वेन योगजप्रत्यक्षत्वेन चार्थान्तरतावारणाय जन्येति योगजधर्माजन्येति च साध्यविशेषणे। शङ्कते

सम्बन्धेति । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' इति मतुपो लोपेन वा अर्श आद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन वा शुक्लः इत्यस्य शुक्लवानित्यर्थः । **सामानाधिकरण्येति** । गुणजात्योरेकपटरूपद्रव्यविशेष्यकत्वधीर्न स्यादित्यर्थः । **दण्डी कुण्डलीति** । देवदत्त इति विशेष्यं ज्ञेयम् । **समवाय इति** । समवायत्वास्तित्वयोरेकविशेष्यकत्वप्रतीतावपि सम्बन्धप्रमितिपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः । **समवायप्रत्यक्षनिरासः** ॥

सु०— नाप्यनुमानम् । 'इहेदमि'ति प्रत्ययस्य दूषितत्वात्, 'इह भूतले घटाभाव' इति प्रत्यये व्यभिचाराच्च । भावमात्रविषयत्वेन विशेषणाददोष इति चेन्न, अभाववद्भावेऽप्युपपत्तौ अन्यथासिद्धेः, 'इह घटे ज्ञानमि'ति प्रत्यये व्यभिचारापरिहाराच्च । बाधितोऽयमिति चेन्न, अन्यथाप्रत्ययानुपलब्धेः ।

परि०— इह तन्तुषु पट इति प्रत्ययः सम्बन्धपूर्वकः अबाधितेहप्रत्ययत्वादित्यनुमान-माशङ्क्य निराह **नापीति** । **दूषितत्वादिति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्यये व्यभिचाराद्युक्त्या दूषितत्वादिति । **इह भूतल इति** । भूतलघटाभावप्रत्यये अबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेतुसत्त्वेऽपि भूतलघटाभावयोः सम्बन्धान्तराभावादिति भावः । **अभाववदिति** । सम्बन्धान्तराभावेऽप्यभावे इहेति प्रत्ययवदिह तन्तुषु पटः इह पटे रूपमिह मूर्ते क्रिया इत्यादि-प्रत्ययोपपत्तावुक्तसम्बन्धपूर्वकत्वसाध्येन विनोक्तहेतोः सिद्धत्वेनाप्रयोजकत्वमित्यर्थः । **इह घट इति** । भावमात्र-विषयत्वेन हेतुविशेषणेऽपीति योज्यम् । **बाधितोऽयमिति** । तथा च विवक्षितहेतोरभावान्न व्यभिचार इति भावः । **अन्यथाप्रत्ययेति** । नेह घटे ज्ञानमिति विपरीतबुद्धेरभावात् तदधीनत्वात् बाधितत्वनिश्चयस्येति भावः ।

सु०— एतेन 'जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषया-बाधितविशिष्टव्यवहारत्वात् सघटं भूतलमिति व्यवहारवदि'त्यपास्तम्, 'ज्ञातो घटः', 'अस्ति समवायः' इत्यादौ व्यभिचारात् ।

परि०— जात्यादीति । ब्राह्मणोऽयं, शुक्लः पट इत्यादि व्यवहार इत्यर्थः । अभाववद्भूतलं नीलं नभ इत्यादिव्यवहारे निर्विकल्पकव्यवहारे चाव्यभिचाराय क्रमाद्विशेषणत्रयम् । **ज्ञात इति** । ज्ञानविशेषणकघटविशेष्य-कादिव्यवहारे स्वरूपसम्बन्धान्यसम्बन्धाभावादिति भावः ।

सु०— 'एते तन्तव एतत्पटसम्बद्धा एतदाश्रयत्वात् भूतलवत्, अयं पट एतत्तन्तु-सम्बद्ध एतदाश्रितत्वादेतदाश्रिततृणादिवदि'त्यप्यसत्, तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धेः । इह तन्तुष्वयं पट इति व्यवहारसिद्धतत्प्रत्ययात् तत्सिद्धिरिति चेन्न, इह समवायेऽस्तित्वमित्यादौ व्यभिचारात् ।

परि०— तत्प्रत्ययादिति । आश्रयाश्रयिभावप्रत्ययात तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— भूतलरूपादयो भूतलसम्बद्धा भूतलविशेषणत्वात् घटवदित्यपि, भूतलविशेषणे ज्ञाने व्यभिचारादयुक्तम्।

परि०— भूतलविशेषणे ज्ञान इति। ज्ञातं भूतलमित्यादिव्यवहारसिद्धम् इति योज्यम्।

सु०— 'इह तन्तुषु पट' इत्यादिप्रत्यय एतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य इहेतिप्रत्ययत्वात् 'इह कुण्डे बदराणी'ति प्रत्ययवत्, न चेह भूतले घटाभाव इति प्रत्यये व्यभिचारः, तत्रापि चक्षुर्भूतलसंयोगादिजन्यत्वस्य सत्त्वात्; इत्यपि न युक्तम्, अयं पट एतज्जनकतन्तुत्वरहितोपादानजन्यः पटत्वात् पटान्तरवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात्।

परि०— एतज्जनकेति। इह तन्तुषु पट इति प्रत्ययजनको यः संयोगः चक्षुःसंयोगः तत्त्वरहितो यः सम्बन्धः तज्जन्य इत्यर्थः। चक्षुस्संयोगेनार्थान्तरनिरासाय रहितान्तं विशेषणम्। अन्यजनकसंयोगत्वरहितेतजनकसंयोगेनार्थान्तरनिरासायैतज्जनकेति संयोगविशेषणम्। दृष्टान्ते एतज्जनकभिन्नसंयोगान्तरजन्यत्वात् साध्यानुगमः। इत्याभासेति। तत्र तन्तुत्वहीनवस्तुसमवायिकारणत्वस्यानिष्टस्यापि साध्यतापत्तेर्नेदमनुमानमपि युक्तमित्यर्थः।

सु०— रूपादयः सम्बन्धवन्तः प्रमेयत्वात् घटवदित्यप्यनुपपन्नम्, समवायाभावयोर्व्यभिचारात्। तत्रापि विशेषणविशेष्यभावाभ्युपगमान्नेति चेन्न; तस्य परेण सम्बन्धत्वानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा तेनैवार्थान्तरत्वात्, मतुबर्थस्याभावाद्बाधितविषयत्वाच्च। समवायः स्वेनैव सम्बन्धी (इत्यादि) स्यादिति निरस्तम्।

परि०— मतुवर्थस्येति। सम्बन्धवन्त इति साध्ये मतुबर्थस्य सम्बन्धघटितत्वात् तस्य च तत्राभावादिति भावः। ननु रूपादिसम्बन्धस्य समवायत्वेऽपि तस्य स्वनिर्वाहकत्वान्न मत्वर्थो बाधित इत्यत आह समवाय इति। 'स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किमि'त्येतद्व्याख्यावसरे निरस्तमित्यर्थः।

सु०— 'इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादन्यचक्षुर्वत्', 'अहं मन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरहितसवन्धज्ञानवानात्मत्वादात्मान्तरवत्', 'अयं काल इदानीन्तनसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवान् कालत्वादन्यकालवत्' इत्यादीनि आभाससमानयोगक्षेमत्वात्, विशेषणविशेष्यभावादिनाऽर्थान्तरत्वाच्चापास्तानि।

परि०— इदं चक्षुरिति। बुद्धिस्थं चैत्रीयं चक्षुरित्यर्थः। एतज्जन्यं यत्संयोगविषयकज्ञानं तत्त्वरहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तज्जनकमित्यर्थः। संयोगज्ञानजनकत्वेनार्थान्तरवारणाय रहितान्तं विशेषणम्। अन्यजन्यसंयोगज्ञानत्वराहित्येनार्थान्तरनिरासायैतज्जन्येति। अन्यचक्षुर्वदिति। मैत्रीयचक्षुर्वदित्यर्थः। चैत्रीयचक्षुर्जन्यसंयोगज्ञान-

भिन्नसंयोगज्ञानजनकत्वेन तत्र साध्यानुगमो ध्येयः । अहमिति पक्षः । मन्निष्ठं यत्संयोगज्ञानं तत्त्वरहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तद्वानित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्साध्यपदकृत्यं दृष्टान्ते साध्यानुगमश्च ज्ञेयः । **आभाससमानेति** । इदं चक्षुरेतज्जन्यरूपवद्घटज्ञानत्वरहितघटज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादन्यचक्षुर्वत् । अहं मन्निष्ठरूपवद्घटज्ञानत्वरहितघटज्ञानवान् आत्मत्वात् । आत्मान्तरवत् । अयं कालः इदानीन्तनरूपरसगन्धवद्घटज्ञानत्वरहितघटज्ञानवान् कालत्वादन्यकालवत् इत्यादिभिः रूपरसादिहीनचक्षुर्ग्राह्यघटादिसाधकैराभासैः समानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । न च तेषु तादृशघटादेरभावाद्बाध इति चेत् तत्प्रयोगेऽपि तथैवेति साम्याद्विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वमित्यस्यापि साम्यादिति भावः । **विशेषणविशेष्यभावादिनेति** । आदिपदेन स्वस्वामिभावः जगदाधारताप्रयोजकत्वस्वरूपसम्बन्धादिश्च ग्राह्यः ।

सु०— 'संयोगत्वं सम्बन्धव्यावृत्तं जातित्वाद्गोत्ववदि'ति सिद्धसाधनम्, जातेः प्रतिव्यक्तिनियतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनैकस्य संयोगत्वस्य संयोगान्तराद्व्यावृत्तेः, विशेषणविशेष्यभावादितो व्यावृत्तेश्च । 'विवादाध्यासिता मृद्घटसम्बद्धा द्रव्यत्वादाकाशवदि'ति च घटान्तरसंयोगेन अर्थान्तरम्, एतद्घटसम्बद्धेति निर्देशेऽप्येतद्घटसम्बन्धमलब्ध्वा विनष्टद्रव्येऽनैकान्तिकम् । तत्रापि परम्परासम्बन्धोऽस्तीति चेत्, तर्हि सिद्धसाधनम्, मृत्संयुक्तभूतलस्य घटसंयुक्तत्वात् ।

परि०— सिद्धसाधनमित्युक्तं व्यनक्ति जातेरिति । 'नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयते' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वेनेत्यर्थः । मृदित्यन्तं पक्षः । घटसम्बद्धेति साध्यम् । परम्परेति । एतद्घटसम्बद्धभूतलाकाशात्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ।

सु०— 'तन्तुपटौ नित्यसम्बन्धसम्बद्धौ द्रव्यत्वादाकाशवदि'ति, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादपास्तम् । 'संयोगः स्वव्यतिरिक्तसम्बन्धाद्भिन्नः प्रमेयत्वात् घटवदि'त्यत्र स्वव्यतिरिक्तपदेन स्वान्योन्याभावविवक्षायां सिद्धसाधनता, एकस्य संयोगस्य संयोगान्तराद्भिन्नत्वात् । संयोगत्वरहितत्वविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वम् । विशेषणविशेष्यभावादिना तत्समाधाने तेनैव सिद्धसाधनम् ।

'अयं संयोग एतदन्यसंयोगत्वरहितसम्बन्धान्यो मेयत्वाद्घटवत्' इत्याद्याश्च आभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयाः ।

परि०— **एतदन्येति** । एतदन्यो यस्तत्र तत्त्वमस्ति तद्रहितो यः सम्बन्धः तदन्य इत्यर्थः । एतदन्यसंयोगत्वरहितसम्बन्धः पक्षीकृतसंयोगो भवति । दृष्टान्ते पक्षीकृतसंयोगादन्यत्वेन साध्यानुगमः । पक्षे च स्वान्यत्वस्य स्वस्मिन् बाधात् तदन्यसम्बन्धान्यत्वेन पर्यवसानात् समवायसिद्धिरिति भावः । **आभाससमानयोगक्षेमत्वादिति** । चैत्रीयो घटः एतदन्यघटत्वरहितघटादन्यः, चैत्रात्मा एतदन्यात्मत्वरहितात्मान्यः मेयत्वात् पटवत् मैत्रवत् इत्याभाससमानेत्यर्थः । एवं नवीनोत्प्रेक्षितानुमानान्तरनिरासस्तु तर्कताण्डवे प्रथमपरिच्छेदे ध्येयः । **समवायेऽनुमाननिरासः ॥**

सु०— तदेवं समवाये प्रमाणाभावान्न भेदपक्षोऽङ्गीक्रियते ॥

ननु उक्तमत्राभेदपक्षोऽपि तर्हि नाङ्गीकार्यो विशेषे प्रमाणाभावादिति, तत्राह **येनेति**।

अनु०— **येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्।**
भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन।
एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत्॥

प्रत्यक्षसिद्धेन इत्यनेन प्रत्यक्षसिद्ध इति लभ्यते। **येनाखिलो व्यवहारो भवेत्। यं विना न भवेत्** इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकार्यत्वं व्यवहारस्य दर्शयता, 'व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिश्च विशेषे प्रमाणं, तदनङ्गीकारे व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्चे'त्युक्तं भवति। **अखिल** इत्यस्यैव विवरणं **भावाभावविभागेन** विधिनिषेधभेदेन (इति)। द्विविधस्तावदिति शेषः।

'ननु भेदपक्षेऽपि समवायाभ्युपगमेनाखिलोऽपि व्यवहारो घटिष्यते। अत्यन्ताभेदेऽपि व्यावृत्तिस्वीकारेण भेदाभेदाभ्यां तु सुतराम्। तत्किं विशेषेणे'त्यत उक्तं **कथञ्चनेति**।

एतादृशे सर्वव्यवहारनिर्वाहहेतौ, **को द्वेषः** किन्निमित्ताऽनुपादित्सा। प्रमाणाभावो ह्यनुपादाननिमित्तम्, सति प्रमाणे नानुपादाननिमित्तमस्तीत्यर्थः। मा भूद्व्यवहार इत्यत उक्तं **वादिनामिति**। उपलक्षणं चैतत्। ज्ञातॄणां चेत्यपि द्रष्टव्यम्। विशिष्टविषयाभिज्ञाभिवदनलक्षणो ह्यत्र व्यवहारः प्रकृतः।

परि०— प्रमाणाभावादिति वदन्तं प्रति प्रत्यक्षसिद्धेनेति कथमनुवाद इत्यत आह **इत्यनेनेति**। उपपादयिष्यते चैतदभेदेनेति श्लोके। **विधिनिषेधेति**। शुक्लः पटो, घटः पटो नेत्येवंरूपेणेत्यर्थः। सामान्यादिपदार्थेषु इत्यादौ वक्ष्यमाणव्यवहारान्तरापेक्षया तावच्छब्दः। **व्यावृत्तीति**। अन्यापोहस्वीकारेणेत्यर्थः। अखण्डवादे ज्ञानानन्दादेर्ब्रह्माभेदेऽप्यज्ञानदुःखादिव्यावृत्तिमात्रेण असङ्कीर्णव्यवहारोपगमादेवमुक्तम्। 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनमि'त्युक्तेः। उपलक्षणे ज्ञापकमाह **विशिष्टविषयेति**। गुणक्रियादिविशिष्टविषयेत्यर्थः।

सु०— किञ्चावयवावयव्यादिभेदे प्रमाणाभावाच्च तं परित्यज्याभेदपक्षोऽङ्गीक्रियते। ननूक्तमत्राभेदेऽपि प्रमाणं नास्तीति, तत्राह **अभेदेनेति**।

अनु०— **अभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके।**
अभावान्ते पदार्थेऽस्मिन्सविशेषाऽवसीयते॥

इहापि **कार्यकारणग्रहणेनावयव्यवयवावुच्येते । पूर्वशब्देन** गुणगुण्यादिकम् । **अभाव-**शब्देनान्योन्याभावो गृह्यते, तस्यैव धर्म्यभिन्नत्वात् । यद्वाऽभावतद्धर्मावनेनोपलक्ष्येते । **अव-सीयते** साक्षिणा ।

परि०— इहापीति । न केवलं कार्यकारणयोश्चैवेत्यत्रेत्यपेरर्थः ।

सु०— तथा हि । तन्तुपटादिविषया बुद्धिरत्यन्तभिन्नघटपटादिविषयबुद्धितो विल-क्षणाऽनुव्यवसीयते उताविलक्षणा । न तावत् द्वितीयः, प्रतीत्यपलापानुपपत्तेः । आद्ये कथ-मभेदप्रतीतिर्नास्तीति शक्यं वक्तुम् । सम्बन्धेन वि(शे)शिष्यत इति चेन्न, कुण्डबदरप्रतीति-तोऽपि वैलक्षण्यानुभवात् । सम्बन्धिनोरयुतसिद्धत्वात् तथेति चेन्न, आधाराधेयभावेनाव-स्थानसमये तस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतस्तन्तुपटयोः कुण्डबदरयोश्च भेदे सम्बन्धे च समाने कालान्तरभाविनः सम्बन्धविनाशादेः सम्बन्धिविभागादेर्वा प्रत्यक्षप्रतीतिं प्रत्युपयोगा(योगा)-भावाद्वैलक्षण्यं नानुभूयेत । अनुभूयते च तन्तुपटादिबुद्धिः कुण्डबदरादिबुद्धेर्विलक्षणा । इत्य-भेदविषयैव साऽवसीयते ।

परि०— **कथमभेदप्रतीतिर्नास्तीति** । वैलक्षण्यस्य विषयभेदाधीनत्वादि(ने)ति भावः । सम्बन्धविषय-त्वेनायुतसम्बन्धिविषयकत्वेन वाऽस्तु वैलक्षण्यधीरिति क्रममाशङ्क्य निराह **सम्बन्धेनेति** । विशे(शि)ष्यते विलक्षणीक्रियत इत्यर्थः । **आधाराधेयभावेनेति** । कुण्डबदरयोराधाराधेयभावेन यथावस्थानं तथा तन्तुपटयो-राधाराधेयभावेन सम्बद्धतयावस्थानकाले सतोऽप्ययुतसिद्धत्वस्य तन्तु(त्व)पटत्वादिधर्मस्येव प्रतीतिवैलक्षण्या-नापादकत्वादित्यर्थः । ननु तदानीमविशेषेऽपि कालान्तरे कुण्डबदरसंयोगनाशोत्पादो वा संयोगविभागो न वर्तते न(तन्तुपटादे)तूपादानादेरतोऽस्तु प्रतीतिवैलक्षण्यमित्याशङ्कां परिहरन् पर्यवसानमाह **अत** इति । तस्यैव विवरणं **उपयोगायोगादित्यन्तम्** । **सम्बन्धे चेति** । आधाराधेयभावेनावस्थाने चेत्यपि ग्राह्यम् ।

सु०— किञ्च पटोत्पत्तेः प्राक् यावन्तं देशमवष्टभ्य तन्तवस्तिष्ठन्ति पटोऽपि तावन्त-मेव । न च मूर्तयोः समानदेशत्वं युज्यते । तेन ज्ञायते तन्त्वभिन्नः पट इति । 'न चावयवावयविनो रूपरसादि(वत्)द्वैतमनुभूयत' इत्याद्यभेदप्रमाणं स्वयमूहनीयम् ।

परि०— **रूपरसादिवद् द्वैतमिति** । रूपरसादेर्भेदोऽनुभूयते यथा तथा तन्तुपटयोर्द्वैतं भेदो न चानुभूयत इत्यर्थः । क्वचिद्रूपरसादिद्वैतमिति पाठः । तदा रूपभेदो रसभेदो गुणत्वादिभेदश्च न चानुभूयत इत्यर्थः । आदिपदेनाग्रे वक्ष्यमाणगुणगुण्याद्यभेदसाधकप्रमाणग्रहः ।

सु०— नन्वभेदश्चेत्प्रत्यक्षेणैवेक्ष्यते तदा कथं शुक्लः पटश्चलति (पट) इत्यादिसामानाधिकरण्यादिव्यवहारः, तस्य दण्डी कुण्डलीतिवद्भेदविषयत्वात्। न हि प्रतीतिविरोधी व्यवहारो भवतीत्यत उक्तं **सविशेषेति**। विशेषेण विषयेण उपेता।

अयमर्थः। यत्र केवलमभेदः प्रतीयते न तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारो भवति, यथा घटः कलश इति। अत्र त्वभेदः प्रतीयमानो विशेषेण सहित एव प्रतीयते। विशेषश्च भेदप्रतिनिधिः सामानाधिकरण्यव्यवहारं प्रसूत इति।

परि०— व्यवहारस्य तथात्वेऽपि प्रतीतौ किं प्राप्तमत आह **न हीति**।

सु०— नन्वभेदप्रतीतिमभिभूय विशेषप्रतीतिः स्वकार्यं कथं कुर्यात्, करोति चेदभेदप्रतीतिरपि विशेषप्रतीतिमभिभूय स्वकार्यं कथं न कुर्यात्। मैवम्। न हि प्रतीतिरस्तीत्येव व्यवहारः किन्तु प्रयोजनेऽपि सति। प्रयोजनं च सामानाधिकरण्यव्यवहारेणैव बहुलं लोकवेदयोः। यदा त्वभेदव्यवहारः प्रयोजनवान् तदा सोऽपि दृश्यत एव यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि ॥

परि०— स्वकार्यमिति। अभेदव्यवहाररूपं कथं न कुर्यादित्यर्थः। **प्रयोजनं चेति**। इतरव्यावृत्त्यादिप्रयोजनं च। लोके नीलं वृषमानय कपिलां गामानयेत्यादि। अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ वेदे बहुलमस्तीत्यर्थः। इत्यादीत्यादिपदेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिसङ्ग्रहः। तन्तुपटाद्यभेदे प्रमाणोक्तिः ॥

सु०— यद्वा विशेषः प्रत्यक्षार्थापत्तिसिद्ध इत्युक्तम्। तत्कथमित्यतः प्रत्यक्षसिद्धतां तावदुपपादयति **अभेदेनेति**। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः। पदार्थ इत्येकवचनं जातिविषयम्। अस्ति यतः तस्मात् सा **सविशेषाऽवसीयत** इति योजना।

ततश्चायमर्थः। अस्ति तावदवयवावयव्यादिपदार्थसार्थेऽभेदेन प्रतीतिः, कुण्डबदरादिप्रतीतितोऽस्या व्यावृत्ततयाऽध्यवसायात्। न च अभेदमन्तरेण व्यावृत्तिहेतुरस्ति। अतोऽसति निमित्तान्तरे सम्मतभेदवस्त्वन्तरप्रतीतितो व्यावृत्तेयमभेद एव विश्राम्यतीति ॥ अस्ति च तथाऽपि सामानाधिकरण्यादिव्यवहारः। तत्र यदीयमभेदमात्रविषया स्यात् तदा न सामानाधिकरण्यादिव्यवहारं कुर्यात्, घटः कलश इति व्यवहारादर्शनात्। ततो ज्ञायतेऽधिकोऽपि विषयोऽस्या विद्यत इति। न च भेदोऽसाविति वाच्यम्, भेदाभेदवादेऽप्यन्ततो विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात्। तथा चेयमभेदप्रतीतिरिन्द्रियजा **सविशेषावसीयत** इति।

परि०— अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्द इति। सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसमुच्चयार्थ इत्यर्थः। **अभेदेनेति**। अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिशक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोः समवायतद्धर्मयोरभेदेन प्रतीतिरित्यर्थः।

असति निमित्तान्तर इति । अयुतसिद्धत्वादिनिमित्तान्तरस्य प्राङ्निरासादिति भावः । सम्मतभेदेति बहुव्रीहिः । कुण्डबदरादिरूपवस्त्वन्तरेत्यर्थः । विश्राम्यतीति शब्दस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः । चशब्दसमुच्चितमाह **अस्ति चेति** । **सामानाधिकरण्यादीति** । शुक्लः पटः, पटस्य रूपं, तृणस्य चलनमित्यादिव्यवहारग्रहः । **इयमिति** । अभेदप्रतीतिरित्यर्थः । **भेदोऽसाविति** । अभेदादधिको विषय इत्यर्थः । तथा चाभेदभेदविषयत्वेन व्यवहारप्रतीत्योरुपपत्तौ किं विशेषेणेति भावः । **भेदाभेदवादेऽप्यन्तत इति** । गुणगुण्यादेर्भेदाभेदवादेऽपि भेदाभेदयोर्विरोधशान्त्यर्थमपि विशेषस्याङ्गीकार्यत्वादित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह **तथा चेयमिति** । अस्यापीति शब्दस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥

विशेषस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनम् ॥

सु०— 'प्रागुक्तं समवाये विशेषोऽङ्गी(कर्तव्य)क्रियत इति; तन्न तावदेव, किन्तु सर्वेष्वपि पदार्थेष्व'िति दर्शयन्विशेषस्य व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धतां च उपपादयति **सामान्यादीति** ।

अनु०— **सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः ।**
कथं धर्मा निवार्यन्ते वस्त्वैक्येऽपि हि वादिभिः ॥

तन्निष्ठत्वादयः व्यक्तिनिष्ठत्वादयः । **कथम्** इत्याक्षेपे । **वस्त्वैक्येऽपि** धर्म्यैक्येऽपि । कुतो न निवार्यन्त इत्यत उक्तं **वादिभिरिति** । अविसंवादिव्यवहारसिद्धत्वादिति यावत् ।

परि०— **प्रागुक्तमिति** । 'विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्न' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । वस्त्वैक्येऽपीत्यस्य व्याख्या **धर्म्यैक्येऽपीति** । धर्मिणा सहैक्येऽपीत्यर्थः ।

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति **कार्यस्येति** ।

अनु०— **कार्यस्य तत्तन्निष्ठत्वं गुणादेर्व्यापितादिकः ।**
कथं विशेषो नैवास्ति

अस्ति तावदवयविनोऽवयवनिष्ठत्वं नाम धर्मः । गुणानां केषाञ्चिद्रूपादीनामाश्रयव्यापित्वम्, केषाञ्चित्संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वम्, रूपादीनामुद्भूतत्वम्, सर्वेषां चतुर्विंशतित्वम्, कर्मणश्च आश्रयव्यापित्वमनित्यत्वं पञ्चत्वं मूर्तनिष्ठत्वम्, सामान्यस्यापि द्रव्यगुणकर्मनिष्ठत्वं नित्यत्वमनुगतत्वं द्विविधत्वमित्यतिबहुलोऽयं पदार्थधर्मसमूहः । न चायमाश्रयतो भिन्न एवेति युक्तम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारः, 'तन्तुषु पटः', 'प(घ)टो न भवति घ(प)ट' इत्यादिः । स चायमत्यन्ताभेदेऽनुपपद्यमानः स्वोपपादकं विशेषमवगमयतीति सर्वपदार्थेषु कथं विशेषो नैवास्ति ।

परि०— **न चेति**। भिन्न एवेति न च युक्तमेवेत्येतदग्रे स्पष्टीभविष्यतीति भावः। धर्मधर्म्यादीत्यादिपदेन षष्ठ्यन्तादिव्यवहारग्रहः। 'कार्यकारणपूर्वकं। अभावान्ते पदार्थे' इति प्राञ्चूलोपात्तयोराद्यन्तयोस्तावद्दर्शयति **तन्तुषु पट** इति। गुणगुण्यादौ तु स्पष्ट इति भावः। एतेन प्राग्विधिनिषेधभेदेन द्विविधो व्यवहार इत्युक्तं विवृतं ज्ञेयम्।

सु०— 'सत्यम्। सन्त्येव द्रव्यादिषु सप्तस्वपि पदार्थेषु ते ते धर्माः, किन्नामाश्रयतो भिन्ना एव। तथा च तत्सम्बन्धनिबन्धनतयैवोपपद्यमानो व्यवहारः सर्वपदार्थेषु न विशेषमाक्षेप्तुमलमि'त्याशयेन शङ्कते **स चेति**।

अनु०— **स च धर्मोऽपरो यदि।**

न केवलं गुणादि द्रव्यादितो भिन्नम्। किन्तु **सः** तत्तन्निष्ठत्वादिधर्मः **च अपरः** स्वाश्रयाद्भिन्नो **यदि** अङ्गीक्रियत इत्यर्थः।

निराकरोति **षडिति**।

षट्पदार्थातिरेकः स्यात्

तर्हि **धर्माणां षड्भ्यः पदार्थेभ्यः अतिरेकः स्यात्**। तथा च षडेव पदार्था इति नियमो भज्येतेति।

ननु स्वाश्रयतो विभिन्ना अपि धर्मा न ष(ड्भ्यः)ट्पदार्थेभ्योऽतिरिच्यन्ते, किन्तु त एव अन्योन्यविशेषणीभूता धर्मा इत्युच्यन्ते। यथाऽऽह 'यद्यपि धर्माः षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते। किन्तु त एवान्योन्यापेक्षया धर्मधर्मिणश्च भवन्ती'ति। अन्यत्रापि 'तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूताः' इति। तत्कथं नियमभङ्ग इति। मैवम्, तन्निष्ठत्वादीनां षट्सु पदार्थेष्वन्तर्भावयितुमशक्यत्वात्।

परि०— **किन्तु त एवेति**। तन्त्वादय एव तन्तुषु पट इति पटे विशेषणीभूतावयविगताश्रितत्वरूपधर्मो नान्यः। रूपस्याश्रयव्यापित्वं नाम घटे रूपमिति विशेषणीभूतो घट एवेत्येवंरूपेण विशेषणीभूताः सन्तो धर्मा इत्युच्यन्त इत्यर्थः। तत्र तदीयसम्मतिमाह **यथाहेति**। इत्यभ्युपगतमित्यस्यावयवादिनिष्ठत्वमित्यन्वयः।

सु०— तथा हि। 'आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः' इत्यभ्युपगतं कार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामवयवादिनिष्ठत्वं न तावद् द्रव्यादिकम्, गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेः; नापि समवायः, तस्य स्ववृत्त्यनुपपत्तेः, किञ्चाधार्याधारभूतयोः सम्बन्धः समवाय इष्यते, तथा च कथं स एवाधारित्वमाधारत्वं च स्यात्।

परि०— अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यत्रानित्यद्रव्याणि कानीत्यतः तद्वक्ति **कार्यद्रव्येत्यादि** । आश्रितत्व-मित्यस्यार्थोऽवयवादिनिष्ठत्वमिति । गुण्यादिनिष्ठत्वमादिपदार्थः । **द्रव्यादिकमिति** । द्रव्यादिविशेषान्तमित्यर्थः । **गुणादीति** । गुणादिविशेषान्तपदार्थसार्थेऽपि स्वस्वाश्रयनिष्ठत्वस्य सत्त्वादिति भावः । अयमर्थः । पटादेस्वयविन-स्तन्त्वादिरूपस्वाश्रयनिष्ठत्वं द्रव्यं चेद्गुणादावपि स्वाश्रयनिष्ठत्वं द्रव्यमिति वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । गुणकर्मादौ द्रव्यस्य वृत्त्यनुपपत्तेः । नापि गुणकर्मसामान्यविशेषाः । गुणकर्मणोर्गुणकर्मविशेषाश्रयत्वाभावात् । नापि स्वाश्रयगतत्वं सामान्यन्तर्भूतम् । सामान्यविशेषयोरपि तस्य सत्त्वेन तयोः सामान्यविशेषाधारत्वाभावादिति । ननु पटादिकार्य-द्रव्यगुणकर्मादीनां स्वस्वाश्रयनिष्ठत्वधर्मस्य गुणादिवृत्तित्वेन द्रव्यगुणादिष्वन्तर्भावायोगेऽपि समवायेऽन्तर्भावः सम्भवति । समवायस्य द्रव्यादिविशेषान्तपदार्थमात्रेऽपि सत्त्वेन गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेरित्युक्तदोषाभावादिति भावेन तत्पृथगाशङ्क्य निराह **नापि समवाय इति । तस्येति** । स्वस्वाश्रयनिष्ठत्वस्य समवायान्तर्भावे सति समवायेऽपि समवायिनिष्ठत्वमस्तीति समवायेऽपि समवायोऽस्तीति प्राप्त्या समवायस्यैकत्वोपगमाच्च स्ववृत्तित्वं स्यात् । तच्चानुपपन्नमित्यर्थः । **तथा च कथं स एवेति** । पटादेः स्वस्वाश्रयनिष्ठत्वं नामाधाराधेयभाव एव तन्नियामकः समवायो नियम्यभूताधारत्वमाधारित्वं च कथं भवेदित्यर्थः ।

सु०— तथा रूपादीनामाश्रयव्यापित्वं न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति, तेषां गुणवृत्तित्वा-सम्भवात् । समवायस्तूक्तरीत्या निरस्तः ।

परि०— **द्रव्यादिष्विति** । द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वित्यर्थः । नापि सामान्येऽन्तर्भवति । तस्य सामान्यवृत्ति-त्वानुपपत्तेरित्यपि ध्येयम् । **समवायस्त्विति** । समवायान्तर्भावस्तु स्ववृत्तित्वानुपपत्तेरित्युक्तरीत्या निरस्त इत्यर्थः । समवायेऽपि स्वाश्रयव्यापित्वस्य सत्त्वादिति भावः ।

सु०— अपि च वृत्तित्वमात्रं समवायः, व्याप्यवृत्तित्वं त्वतिरिक्तं निर्वक्तव्य(र्वाच्य)म् । कृत्स्ने स्वाश्रये समवायस्तदिति चेन्न, द्रव्यस्यासमुदितत्वेन कृत्स्नत्वाद्यनवकाशात् । स्वाभावेन सहानवस्थानं व्याप्यवृत्तित्वमिति चेन्न, तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वात् । अभावोऽसाविति चेन्न, निरा-करिष्यमाणत्वात् ।

परि०— **असमुदितत्वेनेति** । राशिवनसेनादिवदनेकसमुदायरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । परमाणुपुञ्जवादे हि कृत्स्ने स्वाश्रये सर्वस्मिन् आश्रय इत्यादि युज्यते । न ह्येवं त्वन्मत इति भावः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । स्वाभावेन सहानवस्थानरूपस्वाश्रयव्यापित्वस्याभावेऽपि सत्त्वेनाभावेऽप्यभावानङ्गीकारेणेत्युपरितनग्रन्थेन अभावे अभाव-सत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् तस्य तत्रान्तर्भावो न युक्त इत्यर्थः ।

सु०— एवं संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वं निरस्तम् ।

परि०— **एवं संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमिति** । तत्र तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वन्तर्भवति । संयो-गादिगुणेषु द्रव्यगुणादेः (दि)वृत्तित्वानुपपत्तेः । नापि समवायाभावेष्वन्तर्भावः । संयोगाद्यभावेऽप्येकदेशवृत्तित्व-

सत्त्वादिति निरस्तमित्यर्थः। प्रदेशवृत्तित्वस्य समवायत्वेऽभाववृत्तित्वं न स्यात्। तस्यायुतसिद्धमात्रनिष्ठत्वेनाभावस्य च अनयुतसिद्धत्वात्। अभावत्वे त्वभाववृत्तित्वं न स्यात्। अभावेऽभावानङ्गीकारात्। अभावे च प्रदेशवृत्तित्व-सत्त्वादिति भावः।

सु०— उद्भूतत्वं च न जातिविशेषः, रूपत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः। यदि हि रूपत्वं परं स्यात् तदा स्पर्शस्योद्भूतत्वं न स्यात्। यदि चोद्भूतत्वं परं भवेत् तदा सर्वमपि रूपमुद्भूत-मिति चक्षुरादेरपि प्रतीतिः स्यात्।

परि०— रूपादिगतोद्भूतत्वधर्मस्यापि द्रव्यादिष्वन्तर्भावोऽसम्भावित इति जातित्वमेव निराचष्टे उद्भूतत्वं **चेति**। **परापरभावेति**। व्यापकव्याप्यभाव इत्यर्थः। तस्य रूपत्वादिजातिं प्रत्यधिकवृत्तित्वे वा न्यूनवृत्तित्वे वा जातित्वं सम्भवति। नान्यथा। जातित्वबाधकसाङ्कर्यापातादिति भावः। साङ्कर्यं चाग्रे विवरिष्यामः। परापरभावायोगं व्यनक्ति **यदि हीति**। परमिति व्यापकं तत्प्रत्युद्भूतत्वं व्याप्यं यदि स्यादित्यर्थः। **परं भवेदिति**। रूपत्वं प्रति व्यापकं भवेदित्यर्थः। **प्रतीतिः** साक्षात्कार इत्यर्थः।

सु०— चतुर्विंशतित्वं च न सङ्ख्या, गुणानां निर्गुणत्वाङ्गीकारात्। उपचारोऽयमिति चेन्न, निमित्ताभावात्। न तावदेकार्थसमवायो निमित्तम्, द्रव्ये चतुर्विंशतित्वनियमाभावात्, प्रत्येकं रूपादिषु तत्प्रसङ्गाच्च। अपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न, शब्देऽपि चतु-र्विंशतित्वाभावात्। चतुर्विंशतिपुरुषोच्चारितापर्यायशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न, बधिरादीनां रूपा-दिषु सङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गात्।

परि०— एकार्थेति। द्रव्येषु चतुर्विंशतित्वमस्ति रूपादयो गुणाश्च सन्तीत्येकाश्रयत्वाद्गुणाश्चतुर्विंशति-रित्युपचर्यत इत्यर्थः। **अपर्यायेति**। अपर्यायाः ये चतुर्विंशती रूपरसादिशब्दाः तद्वाच्यत्वमेव चतुर्विंशतित्व-मित्यर्थः। **बधिरादीनामिति**। पुरुषगतचतुर्विंशतित्वाज्ञानिनां अन्धानामित्यादिपदार्थः।

सु०— एवमन्येषामपि धर्माणामन्तर्भावो निरसनीयः।

परि०— एवमन्येषामिति। नित्यत्वानुगतत्वादिप्रागुक्तधर्मान्तराणां गुणादिवृत्तित्वानुपपत्त्या द्रव्यादि-ष्वन्तर्भावो निरसनीय इत्यर्थः।

सु०— कश्चिदाह, धर्मपदार्थोऽभावेऽन्तर्भवतीति। तदसत्, निषेधबुद्धिबोध्यत्वा-भावात्, अभावेऽभावानङ्गीकारेण तद्धर्माणामभावत्वायोगाच्च। द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतम-राहित्यमभावत्वम्, न तु निषेधबुद्धिबोध्यत्वमिति चेन्न; लोकप्रतीतिमवधूय स्वकल्पनादरणे 'द्रव्यमेव भावः', 'तल्लक्षणरहितोऽभाव' इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात्। अतस्तत्तन्निष्ठत्वादयो

द्रव्यादिधर्मास्तदात्मान एवाङ्गीकार्याः । तथा चाह 'भावस्य स्वरूपमेवावस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं चोच्यत' इति । न च विशेषमपहाय अवस्थाभेदः शक्यनिरूपणः ।

ननु धर्मा धर्मितो भिन्ना एव । न चोक्तदोषः, नैयायिकादिभिः परमाण्वारम्भवादिभिः षडेव पदार्था इति नियमस्यानङ्गीकृतत्वात्, धर्मपदार्थस्य पृथगङ्गीकृतत्वाच्च । तथा च भिन्नधर्मसंसर्गवशात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ न तदन्यथाऽनुपपत्त्या विशेषसिद्धिरित्यत आह **पदार्थेति** ।

अनु०— पदार्थानियमेऽपि हि ।
धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्था(ऽऽकरो)खनिर्भवेत् ॥

पदार्थानां षडेवेति नियमाभावपक्षेऽपि हि यस्मात् **धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाया आकरो भवेत्** अयं पक्षः, तस्माद्धर्मधर्माणामाश्रयाभेदेऽवश्यमङ्गीकार्ये तत्र धर्मधर्म्यादिव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषोऽङ्गीकरणीय इति योज्यम् । **खनिः** आकरः ।

परि०— वैशेषिकपरीक्षायां नैयायिकादिदूषणमनुचितमित्यत उक्तं **परमाण्वारम्भवादिभिरिति** । उभयेषामप्यारम्भवादित्वाददोष इति भावः । **धर्मपदार्थस्येति** । तद्वत्त्वादिप्रागुक्तधर्मपदार्थस्येत्यर्थः । **सर्वव्यवहार इति** । तन्तुषु पटः शुक्लः पट इत्यादिप्रागुक्त इत्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । धर्मपदार्थं द्रव्यादिभ्यो भिन्नमभ्युपगच्छन् प्रष्टव्यः अस्तित्वादिधर्मेष्वप्यस्तित्वादिकमस्ति न वा । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः, अस्तित्वं न ज्ञेयं नाभिधेयमिति स्वक्रियाविरोधश्च; अन्यथा द्रव्यादिष्वपि तदभावापत्तिः । आद्ये तदाश्रयतो भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये तत्राप्यस्तित्वाद्यन्तरमित्यनवस्था स्यात् । द्वितीये त्वस्ति तावत् तत्रापि धर्मधर्म्यादिव्यवहारः, स चानुपपद्यमानो विशेषं गमयतीति । किञ्च धर्मगता धर्मा यदि आश्रयाभिन्नाः तदा किं द्रव्यादिगतास्तित्वादिधर्मैरपराद्धं येन ते द्रव्यादितो भिद्येरन्, योगक्षेमसाम्यात् । ततस्तेषामेव द्रव्याद्यभेदे सति पुनर्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या द्रव्यादिष्वेव विशेषसिद्धिः (इति) ।

परि०— **योगक्षेमेति** । धर्मे धर्मान्तरमस्तीति धर्मे धर्मान्तर(स्य)योगः तथा(भिप्रायात्तादा)प्यनवस्थाभिया तत्र तादात्म्याङ्गीकारेऽपि धर्मधर्म्यादिव्यवहारबलेनान्यतरपरिलोपाभावरूपः क्षेमो यथा तथा द्रव्येऽपि रूपादिगुणयोगः तयोरभेदेऽप्यन्यतरलोपाभावरूपक्षेमश्च सम इति योगक्षेमसाम्यादित्युक्तम् । साधकबाधकाभावसाम्यादित्यर्थ इत्येके ।

सु०— नन्वस्त्येव द्रव्यादिधर्मेष्वस्तित्वादिष्वप्यस्तित्वादिकम् । तच्चाश्रयतो भिन्नमेव । न चैवं धर्मस्यानवधिकधर्मसन्तानादनवस्थादोषः, उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेना-

दोषत्वात् । यथाऽऽहुः 'मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमि'ति । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलमुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । ततो भिन्ननिमित्ततयोपपद्यमानो व्यवहारो न विशेषमाक्षेप्तुमलमित्यत आह **सामान्यस्यापीति** ।

अनु०— **सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो ह्यतः ।**
नाङ्गीकृतः

सामान्यस्य गोत्वादेः, **सामान्यं** सत्तालक्षणम्, **गुणस्य** च रूपादेः, सङ्ख्यापृथक्त्वादि**गुणः, अतः** अनवस्थाभयादेव, **हि नाङ्गीकृतः** ।

परि०— ननु मूलक्षयेति वाक्ये उत्पत्तिज्ञप्तिक्षयकरत्वं न प्रतीयत इत्यत आह **यदर्थमिति** । ततः किमित्यत आह तत इति । अनवस्थायाः मूलक्षयकरत्वाभावादित्यर्थः । **भिन्ननिमित्ततयेति** । धर्मणामाश्रयतो भिन्नत्वहेतुनेत्यर्थः ।

सु०— अयमाशयः । सामान्यस्यापि सामान्यं तावत्परेण नाङ्गीकृतम्, तथा गुणस्यापि गुणो नाङ्गीकृतः; तत्कस्मादिति वक्तव्यम् ।

न तावत्प्रतीत्यभावात्, 'सद्गोत्वं', 'चतुर्विंशतिगुणाः', 'रूपाद्रसः पृथगि'ति प्रतिभासस्य दुरपह्नवत्वात् । न च 'न सद्गोत्वमि'त्यादि बाधकमस्ति, येन प्रतीतस्यापि परित्यागः । 'गोत्वं न सत्तावदपरसामान्यशून्यत्वाद्विशेषवत्', 'गुणा न गुणवन्तोऽद्रव्यत्वात् क्रियावदि'त्यादि बाधकमस्तीति चेन्न, विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, दृष्टान्तयोः(श्च) साध्यविकलत्वाच्च ॥ यदि गोत्वादौ सत्ता स्यात् तदा सत्तायामपि स्यात् तथा चात्माश्रयत्वमिति चेन्न, सत्तान्तरत्वोपपत्तेः ॥ किञ्च प्रतीते किमात्माश्रयता करिष्यति, अन्यथा प्रमेयत्वादीनां केवलान्वयित्वं न स्यात्, आत्माश्रयभयाद्यतः प्रमेयत्वादिव्यावृत्तिः तस्यैव विपक्षत्वात् । उक्तं च 'कथं स्ववृत्तिरिष्टा चेद्यथाऽन्यत्रेति गृह्यताम् । प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नतेयते' इति ॥ गुणानामपि गुणवत्त्वे द्रव्यलक्षणयोगाद् द्रव्यतापत्तिरिति चेन्न, प्रतीतिमनुरुध्य लक्षणान्तरस्य कर्तव्यत्वात् ।

तस्मात्सामान्ये सामान्यं गुणे च गुणः अनवस्थाभयादेव नाङ्गीक्रियत इत्येव वक्तव्यम् । यथाऽऽह 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः' इति ।

परि०— दृष्टान्तयोश्चेति । विशेषवत्क्रियावदित्युक्तविशेषक्रिययोरित्यर्थः । विशेषे सत्तायाः, क्रियायां कर्माण्युत्क्षेपणादिभेदेन पचेति पञ्चत्वसङ्ख्यायाः एतत्क्रियातः सा क्रिया पृथगिति पृथक्त्वस्य गुणस्य, सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चेत्यादिनोक्तं प्रमेयं तार्किकवाक्येन संवादयति **उक्तं चेति ।** प्रमेयत्वादीनां स्ववृत्तिरिष्टा चेत् कथं ज्ञातव्या सेति चेत् अन्यत्र घटादौ घटत्वादिवृत्तिर्यथा तथा गृह्यताम् । ननु तत्र भेदाद्धटत्वादेर्घटादौ वृत्तिः सुग्रहा । प्रमेयत्वादिष्वभेदात् कथमित्यत उक्तं प्रमाणं शरणं वृत्तौ । धर्माणां क्वचिदाश्रितत्वे प्रमाणं प्रमितिरेव कारणं न तु भिन्नत्वाभिन्नत्वे वृत्त्यवृत्तिनिमित्ते यतः अतोऽभेदेऽपि प्रमितत्वात् स्ववृत्तिरिष्टैवेत्यर्थः । **व्यक्तेरभेद इति ।** आकाशत्वं न जातिः तत्र व्यक्तेरेकत्वेनानेकानुगतत्वरूपजातिलक्षणाभावात् । **तुल्यत्वं** तुल्याश्रयकत्वमन्यूनानधिकदेशवृत्तित्वमिति यावत् । घटत्वेन तुल्याश्रयकत्वं करीरत्वकलशत्वकम्बुग्रीवत्वपृथुबुध्नोदराकारत्वादीनां जातित्वे बाधकम् । सङ्करो नाम परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरेकत्र समावेशः । यथा प्रागुक्तोद्भूतत्वं रूपत्वं विना(उद्भूत) स्पर्शे । रूपत्वं चोद्भूतत्वं विनानुद्भूतरूपे । रूपत्वं उद्भूतत्वं चोद्भूतरूप इति रूपत्वेन साङ्कर्यमुद्भूतत्वस्य जातित्वे बाधकम् । जातौ जात्यङ्गीकारेऽनवस्था बाधिका । विशेषे जात्यङ्गीकारेऽत्यन्तव्यावर्तकत्वरूपविशेषस्वरूपहानिर्बाधिका । समवायत्वस्य जातित्वे सम्बन्धाभावो बाधक इति जातिबाधकसङ्ग्रह इत्यर्थः ।

सु०— न चानवच्छिन्ना सामान्यपरम्परा गुणपरम्परा चोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धे हेतुः । तथा च यथा सा दूषणं तथा प्रकृताऽपि दूषणमेव । न चेत्साऽपि न स्यात् । इति सामान्यादेरपि सामान्याद्यङ्गीकार्यं स्यात् ।

यदि कथञ्चिज्ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं तत्र व्युत्पाद्येत, तर्हि वयमप्यत्र तद् व्युत्पादयिष्याम इति ।

परि०— नन्वस्त्वेवमनवस्थाभयाज्जात्यादौ जात्यन्तराद्यनङ्गीकारः, तावता धर्मसन्तानानवस्थोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वान्न दोष इत्यस्य किमुत्तरमनेन प्राप्तमित्यत आह **न चानवच्छिन्नेति ।** अपर्यवसितेत्यर्थः । **प्रकृताऽपीति ।** धर्मस्य धर्मसन्तानरूपेत्यर्थः । **न चेदिति ।** प्रकृतदूषणं न चेत् सामान्याद्यनवस्थापि दूषणं न स्यादिति हेतोरित्यर्थः । **यदि कथञ्चिदिति ।** सामान्यादौ तन्निष्ठोत्तरोत्तरसामान्याद्यन्तरज्ञानं विना पूर्वपूर्वसामान्यादिज्ञानं नोत्पत्तुमर्हति । 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये धीरि'ति न्यायादिति व्युत्पादनमस्माकमपि समानमित्यर्थः ।

सु०— यदि कश्चिद्वैयात्याद् ब्रूयात् 'अस्त्येव सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वात्, उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धहेतोरनवस्थाया दोषत्वायोगात्, अतो नैतन्न्यायेन धर्मपरम्परा अनवस्थाभयान्निवारणीये'ति; तत्राह स चेति ।

अनु०— स च यदि नानवस्था क्वचिद्भवेत् ।

स च गुणस्यापि गुणः। चशब्दात्सामान्यस्यापि सामान्यं, यदि अङ्गीक्रियते, तदा ब्रूमो **नानवस्था क्वचिद्ववेदिति।**

परि०— अतो नैतन्न्यायेनेति । सामान्यादिपरम्परा यथाऽनवस्थाभयान्निवार्यते तथास्तित्वादिधर्म-परम्पराऽपि निवारणीयेति न (च) वाच्यमित्यर्थः।

सु०— अयमाशयः। एवं वदन् क्वचिदनवस्थादूषणमङ्गीकरोति न वेति वाच्यम्॥ न चेत् दूषणान्तरमपि नाङ्गीकुर्यात्, अविशेषात्। तथा च कथायां नाधिकारी स्यात्॥ नाद्यः, धर्मसामान्यगुणानवस्थाया अदूषणत्वे विमताया अपि दूषणत्वायोगात्। विशेषहेतोरभावात्।

परि०— धर्मसामान्यगुणानवस्थाया इति । दूषणत्वेन त्वदङ्गीकृताया इत्यर्थः । धर्मानवस्थायाः सामान्यानवस्थायाः गुणानवस्थाया इत्यर्थः। विमताया इति। दूषणत्वेन त्वदङ्गीकृताया इत्यर्थः।

सु०— नन्वपर्यवसितपरम्परामात्रसाम्येऽपि यत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वं तत्र दूषण-त्वम्, यत्र तदभावस्तत्रादूषणत्वमिति चेत्; किमर्थमुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वमनुसरणीयम्। अनवस्था हि तर्कविशेषः, तर्कश्चानिष्टप्रसञ्जनम्, उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धश्च अनिष्टः प्रामाणिक-परित्यागरूपत्वात्, उत्पत्त्यादेः प्रामाणिकत्वात्; अतस्तदप्रतिबन्धे तर्कत्वायोगात् कथं दूषण-त्वम्॥ एवमेव दूषणत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, किं प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्ट उत अप्रामा-णिकस्वीकारोऽपि। नाद्यः, नियामकाभावात्। द्वितीये, कथं न प्रकृतानवस्था दूषणम्, अत्यन्त-भिन्नधर्मपरम्पराया अप्यप्रामाणिकत्वात्। अथाप्रामाणिकस्वीकारो न दूषणम्, तर्हि प्रामाणिक-परित्यागोऽपि न (दूषणं) स्यादिति नानवस्था क्वचिद्दूषणं भवेत्॥ अथानिष्टापत्तिहेतुरनवस्था-दूषणं न पुनरनिष्टरूपेति चेन्न, 'अनिष्टरूपैवानवस्था दूषणम्, न त्वनिष्टापत्तिहेतुरि'त्यपि वक्तुं शक्यत्वेन क्वचिदङ्गीकृताऽप्यनवस्था न दूषणं भवेत्। तस्मात् प्रामाणिकपरित्यागाप्रामा-णिकपरिग्रहरूपा वा तद्धेतुर्वाऽनवच्छिन्नपरम्पराऽनवस्थेति वाच्यम्। अत एव नातिप्रसङ्गः।

तथा च धर्मपरम्पराया अप्यनवस्थात्वेनाभेद एवाङ्गीकार्यः।

एवं चोक्तन्यायेन व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषसिद्धिरिति॥

परि०— किमर्थमिति प्रश्नोत्तरमाह **अनवस्था हीति**। **एवमेवेति**। अनिष्टापादनत्वाभावेऽपि दोषत्वे बीजाङ्कुराद्यनवस्थाया अपि दोषत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। **कथं न प्रकृतेति**। धर्माद्यनवस्थेत्यर्थः। **अनिष्टापत्तिहेतुरिति**। उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकानवस्थैवोत्पत्तिज्ञप्त्यभावरूपानिष्टस्यापादकत्वात् अनिष्टापत्तिहेतुर्नान्येति भावः। **क्वचिदङ्गी-कृतापीति**। प्रामाण्यपरतस्त्वादावङ्गीकृतापीत्यर्थः। **अत एवेति**। त्रिविधानवस्थायाः दोषत्वं नान्यस्या इत्य-

ङ्गीकारादेव बीजाङ्कुरानवस्थादेरपि दोषत्वरूपप्रागुक्तातिप्रसङ्गो नेत्यर्थः ॥ व्यवहारान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या विशेषसमर्थनम् ॥

सु०— 'अपि च यो धर्मधर्मिणोर्भेदं समवायं चाङ्गीकृत्याभेदं विशेषं चावजानाति तेनानवस्थातो बिभ्यता गुणसामान्ययोर्गुणसामान्यप्रतीतिरेवापलपनीया, विनैव बाधकेन भ्रान्तिर्वा वाच्या । प्रतीत्यपलापादितो वा बिभ्यतोऽनवस्था स्यादित्येकं सन्धित्सतोऽन्य-(त्प्र)च्यवते । अभेदं विशेषं चाङ्गीकुर्वतां तु नेदं दूषणद्वयमतोऽपि तत्पक्षपातः' इत्याशयवानाह **अस्मत्पक्ष इति ।**

अनु०— **अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः ।**
अनन्यत्वान्नानवस्था

धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदवादिनां पक्ष इत्यर्थः । **गुणाद्या** गुणाः सामान्यानि **च । तद्वन्तो** गुणवन्तः सामान्यवन्ति च । तेन 'चतुर्विंशतिगुणाः', 'सद्गोत्वमि'त्यादिप्रतीतिविरोधो नास्तीति शेषः । **अनन्यत्वात्** धर्मधर्मिणोरिति शेषः । अप्रामाणिकापर्यवसितपरम्परारूपा ह्येषा । अनन्यत्वे कथं तद्वत्त्वमिति तदवस्थः प्रतीतिविरोध इत्यत उक्तं **विशेषतो हि तद्वन्त इति ।** भेदसम्बन्धकार्यकारी हि विशेष इति ।

परि०— **एकं सन्धित्सत इति ।** प्रतीतितदभ्रान्तित्वे सन्धातुमिच्छतः अन्यदनवस्थाराहित्यं प्रच्यवते । तत्सन्धित्सतः प्रतीत्यादिकं प्रच्यवतेऽपयातीत्यर्थः । मूलस्थानवस्थापदार्थमाह **अप्रामाणिकापर्यवसितपरम्परा-रूपेति ।** धर्मपरम्परारूपेत्यर्थः ।

सु०— एवमवयवावयव्यादीनामभेदोऽत्र निरूपितः । इदानीं 'क्वचिद्भेदाभेदावपि भवत' इति तदपवादमाह **भेद इति ।**

अनु०— **भेदो नाशे भवेत्तथा ।**

यद्वा यद्यवयव्यादयोऽवयवाद्यभिन्नाः, कथं तर्हि सत्स्वेवावयवादिषु विनश्यन्तीत्यत आह **भेद इति ।**

तथाशब्दः समुच्चये । अवयवादिषु सत्स्वेवावयव्यादीनां **नाशे भेदः** अभेदश्च भवे-दित्यर्थः । अत्र **नाश** इत्युपलक्षणम् । यत्र सत्स्वेवावयवेष्ववयविनोऽभावः सति गुणिनि गुणस्याभावस्तत्र भेदाभेदावित्यादि द्रष्टव्यम् । अन्यथा यत्रावयवावयव्यादीनां युगपद्विनाशः तत्र भेदाभेदावुक्तौ न स्याताम् ।

परि०— क्वचिद्भेदाभेदावपीति । एतेन भेदो नाश इत्यत्र क्वचिदित्यनुवृत्तिं सूचयति । तथाशब्दः समुच्चय इत्युक्तं व्यनक्ति भेदोऽभेदश्चेति । उपलक्षणमिति । प्रागभावप्रध्वंससाधारण्येन अभावमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः । इत्यादि द्रष्टव्यमिति । यत्र सत्यप्याश्रये क्रियाभावः सत्यां व्यक्तौ जातेरभावः तत्र भेदाभेदाविति द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु नाशपदस्योपलक्षणत्वमुपेत्यावयविनोऽभावः गुणस्याभावः तत्र भेदाभेदाविति कुतो व्याख्येयम् । यत्रावयवेषु सत्सु अवयविनो नाशः गुणिनि सति गुणस्य नाश इत्येव कुतो न व्याख्यायत, इत्यत आह अन्यथेति । अभावोपलक्षणत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । उक्तौ न स्याताममिति । युगपन्नाशस्थलेऽपि भेदाभेदयोर्वाच्यत्वात् नाशपदस्याभावपरत्वे पूर्वं तन्तुषु सत्स्वपि पटस्याभावाद्भेदाभेदौ तत्राप्युक्तौ स्याताम् । अत एवमाश्रयणीयमिति भावः ।

सु०— इदमुक्तं भवति । सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वादित्यनेन हेतुनाऽवयव्यादीनामवयवादिभ्यो भेदमात्रं वा साध्यतेऽत्यन्तभेदो वा ॥ आद्ये सिद्धसाधनता भागासिद्धिश्च । तथा हि । सत्यप्यु(त्यु)पादाने कदाचिदुपादेयमसत्, यथा पटः । एवं सत्यपि द्रव्ये केचिद्गुणा असन्तो यथा पाकजादयः । तथा सत्यप्या(त्येवा)श्रये काश्चित् क्रिया असत्यो, यथा पटचलनादयः । जातिश्च काचित् सति जातिमत्यसती, यथा ब्राह्मण्यम् । तत्र भेदाभेदयोरङ्गीकारात् भेदसाधनं सिद्धविषयम् । गगनतद्गागयोरीश्वराद्याश्रितज्ञानादिगुणक्रियाजातिष्वभावात् भागासिद्धत्वं हेतोः इति ॥ न द्वितीयः, कालात्ययापदिष्टत्वात् । अभेदस्य प्रागुपपादितत्वादुपपादयिष्यमाणत्वाच्चेति ।

परि०— ननु यद्यवयव्यादय इत्यादिना कृतचोद्यस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत आह इदमुक्तमिति । पाकजादय इति । पाकजरूपरसादयः । आदिपदात् संयोगादयः । यथा ब्राह्मण्यमिति । गाधिजस्य विश्वामित्रस्य तपसा प्रागसत्या एव ब्राह्मणत्वजातेरुत्पत्तेर्महापातकादिना क्वचिन्नाशाच्चेति भावः । प्रागुपपादितत्वादिति । 'अभेदेन प्रतीतिश्चे'त्यादिग्रन्थव्याख्यावसर इति भावः । उपपादयिष्यमाणत्वाच्चेति । 'दृष्टिप्रमाणतश्चे'त्यादिग्रन्थ इति भावः । इतिशब्दस्य इदमुक्तमिति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— स्यादेतत् । यथा भेदसाधकानां व्यपदेशभेदादीनां विशेषाश्रयेणैवान्यथासिद्धिरुक्ता, तथा सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वस्यापि विशेषेणैव निर्वाहः क्रियताम्, किं भेदाभेदाभ्युपगमेन ।

मैवम्, विशेषस्य भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन विनाशं प्रत्यनिर्वाहकत्वात्, सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषो भेद एव न तत्प्रतिनिधिः स्यात् ।

किञ्चानेकाश्रितस्यावयविनो द्वित्वादेश्चाश्रयेणात्यन्ताभेदे सत्याश्रयाणामपि परस्परभेदः प्रसज्यते, तत्परिहारार्थं तावदवश्यं तत्र भेदोऽङ्गीकरणीयः । न चावच्छेदकेन विना भेदा-

भेदभूमेः सङ्ग्रहः स्यादित्ययावदाश्रयभावित्वमेव ग्राह्यम् । तत्रापि विशेष एव सङ्करं वारयिष्यतीति तु निरस्तम् ।

किञ्च प्रमाणानुसारिणी व्यवस्था न तु स्वेच्छानुसारिणी । प्रमाणं तु भेदाभेदाववगाहत इति वक्ष्यते ।

ननु अनित्यद्रव्याश्रिता एकत्वादयोऽपि गुणाः किं भेदवन्तः, तेषामपि द्रव्यकार्यतया तदुत्तरक्षणभावित्वादिति । मैवम्, उक्तोत्तरत्वात् । उक्तं ह्येतत् 'उपादानद्रव्यं गुणवदुपादेयतया परिणमत' इति ।

परि०— आश्रयाणामपि परस्परमिति । तन्त्वभिन्नपटाभिन्नत्वात् तन्त्वन्तरस्य घटाभिन्नद्वित्वत्रित्वाद्यभिन्नत्वात् पटस्येति हेतोः यो यदभि(न्नाभिन्नस्स)न्नधर्माभिन्नः स तदभिन्नो यथा घटो घटेनेति व्याप्त्यादिसम्भवादिति भावः । **भेदाभेदभूमेरिति** । भेदाभेदाङ्गीकारस्थलस्य इत्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । **तत्रापीति** । अयावद्द्रव्यभाविस्थल इत्यर्थः । **निरस्तमिति** । सकलभेदकार्यकारित्व इति ग्रन्थे निरस्तमित्यर्थः । **वक्ष्यत इति** । 'दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दृशनि कथमि'त्यादाविति भावः । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तं व्यनक्ति **उक्तं ह्येतदिति** । 'न चेन्महत्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदि'त्येतद्वाक्यव्याख्यावसरे उक्तमित्यर्थः । तथा च पौर्वापर्याभावेन गुणिनि सत्येकत्वाभाव इत्यस्य तत्रायोगान्न भेदाभेदावुपेयौ तत्रेति भावः ।

सु०— ननु भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ । तत्कथमयावदाश्रयभाविनामवयविगुणकर्मसामान्यानामवयवादिभिर्भेदाभेदाभ्युपगम इत्यत आह विशेषमेवेति ।

अनु०— विशेषमेव संश्रित्य

भेदाभेदावेकत्र भवत इति सम्बन्धः । अवधारणं कालादिभेदव्यावृत्त्यर्थम् ।

कथं विशेषाश्रयणे विरोधशान्तिरित्यत आह **विशेष इति** ।

विशेषो बलवान्यतः ।

बलवान् भेदकार्यकरण इति शेषः । ततो **विशेषं समाश्रित्य** एकत्र भेदाभेदौ भवत इत्यन्वयः ।

अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचिदाश्रयभेदो यथा मधुरायां देवदत्तसद्भावः, सुघ्ने तदभावः । क्वचित्कालभेदो यथा मधुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ ।

क्वचित्प्रतियोगिभेदो यथा गवयो गोघटाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । भेदप्रतिनिधिश्च विशेष इत्युक्तम्, अतः कथमसौ भेदाभेदावेकदैवैकत्रैव नावस्थापयेदिति।

परि०— सुघ्न इति। पुरविशेषस्य स्रुघ्न इति नाम।

सु०— 'एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः, सर्वत्र विशेषमाश्रित्य विरोधस्योत्सादयितुं शक्यत्वात्' इत्यत आह **दृष्टीति**।

अनु०— दृष्टिप्रमाणतश्चैव

दृष्टिश्च तत्प्रमाणं च । प्रमाणभूता दृष्टिरित्यर्थः । ततो भेदाभेदौ न विरुद्धाविति सम्बन्धः। चशब्दो विशेषेण सह दृष्टेः समुच्चये। न स्वेच्छामात्रेण भेदाभेदावित्युपेत्य विशेषेण विरोधाभावोऽभिधीयते येनातिप्रसङ्गः स्यादिति एवशब्दः । उक्तं तावदवयवावयव्याद्यभेद-ग्राहिणी दृष्टिरस्ति, सम्बद्धवस्तुबुद्धितो विलक्षणतयाऽनुव्यवसायात्; अस्ति च भेदग्राहिणी, सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वादिति हेतुजनिता दृष्टिरिति । न चैते वाध्यवाधके, अन्यतराननुवृत्ति-प्रसङ्गात् । नापि प्रतिपक्षभूते, प्रतिपत्तृणामुभयोदासीनतापत्तेः । न चैवम्, अतो द्वयोरपि प्रामाण्यमेषितव्यम्। प्रमाणतश्च भेदाभेदयोरवगतयोर्न विरोधः। तदिदमुक्तं **प्रमाणत इति**।

परि०— उक्तं तावदिति। 'अभेदेन प्रतीतिश्चे'त्यत्राभेदग्राहिणी दृष्टिरस्तीति 'भेदो नाशे भवेत्तथे'त्यत्र भेद-ग्राहिहेतुजदृष्टिरस्तीत्युक्तमित्यर्थः। सम्वद्धवस्त्विति। कुण्डवदरादिवस्तुबुद्धित इत्यर्थः। एते इति। दृष्टी इत्यर्थः। अन्यतरेति। इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति दृष्टयोर्वाध्यवाधकभावापन्नयोर्मध्ये वाध्यदृष्टेरनुवृत्त्यभावदर्शनादिति भावः।

सु०— ननु भ(व)वेतां भेदाभेदावेकत्रैवैकदेव प्रमितौ, तथाऽपि कथं विरोधशान्ति-रित्यत आह **विरोध इति**।

अनु०— विरोधो दर्शने कथम्।

सहदर्शने सति **कथं विरोधो** वक्तुं शक्यते। सहदृष्टौ विरुद्धौ चेति विप्रतिषिद्धमिति भावः।

एतदेव विवृणोति **विरोधो हीति**।

विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ।
ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम्॥

सर्वत्र परस्परपरिहारेणैव सत्त्वदर्शनं सहानवस्थानलक्षणविरोधे प्रमाणम्, क्वचित्सहदर्शनं चाविरोधे, अन्यस्यानिरूपणात्। अतः सहदृष्टे भेदाभेदलक्षणे वस्तुद्वये **विरोधः कथम्** उच्येत। सहदर्शने ह्यविरोधः स्यात्, पुनर्विरोधकथने व्याघातानिवारणादिति। **हि**शब्देन शीतोष्णादौ रूपरसादौ च विरोधाविरोधयोर्दर्शनैकप्रमाणत्वं निदर्शयति। तुशब्दस्य **दृष्टे तु** इति सम्बन्धः। **सद्भिः** विद्वद्भिरित्युपहासः। वैशेषिकादयो हि संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां तत्रैव तदैव भावाभावावुपेत्य सहदर्शनाद्विरोधो नास्तीति वदन्तः पुनरत्र सहदर्शनेऽपि विरोधमुद्भावयन्तः स्वव्याहतभाषिणः स्वोक्तविस्मरणशीलाः स्वदृष्टिपक्षपातिनः कथं सन्तः स्युः। सर्वत्रासहदृष्टयोर्यदि कश्चिदाग्रहमात्रेण सहावस्थानं मन्यते तं प्रत्येव विरोधोद्भावनं क्रियते **नान्यथेति**।

परि०— 'ननु भवतांमि'त्यत्र भवतामिति क्रियापदं न तु भवच्छब्दस्य आमित्यर्थः। संयोगश्च विभागश्च शब्दश्चात्मविशेषगुणाश्च तेषामित्यर्थः। तेषामव्याप्यवृत्तित्वोपगमादिति भावः। एवं तर्हि विरोधोद्भावनं क्वापि न स्यादित्यत आह **सर्वत्रेति**। **अयावद्द्रव्यभाविनि भेदाभेदसमर्थनम्**॥

सु०— धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ क्वचिदिति सङ्क्षेपेणोक्तम्, तत्किं सर्वेष्वपि द्रव्येषूत केषुचिदेवेत्यपेक्षायामाह **अभिन्न इति**।

अनु०— **अभिन्नो भगवान् स्वेन तदन्येन विभेदवान्।**

भगवान् इति चेतनमात्रोपलक्षणम्। **स्वेन** स्वावयवगुणक्रियादिभिः। **तदन्येन** प्रकृतिजीवजडात्मना प्रपञ्चेनेत्येवं व्यवस्थितावेव भेदाभेदौ न त्वेकविषयावित्यर्थः।

अ(?)यावद्द्रव्यभाविधर्मैः भेदाभेदौ कुतो न स्यातामित्यत आह **नित्या इति**।

नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव भेदिनः।

तुशब्दोऽवधारणे। **अस्मात्** कारणात्। **अस्मात्** भगवतः। **द्वित्वादिसङ्ख्याव्यतिरिक्ता इति शेषः।**

परि०— 'भेदो नाशे भवेत्तथे'त्यत्र क्वचिदिति पदस्यानुवृत्तिमुपेत्य तथाशब्देनाभेदसमुच्चयं चोपेत्य भेदो नाश इति पदस्य निर्गलितार्थमनुवदति **भेदाभेदौ क्वचिदिति सङ्क्षेपेणोक्तमिति**। **न त्वेकविषयाविति**। एकनिरूपितावित्यर्थः। 'समुदायमृते क्वचिदि'ति वक्ष्यमाणानुरोधेनाह **द्वित्वादिसङ्ख्येति**।

सु०— क्व तर्हि भेदाभेदावित्यत आह **सामस्त्येति**।

अनु०— सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपिणः।
भावे

अन्यत्र परमेश्वरात्। 'जडे वस्तुनी'ति यावत्। सत्येव धर्मिणि **सामस्त्येनोच्छेदवन्तो** ये **धर्माः** ते **उभयरूपिणः** भिन्नाभिन्ना इत्यर्थः।

अभिभवव्यावृत्त्यर्थं **सामस्त्ये**त्युक्तम्। यद्वा **सामस्त्ये** द्रव्यस्याविकलत्वे नाशाभावेऽपि ये **उच्छेदिन** इति व्याख्येयम्।

किं स्वसद्भाववेलायामभेदिनोऽसद्भाववेलायां भेदिन इत्येवं कालभेदेन भेदाभेदावित्यत उक्तं **भाव इति**। स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपका इत्यर्थः, विनष्टस्यासत्त्वेन भेदचिन्तानवकाशात्, प्रागत्यन्ताभेदे विनाशासम्भवाच्च।

कुतो भिन्नाभिन्ना इत्यत आह **त एवेति**।

अनु०— त एव चोच्छेदात्तदन्ये च समस्तशः।

प्रत्यक्षबलेन, **त एव** धर्मिस्वरूपभूता एव, **उच्छेदात्** सत्येव धर्मिण्यसत्त्वाद्धेतोः, **तदन्ये। चशब्दौ** मिथः समुच्चयार्थौ। **समस्तश** इत्ययावद्द्रव्यभाविविवक्षयोक्तम्।

परि०— अभिभवेति। महारजनाद्यभिभूतपटादिगतशुक्लादिरूपैर्भेदाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। **यद्वेति**। अस्मिन् पक्षे सति धर्मिणीति नाध्याहार इति भावः। स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपका इत्येतद्व्यनक्ति **विनष्टस्येति**। मिथ इति। तत एव च तदन्ये चेति समुच्चय इत्यर्थः। **अभेदभेदाभेदस्थलोक्तिः**॥

सु०— यदुक्तं 'यावदवयवभाविनोऽवयविनोऽवयवैरत्यन्ताभेदः, अयावदवयवभाविनस्तु भेदाभेदाविति, तेनान्यदपि चोद्यं परिहृतमित्याह **अंशांशिनोरिति**।

अनु०— अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि।
अंशिनो नानवस्थाऽतो यद्यप्यंशेष्वविश्रमः॥

तथा हि। 'सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादि'ति यदंशतः संयोग इत्युक्तं तदयुक्तम्, अनवस्थापत्तेः। घटसंयोगो हि घटांशसंयोगपूर्वकः, सोऽपि तदंशसंयोगपूर्वकः। न चेयं निरंशे परम्परा विश्राम्यतीति वाच्यम्, अंशपरम्पराया अविश्रमस्याप्यङ्गीकृतत्वात्। अतः पूर्वपूर्वसंयोगानु-

त्पत्तावुत्तरोत्तरानुत्पत्तिप्रसङ्गादंशतः संयोग इति नियमो नोपपद्यत इति । तदिदमसङ्गतम् । यद्यप्यंशत एव संयोगो यद्यपि चांशेष्वंशपरम्पराया अविश्रमः; तथाऽपि **अंशांशिनोरभेदे-नैवांशसंयोग एव हि यस्मात् अंशिनः संयोगः** अतो नानवस्थेति ।

परि०— 'एकस्मिन्नात एवे'त्युत्तरमूलानुरोधेन चोद्यं तावद्व्यनक्ति **सर्वदिक्ष्विति** । अंशिन इति मूलार्थ-विवरणेन परिहारं व्यनक्ति **तदिदमसङ्गतमित्यादिना** । तुशब्दः एवार्थ इत्युपेत्याह **अभेदेनैवेति** ।

सु०— अयमभिसन्धिः । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्रांशत एव संयोग इति वदता-मस्माकमंशिनः संयोगः अंशसंयोगेनैव जायत इत्यभिप्रायः स्यात् । न चैवम्, किन्तु यो यस्य अंशिनः संयोगः स तदंशे वर्तते, निरंशस्य तु संयोगः क्व नाम वर्तताम् । अतः परमाण्वोः संयोगे सति तद्वृत्त्यर्थमंशोऽङ्गीकरणीय इति । न ह्येवं सति काचिदनवस्थाऽस्ति, अनवस्थितकार्य-कारणभूतासिद्धसंयोगपरम्पराश्रयणाभावात् ।

एतावत्तु भवेत् । घटसंयोगो घटांशावृत्तिरित्यप्ययुक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तथा सति हि पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यात्, प्रमाणविरोधाच्च । घटसंयोगो घटवृत्तिस्तद्गुणत्वात् तद्रूपवदिति, घटांशावृत्तिः संयोगो न घटसंयोगः तदन्यवृत्तित्वात् पटसंयोगवदिति ।

एतदप्यनवकाशम्, अंशांशिनोरभेदस्य साधितत्वात् । अतिप्रसङ्गो हि तदा स्याद्यदि पटवद्घटांशोऽपि घटादत्यन्तभिन्नः स्यात्, अभेदे तु क्वातिप्रसङ्गः ।

अनुमानस्याप्याद्यस्य सिद्धसाधनता, अंशवृत्तेरेव घटवृत्तित्वात्, अंशावृत्तित्वे सति घटवृत्तित्वसाधने दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात् । द्वितीयस्तु हेतुः स्वरूपासिद्धोऽन्यथा-सिद्धो वेति । यदि घटसंयोगो घटांशे वर्तते तर्हि घटांशसंयोगः क्व वर्तत इति चेत्, अनेन (एव) न्यायेन तदंशे सोऽपि तदंश इति ब्रूमः । न चैवमनवस्था, सर्वेऽप्यंशिसंयोगास्तत्तदंशवृत्तय इत्यत्रेतरे-तरापेक्षाया अभावात् ।

एवं तर्हि परमाणुवृत्तिरपि संयोगो घटसंयोगः स्यादिति चेत् । को नेत्याहेति ।

परि०— सर्वदिक्ष्विति प्रागुक्तस्याभिप्रायोक्तिपरमिदं मूलमिति तात्पर्यार्थमाह **अयमभिसन्धिरिति** । प्रमाणविरोधाच्चेत्युक्तं विरोधिप्रमाणं व्यनक्ति **घटसंयोग इति** । पटसंयोगवदितीतिशब्दस्येतिप्रमाणेति पूर्वेणान्वयः । **साध्यविकल इति** । घटतदंशानामभेदेन घटरूपादेरपि तदंशवृत्तित्वादिति भावः । **स्वरूपासिद्धोऽन्यथासिद्धो वेति** । तदन्येत्यत्र अत्यन्तभिन्नवृत्तित्वविवक्षायामसिद्धिः, अंशांशिनोर्भेदाभेदेनांशवृत्तेः संयोगस्यांशिसंयोगत्वेऽपि

तदन्यवृत्तित्वस्योपपत्तेर्भेदाभेदेनान्यथासिद्धमित्यर्थः । यद्वा संयोगस्योभयवृत्तित्वेन घटवृत्तितयाऽप्युपपत्त्या तदन्यवृत्तित्वमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अंशांशिसंयोगैक्यम् ॥

सु०— 'अंशसंयोग एव ह्यंशिनः संयोगः, अतो नानवस्थे'त्युक्तमनवस्थापरिहारं विवृणोति **एकस्मिन्निति**।

अनु०— **एकस्मिञ्जात एवान्यः संयोगो जायते यदि ।**
अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क सा ॥

अवयवपरम्पराया अविश्रममभ्युपगम्य **एकैकस्मिन्** अवयवसंयोगे जात **एवान्यः** अवयव**संयोगः** जायत इति **यदि** अङ्गीकुर्मः **तदैव अनवस्था स्यात्** । **संयोगैक्ये** 'अवयविसंयोगः क्रियातो जातः तदवयवे वर्तते, अवयववृत्तेः संयोगादपरोऽवयविनः संयोगो नास्ती'ति वादे तु, **क सा** अनवस्थेति ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः, 'संयोगस्त्रिविधोऽन्यतरकर्मजोभयकर्मजसंयोगजभेदात् । तत्रान्यतरकर्मजो यः क्रियावता निष्क्रियस्य, यथा स्थाणोः श्येनेन । उभयकर्मजस्तु विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातो, यथा मल्लयोः । संयोगजस्तु संयोगः कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगो, यथा हस्ततरुसंयोगात् कायतरुसंयोग' इति ।

न हि हस्ततरुसंयोगातिरिक्तः कायतरुसंयोगोऽस्ति येनासौ तज्जन्यः स्यात्, प्रमाणाभावात् । किन्तु हस्तकर्मणा जनितो हस्तवृत्तिः संयोग एव हस्तकाययोरभेदात् कायसंयोगो भवति ।

अत एव हस्तस्याशुचिसंयोगे कायक्षालनादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते ।

परि०— एतेनेति । अंशांशिसंयोगस्यैक्यकथनेनेत्यर्थः । **विरुद्धदिक्क्रिययोरिति** । दिक् च क्रिया च दिक्क्रिये । विरुद्धे दिक्क्रिये ययोस्तौ विरुद्धदिक्क्रियौ तयोरित्यर्थः । तरुसंयोग इतीतिशब्दस्येत्येतदपि निरस्तमिति पूर्वेणान्वयः । कथमित्यत आह **न हीति** । **कायक्षालनादीति** । 'नारं स्पृष्ट्वा अस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेदि'त्यादिविधय इत्यर्थः ।

सु०— अत एव विभागजोऽपि विभागो निरस्तः ।

द्विविधं हि तमाचक्षते, कारणाकारणविभागात् करणविभागाच्चेति । तत्राद्यो यथा हस्ततरुविभागात् कायतरुविभागः । द्वितीयो यथा 'द्वितन्तुकावयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्य तन्त्व-

न्तराद्विभागं करोति । विभागात्तन्त्वोः संयोगो नश्यति । ततो द्वितन्तुकविनाशः । तत इदानीं तन्त्वोर्वर्तमानो विभागः सक्रियस्यावयवस्य द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागं करोती'ति ।

परि०— अत एवेति । अवयवावयविनोरभेदादेवेत्यर्थः । द्वितन्तुकेति । द्वितन्तुकं यत्कार्यं तदवयवभूते तन्तावित्यर्थः । आकाशादिदेशादिति । तथा च द्वितन्तुको यः पटः तत्कारणीभूतयोस्तन्त्वोर्विभागाज्जातो विभागः इति ज्ञेयम् । अत एवेति हस्तकर्मणेत्यादिपूर्ववाक्योक्तस्य परामर्शः ।

सु०— तत्राद्यस्तावदनुपपन्नः, हस्ततरुविभागातिरिक्तस्य कायतरुविभागस्यानुपलम्भात् । हस्तकर्मणा जनितो हि विभागो हस्तकाययोरभेदाद्धस्तकायगुणो भवति । अत एव विवादाध्यासितो विभागो न कर्मासमवायिकारणकः कर्मैकार्थासमवेतत्वात् शब्दवदित्यसिद्धतया निरस्तम् ।

परि०— विवादाध्यासितो विभाग इति । कारणविभागाज्जातत्वेनोक्तो विभाग इत्यर्थः । कर्मैकेति । कर्मणा सहैकस्मिन्नर्थेऽसमवेतत्वादित्यर्थः ।

सु०— द्वितीयस्तु अनुपपन्नतरः, तन्तुकर्मणैव तन्तोस्तन्त्वन्तरादाकाशादिदेशाच्च विभागोत्पत्त्युपपत्तौ क्रमकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाङ्गुलिकर्मणाङ्गुलेरङ्गुल्यन्तरादेव विभागो भवति आकाशादिदेशात्तु विभागादेवेति स्यात् ।

नन्वङ्गुलिकर्म अङ्गुलिविभागमाकाशादिविभागं च करोति, तयोर्विभागयोरविरुद्धत्वात्; तन्तुकर्म तु तन्त्वन्तरविभागमाकाशादिविभागं (च) न कर्तुमर्हति, तयोर्विभागयोः द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोधित्वरूपविरोधात् । न ह्यविरुद्धात्कारणाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिः सम्भवतीति । मैवम् । एकस्मादेव कर्मणः संयोगविभागजननाभ्युपगमात्, तन्तुकर्मणा द्रव्यारम्भकानारम्भकतन्त्वराकाशसंयोगजन्माङ्गीकाराच्च । अन्यथा कारणाकारणसंयोगजसंयोगवत् कारणमात्रसंयोगजोऽपि संयोगः स्वीकार्यः स्यात् ।

परि०— संयोगविभागजननेति । उत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागयोर्जननाभ्युपगमादित्यर्थः । तन्त्वन्तराकाशसंयोगेति । तन्त्वन्तरसंयोगाकाशसंयोगयोर्जन्म इत्यर्थः । अन्यथा कारणाकारणेति । कारणमात्रविभागजन्योऽपि विभागोऽस्तीति स्वीकार्य इत्यर्थः ।

सु०— ननु संयोगस्य न स्वरूपतो विरोधोऽस्ति, यतो द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमवेत एव संयोगो द्रव्यानारम्भकः । द्रव्यानारम्भकं च द्रव्यं सप्तविधम् । आरब्धद्रव्यम्, अन्त्यावयवि,

स्पर्शरहितं, विनश्यदवस्थं, विनश्यदवस्थसंयोगं, निष्फलारम्भं विजातीयं चेति। ततः कर्मणैव संयोगद्वयजन्मोपपत्तिरिति।

एवं तर्हि विभागयोरपि को विरोधः, द्रव्यारम्भानारम्भप्रयुक्तत्वाद्विरोधप्रतीतेः। तन्तुद्वयविभागजनकं तन्तुकर्म न तन्त्वाकाशविभागजनकं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मत्वात् द्रव्यान्तरारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मवत् इत्याभाससमानयोगक्षेमम्। तन्तुकर्म न तन्त्वन्तरविभागजनकं कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नकर्मवदित्यपि प्रयोगसम्भवात्। तत्र प्रमाणबाध इति चेत्, सममन्यत्रापि; विभागद्वययौगपद्यानुभवात्, तन्तुकर्म आकाशविभागजनकं कर्मत्वादिति प्रतिपक्षश्च। आकाशविभागे विभागेन कर्तव्ये कर्मणो निमित्तत्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनमिति चेन्न, जनकशब्दस्यासमवाय्यर्थत्वात्।

परि०— आरब्धद्रव्यमिति बहुव्रीहिः। **निष्फलारम्भमिति**। कपालद्वयेनैव घटारम्भे तृतीयकपालो निष्फलारम्भद्रव्यम्। द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुकोत्पत्तौ तृतीयपरमाणुर्निष्फलारम्भद्रव्यमित्येवं ज्ञेयम्। **विजातीयमिति**। आप्यपरमाण्वादिकं पार्थिवद्व्यणुकानारम्भकमिति ज्ञेयम्। एवं चाकाशस्य निःस्पर्शकत्वेन द्रव्यानारम्भकत्वात् तन्त्वन्तरसंयोगाकाशसंयोगयोरारम्भकत्वानारम्भकत्वरूपविरोधस्य आरम्भकानारम्भकद्रव्यसमवेतत्वेन सोपाधिकतया स्वाभाविकत्वाभावात् तदुभयजन्माङ्गीकारो न युक्तः विभागद्वयजन्माङ्गीकारस्तु युक्त इति शङ्काभिप्रायः। तन्तुद्वयेति कर्मान्तं पक्षः। न तन्त्वित्यादि साध्यम्। **द्रव्येति**। द्रव्यारम्भको यः संयोगः तद्विरोधी यो विभागः तज्जनककर्मत्वादित्यर्थः। अदृष्टादावव्यभिचाराय कर्मपदम्। तन्त्वन्तरसंयोगजनके तन्त्वाकाशविभागजनके तन्तुकर्मण्यव्यभिचाराय द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति विशेषणम्। **द्रव्यान्तरेति**। घटारम्भक इत्यर्थः। **इत्याभासेति**। इति परकीयानुमानं वक्ष्यमाणाभाससमानमित्यर्थः। आभासप्रयोगमेवाह **तन्तुकर्मेति**। **सम्प्रतिपन्नकर्मवदिति**। घटकर्मवदित्यर्थः। सममित्युक्तं बाधकप्रमाणं दर्शयति **विभागद्वयेति**। तन्त्वन्तराकाशादिभागद्वयेत्यर्थः। **कर्मत्वादिति**। कर्ममात्रस्य स्वाश्रयवस्तुन आकाशप्रदेशाद्विभागजनकत्वेन सिद्धोऽनुबन्ध इति दृष्टान्तानुक्तिः। **विभागेनेति**। प्रागुक्तकारणविभागे(नाङ्गीक)न कर्तव्ये सतीत्यर्थः।

सु०— एतेन 'विमतं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागजनकं न भवति कर्मत्वादि'ति निरस्तम्, विमतं 'कर्म द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगारम्भकं न भवति कर्मत्वात् श्येनकर्मवदि'त्याभासतुल्यत्वात्, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। यदाकाशविभागजनकं कर्म न तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं यथाङ्गुलिकर्मेति व्याप्तेस्तन्तुकर्मणो गगनविभागजनकत्वे तन्त्वन्तरविभागजनकत्वं न स्यादिति चेन्न, यद्यत्प्रदेशविभागजनकं न भवति न तत्तत्प्रदेश-

स्थद्रव्यविभागजनकमिति व्याप्तेराकाशदेशविभागाजनकत्वे तन्त्वन्तरादपि विभागजनकं न स्यादिति प्रतिप्रसङ्गसम्भवात्।

किञ्च तन्तोराकाशविभागो यदि विभागजो न तु कर्मजः तदा सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापि कुतो न स्यात्, विभागस्योभयत्रापि साम्यात्। उत्तरविभागे कर्म निमित्तकारणमित्यतो नेति चेन्न। आद्यविभागजननेनैवोपक्षीणस्य कारणत्वानवधारणात्। अवधारणे वाऽसमवायित्वस्य अनिवारणात्। अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यलं विस्तरेण ॥

परि०— एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **विमतं कर्म द्रव्यारम्भकानारम्भकेत्यादिना** । परेण हि तन्तुकर्मणस्तन्त्वन्तरसंयोगमाकाशसंयोगं च प्रत्यसमवायिकारणत्वमङ्गीकृतम्। तादृशविभागद्वयं प्रति तु तथात्वं नोपेतम्। तथा च विभागद्वयाजनकत्ववत् संयोगद्वयाजनकत्वस्यापि सुसा(धन)ध्यत्वादाभाससाम्यमित्यर्थः । **सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति** । विमतं कर्म प्रागुक्तविभागद्वयजनकं द्वितन्तुकपटावयवकर्मत्वात् तादृशसंयोगद्वयजनककर्मवदित्यपि प्रयोगसम्भवादिति भावः। प्रतिपक्षानुदयमाशङ्कते **यदाकाशेति**। **इति व्याप्तेरिति**। यथाङ्गुलिकर्मेति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः। **सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापीति**। सक्रियस्येवाक्रियस्यापीत्यर्थः। तन्तोरिति विशेष्यानुकर्षः। **विभागस्येति**। तन्त्वाकाशविभागस्य तन्तुकर्मणि सत्यसति चोभयत्र साम्यादित्यर्थः। यद्वा तन्तुद्वयविभागजनकस्य तन्त्वाकाशविभागजनने कर्मसत्त्वासत्त्वयोः साम्यादित्यर्थः। **उत्तरविभाग इति**। तन्त्वाकाशविभाग इत्यर्थः। यद्वा सकर्मकस्य श्येनस्येवाकर्मकस्यापि स्थाणोरित्यर्थः। **उभयत्र** श्येने स्थाणौ चेत्यर्थः। **नेति चेदिति**। अकर्मकस्यापि कुतो न स्यादिति दोषो न चेदित्यर्थः। असमवायित्वस्येति पदच्छेदः। समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिलक्षणसम्भवादिति भावः। **संयोगविभागयोरवान्तरभेदनिरासः** ॥

सु०— एवं छलत्वेनानवस्थाप्रसङ्गं निराकृत्य प्रकारान्तरेण निराकरोति **अंश इति**।

अनु०— **अंशे संयोगदृष्टेश्च**

अंशि**संयोगस्यांशवृत्तित्वदृष्टेश्च** नानवस्थादोष इत्यर्थः।

दृष्टत्वे कथमदोषत्वमित्यत आह **दृष्ट इति**।

दृष्टे का साऽनवस्थितिः।

आपादकेऽर्थे **दृष्टे** सति **सा अनवस्थितिः का,** न दूषणमिति यावत्।

एतदुक्तं भवति। 'यद्यंशतः संयोगः स्यात् तदा अनवस्था स्यात्, ततश्च संयोगाभाव एवापद्येत, न चासौ युक्तः, तस्मान्नांशतः संयोग' इति हि विपर्यये पर्यवसानं कर्तव्यम्; अनवस्थायास्तर्कत्वात्, विपर्ययापर्यवसायिनश्च तर्काभासत्वनियमात्।

परि०— एवं छलत्वेनेति । 'सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादि'त्युक्तस्यैकस्मिन् जात एवेत्यादिनाऽनूदित-मभिप्रायान्तरं ग्रन्थकृदनभिमतमेव प्रकल्प्योक्तो योऽनवस्थाप्रसङ्गस्तं छलोत्तरमेतदिति 'अंशांशिनोरभेदेन तु' इत्यादि-ग्रन्थेन निराकृत्येत्यर्थः ।

सु०— अत्रांशतः संयोगो न भवतीति कोऽर्थः यद्यंशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकता-नियमो नास्तीति, तर्ह्योमिति वदामः ।

यद्यंशिसंयोगोंऽशवृत्तिर्न भवतीति; तन्न घटाद्यंशिसंयोगस्य तदंशवृत्तितायाः प्रत्यक्ष-दृष्टत्वेन विपर्ययपर्यवसानस्य बाधितत्वात् ।

घटसंयोगो घट एव वर्तते, किन्त्वव्याप्यवृत्तित्वात्तदंशवृत्तिरिवावभासत इति चेत् । केयमव्याप्यवृत्तिता नाम अन्या अंशवृत्तित्वात् । स्वाभावसमानाधिकरणत्वमिति चेन्न, विरुद्ध-त्वात् । दृष्टत्वादविरोध इति चेन्न, किमंशभेदेन भावाभावौ दृश्येते उत घट एवेति सन्देहात् । न ह्यविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताऽङ्गीकर्तुमुचिता । उपाधिभेदादविरोध इति चेत्, के त उपाधयः । अंशा एवेति चेत्, त एव सन्तु तर्हि संयोगभावाभावाश्रयाः किमं(शि)शवृत्तित्वेन विरुद्धेन अङ्गीकृतेन, अंशांशिनोरभेदेनातिप्रसङ्गस्यापास्तत्वादिति ।

परि०— इति सन्देहादिति । तथा च दृष्टत्वादिति हेतुः सन्दिग्धासिद्ध इति भावः । भवतामपि तदंश-वृत्तित्वानिर्णय एवेत्यत आह न ह्यविरुद्धेति । भिन्नांशवृत्तित्वेनेति योज्यम् । ननूक्तमत्र घटांशसंयोगः यदि घटवृत्तिः तर्हि पटवृत्तिरपि स्यादित्यत आह अंशांशिनोरभेदेनेति । संयोगस्य पराभिप्रेताव्याप्यवृत्तित्वनिरासः ॥

सु०— प्रतितर्कपराहतत्वाच्चाप्रसङ्गोऽयमित्याह **यदीति** ।

अनु०— यद्यंशगो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथम् ।

यदि कारणानां **संयोगः** तद् अंशवृत्तिः **न** स्यात् तदा तदारब्धेषु **कार्येषु** कारणा-पेक्षया परिमाणोत्कर्षो न स्यादित्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । कारणपरिमाणापेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्तावत् सर्वत्र प्रचयजन्यः, द्वितूलके तथा दर्शनात्, प्रचयहीनतूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्ये तदभावोपलम्भाच्च । प्रचयश्च कारणयोः प्रशिथिलः संयोगः । प्रशिथिलता च संयोगस्य केषुचिदंशेषु वृत्तिः केषुचिदवृत्तिरेव; नान्या, अनिरूपणात् । ततः संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे प्रचयोऽसौ न भवतीति कारणाभावादुत्कृष्ट-परिमाणोत्पादो न स्यादिति ।

स्थद्रव्यविभागजनकमिति व्याप्तेराकाशदेशविभागाजनकत्वे तन्त्वन्तरादपि विभागजनकं न स्यादिति प्रतिप्रसङ्गसम्भवात्।

किञ्च तन्तोराकाशविभागो यदि विभागजो न तु कर्मजः तदा सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापि कुतो न स्यात्, विभागस्योभयत्रापि साम्यात्। उत्तरविभागे कर्म निमित्तकारणमित्यतो नेति चेन्न। आद्यविभागजननेनैवोपक्षीणस्य कारणत्वानवधारणात्। अवधारणे वाऽसमवायित्वस्य अनिवारणात्। अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यलं विस्तरेण॥

परि०— एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **विमतं कर्म द्रव्यारम्भकानारम्भकेत्यादिना**। परेण हि तन्तुकर्मणस्तन्त्वन्तरसंयोगमाकाशसंयोगं च प्रत्यसमवायिकारणत्वमङ्गीकृतम्। तादृशविभागद्वयं प्रति तु तथात्वं नोपेतम्। तथा च विभागद्वयाजनकत्ववत् संयोगद्वयाजनकत्वस्यापि सुसा(धन)ध्यत्वादाभाससाम्यमित्यर्थः। **सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति**। विमतं कर्म प्रागुक्तविभागद्वयजनकं द्वितन्तुकपटावयवकर्मत्वात् तादृशसंयोगद्वयजनककर्मवदित्यपि प्रयोगसम्भवादिति भावः। प्रतिपक्षानुदयमाशङ्कते **यदाकाशेति**। **इति व्याप्तेरिति**। यथाङ्गुलिकर्मेति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः। **सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापीति**। सक्रियस्येवाक्रियस्यापीत्यर्थः। तन्तोरिति विशेष्यानुकर्षः। **विभागस्येति**। तन्त्वाकाशविभागस्य तन्तुकर्मणि सत्यसति चोभयत्र साम्यादित्यर्थः। यद्वा तन्तुद्वयविभागजनकस्य तन्त्वाकाशविभागजनने कर्मसत्त्वासत्त्वयोः साम्यादित्यर्थः। **उत्तरविभाग इति**। तन्त्वाकाशविभाग इत्यर्थः। यद्वा सकर्मकस्य श्येनस्येवाकर्मकस्यापि स्थाणोरित्यर्थः। **उभयत्र** श्येने स्थाणौ चेत्यर्थः। **नेति चेदिति**। अकर्मकस्यापि कुतो न स्यादिति दोषो न चेदित्यर्थः। असमवायित्वस्येति पदच्छेदः। समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिलक्षणसम्भवादिति भावः। **संयोगविभागयोरवान्तरभेदनिरासः**॥

सु०— एवं छलत्वेनानवस्थाप्रसङ्गं निराकृत्य प्रकारान्तरेण निराकरोति **अंश इति**।

अनु०— **अंशे संयोगदृष्टेश्च**

अंशि**संयोग**स्यांशवृत्तित्व**दृष्टेश्च** नानवस्थादोष इत्यर्थः।

दृष्टत्वे कथमदोषत्वमित्यत आह **दृष्ट इति**।

दृष्टे का साऽनवस्थितिः।

आपादकेऽर्थे **दृष्टे** सति **सा अनवस्थितिः का,** न दूषणमिति यावत्।

एतदुक्तं भवति। 'यद्यंशतः संयोगः स्यात् तदा अनवस्था स्यात्, ततश्च संयोगाभाव एवापद्येत, न चासौ युक्तः, तस्मान्नांशतः संयोग' इति हि विपर्यये पर्यवसानं कर्तव्यम्; अनवस्थायास्तर्कत्वात्, विपर्ययापर्यवसायिनश्च तर्काभासत्वनियमात्।

परि०— एवं छलत्वेनेति । 'सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादि'त्युक्तस्यैकस्मिन् जात एवेत्यादिनाऽनुदितमभिप्रायान्तरं ग्रन्थकृदनभिमतमेव प्रकल्प्योक्तो योऽनवस्थाप्रसङ्गस्तं छलोत्तरमेतदिति 'अंशांशिनोरभेदेन तु' इत्यादिग्रन्थेन निराकृत्येत्यर्थः ।

सु०— अत्रांशतः संयोगो न भवतीति कोऽर्थः यद्यंशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकतानियमो नास्तीति, तर्ह्योमिति वदामः ।

यद्यंशिसंयोगोंऽशवृत्तिर्न भवतीति; तन्न घटाद्यंशिसंयोगस्य तदंशवृत्तितायाः प्रत्यक्षदृष्टत्वेन विपर्ययपर्यवसानस्य वाधितत्वात् ।

घटसंयोगो घट एव वर्तते, किन्त्वव्याप्यवृत्तित्वात्तदंशवृत्तिरिवावभासत इति चेत् । केयमव्याप्यवृत्तिता नाम अन्या अंशवृत्तित्वात् । स्वाभावसमानाधिकरणत्वमिति चेन्न, विरुद्धत्वात् । दृष्टत्वादविरोध इति चेन्न, किमंशभेदेन भावाभावौ दृश्येते उत घट एवेति सन्देहात् । न ह्यविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताऽङ्गीकर्तुमुचिता । उपाधिभेदादविरोध इति चेत्, के त उपाधयः । अंशा एवेति चेत्, त एव सन्तु तर्हि संयोगभावाभावाश्रयाः किमं(शि)शवृत्तित्वेन विरुद्धेन अङ्गीकृतेन, अंशांशिनोरभेदेनातिप्रसङ्गस्यापास्तत्वादिति ।

परि०— इति सन्देहादिति । तथा च दृष्टत्वादिति हेतुः सन्दिग्धासिद्ध इति भावः । भवतामपि तदंशवृत्तित्वानिर्णय एवेत्यत आह **न ह्यविरुद्धेति** । भिन्नांशवृत्तित्वेनेति योज्यम् । ननूक्तमत्र घटांशसंयोगः यदि घटवृत्तिः तर्हि पटवृत्तिरपि स्यादित्यत आह **अंशांशिनोरभेदेनेति** । संयोगस्य पराभिप्रेताव्याप्यवृत्तित्वनिरासः ॥

सु०— प्रतितर्कपराहतत्वाच्चाप्रसङ्गोऽयमित्याह **यदीति** ।

अनु०— यद्यंशगो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथम् ।

यदि कारणानां **संयोगः** तद् अंशवृत्तिः **न** स्यात् तदा तदारब्धेषु **कार्येषु** कारणा-पेक्षया परिमाणोत्कर्षो न स्यादित्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । कारणपरिमाणापेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्तावत् सर्वत्र प्रचयजन्यः, द्वितूलके तथा दर्शनात्, प्रचयहीनतूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्ये तदभावोपलम्भाच्च । प्रचयश्च कारणयोः प्रशिथिलः संयोगः । प्रशिथिलता च संयोगस्य केषुचिदंशेषु वृत्तिः केषुचिदवृत्तिरेव; नान्या, अनिरूपणात् । ततः संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे प्रचयोऽसौ न भवतीति कारणाभावादुत्कृष्टपरिमाणोत्पादो न स्यादिति ।

परि०— अप्रसङ्गोऽयमिति । अयं परोक्तानवस्थाप्रसङ्गस्तर्काप्रतिहतिरूपाङ्गहीनत्वात् अप्रसङ्गः तर्काभास इत्याहेत्यर्थः । द्वितूलक इति । प्रशिथिलावयवसंयोगोपेततूलपिण्डद्वयारब्धसूत्र इत्यर्थः ।

सु०— अस्त्वन्यत्र संयोगो यथातथा, प्रस्तुते परमाणौ संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न; अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणपरिमाणोत्कृष्टस्य कार्यपरिमाणस्य प्रचयाख्यांशवृत्तिसंयोगजत्वावधारणात्, कारणाभावे च कार्याभावनियमात्, परमाणुसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे तत्कार्ये द्व्यणुके परमाणुपरिमाणादुत्कृष्टपरिमाणं नोत्पद्येतेत्यस्यैव बाधकस्य सत्त्वात् ।

'नन्विदमिष्टापादनं परमाणुतो द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षाभावादि'त्यत आह **परमाणोरिति ।**

अनु०— परमाणोरणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः ।

परमाणुपरिमाणात् **अणोः** द्व्यणुकस्य **महत्ता** परिमाणोत्कर्षो **नास्तीति वचोऽद्भुतं** स्वव्याहतं प्रमाणविरुद्धं चेत्यर्थः । 'अयमाढ्योऽयं परमाढ्य' इतिवदणुपरमाणुशब्दाभ्यामेव परिमाणतारतम्यावगतेस्तदभाववचनं स्वव्याहतं भवति । द्वितन्तुकपरिमाणवद(संमृदि)समुदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वेन द्व्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणादुत्कर्षस्यानुमानावगतत्वाच्चेति ।

परि०— स्वव्याहतिं प्रमाणविरोधं च क्रमेण दर्शयति अयमाढ्य इति द्वितन्तुकेति च ।

सु०— 'ननु यत् कारणपरिमाणजन्यमुत्कृष्टपरिमाणं तदेव प्रचयजन्यम् । त्र्यणुकपरिमाणवद् द्व्यणुकपरिमाणमपि कारणपरिमाणजन्यं न भवति, किन्तु कारणसङ्ख्याजन्यमेव । तत्कथं परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादापादनम्' इत्यत आह **अणूनामिति ।**

अनु०— अणूनां प्रथिमापेक्षां विनैव त्र्यणुकेऽपि सः ।
परमाणोर्महत्त्वं च विनेत्येतद्वचः कथम् ॥

द्व्यणुकानां परिमाणोत्कर्षापेक्षां **विनैव** सङ्ख्यामात्रेण **त्र्यणुके स** परिमाणोत्कर्षो जायते । तथा **परमाणोर्महत्त्वं** परिमाणोत्कर्षं **विना** केवलसङ्ख्यया, द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षो जायत, **इत्येतद्वचः कथं** घटते । 'महद्दीर्घवद्वे'ति निरस्तत्वादिति भावः । **चा**पिशब्दावितरेतरसमुच्चये ।

अत्र परिमाणमात्रग्रहणे कर्तव्ये **प्रथिमेति महत्त्वमिति** चोक्तिर्विसदृशपरिमाणत्वस्यानपेक्षाहेतोः निराकरणं स्मारयितुमिति।

परि०— विसदृशपरिमाणत्वस्यानपेक्षाहेतोरिति । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमा(णे स्वोत्पत्तौ पर)णोत्पत्तौ स्वकारणपरमाणुद्व्यणुकगतपरिमाणे नापेक्ष्येते । विसदृशत्वात् । विजातीयत्वादित्यस्य पराभिमतहेतोः 'महत्त्वं च परमाणावणावपी'त्यादिना कृतं निराकरणं स्मारयितुमित्यर्थः । **परोक्तानवस्थायास्तर्कपराहत्युक्तिः** ।

सु०— 'अंशांशिनोरत्यन्ताभेदो भेदाभेदौ चे'ति यदुक्तं तद्विशदयति **अंशिन इति**।

अनु०— **अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा।**

यथा गगनादेर्यावदंशभाविनः **अंशिनः स्वांशैः अत्यन्ताभेदः** तथा पटादेः **अंशिनः**अपि **सर्वैः अंशैः अत्यन्ताभेदः। एकैकांशेन तु भिदाभिदा। 'अयम्'** इत्युत्तरवाक्येन सम्बध्यते।

नन्वेतदयुक्तम् । सर्वतन्तुभावेऽपि कदाचित्पटस्याभावात्, खण्डिते भेदाभेदस्वीकारात्; अत एकेनेव सर्वैरपि तन्तुभिः पटस्य भेदाभेदावेवोचितौ । तथा चोक्तं ब्रह्मतर्के, 'तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत् तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेदि'ति । उच्यते । 'व्यतिषङ्गविशिष्टा हि तन्तवोऽवगम्यन्ते, न च तद्भावे कदाऽपि पटाभावः; तस्माद्व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पटस्यात्यन्ताभेद एव। अविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिस्तु भेदाभेदावेवे'ति न कश्चिद्विरोधः।

नन्वेवं तर्हि व्यतिषक्ततन्तुव्यतिरेकेण पटाभावे परमाणुपुञ्जवादापत्तिरिति। मैवम्। यथा हि गुणानां द्रव्याभेदे(ऽपि) न द्रव्यं निर्गुणम्, यथा च परेषां सामान्यादावतिरिक्तसत्ताभावे-(ऽपि) नासत्त्वम्; तथा व्यतिषक्ततन्तव एव पटस्तथाऽपि न पटाभावः, किन्तु सन्ति व्यतिषक्तास्तन्तवः पटश्च। स च तेभ्यो न भिद्यत इति। कथमेतदिति चेत्, विशेषशक्त्यैवेति ब्रूमः।

परि०— **उत्तरवाक्य इति** । सर्वप्रत्यक्षेति वाक्य इत्यर्थः । **उक्तं ब्रह्मतर्क इति** । भेदाभेदावित्येतत्प्रमेयमेकादशाध्यायगीतातात्पर्योदाहृतब्रह्मतर्के पूर्वार्धेऽभेदस्य, उत्तरार्धे भेदस्य च प्रतीत्योक्तमित्यर्थः । तन्तुभाव इत्यस्य तन्तूनां भावे सत्त्व इत्यर्थः । **व्यतिषङ्गेति** । तिर्यगूर्ध्वरूपेण संश्लेषविशेषविशिष्टेत्यर्थः । **अवगम्यन्त इति** । प्रत्यक्षसिद्धा इत्यर्थः । तन्तुभ्योऽन्य इति पूर्वार्धेऽनुपपत्तिमाशङ्क्याभिप्रायमाह **नन्वेवं तर्हीति** । न द्रव्यमिति नासत्त्वमिति च पदच्छेदः । **पटश्चेति** । अस्तीति योज्यम् । **विशेषशक्त्यैवेति** । विशेषशब्दितवस्तुसामर्थ्येनैवेत्यर्थः ।

सु०— ननु व्यतिषक्तसर्वतन्तुभ्योऽपि पटस्य भेदोऽङ्गीकार्यः, तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्य जायमानत्वात्। कथं चैकैकतन्तुनाऽभेदः एकैकत्र पटबुद्ध्यभावादित्यत आह **सर्वेति**।

अनु०— **सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोह्यते ।**

उक्तः **अयमर्थः सर्वप्रत्यक्षविषयो** यस्मात् तस्मात् **कथमेवापोह्यते** ।

एतदुक्तं भवति । अस्ति तावद्व्यतिषक्तसर्वतन्तूनां पटस्य चाभेदे प्रत्यक्षम्, तत्प्रतीतेः सम्बद्धवस्तुद्वयप्रतीतिवैलक्षण्यस्य साक्षिसिद्धत्वात् । न च भेदे प्रमाणमस्ति, येन सोऽपि स्वीकरिष्यते । जायतां नाम तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्तथाऽपि न विवक्षितार्थहानिः; न हि तन्तुव्यतिषङ्गं पटमाचक्ष्महे, किन्तु व्यतिषङ्गे सति यत्तन्तूनां विशिष्टं रूपम् । न चैकैकतन्तु-परित्यागे सर्वतन्तवो नाम सन्ति, अतस्तत्राप्यस्त्येवाभेदप्रतीतिः । एकैकत्र पटबुद्ध्यभावस्तु भेदमाक्षिपति, न तु प्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ।

परि०— अत्रारम्भवादी शङ्कते **ननु व्यतिषक्तेति** । एकैकतन्तुना भेदाभेदावित्यत्राभेदांशमाक्षिपति कथं **चैकैकेति** । अभेद इति पदच्छेदः । अयमिति पूर्वस्मादिहान्वितस्यार्थः **उक्तोऽयमर्थ** इति । **सम्बद्धेति** । कुण्डबदररूपवस्तुद्वयेत्यर्थः । विशिष्टं पदार्थान्तरं विशेष्याभिन्नमिति मतमुपेत्याह **जायन्तां नामेति** । अन्यथा कस्तदा पटोऽवशिष्यत इति तत्त्वप्रकाशिकावाक्यविरोधादित्यन्ये । कथं चैकैकेत्युक्ताक्षेपं प्रत्याह **न चैकैकेति** । अप-वदतीतिशब्दस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः । **अभेदभेदाभेदस्थलोक्तिः** ॥

सु०— "अथापि स्यात् । अवयव्यादीनामवयवादिभिरभेदो नोपपद्यते, एको ह्यवय-व्यनेके चावयवाः; तदभेदेऽवयवानामप्यभेदोऽवयविनो वा भेदः प्रसज्येत । तथा गुणाश्च केचि-दनेकाश्रिताः, एकैव हि संयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्वयोर्वर्तते; तथा विभागव्यक्तिरपि । सङ्ख्या च द्विविधा, एकत्वानेकत्वभेदात्; तत्रैकत्वस्यैकद्रव्यगतत्वेऽपि द्वित्वादिकमनेकाश्रितम् । एवं पृथक्त्वमपि द्विविधम्, एकपृथक्त्वमनेकपृथक्त्वं च; तत्रैकपृथक्त्वस्यैकद्रव्यवृत्तित्वेऽपि द्विपृथ-क्त्वादिकमने(कद्रव्याश्रि)काश्रितमेव । एवञ्च गुणानां गुणिनैक्ये संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदो वा संयोगादिभेदो वाऽऽपद्येत ॥ सामान्यं चैकमनेकाश्रितम्, तस्य व्यक्त्यभेदे व्यक्तीना-मप्यभेदः सामान्यस्य वा भेदः प्रसज्येत" इत्यतः संयोगविभागपृथक्त्वानां तावदनेकाश्रितत्वं नास्तीत्याह **संयोगश्चेति** ।

अनु०— **संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् ।**

भेद इति पृथक्त्वमुच्यते । **चशब्दा** इतरेतरयोगे । **पृथक्पृथगेव** एकैकद्रव्याश्रिता एवे-त्यर्थः । ततश्चैकेन गुणेनाभिन्नत्वे द्रव्ययोरप्यभेदः स्यादित्यतिप्रसङ्गस्यापादकासिद्धिः, अनेक-द्रव्याभिन्नत्वे गुणस्यापि भेदः स्यादित्यस्येष्टापत्तिर्दूषणमित्युक्तं भवति ।

परि०— संयोगविभागपृथक्त्वानां तावदिति। नरत्वादिकमप्येवमिति सामान्यस्यानेकवृत्तित्वं नास्तीति वक्ष्यतीति तावच्छब्दार्थः। एवकारान्वयेनानूद्यार्थमाह **पृथक्पृथगेवैकैकद्रव्याश्रिता एवेत्यर्थ इति**। **एकेन गुणेनेति**। संयोगेनेत्यर्थः।

सु०— ननु घटपटसंयोगविभागभेदा घटपटसम्बन्धितयाऽनुभूयन्ते, तत्कथमेकैकाश्रिताः, तथात्वे चैकैकस्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्गः, इत्यत आह **अन्योन्येति**।

अनु०— **अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते।**

प्रतियोगः = प्रतियोगित्वम्। अन्योन्यस्य प्रतियोगः = अन्योन्यप्रतियोगः। यत्संयोगादिः **उभयोरपि दृश्यते तदन्योन्यप्रतियोगेन हि** निमित्तेन। अत्र **उभयोरपि** इत्यनेकोपलक्षणम्, भेदस्य बहुसम्बन्धितयाऽपि प्रतीतेः।

एतदुक्तं भवति। घटप्रतियोगिकः संयोगादिः पटेऽस्ति, तथा पटप्रतियोगिको घटेऽस्ति। तस्मादुभयसम्बन्धितया प्रतिभासोऽतिप्रसङ्गाभावश्च युज्यत इति।

परि०— **भेदस्य बहुसम्बन्धितयेति**। एते पृथगिति बहुसम्बन्धितया पृथक्त्वस्य प्रतीतेरित्यर्थः। **अतिप्रसङ्गाभावश्चेति**। एकस्मिन्नेव संयुक्तादीत्युक्तातिप्रसङ्गस्याभावश्चेत्यर्थः।

सु०— स्यादेतद्यदि संयोगादीनामेकैकवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात्, तदेव नास्तीत्यत आह **अन्योन्येति**। 'पृथक् पृथगेवे'त्यनुवर्तते। **अन्योन्यप्रतियोगेन** हेतुना **संयोगादिकमुभयोरपि पृथक् पृथगेव हि दृश्यते।**

अयमर्थः। पटो, घटेन संयुक्तो, घटाद्विभक्तो, घटाद्भिन्न, इति पटधर्मः संयोगादिः, घटप्रतियोगिकतया प्रतीयते। यश्च यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मः, यथा स्थविरप्रतियोगिकमपरत्वं न स्थविरधर्मः। तस्मान्नायं संयोगादिर्घटधर्मः। एवं घटधर्मः संयोगादिः पटप्रतियोगितयोपलभ्यमानो न पटधर्मो भवितुमर्हति। तथा च पृथक् पृथगेव संयोगादिरनेकधर्मोऽवगम्यत इति।

परि०— अन्योन्येतिवाक्यमन्यथापि व्याचष्टे **स्यादेतदित्यादिना**। **घटाद्भिन्न इति**। घटात्पृथगित्यर्थः। **न स्थविरधर्म इति**। किन्तु युवधर्म इति भावः। उभयोरपि दृश्यत इत्येतदानुमानिकज्ञप्तिपरतया व्याचष्टे **अनेकधर्मोऽवगम्यत इति**।

सु०— "नन्वस्तु संयोगविभागयोरियं गतिः, न तु पृथक्त्वे। यद्धि 'घटात्पटः पृथक्', 'पटाच्च घटः पृथगि'त्यन्योन्यप्रतियोगिकतया प्रतीयते, तदेकपृथक्त्वं पृथक् पृथगेवाभ्युपगम्यते।

यत्तु 'भिन्नाविमौ', 'भिन्ना इमे' इति प्रतीयते तदनेकपृथक्त्वमनेकाश्रितमेव, प्रतियोग्यनिरूप्य-स्यैकाश्रित(श्रय)त्वे मानाभावादि''त्यत आह **भिन्ना इति**।

अनु०— भिन्ना इति तु भेदानां समुदायो हि दृश्यते।
यथैव च पदार्थानाम्

इमे भिन्ना इति आदिप्रतीतौ **भेदानां समुदायः** अनेकत्वं **हि दृश्यते**। कथम्। **यथैव च पदार्थानाम्**।

एतदुक्तं भवति। यथा हि 'शुक्ला इमे पटा' इत्यादिप्रतीतावनेके पटा अनेकानि च तद्विशेषणानि शौक्ल्यान्यवभासन्ते, तथा 'भिन्ना इमे' इत्यादिप्रतीतावप्यनेके पदार्था अनेके च भेदाः प्रकाशन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यम्। न च विशेषप्रमाणमस्ति, येनात्रान्यो विधिर्भविष्यतीति। एतेन 'संयुक्ताविमावि'त्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता वेदितव्या।

परि०— भिन्नाविमाविति। भेदशब्दोऽत्र पृथक्त्वपरो ज्ञेयः। **मानाभावादिति**। यश्च यत्प्रतियोगिक इति प्रागुक्तयुक्तेरत्रापि सत्त्वादिति भावः। **एतेनेति**। पृथक्त्वप्रतीतिव्याख्यानेन। संयु(क्ताविति)क्तौ विभक्ताविति धीरपि संयोगादिसमुदायविषयतया व्याख्यातेत्यर्थः। अत्र प्रकरणेऽसकृदुपात्तो भेदशब्दः पृथक्त्वपर इत्युपेत्य पृथक्त्वमुपलभ्यत इत्युक्तम्। **इत्यादिप्रतीतिरपीति**। तत्राप्यस्यामुना संयोगोऽस्य विभाग इत्यनेन संयोगादिविषया धीरिति व्याख्यातेत्यर्थः।

सु०— ननु 'अनयोर्भेदः', 'अमीषां भेदः' इति प्रतीतावनेकाश्रितं पृथक्त्वमुपलभ्यते, तत्कथमेतदिति चेत्; किमत्रानेकस्य धर्मितयाऽवभासं प्रमाणयसि, उत धर्मस्यैकत्वावभासम्, उतोभयावभासम्। पक्षत्रयेऽप्युत्तरमाह **अनयोरिति**।

अनु०— अनयोर्भेद इत्यपि।
इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः॥

अस्यामपि प्रतीतौ **इतो** घटात् **अमुष्य** पटस्य **अमुतः** पटात् **अमुष्य** घटस्य भेद इत्येवं **द्विधर्मिको भेदो दृष्टः**। तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि धर्मस्यैकत्वावभासासम्मतेर्नानेनाभिमतार्थसिद्धिरित्युक्तं भवति। अनेनैव 'अनयोः संयोग' इत्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता द्रष्टव्या।

'ननु वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः। भेद इति चैकवचनं प्रयुज्यते। तेन अनुमीयतेऽस्यां प्रतीतावेक एव भेदो द्विधर्मिको दृष्ट इति। तस्मात् अन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वं प्रतीतेर्न वक्तुं शक्यमि'त्यत आह **तत्रेति**।

तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा।

तत्र 'अनयोर्भेद' इत्यादिवाक्ये, भेदद्वये वा। **'भोजनम्'** इत्येकवचनम्, **यथा** तथेत्यर्थः। एतेन एकवचनेन प्रतीतेरेकार्थविषयत्वानुमानेऽनैकान्तिकत्वं समुदायविषयत्वेन अन्यथासिद्धिश्चेत्युक्तं भवति। अवयविनस्त्वेकत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः, आकाशस्य स्वावयवैरभेदवदवयवानामप्यभेदस्य अङ्गीकृतत्वात्। पटस्य च यादृशेन तन्तुसमुदायेनात्यन्ताभेदोऽभिहितः स एक एव। व्यतिषक्तानां तन्तूनां विशिष्टाकारो ह्यसौ। स चागन्तुकत्वात् तन्तुभ्यो भिन्नाभिन्न एव। एकैकेन तन्तुना सर्वैश्चाऽ:ऽेदेऽपि भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नान्योन्याभेदप्रसक्तिरिति स्वयमेवोह्यतामिति नोक्तम्।

परि०— वचनलिङ्गा इति बहुव्रीहिः। **तेनानुमीयत इति**। अनयोर्भेद इत्यादिवाक्ये प्रतीतं पृथक्त्वादिकमप्येकैकमेव भवितुमर्हति एकवचनान्तया आप्तोक्तत्वात्। घटोऽस्तीत्यादिवाक्यप्रतीतघटादिवदित्यनुमीयत इत्यर्थः। यदुक्तं प्राक् 'एको ह्यवयवी अनेके चावयवाः तदभेदेऽवयवानामप्यभेदः अवयविनो वा भेदः प्रसज्यत' इति तदुद्धरति **अवयविनस्त्वेकत्वेऽपीति**। अवयविपदेनाकाशादिरकार्योऽभिमतः, अथ कार्यो घटादिरुभयत्रापि क्रमेण समाधिमाह **आकाशस्येत्यादिना**। एकेन पटेनाभेदे तन्तूनामन्योन्याभेदापादनं किं व्यतिषङ्गदशायामथान्यदा। आद्ये नानिष्टमित्याह **यादृशेनेति**। अन्त्ये आह **स चेति**। **तन्तुभ्य इति**। अव्यतिषक्तेभ्य इति भावः। तावता कथमुक्तदोषनिरास इत्यत आह **एकैकेनेति**। **नोक्तं** ग्रन्थकृतेति योज्यम्।

सु०— नन्वेवं तर्हि संयोगादेरप्येकैकाश्रितत्वं न वक्तव्यम्, अयावद्द्रव्यभावित्वेन भेदाभेदाभ्यामेवोक्ताक्षेपसमाधानादिति। सत्यम्। तथाऽपि वस्तुस्थितिरियमुक्तेत्यदोषः।

परि०— **उक्ताक्षेपेति**। संयोगिनोरप्यैक्यापादनरूपेत्यर्थः। नायं समाधिरिति पदच्छेदः।

सु०— अपि चाजसंयोगे नायं समाधिः सम्भवति। स एव नास्ति प्रमाणाभावादिति चेन्न, परमाणोः आकाशादिसंयोगाङ्गीकारात्। सोऽपि परमाणुकर्मज इति चेन्न, प्रागसंयोगप्रसङ्गात्। अंशभेदान्नेति चेन्न, स्वाभाविकस्यानभ्युपगमात्, औपाधिकस्य च निराकरिष्यमाणत्वात्।

परि०— **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। 'यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यत' इत्यादिनाऽत्रैव समवायनिरासप्रकरणे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— किञ्चाकाशमीश्वरेण संयुज्यते द्रव्यत्वाद्घटवत्। न च मूर्तत्वमुपाधिर्विशेषणवैयर्थ्यात्। परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं हि मूर्तत्वम्; तत्र परिमाणवत्त्वेनैवालम्, परिच्छिन्नत्वविशेषणं तु व्यर्थमेव।

आकाशमीश्वरेण न संयुज्यते अमूर्तत्वाद्रूपवदिति चेन्न, अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति।

परि०— **व्यर्थमेवेति** । न च साधनाव्यापकत्वार्थं तदर्थवदिति वाच्यम् । व्याप्तिग्रहौपयिकस्यैव त्वन्मतेऽर्थवत्त्वात् । साध्यसमव्याप्त उपाधिरिति मते परिमाणवत्त्वेनैव साध्यव्याप्यत्वस्येव साध्यव्यापकत्वस्य च ग्रहणसम्भवेन गुरुधर्मावच्छेदेन तयोरग्रहणे साध्यव्यापकत्वाद्यभावापत्तेः । तदिदमाह **व्यर्थमेवेति** । संयोगादे-रयुगधर्मत्वोक्तिः ॥

सु०— इदानीं सामान्यस्यैकैकाश्रितत्वमाह **नरत्वादिकमिति**।

अनु०— **नरत्वादिकमप्येवं**

एवं संयोगादिवदेकैकवृत्तीत्यर्थः । 'सामान्यमपी'ति वक्तव्ये ब्राह्मणत्वादेरयावद्द्रव्य-भावित्वेनापि तत्र परिहारः सम्भवतीति ज्ञापयितुं **'नरत्वादिकम्'** इत्युक्तम् । उपपादनं च नैकप्रकारमिति योगविभागः।

कुतो नरत्वादिकं प्रतिव्यक्ति भिन्नमित्यत आह **तत्तदिति**।

तत्तद्धर्मतयेयते।

यथा हि नरेषूपलभ्यमानेषु तदीयं रूपादिकं प्रतिनियतमुपलभ्यते। तथा नरत्वादिकमपि **तत्तत्** नियत**धर्मतया** एव **ईयते** दृश्यते, इति प्रत्यक्षमुक्तम्।

परि०— **अयावद्द्रव्यभावित्वेनापीति** । महापातकादिना ब्राह्मणत्वादेर्नाशेन तस्य यावत्स्वाश्रयभावि-त्वाभावेन स्वाश्रयाद्भेदस्यापि सम्भवाद्ब्राह्मणत्वादेरनेकव्यक्त्यनुगतस्य व्यक्त्या साकमभेदे व्यक्तीनामन्योन्यमभेदः स्यादिति दोषपरिहारः सम्भवति । नरत्वादेरनेकानुगतस्य व्यक्त्यभेदे व्यक्तीनामभेदो दुष्परिहरः । अतस्तस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वोक्तौ च व्यक्तिभेदापत्तिदोषपरिहारार्थ इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । ननु 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथगिति' वाक्य एव नरत्वादिसामान्यमप्यसङ्गृह्य 'नरत्वादिकमप्येवमि'ति भिन्नवाक्येन सामान्यस्यैकाश्रितत्वं किमर्थमुक्तमित्यत आह **उपपादनं चेति** । संयोगादेः घटः पटेन संयुक्तः पटाद्विभक्त इति पटाद्यन्यप्रतियोगिकतया घटादिधर्मिकतया प्रतीत्या प्रतियोगिधर्मिताऽयोगेनैकधर्मत्वम् । जातेस्त्वेकप्रतीतावेव प्रतीतेरेकधर्मित्वमित्येवं धर्मिप्रतियोगिविभागा-द्वाक्यभेदः ।

सु०— यद्वा 'योऽनेकाश्रितो धर्मो नासावेकैकप्रतीतौ प्रतीयते, यथा द्वित्वादि; प्रतीयते च नरत्वादिकमेकैकप्रतीतावतो नानुगतमि'त्यनुमानमनेन सूचयति।

किञ्च 'नरत्वादिकं नानेकानुवृत्तं धर्मत्वाद्रूपादिवत्' अस्याभासोद्धारं करोति **नेति**।

अनु०— न सर्वधर्म एकोऽस्ति

सर्वधर्मः अनेकवृत्तिधर्मः । तेन धर्मत्वं न भग्नव्याप्तिकमिति शेषः । पक्षधर्मता तु स्फुटैवेति ।

सु०— 'नन्वनेकत्वसङ्ख्या तावदनेकाश्रिता, एकैकस्मिन्द्वित्वादेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । न हि द्वित्वादिकमेकैकप्रतीतौ प्रतीयते, न च प्रतियोगिनिरूप्यम्, धर्मितयैवानेकेषामनुभवात् । अतो धर्मत्वहेतोस्तत्रानैकान्त्यमि'त्यत आह **समुदायस्त्विति** ।

अनु०— समुदायस्तु भिन्नगः ।

समुदायः अनेकत्वं **भिन्नगः** अनेकाश्रितः ।

सत्यमनेकत्वसङ्ख्याऽनेकाश्रिता, तथाऽपि तदन्यत्वेन हेतुविशेषणाददोष इति भावः । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति नाश्रययोरभेदापत्तिः ।

परि०— नन्वेकप्रतीतावप्रतीयमानद्वित्वादिकं संयोगादिवदेकैकाश्रितमस्त्वित्यत आह **न च प्रतियोगिनिरूप्यमिति** । एवं तर्हि प्रागुक्ततदाश्रितव्यक्त्यभेददोषः स्यादेवेत्यत आह **सा चेति** ।

सु०— प्राभाकरास्त्वाहुः "सादृश्यं तावदेकमनेकानुगतं, तत्र धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः ॥ न च वाच्यं सामान्यमेव सादृश्यमतः पक्षे व्यभिचारचोदनेयमनुपपन्नेति, जातिसङ्करप्रसङ्गात् । अस्ति हि कयोश्चिदश्वरासभव्यक्त्योः सादृश्यं; तत्र यदि सादृश्यमश्वत्वात्परं तदा सर्वेषामप्यश्वानां रासभसादृश्यं स्यात्, यदि चापरं तदा रासभव्यक्तावप्यश्वत्वं स्यात् । एवं रासभत्वेऽपि वाच्यम् ॥ न सादृश्यमश्वरासभवृत्ति ब्रूमः, किन्तु तदवयववृत्ति, द्रव्यगुणावयवकर्मवृत्तीनि सामान्यान्येव हि सादृश्यनामान्यभ्युपगच्छामोऽतो न जातिसङ्करदोष इति चेन्न; 'गौर्गवयेन सदृशी'त्यादिव्यवहाराणाममुख्यत्वप्रसङ्गात् । न च 'सामान्यं प्रतियोगिनिरूप्यम्, तन्निरूप्यं च सादृश्यमि'ति स्फुटोऽनयोर्भेद इति ।" अत आह **एतादृशं चेति** ।

अनु०— एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथक् ।

भवतु सादृश्यं सामान्यतो भिन्नं तथाऽपि तत्पदार्थेषु **पृथक् पृथक्** एवेति न तेन धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः । **एतादृशम्** इति तत्रोक्तहेत्वतिदेशः । न हि सादृश्यस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणमस्ति, 'सदृशाविमावि'त्यादेः 'शुक्लाविमावि'त्यादिवदुपपत्तेः, 'अनयोः सादृश्यमि'त्यादेश्च 'अस्य अनेन सादृश्यम्', 'अस्य अनेन सादृश्यमि'त्युपपत्तेः । एकवचनस्य (च) 'विप्राणां

भोजनमि'त्यादिवदुपपन्नत्वात्, प्रतियोगिनो धर्मित्वासम्भवाच्च। एकाश्रितत्वेऽपि प्रतियोगि-निरूप्यत्वेनैकैकप्रतीतावपि अप्रतीतिसम्भवाच्चेति।

परि०— **सङ्करप्रसङ्गादिति**। अश्वत्वादिजात्येति योज्यम्। **यदि सादृश्यमिति**। त्वया जातित्वेनोपेत-मश्वनिष्ठं रासभव्यक्तिसादृश्यमश्वत्वात्परमश्वत्वजातिव्यापकजातिरित्यर्थः। अश्वत्वं व्याप्यं स्यादिति यावत्। व्यापक-मित्यर्थः। **अपरमिति**। अश्वत्वव्याप्यमित्यर्थः। **रासभव्यक्ताविति**। रासभव्यक्तौ रासभान्तरसादृश्यस्य सत्त्वा-द्व्याप्यवृत्तौ व्यापकसत्त्वनियमादिति भावः। **एवं रासभत्वेऽपीति**। रासभविशेषस्थमश्वसाम्यं सादृश्यं जातिरूपं चेद्रासभत्वात् परं चेत् तदा सर्वरासभानामश्वसादृश्यप्रसङ्गः। यदि चापरं तदा अश्वव्यक्तावपि तत्सादृश्यस्य सत्त्वा-द्रासभत्वं स्यादित्येवं वाच्यमित्यर्थः। तथा च परस्परपरिहारेण सतोरश्वत्वरासभसादृश्ययोः एकव्यक्तिविशेषेऽश्वादौ समावेशात् साङ्कर्यमतो न जातिः सादृश्यमित्यर्थः। **अश्वरासभवृत्तीति**। 'सामान्यमि'ति विशेष्यमनुषज्यते। **तदव-यववृत्तीति**। तदवयवादिवृत्तिसामान्यमेव सादृश्यं ब्रूम इत्यर्थः। 'सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्। भिन्न-प्रधानसामान्यवृत्तिसादृश्यमुच्यते' इति श्लोकार्थोक्त्या पराभिप्रायं व्यनक्ति **द्रव्यगुणेति**। ययोर्द्रव्ययोः सादृश्यमुच्यते तयोर्द्रव्ययोर्ये गुणाः ये चावयवाः यानि च कर्माणि तद्वृत्तीनि सामान्यान्येवेत्यर्थः। 'भिन्नप्रधाने'त्यस्य भिन्ने प्रधान-सामान्ये गोत्वगवयत्वे ययोस्तौ गो-गवयौ तद्वृत्तीत्यर्थः॥ अतिदेशमेव व्यनक्ति न हीत्यादिना। **प्रतियोगिन इति**। अनयोः सादृश्यमित्यत्रान्यतरस्य प्रतियोगित्वनियमेन तस्य धर्मित्वायोगात् कथमनेकाश्रितत्वं सादृश्यस्येत्यर्थः।

सु०— नरत्वादिसामान्यस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेऽनुमानान्तरमाह एकस्मिन्निति।

अनु०— एकस्मिन्स विनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते।

एकस्मिन् नरे नष्टे तदाश्रितं तावन्नष्टम्, तथा **अपि स** नरत्वलक्षणो धर्मः **अन्यत्र** नरान्तरे **दृश्यत एव यतः** अतोऽपि 'नरत्वादिकमि'त्युक्तेन सम्बन्धः।

यद्वा विनष्टं विनाशः, सह विनष्टेन वर्तत इति सविनष्टं, तस्मिन्विनाशवतीति यावत्।

अथवा आश्रयेण सह विनष्टं सविनष्टं तस्मिन्निति योजना।

अयमत्र प्रयोगः। नष्टानष्टवर्ति नरत्वं भेदवत् विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्छायाऽऽतपवत्। न चासिद्धो हेतुः; नष्टाश्रयस्य नरत्वस्य नष्टत्वात्, अन्यस्य तु दृश्यमानत्वेन अविनष्टत्वात्॥ यद्वेदं नरत्वं विनष्टान्नरत्वाद्भिद्यतेऽविनष्टत्वाद्घटवत्॥ यदि वा तन्नरत्वमविनष्टान्नरत्वाद्भिद्यते विनष्टत्वाद्घटवदिति।

परि०— 'विनष्टे' इति भावे निष्ठाप्रत्यय इति भावेनाह **विनष्टं विनाश इति**। **यदि वा तन्नरत्वमिति**। नष्टेऽप्यनष्टभेदस्य कारणात्मत्वेन सत्त्वस्य 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादी'त्यत्र वक्ष्यमाणत्वादयं प्रयोगो नायुक्त इति ध्येयम्।

सु०— भवेदेतद्यदि विनष्टनराश्रितमपि नरत्वं विनश्येत्। न चैतदस्ति तस्य नित्यत्वादित्यत आह **कुत इति**।

अनु०— **कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते।**

भस्मत्वमाप्तस्य नरस्येति शेषः। **पुनः** आश्रयनाशोत्तरकालम्। **इष्यते** अस्तित्वेनेति शेषः।

'नष्टस्ये'ति वक्तव्ये 'भस्मत्वमाप्तस्ये'ति वचनमवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशो न तु तार्किकादीनामिव 'सर्वथा नास्तित्वमि'ति सूचयितुम्। आश्रयनाशोत्तरकालं सामान्यसत्त्वं; 'विमतं विनाशवत् विनाशवदाश्रयसमवेतत्वाद्रूपादिवत्' इत्यादिप्रमाणविरुद्धम्, अप्रामाणिकं चेत्यर्थः।

परि०— पुनरित्यनुवादः। स्वाश्रयनाशोत्तरकालमिति व्याख्या। सामान्यसत्त्वमित्यस्य इत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यादिनाऽन्वयः।

सु०— 'नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः सत्त्वं न निष्प्रमाणकं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। नष्टानष्टनराश्रितं नरत्वं तावदेकम्, तच्चाविनष्टे नरे पुनरुपलभ्यते। अत एवानुमानमपि बाधितविषयमि'त्यत आह **एकत्व इति**।

अनु०— **एकत्वे नास्ति मानं च**

स्यादेतद्यद्येतयोः **एकत्वे मानं** स्यात्, **न च** तद् **अस्ति** इत्यर्थः। न च प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणम्, तस्य स्वरूपतः प्रमाणत्वेन च सन्दिग्धत्वात्। चशब्देनान्योन्याश्रयत्वं समुच्चिनोति, 'एकत्वे हि पुनः (तस्य) सत्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चैकत्वसिद्धिरि'ति।

एवं सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदे प्रत्यक्षानुमानान्युक्त्वा श्रुतिमप्याह **श्रुतिरपीति**।

श्रुतिरप्याह सादरम्।
भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि॥
स्वैःस्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः।
अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः॥
न केनचिदभिन्नोऽतो भगवान् स्वगुणैर्विना।
इति

आह 'सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदमि'ति शेषः। **भिन्नाः** परस्परतो भेदवन्तः। अन्योन्यं भिन्ना धर्मा येषां ते **भिन्नधर्माः**। भिन्नधर्मा इत्यनेनाश्रयतोऽपि भेदोऽभिहित इति शङ्कानिरासार्थमुक्तं **स्वैरिति**। **स्वरूपैरपि** यथा भगवान् मत्स्यादिभिः। 'स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च' इत्यस्यापवादः 'अनिवृत्ते'ति। अनिवृत्तेऽप्याश्रये विनाशो येषां ते तथोक्ताः। **यथाऽऽमघटश्यामतादयः**। **उभयरूपका** भिन्नाभिन्नाः। न केनचिदिति श्रुतिः स्वप्रकृतमुपसंहरति। अत्र **सर्वश** इत्यादिवचनादुक्तविवरणाच्चादरः प्रतीयते।

१५७ **परि०— प्रत्यक्षानुमानानीति**। 'तत्तद्धर्मतयेयते' इत्यत्रास्य प्रत्यक्षादिपरत्वेन व्याख्यानादिति भावः। 'स्वरूपैरपी'त्यस्य स्वकीयावतारविग्रहैरभिन्ना इत्यर्थमुपेत्य तस्य स्थलमाह **स्वरूपैरित्यादिना**। **आमघटेति**। अपक्वघटेत्यर्थः। उदाहृतवाक्ये भगवतोऽप्रकृतत्वात् कथं 'भगवानि'त्युपसंहार इत्यत आह **न केनचिदिति**। उपसंहरतीत्यन्वयः। कर्त्राद्याकाङ्क्षायां **श्रुतिः स्वप्रकृतमित्युक्तम्**। मूलकृदनुदाहृते पूर्वभागे प्रकृतमित्यर्थः। 'श्रुतिरप्याह सादरमि'त्युक्तं मूले। तत्रादरज्ञापकमाह **सर्वश इत्यादीति**। **आदिपदेन** 'अनिवृत्तविनाशाश्चे'त्यपवादवचनग्रहः। 'आदराभावे सर्वश' इति प्रागुक्तस्यापवादं च न ब्रूयादिति भावः। भिन्नधर्मा इत्यत्राश्रयतोऽपि भेदो नाभिमतः। किन्त्वेकव्यक्तिधर्मापेक्षया व्यक्त्यन्तरधर्माणामेवेति भावेन 'स्वैःस्वैर्धर्मैरभिन्ना' इत्यनेन 'भिन्नधर्मा' इ(त्युक्तस्य)त्यस्य विवरणाच्चेत्यर्थः।

सु०— ननु घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्य, अग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु, कर्माण्युत्पद्यन्ते। तेभ्यो विभागाः, विभागेभ्यस्संयोगविनाशाः। संयोगविनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति। तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां विनाशः। पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते। तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते। तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिर्भवति। तत्कथमामघटश्यामत्वादीनामयावद्व्यभावित्वमुच्यते।

मैवम्। अत्र प्रमाणाभावात्।

परि०— पीलुपाकप्रक्रियामाश्रित्य शङ्कते **ननु घटादेरिति**। कुम्भकारेण पाकार्थं निक्षिप्तघटादेरित्यर्थः। **अभिघातो** नाम बलवदग्निसंयोगः। **नोदनं** नाम स्वस्थानाद्वस्तुनश्चलनहेतुसंयोगविशेषः। **कार्यद्रव्यमिति**। द्व्यणुकप्रभृत्यन्त्यावयविपर्यन्तं कार्यद्रव्यमित्यर्थः। संयोगनाशविभागादिशब्देन तत्तत्कार्यावयवपरमाणुसंयोगनाशादयो ग्राह्याः। **श्यामादीनामिति**। रसादिरादिपदार्थः। **उत्पन्नपाकजेष्विति**। उत्पन्नानि पाकजानि रूपादीनि येषां तेष्वित्यर्थः। **कारणगुणप्रक्रमेणेति**। कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति क्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तं रूपाद्युत्पत्तिरित्यर्थः। **अत्रेति**। उक्तविधनाशोत्पत्त्योः प्रमाणाभावादित्यर्थः।

सु०— 'नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम्, कर्मसु विभागाः, तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, तत्र कार्यद्रव्यविनाशः, तत्र च पूर्वरूपादिपरावृत्तिः। तथा रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणम्, सा तदवयवपरम्परायाम्, सा द्व्यणुके, तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे, स च तत्क्रियायाम्, साऽदृष्टवदात्मसंयोगे' इति चेन्न, परमाणुष्विव कार्यद्रव्येषु पूर्वरूपादिनिवृत्तेरपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुपपत्तेः। 'पार्थिवावयविरूपादयः, स्वाश्रयविनाशादेव विनश्यन्ति, अवयविरूपादित्वात् दग्धपटरूपादिवत्; कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एव तद्वदेवे'ति चेन्न। क्वचित्सत्याश्रयेऽपि रूपा(दीनां वि)दिविनाशेऽग्निसंयोगजत्वे च विरोधाभावात्। अन्यथा 'कार्यद्रव्यं संयोगविनाशादेव विनश्यति कार्यद्रव्यत्वात् द्व्यणुकवदि'त्यादिकमपि स्यात्।

परि०— उत्तरोत्तरकार्याण्येव पूर्वपूर्वकारणरूपार्थेषु प्रमाणमिति शङ्कते **नोदनादीति**। अभिघात आदिपदार्थः। परावृत्तिरितिपर्यन्तं प्रमाणमि(त्यनु)त्यावृत्तिः। **सेति**। रूपाद्यन्तरोत्पत्त्यनुमितस्थूलद्रव्योत्पत्तिरित्यर्थः। **कारणगुणेभ्य इति**। प्रयोगान्तरे पार्थिवावयविरूपादय इति पक्षस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया। **तत एवेति**। अवयविरूपादित्वात् पटरूपादिवदेवेत्यर्थः। **विनाशेऽग्निसंयोगजत्वे चेति**। रूपादीनामिति योज्यम्। परमाणाविवेति भावः। तथा च प्रागुक्तप्रयोगावप्रयोजकावित्युक्तं भवति। **इत्यादिकमपीति**। कार्यद्रव्यं समवायिनाशान्नश्यति कार्यद्रव्यत्वात्। द्व्यणुकादिवदितिप्रयोग आदिपदार्थः।

सु०— नन्वग्निसंयोगः सर्वावयवेष्वस्ति न वा। न चेत्तत्र रूपादिविनाशोत्पादासम्भवः, तथा चावयवावयविनोर्विलक्षणरूपादिमत्त्वं स्यात्। आद्येऽग्न्यवयवानां सर्वत्र प्रवेशेन अवयविनाशस्यावर्जनीयत्वमिति चेन्न, अवयविद्रव्याणां सच्छिद्रत्वेन प्रवेशोपपत्तेः, संस्थानापगमाभावेनावयविविनाशायोगात्, तथाविधस्यैवोदाहृतत्वादित्यलम्॥

परि०— **संस्थानेति**। पृथुबुध्नाद्याकाररूपसंस्थानेत्यर्थः। ननु निश्छिद्रे परमाण्वादौ कथमित्यत आह **तथाविधस्येति**। अनिवृत्तविनाशा इत्यत्र सच्छिद्रतयाभिमतस्य घटादेरेव आमघटश्यामतादय इत्युदाहृतत्वादित्यर्थ इत्येके। प्रत्यभिज्ञाविरोधादिवाधकं पीलुपाकप्रक्रियायां स्फुटमिति भावेनोक्तं इत्यलमिति। *जातेः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वे प्रत्यक्षानुमानश्रुतीनामुक्तिः॥*

सु०— एवं सामान्यस्यानेकवृत्तित्वं प्रमाणैरपाकृतम्। तदयुक्तम्। तस्यानेकवृत्तित्वाभावे बाधकसद्भावात्।

तथा हि। सर्वेषु गोपिण्डेषु यद्यनुगतमेकं गोत्वसामान्यं न स्यात् तदा तत्र गोशब्दसङ्गतिग्रहणलक्षणा व्युत्पत्तिर्न स्यात्।

परि०— **बाधकेति** । शक्तिग्रह-कार्यकारणभावग्रह-व्याप्तिग्रह-सामान्यापवादभावरूपबाधकसद्भावादित्यर्थः।

सु०— **वृद्धव्यवहारोपदेशादिना हि व्युत्पत्तिर्भवति। न च प्रतिपिण्डं व्यवहारादिकमस्ति, तेषामानन्त्येन व्युत्पत्तावेव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्गात्; अतो यत्रोपदेशादिकं तत्रैव व्युत्पत्तिर्व्यवहारश्चेति स्यात्। अथ विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि गोपिण्डान्तरे गोशब्द(सङ्गतिं) सङ्केतं गृह्णीयात्; तदाऽश्वपिण्डेऽपि किन्न गृह्णीयात्, अविशेषात्।**

अनुगतगोत्वे तु गोशब्दवृत्तिनिमित्ततयोपदेशादिनाऽवगते नायं दोषः प्रादुष्यात्। तस्मादनेकेष्वेकशब्दसङ्गतिग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुगतमेकमभ्युपगन्तव्यमेव।

परि०— **उपदेशादिनेति**। व्याकरणोपमानकोशादिः आदिपदार्थः। **पुरुषायुषेति**। 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वा' इति निपातनात् साधु। **अथ विनैवैकेनेति**। असाधारणैकधर्मेण विनेत्यर्थः।

सु०— **ननु कथं तर्हि सामान्यरहितेषु पृथिव्यादिषु भूतमूर्तादिशब्दसङ्गतिग्रहणम्। उच्यते। तत्रापि बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वेयत्तावच्छिन्नपरिमाणत्वाद्युपाधिनिबन्धनैव व्युत्पत्तिः, उपाधीनां व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगतसामान्याश्रयत्वेन दोषाभावात्।**

परि०— **सामान्यरहितेष्विति**। भूतमूर्तादिपदशक्यतावच्छेदकतया भूतत्वादिसामान्यरहितेषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु गगनं विना मनसा सह पञ्चसु चेत्यर्थः। **बाह्यैकेति**। बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वोपाधिना भूतपदस्यावच्छिन्नपरिमाणत्वलक्षणोपाधिना मूर्तपदस्य व्युत्पत्तिरित्यर्थः। पृथिव्यादिषु पञ्चसु तादृशाः गुणाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः अविभुत्वात् परिच्छिन्नपरिमाणत्वं च बोध्यम्। कालादावतिप्रसक्त्यर्थम् **इन्द्रियग्राह्येति**। आत्मन्यनतिप्रसक्तये बाह्येन्द्रियग्राह्येत्युक्तिः। **एकेति** स्पष्टार्थम्। तच्च स्थूलपृथिव्यादिषु भूतपदव्युत्पत्तिनिमित्तम्। परमाण्वादिसाधारणभूतपदव्युत्पत्तौ तु बहिर्द्रिव्यत्वावच्छिन्नविशेषगुणाश्रयत्वादिकं ज्ञेयम्। अत एव आदिपदप्रयोगः। केचित्तु बाह्येन्द्रियग्राह्यजातिमद्गुणाश्रयत्वमिति तदर्थः। एवं च परमाण्वादावपि भूतपदव्युत्पत्तिः सुशकेत्याहुः। **अनुगतसामान्येति**। गुणत्वरूपानुगतसामान्याश्रयत्वेनानुगमसम्भवादित्यर्थः। **नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वादिति**। तन्तुपटव्यक्तिविशेषापेक्षया नियमस्य रासभेऽपि सत्त्वात्। पटान्तरं प्रति रासभो व्यभिचारी चेत् तन्तुरपि तथेति तन्त्वादौ नियमस्य रासभादौ व्यभिचारस्य दुर्ज्ञानत्वेन कारणाकारणविभागो न स्यादिति भावः।

सु०— **किञ्चानुगततन्तुत्वपटत्वादिसामान्याभावे कार्यकारणभावावधारणं न स्यात्; ततश्च कार्यार्थिनः कारणे प्रवृत्तिर्न स्यात्।**

कार्यकारणभावे ह्यन्वयव्यतिरेकौ वोपदेशो वा प्रमाणम्। न च व्यावृत्तेषु वस्तुष्वन्वयव्यतिरेकग्रहणमुपपद्यते, नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वात्।

सु०— उपदेशश्चानन्त्येषु न सम्भवत्येवेत्युक्तम्।

परि०— इत्युक्तमिति। तेषामानन्त्येन व्युत्पत्तावेव पुरुषायुषपर्यवसानादित्यनेनेति भावः।

सु०— अपि च व्याप्तिज्ञानमप्यनुगतसामान्याभावेऽनुपपन्नं स्यात्, व्यावृत्तवस्तूनामन्वयव्यतिरेकावगमानुपपत्तेः।

परि०— अन्वयव्यतिरेकावगमेति। व्यक्तिविशेषापेक्षयाऽन्वयस्य तासभेऽपि सत्त्वात् एतत्तन्त्वभावे पटाभाव इति व्यतिरेकस्य तादृशव्यक्तिविशेषेऽनुपलम्भात् पटान्तरापेक्षया च व्यतिरेकस्याभावाच्च तदवगमानुपपत्तेरित्यर्थः। एवमग्न्यादावपि ज्ञेयम्। तथा च कार्यकारणानुमित्याद्ययोग इति भावः। अन्वयव्यतिरेकेत्यस्य सहचारावगमानुपपत्तेरिति वार्थः। तत्साध्यत्वाद्व्याप्तिग्रहस्येति भावः।

सु०— सामान्यापवादन्यायश्चानुगतसामान्याभावे न भवेत्। द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे (ह्य)त्वन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात्। भिन्नविषयत्वे नापवादविषयोऽस्ति। अस्ति च तावद्गौरयमित्यनुगताकारप्रत्ययः। न चासौ व्यावृत्तेषु सम्भवति, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। न चैतत्सर्वमन्यापोहनिबन्धनम्, तस्यापि प्रतिपिण्डं व्यावृत्तत्वात्।

अनुगतत्वे वा किमपराद्धं सामान्येन। तथा च विधिरूपः प्रत्ययोऽपि समाहितः स्यात्।

परि०— सामान्यापवादेति। 'न हिंस्यादि'ति हिंसात्वसामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तं सामान्यशास्त्रं, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति विशेषविषयोऽपवाद इति न्यायो न स्यादित्यर्थः। तद्वचनक्ति द्वयोरिति। सामान्यापवादप्रमाणयोरित्यर्थः। नापवादविषयोऽस्तीति। प्रसक्तिमत एवापवादविषयत्वाज्जात्याश्रयस्यैवापवादविषयेऽपि प्रसज्यमानत्वादिति भावः। अनुगतधर्माभावे बाधकचतुष्टयमुक्त्वा तत्सत्त्वे प्रत्यक्षं च प्रमाणयति अस्ति चेति। न चासाविति। प्रतीतिसिद्धोऽनुगताकार इत्यर्थः। तथा च भ्रान्तत्वेत्यग्रेतनोक्तिरुपपन्ना। अन्यथा भ्रान्तित्वेत्युक्तिप्रसङ्गात्। अन्यापोहः अतद्व्यावृत्तिः।

सु०— एवञ्चाङ्गीकार्ये गोत्वादेरनुगमे नित्यत्वमप्यनिवार्यम्।

परि०— नित्यत्वमपीति। एकव्यक्तिनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरे दर्शनादिति भावः।

सु०— इत्यत आह व्युत्पत्तिरपीति।

अनु०— व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते।

अपिपदं कार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । **गम्यते** अभ्युपगम्यतेऽवगम्यत इति वा ।

अस्ति तावत्साद्दश्यं नाम पदार्थान्तरम्, गोसद्दशो गवय इत्याद्यध्यक्षसिद्धत्वात् । तेनैव चोपपद्यते व्युत्पत्त्यादिकम् । तस्मान्न तदर्थं गोत्वादेरनुगतत्वं कल्पनीयम् ।

परि॰— **अवगम्यत इति** वेति । सादृश्येन शब्दशक्त्यादिकमनुमेयमित्यर्थः । यदि अवयवगुणकर्मवृत्ति-सामान्यान्येव सादृश्यं, तदा किमधिकमाचीर्णमित्यत आह **पदार्थान्तरमिति** ।

सु॰— साद्दश्येन तावत् शब्दव्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते **सर्वेष्विति** ।

अनु॰— सर्वेषु युगपच्छब्दः सद्दशेषु प्रवर्तते ।

बहवो हि शब्दसङ्गतिग्रहणोपायाः । तत्र यदोपदेशतो व्युत्पद्यते तदाऽयं गौरित्युपदेश-वाक्यं व्याप्तिग्राहकतयोपयुज्यते । कथम् । साद्दश्योपधानेन **सर्वेषु** गोपिण्डेषु, **युगपद्** एक-कालम्, अयमित्यादि**शब्दः, प्रवर्तते** । 'अयं गौरि'त्यस्यायमेतत्सद्दशाः सर्वेऽपि गोशब्दवाच्या इत्यर्थो वक्त्रा अभिप्रेयते, श्रोत्रा चावधार्यत इति यावत् । द्वयोरपि सार्वत्रिकव्युत्पत्तिकामत्वेन वाक्यस्यैकपिण्डविषय(क)त्वकल्पनानुपपत्तेरिति भावः ।

परि॰— **बहवो हीति** । 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यैर्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः' इत्युक्तदिशा व्याकरणादयो वहव इत्यर्थः । **उपदेशत इति** । आप्तवाक्यरूपादित्यर्थः । **साद्दश्योपधानेनेति** । सादृश्यरूपनिमित्तेनेत्यर्थः ।

सु॰— यदि 'अयं गौः' इत्यादिवाक्यं नैकपिण्डमात्रविषयम्, किन्तु 'अयं चैतत्सद्दशाश्च सर्वे गोशब्दवाच्याः' इति व्याप्तिपरं तदा सङ्गतिग्रहणोत्तरकालं 'गामानय' इत्युक्ते गोशब्दा-त्सर्वगोप्रतिपत्तिः स्यात् । अभीष्टगोप्रतिपत्तिस्तु जायते 'सा कथमि'ति तटस्थस्य चोद्यं परिहरति **तथाऽपीति** ।

अनु॰— तथाऽपि प्राप्तितस्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ।
अभीष्टावगतिश्च स्यात्

यद्यप्युपदेशो नैकपिण्डविशेषगोचरः **तथाऽपि** गामानयेत्युक्ते **अभीष्टगोपिण्डावगतिः स्यात्** एव । कथम् । **प्राप्तितः** योग्यत्वात् । अतीतानागतानाम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशस्थानां गवाम् आनयनयोग्यताऽभावमालोच्य तत्परित्याग इत्यर्थः । तर्हि सन्निहितसर्वगोप्रतिपत्तिः

कुतो न भवतीति चेन्न, गामिति **एकवचनात्** । 'तथापि यस्य कस्यचिदेकस्य गोपिण्डस्य प्रतिपत्तिः स्यात्, नाभीष्टस्यैवे'ति चेन्न, शबलां बहुलां कालाक्षीमित्यादि**विशेषणात्**।

एतदुक्तं भवति । गोशब्दाद्भवत्येव सर्वगोप्रतिपत्तिः, किन्तु लिङ्गप्रकरणादिबलात्पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिरिति।

परि०— एतत्सदृशा इत्यस्यायमेतत्सदृशश्चेत्यर्थो ध्येयः। सामान्यप्रत्यासत्तिवादिनं प्रतीदं चोद्यं समभिति वा शक्त्याद्यग्रहचोद्यसमाधिप्रस्तावे एतच्चोद्यसमाध्योर्विजातीयत्वात् **तटस्थस्य चोद्यमित्युक्तम्** । **विशेषत** इत्यस्यार्थः इत्यादिविशेषणादिति । लिङ्गप्रकारणादीति । शबलत्वादिलिङ्गेत्यर्थः । आदिपदेन सान्निध्ययोग्यत्वादिग्रहः । **कार्येति** । आनयनबन्धनादिकार्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

सु०— अस्तु 'अयं गौः' इत्यादिवाक्यं व्याप्तिपरम् । ततः किमित्यत आह **शक्तिरिति**।

अनु०— **शक्तिः सादृश्यगा यतः ।**
तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ।।

यतः वाचकत्वशक्तिः शब्दस्य **सादृश्यगा** सादृश्यसम्बन्धिनी सादृश्य(स्य) व्यापिकेति **यावत्** । अस्माद्वाक्यादवधारितेति शेषः । अतस्तां शक्तिं तत्तद्विषयतया सादृश्यं **स्फुटं ज्ञापयति** ।। कथमित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति **तादृश इति**।

चः यस्मादित्यर्थे । **अयं** परिदृश्यमानो यस्मात् **तादृश** उपदेशकाले सन्निहितेन पिण्डेन सदृशस्तस्मात् । **तच्छब्दः** स शब्दो यस्य वाचकोऽसौ तथोक्तः । **इति**शब्दः प्रकारवाची।

परि०— अस्माद्वाक्यादिति । अयं गौरित्यादिवाक्यादित्यर्थः ।

सु०— अयमत्र समुदायार्थः । व्युत्पत्त्यर्थं तावन्नानुगतं किमप्यङ्गीकरणीयम्, सादृश्येनैव तदुपपत्तेः । न च वाच्यं सादृश्यमप्यनुगतं चेत्किं सामान्येनापराद्धम्, व्यावृत्तत्वे कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गमिति । न हि सादृश्यं शब्दशक्तिविषयतया प्रवृत्तिनिमित्ततया वा अभ्युपगम्यते, किन्नाम लिङ्गतया । यथा हि गन्धवत्त्वं न पृथिवीशब्दवाच्यम्, नापि तत्प्रवृत्तिनिमित्तम्, किन्तु पृथिवीत्ववत्या व्यक्तेः पृथिवीशब्दवाच्यत्वे लिङ्गमेव; तथा ते ते व्यावृत्ताकारा एव तैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमित्तैस्तत्तच्छब्दवाच्याः । सादृश्यं तु व्यावृत्तमपि तदवबोधे लिङ्गतयोपयुज्यते। तथा हि। यदा 'अयं गौः' इत्युपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदा तद्वाक्यं व्याप्तिग्राहकम्, 'अयं चैतत्सदृशाश्च सर्वे गोशब्दवाच्याः' इत्येवंपरत्वात् । व्यवहारादिपूर्वि-

कायां तु व्युत्पत्तौ भूयोव्यवहारादिदर्शनेन सादृश्यव्याप्यताऽवगमो भवति। ततश्चैतद्वाक्यादिना अवगतव्याप्तिरनुमिमीते 'अयं गोशब्दवाच्यो भवितुमर्हति, तत्सदृशत्वात्, यस्तत्सदृशस्स गोशब्दवाच्यः, तथा चायं तत्सदृशः, तस्माद्गोशब्दवाच्यः' इति।

परि०— कथं सार्वत्रिकेति । विप्रकृष्टानामनुपस्थितेः शक्तिं प्रति विषयत्वेन वा निमित्तत्वेन वा सादृश्यमनुप्रविशेत् तदानन्त्येन तद्विषयकत्वादिना शक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चेति भावः । **न हीति** । एतेन गोशब्दात् सादृश्यधीप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । **व्यावृत्ताकाराः** पदार्था इति शेषः । अत्र तैस्तैर्व्यावृत्तैः सामान्यैरित्येव प्रकृतत्वाद्वक्तव्ये द्रव्यगुणकर्मणामप्युक्तिर्दृष्टान्तार्था । यथा दण्डी चैत्रः, शुक्लः पटः, पाचको याजक, इत्यादौ दण्डादिद्रव्यगुणकर्मणामननुगमेऽपि दण्ड्यादिषु दण्ड्यादिशब्दव्युत्पत्तिः तथा गोत्वादिसामान्यस्याननुगमेऽपि गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिरस्तु । न च तत्र दण्डत्वशुक्लत्वादिकमनुगतमिति वाच्यम् । तथाऽपि निमित्तस्य दण्डादेरननुगमात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवतीत्युक्तं तर्कताण्डवे । **भूयो व्यवहारादीति** । विसदृशेऽप्रयोगात् सदृशेष्वेव प्रयोगात् सादृश्यं शक्तिव्याप्यमिति गृह्णतीत्यर्थः । **आदिपदेन** विसदृशे व्यवहाराभावग्रहः ।

सु०— नन्वत्र को दृष्टान्तः। उपदेशकाले सन्निहितो गोपिण्ड इति चेन्न, तस्य तत्सदृशत्वाभावात्। मैवम्। दृष्टान्तनियमस्य निरस्तत्वात्।

न च सास्नादिमत्त्वमेव लिङ्गमस्तु किं सादृश्येनेति वाच्यम्; तस्य गोत्ववत्प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वात्, सादृश्यस्य तु व्यावृत्तत्वेऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनानुगतफलसाधकत्वानुभवात्।

सास्नादिमत्त्वस्यापि सादृश्योपहितस्य लिङ्गत्वमभ्युपगच्छामः। न च वाच्यं 'गोसादृश्यमश्वेऽप्यस्तीति तत्रापि गोशब्दवाच्यतानुमानप्रसङ्गः' इति, जातिनिमित्तत्वेऽप्येवं प्रसङ्गस्य समानत्वात्।

जातिविशेषो निमित्ततयाऽङ्गीक्रियते योऽव्यभिचारीति चेत्, तर्हि सादृश्यविशेष एव लिङ्गं यो लक्षणभूत इति वदामः।

परि०— दृष्टान्तनियमस्य निरस्तत्वादिति । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्येतद्व्याख्यानावसरे न विलक्षणत्वाधिकरणे, व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपीति 'लिङ्गराहित्यमव्याप्तिरि'त्येतद्व्याख्यावसरे चागमिकानुमानिकव्याप्तेर्दृष्टान्तानपेक्षणादिति निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च प्रकृते उपदेशगम्यत्वात् व्याप्तेरागमिकत्वान्न दृष्टान्तापेक्षा । व्यवहारावगतव्याप्तेरपि व्युत्पन्नपिण्डेषु कश्चित्पिण्डो दृष्टान्तः व्यतिरेकदृष्टान्तो वेति भावः । सादृश्यमपि नानुगतमित्यत आह **सादृश्यस्य त्विति** । पक्षीकृते पुरोवर्तिनि विद्यमानं देशकालव्यवहितानन्तगोव्यक्तिप्रतियोगिकमपि परमतेऽनन्तगोपिण्डसम्बद्धगोत्वमिव प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धेन देशकालविप्रकृष्टा-

नन्तगोसम्बद्धं पुरोवर्तिधर्मिकतया पुरोवर्तिसम्बद्धं च भवतीत्यनुगतधर्मस्य यत्फलं अनन्तव्यक्त्युपस्थितिरूपमुक्तरूपेणानन्तगोव्यक्तिसम्बन्धेन क्रोडीकृतानन्तव्यक्तिषु शक्तिग्रहरूपं वा तस्य साधकत्वानुभवादित्यर्थस्तर्कताण्डवे व्यक्तः । सादृश्योपहितस्येति । सादृश्योपाधियुक्तस्य । अयं गोशब्दवाच्यः पूर्वदृष्टगोधर्मसदृशसास्नादिमत्त्वादित्येवंरूपेण लिङ्गत्वमित्यर्थः । एतच्च सास्नादिमान् गौरिति लक्षणवा(क्यस्थयुक्ति)क्याच्छक्तिग्रहाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । जातीति । अयं गौरित्युपदेशेन शक्तिग्रहे त्वन्मतेऽपि गोत्वन्यायेन द्रव्यत्वादिजात्यन्तरस्य निमित्तताप्रतीत्या अश्वेऽपि गोशब्दवाच्यत्वधीः स्यादित्यर्थः । जातिविशेष इति । गोत्वादिः । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । लक्षणभूत इति । अतिव्याप्तिशून्य इत्यर्थः ।

सु०— एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमपि समाहितं वेदितव्यम्, सादृश्येनैव तदुपपत्तेः । अन्त्यविशेषे हि न किञ्चिदनुगतमस्ति, नाप्यनुगताश्रय उपाधिः, तद्भावे द्रव्यगुणकर्मवदत्यन्तव्यावर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । तथाऽप्यस्ति तत्र विशेषशब्दव्युत्पत्तिः अत्यन्तव्यावृ(त्ति)त्तबुद्धिं प्रति कारणत्वावधारणमित्यादि । तत्र परेणापि लक्षणरूपं सादृश्यमेवादरणीयमिति ।

परि०— एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमिति । व्याप्त्यवधारणं लक्ष्यलक्षणावधारणम् । उत्सर्गापवादावधारणमादिपदार्थः । विवृतमेतत् तर्कताण्डवे 'घटजातीयोत्पत्तौ दण्डजातीयस्य नियमो दण्डस्य घटकारणत्वम् । धूमजातीयस्य वह्निजातीयरहितेऽवृत्तिः धूमस्य वह्निव्याप्तिः । लक्षणजातीयस्य लक्ष्यजातीयेऽवृत्तिरव्याप्तिः, अलक्ष्यजातीये वृत्तिरतिव्याप्तिरित्यादिव्यवस्था युक्ता । इयांस्तु विशेषः । परमते साजात्यमेकजात्याश्रयत्वमेव, मन्मते त्वेकजातीयसदृशजात्याश्रयत्वमि'त्यादिना । लक्षणरूपम् अव्यभिचारिरूपम् । अनुगतजात्यभावेऽपि सादृश्येनैव व्युत्पत्त्याद्युक्तिः ॥

सु०— एवमनुगतसामान्यानभ्युपगमेनैव व्युत्पत्त्यादिकं समर्थितम् । यस्तु मन्यते अनुगतसामान्येनैव व्युत्पत्त्यादिकं नान्यथेति तस्य बाधकमाह जातितश्चेदिति ।

अनु०— जातितश्चेत्कथं तासु

यद्यनुगतजातिनिमित्तैव सर्वत्र व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावावधारणादिकं च स्यात् तदा **तासु** जातिषु **कथं** जात्यादिशब्दव्युत्पत्तिरनुगतबुद्धिकारणत्वावधारणं, 'गोत्वं नित्यं जातित्वादि'त्यादिव्याप्तिज्ञानमित्यादिकं स्यात् । जातिषु जात्यभावेन तत्र व्युत्पत्त्यादिकं न स्यात् इत्यर्थः ।

परि०— अनुगतबुद्धीति । इयं जातिरियं जातिरित्येवंरूपानुगतबुद्धीत्यर्थः । **इत्यादिकमिति** । जातिर्व्यक्तिरिति द्वेधेत्युत्सर्गः, दोषात्तु नेत्यपवादः, इत्युत्सर्गापवाद आदिपदार्थः ।

सु०— यदि वैयात्यात् कश्चिद् ब्रूयात् 'अस्ति जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिः तद्वशात् तत्र सर्वमुपपद्यते' इति; तं प्रत्याह **तत्र चेदिति**।

अनु०— **तत्र चेदनवस्थितिः।**

यदि **तत्र** जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिरङ्गीक्रियते तदा **अनवस्थितिः** स्यात्।

तथा हि; गोत्वादिजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं या जातित्वं नाम जातिः सा न तावत्स्वरूपे वर्तते, स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वात्; अतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु वर्तत इति वाच्यम्। तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तावियं निमित्तं स्यान्न तु स्वरूपेऽपि। अतस्तस्यां तद्व्यतिरिक्तासु जातिष्वेकस्य जातिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं जात्यन्तरमङ्गीकरणीयम्। तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थेति।

सु०— ननु गोत्वादिजातिषु जातित्वप्रयुक्तो जातिशब्दः, जातित्वे तूपदेशाधीनो भवतु तस्या एकत्वादिति। मैवम्। न ह्यस्माभिः सादृश्यमिव भवता जातिः (जाति)शब्दवृत्तौ ज्ञापकतयोपेयते, येन क्वचिदुपदेशो निवेश्यते; किन्तु निमित्ततया। तत्रोपदेशोपन्यासस्य क्वोपयोगः।

परि०— **ज्ञापकतयोपेयत इति**। तथात्वे उपदेशेन ज्ञापकेन जातित्वे जातिविशेषपदशक्तिर्ज्ञाप्या स्यात्। न चैवम्। निमित्तत्वेन त्वया स्वीकारात्। तथा च जातित्वरूपजातौ जात्यन्तरस्य अभावे निमित्ताभावेन तत्र जातिपदशक्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः।

सु०— स्थानान्तरेऽपि बाधकमाह **तथैवेति**।

अनु०— **तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तित्वाभावदूषितम्।**

यथा जातिविज्ञानं जातित्वाभावेन दूषितं, **तथैव व्यक्तिविज्ञानं** व्यक्तीनां व्यक्तिशब्दवाच्यत्वविज्ञानं तन्निमित्त**व्यक्तित्व**जात्य**भावेन दूषितम्**।

द्रव्यगुणकर्माणि खलु व्यक्तय उच्यन्ते। न च तत्र व्यक्तित्वं नाम सामान्यमस्ति, सत्तया परापरभावाभावात्। तस्मात् तत्र व्यक्तिशब्दवाच्यत्वज्ञानं न स्यात्। 'मा भूद्व्यतिरिक्तं व्यक्तित्वं, सत्तैव व्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यती'ति चेन्न; सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्, सद्व्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वात्, अन्यथा संयोग्यादिशब्दानामपि द्रव्यादिशब्दपर्यायत्वं स्यात्।

परि०— **बाधकमाहेति** । अनुगतजात्यैव शक्त्यादिग्रहाङ्गीकार इति योज्यम् । **परापरभावेति** । व्यापकव्याप्यभावेत्यर्थः । परत्वे जात्यादेरपि व्यक्तित्वापत्तिः । अपरत्वे द्रव्यादिषु कस्यचिद्व्यक्तित्वं न स्यात् । तथा च सत्तया तुल्यव्यक्तिकत्वापत्त्या करीरत्वादेरिव न जातित्वमिति भावः । **सामान्यस्येति** । परजातेरपरजातेर्वे(र्वे)ति भावः । यथा घटत्वस्य करीरकलशकुम्भादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वं तथा सत्तारूपपरसामान्यस्यापि सत् सत्वं पारमार्थिकमबाधितमित्यादिपर्यायशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वात् सच्छब्दव्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वान्न व्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ तस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । **अन्यथेति** । सच्छब्दव्यक्तिशब्दयोरन्यूनानधिकविषयत्वमात्रेण पर्यायत्वोपगम इत्यर्थः ।

सु०— ननु शब्दमात्रस्य जातिनिमित्तत्वात् सत्तया परापरभावशून्यमपि द्रव्यगुण-कर्मसु व्यक्तित्वमस्त्येवेत्यतो नोक्तदोष इत्यत आह यदीति ।

अनु०— यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्वनवस्थितिः ।

तर्हि **तस्य** व्यक्तित्वस्य **अपि विशेषेषु** व्यक्तिषु प्रवेशः स्यात् । तथा **चानवस्थितिः** इति योजना ।

तथा हि । यः शब्दोऽनेकवाचकः स सर्वो जातिनिमित्तक इति स्वीकृत्य द्रव्यगुणकर्मसु व्यक्तित्वं नाम जातिर्यद्यङ्गीक्रियते, तर्हि तस्यामन्यासु च जातिषु जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वं नाम जातिरङ्गीकर्तव्या स्यात् । ओमिति चेत् । तर्हि सा व्यक्तित्वजातिरपि जातित्वजातिं प्रति व्यक्तिः स्यात्, न च सा स्वरूपे वर्तते; ततो द्रव्यादित्रये तस्यां च व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्यर्थमपरं व्यक्तित्व-मङ्गीकरणीयम् । तत्र पुनर्जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वमभ्युपगन्तव्यमिति साऽपि तदाश्रयतया व्यक्तिः स्यात् । तस्यां पुनर्व्यक्तित्वान्तरमित्येवमनवस्थेति ।

परि०— अन्यथानुपपत्त्या सत्तया तुल्यव्यक्तिकस्यापि व्यक्तित्वस्य जातित्वमुपेयत इति शङ्कते **ननु शब्दमात्रेति** । **तस्यामन्यासु चेति** । व्यक्तित्वरूपजातौ द्रव्यगुणकर्मत्वादिरूपासु चेत्यर्थः ॥ **न च सेति** । व्यक्ति(जाति)त्वजातिरित्यर्थः । स्ववृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः । **तस्यां चेति** । व्यक्तित्वजातौ चेत्यर्थः ।

सु०— स्थलान्तरे बाधकमाह कथमिति ।

अनु०— कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ।
एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमनवस्थादिदूषितम् ॥

अत्र 'स्वरूपमि'त्यध्याहर्तव्यम् ।

ततश्चायमर्थः । यद्यनुगतसामान्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिः तदा सकलपदार्थस्वरूपं स्वरूपशब्दवाच्यतया कथं ज्ञायते, अनुगतस्य स्वरूपत्वसामान्यस्याभावात् । स्वरूपेषु स्वरूपशब्दव्युत्पत्तिर्न स्यादिति ।

ननु च सर्वस्वरूपेष्वनुगतं स्वरूपत्वमङ्गीक्रियते मयाऽतो नोक्तदोष इत्यत उक्तं **'स्वरूपत्वमपि यद्यनुगतमङ्गीक्रियते** तदा **अनवस्थादिदूषितं** भवती'ति । तथा हि । सर्वेषु स्वरूपेषु यत्स्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपत्वं नाम सामान्यमभ्युपगम्यते, तदपि तावत्स्वरूपमेव । न च तत्र स्वयमेव वर्तते, आत्माश्रयत्वस्यालौकिकत्वात्; अतस्तस्मिन्नन्येषु च स्वरूपेषु स्वरूपशब्दप्रवृत्तयेऽन्यत्स्वरूपत्वं नाम सामान्यमङ्गीकार्यम्, तदपि स्वरूपमेवेत्यनवस्था ।

आदिपदेनान्त्यविशेषस्वरूपेषु स्वरूपत्वसामान्याङ्गीकारेऽत्यन्तव्यावृत्तिधीहेतुत्वं न स्यात् । समवायाभावस्वरूपे च सम्बन्धाभाव इति ज्ञातव्यम् ।

अनवस्थाद्यनिष्टप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं सूचयति **एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमिति** ।

एकं केवलमनुगतसामान्यहीनमिति यावत् । तस्मिन्व्युत्पत्तिरेकव्युत्पत्तिः, तत्पर्यन्तं, तावदिदं दूषणमुपप्लवत एव । यावदनुगतसामान्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिरिति पक्षं परित्यज्य सामान्यहीनेऽपि व्युत्पत्तिमङ्गीकुर्यादित्यर्थः । अनवस्थादिपरिहारायानुगतसामान्येन विनाऽपि व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीयेति भावः ।

परि०— बाधकमाहेति । व्युत्पत्त्यादेरनुगतजातिहेतुकत्वे इति योज्यम् । समवायाभावस्वरूपे चेति । समवायाभावयोः स्वरूपे च स्वरूपत्वजातिस्वीकारे तत्र समवायानभ्युपगमेन सम्बन्धाभाव इत्यर्थः । इदं दूषणमिति । मूले दूषितमिति पदं भावार्थनिष्ठान्तमिति भावः ।

सु०— ''नन्विदं सकलमप्यसङ्गतम् ॥ तथा हि । यदुक्तं 'जातितश्चेत् कथं तास्वि'ति; तत्तावदसत् । जातिषु जात्यन्तराभावेऽपि नित्यत्वे सत्यनेकानुगतत्वेनोपाधिना जातिशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । अस्तु वा जातिषु जातित्वं नाम जातिः; न चानवस्था, जातित्वे जातिशब्दस्य स्वरूपनिबन्धनत्वोपपत्तेः ॥ 'तथैव व्यक्तिविज्ञानमि'त्येतदप्यसत् । व्यक्तित्वाभावेऽपि जातिव्यञ्जकत्वोपाधिना द्रव्यादिषु व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः । व्यक्तित्वजात्यङ्गीकारेऽपि नानवस्था, व्यक्तित्वे व्यक्तिशब्दस्य स्वरूपनिमित्तत्वसम्भवात् ॥ यदपि 'कथम्' इत्यादि तदयुक्तम्, प्रमाणगम्यत्वोपाधिनैव स्वरूपशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । स्वरूपत्वाभ्युपगमेऽपि नानवस्था, तत्र स्वरूपशब्दस्य स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात् । अन्त्यविशेषेषूपाधिनिबन्धन एवेति न रूपहानिः । समवायादौ स्वरूपमेव सम्बन्धः ॥ इत्यतो न कश्चिद्दोषः'' इत्याशङ्कां परिहरन्ननुगतसामान्यदूषणमुपसंहरति **कल्पनेति** ।

अनु०— कल्पनागौरवात्तेन युक्ता नानुगकल्पना।

'सर्वत्र व्यावृत्तमेव वाच्यं, शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं च। व्युत्पत्तिस्तु सादृश्यनिबन्धने'-त्येकरूपकल्पनेन सर्वसामञ्जस्ये, क्वचिदनुगतं सामान्यं निमित्तं, क्वचिदुपाधिः, क्वचित्स्वरूप-मेवेत्यनेककल्पने कल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः। **तेन बाधकसद्भावेन साधकाभावेन च।**

नन्वनुगतत्वाभावे कथं गोत्वादिकं सामान्यम्। अननुगतत्वेऽपि गुणकर्मवदवान्तर-भेदस्य कल्पनीयत्वादिति।

परि०— कथं गोत्वादिकं सामान्यमिति। योगार्थस्याभावादिति भावः। **अवान्तरभेदस्येति**। द्रव्याश्रितयोर्गुणकर्मणोः प्रत्येकव्यक्तिनिष्ठत्वाविशेषेऽपि कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयत्वा(भावा)द्युपाधिना गुण इति, संयोगविभागासमवायित्वोपाधिना कर्मेति, भेदः कल्प्यते तथा त्वदभिमतजातेर्द्रव्यगुणकर्मसामान्याश्रितायाः प्रतिव्यक्ति व्यावृत्तत्वाविशेषेऽप्यनेकेष्वेकशब्दव्युत्पत्तिहेतुसादृश्यं प्रति प्रयोजकत्वाद्युपाधिना सामान्यमित्युच्यत इत्यवान्तरभेदस्य कल्प्यत्वादित्यर्थः। *अनुगतजात्यैव व्युत्पत्त्याद्यङ्गीकारे बाधकोक्तिः॥*

सु०— एवं समवायं स्वरूपतो निराकृत्येदानीं यत्समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च 'तत्त्वं भावेने'ति सूत्रेणोक्तम्, **'तत्त्वं, समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च, भावेन,** सत्तया, व्याख्यातमि'ति। तदपि निराचिकीर्षुरादौ तावदेकत्वं निराकर्तुं पीठमारचयति **औपाधिकेति**।

अनु०— औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु किं ततः।
अन्यत्

औपाधिकः पाचकयाजकादिः, **विशिष्टः** नीलाग्निमदादिः। **आद्यग्रहणादुपलक्षित-ग्रहणम्। अपिशब्दो** दूषणान्तरसमुच्चयार्थः। **तद्वस्तु** उपाध्यादित्रयम्। **किं**शब्दस्योभयतः संबन्धः। **तत** उपाध्यादित्रयात्। 'वस्तु' इत्येतद् 'औपाधिकविशिष्टाद्यमि'त्यनेनापि सम्बध्यते।

परि०— तावदेकत्वमिति। एवमेवासतः सत्तासमवाय इति वक्ष्यमाणनित्यत्वनिरासापेक्षया तावच्छब्दः। **दूषणान्तरेति**। समवायपक्षे प्रागुक्ताप्रामाणिकत्वादिदूषणापेक्षया सिद्धसाधनत्वादिदूषणान्तरेत्यर्थः। औपाधिकविशिष्टाद्यमित्यनूद्य किं तद्वस्तु किं(वा) ततोऽन्यदिति योजनेति भावेन तद्वस्त्वित्यनूद्य तस्यार्थमाह **तद्वस्तूपाध्यादित्रयमिति**। उपाधिपुरुषतत्सम्बन्धा इत्यर्थः।

सु०— अयमर्थः। समवायस्य सर्वत्रैकत्वं वदतेदं तावद्विविच्यताम्। एक एव पुरुषः पचनयजनादिभिरुपाधिभिरवच्छेदकैर्धर्मैः पाचको याजकश्चेत्याद्यभिधीयते। स पाचकयाज-कादिरौपाधिकोऽर्थः किं पचनाद्युपाधिपुरुषतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्य उतान्य इति।

तथा समानाधिकरणं व्यावर्तकं विशेषणम्, यथोत्पलस्य नीलं रूपं पर्वतस्य चाग्निः; व्यधिकरणं तु व्यावर्तकमुपलक्षणम्, यथा नीलरूपगतं नीलत्वमुत्पलस्य । अन्ये तु कार्य-प्रवेशाप्रवेशाभ्यां विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षते, यथा 'लम्बकर्ण आनीयताम्', 'चित्रगु-रानीयताम्' इति । अपरे तु शाब्दसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम्, यथा 'दण्डी देवदत्तः', 'जटाभिस्तापसः' इति । केचित्पुनर्व्यवच्छित्तिसमये सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । तत्र विशिष्टं नील-मग्निमान् वा, विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यत् अन्यद्वा ।

उपलक्षितं चोपलक्षणोपलक्ष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यत् अन्यद्वेति ॥

परि०— समानाधिकरणमिति । स्वबोध्यव्यावृत्तिसमानाश्रयमित्यर्थः । एतेन व्यधिकरणमित्युक्तार्थः । अन्यद्वेतीतीतिशब्दस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— तत्रान्यत्वपक्षस्तावदनुभवाभ्युपगमोपपत्तिविरुद्धत्वादसम्भावित एव । न हि पाचकादिः पचनादित्रयातिरिक्तोऽनुभूयते; न च योग्यस्याननुभवे सत्त्वं सिद्ध्यति, नाप्यग्नि-मदादिः पर्वताद्यतिरिक्तोऽनुभूयते; अतिरिक्तत्वे चौपाधिकविशिष्टादेः द्रव्याद्यन्तर्भावासम्भवात् षट्पदार्थातिरेकप्रसङ्गेनाभ्युपगमविरोधः स्यात् ॥ यदि चौपाधिकविशिष्टाद्यमतिरिक्तं स्यात् तदा 'पाचकमानये'त्युक्ते पुरुषाद्यानयनं न क्रियेत, इत्याद्युपपत्तिविरोधः ।

परि०— अन्यत्वपक्षं स्वयं निराह तत्रान्यत्वपक्ष इत्यादिना अनुपपन्न एवेत्यन्तेन । अनुभवादि-त्रितयविरोधं क्रमेण व्यनक्ति न हीति, अतिरिक्तत्वे चेति, यदि चेतिग्रन्थेन । अग्निमदादिरित्यादिपदेन प्रागुक्त-चतुर्विधोपलक्षितग्रहः । द्रव्याद्यन्तर्भावासम्भवादिति । गुणानाश्रयत्वात् गुणादावपि वैशिष्ट्यादेः सत्त्वादिति भावः ।

सु०— नन्ववच्छित्तिरौपाधिकत्वं, व्यवच्छित्तिश्च वैशिष्ट्यं त्रितयाद्भिन्नमेवेति चेन्न ।

अवच्छित्तेरनिरूपणात् । सा किमुपाधिसम्बन्धो वा, पुरुषस्यैकत्वं वा, स्वगतो भेदो वा । आद्ये न त्रयातिरेकः, द्वितीये त्वनौपाधिकादविशेषः, तृतीये त्वसत्त्वप्रसङ्गः ।

व्यवच्छित्तिर्वैशिष्ट्यमिति चायुक्तम्, तस्या नीलादिपदार्थत्वाभावात् । सा हि वैशिष्ट्य-प्रतीतिफलविषयतया अनुभूयते ।

परि०— असत्त्वप्रसङ्ग इति । स्वप्रतियोगिकस्वगतभेदस्यासत्त्वादिति भावः । तस्या इति । व्यव-च्छित्तेरित्यर्थः । सा हीति । व्यवच्छित्तिः वैशिष्ट्यप्रतीतेर्यत्फलं व्यावृत्तिधीस्तद्विषयतया साक्षिसिद्धेत्यर्थः ।

सु०— विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाह्येकं वा विज्ञानमविरलमनेकं वा विशिष्टमिति कश्चित् । यथाऽऽह 'विशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकम् । ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्या-

द्विशिष्टमिति कीर्तितमि'ति । तन्न, विशिष्टस्य बाह्यार्थतयाऽनुभवात् । अन्यथा 'साध्यधर्म-विशिष्टः पक्षः, सः अनुमानेन प्रज्ञापनीय' इत्यादि अयुक्तं स्यात् । तस्मादतिरेकपक्षोऽनुपपन्न एव ।

परि०— अविरलमिति । अगृहीतविवेकमनेकं विज्ञानमित्यनुषङ्गः । **यथाऽऽहेति** । ज्ञानरूपमगृहीत-विवेकमेकं वाऽनेकरूपं ज्ञानं वा विशिष्टमिति कीर्तितम् । सामर्थ्यात् तत्सम्बन्धफलार्पकम् । तयोः सम्बन्धं सति सम्बन्धबुद्धौ सत्यां यत्फलं विशिष्टव्यवहारादिकं तदर्पकं सद्विशिष्टमित्युच्यते । **तत्सम्बन्धेत्यत्र** तच्छब्दपरामर्श-विषयः क इत्यत उक्तं **विशेषणमिति** । विशेषणं विशेष्यं च यद्वर्तते तयोः सम्बन्धे सति ।

सु०— अस्तु तर्ह्यौपाधिकविशिष्टाद्यं त्रितयानन्यदित्यत आह तदेवेति ।

अनु०— तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते ।

प्रतिपत्तिसौकर्यायोदाहरणनिष्ठतया मतुपा प्रश्नः कृतः 'अग्निमत्त्वमि'ति । धूमाद्यनुमान-साध्यं विशिष्टमित्यर्थः । औपाधिकादेरप्युपलक्षणमेतत् ।

अयमर्थः । अग्निमदादिविशिष्टं च यदि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदङ्गीक्रियते तदाऽपि वक्तव्यम्, किं तत्त्रितयमपि प्रत्येकं विशिष्टमुत(तत्र)ान्यतमम् । द्वितीयेऽपि किं विशेषणभूतोऽग्निरेवाग्निमच्छब्दार्थः, उत विशेष्यरूपः पर्वतः, अथ सम्बन्धः संयोगलक्षणः । संयोगपक्षेऽपि किं निर्विशेषणसंयोगः किंवाऽग्निना संयोगः । उत्तरत्रापि किमग्निसंयोगमात्रम्, उत पर्वतस्याग्निसंयोग इति ॥ एवं पाचकादेरपि पचनादित्रयानन्यत्वे विकल्पो द्रष्टव्यः ।

परि०— तत्रान्यतमदिति । अन्यतममिति पाठः साधुः न त्वन्यतमदिति । 'अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्य' इत्यत्रोपात्तेभ्यो डतरडतम इतरअन्यअन्यतरशब्देभ्योऽन्यतमशब्दस्य पृथगुक्तेः । अन्यतमान्यतरशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावादेव द्विबहुत्वविषयौ । निर्धारणे कर्तृभेद पस्पशाह्निके कैयटोक्तेः ।

सु०— अन्त्यपक्षातिरिक्तान्सर्वपक्षानपाकरोति अग्नीति ।

अनु०— अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनम् ।

अग्निसंयोगमात्रम् इति सर्वपक्षोपलक्षणम् । चेत् अग्निमच्छब्दार्थ इति शेषः । तत् धूमवत्त्वाद्यनुमानम् । अग्निपर्वतसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निना संयोगस्य चाग्निम-च्छब्दवाच्यविशिष्टत्वे, धूमानुमानं सिद्धसाधनं स्यात् । विशिष्टस्यानुमानसाध्यत्वात्, अग्न्यादेर्विशिष्टस्य मानान्तरत एव सिद्धत्वादिति ।

परि०— चेत् इत्यनूद्य तदन्विततया आकाङ्क्षितं पूरयति चेदग्निमच्छब्दार्थ इति शेष इति । तत् इति मूलानुवादः । धूमेत्यादि व्याख्या । समस्तानामिति । प्रत्येकं विशिष्टमिति पक्षोक्तानां विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां मिलितानां त्रयाणामित्यर्थः । व्यस्तानामिति । अन्यतममित्युक्तपक्षावान्तरभेदभिन्नानामित्यर्थः । संयोगस्य चेति । संयोगपक्षेऽपीत्युक्तपक्षावान्तरभेदभिन्नस्येत्यर्थः ।

सु०— 'अस्तु तर्हि पर्वतस्याग्निना संयोगो विशिष्टरूपोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानसाध्य इत्यन्तिमः पक्षः, तत्रोक्तदोषाभावात्, पर्वताग्निसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्याग्निना यः संयोगस्तस्यानुमानतः प्रागसिद्धेरि'ति शङ्कते भूधरस्येति ।

अनु०— भूधरस्याग्निसंयोगो यदि षष्ठ्यर्थ एव कः ।

'अग्निमच्छब्दार्थो विशिष्टोऽनुमानसाध्य' इति शेषः । दूषयितुं पृच्छति षष्ठ्यर्थ इति । पर्वतस्याग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्य योऽग्निसंयोगः स न सिद्ध इत्यतः, स एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इति वदता, पर्वतस्येति षष्ठ्या निर्दिष्टः सम्बन्ध एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इत्युक्तं भवति; अन्यस्य सर्वस्य सिद्धत्वात् । षष्ठ्यर्थाश्च सम्बन्धा वैयाकरणैरनेके गणिताः, अतः कोऽत्र सम्बन्धो विवक्षित इति प्रश्नार्थः । एवशब्दः तस्यैव प्राधान्यद्योतनार्थः ।

परि०— वैयाकरणैरनेके गणिता इति । 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्याद्याध्यायाद्यपादीयसूत्रार्थमहाभाष्ये 'एकशतं षष्ठ्यर्था' इत्युक्तेः । ते च स्वस्वामिभावादयो दण्डके पठिता इति कैयटाद्युक्तेरिति भावः ।

सु०— उत्तरं शङ्कते समवाय इति ।

अनु०— समवायो यदि हि

संयोगो हि गुणः, पर्वतश्च गुणी, गुणगुणिनोश्च समवायः सम्बन्धः, इति प्रसिद्धमिति 'हि'शब्दार्थः । षष्ठ्यर्थ इति वर्तते ।

निराकरोति अस्य चेति ।

अस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनम् ।

पर्वतादेरिव अस्य समवायस्य च सिद्धत्वादिति शेषः । सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानमिति शेषः । कथं समवायस्य सिद्धत्वमित्यत उक्तम् एकत्वादिति ।

यस्तन्तुपटयोः समवायः, स एव हि पर्वताग्निसंयोगयोः समवायः परेणाङ्गीकृतः। तन्तुपटयोः समवायश्च प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेन वा सिद्ध एवेति।

सु०— अयमत्र समुदायार्थः। यद्येक एव सर्वत्र समवायः स्यात् तदा सर्वानुमानानां सिद्धसाधनता स्यात्। यद्यपि याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तथाऽपि शब्दवत्परार्थानुमानस्य परापेक्षया प्रवृत्तत्वात्सिद्धसाधनता दोष एव।

तथा हि। सर्वमप्यनुमानं न वस्तुस्वरूपमात्रपरम्, तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः, सिद्धौ च सिद्धसाधनत्वात्; किन्तु केनचिदुपहितं वा विशिष्टं वोपलक्षितं वेति वक्तव्यम्। तच्च विशिष्टादिकं न विशेषणादित्रयादन्यदेवेति युक्तम्, अनुपलम्भादिबाधात्। त्रयानन्यत्वेऽपि न विशेषणमात्रम्, तस्य अनुमानात्प्राक् सिद्धत्वात्; असिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः, अग्नेरेवाग्निमच्छब्दार्थत्वे मतुपो वैयर्थ्यापत्तेश्च। नापि धर्मिस्वरूपमात्रम्, उक्तदोषात्, 'पर्वतोऽग्निमानि'त्येतयोरेकार्थत्वापत्तेश्च। न च सम्बन्धमात्रम्; संयोगो हि क्वचित्सम्बन्धः स्यात् यथाऽग्निपर्वतयोः, क्वचित्समवायः यथा रसाद्रूपानुमाने, द्वावपि स्वरूपतः सिद्धाविति सिद्धसाधनमेव। 'संयोगमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्न्यादिसंयोगः साध्य' इत्यपि न वाच्यम्, तस्यापि महानसादौ सिद्धत्वात्। अथ पर्वतादेरग्न्यादिसंयोगः साध्यः। अत्रापि विवेक्तव्यम्, कस्यात्रासिद्धया साध्यत्वमिति। अन्यस्यासम्भवात्, षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वक्तव्यम्। स च सर्वत्रैक एव चेत् पुनः सिद्धसाधनतैव स्यात्। अतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् सर्वत्र समवायैक्यमयुक्तमिति।

परि०— ननु 'याथार्थ्यमेव मानत्वमि'त्युक्तत्वात्सिद्धसाधनेऽपि तस्य सत्त्वात् को दोष इत्यत आह यद्यपीति। उपहितमिति। केनचिदुपाधिना युक्तमित्यर्थः। अनुपलम्भादीति। प्रागुक्तदिशाऽनुभवाभ्युपगमोपपत्तिबाधादित्यर्थः।

सु०— ननु तन्तुषु पटादिसमवायः पर्वताग्निसंयोगादिसमवायश्च यद्यपि स्वरूपेणैक एव, तथापि तन्तुपटादिपर्वताग्निसंयोगाद्युपाधिनिमित्तः समवायस्य भेदोऽप्यस्ति; ततः सिद्धत्वेऽपि साध्यत्वमुपपद्यत इत्यत आह **यदीति**।

अनु०— **यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते।**

यदि अस्य समवायस्य साध्यत्वसिद्ध्यर्थम् औपाधिको भेद इष्यते तदा एकत्वं कुत इष्यते।

समवायस्यैकत्वं हि न सङ्ख्याविशेषः, निर्गुणत्वात्; किन्त्वभेदः । न च भेदाभेदौ क्वापि परेणाङ्गीकृतौ । तस्मात् समवाये भेदस्याङ्गीकृतौ तद्विरुद्धोऽभेदो नाङ्गीकर्तुमुचित इति ।

'ननु स्वाभाविकमेकत्वं स्वाभाविकेनैव भेदेन विरुद्ध्यते न पुनरौपाधिकेन, स्वभावतः अभिन्नेऽपि गगनादावौपाधिकभेददर्शनात् । समवाये चौपाधिक एव भेदोऽभ्युपगतः । तत्कथं स्वाभाविकैकत्वाङ्गीकारोऽनुचित इति ।' अत आह **नेति** ।

नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः ।
सत्यत्वात् को विशेषः स्यात्

विरुद्धाभिमतयोरविरोधो हि कालभेदेन भवति, यथा तत्रैव भूतले तस्यैव घटस्य भावाभावयोः । देशभेदेन वा, यथा तदैव तस्यैव घटस्यास्तित्वनास्तित्वयोः । व्यक्तिभेदेन वा, यथा तत्रैव भूतले यदैकस्य घटस्य भावस्तदैव घटान्तरस्याभावः । पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यां वा, यथा गगने रूपतदभावयोः ।

तत्र तावत् समवायेऽभेदभेदयोर्नाद्यं विधात्रयं सम्भवतीति परस्यापि सम्प्रतिपन्नम् ।

नापि चतुर्थी विधा सम्भवति । समवायभेदस्यापारमार्थिकत्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनत्वं तदवस्थमेव । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते । **हि** यस्मात् **तेन** वैशेषिकादिना **अनिर्वाच्यं** वस्तु **नेष्टमतः** असत्त्वानिर्वाच्यत्वाभावाद् **औपाधिकस्य** स्वाभाविकस्य च **सत्यत्वात् को विशेषः स्यात्** । औपाधिकस्यापि स्वाभाविकवत् सत्यत्वात् पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वलक्षणस्य विरोधशान्तिहेतोः अभावादौपाधिकत्वाद्युक्त्या न किञ्चित् कृतं स्यादिति भावः ।

'इष्यते समवायभेदस्यानिर्वाच्यत्वं मया चेत् तदा को दोष' इति चेदपसिद्धान्त इत्याह **मायेति** ।

मायावाद्यन्यथा वदेत् ।

अनिर्वाच्यवस्त्वङ्गीकारे वैशेषिकादिरपि मायावादी भवेदित्यर्थः ।

'ननु प्रकारभेदेनापि विरोधशान्तिर्भव(विष्य)ति, यथा तत्रैव तदैव नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावः, तथा समवायेऽपि औपाधिको भेदो न स्वाभाविकमभेदं विरुणद्धी'त्यत आह **उपाधीति** ।

अनु०— उपाधिजन्यं तद्गम्यमिति चौपाधिकं भवेत् ।

उपाधिशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जन्यगम्ययोः शेषिके ठकि कृते सति **औपाधिकम्** इति भवति।

ततः किमित्यत आह **उभयत्रेति**।

उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः ।

'एवं सति समवायभेदस्यौपाधिकत्वं नामोपाधिजन्यत्वं वोपाधिगम्यत्वं वा वक्तव्यम्, तथा च पक्षद्वये **अपि अनन्ताः समवायाः स्युः**। तत्कथमि'त्यत आह **इतस्तत इति**। 'सर्व-देशकालगतानामवयवावयव्याद्युपाधीनामनन्तत्वादि'ति शेषः।

परि०— पीतपटाभाव इति। सत्यपि विशेष्ये पटे विशेषणाभावनिबन्धनस्तदभावो यथा न विरुद्ध-स्तथौपाधिकभेदसत्त्वेऽपि स्वाभाविकभेदाभावेनाभेदो न विरुद्ध इत्यर्थः। **जन्यगम्ययोरिति**। उपाधिना जन्य उपाधिना गम्य इत्यर्थे 'शेष' इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये 'ठस्येक' इतीकादेशे 'किति चे'ति सूत्रेणादिवृद्धौ 'यस्ये'ति सूत्रेणान्त्यवर्णलोपे चौपाधिकेति रूपसिद्धेरुभयथापि विकल्पः कृत इति भावः।

सु०— उपाधीनामनन्तत्वेऽपि समवायानन्त्यं कुत इत्यत आह **भिन्नत्वमिति**।

अनु०— भिन्नत्वं चैव तेष्वस्ति

चः यस्मादित्यर्थे। न ह्यौपाधिको भेदो नामोपाधीनामेव भेदः, तथा सति समवायस्येति न स्यात्, उक्तदोषपरिहारश्च न भवेत्; किन्तु **तेषु** समवायेष्वेवोपाधिजन्यं तदवगम्यं वा **भिन्नत्वमस्ति**। भेदहेतवश्चोपाधयोऽनन्ता इति कथं न समवायानन्त्यम्।

तथाऽप्यौपाधिकमेव तदानन्त्यमित्युक्तस्य किमायातमित्यत आह **क इति**।

को विशेष उपाधिगे।

उपाधिगः तत्सम्बन्धी औपाधिक इति यावत्। औपाधिकभेदे **को विशेषो** येनासावभेदं न विरुणद्धीत्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। 'नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावः' इत्यत्र हि यदि विशिष्टविषयौ विधिनिषेधौ, तदा भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावः, नीलपीतपटयोर्भिन्नत्वात्। न चैवं प्रकृते, भेदविशेषाभावेऽपि भेदान्तराभ्युपगमापत्तेः। तथा चैकत्वोक्तिरयुक्तैव। न हि पार्थिवपरमाणौ

रूपादयोऽग्निसंयोगजा न त्वाप्यपरमाणुरूपादय इव स्वाभाविका इत्येतावता रूपादिरहितोऽसौ भवति ॥ यदि च विशेषणविषयौ, तदा समवाये भेदोऽस्त्येव । स तु सम्बन्धिभिरुपाधिभिः कृतो न त्वकृत्रिम इत्युक्तं स्यात् । तथा च घटादिभेदेन तुल्य इति रिक्तंवाभेदोक्तिः । उपाधीनां च सर्वदाऽनपायान्न भेदस्यागन्तुकत्वं युक्तमिति ।

परि०— **नीलपीतपटयोर्भिन्नत्वादिति** । विशेषणभेदे विशिष्टयोर्भेदादिति भावः । **यदि च विशेषणविषयाविति** । नीलपटोऽस्ति पीतपटो नास्ति समवाय उपाधिभेदभिन्नो भवति स्वाभाविकभेदभिन्नो न भवतीत्यादिविधिनिषेधाविति योज्यम् ।

सु०— उपाधिगम्यमौपाधिकमिति पक्षमङ्गीकृत्योक्तदोषाभावं शङ्कते **अविद्यमान एवेति** ।

अनु०— अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते ।
उपाधिना

सत्यमुपाधिगम्यत्वादौपाधिकः समवायभेदोऽधिगमश्च न प्रमा, येनासौ भेदः पारमार्थिकः स्यात्; किन्तु विभ्रम एव । न चैवं भेदस्यासत्त्वप्राप्त्या सिद्धसाधनतातादवस्थ्यमिति वाच्यम्, यतः **अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते** तत्तद् **उपाधिना** इति ब्रूमः । यथा अङ्गुल्यवष्टब्धनयनाद्युपाधिवशादविद्यमान एव द्वितीयश्चन्द्रोऽधिगम्यते, तथा तैस्तैः सम्बन्धिलक्षणोपाधिभिरविद्यमाना एवानेके समवायाः प्रतीयन्ते । त एते समवाया औपाधिकभेदभिन्ना इत्युच्यन्ते । त एव चाग्निमदादिशब्दवाच्या अनुमानसाध्या विशिष्टाकाराः । तथा च न समवायैकत्वहानिः, चन्द्रवदारोपितानामनेकत्वेऽप्यनारोपितस्यैकत्वाविरोधात् । नाप्यनुमानानां सिद्धसाधनता, तथाविधसमवायानां प्रागसिद्धत्वादिति ।

परिहरति **तद्भ्रमकमिति** ।

तद्भ्रमकमनुमानं न मा भवेत् ।

यद्यप्यस्मिन्पक्षे न सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानं तथाऽपि **तद्भ्रमकम्** अविद्यमानसमवायसत्तां प्रतिपादयद् **अनुमान**जातं दहनशैत्यानुमानमिव बाधितविषयतया **न प्रमाणं** भवेत् ।

उपलक्षणं चैतत् । उपाधीन्विना समवायावभासस्य क्वाप्यभावात्, सर्वत्रापि तस्याविद्यमानतैव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

परि०— अनुमानस्य बाधितविषयत्वकथनं समवायस्वरूपासत्त्वस्योपलक्षणमित्याह उपलक्षणं चैतदिति । 'अभावादि'त्यनन्तरमुपाधिनावभातस्याविद्यमानतोपगमाच्चेत्यपि ध्येयम् । तस्य समवायस्य । विद्यमानतैवेत्यर्थः ।

सु०— तदेवं सर्वानु(धूमाद्यनु)मानानां सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गान्न समवायैक्यमुपपन्नमिति ॥

एतच्चोपलक्षणम् । आगमापह्नवश्च समवायैक्ये स्यात्, पदार्थानां तत्संसर्गाणां च सिकतावद्विशकलितानां सिद्धत्वात् ।

परि०— सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गादिति । बाधितविषयत्वं आदिपदार्थः । मूले सर्वानुमानोच्छेदोक्तिरुपलक्षणं सर्वागमप्रामाण्योच्छेदस्येत्याह एतच्चोपलक्षणमिति । पदार्थानामिति । वाक्यत्रोध्यसंसर्गप्रतियोगिनां तन्निरूपितसंसर्गाणां विशकलितानां सिद्धत्वेन ज्ञातज्ञापकत्वापत्त्या वाक्यमात्राप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । ननु गामानयेत्यादिवाक्येषु गवादिरूपपदार्थानां निर्विशेषेणान्वयमात्रस्य चान्यत्र प्रसिद्धत्वेऽपि गवादेरानयनादेश्च योऽन्वयः स न सिद्ध इति चेन्न । तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य समवायानतिरेकात् तस्य चैकत्वेन सिद्धत्वादिति भावः । *समवायस्यैकत्वनिरासः ॥*

सु०— इदानीं समवायस्य नित्यत्वं निराकरोति **एवमेवेति** ।

अनु०— **एवमेवासतः सत्तासमवायो जनिर्मता ।**

यथा समवायस्य सर्वत्रैकत्वाङ्गीकारे सर्वानुमानानां सिद्धसाधनत्वादिदुष्टत्वमुक्तम्, **एवमेव** तन्नित्यत्वाभ्युपगमे, प्राक् **असतः सत्तासमवायो जनिः** दुष्टा **मता** । समवायनित्यत्वे न कस्यापि जनिः स्यादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह **तत्रापीति** ।

तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम् ।

उक्तदोषाणां सिद्धसाधनत्वादीनाम् ।

तथा हि । 'प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरि'ति परेण जनिलक्षणमभिहितम् । तत्र यदि समवायो नित्यः स्यात् तदा तल्लक्षणा घटजनिः प्राक्कुलालादिव्यापारादस्तीति तदर्थस्य तस्य सिद्धसाधनता स्यात् । ह्यसौ हि सिद्धस्यापि साधनं घटते, किन्तु क्वचिदनपेक्षत्वमित्येव । कृतौ तु प्राक्सिद्धस्य साधनमेवाशक्यमिति कुलालादिव्यापारस्य निष्फलत्वं स्यात् ॥ अथ समवायस्य नित्यत्वेऽपि प्रागसतः सत्तासमवायः साध्यः अस्तु को दोष इति चेन्न, समवायैक्यव्याघातात् ।

औपाधिकः समवायस्य भेद इति चेत्, यथासम्भवं सर्वमुक्तमनुसन्धेयम्। न हि प्रागसद्विषयो व्यापारः सम्भवति, तस्य सत्करणातिरिक्तकर्तव्याभावात्, सत्करणस्य सत्तासमवायानतिरेकात्। स्वरूपलाभः कुलालादिव्यापारसाध्य इति चेत्, एवं तर्हि किमपरेण सत्तासमवायेन।

१९५ **परि०**— समवायनित्यत्व इति पदच्छेदः। **तदर्थस्य** तस्य व्यापारस्य। नन्वेकत्वपक्षोक्तदोषाणां नित्यत्वपक्षेऽपि साम्यात् तत आधिक्याभावादेवमेवासत इत्यतिदेशो न युक्त इत्यत आधिक्यमाह **न्नसौ हीति। क्वचिदिति**। सर्वाविवादस्थल इत्यर्थः। **यथासम्भवं सर्वमुक्तमिति**। विरोधाभावो देशकालव्यक्तिभेदेन भवति। स च समवाये परस्य न सम्मतः। किन्तु पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यां भेदाभेदयोरविरोधो वाच्यः। यत्रौपाधिकभेदस्यापारमार्थिक(त्वे अस)त्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वं वा। आद्ये सिद्धसाधनत्वम्। अन्त्ये मायावादितापत्तिः। सत्तारूपोपाधिनाऽन्योऽविद्यमान एव समवायो भाति। स.एव च जनिश्चेत् तर्हि घटादिसर्ववस्तुजनिरसत्या स्यात् इत्येवमनुसन्धेयमित्यर्थः। सत्तारूपोपाधेरेकत्वात् तदानन्त्यप्रयुक्तसमवायानन्त्यमिह नापादयितुं शक्यमिति यथासम्भवमित्युक्तम्। ननु सत्तासमवायस्य कुलालव्यापारासाध्यत्वेऽपि प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरित्युक्तत्वाद्विशेषणांशस्यासतोस्तु कुलालादिव्यापारविषयतेत्यत आह **न हीति**॥ ***समवायस्य नित्यत्वनिरासः*** ॥

सु०— तदेवं समवायस्यैकत्वनित्यत्वे सर्वथाऽप्ययुक्ते इति।

यद्वा समवायनिराकरणप्रसङ्गात् परोक्तं विशिष्टादेर्जनेश्च स्वरूपं तन्मतासामञ्जस्यप्रदर्शनाय 'औपाधिके'त्यादिना निराकृतं (च) वेदितव्यम्।

परि०— 'औपाधिकविशिष्टाद्यमि'त्यादेर्निवारकमित्यन्तस्य व्याख्यानान्तरमाह **यद्वेति**। **विशिष्टादेरिति**। विशिष्टौपाधिकोपलक्षितानामित्यर्थः।

सु०— 'नन्वेतत्सर्वं व्याहतम्, युष्माभिरपि लोकवेदव्यवहारं परिपालयद्भिर्विशिष्टादेः अङ्गीकरणीयत्वात्। तत्राप्युक्तदोषानुषङ्गादि'त्यतो विशिष्टादिनिरूपणे तावद्दोषाभावं स्वमते दर्शयति अस्मदिति।

अनु०— अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः।
नास्ति दोषः क्वचित्

विशिष्टाकारो न विशेषणं नापि सम्बन्धः, किन्नाम विशेष्यम्। न च तन्मात्रम्। द्विविधो हि विशिष्टाकारः, यावद्विशेष्यभाव्ययावद्विशेष्यभावी च।

तत्राद्यो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नः, यथेश्वरः स्वरूपेण सर्वज्ञः। एवं यत्र यत्र विशेषणसंबन्धो यावद्विशेष्यभावी तत्र तत्र विशिष्टाकारोऽपि तथाभूतो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नो द्रष्टव्यः।

तथाऽपि विशेषस्य भेदप्रतिनिधेः सर्वपदार्थेष्वङ्गीकृतत्वेनेश्वरः सर्वज्ञ इत्यपर्यायशब्द-प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिदोषो नास्ति। ईश्वर एव सर्वज्ञ इत्यभेदस्तावत्प्रमितः, भेदे तु न निरवकाशं प्रमाणमस्तीति।

द्वितीयस्तु विशेष्येण भिन्नाभिन्नः, यथा पर्वतेनाग्निमान्। यथा हि संयोगविशेषसचिवा-स्तन्तवः पटाकारेण परिणमन्ते तथा आगन्तुकविशेषणसम्बन्धाद्विशेष्यस्वरूपं विशिष्टाकारेण परिणमते। तत्र यद्यपि भेदाभेदौ वस्तुनः स्वरूपभूतौ, तथाऽपि **अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गी-कृतत्वतो न सङ्करदोषः**। तदिदमुक्तं **क्वचिदिति**। अत्यन्ताभेदस्थले भेदाभेदस्थले चेत्यर्थः।

परि०— **तावद्दोषाभावमिति**। जनेर्निरूपणे दूषणाभावोक्तिपरतया अस्मदित्यादेः करिष्यमाणव्याख्या-पेक्षया 'तावत्'शब्दः। **ईश्वरः स्वरूपेण सर्वज्ञ इति**। स्वरूपप्रज्ञाप्त्या सर्वज्ञ इत्यर्थः। तथाभूतो यावद्विशेष्यभावी-त्यर्थः। भेदेनैवास्त्वपर्यायशब्दप्रवृत्त्यादिकमित्यत आह **ईश्वर एवेति**। 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिभिरिति भावः। **न निरवकाशमिति**। धर्मिधर्मभावादिव्यवहारस्तु विशेषेणोपपन्न इति भावः। अग्निमानित्यग्निमत्त्वरूपविशिष्टाकारः पर्वतेन भिन्नाभिन्न इत्येतदुपपादयति **यथा हीति**। **सचिवाः** सहिताः। ननु भेदाभेदयोरपि विशिष्टविशेष्यरूप-भेदाभेदस्वरूपत्वात् कथं विशिष्टविशेषाद्यसाङ्कर्यमित्यत आह **तत्र यद्यपीति**।

सु०— यद्वा **क्वचिद्** इति औपाधिकादित्रय इत्यर्थः, तस्याप्युक्तप्रकारत्वात्।

एतेन भेदहीनेऽप्याकाशादावौपाधिको भेदो दृष्ट इत्य(प्य)पास्तम्, विशेषनिबन्धनाना-मेवाकाशाद्यंशानां घटाद्युपाधिभिः स्फुटीकरणादिति।

जनिनिरूपणे दोषाभावं स्वमते दर्शयति **अस्मदिति**। **विशेषस्य** परिणामस्य, जनित्वेन **अङ्गीकृतत्वतो न** कश्चिद् **दोषोऽस्ति** इति योजना। मृदादीनां घटाद्याकारापत्तिरेव घदादिजनिः न तु समवाय इत्यर्थः।

परि०— **त्रय इति**। औपाधिकविशिष्टोपलक्षितरूपत्रय इत्यर्थः। *स्वमते विशिष्टादिपदार्थस्थित्युक्तिः।*

सु०— "स्यादेतत्। क्वचिद्भावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्चाभावो दृश्यते, यथा 'घटो न जानाति, प्रकृतिर्न कर्त्री'ति। क्वचिच्चाभावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्च भावः प्रतीयते, 'अभावोऽस्ति, अभावः प्रमेय' इति। न च विधिनिषेधात्मनोर्भावाभावयोरभेदो युज्यते। तत्कथं विशेष्याभिन्नं विशिष्टमुच्यत" इत्यत आह **भावो हीति**।

अनु०— **भावो ह्यभावश्च स एव हि।**

'क्वचिदि'त्यनुवर्तते । यो **भावः स एव** क्वचिद् **अभावो** भवति, यश्च **अभावः स एव** क्वचिद् **भावो** भवतीत्येतदुभयं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । वाक्यार्थद्वयप्रसिद्धिद्योतनार्थं **हि**शब्दद्वयम् ।

तत्कथमित्यत आह **अभावस्य चेति** ।

अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः ।

अस्ति तावदिदं यद् **अभावस्य** अपि **भावा धर्माः स्युः** तथा **तेषां च** भावानां च **ते** अभावा धर्माः **स्युः** इति । **अखिला** इति बहुत्वोपलक्षणम् ।

एतदपि नाङ्गीकरोमीत्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम् ।

प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्मादभावस्यापि भावा धर्माः सन्ति भावस्य चाभावा इति **एतत्सर्वं प्रत्यक्षा**दिप्र**माणतः** सिद्धम् । अतो न वारयितुं शक्यम् ।

अस्तु अभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वम्, तथाऽपि 'भावस्याभावत्वम् अभावस्य च भावत्वं क्वचिदस्ती'त्यत्र किमायातमित्यत आह **सर्व इति** ।

सर्वे भावा अभावाश्च पदार्थास्तेन सर्वदा ।

यतोऽभावाभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं सिद्धम्, सिद्धश्च धर्मधर्मिणोरभेदः, **तेन** कारणेन **सर्वे भावाः पदार्था अभावाश्च** भवन्ति, **अभावाश्च सर्वे पदार्था भावा** भवन्ति, इत्युक्तमुपपन्नमित्यर्थः ।

'यद्येवं भावस्याप्यभावत्वमभावस्य च भावत्वं, तर्हि द्रव्यादयो भावा एव प्रागभावादयस्त्वभावा एवेति सर्वत्र प्रसिद्धो भावाभावविभागः कथमि'त्यत आह **तथाऽपीति** ।

तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः ।
सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥

निषेधस्य बुद्धेः इति सामानाधिकरण्यम् । **परो** भावः । यद्यप्येषोऽर्थः प्रागेवोक्तः तथाऽपि प्रसङ्गात् पुनः स्मारित इत्यदोषः ।

परि०— निषेधो नाम अभावः । तथा च अभावविषयकबुद्धेर्विषयोऽभाव इत्युक्तौ आत्माश्रयत्वमत आह निषेधस्य बुद्धेरिति सामान्याधिकरण्यमिति । बुद्धेर्निषेधात्मकत्वं नाम नञर्थघटितत्वम् । पर इत्यनुवादः । भाव

इति व्याख्या । **प्रागेवोक्त इति** । युक्तिपादे 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादि'ति नये 'प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः । धर्मधर्म्यैक्यनश्चैव न तु तन्मात्रता भवेदि'त्यादिना 'निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्त इत्यर्थः।

सु०— 'अभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमित्युक्तम्, तत्कथमि'त्यत आह **तस्मादिति**।

अनु०— तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते।

प्रध्वस्तं प्रध्वंसो **भेदः** पृथक्त्वम् : **आदि**पदेन प्रमेयत्वादिग्रहणम् । यस्मादभावस्य भावधर्मत्वमस्ति, **तस्मादेव** हि प्रध्वंसाभावादेः पृथक्त्वप्रमेयत्वादिभावधर्मजातमस्त्येवेति **अवगम्यते**। 'प्रत्यक्षादिने'ति योजना। प्रध्वंसः प्रागभावाद्वा घटाद्वा पृथक् प्रमेयोऽभिधेयश्चेत्यवगम्यते। अभावस्य (च) भावधर्मानभ्युपगमे तद्विरोधः स्यादिति भावः।

घटः पटो न भवतीति भावस्यान्योन्याभावधर्मत्वं स्फुटत्वान्न प्रदर्शितम्।

एवमभावभावयोर्भावाभावात्मकत्वं सामान्यतः प्रसाध्य प्रकृते योजयति **अस्तीति**।

अस्त्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता।
इत्यादि युज्यते सर्वं

'तस्मादि'त्यनुवर्तते । यत एवमभावस्य भावत्वं भावस्य चाभावत्वमुपपादितम्, तस्माद् **'अभावोऽस्ति, प्रध्वंसोऽस्ति; देहाभावो, भस्मता'** इत्यभावस्य विशेष्यत्वं भावस्य च विशिष्टत्वं तयोश्चाभेदः, तथा 'घटो न जानाती'ति भावो विशेष्योऽभावश्च विशिष्टाकारः तयोश्चाभेद इत्युक्तं **युज्यत** इत्यर्थः।

यदि भावाभावयोरेकत्वं न विरुद्धं तदा घटोऽपि स्वाभावात्मा किन्न स्यादित्यत आह **प्रत्यक्षादीति**।

प्रत्यक्षादिप्रमाणतः।

सिद्धमिति शेषः । भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं न तु घटतदभावयोः, अतो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

यद्वा " 'भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो, धर्मधर्मिणोश्च अभेदः प्रामाणिक' इत्येतत् किं भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यस्योपपादकं किंवा सम्भावनाहेतुः। आद्ये तूक्तोऽतिप्रसङ्गः। द्वितीये साधकं वाच्यम्'' इत्यत्र इदमुक्तम्। अनेन 'क्वचिदि'त्युक्तं विवृतं भवति।

परि०— आद्ये तूक्तोऽतिप्रसङ्ग इति । घटोऽपि स्वाभावात्मा स्यात्, घटाभावस्य घटेऽपि सत्त्वेन तद्धर्मत्वादित्यर्थः । **इदमुक्तमिति** । 'प्रत्यक्षादिप्रमाणत' इत्युक्तमित्यर्थः । **अनेन क्वचिदितीति** । यत्र प्रमाणमस्ति तत्रैव भावाभावयोरभावभावात्मकत्वं, नान्यत्रेति भावेनोक्तेन, 'प्रत्यक्षादिप्रमाणत' इत्यनेन 'क्वचिद्भावो ह्यभावश्चे'त्यत्र क्वचिदित्येतद्घटतदभावादावभेदप्रमाणाभावस्थले नेति विवृतमित्यर्थः । ***क्वाचित्कौपाधिकविशिष्टादेर्विशेष्याभेदोक्तौ बाधकोद्धारः ॥***

सु०— अथवा 'भावो ही'त्यादिना परिणामवादः प्रपञ्च्यते । तथा हि । केचित्परिणामवादिनः सत एवाभिव्यक्तिं जनिमाहुः, तद्व्युदासार्थमाह **भावो हीति** । अत्र **भावाभाव**शब्दौ सदसत्परौ । यः कारणत्वाभिमतो मृत्पिण्डः स कार्यघटात्मना **अभावः, स** एव तदात्मना **भावश्च** । यद्वा स घटः प्रागुत्पत्तेः **भावः** सन्, **स एव** तद् **अभावः** असंश्च । अथवा यः कुलालादिव्यापारात्प्राक् **अभावः** घटात्मनाऽसन्मृत्पिण्डः, स एव तदनन्तरं **भावः** घटात्मना सन् भवतीति ॥ एतदुक्तं भवति । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नम् । तत एव प्रागुत्पत्तेः सदसत् । अतः कारणं प्राक्कारकव्यापारादकार्यात्मकं सत्कार्यरूपतामापद्यते यत्सा जनिरिति ।

नन्वेकस्यैव भिन्नत्वमभिन्नत्वं च सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमित्यतो 'यथैकस्यैव भावत्वमभावत्वं च न विरुद्धं तथैतदपी'त्यादौ सम्भावनां तावदुपदर्शयन्नेकैकस्य भावत्वमभावत्वं च उपपादयति **'अभावस्ये'**ति सार्धश्लोकद्वयेन । पूर्ववदेव व्याख्यानम् ।

'अस्त्वियं सम्भावना, निश्चायकं तु किमि'त्यतो भेदासत्त्वयोः परेणाप्यङ्गीकृतत्वादभेदसत्त्वे प्रमाणेन साधयति **तस्मादिति** । प्रध्वस्तस्य घटादेर्भेदः **प्रध्वस्तभेदः** । **आदि**पदेनानुत्पन्नस्य कारकत्वं गृह्यते । 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमवगम्यते यच्च घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं (च) वा, तत् **तस्मात्** कार्यस्य कारणाभेदात्, प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव हि युज्यते । न ह्यत्यन्तासत्त्वमापन्नस्य स्वरूपभेदः सन्निति युज्यते, नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वम् । न च कार्यस्य पृथगेव सत्त्वमस्ति, अनुपलम्भात्; अतः सत्त्वं कारणाभेदश्चाङ्गीकरणीयः । न च विनैव बाधकेनोपचारत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् **अवगम्यत एव** इति । न केवलं व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

'अभावस्य च भावाः स्युर्धर्माः, ते च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्युज्यन्त एव न तु निराकरणार्हा' इत्युक्तम्, तद्विशदयति **अस्तीति** । **आदिपदेन** घटादेर्भावस्य पटान्योन्याभावधर्मत्वं गृह्यते ।

परि०— **अभाव इति**। असन्नित्यर्थः। **भावश्चेति**। स्वरूपेत्यर्थः। **इति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमिति**। तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृत्याऽवगम्यते। **तदिति** युज्यत इत्यन्वयः। **कारणाभेदात् सत्त्वादेवेति** व्यधिकरणे पञ्चम्यौ हेतुहेतुमद्भावापन्नौ। ननु कार्यस्य प्रागूर्ध्वं पृथक् सत्त्वादेव भेदकारकत्वे स्याताम्। किं कारणात्मना सत्त्वेनेत्यत आह **न च कार्यस्येति**। ननु भेदकारकत्वयोर्नायं प्रत्ययः। किन्तु व्यवहारः। स च(कारणविश्र)भेदकारकविषयतयोपचर्यत इत्यत आह **न च विनैवेति**। **घटादेरिति**। घटः पटो न भवतीत्येवं गृह्यत इत्यर्थः।

सु०— 'स्यादेतत्। अन्योन्याभावस्य भावधर्मत्वेऽपि तस्य भावात् पृथक्त्वेन कथं भावस्याप्यभावत्वमुच्यते। अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदस्य च स्वरूपत्वाङ्गीकारादिति चेन्न, स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावातिरिक्तत्वात्॥ यच्चोक्तमभावेऽपि पृथक्त्वमस्तीति तदसत्, प्रमाणाभावात्, स्वरूपभेदेनैवासङ्करोपपत्तेः। पृथक्त्वस्य च स्वरूपभेदातिरिक्तत्वादि'त्यत आह **अन्योन्येति**।

अनु०— **अन्योन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्।**
यत्कल्पयन्ति तच्चैव कल्पनागौरवाद्गतम्॥

पृथक् पृथक् विभिन्नानीत्यर्थः। चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः। गतं प्रागेव निराकृतम्, अनेन पुनरुक्तिदोषः परिहृतो भवति।

परि०— सिद्धान्ती शङ्कते **अन्योन्याभावस्येति**। **दूषणान्तरसमुच्चयार्थ इति**। 'कल्पनागौरवाद्या' इति लिङ्गपादे आद्यपादेनोक्तौ यौ दोषौ दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च तत्समुच्चयार्थोऽत्र चशब्द इत्यर्थः। अत एवाग्रे **गौरवादिकमित्यादिपदप्रयोगः**। **प्रागेवेति**। 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति लिङ्गपादीयादृश्यत्वाधिकरणे 'पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदान्त्रीन्कल्पयन्ति चेत्। कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिन' इत्यत्र गौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनारूपदोषैर्निराकृतमित्यर्थः। **अनेनेति**। गतमिति प्रागुक्तस्मारणेनेत्यर्थः॥ *अन्योन्याभाव(भेद)पृथक्त्वानां भेदे प्रागुक्तदोषस्मारणम्॥*

सु०— कथं कल्पनागौरवादिकमित्यत आह **पर्यायत्वेनेति**।

अनु०— **पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि।**

क्रमप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः। सर्व एव लौकिका वैदिकाश्च।

अत्र मायावादिनश्चोदयन्ति। स्वरूपभेदानतिरिक्तयोः अन्योन्याभावपृथक्त्वयोः भावाभावधर्मत्वोपलम्भात् सर्वपदार्थानामपि भावाभावात्मतासिद्धिरिति यदुक्तं तदयुक्तम्, भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेः। तथा हि। भेदस्तावत् विदारणात्मा, भिदिर्विदारण इति

परि०— आद्ये तूक्तोऽतिप्रसङ्ग इति । घटोऽपि स्वाभावात्मा स्यात्, घटाभावस्य घटेऽपि सत्त्वेन तद्धर्मत्वादित्यर्थः । **इदमुक्तमिति** । 'प्रत्यक्षादिप्रमाणत' इत्युक्तमित्यर्थः । **अनेन क्वचिदितीति** । यत्र प्रमाणमस्ति तत्रैव भावाभावयोरभावभावात्मकत्वं, नान्यत्रेति भावेनोक्तेन, 'प्रत्यक्षादिप्रमाणत' इत्यनेन 'क्वचिद्भावो ह्यभावश्चे'त्यत्र क्वचिदित्येतद्घटतदभावादावभेदप्रमाणाभावस्थले नेति विवृतमित्यर्थः । ***क्वचित्कौपाधिकविशिष्टादेर्विशेष्याभेदोक्तौ बाधकोद्धारः ॥***

सु०— अथवा 'भावो ही'त्यादिना परिणामवादः प्रपञ्च्यते । तथा हि । केचित्परिणामवादिनः सत एवाभिव्यक्तिं जनिमाहुः, तद्व्युदासार्थमाह **भावो हीति** । अत्र **भावाभाव**शब्दौ सदसत्परौ । यः कारणत्वाभिमतो मृत्पिण्डः स कार्यघटात्मना **अभावः, स** एव तदात्मना **भावश्च** । यद्वा स घटः प्रागुत्पत्तेः **भावः** सन्, **स एव** तद् **अभावः** असंश्च । अथवा यः कुलालादिव्यापारात्प्राक् **अभावः** घटात्मनाऽसन्मृत्पिण्डः, स एव तदनन्तरं **भावः** घटात्मना सन् भवतीति ॥ एतदुक्तं भवति । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नम् । तत एव प्रागुत्पत्तेः सदसत् । अतः कारणं प्राक्कारकव्यापारादकार्यात्मकं सत्कार्यरूपतामापद्यते यत्सा जनिरिति ।

नन्वेकस्यैव भिन्नत्वमभिन्नत्वं च सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमित्यतो 'यथैकस्यैव भावत्वमभावत्वं च न विरुद्धं तथैतदपी'त्यादौ सम्भावनां तावदुपदर्शयन्नेकैकस्य भावत्वमभावत्वं च उपपादयति **'अभावस्ये'**ति सार्धश्लोकद्वयेन । पूर्ववदेव व्याख्यानम् ।

'अस्त्वियं सम्भावना, निश्चायकं तु किमि'त्यतो भेदासत्त्वयोः परेणाप्यङ्गीकृतत्वादभेदसत्त्वे प्रमाणेन साधयति **तस्मादिति** । प्रध्वस्तस्य घटादेर्भेदः **प्रध्वस्तभेदः** । **आदि**पदेनानुत्पन्नस्य कारकत्वं गृह्यते । 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमवगम्यते यच्च घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं (च) वा, तत् **तस्मात्** कार्यस्य कारणाभेदात्, प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव हि युज्यते । न ह्यत्यन्तासत्त्वमापन्नस्य स्वरूपभेदः सन्निति युज्यते, नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वम् । न च कार्यस्य पृथगेव सत्त्वमस्ति, अनुपलम्भात्; अतः सत्त्वं कारणाभेदश्चाङ्गीकरणीयः । न च विनैव बाधकेनोपचारत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् **अवगम्यत एव** इति । न केवलं व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

'अभावस्य च भावाः स्युर्धर्माः, ते च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्युज्यन्त एव न तु निराकरणार्हा' इत्युक्तम्, तद्विशदयति **अस्तीति** । **आदि**पदेन घटादेर्भावस्य पटान्योन्याभावधर्मत्वं गृह्यते ।

परि०— अभाव इति। असन्नित्यर्थः। भावश्चेति। स्वरूपेत्यर्थः। इति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमिति। तैत्तिरीयभाष्योक्तरमृत्याऽवगम्यते। तदिति युज्यत इत्यन्वयः। कारणाभेदात् सत्त्वादेवेति व्यधिकरणं पञ्चम्यौ हेतुहेतुमद्भावापन्नौ। ननु कार्यस्य प्रागूर्ध्वं पृथक् सत्त्वादेव भेदकारकत्वे स्याताम्। किं कारणात्मना सत्त्वेनेत्यत आह न च कार्यस्येति। ननु भेदकारकत्वयोर्नायं प्रत्ययः। किन्तु व्यवहारः। स च(कारणविष)भेदकारकविषयतयोपचर्यत इत्यत आह न च विनैवेति। घटादेरिति। घटः पटो न भवतीत्येवं गृह्यत इत्यर्थः।

सु०— 'स्यादेतत्। अन्योन्याभावस्य भावधर्मत्वेऽपि तस्य भावात् पृथक्त्वेन कथं भावस्याप्यभावत्वमुच्यते। अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदस्य च स्वरूपत्वाङ्गीकारादिति चेन्न, स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावातिरिक्तत्वात्॥ यच्चाक्तमभावेऽपि पृथक्त्वमस्तीति तदसत्, प्रमाणाभावात्, स्वरूपभेदेनैवासङ्करोपपत्तेः। पृथक्त्वस्य च स्वरूपभेदातिरिक्तत्वादि'त्यत आह **अन्योन्येति।**

अनु०— अन्योन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्।
यत्कल्पयन्ति तच्चैव कल्पनागौरवाद्गतम्॥

पृथक् पृथक् विभिन्नानीत्यर्थः। **च**शब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः। **गतं** प्रागेव निराकृतम्, अनेन पुनरुक्तिदोषः परिहृतो भवति।

परि०— सिद्धान्ती शङ्कते अन्योन्याभावस्येति। दूषणान्तरसमुच्चयार्थ इति। 'कल्पनागौरवाद्या' इति लिङ्गपादे आद्यपादेनोक्तौ यौ दोषौ दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च तत्समुच्चयार्थोऽत्र चशब्द इत्यर्थः। अत एवाग्रे गौरवादिकमित्यादिपदप्रयोगः। प्रागेवेति। 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति लिङ्गपादीयादृश्यत्वाधिकरणे 'पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदान्स्वीन्कल्पयन्ति चेत्। कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिन' इत्यत्र गौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनारूपदोषैर्निराकृतमित्यर्थः। अनेनेति। गतमिति प्रागुक्तस्मारणेनेत्यर्थः॥ *अन्योन्याभाव(भेद)पृथक्त्वानां भेदे प्रागुक्तदोषस्मारणम्॥*

सु०— कथं कल्पनागौरवादिकमित्यत आह **पर्यायत्वेनेति।**

अनु०— पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि।

क्रमप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः। **सर्व एव** लौकिका वैदिकाश्च।

अत्र मायावादिनश्चोदयन्ति। स्वरूपभेदानतिरिक्तयोः अन्योन्याभावपृथक्त्वयोः भावाभावधर्मत्वोपलम्भात् सर्वपदार्थानामपि भावाभावात्मतासिद्धिरिति यदुक्तं तदयुक्तम्, भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेः। तथा हि। भेदस्तावत् विदारणात्मा, भिदिर्विदारण इति

विदारणार्थभिदिधातुरूपत्वाद्भेदशब्दस्य । तस्य च विदारणात्मनो भावस्वभावत्वे तस्यापि विदारणं स्यात्, तथा तदेकदेशानामपि भेदः स्वभाव इति तत्रापि विदारणं भवेत्, इत्यनेन क्रमेण सर्वशून्यता स्यात्।

किञ्च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयात्, अभेदैकार्थसमवायिन्या एकताया भेदेन विरोधात् । एकत्वाभावेऽनेकत्वमपि न स्यात्, तत्समाहाररूपत्वात्, तत्कार्यत्वाद्वा तस्य। एकत्वानेकत्वविकलं च शून्यमेवापद्यते।

अपि च यदि भेदो वस्तुस्वरूपं स्यात् तदा प्रतियोग्यनपेक्षः प्रसज्येत, स्वरूपस्यानपेक्षत्वात्। न हि घटात्पटस्य भेद इतिवत् घटात्पट इति प्रतीतिरस्ति। 'घटो भिन्नः, घटस्य भेदः' इति विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धप्रतिभासोऽपि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे दुर्घटः स्यात्, न हि स्वयमेव स्वस्य विशेषणं सम्बन्धि वा भवति । संशयविपर्ययौ चैवमुच्छिद्येयाताम्; भेदाग्रहनिमित्तौ हि तौ भवतः; तत्र यदि धर्मिणमवगाह्य तौ भवतस्तदा तत्स्वभावभूतो भेदोऽपि गृहीत इति क्व तयोरवकाशः, न चेन्निर्विषयत्वात् सुतराम्। यदि चास्मादयं भिन्न इति प्रतियोगिघटिततया प्रतीयमानो भेदो वस्तुनः स्वरूपं स्यात् तदा तस्य सपरिकरस्य भेदस्य स्वरूपेऽन्तर्भावात् प्रतियोगिनोऽपि स्वरूपतया निमज्जनादद्वैतमतमेव पर्यवस्येदिति।

परि०— भिदिधातुरूपत्वादिति। 'भिदिर्' इत्यत्रेर् 'इत्संज्ञा वक्तव्ये'ति वार्तिकेनेर् इत्यस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोप' इति तस्येतो लोपे घञ्प्रत्यये 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति गुणे कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायां च स्वाद्युत्पत्तौ भेद इति सिद्धिरिति ज्ञेयम्। भेदशब्दः करणसाधन इति मन्वानस्य चोद्यमेतत्। **तस्येति**। भावस्य विदारणं द्वैधीभावः स्यादित्यर्थः। **न तत्रैकतेति** पदच्छेदः। **अभेदैकार्थेति**। अभेदेन सहैकार्थे निष्ठाया इत्यर्थः। एकत्वाभावे इति विभागः। मतभेदेनाह **तत्समाहारेति**। अनेकत्वस्यैकत्वानां समाहाररूपत्वादित्यर्थः। अनेकत्वं प्रति एकत्वं समवायिकारणमिति मतेनाह **तत्कार्यत्वाद्वेति**। **घटो भिन्न इति**। पटादिति योज्यम्। **एवमिति**। भेदस्य वस्तुस्वरूपत्व इत्यर्थः। **भेदाग्रहेति**। यत्कोटिकौ संशयविपर्ययौ तन्निरूपितपुरोवृत्तिनिष्ठभेदाज्ञानेत्यर्थः। **न चेदिति**। धर्मिणं विषयीकृत्य न भवतश्चेदित्यर्थः। **सुतरामिति**। संशयविपर्यययोरनवकाश इति योज्यम्। **सपरिकरस्येति**। सम्बन्धिसहितस्येत्यर्थः।

सु०— तानपाकरोति भेदस्येति।

अनु०— भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम्।
अद्भुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥

'तु'शब्दः प्रकृताद्वैशेषिकादेर्व्यवच्छिन्दन् 'ये त्वि'ति सम्बध्यते । **स्वरूपत्वे** भेद्य-वस्तुस्वरूपत्वे । **शून्यतां सर्वस्यापीति** शेषः । **च**शब्दः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चयार्थः । **अद्भुता** आश्चर्याः, **न लौकिकेष्वेवंविधा दृश्यन्ते नापि परीक्षकेष्विति यावत्** । तत्कथमित्यतः शून्यता-पत्तिं तावन्निराकरोति **यत इति** । यो भेदो यस्य स्वरूपमिष्यते तं भेदं प्रति ततः **अन्यस्यैव** वस्तुनः **प्रतियोगित्वमिष्यते** यतः तस्माद् **अद्भुतास्त** इति सम्बन्धः ।

२०६अ **परि०— चशब्दः पूर्वोक्तेति** । 'ये वदन्ति चे'ति चशब्दः शून्यतां चेत्यत्रान्वितः सन्प्रतियोग्यपेक्षत्व-विशेषणविशेष्यभावादिप्रतिभासदौर्घट्यसंशयविपर्ययोच्छेदाद्वैतपर्यवसानरूपदूषणानि चेति ये वदन्तीति समुच्चयार्थ इत्येके । पूर्वं मायावादिनं प्रति तत्र तत्र यानि दूषणान्युक्तानि तैः सह लक्षणपरीक्षकबहिर्भावादिरूपाद्भुतत्वादि-दूषणसमुच्चयार्थ इत्यन्ये । समवायदूषणेन समुच्चयार्थ इत्यपरे । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चे'त्यत्र पूर्वपक्षिणा भेदादे-र्युगधर्मत्ववादिनोक्तसर्वद्वैतदोषसमुच्चयार्थ इति केचित् ।

सु०— अन्यस्य प्रतियोगित्वेऽपि कथमुक्तदोषपरिहार इत्यत आह प्रतियोगिनो हीति ।

अनु०— प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मात्

हिशब्दः पूर्ववद्धेतौ । **अयमि**त्येवम्भावस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतां सूचयति । **स्वस्मात्** धर्मिस्वरूपात् ।

इदमुक्तं भवति । विदारणात्मा हि भेदो यस्य यतस्तं विदारयेत् । न तु यं कमपि यतः कुतश्चित् । न (हि) च घटस्वरूपस्य भेदस्य घट एव प्रतियोगी, येन स्वस्मिन्विदारणं स्यात्; किन्तु घटादन्य एव । ततो विदारणं तु नानिष्टम्, तस्य शून्यतानापादकत्वादिति ।

परि०— पूर्ववद्धेताविति । हेत्वर्थमुपेत्य यत एवमतस्तेऽद्भुता इति पूर्ववद्योजना कार्येत्यर्थः । **यस्य यत इति** । यद्धर्मिको यन्निरूपित इत्यर्थः । न च घट एव प्रतियोगीत्यस्य किन्तु घटादन्य एवेत्यन्वयः । **तत इति** । अन्यस्मादित्यर्थः । **अयं परिहार इति** । यतोऽन्यस्येत्यादिपरिहार इत्यर्थः । **इदमिति** । यतोऽन्यस्य प्रतियोगि-त्वमित्यादिकमुदितमित्यर्थः ।

सु०— किञ्च भिद्यतेऽनेनेति यदि भेदशब्दः करणसाधनो भवेत् तदा भेदः कमपि विदारयेत् । न चैवम्, भावसाधनत्वाङ्गीकारात् । अतोऽभ्युपगम्यैव करणसाधनतामयं परिहारः अभिहित इत्याशयवानाह कथञ्चनेति ।

अनु०— कथञ्चन ।

इदमुदितमिति शेषः ।

किञ्च विदारणमपि लवित्रादि, यत्सम्बन्धि तद्विदारयति न तु स्वात्मानम्। अतो धर्म-भेदवादे कथञ्चिदिदं वक्तव्यम्, स्वरूपभेदवादे तु क्वास्यावकाशः।

परि०— करणसाधनत्वेऽपि परोक्तदोषो न लगतीत्याह किञ्च विदारणमिति। लवित्रादीति। छेत्त्रादीत्यर्थः। आदिपदेन संहत्रदिर्ग्रहणम्। इदं वक्तव्यमिति। धर्मिभूतघटादेर्विदारणमितीदमित्यर्थः।

सु०— भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयादित्यप्यनेनैव निरस्तम्।

न ह्येकताऽनेकते स्वरूपेण विरुद्धे, एकस्यैव घटस्यान्यापेक्षयाऽनेकत्वदर्शनात्; किन्तु यदपेक्षयाऽनेकस्तदपेक्षयैवैक इति विरुद्धम्। तत्र घटस्य परस्मात्प्रतियोगिन एव भेद इति तदपेक्षयैवानेकत्वं स्वापेक्षया त्वेकत्वमिति को विरोधः।

अपि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यं वा विरुद्धं धर्मधर्मिभावो वा। आद्ये नैकताया भेदेन विरोधः, भेदस्य स्वरूपत्वेनैकतासामानाधिकरण्याभावात्। न द्वितीयः, एकं द्वित्वमिति दर्शनात्।

एकत्वानेकत्वाभावेऽपि शून्यत्वं कुतः, वैशेषिकादीनां गुणादिवन्मायावादिनां ब्रह्म-वदगुणस्यापि सत्त्वोपपत्तेरिति।

परि०— भेदस्येति। भेदशब्दोऽत्रानेकत्वपर इत्याह। गुणादिवत् गुणादेरिव। ब्रह्मवत् ब्रह्मण इवेत्यर्थः। अगुणस्येति। एकत्वानेकत्वसङ्ख्यारूपगुणहीनस्येत्यर्थः।

सु०— 'ननु भेदो वस्तुस्वरूपं चेत् प्रतियोगिनिरूप्य एव न स्यात्, स्वरूपस्य तदभावात्। अतो नायं परिहारो युज्यते। तथा च स्वस्मिन्नेव विदारणे पुनः शून्यतैवे'ति चेन्न, स्वतः परतोऽपि व्याप्त्यसिद्धेः। यथा (हि) परनिरूप्यमपि ब्रह्मणो जीवैक्यं ब्रह्मस्वरूपं माया-वादिनाऽङ्गीकृतम्, अस्माभिश्च परत्वादिकं द्रव्यस्वरूपम्; तथा प्रतियोगिनिरूप्यस्यापि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे को विरोधः।

परि०— नायं परिहार इति। भेदस्यान्यनिरूप्यत्वेनोक्तः परिहार इत्यर्थः। तथा चेति। विदारकस्य भेदस्यान्यनिरूप्यत्वायोगे स्वनिरूप्यत्वावश्यम्भावात् स्वस्मिन्नेव विदारणं स्यादित्यर्थः। परत्वादिकमिति। दिगादिनिरूप्यं परत्वं अपरत्वं चेत्यर्थः।

सु०— किञ्च भेदो वस्तुस्वरूपमिति ब्रुवाणो वस्तुस्वरूपस्यापरनिरूप्यत्वं कथमभ्यु-पेयात्। एतावत्तु स्यात्, एकस्यैव वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिमपेक्ष्यानपेक्ष्य च प्रतीतिः कथम्।

तत्रापि न सैव प्रतीतिरुभयीं गतिमश्नुते, किन्तु प्रतीतिद्वयमेतत्। तच्चैकस्मिन्नपि वस्तुनि विशेष-बलमवलंब्य समञ्जसं भविष्यतीति भेदस्य परप्रतियोगितोपपत्तेः कुतः स्वस्मिन्विदारणापत्तिः।

परि०— कथमिति। कथंशब्दानन्तरम् इतिशब्दोऽध्याहार्यः। पूर्वेणान्वयः। समाधत्ते तत्रापीति। सैवेति। अयं घट इति प्रतीतिरित्यर्थः। उभयीमिति। अन्यनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वरूपाम्।

सु०— 'अस्तु वा स्वरूपविदारणम्, तथाऽपि शून्यतापादनमयुक्तमेवे'त्याशयवानाह **विभागेनेति**।

अनु०— विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता।

लोष्टादेः खलु, अवयवविभागेन लोष्टादिविनाशे सति, अल्पपरिमाणावयवावशेषोऽवगतो, न तु सर्वशून्यता। तथा सर्वत्रापि **विभागेनाल्पता** अल्पावयवावशेषता **एव स्यात् शून्यता तु कुत एव स्यात्**।

ननु च पञ्चसु स्थलेषु विदारणेन अल्पाल्पतराल्पतमवस्त्ववशेषेऽप्यन्ततः कस्यचिदवयवजातस्य शून्यतायां सर्वशून्यता स्यादित्यत आह **नेति**।

न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते।

यत्संयोगेन हि यद्वस्तूत्पन्नं तस्मिन्विदारणे सति संयोगनाशाद्वस्तुनाशानन्तरं तदवशेषो भवति, यथा तन्तुसंयोगेनोत्पन्ने पटे तन्तुविदारणसंयोगनाशक्रमेण विनष्टे तन्त्ववशेषः। एवञ्च यदि केषाञ्चित्परमाल्पानां वस्तूनां शून्यसंयोगादुत्पत्तिः स्यात् तदा विदारणे सति संयोग-नाशेन कार्यनाशे शून्यावशेषः स्यात्। **न चैवं प्रामाणिकैः इष्यते**। अतोऽसङ्गतं सर्वशून्यता-पादनमिति।

भावो जन्म।

'ननु शून्यत्वं नाम नात्यन्तासत्त्वमापाद्यत्वेन विवक्षितम्, किन्तु सूक्ष्मतमत्वमेव; तच्च अनिष्टमि'त्यत आह **विदारणेति**।

विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः।

स्यादेतद्यदि भेदो विदारणात्मा भवेत्। न चैवम्, प्रमाणाभावात्।

अङ्गीकृत्यैव तु पूर्वः परिहारोऽभिहितः।

ननूक्तमत्र 'भेदशब्दादेव भेदस्य विदारणात्मकत्वमवगम्यते, स हि भिदेर्धातो रूपम्, स च विदारणार्थतया व्याख्यात' इति। अत्रोत्तरम्। यदा भिदिधातु**र्विदारणार्थो** विवक्षितः तदा भेदशब्दो **विभागाख्यगुणवाचको** न तु अन्योन्याभावलक्षणभेदवाचक इति।

एतदुक्तं भवति। '' 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति वचनाद्भिदिर्विभागवचनोऽन्यत्ववचनश्च । भिन्नो घट इत्युक्ते स्फुटित इति गम्यते । भिन्नं गगनं घटादित्यन्यदिति विज्ञायते । तत्र विभागो विदारणात्मा नान्यत्वम्। तदेव चात्र प्रकृतं न विभाग'' इत्यन्यतालक्षणस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे विदारण-प्रसङ्गेनात्यल्पतापादनमप्यसङ्गतमेव, छलत्वादिति।

ननु विभागस्यान्यत्वस्य च को विशेषो येनैवमुच्यत इति चेन्न, गुणग्रहणेनैव परिहृत-त्वात्। विभागो हि गुणतया वैशेषिकादिभिरुपात्तः, अन्यता चान्योन्याभावः; इति स्फुटो भेदः।

परि०— तच्चानिष्टमिति। महत्त्वेनोपलभ्यमानस्य सूक्ष्मत्वापत्तेरनिष्टत्वादिति भावः। व्याख्यात इति। वैयाकरणैरिति भावः।

सु०— यस्तु गुणादिप्रक्रियां न मायावादी मन्यते। तं बोधयितुमाह **अविदारणेऽपीति**।

अनु०— अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य भिन्नावोष्ठौ च तस्य च।

आस्यस्येत्यास्यसम्बन्धिनोरोष्ठयोर्ग्रहणम्। तस्य च मायावादिन एव। यदा हि माया-वादी निरुत्तरतया तूष्णीमास्ते तदा तदीययोरोष्ठयोर्विदारणलक्षणविभागाभावेऽपि **ओष्ठौ भिन्नौ** अन्योन्याभावलक्षणभेदवन्तौ भवत एव। यदभावे च यदस्ति तत्ततोऽन्यदिति च प्रसिद्धमेव, अतो विभागाद्भेदोऽर्थान्तरमेवेति ज्ञायते। **तस्य च** इत्यनेन नातःपरं स्वरूपभेदे काचिदनुपपत्तिः सम्भाविताऽस्तीति सूचितम्।

ननु कथं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावानुपपत्त्यादेरपरिहृतत्वादिति चेन्न; स्वरूपत्वेऽपि विशेषबलेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धावभासोपपत्तेः, अन्यथा 'आनन्दं ब्रह्म', 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्यादेरनुपपत्तिप्रसङ्गात्।

संशयविपर्ययानुपपत्तिरपि नास्ति, सविशेषत्वेन ज्ञाताज्ञातत्वोपपत्तेः। अन्यथाऽऽत्म-स्वरूपे स्वयम्प्रकाशमाने तत्स्वरूपमात्राणामद्वितीयत्वानन्दत्वादीनामपि प्रकाशनियमान्न

जातु कस्यचित्संशयविपर्ययौ स्याताम् । अविद्यावशात् तत्र तथेति चेत्, अत्रापि साद्द-(श्यादिव)श्यवशात् तथेति सन्तोष्टव्यम् ।

सु०— यच्चाद्वैतपर्यवसानमुक्तम्, तत्कुत इति वक्तव्यम् । यदि मन्येत "यथा हि 'लम्बकर्ण आगतः', 'नीलमानीयतामि'त्यादौ परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि, तथा प्रतियोगिघटितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि त(त्र निम)न्निमज्जनं स्यादि"ति तत्र किं सम्भावनयेदमुच्यते उत व्याप्त्या; नाद्यः प्रशिथिलमूलत्वात्, न द्वितीयः 'चित्रगुरानीयताम्,' 'काशीनिवासी समागत' इत्यादौ तदभावात् । पारमार्थिकीं दृष्टिमवलम्बमानस्य तदप्यसिद्ध-मिति चेत्; अहो पक्षपातोऽस्य यत्परस्यानिष्टं प्रसञ्जयन् व्याप्तिग्रहणाय लौकिकं दृष्टान्तं वहुमन्यते, व्यभिचारे तु तत्रोदास्ते । परसिद्धेन परस्यैवानिष्टापादनमिति चेत्, तर्हि मूल-शैथिल्यमपि परः स्वसिद्धेन प्रतिपत्स्यते । वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति चेत्, व्यावर्तकत्वमात्रेण प्रतियोगिनामुपयोगादिति ब्रूमः ।

परि०— तदप्यसिद्धमितीति । 'चित्रगुरानीयतामि'त्यादौ परिकरहीनस्य वाऽनयनमित्येतदसिद्धमित्यर्थः । **वैचित्र्ये किं निमित्तमिति** । 'लम्बकर्णः आनीयतामि'त्येतद्वैलक्षण्यं प्रकृतस्य सप्रतियोगिकस्य भेदस्येत्यर्थः । उपलक्षणत्वेन प्रतियोगिनो व्यावर्तकत्वादिति भावेनाह **व्यावर्तकत्वमात्रेणेति** । विवृतमेतत् सम्यङ् न्यायामृते द्वितीयपरिच्छेदे विशेष्यभेदखण्डनोद्धारवादे मायावाद्युक्तभेदखण्डनोद्धारे । ***समवायनिरासः ॥***

सु०— 'तदेवं स्वपरमतावलोकानपेक्षयैव दोषोद्भावनादुपेक्षणमेवोन्मत्तवाक्यव-न्मायावादस्योचितम्, किं निराकरणेने'त्याशयवानुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः ।

'नन्वेवंविधं मतं सिद्धान्तविरुद्धत्वात् सूत्रकृता कुतोऽत्र न निराकृतमि'त्येतदनेन परिह्रियते । **उपेक्षितः** सूत्रकारेणेति शेषः ।

एवं समवायं निराकृत्य इदानीं सम्बन्धप्रसङ्गेन सम्बन्धिनामपि गुणादीनां प्रसक्तत्वा-दीश्वरगुणसङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति **न चेति** ।

न चामन्दसदानन्दस्यन्यनन्तगुणार्णवः ।
ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥

ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन अष्टावेव गुणा अस्य सन्तीत्येवंरूपेण, **न प्रमेयो न** प्रतिपत्तव्यः। कुतः, अप्रमितत्वतः, अष्टगुणत्वे प्रमाणाभावात्। किन्त्वमन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः प्रमेयः। अर्णव इवार्णवः; क्षीरार्णवः सुधास्यन्दी भवति, अयञ्चानल्पविदोषानन्दसुधास्यन्दी। सः, अनन्ता गुणाः शुभपदार्थाश्चिन्तामणिप्रभृतयोऽस्मिन्नित्यनन्तगुणः, अयमप्यानन्दादयोऽनन्ता गुणा अस्मिन्नित्यनन्तगुणः। अमन्दसदानन्दस्यन्दी चासौ अनन्तगुणश्चासौ अर्णवश्चेति विग्रहः।

अष्टगुणत्ववदनन्तगुणत्वेऽपीश्वरस्य प्रमाणं नास्तीत्यत आह **मयीति**।

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे।
अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः।
नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्।
इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते।
अनन्तगुणता विष्णोः

अनन्ता असङ्ख्याता गुणा यस्यासौ **अनन्तगुणः**। **गुणतोऽनन्त** इति गुणानां प्रत्येकमनवधिकत्वमनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चाभिप्रेयते। 'अनन्तविग्रह' इत्यन्तं भगवद्वाक्यम्। उत्तरं वेदवाक्यम्। **गुणमाहात्म्येति** सामान्यविशेषाभ्यामुक्तम्। **माहात्म्यं** परिमाणातिशयः। 'परं पदमि'त्युद्दिश्य अन्यदुच्यत इति न लिङ्गव्यत्ययदोषः।

नन्वेतानि वचनान्युपचरितार्थानि किन्न स्युरित्यत आह **कथमेवेति**।

कथमेव ह्यपोद्यते।

बाधकवशात् **हि** मुख्यार्थोऽपोद्यते, न चात्र तदस्ति; इत्यतोऽनन्तगुणता विष्णोः **कथमेवापोद्यते।**

परि०— षष्टस्कन्धे 'प्रत्येकशो गुणानां तु निरसीमत्वमुदीर्यते। यदानन्त्यं तु गुणतः ते चानन्ता हि सङ्ख्यया। अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव चे'ति चतुर्थाध्यायतात्पर्यानुरोधादाह **प्रत्येकमनवधिकत्वमिति**। 'यद्यनन्तविशेषाश्चे'त्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाह **अनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चेति**। प्रत्येकमित्यनुषङ्गः। **भगवदिति** कृष्णवाक्यम्। तेन **मयीति** व्याख्यानम्। परिमाणातिशयमाहात्म्यस्य शक्तिज्ञानादेश्च गुणत्वात् कथं पृथगुक्तिरित्यत आह **सामान्येति**। यद्यत इति यौगिकतया प्राप्यार्थकत्वे 'नारायणः परः पद' इति विशेष्यनिघ्नतया भाव्यमित्यत आह **परं पदमित्युद्दिश्येति**। **अन्यदिति**। विशेषणान्तरमित्यर्थः।

सु०— यच्च वैशेषिकादिभिरीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामखण्डत्वमुक्तं तदप्यसत्, 'अनन्तं गुणत' इति प्रत्येकं गुणानामनन्तविशेषवत्त्वस्यागमसिद्धत्वात्।

तदनङ्गीकारे चाह **यदीति**।

यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिताः।
कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते।

तत्तद्विषयता घटादिविषयता, **विधीयते** अस्तित्वेनाङ्गीक्रियते। मा भूत् तत्तद्विषयत्वमित्यत उक्तं **सार्वज्ञार्थमिति**। उपलक्षणं चैतत्, 'सर्वकर्तृत्वाद्यर्थं चे'त्यपि द्रष्टव्यम्। अत्र **अनन्तविशेषा** इति यथागमसिद्धोक्तिः।

वस्तुतस्तु यदि ईश्वरज्ञानादि निर्विशेषं स्यात्, तदा तत्तद्विषयत्वं न स्यात्। तदा च तस्य सार्वज्ञादिकं न स्यात्। सर्वविषयज्ञानवान् हि सर्वज्ञो नाम, तथा सर्वकार्योत्पत्तिविषयेच्छाप्रयत्नवान् सर्वकर्ता, सर्वकार्यविनाशविषयेच्छादिमांश्च सर्वसंहर्ता। अङ्गीकृतं च सार्वज्ञादि परेण परमेश्वरस्य, अतस्तदर्थं ज्ञानादेस्तत्तद्विषयतया भाव्यम्, कथं च तथा सति निर्विशेषत्वमिति।

परि०— **सर्वकर्तृत्वाद्यर्थमिति**। संहर्तृत्वमादिपदार्थः। अखण्डत्वखण्डनाय सविशेषत्वमात्रे वाच्ये सति यद्यनन्तविशेषाश्चेति किमर्थमुक्तमित्यत आह **अत्रानन्तेति**। 'अनन्तगुणत' इति यथास्थितागमसिद्धस्योक्तिरित्यर्थः।

सु०— एतेनैतदपि निरस्तम्। यदाहुः, 'अनित्यं हि ज्ञानादि कर्मकारकतया विषयसहितत्वमपेक्षेत, नित्यस्य तु किं विषयेणे'ति।

विषयाणां चानन्त्यादनन्तविशेषतासिद्धिः।

परि०— **एतेनेति**। विपक्षे सार्वज्ञ्यसर्वकर्तृत्वादिभङ्गापत्तिबाधककथनेनेत्यर्थः। नन्वेतावता सविशेषत्वमस्तु। अनन्तविशेषाः कुत इत्यत आह **विषयाणां चेति**।

सु०— स्यादेतत्। निर्विशेषमेवेश्वरज्ञानं ज्ञप्तिरूपम्, तत्तु तैस्तैर्घटाद्युपाधिभिस्तत्तद्विषयमिति व्यपदिश्यते; एवमखण्डैव तस्येच्छा 'अस्तु' इत्येवमाकारा। तथाऽपि तैस्तैः सृष्ट्याद्युपाधिभिः सिसृक्षा सञ्जिहीर्षेत्याद्युच्यते, तथा प्रयत्नोऽपि। अतः स्वतो विशेषाभावेऽप्यौपाधिकविशेषवशात् तत्तद्विषयता सार्वज्ञादिकं च युक्तमित्यत आह **औपाधिकेति**।

ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन अष्टावेव गुणा अस्य सन्तीत्येवंरूपेण, **न प्रमेयो न** प्रतिपत्तव्यः। कुतः, अप्रमितत्वतः, अष्टगुणत्वे प्रमाणाभावात्। किन्त्वमन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः प्रमेयः। अर्णव इवार्णवः; क्षीरार्णवः सुधास्यन्दी भवति, अयश्चानल्पविदोषानन्दसुधास्यन्दी। सः, अनन्ता गुणाः शुभपदार्थाश्चिन्तामणिप्रभृतयोऽस्मिन्नित्यनन्तगुणः, अयमप्यानन्दादयोऽनन्ता गुणा अस्मिन्नित्यनन्तगुणः। अमन्दसदानन्दस्यन्दी चासौ अनन्तगुणश्चासौ अर्णवश्चेति विग्रहः।

अष्टगुणत्ववदनन्तगुणत्वेऽपीश्वरस्य प्रमाणं नास्तीत्यत आह **मयीति**।

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे।
अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः।
नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्।
इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते।
अनन्तगुणता विष्णोः

अनन्ता असङ्ख्याता गुणा यस्यासौ **अनन्तगुणः**। **गुणतोऽनन्त** इति गुणानां प्रत्येकमनवधिकत्वमनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चाभिप्रेयते। 'अनन्तविग्रह' इत्यन्तं भगवद्वाक्यम्। उत्तरं वेदवाक्यम्। **गुणमाहात्म्येति** सामान्यविशेषाभ्यामुक्तम्। **माहात्म्यं** परिमाणातिशयः। 'परं पदमि'त्युद्दिश्य अन्यदुच्यत इति न लिङ्गव्यत्ययदोषः।

नन्वेतानि वचनान्युपचरितार्थानि किन्न स्युरित्यत आह **कथमेवेति**।

कथमेव ह्यपोद्यते।

बाधकवशात् **हि** मुख्यार्थोऽपोद्यते, न चात्र तदस्ति; इत्यतोऽनन्तगुणता विष्णोः **कथमेवापोद्यते**।

परि०— षष्ठस्कन्धे 'प्रत्येकशो गुणानां तु निस्सीमत्वमुदीर्यते। यदानन्त्यं तु गुणतः ते चानन्ता हि सङ्ख्यया। अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव चे'ति चतुर्थाध्यायतात्पर्यानुरोधादाह **प्रत्येकमनवधिकत्वमिति**। 'यच्चानन्तविशेषाश्चे'त्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाह **अनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चेति**। प्रत्येकमित्यनुषङ्गः। भगवदिति कृष्णवाक्यम्। तेन **मयीति** व्याख्यानम्। परिमाणातिशयमाहात्म्यस्य शक्तिज्ञानादेश्च गुणत्वात् कथं पृथगुक्तिरित्यत आह **सामान्येति**। यच्चत इति यौगिकतया प्राप्यार्थकत्वे 'नारायणः परः पद' इति विशेष्यनिघ्नतया भाव्यमित्यत आह **परं पदमित्युद्दिश्येति**। **अन्यदिति**। विशेषणान्तरमित्यर्थः।

सु०— यच्च वैशेषिकादिभिरीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामखण्डत्वमुक्तं तदप्यसत्, 'अनन्तं गुणत' इति प्रत्येकं गुणानामनन्तविशेषवत्त्वस्यागमसिद्धत्वात्।

तदनङ्गीकारे चाह **यदीति**।

यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिताः।
कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते।

तत्तद्विषयता घटादिविषयता, **विधीयते** अस्तित्वेनाङ्गीक्रियते। मा भूत् तत्तद्विषयत्वमित्यत उक्तं **सार्वज्ञार्थमिति**। उपलक्षणं चैतत्, 'सर्वकर्तृत्वाद्यर्थं चे'त्यपि द्रष्टव्यम्। अत्र **अनन्तविशेषा** इति यथागमसिद्धोक्तिः।

वस्तुतस्तु यदि ईश्वरज्ञानादि निर्विशेषं स्यात्, तदा तत्तद्विषयत्वं न स्यात्। तदा च तस्य सार्वज्ञादिकं न स्यात्। सर्वविषयज्ञानवान् हि सर्वज्ञो नाम, तथा सर्वकार्योत्पत्तिविषयेच्छाप्रयत्नवान् सर्वकर्ता, सर्वकार्यविनाशविषयेच्छादिमांश्च सर्वसंहर्ता। अङ्गीकृतं च सार्वज्ञादि परेण परमेश्वरस्य, अतस्तदर्थं ज्ञानादेस्तत्तद्विषयतया भाव्यम्, कथं च तथा सति निर्विशेषत्वमिति।

परि०— **सर्वकर्तृत्वाद्यर्थमिति**। संहर्तृत्वमादिपदार्थः। अखण्डत्वखण्डनाय सविशेषत्वमात्रे वाच्ये सति यद्यनन्तविशेषाश्चेति किमर्थमुक्तमित्यत आह **अत्रानन्तेति**। 'अनन्तगुणत' इति यथास्थितागमसिद्धस्योक्तिरित्यर्थः।

सु०— एतेनैतदपि निरस्तम्। यदाहुः, 'अनित्यं हि ज्ञानादि कर्मकारकतया विषयसहितत्वमपेक्षेत, नित्यस्य तु किं विषयेणे'ति।

विषयाणां चानन्त्यादनन्तविशेषतासिद्धिः।

परि०— **एतेनेति**। विपक्षे सार्वज्ञ्यसर्वकर्तृत्वादिभङ्गापत्तिबाधककथनेनेत्यर्थः। नन्वेतावता सविशेषत्वमस्तु। अनन्तविशेषाः कुत इत्यत आह **विषयाणां चेति**।

सु०— स्यादेतत्। निर्विशेषमेवेश्वरज्ञानं ज्ञप्तिरूपम्, तत्तु तैस्तैर्घटाद्युपाधिभिस्तत्तद्विषयमिति व्यपदिश्यते; एवमखण्डैव तस्येच्छा 'अस्तु' इत्येवमाकारा। तथाऽपि तैस्तैः सृष्ट्याद्युपाधिभिः सिसृक्षा सञ्जिहीर्षेत्याद्युच्यते, तथा प्रयत्नोऽपि। अतः स्वतो विशेषाभावेऽप्यौपाधिकविशेषवशात् तत्तद्विषयता सार्वज्ञादिकं च युक्तमित्यत आह **औपाधिकेति**।

अनु०— औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥

'औपाधिकोऽपि विशेषोऽस्ति न वा । अस्ति चेत् कथं निर्विशेषत्वम् । न चेत् पुनः सार्वज्ञ्याद्यभावः' इत्यादिपूर्वोक्तन्यायेनैव निरस्तमित्यर्थः ।

किञ्चोपाधिर्ज्ञानादिसम्बद्धो विशेषमापादयेदसम्बद्धो वा । आद्ये सम्बन्धो विषयविषयिभावातिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषयतैष्टव्या । द्वितीयेऽतिप्रसङ्गः ।

अपि च 'अस्तु' इत्येवमाकारेणैवेच्छादिना सृष्ट्यादिकं भवति, उत 'सृष्ट्यादिकं भवतु' इत्येवमाकारेण । नाद्यः, अतिप्रसङ्गात् । द्वितीये स्वतः सविशेषत्वमित्येषा दिक् ।

परि०— **पूर्वमेवेति** । उपाधिसम्बन्धात्पूर्वमित्यर्थः । **अतिप्रसङ्ग इति** । घटार्थप्रयत्नेन शरावस्य, शरावार्थयत्नेन घटस्य जन्मेत्याद्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **द्वितीये स्वत इति** । उपाधिसम्बन्धात्प्रागेव सृष्ट्यादिविषयकत्वस्य वाच्यत्वात् । सृष्ट्याद्युपाधिसम्बन्धेनैव सृष्ट्यादिकं भवत्वित्याकारकत्वेनात्माश्रयः । किञ्च स्वत एव सिसृक्षुत्वादिविशेषस्येच्छायामभावे सृष्टिर्भवत्वितीच्छा संहारोऽस्त्वित्येवमाकारापि कुतो न स्यात् । तथा च सृष्टिदशायां संहारः संहारदशायां सृष्टिरित्यपि स्यदित्याद्यभिप्रेत्याह **एषा दिगिति** । यद्वा यत्त्वीश्वरे ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां नित्यत्वमशरीरेऽपि ज्ञानेच्छादिकं तदप्येवं लोके ज्ञानादेरनित्यशरीरोपाधिकत्वाल्पविषयत्वपूर्वपूर्वहेतुकत्वादेर्दर्शनादिहापि तथाऽनुमानेन निरसनीयमित्याह **एषा दिगिति** ॥ *ईशज्ञानादेः सविषयत्वोक्तिः ॥*

सु०— वैशेषिकादयः केचिदीश्वरज्ञानं स्वप्रकाशं न भवतीत्याहुः, तानपाकरोति स्वप्रकाशत्वमपीति ।

अनु०— स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य निवारितम् ।
कथं सर्वज्ञता तस्य

यैस्तु इति सम्बन्धः । केचिद्वैशेषिकादयः स्वप्रकाशतामङ्गीकुर्वन्तीत्येतत्सूचयितुं तुशब्दः । **ज्ञानस्य ईश्वरज्ञानस्य** । 'तेषां पक्ष' इति शेषः । **तस्य ईश्वरस्य** ।

कथं स्वप्रकाशत्वाभावे सर्वज्ञताऽभाव इत्यत आह **स्वेति** ।

स्वज्ञानाधिगमं विना ।

स्वज्ञानाधिगमाभावादित्यर्थः । एकमेव हीश्वरज्ञानं तच्च स्वव्यतिरिक्तमेव विषयीकरोति, न तु स्वरूपम्, इति कथमीश्वरः सर्वज्ञः स्यादिति ।

स्वप्रकाशज्ञानाभावेऽपीश्वरस्य सार्वज्ञसम्भवं शङ्कते **ज्ञानमिति**।

ज्ञानं विश्वाधिगं त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम्।
इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः।
इति चेत्

विश्वाधिगं स्वव्यतिरिक्तसमस्तविषयम्। तज्ज्ञानं विषयो यस्य तत् तथोक्तम्।

स्यादयं दोषो यदीश्वरस्यैकमेव ज्ञानं स्यान्न चैवम्। द्वे खल्वीश्वरज्ञाने; तत्रैकं स्वव्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानसहितसर्वविषयम्, द्वितीयं तु तज्ज्ञानविषयीकारि। एवञ्च ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावेऽपीश्वरस्यैवंविधज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्त्वमुपपद्यत इति।

तथाऽपीश्वरस्य असार्वज्ञं तज्ज्ञानस्य वा स्वप्रकाशत्वं दुष्परिहरमित्याशवान् उत्तरमाह **एष एवेति**।

एष एवार्थस्तज्ज्ञानावसितो यदि।
स्वप्रकाशत्वमेव स्यात्

आस्तां तावत्सजातीयात्मविशेषगुणयौगपद्यानुपपत्तिः । ज्ञानद्वयवानहं, ज्ञानद्वयेन सर्वज्ञोऽस्मि, इदं मे ज्ञानमेतज्ज्ञानविषयं एतच्चैतद्विषयमित्यादिः **एष एवार्थः** ईश्वरेण ज्ञायते न वा। नेति पक्षे तस्य सार्वज्ञं न स्यात्। आद्ये किमेतयोरन्यतरेणात ज्ञानान्तरेण।

प्रथमस्येदमुत्तरम्॥ **एष एवार्थः** तयोरन्यतरेण ज्ञानेन **अवसितो** विषयीकृतो **यदि**, तदा तस्य ज्ञानस्य **स्वप्रकाशत्वं स्यादेव** इति।

तत्कथमित्यत आह **ज्ञानं हीति**।

ज्ञानं ह्येतद्विशेषणम्।

यद्यप्येतज्ज्ञानं निष्कृष्टं स्वस्य स्वविषयतामापद्यते, तथाऽपि ज्ञानविषयस्यैतस्य ज्ञानद्वयवानहमित्यादेरर्थस्य **विशेषणं** भवत्येव। तथा च विशिष्टार्थविषयत्वे विशेषणभूतस्वविषयत्वमवर्जनीयमेव, न हि दण्डिसाक्षात्कारे दण्डो न स्फुरतीति युक्तमिति।

द्वितीये दोषमाह **ज्ञानान्तरेणेति**।

ज्ञानान्तरेण चेदत्र भवेदेवानवस्थितिः।

ज्ञानान्तरेण तृतीयेन **ज्ञानेन**, यद्येषोऽर्थो विषयीक्रियते। **अत्र** अस्मिन्पक्षे **अनवस्थितिः** ज्ञानद्वयवानीश्वर इति **नियमाभावो भवेत्।**

यस्तु ज्ञानत्रयवानिति नियमं मन्यते स प्रष्टव्यः, किं ज्ञानत्रयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमीश्वरो वेत्ति न वेति। द्वितीये तु पुनरसार्वज्ञम्। आद्ये किमेतत्त्रयान्यतमेन, उत चतुर्थेन। नाद्यः स्वप्रकाशतापत्तेः। द्वितीये पुनरनवस्थैव। एवं ज्ञानान्तरपरम्पराभ्युपगमव्यसनं दुर्वारं स्यात्।

परि०— पदार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह **स्यादयं दोष** इति। एवशब्दतात्पर्यमाह आस्तां तावदिति। इदं मे ज्ञानमिति। द्वितीयज्ञानं प्रथमज्ञानविषयम्। **एतच्च** प्रथमं ज्ञानं च, एतद्विषयं स्वातिरिक्तकृत्स्नविषयमित्यर्थः। इत्यादिरिति। ज्ञानद्वयस्य यौगपद्यं विषयभेदमित्यादिः आदिपदार्थः। तावता कथमनवस्थेत्याह एवं ज्ञानान्तरेति।

सु०— 'नन्वनन्तानीश्वरज्ञानान्यभ्युपगच्छामि को दोष इति चेन्न, कल्पनागौरवाद्वरं एकस्यैव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगम' इत्याशयवानुपसंहरति **स्वप्रकाशत्वमिति।**

अनु०— स्वप्रकाशत्वमेतस्माद् दुर्निवारं समापतेत्।

ननु ज्ञानं न स्वप्रकाशं वस्तुत्वादित्यादेः(दि)विरुद्धं स्वप्रकाशत्वं कथमङ्गीकर्तुमुचितमिति चेत् (न)। 'यत् वस्तु, न तत्स्वप्रकाशमिति व्याप्तिज्ञानं स्वात्मानं न विषयीकरोति चेन्न सर्वोपसंहारवद्व्याप्तिसिद्धिः, विषयीकरणे तु स्वप्रकाशत्वं दुर्निवारमि'त्याशयवतो वोपसंहारः।

परि०— उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वान्न दोष इति शङ्कते **नन्वनन्तानीति।** अप्रामाणिकत्वमेव दोष इत्याह कल्पनेति।

सु०— यदुक्तमीश्वरोऽनन्तगुण इति तदनुपपन्नम्, चतुर्विंशतेरधिकानां गुणानामभावात्, तत्रापि केषाञ्चिदीश्वरेऽनुपपत्तेः। तस्मादुपपन्नैरष्टभिरेव गुणैरुपपन्नो भगवानिति। मैवम्। शौर्यौदार्यप्रागल्भ्यप्रभृतीनां गुणानां भावात्, परेण स्वीकृतेष्वपि केषाञ्चिदनुपपत्त्यभावाच्च।

तथा हि। 'सुखं तावदीश्वरस्य कुतो नाङ्गीकर्तव्यम्। ईश्वरः सुखरहितो दुःखरहितत्वात् घटवत्। सुखवांश्चेद् दुःखवान् प्रसज्यते देवदत्तवदि'ति विपक्षे बाधकोपपन्नादनुमानादिति चेत्, तत्रानुग्राहकस्य तर्कस्य तावद्दूषणमाह **सुखवानिति।**

अनु०— सुखवान्दुःखवांश्चेत्स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत्।

यदि ईश्वरः सुखी स्यात्, तदा दुःखी प्रसज्येतेत्येतत् तर्कमूलभूता यः **सुखवान् स दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिः नो भवेत्**। चशब्देन वक्ष्यमाणरीत्या विपर्ययापर्यवसानं समुच्चिनोति।

परि०— **उपपन्नैरिति**। उपपत्तिसिद्धैरेभिरष्टभिरेवेत्यर्थः। उपपत्तिश्च पूर्वपक्षोपन्यासावसर एवोक्तेति भावः। शौर्यादिर्गुणत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह **परेण स्वीकृतेष्विति**। गुणत्वेनाङ्गीकृतेषु मध्ये केषाञ्चित्सुखादीनामङ्गीकारेऽनुपपत्त्यभावाच्चेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणरीत्येति**। सुखमीश्वरे प्रामाणिकमिति वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः।

सु०— कथं व्याप्त्यभाव इत्यत आह **निर्दुःखत्वमिति**।

अनु०— निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यैवेशस्य भण्यते।

यद्यपि सुखित्वं दुःखित्वेन सहचरितं देवदत्तादावुपलब्धम्, तथाऽपीश्वरे निर्दुःखेऽपि वर्तमानं व्यभिचारित्वाद्व्याप्तिविकलं भवति। व्याप्त्या विना प्रसञ्जने चातिप्रसङ्गः।

'नन्विदमयुक्तम्, आपादनस्थले व्याप्तिभङ्गाङ्गीकारे प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तेः। न च वाच्यं प्राक् प्रसञ्जनाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामेवेदं व्याप्तिभङ्गोद्भावनमिति, सर्वत्राप्येवं वक्तुं शक्यत्वेनोक्तदोषानिस्तारादि'ति। मैवम्। स्वाभ्युपगममात्रेणापादनस्थले व्याप्तिभङ्गाभिधाने सत्येवमेतत्। न चैवं प्रकृते, श्रुतिबलेनैवेश्वरे सुखित्वस्य दुःखित्व(स्य)व्यभिचारोपपादनात्।

तदिदमुक्तं श्रुत्यैव भण्यत इति। प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम्।

परि०— स्पष्टार्थत्वात् तात्पर्यमेवाह **यद्यपि सुखित्वमिति**।

सु०— काऽसौ श्रुतिरित्यतोऽर्थतस्तामुदाहरति **य इति**।

अनु०— योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तते।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विपाप्मेत्यादिका च सा।

अनेन 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'ति श्रुतिमुपादत्ते। विपाप्मेत्यनेन 'य आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिश्रुतिम्। **सा** निर्दुःखत्वाद्यभिधात्री।

'नन्वानन्दश्रुतेर्दुःखाभावविषयत्वोपपत्तेर्न श्रुत्यवष्टम्भेन प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तिभङ्गो वक्तुं शक्यते' इत्यतोऽङ्गीकृत्य तावत्सोपाधिकत्वमाह **ईश्वरस्येति**।

ईश्वरस्य तथेष्टत्वं दुःखित्वोपाधिरित्यपि।
उक्ते किमुत्तरं ब्रूयात् श्रुत्यनादरतत्परः॥

तथेष्टत्वं 'दुःखी भवत्वि'तीष्टत्वम्। **दुःखित्वोपाधिः** दुःखित्वप्रयोजकम्। **अपि**पदेन अधर्मादिमत्त्वं समुच्चिनोति। **अनादरो** विना बाधकेन प्रतीतार्थपरित्यागः, 'मा भूत् तावत् श्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्तिभङ्गः, सोपाधिकतया तु भविष्यति; सोपाधिकसम्बन्धस्य व्यभिचार-नियमादि'ति।

परि०— तात्पर्यमाह **मा भूदिति**। भविष्यति व्याप्तिभङ्ग इत्यनुषङ्गः।

सु०— यः सुखी स 'दुःखी भवत्वि'तीश्वरेच्छाविषय एवेति नियमान्नायमुपाधिरित्यत आह **न चेति**।

अनु०— न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते।

ईश्वरस्य हि 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'त्यादिश्रुतेः सुखित्वेऽपि नोपाधिमत्त्वम्, कस्यापि **आत्मदुःखितेच्छा**ऽभावाद् **अत एतद्** उपाधेर्व्याप्याभिमतव्यापकत्वं **निवार्यते**। यद्यप्ययं नियमो न दर्शनमात्रेण सिद्ध्यति, अतिप्रसङ्गात्; नियामकं तु नास्तीति वक्तुं शक्यते; तथाऽपि श्रुत्यर्थपरित्यागं वारयितुं प्रसङ्गापादनायेदमुदितमिति द्रष्टव्यम्।

परि०— **व्याप्याभिमतेति**। व्याप्यत्वेन यदभिमतं तद्व्यापकत्वं निवार्यत इत्यर्थः। तथा च नोपाधि-लक्षणाक्रान्तमेवेदमिति भावः। **अयं नियम इति**। सुखवांश्चेद् दुःखवानपि प्रसज्येतेत्ययं नियमो न देवदत्तादौ सहदर्शनमात्रेणेत्यर्थः। **नियामकं त्विति**। नियमग्राहकानुकूलतर्कादिकमित्यर्थः। **इदमुदितमिति**। श्रुत्यवलम्बेनेश्वर एव व्यभिचारोपपादनद्वारा व्याप्तिभङ्गोपपादनपरं **निर्दुःखत्वं महानन्द** इत्यादिकमुदितमित्यर्थः।

सु०— भवेदेतद्यद्यानन्दश्रुतिः सुखवादिनी स्यान्न चैतदस्ति, तस्या दुःखाभाव-परत्वादिति चेत्; किं बाधकादियं श्रुतिः स्वार्थात्प्रच्याव्यते उतैवमेव।

न तावद् द्वितीयः, दुःखाभावश्रुतेरप्यन्यथयितुं शक्यत्वेन तर्कस्येष्टापत्तितापत्तेः।

आद्ये, न तावत् प्रत्यक्षमागमो वा बाधकोऽस्ति, ततः सुखित्वे दुःखित्वप्रसङ्गो वा निर्दुःखत्वानुमानं वा बाधकमिति वाच्यम्।

तदुभयमपि व्याप्तिबलप्रवृत्तं वा स्यात् सहदर्शनमात्रबलप्रवृत्तं वा।

परि०— श्रुत्यर्थपरित्यागं वारयितुं प्रसङ्गापादनायेत्युक्तम्। तत्कथमित्यतो व्यनक्ति **भवेदेतदि**त्यादि **सिद्धिरिती**त्यन्तेन। **तर्कस्येति**। सुखी चेद् दुःख्यपि स्यादिति तर्कस्येत्यर्थः।

सु०— नाद्यः इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्, 'सिद्धे हि श्रुतेः स्वार्थप्रच्यावने तर्कानुमानयोर्व्याप्तिसिद्धिः, तत्सिद्धौ च श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनसिद्धिरि'ति।

"नन्वेतद्भवतामपि समानम्, 'श्रुतेः स्वार्थपरत्वे तर्कानुमानयोर्व्याप्तिभङ्गः, सति च तस्मिन् श्रुतेः स्वार्थपरत्वमि'ति । मैवम् । यतः प्रतीतार्थपरित्याग एव बाधकमपेक्षते, न स्वार्थपरत्वे बाधकाभावम्, तस्य प्रतीत्यैव सिद्धत्वात्।

परि०— बाधकाभावमिति। अपेक्षत इत्यर्थः।

सु०— द्वितीयं त्वतिप्रसङ्गः स्यादित्याह **सहेति**।

अनु०— **सहदर्शनमात्रेण श्रुतीनामपलापकः।**
यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसया युतेः।
नानुमाति कथं

आपाद्येन साध्येन वा सहदर्शनं यस्यापादकस्य वा तत् **सहदर्शनम्**, तन्मात्रेण, **श्रुतीनाम्** ईश्वरस्यानन्दवादिनीनाम्, **अपलापकः** स्वार्थप्रच्यावकः । **यज्ञादेः** इत्यादिपदेन गोभ्यो यवसदानं गृह्यते। **युतेः** योगात्। यदि सहदर्शनमात्रेणानन्दश्रुत्यर्थापलापः क्रियेत तदा 'या हिंसा सा पापहेतुरि'ति सहदर्शनेन ज्योतिष्टोमादिश्रुत्यर्थापलापोऽपि क्रियतामविशेषादिति भावः।

परि०— **ज्योतिष्टोमादीति** । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतेर्योऽर्थः ज्योतिष्टोमयागः सुखसाधनमिति, तदपलापोऽपि स्यात् । ज्योतिष्टोमादेरग्नीषोमीयादिपशुहिंसायुतत्वेन पापहेतुत्वानुमानसम्भवेनापि सुखहेतुत्वायोगादिति भावः।

सु०— 'नन्वविशेषोऽसिद्धः, हिंसात्वपापसाधनत्वयोः साहचर्ये निषिद्धत्वस्योपाधेः विद्यमानत्वात्। न च सुखित्वदुःखित्वसम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति। ईश्वरस्य तथेष्टत्वमुपाधिस्त्विदानीमपि गह(नं प्रवि)ननिविष्ट' इत्याशङ्क्ते **तत्रेति**।

अनु०— **तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता।**

'अस्तीत्युच्यते' इति शेषः।

परि०— **गहनं प्रविष्ट इति**। सुखित्वं दुःखित्वेनेच्छाविषय एवेत्याद्युक्त्या विप्रतिपत्तेरिति भावः।

सु०— 'केयं निषिद्धता नाम । अकर्तव्यतया श्रुत्युक्तत्वमिति चेत् । केयमकर्तव्यता अपि । करणानर्हता वा कर्तुरनिष्टहेतुता वा । नाद्यः, ब्रह्महिंसाया अपि क्रियमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं साक्षादनिष्टसाधनत्वं परम्परया वा । नाद्यः, हिंसानन्तरमेव दुःखोत्पादादर्शनात् । द्वितीये तु 'पापसाधनतयोक्तत्वमुपाधिरि'त्युक्तं स्यात्, एवञ्चात्राप्युपाधिसद्भावादविशेष एव' इति परिहरति **अदुःखित्वेनेति** ।

अनु०— अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् ।

अदुःखित्वेनानुक्तिरिति दुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थः । काऽसौ देवदत्तादीनां श्रौती दुःखित्वोक्तिरित्यत आह **अदुःखमिति** ।

अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ।
तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ।
इति श्रुतिर्हि परमा

प्रवर्तते दुःखप्रहाणसाधनं परमात्मानं प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

परि०— सिद्धान्ती(स्वोपा)योपाधिसाम्याय परेणाप्युक्तेरेवोपाधित्वं वाचयितुं पृच्छति केयमिति । वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधादाह दुःखित्वेनोक्तिरिति ॥ *सुखित्वे दुःखित्वं स्यादिति तर्कनिरासः ॥*

सु०— एवमनुमानानुग्राहकं तर्कं निराकृत्येदानीम् 'ईश्वरो न सुखी निर्दुःखत्वात् घटवदि'त्यनुमानमपि दूषयति **श्रुत्युक्तिरिति** ।

अनु०— श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ।
किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि ॥

कारणं प्रमायाः । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'त्यादिश्रुतिः प्रमाणं न वा । नेति पक्षे अपसिद्धान्तः । आद्ये तद्बाधितत्वेनाजागलस्तन इव विवक्षितार्थासाधकमनुमानमुपेक्षणीयमिति भावः ।

'ननु श्रुतिः प्रमाणमेव, किन्त्वनुमानविरुद्धत्वात् प्रतीतार्थं परित्यज्य दुःखाभावपरतया व्याख्यातव्ये'त्याशङ्क्य; 'नैवम्, अनुमानस्य श्रुतिबाधकत्वादर्शनात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैव बाधकत्वात् । एवमेव बाधकत्वाभ्युपगमे त्वतिप्रसङ्गः स्यादि'त्याह **अनुमानेनेति** ।

अनुमानेन यदर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ।
पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च ।
स्यात्तत्फलं च

पूर्वोक्तेन शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेन । **नेश्वरः स्यात्** श्रुतिदृष्टोऽपीश्वरोऽनुमानविरोधात् त्याज्यः स्यादिति यावत् । **'धर्मश्च नैव स्यात्', 'तत्फलं च नैव स्यात्'** इत्यत्राप्येवमेव तात्पर्यम् । 'यज्ञक्रिया नादृष्टफलहेतुः क्रियात्वान्निष्ठीवनादिक्रियावत्', 'धर्मो वा न सुखसाधनमदृष्टत्वादधर्मवदि'त्याद्यनुमानसम्भवात् ।

अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमाह **तेनेति** ।

तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ।

यस्मादुपजीव्यत्वादिरहितेनानुमानेन आनन्दश्रुतेर्बाधाभ्युपगमेऽनिष्टप्रसङ्गः, तेन कारणेन एषा **श्रुतिरत्र** ईश्वरस्यानन्दवत्त्व **एव प्रमा** प्रमाणं भवेत् न पुनरन्यथा योज्येति ।

परि०— ननु कथं 'प्राणा वा अणव' इत्यादिश्रुतेः व्याप्तत्वसाधकदूरदर्शनश्रवणादियुक्तिबाध इत्यत आह **क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैवेति** । दर्शनादिकार्यलिङ्गेनानुमितानां प्राणशब्दितेन्द्रियाणां श्रुत्याऽणुत्वोक्तेस्तत्रोपजीव्यत्वेन बाधकत्वं, तथैव युक्तिपादे 'प्रायो युक्तिरपी'त्यत्र सुधायामुक्तेः । आदिपदेन निरवकाशत्वग्रहः । यथा मृदब्रवीदित्यादेर्मृन्न वक्त्री जडत्वादित्यादिबाधकेति ज्ञेयम् । **पूर्वोक्तेनेत्यनुवादः**, शास्त्रेति व्याख्या । 'वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः । किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् । वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् । इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः । शक्तं विज्ञापने चातिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशे'त्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । **नेश्वरः स्यादित्यादेर्व्याख्या** श्रुतीत्यादि । एवमेवेत्युक्तं व्यनक्ति **यज्ञक्रियेति** । अत्रेत्यनुवादः । **ईश्वरस्यानन्दवत्त्व** इति व्याख्या ।

सु०— 'मा भूत् श्रुतिरप्रमाणं, मा च भूदनुमानबाधयाऽर्थान्तरपरा, तथाऽप्यनुमानस्य बाधिका कुतः, प्रतिरोधिका तु भवेदि'त्यत आह **ईशस्येति** ।

अनु०— **ईशस्यानुमयाऽसिद्धेः श्रुतिर्धर्मिप्रमा भवेत् ।**
तया सर्वगुणैः पूर्ण ईश उक्तो यतस्ततः ।
अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः ।
न प्रमाणं भवेत्

अनुमया इति श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणम् । **धर्मिप्रमा** धर्मिग्राहकं प्रमाणम् । अनुमानं हि प्रमाणान्तरेण सिद्धे धर्मिणि प्रवर्तते नान्यथा । अत्र चेश्वरो धर्मी, 'न चासावनुमानेन

सिद्धयती'ति समर्थितं प्राक्, प्रत्यक्षाद्यविषयत्वं तु परस्यापि सम्मतम्, ततः परिशेषात् श्रुतिरेव धर्मिणः परमेश्वरस्य ग्राहिकेत्येष्टव्यम्।

तथा च अनेन अनुमानेन श्रुतिप्रामाण्यमनुमतम्, अन्यथा स्वस्यानुत्थानप्रसङ्गात्। सा चोपजीव्या श्रुतिरीश्वरमानन्दवन्तमाचष्टे। ततः तद्विरोधादनुमानमप्रमाणमेव अग्निस्वरूप-ग्राहकप्रत्यक्षविरुद्धतच्छैत्यानुमानवदिति। न च वाच्यं 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिवाक्यमनुमान-स्योपजीव्यं नानन्दवादीति सर्वस्यापि वेदस्यैकवाक्यत्वेनार्ध(ज)चरतीयायोगात्। अन्यथा 'अग्नि'ग्राहकमेवोपजीव्यम्, न तु तदौष्ण्यग्राहकम्' इत्यपि स्यात्।

परि०— **प्रागिति**। शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः। **अनेनानुमानेनेति**। निर्दुःखत्वादीश्वरो सुखीत्यनुमानेनेत्यर्थः। **अग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षेति**। त्वगिन्द्रियरूपप्रत्यक्षेत्यर्थः। उपजीव्यजातीयत्वेन बाधकत्वमुपपद्यत इति भावेनाह **सर्वस्यापि वेदस्येति**। नन्वीश्वरे सुखाभावानुमानं प्रति श्रुतिरीश्वररूपधर्म्यंश एवोपजीव्या, न त्वानन्दांश इत्यत आह **अन्यथेति**।

सु०— अनेनैव न्यायेनेश्वरस्य विग्रहराहित्याद्यनुमानमपि सर्वं श्रुतिविरुद्धत्वादप्रमाण-मेवेत्याशयवानुपसंहरति तस्मादिति।

अनु०— तस्मान्नानुमाऽत्रोपयोगिनी।

अत्र ईश्वरविषये। अत एव सर्वगुणैः पूर्ण इत्युक्तम्। अन्यथा आनन्दवानित्यवक्ष्यत्।

परि०— **श्रुतिविरुद्धत्वादिति**। 'आनन्दरूपममृतम्, यदेकमव्यक्तमि'त्यादिश्रुतीत्यर्थः। अत एवेति। ईश्वरस्य विग्रहराहित्याद्यनुमानमपि सर्वं श्रुतिविरुद्धमित्यस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः। आदिपदेनाल्पगुणत्वाद्यनुमानानामपि ग्राह्यत्वादिति भावः॥ *सुखाभावाद्यनुमाननिरासः॥*

सु०— अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिदर्शने दर्शयन् 'नित्यमेव च भावात्' इति सूत्रं व्याख्याति नित्येच्छत्वादिति।

अनु०— नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः।
अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत्॥

वैशेषिकादयो हि कालविशेषे द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महाभूतसृष्टिमभ्युपगच्छन्ति, तत् तदीयप्रक्रियापर्यालोचनायां नोपपद्यते; किन्तु तत्पक्षे कार्यं सदा भवेत्, यदाऽभिलष्यते ततः प्रागपि भवेत्।

कुतः । कारणसामग्रीसम्पत्तिनिबन्धनो हि कार्योत्पत्तेः कालनियमः । तत्रादिसृष्टौ परमाणवः समवायिकारणभूतास्तावत् सदा विद्यन्ते । निमित्तकारणं चेश्वरेच्छा नित्यैव । तथा कालो दि(क्च)क् । यद्यप्यदृष्टं धर्माधर्मसमाख्यातं न नित्यं तथाऽपि प्रलयेऽस्तीत्यङ्गीक्रियत एव । वृत्तिलाभस्तदा नास्तीति चेन्न, तस्यापीश्वरेच्छादिकारणकस्य, तद्भावेऽभावानुपपत्तेः । अत एव परमाणुसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावान्न सदा सृ(सदादिसृ)(महदादिसृ)ष्टिरिति निरस्तम्, संयोगानुत्पादस्याप्यनुपपत्तेः । तत् असमवयिकारणकर्माभावादिति चेन्न, तदनुत्पादस्याप्ययोगात् । न चातोऽन्यद् द्व्यणुकादे कारणमस्ति, यद्वैकल्यात् अभिलषितसमयात्प्राक् कार्याभावो भवेत् । सत्यां चाभिमतसामग्र्यां कार्यानुदये पश्चादपि नोत्पद्येत, नियामकाभावादिति ।

सदात्वं सदातनत्वम् । **भावात्** 'प्रलयेऽपी'ति शेषः । **एवशब्दस्य 'सदैव'** इति सम्बन्धः । 'कार्यं भवेदि'ति चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु तत्पक्षे कदाऽपि द्व्यणुकाद्युत्पत्तिर्न सम्भवति, विनाशकारणस्येश्वरेच्छादेः सदातनत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । कार्योत्पत्तिसहकृतमेवेश्वरेच्छादिकं विनाशकारणमित्यङ्गीकारेऽप्युत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः प्रसज्येतेति । अत एव सृष्ट्यादीति वक्ष्यति ।

परि०— वृत्तिलाभ इति । कार्योन्मुखत्वमित्यर्थः । **तस्यापीति** । अभावानुपपत्तेरित्यन्वयः । **न महदादीति** । द्व्यणुकादीति वक्तव्ये 'महदादीत्युक्ति'र्द्व्यणुकादिप्रक्रिया न प्रामाणिकी महदादिप्रक्रियैव प्रामाणिकीति सूचयितुम् । **सत्यां चाभिमतसामग्र्यां कार्यानुत्पादे पश्चादपि नोत्पद्येतेति** । एतेन 'उभयथापि न कर्मातस्तदभाव' इति सूत्रमपि व्याख्यातं भवति । **सृष्ट्यादीति वक्ष्यतीति** । अत्रानभिप्रेतत्वे स्वमतदोषोद्धारग्रन्थे लयोपादानाय आदिपदं न प्रयुञ्जीतेति भावः ।

सु०— 'स्यादेवं यदि कालमात्रं सृष्टेर्वा संहारस्य वा कारणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु कालविशेष एवातस्तद्भावाभावाभ्यां सृष्टिसंहारनियमो घटते । तथा नेश्वरेच्छामात्रं सृष्ट्यादिहेतुः किन्तु तद्विशेष एव ततस्तद्भावाभावप्रयुक्ता सृष्ट्यादिव्यवस्था स्यादिति चेन्न । किं कालदेशादेरौपाधिको भेदः, किंवा स्वाभाविकः । नाद्यः निरस्तत्वात् । द्वितीये त्वपसिद्धान्तः' इत्याह **न हीति** ।

अनु०— न हि कालविभेदोऽस्ति तत्पक्षे

'हि'शब्देन 'आकाशकालदिशामेकैकत्वादि'त्यादि तद्वाक्यं स्मारयति । **कालेतीश्वरेच्छाया** अप्युपलक्षणम् ।

परि०— निरस्तत्वादिति। 'उपाधिजन्यं तद्रम्यमिति चौपाधिकमि'त्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः।

सु०— 'नन्विदं दूषणं भवतामपि समानम्। तथा हि। महदाद्युपादानकारणं प्रकृति-र्नित्यैव। तथा निमित्तकारणमीश्वरेच्छाकालादिकमपि। तदेव च प्रलयकारणम्। अतः सृष्टिप्रलयसमयनियमो भवतामपि दुर्घटः' इत्यत आह **अस्मन्मत इति**।

अनु०— अस्मन्मते हरेः।
विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्यादीच्छा सदातना॥

यद्यपि **अस्मन्मते हरेरिच्छा सदातना**। प्रकृत्याद्युपलक्षणमेतत्। तथाऽपि **विशेषकाल एवैतस्य** महदादेः **सृष्ट्यादि** भवतीति योजना।

अस्माभिः काले स्वभावत एव भेदोऽभ्युपगम्यते। तथा च कालविशेषस्यैव सृष्टिं संहारं च प्रति कारणत्वात् तद्भावाभावाभ्यां सत्स्वपीतरकारणेषु सृष्ट्यादिसमयनियमो युज्यत इति भावः।

ननु कालविशेष इति वाच्यम्। मैवम्। विशिष्यत इति विशेषः, स चासौ कालश्चेति विग्रहग्रहणात्।

ननु सदातनीति भवितव्यम्। मैवम्। नायं ट्युट्युलोरन्यतरः प्रत्ययः, किन्तु भ(া)वार्थे तनप्रत्ययोऽयम्। अथवा तनेति तनोते रूपमेतत्।

परि०— ननु कालस्य विशेष इत्यर्थे राजपुरुष इत्यादाविव कालविशेष इति निर्देष्टव्यम्; 'उपसर्जनं पूर्व' इति उपसर्जनस्य पूर्वनिपातोक्तेः। 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'ति समासविधायकसूत्रे प्रथमान्तनिर्दिष्टस्योपसर्जन-त्वोक्तेः। 'षष्ठीति' षष्ठीसमासविधायकसूत्रे षष्ठ्यन्तस्य प्रथमान्ततया निर्देशादिति भावेन शङ्कते **ननु कालविशेष इति वाच्यमिति**। नायं विशेषशब्दो भावसाधनः, अपि तु कर्मसाधनः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति कर्मण्यपि घञः स्मरणात्। तथा च **विशेषशब्दस्य** विशिष्टकाल इत्यर्थस्य कालविशेषणत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति समासे पूर्वनिपातो युक्त इति भावेनोत्तरमाह **विशिष्यत इतीति**। इतरस्माद्व्यावर्त्यत इत्यर्थः। कालविशेष इत्यर्थः फलिष्यतीति भावः। **ननु सदातनीति भवितव्यमिति**। सदाशब्दस्याव्ययत्वात् 'सायञ्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः। ट्युट्युलौ तुट् चे'ति सूत्रेण सदाशब्दाट्ट्युप्रत्यये ट्युल्प्रत्यये वा कृते सति 'चुटू' इति टकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपे 'युवोरनाकावि'ति सूत्रेण 'यु' इत्यस्यानादेशे तुडागमे च सदातनशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्-मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनामि'ति सूत्रेण टित्वात् ङीप्प्रत्यये 'लशक्वतद्धिते' इति ङकारस्य, 'हलन्त्यमिति' पकारस्य चापगमे 'यस्येति चे'त्यकारलोपे **सदातनीति** सिद्धेरिति भावः। **तनप्रत्यय इति**। 'उणादयो बहुलमि'-

त्युक्तेरौणादिकोऽखण्डरत्तनप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च टित्वाभावेन ङीप्प्रत्ययस्याभावेऽजाद्यतष्टाबिनि सूत्रेणाकारान्तत्वाट्टाप्प्रत्यय इति भावः। तनोतेः रूपमिति। 'तनु विस्तार' इत्यस्मादौणादिकोकाख्प्रत्ययः। सदा विस्तारोपेता, नित्येति यावदिति भावः।

सु०— 'ननु ते कालभेदा यदि नित्यास्तदा स प्रसङ्गस्तदवस्थः, व्यर्थश्च कालभेदाभ्युपगमः। अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यमिति चेत्' सत्यम्। उपादानं तु प्रकृतिरेव। निमित्तमाह **विशेषाश्चेति।**

अनु०— विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा।

न केवलं महदादि किन्तु **कालस्य विशेषाश्च** क्षणलवादयः। **एवशब्दस्य** 'हरेरेवे'ति सम्बन्धः। **सदेत्यनेन** न युगपत्सर्वक्षणसृष्टिर्येन तेषामपि क्षणिकत्वं स्यात्, किन्तु निरन्तरप्रवाहतयेत्युक्तं भवति।

परि०— प्रसङ्ग इति। सृष्टिप्रलययोरव्यवस्थाप्रसङ्ग इति भावः। **व्यर्थश्चेति।** सृष्ट्यादेः व्यवस्थित्यनापादकत्वादिति भावः। **तेषामपि क्षणिकत्वमिति।** सर्वक्षणानामप्येकस्मिन्नेव क्षणेऽवस्थितिः स्यादित्यर्थः। **निरन्तरेति।** अव्यवहितप्रवाहतयेत्यर्थः।

सु०— ननु कालविशेषाणां परमेश्वराज्जन्म कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यत आह **सर्व इति।**

अनु०— सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरेवाह सादरम्।

'**सर्वे निमेषा** जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' **इति श्रुतिरेव** कालविशेषाणामीश्वराज्जनिम् **आह हि** इत्यर्थः।

विशेषेण द्योतत इति विद्युत्तस्मात्परमपुरुषात्सर्वे निमेषाः = कालभेदा अधिजज्ञिरे = यथास्वं जायन्त इति।

ननु 'एषा श्रुतिः कालोपाधीनामीश्वराज्जननमाह, न तु कालस्य; तथा सति काष्ठाकलामुहूर्ताश्चेत्युत्तरवाक्यस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। न हि सर्वनिमेषातिरिक्तं काष्ठाकलादिकमस्ति, उपाधयस्तु निमेषादिरूपाः पृथगेव, इति न तत्र पुनरुक्तिदोष इति' अत उक्तं **सादरमिति।** यत्सर्वनिमेषजन्माभिधाय पुनः काष्ठादिजन्माभिधत्ते तदादरार्थमित्यतो न पुनरुक्तिदोषः। उपाधिभेदस्तु नोपपद्यत इत्युक्तमेवेति।

परि०— यौगपद्यनिरासायोक्तं **यथास्वं जायन्त इति** । स्वस्वोचितकाल एवेत्यर्थः । **इत्युत्तरवाक्य-स्येति** । 'कलामुहूर्ताः काष्ठाश्चे'त्येवमुत्तरवाक्यश्रवणेऽपि तत्र यथाश्रुतपाठक्रमो न विवक्षितः । किन्तु काष्ठादिक्रम एव । 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कला' इत्यमराद्युक्त्या काष्ठाद्युत्पत्तिक्रमानुरोधेनास्मदुक्तक्रम एव श्रुतौ विवक्षित इति भावेन **काष्ठाकले**त्यनुवादः कृत इति ध्येयम् । **इत्युक्तमेवेति** । 'उपाधिजन्यं तद्गम्यमि'त्यादिनेति भावः ।

सु०— 'ननु निमेषादिशब्दा अक्षिपक्ष्मसंयोगादिवाचिनो न साक्षात्कालाभिधायिनः । अतो नेयं श्रुतिर्व्यक्तं कालस्यैवेश्वराज्जन्म प्रतिपादयितुमलमि'त्यतोऽत्र स्पष्टां श्रुतिं चाह उदीरयतीति ।

अनु०— उदीरयति कालाख्यां शक्तिमित्यस्य वागपि ।

'सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाण' **इति अस्य** ईश्वरस्य **वागपि** 'कालस्येश्वरादुत्पत्तिमाहे'त्यर्थः ।

कालात्मिकां = कालाख्यां सहकारिशक्तिम्, **उदीरयाणः** जनयन्नित्यर्थः । अत्र काल-शब्दात्, ईश्वरस्य जगत्सृष्टौ शक्तित्वाभिधानाच्च, नार्थान्तरकल्पनावकाशः ।

परि०— अस्येत्यनुवादः । ईश्वरस्येति व्याख्या । शक्तित्वाभिधानादिति । सहकारित्वाभिधाना-दित्यर्थः ।

सु०— ''स्यादेतत् । कालस्तावत्सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तम् । न च कालस्योत्पत्तौ कालान्तरमस्ति । तत्कथं तस्योत्पत्तिः ॥ पूर्वकालः परकालस्य निमित्तमिति चेन्न, 'इदानीं जातः', 'तदानीं जातः' इत्यधिकरणतया कालस्य कारणतावधारणात् । अधिकरणस्य कार्योत्पत्तिसमानकालीनताया 'गेहे जातः', 'गोष्ठे जातः' इत्यादौ निश्चितत्वात्'' इत्यत आह **कालस्येति** ।

अनु०— कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ।

कालस्य उत्पत्त्यङ्गीकारे न केवलं साधकसद्भावः, किन्तु **कश्चन विरोधोऽपि न** अस्तीति योजना । **एतच्च प्रपञ्चयिष्यते** ।

परि०— 'कथमनेन स्यादेतदि'त्यादिना कृतचोद्यस्य निरास इत्यत आह **एतच्च प्रपञ्चयिष्यत इति** । 'कालस्य कालगत्वेने'त्युक्तं **स्वगता** इत्यादिनानुपदमेवेति भावः ।

सु०— एवं स्वमते कालविशेषभावाभावप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समयनियम इति समर्थितम्। प्रकारान्तरेण तं समर्थयते **असङ्ख्यातेति**।

अनु०— असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया अपि सर्वदा।

सर्वदा विद्यमानाया इति शेषः। **सर्वदा** विद्यमानाया **अपि** ईश्वरेच्छायाः शक्तिव्यक्तिरूपावस्थितसिसृक्षात्वाद्यसङ्ख्यातविशेष(वत्त्वा)त्वात् तद्व्यक्त्यव्यक्तिप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समनियमो युज्यत इत्यर्थः। यद्यपि कालभेदमात्रेण कृतसमाधानमेतत्। कालविशेषे स्रक्ष्यामीत्येवंरूपत्वाद्भगवदिच्छाया न मोघत्वमापद्यते, तथाऽपि वस्तुस्थितिरियं दर्शिता वेदितव्या।

परि०— शक्तिव्यक्तिरूपावस्थितेति। शक्तिव्यक्तिस्वरूपं च 'अत्ता चराचरे'ति नये सम्यगुक्तमिति भावः।

सु०— " 'कालस्य कालगत्वेने'त्युक्तं, तत्र किं कालः स्वगतः किं वा कालान्तरगतः। नाद्यः, स्वस्कन्धारोहणवद्विरुद्धत्वात्। न द्वितीयः, तदभावात्; भावे वा कालान्तरसृष्टिवैयर्थ्यात्, तस्याप्युत्पत्तौ कालान्तराङ्गीकारप्रसङ्गात्" इत्यतः सप्रमाणकमुक्तं विवृणोति **ईश इति**।

अनु०— ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा।

देश इति अव्याकृताकाशाभिधानम्।

'स्वगताः' इत्युक्त्या प्राप्तां देशकालयोः स्वातन्त्र्यशङ्कां वारयति **ईशाधीना-विति**।

ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्गतौ।
इति श्रुतिरपि प्राह काले स्वोद्दिष्ट एव तु।
तत्कालसृष्टिमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि।
स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः॥

विशेषणत्रयेण सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनां परमेश्वरायत्तत्वमुच्यते। **श्रुतिरपीति** साक्षिणं समुच्चिनोति। यतः कालस्य स्वगतत्वं श्रुतिः प्राह साक्षिणा च सिद्धम्, **अतः कालस्य स्वगतत्वतः स कालस्तदैव स्यादितीशः सदैव स्वोद्दिष्ट एव काले** तत्तत्काल**सृष्टिमेव वाञ्छति** इत्यन्वयः।

परि०— **तत्तत्कालसृष्टिमिति** । तत्तत्कालसृष्टिगोचरमित्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । कालातिरिक्तकार्याणामेव कालोऽधिकरणतया कारणं, न कालस्य । केवलं, '**श्वो घटं स्रष्टाऽस्मी**'तिवत् कालसृष्टिं वाञ्छतः परमेश्वरस्याधिकरणतयोद्देश्यः कालः क इति प्रश्नोऽवशिष्यते । तत्र यः सृज्यः स एवेत्युत्तरम् । न हि सृज्यस्य प्राक् सत्त्वमस्ति, येनोद्देश्यत्वं सत्त्वमपेक्षेत । अधिकरणाधिकर्तव्यता चैकस्यैव श्रुत्यादिसिद्धा विशेषबलाच्चोपपद्यते । अतो न कालस्योत्पत्तौ काचिदनुपपत्तिरिति ।

परि०— ननु 'स्यादेतदि'त्यादिना कृतचोद्यस्य प्रपञ्चयिष्यत इति समाधिरुक्तः । तत्कथमनेन प्रपञ्चनेन समाधिः प्राप्त इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । **न तत्कालस्येति** । तथा च तस्य पूर्वकाल एव कारणं भविष्यतीति भावः । तर्हि स्वगतत्वोक्तेः क्वोपयोग इत्यत आह **केवलमिति** । **स्रष्टाऽस्मीति** । 'अनद्यतने लुडि'ति भविष्यदनद्यतने लुटोऽभिधानादिति योगात् **स्रष्टाऽस्मीत्युक्तम्** ।

सु०— यदुक्तं 'यदेश्वरेच्छा सिसृक्षाकारा व्यज्यते तदा महदादिसृष्टिर्भवति । यदा तु सञ्जिहीर्षारूपा सम्पद्यते तदा संहारो भवती'ति, तत्रेदं वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति वाच्यम्; न च कालविशेषो निमित्तमिति युक्तम्, तस्येश्वरेच्छायत्तत्वात्; नापि पुरुषार्थायत्तम्, पारतन्त्र्यापत्तेरि'त्यत आह **स्वभावादेवेति** ।

अनु०— स्वभावादेव हीच्छैषा

एषा विचित्रा । तस्मात् कालविशेषाणामीश्वराधीनत्वे नेतरेतराश्रयदोषापत्तिरिति **हि**शब्दार्थः ।

कुत एतदित्यत आह **देवस्येति** ।

देवस्यैष इति श्रुतेः ।

एतदवगम्यत इति शेषः ।

परि०— **पुरुषार्थेति** । सृष्टिसंहारादेः कालभेदेनाव्यवस्थितत्वे पुरुषाणाम(प्य)र्थ्यमानप्रयोजनासिद्धेस्तदर्थमेवं वैचित्र्यमुपेयमिति च नेत्यर्थः । 'इति श्रुतेरि'ति पञ्चम्याः अन्वयमाह **एतदवगम्यत इति शेष इति** ।

सु०— अपर आह 'किमनया कालादिवैचित्र्यकल्पनया, यावता कारणानां कार्याणां च स्वभावादेव समयनियमोपपत्तेः । अन्ततोऽपि हि स्वभाववादोऽभ्युपगन्तव्यः, ततो वरमादावेव स्वभाववादाभ्युपगमः' इति । अत आह **स्वभावोऽपीति** ।

अनु०— स्वभावोऽपि परेशेच्छावश इत्युदितः पुरा ।

पुरा 'चेतनानां विशेषो य' इत्यादौ। स्वभाववादमभ्युपगच्छताऽपि तन्नियामकतयेश्वरः अङ्गीकार्यः, ततस्तत्रैकत्रैव स्वभावानुसरणे प्रमाणायत्तेऽङ्गीकार्ये किमनेकत्र तदभ्युपगमेनेति भावः।

परि०— पुरा इति मूलानुवादः। इत्यादाविति। लिङ्गपादे: 'अन्तर उपपत्तेरि'त्येतदनुव्याख्याने।

सु०— न केवलं पूर्वोक्तमेव प्रमाणं स्मर्तव्यम्, किन्तु प्रमाणान्तरमप्यस्तीत्याह नित्या इति।

अनु०— नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ॥

तत इत्यस्य श्रुतावेव परामर्शविषयो द्रष्टव्यः। **श्रुतिः** सर्वस्येश्वराधीनतामाहेति शेषः।

परि०— न केवलं पूर्वोक्तमेव प्रमाणमिति। तत्र मूलाभिमतं सुधोक्तं प्रमाणमित्यर्थः।

सु०— अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिमते दर्शयत् **'ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ', 'ॐ उभयथा च दोषात् ॐ'** इति सूत्रद्वयं व्याचष्टे रूपेति।

अनु०— रूपस्पर्शादिहेतुभ्यः परमाणोरनित्यता।
अनुमेया

परमाणोः इति जात्यपेक्षमेकवचनम्।

पार्थिवादीनां चतुर्विधानां परमाणूनां नित्यतामुपयन्ति वैशेषिकादयः। तदनुपपन्नम्; 'पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसाश्च परमाणवोऽनित्या रूपवत्त्वात् पटवत्', यद्वा 'चतुर्विधा अप्यनित्याः स्पर्शवत्त्वात्पटवत्', एवं 'पार्थिवा आप्याश्चानित्या रसवत्त्वात्पटवत्', 'पार्थिवा अनित्या गन्धवत्त्वात् तद्वदेवे'त्याद्यनुमानविरुद्धत्वात्।

न च सावयवत्वमुपाधिः, गुणादौ साध्याव्याप्तेः। न च द्रव्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽस्योपाधित्वम्, यद्रूपादिमत्तत्सावयवमिति साधनव्यापकत्वात्। न च धर्मिग्राहकविरोधः, साक्षिणैव परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात्।

अनित्यत्वे च परमाणूनां न मूलकारणत्वसिद्धिः।

यदि च रूपादिमन्तोऽपि परमाणवो नानित्यास्तदा घटादयोऽप्यनित्या न स्युरविशेषात्, तथा(च)ऽपि न परमाणूनां मूलकारणत्वम्। न चेश्वरे हेतूनां व्यभिचारः, भौतिकत्वेन विशेषणात्। तथा च वक्ष्यति 'भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मत' इति।

परि०— **रूपादिमत्त्वाच्चेति**। 'रूपस्पर्शादिहेतुभ्य' इत्युक्तहेतून् पक्षभेदेन व्यनक्ति **पार्थिवा** इत्यादिना **गन्धवत्वात्** इत्यन्तेन। **न च धर्मिग्राहकेति**। 'पक्षीकर्तुमशक्यत्वादि'त्येतदवतारिकायां पूर्वोक्तं द्व्यणुकं सावयवं महद्द्रव्यारम्भकत्वात् त्र्यणुकादिवदिति यदनुमानं द्व्यणुकावयवरूपपरमाणुरूपधर्मिग्राहकं सावयवत्वेऽनवस्थादि-रूपबाधकोपेततया तन्निरवयवत्वग्राहकमानं, तद्विरोध इत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। 'यदि साक्षिमतं नैतन्नानुमा तत्र वर्तत' इत्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः। तेन च सावयवत्वेनैव सिद्धेः इति भावः। अस्त्वनित्यत्वं ततश्च किमित्यत आह **अनित्यत्वे चेति**। अस्तु घटादीनां नित्यत्वं ततः को दोष इत्यत आह **तथाऽपीति**। घटादिनित्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। **तथा** चेति पाठे घटादीनां नित्यत्वे सतीत्यर्थः। कार्यद्रव्यस्यैवाभावादिति भावः। एतेन **अनित्यत्वे** चेत्यादिना परमाणूना-मनित्यत्वे घटादीनां नित्यत्वे चोभयथाऽप्यणूनां मूलकारणत्वाभावरूपदोषादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति। **वक्ष्यतीति**। जैनमतनिरासप्रस्ताव इति ज्ञेयम्।

सु०— नन्वस्माभिर्भूतसूक्ष्माणां नित्यताऽङ्गीक्रियते, तत्कथमेवमनुमीयते। मैवम्। न हि परमाणवो भूतसूक्ष्माणि, किन्नामाहं(कारो)मात्रोपचितानि, विकृताकाराश्च अनित्या एवेति॥

परि०— **परमाणव इति**। पराभिमता इति योज्यम्। **अहंमात्रोपचितानीति**। अहङ्कारतत्त्वमात्रोपचितानि यानि, तानि भूतसूक्ष्माणीत्यर्थः। उपचितरूपोऽनित्य इत्याह **विकृतेति**।

सु०— 'ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ' इति सूत्रं व्याचष्टे श्रुतीनां चेति।

अनु०— श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम्।
उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः॥

सम्बन्धमात्रे षष्ठी, अन्यथा तृतीया स्यात्। श्रुतयश्च 'आत्मन आकाश' इत्याद्यास्तत्र तत्रोदाहृता ज्ञातव्याः।

वैशेषिकादिमतस्यानुपादेयत्वे सिद्धे किं लब्धमित्यत आह अतश्चेति। अयं सकल-गुणपरिपूर्णपरब्रह्मविषयः। अविरुद्ध इति न वैशेषिकादिमतविरोधेन असमञ्जसो मन्तव्य इति भावः॥

परि०— वस्तुतो विरोधस्य सत्त्वादविरुद्ध इति कथमुक्तिरित्यत आह **न वैशेषिकादिमतेति**।

॥ इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २-२-६ ॥

★ ★ ★

॥ अथ समुदायाधिकरणम् ॥ २-२-७ ॥

ब्र०सू०— ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ [२-२-७-१(८)]

सु०— अथेदानीं सौगतमतमपाक्रियते । ते च चतुर्विधाः । वैभाषिकाः सौत्रान्तिका माध्यमिका योगाचाराश्चेति । तत्र जगत्सत्यमेव परमाणुमयमाचक्षाणानां वैशेषिकादीनां निरसनप्रसङ्गादनतिभेदं वैभाषिकसौत्रान्तिकमतमादौ तावन्निराक्रियते ॥

परि०— हैतुकनिरासानन्तरं पाषण्डनिरासो ˈगाष्यटीकोक्तरीत्या अवसरप्राप्त इति स्मर्तव्यमिति भावेनाह **अथेदानीमिति** । वैदिकपाषण्डापेक्षया अवैदिकपाषण्डस्य अतिविरोधित्वेन तन्निरासस्यावृत्यद्योतनाय इदानीम् इत्युक्तम् । चतुर्णां मध्ये द्वयोरादौ निरासे बीजमाह **तत्र जगदिति** । सत्यत्वपरमाणुमयत्वाभ्यां वैशेषिकमताननति- भेदमित्यर्थः । यद्वा द्वयोः सहनिरासे हेतुमाह **अनतिभेदमिति** ॥

सु०— विप्रतिपत्तिं दर्शयंस्तन्मतमुपन्यस्यति वैभाषिकाश्चेति ।

अनु०— वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणिकं जगत् ।

आहुः इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । **क्षणिकं** क्षणमात्रावस्थायि । मुद्गराभिघातादीनां विनाशहेतूनां प्रतिक्षणमनुपलम्भात् कथं क्षणभङ्गित्वमित्यत उक्तं **स्वरसेति** । स्वभावेनैव क्षणिकम् । स्वभाव एवायं वस्तुनो यद्विनाशित्वं, तत्र का कारणापेक्षा; मुद्गरादयोऽपि न वस्तु- विनाशहेतवः, किन्नाम घटादितः कपालादेर्विसदृशकार्यस्योत्पत्तौ निमित्तभूता एवेति ।

परि०— **विप्रतिपत्तिमिति** । निरासे बीजभूतामिति योज्यम् ।

सु०— 'ननु च कारणानां क्रियया संयोगे सति तत्समवेततया तत्परिणामतया वा कार्येणोत्पत्तव्यम्, तत्कार्येणाप्येवम्; इति कथं क्षणिकत्वं जगतः' इत्यत आह अणूनामिति ।

अनु०— अणूनां समुदायं च

जगदाहुः । अणुसमुदाया एव गोघटादिबोधबोध्याः, न तु तदतिरिक्तोऽवयवी नामास्ति, येन क्षणिकता विरुध्येत ।

अणुमात्रमिति वक्तव्ये समुदायग्रहणम् 'एको महानि'ति प्रत्यक्षप्रत्ययविरोधपरिहारा- र्थम् । प्रत्येकमणूनामप्रत्यक्षत्वेऽनेकत्वेऽमहत्त्वेऽपि तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वादि युज्यत इति भावः ।

परि०— रूपादिमत्त्वाच्चेति । 'रूपस्पर्शादिहेतुभ्य' इत्युक्तहेतून् पक्षभेदेन व्यनक्ति **पार्थिवा** इत्यादिना **गन्धवत्वात्** इत्यन्तेन । **न च धर्मिग्राहकेति** । 'पक्षीकर्तुमशक्यत्वादि'त्येतदवतारिकायां पूर्वोक्तं द्व्यणुकं सावयवं महद्द्रव्यारम्भकत्वात् त्र्यणुकादिवदिति यदनुमानं द्व्यणुकावयवरूपपरमाणुरूपधर्मिग्राहकं सावयवत्वेऽनवस्थादि-रूपबाधकोपेततया तन्निरवयवत्वग्राहकमानं, तद्विरोध इत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । 'यदि साक्षिमतं नैतन्नानुमा तत्र वर्तत' इत्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । तेन च सावयवत्वेनैव सिद्धेः इति भावः । अस्त्वनित्यत्वं ततश्च किमित्यत आह **अनित्यत्वे चेति** । अस्तु घटादीनां नित्यत्वं ततः को दोष इत्यत आह **तथाऽपीति** । घटादिनित्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । **तथा चेति** पाठे घटादीनां नित्यत्वे सतीत्यर्थः । कार्यद्रव्यस्यैवाभावादिति भावः । एतेन **अनित्यत्वे** चेत्यादिना परमाणूना-मनित्यत्वे घटादीनां नित्यत्वे चोभयथाऽप्यणूनां मूलकारणत्वाभावरूपदोषादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । **वक्ष्यतीति** । जैनमतनिरासप्रस्ताव इति ज्ञेयम् ।

सु०— नन्वस्माभिर्भूतसूक्ष्माणां नित्यताऽङ्गीक्रियते, तत्कथमेवमनुमीयते । मैवम् । न हि परमाणवो भूतसूक्ष्माणि, किन्नामाहं(कारो)मात्रोपचितानि, विकृताकाराश्च अनित्या एवेति ॥

परि०— **परमाणव इति** । पराभिमता इति योज्यम् । **अहंमात्रोपचितानीति** । अहङ्कारतत्त्वमात्रोपचितानि यानि, तानि भूतसूक्ष्माणीत्यर्थः । उपचितरूपोऽनित्य इत्याह **विकृतेति** ।

सु०— 'ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ' इति सूत्रं व्याचष्टे **श्रुतीनां चेति** ।

अनु०— श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम् ।
उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥

सम्बन्धमात्रे षष्ठी, अन्यथा तृतीया स्यात् । श्रुतयश्च 'आत्मन आकाश' इत्याद्यास्तत्र तत्रोदाहृता ज्ञातव्याः ।

वैशेषिकादिमतस्यानुपादेयत्वे सिद्धे किं लब्धमित्यत आह अतश्चेति । अयं सकल-गुणपरिपूर्णपरब्रह्मविषयः । अविरुद्ध इति न वैशेषिकादिमतविरोधेन असमञ्जसो मन्तव्य इति भावः ॥

परि०— वस्तुतो विरोधस्य सत्त्वादविरुद्ध इति कथमुक्तिरित्यत आह **न वैशेषिकादिमतेति** ।

॥ इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २-२-६ ॥

★ ★ ★

।। अथ समुदायाधिकरणम् ।। २-२-७ ।।

ब्र०सू०— ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ।। [२-२-७-१(८)]

सु०— अथेदानीं सौगतमतमपाक्रियते । ते च चतुर्विधाः । वैभाषिकाः सौत्रान्तिका माध्यमिका योगाचाराश्चेति । तत्र जगत्सत्यमेव परमाणुमयमाचक्षाणानां वैशेषिकादीनां निरसनप्रसङ्गादनतिभेदं वैभाषिकसौत्रान्तिकमतमादौ तावन्निराक्रियते ।।

परि०— हेतुकनिरासानन्तरं पाषण्डनिरासो भाष्यटीकोक्तरीत्या अवसरप्राप्त इति स्मर्तव्यमिति भावेनाह **अथेदानीमिति** । वैदिकपाषण्डापेक्षया अवैदिकपाषण्डस्य अतिविरोधित्वेन तन्निरासस्याद्यत्वद्योतनाय इदानीम् इत्युक्तम् । चतुर्णां मध्ये द्वयोरादौ निरासे बीजमाह **तत्र जगदिति** । सत्यत्वपरमाणुमयत्वाभ्यां वैशेषिकमताननतिभेदमित्यर्थः । यद्वा द्वयोः सहनिरासे हेतुमाह **अनतिभेदमिति** ।।

सु०— विप्रतिपत्तिं दर्शयंस्तन्मतमुपन्यस्यति **वैभाषिकाश्चेति** ।

अनु०— वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणिकं जगत् ।

आहुः इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । **क्षणिकं** क्षणमात्रावस्थायि । मुद्गराभिघातादीनां विनाशहेतूनां प्रतिक्षणमनुपलम्भात् कथं क्षणभङ्गित्वमित्यत उक्तं **स्वरसेति** । स्वभावेनैव क्षणिकम् । स्वभाव एवायं वस्तुनो यद्विनाशित्वं, तत्र का कारणापेक्षा; मुद्गरादयोऽपि न वस्तुविनाशहेतवः, किन्नाम घटादितः कपालादेर्विसदृशकार्यस्योत्पत्तौ निमित्तभूता एवेति ।

परि०— **विप्रतिपत्तिमिति** । निरासे बीजभूतामिति योज्यम् ।

सु०— 'ननु च कारणानां क्रियया संयोगे सति तत्समवेततया तत्परिणामतया वा कार्येणोत्पत्तव्यम्, तत्कार्येणाप्येवम्; इति कथं क्षणिकत्वं जगतः' इत्यत आह **अणूनामिति** ।

अनु०— अणूनां समुदायं च

जगदाहुः । अणुसमुदाया एव गोघटादिबोधबोध्याः, न तु तदतिरिक्तोऽवयवी नामास्ति, येन क्षणिकता विरुध्येत ।

अणुमात्रमिति वक्तव्ये समुदायग्रहणम् 'एको महानि'ति प्रत्यक्षप्रत्ययविरोधपरिहारार्थम् । प्रत्येकमणूनामप्रत्यक्षत्वेऽनेकत्वेऽमहत्त्वेऽपि तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वादि युज्यत इति भावः ।

सु०— 'समुदायो हि मेलकेन (केनचित्) पुंसा भवति, न चास्मदादिस्तथेतीश्वरो-ऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्। तथाऽवयव्यनभ्युपगमे गोघटादिविलक्षणाकारता न स्यादि'त्यत आह **कालेति**।

अनु०— **कालकर्मनिमित्ततः।**

उत्पत्तिकाले युक्तानां

कालकर्मणी च ते **निमित्ते** च, **ततः**। **उत्पत्तिकाले** आदिसृष्टौ। अन्यदा तु निमित्तान्तरमस्तीति भावः। **युक्तानां** सन्निकृष्टतयोत्पन्नानां 'अणूनां समुदायमि'ति सम्बन्धः। कर्मादिवशादेव तथा तथा सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते यथा यथा गोघटादिविचित्राकारावभासः स्यात्; तत्र किमीश्वरेण, किं वाऽवयविना। सिद्धान्तिनाऽपि हि कर्मादिकं निमित्तमङ्गीकर्तव्यम्, संयोगश्चावयव्युत्पादानुगुणः; तावतैव सर्वमुपपद्यत इति।

परि०— **निमित्तान्तरमिति**। कुलालादिमेल्कपुरुषान्तरादित्यर्थः॥ **संयोगश्चेति**। सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्यनुषङ्गः। कुत इत्यत उक्तं **अवयवव्युत्पादानुगुण इति**। हेतुगर्भमिदम्। **तावतैवेति**। सिद्धान्तिना-ऽप्यङ्गीकर्तव्येन कालकर्मादिनाऽणूनां संयोगेन चेत्यर्थः॥ **सर्वमिति**। प्रत्यक्षत्वमेकत्वं विलक्षणत्वमित्येतत्सर्व-मित्यर्थः।

सु०— किमनात्मप्रपञ्च एव क्षणिकः? नेत्याह **आत्मानमिति**।

अनु०— **आत्मानं च क्षणस्थितम्।**

क्षणिकत्वहेतोः सत्त्वस्य सर्वत्र साम्यादिति भावः।

क्षणिकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह **नित्यमिति**।

नित्यं सन्तानमेतेषां

एतेषाम् अणूनाम्। **सन्तान**विषया प्रत्यभिज्ञेति भावः। न चैवं सत्त्वस्यानैकान्त्यम्। सन्तानस्य सत्त्वाभावात्।

एवं सामान्यतो निरूप्य विभागमाह **पञ्चेति**।

पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम्।

जगद्वृक्षं **पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम्** आहुः।

पञ्चस्कन्धानाह **संस्कारेति**।

संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः।

स्थितिः स्कन्धानामिति शेषः।

समनन्तरप्रत्ययः **संस्कारस्कन्धः**। रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकाः परमाणवो **रूपस्कन्धः**। निर्विकल्पकं ज्ञानं **विज्ञानस्कन्धः**। सविकल्पकं ज्ञानं **संज्ञास्कन्धः**। वेदनाऽपरपर्यायं **दुःखं** चैकस्कन्धः॥ अत्र रूपस्कन्धो बाह्यः, अन्ये चत्वार आभ्यन्तराः। इत्याहुरिति सम्बन्धः।

परि०— इत्याहुरितीति। 'स्थितिरि'त्याहुरित्यन्वय इत्यर्थः।

सु०— सुखादीनां पदार्थान्तराणां विद्यमानत्वात् कथं पञ्चैव स्कन्धाः, इत्यत आह **दुःखाभावमिति**।

अनु०— दुःखाभावं सुखं चाहुः

'च'शब्देन केचित्सुखं वेदनास्कन्धेऽन्तर्भावयन्तीति सूचितं भवति। यद्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थः 'च'शब्दः, यथा 'मूर्ताभाव एवाकाशं, रूपादय एव पृथिव्याद्याः, सङ्ख्यादयस्तु गुणाः पृथगनुपलम्भान्न सन्त्येव, देशान्तरोत्पाद एव कर्मप्रत्ययालम्बनं क्षणिकस्य वास्तवकर्मायोगात्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टतया उत्पाद एव संयोगादिव्यवहारगोचरः, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वादिसामान्यबुद्धिबोध्ये'त्यादि।

अरूपज्ञानसन्ततिम्।

मोक्षं

अरूपेति। सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मा, तस्य विषयोपप्लवः संसारः। **अरूपा** निर्विषया या ज्ञानसन्ततिस्तामेव **मोक्षम्** आहुर्नान्यमित्यतो न पञ्चस्कन्धप्रक्रियाभङ्ग इति।

परि०— विषयोपप्लवो विषयसम्बन्ध इत्यर्थः।

सु०— एवं वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः साधारणं मतमुपन्यस्य अवान्तरभेदं तु निराकरणप्रस्ताव एव विवक्षुः, यत्तावदुक्तं 'परमाणुसमुदाय एव गोघटादिप्रपञ्चो न त्ववयवी कश्चिदस्ती'ति तन्निराकर्तुं **'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः'** इति सूत्रं व्याचष्टे **स इति**।

अनु०— **स समुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते।**

योऽयं गोघटादिबुद्धिविषयत्वेनाभ्युपगतः **समुदायः**, स किमेकपरमाणुहेतुकः, किंवा अनेकपरमाणुहेतुकः।

नाद्यः। एकस्मात्परमाणोः समुदायोत्पादानुपपत्तेः, न ह्येकैकस्मिंस्तरौ तरुसमुदाय-बुद्धिः कस्यापि विद्यते; समुदायकल्पनं वाऽनर्थकमापद्येत, महत्त्वैन्द्रियकत्वयोरसमर्थितत्वात्। अनेन अपिशब्दलब्धोऽर्थो दर्शितः।

परि०— अनेनेति। 'युज्यते' इत्यन्तेन ग्रन्थेन॥ उभयहेतुकेपीति। सौत्र'अपि'शब्दलब्धार्थ इत्यर्थः।

सु०— द्वितीयं निराकरोति **नेति**।

अनु०— **नोभयोश्च**

उभयग्रहणम् नेकमात्रोपलक्षणम्। 'सकाशादि'ति शेषः। चशब्देन 'समुदायो युज्यत' इत्यनुकृष्यते।

कुतो न युज्यत इति चेत्। अनेकहेतुकत्वेऽपि किमसमुदितानेकहेतुकोऽथ समुदिता-नेकहेतुक इति वक्तव्यम्।

आद्ये सर्वत्र(ापि) गोघटादिबुद्धिप्रसक्तिः; असमुदितपरमाणूनां सर्वत्र भावात्, समु-दायस्य च तन्मात्रहेतुकत्वात्, समुदायाङ्गीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च।

द्वितीयानुपपत्तौ हेतुमाह **उभयत्वमिति**।

उभयत्वं यत्समुदायन्यपेक्षया।

यत् यस्मात् **उभयत्वं** समुदितानेकत्वं, समुदायसापेक्षम्। जाते हि समुदायेऽनेकेषां समुदितत्वं (सं)भवति। तस्मान्नेति सम्बन्धः।

'समुदितानेकत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेऽपि कुतस्ततः समुदायोत्पादो न युज्यते' इत्या-शङ्कां परिहरत्सूत्रार्थमुपसंहरति **अत इति**।

अतोऽन्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते।

समुदायस्य समुदितानेकेषां चेतरेतरापेक्षोत्पत्तिकत्वेनेत्यर्थः। समुदायानु(त्पत्तौ)पपत्तौ चाणूनां महानेक इति प्रत्यक्षबुद्धिगोचरताऽयोगादवश्यमङ्गीकरणीयोऽवयवीति।

किञ्चायं समुदायः किं परमाणूनां संयोगः, किंवा अनेकत्वसङ्ख्या, उत द्रव्यान्तरम् । नाद्यद्वितीयौ; अनङ्गीकारात्; अङ्गीकारेऽप्यतीन्द्रियाश्रितयोस्तयोरैन्द्रियकत्वानुपपत्तिः । तृतीये स एवावयवी ।

सांवृतोऽसाविति चेत्, तर्हि पुनर्महानित्यादिप्रमानुपपत्तिस्तदवस्थैव । भ्रान्तिरियमिति चेत् (न), भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वे क्वचिन्महत्त्वादेः वास्तवत्वप्रसङ्गात् । अनादिवासनावशादनादिरेवेयं भ्रान्तिरिति चेन्न, नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् ।

परि०— नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गादिति । तथा च रूपादिस्कन्धानामपि सत्त्वाभावेन क्षणिकत्वं न स्यादिति भावः ।

सु०— ननु विषममिदमुच्यते, अवयविनि बाधकसद्भावात् । तथा हि । अवयवी किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तते किं वैकदेशेन ? आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । न द्वितीयः, तस्यावयवान्विहायैकदेशाभावात्; भावे वा (त) अत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् ।

किञ्च केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्गतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षे युतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्ये तु 'निश्चलावयवाश्रितो न चलती'ति चलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासः ॥

एवमावृतानावृतत्वरक्तारक्तत्वलक्षणावपि विरुद्धधर्माध्यासौ द्रष्टव्याविति ।

परि०— विषममिति । अतिरिक्तावयविज्ञानस्य भ्रान्तित्वे नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वमित्येतद्विषममित्यर्थः । अवयविनीव नीलादौ बाधकाभावादिति भावेनाह अवयविनीति ॥ अत्रापि वृत्तिविकल्पेति । एकदेशोऽपि किं प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्ततेऽथैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः, अन्त्ये ततोऽप्येकदेशाभावात् । भावे वा तत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गेनानवस्था स्यादिति भावः ॥ एवमावृतेति । केषुचित्तन्तुष्वावृतेषु रक्तेषु वा पटस्यावृतत्वे रक्तत्वे वाऽनावृतारक्तावयवान्तरगतस्यानावृतत्वादिविरुद्धधर्माध्यासौ ज्ञेयावित्यर्थः ॥

सु०— उच्यते । नास्माभिरवयवेभ्योऽत्यन्तभिन्नोऽवयवी गृह्यते, किन्तु तत्परिणामविशेष एव; तत्र कुतो वृत्तिविकल्पावकाशः । चलाचलत्वादिविरोधस्तु भेदाभेद(ादि)विरोधवदपाक्रियत इति नावयविनि बाधकसद्भावः ।

परि०— कुतो वृत्तिविकल्पेति । आधाराधेयभावस्यैवाभावादिति भावः ॥ अपाक्रियत इति । विशेषबलेनेति भावः ॥

सु०— न च वाच्यं समुदायो भवद्भिरङ्गी(क्रिय)कृत एव, त(तश्च)त्राक्षेपसमाधानसाम्यमिति; यतोऽनेकेषामेककालदेशकार्याद्यवच्छेदेन मेलनं समुदायोऽभ्युपगम्यते, स चामिलितेभ्य एव भव(ती)ति । स्थायितायां च तत्सम्भवो न क्षणभङ्गवाद इति वक्ष्यति ।

परि०— एककालदेशेति । युगपदुत्पन्नशब्दानामनेककालावच्छेदेन समुदायः । अनेकेषां वृक्षादीनामेकदेशावच्छेदेन वनसेनादि समुदायः । दण्डचक्रादिकारणानां मेलनं घटादिरूपैककार्यावच्छेदेन, वर्णानां पदवाक्यमहावाक्यात्मनामेकज्ञानविषयतावच्छेदेन प्रकरणादेरेकार्थतात्पर्यकत्वादिना मेलनमित्यादिः आदिपदार्थः ॥ वक्ष्यतीति । 'कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्यकस्यचित् । भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणमि'त्यत्रेति भावः ।

सु०— उक्तमर्थमाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ इति [२-२-७-२(८)] । तत्राक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे **अन्योन्येति** ।

अनु०— अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम् ।
स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकम् ।
इति चेत्

भवेदिदमन्योन्याश्रयत्वं यद्ययं समुदायः कादाचित्कः स्यात्, न चैवम्, सदातनं त्विममभ्युपगच्छामः । एवं तर्हि सृष्टिप्रलयव्यवस्था न स्यादिति चेन्न, यतस्तस्य समुदायस्य **सदातनत्वेऽपि पुंसः समुदायत्ववेदनं स्यात्,** कदाचिदिति शेषः । ततस्तदपेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थोपपद्यत इति भावः ॥ समुदायस्य सदातनत्वे तद्वेदनमपि कुतः कादाचित्कमित्यत उक्तं **तच्चेति** । **तत्** समुदायत्ववेदनं परमाणु**सामीप्यहेतुकम्** । न च सामीप्यं सदाऽस्तीति वेदनस्य कादाचित्कत्वमिति ॥ समुदायत्ववेदनस्य सामीप्यहेतुकता कुत इत्यत (उक्तं) आह **अन्योन्येति** । **अन्योन्य**परमाणुज्ञाना**पेक्षया** हि तद्भवति, न चान्योन्यज्ञानं सामीप्येन विना भवतीति ।

ननु वेदनमेव पुमानिति सौगता मन्यन्ते, तत्कथं पुंसो वेदनमिति । उच्यते । ज्ञानं हि द्विविधं भवति, प्रवृत्तिज्ञानमालयज्ञानं च इति । तत्रालयज्ञानं प्रवृत्तिज्ञानदुःखसंस्कारास्पदं पुमानित्युच्यते । प्रवृत्तिज्ञानं तु समुदायत्ववेदनमिति न विरोधः ।

एतदुक्तं भवति । अनेके परमाणव एव समुदायः । तदनेकत्वं च समुदायत्वम् । तत् मिलितेष्विव विरलेष्वपि विद्यते । किन्तु न सदा समुदायत्ववेदनं भवति, इतरपरमाणुसहितेतरपरमाणुज्ञाने सति हि समुदायत्वज्ञानं भवति, अपेक्षाबुद्धेरनेकत्वव्यञ्जकत्वात् । न चेतरेतरप्रत्ययो विरलेषु परमाणुषु सम्भवति । न हि म(थु)धुरापाटलिपुत्रस्थितयोर्वृक्षयोरितरेतरप्रत्ययो दृष्टः ।

परि०— इतरेतरप्रत्ययत्वादिति । उक्तोऽर्थः । कथं तस्याक्षेप इत्यतो व्यनक्ति भवेदिदमिति । मूलं योजयति यत इति ॥ तदपेक्षयेति । वेदनापेक्षया सृष्टिः । तदभावापेक्षया लय इति व्यवस्थेत्यर्थः ॥ तद्भवतीति । समुदायत्ववेद(नेत्य)नमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चाधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो हि ज्ञानहेतवः । **अधिपतिः** इन्द्रियम् । न च विरलानां परमाणूनामिन्द्रियालम्बनताऽस्ति । नापि तेष्विन्द्रियाणामाधिपत्यम् ॥ अतोऽदृष्टादिसहकारिवशादिन्द्रियानालम्बनविरलपरमाणुभ्यस्तदालम्बनतया तथातथा सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । अनधिपतीन्द्रियेभ्यश्चाधिपतीन्द्रियाणि । अथेदानीं समनन्तरप्रत्ययबलादेको महानिति ज्ञानमुत्पद्यते । तेन नान्योन्याश्रयत्वम्, नापि सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरिति ।

परि०— सन्निकृ(ष्टगुणलभ्यत्वाव)ष्टाणुज्ञान·ा·ाश्यकमित्यत्र युक्त्यन्तरमाह **किं चेति** ॥ **ज्ञानहेतव इति** । प्रवृत्तिज्ञान(दाने हे)जननहेतव इत्यर्थः ॥ **समनन्तरप्रत्ययवलादिति** । संस्कारवलादित्यर्थः ॥

सु०— एतेन पक्षान्तरमपि सूचितम् । विरलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते, तदेव तेषां समुदायत्वम्, अतो न कश्चिद्दोष इति ।

परि०— एतेनेति । 'तच्च सामीप्यहेतुकमि'ति कथनेनेत्यर्थः ।

सु०— समाधानांशं व्याचष्टे **कार्येति** ।

अनु०— **कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृति कारणम् ।**
न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥

कार्यसम्भूतिमात्रे व्यापृतिः यस्य तत् तथोक्तम् । **कारणं कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृति** यतः, ततो नेति शेषः ।

यथाश्रुतमेतन्न परिहारक्षममतोऽभिप्रायमाह **न त्विति** ।

विशिष्यन्त इति विशेषाः । कार्याण्येव विशेषाः **कार्यविशेषाः** । **कारणमिति** जातावेकवचनम् ॥ कारणानि खलु स्वसदृशकार्यजननव्यापाराणि, न तु विसदृशकार्यजनने व्यापृतानीत्यर्थः ।

परि०— **विशिष्यन्त इति** । व्यावर्त्यन्ते विलक्ष्यन्त इत्यर्थः । विसदृशा इति लभ्यते । विशेषकाल एवेत्यादाविव कर्मसाधनो विशेषशब्द इति भावः ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— **अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः ।**
संयोगिरूपराहित्यान्नैव तज्ज्ञानताऽपि हि ॥

सदृशकार्यजनकत्वनियमादित्यर्थः । संयोगिरूपे = ग्राह्यग्राहकरूपे ये अर्थेन्द्रिये तयोः कार्ययोः **कारणता संयोगिरूपकारणता** । अर्थेन्द्रिययोः संयोगिरूपकारणता **(अर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणता ।)** सा नैवोपपद्यते । कुतः । **संयोगिरूपराहित्यात्** । कारणयोरर्थेन्द्रिययोर्ग्राह्यग्राहकरूपराहित्यात् । आत्मनोऽपि, कार्यस्य तत्समुदायविषयं ज्ञानं यस्यासौ तज्ज्ञानः, त(ज्ज्ञा)स्य भावस्तज्ज्ञानता, नैवोपपद्यते । कुतः । हि यस्मात्, कारणस्यात्मनो नैव तज्ज्ञानताऽस्तीति योजना ।

परि०— 'अर्थेन्द्रियसंयोगिरूपे'त्यत्र **संयोगि**पदं ग्राह्यग्राहकभावापन्नकार्यभूतार्थेन्द्रियपरम् । कण्ठोपात्तमर्थेन्द्रियपदं च अतादृशकारणभूतार्थेन्द्रियपरमित्युपेत्य विग्रहमाह **संयोगिरूप** इति । संयोगिरूपे प्रति कारणतेति मूलार्थमुपेत्याह **तयोः कार्ययोः कारणतेति** । तन्निरूपितकारणतेत्यर्थः । **आत्म**पदं च कार्यरूपात्मपरम् । तज्ज्ञानेति बहुव्रीहिः । तज्ज्ञानपदं च प्रकृतसमुदायज्ञानपरमित्युपेत्यार्थमाह **आत्मन** इति । आवर्तमानं चात्मपदं कारणीभूतात्मपरमित्युपेत्यार्थान्तरमाह **हि यस्मा**दित्यादिना ।

सु०— इदमुक्तं भवति । कारणं हि सदृशकार्यजननस्वभावं (वा) स्यात्, विसदृशकार्यजननस्वभावं वा, उभयस्वभावं वा, अनुभय(जनन)स्वभावं वा ।

तत्र यद्याद्यः कल्पोऽङ्गीक्रियते तदेन्द्रियानालम्बनेभ्यो विरलपरमाणुभ्यस्तथाभूता एव परमाणवो जायेरन्, न पुनः कदाचिदिन्द्रियालम्बनभूता मिलिताः । इन्द्रियेभ्यश्चार्थानधिपतिभ्यस्तथाविधान्येवेन्द्रियाण्युत्पद्येरन्, न जात्वर्थाधिपतीन्द्रियाणि । आत्मनश्चासमुदायज्ञानात् तादृश एवात्मा जायेत, न कदाचित् तज्ज्ञानवान् । अन्यथा कारणपरमाण्वादीनामपीन्द्रियालम्बनत्वादिकमभ्युपगन्तव्यं स्यात्, इतरथा सदृशकार्यजननस्वभावभङ्गापत्तेः । उभयथा समुदायवेदनस्य कादाचित्कत्वं नोपपद्यत इति ।

परि०— अस्फुटत्वादाह **इदमुक्तमिति** ॥ **असमुदायज्ञानादिति** । समुदायज्ञानहीनादित्यर्थः ॥ **उभयथेति** । विरलाणुभ्यो जातसन्निकृष्टाणुविषयकापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यानेकत्वसङ्ख्यायाः समुदायत्वं विरलाणुभ्यः सन्निकृष्टतयाऽणूनां जननस्य वा समुदायत्वमिति कण्ठोक्तं सूचितं च यत्तत्प्रकारद्वयेऽपि न समुदायज्ञानस्य कादाचित्कत्वम् । येन सृष्टिप्रलययोर्व्यवस्था स्यात् । विरलेभ्यो विसदृशसन्निकृष्टाणुजन्मोत्पत्तेरेवायोगेन समुदायज्ञानासम्भवाद्दूरे कादाचित्कत्वमिति भावः । इन्द्रियानालम्बनविरलपरमाण्वादिभ्य इति वाक्यस्थादिपदद्वयेनानधिपतीन्द्रियविरलपरमाणुभ्योऽधिपतीन्द्रियमिलितपरमाणुजनिरिति ग्राह्यम् ।

सु०— द्वितीयमाशङ्कते विशेषेति ।

अनु०— विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ।

तथा च इन्द्रियानालम्बनविरलपरमाण्वादिभ्यः तदालम्बनमिलितपरमाण्वादिजनिः उपपद्यत इति भावः।

निराकरोति **कुत इति**।

कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः।

'तर्ही'ति शेषः। **सर्वशोऽपि कार्याणामिति** सम्बन्धः। अत्र कार्यग्रहणं परमतानुसारेण। कारणस्य विसदृशकार्यजननस्वभावतायामाकपालभावात् सर्वेष्वपि घटक्षणेषु घटाकारता न स्यात्, किन्तु घटक्षणाद्गजक्षणस्ततो गर्दभक्षण उत्पद्येत। तथा नीलक्षणात्पीतक्षणस्ततः कपोतक्षणो जायेत। नीलानुवृत्तिस्तु न स्यादिति।

परि०— प्रतिक्षणं सिद्धान्ते कार्यजन्माभावादाह अत्र **कार्यग्रहणमिति**। अध्याहृत'तर्ही'तिपदस्यार्थः **कारणस्येत्यादि**। शेषोक्तिः **आकपालभावादिति**। घटस्यात्यन्तिकविनाशेऽवशिष्टो यः कपालभावस्तत्पर्यन्त-मित्यर्थः। तन्मते कपालतापत्तिरेव विनाश इत्यभ्युपगमात् **आकपालभावात्** इत्युक्तम्। कपोतेति वर्णविशेषः। उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वकारणानां च विसदृशकार्यजननस्वभावत्वादिति भावः।

सु०— अस्तु तर्ह्युभयस्वभावं कारणमिति तृतीयः पक्ष इति चेन्न, विरोधेनैकस्या-प्यजननप्रसङ्गात्। अविरोधे त्वाह **अत इति**।

अनु०— अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम्।

प्रकृतपक्षद्वयं समाहृत्य **अत** इति परामृशति। **अनियत्या** 'घटो घटस्यैव', 'नीलो नीलस्यैवे'ति नियतिं विना। **यत्किञ्चित्** घटादिकं नीलादिकं वा। **यस्य कस्यापि** घटादे-रघटादेः, नीलादेरनीलादेश्च। **कारणं** स्यात्॥ घटक्षणस्योभयविधकार्यजननस्वभावत्वेऽसौ तदुभयं जनयेत्, तथा चोपलभ्येतेति यावत्।

केचिदिदं वाक्यं पूर्ववाक्यशेषतया व्याचक्षते। सर्वशोऽपि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यात्। किन्तु विसदृशकार्यजननस्वभावत्वाद्घटादिकं गजादेः कारणं स्यादिति।

परि०— पक्षद्वयमिति। सदृशजननस्वभावत्वं विसदृशजननस्वभावत्वं चेति यत्पक्षद्वयं अतोऽर्थे-न्द्रियेत्यनेन प्रकृतं तत्परामृशतीत्यर्थः। परमते कालक्रमदिरेव कार्योत्पत्तौ सामग्रीत्वात् कालस्य च प्राधान्यात् घटक्षणस्योभयविधकार्यजननस्वभावत्वं इत्यादि व्यवहारः कृत इति ज्ञेयम्॥ **केचिदिति**। अविरोधपक्षनिरासक-तया (भिन्नवाक्यतया) स्वयं व्याख्यातमिदं वाक्यमतो नियत्येत्य(र्धैक)र्ध केचिदेकवाक्यतया व्याचक्षत इत्यर्थः। तं प्रकारं व्यनक्ति **सर्वशोऽपीति**॥

सु०— न चतुर्थः । अर्थक्रियारहितस्यासत्त्वप्राप्तेः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति (हि) सौगताः ।

ननु च कार्यजननमात्रं वस्तुनः स्वभाव इत्यङ्गीकुर्मो न तूक्तेषु कमपि पक्षमित्यत आह **अत इति** । बुद्धिस्थमिमं कल्पमत इति परामृशति । अतिप्रसङ्गस्तु न तिरोहितः ।

परि०— अतिप्रसङ्गस्त्विति । सदृशस्य विसदृशस्य वा जननप्रसङ्गरूपातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— 'स्यादेतत् । यथा भवन्मते प्रमाजननस्वभावत्वेऽपीन्द्रियादेर्दोषसहकारिवशादप्रमाजननम्, तथा कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वेऽप्यदृष्टादिसहकारिसामर्थ्यात् कदाचिद्विसदृशकार्यजननं भविष्यति । यद्वा यथा साङ्ख्यानामिन्द्रियादीनि प्रमाऽप्रमाजननस्वभावानि । तत्राप्रमाप्रतिपक्षाणां गुणानामुपनिपाते प्रमामेवोपजनयन्ति, प्रमाप्रतिपक्षाणां दोषाणामुपनिपाते त्वप्रमाम्, तथा कारणस्योभयस्वभावत्वेऽप्यदृष्टादिवशात् त्वन्यतरजन्मोपपत्स्यते । अथवा यथा नैयायिकादीनामिन्द्रियादीनि ज्ञानमात्रजननस्वभावानि, गुणादिसहकार्युपनिपातेन प्रमाद्यु-(त्प)पपत्तिः; तथा कारणं कार्यजननस्वभावमेव, अदृष्टादिसहकारिसमवधानात् (तु) तत्सदृशं विसदृशं वा जनयिष्यती'त्यत आह **अदृष्टमपीति** ।

अनु०— **अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ।**

अत्रादृष्टग्रहणमुपलक्षणं (सहकारिमात्रस्य) ।

परि०— उपलक्षणमिति । अदृष्टं क्षणस्योपलक्षणमिति, परेण सहकारित्वेन यदभ्युपगम्यतेऽदृष्टमन्यद्वा तत्सर्वस्योपलक्षणमिति वार्थः ॥

सु०— '**अदृष्टमपि विशेषस्य**; आद्ये विसदृशकार्यजनकत्वस्य, द्वितीयेऽन्यतरप्रतिबन्धस्य, तृतीये तूभयजनकत्वस्य, **आपादकं कुतः**' इत्येकं वाक्यम् । तथा हि । पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टक्षणा विशेषानापादकास्तदापादका वा । आद्ये त्वस्यादृष्टक्षणस्य विशेषापादकत्वं न सिद्ध्यति, कारणाभावात् । विशेषानापादकादृष्टक्षणजन्योऽप्य(यम)दृष्टक्षणः सहकारिवशात् विशेषमापादयिष्यतीति चेन्न, तत्सहकारिण्यप्यस्य साम्यात् । (अ)तत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे गौरवमिति ।

'**तस्यैव** कारणस्य, **विशेषापादकं कुतः**' इत्यपरं वाक्यम् । तथा हि । विशेषापादकमप्यदृष्टं किं विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषमापादयति, कारणमात्रस्य वा । नाद्यः नियामकयोः

कारणज्ञापकयोरभावादिति । येभ्य इन्द्रियानालम्बनविरलपरमाणुभ्यस्तदालम्बनमिलित-परमाणूत्पत्तिराशास्यते, यतश्चार्थानधिपतेरिन्द्रियादर्थाधिपतीन्द्रियस्य, यस्माच्च समुदायज्ञान-रहितादात्मनस्तद्वदात्मोत्पादः, तदिदं तस्यैवेत्युच्यते।

परि०— **अस्य साम्यादिति** । विकल्पादेः समत्वादित्यर्थः । द्वितीयवाक्यं द्वितीयपक्षीयाद्यपक्ष-निरासकतया व्याचष्टे **तथा हीत्यदिना** ॥ **विवक्षितस्येति** । इन्द्रियानालम्बनविरलपरमाण्वादिरूपस्येत्यर्थः । तस्यैव विशेषापादकं कुत इत्यस्य तात्पर्यमाह **नियामकयोरिति** । 'तस्यैवे'त्येतत्पदपरामृश्यं व्यनक्ति **येभ्य इत्यादिना** ।

सु०— उभय(त्रापि द्वि)त्र द्वितीयौ कल्पौ दूषयति **यस्येति** ।

अनु०— यस्यकस्यापि यत्किंश्चिद्विशेषमुपपादयेत् ।

अत्रापि '**यत्किंश्चिद् अदृष्टं विशेषमुपपादयेदि**'त्येकं वाक्यम् । यदि पूर्वपूर्वतराद्यदृष्ट-स्याप्यस्ति विशेषापादकत्वं तर्हि तदपि पूर्वपूर्वतरादिपरमाण्वादौ विशेषमापादयेदेव, समर्थस्य क्षेपानभ्युपगमात् । तथा च समुदायप्रतीतेः समयनियमो न स्यादिति ।

'यस्य कस्यापि विशेषमुपपादयेदि'ति द्वितीयम् । यदि कारणमात्रस्य विशेषापादक-मदृष्टमङ्गीक्रियते तदा सर्वेषामपि कारणानां विशेषमुपपादयेत् । तथा च घटपरमाणुमेलने सर्वेषामपि मेलनं स्यात्, न तु कुत्राप्यभिलषितपरमाण्ववस्थानं भवेत्, न च युगपत्सर्व-समुदायो दृश्यत इति ।

परि०— **उभयत्रापि द्वितीयौ कल्पाविति** । तदापादका वेति कल्पं, कारणमात्रस्य वेति कल्पं चेत्यर्थः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । प्रलयकालीनविरलपरमाणूनामपि सन्निकृष्टपरमाणुजनकत्वे लयगताणूना-मपि पूर्वपूर्वेत्युक्तदिशा सर्वेषामपि सन्निकृष्टतापत्त्या तन्निमित्तापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यानेकत्वसङ्ख्यारूपसमुदायवृत्तिसम्भवेन संसारसमय एव समुदायज्ञानं न तु लय इति समयनियमो न स्यादित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । वाक्यमिति वर्तते ।

सु०— अथ मतम् 'सर्वमिदं स्वव्याहतम् । तथा हि । तन्तवो यदि सदृशकार्यजनन-स्वभावाः तदा तन्त्वन्तरमेव जनयेयुर्न तु पटम् । यदि च विसदृशकार्यजननस्वभावास्तदा न तेभ्यः पार्थिवपटस्योत्पत्तिः स्यात् किन्तु पाथसीयं किमपि जायेत । उभयस्वभावत्वं तु विरुद्धम् । अनुभयस्वभावत्वे पटस्याप्यनुत्पत्तिः । सहकारिवशाद्व्यवस्थाङ्गीकारे सहकारि-ष्वपीदं समानम् । अथोच्येत । अस्ति(स्तु) तावत्तन्तुपटयोः कार्यकारणभावः, प्रमितस्याप-ह्नवानर्हत्वात्; स च यथा यथोपपद्यते तथा तथा कल्पयिष्यत' इति । सममेतन्ममापीत्यत आह **कार्यं चेति** ।

अनु०— **कार्यं च कारणं चैवं यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित्।**
भवेन्नियामकाभावात्

'**नित्यविनाशित्वे**' इत्येतद्वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। यत्किञ्चिन्नीलादिकं **यस्य कस्यचिदेव** पीतादेः **कार्यं** स्यात्, यत्किञ्चित्पीतादिकं यस्य कस्यचिदेव नीलादेः **कारणं** स्यात्। कुतः। 'नीलं नीलस्यैव कार्यं स्यात् न पीतस्य, नीलमेव नीलस्य कारणं न पीतमि(त्यत्र)'ति **नियामकाभावात्** इति योजना। **चशब्दौ** मिथः समुच्चये।

परि०— इतिशब्दानन्तरमत्रेति शेषं मत्वाह इत्यत्रेति।

सु०— एतदुक्तं भवति। सम्भवति स्थिरवादे परिहारोऽयम्, 'यद्यत्र समवेतं यद्येनाकारेण परिणतं वा, तत्तस्य कारणं कार्यं चे'ति नियामकसद्भावेन कार्यकारणभावावधारणे सति तदुपपादककल्पनोपपत्तेः। क्षणभङ्गनये तु पूर्वोत्तरक्षणयोर्निरन्वयविनाशोत्पादयोः कार्यकारणभावावधारणोपाय एव नास्ति, समवायपरिणामयोरभावात्। तथा च कस्य बलादुपपादकं कल्पयिष्यत इति।

परि०— कथमनेन प्रतिबन्दीपरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। मतभेदेनाह **यद्यत्र समवेतं येनाकारेण परिणतं वेति**॥ **निरन्वयविनाशोत्पादयोरिति**। पूर्वक्षणस्य निरन्वयविनाशो नाम निःशेषविनाशः, उत्तरक्षणस्य निरन्वयोत्पादस्तु कारणानुस्यूतिराहित्येनोत्पादः॥ **कस्य बलादिति**। कार्यकारणभावावधृतौ हि तदुपपादककल्पना युक्ता। तच्चाशक्यमित्युक्तमिति भावः।

सु०— समवायपरिणामयोरभावेऽपि 'यत् यदपेक्षया पूर्वभावि तदेव तस्य कारणम्, यच्च यदपेक्षया पश्चाद्भावि तदेव तस्य कार्यमित्यवधारणोपपत्तेर्नियामकाभावोऽसिद्ध इत्यतः कार्यनियमं तावन्निराकरोति **इदमस्यैवेति**।

अनु०— **इदमस्यैव कारणम्।**
इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते॥

इदं नीलम् अ(स्य नील)**स्यैव कारणम्,** न तु पीतस्य; इत्येवं नीलस्य नीलकार्यत्वं, **नित्यविनाशित्वे** निरन्वयविनाशोत्पादपक्षे, **केन मानेन गम्यते** न केनापि। पश्चाद्भावमात्रस्य नी(लस्येव पीतस्यापि)लापेक्षयेव पीतापेक्षयाऽपि सत्त्वादिति भावः।

सादेश्यं सारूप्यं वा नियामकमिति चेन्न; विरलपरमाणुभ्यो मिलितानाम्, मिलितेभ्यश्च विरलानाम्, उत्पत्त्यङ्गीकारात्।

परि०— 'इदमस्यैवे'ति वाक्यमुत्तरान्विततयाऽवतार्य योजयति **समवायपरिणामयोरभावेऽपीत्यादिना।** नित्यविनाशित्व इत्युपलक्षणं मत्वाह **निरन्वयविनाशोत्पादपक्ष इति ॥ सादेश्यमिति।** समानदेशत्वमित्यर्थः। सादेश्यसारूप्ये द्वे अपि न स्त इत्याह **विरलेति।** विरलसन्निकृष्टवस्तूनां बहुलाल्पदेशत्वस्य वैरूप्यस्य चानुभाविकत्वादिति भावः ॥ **विरलानामिति।** लयकाल इति योज्यम्।

सु०— कारणनियममप्यपाकरोति इदं नेति।

अनु०— इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम्।

इदं नीलम् उष्मात् पीतात् न जायते, किन्तु नीलादेव **इत्यत्र** नीलस्य कारणत्वावधारणे **अपि, कारणं** प्रमाणं, **न** अस्ति। नीलस्येव पीतस्यापि नीलापेक्षया पूर्वभाविताया: सत्त्वादिति भावः।

ननु यथा भवतां समवायपरिणामयोरभावेऽपि कुविन्दपटयोः कार्यकारणभावावधारणं तथा ममापि भविष्यतीत्यत आह **इदमस्येति। नित्यविनाशित्वे** 'आत्मन' इति शेषः।

युज्यतेऽस्माकं निमित्तकारणकार्ययोस्तद्भावावधारणम् अन्यत्रानुपक्षीणान्वयव्यतिरेकाभ्याम्, न तु परस्य; अस्माभिरन्वयव्यतिरेकानुसन्धातुरात्मनः स्थायित्वाभ्युपगमात्, परेण (च) क्षणिकतास्वीकारात्। न हि तथाविधः अन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुपक्षयस्य चावधृतेरीष्ट इति भावः। योजना तु पूर्ववदेव ॥

परि०— 'इदमस्यैव कारणमि'त्यादिकं प्रकारान्तरेण योजयति **ननु यथा भवतामित्यादिना ॥ पूर्ववदेवेति।** 'इदमस्ये'ति वाक्यं कार्यनियमनिरासकत्वेन, इदं न जायत इत्यादिकं तु कर्तृनियमनिरासकतया योजना कार्येत्यर्थः ॥ **परमते समुदायनिरासः ॥**

सु०— एवं समुदायं निराकृत्य सर्वस्य क्षणिकतामधुना प्रमाणाभावेन तद्विरोधेन चापाकर्तुमुत्तरो ग्रन्थः।

तथा हि। न केवलं समुदायो नोपपद्यते किन्नाम सर्वस्य क्षणिकता च; तत्र प्रमाणाभावात्।

ननु प्रत्यक्षं क्षणिकतामर्थानामवगमयति; तद्धि वर्तमानमात्रगोचरमर्थस्य वर्तमानक्षणमात्रसम्बन्धिनीं सत्तामवगाहते, न पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धिनीमपि; तत्कथं क्षणिकत्वमर्थाना-

मप्रामाणिकमिति । उच्यते । किमिदं क्षणिकत्वं नाम । किं क्षणसम्बन्धिसत्त्वम्, किंवा क्षणमात्र एवोत्पत्तिनाशवत्त्वम्, यद्वा क्षणान्तरासम्बन्धित्वे सत्येकक्षणसम्बन्धित्वम् । आद्यस्त्विष्ट एव, स्थायिनोऽप्यर्थस्यैकक्षणसत्तास्वीकारात् । द्वितीयतृतीयौ दूषयति **विनाशेति** ।

अनु०— विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः ।

अनेकपदार्थसम्बन्धित्वेन बहुवचनम् । चशब्दस्तृतीयपक्षसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्य नैवेति सम्बन्धः । **सदातनाः** प्रतिक्षणभाविन्यः ।

प्रत्यक्षं खल्वर्थानां वर्तमानकालसत्तामवगाहते; न पुनः क्षणमात्रभाविनावुत्पत्तिविनाशावपि, नापि क्षणान्तरासम्बन्धित्वम्; तथा च कथं तेन क्षणिकता सिद्ध्येदिति ।

परि०— 'सदानताः' इत्यस्य प्रकृतोपयोगायार्थमाह **प्रतिक्षणभाविन्य इति** । सदान्त इति वाच्ये सदातना इत्युक्तेः साधुत्वं 'सृष्ट्यादीच्छा संदातने'त्यत्रोक्तमिति भावः ।

सु०— ननु च 'प्रत्यक्षं पूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वमप्यर्थस्य गृह्णाति न वा । नाद्यः, वर्तमानमात्रग्राहित्वात् । द्वितीये तु प्रत्यक्षानुपलम्भेन पूर्वोत्तरक्षणयोः असत्त्वसिद्धेः क्षणिकतैव सि(द्ध्येदिति)द्धे'ति चेत् ।

द्वितीयं तावदुररीकुर्मः; न चैवं क्षणिकतासिद्धिः, योग्यानुपलम्भस्यैवासत्त्वगमकत्वात् । न च पूर्वोत्तरकालवर्तिता प्रत्यक्षयोग्या, वर्तमानमात्रग्राहितायाः परेणैवोक्तत्वात् ।

'अस्तु वाऽऽद्यः पक्षः । कस्यचित्प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽपि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानलक्षणस्य तदभावादि'त्याशयेनाह **दृश्यत इति** ।

अनु०— दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ।

विषयीक्रियत इत्यर्थः । तृतीयार्थे तसिः । एकस्यैवानेकक्षणसम्बन्धित्वं **स्थिरत्वम्** ।

परि०— **तृतीयार्थे तसिरिति** । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति सार्वविभक्तिकतसिप्रत्ययस्योक्ते प्रत्यभिज्ञयेत्यर्थे तसिरयमिति भावः ।

सु०— एतेन 'न केवलं प्रत्यक्षं क्षणिकतां न गोचरयति । किन्तु स्थायि(तां)त्वमपि गोचरयती'त्यपीति वदता, परपक्षे प्रमाणविरोधः स्वपक्षे प्रमाणसद्भावश्चोदितो भवति ।

अनेन 'अनुस्मृतेश्चे'ति सूत्रं [२-२-७-८(८)] कृतव्याख्यानं वेदितव्यम् ।

सर्ववस्तुषु इत्यनेन सौगतानां प्रत्यभिज्ञानिराकरणं वैशेषिकादिमतमेव स्पृशति न त्वस्मन्मतमिति सूचयति।

तथा हि। किमनया प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वेनाभ्युपगतेषु परमाण्वादिषु स्थिरत्वं साध्यते किंवा घटादिषु। नाद्यः, तेषामतीन्द्रियत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्। न द्वितीयः, घटादिषु परेणापि प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वस्य स्वीकार्यत्वात्। यदा हि घटादौ सूच्यग्रादिनैकोऽपि परमाणुरपैति तदा नष्टव्यमेव तदारब्धेन द्व्यणुकेन, विभागेनासमवायिकारणस्य संयोगस्य नष्टत्वात्। द्व्यणुकनाशे समवायिकारणनाशात् त्र्यणुकनाशः, इत्यनेन क्रमेण घटनाशोऽप्यवश्यम्भावी।

न च परमाणुः प्रत्यक्षः, येन तदपगमानपगमौ प्रत्यक्षेण शक्यनिश्चयौ। न च वाच्यं निबिडावयवेषु स्फटिकादिषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वं सेत्स्यतीति, तत्रापि परमाण्वपगमाभावस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वात्। निबिडावयवत्वं च न विभागायोग्यावयवत्वम्, विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्; किन्तु घटादितोऽप्युत्कृष्टकारणापेक्षत्वम्। न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरवगन्तुम्। दृश्यते हि कालतः स्फटिकादावपि गुरुत्वापकर्षः। न चावयवानपगमे स सम्भवतीति।

नापि गुणादौ स्थायित्वं प्रत्यभिज्ञया सिद्ध्यति, तस्यापि कस्यचिदतीन्द्रियत्वात्। कस्यचिद्घटादितुल्यत्वात्। सामान्यादिकं तु स्वरूपतो नास्त्येव, सत्त्वेऽपि रूपादिसमानमेवेति शङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न कुत्रापि स्थैर्यसिद्धौ प्रमाणयितुं युक्तमिति।

परि०— ननु यत्र घटादौ परमाण्वनपगमो निश्चितस्तत्र प्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वं भविष्यतीत्यत आह **न च परमाणुरिति** ॥ **विभागस्येति**। पाषाणादिना द्वैधीभावस्योपलम्भादिति भावः ॥ **तस्यपि कस्यचिदिति**। परमाणुगतरूपादेरित्यर्थः ॥ **कस्यचिद्घटादितुल्यत्वादिति**। घटस्यावयवापगमादिना प्रतिक्षणनाशोत्पादाभ्युपगमे तद्गतरूपादिगुणस्यापि तदापत्तेरिति भावः। **युक्तमितीति**शब्दस्य इति यत्प्रत्यभिज्ञानिराकरणमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— अत्रोच्यते। स्यादयं दोषः परमाण्वारम्भवादिनाम्। न परिणामवादिनामस्माकम्। 'तदेव (हि) वस्त्ववयवोपचयापचयाभ्यामन्यथा विक्रियते, न पुनरन्यदेव भवती'ति हि परिणामवादिनो मन्यन्ते। अतः प्रत्यक्षयोग्येषु सर्ववस्तुषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वग्रहणं युक्तमेवेति।

ननु भवन्मतेऽपि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरेव (भ्रम एव), परिणामवादे पूर्वोत्तरवस्तुनोर्भेदाभेदाङ्गीकारात्, तदेवेदमिति च प्रत्यभिज्ञयाऽत्यन्ताभेदस्यावगाहनात्। उच्यते। यदा तु (यदि हि) पूर्वोत्तरकालभाविनोरभेदः प्रत्यभिज्ञाविषयोऽङ्गीक्रियते तदा सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि 'तदिदमि'ति तु न भ्रमः, तेनैव च स्थायित्वसिद्धे(द्धि)ः। यदा तु कालादिद्वय-सम्बन्धो विषयस्तदा सावधारणमपि न भ्रम इति।

परि॰— भ्रमत्वेऽपीति। 'स चायमिति तु ज्ञानं न मृषाऽयं स एव तु। इति ज्ञानं मृषैव स्याद्भेदाभेदौ यतस्तनोः। अभेद एव जीवस्य नित्यं प्रत्येकशः पृथक्। देहदीपनदीवारिफलादीनां पृथक्त्वतः। भेदाभेदौ परिज्ञेयावि'-त्येकादशस्कन्धद्वाविंशाध्यायतात्पर्योक्तेरिति भावः॥

सु॰— नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं परिलूनपुनर्जातकुन्तलकलापादाविव भ्रान्तं किन्न स्यादिति चेत् (न), बाधकाभावात्। एवमेव भ्रान्ति(न्त)त्वाभ्युपगमे नीलादिप्रत्ययानामपि तथात्वापत्ते-(त्वप्राप्ते)ः। न च प्रत्यक्षं बाधकमित्युक्तम्।

परि॰— न च प्रत्यक्षं वाधकमित्युक्तमिति। 'विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातना' इत्येतद्व्याख्यायां प्रत्यक्षं बाधकं नेत्युक्तप्रायम्। तद्विषयस्य विवेचनादिति भावः॥ *क्षणिकत्वे प्रत्यक्ष(क्षे)प्रमाणाभावतद्विरोधयोरुक्तिः॥*

सु॰— प्रत्यक्षस्याबाधकत्वेऽप्यनुमानं बाधकं भविष्यतीति शङ्कते फलादीनामिति।

अनु॰— फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते।
सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेत्

आदिपदेन देहदीपादिग्रहणम्। विशेषेण परिमाणभेदेन। क्षणिकत्वं (तावत्) अनुमीयत इति सम्बन्धः। ततस्तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र फलादिव्यतिरिक्तेऽपि वस्तुनि, सत्त्वेन हेतुना, क्षणिकत्वमनुमीयते॥ एतदुक्तं भवति। 'यत् सत् तत् क्षणिकम् यथा फलादि, सन्तश्च पञ्चस्कन्धाः' इत्यनुमानं स्थिरत्वविषयप्रत्यभिज्ञाया बाधकं भविष्यति। न च फलादिदृष्टान्तः साध्यविकलः, 'यद्विरुद्धपरिमाणं तन्नाना दृष्टं यथा घटपटौ, विरुद्धपरिमाणं च फलादिकं पूर्वोत्तरक्षणयोः' इत्यनुमानेन फलादीनां क्षणिकतासिद्धेरिति॥

परिहरति आकाशस्येति।

आकाशस्याविशेषतः।
अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वात्किन्नानुमीयते।

अविशेषतः पूर्वोत्तर(क्षण)योर्भेदरहितत्वतः । **अविशेषः** पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदराहित्यम् । **अखिलस्यापि** विप्रतिपन्नस्य ।

इदमुक्तं भवति । 'यत् सत् तत् क्षणिकम् यथाऽऽकाशम्, सच्च नीलादी'ति प्रत्यनुमान-प्रतिरुद्धत्वेनानुमानस्याभासत्वान्न प्रत्यभिज्ञाबाधकत्वं सम्भवतीति । न च आकाशदृष्टान्तः साध्यविकलः, 'आकाशो द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतमि'ति परैरेवाङ्गीकृतत्वात्, क्षणिकतासाधकस्य परिमाणभेदादेराकाशेऽभावाच्च ॥ तदिदमु(मप्यु)क्तम् **अविशेषतः** परिमाण-भेदादिरहितत्वत इति ।

परि०— अंशतो बाधादिनिरासाय अखिलशब्दविवक्षितमाह **विप्रतिपन्नस्येति** । तन्मतरीत्या द्व्यवयव-प्रयोगमाह **यत्सत्तदक्षणिकमिति** ॥ **द्वौ निरोधाविति** । बुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकविनाशावित्यर्थः ॥ **असंस्कृतमिति** । क्षणिकं घटादिकं यथा पूर्वक्षण(वासना)विनाशिना वासितं न तथा आकाशादित्रयमतो नित्यमित्यर्थः ।

सु०— यद्वा आकाशस्याविशेषतः परिमाणभेदरहितत्वतः । तद्दृष्टान्तेन **अखिलस्यापि** फलादेः **अविशेषः** पूर्वोत्तरकालयोः परिमाणभेदाभावः, **सत्त्वात् किं नानुमीयत** इति योजना ॥ एतदुक्तं भवति । नानुमानं प्रत्यभिज्ञाया बाधकं भवितुमर्हति, अनुमानस्य प्रत्यक्षतो दुर्बलत्वेन तद्बाध्यत्वात् । अन्यथा फलादिकं परिमाणभेदरहितं सत्त्वादाकाशवदित्यप्यनुमानप्रसङ्गात् । न ह्यत्र प्रत्यक्षादिबाधं विना कश्चिद्दोषोऽस्ति । तथा च तद्दृष्टान्ते क्षणिकत्वसाधकस्यासिद्ध-त्वात् साध्यविकलता स्यात् । ततः प्रत्यक्षविरोधेनैव अस्य अनुमानस्य अप्रामाण्यम् । अन्यथा अन्योन्याश्रय(ता)प्रसङ्ग इत्येव वक्तव्यम् । तच्च समं प्रकृतेऽपीति ।

परि०— प्रतिप(क्षोक्तिप)क्षपरतया व्याख्याय बाधकोक्तिपरतयाऽपि व्याचष्टे **यद्वा आकाशस्येति** । किमनेनोक्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ॥ **दृष्टान्त इति** । फलदेहदीपादौ परिणामरूपभेदस्य क्षणिकत्वसाधकस्या-सिद्धत्वेन क्षणिकत्वसिद्ध्यभावेन क्षणिकत्वरूपसाध्यविकलत्वात् तद्दृष्टान्तेन नीलादेरपि तत्साधनमयुक्तमापद्येते-त्यर्थः ॥ **अस्येति** । फलादिकं परिमाणभेदरहितमित्यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनुमानविरोधेन प्रत्यक्षस्यैवाप्रामा-ण्योक्तौ सत्यनुमानप्रामाण्ये तस्य च प्रत्यक्षबाधकत्वम् । सति च प्रत्यक्षाप्रामाण्ये तद्विरोधाभावेनानुमानस्य प्रामाण्य-मित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा फलादि । सन्तश्चामी पञ्चस्कन्धा इत्यनुमानेऽपि प्रत्यक्षविरोधेनाप्रामाण्यं सममित्यर्थः ॥

सु०— एतेन 'आकाशे चाविशेषादि'ति सूत्रं [२-२-७-७(८)] व्याख्यातं भवति ।

तदनेन क्षणिकत्व(ता)साधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वं बाधितविषयत्वं च वदता आकाशेऽ(ना)नैकान्त्यमपि सूचितम् ।

भवदनुमानस्यापि फलादिना अनैकान्त्यमिति चेन्न। तत्रापि क्षणिकताभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् (इति)।

परि०— **भवदनुमानस्यापि** यत्सत् तत्क्षणिकमित्युक्तानुमानस्यापीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु। विशेषदर्शनं युक्तमि'त्यत्रेति भावः।

सु०— 'भवेदिदं यद्याकाशस्य सत्त्वं स्यात्, न चैतदस्ति, मूर्ताभावत्वादाकाशस्य। भावत्वं हि सत्त्वमत्र विवक्षितम्। सस्वरूपत्वेऽपि वा सत्त्वे, अभावो निःस्वरूप इत्यङ्गीकृतमि'त्याशङ्क्याह यदीति।

अनु०— यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु।

यद्याकाशस्य सत्त्वं न अस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रत्यनुमानेऽतिप्रसङ्गानुमाने च दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं, स्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वाभावश्चोच्यते; तदा देहादिषु **सत्त्वं कुत एव** सिद्धमिति ब्रूमः। तथा च परकीयस्यापि दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं स्यात्।

यदि च विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वात् देहादीनां भावत्वं, प्रमाविषयत्वात् सत्त्वं चोच्यते; तदा आकाशेऽपि समानमिति।

परि०— **प्रत्यनुमान** इति। यत्सत्तदक्षणिकमिति प्रत्यनुमाने फलादिकं परिमाणभेदरहितमित्युक्तातिप्रसङ्गानुमाने चेत्यर्थः ॥ **स्वानुमानस्येति**। यत्सत्तत्क्षणिकमिति सौगतानुमानस्येत्यर्थः ॥ **परकीयस्यापीति**। सौगतोक्तस्यापि देहदीपफलादेरित्यर्थः। 'सत्त्वं चोच्यत' इत्यत्र **सत्त्वं** नाम सस्वरूपत्वं ज्ञेयम्।

सु०— प्रमाणान्तरेणाकाशस्याभावत्वं वारयितुमुपोद्घातमाह सधर्मीति।

अनु०— सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकम्।

यत्राभावः स **धर्मी**, यस्याभावः स **प्रतियोगी**, तदुभयवत्त्वम् **अभावस्य नियामकं** व्यापकम्। योऽभावः स सर्वोऽपि धर्मिप्रतियोगिसहित एव; यथा घटाद्यभावः, स हि भूतलादिधर्मिणा घटादिप्रतियोगिना चोपेत एवेति।

'नन्विदमनुपपन्नम्। अभावस्य हि धर्मिप्रतियोगिसाहित्यनियमः किं देशतः स्यात्, किंवा कालतः। आद्ये धर्मिणा सादेश्यं तावन्नास्ति; भूतलस्य स्वाश्रये, अभावस्य तु भूतले वृत्तेः। प्रतियोगिना तु विरुद्धमेव। द्वितीयस्तु यद्यपि धर्मिणा कथञ्चित्स्यात्, तथाऽपि प्रतियोगिना

नास्त्येव; प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगिभिन्नकालत्वनियमादि'त्याशङ्कां परिहरन्नभावस्य धर्मिप्रतियोगिसाहित्यव्याप्तत्वमुपपादयति **तौ विनेति**।

तौ विना न ह्यभावश्च क्वचिद्दृष्टः कदाचन।

अत्र **दृष्ट** इति प्रकरणात्, **तौ विनेति** तज्ज्ञानं विनेत्यर्थः। चशब्दोऽभावो दृश्यमानो धर्मिप्रतियोगिप्रतीतावेव दृश्यत इत्यन्वयसमुच्चयार्थः। हिशब्देनान्वयव्यतिरेकयोः प्रसिद्धत्वं सूचयति। तदनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामभावप्रतीतेः धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिपूर्वकतया व्याप्तिरुपपादिता भवति।

यद्वा **तौ** इत्यनेन न ज्ञानमुपलक्षणीयम्। "अभावः प्रतीयमानो धर्मिप्रतियोगिघटित एव 'अत्रेदं नास्ती'त्यादिरूपेण प्रतीयते, न तु 'तौ विना केवलः' " इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकज्ञानसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावोपपादनमेतदित्यवगन्तव्यम्॥ प्रातर्गजाद्यभावज्ञानं त्वन्यथोपपादयिष्यामः।

परि०— धर्मिणा कथञ्चिदिति। अनित्यधर्मिकाभावे (प्रलये घटाद्यभावे सत्यपि भूतलादिरूपानित्यधर्म्यभावात् कथं) कालतोऽपि न सम्भवतीत्यतः 'कथञ्चिदि'त्युक्तमित्येके। प्रतियोगिसत्त्वकाले यदा धर्मी तदानीमभाव इति व्याप्त्यसम्भ(वात्कथं)व इति 'कथञ्चिदि'त्युक्तमित्यन्ये॥ **एकेति**। एकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः। ननु प्रातर्गजाद्यभावज्ञानस्थले धर्मिणोऽसन्निकृष्टत्वेन अत्रेदं नासीदित्येवं ज्ञानायोगेन न तत्रैकज्ञानसम्बन्ध इत्यत आह **प्रातरिति**। 'अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गता' इति भक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यावसरे स्मरणाभावलिङ्गरूपानुमानेनेत्युपपादयिष्याम इत्यर्थः।

सु०— किमतो यद्येवमभावस्य धर्मिप्रतियोगिसाहित्यं प्रतीतौ व्यापकमित्यत आह अधर्मीति।

अनु०— अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते।

प्रतीतावभावस्य व्यापकं सधर्मिप्रतियोगित्वम् आकाशात् तावद्व्यावर्त(र्त्य)ते। यस्मात् 'आकाशः' इत्येवावगम्यते न तु 'अत्रेदं नास्ती'ति।

इयमपि (च) वस्तुतो मूर्ताभावगोचरैव प्रतीतिः, प्रलयादिवन्नञ्वर्जिताभिलापसम्बन्धात् 'अतादृशी'व प्रकाशत इति चेन्न; नीलादिप्रतीतेरपि तथात्वप्रसङ्गात्, अनानुभाविकत्वस्योभयत्रापि साम्यात्; तथा च परस्याप्यसिद्ध्याद्यापातः, व्यापकनिवृत्त्या (च) व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याकाशस्य नाभावत्वमिति।

तदयं प्रयोगः । आकाशो नाभावः धर्मिप्रतियोगिनौ विनैव प्रतीयमानत्वाद्रूपवदिति ।

किञ्च मूर्ताभावमाकाशं वदता यो धर्मी तस्योच्यते स एवास्माकमाकाश इति नाम्न्येव विवादोऽवशिष्यते ।

वक्ष्यते चैतद्वियदधिकरण इति ।

परि०— **तथात्वप्रसङ्गादिति** । अभावगोचरत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । नीलादेरप्यभावत्वे सति पक्षे नीलादौ दृष्टान्ते फलादौ च सत्त्वाभावेनासिद्धिसाधनवैकल्यापात इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । किञ्चेत्यादिनोक्तं प्रमेयं 'न वियदश्रुतेरि'त्युत्तरपादीयाद्याधिकरणे युक्तिभिरुपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

सु०— सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति **स्वीकारेति** ।

अनु०— स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः सर्ववस्तुषु ।
गुणानुन्मत्त एवासौ विदधात्यधिकं पुनः ॥

अदृष्टस्य क्षणिकत्वादेः **स्वीकृति(कार)तः** । **दृष्टस्य** स्थिरत्वादेः **त्यागतः** । **असौ** सौगतः । **अधिकं** स्वत इति शेषः । उन्मत्तमपि स्वस्मादधिकविवेकवन्तं ख्या(स्था)पयतीत्यर्थः । न ह्युन्मत्तः सर्वत्राप्रमितं स्वीकरोति नापि प्रमितं त्यजतीति ।

परि०— **सूत्रद्वयार्थमिति** । 'समुदाय उभयहेतुकेऽपी'ति 'इतरेतरप्रत्ययत्वादि'ति च सूत्रद्वयार्थमित्यर्थः । यद्वा 'आकाशे चाविशेषात्', 'अनुस्मृतेश्चे'ति सूत्रद्वयार्थमित्यर्थः । 'दृश्यते प्रत्यभिज्ञात' इत्यनेनानुस्मृतेरित्यस्य, 'आकाशस्याविशेषत' इत्यनेनाकाशे चेत्यस्य च व्याख्योपक्रमा ॥ **क्षणिकत्वादेरिति** । न दृश्यते, दृश्यते चेति क्षणिकत्वस्थायित्वादेरदृष्टत्वदृष्टत्वयोरुक्तेरिति भावः ।

सु०— ननु (च) यदि नीलादिकं क्षणिकं न स्यात् तदा सन्न स्यात् । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वम् । व्याप्तं च क्रमयौगपद्याभ्याम्, तृतीयप्रकाराभावात् । न च स्थिरे तत्सम्भवः प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्याम् ॥ तथा हि । स्थायीभावः किं स्वकी(स्वी)यामर्थक्रियां क्रमेण कुर्याद्युगपद्वा । आद्ये कालान्तरभाविनीमर्थक्रियां प्रति इदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामपीदानीं(नीमेव) कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । द्वितीये तदाऽपि न कुर्यात्, इदानीमसमर्थोऽपि तदानीं समर्थत्वात्करिष्यतीति चेत्, तदा सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो भावं भिन्द्यात् । द्वितीये तु आद्यक्षण एव कर्तव्यस्य सर्वस्य कृतत्वात् द्वितीयादिक्षणेऽसत्त्वमवर्जनीयमेव ॥ तदेवमनुकूलतर्कबललब्धप्रतिबन्धस्य क्षणिकत्वानुमानस्य बलवत्त्वात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यनुमाने तद्बाधिते न स्थैर्यसाधनायालमिति ।

परि०— क्षणिकत्वानुमानस्य प्राबल्यमाशङ्कते **ननु च यदीति** ॥ **क्रमयौगपद्याभ्यामिति** । क्रमेण यौगपद्येन वा व्याप्तमित्यर्थः ॥ **तत्सम्भव इति** । क्रमयौगपद्ययोः सम्भवो न चेत्यर्थः । तत्र हेतुः **प्रसङ्गतद्विपर्यया-भ्यामिति** । प्रसङ्गोऽनिष्टापादनं, तद्विपर्ययस्तद्विपर्यये पर्यवसानम् । विकल्पमुखेन प्रसङ्गमात्रं तावद्वचनक्ति **स्थायी-भावः किमिति** । 'भावं भिन्द्यादि'त्यनन्तरम् 'अतो न क्रमेणे'ति । 'अवर्जनीयमेवे'त्यन्तरं 'न युगपदर्थक्रिया-कारित्वमि'ति च व्यापकीभूतक्रमयौगपद्ययोरयोगे तद्व्याप्यार्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं स्थायित्वे वस्तुनो न युक्तमिति तस्य विपर्यये पर्यसानं स्फुटत्वान्नोक्तम् । **लब्धप्रतिबन्धस्य** लब्धव्याप्तिकस्येत्यर्थः । न स्थैर्यसाधनायेति विभागः । तर्कपराहतत्वादिनेत्यादिपदेन 'अनुमानेन तर्कोऽपि व्याख्यात' इति वक्ष्यमाणव्याप्तिरहितत्वादिग्रहः । यद्वा पूर्वभाव-भवमित्यादौ वक्ष्यमाणाननुकूलत्वाभावग्रहः ।

सु०— मैवम् । एषां तर्काणां प्रतितर्कपराहतत्वादिनाऽऽभासत्वात् ।

तथा हि । यद्यात्मानात्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि क्षणिकः स्यात् तदा प्रमाऽप्रमारूपः सर्वो-(कलो)ऽप्यनुमानागमप्रत्यभिज्ञालक्षणो व्यवहारो लुप्येत । तर्कस्याप्यस्य नोत्थानं स्यात् ।

तस्य तज्जातीयस्य वा तेन तज्जातीयेन वा सह भूयःसम्बन्धावगमे (न) तादात्म्य-तदुत्पत्त्यवधारणेन (वा) चोपाध्यभावा(द्य)वधारणेन वा व्यभिचाराभावनिश्चये सति व्याप्त्य-वधारणम्, अवधृतव्याप्तेश्च पक्षदर्शनं लिङ्गदर्शनं च, ततोऽनुभूतव्याप्तिस्मरणम्, अथ यन्मया व्याप्तत्वेन ज्ञातं लिङ्गं तदत्र पक्षेऽस्तीत्यनुसन्धानम्, अथेदानीमनुमितिरित्यनुमानप्रक्रिया । न ह्येतत्सर्वं क्षणिकस्यात्मनः सम्भवति; येन हि सकृत् धूमो दृष्टः, नष्ट एवासौ; कस्य भूयोदर्शनं, कस्य च व्याप्त्यवधारणादि; यस्मिंश्च पर्वते धूमो दृष्टः, नष्ट एवासौ; कुत्र पुनर्व्याप्तिलिङ्गानु-सन्धानम्, कुत्र च साध्याध्यवसायः ।

परि०— एकानेकव्यक्तिहेतुसाध्याभिप्रायेणाह **तस्य तज्जातीयस्य वेत्यादि** । तादात्म्यतदुत्पत्ती एव व्याप्तिनियामिके इति पराङ्गीकारादाह **तादात्म्येति** । अयं वृक्षश्शूतत्वादित्यादौ तादात्म्यम् । धूमाग्न्यादौ तदुत्पत्त्यादि ज्ञेयम् । मतान्तराभिप्रायेणाह **उपाध्यभावादीति** । **अवधृतव्याप्तेरिति** । पुंस इति योज्यम् ।

सु०— एवमागमेऽप्येकैकवर्णश्रवणानि, पदानुसन्धानम्, समयग्रहः, पुनः पदश्रव-णम्, समयस्मरणम्, समयग्रहः, वाक्यार्थज्ञानमित्यनेकसंवि(कानुसन्)धानम्, नात्मनः क्षणि-कतायामुपपद्यते ।

प्रत्यभिज्ञानमपि येन पूर्वावस्थोऽर्थो ज्ञातस्तेनैव तस्य वा तत्सदृशस्य वा दर्शने भवति, तत्कथं क्षणिकस्यात्मनः स्यात् ।

अनुमानेन तर्कोऽपि व्याख्यातः ।

परि०— **अनुमानेन तर्कोऽपि व्याख्यात इति।** यथाऽनुमाने पक्षलिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानानां भिन्नभिन्नात्मनिष्ठतया अनुमानव्यवहारोऽयुक्तः तथा तर्कव्यवहारपरिलोपोऽप्यापादनं प्रति यद्धर्मि तज्ज्ञानस्यापादकज्ञानस्यापाद्यापादकव्याप्तिज्ञानादेश्च, भिन्नभिन्नात्मनिष्ठत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः।

सु०— प्रतिक्षणमात्मनोऽनात्मनश्च भेदेऽपि अनुमा(ना)द्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात्; यस्य कस्यचिद्व्याप्तिज्ञाने नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्यग्निप्रमा स्यात् (भवेत्), **पर्वते लिङ्गदर्शनेन ह्रदेऽप्यग्निरनुमीयेतेत्यादि।**

पूर्वोत्तरक्षणवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति चेत् (न), **अन्यत्वस्यानपायात्। अन्यथोपाध्यायशिष्यबुद्ध्यादावपि प्रसङ्गात्।**

परि०— **उपाध्यायशिष्यबुद्ध्यादावपि प्रसङ्गादिति।** तयोरपि हेतुहेतुमद्भावापन्नतया गुरुगतपक्षव्याप्त्यादिज्ञानेन शिष्यानुमित्यादिप्रसङ्गादित्यर्थः।

सु०— अथ मतम्, 'कारणक्षणाः कार्यक्षणेषु संस्कारानर्पयन्ति, अतः पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामुत्तरोत्तरेषामात्मनामनुमानादिव्यवहारो युज्यते, पर्वतादयोऽपि (पूर्व)पूर्वसंस्कारभाजः पक्षादित्वमश्नुवते' इति। एतन्निराकरणाय सूत्रम् ॐ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्** ॐ [२-२-७-३(८)] **इति। तद्व्याचष्टे उत्तरेति।**

अनु०— उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः।
न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्क्वचित्॥

कस्यचित् कारणस्य, **क्वचित्** कार्ये।

ततः किमित्यत आह **अत इति।**

अतो ज्ञातं मयेत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः।

आत्मनः क्षणिकत्वात्, संस्कारार्पणस्य च(व)ासम्भवादित्यर्थः। यत् **मया** व्याप्तत्वेन **ज्ञातं,** तदत्र विद्यत, **इत्यादि** यथा भवति तथा, **न ज्ञेयं** ज्ञातुमशक्यम्। ततश्च **अनुमा कुतः।** आगमादेरप्युपलक्षणमेतत्।

परि०— **पूर्वपूर्वसंस्कारभाज इति।** पूर्वपूर्वतत्क्षणजन्यसंस्कारभाज इत्यर्थः॥ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्।** सम्बन्धसुधयैव श्लोकं व्याख्यातं मत्वा 'कस्यचित्' इति 'क्वचित्' इति पदयोरर्थमाह **कस्यचिदिति।**

सु०— नन्वस्ति तावदनुमानादिव्यवहारः, सर्वलोकसिद्धस्यापह्नवायोगात्। तद्बलेन अलौकिकमपि 'असहभाविनः संस्कारार्पकत्वं' कल्पयिष्यत इत्यत आह **एकत्वमिति।**

अनु०— **एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा।**
कुत आत्मादिकेषु स्यात्

किमनुमानादिव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिमात्रेणालौकिकं कल्पनीयम्, किंवा आत्मादेः क्षणिकत्वेऽपि सति। नाद्यः, आत्मादेः स्थायित्वेनैव तदुपपत्तेः। द्वितीयस्तु स्यात्। यदि आत्मादेः क्षणिकत्वं सिद्धं स्यात्; न च तदस्ति, प्रमाणबाधितत्वान्निष्प्रमाणकत्वाच्चेति भावः।

'एकत्वं, भिदे'त्यत्र पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः। अनुभूतिस्थं प्रत्यभिज्ञासिद्धम्। कुतः 'अङ्गीकार्ये'त्यध्याहारात् समानकर्तृतासिद्धिः।

परि०— 'त्यक्त्वा स्यादि'ति कथं क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। त्यागस्य पुरुषकर्तृकत्वात्। स्यादित्युक्त्या प्राप्त-भवनक्रियायाश्च भिदेत्युक्तभेदकर्तृकत्वात्। त्यागभवनयोर्भिन्नकर्तृकत्वं तु 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वे'ति क्त्वाप्रत्ययस्यैककर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालीनायां क्त्वाप्रत्ययविधानात्। इह च समानकर्तृकत्वाभावादित्यतः स्यादित्यतः पूर्वं शेषमाह **कुतोऽङ्गीकार्येतीति।**

सु०— **ननु च प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमित्युक्तम्, तत्कथमात्मादेरैक्यं ततः सिद्ध्येदित्यत आह बल्येवेति।**

अनु०— **बल्येवानुभवो यतः।**

तर्कबलेनानुमाने निरवकाशतया प्रबले सति हि तद्विरोधात् प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं स्यात्। यदा तु तर्कस्योक्तविधयाऽऽभासत्वं; तदा कुतः क्षणिकत्वानुमानप्राबल्यम्, कुतश्च प्रत्यभिज्ञा-यास्तद्बाधः। अबाधितश्च प्रत्यभिज्ञानुभवः, यतः बल्येव; अत आत्मादेरेकत्वं तेन सिद्धमिति सम्बन्धः।

एतेनानुमानसिद्धस्य भेदस्य कथं निर्मानकत्वमित्यपि परास्तम्, तदुपजीव्यस्य तर्क-स्याद्याप्यनवस्थानात्।

परि०— **उक्तविधयेति।** एषां तर्काणां प्रतितर्क पराहतत्वादिनेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः॥ **भेदस्येति।** प्रतिक्षणं घटादिभेदस्येत्यर्थः।

सु०— नन्वस्तूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्यत आह **कार्यकारणयोश्चेति।**

अनु०— कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथम्।
पूर्वसंस्कारयोगि स्यादुत्तरो नियमेन च॥

उत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधात् **कार्यकारणयोः एककालीनत्वं** तावन्नास्तीति लभ्यते। **एककालीनत्वं च विना** पूर्वाहितसंस्कारयोगित्वमुत्तरस्य न युज्यते। **नियमेन च** इत्यनेन 'क्वचिदपि न युज्यते कुतः सर्वत्रे'ति सूचयति। यद्वा 'एककालीनत्व एव संस्कारार्पकत्वं दृष्टं, न भिन्नकालत्व' इति व्याप्तेरित्यर्थः।

परि०— इति लभ्यत इति। 'उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशादि'त्यर्धोक्तेन 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादि'ति सौत्रहेतुनैककालीनत्वं नास्तीति साध्यं लभ्यत इत्यर्थः। 'नियमेन चे'त्यस्यार्थान्तरमाह यद्वेति।

सु०— नन्वेककालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादित्यत आह **सम्बद्धा एवेति।**

अनु०— सम्बद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः।
असम्बद्धः कथं पूर्व उत्तरे वासनाकरः॥

यस्मात् **अखिलाः** संस्काराधायकाश्चम्पककुसुमादयः पदार्थास्तैलादिभिः **सम्बद्धा एव अन्यत्र** तैलादौ **संस्कारमादधते,** नासम्बद्धा इत्यस्ति नियमः। न च भिन्नकालीन(ल)योः सम्बन्धो युज्यते। तस्मादुत्तरेण **असम्बद्धः पूर्वः** तस्मिन् **उत्तरे** वासनां न कुर्यादिति।

उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहार्थं सङ्कलय्याह **एककालतयेति।**

एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम्।

अत्र '**एककालतया विना** कार्यकारणयोर्योगो न युज्यते' '**योगं विना** कारणस्य कार्ये संस्कारार्पकत्वं च न घटते', '**संस्कारतो विना** कथमनुमानादिव्यवहारः' इत्यध्याहारेण योजना। यदीदं सङ्कलनं न क्रियेत तदा पूर्वो(क्तहेतूनां)क्तानां प्रत्येकं संस्कारानाधायकत्वे हेतुत्वं ज्ञायेत॥ सर्वत्र साध्यनिर्देशात् तत्र को दोषः। उक्ताकाङ्क्षाकुण्ठितत्वमेवेति।

अत्रैते प्रयोगाः। पूर्वक्षण उत्तरक्षणे संस्काराधायको न भवति, तेनासम्बद्धत्वात्; यो येनासम्बद्धो नासौ तत्र संस्काराधायकः, यथा सम्प्रतिपन्नः॥ यद्वा यो यत्र संस्काराधायकः स

तत्सम्बद्ध एव दृष्टो यथा सम्मतः ॥ असम्बद्धस्यापि संस्काराधायकत्वे मृगमदो वसनमिव सर्वं वासयेदविशेषात्। असम्बद्धश्च पूर्व उत्तरेण, ततो भिन्नकालीनत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् ॥ भिन्नकालीनयोरपि सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः। भिन्नकालीनश्च पूर्व उत्तरेण, तदुत्पाद एव विनष्टत्वात्, सम्मतवत्। प्रागेव नष्टस्य तेनैककालीनत्वशङ्का एव व्याहतेति।

ननु लाक्षारसाहितबीजपूरकुसुमलौहित्यवत् किन्न स्यादिति चेत् (न)। तत्रापि निरन्वयविनाशोत्पादानभ्युपगमात्। अत्र च परसिद्धन्यायेन परस्य बोधनान्नाश्रयासिद्ध्यादि शङ्कनीयमिति।

परि०— सङ्कलय्येति। सङ्कलयित्वेत्यर्थः। **पूर्वो(क्तानां)क्तहेतूनामिति।** उत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य नष्टत्वात् भिन्नकालीनत्वात्, असम्बद्धत्वादिति हेतूनामुत्तरोत्पत्तीत्यर्धेन कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वमित्यर्धेनासम्बद्धः कथमित्यर्धेन चोक्तानां हेतूनां भिन्नकालीनत्वासम्बद्धत्वसंस्काराधायकत्वरूपसाध्यत्रयेण क्रमादन्वयं विना (तदीय)-तृतीयसाध्य एव हेतुत्वं ज्ञायेतेत्यर्थः ॥ **सर्वत्र साध्येति।** 'न संस्कारार्पकत्वमि'ति 'कथं पूर्वसंस्कारयोगी'ति 'कथं पूर्व उत्तरे वासनाकर' इति संस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यस्य सर्वत्र हेतुत्रये निर्देशादित्यर्थः। शङ्कते **तत्र को दोष इति।** हेतुत्रयस्यापि संस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यान्वये दोषः क इति शङ्कार्थः। उत्तरमाह **उक्ताकाङ्क्षेति।** 'कार्यकारणयोश्चे'ति 'सम्बद्धा एवे'ति श्लोकद्वयावतारिकायामुक्ते ये आकाङ्क्षा ताभ्यां कुण्ठितत्वमेव दोष इत्यर्थः। असम्बद्ध इत्यत्र अभिप्रेतप्रयोगमाह **पूर्वक्षण इति।** सम्बद्धा एवेति पूर्वार्धाभिप्रेतव्याप्तिमाह **यद्वा यो यत्रेति।** तर्कमाह **असम्बद्धस्येति। मृगमदः** कस्तूरी। **वसनं** वस्त्रम्। स्वसम्बद्धपटमिवासम्बद्धमपि वासयेदिति भावः। 'कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वमि'त्याद्यभिमतमाह **असम्बद्धश्चेति। पूर्वक्षण** उत्तरक्षणेनेत्यन्वेति। तर्कमाह **भिन्नकालीनयोरपीति।** अ(त्रा)सिद्धिपरिहारकतया उत्तरोत्पत्तीत्येतदभिमतमाह **भिन्नकालीनश्चेति।** तर्कमाह **प्रागेवेति।** ननूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्यापि नष्टस्यापि लाक्षारसस्य बीजपूरकुसुमे लौहित्यलक्षणातिशयाधायकत्वमस्तीति तद्वदस्त्वित्यप्रयोजकत्वं वाऽनैकान्त्यं वा हेतोः स्यादिति शङ्कते **ननु लाक्षारसेति। बीजपूरो** दाडिमतरुः। तस्य लाक्षारससेके सति तत्कुसुमे शुक्ले लौहित्यं जायत इत्याहुः ॥ **नाशोत्पादेति।** पूर्वनाशोत्तरत्पोत्पादेत्यर्थः। ननु परेण क्षणस्याखण्डस्यैवाङ्गीकारादनुमानप्रयोक्तृमते च सखण्डत्वाद्यभ्युपगमादखण्डक्षणपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिश्च स्यात्। असम्बद्धत्वादेरनभ्युपगमादित्यत आह **अत्र च परसिद्धेति।**

सु०— 'भवेदेतद्यदि कारणस्य कार्योत्पाद एव विनाशः स्यात्, स एव कुतः सिद्धः' इत्यत आह क्षणमात्रमिति।

अनु०— क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु।

कार्यकारणयोस्तावदुत्तरपूर्वत्वमावश्यकम्, यौगपद्ये कार्यकारणभावव्याघातात्। ततः

पूर्वक्षणवर्ति कारणं यदि कार्यक्षणेऽपि स्यात् तदा सर्ववस्तूनामङ्गीकृतं **क्षणमात्रमवस्थानं** भज्येत। अतः क्षणिकत्वाभ्युपगम एवोत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधं गमयतीति।

सु०— 'स्यादेतत्, कारणं क्षणस्य पूर्वविभागे लब्धसत्ताकं मध्यविभागे कार्यमुत्पाद्य अपरविभागे तत्र संस्कारमाधाय नश्यतीत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः' इत्यत आह **पूर्वेति**।

अनु०— पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण इष्यते।

अत्र विभागमात्रं **कला** उच्यते। पूर्वापरयोरभावे तन्निरूप्यमध्याभावः सिद्धः। **इष्यते** सौगतैः।

परि०— षोडशो भागः कलेति भ्रान्तिं निराह **अत्रेति**। अत्र भागमात्रं कलोच्यते अन्ये तु 'अष्टादश-निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः। तास्तु त्रिंशत्क्षण' इत्युक्ते कथं क्षणे कलादिराहित्योक्तिरित्यत आह अत्रेति व्याचक्षते। पूर्वोत्तरकलावैकल्यस्यैव परेणोक्तेः कथं मध्यवैकल्यानुवाद इत्यत आह **पूर्वापरयोरिति**॥ *परोक्ततर्कस्य प्रतितर्कपराहत्युक्तिः॥*

सु०— एवं तर्कस्य प्रतितर्कपराहतिमभिधाय इदानीं यथा 'स्थायिनः सत्त्वानुपपत्तिः' एवं 'क्षणिकस्यापि तदनुपपत्तेरननुकूलता नाम तर्कदोषः' इति प्रतिपादयितुं सूत्रम् **'ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ'** [२-२-७-४(८)] इति। तद्व्याचक्षाणस्तावद्विकल्पेन तत्पृच्छति **पूर्वेति**।

अनु०— पूर्वभावभवं कार्यमुत तन्नाशसम्भवम्।

अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वं परस्याभिमतम्, तच्च वक्ष्यमाण(वि)कल्पद्वय(येन)व्याप्तं तृतीयप्रकारानिरूपणात्; न च तत्क्षणिके सम्भवति। तथा हि क्षणिकाद्भावाद्भवत्कार्यं किं पूर्वस्य कारणस्य भावे भवति, कारणसत्तासमानकालीनसत्तमिति यावत्; **उत** तस्य कारणस्य नाशे सति सम्भवतीति।

आद्ये दोषमाह **यौगपद्यमिति**।

यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः।

सति कारणे। **'कार्यं भवति चेत्,** तर्हीं'ति शेषः। क्षणिकं हि कारणम्। कार्यं च तत्सत्तासमानकालीनसत्त्वं चेत् कार्यकारणयोः सहोत्पाद इत्युक्तं स्यात्। क्षणे विभागाभाव-

स्योक्तत्वात् तत्तत्कार्याणामप्ययमेव न्याय इति तत्सन्तानभाविना(प्य)**मशेषकार्याणां यौगपद्यं** स्यात्, तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धमिति ।

अत्र यद्यपि युगपद्भवतोः कार्यकारणभावानुपपत्तिरपि दूषणं तथाऽपि तच्छिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इति, **'उभयथा च दोषादि'**ति [२-२-७-६(८)] सूत्रे कथितमिति वा(चा)त्र नोक्तम् ।

द्वितीयं निराकरोति **विनाशे चेदिति** ।

विनाशे चेन्न तत्कार्यम्

कारणस्य, **'कार्यं भवेत् तर्ही'**ति शेषः । **तत्** तस्य, **कार्यं, न,** भवतीत्यापन्नम् । अन्यथा सर्वस्य सर्वं कार्यं स्यात् । न ह्यानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणभावः, तथात्वे विनाशकार्यत्वप्रसङ्गात्, आनन्तर्यस्यान्यापेक्षयाऽपि सत्त्वात्, सादेश्यादेरपाकृतत्वात् ।

एवमन्यस्यापि कार्यं न भवतीति न कार्यं स्यादकारणं वा । उभयथाऽपि पूर्वस्यार्थक्रियाविरहादसत्त्वप्राप्तिरिति ।

परि०— **इति सूत्रे कथितमिति** । सूत्रार्थस्तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः ॥ **इति शेष इति** । तत्र कारणस्येत्यस्य विनाशे चेदित्यनेनान्वयः ॥ **अन्यथेति** । नष्टतया कारणस्याविद्यमानत्वेऽप्युत्पद्यमानस्य तत्कार्यत्व इत्यर्थः । नियतानन्तर्यं वा यथाकथञ्चिदानन्तर्यं वा कार्यकारणभावे नियामकम् ॥ आद्ये दोषः **तथात्व इति** । अन्त्ये दोषः **आनन्तर्यस्येति** । यद्वा कारणविनाशकाल एव कार्यस्योत्पत्तेः पौर्वापर्यभावात् कथं विनाशकार्यत्वापादनमित्यत आह **आनन्तर्येति** । ननु समानदेशत्वं सादृश्यं वा नियामकं कार्यकारणभावे, अतो न 'सर्वं सर्वस्य कारणं स्यादि'त्युक्तदोष इत्यत आह **सादेश्यादेरिति** । 'विरलपरमाणुभ्यो मिलितानां, मिलितेभ्यश्च विरलानामुत्पत्त्यङ्गीकारादि'त्यादिना अपाकृतत्वादित्यर्थः ।

सु०— सूत्रकृता सौगताभ्युपगतं पक्षं प्रधानीकृत्य दूषणमुक्तम्, भाष्यकृता त्वभावस्य भावसापेक्षत्वात् तेन क्रमेण, अतोऽर्थविरोधाभावः ।

परि०— 'असति प्रतिज्ञे'तिसूत्रानुरोधात् 'विनाशे चेदि'ति कल्पस्य पूर्वमुक्तिः स्यात् इत्यत आह **सूत्रकृतेति** ।

सु०— 'नन्वस्ति तावत्प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः । न च कार्यं कारणेन विनोत्पत्तुमलम्, तथा सति नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वे(चे)त्यापत्तेः, अतः कार्योत्पत्तिरेवान्यतरपक्षदोषमाभासयिष्यति, पक्षान्तरं वा ग्राहयिष्यती'त्यत आह **कार्योत्पत्तौ चेति** ।

अनु०— **कार्योत्पत्तौ च का प्रमा।**

स्यादेतद्यदि प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः प्रमाणवती स्यात्, न चैतदस्ति; न च स्वाङ्गीकारमात्रेणार्थान्तराक्षेपसामर्थ्यम् अतिप्रसङ्गादिति।

नन्वस्ति, 'यत् सत् तत् क्षणिकं यथा देहादि, सच्च विवादपदमि'ति प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तौ प्रमाणमिति चेन्न, अस्यैव निराक्रियमाणत्वात्, देहादीनाम(देर)पि क्षणिकत्वाभावेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च।

'ननु देहादेः पूर्वोत्तरक्षणयोः परिमाणभेदेन भेदसिद्धौ क्षणिकत्वसिद्धिः' इत्युक्तम्, इत्यत आह **अभेदेऽपीति**।

अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु।
विशेषदर्शनं युक्तमस्माकम्

'पूर्वोत्तरक्षणयोरि'ति शेषः। **विशेषेण** आरम्भवादाद्वैलक्षण्येन। 'आदि'पदेनाङ्कुरादि। **विशेषदर्शनं** परिमाणभेददर्शनम्। **अस्माकं** परिणामवादिनां मते।

अयमर्थः। आरम्भवादिनो हि परिमाणं यावद्द्रव्यभाव्यभ्युपयन्ति, अवयवसङ्ख्यातिशयानतिशयायत्तत्वात् परिमाणभेदस्य, अवयवापचये द्रव्यविनाशस्यावयवोपचये च तदुत्पादस्यावर्जनीयत्वात्; अतस्तेषां परिमाणभेदो द्रव्यं भिन्द्यादेव। अस्माकं तु अवस्थितमेव द्रव्यमवयवोपचयापचयाभ्यां त(त्त)त्परिमाणकतया विक्रियत इति दर्शनम्, तत्र परिमाणभेदो न भेदमाक्षिपतीति।

किञ्च फलादीनां पूर्वोत्तरक्षणयोः भेदः साध्यते, उताभेदाभावः। आद्ये सिद्धसाधनम्, भेदस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात्, तावता क्षणभङ्गासिद्धेः। द्वितीये दोषमाह **अनुभूतित इति**।

अनु०— **अनुभूतितः।**
विशेषदर्शनं मानं यदि न स्थैर्यदृकुतः॥

" 'तदिदं फलमि'ति प्रत्यभिज्ञया पूर्वोत्तरक्षणयोरभेदसिद्धेर्बाधितविषयमनुमानमि"ति शेषः। भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा नाभेदं साधयितुमलमिति चेत्, तर्हि भ्रान्तं परिमाणभेददर्शनं न भेदसाधनायालमिति ब्रूमः। परिमाणभेददर्शनं बाधकाभावात् प्रमाणमेवेति चेत् तत्राह **विशेषेति**।

तर्हि **स्थैर्यदृक्कुतो न मानम्**, तस्या अपि बाधकरहितत्वात्। विशेषदर्शनं बाधकमिति चेत्, तर्हि स्थैर्यदर्शनं कुतो न बाधकम्। अतः अनुपलभ्यमानविशेषयो(रनयो)र्बाध्यबाधकभावायोगात्, अन्योन्यप्रतिपक्षताननुभवाच्च अन्यतरपक्षपातं परित्यज्य भेदाभेदविषयतयैव व्यवस्थापनं युक्तम्; अन्यथा दृष्टान्ते साध्यसन्देहेनापि परानुमानं दुष्टं स्यादिति। एवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यं स्वयमूहनीयम्।

परि०— अन्यथा दृष्टान्त इति। भेदाभेदविषयतयैव व्यवस्थापनाभाव इत्यर्थः॥ साध्येति। अभेदाभावेन भेदाभेदेन वेति सन्देहेनापीत्यर्थः॥ एवं तर्काङ्गान्तरेति। आत्मनः क्षणिकत्वेनापाद्यापादकयोः सहदर्शनतन्नियमादेर्गृहीतुमशक्यत्वेन व्याप्तिवैकल्यम्। प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेरुक्तिर्यदि स्थायि स्यात् तर्हि सन्न स्यादिति तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानायोगादित्येवमूहनीयमित्यर्थः।

सु०— नन्वेतानि सूत्राणि कुतो व्युत्क्रमेण(मतो) व्याख्यातानि। उच्यते। उपोद्धातप्रक्रियया सूत्रकारेणैवादौ बाधकानि निराकृत्य अन्ते निष्कण्टका प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता, भाष्यकारेण तु सुबोधत्वाय शिष्याकाङ्क्षाक्रमेण आदौ प्रत्यभिज्ञामभिधाय अनन्तरं तद्बाधकानि परिहृतानीति।

परि०— अत्र ॐ अनुस्मृतेश्चेत्यन्तिमसूत्रं व्याख्याय ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ, ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ, ॐ असतिप्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथेति सूत्राणि व्याख्यातानि॥ तत्र शङ्कते नन्वेतानीति।

सु०— प्रतिसङ्ख्येत्यादिसूत्रद्वयं भाष्य एव स्पष्टमिति नात्र व्याख्यातम्।

'दुःखाभावं सुखं चाहुरि'ति यदनूदितं तन्निराकरोति **दिगिति**।

अनु०— दिक्सुखे च खदृष्टान्ताद्भावौ सच्चेत्कचिद्भवेत्।

'खदृष्टान्तादि'त्याकाशस्य भावत्वे यो न्यायोऽभिहितस्तस्मादिति हेत्वतिदेशः। धर्मिप्रतियोगिनिरपेक्षमेव विधिरूपेण प्रतीयमानत्वादित्यर्थः। **सत्** भावः **कचिद्भवेत् चेत्** 'तद्दृष्टान्तेन' इति शेषः।

अनेन 'अन्यथा रूपादीनामपि भावत्वं न स्यादविशेषादि'ति बाधकं सूचयति।

यद्यपि दिशो नाकाशाद्भिद्यन्ते, तथाऽप्याकाशस्य भागसद्भावं ज्ञापयितुं तासां ग्रहणम्। एकवचनं तु जात्यभिप्रायम्।

एतेन 'आकाशे चाविशेषादि'ति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति ।

आकाशादीनां भावत्वसमर्थनेन 'पञ्चस्कन्धात्मकं विश्वमि'ति निरस्तम् ।

आत्मनो ज्ञानात्मकत्वं तु नास्माकं अनिष्टम् (विरुद्धम्), क्षणभङ्गिताया निरस्तत्वात् । ज्ञानस्यापि ग्राहकतायाः परेणाभ्युपगतत्वात् ।

मोक्षस्तु चतुर्थे परीक्षिष्यते ॥

परि॰— **इति सूत्रं प्रकारान्तरेणेति** । आकाशे भावत्वसाधकन्यायस्य सुखेऽप्यविशेषाद्भावत्वं तस्य अन्यथा नीलादेरपि भावत्वं न स्यादिति व्याख्यातमित्यर्थः । विप्रतिपन्नप्रमेयान्तरं कुतो न निरस्तमित्यत आह **आकाशादीनामिति** । सुखं दिग्भागाश्च आदिपदार्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । 'कार्यं च कारणं चे'त्यादाविति भावः ॥ **ज्ञानस्यापि ग्राहकताया इति** । ज्ञानरूपस्याप्यात्मनः स्वप्रकाशताया इत्यर्थः ॥ **चतुर्थ इति** । अध्याये द्वितीयपादे 'तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाश्रया(बला)दि'त्यादिना परीक्षिष्यत इत्यर्थः ॥ ***मतद्वयनिरासः ॥***

सु॰— स्यादेतत् । वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्यः साधारणः स्वमतविरुद्धः सिद्धान्तः, स एव सूत्रकृता निराकृतः । यस्तु सौत्रान्तिकस्य सिद्धान्तविशेषः, 'प्रमाणं तावद् द्विविधम्, प्रमेयद्वैविध्यात् । तत्र ज्ञानातिरिक्तः सर्वोऽपि रूपादिप्रपञ्चोऽनुमेय एव न तु प्रत्यक्षः । ज्ञानं (तु) नीलाद्याकारं प्रत्यक्षवेद्यमि'ति, स कस्मान्न निराकृत इत्यत आह **विश्वमिति** ।

अनु॰— **विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ।**
मायावादिवदेवासावुपेक्ष्यो भूतिमिच्छता ॥

तयोः वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मध्ये **यः** सौत्रान्तिकः, **विश्वं** रूपादिकं, **प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा** रूपादेर्विश्वस्य प्रत्यक्षवेद्यतां वैभाषिकादिभिरभ्युपगतामनभ्युपगम्येति यावत्, **अनुमितं वदेत्** रूपादेर्विश्वस्यानुमानवेद्यतामङ्गीकुर्यात्, मायावादिना तुल्यं वर्तत इति **मायावादिवत्** ।

एतदुक्तं भवति । यथा सर्वान् दुःसमयानपाकुर्वता(ऽपि) सूत्रकृता न मायावादोऽत्र पादे निराकृतः, 'तस्यात्यन्तनिर्दलस्योपेक्षैव कार्या । न त्वीषत्सदलैः साङ्ख्यादिसमयैः सह निरास' इति ज्ञापनार्थम्, तथा बाह्यानुमेयतावादोऽपीति ।

ननु मायावादः सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावी, तस्य कथं निरासप्रसक्तिः । मैवम् । 'अनादि-कालतो वृत्ता' इत्युक्तत्वात्, अन्यथा साङ्ख्यादिनिरासस्याप्यप्रसक्तेरिति ।

परि०— द्विविधमिति । प्रत्यक्षानुमानभेदेनेति भावः । ननु 'मायावादिवत्' इति कथम् । तत्प्रतियोगिनः सौत्रान्तिकस्य 'असौ' इति प्रथमान्तनिर्देशेन मायावादी यथोपेक्ष्यः तथा सौत्रान्तिकोऽप्युपेक्ष्य इति वाच्यत्वात् तत्र प्रथमासमर्थात् इवार्थे वतिप्रत्यस्य विधायकाभावादित्यत आह **मायावादिनेति** । तथा च 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति सूत्रेण तृतीयासमर्थात् तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । उपेक्षणरूपक्रियातुल्यत्वस्योभयत्र भावादिति भावः । कथमनेनोक्त-शङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । **न मायावादोऽत्र पादे निराकृत इति** । कण्ठत इति शेषः । मता-विशेषेणार्थान्निराकरणस्योत्तरनये स्फुटत्वात् । **इत्युक्तत्वादिति** । एतत्पादादाविति भावः ।

सु०— "ननु 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन 'नीलादेर्विश्वस्याप्रत्यक्षत्वं सूत्र-कारस्याभिमतमेवे'ति कुतो न कल्प्यते । न चैवं (नैवं) शक्यम् । प्रमाणाविरुद्धः प्रमाणानुसारी च सूत्रकारस्याभिप्रायः कल्पनीयः, न चायमर्थस्तथा" इत्याशयवानाह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वप्रमाणसिद्धं यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ।
कथं नु तस्य बुद्धित्वं

अयमत्रोत्तरक्रमः । नीलादेरर्थस्याप्रत्यक्षत्वं न वक्तुं शक्यते, नीलादिप्रतीतेरपरोक्षतायाः साक्षिसिद्धत्वात्, इन्द्रियव्यापारभावभावित्वेनानुमानसिद्धत्वाच्च ।

अथ मतम् 'येनार्थेन यज्ज्ञानं जायते तत् तदाकारं भवति, तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वगतं नीलाद्याकारमपि साक्षात्कुरुते, अतोऽपरोक्षतयोपलभ्यमानस्य नीलाद्याकारनिकरस्य बुद्धि-गतत्वान्न कश्चिद्दोषः' इति । अत्रेदमुपतिष्ठते । यदपरोक्षतयाऽवभासमानं नीलाद्याकारचक्रं **बुद्धेर्भेदेन सर्वदा सर्वप्रमाणसिद्धं, तस्य कथं नु बुद्धित्वम्** अङ्गीक्रियते ।

बहिर्मुखतयेदन्त्वेन ह्ययं नीलाद्याकारोऽपरोक्षमवभासते, न जात्वन्तर्मुखतयाऽहं नील-मिति; तथा नीलापरोक्षज्ञानसमनन्तरं नीलार्थी नियमेन बहिः प्रवर्तते; तेनानुमीयतेऽनेन बहिरर्थ एव साक्षात्कृत इति । न ह्यन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरिति युज्यते; अतिप्रसङ्गात् ॥ मध्येऽनुमानं तु निरसिष्यते ॥ एवमाप्तोऽपि 'किमपरोक्षतया पश्यसी'ति पृष्टः अङ्गुलिं प्रसार्य 'इदमि'ति बाह्यमेव ब्रवीति । अतस्त्रिभिरपि प्रमाणैरपरोक्षतयाऽवभासमानस्य नीलाद्याकारस्य बुद्धितो भेद एव अवसीयते । न चेदं सर्वं भ्रान्तम्, कदाऽप्यन्यथाप्रतीत्यभावात्, विनैव बाधकेन भ्रान्तित्वाभ्युप-गमेऽतिप्रसङ्गात् ॥ अतोऽपरोक्षतयाऽवभासमानो नीलाद्याकारो बाह्य एव, न तु बुद्धिगत इति ।

परि०— अहं नीलमिति । परेण ज्ञानस्यात्मत्वोपगमादेवमुक्तम् । ननु नीलाद्याकारस्य ज्ञानगतस्य आकस्मिकत्वायोगेन तद्धेतुतया बाह्यार्थमनुमाय पश्चाद्बहिरर्थे प्रवर्तत इत्यत आह **मध्य इति** । नीलाद्याकार-

वभासवाह्यार्थप्रवृत्त्योर्मध्य इत्यर्थः ॥ **निरसिष्यत इति** । 'विश्वमन्यच्च किंप्रममि'त्येतद्व्याख्याने 'स्यादेतदि'त्यनुमान-प्रकारमाशङ्क्य निरसिष्यत इत्यर्थः ।

सु०— किञ्च बाह्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वे तदसिद्धिरेव स्यात्, प्रमाणाभावात्; तथा च बाह्यार्थाभ्युपगमो रिक्तः स्यादित्याह **विश्वमिति** ।

अनु०— **विश्वमन्यच्च किंप्रमम् ।**

अन्यत् ज्ञानमिति शेषः । का प्रमा यस्य तत् **किंप्रमम्** ।

अनुमेयो बाह्याकार इति चेत् (न); सर्वथाऽसिद्धस्य पक्षीकरणायोगात्, लिङ्गाभावाद्व्याप्त्यसिद्धेश्च ।

स्यादेतत्, बुद्धिगतस्तावदाकारोऽपरोक्षमवभासते, स कादाचित्कत्वात्किमपि कारणमपेक्षमाणो बाह्यं नीलाद्यनुमापयिष्यतीति । मैवम्, बाह्यतयैव नीलाद्याकारस्य स्फुरणात् ।

कुत्र चेदमुपलब्धम् 'यत्कादाचित्कं तत्कारणवदि'ति । ज्ञान एवेति चेत् (न) बाह्याप्रत्यक्षत्ववादे तत्रापि कारणवत्त्वानवधारणात् । ज्ञानं पूर्वज्ञानकारणकमुपलब्धमिति चेत्, तर्ह्याकारोऽपि पूर्वाकारजन्यः कल्प्यताम्, किं बाह्यार्थव्यसनेन । नीलज्ञाना(नोत्पादा)नन्तरं पीतज्ञानोत्पाददर्शनान्नेति चेत् (न), सदृशजन्यत्वस्य परेण क्वाप्यनुपलब्ध(गन्तव्य)त्वात् ।

परि०— ननु विशिष्य पक्षलिङ्गादेरभावेऽपि न्यायमते गगनादेरिव सामान्यपरिशेषाभ्यां बाह्यार्थस्य सिद्धिः स्यादिति शङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **बाह्यं नीलादीति** । अन्यस्यासम्भवादिति परिशेषात् तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **बाह्यतयैवेति** । तथा च बुद्धिगतस्तावदित्यादिनोक्तः पक्षोऽसिद्ध इति भावः । व्याप्त्यसिद्धिं च वक्तुमाह **कुत्र चेदमिति** ॥ **तत्रापीति** । बाह्यार्थेऽपीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानविषयेऽपीत्यर्थः । **परेणेति** । विरलेभ्यो मिलितादिजन्मवादिनेत्यर्थः ।

सु०— किञ्च वासनादिकमान्तरमेव सहकारीकृत्य विसदृशमपि(मेव) ज्ञानं जनयतीति कल्पनीयम्, न बाह्यम्; दृष्टेनैव कथञ्चिदुपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तेः; अतो बाह्योऽ(प्य)र्थः प्रत्यक्षसिद्धः, इति शङ्कानास्पदत्वादिदं मतमत्र न दूषितमित्युक्तम् ।

परि०— **दृष्टेनैवेति** । प्रत्यक्षसिद्धेनैवेत्यर्थः ।

सु०— यद्वा स्फुटतरानल्पदोषत्वेन शिष्यैरेव हेयतया ज्ञातुं शक्यत्वादित्याशयेनाह **सर्वेति** ।

अनु०— **सर्वलोको बिभेत्यज्ञो यस्मादनुभवात्सदा ।**
तस्यापलापिनः किन्न निष्प्रमाणकवादिनः ॥

माध्यमिकादयोऽपि बाह्यार्था(द्य)नपह्नुवाना अपि ह्यनुभवाद्बिभ्यतः सांवृतसत्त्वाद्यभ्युपयन्ति, ततः सर्वैरनुसरणीय एवायमनुभवः। तमपि यः सौत्रान्तिकः; अपलपति = अनुभवसिद्धाया अपरोक्षस्य नीला(द्या)कारस्य बाह्यताया अपाकरणात्; तथा निष्प्रमाणकं वदति नीलाद्याकारस्य बुद्धिस्थतायां प्रमाणाभावात्; **तस्य**(ाप्य) अनुभवस्य, **अपलापिनः** निष्प्रमाणकवादिनः, **तस्य** सौत्रान्तिकस्य; **किं**, दूषणं, **न**, भवेत्; सर्वमपि भवेदिति।

परि०— बिभ्यत इति प्रथमाबहुवचनम्। 'नाभ्यस्ताच्छतुरि'ति नुमभावः।

सु०— " 'एकत्वमनुभूतिस्थं' 'खदृष्टान्तात्' 'तस्यापलापिन' इति परपक्षे तत्र तत्र अनुभवविरोधोऽभिहितः, स कथम्" इत्यतः अभिनयेन तं दर्शयति **सोऽहमिति**।

अनु०— **सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः।**
सत्या इत्याद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्षगाः॥

अत्र 'स एवाहमि'त्यात्मैकत्वग्राही प्रत्यभिज्ञाऽनुभवो दर्शितः। 'तदिदमि'त्यनात्मनः। 'अहं सुखी'ति सुखस्य विधित्वानुभवः। **सत्** भावरूपं, गगनं, दिशः, **सत्याः** भावरूपाः इति गगनस्य (च) दिशां च भावत्वानुभवः। 'आदि'पदात् 'इदं नीलं', 'नाहं नीलमि'त्यादेः (परिग्रहः) ग्रहणम्। **तत्प्रतिपक्षगाः** तदभ्युपगतार्थविरुद्धविषयाः।

परि०— इति परपक्ष इति। इति वाक्यत्रयेणेत्यर्थः॥ अभिनयेनेति। तदाकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः। सदित्यनुवादः। भावरूपमिति व्याख्या॥

सु०— वैभाषिकसौत्रान्तिकसमय(मत)निराकरणमुपसंहरति **अत इति**।

अनु०— **अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम्।**
दुर्मतं को नु गृह्णीयाद्विनाऽसुरततिं क्वचित्॥

अखिलप्रमाणप्रतिपक्षगं सर्वप्रमाणविरुद्धार्थविषयम्, अत एव दुर्मतम्। दिङ्नागप्रभृतिभिर्बहुभिर्गृहीतत्वात् कथं 'को नु गृह्णीयादि'त्याक्षेप इत्यत उक्तं **विनेति**। सत्पुरुषविषय एवायमाक्षेप इति भावः। न चैवं निराकरणवैयर्थ्यम्; उक्तार्थानुसन्धाने 'को नु गृह्णीयादि'ति व्याख्यानादिति॥

॥ इति समुदायाधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ अथ असदधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥**

सु०— माध्यमिकमतमत्रापाक्रियते।

तस्योक्तार्थविरुद्धतां दर्शयितुं तत्तावदुपन्यस्यति **अपर इति**।

अनु०— **अपरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम्।**
निर्विशेषं स्वयम्भातं निर्लेपमजरामरम्।
अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः।
वस्तुतश्च

अपरो माध्यमिक, **'इति ब्रूत'** इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। **शून्यम्** 'एव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्ती'ति शेषः। ननु पञ्चस्कन्धास्ततोऽतिरिक्ताः सन्तीत्यत उक्तम् **अखिलमिति**। पञ्चस्कन्धात्मकमखिलं जगच्छून्यमेव, न ततोऽन्यदित्यर्थः। तच्छून्यं कुतः सिद्धमित्यत उक्तं **स्वयम्भातमिति**। स्वयम्भातत्वं च न स्वकर्मकप्रकाशत्वम्। किन्त्वपराप्रकाश्य(श)त्वमेवेत्याशयेनोक्तं **मन इति**। प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतत्। कुतः प्रमाणाविषयत्वं शून्यस्य, निर्धर्मकत्वात्, 'सधर्मक एव प्रमाणप्रवृत्तिः' इत्युक्तं **निर्विशेषमिति**। निखिलजगदात्मकं चेच्छून्यम्, तर्हि तद्धर्मा लेपजरामरणदुःखपरिच्छेदादयस्तस्यैव स्युरिति कथं निर्विशेषत्वादिकमित्यत आह **निर्लेपमिति**। **लेपो** धर्माधर्मसम्बन्धः। **दोषा** दुःखादयः। **वस्तुतश्चानन्तं** वस्त्वन्तरप्रतियोगिकान्योन्याभावरहितम्। यद्वा शुद्धं सर्वगतं नित्यं सर्वात्मकं शून्यमभिलप्यते, तत्कथं निर्विशेषमित्यु(मु)च्यत इत्यत एतदुक्तम्; लेपादिदोषाभावमात्रेण शुद्धमुच्यते, देशादिपरिच्छेदाभावमादाय सर्वगतत्वादिवादो, न तु कमपि धर्ममाश्रित्येति।

परि०— पाठक्रमादाकाङ्क्षाक्रमो बलीयानीति भावेनाह **तच्छून्यं कुत इत्यादिना** ॥ अपरप्रकाश्यत्वमिति। परप्रकाश्यत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **सधर्मक एवेति**। महत्त्वादिमत्येव प्रत्यक्षस्य व्यापकताशक्यतावच्छेदकादिमत्येवानुमानादेः प्रवृत्तेरिति भावः। तद्धर्माः क इत्यत आह **लेपेति**। लेपदोषपदयोरपौनरुक्त्यायार्थभेदमाह **लेपो धर्माधर्मेति**।

सु०— उपायोपेयभावावस्थितपदार्थख्यापनं शास्त्रधर्मः। अतस्तत्त्वविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयित्वा विप्रतिपन्ने उपायोपेये दर्शयति **तदस्मीति**।

अनु०— **तदस्मीति नित्योपासाऽपरोक्षितम्।**
रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं नयेत् ॥

तत् शून्यम् अहम् **अस्मीति नित्योपासयाऽपरोक्षीकृतम्। तत्** शून्यं **रागादिदोषरहितं योगिनं तद्भावं** शून्यत्वलक्षणं मोक्षं **नयेत्** इति सम्बन्धः। यथोक्तम्। 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः (तापिनः) (भाविनः)' इति।

परि०— तस्य तायिन इति। तायृ सन्तानपालनयोः। तायिनः सन्तन्यमानस्य तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-भ्रान्त्यात्मकस्य संसारस्य प्रदीपस्येव निर्वाणं निवृत्तिर्मोक्ष इत्यर्थः। केचित्तु भाविन इति पाठमुपेत्य शून्यभावना-वधृतस्यात्मन इति व्याचक्षते। अन्ये तु तापिन इति पाठमुपेत्य योगिनस्तस्यात्मन इत्यर्थ इत्याहुः।

सु०— यदि शून्यमुक्तरूपं कथं तर्ह्यखिलं शून्य(मित्युक्त)मित्यत आह **तस्यैवेति**।

अनु०— **तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत्।**
सदिवाभाति

शून्यस्य **एव**। संव्रियतेऽनयेति **संवृतिः** अविद्या। संवृतेः सत्यत्वेऽद्वैतहानिः आरो-पितत्वे तु संवृत्यन्तरापेक्षेत्यतः **अनादि** इत्युक्तम्। **नानाभेदात्मकं** पञ्चस्कन्धात्मकम्।

शून्याविद्याकल्पितत्वादखिलं शून्यमित्युच्यते, न पुनस्तदेव तदिति; तत्किमसदेवेदम्; तथात्वे वा कथं सदिति प्रतिभासः। सत्त्वारोपात्।

परि०— संव्रियतेऽनयेति। करणव्युत्पत्त्या शून्यावरणहेत्वविद्या संवृतिरुच्यत इत्यर्थः। कथमिति पृष्टस्योत्तरं सत्त्वारोपादिति।

सु०— पक्षान्तरमाह **सत्यत्वमिति**।

अनु०— **सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते।**

तस्य आरोपितस्य अपि जगतः, **सांवृतं सत्यत्वमिष्यते,** अतो न सत्प्रत्ययविरोधः।

अस्ति चेत् जगतः सत्त्वं कथं तर्ह्यसत्, येन 'सदिवाभाती'त्युक्तमित्यत आह **पारमा-र्थिकेति**।

पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित्।

सर्वथाऽबाध्यत्वं **पारमार्थिक(स)त्त्वं** तदभावादसदिदं जगदुद्गीयत इति।

पारमार्थिकसत्त्वाभावे कथं जगत्यर्थक्रियादिव्यवहार इत्यत आह **सांवृतेनैवेति**।

सांवृतेनैव सत्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥

अखिलः हानोपादानोपेक्षाऽभिज्ञाऽभिवदनार्थक्रियालक्षणः। व्यवहारस्याप्यसत्त्वात्। 'स्वप्न इवे'ति शेषः। पारमार्थिकसत्त्वमेव व्यवहारविरोधि, तस्य सर्वक्रियारहितत्वात्, न तु तदभावः, इति भावेनोक्तं **सांवृतेनैव सत्त्वेनेति**।

परि०— कथं तर्ह्यसदिति। जगदिति योज्यम्। तस्य पारमार्थिकसत इत्यर्थः।

सु०— सृष्टिप्रलयविष(यं)ये विगानं दर्शयति शून्यादिति।

अनु०— शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते।
सृष्टिकाले पुनश्चान्ते स्तिमितं शून्यतां व्रजेत्।
इति ब्रूते

सृष्टिकाले प्रवर्तते जायते। शून्यस्य निष्क्रियत्वात् कथं विश्वकर्तृत्वमित्यत उक्तं **संवृतियोगेनेति**। **अन्ते** प्रलयकाले। **स्तिमितं** निष्क्रियम्। अनेन 'क्रियाविभागादिन्यायेन या विश्वस्य सत्यत्ववादिनां प्रलयप्रक्रिया सा' निराक्रियते। 'स्वाप्नगजादिरिवे'ति शेषः।

परि०— **क्रियाविभागादीति**। ईश्वरसञ्जिहीर्षया भूतकारणाणुषु क्रियायां जातायां तया अणुद्वयविभागे सति तत्संयोगरूपासमवायिकारणनाशेन द्व्यणुकनाशे क्रमादन्त्यावयविपर्यन्तनाश इत्येवंरूपेणोक्ततार्किकादीनां प्रलयप्रक्रियेत्यर्थः।

सु०— एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति **तमुद्दिश्येति**।

अनु०— तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः।

जगाद इदमधिकरणमिति शेषः।

यत्तावदुक्तं 'शून्यादेवेदं जगदुत्पद्यत' इति तद्यथाश्रुतमपाकर्तुं सूत्रम् **'ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ'** इति। तद्व्याचष्टे **नासत इति**।

नासतो जगतो भावो

असतः सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वेन गगनकुसुमसमानाच्छून्यात् **जगतो भावो** जन्म नोपपद्यते।

कुत इत्यत आह **न हीति**।

न हि दृष्टाऽसतो जनिः।

सतः क्वचित्

सतो भवतः कार्यस्येति यावत्। **क्वचित् असतो जनिर्न दृष्टा** यतः।

अत्र सर्वत्र शून्यस्यासत्त्वमापाद्य दूषणाभिधानमिति ज्ञातव्यम्।

परि०— यथाश्रुतमिति। शून्यविवर्तत्वमनाश्रित्य शून्याज्जगज्जायत इति यथाश्रुतमित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। प्रमाणाभावः प्रमेयाभावं साधयति। न पुनः प्रमाणविशेषाभावः। "मा हि भूदस्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्त्या धर्माद्यभावसिद्धिः, तदत्रापि प्रमाणाभावादिति हेतुर्वक्तव्यः, 'अदृष्टत्वादिति' प्रत्यक्षाभावकथनं तु कथम्, अनैकान्तिकत्वादि"त्यत आह **प्रमाणं चेति**।

अनु०— प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम्।

दृष्टिः प्रत्यक्षम् **एव अखिलात्** अनुमानादागमात् **च वरं** प्रमाणम्।

अयमभिसन्धिः। 'नासतो जगतो भाव' इति प्रतिज्ञाय, 'कुतः' इत्याकाङ्क्षायां, तत्र 'प्रमाणाभावादि'ति हेतुं मनसि निधाय, 'कथं तत्र प्रमाणाभावः' इति जिज्ञासायाम्; अनुमानागमयोः प्रत्यक्षमूलत्वेन ततः प्रत्यक्षमेव वरं प्रमाणमिति आदौ 'अदृष्टत्वादि'ति तदभावोऽयं दर्शितः, न तु प्रधानप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन, येनोक्तदोषः स्यादिति।

तर्ह्यनुमानाद्यभावो(ऽपि) वक्तव्य इत्यत आह **प्रमाणं चेति**। अयमाशयः। वेदादेः शून्यवादिना प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते, तदीयागमस्य त्वस्माभिः; इत्यतो नास्त्यत्रागमः सम्प्रतिपन्न इति शिष्यैरेव शक्यते ज्ञातुम्। प्रत्यक्षाभावेनानुमानस्याप्यभावः सिद्ध एव, प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यत्वात्, प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव ह्यनुमानेन (क्वचित्) साधनीयम्; अतोऽनुमाना-(द्य)भावस्यानुक्तावपि लाभात् 'अदृष्टत्वादि'त्येवोक्तं सूत्रकृतेति। अत एव प्रागुक्तं **क्वचिदिति**।

परि०— प्रमाणविशेषाभाव एव प्रमेयाभावं साधयतु को दोष इत्यत आह **मा हि भूदिति**। हि = यस्मात्, एवं मा भूत् अस्मदादिप्रत्यक्षनिवृत्त्या धर्माद्यभावो नैव स्यात् तस्मात् प्रमाणविशेषाभावः प्रमेयाभावं न साधयति। अन्यथा धर्माद्यभावसिद्धिरपि स्यादित्यर्थः॥ **तदत्रापीति**। असतः कार्यजनिर्नेत्यत्रापीत्यर्थः॥ **अनैकान्तिक-**

त्वादिति । धमदिः प्रत्यक्षेणादृष्टत्वेऽपि धर्माद्यभावाभावेन तत्रानैकान्त्यादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदेव वाक्यमवतार्य भावमाह **तर्ह्यनुमानाद्यभावोऽपीति** ॥ अत एवेति । दृष्ट्यभावेनानुमानाभावस्य सिद्धत्वादेव । 'क्वचिन्न हि दृष्टे'-त्युक्तम् । तथा च क्वचिदप्यनुपलम्भेन दृष्टान्ताभावेनानुमानाभावसिद्धिरिति भावः ।

सु०— 'मा भूच्छून्याज्जगदुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणम्, मा च भूदागमः, तथाऽप्यनुमानं भविष्यति; असतः सदुत्पत्तौ प्रत्यक्षाभावेन दृष्टानुमानानुपपत्तावपि सामान्यतो दृष्टस्योपपत्तेः । कारणस्य हि सत्त्वे निषिद्धेऽसत एव जन्म सेत्स्यती'त्याशङ्क्यानुमानानां तर्कप्रतिघातं वक्तुं सूत्रम् **'ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ'** इति । तद्व्याचष्टे **यद्येवमिति** ।

अनु०— **यद्येवं सप्तमरसान्मधुरादिव पीनता ।**
भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥

यद्यसत एव यत्किञ्चित्कार्यं जायेत तदा 'मधुरादिव सप्तमरसाज्जनस्य पीनता स्यात्', 'गोः शृङ्गमिव मार्जारशृङ्गमपि जनस्य घातकं भवेत् अविशेषात्' इत्यनेन एवं सत्युदासीनानां हेयो(पादेयो)पेक्षणीयबुद्ध्यविषयाणां सप्तमरसादीनामपि सकाशात् पीनत्वादिकार्यस्य सिद्धिः प्रसज्येतेति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

परि०— **दृष्टानुमानेति** । क्वचिद्दृष्टस्यान्यत्रानुमानं दृष्टानुमानम् । अनीदृशं सामान्यतो दृष्टानुमानमिति ज्ञेयम् ॥ **सत्त्वे निषिद्ध इति** । स्वप्रकार्यं प्रति यत्कारणं तद्दृष्टान्तेन कारणत्वहेतुना आदिकालीनकारणं सन्नेत्यनुमानेन सत्त्वे निषिद्धे कार्यस्य कारणजन्यत्वनियमादसत एव जन्म सेत्स्यतीत्यर्थः ।

सु०— प्रकारान्तरेण व्याख्याति **कार्यार्थीति** ।

अनु०— **कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन ।**

यद्यसत एव कार्यमुत्पद्यते तदा पटादि**कार्यार्थी** कुविन्दादिः **सत्** तन्त्वादिकारणं सर्वथा **नोपाददीत** । असत एव पटाद्युत्पत्तेः ।

अतिप्रसङ्गान्तरमाह **नेति** ।

न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्टसम्भवात् ।

न केवलमसतः कार्योत्पत्तौ सत्कारणोपादानानुपपत्तिः, किन्त्विष्टाय पटाद्युत्पादाय **न प्रवर्तेत**, न प्रयतेत च । कुतः । **शून्यादेवेष्टसम्भवात्** ।

एतेन तन्त्वाद्युपादानादु(द्यु)दासीनानां चिकीर्षादिरहितानां च पुंसां पटादिसिद्धिः स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति।

परि०— चशब्दार्थमाह न केवलमिति। न प्रवर्तेतेत्यनुवादः। चशब्दान्वयेनार्थमाह न प्रयतेत चेति॥ एतेनेति। कार्यार्थी न प्रवर्तेतेति चोक्तातिप्रसङ्गद्वयपरेण ग्रन्थेनेत्यर्थः। उदासीनानां उद्गत्यासीनानामित्यर्थः। प्रयवे उदासीना(नाञ्चेति)नामिति वक्तव्यम्। स्पष्टत्वादयं तदर्थानुवादः चिकीर्षादिरहितानां चेति।

सु०— प्रकारान्तरेण व्याख्याति देशेति।

अनु०— देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत्।

शून्यात्सतः शून्यादेव भवतः कार्यस्य, देशकालवयोवस्थानियमो न भवेत्। तथा हि। यदि जगच्छून्यादेव भवेत् तदा 'गोधूमाः कृष्णभूमौ सम्पद्यन्ते, न पाण्डुभूमौ', 'वसन्ते किंशुकाः पुष्पिता भवन्ति, न वर्षासु', 'त्रिहायिण्येव गौर्गर्भं धत्ते, नान्यथा', 'सतुषा एव व्रीहयोऽङ्कुरानुत्पादयन्ति, नेतरथे'त्यादिदेशकालादिनियमः कार्योत्पत्तौ न स्यात्, शून्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्।

अनेन 'उदासीनानां देशकालादिनियमानपेक्षाणाम् अपि कार्याणां सिद्धिः उत्पत्तिः स्यादि'ति सूत्रं व्याख्यातं भवति। शून्यादेव कार्योत्पत्तौ कर्त्रुपादाननिमित्तापेक्षा न स्यादिति समुदायार्थः।

परि०— उक्तप्रसङ्गचतुष्टयस्य निष्कृष्यार्थमाह कर्त्रुपादाननिमित्तेति। अतिप्रसङ्गद्वयतात्पर्यं निमित्तापेक्षा न स्यादिति। चिकीर्षादिर्निमित्तत्वात्॥

सु०— नन्वादिसृष्टावेव शून्यात्कार्योत्पादं ब्रूमो न सर्वदा, अन्यदा तु कर्त्रादिकारणगणादेव, अतो नातिप्रसङ्गः; इत्यत आह पुरुषेति।

अनु०— पुरुषेच्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते।
किन्नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वात्पुरुषोद्भवः।
सर्वस्यापि

किञ्चित् इति अधुनातनं कार्यम्। वस्तुत्वात् कार्यत्वात्। सर्वस्यापीति। आदिकालीनस्यापि कार्यस्येत्यर्थः।

अनेन '**ना पुरुषः, सतः** आदिकालीनस्य कार्यस्य, कर्ताऽनुमातव्यः । कुतः । **दृष्टत्वात्** अधुनातनानां कार्याणां पुरुषकर्तृत्वस्य निश्चितत्वादि'ति प्रथमसूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति। सूत्रभाष्ययोः पुरुषग्रहणं तु उपादानाद्युपलक्षणम्।

परि०— **प्रथमसूत्रमिति** । 'नासतोऽदृष्टत्वादि'ति सूत्रमित्यर्थः ।

सु०— नन्विदं सर्वमपि स्वव्याहतम् । तथा हि । यदुक्तं 'नासतोऽदृष्टत्वादि'ति तत्सतः कारणत्वेऽपि समानम् । न हि सतः कारणत्वमपि क्वाप्यावयोः सम्मतम् । ननु च 'मधुरादिव', 'गोः शृङ्गमिवे'त्यादिना सतः सृष्टिसंहारकारित्वं निदर्शितम्, मैवम्, सर्वस्यापि जगतोऽसत्त्वेन तदन्तःपातिनो मधुरादेरपि सत्त्वाभावात्।

यश्चायमतिप्रसङ्गः 'असतः कारणत्वे सप्तमरसादेरपि मधुरादि(वत्) कार्यकारित्व-प्रसङ्गः' इति, सोऽपि सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गेन तुल्यः । तथाऽपि कारणत्वमात्रं सतोऽस्तीति चेत् (न), तत्सत्त्वासम्मतेरुक्तत्वात् । न हि सकलविक्रियातीतस्य कारणत्वं शक्यसम्भावनम् । मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चासत्त्वाविशेषेऽपि सद्बुद्धिभावा-भावाभ्यां विशेषात्।

यदपि 'कार्यार्थी'त्यादि । तत्, ईश्वरस्य सर्वकारणत्वे तत एव पटादिसम्भवात् तन्त्वा-द्युपादानं न स्यात्, कुविन्दादेरिच्छादिकं च व्यर्थं स्यादिति समानम्।

एतेन देशकालादीति प्रसङ्गोऽपि समीकृतो वेदितव्यः । यच्च पुरुषेच्छानुसारेणेत्युक्तं (तदपि) तन्महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममिति।

परि०— **तथाऽपीति** । मृदादिकार्यकारित्वेऽपीत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । जगतोऽसत्त्वेन 'तदन्तःपातिन' इत्यादिना, पूर्वग्रन्थ इति भावः । नन्वन्यस्य कारणस्य सत्त्वासम्मतावपि सद्रूपं शून्यं कारणमुपेतमस्तीत्यतः शून्यस्य सद्रूपत्वेति कारणत्वं नोपेयत इत्याह **न हीति** । शून्यस्येति योज्यम् । नन्वसत एव कारणत्वे सप्तमरसादपि पीनता स्यादित्युक्तमित्यत आह **मधुरादीनामिति** । न प्रवर्ततेत्यस्योत्तरं **कुविन्दादेरिति** । ईश्वरस्य सर्वकारणत्व इत्या-पादकानुकर्षः । **कुलालादिजन्यतेति** । कुलालादिजन्यवर्तिघटादिजन्यतोपलम्भेन महदादिकं कुलालादिजन्यमिति साधितं यथा बाधितं तथेदमपीत्यर्थः ।

सु०— अत्र यद्विश्वस्यासत्त्वमुक्तं तत्तावन्निराकर्तुं सूत्रम् **'ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ'** इति। तद्व्याचष्टे **न चेति**।

अनु०—— न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते।
यतो

भवतीति **भावः**, न भावः **अभावः**, असदिति यावत्। **सदिति गम्यते यत** इत्यनेन विश्वसत्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं वेदितव्यम्।

प्रत्यक्षेण सदित्यनुभूयमानमपि विश्वमसच्चेत्को दोष इत्यत आह **अनुभवेति**।

अनुभवरोधे तु वचनं वादिनः कुतः।

अनुभव(वि)रोधे तु क्रियमाण इति शेषः। (तत्र) यदि सत्त्वेनोपलभ्यमानमप्यसत् स्यात् तदोत्तरं वदत्यपि शून्यवादिनि 'नोक्तं त्वयेत्यतस्तेऽप्रतिभे'ति ब्रुवाणं परं प्रति शून्यवादिनः स्ववचनसाधको(नो)पायाभावात् पराजय एवापद्येत। यदि च 'प्राश्निकाद्यवगतं कथं मद्वचनं नास्ती'ति ब्रूयात् तदा 'अङ्गीकृतं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमि'ति सत्त्वेन तदवगतं विश्वं कथमसत्स्यादिति।

परि०—— भवतीति भाव इति। 'भू सत्तायामि'त्यतो भवतेश्चेत्यणप्रत्यये 'अचोञ्णिती'ति वृद्धावावादेशे भाव इति सिद्धेरिति भावः॥ अनुभव(वि)रोधे त्विति। अनुभवानादरे त्वित्यर्थः।

सु०—— उक्तदोषपरिहारं शङ्कते **स्वप्नेति**।

अनु०—— स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते।
यदि सत्त्वेन

स्वप्नश्च भ्रान्तिश्च तयोरिव **स्वप्नभ्रान्तिवत्**। यद्यपि परस्य स्वप्नोऽपि भ्रान्तिरेव, तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन लोकव्यवहारमपेक्ष्य पृथगुक्तिः। यथा स्वप्ने भ्रान्तौ चासदेव गजादिकं सर्पादिकं च सदित्युपलभ्यते, तथाऽसदेव इदं विश्वं स(त्यत्वे)**त्त्वेन** उपलभ्यते; एतदेव विश्वस्य शून्यकारणत्वं नाम, नापरम्; तत्र कथं सदित्युपलम्भेन विश्वस्य स(त्य)त्वसिद्धिः। न चैवम् 'अधिष्ठानस्य द्रष्टुः करणानां तद्दोषाणां च सत्त्वमङ्गीकार्यम्, अन्यथा भ्रान्तिवैचित्र्याद्यनुपपत्तिरि'ति वाच्यम्, असत्प्रकाशनशक्त्या **संवृत्यैव** सर्वस्योपपत्तौ तदङ्गीकारवैयर्थ्यात्। एवञ्च **न वचनासिद्धिः**, सांवृतसत्त्वस्य वचनस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः, तावतैव व्यवहारोपपत्तौ पारमार्थिकसत्त्वस्योपयोगाभावादिति।

परि०— 'तत्र तस्येवे'ति सप्तम्यन्ताद्वतिरित्याह **तयोरिवेति** ॥ **लोकव्यवहारमिति** । लौकिकैः स्वाप्न-भ्रमयोर्यो भेदव्यवहारः तमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । असतः सत्त्वेनोपलभ्यमानत्वमेवेत्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । सत्त्वबुद्धेर्भ्रमत्व इत्यर्थः । अधिष्ठानस्य द्रष्टुरिति, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ॥ **अन्यथेति** । अधिष्ठानाद्यभावे तद्वैचित्र्य-निबन्धनस्य भ्रान्तिबाधव्यवहारप्रवृत्त्यादिवैचित्र्यायोगादित्यर्थः ।

सु०— एतत्परिहाराय 'ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ' इति सूत्रम् । तद्व्याचष्टे किञ्चेति ।

अनु०— किञ्चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ।

भवेदेवं यदि प्रपञ्चे रज्जुसर्पादाविव सत्त्वप्रत्ययो भ्रमः स्यात् । न चैवम् । तथात्वे अत्र प्रपञ्चे सत्त्वभ्रमः किं इति नैव निवर्तते । ज्ञानानां भ्रमत्वावधारणं हि बाधबोधाधीनम्, सम्प्रतिपन्नस्थले तथा दर्शनात् । प्रत्ययत्वमात्राधीनत्वे प्रागपि बाधबोधोदयाद्रज्जुसर्पादिज्ञाने लौकिकपरीक्षकाणां भ्रमत्वावधारणं स्यात्, न चैवं क्वचिद् दृष्टम् । न च प्रपञ्चसत्तावगमस्य बाधकं पश्यामः । ततो न भ्रमत्वावधारणं युक्तमिति ।

स्वप्नस्य भ्रान्तित्वाभावो, भ्रमस्य चाधिष्ठानाद्यपेक्षानियमः, सांवृतसत्त्वस्य व्यवहार-निर्वाहकत्वस्याभावश्चान्यत्र समर्थितोऽत्रानुसन्धेयः ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः प्रपञ्च इति व्याख्या ॥ **नैव निवर्तत इति** । नैव बाध्यत इत्यर्थः । **किञ्चेति** । 'च'शब्दो भ्रमत्वबाध्यत्वयोर्व्याप्तिं, प्रकृते बाधाभावं च समुच्चिनोतीति भावेन तदाह **ज्ञानानामिति** ॥ **न चैवमिति** । भ्रमत्वावधारणमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । स्वप्नस्य भ्रान्तित्वाभावादिः 'सन्ध्ये सृष्टिराह ही'त्यग्रे भक्तिपादीयानुव्याख्याने 'न च स्वप्नोऽपि नो मृषा । वासनाजनितत्वेने'त्यादि प्रकृतिनयानुव्याख्याने, तत्त्वनिर्णयादौ चेति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । किं प्रपञ्चप्रत्ययस्येदानीं बाधो नास्तीत्युच्यते उतोत्तरकालेऽपि । आद्ये न तावता भवतोऽपि विश्वसत्यत्वावधारणं, शुक्तिरजतादौ तदयोगात् । द्वितीयस्तु नास्ति 'प्रपञ्चप्रत्ययो बाधिष्यते प्रत्ययत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्' इत्यागामिबाधसिद्धेरित्यत आह अनादेरिति ।

अनु०— अनादेरस्य विश्वस्य निवृत्तिर्यदि चेष्यते ।
निवृत्तिश्च निवर्तेत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ॥

अनादितोऽनुवृत्तस्येत्यर्थः । विश्वस्य तत्प्रत्ययस्य, निवृत्तिः बाधः । निवर्तेत बाध्येत । यदि प्रत्ययत्वात् प्रपञ्चप्रत्ययस्य बाधोऽनुमीयते, तदाऽवश्यं बाधप्रत्ययस्यापि बाधेन भाव्यम्,

अन्यथा प्रत्ययत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारापत्तेः। बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यसिद्धिः। तिष्ठतु तावत्परमार्थचिन्ता, व्यावहारिके तु तथा दृष्टमेव। न केवलमिदमापादनं किन्तु सम्भावितं चैतत्। यत् प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यं तत् नास्तिताप्रत्ययस्य बाध्यत्वम्, अनादितोऽनुवृत्तस्यानेकसजातीयविजातीयसंवाद(व)तो याथार्थ्यसम्भवात्, कादाचित्कस्य संवादविधुर(रुद्ध)त्वेन भ्रमत्वसम्भवादिति।

परि०— ननु बाधकप्रत्ययस्येत्याद्ययुक्तम्। मां प्रति परमार्थतो याथार्थ्यस्य क्वाप्यसिद्धेरित्यत आह **तिष्ठत्विति**। 'तस्या भ्रान्तित्वे'ति पादं व्याचष्टे न केवलमिति।

सु०— 'ननु च प्रपञ्चनिवृत्तिर्नाम शून्यमेव; तच्च परमार्थरूपं, न कल्पितम्, अदृष्टत्वात्; तत्कथं तत्प्रत्ययस्य बाध्यता स्यात्; किन्तु प्रपञ्चस्य दृष्टत्वेन कल्पितत्वसम्भवात् तत्प्रत्यय एव बाध्यः, हेतुश्च प्रपञ्चप्रत्ययत्वेन विवेक्तव्य इत्यत आह दृष्टस्येति।

अनु०— दृष्टस्य भ्रान्तिता चेत्स्याददृष्टे न भ्रमः कुतः।

भ्रान्तिताभ्रमशब्दाभ्यां कल्पितत्वमुच्यते।

इदमुक्तं भवति। विपरीतमेतदुक्तं यत्सर्वप्रमाणदृष्टस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमादाय तत्सत्ताप्रत्ययस्य बाध्यत्वस्वीकरणम्। केनापि प्रमाणेनादृष्टस्य शून्यस्याकल्पितत्वं गृहीत्वा तत्सत्त्वप्रत्ययस्याबाध्यत्वोपादानम्; प्रामाणिकमकल्पितम् अप्रामाणिकं च अङ्गीक्रियमाणं कल्पितमिति सर्वसम्मतत्वादिति।

परि०— **हेतुश्च, प्रपञ्चप्रत्ययत्वेन विवेक्तव्य इति**। तथा न प्रत्ययत्वहेतोस्तत्र व्यभिचार इति प्रागुक्तदोषो नेति भावः। अस्फुटत्वादाह **इदमुक्तमिति**। एतदित्यस्य विवरणं यदित्यादिनोपादानमित्यन्तेन। कुत एतत् विपरीतमित्यत आह **प्रामाणिकमिति**। सम्मतत्वादितीतिशब्दस्य पूर्वेणेदमुक्तमित्यनेनान्वयः।

सु०— एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति गवामिति।

अनु०— गवामशृङ्गिभावेन न हि स्याच्छशशृङ्गिता।

अशृङ्गिभावेन सहितेति शेषः।

'कश्चिद्गवां शृङ्गित्वमस्ती'त्याह कश्चिच्छशस्येति। तत्र परोक्तरीत्या 'गवां शृङ्गिता कल्पिता, दृष्टत्वात्; शशशृङ्गिता त्वकल्पिताऽदृष्टत्वादि'ति स्यात्। न ह्येवं लोके प्रतीतिः, लोकानुसारेणैव च परमार्थो बोद्धव्यः, नान्यथा; लोकन्यायस्यैव तद्बोधोपायत्वादिति।

सु०— 'तदेवं प्रत्यक्षबलेन विश्वसत्यता साधिता, तद्बाधकशङ्का च परिहृता; ततः किं सिद्धमि'त्यतो ''यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'सतोऽपि कारणत्वे प्रमाणाभावः' इति तत्परिहृतमि''ति वदन् समीकरणान्तरमपि परिहरति **अस्माकं त्विति।**

अनु०— **अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च।**
उक्तभङ्ग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ॥

सत्कारणत्ववादिनाम् **अखिलं** परेणाक्षिप्तं **युज्यते**। कथम्? बाधविधुरेण प्रमाणेन जगतः सत्यत्वसिद्धौ मधुरादीनां पुष्ट्यादिकारणानां सत्त्वसिद्धेः। तन्त्वादीनां च विचित्र-स्वभावतया प्रमाणेन सिद्धानां न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गः। न हि सत इवासतोऽपि स्वभाव-भेदोऽसत्त्वव्याघातात्। प्रमाणेनैव सतः कारणत्वोपलब्धेरनुपपत्तिराभासभूतैव। प्रमाणेन सत्तया प्रमितानां मधुरादीनां सद्बुद्धिमात्रवैलक्षण्यकल्पना त्वयुक्तैव, अन्यथा सद्बुद्ध्याऽवगता-त्सप्तमरसादपि पीनता सती स्यात्। ईश्वरस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्त्वाद्यपेक्षा, पुरुषप्रयत्ना-द्यपेक्षा, देशकालादिनियमश्च युज्यत एव; तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामितीश्वरस्य **प्रसादात्** सङ्कल्पात्। न चैवं निर्विशेषस्य शून्यस्य सङ्कल्पो युज्यते। न चैतदप्रामाणिकम्, आरम्भणा-धिकरणोक्तरीत्या अत्र आगमानुमानादीनां प्रमाणत्वात्। न च वेदाद्यागमप्रामाण्यमसिद्धम्, प्रथमसूत्रोक्तरीत्या आगमप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात्। अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽप्यागमप्रामाण्येनैवा-पास्त इति। 'ब्रह्मादीन्सृष्ट्यादावीश्वरस्तेषु कृपयाऽपेक्षते, परमेश्वरनियोगानुष्ठाने तेषां परम-पुरुषार्थलाभादि'ति ज्ञापयितुं **प्रसादात्** इत्युक्तम्।

परि०— समीकरणान्तरमिति। अन्यदपि साम्यकरणमित्यर्थः॥ **अनुपपत्तिराभासभूतैवेति।** सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां घटादिकार्यकारित्वं स्यादित्युक्तानुपपत्तिराभासभूतेत्यर्थ इत्येके। अनुपपत्तिर्नाम यत्सत् तन्न कारणं, यत्कारणं तन्न सदिति प्रागुक्तव्याप्तिरित्यन्ये। सतां कारणत्वानुपपत्तिसाधकसकलविक्रियातीतत्वरूप-युक्तिरनुपपत्तिरित्यपरे। प्रसादादित्यनुवादः सङ्कल्पादिति व्याख्या। उक्तभङ्ग्येत्यस्यार्थः **आरम्भणेत्यादि।** अत्र भगवान् सर्वस्वतन्त्रोऽपि स्वाधीनसाधनान्येव लील्योपादाय सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थे 'शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा। स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यज' इत्याद्यागमानां, विमता सृष्टिः कर्त्रन्यसाधनसाध्या सृष्टित्वात् पटसृष्टिवत् इत्याद्यनुमानानां 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र पूर्वपादेऽभिधानादिति भावः। एतेन मूले चशब्दोऽनुमानसमुच्चय इति सूचितम्। उक्तभङ्ग्येत्यर्धं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **प्रथमसूत्रेत्यादिना।** जिज्ञासासूत्रे 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'त्यादिनोक्तेत्यर्थः॥ **अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽपीति।** 'पुरुषेच्छानुसारेणे'त्यत्र परं प्रति यदस्मदुक्तमनुमानं तत्र महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममित्युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

तथा च बाधितविषयं परानुमानमिति भावः ॥ *विश्वसत्यताप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिनिरासकपरतया 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्यस्याद्यं वर्णकम् ॥*

सु०— प्राक् विश्व(स्य)सत्यत्वसाधनायोपन्यस्तस्य प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन **'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'**ति सूत्रं व्याख्यातम् । इदानीं विश्वमिथ्यात्वे पराभिहितस्य अनुमानस्य दूषकत्वेनापि (तद्व्या)व्याख्यातुं मिथ्यात्वेऽनुमानं तावच्छङ्कते **दृश्यत्वादिति** ।

अनु०— **दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेत्**

'सर्वं मिथ्ये'त्युक्ते सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वे शुक्तिरजतादौ सिद्धसाधनता, शून्ये बाधः (च) स्यात्, अतः सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विमतमित्युक्तम् । 'विमतं गगनादिकं मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नवदि'त्यनुमानेन विश्वमिथ्यात्वसिद्धेः कथं (तत्)सत्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

परि०— सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्व इति बहुव्रीहिः । विमतमित्यस्य विशेष्यमाह गगनादिकमिति । शून्यासत्प्रातीतिकेभ्योऽन्यदित्यर्थः । अधिकं न्यायामृते ।

सु०— दूषयितुं पृच्छति इयं चेति ।

अनु०— **इयं च मा ।**

तिष्ठतु तावद्विश्वम्, **इयं च मा** इदमेव दृश्यत्वानुमानम्, 'मिथ्या सत्यं (त्या वे) वे'ति शेषः ।

आद्यं दूषयति **मिथ्येति** ।

मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न

न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन शब्दनित्यत्वं सिद्ध्यतीति भावः ।

द्वितीये दृश्यत्वं दृश्यमदृश्यं वा ॥ प्रथमं दूषयति **व्यभिचार इति** ।

व्यभिचारो न चेद्भवेत् ।

दृश्यत्वं मिथ्या **न चेत्**, अथ च दृश्यम्; तदा (दृश्यत्वस्य) दृश्यत्व एव **व्यभिचारो भवेत्** ॥ द्वितीये त्वज्ञानासिद्धता हेतोरिति भावः ।

सु०— 'तदेवं प्रत्यक्षबलेन विश्वसत्यता साधिता, तद्बाधकशङ्का च परिहृता; ततः किं सिद्धमि'त्यतो ''यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'सतोऽपि कारणत्वे प्रमाणाभावः' इति तत्परिहृतमि''ति वदन् समीकरणान्तरमपि परिहरति **अस्माकं त्विति**।

अनु०— **अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च।**
उक्तभङ्ग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ॥

सत्कारणत्ववादिनाम् **अखिलं** परेणाक्षिप्तं **युज्यते**। कथम्? बाधविधुरेण प्रमाणेन जगतः सत्यत्वसिद्धौ मधुरादीनां पुष्ट्यादिकारणानां सत्त्वसिद्धेः। तन्त्वादीनां च विचित्रस्वभावतया प्रमाणेन सिद्धानां न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गः। न हि सत इवासतोऽपि स्वभावभेदोऽसत्त्वव्याघातात्। प्रमाणेनैव सतः कारणत्वोपलब्धेरनुपपत्तिराभासभूतैव। प्रमाणेन सत्तया प्रमितानां मधुरादीनां सद्बुद्धिमात्रवैलक्षण्यकल्पना त्वयुक्तैव, अन्यथा सद्बुद्ध्याऽवगतात्सप्तमरसादपि पीनता सती स्यात्। ईश्वरस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्त्वाद्यपेक्षा, पुरुषप्रयत्नाद्यपेक्षा, देशकालादिनियमश्च युज्यत एव; तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामितीश्वरस्य **प्रसादात्** सङ्कल्पात्। न चैवं निर्विशेषस्य शून्यस्य सङ्कल्पो **युज्यते**। न चैतदप्रामाणिकम्, आरम्भणाधिकरणोक्तरीत्या अत्र आगमानुमानादीनां प्रमाणत्वात्। न च वेदाद्यागमप्रामाण्यमसिद्धम्, प्रथमसूत्रोक्तरीत्या आगमप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात्। अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽप्यागमप्रामाण्येनैवापास्त इति। 'ब्रह्मादीन्सृष्ट्यादावीश्वरस्तेषु कृपयाऽपेक्षते, परमेश्वरनियोगानुष्ठाने तेषां परमपुरुषार्थलाभादि'ति ज्ञापयितुं **प्रसादात्** इत्युक्तम्।

परि०— **समीकरणान्तरमिति**। अन्यदपि साम्यकरणमित्यर्थः॥ **अनुपपत्तिराभासभूतैवेति**। सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां घटादिकार्यकारित्वं स्यादित्युक्तानुपपत्तिराभासभूतेत्यर्थ इत्येके। अनुपपत्तिर्नाम यत्सत् तन्न कारणं, यत्कारणं तन्न सदिति प्रागुक्तव्याप्तिरित्यन्ये। सतां कारणत्वानुपपत्तिसाधकसकलविक्रियातीतत्वरूपयुक्तिरनुपपत्तिरित्यपरे। प्रसादादित्यनुवादः **सङ्कल्पादिति** व्याख्या। उक्तभङ्ग्येत्यस्यार्थः **आरम्भणेत्यादि**। अत्र भगवान् सर्वस्वतन्त्रोऽपि स्वाधीनसाधनान्येव लीलयोपादाय सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थे 'शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा। स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यज' इत्याद्यागमानां, विमता सृष्टिः कर्त्रन्यसाधनसाध्या सृष्टित्वात् पटसृष्टिवत् इत्याद्यनुमानानां 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र पूर्वपादेऽभिधानादिति भावः। एतेन मूले चशब्दोऽनुमानसमुच्चय इति सूचितम्। उक्तभङ्ग्येत्यर्धं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **प्रथमसूत्रेत्यादिना**। जिज्ञासासूत्रे 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'त्यादिनोक्तेत्यर्थः॥ **अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽपीति**। 'पुरुषेच्छानुसारेणे'त्यत्र परं प्रति यदस्मदुक्तमनुमानं तत्र महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममित्युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

तथा च बाधितविषयं परानुमानमिति भावः ॥ *विश्वसत्यताप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिनिरासकपरतया 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्यस्याद्यं वर्णकम् ॥*

सु०— प्राक् विश्व(स्य)सत्यत्वसाधनायोपन्यस्तस्य प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन **'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'**ति सूत्रं व्याख्यातम् । इदानीं विश्वमिथ्यात्वे पराभिहितस्य अनुमानस्य दूषकत्वेनापि (तद्व्या)व्याख्यातुं मिथ्यात्वेऽनुमानं तावच्छङ्कते **दृश्यत्वादिति** ।

अनु०— **दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेत्**

'सर्वं मिथ्ये'त्युक्ते सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वे शुक्तिरजतादौ सिद्धसाधनता, शून्ये बाधः (च) स्यात्, अतः सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विमतमित्युक्तम् । 'विमतं गगनादिकं मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नवदि'त्यनुमानेन विश्वमिथ्यात्वसिद्धेः कथं (तत्)सत्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

परि०— सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्व इति बहुव्रीहिः । विमतमित्यस्य विशेष्यमाह गगनादिकमिति । शून्यासत्प्रातीतिकेभ्योऽन्यदित्यर्थः । अधिकं न्यायामृते ।

सु०— दूषयितुं पृच्छति इयं चेति ।

अनु०— **इयं च मा ।**

तिष्ठतु तावद्विश्वम्, **इयं च मा** इदमेव दृश्यत्वानुमानम्, 'मिथ्या सत्यं (त्या वे) वे'ति शेषः ।

आद्यं दूषयति **मिथ्येति** ।

मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न

न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन शब्दनित्यत्वं सिद्ध्यतीति भावः ।

द्वितीये दृश्यत्वं दृश्यमदृश्यं वा ॥ प्रथमं दूषयति **व्यभिचार इति** ।

व्यभिचारो न चेद्भवेत् ।

दृश्यत्वं मिथ्या **न चेत्,** अथ च दृश्यम्; तदा (दृश्यत्वस्य) दृश्यत्व एव **व्यभिचारो भवेत्** ॥ द्वितीये त्वज्ञानासिद्धता हेतोरिति भावः ।

परि०— चशब्दसूचितमाह **तिष्ठतु तावद्विश्वमिति** । एतच्चासङ्गतिनिरासाय वा, प्रकृतानुपयुक्तोक्तिरूपनिग्रहस्थाननिरासाय वोक्तम् । विश्वमिथ्यात्वे दोषं पश्चाद्वक्ष्याम इति भावः । मिथ्यात्वमसत्त्वमित्युपेत्याह **न हि शब्द इति** ।

सु०— 'स्यादेतत् । मिथ्यैव दृश्यत्वमिति ब्रूमः । न चैवं साध्यासाधकत्वम्, वर्णदैर्घ्यादीनां मिथ्याभूतानामपि साधकत्वस्योभयसिद्धत्वात्, चाक्षुषत्वादीनां त्वारोपाभावात्, आरोपेऽप्यसांव्यावहारिकत्वादसाधकत्वं, न तु मिथ्यात्वादि'त्यत आह **साधकत्वमिति** ।

अनु०— साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः ।

यत्रोदाहरणे मिथ्यात्वं सम्प्रतिपन्नं तत्र साधकत्वे, यत्र च **साधकत्वं** सम्मतं तत्र मिथ्यात्वे, **विप्रतिपत्तितोऽसत्यस्य साधकत्वं साध्यम्** एव; न पुनरस्माकं सिद्धमिति ।

परि०— **वर्णदैर्घ्यादीनामिति** । वर्णेष्वारोपितानां दैर्घ्यप्लुतह्रस्वत्वादीनामित्यर्थः । तर्हि चाक्षुषत्वाद्यपि शब्दानित्यत्वादि साधयेदित्यत आह **चाक्षुषत्वादीनामिति** ।

सु०— विप्रतिपत्तौ साधकत्वं मिथ्यात्वं वा साधयिष्यामीति चेत् । किं सत्येन प्रमाणेनोत मिथ्याभूतेन । आद्ये तूक्तमेवोत्तरम् । द्वितीये दोषमाह **तस्य चेति** ।

अनु०— तस्य च

न हि क्वाप्यस्माकं मिथ्याभूतस्य साधकत्वं सम्मतम् । अतस्तस्यापि साधकत्वं साध्यमेव ।

तस्यापि साधकत्वं साधयिष्यामीत्यत आह **इतीति** ।

इत्यनवस्था स्यात्

पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । न हि सर्वमसत्यं साधकमित्येकं प्रमाणमस्ति, नापि सद्वादी कदाऽपि सत्त्वासत्त्वोदासीनेन प्रमाणेन साध्यसिद्धिमङ्गीकुर्यात्, येना**नवस्था**शान्तिर्भवेदिति ।

परि०— **विप्रतिपत्तौ साधकत्वमिति** । मिथ्याभूतस्येति योज्यम् । मिथ्यात्वं वेत्यत्र साधकस्येति च ॥ **आद्ये तूक्तमेवोत्तरमिति** । सत्यं प्रमाणं दृश्यमदृश्यं वा । आद्ये दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारः । अन्त्येऽज्ञानासिद्धिरित्यर्थः । न विप्रतिपन्नं प्रत्यक्षं प्रमाणतयोपन्यसितुं शक्यम् । येनाज्ञानासिद्धिर्न लगेत् । किन्त्वनुमानरूपमेवेत्यन्ये । 'सता चेद् द्वैतसिद्धिः स्यान्न सिद्धं चान्यसाधनमि'त्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थ इत्यपरे । न चैवं द्वितीयकल्पेऽपि 'न सिद्धं चान्यसाधनमि'त्युत्तरमुक्तमेवेति वाच्यम् । अनवस्थोक्त्या पुनस्तस्यैवार्थस्यात्र स्मरणमित्यन्ये ॥ *दृश्यत्वहेतोरसिद्धिव्यभिचारयोरुक्तिः ॥*

सु०— एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामनुमानं निराकृत्य प्रमाणबाधं चाह सत्त्वं चेति।

अनु०— सत्त्वं चास्यानुभूतितः।

अस्य प्रपञ्चस्य। अनुभूतितः सिद्धम् 'अतो बाधितविषयं चानुमानमि'ति शेषः।

परि०— एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति । अत्र 'असिद्धि'पदेन अज्ञानासिद्ध्यन्यतरवादिरीत्या स्वरूपासिद्धी ग्राह्ये ॥

सु०— न केवलं दृश्यत्वानुमानस्य अनेन दोषेण आभासत्त्वं, किन्तु यदन्यदपि प्रपञ्च-मिथ्यात्वेऽनुमानं जडत्वं वा परिच्छिन्नत्वं वा परैरुच्यते तस्यापीत्याह अनुभूतीति।

अनु०— अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन।

उपलक्षणमेतत्, पूर्वोक्तव्यभिचारासिद्धिभ्यां चेत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा हि। जडत्वादिकं सत्यं मिथ्या वा॥ आद्ये जडत्वादिमन्न वा। प्रथमे व्यभिचारः। द्वितीयेऽपसिद्धान्तः॥ मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेति।

परि०— **अपसिद्धान्त इति।** परेण शून्यादन्यत्सर्वं जडं परिच्छिन्नं चेत्यभ्युपगमादिति भावः।

सु०— 'भवेदसत्त्वमनुमानानां यद्यनुभवविरोधो भवेत्, न चासावस्ति। मिथ्यात्वा-परपर्यायं बाध्यत्वं ह्यनुमानसाध्यम्; न च तदभावः प्रत्यक्षेण वेद्यः, तस्य वर्तमानमात्रविषयत्वेन कथञ्चिद्वर्तमानकालीनबाधाभावविषयत्वेऽपि कालान्तर(गत)भाविबाधाभावविषयत्वायोगात्' इत्यत आह अतीतेति।

अनु०— अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ।

अत्र 'अतीत'ग्रहणं प्रासङ्गिकम्। न केवलं वर्तमान इत्यपेरर्थः। नः सर्वेषाम्। अन्यथा तद्विशिष्टव्यवहारानुपप(त्ते)त्तिरिति भावः।

परि०— वर्तमानकालेऽपि सर्वपुरुषीयबाधाभावाग्रहणात् कथञ्चिद्वर्तमानकालीनेत्युक्तमित्येके । अधि-ष्ठानगताबाध्यत्वमेव वर्तमानेऽपि विषये च घटादिगतमबाध्यत्वमिति कथञ्चिदित्युक्तमित्यन्ये । अनागतस्यैवात्र प्रस्तुतत्वादाह **अत्रातीतग्रहणमिति**। प्रकृतोपयोगायाह **नः सर्वेषामपीति**। एते च वयं च वयम्। 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमि'त्यस्मदादेशे शेष इति भावः॥ **अन्यथा तद्विशिष्टेति**। अतीतानागतकालविशिष्टः 'आसीत्, भवि-ष्यती'त्यादिरूपो व्यवहार इत्यर्थः। कालादेः साक्ष्यन्यप्रमाणगोचरतायाः आनुमानिकपादे, वैशेषिकनये, वादावल्यां च निरासादिति भावः।

सु०— किमतो यद्येवमवर्तमानोऽपि कालः साक्षिगोचर इत्यत आह **तदिति**।

अनु०— तत्सम्बन्धितया सत्त्वमपि

कालान्तरसम्बन्धितया **सत्त्वम्** अबाध्यत्वम्। न केवलं वर्तमानकालीनबाधाभावोऽनुभववेद्यः, किन्तु सर्वकालगतोऽपीत्यर्थः। तत्कथमित्यत उक्तम् **दृष्टस्येति**।

दृष्टस्य साक्षिगम्।

प्रत्यक्षादिप्रतीतिविषयस्य। प्रत्यक्षादिप्रतीतीनां प्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणादिति भावः।

परि०— 'अपि'पदस्य तत्सम्बन्धितयापीत्यन्वयमुपेत्यार्थमाह **न केवलमिति**। साक्षिगमित्यस्यार्थोऽनुभववेद्य इति। दृष्टपदं ज्ञानमात्रपरमित्युपेत्यार्थमाह **प्रत्यक्षादीति**। 'पश्यार्थैश्चानालोचन' इति ज्ञानमात्रेऽपि दृशेः प्रयोगादिति भावः।

सु०— 'न हि विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वमनन्तर्भाव्य तत्प्रतीतेः प्रामाण्यं शक्यग्रहणम्। यदि प्रतीतिं गृह्णन् साक्षी तत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वात्तद्गृह्णंस्तद्विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं व्यवस्थापयेत् तदा शुक्तिरजतादिप्रतीतेरपि स एव ग्राहक इति तस्या अपि प्रामाण्यं गृह्णीयात्। तथा च तद्विषयस्यापि रजतादेस्त्रैकालिकाबाध्यत्वं सिद्ध्येदि'त्यतो दृष्टशब्दं व्याख्याति **दृढेति**।

अनु०— दृढदृष्टं तु यद्दृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम्।

यन्निर्दोषत्वेनावधृतया प्रतीत्या विषयीकृतं, तदेव **दृष्टम्** इत्युक्तम्। कुतः। इतरस्य सम्मुग्ध(स्य)दृष्टस्य दृष्टाभासत्वात्। मुख्यामुख्ययोश्च मुख्यग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। कृतव्युत्पादनं चैतत्प्राक्।

परि०— **त्रैकालिकाबाध्यत्वमिति**। त्रिकालसम्बन्धी यो बाधः निषेधः तदभावरूपमबाध्यत्वमित्यर्थः। शङ्कते **यदीति**। **त्रैकालिकाबाध्यत्वं** कालत्रयसम्बन्धिनिषेधाप्रतियोगित्वं, व्यवस्थापयेदित्यर्थः। **तुः** अवधारणे। तदित्यध्याहृतेनान्वेतीत्युपेत्याह **तदेवेति**। ननु अस्त्वेवं प्रपञ्चदृष्टिरपि शुक्तिरूप्यदृष्टिरिव किं नेत्यादि चोद्यनिरासायाह **कृतव्युत्पादनं चैतदिति**। 'सत्त्वं चास्यानुभूतित' इत्यादिना 'दृष्टाभासस्ततोऽपरमि'त्यन्ते(त्यने)नोक्तं प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकानां बाधितविषयत्वादिप्रमेयं सर्वं प्रकृत्यधिकरणे 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमि'त्यादेः, 'एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम्। किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तित' इत्यन्तस्यानुव्याख्या-

नरस्य व्याख्यावसर इति भावः। एतेन बाधभावाभावरूपवैधर्म्यान्न स्वप्नादिवद्विश्वमिथ्यात्वमिति 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति सूत्रस्य वर्णकान्तरं दर्शितम्॥ *मिथ्यात्वहेतूनां बाधितविषयत्वोक्तिः॥*

सु०— सत्प्रतिपक्षाणि च दृश्यत्वाद्यनुमानानीत्याशयवानाह **भ्रान्तेरिति।**

अनु०— **भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्य विशेषोऽव्यभिचारवान्।**
तेनाप्यङ्गीकृतः सम्यक् स नः सत्यत्वमेव हि॥

भ्रान्तिविषयत्वेन सम्प्रतिपन्नाच्छुक्तिरजतादिकादित्यर्थः, **संवृतिसत्यस्य** तथात्वेनाभ्युपगतस्य विश्वस्य **विशेषो** वैलक्षण्यम्, **अव्यभिचारवान्** कदाचित्क्वचिदपि सम्प्रतिपन्नमिथ्याभावे अवर्तमानः, **तेन** शून्यवादिना **अपि, सम्यगिति** असन्देहेन। **स एव** विशेषो, **नः** अस्माकं, मते विश्वस्य, **सत्यत्वं** 'साधयिष्यती'ति शेषः। ततः सत्प्रतिपक्षाणि दृश्यत्वाद्यनुमानानीति।

अत्र 'तेनापि सम्यगङ्गीकृतः' इत्यनेन पक्षधर्मता समर्थिता। 'अव्यभिचारवानि'त्यनेन तु व्याप्तिः।

अयमत्र प्रयोगः, 'विश्वं कालत्रयाबाध्यम्, प्रातीतिकविलक्षणत्वात्, व्यतिरेकेण शुक्तिरजत(ादि)वदि'ति।

परि०— भ्रान्तेरित्यादिपदानामर्थमाह **भ्रान्तिविषयत्वेनेत्यादिना। मिथ्या भावे** मिथ्यात्वे। बहुव्रीहिसमासः॥ **कालत्रयाबाध्यमिति।** कालत्रयवर्तिनिषेधाप्रतियोगीत्यर्थः॥ **प्रातीतिकेति।** प्रतिभासमात्रशरीरत्वेनाङ्गीकृतस्वप्न-रज्जुसर्प-शुक्ति-कलधौतादिविलक्षणत्वादित्यर्थः। एतेन प्रातीतिकवैधर्म्यात् स्वप्नादिवन्न मिथ्यात्वं विश्वस्य, किन्तु सत्यत्वमेवेत्यर्थान्तरं सूत्रस्य दर्शितम्॥

सु०— ''ननु च 'शुक्तिरजतादीनां प्राक् शून्यतत्त्वज्ञानाच्छुक्त्यादिज्ञानेनैव निवृत्तिः भवति, प्रपञ्चस्य तु शून्यज्ञानेन कदाचिन्निवृत्तिर्भविष्यती'त्येवं मया प्रातीतिकसांवृतयोः वैलक्षण्यमङ्गीकृतम्, न चेदं विश्वसत्यत्वे भवता हेतूकर्तुं शक्यम्, विरोधात्'' इत्यत आह **विज्ञानादिति।**

अनु०— **विज्ञानाद्व्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा।**
नैव दृष्टा

व्यभिचारः निवृत्तिः। नायं विशेषोऽङ्गीकर्तुं शक्यते, अप्रामाणिकत्वात्। न ह्यप्रामाणिकेन भृङ्गेणाश्वोऽन्यतो वि(शि)शेष्यमाणो दृश्यत इति।

परि०— 'नैव दृष्टे'त्यन्तस्य भावार्थमाह **नायमिति**। प्रपञ्चस्य शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वरूपः ॥

सु०— ननु 'इदं कदाचिद्बाधिष्यते दृश्यत्वाच्छुक्तिरजतादिवदि'त्यनुमानस्य सत्त्वात् कथमत्र प्रमाणाभाव इत्यतः (तस्यो)स्वोक्तं दोषं स्मारयति प्रमेति।

प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः।

या च शङ्क्यते सेत्यर्थः ॥ **स्वविरोधत इति**। स्वविषयस्य स्वस्य च बाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः। अन्यथा व्यभिचारापत्तेः।

यस्य विषयोऽसन्, (यत्) स्वयं च बाध्यं, कथं तत्प्रमाणं भवेत्।

अतोऽस्य विशेषस्याप्रामाणिकत्वेनाङ्गीकर्तुमशक्यत्वे योऽन्यो विशेषः प्रामाणिकः प्रमाणाविरोधी चाङ्गीकर्तव्यः, सोऽस्माकं सत्यत्वे हेतुर्भविष्यतीति। स च प्रमाणगम्यत्वमर्थक्रियाकारित्वं चेति हृदयम्।

परि०— **नन्विदमिति**। विश्वमित्यर्थः। आत्मात्मीयवाचित्वात् स्वपदस्यार्थद्वयमाह **स्वविषयस्य स्वस्य चेति**। बाध्यत्वरूपस्वविषयस्य दृश्यत्वरूपस्वस्य च दृश्यत्वेन बाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। हेतुसाध्ययोर्दृश्यत्वेऽपि बाध्यत्वाभावे इत्यर्थः। अस्तु बाध्यत्वं साध्यहेत्वोरित्यत आह **यस्येति** ॥ **बाध्यमिति**। असदित्यर्थः। बाधासिद्धयोः प्राप्तेरिति भावः। **अतोऽस्येति**। शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः।

सु०— ननु तर्ह्येवमेव कुतो नोच्यते। तथोच्यमाने 'प्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वम्, अर्थक्रियायाः सत्त्वम्, असति तदभावः' इत्यादि बहु संविधेयं स्यात्। लाघवार्थं त्वेवमुक्तम्। तदपि यथावसरमुपपादितमेव।

परि०— **यथाऽवसरमिति**। 'व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि। बाध्यं नार्थक्रियाकारी'त्यादिप्रकृतिनयानुव्याख्यानावसर इति भावः ॥ ***दृश्यत्वादिमिथ्यात्वहेतूनां प्रतिपक्षोक्तिः ॥***

सु०— यद्वा प्रपञ्चस्याबाध्यत्वे परिशेषप्रमाणमनेनोक्तम्। तथा हि। जगतो बाध्यत्वमबाध्यत्वं च प्रसक्तम्, तृतीयप्रकाराभावात्। बाध्यत्वं च प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञानेन, अन्येन वा। तत्राद्यं वादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगतम्। द्वितीयं तु प्रमाणाभावनिरस्तम्। परिशेषादबाध्यत्वमेव सिद्ध्यतीति।

परि०— **अनेनोक्तमिति**। 'भ्रान्तेरि'त्यादिश्लोकद्वयेनेत्यर्थः। तत्राद्यश्लोकतात्पर्यं **तत्राद्यमिति**। वादिना शून्यत्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्य, प्रतिवादिना केनापि निवर्त्यत्वाभावस्योपगमादिति भावः। द्वितीयश्लोकतात्पर्यं **द्वितीयं त्विति**।

सु०— अथवा व्यापकानुपलब्धिलिङ्कमनुमानम् (अनेन) एतेन श्लोकद्वयेनोक्तम्। बाध्यत्वं हि प्रसिद्धपदार्थतदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेन व्याप्तम्। तच्च व्यापकमनभ्युपगम-प्रमाणाभावाभ्यां जगतो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं बाध्यत्वमपि व्यावर्तयतीति।

परि०— तच्चेत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यं अनभ्युपगमेति। वादिप्रतिवाद्यनभ्युपगमेत्यर्थः॥ *विश्ववाध्यत्वे परिशेषाद्युक्तिः॥ मिथ्यात्वानुमानिरासः॥*

सु०— एवं प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानानि निराकृत्येदानीं तदनुग्राहकत्वेन, सत्यत्वप्रत्य-क्षस्य प्रतिकूलत्वेन च, परोत्प्रेक्षितं तर्कमपि निराकर्तुमाशङ्कते भेद इति।

अनु०— **भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि।**
अन्योन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यत्

आदिपदेन विशेषणप्रतियोगिनोर्ग्रहणम्। **यदि** गृह्यत इति शेषः। 'तर्हीं'ति च।

अयमर्थः। यदि प्रपञ्चो सांवृतो न स्यात् तदा प्रत्यक्षोऽप्यसौ न स्यात्। तथा हि। अनेकभेदभिन्नो हि प्रपञ्च इष्यते; भेदस्य चाप्रत्यक्षतायां सोऽप्यप्रत्यक्ष एव, विना भेदेन तत्प्रतीतावद्वितीयशून्यप्रतीत्यापत्तेः, न च भेदप्रतीतिरुपपद्यते। भेदो हि प्रतीयमानो घटपटौ भिन्नाविति घटपटयोर्विशेषणतया, घटपटयोर्भेद इति ताभ्यां विशेष्यतया वा प्रत्येतव्यः; भेद इत्येव प्रतीतेरभावात्। यद्वा घटात्पटो भिन्न इति, घटात्पटस्य भेद इति वा घटप्रतियोगितया पटधर्मिकतया च भेदग्रहणमेष्टव्यम्॥ तत्रोभयत्राप्यन्योन्याश्रयत्वम्। विशेष्ययोर्घटपटयो-र्ज्ञाने सति हि तद्विशेषणतया भेदो ज्ञातव्यः, न हि देवदत्तादर्शने दण्डस्य तद्विशेषणतया दर्शनं युज्यते। विशेष्यज्ञानं च भेदापेक्षम्, न हि भेदाप्रतीतौ घटपटाविति द्वित्वविशिष्टार्थप्रतीतिः सम्भवति। एवं विशेष्यतया भेदप्रतीतावपि द्रष्टव्यम्॥ तथा धर्मिप्रतियोगिज्ञाने सति भेदज्ञानं, तन्निरूप्यत्वात्; भेदज्ञा(न एव)ने सति च धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानम्। न हि भेदाग्रहे धर्मिप्रति-योगिभावोऽवगन्तुं शक्यते, तथात्वे घटाद्घटस्य भेद(इत्यपि)प्रतीतिः स्यात्। न च परस्परा-श्रयाणि कार्याणि सम्भवन्ति।

अतो वास्तवत्वे भेदस्य प्रतीत्यनुपपत्तौ प्रपञ्चस्यापि तदापत्तेरविचारितरमणीयः संवृतिमय एवायमङ्गीकरणीय इति।

परि०— भेदग्रहानुपपत्तिशङ्का प्रकृतानुपयुक्तेत्यत आह **अयमर्थ** इति। भेदो द्वित्वादिरिव व्यासज्यवृत्तिरिति मतेनादिपदेनोक्तं तावदाह **घटपटौ भिन्नाविति**। भेदेन युक्तावित्यर्थः। मूलोपात्तमाह **घटपटयोरिति**। युगधर्मो नेति

मतेनादिपदोक्तं मूलोपात्तं च क्रमेणाह **यद्वा घटादिति** ॥ **विशेष्यज्ञानं च भेदापेक्षमिति** । विशेष्यत्वेन ज्ञानं चान्योन्यं भेदाज्ञानापेक्षमित्यर्थः । धर्मिप्रतियोगितया च ज्ञाने सतीत्यर्थः ॥ **तदापत्तेरिति** । प्रतीत्यनुपपत्त्यापत्तेरित्यर्थः । प्रागुक्तरीत्येति भावः ।

सु०— निराकरोति **नेति** ।

अनु०— **न तत् ।**

यदुक्तं भेदस्य दुर्ग्राह्यत्वं तत् नास्तीत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह **स्वरूपमिति** ।

स्वरूपं वस्तुनो भेदो

यत् यस्मात् भेदो **वस्तुनः स्वरूपं** तस्मात्, तस्य वस्तुनो ग्र(हे)हणे सति पश्चाद्भेदग्रह इति नास्ति, किन्तु वस्तुग्रह एव भेदग्रहः । तथा च क्वान्योन्याश्रयत्वं येन भेदो दुर्ग्रहः स्यादिति ।

भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं कुत इति चेत् । यो हि भेदमेव नाङ्गीकुर्यात्, किं तस्यार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया । यस्तु भेदमङ्गीकृत्य तस्य वस्तुस्वरूपत्वं नाभ्युपैति तं प्रत्याह **यदिति** ।

यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः ।

यस्माद्वस्तुनो **ग्रहे तस्य** भेदस्य **अग्रहः** नास्ति तस्मात् भेदो वस्तुनः स्वरूपमिति सम्बन्धः ।

अयमत्र प्रयोगः । विमतो भेदो घटस्वरूपं भवितुमर्हति घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वरहितत्वात् घटस्वरूपवदेवेति ।

परि०— **किं तस्येति** । भेदे धर्मिस्वरूपत्वास्वरूपत्वचिन्तयेति योज्यम् । तत्र दृष्टान्तः **आर्द्रकेत्यादि** । आर्द्रकम् लशुनादि । तद्विक्रेतुः । वहित्रं नाम अनघ्र्यनिकवस्त्वादानोपायरूपा समुद्रयानभूता नौरुच्यते इति, स्वस्य धनिकयोग्यवस्तुचिन्तया किमपि फलं यथा नास्ति तथेति भावः ।

सु०— यदि अत्र तस्य ग्रहे गृह्यमाणत्वादित्येवोच्येत तदा घटपटाविति घटज्ञानेन ज्ञायमानेन पटेनानैकान्तिकत्वं स्यात् । तदर्थं 'तस्य ग्रहेऽग्रहो ने'त्युक्तम् । न हि घटग्रहे गृह्यमाणोऽपि पटो घटग्रहे सर्वथा गृह्यत एवेति नियमोऽस्ति । यज्ज्ञाने यत्सर्वथोपलभ्यते तत्तत्स्वरूपमिति व्याप्तावुच्यमानायां दण्डिज्ञाने दण्डोऽप्यवश्यं स्फुरत्येव, न चासौ दण्डिनः स्वरूपमित्यतो विशेषनिष्ठैव व्याप्तिरभिधातव्या ।

परि०— नञ्द्वयेन नियमलाभ इति भावेनाह **सर्वथा गृह्यत एवेति नियमोऽस्तीति**। **विशेषनिष्ठेवेति**। यद्घटे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणत्वरहितं तत्तदभिन्नं यथा घट(स्व)स्य रूपम्। एवं, भेदः घटस्वरूपम्, घटे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणत्वरहितत्वादित्येवं विशिष्य विशिष्यैव प्रयोगव्याप्ती ध्येये इति भावः।

सु०— किञ्च विशिष्टं नाम विशेषणसम्बन्धनिमित्तो विशेष्यस्याकारभेद इति पक्षे न विशिष्टप्रत्यये विशेषणस्फुरणमस्ति, किन्नाम विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानकारणम्, आशुभावाच्च न क्रमो लक्ष्यते। यद्वा घटभेदौ पक्षीकृत्य नियमेनान्यतरप्रतीतावन्यतरस्य स्फुरणेन अन्योन्याभिन्नत्वं साध्यम्, न हि दण्डिप्रतीतौ दण्ड(स्य)स्फुरणेऽपि, दण्डप्रतीतौ सर्वथा दण्डि(नः)स्फुरणमस्तीति।

परि०— सामान्यव्याप्तावपि न दोष इति भावेनाह **किञ्चेति**। ननूभयत्रानैकान्तिकत्वाभावसाम्येऽपि सामान्यव्याप्तिरेवादौ कुतो नाभिधीयत इत्यत आह **आशुभावाच्चेति**। आशु = शीघ्रं धर्मिस्वरूपस्य भेदस्य भावात् = ज्ञानात् स्फुरणादिति यावत्। सर्वमतसाधारण्येनाह **यद्वेति**।

सु०— भवेदेतद्यदि भेदो वस्तुग्रह एव गृह्येत। न चैवम्। किन्नाम वस्तुप्रतीत्युत्तरकालमेव। निर्विकल्पके (हि) च प्रत्यये वस्तुमात्रमवभासते, भेदस्तु वस्तुदर्शनोत्तरकालं प्रतियोगिस्मरणे सत्यवभासते, यथा सादृश्यमभावश्चेत्यत आह अन्यथेति।

अनु०—　　अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते।

यदि भेदो वस्तुप्रतीतौ न प्रतीयेत तदा अस्य अमुना भेद इत्युत्तरकालं सविकल्पक-(वि)ज्ञानमपि न जायेत। तथा च, तथा व्यवहारोऽपि न स्यात्। अस्यामुनेति (हि) धर्मि-प्रतियोगितया वस्तुद्वयमुद्दिश्य भेदो ज्ञायते। न चागृहीतभेदं तथोद्देष्टुं शक्यते, एकस्मिन्नपि तत्प्रसङ्गात्। भेदसत्तामात्रेण तदुपपत्तिरिति चेत् (न) दूरस्थवनस्पत्योरभेदप्रत्ययाभावप्रसङ्गात्। दोषात्तत्र तथेति चेन्न, भेदस्य स्वरूपसत्तयैवोपयोगे दोषस्याकिञ्चित्करत्वादिति।

परि०— **निर्विकल्पके हीति**। भेदाद्यग्रहमात्रेण **निर्विकल्पक** इत्याद्युक्तिः। घटत्वपटत्वादिप्रकारके घटपटादिज्ञाने इत्यर्थः। **वस्तुमात्रमिति**। **मात्र**पदेन भेदादि व्यावर्त्यते। न तु तन्निष्ठघटत्वादिधर्मोऽपीति ज्ञेयम्॥ **सविकल्पक(वि)ज्ञानमपीति**। धर्मिप्रतियोगिकोल्लेखिभेदविषयकज्ञानमपीत्यर्थः। वक्तुं न शक्यत इत्युक्तेराह **तथा च, तथा व्यवहारोऽपीति**॥ **उद्दिश्येति**। निरूप्येत्यर्थः। वस्तुद्वयसम्बन्धितयेति यावत्॥ **दोषादिति**। दूरस्थत्वदोषादित्यर्थः॥ **उपयोग इति**। ऐक्यप्रत्ययप्रतिबन्धादिकार्यकारित्व इत्यर्थः।

सु०— "न केवलं वस्तुदर्शने भेदस्फुरणमनभ्युपगच्छतः 'अस्यामुना भेद' इति पश्चात्कालीनं सविकल्पकज्ञानं तथा व्यवहारश्च नोपपद्यते, किं तर्हि" इत्यत आह अगृहीत इति।

अनु०— अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः ।
स्यात्

यदि घटदर्शनेऽपि तद्भेदो न दृष्टस्तद(ऽऽ)नन्तरं स्मर्यमाणो गृह्यमाणो वा प्रतियोगी पटोऽपि विना भेदेनोपलब्धव्यः । भेदादर्शने चावश्यमभेदज्ञानं स्यात् । तथा चोत्तरकालं **स्वस्मात्** स्वयं भिन्न इति सविकल्पको **भेदग्रहः स्यादिति** ।

अस्त्वेवमित्यत आह **प्रतीतीति** ।

प्रतीतिविरोधाच्च

चशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः ।

'पटाद्घटो भिन्न' इत्येव हि सविकल्पिका प्रतीतिरनुभूयते, न जातु 'स्वस्मात्स्वयं भिन्न' इति, अतः; **प्रतीतिविरोधात्** 'एवंविधः सविकल्पकग्रहो नाङ्गीकर्तुमुचित' इति शेषः ।

किञ्च यदि 'स्वस्मात् स्वयं भिन्न' इति सविकल्पको भेदग्रहः स्यात्, तदा कदाचित् तथाविधो वाग्व्यवहारोऽपि स्यात्, न चैवमित्याह **न हीति** ।

न हि कश्चित्तथा वदेत् ।

एतेन 'किमेकप्रतीतिविरोधः, उत सर्वप्रतीतिविरोधः । नाद्यो व्यभिचारात् । न द्वितीयः असिद्धेः' इत्यपि परास्तम्, कदाऽपि कस्यचिदपि तथा व्यवहाराभावेन विपरीतव्यवहारेण च सर्वप्रतीतिसिद्धेरिति । अतो वस्तुप्रतीतावेव भेदस्य स्फुरणात् तत्स्वरूपत्वमेवेति ।

परि०— चशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्ध इति । 'न ही'त्युत्तरवाक्य इत्यर्थः । तदाह **किञ्च यदीति** ॥ *भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे वस्तुग्रहे भेदाग्रहाभावरूपप्रमाणोक्तिः ॥*

सु०— नन्वेवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेन तत्प्रतीतिभेदाभावादितरेतरसापेक्षत्वस्य सुतरामभावान्नान्योन्याश्रयत्वमित्युक्तम् । तत्र किं भेदो धर्मिणः स्वरूपम्, उत प्रतियोगिनोऽपि । न तावद् द्वितीयः, एकस्यैव भेदस्योभयस्वरूपत्वेऽद्वैतप्रसङ्गात् । आद्ये तु यद्यपि धर्मिज्ञान-भेदज्ञानयोर्नान्योन्याश्रयत्वं तथाऽपि प्रतियोगिज्ञानापेक्षयाऽन्योन्याश्रयत्वं कथं परिहरणीयम् ॥ मैवम् । भेदस्य स्वरूपतो ज्ञाने प्रतियोगिविशेषज्ञानानपेक्षणात्, प्रतियोगिस्वरूपज्ञाने चैतद्भेद-ज्ञानानपेक्षणात् ।

परि०— धर्मिण इति । पटस्येत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिनोऽपीति** । घटस्येत्यर्थः ॥ **अद्वैतेति** । घटपटयोरभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । घटाभिन्नभेदस्वरूपत्वात् पटस्य यत् यदभिन्नवस्त्वभिन्नं तत् तदभिन्नं यथा घटाभिन्नपृथुबुध्नोदराकाराभिन्नघटस्वरूपं घटभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ **प्रतियोगिज्ञानापेक्षयेति** । प्रतियोगिज्ञाने सति धर्म्यभिन्नभेदज्ञानम् । तज्ज्ञाने घटादेः प्रतियोगित्वेन ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **प्रतियोगिविशेषेति** । प्रतियोगिसामान्यज्ञानापेक्षा त्वस्त्येव । तच्च ज्ञानं 'सर्वं सामान्यतो यस्मात् सर्वैरेवानुभूयत' इत्युक्तेरस्त्येव सर्वप्राणिनामिति भावः ॥ **एतद्भेदेति** । धर्मिस्वरूपभेदभेदेत्यर्थः । यद्वा धर्मिप्रतियोगिकत्वेन धर्मिनिरूपितभेदज्ञानेत्यर्थः ॥

सु०— अस्तु तर्हि विशेषज्ञानेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तद्धि घटात्पटो भिन्न इत्युत्पद्यते । तत्र धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य वा प्रतियोगिता, अन्यथा वा । न तावद् द्वितीयः, स्वतोऽपि भेदप्रतीत्यापत्तेः । आद्ये प्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतीतौ धर्मिणः प्रतियोगितायां स एव न्यायः । तथा च पटाद्घटस्य भेदप्रतीतौ घटात्पटस्य भेदप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति । मैवम् । वस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोः प्रतीतयोः सतोरसति सादृश्यादौ प्रतिबन्धके अन्योन्यप्रतियोगिकतया विशिष्टभेदप्रतीतौ बाधकाभावादिति ।

परि०— स एव न्याय इति । धर्मिणः सकाशाद्भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगिता अन्यथा वा । न द्वितीयः । स्वतोऽपीत्युक्तदोषादिति न्याय इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । भेदेन प्रतिपन्नप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थः ॥ ***स्वमते भेदबुद्धावन्योन्याश्रयत्वपरिहारः ॥***

सु०— एवं स्वमतेन भेदप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वं परिहृत्य भिन्नभेदवादिनां परिहारमाह धर्मित्वेति ।

अनु०— धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युगपद्यदि ।
विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥

उपलक्षणं चैतत् । धर्मिप्रतियोगिनौ चे(त्यपि)ति द्रष्टव्यम् ॥ तद्भावो विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च । अत्र विशेषणविशेष्ययोरन्यतरत्वाद्भेदस्य पृथग्ग्रहणाभावः ॥

अयमर्थः । किं निर्विकल्पकप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वमुच्यते उत सविकल्पकप्रतीतौ ।

नाद्यः । तत्र धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्य भेदयोर्वा युगप(दुभय)दवभासनात् । तथा विशेषण(विशेष्य)भूत(भाव)योर्घटपटयोर्भेदस्य च तद्भावयोश्च युगपत्प्रतीतेः । युगपदेव सर्वस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वात्, दर्शनयोग्यत्वाच्च ।

ननु धर्मिप्रतियोगिनोर्विशेषणविशेष्ययोः (च) तद्भावोऽपरो भिन्नभेदवादिभिर्नेष्यते, तत्कथमेतत्। मैवम्। भूषणकारादिभिस्तस्याङ्गीकृतत्वात्। तेषामेव चायं परिहार इति।

ननु 'यत्र प्रतियोगी पश्चात्प्रतीयते तत्र युगपदवभासो नास्ती'ति तद्दृष्टान्तेन सर्वत्राप्येवमनुमीयत इति चेन्न, असन्निहितवत् सन्निहितस्याप्यज्ञानसाधने प्रतीतिविरोधात्। यत्र (च) प्रतियोगी न सन्निहितस्तत्रापि धर्मिधर्मित्वभेदानां तावद्युगपत्प्रतीतिर्नानुपपन्ना। तदिदमुक्तं **को विरोध इति**।

को विरोधः

द्वितीयं निराकरोति **स्वरूपेणेति**।

स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु।
अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ॥

अस्यामुष्मादिति उपलक्षणम्। 'अनयोर्भेदो', 'भिन्नाविमावि'त्यपि ग्राह्यम्। निर्विकल्पकप्रतीतार्थानामन्योन्यवैशिष्ट्यमात्रं सविकल्पकज्ञानेऽवभासते नाधिकमिति न तत्रापीतरेतराश्रयत्वमिति। तथा(चा)हुर्भिन्नभेदवादिनः, 'एकस्यामेव निर्विकल्पिकायां संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदवभासने सति तत्रैकं भेदिनमव(धिंकृत्वै)धीकृत्यैतस्मादयं भिन्न इति सविकल्पकबोधोदया(त्कथम)न्न व्यतिरिक्तभेदपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वमि'ति।

परि०— अत्रेति। 'विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चेत्यत्र भेद इति भेदस्य पृथगनुक्तिरित्यर्थः। अस्फुटत्वादाह **अयमर्थ इति** ॥ **निर्विकल्पकेति**। धर्मित्वप्रतियोगित्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिप्रतीतावित्यर्थः ॥ न तु सर्वथा निष्प्रकारकेति घटपटत्वादिप्रकारकत्वात् तस्येति ज्ञेयम् ॥ **सविकल्पकेति**। धर्मित्वाद्युल्लेखिज्ञान इत्यर्थः ॥ **तत्रेति**। धर्मित्वाद्यप्रकारकतया निर्विकल्पकत्वेनाभिमतप्रतीतावित्यर्थः ॥ **धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोरिति**। घटत्वेन पटत्वेन घटपटस्वरूपयोस्तद्भावयोर्धर्मिप्रतियोगित्वयोरित्यर्थः। घटपटयोर्भेद इति प्रतीतिमुपेत्य वा घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतिमुपेत्य वा तद्भेदस्येति। घटात्पटो भिन्नः पटाद्घटो भिन्न इति प्रतीतिमुपेत्याह **भेदयोर्वेति** ॥ **विशेषणविशेष्यभूतयोरिति**। घटपटयोर्भेद इत्यत्र विशेषणभूतयोर्घटपटौ भिन्नावित्यत्र विशेष्यभूतयोरित्यर्थः ॥ **भेदस्य चेति**। विशेष्यभूतस्य विशेषणभूतस्य चेति योज्यम् ॥ **तद्भावयोरिति**। विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरित्यर्थः। सन्निहितघटपटाद्याशयेनाह **युगपदेव सर्वस्येति**। सन्निकर्षश्च परमते यथायोगं ध्येयः। असन्निधानस्थलाभिप्रायेण शङ्कते **ननु यत्रेति**।

सु०— ननु 'किमर्थमयं परमतोपन्यासः। भेदपार्थक्यमन्तरेण विशेषप्रतीतावस्माकमप्ययमे(प्येवमे)व परिहार इति ज्ञापनार्थम्। तर्हीदमेव वाक्यं तथा व्याख्यायताम्।' नै(चै)वं

शक्य(ङ्क्य)म्, 'तद्भेदश्चे'ति पृथग्भेदग्रहणविरोधात् । विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपि न धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भिद्यत इति वैशेषिकपरीक्षायामुक्तम् । अतो नात्र व्युत्पादनमपि कृतमिति ।

परि०— भेदपार्थक्यमिति । भेदस्य पार्थक्यं भेदपार्थक्यम् । 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादि'ति निर्देशवत् साधुत्वमस्य ध्येयम् । तेन 'पूरणगुणे'ति न निषेधः शङ्क्यः ॥ **विशेषेति** । भेदो धर्मिविशेषो न धर्मिमात्रमित्युपगमेन धर्मिविशेषप्रतीतावित्यर्थः ॥ **इदमेवेति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वेत्यादिमूलवाक्यं विशेषपरत्वेन व्याख्यायतामित्यर्थः । 'तद्भेदश्चे'ति विभज्यानुवादः कृतः । तेनैकवचनोपपत्तिः । नैवं शङ्क्यमित्यत्रान्यदपि ज्ञापकमाह **विशेषणेति** । धर्मिप्रतियोगित्वतद्भेदानां तदुपलक्षितधर्मिप्रतियोगिनोश्च पूर्वार्धे ग्रहणेनैव पूर्तौ 'विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चे'त्युत्तरार्धे विशेषणविशेष्यत्वेन धर्मिप्रतियोगिनोरुक्तिर्व्यर्था । धर्मिप्रतियोगित्वरूपप्रकाराद्विशेषणविशेष्यभावरूपप्रकारो न भिद्यत इति वैशेषिकनये 'अनयोर्भेद इत्यपि । इतोऽमुष्यामुतोऽप्यस्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिक' इति ग्रन्थेन प्रागेवोक्त्या पूर्वार्धोक्तानां ग्रहणेनैवोत्तरार्धोक्तग्रहणसम्भवात् तेन ज्ञायते नैवं शक्यमितीत्यर्थः ॥ **अतो नात्रेति** । विशेषणविशेष्यभावस्येति योज्यम् । धर्मिप्रतियोगित्वविशेषणविशेष्यत्वयोः अभेदादेव, अनयोर्भेद इति, इमौ भिन्नावित्यपि, व्युत्पादनमपि न कृतमित्यर्थः । 'अस्यामुष्मादि'ति पुनरुक्त्यैव तल्लाभात् । अन्यथा 'अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते' इति धर्मि-प्रयोगित्वव्युत्पादनवदनयोर्भेद इति, इमौ भिन्नाविति, विशेषेणैव (गृह्यत इति) विशेषणविशेष्यभावव्युत्पादनं च कुर्यात् । तथा स्वमतसमाधावपि पूर्वत्रेति वक्तुं न शक्यत इत्यत्र अनयोर्भेद इतीमौ भिन्नाविति च वक्तुं न शक्यत इति व्युत्पादनं कुर्यात् । स्वमतसमाधौ परमतसमाधौ चोभयत्र तद्व्युत्पादनं वा अभेदादेव धर्मित्वप्रतियोगित्वव्युत्पादन-मात्रमेव कृतम्, अतो न न्यूनतापि शङ्कनीयेति भावः ॥ ***भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽप्यन्योन्याश्रयत्वोद्धारः ॥***

सु०— एवमापादकानभ्युपगमेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गं निराकृत्येदानीं दूषणान्तरं प्रति-जानीते किञ्चेति ।

अनु०— किञ्च

अन्यच्चेत्यर्थः ॥ कथमिति चेत् । किमत्र यदि धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षया भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादि(त्या)त्येवापाद्यते, किंवा यदि भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादिति ।

परि०— एवमापादकानभ्युपगमेनेति । भेदज्ञानस्य धर्म्यादिज्ञानाधीनत्वेऽन्योन्याश्रय इति परोक्ततर्के यदापादकं तदनभ्युपगमेनेत्यर्थः । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे तदस्वरूपत्वे युगपज्ज्ञानस्योक्त्याऽन्याधीनत्वानभ्युप-गमादिति भावः ॥ **कथमिदमिति** । 'धर्म्यादिभेदग्रहणादि'त्यनेन धर्म्यादिभेदग्रहणेत्यादिकमभिधेयं कथं लभ्यत इत्यर्थः । धर्म्यादीत्यत्र आदिपदमावर्तते । **धर्म्यादीति** प्रथममादिपदं प्रतियोगिपरम् । द्वितीयं कारणपरम् । **धर्म्यादीति** धर्म्यादिग्रहणलक्षकम् । तथा च धर्मिप्रतियोगिग्रहणमादिकारणं यस्य भेदग्रहणस्य तद्धर्म्यादीत्युक्तार्थलाभ इत्याह

धर्म्यादिपदस्येति । ऐकपद्यमपि समासप्रयोजनमित्युपेत्य **पदस्येत्ये**कवचनोक्तिः ॥ **कारणार्थस्येति ।** कारकार्थत्वेनेत्यर्थः । 'अन्योन्यसंश्रय' इत्यनन्तरं शेषमाह **तदेतदिति** ॥ **इदमिति ।** अन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । 'अनेन च' इत्यस्य विवरणम् **इत्यापादनेनेति ।** लब्धं भवेदित्यन्वयः ॥ **तथा चेति ।** भेदग्रहो दुश्शक इति भेदाप्रतीतिं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाते च भेद इति भेदप्रतीत्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः ।

सु०— आद्ये दोषमाह **भेद इति ।**

भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति ।
धर्म्यादिभेदग्रहणात् तेनोक्तोऽन्योन्यसंश्रयः ॥

कथम् इत्याक्षेपे । **परिपृच्छति** इति मृदूक्तिः, आक्षिपतीति यावत् । **धर्म्यादिभेदग्रहणात्** धर्म्यादिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणात् । कथमिदं लभ्यते । धर्म्यादिपदस्य तद्ग्रहणोपलक्षणत्वात् । आदिपदस्य च कारणार्थस्याऽऽवृत्तेः । तदेतत्परस्परं व्याहतमिति शेषः । तथा हि । भेदो दुर्ग्रह इति प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये हीदमुच्यते । अनेन च यदि भेदो धर्म्यादिप्रतीतिमपेक्ष्य प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तथा च न प्रतीयेतेत्यापादनेन प्रतीयते चातो न धर्म्यादिग्रहणापेक्षा तत्प्रतीतिरिति लब्धं भवेत् । तथा च 'भेदो दुर्ग्रहः', 'प्रतीयते च' इत्येतयोः कथं न पूर्वोत्तरविरोध इति ।

द्वितीये पृच्छामः, 'किं परेण क्वापि भेदो न गृहीतः, किंवा क्वचिद्गृहीतः' इति ।

आद्यं दूषयति **अन्यत्वेति ।**

अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंश्रयः ।

यद्यन्यत्वं क्वापि न गृहीतं तदाऽन्योन्याश्रयत्वापादनमेव न शक्यम्, निराश्रयत्वात् । तद्धि प्रतीतयोर्द्वयोः कार्यकारणभावाश्रयणे सत्यापाद्यते । अन्ततो वादिप्रतिवादिनोः दूष्यदूषकयोरापाद्यापादकयोर्भेदाग्रहेऽनुत्थानमेवापादनस्य ।

द्वितीयं दूषयति **अन्यत्वमिति ।**

अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंश्रयः ।

सिद्धं प्रतीतम् । अन्योन्याश्रयत्वे हि भेदप्रतीतिरेव न स्यात् । न ह्यन्योन्याश्रयाणि कार्याणि क्वापि दृष्टानि प्रकल्प्यन्ते । तथा चास्ति चेद्भेदप्रतीतिः नूनमाभासभूतमेवेदमन्योन्याश्रयत्वमप्रतिबन्धकत्वादिति ।

अस्ति भेदप्रतीतिः सा न प्रमेति तु तात्पर्यमिति चेन्न। किमन्योन्याश्रयत्वमन्योन्योत्पादं प्रतिबध्नातीति मतं, किंवा तद्धर्मम्। आद्ये कथमप्रमाऽपि भेदप्रतीतिरुत्पद्यते। न द्वितीयः, अन्ययोरन्योन्याश्रयत्वमन्यत्तु लुप्यत इत्यस्यान्यायत्वात्। सांवृती प्रतिपत्ति(तीति)रिति चेत्; तत्किं पटः सांवृत इति, येभ्यस्तन्तुभ्यो जातस्तेषामेव कारणं भ(व)विष्यतीति।

परि०— निराश्रयत्वं व्यनक्ति तद्धीति। अन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः॥ तद्धर्मम्। प्रमा(ण)त्वादिरूप-मित्यर्थः। नन्वन्योन्याश्रयत्वमुत्पत्तिप्रतिबन्धकं सदपि सांवृतप्रतीतेर्न प्रतिबन्धकमिति भावेन शङ्कते सांवृतीति। संवृतिकार्येत्यर्थः। निराह तत्किमिति। काकुरयं किंशब्दः॥ इतीति। इतिकृत्वेत्यर्थः।

सु०— नन्वनेनास्य तर्कस्य किं दूषणमुक्तं स्यादित्यत आह एतादृशस्येति।

अनु०— एतादृशस्य वक्तारावुभौ जात्युत्तराकरौ।
मायी माध्यमिकश्चैव

परि०— 'एतादृशे'तिपदस्वारस्यं वक्तुमाह न केवलमिति॥

सु०— न केवलमेतज्जात्युत्तरं किन्तु यदन्यदपि तदीयं वचनम्।

तथा हि। भेदस्यापि भेदान्तरभेद्यत्वेऽनवस्थेति।

परि०— भेदान्तरेति। भेदभेदिनिरूपितभेदान्तरेत्यर्थः। 'अनवस्थे'त्यनन्तरं 'अन्यथा वस्त्वेवास्ति न भेद अस्मात्' इति योज्यम्। तथा चोभयथाऽपि न भिन्नत्वं विश्वस्येति भावः॥

सु०— तथा भिन्ने भेदनिवेशश्चेत्तेनैव भेदेन भिन्नतायामात्माश्रयत्वं, भेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था। अभिन्ने भेदनिवेशश्चेत्स्वतोऽपि पटस्य भेदापत्तिरिति।

तथा न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव दृश्यते, 'भेद इत्येव प्रतीतेः' अननुभवात्। वस्तुनोऽपि प्रतीतौ; न तावद्भेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिः, उक्तदोषात्; नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विका भेदप्रतीतिः, अभेदेन प्रतीते भेदप्रतीतावतिप्रसक्तेः; न च युगपत्, भेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतेः कारणत्वेन यौगपद्या-योगात्। न च प्रकारान्तरमस्तीति।

परि०— भेदेति। भेदधीपूर्वकमित्यर्थः॥ उक्तदोषादिति। भेद इत्येव प्रतीतेरननुभवादित्युक्तेरित्यर्थः॥ अभेदेनेति। वस्तुधीपूर्विका भेदधीश्चेद्भेदप्रतीतेः पूर्वं वस्तु अभेदेन प्रतीयत इति वाच्यम्। भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुबुद्धेरभावात्। तथा चाभेदेन प्रतीते वस्तुनि भेदधीश्चेत्स्वस्मादपि स्वस्य भेदधीप्रसङ्ग इत्यर्थः।

सु०— तथा सत्तावत्कारणं वा, कारणे सत्ता वा । आद्ये कारणस्यासत्त्वम् । द्वितीयेऽसत एव कारणत्वमित्यादि ।

परि०— **सत्तावदिति** मतुप् । सत्ताविशिष्टे कारणत्वं वा कारणत्वविशिष्टे सत्ता वेत्यर्थः । 'अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं सदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः' इत्युक्तेरिति भावः ।

सु०— तत्सर्वं जात्युत्तरमिति ज्ञापयितुम् 'एतादृशस्ये'त्युक्तम्; सर्वस्यापि स्वव्याघातकत्वात्, भेदस्य सत्तायाश्च स्वरूपातिरिक्तयोरयुक्तयोः [(क्तायाः) (क्ततायाः) अयुक्तायाः)] एवाङ्गीकरणाच्च ।

परि०— कथं तत्सर्वं जात्युत्तरमित्यत आह **सर्वस्यापीति** । भेदस्य दुर्ग्रहत्वं प्रतिज्ञाय तत्प्रतीतौ यदन्योन्याश्रयत्वमुक्तं तत्तावद्व्याहतमिति 'किञ्च भेद' इत्यादिव्याख्यावसरे व्यक्तमुक्तम् । यदपि भेदस्यापीत्यनेनानवस्थापादनं तत्रापि परेण वादिप्रतिवादिनोर्दूष्यदूषणयोराषाद्यापादकयोर्भेदस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वेनानवस्थात्माश्रयत्वादिदोषाणां साम्यात्स्वव्याहतिर्व्यक्तैव ।

यदपि सत्तावदित्यादिनोक्तं तदपि 'नान्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्तत' इति न्यायामृतोक्तदिशा सत्ताविशिष्टस्य वाऽधिष्ठानत्वं तदविशिष्टस्य वाऽधिष्ठानत्वमिति त्वदुक्तविकल्पदोषयोर्जगदुपादानकारणतया जगदारोपाधिष्ठानतया वाऽङ्गीकृतशून्यतत्त्वेऽपि सुवचत्वेन शून्यस्य सद्रूपस्यापि कारणत्वाधिष्ठानत्वयोरनापत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा(हि) सत्त्वविशि(ष्टस्य का-)ष्टे कारणत्वमुत तद्रहित(स्येति) इति विकल्पदोषयोः साम्येन सत एव कारणत्वमित्यपि सुवचत्वात् स्फुटैव व्याहतिः । तथा च सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरित्युक्तजातिलक्षणे साधारणासाधारणरूपद्विविधसामर्थ्यमध्ये स्वव्याहतिरूपसाधारणसामर्थ्याक्रान्तत्वात् जात्युत्तरमेवेदमिति भावः । असाधारणसामर्थ्यं च युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिक्यमविषयवृत्तित्वं चेति त्रिविधम् । तन्मध्ये द्वितीयमप्यस्तीत्याह **भेदस्य सत्तायाश्चेत्यादि** ।

सु०— कतमेयं जातिरिति चेन्न; सामान्यलक्षणसद्भावेऽस्य निर्बन्धस्य व्यर्थत्वात्, अहेतुप्रसङ्गनित्यसमास्वन्तर्भावाच्च ।

परि०— ननु साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदभिन्नासु चतुर्विंशतिजातिषु मध्ये क्वान्तर्भावोऽस्येति पृच्छति **कतमेति** ॥ **अहेतुप्रसङ्गनित्यसमास्विति** । समपदं प्रत्येकमन्वेति । यदि धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षया भेदः प्रतीयते तदा अन्योन्याश्रयमि(तिआद्यापा)त्यापादने तु 'यद्धर्म्यादिबुद्धेरहेतुत्वचोदनम् । तथा 'न तावत्प्रत्यक्षेणे'त्यादिना यद्वस्तुप्रतीतेर्भेदधीरूपसाध्यं प्रति पूर्वापरसहभावविकल्पेनाहेतुत्वचोदनं तदुभयमहेतुसमायामन्तर्भवति । हेतोः साध्यापेक्षया पूर्वापरसहभावनिरासेनाहेतुत्वचोदनमहेतुसम इति तल्लक्षणात् । उक्तं हि ।

'हेतोर्विकल्पसाध्यार्थपूर्वापरसहोदयम् । त्रेधापि तस्य हेतुत्वभङ्गो हेतुसमो भवेदि'ति । अन्योन्याश्रयत्वापादनत्पापक्षेऽपि भेदधियं विना धर्म्यादिधीर्न युक्तेति वदतो भेदधियं प्रति धर्म्यादिवृद्धेः पूर्वापरसहभावनिरासस्याभिप्रेतत्वात्। यदपि भेदस्यापीत्यादिनाऽनवस्थापादनं तत्प्रसङ्गसमायामन्तर्भवति । अनवस्थाभासप्रसञ्जनं प्रसङ्गसम इति तल्लक्षणात् । 'अनवस्थाभासवाचः प्रसङ्गसमजातिते'त्युक्तेः । भिन्ने भेदनिवेश इत्युक्तानवस्थाऽपि प्रसङ्गसमा जातिरेव । यदपि सत्तावत्कारणं वे(त्यादि)ति विकल्पेन दोषाभिधानं तस्यायं फलितार्थः । सत्ता सत्तावती न वा । आद्यस्यात्माश्रयत्वापसिद्धान्तयोरापत्तेरयोगेन सत्ताया असत्त्वापत्त्या न कारणस्य सत्ताविशिष्ट्यमिति । द्वितीयेऽपि सत्ताया असत्त्वापत्त्या न कारणं सत्ताविशिष्टमिति । तथा च सत्तारूपधर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्त्या कारणाख्यधर्मिणः सत्ताविशिष्टत्वभङ्गोक्त्या नित्यसमान्तर्भावो व्यक्त एवेति ।

सु०— मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वान्मायीति साधुः ।

परि०— ननु 'अस्मायामेधास्रजो विनिरि'ति मायाशब्दान्मत्वर्थविनिप्रत्ययोक्तेर्मायावीति वाच्यं कथं मायीतीन्प्रत्ययः । 'अत इतिठनावि'त्यकारान्तादेव इनो विधानेन प्राप्त्यभावाच्चेत्यत आह **मायाशब्दस्येति** । 'व्रीह्यादिभ्यश्चे'ति सूत्रे व्रीह्यादिभ्य इन्प्रत्ययविधानान्मायाशब्दस्य व्रीह्यादिगणे पठितत्वात् इन्प्रत्ययो 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मायीति साधुरित्यर्थः ॥

सु०— 'शून्यवादिनिरासे(नैव)न मायावादोऽपि निरस्तो वेदितव्यः' इत्यतिदेशज्ञापनाय 'मायी चे'त्युक्तम् ।

एवशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः ।

परि०— उत्तरत्रेति । उपेक्ष्यावित्यत्रेत्यर्थः ।

सु०— नन्वेतदन्योन्याश्रयत्वादिकं सूत्रकृतैव कुतो न निराकृतमित्यत आह तदिति ।

अनु०— तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ।

तस्माज्जात्युत्तराकरत्वादुपेक्ष्यावेव, न तु परिहाराय प्रतिवादीकर्तव्यौ । एतदुक्तं भवति । सदलमेव पूर्वपक्षिवचनं निराकर्तव्यं भवति न निर्दलम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एतच्च जात्युत्तरत्वेन निर्दलमित्युपेक्षितं सूत्रकृता ।

अस्माभिस्तु शिष्यव्युत्पादनाय निराकृतमिति ।

स्यादेतत्; शून्यवादी शून्यं जगत्कारणं मन्यते, मायावादी तु ब्रह्म, तत्कथं 'नासतोऽदृष्टत्वादि'त्यादिशून्यवादनिरासस्य मायावादेऽतिदेशः । मतवैषम्येऽतिदेशासम्भवादित्यत आह **यदिति** ।

यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ।

'तस्मादतिदेशो युक्त' इति शेषः । तत्कथमित्यत आह **न हीति** ।

न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ।

लक्षणभेदेन हि विप्रतिपन्नो भेदो बोधनीयः; न (च) असौ शून्यब्रह्मणोः सम्भवति, द्वयोरपि निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् ।

'ननु निर्विशेषत्वेन बाह्यलक्षणभेदाभावेऽपि सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणं मायावादिनाऽङ्गीकृतम्, न शून्यस्य शून्यवादिना; तेन ब्रह्मशून्ययोर्भेदो भविष्यती'-त्यत आह **अनृतादीति** ।

अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् ।

ब्रह्मणः सत्यज्ञानाद्यात्मकत्वं नाम अनृतजडादिविरोधित्वमेवाभिमतं मायावादिनोऽन्यस्यासम्भवात्, 'अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धमि'ति तद्व्याख्यानाच्च । अनृतादिविरोधित्वं च शून्यवादी शून्यस्यापि मन्यते, 'जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदि'ति वचनात् । ततो नैतदपि भेदकमिति युक्त एवातिदेशः ।

परि०— 'अभिमतं मायावादिन' इत्येतद्धेतुद्वयोक्त्या व्यनक्ति **अन्यस्येति** । सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मस्य अखण्डत्वविरोधेनासम्भवादिति भावः । 'अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धम् । अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः परमपदं प्रणयादभिष्टवीमी'ति भाष्यकृतैव मुरारिशतके सत्यादिपदानामर्थाभिधानादित्यर्थः । दुःखतेत्यस्य भावभवित्रोरभेदेन दुःखेत्यर्थो ध्येयः ॥ इति वचनादिति । व्यक्तमेतत् तत्त्वोद्योते ।

सु०— स्यादेतत् । प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाननिरासार्थं 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति सूत्रम् । तत्र ''यत् 'भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्ये'ति दूषणमुक्तम्, तदेव वैधर्म्यादिति सूत्रे प्रतीयते; यत्पुनरुक्तं 'दृश्यत्वस्य सत्यत्वे तत्रैव व्यभिचारप्रसङ्गात् तस्य मिथ्यात्वं वाच्यम्, तथा च असाधकत्वमि'ति, तत्सूत्रे न दृश्यते; तत्कथमेतद्व्याख्यानम्'' इत्यत आह **स्ववाक्येति** ।

अनु०— **स्ववाक्याभावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ।**
तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यजः ।
अप्रयत्नान्निराचक्रे

अत्र 'वाक्यमि'ति हेतुवाक्यार्थो दृश्यत्वं लक्ष्यते । 'तत्पक्ष' इति विषयसप्तमी, तन्मिथ्यात्वसाधनविषय इति यावत् । 'इति'शब्दो हेतौ । **अप्रयत्नात्** प्रयत्नमविधाय, 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्येव निराचक्र इति सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वं शून्यवादिनैवाभ्युपगतम् । मिथ्याभूतस्य (च) असाधकत्वं सुप्रसिद्धमेव । अत ए(वै)तद्विषये सद्वादिनः किमपि कृत्यं नास्त्येव, स्फुटदूषणव्युत्पादने सूत्रत्वव्याघातात् । तस्मादेतद्दूषणव्युत्पादने सूत्रकृता प्रयत्नो न विहितः । अस्माभिस्तु तदभिप्रायः स्फुटीकृत इति ।

परि०— 'स्ववाक्याभावसंवादादि'त्यस्यार्थः **दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वमित्यादि** । तत्पक्ष इत्यस्यार्थ **एतद्विषय इति** । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वविषय इत्यर्थः । प्रतिवादिन इत्यस्यार्थः **सद्वादिन इति** । प्रपञ्चस्य सत्यत्ववादिन इत्यर्थः ।

सु०— तथाऽपि 'सत्त्वं चास्यानुभूतित' इति यत्प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वमुक्तम्, यच्च 'मिथ्यात्वे मा न काचने'ति निष्प्रमाणत्वं, तदुभयं सूत्रे न दृश्यत इत्यत आह **चेति** ।

अनु०— **चेति दृष्टिविरुद्धताम् ।**
निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वकृत् ॥

अस्य मिथ्यात्वस्य ।

नन्वनुक्तसमुच्चयार्थेन 'च'शब्देनेदं दूषणद्वयं सूचितमिति यथा व्याख्यायते तथा तदपि 'च'शब्दार्थतया व्याख्यायताम्, किमनुक्तत्वाङ्गीकारेण । मैवम्, 'न कृत्यं प्रतिवादिनः' इत्युक्तत्वात् ।

सूत्रे हेतुविशेषस्यानुपादानान्निष्प्रमाणकत्वं ज्ञापितमित्यस्तु, किं 'च'शब्दस्योभयसूचकत्वग्रहणेन । न, सति शब्दे सावकाशज्ञापकादरणानुपपत्तेः ।

परि०— शङ्कते सूत्र इति । 'वैधर्म्याच्चे'ति सूत्रे दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिमिथ्यात्वहेतूनां मध्येऽन्यतमाभावरूपहेतुविशेषस्यानुपादानात् (साधकभावाभाव)बाधकाभावरूपस्वप्नादिवैधर्म्यात्र मिथ्यात्वं विश्वस्येति निष्प्रमाणत्वं ज्ञापयितुं शक्यमिति भावः । 'किं' इति भिन्नं पदम् । 'च'शब्दस्येति विभागः । निराह **नेति** ॥ **सावकाशेति** । 'भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्ये'त्यादिनोक्तरीत्या पराङ्गीकृतार्थक्रियाकारित्वादिरूपस्वप्नशुक्तिदुर्वर्णादिवैलक्षण्यपरत्वेनापि सावकाशवैधर्म्यशब्दरूपज्ञाप(कान्तराणामित्य)कानादरणादित्यर्थः ॥ **स्वप्नवदिति व्याख्यातमिति** । 'दृश्यत्वाद्भिमतं मिथ्या स्वप्नवच्चे'त्यत्रेति भावः ॥

सु०— 'स्वप्रादिवदि'ति सूत्रं स्वप्रवदिति व्याख्यातम् । कोऽत्राभिप्रायः । उच्यते । 'बहुस्थलेषु गृहीतेयं व्याप्तिरित्यतो न व्यभिचारमर्हती'ति पूर्वपक्षिणोऽभिमानं सूचयितुं सूत्रकारेण 'आदि'पदं प्रयुक्तम्; तथाऽपि प्रयोगवेलायामेक एव दृष्टान्त उपादेयोऽन्यथाऽऽधिक्यं प्रस(ज्यते)ज्येतेति । यथाऽऽह, 'हेतूदाहरणादिकम् अधिकमि'ति । एतज्ज्ञापनाय भाष्यकारेण 'स्वप्रवदि'त्येवोक्तमिति सर्वं सुस्थम् ॥

॥ इति असदधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥

सु०— अत्र योगाचाराणां मतमपाक्रियते ।

तदर्थं तदुपन्यस्यति **ज्ञानमेवेति** ।

अनु०— ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते ।

विज्ञानमेव तत्त्वं, न रूपादयश्चत्वारः स्कन्धाः, इति योगाचारा मन्यन्त इत्यर्थः ।

परि०— योगाचाराणामिति । वैभाषिकसौत्रान्तिकमाध्यमिकयोगाचाराख्यभेदेन चतुर्विधबौद्धेषु त्रिषु निरस्तेष्वविशिष्टबौद्धमतं निरस्यत इत्यर्थः । एवशब्दव्यावर्त्यमाह **न रूपादय इति** । रूप-वेदन-संज्ञा-संस्काराः चत्वारः इत्यर्थः । इतिशब्दानन्तराकाङ्क्षितक्रियापदं कर्तृपदं च पूरयति इति **योगाचारा मन्यन्त इति** ॥

सु०— विज्ञानाङ्गीकारेऽपि विशेषमाह **एकमिति** । अद्वितीयमित्यर्थः ।

'ननु ज्ञेयमपि रूपादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धम्, तत्कथं विज्ञानमेव तत्त्वम्' इत्यत आह **अखिलेति** । ज्ञानमेव ज्ञेयाकारम्, न ज्ञेयं नाम ज्ञानाद्भिन्नमस्तीत्यर्थः ।

कुतो ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वमित्यत आह **प्रभासत इति** । ज्ञानं हि प्रकाशते, तेन प्रकाशमानत्वस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तौ सिद्धायां, नीलादेरपि प्रकाशमानस्य ज्ञानत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ यद्वा **प्रभासते** नीलादिना सहैवेति शेषः । तेन 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरि'त्युक्तं भवति ।

परि०— व्याप्तौ सिद्धायामिति। विज्ञानतत्त्व इति योज्यम्। 'यद्वा' इत्यनन्तरं '(वि)ज्ञानं ही'त्यनुकर्षः॥ सहोपलम्भेति। अङ्गुल्यवष्टब्धनयनेन दृश्यमानं द्वितीयचन्द्रादिकं सत्यचन्द्रादिना नियमेन सहोपलभ्यमानं सत्यचन्द्राद्यभिन्नं दृष्टम् एवं नीलादिना सहैव भासमानं ज्ञानं तेनाभिन्नमित्यर्थः।

सु०— 'नन्वयुक्तो ज्ञानज्ञेययोरभेदः, भेदस्य प्रतिभासनात्। एकमिति चायुक्तम्; विज्ञानसन्ततीनां भेदस्य, एकैकस्यामपि सन्ततौ विज्ञानभेदस्य च विद्यमानत्वात्। किञ्च आस्तामन्यो भेदः, भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यते; तेनैव विज्ञानस्य सद्वितीयत्वप्राप्तेर्नैकत्वमुपपद्यत' इत्यत आह **तत्रेति**।

अनु०— तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो(ऽ)भेद एव च।
कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु॥

तत्र ज्ञानज्ञेययोः भेद इति सम्बन्धः। **सन्ततिभेदः** सन्ततीनां परस्परं भेदः। **स्वभेदः** एकैकस्यामपि सन्ततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदः। **कल्पिता एव** इति सम्बन्धः। **नानासंवृतिभूमिषु** अनेकाज्ञानस्थानेष्वन्तःकरणेषु॥ यद्वा नानासंवृतिकारणकासु वासनास्विति निमित्तसप्तमी। तदुक्तम् 'भेदस्तु भ्रान्तिबुद्ध्यैव दृ(दृश्य इन्दा)श्येतेन्दाविवाद्वय' इति।

परि०— भेदस्येति। बाह्याभ्यन्तरत्वादिना प्रागुपपादितदिशा भेदस्य प्रतिभासनादित्यर्थः। विज्ञानसन्ततीनां भेदस्येति। घटपटादिज्ञेयभेदेनेति भावः। तत्रेत्यनुवादः। ज्ञानज्ञेययोरिति व्याख्या॥ भेद इति सम्बन्ध इति। अन्तिमभेदपदेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्येके। अन्ये तु नैवमर्थः। अन्तिमभेद एवेत्यत्राभेद इति विच्छिद्य भेदाभाव इति तस्य व्याख्यातत्वात्। अन्यथा भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यत एवेत्युक्तपक्षनिरासाप्राप्तेः 'तस्मात् सन्ततिभेदश्चे'त्यत्र भेदशब्देन बुद्ध्या विविक्तेनाध्याहृतेन वा भेद इत्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्याहुः। अपरे तु 'अन्तिमभेद' इत्यत्र भेद इत्यभेद इति च द्वेधा विच्छेद इत्याहुः। केचिद्भेदावभावस्याकल्पिततया विज्ञानतत्त्वात्मकतया तस्योत्तरत्र कल्पितत्वोक्तिप्रस्तावेन परिग्रहः; अतो भेद इत्येव व्यवच्छिद्य तेन सम्बन्ध इत्यर्थ इत्याहुः। एवकारान्वयमाह कल्पिता वेति सम्बन्ध इति॥ इन्दाविति। चन्द्रबिम्ब इत्यर्थः।

सु०— एवमनूदितं मतमपाकरोति इत्येतदपीति।

अनु०— इत्येतदपि नो युक्तं

पूर्वमतसमुच्चयार्थः अपिशब्दः।

अनेन 'न भाव' इति सूत्रांशो व्याख्यातः। 'जगत्, भावो = ज्ञानं, न, भवती'त्यर्थः, भवतेरनुभवार्थत्वात्; उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एव।

परि०— अनेनेति। नो युक्तमित्यनेनेत्यर्थः। **भाव इति** सौत्रपदानुवादः। **ज्ञानमिति** व्याख्या। भावशब्दस्य ज्ञानार्थत्वं कथमित्यत आह **भवतेरिति**। 'प्राप्तौ भूः शुद्धिचिन्तयोरि'ति कविकल्पद्रुमोक्त्या चिन्तार्थस्य भवतेरप्रत्यये भाव इति सिद्धिरिति चन्द्रिकोक्तरीत्या चिन्तार्थत्वमुपेत्य अनुभवार्थत्वादित्युक्तम्। नन्वन्वित्युपसर्गयुक्त एव भवतिरनुभवार्थे दृष्ट इत्यत आह **उपसर्गा हीति**। एतच्चाभ्युपेत्यवादेन। वस्तुतस्तु वाचका एवोपसर्गाः। तर्कताण्डवे तथा निपुणतरमुपपादितत्वादिति ज्ञेयम्।

सु०— कुतो न युक्तमिति चेत्; किं ज्ञेयं स्वरूपेणासदेव विज्ञाने समारोपितं विज्ञानात्मकमु(मित्यु)च्यते, किंवा परमार्थसत एव ज्ञेयस्य जगतो विज्ञानात्मकत्वं भेदमात्रं त्वसदिति। आद्यस्त्वतीताधिकरणरीत्या निरस्तः। न द्वितीयः जगतो ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात्।

परि०— **अतीताधिकरणरीत्येति**। 'न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते। यत' इत्युक्तरीत्येत्यर्थः।

सु०— न तावत् तत्र प्रत्यक्षमस्तीत्याह न हीति।

अनु०— न हि ज्ञानतया जगत्।
भासते

अनेन 'अनुपलब्धे'रित्येतद्व्याख्यातं भवति।

मा भूत् प्रत्यक्षेण ज्ञानार्थयोरभेदसिद्धिः प्रकाशमानत्वाद्यनुमा(नात्तु)नेन तु भविष्यतीत्यत आह अनुभवस्यैवेति।

अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम्।
तन्मतं

सम्बन्धमात्रे षष्ठी। एवशब्देनानुभवस्यानुमानतः प्राबल्यं सूचयति। तन्मतं तदभिमतमनुमानमिति शेषः, ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति वा (च)। ज्ञानज्ञेययोः स्फुटं भेदस्यैव साक्षिसिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वमनुमानस्येत्यर्थः।

अनेन 'अनुपलब्धेरि'त्येतदुपलब्धिविरोधादिति च व्याख्यातम्।

परि०— नन्वनुभवस्य विरुद्धत्वादिति कथम्। 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति सूत्रेण 'निष्ठा'शब्दितक्तप्रत्ययान्तयोगे सति षष्ठी न भवतीति निषिद्धत्वेन 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति कर्तरि तृतीयया भाव्यत्वादित्यत आह **सम्बन्धमात्रे षष्ठीति**। षष्ठी शेष इति सूत्रोक्तसम्बन्ध(मात्रेण)सामान्ये षष्ठी, न तु क्रियाकर्तृभावरूपसम्बन्धविशेषे। 'न लोकाव्ययनिष्ठे'तिसूत्रे च 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रप्राप्तषष्ठ्या एव द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निषेधः न सम्बन्धमात्रप्राप्तषष्ठ्या इति भावः।

सु०— ननु भेदग्राहकं प्रत्यक्षं भ्रान्तमिति चेन्न, बाधकाभावात्। अनुमानं बाधकमिति तु न वाच्यम्, प्रत्यक्षस्यानुमानतो वलवत्त्वात्; अन्यथा कालातीततोच्छेदप्रसङ्गात्; प्रत्यक्षस्य भ्रा(न्ति)न्तत्वेऽनुमानप्रामाण्यं तस्मिंश्च सति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वाच्चेति।

अनुमानविरोधं चानुमानस्य प्रतिपादयितुं सूत्रम् **'ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ'** इति। तद्व्याचष्टे **क्षणिकत्वाच्चेति**।

क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः।

ज्ञेयस्योक्तप्रकारेग

आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः। न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वं भ्रान्तम्, अवाधितप्रत्यय-(तीति)सिद्धत्वात्। **स्थिररूपतः** आशुतरविनाशितारहित(त्वात्)त्वतः, 'अनुस्मृतेश्चे'त्याद्युक्तप्रकारेण। अत्र क्षणिकत्वाक्षणिकत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासं भेदहेतुं वदताऽऽन्तरवाह्यत्वादिरनेको विरुद्धधर्मसंसर्ग उपलक्षितो वोद्धव्यः।

परि०— 'क्षणिकत्वाच्चे'ति हेतोरसिद्धिनिरासाय वा विरुद्धधर्म एव तात्पर्यं न तु क्षणवर्तित्व इति भावेन वा अर्थमाह **आशुतरविनाशित्वादित्यर्थ इति**। 'स्थिररूपतः' इत्यस्य नित्यत्वत इति भ्रमनिरासायाह **स्थिररूपत इति**। **इत्याद्युक्तेत्यत्र** 'आदि'पदेन 'आकाशे चाविशेषात' इत्याद्युक्तक्षणिकत्वानुमानग्रहः।

सु०— एवं प्रत्येकं निराकृतानि बौद्धमतानि साधारणदोषेण दूषयितुं सूत्रम् **'ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ'** इति। तद्व्याख्याति **सर्वेति**।

अनु०— **सर्वश्रुतिविरोधतः।**

अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः॥

श्रुतिप्रामाण्यस्य समर्थितत्वादवैदिकं प्रत्यपि श्रुतिविरोधकथनं युक्तमेव। अभ्युपगतश्रुतिप्रामाण्यं (शिष्यं) प्रति वा। तेषां पक्षाणाम् 'अशिवत्वम्' अनेन ज्ञाप्यत इति।

नन्वनुभूतिविरोधः प्रागुक्त एव पुनः कस्मादुच्यते। उपसंहारार्थमित्यदोषः। यद्वा तदीयप्रमेयान्तरेऽपीति॥

परि०— **समर्थितत्वादिति**। न विलक्षणत्वाधिकरणे, 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हीति जिज्ञासाधिकरणे वा समर्थितत्वादित्यर्थः॥

॥ इति अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

।। अथ नैकस्मिन्नधिकरणम् ।।

ब्र०सू०—— ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ।।

सु०—— जैनमतमत्र निराक्रियते।

निराकार्यांशज्ञापनाय तदुपन्यस्यति आहेति।

अनु०—— आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम्।
द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ।।

द्विविधं तावद्विश्वं, जीवाजीवात्मकं, निरीश्वरम्।

परि०— सप्तभङ्गित्वांशं एव विवाद इति भ्रमनिरासाय वा शिष्याणां प्रतिज्ञानाय वा विश्वमिति मूलोक्त-विश्वरूपं तन्मतेऽनुवदति द्विविधं तावदिति ॥

सु०—— तत्पुनः षड्द्रव्यात्मकम्। तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाश-नामानि। तत्र जीवास्त्रिविधाः, बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति। धर्मो गतिहेतुर्जगद्व्यापी। अधर्मः स्थितिहेतुर्व्यापक एव। पुद्गलो रूपरसगन्धस्पर्शवत् द्रव्यम्; तत् द्विविधम्, परमाणुरूपं सङ्घातरूपं च। कालः 'अभूत् भवति भविष्यती'ति व्यवहारहेतुरप्यणुरूपः। आकाश एको-ऽनन्तप्रदेशश्च; स द्विविधो, लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति।

(ए)तेष्वणुव्यतिरिक्तान्यस्तिकायशब्दानि, अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्द(प्र)-वृत्तेः। ते च जीवास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकाय आकाशास्तिकाय इति पञ्च।

परि०— हेतुरिति। प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ व्यापीति व्यापक, एवेति अनयोर्व्याप्त इत्यर्थः ॥ रूपरसेति। तेजोजलपृथिवीवायुरूपभूतचतुष्टयमित्यर्थः ॥ एतेष्विति। षड्द्रव्येष्वित्यर्थः ॥ अस्तिकायशब्दो येषां तानीति बहुव्रीहिः। कुत एतच्छब्दत्वमेतेषामित्यत आह अनेकदेशवर्तिनीति। कालस्याणुत्वेन कालास्तिकाय इत्यभावा-दाह इति पञ्चेति ॥

सु०—— अत्र च मोक्षोपयोगिनः सप्त पदार्था जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः ।। जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः। अजीवो जीवोपभोग्यं वस्तुजातम्। आस्रवः तद्भोगोपकरण-मिन्द्रियादिकम्। बन्धो द्विविधः, घातिकाघातिकचतुष्टयभेदात्; आद्यं जीवगुणानां ज्ञाना-

(नन्दा)दीनां प्रतिबन्धकम्, द्वितीयं शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखहेतुभूतम्। निर्जरो मोक्षसाधनं तपः। संवर इन्द्रिय(निरोधः)निग्रहः। मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः। **मोक्षग्रहणेनैव मोक्षमार्गोऽपि सङ्गृहीतः, स च सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चारित्र्याख्यरत्नत्रयात्मकः।**

परि०— **आद्यमिति**। घातकशब्दितबन्धनमित्यर्थः॥ **द्वितीयमिति**। चतुष्टयशब्दितमित्यर्थः। शरीरसंस्थानं च तदभिमानं च तत्स्थितिश्च तत्प्रयुक्तसुखदुःखे च तेषां चतुर्णां हेतुभूतमित्यर्थः॥

सु०— तदेतद्विश्वं, सप्तभङ्गि = प्रत्येकं सप्तप्रकारकम(मित्य)ाह क्षपणकः। कथम्। **सत्** इत्येकप्रकारः। **असत्** इति द्वितीयः। **द्वयं** = सदसदात्मकमिति तृतीयः। **अद्वयम्** = अवक्तव्यमिति चतुर्थः। **द्वयाद्वयम्** इति पञ्चमषष्ठौ; तत्र सदवक्तव्यं चेति पञ्चमः, असदवक्तव्यं चेति षष्ठः। **अतत्सर्वम्** इति सप्तमः; **सर्वमिति** सदसदात्मकम्, **अतदिति** अवक्तव्यम्।

तत्किं कालभेदेन सप्तभङ्गि; नेत्याह **सदातनमिति**।

एतच्चोपलक्षणम्। नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिरूपेणापि अनेकान्तवादोऽवगन्तव्यः।

परि०— **अतदिति**। सदसदात्मकत्वे सति सदसद्विलक्षणमिति सप्तम इत्यर्थः। व्यक्तीकृत एष सप्तभङ्गिप्रकारश्चन्द्रिकायाम्। **अनेकान्तवाद इति**। अनैयत्यवाद इत्यर्थः।

सु०— अत्र सप्तभङ्गित्वनिरासार्थं नैकस्मिन्नसम्भवादिति सूत्रं व्याचष्टे **नैतदिति**।

अनु०— **नैतत्पदार्थ एकस्मिन्युक्तं दृष्टिविरोधतः।**

एतत् सप्तप्रकारत्वम्। कुतः, असम्भवात्। सोऽपि कथं, दृष्टिविरोधतः।

सर्वं हि स्वोपाधौ सत् परोपाधावसत्, स्वरूपेण भावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभावः, द्रव्यरूपेण नित्यमवस्थाभेदेन अनित्यम्, स्वरूपादिनाऽभिन्नं स्वगुणादिना भिन्नाभिन्नमित्येव प्रतीयते। नातोऽन्येन प्रकारेण। अतो 'व्यवस्थया नियमग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधेन' असम्भवादयुक्तमेवानेकान्तमतमिति।

परि०— कुत इत्याकाङ्क्षायां सौत्रं हेतुमाह **असम्भवादिति**। **दृष्टिविरोधत इति**॥ **स्वोपाधाविति**। अत्रोपाधिशब्द आश्रयपरः। **द्रव्यरूपेणेति**। विशेष्यरूपेण नित्यं कार्यात्मना त्वनित्यमित्यर्थः। दृष्टिपदं प्रमाणमात्रपरमिति भावेनाह **प्रत्यक्षादीति**।

सु०— नन्वेकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन न तद्विरोधोऽसम्भवमावहतीत्यत आह **भावेति।**

अनु०— **भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते।**
तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते ॥

'येन रूपेणे'त्यस्यैव विवरणं **भावाभावतयेति।** तच्च व्यवस्थितसदसत्त्वाद्युपलक्षणं बोद्धव्यम्। यद्वा **भावाभावतया** अन्येन च **येन** सत्त्वादि(ना)**रूपेणे**ति योजना। अथवा **येन भावाभावतया रूपेणे**ति सामानाधिकरण्येन योज्यम्। यदि वा **'भावाभावतये'**त्यस्य विशेषणमेतत्। **'येन व्यवस्थितेन रूपेणे'**ति। **'केन** प्रमाणेने'त्याक्षेपः।

भवेदेतन्नियमदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वम्, यदि दृष्टस्य नियमस्य निवारकमनेकान्तसाधकं प्रबलप्रमाणं स्यात्, न चैतदस्ति। न च बाधकेन विना प्रत्ययानां मिथ्यात्वं कल्पयितुं युक्तम्, अतिप्रसङ्गादिति।

नियमस्य बाधकमाशङ्कते **तत्तदिति।**

तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता।
यदि

सद्वादिनो हि सत्त्वं विश्वस्य प्रमाणैः प्रातिष्ठिपंस्तदनङ्गीकारे दोषांश्च न्यरूरुपन्। एवमसद्वादिनोऽप्यसत्त्वस्थापनं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पादितवन्तः, तथाऽन्येऽपि स्वपक्ष-साधनं तदनभ्युपगमे बाधनं च कृतवन्तः। तथा च यदि स(त्य)त्वं नाङ्गीक्रियते तदा तु तदुप-न्यस्तं प्रमाणमुपरुध्येत दूषणं चानुषज्येत। एवमसत्त्वाद्यनङ्गीकारेऽपि। अतस्तद्दोषपरिहारार्थं तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं च तत्तदात्मता विश्वस्य मया स्वीकृता। तथा चानेकान्ते प्रबलप्रमाण-सद्भावात् कथं नियमे बाधकाभाव इति।

परि०— 'तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थम्' इत्येतत् तत्तत्साधकप्रमाणस्याप्युपलक्षणं मत्वा व्याचष्टे सद्वादिनो हीति। प्रातिष्ठिपन् प्रतिष्ठापितवन्त इत्यर्थः। प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम्।

सु०— परिहरति **तैरिति।**

अनु०— **तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते(ऽ)चलदर्शनः।**

'तर्ही'ति शेषः।

इदमत्र वक्तव्यम् ''सद्वादिमतानुसरणसमयेऽसत्त्वादिभङ्गीरङ्गीकरोषि (वा) न वेति। एवमसद्वादिचरणशरणप्रवेशवेलायां सत्त्वादिप्रकारानूरीकरोषि वा न वेति। एवमन्येष्वपि पक्षेषु विकल्पः।

यद्याद्यस्तदा असौ '**अचलदर्शनः**', = सदा सकलपक्षाङ्गीकारवान् **तैर्दोषैरखिलै-(तैरखिलैर्दोषै)र्लिप्यते**। तथा हि। सद्वादिनो हि न केवलं सत्त्वे प्रमाणं तदनङ्गीकारे च दूषणं च व्युत्पाद्य निवृत्ताः किन्त्वसत्त्वादिपक्षेषु दोषानपि व्युत्पादितवन्तः। एवमसद्वादिनोऽपि नासत्त्वे प्रमाणं तदनभ्युपगमे बाधकं चाभिधायैवोपरताः, किन्नाम सत्त्वादिपक्षेषु दोषानपि उपपादितवन्तः। एवमन्येऽपि। तथा च सकलपक्षकक्षीकारे (तु) तत्तद्वाद्युक्तपक्षान्तरदोषलेपः कथं न स्यात्॥ अथ मन्यसे 'न ते दोषाः किन्त्वाभासाः, ते च नानेकान्तवादं बाधन्त' इति। तदा कथं तानि प्रमाणानि। अनङ्गीकारे दोषाश्च नाभासाः, येनानुस(ये नानुस)रणीयाः। तस्मात्तत्त-द्वादिव्युत्पादितप्रमाणाद्यनुसारेण सप्तभङ्गीकुर्वाणेन तदुक्तविपक्षदोषानुसारेण तत्परित्यागोऽपि कार्यः स्यात्। तथा चाङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यात्॥ ननु 'अनेकान्तो द्वेधा, क्रमाक्रमभेदात्। तत्र क्रमानेकान्ते तावन्नाङ्गीकारपरित्यागौ विरुद्धौ, अक्रमानेकान्तेऽपि येन रूपेण नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वमित्याद्यनङ्गीकारान्न विरोधः; तथा च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारिणा मया तानि प्रमाणानि दूषणानि च व्यवस्थापितानि भवन्ती'ति नोक्तदोषः। मैवम्, तत्तत्प्रमाणादीनां व्यवस्थानर्हत्वात्। न खलु तत्त(त्प्रमाणवा)द्वादिभिस्तानि तानि प्रमा-णादीनि सावकाशान्युपन्यस्तानि, तस्मात्सर्वेष्वपि (वादिषु) वादेषु परमास्तिकस्य कथितैव गतिः॥ अपि चैवमपि सप्तभङ्ग्यङ्गीकारो निर्मूल एव, न ह्येवंवादिनो वादिनः प्रसिद्धाः। सम्भा-वनया तदङ्गीकारे च न सप्तत्वपरिनिष्ठा, सम्भावनावका(को)शस्य निःसीमत्वात्॥ किञ्च सर्वाङ्गीकारपक्षे स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयं न भिद्यते।

द्वितीयपक्षे तु **चलदर्शन** इत्येव दूषणम्, अपसिद्धान्ती स्यात्'' इति।

तदेवं सप्तभङ्ग्यङ्गीकारः प्रमाणविरुद्धोऽप्रामाणिकश्चेत्युक्तम्।

अखिलैर्दोषैर्लिप्यत इत्यनेन परस्परव्याहतिश्चेत्यपि सूचितम्।

परि०— कथं तानि प्रमाणानीति। किन्त्वाभासानीति योज्यम्॥ अनङ्गीकार इति। तदुक्तप्रमाणाना-माभासतानङ्गीकार इत्यर्थः। ये इति विभागः॥ कष्टां दशामिति। कृच्छ्रावस्थां प्राप्तवान् भवेदित्यर्थः। क्रमानेकान्त

इति । इदानीं सत्त्वं पश्चादसत्त्वमित्येवं क्रमानेकान्त इत्यर्थः ॥ **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामित्यादिनोक्तैव गतिरित्यर्थः ॥ **एवमपीति** । तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणानुसरणाद्यर्थमनेकान्तवादावतारेऽपीत्यर्थः ॥ **एवंवादिन इति** । सदसदात्मकं, सत्त्वे सति सद्विलक्षणम्, इत्यादिप्रकारं ब्रुवाणा इत्यर्थः ॥ **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । सदसदात्मकमिति पक्षादित्यर्थः ॥ **स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयमिति** । सदिति पक्षोऽसदिति पक्षश्चेति पक्षद्वयमित्यर्थः । एकदैवानेकविधाङ्गीकारवादे सदसदात्मकमित्युक्त्यैव (क्तेऽस्यैव) सदिति पक्षस्य सदिति-पक्षस्य च प्राप्तेरिति भावः । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति च, नास्ति च, स्यादवक्तव्यं च, यश्च स्यादस्ति चावक्त(व्यं)व्यः स्यान्नास्ति, चावक्त(व्यश्च)व्यश्च, स्यादस्ति च, नास्तिचावक्त(व्यश्च)व्यश्च इत्यादिसप्तभङ्गीसङ्ग्राहकपरकीयवाक्यं चन्द्रिकायां व्याख्यातम् ॥ **द्वितीयपक्षे त्विति** । अङ्गीकारोऽपि वा न वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षे त्वित्यर्थः ।

सु०— एवम्भूतस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गं चाह अतिहायेति ।

अनु०— अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ।
अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा ।
सर्वप्रकारं वदतो

अशेषमाविरुद्धं वदत इत्यस्योपपादनं व्यवस्थितया **सदसत्तया प्रमाणाप्तनियममतिहायेति** । सर्वे प्रकारा यस्य विश्वस्य तत्तथोक्तम्, सर्वश्चासौ प्रकारश्चेति वा । ननु 'क्रमानेकान्ते तावत्कालभेदेन न व्याघातः, अक्रमानेकान्तेऽपि रूपभेदेने'त्यत उक्तं **सदा सर्वप्रकारं वदत इति** । 'सदे'ति रूपाभेदस्याप्युपलक्षणम् ।

परि०— रूपभेदेनेति । येन रूपेण सत्त्वं ततोऽन्येन रूपेणेत्येवं रूपभेदेनेत्यर्थः ॥ रूपाभेदस्यापीति । रूपभेदेनेति यदुक्तं तदभावस्यापीत्यर्थः ।

सु०— अयमाशयः । यदि क्रमेण वा रूपभेदेन वाऽनेकप्रकारत्वं तदा नायमनेकान्तवादः समर्थनीयः; सर्वैरपि वादिभिरङ्गीकृतत्वात्, न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्ति यं प्रत्यनेकान्तवादावतारः सङ्गच्छेत, केवलं क्षणभङ्गो वाऽत्यन्तसत्कार्यवादो वाऽवस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदो वाऽपाकरणीयः । अतः अनेकान्तवादमवतारयता क्षपणकेन, 'सदा, रूपाभेदेनैव च, सर्वप्रकार(क)त्वमि'त्येव वक्तव्यम् । तथा च न व्याघातनिस्तार इति ।

परि०— तर्ह्यपाकरणीयाभावात् मम मूकतैव स्यादित्यत आह केवलं **क्षणभङ्गो** वेति । वैभाषिकसाङ्ख्यवैशेषिकैः क्रमादङ्गीकृत इति भावः । 'निस्तार इती'तिशब्दस्यायमाशय इत्यनेनान्वयः ।

सु०—

अनु०— दृष्टहानिरमग्रहः ।

स्वव्याहतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि ॥

अशेषमाविरुद्धं सदा सर्वप्रकारत्वं वदतो दृष्टहानिः स्यात् । **निर्मानं च सदा सर्वप्रकारं वदतो अमग्रहो** अप्रामाणिकस्वीकारः स्यात् । **व्याहतं सदा सर्वप्रकारं वदतः स्वव्याहतत्वं** स्यादिति योजना । दृष्टहानाद्यनुषङ्गिदोषान्तरसङ्ग्रहार्थमित्याद्या इत्युक्तम् ॥ हिशब्दः सर्वत्र प्रसङ्गहेतुसूचनार्थः ।

अयमर्थः । यदि प्रमाणविरुद्धमपि सर्वप्रकारत्वं विश्वस्य स्वीक्रियते तदा दहनशैत्यं वा गवालम्भनादेर्धर्मसाधनत्वादिकं वा(चा)ऽङ्गीकार्यं स्यात्, प्रमाणविरोधेन प्रतिपक्षनिराकरणं च न स्यात् किन्तु प्रत्यभिज्ञादिविरुद्धमपि क्षणिकत्वादिकमङ्गीकर्तव्यं स्यात्; अविशेषात् । यदि चाप्रामाणिकमपि सर्वप्रकारत्वमुररीक्रियते तदा खरविषाणादिकं वा गोमांसादिभक्षणस्य धर्मसाधनत्वं चोररीकरणीयं स्यात्, प्रमाणाभावेन परमतनिरासोऽपि न कार्यः स्यात् । तद(प्य)-भ्युपगमनीयमेव भवेदविशेषात्, तथा च दूष्योपादेयहीनस्य शास्त्रनिर्माणमपि न स्यात् । यदि च व्याहतमपि सर्वप्रकारत्वमङ्गीकुर्यात् तदा 'मातुरपि वन्ध्यात्वं, जिनोपदेशस्य प्रमाणतया-ऽभ्युपगतस्याप्यप्रामाण्यं, बद्धस्यापि मुक्तत्वं, मुक्तस्यापि बद्धत्वं, सिद्धस्यापि रागित्वं, श्वपच-स्यापि सिद्धत्वमि'त्यादि सर्वमप्यङ्गी(कुर्यात्)कार्यं स्यात्, अन्यथाऽनेकान्तभङ्गप्रसङ्गात् । एवञ्च न शास्त्रप्रणयनप्रयासः कार्यः, मत्तोन्मत्तादिभिरेवास्य कृतत्वादिति ।

परि०— वाक्यं योजयति अशेषमाविरुद्धमित्यादिना ॥ हेतुसूचनार्थ इति । अविशेषादिति हेतु-सूचनार्थ इत्यर्थः । आनुषङ्गिकदोषं हेतुं च दर्शयितुं प्रतिजानीते अयमर्थ इति ॥ प्रतिपक्षेति । परपक्षेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । मात्रादेर्मातृत्वाद्येकप्रकाराङ्गीकार इत्यर्थः ॥ अस्य कृतत्वादिति । व्याहतवाक्यप्रबन्धस्येत्यर्थः ॥ *सप्तभङ्गित्वभङ्गः ॥*

सु०— एवं विश्वस्य क्षपणकोक्तं सर्वप्रकारत्वं निराकृत्य तदुक्तमर्थान्तरमपि निरा-कर्तुमनुवदति वक्ती ति ।

अनु०— **वक्ति स्वप्रभमात्मानं देहमानम्**

'क्षपणक' इति वर्तते । **स्वप्रभं** स्वप्रकाशम् । देहस्य **मानं** परिमाणमिव मानं यस्यासौ तथोक्तः । अत्र देहमानत्वमेव विप्रतिपन्नोऽर्थः, स्वप्रभत्वं तु सम्मतमेवास्माकम् ।

यद्वा **स्वप्रभम्** इति क्रियाविशेषणम्, विना प्रमाणेन स्वीयया प्रभयोत्प्रेक्ष्यैव वक्तीति।

अथवाऽनेन देहपरिमाणत्वे जैनोक्तं प्रमाणाभासमनुवदति। तत्र स्वशब्देन स्वीयो देह उच्यते, तत्र प्रभा यस्यासौ तथोक्तः। तथा च प्रयोगः। देवदत्तात्मा, तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते, तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात्, यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव तत्र सर्वत्र (एव) च विद्यते, यथा देवदत्तगृह एव तत्र सर्वत्रैव चोपलभ्यमानस्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः, तथा चायं, तस्मात्तथेति; अन्यथा कमनीयतनयालिङ्गनेन सर्वत्राल्हा(दाक)दकरस्य (स्व)सुखस्याननुभवप्रसङ्गः, तथा च सर्वाङ्गीणरोमाञ्चादिकार्यानुदयः स्यादिति।

यद्वा प्रदीपस्येव स्वानपायिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्रभ इति।

परि०— **स्वीयया प्रभयेति**। 'तस्मै हितमि'ति हितार्थे च्छप्रत्ययेन स्वीयशब्दनिर्वाहश्चन्द्रिकाव्याख्याने प्रदर्शितः। विभुत्वाविभुत्वसिद्ध्या च अर्थान्तरनिरासाय क्रमात् तद्देह एवेति तत्र सर्वत्रैव चेति विशेषणद्वयम्। देहेऽपि क्वचित्सङ्कोचवारणाय सर्वत्रैवेत्येवशब्द इत्येके। स्पष्टार्थमित्यन्ये॥ **स्वासाधारणगुणेति**। सुखं वा तदनुभावो वा तादृशो गुण इति भावः। शब्दरूपसाधारणगुणाधारतया सर्वत्रोपलभ्यमाने व्योम्न्यव्यभिचाराय तत्रैवेत्युक्तिः। स्पर्शगुणेन तथोपलभ्यमाने प्राणवायावव्यभिचाराय तत्र सर्वत्रैवेत्युक्तिरित्याहुः॥ **अन्यथेति**। सर्वदेहव्यापित्वाभावे इति विपक्षे बाधकतर्कोक्तिरित्येके। हेतोः पक्षधर्मोपपादकमेतदित्यन्ये। अत्र आह्लादशब्देन सर्वशरीरगतविकारविशेषो ग्राह्यः।

सु०— अत्रात्मनः कायपरिमाणत्वनिरासार्थं सूत्रम् **'ॐ एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॐ'** इति, तस्य तात्पर्यमाह **तदपीति**।

अनु०— तदप्यलम्।
दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवात्॥

कुतः, 'अकात्स्न्यादिप्रसङ्गादि'ति शेषः। पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्यात्मनः कर्मविपाकवशाद्गजगवयादिदेहप्राप्तौ तत्राकात्स्न्यं स्यात्, गजादिदेहगतस्य च तत्परिमाणस्य पिपीलिकादिदेहेऽतिरेकः स्यात्, इत्युभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरेवेति। एतदर्थत्वेन (वा) च 'नानाशरीरेष्वि'ति वाक्यं योज्यम्। तत्र **अन्यथाभवात्** इति कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः।

परि०— **कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थ इति**। अन्यथा पिपीलिकादिदेहं प्रविष्टस्य पिपीलिकादिदेहे हस्तिपरिमाणत्वाभावे, अभवादित्यस्य कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः॥

सु०— 'स्यादेतत्, यं यं देहं प्राप्नोत्यात्मा तत्तत्परिमाणो भवत्यतो नोक्तदोष' इत्याशङ्कानिरासार्थं सूत्रम् **'ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ'** इति। तस्य तात्पर्यमाह **तदप्यलमिति**।

चित्तस्थं परिमाणपर्यायं 'तत्'शब्देन परामृशति । **'नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवादि'**ति स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु प्रवेशात् स्थूलसूक्ष्मपरिमाणोपज(न)ने सति परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादात्मन एवान्यथाभावप्रसङ्गादित्यर्थः।

परि०— तदेव भाष्यमेतत्सूत्रार्थतयाऽप्यवतारयति तस्य तात्पर्यमाहेति। नानाशरीरप्रवेशान्निमित्तात्प्राप्तो यः परिमाणभेदरूपोऽन्यथाभवः तस्मात्परिमाणभेदरूपादन्यथाभवादात्मनोऽप्यन्यथाभवप्रसङ्गादिति योजनां मनसि निधाय व्याचष्टे **चित्तस्थमित्यादिना**।

सु०— अस्त्वात्मन एवान्यथाभावस्ततः को दोष इत्यत आह **अन्यथेति**।

अनु०— **अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः।**
तन्मते

स्थितिः व्याप्तिः। **तन्मते** जैनदर्शने। 'अङ्गीकृते'ति शेषः।

ततोऽपि किमित्यत आह **तदिति**।

तदनित्यत्वं

यत एवं व्याप्तिर्यतश्चान्यथाभावित्वमङ्गीकृतं **तत्** तस्मात्, आत्मनः **अनित्यत्वं** आपततीति शेषः।

अत्र दृष्टान्तः **पुद्गलस्येति**।

पुद्गलस्य

'इव'शब्दोऽध्याहार्यः, **पुद्गलस्य** देहस्येवेति।

यद्वा पुद्गलशब्दो जरज्जैनैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इत्यत्रात्मवाची।

(यद्वा) यदि वा स्वमतेनायमात्मनि प्रयुक्तः, यथाऽऽहुः 'पुद्गलो निरयं गिरन्नि'ति।

परि०— **यथाहुरिति**। विष्णुतत्त्वनिर्णयकर्तारः **निरयं** नरकं **गिरन्** अनुभवन् अनुभवतीति कृत्वा जीवः पुद्गल इत्युच्यते इत्याहुरित्यर्थः। 'कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशयी स्मृतः' इति वाक्यशेषः॥

सु०— 'नन्ववस्थापर्यायरूपेणा(प्या)त्मनोऽप्यनित्यत्वमङ्गीक्रियत एव, तत्कथमनित्यत्वापादनमि'त्यतो वा पुद्गलस्य देहस्येवेत्युक्तम्; यथा देहस्य देहाकारनामपरित्यागेन भस्मीभावलक्षणानित्यत्वं तथाविधमात्मनोऽप्यापाद्यत इति।

ननु अन्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वेन व्याप्तिः नास्ति, परमाण्वादौ व्यभिचारात् । तत्कथमापादनम्; मैवम्, परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वव्याप्तत्वेन देहादौ दृष्टतया तद्वतोऽप्यात्मनस्तथाविधानित्यत्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात्; तदिदमुक्तम् **अनिवारितमिति** ।

अनु०— **अनिवारितम् ।**

परि०— परमाण्वादाविति । तत्रापि चलनसंयोगविभागादिरूपविकारस्य सत्त्वादिति भावः ।

सु०— 'नन्वस्मन्मतवद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽन्यथाभावोऽस्त्येव सुखदुःखाभ्यामुच्चनीचत्वाभ्युपगमात् । अन्यथाभाविनश्च देहादेरनित्यतोपलब्धा । तस्माद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽनित्यता दुर्वारा' इत्यत आह **नेति** ।

अनु०— **नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु**

'अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनः प्रसज्यत' इति शेषः ।

परि०— **उच्चनीचत्वाभ्युपगमादिति** । सुखेनात्मनः (तूल)स्थूलपिण्डस्येव प्रशिथिलावयवस्य विकास उच्चत्वं नाम । नीचत्वं त्वार्द्रचणकस्य शुष्कतादशायामिव सङ्कोच इति ज्ञेयम् ।

सु०— तत्कथमित्यत आह **चैतन्यादेरिति** ।

अनु०— **चैतन्यादेर्विशेषिणः ।**
लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यात्

'अस्मन्मत' इति वर्तते, 'अनित्यते'ति च । तुशब्दोऽवधारणे; अस्मन्मते **चैतन्यादेर्लक्षणस्य निवृत्तौ** एव **विशेषिणः** लक्षणवतः अर्थस्य **अनित्यता स्यात्**, न तु जैनानामिवान्यथाभावमात्रेण।

एतदुक्तं भवति । यस्य वस्तुनो यल्लक्षणं तन्निवृत्तिरूपोऽन्यथाभाव एव तदनित्यतानिबन्धनं, नान्यथाभावमात्रमिति।

एवं तर्हि शब्दादिलक्षणाभावाद्गगनादीनां महाप्रलये विनाशः स्यात्, चेष्टाश्रयत्वाभावाच्छरीरस्य सुप्त्यादौ विलयो भवेदित्यत उक्तं **विशेषिणो लक्षणस्येति**। विशेषवतो लक्षणस्य, न तु लक्षणमात्रस्येत्यर्थः।

किमतो यद्येवमित्यत आह **नेति**।

न तच्चेतने क्वचित्।

तत् इति सामान्येन वाक्यार्थं परामृशति। अनित्यत्वकारणत्वेनोक्तं विशेषिणो लक्षणस्य निवर्तनं **चेतने क्वचित्** अपि **न** स्यात्, अतस्तस्यानित्यताऽपि न स्यात्।

यद्वा **तत्** इति लक्षणपरामर्शः। **चेतने क्वचिन्न**। 'निवर्तत' इति शेषः।

परि०— स्यादित्यत्राकाङ्क्षितं पूरयति अनित्यतेति चेति। वर्तत इत्यनुषङ्गः। निवृत्तेः प्रकृतत्वान्न सा चेतन इति वाच्यम्। कथं 'न तच्चेतने' इत्युक्तमित्यत आह तदिति सामान्येनेति। स क इत्यत आह अनित्यत्वेति। 'क्वचिन्न निवर्तत' इति शेषः। इत्यस्य क्वचिदित्यस्य कदाचिदित्यर्थोऽग्रेऽनुवादेन व्यक्तः।

सु०— विशेषिणो लक्षणस्य निवृत्तौ लक्ष्यस्यानित्यता स्यादित्युक्तम्। तद्विशदयति ओतेति।

अनु०— ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः।
इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता॥

ओतप्रोतात्मकत्वं नाम तन्तूनां संयोगविशेषः, **पटे** 'लक्षणमि'ति शेषः। **अङ्गसंस्थितिः** करचरणाद्यङ्गानां सन्निवेशविशेषः। **आदि**शब्दः प्रकारवचनः। **अनित्यता** लक्ष्यस्येति शेषः। यावल्लक्ष्यभाविनां लक्षणानां निवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यत्वनिमित्तम्, तादृशं चात्मनश्चैतन्यम्, तच्च कदाऽपि न निवर्तते; इति कथं तस्य विनाशप्रसङ्ग इति।

परि०— आदिशब्दः प्रकारवचन इति। पृथुबुध्नोदराकारत्वादिरूपो यः प्रकारो घटलक्षणभूतः तस्य वचन इत्यर्थः। 'अनित्यते'त्यत्र काङ्क्षितं तदनुवादपूर्वमाह अनित्यता लक्ष्यस्येति शेष इति। लक्षणवत इत्यर्थः।

सु०— यदुक्तम् '' 'आत्मा स्वप्रभ' इति तदप्यसत्; स्वप्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेः, रूपादिमत्वाच्च विनाशित्वापत्तेः, यद्रूपादिमत्तदनित्यत्वमिति परेणैव व्याप्तेरङ्गीकृतत्वात्'' इति।

"ननु सिद्धान्तेऽप्यात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियत एव, रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्तिश्च, 'रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादि'त्युक्तत्वात्, तत्कथमनित्यत्वपरिहारः" इति।

अत आह **भौतिकं त्विति**।

भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते।

तुशब्दो विशेषार्थः। स **एव भौतिकम्** इति विवृतः। न रूपादिमात्रमिति **एवार्थः**। न च भौतिकं रूपादिकमात्मन्यस्ति, तस्मान्नानित्यताप्रसङ्ग इति भावः।

'यथा भवद्भिरन्यथाभावो विशेष्यते। यावल्लक्ष्यभावि(विशेष)लक्षणव्यावृत्तिरूपोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वव्याप्त इति, रूपादिमत्त्वं च भौतिकत्वेन; तथाऽस्मन्मतेऽपि विशेषणप्रक्षेपे नोक्तदोषः' इत्यत आह **नैवमिति**।

नैवं तस्य

तस्य क्षपणकस्य **मते नैवम्** अन्यथाभावो रूपादिमत्त्वं च विशेष्यते, किन्तु सामान्यमेवानित्यत्वव्याप्ततयाऽङ्गीक्रियते; ततो नोक्तदोषपरिहार इत्यर्थः।

तत्कथमित्यत आह **अन्यथेति**।

अन्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम्।
रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये॥

भूभूधरादेः **जगतो नाशित्वसिद्धये यस्यान्यथाभावः** तस्य **अनित्यत्वमीरितं** क्षपणकेन। **तथा**शब्दः समुच्चये। **रूपादियुक्तस्य** अपि **अनित्यत्वमीरितम्** इति।

यद्वा यत् **रूपादियु**(क्तं तत्त)**क्** तत् **तथा** अनित्यम् **ईरितम्** इति योजना। 'तस्य' इत्यस्य 'यस्य' इत्यनेनान्वयः।

अन्यथा तु यच्छब्दश्रवणात् तच्छब्दाध्याहारः।

पूर्ववाक्यात् तस्येत्यनुवर्तते वा।

परि०— व्याप्तिश्चेति। अङ्गीक्रियत एवेत्यनुषङ्गः॥ इत्युक्तत्वादिति। वैशेषिकाधिकरणे सूत्रकृतेति शेषः। अन्यथाभावपदमुपलक्षणं मत्वा आह **रूपादिमत्त्वं चेति**। यस्येति लक्षणलब्धमाह तस्येति। समुच्चय

इत्युक्तस्य अन्वयोपदर्शनेन योजनामाह **रूपादियुक्तस्यापीति** । आदिपदेन स्पर्शग्रहः ॥ **अन्यथा त्विति** । रूपादियुक्तस्यापीति पूर्वयोजनापक्षे त्वित्यर्थः ॥ **पूर्ववाक्यादिति** । 'नैवं तस्ये'ति वाक्यादित्यर्थः ॥

सु०— एतच्चोपपादयिष्यते ।

परि०— **एतच्चेति** । अन्यथाभावमात्रं नाशहेतुरित्येतच्च 'कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यत' इत्यादिनेति भावः ।

सु०— उक्तमुपसंहरति व्याप्त्येति ।

अनु०— व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ।

'यदन्यथाभावि तदनित्यं', 'यच्च रूपादिमत्तदनित्यमि'ति **व्याप्त्या** । **अन्यथाभावात्** इत्युपलक्षणम्, रूपादिमत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सु०— स्यादेतत्; सम्प्रतिपन्नव्याप्तिकव्याप्यारोपे(ण) अनिष्टव्यापकारो(पः)पणं तर्कः, अत्र च न चेद्व्याप्तिः सम्मता, कथं तर्हि तर्कत्वम् । मैवम्, व्याप्यवद्व्याप्तेरपि पराभ्युपगतत्वेऽपि तर्कत्वाविरोधात् । एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोषः । वक्ष्यति चैतत् 'परन्यायैस्तु दूषणमि'ति ।

परि०— अन्यथाभावविशेषस्यानित्यत्वव्याप्यत्वेन सिद्धान्तिनोपगमात् । अन्यथाभावमात्रस्य विनाशेन व्याप्तेरनङ्गीकारा(त्त)त्कथमसम्मतव्याप्तिकस्य तर्कत्वमुपेत्य 'व्याप्त्या तये'त्यादिना अनित्यत्वापादनमिति शङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **क्वचिदाश्रयस्येति** । शून्यं न जगत्कारणमसत्त्वादित्यादाविति भावः । **वक्ष्यति चैतदिति** । परसिद्धत्वमात्रेण अदोषत्वमित्येतद्भक्तिपादे वक्ष्यतीत्यर्थः । तदाह **परेति** ।

सु०— क्षपणकोक्तं प्रमेयान्तरं निराकर्तुं सूत्रम् 'ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ' इति ॥ तत्र 'अन्त्यावस्थितेश्चे'त्येतावत् तावद्व्याख्याति नित्येति ।

अनु०— नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते ।
अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ॥

अपिशब्दः प्रमेयान्तरनिराकरणसमुच्चयार्थः । **च**शब्दः परिमाणपर्यायेण सह समुच्चये । **या एषा नित्योर्ध्वगतिर्मुक्तिरिति** जैनैः **कथ्यते सा च कथम्** आत्मनो **विकृतिर्नो** भवेत् । भवेदेव ।

तत्कथम्, **अलोकाकाशमाप्तस्य।** प्राक् लोकाकाशस्थो ह्ययमात्मा निरन्तरोर्ध्वगत्याऽलोकाकाशमाप्नोति, तथा चान्यथाभावादात्मनोऽनित्यत्वापत्तिरिति भावः।

अनेन '**अन्त्या (या) अवस्थितिः** सन्ततोर्ध्वगतिलक्षणा, **ततश्च** आत्मनोऽनित्यत्वापत्तिरि'ति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति।

परि०— अन्त्यावस्थितेश्चोभयेति ॥ प्रमेयान्तरनिराकरणेति। सन्ततोर्ध्वगतिरूपमुक्तिलक्षणप्रमेयान्तरेत्यर्थः ॥ चशब्द इति। न केवलं परिमाणपर्यायेण, किन्तु 'अन्त्यावस्थितेश्चानित्यत्वमि'ति समुच्चय इत्यर्थः ॥ ततश्चात्मन इति। तस्मादपि विकारादित्यर्थः।

सु०— 'नन्वन्यथाभावमात्रमनित्यत्वस्य प्रयोजकमिति न तावद्भवदीयः पक्ष इत्युक्तम्, नापि मदीयः पक्षः; तत्कथं प्रदेशविशेषसंयोगमात्ररूपान्यथात्वेन मुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनमि'त्यतो 'जैनपक्षोऽयमि'ति समर्थयितुं तावत्पृच्छति **कीदृशश्चेति।**

अनु०— कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते।

क्षपणकेन हि क्षित्यादेः **सर्वस्य** नित्यत्वाद्यनेकान्तं समर्थयमानेन द्रव्यपर्यायाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्युक्तम्; 'द्रव्याकारस्य कदाऽप्यनपायान्नित्यत्वम्, पर्यायोऽन्यथाभावः तस्मादनित्यत्वमि'ति। तत्र वक्तव्यम्। **कीदृशोऽत्रान्यथाभावो नाशं** प्रति **हेतुतयेष्यते,** किं संस्थानादिलक्षणापगमरूपो वा, साधारणो वेति भावः।

परि०— विकल्पदूषणयोरनुक्तविषयत्वनिरासायाह क्षपणकेन हीति ॥ द्रव्याकारस्येति। विशेष्यस्वरूपस्येत्यर्थः।

सु०— आद्यं शङ्कते **संस्थानेति।**

अनु०— संस्थानापगमश्चेत्

संस्थानग्रहणं लक्षणोपलक्षणम्। नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः।

प्रतिषेधति **स नेति।**

स न हि भूसागरादिषु।

'वक्तुं शक्यत' इति शेषः। कुतो नेत्यत आह **स न हीति।** यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणोऽन्यथाभावो **भूसागरादिषु** पक्षैकदेशभूतेषु, **न हि,** इदानीं प्रमितः, ततो हेतोः

सन्दिग्धासिद्धत्वं स्यादित्यर्थः । प्रमितत्वे तु तस्यानित्यत्वेऽपि संशयो नास्तीत्यनुमानं व्यर्थमापद्यते।

परि०— द्रव्यभिन्नसंस्थानाभावादाह **संस्थानग्रहणमिति** । लक्षणं च यावल्लक्ष्य**भावी**त्यग्रे व्यक्तम् ॥ अनुमानमिति । 'द्रव्यविपर्ययाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चे'त्यत्र विपर्ययशब्दितान्यथाभावादनित्यमित्युक्तानुमानमित्यर्थः ।

सु०— तर्हि द्वितीयोऽस्त्विति शङ्कते **यः कश्चिदिति** ।

अनु०— यः कश्चिदन्यथाभावो यदि

पूर्ववदेव सम्बन्धः । अविवक्षितविशेष इत्यर्थः ।

एवं तर्हि मुक्तात्मनोऽप्यनित्यत्वापादनं सुस्थितमिति भावेनाह **मुक्तिश्चेति** ।

मुक्तिश्च तादृशी ।

तादृशी अन्यथाभावस्वरूपा ।

एवमप्यात्मनो नित्यत्वे भूभूधरादीनामपि नित्यत्वं स्यात्, अन्यथा हेतोरनैकान्त्यात् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता 'उभयनित्यत्वादि'ति ।

अवयवोपचयापचयलक्षणोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वे हेतुरिति चेत् (न), स्फटिकादौ पक्षैकदेशे सन्दिग्धत्वात् । रूपादिमत्त्वं सविशेषणमुपादीयते चेत् को दोष इति चेन्न, परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, न हि परो रूपादिमत्किञ्चिन्नित्यमभ्युपैति । आत्मनस्तु प्रभया रूपादिमत्त्वमापादितमेव; यद्वा आत्मनो रूपादिमत्त्वं स्वसिद्धान्त एव । रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तानित्यत्वप्रसङ्गो व्याख्यातव्यः ।

परि०— **पूर्ववदेवेति** । नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः । **हेतोरिति** । विपर्ययशब्दितान्यथाभावरूपहेतोरित्यर्थः ॥ **उभयनित्यत्वादिति** । प्रसङ्गहेतुरयं **उभयनित्यत्वप्रसङ्गादिति** । अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनो नित्यत्वे आत्मानात्मनोरुभयोरपि नित्यत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः । यच्चोक्तं रूपादिमत्त्वादात्मनोऽनित्यत्वमिति । तत्र शङ्कते **रूपादिमत्त्वमिति** । नन्वेवं हेतोरसिद्धिरित्यत आह **आत्मनस्त्विति** ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । जैनसिद्धान्त एवेत्यर्थः । कथं तर्ह्यात्मन्येव व्यभिचारात् **'व्याप्त्या तये'**त्युक्तमित्यत आह **इति व्याप्त्यङ्गीकार इति** । रूपादियुक्तस्य तथेत्यत्रोक्तदिशा यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति व्याप्तौ परेणाङ्गीकृतायां 'व्याप्त्या तये'त्यादिना आत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्ग उक्त इति व्याख्यातव्य इत्यर्थः । यथाऽन्यथाभावस्यानित्यत्वव्याप्तत्वाङ्गीकारे मुक्तिरूपान्यथाभाववत्त्वेनात्मनो-

ऽनित्यत्वप्रसङ्ग उक्तः । तथा रूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वव्याप्तत्योपगमे तादृशस्यात्मनोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गो 'व्याप्त्या तये'त्यादिनोक्त इति भावः ।

सु०— क्षपणकोक्तमर्थान्तरं दूषयितुमनुवदति **देहेति** ।

अनु०— देहमाने विकारः स्यादिति स्थास्नूननात्मनः ।
आह

देहमाने देहमानत्वे । 'प्रमिते(सती)'ति शेषः । **विकारः स्यात्** 'स्थावराणां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मन' इति शेषः । **इति स मा भूदित्येवमर्थम्** । **स्थास्नून्** वृक्षादीन् । **अनात्मनः** आत्मानधिष्ठितान् । **आह** क्षपणकः ।

अत्र 'क्षपणकः स्थावराननात्मन आहे'त्येतावत्येव वक्तव्ये यद् 'आत्मनो देहपरिमाणत्वस्य प्रमितत्वात्, वृक्षादीनामपि सात्मकत्वे तत्परिमाणत्वापत्तौ, अङ्कुरावस्थायामणुमात्रस्य महावृक्षावस्थायां च महतो विकारित्वं विकारित्वादनित्यत्वं च प्रसज्येत तन्मा प्रसाङ्क्षीदित्येतद(प्रसञ्जीत्येवम)र्थमि'ति हेतुकथनं, तत्पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थम् । यदि विकारित्वमात्रमनित्यत्वे प्रयोजकं जैनो नाभ्युपेयात्, तदा विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्बिभ्यता स्थावराणामनात्मत्वं यत्तेनाभ्युपगतं तदनुपपन्नं स्यात्; न हि स्थावराणां सात्मकतायामात्मनो लक्षणापगमो भवति, किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति ।

यद्वा दूषणसौकर्यार्थं हेत्वनुवादः ।

परि०— **यदीति** । इति 'यद्धेतुकथनमि'त्यन्वयः । किं पूर्वोक्तप्रमेयं कथं च तस्य दृढीकरणमित्यत आह **यदीत्यादिना** ।

सु०— तदिदं विकारित्वापत्तिभयात् स्थावराणामनात्मत्वाङ्गीकरणमयुक्तम्, तथा सति हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह **हस्त्यादीति** ।

अनु०— हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः ।

पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्य **हस्त्यादिदेहेषु** प्राप्तेषु **अन्यथाभवः** स्यात् **हि** तस्मात् इति ।

अथवा शरीरमात्रस्यानात्म(क)त्वमापाद्य तदुपपादनमिदं क्रियते । **हस्त्यादिसर्वदेहेष्वपि** आत्मनः **अन्यथाभावः स्यात्**; उत्पत्तिसमये देहानां हस्तवित(स्त्यादिमा)स्तिमात्रपरिमाणत्वात्, यौवने तूत्कृष्टपरिमाणत्वादिति ।

अनेन 'अविशेषादि'ति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति।

परि०— दूषणसौकर्यार्थमित्येतद्व्यञ्जयन् मूलं योजयति **तदिदमित्यादिना**। 'हि'शब्दानुवादेन तस्यार्थमाह **तस्मादिति**। यद्वा 'ही'त्यस्य यस्मादिति व्यक्तं मत्वा तदविनाभावलब्धोक्तिः **तस्मादिति** ॥ **शरीरमात्रस्येति**। विकारित्वभयात् स्थावराणामनात्मत्वाङ्गीकरणमयुक्तम्। तथात्वे देहमात्रस्यानात्मत्वं स्यादित्यापाद्यम्। तत्कथ-मित्यतो 'हस्त्यादी'त्यादिवाक्यं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति**। 'हस्त्यादी'त्यनेन स्थावराणामिव हस्त्यादिसर्वदेहानां विकारित्वाविशेषादनात्मत्वाविशेषप्रसङ्गादित्यर्थ उक्तो भवतीत्यर्थः।

सु०— 'ननु च विषमोऽयमुपन्यासः। अल्पैव हि हस्त्यादिदेहेष्वात्मनो विकृतिः, वृक्षादौ तु महती; ततो वृक्षादीनामनात्मत्वे हस्त्यादीनामपि त(दुप)दापादनमनुचितमि'त्यत आह **अणुदेहस्येति**।

अनु०— **अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या।**
देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः स्थास्नुतनौ च नुः ॥

अणुदेहस्य पिपीलिकादिदेहस्य **जीवस्य गजत्वे** प्राप्ते, यद्वोत्पत्तिसमये **अणुदेहस्य** हस्तवितस्त्यादिपरिमितदेहस्य, महागजत्वे प्राप्ते, **देहव्याप्तौ (या)** यावती **विकृतिः, स्थास्नुतनौ च, नुः** पुरुषस्य, या विकृतिः, **तस्याः** तस्याः **च** परस्परं **को विशेषः**। न कोऽपि।

अयमर्थः। आत्मनः किं महती विकृतिरनित्यत्वहेतुत्वादनभ्युपगन्तव्या, किंवा विकृति-मात्रम्। नाद्यः; महत्त्वस्यापरिनिष्ठितत्वात्, परिनिष्ठाकल्पने केषुचिद्वृक्षादिषु तदभावात्, तदनुरोधेनापि परिनिष्ठाङ्गीकारे हस्त्यादावपि तद्भावात्। द्वितीये तूभयोर्विकारित्वेनाविशेषात् वृक्षादिवत् हस्त्यादावपि अनात्मत्वमङ्गीकार्यम्। हस्त्यादिवद्वृक्षादीनामपि सात्मकत्वं न परित्याज्यमिति।

एतेन 'अविशेषादि'त्यस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम्।

परि०— अपरिनिष्ठितत्वादिति। 'एतावदि'ति परिच्छेदानिश्चयादित्यर्थः। दशहस्तपरिमितत्वादिरूपेण परिनिष्ठां ब्रूम इत्यत आह **परिनिष्ठाकल्पन इति**। वटतालवंशवृक्षादिष्वभावादित्यर्थः ॥ **द्वितीय इति**। विकृति-मात्रमिति पक्ष इत्यर्थः ॥ **उभयोरिति**। वृक्षादिहस्त्याद्योरित्यर्थः ॥ **अर्थान्तरमुक्तमिति**। व्यक्तमेतदुभयोरित्यादि-पूर्ववाक्ये।

सु०— 'स्यादेतत्। न वयं विकारित्वापत्तिभयाद्वृक्षादीनामनात्मकत्वमाचक्ष्महे, किन्तु सात्मकत्वे प्रमाणाभावात्, बाधकप्रमाणसद्भावाच्च। वृक्षादीनां देहत्वे तद्व्यापकमिन्द्रिय-

वत्त्वमपि स्यात्; न च तदस्ति, तत्कार्यस्य श्रवणादेरभावात्, सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावात्। अदेहत्वे च न सात्मकत्वं शिलादिवदि'त्यत आह **गीतादिति**।

अनु०— गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः।
अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत्॥

गीतात् तावद्वृक्षस्यापि **पुष्पफलावाप्तिः** दृश्यते, तया श्रवणमनुमीयते 'विमतः श्रवणवान् गीतसान्निध्ये सति लब्धविकासत्वाद्राजादिवदि'ति; न चायं स्वभाव एव, राजादेरपि तत्प्रसङ्गात्। श्रवणेन च श्रोत्रसद्भावोऽनुमीयते। एवं शीतोष्णस्पर्शविशेषात् कार्श्यं दृश्यते; तेन सुकुमारशरीरवत् स्पर्शज्ञानमनुमीयते, तेन च त्वगिन्द्रियसत्त्वम्। तथोदकादि**रसात्स्थितिः** रशुष्यतोऽवस्थानं दृश्यते; तेन सम्मतदेहवद्रसज्ञानं ततो रसनेन्द्रियसद्भावोऽनुमीयते। एवं कमनीयकान्तावलोकनेनोत्कोरकत्वं तिलकवृक्षस्योपलभ्यते; तेन दर्शनकामौ, ततो नयनमनसी सिद्ध्यतः। धूपोपयोगेन चातिशयदर्शनाद् घ्राणसिद्धिः। इति प्रसिद्धशरीराविशेषात् स्थावराणामनात्मता न सिद्ध्येत्।

केचिन्मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणादाध्यात्मिकवायुसम्बन्धमनुमाय सात्मकत्वमनुमिमते। तदसत्, भस्मगुलिकादौ व्यभिचारात्।

एतेन 'अविशेषादि'त्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति।

परि०— केचिदिति। तार्किकादयः॥ भस्मगुलिकादाविति। भस्मनि गुलिकादावित्यर्थः। प्रकारान्तरेणेति। इन्द्रियवत्त्वेन स्थावराणां प्रसिद्धशरीराविशेषादिति व्याख्यातमित्यर्थः।

सु०— 'वक्ति स्वप्रभमि'त्यादिकमुत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमिति मन्दाशङ्कां निवारयितुं सूत्रारूढं करोति **एवञ्चेति**।

अनु०— एवञ्चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित्॥

इति त्रिसूत्रीमिति शेषः। **तत एव** तदर्थमेव, उक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव। एवमन्यत्रापि सूत्रानुपन्यासेन व्याख्यानेऽपि नैवमाशङ्कनीयमिति ज्ञापयितुमिदमभिहितमिति॥

परि०— इति शेष इति। इति शब्दानन्तरमिति भावः। 'तत एवे'त्यस्य प्रतिपदं तदर्थमेवेति। तद्विवरणम् उक्तस्येत्यादि॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ अथ पत्युरधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥

सु०— इह महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां मतमपाक्रियते।

ते चतुर्विधाः— शैवाः, पाशुपताः, कालामुखाः, महाव्रताश्चेति। तेषां सत्यप्यवान्तर-भेदे साधारणमेव प्रमेयं वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादपाकर्तुमनुवदति **सर्वज्ञत्वादिकैरिति**।

अनु०— सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवम्।
जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम्।
आहुः पाशुपताः

पशुपतेरिमे **पाशुपता** इति चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते। ते, **सदाशिवं जगद्विचित्ररचना-कर्तारम्** आहुः। ततो 'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्तमसदिति।

अज्ञानादिदोषयुक्तं कथं जगत्कर्तारमाहुरित्यत उक्तं **दोषवर्जितमिति**।

सार्वज्ञ्याद्यभावेऽज्ञानादिवर्जनं चेतनस्य नोपपद्यत इत्यतः **सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणै-र्युक्तम्** इत्युक्तम्।

यद्वा 'सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमि'ति प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः, 'जगद्विचित्ररचनाकर्तारमि'ति श्रौतब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थोक्तिः, इत्यवगन्तव्यम्।

परि०— चतुर्विधानां ग्रहणायाह **महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानामिति**। अपाकरणे बीजोक्तिः **वेदवादस्येत्यादि** ॥ **पशुपतेरिम इति**। 'तस्येदमि'ति सम्बन्धमात्रेऽण्प्रत्यय इति भावः ॥ **प्रधानलक्षणेति**। 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'त्यानन्दमयाधिकरणानुव्याख्यानाद्युक्तदिशा जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्त-निर्दोषगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति**। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'यो नः पिता जनिते'त्यादिश्रुतिसिद्धजगज्जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मलक्षणेत्यर्थः।

सु०— तदेतद्दूषयितुं पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रतात्पर्यमाह **तच्चेति**।

अनु०— तच्च बहुश्रुतिविरोधतः।
नोपादेयं मतं हि

वत्त्वमपि स्यात्; न च तदस्ति, तत्कार्यस्य श्रवणादेरभावात्, सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावात्। अदेहत्वे च न सात्मकत्वं शिलादिवदि'त्यत आह **गीतादिति**।

अनु०— गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः।
अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत्॥

गीतात् तावद्वृक्षस्यापि **पुष्पफलावाप्तिः** दृश्यते, तया श्रवणमनुमीयते 'विमतः श्रवणवान् गीतसान्निध्ये सति लब्धविकासत्वाद्राजादिवदि'ति; न चायं स्वभाव एव, राजादेरपि तत्प्रसङ्गात्। श्रवणेन च श्रोत्रसद्भावोऽनुमीयते। एवं शीतोष्णस्पर्शविशेषात् कार्श्यं दृश्यते; तेन सुकुमारशरीरवत् स्पर्शज्ञानमनुमीयते, तेन च त्वगिन्द्रियसत्त्वम्। तथोदकादि**रसात्स्थितिः**-रशुष्यतोऽवस्थानं दृश्यते; तेन सम्मतदेहवद्रसज्ञानं ततो रसनेन्द्रियसद्भावोऽनुमीयते। एवं कमनीयकान्तावलोकनेनोत्कोरकत्वं तिलकवृक्षस्योपलभ्यते; तेन दर्शनकामौ, ततो नयनमनसी सिद्ध्यतः। धूपोपयोगेन चातिशयदर्शनाद् घ्राणसिद्धिः। इति प्रसिद्धशरीराविशेषात् स्थावराणामनात्मता न सिद्ध्येत्।

केचिन्मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणादाध्यात्मिकवायुसम्बन्धमनुमाय सात्मकत्वमनुमिमते। तदसत्, भस्मगुलिकादौ व्यभिचारात्।

एतेन 'अविशेषादि'त्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति।

परि०— केचिदिति। तार्किकादयः॥ भस्मगुलिकादाविति। भस्मनि गुलिकादावित्यर्थः। प्रकारान्तरेणेति। इन्द्रियवत्त्वेन स्थावराणां प्रसिद्धशरीराविशेषादिति व्याख्यातमित्यर्थः।

सु०— 'वक्ति स्वप्रभमि'त्यादिकमुत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमिति मन्दाशङ्कां निवारयितुं सूत्रारूढं करोति **एवञ्चेति**।

अनु०— एवञ्चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित्॥

इति त्रिसूत्रीमिति शेषः। **तत एव तदर्थमेव**, उक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव। एवमन्यत्रापि सूत्रानुपन्यासेन व्याख्यानेऽपि नैवमाशङ्कनीयमिति ज्ञापयितुमिदमभिहितमिति॥

परि०— इति शेष इति। इति शब्दानन्तरमिति भावः। 'तत एवे'त्यस्य प्रतिपदं तदर्थमेवेति। तद्विवरणम् उक्तस्येत्यादि॥

॥ इति नैकस्मिन्नधिकरणम्॥

★ ★ ★

।। अथ पत्युरधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— **ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ।।**

सु०— इह महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां मतमपाक्रियते।

ते चतुर्विधाः— शैवाः, पाशुपताः, कालामुखाः, महाव्रताश्चेति। तेषां सत्यप्यवान्तरभेदे साधारणमेव प्रमेयं वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादपाकर्तुमनुवदति **सर्वज्ञत्वादिकैरिति**।

अनु०— **सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवम्।**
जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम्।
आहुः पाशुपताः

पशुपतेरिमे **पाशुपता** इति चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते। ते, **सदाशिवं जगद्विचित्ररचनाकर्तारम्** आहुः। ततो 'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्तमसदिति।

अज्ञानादिदोषयुक्तं कथं जगत्कर्तारमाहुरित्यत उक्तं **दोषवर्जितमिति**।

सार्वज्ञ्याद्यभावेऽज्ञानादिवर्जनं चेतनस्य नोपपद्यत इत्यतः **सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तम्** इत्युक्तम्।

यद्वा 'सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमि'ति प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः, 'जगद्विचित्ररचनाकर्तारमि'ति श्रौतब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थोक्तिः, इत्यवगन्तव्यम्।

परि०— चतुर्विधानां ग्रहणायाह महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानामिति। अपाकरणे बीजोक्तिः वेदवादस्येत्यादि ॥ **पशुपतेरिम इति**। 'तस्येदमि'ति सम्बन्धमात्रेऽण्प्रत्यय इति भावः ॥ **प्रधानलक्षणेति**। 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'त्यानन्दमयाधिकरणानुव्याख्यानाद्युक्तदिशा जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्त-निर्दोषगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति**। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'यो नः पिता जनिते'त्यादिश्रुतिसिद्धजगज्जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मलक्षणेत्यर्थः।

सु०— तदेतद्दूषयितुं पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रतात्पर्यमाह **तच्चेति**।

अनु०— **तच्च बहुश्रुतिविरोधतः।**
नोपादेयं मतं हि

चशब्दः पूर्वतनैः (मतैः) सह समुच्चयार्थः । हिशब्दो हेतौ । तत् पशुपतेः सर्वजगत्कारणत्वादिकं, **मतं नोपादेयम्** । कुतः । **पत्युः** पशुपतेः । **असामञ्जस्यात्** दोषित्वात् । तदनङ्गीकारे च **बहुश्रुतिविरोध** इति योजना ।

कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति **अस्येति** ।

अस्य देवस्य स्तुहि गर्तगम् ।
उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् ।
यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ।
धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः ।
घ्नंच्छिश्नदेवानेकोऽसावासीन्नारायणः परः ।
तस्माद्रुद्रः सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्तावध्नन्पुरुषं पशुम् ।
यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ॥

अनेन 'अस्य देवस्य मीह्लुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावदि'ति (ऋ. ७-४०-५) श्रुतिमुपादत्ते ।

'स्तुहि गर्तगमि'त्यनेन 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते आस्मन्निवपन्तु सेनाः' इति (ऋ. २-३३-११) । **'उत्पिपेषे'**त्यनेन 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेषे'ति । **'गृणीष'** इत्यनेन 'कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् । भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे' इति (ऋ. २-३३-१२) । **'पदमि'**त्यनेन 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनामि'ति (ऋ. ५-३-३) । **'हन्तुमि'**त्यनेन 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ' इति (ऋ. १०-१२५-६) । **'यं कामये'** इत्यनेन 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'ति (ऋ. १०-१२५-५) । **'मे'**त्यनेन 'मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं न' इति । **'घ्नन्'** इत्यनेन 'घ्नंच्छिश्नदेवाँ अभिवर्पसाऽभूदि'ति । **'एकोसावि'**त्यनेन 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर' इति । **'तस्मादि'**त्यनेन 'स रुष्टः स प्रसन्नो यद्रुष्टो यत्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्रसम्प्रसादावभूतामि'ति । **'वैष्णवमि'**त्यनेन 'तेषां मखं वैष्णवं यश आर्छत्' इति । **यज्ञेनेति, अवध्नन्निति, यो भूतानामिति** प्रसिद्धम् ।

कथमेताभिः श्रुतिभिः पशुपतेर्निर्दोषत्वं विरुद्धमित्यतस्तासां तात्पर्यमाह **इत्यादीति**।

इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः।
पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः।
प्रतीयन्ते

अभवः अभावः। **प्रतीयन्ते** पशुपतेरिति शेषः।

परि०— इति प्रसिद्धमिति। इति वाक्यत्रयं प्रसिद्धमित्यर्थः।

सु०— 'अस्य देवस्ये'त्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः प्रतीयते। **मीढुषः** सेचकस्य, एषस्य इच्छारूपस्य, **अस्य** विष्णोर्देवस्य, **प्रभृथे** प्रभरणे पूजायामिति यावत्, हविर्भिः कृते सति, **वया** वन्धको रुद्रो, **रुद्रियं महित्वं** रौद्रं पदं, **विदे** विविदे लेभे, हि यथा तथा, हे अश्विनौ युवामपि, **इरावत्** अन्नवत्, **वर्ति** वर्तनं, **यासिष्टं** अयासिष्ट प्राप्तवन्तौ स्थ इति।

'स्तुही'त्यनेन स्तावकतया पारतन्त्र्यम्। हे रुद्र, त्वं, **श्रुतं** प्रसिद्धं, **गर्तसदं** हृदयगुहा-निवासं, **युवानं**, **मृगं न भीमं** सिंहमिव भीषणम्, **उग्रम्** उग्राणां दैत्यानाम्, **उपहत्नुम्** उपहन्तारं, नृहरिं, **स्तुहि** स्तौषि। स एवं **स्तवानः** स्तुवंस्त्वं, **जरित्रे** स्तोत्रे, त्वां स्तुवन्तं माम्। **मृळ** मृडय सुखय। ते सेनाश्चास्मदन्यमेव **निवपन्तु** घ्नन्त्विति।

'रुद्रस्ये'त्यनेनाज्ञत्वं पारतन्त्र्यं मृतिश्च। आरोपितं धनुर्हनाववष्टभ्यावस्थितस्य रुद्रस्य शिरो ज्यायां (वम्रिरू)कामरूपेणेन्द्रेण छिन्नायामुत्क्षिप्ता धनुरार्त्निः **उत्पिपेष** चिच्छेदेति।

'कुमार' इत्यनेनापि पारतन्त्र्यं जनिश्च। हे रुद्र, **कुमारः** पुत्रो भवान्, जगद्व्यामोहनाय कैलासमुपयन्तं, त्वां वन्दमानं **पितरं** कृष्णं प्रति, **ननाम**। तेन स्तुतस्त्वं, **भूरेः** पुरुषार्थस्य, दातारं, सत्पतिं, **गृणीषे** स्तौषि स्तुतवानसि। एवम्भूतः **त्वम्** अस्माभिः **स्तुतः**, **अस्मे** अस्मभ्यं, **भेषजा** भेषजानि, संसारव्याधिनिरसनानि ज्ञानानि, **रासि** ददासि देहीति।

'तव श्रिय' इत्यनेन पराधीनपदप्राप्तिर्जनिः पारतन्त्र्यं च। हे रुद्र **यत्** येभ्यः **ते जनिम** जन्माभूत्, **ते मरुतो** ब्रह्माणोऽतीतवर्तमानाः, **तव श्रिये** सम्पदे, **चारु** सुन्दरं, **चित्रम्** आश्चर्यं, **उपमं** उप समीपे मा लक्ष्मीर्यस्य संवहनकर्त्री तत्तथोक्तम्, **यत्**, **विष्णोः** पदं, **मर्जयन्तः** शोधितवन्तः क्षालितवन्तः। तत्, त्वया हृदि, **निधायि** न्यधायि। **तेन** कारणेन, त्वं, **गोनां** गवां (वाचां) मध्ये, **गुह्यं नाम** नारायणादिकं, **पासि** जपोपदेशादिना पालयसीति।

'अहमि'त्यनेन मृतिः । अहं, **ब्रह्मद्विषे** ब्रह्मद्विषां दैत्यानां, **शरवे** हिंसकाय हिंसकं, **रुद्राय** रुद्रं, **हन्तवै** हन्तुमेव, प्रलये, **धनुः, आतनोमि** विस्तारयामीति ।

'यमि'त्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः । अहं **यं** यं रुद्रं कर्तुं **कामये, तं तम्**, उग्रं रुद्रं, **कृणोमि** करोमि, एवं, **तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां** सुमेधसं, करोमीति ।

'मे'त्यनेन **अज्ञत्वम्** । अतीतानागतवर्तमाना गुह्याभिमानिनो **देवा** रुद्रा **अपि नः** अस्माकमुपास्यम् **ऋतं** ज्ञानरूपं ब्रह्म, **मा गुः** न ज्ञातवन्त इति ।

घ्नन्नित्यनेन **मृतिः । गुह्याभिमानिदेवान् घ्नन्** ईश्वरो **वर्पसा** बलेन **सर्वम् अभ्यभूत्** अभिभूतवानिति ।

'एक' इत्यनेन **प्रलयेऽभावो जनिश्च** ।

'तस्मात्' इत्यनेन **जनिः** । परमेश्वररोषजो रुद्र इत्यर्थः । **सम्प्रसादो** ब्रह्मा ।

'तेषामि'त्यादिवाक्यैः **पारतन्त्र्यम् । तेषां** देवानां, **यशो, वैष्णवं मखं** विष्णुमखे पशुत्वेन नियुक्तं रुद्रम् **आर्छत्** प्राप्तवदिति ।

देवा यज्ञेन रुद्रेण पशुना **यज्ञं** विष्णुम् **अयजन्त** इति ।

देवाः पुरुषं रुद्रं **पशुमबध्नन्** इति ।

यो भूतानामधिपती रुद्रः स विष्णोराज्ञारूपायां तन्त्यां चरति **वृषा** प्रसिद्धतन्त्यामिवेति ।

परि०— 'मिह सेचने' क्वसु दीर्घउपधाया इत्युपेत्यार्थमाह **सेचकस्येति** । अभीष्टवर्षकस्येत्यर्थः । 'इषु इच्छायामि'त्यतः पचाद्यच्प्रत्यये 'पुगन्त' इति गुण इत्युपेत्याह **इच्छारूपस्येति** । प्रपूर्वस्य 'भृञ् भरण' इत्यस्य भावे थक्प्रत्यय इत्युपेत्यार्थमाह **प्रभरण इति** । 'वय बन्धन' इत्यतो सुन्प्रत्यय इत्युपेत्याह **वयाः बन्धक इति** । रुद्रशब्दात् घप्रत्यये तस्येयादेशे 'यस्ये'तिलोपे रुद्रियमिति रूपमुपेत्याह **रौद्रमिति** । 'विदॢ' लाभ इत्यस्य लिट्यभ्यासलोपे रूपमुपेत्याह **विदे विविद इति** । 'यासिष्टमि'ति मध्यमपुरुषश्रवणलब्धमाह **युवामपीति** । 'या प्रापण' इत्यतो लुङि रूपम् । 'छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडभाव इत्युपेत्याह **यासिष्टमयासिष्टमिति** । पदात्परस्य नशब्दस्येवार्थत्वप्रसिद्धेराह **सिंहमिवेति** । 'सुपां सुलुगि'त्यादिना षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्युपेत्याह **उग्रमुग्राणामिति** । 'हन हिंसागत्योरि'त्यतः क्रुपप्रत्यये ह्रस्वस्य 'पिति कृति तुगि'ति तुगागमे 'अनुदात्तोपदेशे'त्यदिना अनुनासिकलोपे इत्युपेत्याह **उपहन्तारमिति** । 'बहुलं छन्दसी'ति लडर्थे लोडित्युपेत्याह **स्तौषीति** ।

मृळेति मध्यमपुरुषश्रवणादाह **स्तुवन् त्वमिति**। ते इत्यस्य जरित्रेत्यत्रान्वयमुपेत्य वा योग्यतावलाद्वा आह **त्वां स्तुवन्तमिति**। सुपां सुपो भवन्तीति वार्तिकोक्तेरिति भावः। अभ्यर्हितत्वाद्वा अस्मदन्वं इति श्रवणाद्वा आह **मामिति**। ऋषिमित्यर्थः। मृडेत्यन्तर्णीतणिजन्तमुपेत्याह **मृडयेति**। दैर्घ्यं संहितायामाधिक्यार्थम्। 'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पादे यत्र न विद्यते। उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितमि'त्युक्तेः॥ **ते इति**। त्वदीया इत्यर्थः। 'दिव्यस्यैका धनुरार्त्रि पृथिव्यामपराश्रिता। तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयमि'ति पूर्ववाक्यार्थमनुवदति **आरोपित-मित्यादिना**। **धनुरार्त्रिः** धनुः कोटिः। **भवान्** इत्यस्य ननामेत्यन्वयः। 'नानामे'त्यत्र दैर्घ्यं प्राग्वत्। **तेनेति**। कृष्णेनेत्यर्थः। **भूरेरिति** बहोरित्यर्थः। पुरुषार्थस्येति शेषोक्तिः। 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेये'त्यादिना अस्मच्छब्दा-च्छे इति सुवादेशं मत्वोक्तं **अस्मे** अस्मभ्यमिति। 'सुपां सुलुगि'त्यादिना सुपो डादेशं मत्वाह **भेषजाभेषजानीति**॥ **ददासीति**। 'रा दान' इति धातोरिति भावः। 'व्यत्ययो बहुलमि'त्युक्तेराह **देहीति**। **यत्** इत्यनुवादः। **येभ्य** इति व्याख्या। 'जनी प्रादुर्भाव' इत्यत उणादयो बहुलग्रहणात् इमनिच्प्रत्ययमुपेत्याह **जनिम जन्मेति**। यदिति श्रवणादाह **ते मरुत इति**। भूतपूर्वगत्यात्र मरुन्नामेति भावेनाह **ब्राह्मण इति**। बहुवचननिर्वाहायाह **अतीतेति**। सम्पदे मर्जयन्तेत्यन्वयः। 'यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मू(र्ध्निविधृ)र्ध्यधिधृतेन शिवः शिवोऽभूदि'त्यादेरिति भावः। मर्जयन्त। 'मृजष् शुद्धौ' अमार्जयन्तेति वाच्येऽडभावो ह्रस्वत्वं च छान्दसमिति भावेनाह **शोधितवन्त इति**। 'सुपां सुलुगि'त्यादिना (ते इत्यत्र) तृतीयाविभक्तेः शे इत्यादेशं मत्वाह **तत् त्वयेति**। अडभावश्छान्दस इत्युपेत्याह **न्यधायीति**। निहितमित्यर्थः॥ **गवामिति**। वाचामित्यर्थः। **अहम्** इति लक्ष्मीराह। एवमग्रेऽपि। **ब्रह्मद्विषे**। 'द्विषामि'त्येतदन्यत्रोक्तत्वादर्थादर्थान्तरमित्युक्तं चन्द्रिकायाम्। 'तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकन्-शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेन' इति हन्तेस्तुमर्थे तवैप्रत्यय इति भावेनाह **हन्तुमेवेति**। उशब्दार्थः **एवेति**। कृञः श्नुविकरणं छान्दसमित्युपेत्याह **करोमीति**।

बहुवचननिर्वाहायाह **अतीतानागतेति**। विशे(शि)ष्योक्तिः **रुद्रा इति**। **नः** अस्माकमिति। मन्त्रद्रष्टृप्रयुक्त-अस्मच्छब्दगतषष्ठ्योक्तसम्बन्धं व्यनक्ति **उपास्यमिति**। 'ऋ गतावि'ति धातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वादाह **ऋतं ज्ञानरूपमिति**। **ब्रह्मेति** विशेष्योक्तिः। 'इण् गतावि'त्यस्य लुङि 'इणो गालुङी'ति गादेशे 'उस्यपदान्तादि'त्याकार-लोपे 'न माङ्योग' इत्यडभावे सति गुरिति रूपं मत्वा आह **मा गुर्न ज्ञातवन्त इति**। गुह्याभिमानिदेवानिति बहुवचनं प्राग्वत्। 'रुद्रानि'ति योज्यम्। भूदित्यत्राडभावश्छान्दस इत्युपेत्याह **अभ्यभूदिति**। व्यवहिताश्चेत्युपसर्गान्वयः। सर्वमिति योग्यतया लभ्योक्तिः। प्रलयेऽसतो जनिः सिद्धेति 'जनिश्चे'त्युक्तम्। देवा वै सत्रमासतेत्युपक्रमादाह **देवानां यज्ञ इति**। 'आर्छदि'त्यन्वयः। वैष्णवं मखमित्यस्यार्थः **विष्णुमख इति**। प्रकरणप्राप्तमाह **पशुना रुद्रेणेति**। देवा यद्यज्ञं तन्वाना इति पूर्ववाक्यस्थदेवपदान्वयेनार्थमाह **देवाः पुरुषमिति**॥ **अधिपती रुद्र इति**। 'ढ्रलोपे दीर्घो ण' इति दीर्घत्वम्। **वृषा** वृषभः।

सु०— एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनं त्वाचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्यो वाक्येभ्य-ष्टीकातश्चावगन्तव्यम्। अत एव सामर्थ्यात् इत्युक्तम्।

परि०— अन्यत्रोदाहृतेभ्य इति । श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयश्रीमद्भाष्यादावुदाहृतेभ्य इत्यर्थः । तदवलोकिनां स्फुटमेतदिति न प्रपञ्च्यते ॥ **टीकात इति** । सन्यायरत्नावलीत इत्यर्थः । तत्र हि शान्तिपर्वणीत्युपक्रम्य केषाञ्चिद्वचनानामुक्तत्वादिति भावः ।

सु०— सूत्रार्थमुपसंहरति सदोषत्वादिति ।

अनु०— सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ।

ततः श्रुतिबलेन **सदोषत्वात् पशुपतिः ईशः** जगत्कर्ता **न** भवति, दोषि(णो)यज्ञदत्तस्येव जगत्कर्तृत्वानुपपत्तेरिति ।

परि०— ईश इत्यनुवादः । जगत्कर्तेति व्याख्या ।

सु०— युक्त्यन्तरेण शिवस्य जगत्कर्तृत्वमपाकर्तुं सूत्रम् 'ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ' इति । तस्यार्थमाह **अशरीरत्वत इति** ।

अनु०— अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् ।
कर्तृत्वेन न युज्येत

तस्य शिवस्य । अशरीरस्यापि गगनादेर्जगता सम्बन्धदर्शनात् कथमेतत् इत्यतः सम्बन्धमेव व्याख्याति, **क्वचित्** कार्ये, **कर्तृत्वेन** इति कार्यकर्तृत्वलक्षणः **सम्बन्धो न युज्यत** इत्यर्थः । **क्वचित्** इत्यनेन कुतः सर्वकर्तृत्वमिति सूचयति ।

अयमत्र प्रयोगः । शिवो न कर्ताऽशरीरत्वात् सुप्तप्रलीनवदिति ।

ननु शिवः सिद्धो न वा । न द्वितीयः, आश्रयासिद्धेः । आद्ये तु कर्तृत्वेनैव सिद्ध इति धर्मिग्राहकमानविरोधः ।

किञ्च भवन्मते(ऽपि) शिवस्य कर्तृत्वं शरीरित्वं चाङ्गीक्रियत एव, तथा चापसिद्धान्तान्यतरासिद्धी स्यातामिति । उच्यते । इदमत्राकूतम् । पशुपतेर्जगत्कारणत्वं वदन् प्रष्टव्यः, किं पाशुपतादिशास्त्राण्यनुमानानि (चा)वाऽऽश्रित्येदमुच्यते, उत श्रुत्यादिकम् । आद्ये त्वतिप्रसङ्गोऽयमुच्यते, 'यदि पाशुपताद्याश्रित्येदमुच्यते तर्हि तस्याशरीरत्वमपि ततः सिद्धमिति तदप्यङ्गीकार्यं स्यात्, तथा च कर्तृत्वानुपपत्तिरि'ति, अत एव न युज्येतेति लिङ्प्रयोगः । द्वितीये तु वक्ष्यत इति । एवञ्च न कश्चिद्दोषः; शिवस्वरूपस्य अस्माकं श्रुत्यादितः सिद्धेराश्रयासिद्ध्यभावात्, परसिद्धेनाशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावापादनाद्धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावात् ।

एतेन 'पाशुपतादिविरोधात् श्रुतयोऽन्यथा योज्या' इति निरस्तम्।

परि०— **सुप्तप्रलीनवदिति।** सुप्तवत् प्रलीनवत् प्रलयं प्राप्तवदित्यर्थः। सुप्तस्य देहाभिमानाभावेनाशरीरत्वं प्रलीने तु मुख्यमेवेति ज्ञेयम्। कैमुत्याय आद्यदृष्टान्तः॥ **अत एवेति।** कर्तृत्वस्य पाशुपतादिधर्मिग्राहकमान-सिद्धत्वादनिष्टापादनत्वद्योतनाय लिङ्प्रयोगः कृत इत्यर्थः॥ **वक्ष्यत इति।** शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः' इत्यादौ रुद्रकर्तृत्वे श्रुतिरेव नेति वक्ष्यत इत्यर्थः॥ **एवं चेति।** परसिद्धेनैव परस्यापादने सतीत्यर्थः॥ **श्रुत्यादित इति।** प्रागुक्तश्रुतिभिः। 'रुद्रं समाश्रिता देवा' इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः॥ **विरोधादीति।** आदिपदेनान्यतरासिद्धयप-सिद्धान्तयोर्ग्रहः॥ **एतेनेति।** सम्बन्धानुपपत्तिकथनेनेत्यर्थः। तर्कपराहतत्वेन तस्यैवालब्धात्मकत्वादिति भावः।

सु०— ननु 'अशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः, कारक-प्रयोक्तृत्वं हि कर्तृत्वं न शरीरित्वमि'त्यत आह **देहिन इति।**

अनु०— **देहिनो ज्ञानदृष्टितः।**

सत्यं कारकप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं न शरीरित्वमिति। तच्च न प्रयत्नेन विना सम्भवति, न चेच्छामन्तरेण प्रयत्नः, न च ज्ञानाद्विनेच्छा, न च शरीराद्ऋते ज्ञानम्, देहिनामेव जाग्रतां ज्ञान-दर्शनात्, अदेहिनां सुप्तप्रलीनानां चादर्शनात्। ततः कर्तृत्वस्य व्यापकं शरीरं शिवाद्व्याव-र्तमानं तदपि व्यावर्तयतीति।

ननु ज्ञानजन्मन्येव शरीरस्योपयोगः, ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात्, इन्द्रियाणां च शरीर-संयोगनियमात्; नित्यज्ञानश्च भगवान् शिव इति किं तस्य शरीरेणेति। एवं तर्हि प्रयत्न-जन्मन्येवेच्छोपयोगिनीति नित्यप्रयत्नस्येच्छाऽपि न स्यात्, तथेच्छोत्पत्तावेव ज्ञानमुपयुज्यत इति नित्येच्छस्य ज्ञानमपि न स्यात्।

अथ न प्रयत्नमात्रं कर्तृत्वम्, अपि तर्हि ज्ञानेच्छे अपि। परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमिति हि वृद्धा इति चेत्, तथाऽपीच्छात्यागे बाधकाभावात्। कुतश्चैवं कल्पनीयम्। कुलालादौ तथा दर्शनादिति चेत्; किं तत्र शरीरं न दृष्टम्। दृष्टमप्यनुपयुक्तमिति चेत्; किन्नियमाभावादेवमाश्रीयते, अन्यत्रोपक्षयाद्वा। नाद्यः, व्यभिचाराभावात्। शरीरप्रेरणेऽपरं शरीरं नास्तीति चेन्न, तेनैव सशरीरत्वात्। न द्वितीयः, निरस्तत्वात्; अन्यथा ज्ञानादीना-मप्यनुपयोगप्रसङ्गः।

कुतश्चास्य नित्यज्ञानत्वसिद्धिः। आगमादिति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्; सिद्धे हि आगमप्रामाण्ये नित्यज्ञानेश्वरसिद्धिः, तत्सिद्धौ चागमस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरिति।

परि०— **परिदृष्टेति** । परिज्ञातसामर्थ्यानि यानि कारकाणि तत्प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः । न हि ज्ञानाभावे सामर्थ्यपरिज्ञानं युक्तमिति भावः ॥ **कुतश्चेति** । प्रमाणादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । ज्ञानजन्मन्युपक्षयादित्यर्थः । व्यभिचारं शङ्कते **शरीरप्रेरण इति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । एवं तर्हि प्रयत्नजन्मन्येवेत्यादिना निरस्तत्वादिति भावः । तदेव व्यनक्ति अन्यथेति । ज्ञानादेर्नित्यतयेश्वरे शरीरस्यानुपयोगादित्यर्थः ।

सु०— उक्तदोषपरिहारमाशङ्क्य तन्निरासाय सूत्रम् **'ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ'** इति । तन्नेत्यन्तं तावद्व्याचष्टे **न चेति** ।

अनु०— **न च देहादिवद्विश्वमस्य स्यात्**

यदुक्तमशरीरत्वाच्छिवस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरिति, तदसत् । कुलालादयो हि कर्तारो दण्डादिकं साक्षात्प्रयत्नेनाधिष्ठातुमनीशानास्तदधिष्ठानाय साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं शरीरमपेक्षन्ते । **अस्य तु विश्वं** कार(क)चक्रमेव, **देहवत्स्यात्** साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं स्यात्, ततः किमपरेण शरीरेण । अत एव भगवान्विश्वमूर्तिरिति गीयते । न चादिसृष्टेः प्राक् कारकाभावः, मायादेरनादेर्विद्यमानत्वात्, अन्यथा सृष्ट्यनुपपत्तेरिति । **आदिपदेनेन्द्रियाणां** वक्ष्यमाणस्याधिष्ठानस्य च सङ्ग्रहः । तदिदं नोपपद्यत इत्यर्थः ।

परि०— अधिष्ठातुं कार्योन्मुखीकर्तुमित्यर्थः । प्रयत्नाधिष्ठेयं प्रयत्नप्रेर्यम् । मूलं योजयति अस्य त्वित्यादिना ।

सु०— कुतो नेत्यतः सौत्रहेतुं व्याख्याति **भोगेति** ।

अनु०— **भोगसम्भवात् ।**

यदि शिवस्य कारकग्रामः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयः स्यात् तदा स तस्य सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुः स्यात्, साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेये अस्मदादिशरीरे तथा दर्शनात् । कर्मार्जितस्यैव तथात्वमिति चेन्न, साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन तथाभावस्याप्यापत्तेः । भोगादिमतश्च नेश्वरत्वम् । अतः शिवस्य भोगादिप्रसङ्गान्नेयं कल्पना युक्तेति ।

परि०— तथाभावस्यापि । कर्मार्जितत्वस्यापीत्यर्थः ।

सु०— हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वं निराकुर्वत् **'ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ'** इति सूत्रं व्याचष्टे **अधिष्ठान इति** ।

अनु०— **अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ।**

यः **कर्ता** कुलालादिः स पृथिव्यादौ **अधिष्ठाने स्थित** एव घटादिकार्यं **कुर्वन् प्रतीयते**, न तु निरधिष्ठानः कश्चित्किञ्चित्कुर्वाणः। अनेन व्यतिरेकाविनाभावेन निरधिष्ठानत्वस्याकर्तृत्वेन व्याप्तिरुपपादिता भवति। ततः किमित्यत आह **नास्येति**।

नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा।

अस्य शिवस्य। **तदा** आदिसृष्टिसमये। कुतो नास्ति। प्रागुत्पन्नानां पृथिव्यादीनां महा**भूतानां प्रलये** सति। 'तस्मात्कर्तृत्वमपि तस्य नोपपद्यत' इति शेषः॥ ननु कारकाणामेव अधिष्ठानत्वं भविष्यति; मैवम्, साधिष्ठानस्य चेतनस्य भोगादिप्रसक्तेरुक्तत्वात्।

नन्वयं निरधिष्ठानत्वहेतुः कर्तुर्विपक्षात्कुलालादिव अकर्तुः सपक्षाद्घटादेरपि व्यावृत्तत्वादसाधारणः; मैवम्, गगनादौ सपक्षे वृत्तेः।

नन्विदं सूत्रद्वयं व्युत्क्रमेण कुतो व्याख्यातम्। सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानानुपपत्त्योरुभयोरपि परिहारः करणवच्चेदित्यनेन निरस्यत इति ज्ञापनार्थम्। यदि खलु यथाक्रममेव व्याख्यायेत तदा सन्निहिताधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमेवेदं ज्ञायेत, व्युत्क्रमेण तु उभयमध्ये व्याख्याने सत्युभयसम्वन्धि विज्ञायत इति। अत एव भाष्येऽधिष्ठानादिरूपमित्युक्तमत्र तु देहादिवदिति।

परि०— व्यतिरेकाविनाभावेनेति। व्यतिरेकव्याप्त्येत्यर्थः॥ भोगादीति। आदिपदेन जनिमृतिग्रहः॥ इदं सूत्रद्वयमिति। 'करणवच्चे'ति 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्चे'ति सूत्रद्वयमित्यर्थः। 'करणवच्चेदि'त्यस्य पश्चात्तनस्य पूर्वं व्याख्यानात् 'व्युत्क्रमेणे'त्युक्तम्॥ इत्यनेनेति। इति शङ्काभागेन निरस्यत इत्यर्थः॥ उभयमध्य इति। सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्युक्तिपरसूत्रद्वयमध्य इत्यर्थः।

सु०— ननु 'युक्तं कुलालस्याधिष्ठानसापेक्षत्वं शरीरित्वात्। शरीरं हि गुरुत्वात् प्रसक्तपतनं तत्प्रतिबन्धाय स्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षते, अनवस्थितशरीरस्य कर्तृत्वायोगात्। ईश्वरस्य तु शरीरविधुरस्य किमधिष्ठानेन। इहेदं जातमित्यादिव्यवहारस्तु गगनादिकमाश्रित्योपपत्स्यत' इत्यत आह **अदेहश्चेदिति**।

अनु०— अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा।

सदा इत्यनेन व्याप्तिमुपपादयति, अत एव **शिलाकाष्ठादिवत्** इत्यनेकदृष्टान्तोपादानम्। तथा च कुतः सार्वज्ञम्, कुतश्च सर्वकर्तृत्वमिति भावः।

स्यादेतत् 'न सर्वथा सदाशिवः अशरीरः, किन्तु लीलया शरीराण्यपि गृह्णाति, ततो नायं दोषः; न च भोगादिप्राप्तिः, लीलया गृहीतस्य विग्रहस्य तदहेतुत्वादि'त्यत आह **देही चेदिति** ।

देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥

अन्तवान् मरणवान् स्यात् । उपलक्षणं चैतत्, दुःखादिमांश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

नन्वसौ विग्रहो न तद्धेतुरित्युक्तम् । मैवम्, 'शरीरं, न भोगायतनं चे'त्यस्य व्याहतत्वात्, शरीरत्वेनैव तदनुमानाच्च । तदिदमाह **एवेति** ।

एतेन 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वे'ति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

पाठक्रमादर्थक्रमो गरीयानित्यतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् ।

परि०— **एतेनेति** । 'अदेहश्चे'ति श्लोकेन व्याख्यातमित्यर्थः । ननु सूत्रेऽन्तवत्त्वं मरणवत्त्वमिति देहित्वपक्षदोषं पूर्वमुक्त्वा 'असर्वज्ञता वे'त्यदेहित्वपक्षदोषं पश्चादुक्तवानिति तदनुरोधात् 'देही चेदि'त्युत्तरार्धस्य पूर्वं निवेशनेन भाव्यम् । तत्कथमदेहश्चेदित्यस्य पूर्वनिवेशनेन व्युत्क्रमेण व्याख्यानमित्यत आह **पाठक्रमादर्थक्रम** इति । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्तिसूत्राभ्यामदेहत्वपक्षे दूषणे कथिते सति तदुद्धाराय 'करणवच्चेदि'तिसूत्रेण देहित्वमाशङ्क्य तत्पक्षेऽपि दूषणेऽभिहिते सत्यधिष्ठानानुपपत्तिदोषोद्धारः आदावाशङ्क्य निराकार्यश्च । 'करणवच्चे'दित्यत्रोक्तदोषोद्धारः पश्चादाशङ्क्य निराकर्तव्यश्चेत्येवमर्थक्रमो ज्यायानिति तं क्रममनुसृत्य सौत्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य 'अदेहश्चेदि'त्यादिना व्युत्क्रमेण अन्तवत्त्वमिति सूत्रं व्याख्यातमित्यर्थः ।

सु०— ननु ''एवं शिवस्य जगत्कारणत्वमपाकुर्वतां कोऽभिप्रायः; किमकर्तृकमेवेदं विश्वमिति, किंवा विष्णुकर्तृकमिति । नाद्यः; कार्यस्याकर्तृकत्वे विरोधात्, अपसिद्धान्तप्रसक्तेश्च । न द्वितीयः, विष्णावपि कर्तर्यभ्युपगम्यमाने दोषाणामेषां समानत्वेन (स्व)व्याहतत्वात् । तथा हि यदुक्तमसामञ्जस्यं शिवस्य तत्तावद्विष्णावपि समम्, 'जनितोत विष्णोः' इत्यादौ जन्मादिदोषश्रवणात् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं तु स्फुटमेवे'त्यत आह **न चेति** ।

अनु०— **न चैतदखिलं विष्णौ**

एतदखिलं दोषजातं, **विष्णौ** अपि विश्वस्य कर्तर्यभ्युपगते समानमिति **न** वाच्यम् । कुतः, श्रुत्यैव सकलदोषपरिहारेण विष्णोर्विश्वकारणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।

ननु 'पशुपतेरप्येवमागमैरनुमानैश्च जगत्कारणता प्रतिपादितैव, ततः को विशेष' इत्यत आह **श्रुतीति** ।

श्रुतिप्रामाण्यगौरवात्।

पाशुपतादितोऽपि श्रुतीनां प्रामाण्यस्य गुरुत्वात्।

एतदुक्तं भवति। 'पाशुपतादिकं हि शिवे जगत्कर्तरि सर्वज्ञे सिद्धे तत्प्रणीतत्वेन प्रमाणत्वेन निश्चीयेत, निश्चिते च तत्प्रामाण्ये शिवस्यैवंविधस्य सिद्धिरि'त्यन्योन्याश्रयतया दुरवधारणप्रामाण्यम्। अन्यतः शिवस्यैवंविधतासिद्धावलमनेन। न चान्यत्तादृशं प्रमाणमस्ति, अनुमानानां दूषितत्वात्। न चैवं श्रुतिप्रामाण्यम्; अपौरुषेयत्वेन करणदोषाणां, बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सति, तस्य निष्कम्पमेव स्वतो निश्चितत्वात्। अतो निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या विधूतावद्यगन्धं विष्णोर्जगत्कारणत्वं सिद्ध्यत्येवेति।

परि०— आगमैरनुमानैश्चेति। शास्त्रयोनिसूत्रपूर्वपक्ष्युक्तैः पाशुपतागमैरनुमानैश्चेत्यर्थः॥ दूषितत्वादिति। शास्त्रयोनिसूत्र इति भावः॥ **न चैवमिति।** अन्योन्याश्रयतया दुरवधारणं चेत्यर्थः। न विलक्षणत्वनयसिद्धमाह अपौरुषेयेति।

सु०— कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति **मन इति।**

अनु०— **मनोबुद्ध्यङ्कितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः।**
स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरूर्जिता।
देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत्।
एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः।
सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः।
आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः।
प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः।
आनन्दो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्कचित्।
मनसोऽस्याभवद्ब्रह्मा ललाटादपि शङ्करः।
पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्॥

अनेन 'बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे । बुद्धिमान्मनोवानङ्गवान्प्रत्यङ्ग-वानि'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

'य एवे'त्यनेन 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः, किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक' इति । **ऊर्जिता** बलवती, सर्वत्राप्रतिबद्धा । एतदात्मको भगवां-स्ततस्तस्य देहोऽप्येतदात्मक इति श्रुतिलब्धोऽर्थः ।

'न ते विष्णवि'त्यनेन 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमन्तमापे'ति ।

'वासुदेव' इत्यनेन 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीदि'ति ।

'मात्रये'त्यनेन 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' इति ।

कथमेताभिः श्रुतिभिरभिप्रेतार्थसिद्धिरित्यतस्तासां तात्पर्यमाह **इत्यादीति** ।

इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः ।
विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीयते ॥

नित्यश्चासौ गुणात्मा चेति तथोक्तः, तस्मात् ।

तत्र 'बुद्धी'ति श्रुत्या विष्णोर्देहवत्त्वमवगम्यते । **अङ्गं** देहः, **प्रत्यङ्गानि** हस्तादीनि, **लक्षयामहे** ज्ञापयामः । कथं, **बुद्धिमानित्यादि** ।

'यदात्मको भगवान्' इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वम् । **व्यक्तिः** देहः ।

'न ते विष्णो' इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वमनादिनित्यत्वम् । जातादिभिरप्राप्यमहित्वस्यान्यथाऽनुपपत्तेः ।

'वासुदेव' इति श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वम् ।

'अजस्य' इत्यनया देहवत्त्वं तस्याप्यजत्वम् ।

'परो मात्रया' इत्यनया देशकालगुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वम् ।

'सद्देह' इत्यादिश्रुतिद्वयेन जन्मादिदोषरहितगुणात्मदेहवत्त्वम् । **सद्देहः** जन्मादिदोष-रहितदेहः । **सुखगन्धः** सुगन्धः । **ज्ञानभाः** न तु तैजसभाः । **ज्ञानज्ञान** इत्यादेरतिशयितज्ञान इत्यादिरित्यर्थः ।

प्रियादिशब्दाः सुखविशेषवाचिनः। **अन्यत्** प्राकृतादिकम्।

'मनस' इत्यादिश्रुतिद्वयेन देहवत्त्वं ततो जगतो जन्म च। 'ब्राह्मणोऽस्ये'त्यादि-वाक्यशेषात्। **पक्षयोः** पार्श्वयोः।

अत्र कासुचिच्छ्रुतिषु विवक्षितार्थो न स्फुटं प्रतीयते, किन्तूपपत्तिसाध्य इत्याशय-वतोक्तं **बलादिति**। **आविरासीत्** इत्यनेन सत्कार्यवादं सूचयति। **ईयते** ज्ञायते।

अत्र सकलजगत्कारणत्वस्यैव श्रुतिसिद्धत्वे सर्वदोषपरिहारः सिद्ध्यत्येव; न हि दोषेषु सत्सु तत्सम्भवति, तथाऽपि दोषाभावोऽपि श्रौतोऽस्ति किमुपपत्तिगवेषणयेत्याशयेन सोऽपि दर्शितः। तत्र देहवत्त्वेन देहाभावप्रयुक्तानि दूषणानि प्र(त)युक्तानि, तस्य च देहस्य ज्ञाना-नन्दादिगुणात्मकत्वेन जननादिदोषपरिहारोऽपि सिद्धः। जनितोतेत्यादिवाक्यं तु बह्वीभिर्निरव-काशादिभिः श्रुतिभिः विरुद्धमन्यथाव्याख्येयम्। तदिदमुक्तं **सन्दर्भबलादिति**।

परि०— श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वमिति। प्रलयेऽवस्थानोक्त्या अनादिनित्यत्वे सिद्धे स्वरूपेणानादि-नित्यब्रह्मादेर्लये सत्त्वाभावोक्तिपूर्वमस्य सत्त्वोक्तौ देहतोऽप्यनादिनित्यत्वासिद्धिरिति भावः॥ **तस्याप्यजत्वमिति**। अन्यथा सर्वलोकाधारपद्मनाभत्वायोगात् इति भावः॥ **देशकालगुणैरिति**। सङ्कोचकाभावाद्वर्धनं देशादित्रिभिरिति भावः॥ **सुखविशेषवाचिन इति**। आनन्दमयाधिकरणभाष्यटीकोक्तरीत्योपकारजं सुखं प्रियम्। प्रकृष्टापकृष्ट-विषयोत्थौ मोदप्रमोदौ। स्वरूपभूतसुखमानन्द इति सुखविशेषेत्यर्थः॥ **अन्यत्प्राकृतादिकमिति**। तथा च द्वितीय-श्रुतावपि दोषरहितदेहलाभात् श्रुतिद्वयेनेत्युक्तं साध्वित्यर्थः॥ **श्रुतिसिद्धत्व इति**। श्रुतिप्रामाण्यगौरवादित्यस्याद्य-व्याख्याने तथोक्तेरिति भावः॥ **किमुपपत्तीति**। अज्ञानपारतन्त्र्यजनिमृत्यादिदोषेषु सत्सु जगत्कारणत्वासम्भवा-दित्येवंरूपोपपत्तीत्यर्थः॥ **दर्शित इति**। मन इत्यादिभिर्दर्शित इत्यर्थः॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति**। व्याख्यात-मेतत् प्राक् जन्माधिकरणे। 'विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम। तौ सोमाद्भवत इति। सोमो विष्णोर्जनिता जनयितेत्युच्यत' इति।

सु०— स्यादेतत् 'देहो ज्ञानानन्दादिगुणात्माऽनादिनित्यश्चेत्येतच्छशो विषाणवान् इतिवद्विरुद्धम्, यो देहः स भौतिको जन्मादिमानिति नियमदर्शनात्; ततो विष्णोर्देहमङ्गीकृत्य तस्याभौतिकत्वाद्यङ्गीकारे शशस्यापि विषाणित्वमङ्गीकार्यमि'त्यतो देहस्याभौतिकत्वादिना विरोधं तावदपाकरोति **मानवत्त्वादिति**।

अनु०— मानवत्त्वाद्विरोधः को

क इत्याक्षेपे। नास्ति विरोध इत्यर्थः। इदानीं शशविषाणप्रतिबन्दीं मोचयति **नेति**।

नामानं क्वचिदिष्यते।

अङ्गीकुर्मः शशविषाणमपि यदि परमेश्वरविग्रहस्यानन्दाद्यात्मकत्वमिव प्रामाणिकं, स्यात्। न चैवम्। न ह्यप्रामाणिकं केनापि कदाऽपि क्वचिदप्येष्टुं शक्यत इति।

ननु प्रामाणिकत्वेऽपि विरोधाभावः कथमित्यत आह **अविरोध इति।**

अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते।

ययोः क्वचित्सहदर्शनं तयोरविरोधः, ययोस्तु नियमेन व्यधिकरणतयैव दर्शनं तयोः विरोध इत्येवं सहदर्शनासहदर्शनलक्षणेन मानेन (हि) वस्तूनामविरोधविरोधाववगन्तव्यौ, तन्नियामकस्यान्यस्याभावात्। अतः प्रमाणेन सह दृष्टेऽर्थे विरोधः कथं स्याद्व्याघातादिति।

उपसंहरति **अत इति।**

अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते।

प्रमाणैः सह दृष्टेऽर्थे विरोधस्यानाशङ्कनीयत्वात्। **उक्तम्** उदाहृताभिः श्रुतिभिः। **समस्तं** चिदानन्दाद्यात्मकनिरवद्यविग्रहेण जगत्कारणत्वम्। एतच्च 'अरूपवदेवे'त्यादिना वक्ष्यमाणं शिष्यहितैषिणाऽऽचार्येणात्रोक्तमिति ज्ञातव्यम्।

परि०— ननु परमतनिरासप्रस्तावे स्वमतस्थापनमुत्सूत्रितमिह कस्माद्भाषितमित्यत आह एतच्च अरूपवदेवेति। 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'ति भक्तिपादीयाधिकरणे वक्ष्यमाणाप्राकृतविग्रहत्वमित्यर्थः।

सु०— ननु "एतदस्माकमपि समानम्। तथा हि। यद्यपि पाशुपतादिकमशक्यावधारणप्रमाणभावं तथाऽपि 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति', 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे', 'स इमान् लोकानीशत ईशनीभिः' इत्याद्याः श्रुतयस्तावच्छिवस्य जगज्जन्मादिहेतुतामाचक्षते, शिवादिनामोपेतत्वात्; न च तथाविधस्यासमञ्जसत्वं सम्भवतीत्युदाहृताः श्रुतयोऽन्यथा योज्याः। अतः सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं श्रुतिरेवाभासयिष्यति, तद्घटकं वा किमपि कल्पयिष्यती"त्यत आह **शिवादीति।**

अनु०— शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः।

भवेदेवं यद्येताः **श्रुतयः** शिवपराः स्युः, न च एवम्, किन्तु शिवादिनामयुक्ता अपि **विष्णुविषया एव।**

नन्वेतत्कुतः, एवं सत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव 'एको नारायण इत्याद्या अपि श्रुतयः शिवपरा' इति; मैवम्, शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमत्त्वात्। नारायणादिनाम्नां शिवे शक्त्यभावात्। अत्रापि किं मानमित्यत आह **नामानीति**।

नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः।
विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम्।
न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ।
इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः॥

अनेन 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोक' इत्यादिकां श्रुतिमुपादत्ते।

एक इत्यनेन 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति। नामानि धत्त इति **नामधाः**।

नान्यस्य वाचकानि। **न तदन्येषु** वर्तन्ते। **अपरे** शिवादिशब्दाः।

उक्तः समन्वयश्च तत्र मानम् इति सम्बन्धः।

समन्वयग्रहणेनैतदपि परिहृतम्, 'एता अपि श्रुतीरहं शिवादिवि(ववि)षयतया व्याख्यास्यामी'ति, उपक्रमादिभिर्लिङ्गादिभिश्च भगवत्परतया निश्चितत्वादिति।

परि०— नान्यस्येत्यनुवादेन शेषमाह वाचकानीति। तदन्येषु इत्यनुवादः। वर्तन्त इति शेषोक्तिः।

सु०— 'मा भूच्छ्रुतिभिः शिवस्य जगत्कारणत्वावधारणं शैवपुराणैस्तु भविष्यति। न च तान्यपि विष्णुपराणि, उपक्रमादिबलेन शिवविषयतया निश्चितत्वात्' इत्यत आह **पुराणानीति**।

अनु०— पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा।

पुराणाद्यैः वैष्णवैः। **विरुद्धत्वात्** प्राक् प्राबल्यचिन्तायाः सत्प्रतिपक्षत्वात्, तदुत्तरं बाधितत्वाच्च। **तत्** तत्र, शिवस्य जगत्कारणत्वे।

'न केवलं वैष्णवादिपुराणादिविरुद्धत्वात् अप्रमाणं शैवपुराणम्, किन्तु शैवप्रमाण-(पुराण)विरुद्धत्वादपी'त्याह **तदिति**।

तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः।

तद्विरुद्धेषु शैवपुराणादिविरुद्धेषु शिवजगत्कारणादिषु, **नो मानं** शैवपुराणमिति शेषः। कथं शैवपुराणस्य शैवपुराणविरोध इत्यत आह **पूर्वेति**। एतच्चान्यत्र दर्शितम्।

किञ्च शैववैष्णवपक्षपातशून्यब्राह्मपुराणविरुद्धत्वाच्च शैवपुराणं विमतेऽर्थे न मानमित्याह **समेति**।

समब्राह्मविरोधाच्च

इदमप्यन्यत्र दर्शितम्।

'एवं तर्हि वैष्णवानामपि पुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात्, तेषामपि शैव**ब्राह्म**पुराणविरुद्धत्वात् पूर्वापर**विरोधाच्चे**'त्यत आह **नियमादिति**।

नियमाद्वैष्णवेष्वपि।

एकप्रकारत्वात्। पूर्वापरविरोधाभावात्। शैवादिपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वाद्यसामर्थ्यादिति **अपे**रर्थः। तेषां नाप्रामाण्यमिति शेषः।

ननु **वैष्णवेष्वपि** पुराणादिषु शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं विष्णुना तदीयस्तुत्यादिकरणं च प्रतीयत एव, तत्कथं नियम उच्यत' इत्यत आह **मोहार्थमिति**।

मोहार्थमुक्तितश्चैव

शिवादीनां जगत्कारणत्वादेरयोग्यजनव्या**मोहनार्थं** एव **उक्तितः**, चशब्दाद्विष्णुना शिवस्तुत्यादेः **मोहार्थं** कृतस्यानुवादतश्च नियमो न विरुद्ध इति।

कथं शैवपुराणादीनां प्रतिरोधकत्वाद्यसामर्थ्यमित्यत आह **मोहार्थमिति**। शैवपुराणादीनां मोहार्थमेव **उक्तितः** कृतत्वात्। **च**शब्देन वैष्णवानां तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वात्। अत्र चार्थेऽन्यत्र प्रमाणान्युक्तानि।

परि०— **एतच्चान्यत्रेति**। शैवपुराणविरोधाच्छैवपुराणमप्रमाणमित्येतच्छैवे च स्कान्द इति श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णये, द्वितीयाध्यायगीताभाष्ये, प्रथमाध्यायबृहद्भाष्यादौ चेत्यर्थः। अत एवान्यत्रेति सामान्येनोक्तिः। **इदमप्यन्यत्रेति**। 'ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते' इति श्रीमद्भाष्यादिपूर्वोक्तग्रन्थेष्विति ज्ञेयम्। मोहार्थमित्येतत्प्रकारान्तरेण योजयति **कथं शैवेति**॥ **अत्र चार्थेऽन्यत्रेति**। 'शैवान् पाशुपताचक्रे' इति 'मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि'त्यादिना तात्पर्यनिर्णयादिग्रन्थेष्वेवेत्यादि ध्येयम्।

सु०— अधिकरणार्थमुपसंहरति **विष्णुरिति।**

अनु०— **विष्णुरेको गुणार्णवः ।**

तस्मादिति सिद्धमिति शेषः । ननु स्कन्दादिमतान्यप्युक्तार्थविरोधीनि सन्ति तानि कुतोऽत्र न निराक्रियन्त इत्यत आह **स्कन्देति।**

स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः ।
निराकृतानि

अमुतो न्यायतः पाशुपतमतनिराकरणन्यायतः। 'अतो न निराक्रियन्त' इति शेषः।

कथमनेन न्यायेन तन्निराकरणमित्यत आह **अशेषेणेति।**

अशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥

कार्त्स्न्येन तदीयसिद्धान्तानां पाशुपत**सिद्धान्तस्य च अविशेषतः।** केवलदेवतान्तर-परिग्रहेणैव सिद्धान्तभेदः, प्रक्रिया तु सर्वत्र समानैव; अतः पूर्वनिराकरणन्यायेनैव तन्निराकरणं युक्तमेवेति भावः ॥

परि०— **इति शेष इति।** आदौ 'तस्मादि'ति, अन्ते 'इति सिद्धमि'ति योज्यमित्यर्थः। **अमुतो न्यायत इति।** पत्युः पदस्थाने स्कन्दस्येत्यादिपदं प्रक्षिप्य सूत्राणि योज्यानि। स्कन्दादेरसामञ्जस्ये प्रमाणानि तत्त्वनिर्णयादावुक्तानि ध्येयानीति भावः ॥

॥ इति पत्युरधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ उत्पत्त्य(शक्त्य)धिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥**

सु०— शाक्तं मतमत्रापाक्रियते।

न निराकर्तव्यमेवैतत्, स्कान्दादिमतवदस्यापि पूर्वन्यायेनैव निरस्तत्वात्। यथा हि पत्युरित्यस्य स्थाने स्कन्दस्येत्यादि पठित्वाऽसामञ्जस्ये तदनुसारिण्यः श्रुतय उदाहियन्ते सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं च तद्विषयं योज्यते, तथा शक्तावपि वक्तुं शक्य(ते)मेव; अन्यथा

स्कन्दादिदर्शनमपि पृथगपाकरणीयं स्यात् । अथोच्येत शाक्तमते पाशुपतादाचारभेदादेर्विद्यमानत्वात् तत्सिद्धान्ताविशेषो नास्तीति, तन्न सौरादिमतेष्वपि तस्य विद्यमानत्वात् । अथ किं तेन; देवताविशेषपरिग्रहमन्तरेणोक्तार्थविरुद्धो दूष्योऽर्थः सर्वत्र समान एवेति ब्रूषे, तच्छाक्तेऽपि समानम्; इत्यतो नैतदपि पृथगपाकरणीयमित्यत आह **निराकृताविति** ।

अनु०— निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् ।
दूष्यते

सत्यम्, स्कान्दादिवच्छाक्तस्यापि मतस्य न पाशुपताद्विशेषः । अत एवोक्तदोषग्रासविषयत्वमपि; तथाऽपि तत्रासाधारणस्य दूषण(स्यापि वि)स्य विद्यमानत्वात् तद्विवक्षया **शक्तिमतं पृथक्**-भङ्ग्या **दूष्यते** सूत्रकारेण ।

उत्पत्त्यसम्भवो हि शाक्तस्यैवासाधारणदोषो न तु पुरुषदैवतानाम् । एतच्च वक्ष्याम इति ।

परि०— अथ किं तेनेति । आचारभेदादिना किमित्यर्थः ॥ देवताविशेषपरिग्रहमन्तरेणेति । तत्स्वरूपमात्रस्य सम्मतत्वादिति भावः ॥ **उक्तार्थेति** । पूर्वाध्यायोक्तार्थविरुद्धार्थो दूष्य इत्यर्थः ॥ **शाक्तस्येति** । मतस्येति योज्यम् ॥ **पुरुषेति** । पुरुषाः स्कन्दादयो दैवतान्येषां तेषां मतानामिति योज्यम् ॥ **एतच्चेति** । शक्तिमत एवायं दोषो न मतान्तर इत्येतच्च 'दृष्टा पुम्भ्यः सदा सृष्टिः' इत्यादौ वक्ष्याम इत्यर्थः ।

सु०— एवमधिकरणारम्भमुपपाद्येदानीं शाक्तमत(स्थिति)मुपन्यस्यति **महतीति** ।

अनु०— महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ।
त्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते ॥

'शक्तिमतमि'ति वर्तते । सर्वस्यागामिना इतिशब्देन सम्बन्धः । **देवी महती** सर्वोत्कृष्टेति शक्तिमतमिति ।

कथं महतीत्यत उक्तं **सर्वकारणमिति** । सकलजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वात् सार्वज्ञादिसर्वगुणवती समस्तदोषदूरा भ(ग)वतीत्यतः सर्वोत्कृष्टेति ।

ननु 'इदं शास्त्रमन्योन्यव्याहतं कथं प्रमाणं स्यात् । भुवनेश्वरीतन्त्रे हि सैव महती सर्वकारणमिति चोच्यते, त्रिपुरातन्त्रे तु त्रिपुरैव, तथा भैरवीतन्त्रे भैरवी, एवं कुब्जिकादि-

तन्त्रेष्वन्या चान्या च । न च बह्वीनां सर्वोत्तमत्वमुपपद्यत' इत्यत उक्तं **ह्रीङ्कारी, त्रिपुरा, भैरवीत्यादिनामभिः सा** भगवत्येकैव **अभिधीयते**। अतो न (नान्योन्य)व्याघात इति।

शाक्ताश्च त्रिविधाः । महावामा मध्यवामा अणुवामाश्चेति । एत एव क्वचिच्छाक्त-शाम्भवाणवशब्दैरुच्यन्ते।

परि०— सम्बन्ध इत्युक्तं व्यनक्ति देवीति। सर्वकारणमित्युक्त्यैव निर्दोषगुणपूर्तिलाभ इत्याह **सकलेति**।

सु०— तत्राद्यानां मतविशेषं दर्शयनि **तस्या इति**।

अनु०— **तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देवमानवाः।**
भूतभौतिकमप्येतदिति

तस्याः केवलाया एव शक्तेः । **सदाशिवग्रहणेन** मतान्तराद्भेदो दर्शितः, तत्र सदा-शिवस्य शक्तितो जन्मानभ्युपगमात्।

एवमुपन्यस्तं महावाममतं तावदयुक्तमित्याह **तदिति**।

तन्नोपपद्यते।

निरन्तरोपन्यस्तं महावाममतं तत् इति परामृशति।

कुत इत्याकाङ्क्षायां सूत्रम् **'उत्पत्त्यसम्भवादि'**ति। तद्व्याख्यातुं तावद्व्याप्ति-मुपपादयति **दृष्टेति**।

दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः।
केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात्।
नार्च्यं महावाममतं

अत्र **सृष्टिशब्देनापत्त्योत्पत्तिर्विवक्षिता** न सृष्टिमात्रम्, तस्य **केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो** दर्शनात्। **सदा** इति व्यभिचाराभावं सूचयति। **वाशब्द**स्तुशब्दार्थः। **विशेषतः** प्राचुर्येण।

केषाञ्चिदेव हि द्रोणादीनां सृष्टिः केवलेभ्यः पुरुषेभ्यो दृष्टा।

ननु 'अचतुरा'दिसूत्रेण स्त्रीपुंसेभ्य इति भवितव्यम्, स्त्रीपुंभ्य इति कथम्। 'समासान्तो विधिरनित्य' इति भविष्यति। यद्वा द्वन्द्वात्परः समासान्तोऽसौ निपातितः। अत्र तु स्त्रीभिः पुमांसः (स्त्रीपुमांसः) तेभ्य इति न द्वन्द्व इति न भविष्यति।

केवलाभ्यः पुरु(षानुग्रहहीनाभ्यः)षाननुगृहीताभ्यः।

ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति **तत इति। यत एवं व्याप्तिर्यतश्च प्रकृता**(तिः) केवला, **शिवादीनां ततो जन्माङ्गीकारात्। ततः** कारणात्, **ततः शक्तेरपत्योत्पत्त्यसम्भवात्** इत्यर्थः।

परि०— तस्य केवलाभ्य इति। स्थूलान्नशाकपाकादिनिर्मा(सृष्टेर्निर्मा)णदर्शनादिति भावः। 'पुंभ्य' इत्युक्तपक्षाद्विशेषद्योतनायाह **वाशब्द इति॥ व्यभिचाराभावमिति।** 'केवलाभ्य' इत्यत्र वक्ष्यमाणव्याप्तावित्यग्रे व्यक्तम्। **अचतुरादिसूत्रेणेति।** 'अचतुरविचतुरस्त्रीपुंसे'त्यादिसूत्रेण समासान्ततया निपातनादिति भावः। एत-त्समग्रसूत्रं वैशेषिकनयसुधापरिमळे लिखितम्। **अनित्य इति।** 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे', 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्वि'-त्यादि(पा.सू.५-४-११५(८५४)निर्देशाज्ज्ञापकादिति भावः।

सु०— अयमत्र प्रयोगः। आदिकालीनापत्त्योत्पत्तिर्न केवलस्त्रीकृता(कर्तृका) अपत्यो-त्पत्तित्वात्; याऽपत्त्योत्पत्तिः सा न केवलस्त्रीकर्तृका, यथा सम्प्रतिपन्ना। सा हि कदाचित् पुरुषमात्रात्क्वचित्पुरुषानुगृहीताभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा, न पुनः क्वापि केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा; येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति।

यद्वा शक्तिर्नापत्त्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नकेवलस्त्रीवत्। अत्र 'केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य' इत्यन्वयकथनं 'दृष्टे'त्यादि तद्व्यभिचारपरिहारार्थमिति ज्ञातव्यम्।

यदि वा केवलस्त्रीत्वान्नापत्यप्रसवित्री चेच्छक्तिः स्यात् तदा केवलपु(लात्पु)रुषत्वात् पुरुषोत्तमोऽपि तथा न स्यादित्याक्षेपमपाकर्तुं प्रागेव 'दृष्टे'त्याद्युक्तम्। असिद्धं च केवलत्वं तस्य लक्ष्मीपतेरित्याशयेन 'स्त्रीपुंभ्य' इत्युक्तम्, 'केवलाभ्य' इति तु व्याप्त्युपपादकम्।

अथवा यत् 'निराकृतौ विशेषस्य भावादि'त्यनेनास्य दोषस्यासाधारणत्वमुक्तम् तदुप-पादनाय 'दृष्टे'त्याद्युपन्यासः।

इदानीमधिकाशङ्कया मतान्तरमुत्थापयति **वामैरिति।**

अनु०— **वामैरन्यदुदीर्यते।**

मध्यवामैरित्यर्थः। **अन्यत्** महावामसिद्धान्तात्।

किं तदित्यत आह **शिवेति।**

शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः।

इति

शिव उपसर्जनं यस्याः सा **शिवोपसर्जना**। इदं इत्यस्यैव व्याख्यानं **समन्ततः** देशे काले च वर्तमानं कार्यमिति।

एतदुक्तं भवति। नोत्पत्त्यसम्भवोऽस्मन्मतेऽस्ति, अस्माभिः शिवसहितायाः शक्तेर्विश्वप्रस(भ)वस्याङ्गीकृतत्वात्। न चैवं (त)द्वयोः सर्वोत्कृष्टत्वं विरुद्धमापद्यते, शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनत्वाङ्गीकारादिति।

एतत्प्रतिषेधति **तच्चेति**।

तच्चोपपन्नं न

अत्राप्युत्पत्त्यसम्भवस्यापरिहारादिति भावः।

तत्कथमित्यत्र सूत्रम् **'ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ'** इति। तद्व्याचष्टे **शिवस्येति**।

शिवस्याकरणत्वतः।

अदेहत्वात्

अकरणत्वतः इत्यस्यैव स्वपदस्य वर्णनम् **अदेहत्वात्** इति। यद्वा **अकरणत्वतः** ज्ञानादिकरणाभावादित्यर्थः। तदेव कथमित्यतः **अकरणत्वतः** निरिन्द्रियत्वादित्युक्तम्। तदपि कुत इत्यत उक्तम् **अदेहत्वादिति**।

एतदुक्तं भवति। देहवता हि शिवेनापत्योत्पत्तौ शक्तेः साचिव्यमाचरणीयम्, न विदेहेन; तस्य प्र(वि)लीनवदिन्द्रियादिविज्ञानादिविकलस्य तदनुपपत्तेः। न च शिवदेहोत्पत्तौ केवलायाः शक्तेः शक्तिरस्ति, प्रागुक्तदोषात्; अन्यथाऽत्रापि तथोपपत्तौ शिवाङ्गीकारवैयर्थ्यापत्तेश्च। न च शिवसहितायाः, विदेहस्य साहाय्यकरणानुपपत्तेः। अतः अङ्गीकृतस्यापि शिवस्याजागलस्तनायितत्वेनात्राप्युत्पत्त्यसम्भव एवेति।

परि०— प्रागुक्तदोषादिति। केवलाभ्यः स्त्रीभ्यः शरीरोत्पत्त्यसम्भवादित्युक्तदोषादित्यर्थः।

सु०— मतान्तरमुत्थापयति **अपि हीति**।

अनु०— **अपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम्।**

अणुवामा

अन्येऽपि इत्यन्वयः । तानेव विशेषनाम्नाऽऽह **अणुवामा इति** । अस्य मतस्य लोके प्रचुरतां सूचयितुं **हि**शब्दः । **सर्वज्ञं** इत्युपलक्षणं जगत्सृष्ट्याद्युपयुक्तसकलकरणोपेतम् । इदमुक्तं भवति 'शिवसहिता शक्तिर्जगज्जननीत्यभ्युपगच्छतो मम नोक्तदोषः, शिवस्य स्वाभाविक-सार्वज्ञादिमत्त्वेन देहेन्द्रियानपेक्षणात्, लीलाविग्रहग्रहणेन शक्तिसाहाय्यकरणस्या(सम्भो-गस्या)प्युपपत्तेरि'ति । तदिदं दूषयति **न तदिति** ।

न तद्युक्तम्

कुत इत्यत्र सूत्रम् **'ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ'** इति । तस्यार्थः । शिवस्य **विज्ञानादिभावे** अङ्गीकृते **तस्य प्रतिषेधो न क्रियत** इति ।

नन्विदं मतमनुमतं न वा । नाद्यः, उक्तार्थविरुद्धत्वात्, 'न तद्युक्तमि'त्यस्य चायोगात् । द्वितीये कथं 'तदप्रति**षेध**' इत्युक्तम् । कथं च 'न तद्युक्तमि'त्यत्रास्य हेतुत्वमित्यतः 'तदप्रतिषेध' इति निवेशयितुमुत्सूत्रं तावद्धेतुमाह **ईशेति** ।

ईशवादप्रवेशनात् ।

शैवमतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः ।

परि०— इति निवेशयितुमिति । इत्येतत्सङ्गमयितुमित्यर्थः ।

सु०— ननु शैवाः सार्वज्ञादिगुणोपेतं शिवमेकमेवाभ्युपयन्ति, शाक्तास्तु शिवं शक्तिं चेत्यस्ति महान् सिद्धान्तभेदः; तत्कथं शाक्तानां शैवमतानुप्रवेश इत्यत आपादितदोषोऽय-मित्याशयवानाह **सार्वज्ञादीति** ।

अनु०— **सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् ।**
न युज्यते

सत्यं शाक्तैः **सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं** शिवशक्त्याख्यं द्वयमभ्युपगतमिति, तत्तु न युज्यते, **कल्पनागौरवात्** । तथा हि । न तावत् सार्वज्ञाद्युपेतं प्रत्यक्षेण सिद्धम्, परचित्तवृत्तीनां परं प्रत्यतीन्द्रियत्वात्; नाप्यागमेन, शाक्तागमस्य प्रामाण्यसन्देहात्, अपौरुषेयागमस्य परेण प्रामा-ण्यानादरणात्, आदरणे वा तत एव स्वमतहानेः । ततः प्रपञ्चरचनानुपपत्त्यैव तथाविधं वस्तु कल्पनीयम् । एकेनैव सार्वज्ञादिमता सर्वं निर्वहत्येव, तथा च वृथा तथाभूत(वस्तु)द्वयकल्पने कल्पनागौरवमेव । अत एकमेव तादृशं वस्त्वङ्गीकार्यमिति ।

ततः किमित्यत आह **तत इति**।

ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः।

उक्तहेतोरेकस्यैव सार्वज्ञादिमतोऽङ्गीकार्यत्वे केवलशक्तेरङ्गीकृतावुत्पत्त्यसम्भवप्रसङ्गात् **ईश एव** सार्वज्ञाद्युपेतः प्रपञ्चरचनायाः **प्रयोजकः** शाक्तैरङ्गीकर्तव्यः स्यात्। एवञ्च कथं न शैवमतप्रवेशः शाक्तमतस्येति।

किमतो यद्येवम्। 'शाक्तस्यापसिद्धान्तेन पराजयः स्यादि'ति चेत्सत्यम्, तावताऽपि भवत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरेव। शैवमतस्यापि भवत्सिद्धान्तविरोधित्वेन निराकर्तव्यत्वादित्यतः 'तदप्रतिषेध' इति सूत्रांशं सोपपत्तिकं निवेशयति **उक्तेति**।

उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते।

यतः शैवपक्षो निरन्तरातीताधिकरण एव **उक्तदोषः** अतः **अत्र न** पुनः **दूष्यते** पुनरुक्तिदोषभयादिति।

परि०— भवत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरिति। सूत्रकृत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरित्यर्थः।

सु०— एवं प्रत्येकमपाकृतानि त्रीण्यपि मतानि साधारणदूषणेन निराकर्तुं सूत्रम् **'ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ'** इति। तद्व्याचष्टे **श्रुतीति**।

अनु०— श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः।
सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम्।

सतां मध्ये जुगुप्सितत्वात् गोमुमिष्टत्वात्। यद्वा 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्तरि षष्ठी, सद्भिर्निन्दितत्वादित्यर्थः। **हि**शब्देन श्रुत्यादीनां प्रसिद्धतां द्योतयति।

परि०— गोमुमिष्टत्वादिति। गुपू संवरणे। अप्रकाश्यत्वादित्यर्थः॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति। निष्ठाप्रत्ययस्य 'कृदतिङि'ति कृत्वात्तद्योगे षष्ठी। न च 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति निष्ठान्तयोगे षष्ठीनिषेधेन भाव्यमिति शङ्क्यम्। 'तेनानिष्टं कथं भवेदि'त्यादौ सुधोक्तदिशा नञा निर्दिष्टमनित्यमिति निषेधो न भवतीति भावः।

सु०— केचिदिमां चतुःसूत्रीं भागवतमतनिराकरणपरतया व्याचक्षते। तथा हि। पाञ्चरात्रिकाः 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायते, प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इति प्रक्रियामाहुः॥ तत्र सूत्रम् **उत्पत्त्यसम्भवादिति**।

'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति तावदयुक्तम्, जीवस्य उत्पत्त्यसम्भवात् । उत्पत्तिमतो हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्; 'न जायते (न) म्रियत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च ॥ **न च कर्तुः करणम्** । 'सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकस्य मनसो जन्म' अपि पञ्चरात्रोक्तं नोपपद्यते । **न** हि लोके **कर्तुः** देवदत्तादेः (करणं) परश्वधाद्युत्पद्यमानं **करणं** दृश्यते । यदा चोत्पद्यते तदा कर्मैव न करणम् । जीवश्च कर्ता मनश्च करणम् । ततस्तन्न ततो जनिमद्भवितुमर्हति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि चे'तीश्वरादेव मनोजननश्रवणाच्च । एतेन 'प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ अथापि स्यात् । नैवैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते, किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । तस्मान्नायं दोष इति ॥ अत्र परिहारं पठति **विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः** । परमात्मनो वासुदेवस्येव सङ्कर्षणादीनामपि **विज्ञानादिषाड्गुण्यसद्भावे** तत एव चेश्वरत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि **तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्य अप्रतिषेधः** प्रकारान्तरेण प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवदोषः । तथा हि । न तावदेते चत्वारः परस्परं भिन्नाः, अनेकेश्वरकल्पनायां गौरवादिदोषापत्तेः । अभेदे तु कथं स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः सम्भवेत्, निरतिशयत्वात् । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेवावतिष्ठेरन्, तद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमात् ॥ **विप्रतिषेधाच्च** । परस्परविरोधश्च पञ्चरात्रे भवति; ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यशक्तितेजांसि भगवतो गुणा इति क्वचिदुच्यते, आत्मान एवैते भग(वतो)वन्तो वासुदे(वा इ)वस्येति क्वचिद्भगवत्स्वरूपत्वमित्यादि ॥ वेदप्रतिषेधश्चात्र भवति; भगवाञ्छाण्डिल्यः षडङ्गं वेदमधीत्य तस्मिन्महत्याम्नाये निष्ठामनधिगच्छन् यः सर्वपरो धर्मो यस्मान्न भूयोऽस्ति कथं तं विद्यामित्येवं बलवद्विवेकमातिष्ठमानो बभूव । तत्र भगवते शाण्डिल्याय भगवता सङ्कर्षणेन व्यक्तेन शब्दवच्छास्त्रं प्रोक्तमिति वेदनिन्दादर्शनात् । तथा चान्यत्र 'अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाको वाक्ययुतानि च । न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् । श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यती'ति । तस्मादयुक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमिति ।

तामिमामपव्याख्यां प्रत्याख्याति **पञ्चरात्रेति** ।

पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्याचक्षते यदि ।
सूत्राण्यतिविरुद्धं तत्

आचक्षते व्याचक्षते। यदित्यस्यार्थे **यदि**शब्दः। तद्व्याख्यानमति(**अति**)शयेन **विरुद्धं** स्वव्याहतं प्रमाणान्तरप्रतिहतं चेत्यर्थः।

तत्कथमित्यतः स्वव्याहतिं तावदुपपादयति **यत इति**।

यत आह स भारते।

यस्मात्सूत्रकार एव पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यम् **आह**। तस्मादत्र तन्निराकरणे सूत्रकारस्य स्ववचनव्याहतिः स्यादित्यर्थः।

तद्भारतवचनमुदाहरति **पञ्चरात्रस्येति**।

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते।
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते।
इति

'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च। ज्ञानान्येतानि भिन्नान्युताहो नेति चोच्यतामि'ति ज्ञानकरणत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यानि साङ्ख्यादीनि शास्त्राण्यन्योन्यविरुद्धान्युताविरुद्धानीति प्रश्नस्य 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च। ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणे'ति परिहारोऽभिहितः। ततः पुनर्वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रामाण्यायोगादेतेषु किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां, 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल' इत्यादिना साङ्ख्यादीनामनाप्तकर्तृत्वमभिधाय प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्य पञ्चरात्रस्य परमाप्ततमेन नारायणेन प्रणीतत्वात् प्रामाण्यमित्यनेन वाक्येनोच्यते। वेदानां त्वपौरुषेयतया स्वत एव प्रामाण्यं सिद्धमेवेति नोक्तम्। फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादपि पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमिति **पञ्चरात्रविद** इत्यनेन वाक्येन उच्यते। **यथाक्रमपरा** देवतातारतम्यपराः। **एकान्तभावोपगताः** अव्यभिचारिणीं भक्तिं प्राप्ताः।

प्रकारान्तरेण स्वव्याहतिमाह **गीता चेति**।

गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम्।

तच्छास्त्रसङ्क्षेपः पञ्चरात्रसङ्क्षेप **इति हीरितम्** 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा। पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत्। तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च। प्रादा-

द्गीतेति (वि)निर्दिष्टं (विज्ञातं) (विख्यातं) सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे' (ते) इत्यादिना पुराणवाक्येनेति शेषः । ततः प्रमाणतया पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपां गीतां प्रणीतवतो बादरायणस्य पञ्चरात्रप्रामाण्य-मनुमतमेवेति पुनरत्र तन्निराकरणे कथं स्वव्याहतिर्न भवेदिति।

स्वव्याहतिं प्रकारान्तरेण दर्शयति **वेदेनेति**।

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि।
दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि।
इति वाराहवचनं

एवं वराहपुराणे भगवद्दर्शनसाधनत्वेन वेदवत्पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्येह पुन-स्तन्निराकरणे व्याघात एवेति।

एवं स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणान्तरविरोधं दर्शयति **श्लोका इति**।

श्लोका इति वचः श्रुतौ।

वचः अस्तीति शेषः। 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपु(सःपु)राणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानी'त्यस्यां **श्रुतौ** ऋग्वेदादिप्रमा-णोद्देशप्रसङ्गे **श्लोका** इति पञ्चरात्रमुपात्तम्। 'पञ्चरात्रविदो मुख्या' इति प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेन 'ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः। कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां हितमुत्तममि'ति श्लोक-शब्दस्य भारते प्रयोगात्। छन्दोगश्रुतौ ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यारभ्यैकायनमिति पञ्चरात्रमुच्यते। तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्रमुच्यते। तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्रविषयोऽशेषो-(ऽवगम्यते) ज्ञायते। अतः श्रुत्या पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमिति तदप्रामाण्यवादः श्रुतिविरुद्धः। स्पष्टश्रुतिविरोधं च दर्शयति **वेदैश्चेति**।

वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः।

वेदपञ्चरात्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। संहिताभेदात् **पञ्चरात्रैः** इति बहुवचनम्। परस्परविरुद्ध-शास्त्रद्वयानुसारेण कथं ध्यानमित्यत उक्तं **पञ्चरात्रं चेति**।

पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव द्विधेयते।
इत्यादिवेदवचनैः

इत्यादिवेदवचनैश्च पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनं विरुद्धमिति शेषः।

ततः किमित्यत आह **पञ्चरात्रमिति**।

पञ्चरात्रमपोद्यते।

कथमेव

यत एवं पञ्चरात्रनिराकरणं स्वव्याहतं प्रमाणान्तरव्याहतं च, अतोऽत्र सूत्रकारेण **पञ्चरात्रं अपोद्यते** दूष्यत इति **कथमे(वं)व** वक्तुं शक्यते। न हि व्याहतभाषी भगवानिति।

परि०— इत्यस्यां श्रुताविति। षष्ठे काण्वश्रुतावित्यर्थः॥ प्रयोगादिति। पञ्चरात्रविषयत्वेन श्लोकशब्दस्य भारते प्रयोगादित्यर्थः॥ छन्दोगेति। सप्तमे।

सु०— स्यान्मतम्। नास्त्ययं व्याघातः, 'योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थितः। तमित्थम्भूतं षाड्गुण्यविग्रहं भगवन्तमभिगमनोपादनेज्यास्वाध्याययोगैः पञ्चकालाभि(धैर)धानैरनेककालमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत' इत्यादेः पञ्चरात्रोदितस्यार्थस्य स्वीकृतत्वात्, तत्परतयैव भारतादिवाक्यानामुपपत्तेरिति। मैवम्। एवं सति साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्युपादेयांशस्य विद्यमानत्वेन विशेषतः पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेः, 'कृत्स्नस्ये'ति विशेषणानुपपत्तेश्च, 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम्। वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलमि'त्यखिलशब्दविरोधाच्चेति।

परि०— अभिगमनं पूजार्थं भगवन्मन्दिराभिगमनम्। उपादानं पूजासाधनोपादानम्।

सु०— इतश्च न पञ्चरात्रदूषणं युक्तमित्याह **अत्रेति**।

अनु०— अत्र दोषः कः

अत्र पञ्चरात्रे **को दोषो** येन तन्निराक्रियेत, न कोऽपीत्यर्थः। ननु कथं दोषो नास्ति जीवोत्पत्तेरसम्भावितायास्तत्रोक्तत्वादित्यतोऽङ्गीकारवादेनाह **उत्पत्तिरिति**।

उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि।

इहैवोक्ता

किं जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्यहेतुतयोपादीयते उताभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधानम्। आद्ये तूत्पत्तिमात्रं **इहैव**, प्रमाणतयाऽभ्युपगते मीमांसाशास्त्रे, **'ज्ञोऽत एव'** इति

सूत्रेणोक्तम्। **अपि**पदेन 'सर्व एव (वै) त आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुतौ **उक्ता** इति समुच्चिनोति। ततो वेदतन्मीमांसयोरप्यप्रामाण्यं स्यात्, अन्यथा हेतोरनैकान्त्यापत्तेरिति भावः। 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रति श्रुतिरेवोदाहर्तव्या॥

स्यादेतत्। द्वितीय एव हेतुरुपादीयते। न चासौ श्रुतिसूत्रयोर्वर्तते। तत्र हि प्राग्विद्यमानस्यैव जीवस्य देहाद्युपाध्यपेक्षयैवोत्पत्तिरुच्यते। न त्वभूतभावलक्षणेत्यत आह **न चेति**।

न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते।

तत्रापि पञ्चरात्रेऽपि। यथा हि श्रुतिसूत्रयोः प्रतीतमपि जीवजननमभूतभवनं विहाय उपाधिविषयं व्याख्यायते तथा पञ्चरात्रोक्तमपि तत्तथा व्याख्यायताम्, ततश्च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः।

परि०— **उताभूतभवनरूपेति**। देहादिजडसाधारणोत्पत्तिरित्यर्थः॥ **मीमांसाशास्त्र इति**। उत्तरपादीयदशमाधिकरणसूत्रं पठति ज्ञोऽत एवेति। जानातीति ज्ञो जीवः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति कः। ज्ञो जीवोऽत एव नात्मा। **श्रुतेरिति** पूर्वसूत्रप्रकृतात्मशब्दितविष्णुत एवोत्पद्यते। अत एव 'सर्व(त)एवे'ति श्रुतेरेवेत्युक्तम्। उत्पत्तिमात्रमित्यनुकर्षः॥ **अन्यथा हेतोरिति**। पञ्चरात्रमप्रमाणं जीवोत्पत्तिसामान्यकथकत्वात् तादृशलौकिकवाक्यवदित्यभिमतहेतोरित्यर्थः। **द्वितीयहेतुरिति**। अभूतभवनरूपजीवोत्पत्तिबोधकत्वादिति हेतुरित्यर्थः॥ **न चासाविति**। अभूतभवनरूपा जनिरित्यर्थः।

सु०— ननु विषमोऽयमुपन्यासः। श्रुतिसूत्रयोः खलु 'अनादिमायया सुप्तः', 'नानादित्वादि'त्यादिनाऽनादिकर्म(कर्मादि)सम्बन्धोऽभिधीयते, न ह्यभूत्वा(भवतो)भाववतो जीवस्यासावुपपद्यते, अतस्तदनुरोधात् तत्र प्रतीतमपि जीवजननमन्यथा नेतव्यमेव। न च तथाविधं बाधकमिहास्ति, येन मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थं प्रतिपद्येमहि। ततो मुख्यार्थे ग्राह्ये न हेतोरसिद्धिरित्यत आह **अनादीति**।

अनु०— **अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले।**
वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीति हि तद्वचः॥

तद्वचः पञ्चरात्रवाक्यम्। श्रुतिसूत्रवत् पञ्चरात्रेऽपि जीवस्यानादिकर्मसम्बन्धाभिधानात् तदनुरोधेन तत्रोक्तं जीवजननमप्यन्यथाव्याख्यातव्यमेव,। पक्षपाते कारणाभावात्। तथा च हेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः।

परि०— **अनादिमाययेति**। 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत' इति श्रुतौ 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि'ति वैषम्याधिकरणगुणसूत्रे कर्मणामनादित्वोक्त्या अनादिकर्मसम्बन्धोऽभिधीयत इत्युक्तम्। **अन्यथेति**। देहयोगविषयतयेत्यर्थः। **इहेति**। पञ्चरात्रे। **इदमिति**। श्रुतिसूत्रयोः श्रुतं जीवनमित्यर्थः।

सु०— अथापि स्यात्। न कुत्रापि वेदादौ संसारसादित्वादिकं जीवानामभूत्वा-भवनज्ञापकं स्पष्टमुक्तम्, अतः सावकाशमिदमन्यथा योज्यमेवेति चेत्। एतदपि समानमत्रेति भावेनाह न हीति।

अनु०— न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित्।

अनेनैव न्यायेन 'न च कर्तुः करणमि'त्येतदप्यपाकरणीयम् इति। तथा हि। किं करणं कर्तुर्न जायत इति व्याप्तिः ? किं वा यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति ? नाद्यः, व्यभिचारात्, अन्यथा करणानामनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, प्रकृतेऽपि तथाभावासिद्धेः। 'एतस्माज्जायत' इति श्रुतिविरोधोऽपि किं जीवान्मनसो जननमात्राभ्युपगमे स्यात् उत जनन-विशेषाभ्युपगमे। नाद्यः, 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्रुतेः प्रत्यहं मनसो जीवादुत्पत्तेः। न द्वितीयः, तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेः। एवं मनसोऽप्यहङ्कारजन्मनि दोषः परिहरणीयः।

परि०— **जननविशेषेति**। घटादिसाधारणस्वरूपजननरूपेत्यर्थः। यद्वा आदिकालीनात्योपचयरूपेत्यर्थः। **इति श्रुतेरिति**। षष्ठच्छन्दोगश्रुतेरित्यर्थः। 'भक्षितान्नस्य योऽणिष्ठो भागस्तन्मन' इति प्रत्यहं भुक्तान्नसूक्ष्मभागैर्मनस उपचयरूपजनेः कथनादिति भावः। **एवं मनसोऽहङ्कारजन्मनीति**। मनसः अहङ्कारजननमात्रं वा जननविशेषो वा विरुद्धः। नाद्यः। अहङ्कारस्य मनोऽवस्थाविशेषत्वेन तज्जातत्वाविरोधात्। न द्वितीयः। तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरिति परिहार्य इत्यर्थः।

सु०— एवं जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारोऽ(वि)-भिहितः। इदानीं वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्था-दर्थान्तरमाह जीवेति।

अनु०— जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु।
वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा।
मनोभिमानिनः कामस्यैवं

जीवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुं जीवाभिमानीत्युक्तम्। सङ्कर्षणस्य भगवतो जनेरभावात् तद्व्युदासाय नाम्ना सङ्कर्षणस्य शेषस्येत्युक्तम्। प्रोक्ता वासुदेवादित्यादिना

वाक्येन। ततः सङ्कर्षणात्। **तथा**शब्दः समुच्चये। **जनिः** प्रोक्तेत्यर्थः। **मनोभिमानिनः काम-स्येत्यस्य** पूर्ववदेव प्रयोजनम्। **एवं**शब्देन 'प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायते' इत्यत्राप्युक्त-व्याख्यानन्यायमतिदिशति। प्रद्युम्नादहङ्काराभिमानिनः कामपुत्रस्यानिरुद्धस्य जनिः प्रोक्तेति।

परि०— **पूर्ववदेव प्रयोजनमिति** । मनःपदप्रवृत्तिनिमित्तोपपादनरूपं प्रयोजनं ध्येयम् । अभिमानिनां जीवाद्यभिमन्यमानं प्रति स्वामिभावात् 'तदधीनत्वादर्थवदि'त्यत्रोक्तदिशा स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तं तत्पदवृत्तौ सिद्धमिति भावः। अतिदिशतीत्येतद्दर्शयति **प्रद्युम्नादिति**।

सु०— नन्वेवमप्युत्पत्त्यसम्भवदोषस्तदवस्थः, शेषादीनामपि जीवत्वादिति। मैवम्। न ह्यत्र सङ्कर्षणादीनामुत्पत्तिरुच्यते, किन्तु जायत इति जनिरुच्यते । जनिश्च प्रादुर्भावः, 'जनी प्रादुर्भाव' इति पठन्ति। प्रादुर्भावश्च शरीरोत्पत्तौ जीवस्य सुप्रसिद्धः। तदिदमुक्तं **जनिः प्रोक्तेति**। अत एव पूर्वोऽभ्युपगमवादः।

अर्थान्तरमप्याह **साक्षादिति**।

अनु०— साक्षाद्धरेः क्वचित्।
सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः।
व्यूह उक्तो

शेषादयोऽपि (हि) भगवदंशत्वाद्धरित्वेनोच्यन्ते । तद्व्युदासाय **साक्षात्** इत्युक्तम् । **साक्षाद्धरेरेव सङ्कर्षणादिनाम्ना व्यूह उक्त** इत्यन्वयः। नन्वत्रोक्तं तदप्रतिषेधो हरेरुत्पत्त्यभावा-दित्यत उक्तं **व्यूहो** विभाग एव **उक्तः** न तूत्पत्तिरिति। यदप्युक्तं किमेतेऽन्योन्यं भिन्ना उत नेति, तस्योत्तरं **हरेः** एकस्य **एव** इति। नन्वेवं तर्हि निरतिशयत्वात् कथं स्वस्मादेव स्वस्य विभाग इत्यत उक्तं **नित्येति**। किन्नाम दुर्विभाव्यं भगवति यत्प्रमितमित्यर्थः।

यदप्युक्तं नैवेते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेव परिनिष्ठिताः अनन्तत्वादिति। तत्रोत्तरं **क्वचिदिति**। कालविशेषे प्रयोजनविशेषे चेत्यर्थः।

अनभिज्ञो भ(ग)वान् भागवतसम्प्रदायस्य। आदिकाले हि भगवान्नारायणो निजमुक्ति-पदप्रदानाद्यर्थं वासुदेवादिचतुर्व्यूहो बभूव, ततः कालान्तरे प्रयोजनान्तरार्थं दशद्वादशादिव्यूहो जातः, सेयं शुद्धसृष्टिरिति पाञ्चरात्रिकैरभिधीयते; तदपेक्षया चतुर्व्यूहवर्णनं कथं नाम अनुप-पन्नमिति।

एवमधिकारिविशेषाराधनार्थमियमुक्तिर्युक्तैव, यथोक्तम् 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्च-मूर्तिकः। द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिरि'ति।

परि०—अत एवेति। जीवादिशब्दानां तदभिमानि(नि)स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तेन मुख्यत्वादेव पूर्वः उत्पत्तिः 'ज्ञोऽत इत्यपी'त्यादिना पूर्वोक्तार्थोऽभ्युपगमवाद इत्यर्थः। 'अत एवे'त्यस्य जनिपदेनोत्पत्तेः प्रादुर्भावरूपत्वकथना-देवेत्यर्थ इत्येके। **भगवदंशत्वादिति**। भगवदंशाविष्टत्वादित्यर्थः। 'नन्वत्रोक्तमित्यस्य' इत्यत 'इत्यत्रत्ये'तिपदेन अन्वयः। **तदप्रतिषेध इति**। तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्याप्रतिषेध इत्यर्थः। कुत इत्यत उक्तम् **हरेरिति**। 'कालविशेषे चे'त्याद्युक्तं व्यनक्ति **अनभिज्ञ इति**॥ **मुक्ति(पद)प्रदानाद्यर्थमिति**। मुक्तिप्रदानविश्वसंहरणविश्वसर्जनविश्वपालनार्थं क्रमा-द्वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनामकचतुर्मूर्त्यात्मको व्यूहो बभूवेत्यर्थः। चतुर्व्यूहाद्युक्तेः फलान्तरमाह **एवमधि-कारीति**॥ **यथोक्तमिति**। नवमे गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः।

सु०— अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनमाह अन्यथेति।

अनु०— अन्यथाऽनूद्य कथं दुष्टत्वमुच्यते।

एवमर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य वाक्यस्य **अन्यथा** अनुवादं विधाय दूषणाभिधानं **कथं** क्रियते, छलप्रसङ्गादिति। न च जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः, भगवत एव मुख्यतः प्राणधार-णादिमतस्तदर्थत्वात्। यच्च विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रार्थतया कल्पितं 'परस्परव्याघातोऽस्ति पञ्चरात्र' इति तदपि 'नित्याचिन्त्योरुशक्तित' इत्यनेनैव परिहृतम्, भगवच्छक्त्यैव गुणगुण्यादि-व्यवहारोपपत्तिरिति। **समर्थितश्च** भेदपदेऽभिषिक्तः प्रमितसर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषः।

परि०— समर्थितश्चेति। वैशेषिकनये आनन्दमयनयादौ च तत्र तत्रेति भावः।

सु०— यदप्युक्तं शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति। तत् निराकरोति **यदीति**।

अनु०— यदि विद्याच्चतुर्वेदानितिवद्वेदपूरणम्।
पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने॥

'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः। न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विच-क्षण' इत्यत्र वाक्ये यथेतिहासपुराणादितो वेदपूरणमभिप्रेयते तथाऽत्रापि **पञ्चरात्राद्वेदपूरणम्** एवाभिप्रेतं **इति** व्याख्याने सति, **शाण्डिल्यवर्तने** अभिधीयमाने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति **कुतः** न प्रतीयत इत्यर्थः। यद्वैवं वाक्यद्वये समाने सति शाण्डिल्यवर्तनाभिधायिन्येव वाक्ये

भवतो द्वेषः कुतो येन 'यदि विद्यादि'त्येतदितिहासपुराणयोर्वेदपूरकत्वाभिप्रायमादाय 'भगवान् शाण्डिल्य' इत्यादिकं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वाभिप्रायमिति व्याख्यायत इति।

अयमत्रोत्तरक्रमः। यद्येतद्वाक्यबलात् पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वं कल्प्यते। तदा 'यदि विद्यादि'ति वाक्यबलादितिहासपुराणयोरपि तत्कल्प्यतां विशेषाभावात् (मविशेषात्)। अथ तत्र इतिहासादेर्वेदपूरकत्वमभिप्रायः, अत्रापि स एव कल्प्यतां विशेषाभावात्। 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'त्युत्तरवा(क्यविरो)क्यानुरोधात् तथा कल्पनं युक्तमिति चेत्, अत्रापि 'वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रमि'त्यादिवाक्यानुरोधात् तथा कल्पनमिति न कश्चिद्विशेषः। अन्यत्र विद्वेषादिति परमसंहितावाक्यमप्येवमेव व्याख्यातव्यम्।

परि०— **वेदपूरणमिति**। तदनुसारेण वेदार्थवर्णनमित्यर्थः। **वाक्यद्वय इति**। 'यदि विद्यादि'ति 'भगवांश्छाण्डिल्य' इति वाक्यद्वय इत्यर्थः॥ **परमसंहितावाक्यमपीति**। 'अधीता भगवन्वेदा' इत्यादिवाक्यमपि वेदपूरकत्वाभिप्रायं व्याख्येयमित्यर्थः।

सु०— अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति **अतः परमेति**।

अनु०— **अतः परमशास्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः।**
दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम्॥

वीक्षायामपि न क्षमं व्यधिकरणमित्यर्थः। तर्हि कस्मादुदितमित्यत उक्तं **परमेति**। **परमशास्त्रं** पञ्चरात्रम्। द्वेष एव किं निबन्धन इत्यत उक्तं **आसुरैरिति**। भागवतशास्त्रे हि स्वाभाविक एव हि विद्वेषोऽसुराणाम्, न तु दोषदर्शननिमित्तः। एते चासुरसम्बन्धिनस्तत्स्वभावाश्च वृत्तिकाराः। **आसुरैः** एव उक्तं न तु सूत्रकारेण इत्यनेन तस्मान्नायं सूत्रार्थः, किन्तु शाक्तमतनिरास एवेत्युक्तं भवति।

परि०— 'आसुरैरि'त्यत्र अण्प्रत्ययार्थमाह **एते चासुरसम्बन्धिन इति**। एते भाष्यकाराः भामत्यादय इत्यर्थः। वृत्तिकारैरप्येवमेव वर्णितमिति तदनुसारि भाष्यादिकमित्यत आह **तत्स्वभावाश्च वृत्तिकारा इति**। यद्वा एते च वृत्तिकाराः सूत्रार्थवर्णनकृतोऽसुरसम्बन्धिनोऽसुरस्वभावाश्चेति समानाधिकरणं व्याख्येयम्।

सु०— एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्, यत्केचिदिदमधिकरणं साङ्ख्यादिवत् पञ्चरात्रस्याप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थमिति वर्णयन्ति। तथा हि। उक्तरीत्या **'उत्पत्त्यसम्भवात्', 'न च कर्तुः करणम्'** इति सूत्रद्वयेन पञ्चरात्राप्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा **विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध**

इति सिद्धान्तितम् । वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं चादि चेति परंब्रह्म विज्ञानादि, सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्रतिपाद(कस्य)नस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिद्ध्यते । **विप्रतिषेधाच्च** । प्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परम-संहितायाम् । 'अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूप-मुच्यते । प्राप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित' इति (इति) ।

पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कायां प्रासायामेव हि तन्निरासाय प्रयासः सार्थकः स्यात् । न च व्यधिकरणानि दूषणानि तच्छङ्कां प्रापयितुमीशते । न हि छलोत्तराण्येतावदधिकरणं प्रयोज-यन्ति । अतिप्रसङ्गात् ॥ प्रकरणाननुगुणं चैतत् । परमतनिरासो ह्यत्र प्रकृतो न तु स्वमतसम-र्थनम् । कृतं च तत् **'न विलक्षणत्वात्'** इत्यादिना ॥ सूत्राक्षराननुरूपं चैतद्व्याख्यानम् । न ह्यत्र विज्ञानादिपदं ब्रह्मणि क्वचित्प्रयुक्तम् । तदप्रतिषेध इति च व्यर्थम्, न प्राज्ञत्वादित्येव वक्तव्यम् । लघु चैवं सूत्रं व्यक्तं च स्यात् ॥ तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति स्थितम् ।

परि०— केचिदिति । रामानुजीयाः ॥ **विपरिवर्तत इति** । प्राक्सूत्रद्वयोक्तात्पक्षादयं पक्षस्तद्विपरीत इति द्योत्यत इत्यर्थः ॥ **विज्ञानं चादि चेतीति** । विज्ञानरूपं जगदादिभूतं च भवतीति । परब्रह्मविज्ञानादिशब्देन गृह्यत इत्याह **परंब्रह्मविज्ञानादिति** । सूत्रार्थमाह **सङ्कर्षणेति** ॥ **तदिति** । तस्य प्रतिपादनं यस्मिन् तस्य शास्त्रस्येत्यर्थः । **निश्चित** इत्यत्र इतिशब्दद्वयपाठः स्वरसः । तस्य इति केचिद्वर्णयन्तीत्यन्वयः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **पञ्चरात्रेति** । **व्यधिकरणानीति** । अनभिप्रेतार्थविषयाणीत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । पूर्वमतेष्वपि तदनभिप्रेतार्थदूषणोक्तिपराणि तदुद्धारार्थानि कानिचित्कर्तव्यानि स्युरित्येवमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । क्वापि पञ्चरात्रप्रामाण्यसमर्थनस्याकृतत्वादिह क्रियत इत्यत आह **कृतं च तदिति** ।

सु०— पादार्थमुपसंहरति **अतोऽशेषेति** ।

अनु०— **अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ।**
नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥

साङ्ख्यादिविरोधिसमयानां निरस्तत्वात्, प्रथमाध्याये यत्सकलश्रुतिसमन्वयेन भगवतो लक्षणद्वयं साधितं तन्निर्णीतमेवेत्यर्थः ।

परि०— स्वपक्षस्यात्र पादेऽसमर्थनात् तदुपसंहारः कथमित्यतोऽभिप्रायमाह **साङ्ख्यादीति** ॥ लक्षण-द्वयमिति । जगज्जन्मादिहेतुत्वगुणपरिपूर्णत्वरूपं जन्मादिसूत्रब्रह्मपदाभ्यामुक्तमित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'त्यादिस्मृतिनिषिद्धं परनिराकरणमिदं न कार्यमेव, तत्कुतः साङ्ख्यादिनिराकरणं कृतमिति चेन्न, अस्य निषेधस्य सद्विषयत्वात् । कुतः सङ्कोच(?) इति चेत्, श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेर्बलवत्त्वात् । श्रुतौ च परनिराकरणस्य कर्तव्यतया अवगतत्वादित्याशयवान् 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति मन्त्रद्वयमर्थतोऽनुवदति **अन्धमिति** ।

अनु०— **अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।**
ततो भूय इवायान्ति एतस्या नैव निन्दकाः ।
ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ।
दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अविद्याम् अविद्याकल्पितमविद्यमानार्थम् । **आयान्ति** तमः । इवशब्दः किञ्चिदर्थः । 'उ'शब्दोऽवधारणार्थः । 'ये केवलं विद्यायामेव रताः' इत्युक्त्या लब्धस्यार्थस्य कथनम् **एतस्या नैव निन्दका इति,** अन्यथा विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन विरोधः स्यात् । **ततः** अविद्या-निराकरणाभावे दोषसद्भावात् । **सह** इति समुच्चयनियमं द्योतयति । **दोषज्ञानादतीत्यैताम्** इत्यनेन **अविद्यया** दुष्टत्वेन ज्ञातया **मृत्युं** तामेवाविद्यां तत्कार्यं दुःखादिकं **चातीत्य** तीर्त्वा इत्यर्थो ज्ञायते ।

यद्यपि 'तत्त्वज्ञानं न स्वपक्षप्रमाणमात्रेण भवति यावत्परपक्षप्रमाणं न निराक्रियते, सत्प्रतिपक्षस्य प्रमाणस्य निर्णयानङ्गत्वात्; अतस्तत्त्वज्ञानं कामयमानेनावश्यं स्वपक्षसाधन-मिव परपक्षनिरासोऽपि विधेय एवे'त्युपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः, तथाऽप्यागमावष्टम्भेन प्रत्यव-तिष्ठमानस्तथैव बोधनीय इत्याशयवता मन्त्रावुदाहृताविति सर्वमनवद्यम् ॥

परि०— श्रुतिस्मृत्योरिति । श्रुतिस्मृत्योर्मध्य इत्यर्थः । अविद्याकल्पितमित्यस्य विवरणम् अविद्य-मानार्थमिति । आयान्तीति मूलानुवादः । तम इति शेषोक्तिः ॥ इवशब्द इति । श्रुतिगत इति ज्ञेयम् । किञ्चिदित्यर्थ इत्युक्तं तदाह केवलमिति ॥ अन्यथेति । एवमर्थाननुवर्णने विद्यारतेरनर्थवर्णन इत्यर्थः । तत इति मूलपदानुवादः ।

अविद्येत्यादि व्याख्या ॥ **उपपत्तिसिद्ध इति** । तत्त्वनिर्णयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः । परपक्षनिरासो विधेय इत्येवार्थः ॥ **आगमेति** । 'न निगृह्य कथां कुर्यादि'त्यागमावष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । आगमावष्टम्भेऽनवबोधनीय इत्यर्थः ॥

इति श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादविरचितब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायाः न्यायसुधायाः टिप्पण्यां परिमळाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयेऽध्यायेऽयं समयचरणः पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

।। अथ वियदधिकरणम् ।।

सु०— 'न वियदश्रुतेरि'त्यादि पादप्रतिपाद्यं साङ्गतिकं दर्शयति **अथेति**।

अनु०— **अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः।**
करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ।।

प्रभुः सूत्रकारः, अनेन 'व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहितेन तृतीयेन पादेन, वैदिकानां वचनानां परस्परं अविरोधं विरोधाभावं, दर्शयती'ति प्रतिपाद्यकथनम्। अस्यान्तर्भावलक्षणां सङ्गतिं दर्शयितुमुक्तम् **अशेषेति**। अशेषाश्च ते समाम्नायविरोधाश्चेति विग्रहः। **करिष्यन्** इत्यध्यायोपक्रमसमयापेक्षया। सूत्रकृता खलु सर्वानपि वेदविरोधान् परिहर्तुं द्वितीयोऽयमध्याय आरब्धः, वैदिकानां वचनानां परस्परविरोधोऽपि तदन्तर्भूत एवेत्यतः तदपाकरणमिह सङ्गतमेवेति। आनन्तर्यलक्षणां सङ्गतिं दर्शयितुम् **अथ** इत्युक्तम्, अवसरप्राप्तौ, 'प्राधान्यात् युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये, तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्ये सति, श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्य भवत्ययमवसर' इति।

नन्वेवं तर्ह्यस्य पादस्य चतुर्थपादाद्भेदो न स्यात्। तत्रापि वेदवचसां परस्परविरोधस्य अपाक्रियमाणत्वादित्यत उक्तम् **अधिदैवेति**। **अधिदैवानि** अव्यक्ताद्यभिमानिदेवताः, **अधिभूतानि** कार्यकारणोपेतानि वियदादिभूतानि।

परि०— अथेत्यादेः करिष्यन्नित्यन्तस्य ग्रन्थस्य साफल्यायाह **साङ्गतिकमिति**। अविरोधाध्यायेऽन्तर्भावपूर्वपादानन्तर्यरूपाभ्यां सहितमित्यर्थः। **अनेनेति** व्याख्येयानुवादः। **करिष्यन्निति** भविष्यदर्थकलृट्प्रयोगस्य साधुत्वायोक्तम्। **अध्यायोपक्रमेति**। **इहेति**। अविरोधाध्याये सङ्गतमेवेत्यर्थः। अथपदार्थः **अवसरप्राप्ताविति**।। **तत्प्रपञ्चेति**। 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इत्युक्तहेतुविस्तृतिरूपत्वादिति भावः। **अधि** अधिकृत्य = अधिष्ठाय वर्तमानानि दैवानीति विग्रहमुपेत्य किमधिष्ठायेत्याकाङ्क्षायामाह **अव्यक्ताद्यभिमानिदेवता इति**। एताभिरेवाधिष्ठितानि भूतान्यधिभूतानीति विग्रहमुपेत्याह **अधिभूतानीति**।। **कार्यकारणेति**। कार्याणि वाय्वग्निप्रभृतीनि वा 'तासां त्रिवृतमि'त्युक्तत्रिवृद्रूपं वा। **कारणं** अव्यक्तादिकम्।

सु०— इदमुक्तं भवति । यद्यपि पादद्वये वेदवाक्यानां परस्परविरोध एव निरस्यते तथाऽपि विषयभेदाद्भेदो भविष्यति; इहाधिदैवादिविषयवाक्यानां, चतुर्थे त्वध्यात्मविषयाणा-मिति । न चैवमस्य पादस्यानेकविषयत्वेनानेकत्वापत्तिः, अध्यात्मेतरविषयत्वेनैकत्वोपपत्तेः इति । अत्रापि क्रमनियमे हेतुमाचार्य एव वक्ष्यति ।

ननु च वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारः किमर्थः; मिथो विरुद्धानां प्रामाण्यानिश्चयात् तत्प्रामाण्यनिश्चयार्थ इति चेन्न, एवं सत्यस्य तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेन मीमांसात्वव्याघातादिति । उच्यते । ब्रह्मणोऽशेषजगत्कारणत्वनिश्चयो ह्यशेषजगत्स्वरूपनिर्णये तस्य कार्यत्वादिनिर्णये च सति स्यान्नान्यथा, न च तद्विषयाणां वाक्यानां मिथो व्याघाते तत्स्वरूपनिर्णयो भवति; अतो-ऽधिदैवादिवस्तुतत्त्वावधारणार्थं एवायं मिथो विरोधपरिहारः । तदिदमप्युक्तं **स्वरूपनिर्णया-यैवेति** ।

अनु०— **स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् ।**
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥

ननु 'किं कतिपयवचनानामन्योन्यविरोधः परिह्रियते उत सर्वेषाम् । नाद्यः, वैयर्थ्यात्, तत्रैव वचनान्तरविरोधसद्भावेनानिर्णयतादवस्थ्यात् । न द्वितीयः, वेदवाक्यानामनन्तत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादि'त्यत उक्तम् **अमितद्युतिरिति** । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

परि०— **वक्ष्यतीति** । 'तस्य सन्निहितत्वत' इत्यत्रोपासनापादेऽध्यात्मेतरविचारापेक्षया अध्यात्मविचार-स्यान्तरङ्गत्वादित्येवं वक्ष्यतीत्यर्थः । **मीमांसात्वव्याघातादिति** । 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा मेयशोधनम्' इति जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानोक्त्या मेयनिर्णायकत्वान्मीमांसाया इति भावः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायविवरणे ग्रन्थकृतैव विवृतत्वादवतारिकामात्रमाह एतत्पादेति ।

सु०— एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्गृह्याह **अनुभूतीति** ।

अनु०— **अनुभूतियुक्तिवहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् ।**
एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ।
दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः ।
प्रसिद्धनामस्वीकारो बहुवाक्यानुवर्तिता ।
लोकदृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता ।

तत्र तत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ।
उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।
व्यवस्थाऽनुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता ।
मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ।
गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता ।
अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥
विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ।

परि॰— अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं पूर्वपक्षस्य युक्तिः । **व्यवस्था** सिद्धान्तस्य । एतेन मातरिश्वा । ततोऽधिकमेतत्सर्वम् । अनुपपत्तिः चकाराद्व्यवस्था च । असम्भवस्तु । सतः **साम्यं** स्वातन्त्र्यम् । तेजोऽतः । **'द्वारवैयर्थ्यम्'** । अनुसारिता । आपः । दृष्ट्युक्त्यनुसारित्वम् । **मुख्यता** । पृथिव्यधिकारः । **उक्तान्यार्थाविरोधतः** । **प्रसिद्धनामस्वीकारे** बहुवाक्यानुवर्तिता । शक्तिमत्त्वम् । चकारादधिकारादीनां निरवकाशत्वं च । तदभिध्यानादेव तु । **लोकदृष्ट्यनुसारित्वम्** । **वैरूप्यम्** । विपर्ययेण तु लोकदृष्ट्यनुसारित्वम् । **वैरूप्यम्** । अन्तरा विज्ञानमनसी । **लोकदृष्ट्यनुसारित्वम्** । **सर्वसङ्ग्रहः** । नात्मा श्रुतेः । **जीवसाम्यम्** । **सर्वसङ्ग्रहः** । ज्ञोऽत एव । **अनादिता** । **सर्वसङ्ग्रहः** । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । **तत्र तत्र** परिज्ञानम् । **गत्यादिः** । व्यतिरेको गन्धवत् । **गुणसाम्यम्** । **ईशशक्तिः** । पृथगुपदेशात् । **श्रुतिः** । **सर्वमानविरोधिता** । यावदात्मभावित्वाच्च । **उत्पत्तिमत्त्वम्** । **अभीष्टासिद्धिः** । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य । **स्वगुणाननुभूतिः** । **सुव्यक्तिः** । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । **अल्पकर्तृत्वकल्पनम्** । **शास्त्रसिद्धिः** । अंशो नानाव्यपदेशात् । **नानाश्रुतिः** । **विपर्ययः** । अदृष्टानियमात् । **वैचित्र्यम्** । **विशेषकारणमिति** पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनां विवेको ज्ञेयः ।

सु॰—

ब्र॰सू॰— ॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥

अत्राधिकरणे 'अनादिर्वाऽयमाकाश' इत्यादिश्रुतीनां गौणत्वम् 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिश्रुतीनां मुख्यत्वमुपादाय वियत उत्पत्तिः समर्थिता । तत्र वियत्पदं नाकाशमात्रपरं किन्नाम, 'अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल' इत्यादिश्रुतिविगानविषयाणां परमात्मातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थं ज्ञातव्यमित्याशयवानाह प्रकृतिरिति ।

अनु॰— प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदास्तदभिमानिनः ।
महदाद्याश्च जायन्ते

प्रकृतिः अचेतना, **पुरुषः** जीवः, **तदभिमानिनः** प्रकृत्याद्यभिमानिनः । **महदाद्या इति** महदहङ्कारमनोबुद्धीन्द्रियभूतसूक्ष्मतन्मात्राण्युच्यन्ते । प्रकृतस्योत्पत्त्यसम्भवस्य नेति प्रतिषेधे लब्धमर्थमाह **जायन्त इति** ।

अयमभिसन्धिः । न तावत्प्रकृत्यादयो जन्मरहिता एवाभ्युपग(म्यत)ता इति युक्तम्, **'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः'**, **'यावद्विकारन्तु विभागो लोकवदि'**त्युक्तानां प्रतिज्ञा-हान्यादीनामत्रापि साम्यात्, अन्यथा तेषामनैकान्तिकत्वापातात्; नाप्यविगीतजन्मानः, श्रुति-विगानस्य दर्शितत्वात्; न चाधिकरणान्तरं तत्परमस्ति; तस्मादत्रैव वियत्पदेन तेषामुपलक्षणं युक्तम् ।

मातरिश्वप्रभृतिषु पुनरधिकाशङ्कानिरासाय अधिकरणान्तरारम्भ इति ।

परि०— भाष्यं सङ्गमयितुं प्रतिपाद्यमाह **अत्राधिकरण इति** । इत्यादिश्रुतीत्यादिपदेनाव्यक्तादिजन्म-श्रुतिग्रहः । श्रुतावात्मेति परमात्मोच्यते अत आह **परमात्मातिरिक्तानामिति** । तस्य श्रुतिविगानविषयत्वेऽपि तन्निर्णयोऽसम्भवस्त्वित्यत्र सेत्स्यतीति भावः । **भूतसूक्ष्मेति** सूक्ष्मपदं प्रत्येकमन्वेति । **अनुपचितानि** महदादीनी-त्यर्थः । **तन्मात्राणि शब्दस्पर्शादीनि** ॥ **अत्रापि साम्यादिति** । प्रकृत्यादिष्वपीत्यर्थः । प्रकृत्यादेरजन्यत्वे 'स इदं सर्वमसृजते'ति प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । प्रकृत्यादेः सर्वपदनिर्दिष्टवस्त्वनतिरेकात् । न च सङ्कोचः । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'त्याद्युत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यात् । अल्पशक्तित्वात् घटादिवत् वियदादिकं जायत इति वियदुत्पत्तावुक्त-न्यायानां समानत्वादित्यर्थः ॥ **तेषामिति** । 'सर्वमसृजते'ति सर्वसृष्टिप्रतिज्ञाविषयत्वबहूत्पत्तिश्रुतिविषयत्वाल्प-शक्तित्वहेतूनां अव्यक्तादेरनुत्पत्तौ एतस्मिन्नेवानैकान्त्यापातादित्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । 'अथ ह वा व नित्यानी'त्यादि-श्रुतिविगानस्येत्यर्थः । महदादीनां प्रकृतिशब्दगृहीतत्वं यदि सूक्ष्मरूपे महदादिव्यवहारः स्यात् । किन्तु प्रकृतिरेवोच्यत इति ग्रन्थेन । तर्हि उत्तराधिकरणानां वैयर्थ्यमित्यत आह **मातरिश्वेति** । एतेन 'ज्ञोऽत एवे'त्यादेरारम्भः समाहितः । तत्राप्यधिकाशङ्का तु चन्द्रिकायां व्यक्ता । इतिशब्दस्यायमभिसन्धिरिति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— इह 'आकाशस्योक्तं जन्म घटादेरिवाभूत्वाभवनलक्षणमि'ति केचिदास्थिताः । तत् निराकरिष्यन् स्वमतं तावदाह **पराधीनेति** ।

अनु०— **पराधीनविशेषिता ।**
इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् ।

'आत्मन आकाशः सम्भूतः' 'स इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिं, विभक्तत्वादियुक्तिं च आश्रित्य यत् इह अधिकरणे वियतो जनिमत्त्वमुदितं तत्पराधीनातिशयलाभलक्षणं प्रतिपत्त-

व्यम् । अपूर्वविशेषोपजनने हि विशिष्टाकारोपजनोऽवश्यम्भावी, विशिष्टाकारश्च वस्तुस्वरूपाभिन्न इति तस्यैवासावुपजनो भवति । 'देवदत्तः शरीरी जातो, विद्वान् जात' इति, 'घटः संयुक्तो जातो, विभक्तो जात' इति चावस्थितस्वरूप एव वस्तुनि विशेषावाप्तिमात्रेण जननव्यवहारो दृश्यत एव ।

ननु परिणामवादे घटादेरप्येवैवोत्पत्तिर्यदवस्थितस्वरूपस्यैव मृदादेरप्याकारान्त-(रावाप्तिः)रतापत्तिः, परैरपि परिणामवाद एवाङ्गीकृतो नारम्भवादः, अतो विवादाभावाद्व्यर्थोऽयमारम्भः । यथा न व्यर्थस्तथा आचार्य एव विवादविषयं स्पष्टयिष्यति ।

अत्र 'इदं सर्वं ससर्जे'ति श्रु(त्याद्युदा)त्युदाहारणं श्रुत्यादावप्येवमेव जन्म व्याख्येयमिति ज्ञापनार्थम् । यच्च वियत्पदं प्रकृत्याद्युपलक्षणपरमित्यभिप्रेतं तत्रोक्तरीत्योपपत्तिसूचनार्थं चेति ।

परि०— **अपूर्वविशेषोपजनन** इति । अपूर्वविशेषोत्पत्तावित्यर्थः ॥ **स्पष्टयिष्यतीति** । 'जन्म न स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते' इत्यादिना बदरफलादेः पीतत्वापत्तिरूपः परिणाम उपेयते । क्षीरादेः दधित्वापत्तिरूपपरिणामः उपेयते । स एव विवादविषय इति स्पष्टयिष्यतीति भावः ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यादित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

सु०— परोक्तरीत्या घटादिवदभूत्वाभवनलक्षणैवोत्पत्तिर्वियतः श्रुतिसूत्रविवक्षिता किन्न स्यादिति चेदत्र पृच्छामः, आकाशशब्देन किं विवक्षितं परेषां, (किं) वैशेषिकादिवदवकाशमात्रमुत बाह्यानामिव मूर्ताभावः ।

आद्यं दूषयति **अवकाशमात्रमिति** ।

अनु०— **अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ॥**

अन्यथा 'पराधीनविशेषाप्तिर्जन्मे'त्यनङ्गीकृत्य 'अभूत्वाभवनं जन्मे'त्यङ्गीकारे 'अवकाशमात्रमाकाश' इति चाङ्गीकारे, **कथम्** असौ **उत्पद्यते**; तस्योत्पत्तिर्नोपपद्यत इति यावत् ।

परि०— अन्यथा इत्यनुवादः । इति चाङ्गीकार इत्यन्तं व्याख्या ॥

सु०— सोपादाना हि स(र्वा)र्वसृष्टिर्दृष्टा, न चाकाशोत्पत्तावुपादानमस्ति ।

न च ब्रह्मण उपादानत्वमुपपद्यत इति प्रकृत्यधिकरणे (निष्टङ्कितम्) निर्दिष्टम् ।

यस्य चोत्पत्तिस्तस्य प्रागभावेन भाव्यम्; न चाकाशस्य प्रागभावः सम्भवति अनुपपन्नप्रतीतिकत्वात् ।

अभावो हि प्रतीयमानः 'अस्यात्रे'ति प्रतीयते न तु निराश्रयः । न चाकाशाभावस्य आश्रयप्रतीतिरुपपद्यते, यदेवेहेति निर्दिश्यते तस्यैवाकाशत्वात् । उपादानाश्रिताभाववादेऽपि तदभावान्नाभावप्रतीत्युपपत्तिः, तथा च श्रुतिः । 'अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपी'ति ।

अनवकाशरूपं ब्रह्मैवाकाशस्य पूर्वावस्था प्रागभावश्चोच्यत इत्यपि ब्रह्मणोऽनुपादानत्वेन प्रत्युक्तम् ।

'प्रतियोग्याश्रय एवाभावाश्रयः, न चाकाशस्याश्रयोऽस्ती'ति तदभावोऽपि निराश्रयोऽस्त्विति चेन्न, निराश्रयत्वे कार्यत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च प्रतीतावाकाशः स्वाश्रय इत्यतः तदभावोऽप्याकाशाश्रयः प्रतीयेतेति विरुद्धमापद्यते ।

प्रकृतिराकाशस्य कारणमिति कश्चित्, तन्मते प्रकृतेरजन्मप्रसङ्गः । अथ तत्र पराधीनविशेषावाप्तिर्जन्माङ्गीक्रियते, तदाऽसम्भावितोत्पत्तिके वियदादावप्येवमेवाङ्गीकरणीयमिति ।

परि॰— तदभावादिति । उपादानाभावादित्यर्थः ॥ **तथा च श्रुतिरिति ।** आश्रयाभावेन नाकाशाभावप्रतीतिरिति एतन्नयन्यायविवरणोक्ता पैङ्गिश्रुतिश्चाहेत्यर्थः । 'आकाशो नील्मिोदेति न प्रदेशः कथञ्चने'ति पूर्वार्धे भूताकाशस्य नीलरूपत्वेनोत्पत्तिमभिधाय प्रदेशशब्दितावकाशस्यानुत्पत्तिमत्वमुक्त्वोपपाद्यते ॥ **अभावो हीति ।** प्रदेशस्योत्पत्तौ प्रागभावेन भाव्यम् । न हि प्रदेशस्याभावोऽस्ति । अस्ति चेदत्राभाव इति प्रतीयेत । न ह्यत्राभाव इति प्रतीतिः । अतो नोत्पत्तिमान् प्रदेश इति श्रुत्यर्थः । **पूर्वावस्थेति ।** कारणावस्थेत्यर्थः । **स्वाश्रय इति ।** वैशेषिकनये तथा समर्थनादिति भावः ॥ **विरुद्धमिति ।** स्वाश्रये स्वाभावस्य विरोधादिति भावः ।

सु॰— द्वितीयेऽपि किं प्रदेशरूपमाकाशमङ्गीकृत्येदमुच्यते, उत अनङ्गीकृत्य । प्रथमे यस्य कस्यचिन्मूर्तद्रव्याभावस्योत्पत्तिर्वा, सर्वस्य वा विवक्षिता । नाद्यः, तस्याः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनाधिकरणानारम्भकत्वात् । द्वितीयं दूषयति **यदीति** ।

अनु॰— **यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिविडं जगत् ॥**

सर्वस्यापि मूर्ताभावस्य सृष्टावुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रलयेऽवश्यं तदभावोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्, अत्यन्तसतो जन्मासम्भवात् । **यदि च सृष्टेः पूर्वं प्रलये अनाकाशता** सर्वस्य मूर्तद्रव्याभावस्याभावः अङ्गीक्रियते तर्हि **किं** तदा **मूर्तनिबिडं** जगदङ्गीक्रियते ।

एतदेव स्पष्टयति **मूर्तेति** ।

मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ।

यदि उक्तलक्षणाकाशाभावः प्रलये **भवेत्** तदा **मूर्तसम्पूर्णता** भवेदेव; अभावाभावस्य भावानतिरेकात्, तद्व्याप्तत्वाद्वा। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः सृष्ट्युत्तरकालं मूर्तमात्रं च न स्यात्। एवं च सर्गप्रलयविपरिवर्तः स्यात्। अधिका च प्रलये मूर्तसम्पूर्तेरापत्तिः।

मूर्तद्रव्याभाव एवाकाशो न ततोऽतिरिक्तोऽस्तीति द्वितीयं निराकरोति **मूर्तद्रव्याणीति**।

मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा ।।

तदभावश्चेति चार्थः। यो **मूर्तद्रव्याणि** तदभावांश्चाङ्गीकरोति तेनावश्यं तदतिरिक्ताकाशोऽङ्गीकर्तव्य एव। यस्मात्तानि **सर्वदा आकाशे स्थितानि** तेनेति योजना।

परि०— **द्वितीयेऽपीति**। मूर्ताभाव एवाकाश इति पक्षेऽपीत्यर्थः। **तस्या इति**। घटादिध्वंसरूपाभावोत्पत्तेरित्यर्थः॥ **अधिकरणेति**। 'न वियदश्रुतेरि'त्याद्यनेकसूत्रात्मकमधिकरणं तदुत्पत्तिप्रतिपादनार्थं नारभ्येत। 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि'ति न्यायादिति भावः। **सृष्टाविति**। सृष्टिकाले। मूलं योजयति **यदि च सृष्टेरिति**। अतिरेकमतेनाह **तद्व्याप्तत्वाद्वेति**। कुत आपत्तिरित्यत आह **मूर्तद्रव्याभाव एवेति**। **अस्तीति**। 'इति'शब्दो हेत्वर्थः। **द्वितीयमिति**। प्रदेशमनङ्गीकृत्येति पक्षमित्यर्थः। यद्वा मूर्ताभाव एवाकाशो न ततोऽतिरिक्तः प्रदेशो नामास्तीति द्वितीयमित्येकं वाक्यम्। हिशब्दार्थमाह **यस्मादिति**।

सु०— इदमुक्तं भवति। एकस्मिन् पतत्रिणि पतति द्वितीयेन पतत्रिणा कुत्र पतितव्यमिति वाच्यम्। यत्रासौ नास्ति तत्रेति चेत् तर्हि येनाधिकरणेनैकस्य पतत्रिणोऽभावः परस्य च भावो विशिष्यते तदर्थान्तरमङ्गीकरणीयम्। स एव प्रदेशरूप आकाश इति कथं तदनभ्युपगमः।

किञ्चेह पक्षी नेह पक्षीति मूर्ततदभावाश्रयतया प्रदेशः साक्षिसिद्धः कथमपह्नोतुं शक्यते।

अपि च किं मूर्तद्रव्यस्य प्रागभाव आकाशः किंवा प्रध्वंसो यद्वाऽत्यन्ताभावः अथवा अन्योन्याभावः। न प्रथमद्वितीयौ, सृष्ट्युत्तरकाले निराकाशत्वप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरुपादाननिष्ठत्वेन तत्राकाशबुद्धेरन्यत्र तदभावस्य चापत्तेः। न तृतीयः, क्वचित्कदाचिन्मूर्तसद्भावे तदत्यन्ताभावानुपपत्तेः। न चतुर्थः, घटान्योन्याभावो हि पटः तन्निष्ठो वेति तत्राकाशबुद्धिप्रसङ्गात्। मूर्तद्रव्यसंसर्गाभावमात्रमाकाश इति चेत्, तर्हि उत्पततः पतत्रिणः केन संसर्गो त(य)दभावस्याकाशत्वं स्यादित्यवश्याश्रयणीयः प्रदेश इति।

तदेवमाकाशस्याभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिरयुक्तेति सिद्धम्।

परि०— **सृष्ट्युत्तरकाल इति**। स्थितिकाल इत्यर्थः। तदा प्रागभावप्रध्वंसयोरभावादिति भावः॥

आकाशस्याभूत्वाभवनरूपजन्मनिरासः॥

सु०— अस्त्वेवं परकृतमपव्याख्यानम्; कस्तर्ह्याकाशशब्दार्थः, का च तस्य पराधीनविशेषामिरित्यत आह **अत इति**।

अनु०— **अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः।**
देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते ॥

परकीयव्याख्यानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । **तद्देवो** भूताकाशाभिमानीति विनायकस्याकाशशब्दवाच्यत्वोपपादनम् । **अत्र** 'आत्मन आकाश' इत्यादिश्रुतौ । **देहोत्पत्त्या** इति पराधीनविशेषा(वा)प्तेर्विवरणम्।

वाक्यद्वयमेतदित्यतोऽत्रेति श्रुत्येति च युज्यते।

श्रुतेर्विषयान्तरं चाह **भूतमपीति**।

भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु।
उत्पद्यते

भूतमपि आकाशशब्दोक्तं, तच्च घटादिवत् उत्पद्यते, **इति श्रुत्याऽभिधीयत** इति सम्बन्धः। कुतो भूताकाशस्योत्पत्तिमत्त्वमित्यत उक्तम् **असितमिति** रूपित्वादित्यर्थः, तथा च श्रुतिः 'आकाशो नीलिमोदेती'ति। तथा सति चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यत उक्तं **दिव्येति**। तुशब्देनानुद्भूतत्वविशेषं सूचयति।

इदमुक्तं भवति। किं चाक्षुषत्वमात्रमापाद्यम् उत अस्मदादीन् प्रति। आद्ये त्विष्टापादनम्, दिव्यदृष्टिगोचरत्वाभ्युपगमात् । द्वितीये तु भूतादिशरीरेषु व्याप्तिभङ्गः । तत्रानुद्भूतादिकल्पने अत्रापि तत्समानं श्रुतिप्रामाण्यादिति।

परि०— **तद्देव** इत्यनुवादः । भूतेत्यादि व्याख्या ॥ **उपपादनमिति** । तत्प्रकारश्च अभिमन्यमानस्याभिमान्यधीनत्वात् 'तदधीनत्वादर्थवदि'त्यत्रोक्तदिशा स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तेन तत्र तच्छब्दप्रवृत्तिरित्येवंरूपेण प्राग्वद् ध्येयम् । अत्रेत्यनुवादः । श्रुतावित्यन्तं व्याख्या ॥ **वाक्यद्वयमेतदिति** । अत्रेतिपदयुक्तं श्रुत्येतिपदयुक्तं चार्थद्वयमेकवाक्यतया न योज्यम् । पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु भिन्नवाक्यतयेत्यर्थः । **श्रुतेरिति** । 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेरित्यर्थः । **नीलिमोदेतीति** । भावभवित्रोरभेदेन **नीलिमेत्युक्तिः** । नीलरूपयुक्त इत्यर्थः ।

सु०— नन्वाकाशस्याभूत्वाभवनलक्षणामुत्पत्तिमधुनैव निराकृत्य अत्र पुनः तदङ्गीकारे कथं पूर्वोत्तरव्याघातो न भवेदित्यत आह **अन्याकृतमिति**।

अनु०— **अव्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् ।**
प्रदेश इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ।

यतः अव्याकृतं एव गगनं नोत्पद्यत इत्युक्तं न तु भूतमतो न विरोधः ।

तस्यानुत्पत्तौ हेत्वन्तरमप्याह **नित्यं हि तदिति** ।

न चैतदसिद्धम्, विनाशकारणाभावात् । न हि किरणान्तरमनपेक्ष्येश्वरेच्छा विनाशहेतुर्दृष्टा । उत्पत्तिश्रुतेस्तदपि कल्पनीयमिति चेन्न, तस्या भूततदभिमानिविषयत्वेन सावकाशत्वात् । अवश्यं चैतदेवम्, 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादेर्भूतप्रकरणत्वात् । नन्वव्याकृताकाशे प्रमाणमेव नास्ति, कस्यानुत्पत्तिरुच्यत इत्यत उक्तम् साक्षीति । तत्कथमित्यत आह प्रदेश इति ।

नन्वेतदेव भूताकाशमिति चेन्न, रूपित्वारूपित्वव्याकृतत्वाव्याकृतत्वपरिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वश्रुतीनां सत्त्वात् ।

किञ्चोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्विरोधोऽप्याकाशद्वैतमवगमयति, व्यवस्थयाऽविरोधोपपत्तावनुत्पत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनायोगात् । न च प्रदेशस्योत्पत्तिरुपपद्यत इत्युक्तं प्राक् ।

ननु सूत्रकृतैव 'गौण्यसम्भवादि'त्युक्तम् । सत्यम्, व्याख्यातं तद्भाष्यकृता, विवृतं चास्माभिः ।

परि०— ईश्वरेच्छैव विनाशकारणमस्त्वित्यत आह **न हि कारणान्तरेति** ॥ **तदपीति** । ईश्वरेच्छामात्रस्य विनाशहेतुत्वमपीत्यर्थः । तत्र कल्पकोक्तिः **उत्पत्तिश्रुतेरिति** । सम्भूतश्रुतिबलादित्यर्थः । नन्वाकाशस्यैकत्वेऽप्युत्पत्तिमुपेत्य अनुत्पत्तिश्रुतेः चिरन्तनत्वाभिप्रायेण औपचारिकत्वं कल्प्यतामित्यत आह **व्यवस्थयेति** ॥ **न च प्रदेशस्योत्पत्तिरिति** । उत्पत्तिश्च नोपपद्यत इत्युक्तं 'कथमुत्पद्यतेऽन्यथे'त्यादावित्यर्थः । ननु सम्भूतादिवाक्यस्थाकाशपदस्य भूताकाशप्रदेशरूपद्विविधाकाशपरत्वं स्वीकृत्योभयोरपि जनिमङ्गीकृत्य 'अनादिर्वा अयमाकाश' इति श्रुतिस्थाकाशपदस्यापि तदुभयार्थत्वमुपेत्य अनादित्वश्रुतेः भूते छत्रिवल्लक्षणा वा चिरन्तनत्वेन गौणी वा भूतेतरपरत्वेनामुख्यार्था वेत्युक्तं सूत्रे । इह तूच्यते सम्भूतवाक्यं भूतपरमेव । अनादिवाक्यमवकाशपरमेवेति । तत्कथमिति भावेन शङ्कते **ननु सूत्रकृतैवेति** । उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतिद्वयस्थाकाशशब्दस्य उभयाकाशवाचित्वं तदभिमानिवाचित्वं च उत्पत्तिश्रुतेः सर्वविषयत्वेन मुख्यार्थत्वम् । अनुत्पत्तिश्रुतेः भूतेतरविषयत्वादिरूपेण गौणार्थत्वमित्येकं श्रुतिद्वयविरोधसमाधानम् । सितासिताकाशविषयतया भिन्नविषयत्वेनापरं विरोधसमाधानम् । तदुभयं

न्यायविवरणेऽभिहितम् । तत्राद्यं भाष्यटीकयोर्व्यक्तम् । अन्त्यं त्वत्र विवृतम् । समाधिद्वयस्य टीकायामनुक्तिर्बीजादिकं चन्द्रिकायां व्यक्तम् ।

सु०— नन्वव्याकृताकाशस्योत्पत्त्यभावे मा भूत् 'आकाशः सम्भूत' इति विरोधः, 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिविरोधस्तु भविष्यतीति चेन्न; तस्य अभूत्वाभवनलक्षणोत्पत्त्यसम्भवेऽपि पराधीनविशेषाप्तिरूपोत्पत्तिसद्भावादित्याह **तथाऽपीति** ।

अनु०— **तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् ।**
खमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥

मूर्तसम्बन्धश्चासौ परतन्त्रविशेषश्चेति विग्रहः । यदनादित्वेनोक्तं तत् एव **खम्** इत्यर्थः । 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रुतिवाक्यं **श्रुतिशब्दः** ।

एवं श्रौता(सौत्रा)काशोत्पत्तिं व्याख्याय उपलक्षितप्रकृत्याद्युत्पत्तिं व्याख्याति **प्रकृतिरिति** ।

प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः ।
ईशाधीनविशेषेण जन्मा इत्येव शब्दिताः ॥

इत्येते च एतदादयश्च । **ईश्वराधीनविशेषेणैव** नाभूत्वाभावित्वेनेत्यर्थः ।

कालस्य त्वभूत्वाभवनमप्यस्तीत्याशयेनाह **कालेति** ।

कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् ।

विशेषवान् क्षणलवादिरूपः । उपपादितं चैतत् प्रागेव ।

परि०— इतिशब्दः प्रभृत्यर्थ इत्यभ्युपेत्याह इत्येते चैतदादय इति । महत्तत्त्वादिसूक्ष्मभागा इत्यर्थः ॥ प्रागेवेति । पूर्वपादे वैशेषिकनये । 'विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरप्याह सादरम्' इत्यत्र प्रकृत्युपादानत्वेश्वरेच्छानिमित्तकारणकत्वाद्युक्त्योपपादितमित्यर्थः ।

सु०— प्राक् परिगणितानां प्रकृत्यादीनामीश्वराधीनविशेषावाप्तिरेव जन्मेत्युक्तम्, तत्र कस्य कीदृशी विशेषावाप्तिरित्यतः प्रकृत्यादित्रयाभिमानिदेवतायाः पराधीनविशेषावाप्तिं विशदयति **पुरुषेति** ।

अनु०— **पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ।
सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया ।
प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता**

यस्मात् **पुरुषादीनां रमा अभिमानिनी** । सा च **एकैव** देहदेह्यादिभेदरहिता । **तत्** तस्मात् **साक्षाद्भगवदिच्छया सिसृक्षुत्वविशेषं प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता** न तु विनायकाद्यभिमानिवद्देहोत्पत्तिमतीत्यर्थः । यद्यपि भगवत्या इच्छाऽपि नित्या तथाऽपि (तदीय)व्यक्तिरूपस्येश्वरा(परा)-धीनत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

प्रकृतेः पराधीनविशेषावाप्तिं विवृणोति **प्रधानमिति** ।

प्रधानं विकृतेरपि ।

प्रधानमपि विकृतेः ईश्वराधीनायाः कारणात् 'इदं सर्वमसृजते'त्यादौ सृष्टमित्युदितमित्यर्थः । यथोक्तं 'विकारोऽव्यक्तजन्म ही'ति ।

पुरुषाणां पराधीनविशेषावाप्तिं स्पष्टयति **पुमांस इति** ।

पुमांसो देहसम्बन्धात् सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥

कालप्रवाहस्य प्रवाहिजन्म, महदादीनां चोपचयावाप्तिर्विशेषलाभः, इति स्पष्टत्वा-(न्नात्रो)न्नोक्तम् ।

एतेन **'ज्ञोऽत एव'**, **'तथा प्राणाः'** इत्यादिकमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् ॥

परि०— **यथोक्तमिति** । अष्टमे गीताभाष्ये ॥ **एतेन ज्ञोऽत एवेति** । तत्र जीवानां देहलाभरूपजनेः 'युक्तेश्चे'ति द्वितीयसूत्रे कथनात् । 'तथा प्राणा' इत्याद्युत्तरपादीयाद्यनये प्राणशब्दितेन्द्रियाणामुपचयरूपजने-श्चाभिधानादिति भावः ॥

॥ इति वियदधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ मातरिश्वाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥

सु०— अतीताधिकरणे वियदादिविषयाणां उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां व्यवस्थया विरोधः परिहृतः । इदानीं '' 'तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्य' इति श्रुतौ व्यवस्थितनित्यत्वानित्यत्ववन्तमप्याकाशमनित्यपक्षे निक्षिप्य वायोर्नित्यत्वाभिधानात्, आकाशदेवताया विनायकस्येव वायुदेवतायाः स्वरूपेण नित्यत्वं देहोत्पत्त्यादिना जन्मादिमत्त्वमिति व्यवस्थानुपपत्तेः, मुख्यैवानुत्पत्तिरि''त्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षिते व्यवस्थातिदेशेनैव सिद्धान्तितम् । तत्र कीदृशी वायौ श्रुतीनां व्यवस्था यया अधिकाशङ्कापरिहारः स्यादित्यतः तां दर्शयति **एवमिति** ।

अनु०— एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः ।
मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरोत्पत्तिकारणात् ।
पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः ॥

यथा वियदनादि जन्मवच्चोक्तम् एवम् इत्यर्थः । **प्रतिभातपरावरः** शरीराभावेऽपि प्रातिभेनैव ज्ञानेन विषयीकृतातीतानागतो यतः तस्मात् **नित्यसम** इति **शब्दितः** । **शरीरोत्पत्तिकारणात् पराधीनविशेषेण** इत्येतयोर्हेतुहेतुमद्भावः । एवशब्दस्य पराधीनविशेषेणैवेत्यन्वयः । **मुख्यवायुः** इत्यनेन भूतप्रकरणेऽपि न भूतवायुविषयमिदं सूत्रम्, तत्राधिकाशङ्काभावात्, अत एव नावान्तराभिमानिविषयम्; किन्नाम तत्परमाभिमानिविषयमेवेति सूचयति ।

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रातिभज्ञानस्याप्यनुपप्लवादाकाशदेवतातो विशेषो युज्यत इति भावः ।

परि०— व्यवस्थयेति । सितासितव्योमविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । प्रलयकालेऽपीत्यस्यार्थः **शरीराभावेऽपीति** ॥ **प्रातिभेनैव ज्ञानेन** योगर्द्धिलब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानेनेत्यर्थः । **भूतप्रकरणेऽपीति** । 'न वियदि'त्यारभ्य 'पृथिव्यधिकाररूपे'तिपर्यन्तं 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुत्युक्तभूतपञ्चकविचारणादिति भावः ॥ **न भूतवाय्विति** । 'आकाशाद्वायुरि'ति श्रुतेरत्र विचार्यत्वेऽपि पूर्वत्र यथाकाशशब्दितानां भूताकाशतदभिमानिविनायकचित्प्रकृतिरूपाणां चतुर्णां विचार्यत्वं तथाऽत्र नये भूतवायुतदमुख्यमुख्याभिमानिरूपत्रितयस्य न विचार्यता भूततदमुख्याभिमानिरूपद्वयस्य पूर्वन्यायेन सिद्धोत्पत्तिकत्वात् । तत उपरि शङ्काविशेषाभावादित्यर्थः । ननु विनायकात्

कोऽन्यत्रातिशयः येन मुख्याभिमानिविषयत्वं युज्यते इत्यत आह **स्वरूपेति** ॥ **प्रातिभज्ञानस्येति** । योगर्द्धि-लब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः ।

सु०— यदुक्तमत्र प्रकरणे 'पराधीनविशेषावाप्तिरेव जनिः न अभूत्वाभवनमि'ति तदुपपत्त्यन्तरेणोपपादयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति **नैवेति** ।

अनु०— **नैव किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमादृते ।**
पराधीनविशेषत्वे जन्मनः स्थूलताभवः ।
पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ।
रमाया नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् ।
प्रधानस्य च वेदस्य

इति सिद्धमिति शेषः । एतच्च जन्मनः पराधीनविशेषलाभ(स्वरूप)त्व एवाङ्गीकृते सिद्ध्यति, न त्वभूत्वाभवनरूपत्व इत्यर्थः ।

नन्वव्याकृताकाशस्य अभूत्वाभवनानुपपत्तेरस्तु तत्र पराधीनविशेषावाप्तिः जन्म-शब्दार्थः, अन्यत्र त्वभूत्वाभवनमेवाङ्गीक्रियते चेत् को दोषः, बाधकभावाभावाभ्याम् अने-कार्थत्वकल्पनाविरोधादित्यत आह **स्थूलतेति** ।

उपादानधर्मिणो धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तः **स्थूलताभवः** । अत एव **पूर्वशब्दविलोपश्च** पूर्वशब्दनिवृत्तौ शब्दान्तरप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः । उदाहृतं चैतत् प्रकृत्यधिकरणे । 'अभूत्वाभवनं **यदि जन्मेति कीर्त्यते**' इत्युक्ते असदनुवादः स्यात्, परिणामवादिभिः क्वाप्यभूत्वाभवनानभ्युपगमात्, अतो विमतिपदं दर्शयितुं **स्थूलते**त्याद्युक्तम् । तर्हि **रमाया** जीव**चैतन्यस्यापि प्रधानस्य वेदस्य च** एवंविधं **जन्म नैवास्ति** इत्यतः परमेश्वरादृते सर्वं जनिमदिति न सिद्ध्येत्; ''तथा च 'इदं सर्वमसृजते'त्यादिप्रतिज्ञाहानिः, 'आत्मा वा' इत्यादिशब्दविरोधो, विभक्तत्वहेतोरनैकान्त्यं च स्यात्'' इति वाक्यशेषः । 'एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते' इत्यादिवचनाज्जीवशब्दो भूतादिसङ्घाते वर्तते, तस्य चोक्तविधोत्पत्तिरस्त्येवेत्यतः केवलं **चैतन्यस्य** इत्युक्तम् । न हि 'क्षीरं दधि जातमि'तिवदिदं द्रव्यं रमादित्वेन परि(णतमि)वृत्तमित्यत्र प्रमाणमस्ति; किन्तु 'द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ सर्वगतौ', 'अजो नित्यः', 'अजामेकां', 'यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागि'त्यादिश्रुतिभ्योऽनादित्वमेवावगतम् ।

परि०— 'वर्जितमि'त्यनन्तरं शेषमाह इति सिद्धमिति शेष इति। जन्मपदस्यानेकार्थत्वकल्पनैव दोष इत्यत आह बाधकेति॥ उपादानधर्मिण इति। उपादानभूतधर्मिण इत्यर्थः। अत एव धर्म्यन्तरात्मना परिवर्तना-देवेत्यर्थः॥ उदाहृतं चैतदिति। 'पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभवः। क्षीरादिवद्विकारः स्यादि'ति। 'शृङ्गाच्छरो विलोमभ्यो दूर्वा गोमयतस्तथा। वृश्चिकश्चे'ति चोदाहृतमित्यर्थः। यदीति श्रवणादाह तर्हि रमाया इति। चशब्दा-न्वयेनानुवादो वेदस्य चेति॥ विभक्तत्वहेतोरिति। 'यावद्विकारं तु विभाग' इति सूत्रोक्ताल्पशक्तिकत्वहेतोरित्यर्थः। एष चेतनयेति। भूतेन्द्रियादिसङ्घ इत्यर्थः। 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयमि'ति जीवनित्यत्वे, 'अजामेकां लोहित-शुक्लकृष्णामि'ति प्रधानस्य, 'यावद्व्रह्मे'ति वेदस्य नित्यत्वे। विष्ठितं = विशेषेण निर्विकारतया स्थितम्। तावती वागपि स्थितेत्यर्थः।

सु०— ननु वेदस्य कीदृशी पराधीनविशेषाप्तिर्येन भवत्पक्षे प्रतिज्ञाहान्यादिकं न स्यादित्यत आह वेदस्यापीति।

अनु०— वेदस्यापीश्वरेच्छया।

व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति

नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनार्थबोधकत्वशक्त्याविर्भावो व्यक्तिः।

कालप्रवाहस्य नास्तित्वे दोषो वक्ष्यते।

महदादिसूक्ष्मरूपनित्यता च श्रुत्या(दिप्र)पि प्रसिद्धा।

अतोऽपि प्रतिज्ञाहान्याद्यनिस्तार इत्याशयवानुपसंहरति तस्मादिति।

तस्मात्तद्वशतैव हि।

उत्पत्तिरत्र कथिता .... ॥

तद्वशता परमेश्वरवशत्वविशेषलाभः। अत्र श्रुतिसूत्रयोः॥

परि०— वेदस्य व्यक्तिर्नाम पुराणादेरिव क्रमविशेषनिर्माणमिति भ्रमनिरासायाह अर्थावबोधकशक्त्या-विर्भाव इति। अन्यथारचनमेव व्यक्तिः किं नेत्यत आह नियतविशिष्टेति। नियता एकरूपा विशिष्टा असाधारणी आनुपूर्वी क्रमो यस्य तस्य भावस्तेनेति। आनुपूर्व्या वैशिष्ट्यं नाम अर्थविशेषबोधकत्वेन वा अदृष्टविशेषजनकत्वेन वेति बोध्यम्। यद्यपि क्रमस्य तत्त्वनिर्णयटीकोक्तरीत्या कृतकत्वेन प्रत्यध्यापकमुच्चार्यमाणत्वेन जनिमत्त्वमस्ति। तथाऽपि छन्दोनयोक्तदिशाऽभ्युपेत्य अजन्यत्वं भगवदधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिं वक्तुं शक्त्याविर्भाव इत्युक्तम्। वक्ष्यत इति। भक्तिपादे। 'कालाधीना हि मुक्तता। काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने। मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यादि'त्यत्र इत्यर्थः। श्रुत्यादीति। प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेनात्मा वा इदमेक एवाग्र इत्यादिश्रुतिविरोधविभक्तत्व-

हेत्वनैकान्त्ययोर्ग्रहणम् । यदि स्थूलताभाव एव जनिशब्दार्थस्तर्हीति योज्यम् । अत्रेत्यनुवादः । श्रुतिसूत्रयोरिति व्याख्या ॥

॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ असम्भवाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

सु०— असम्भाव्यमानजन्मनोर्गगनपवनयोरुत्पत्तावुक्तायामिदमाशङ्क्यते । " 'सदजायते'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽपि जन्मास्ति, न च श्रुत्यादिविरोधः । स्वरूपोत्पत्त्यभावेऽपि परायत्तविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिसम्भवाद् गगनपवनवत्" इति । तन्निवृत्त्यर्थमिदमधिकरणमारब्धम् । एतच्चायुक्तमिवाभाति, असम्भव इत्यनुत्पत्तिमात्रप्रतिज्ञानात्, तस्य च परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ नन्ववधारणार्थस्य तुशब्दस्य प्रयोगान्नायं दोषः । सत्यम्, तथाऽपि तत्र हेतोरनभिधानादयुक्तमेव ॥ नन्वनुपपत्तेरित्युक्तम् । सत्यम्, किं तस्यार्थो न ह्यसतः सदुत्पत्तेरदृष्टत्वादनुपपत्तेरिति; न चैतत् सर्वथाऽप्युत्पत्त्यभावमुपपादयितुमलम्, कारणविशेषप्रतिषेधात् । मैवम्, प्रसक्तकारणनिरासात्, अन्यस्याप्रसङ्गात्, कारणाभावस्यैव सिद्धेरिति स्थिते विभवादनुपपत्तेरिति हेतुं प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणः सूत्रार्थमाह **स्वतन्त्रत्वादिति** ।

अनु०— स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ।
नैवोत्पत्तिः कथमपि

कथमपीति । स्वरूपतो विशेषतश्चेत्यर्थः ।

कुतः परमात्मनः स्वातन्त्र्यमिति चेन्मैवम्, किं स्वतन्त्रमेव वस्तु नाङ्गीक्रियते किं वा अतोऽन्यत्स्वतन्त्रमङ्गीकृत्य तस्य स्वातन्त्र्यं निराक्रियते । नाद्यः, अनवस्थितेरसम्भवाच्च । द्वितीयं प्रत्याह **नेति** ।

न स्वतन्त्रं ततोऽपरम् ॥

प्रमाणाभावात् । भावे वा तदेवास्माभिः परमात्मतयाऽङ्गीकरिष्यत इति भावः ।

परि०— **असम्भवस्तु** । अधिकरणमवतारयति **असम्भाव्येति** । 'ईक्षतिकर्म'त्यत्र सच्छब्दस्य ब्रह्मणि समन्वितत्वादियं श्रुतिर्ब्रह्मपरा भवितुमर्हतीति भावेनाह **सदजायतेत्यादीति** ॥ **न च श्रुत्यादीति** । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **अनुत्पत्तिमात्रेति** ॥ **सम्भवः** उत्पत्तिः । 'आकाशः सम्भूतः' इति प्रयोगादसम्भवो-ऽनुत्पत्तिरित्यनुत्पत्तिमात्रेत्यर्थः ॥ **परेणेति** । पूर्वपक्षिणेत्यर्थः । 'असम्भवस्त्वि'ति तुशब्दस्य वियदादिव्यवस्थयो-त्पत्त्यनुत्पत्तिव्यवच्छेदार्थत्वात् । तेन पूर्ववादिचोद्यनिरासः सेत्स्यतीति शङ्कते **नन्ववधारणेति** ॥ **तथाऽपि तत्रेति** । व्यवस्थयोत्प(त्ति)त्त्यभावप्रतिज्ञानेऽपि । तत्र प्रतिज्ञातेऽर्थे इत्यर्थः ॥ **अयुक्तमिति** । तथा प्रतिज्ञानमिति योज्यम् । यद्बाधिकरणमित्यनुषङ्गः ॥ **सर्वथाऽप्युत्पत्त्यभावम्** । स्वरूपेण विशेषेणाप्युत्पत्त्यभावमित्यर्थः । **प्रकारान्तरेणेति** । ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । स्वतन्त्रवस्त्वनङ्गीकारे सूत्रकृता 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यत्र यद्बाधकमुक्तं तदेवाह **अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति** । स्वातन्त्र्याभावे तस्यापि नियामकेन भाव्यम् । तस्यापि नियामकान्तरेणेत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । परतन्त्रताऽविशेषात् कस्यापि, किञ्चित्प्रति नियामकत्वासम्भवाच्चेत्यर्थः । अनुपपत्तेरित्यस्य व्याख्यानान्तरार्थं मूलमवतारयति **द्वितीयं प्रत्याहेति** । एतेनेश्वरस्य स्वरूपतो विशेषतश्चानुत्पत्तिरेवेति प्रतिज्ञातार्थे स्वतन्त्रत्वादन्यस्य स्वतन्त्रत्वाभावाच्चेति हेतुद्वयमुक्तं भवतीति भावः ।

सु०— केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते 'प्राग्गुणिनां वियदादीनामुत्पत्तिरुक्ता, इदानीं रूपादीनां गुणानां दिक्कालादेश्चोत्पत्तिरुच्यते, सतो गुणादेरसम्भवो नोपपद्यते प्रतिज्ञाहान्या-दिनाऽनुपपत्तेरि'ति । तदसत्, वियत्पदेनैव सर्वस्योपलक्षणात्, अभ्यधिकाशङ्काभावाच्च । वियत्पदस्य सजातीयभूतमात्रोपलक्षकत्वं न्याय्यम्, विजातीयगुणाद्युपलक्षकत्वमयुक्तमिति चेन्न; सङ्गतिरेषा नाभ्यधिका शङ्का । रूपादीनामुत्पत्त्यश्रवणादिति चेन्न, प्रतिज्ञादिभ्यस्तदव-गतेः । सङ्कोचस्तत्र कल्प्यत इति चेन्न, बाधकानुपन्यासादिति ।

परि०— **सङ्गतिरेषेति** । सजातीयचिन्तनानन्तरं विजातीयचिन्तेति प्राप्तत्वादित्यर्थः । **नाभ्यधिकेति** । पूर्वन्यायसिद्धत्वादिति भावः । अभ्यधिकाशङ्कां चोदयति **रूपादीनामिति** । वियदादेः 'आकाशः सम्भूत' इत्यु-त्पत्तिश्रवणवद्रूपादेस्तच्छ्रुतिर्नेति विशेषशङ्केति भावः ॥

सु०— अन्ये त्वेवं व्याकुर्वते 'ब्रह्मण एवासम्भवो न तु तद्व्यतिरिक्तस्य, प्रतिज्ञा-हान्यादिप्रसङ्गेनानुपपत्तेरि'ति । एतदप्यसत्, पूर्वेणैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् । वियन्मातरि-श्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादनमुपलक्षणार्थमिति ज्ञापयितुमेतदिति चेन्न, प्रतिज्ञाहान्याद्युपन्यासेनैव तज्ज्ञापनसिद्धेः, समानन्यायोपलक्षणस्य मीमांसायां सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् । अन्यथाऽतिदेशे-ऽभ्यधिकाशङ्काभ्यूहनवैयर्थ्यात् । इत्युक्त एव सूत्रार्थः । एतदेव ज्ञापयितुं भगवता आचार्येण प्रागेव 'नैव किञ्चिदि'त्युपसंहृतम् ॥

परि०— **अन्ये त्विति** । रामानुजीयाः । तद्व्यतिरिक्तस्य महदादेरित्यर्थः । तथा च महदादेरुत्पत्तिपर-मेतदित्याहुरित्यर्थः ॥ **समानन्यायेति** । समानन्यायविषयोपलक्षणस्येत्यर्थः ॥

॥ इति असम्भवाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥

सु०— अत्र योगिनां स्वरूपेणैवानेकत्वमुपपाद्यते । तस्य च **अविरोधश्चन्दनवत्** इत्युक्तार्थोपपादकतया सङ्गतौ स्थितायां **असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः** इति यदीश्वरस्य सर्व-स्वातन्त्र्यमुक्तं तदुपपादकत्वेनापि सङ्गतिं ज्ञापयंस्तथा सूत्रं व्याचष्टे **अच्छेद्यस्यापीति** ।

अनु०— अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः ।
कृत्वा भोगान् प्रदायैव चैक्यमापादयेत् पुनः ।
अत ईशवशं सर्वं चेतनाचेतनं जगत् ॥

भोगांश्च इति सम्बन्धः । **ऐक्यमेव** इति एवशब्दान्वयः । ऐक्यं एकरूपत्वम्, स्वरू-पैक्यस्य विभागेऽपि सत्त्वात् । **सर्वमीशवशम्** । तथा च 'स एव स्वतन्त्र' इति वाक्यशेषः ।

परि०— योगिनामिति । सौभरिप्रभृतीनाम् । स्वरूपेणैव न तूपाधिभेदेनेत्यर्थः । मूलोक्तदिशाऽसम्भव-स्त्विति नयानन्तर्यप्रतीतिनिरासायाह **उक्तार्थोपपादकतयेति** । 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'ति पूर्वाधिकरणगुणसूत्रे चन्दनबिन्दुदृष्टान्तेन अंशतो व्याप्त्युक्त्या प्राप्तमनेकांशत्वं यत्तदुपपादकतयेत्यर्थः ।

सु०— नन्वन्यैश्छेत्तुमशक्यं छित्त्वा तेषामपि भागानां भोगशक्तिं प्रदाय यदि पुन-रेकतामापादयति हरिः तर्हि तत्र तस्य सामर्थ्यं ज्ञायताम्, कार्यस्य कारणशक्तिं विनाऽनुपपत्तेः । 'सर्वं जगदीशवशमि'ति तु कथमित्यत आह **अविभागमिति** ।

अनु०— अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ।
किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥

यथा लोके किञ्चिदद्भुतं कार्यं कृतवतः तथाभूतेऽन्यत्रापि कार्यशक्तिः सम्भाव्यते तथा अत्यन्ताघटितमिदं घटयतो जगन्नाथस्य सर्वत्रापि शक्तिसम्भावना युक्तैवेति भावः । नन्वत्र सूत्रे

जीवस्यानेकत्वापत्तिमात्रमुच्यते न तु तस्याः परमेश्वरायत्तत्वम् । तत्कथमनेन तस्य सर्वैश्वर्यावगतिरित्यत आह **इति हीति**। 'तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति। सोऽचिन्त्यः परमो गरीयान्', 'अचिन्त्ययेशशक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदे'ति सूत्रोपात्ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां यस्मादेवम् **अभिधीयते**, तस्मात् सूत्रेणाप्येवमेवमभिधीयते; प्रतिज्ञाप्रमाणयोरेकार्थताया आवश्यकत्वादिति ॥

परि०— भाष्योक्तश्रुतिस्मृती आह **तं यथेति**। हिशब्दार्थो यस्मादिति। आवृत्त्या योजयति **सूत्रेणाप्येवमिति** ॥ **प्रतिज्ञाप्रमाणयोरिति**। व्यतिरेक इति प्रतिज्ञा, तथा च दर्शयतीति प्रमाणम् ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥**

सु०— अत्र जीवात्मनः परमात्मना आत्यन्तिको भेदः समर्थ्यते।

''स्यादेतत्। यथा हि प्रत्यक्षादिप्रमा(णैरव)णावधृत(देवदत्त)सिंह(देवदत्त)भेदस्य पुंसः 'सिंहो देवदत्त' इति वाक्यश्रवणेऽपि न सिंहदेवदत्तस्वरूपैक्यप्रतिपत्तिर्भवति किन्नाम गौण एवायं प्रयोग इत्यध्यवस्यति तथा **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा** इत्यादिभिः **व्यतिरेको गन्धवत्** इत्यन्तैः सूत्रैः जीवात्मपरमात्मभेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनोपपादितत्वात् तत्त्वमस्यादिश्रुतिशतेनापि न तदभेदप्रतिपत्तिरुत्पत्तुमलम्, किन्तु गौणार्थ एव श्रुतय एव इति निश्चयो भवेत्, अतः प्रापकाभावान्नेदमधिकरणमारम्भणीयमि''त्यतोऽधिकाशङ्कां दर्शयन् पूर्वपक्षयति **एवं स्थितेऽपीति**।

अनु०— **एवं स्थितेऽपि जीवैक्यं केचिदाहुः परात्मना।**
तयोऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥

एवम् अतीतग्रन्थोक्तन्यायेन जीवात्मपरमात्मनोर्भेदे निश्चिते **अपि** इत्यर्थः । स्मृतिभिश्चेति **चार्थः, अनुमानबलाच्चेति** वा सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । यद्यपि भेदः प्राक् समर्थितः तथापि जीवः परमात्मना अभिन्न एव । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्', 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिश्रुतेः । 'अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत् ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ती'त्यादिस्मृतेश्च । न चैताः श्रुतयः स्मृतयश्च गौणार्था योज्याः; उपक्रमादिबलेन तात्पर्यावधारणात्, बलवद्बाधकाभावाच्च । उपन्यस्तानि तु प्रमाणान्याविद्यकमिथ्याभेदविषयतयाऽपि सम्भवन्ति । तथा चानुमानम् 'विमतो भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रवदि'ति । न च '**अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति**' इति मुक्तावपि भेदोक्तिर्बाधिका, तस्या अवान्तरविषयत्वोपपत्तेः । न च परममुक्तौ भेदे प्रमाणमस्ति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति । आविमुक्तेस्तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च । ततःपरं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावत' इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽपवदन्ति च परममुक्तौ जीवपरभेदमित्येवं केचिद्वादिनो वदन्ति । अतो युक्तस्तन्निराकरणायाधिकरणारम्भ इति ।

परि०— आत्यन्तिक इति । अभेदासहिष्णुभेद इति वा, पारमार्थिक इति वा, मुक्तावप्यनिवर्त्य इति वार्थः । अहं हरिः इति चेतनाभेदः । इदं सर्वं जनार्दन इति जगदभेदः । द्वन्द्वगदाः शीतोष्णादिरोगाः ॥ उपक्रमादिबलेन इति । ते चोपक्रमादयो भाष्यटीकयोर्दर्शिता इति भावः ॥ उपन्यस्तानीति । जीवपरभेदसाधकत्वेनेति भावः । ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिषु उक्तब्रह्मशब्दादीनीत्यर्थः ॥ आविद्यकमिथ्येति । आविद्यकत्वान्मिथ्येत्यर्थः ॥ तथा चानुमानमिति । अनुमानं च तथाऽस्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतिसाहाय्ये सत्यनुमानमुच्यत इत्यर्थः । आनन्दमयनयान्तिमसूत्रे मुक्तावपि भेदस्याभिमतत्वेनोक्तत्वात् तद्विरोध इति शङ्कते न चास्मिन्नस्य चेति ॥ अवान्तरेति । अवान्तरमुक्तीत्यर्थः ।

सु०— एवं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयत् सूत्रं व्याचष्टे न तदिति ।

अनु०— न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते ।

तत् जीवस्य परमात्मैक्यम्, **न युक्तम्,** किन्तु **पृथगेव** जीवात्मपरमात्मानौ । कुतः, **यतो विष्णुः** जीवाज्जीवश्च विष्णोः 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घादि'त्यादिश्रुति(स्मृति)भिः **पृथगेव अभिधीयते,** तस्मादित्यर्थः ।

नन्वेताः श्रुतिस्मृतयोऽविद्याकल्पितभेदविषयतयाऽन्यथासिद्धाः न तात्त्विकभेदसिद्ध्यै प्रभवन्तीत्युक्तमिति चेत् मा त्वरिष्ठाः, निराकरिष्यामः श्रुत्यादेः अतत्त्वावेदकत्वम् इत्याशयवानकल्पितभेदविषयां श्रुतिमुदाहरति **प्रज्ञेति** ।

प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति मुक्तौ भेदोऽभिधीयते ।

'एष ब्रह्मैष प्रजापतिरिन्द्र' इत्यादिना विश्वप्रपञ्चमनूद्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति तस्य प्रज्ञाख्याब्रह्मनेतृकत्वमभिधाय 'नेतृनेतव्यभावस्य कल्पितत्वादि'त्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं **प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति** श्रुत्या **मुक्तौ** अपि जीवपरयोः **भेदोऽभिधीयते । अलोको** मुक्तोऽपि **प्रज्ञानेत्रो** ब्रह्मनेतृक इति । नीयतेऽनेनेति नेत्रम्, दाम्नीत्यादिसूत्रात् । प्रज्ञा च ब्रह्म, 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति वाक्यशेषात् ।

न चात्र लोक इति पदं छेद्यम्, जनभुवनदेहरूपस्य लोकस्य प्रागेव ब्रह्मनेतृकत्वस्योक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । न च नेतृनेतव्ययोर्भेदः क्वचिदस्ति । न चावान्तरमुक्तिविषयेयं श्रुतिः, तत्र लोकातीतताऽयोगात्, देहेन्द्रियादिवैकल्यं खल्वलोकत्वम् । परममुक्तौ चानुवर्तमानो भेदो नाविद्याकल्पितो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गादिति ।

परि०— विष्णुरित्युपलक्षणं मत्त्वा आह **जीवश्चेति** ॥ **निराकरिष्याम** इति । 'अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्ये'त्यादाविति भावः । यद्वा 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमि'ति भक्तिपादे निराकरिष्याम इत्यर्थः । अलोको देहविधुर इत्युपेत्याह **अलोको मुक्तोऽपीति** । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्मात् करणे ष्ट्रन्प्रत्यय इत्यत्र तृतीयाध्यायद्वितियपादीयपाणिनीयसूत्रं पठति **दाम्नीति** । 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे' इति सूत्रात् ष्ट्रन्प्रत्यये षकारनकारयोर्लोपे 'पुगन्ते'ति गुणे धातुणकारस्य नकारे नेत्रमिति रूपमित्यर्थः । प्रज्ञा च वैष्णवी । सा च करणम् । प्रज्ञाप्रज्ञावतोरभेदस्य प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्यशेषसिद्धतया ब्रह्मनेतृक इति कर्तृप्रत्ययान्तेन व्याख्यानं युक्तमिति भावः । **जनभुवनदेहेति** । 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यभिधानादिति भावः । 'अस्माल्लोकात्प्रेत्ये'त्यादौ देहे लोकशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमित्यत्रेत्यर्थः । भेदविषयकत्वं व्यनक्ति **न च नेतृनेतव्ययोरिति** । मिथ्याभेदविषयकत्वं निराह **परममुक्तौ** चेति ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । आत्मस्वरूपज्ञानानन्दयोरविद्यानिवृत्तेश्च आविद्यकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

सु०— ननु मु(क्तौ भेदाभावेने)क्तावभेदेऽनेकाः श्रुतयः स्मृतयश्च सन्ति, तत्कथमेकाकिनीयं श्रुतिः मुक्तौ भेदसाधनायालमित्यतो बह्वीः श्रुतिस्मृतीरत्रोदाहरति **एतमिति** ।

अनु०— एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि ।

'**एतदानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये**'त्यन्या श्रुतिः मुक्तस्य परस्माद्भेदमाह, सामीप्यप्राप्तेरभिधानात् । न चेयमवान्तरमुक्तिः, 'अस्माल्लोकात्प्रेत्ये'ति विदेहत्ववचनात् ।

'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः **परमं साम्यमुपैती**'त्यपि श्रुतिः मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मणो भेदमाचष्टे, साम्यस्य भेदसमानाश्रयत्वात् । पुण्यपापाञ्जनाख्याविद्याविधूननाभिधानादस्यापि परममुक्तिविषयत्वं ज्ञायते ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।।

'इदं ज्ञानमि'ति भगवद्वाक्येऽपि 'मम साधर्म्यमागता' इति भेदो ज्ञायते, सर्गप्रलययोरप्युपजननव्यथाऽभावोक्त्या परममुक्तित्वं च ।

उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ।
तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडन्नपि सदा सुखी ।।

उपसम्पद्यत इत्यनेन 'परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र **पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाण**' इत्येतां श्रुतिमर्थतोऽनुवदति । अत्रापि सामीप्यप्राप्त्यादिना भेदोऽवगम्यते, 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्त्या परममोक्षत्वं च ।

आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं प्रवदन्ति तम् ।
इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः ।
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ।
धानापूपा मांसकामाः सदा पायसकर्दमाः ।
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्रा सहमरुद्गणाः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते ।
प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः ।
निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः ।।

'शाखां शाखामि'ति महाभारतवाक्ये भेदावभासः स्फुट एव । तस्य च परममोक्षविषयताप्रदर्शनार्थम् 'आचक्ष्वे'त्यादिपूर्ववाक्यार्थसङ्ग्रहकथनम् । इत्युक्ते प्रजापतिनेति पृष्टे । तस्य मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्रशाखो विमलो विभाति । तस्य वेतसस्य **शाखां शाखां** आश्रित्य; **धानापूपवत्यः**, **मांसकामवत्यः**; अर्शआदिभ्योऽच् । पायसं कर्दमस्थानीयं यासां ताः तथोक्ताः । **यस्मिन्** लोके । **ईजिरे** यजन्ते च । **तदक्षरं** परमं ब्रह्म । **तत्रैव** परमेश्वरान्तर एव ।

भेददृष्ट्याभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा ।
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ।
स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।
जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ।।

भेददृष्ट्या इति भागवतवाक्यस्यायमर्थः। 'आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः। योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः'। **स**, जीवेश्वरादिभेदज्ञानेन, **अभिमानेन** ईश्वरबहुमानेन, निवृत्तकर्मणा च, जगत्कर्तृत्वात् सार्वज्ञादिगुणोपेतं परमपुरुषाख्यं परं **ब्रह्म सङ्गत्य** मुक्तः सन् प्रविश्य **पुनः कालाख्यपरमेश्वरमूर्त्या** सृष्टिकाले **जाते सत्यगुणव्यतिरेके** सत्त्वादिगुणविक्रियाहीने विष्णुलोके, पूर्ववत् सर्वमुक्ताधिपतिः **जायत** इति। अत्र तु भेदः स्फुट एव। हिरण्यगर्भमुक्तित्वादेव परममुक्तित्वं च सिद्धम्।

ऋचां त्वः पोषमास्ते च परेण प्रेरिताः सदा।

'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व' इति मन्त्रस्यायमर्थः, 'मुक्तिस्थाने **त्वः** कश्चिद् **ब्रह्मा ऋचां पोषं पुपुष्वानास्ते** ऋचः पुष्टाः कुर्वन्नास्ते, **त्वो ब्रह्मा शक्वरीषु** ऋक्ष्वारूढं **गायत्रं** साम **गायति, त्वो ब्रह्मा जातविद्यां** पौरुषेयविद्यां **वदति, त्वो ब्रह्मा यज्ञस्य** विष्णोः **मात्राम्** अंशमेव **विमिमीते** ध्यायती'ति। अत्रापि भेदः स्फुट एवावभासते, ब्रह्मबाहुल्यश्रवणात् परममोक्षत्वं च। न चास्य ऋत्विग्विषयत्वम्, ब्रह्मणो जातविद्यावादित्वस्याप्रसिद्धत्वात्, चतुर्णामपि पादानां होत्रादिभिन्नविषयत्वे तृतीयपादे त्व इति च व्यर्थं स्यात्। चशब्दो वाक्यशेषसमुच्चये।

'परेण प्रेरिताः सदे'त्यनेन 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिमृज्य ब्रह्मणा(ऽभि)-पश्यती'त्यादिश्रुतीः, 'यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिता' इत्यादिस्मृतीश्चोपादत्ते।

यत्कामस्तत्सृजत्यद्धैवात्मना तत्सृजत्यपि।

'यत्काम' इत्यनेन 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति श्रुतिरुपादीयते। मुक्तो **यद्यत्कामयते तत्** तद्वस्तु तत्कर्म सृजते। कथम्। यत्सृजते तत् **अस्मादात्मन एव** परमेश्वरानुग्रहद्वारैवेत्यर्थः। **अद्धैवेति** ह्येवशब्दार्थः। अत्रेश्वरात् जीवस्य भेदः स्पष्ट एव, कर्माक्षयवचनात् परममुक्तित्वं च।

सहैव ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः।

'सहैवे'त्यनेन 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते। **ब्रह्मणा** ब्रह्मात्मकतया सर्वान् कामान् **सह** यौगपद्येन भुङ्क्ते इति व्याख्यानं तु श्रौताक्षराननुगुणं तत्सिद्धान्ताननुगुणं च॥ 'निस्तीर्णे'त्यनेन 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती'ति

श्रुतिर्गृह्यते । तदा सर्वान् शोकांस्तीर्णो मुक्तो हृदयस्य ब्रह्मणः शेषभूतो भवतीत्यर्थः । हृदयनत्वाद् हृदयं ब्रह्म । तद्गुणा हृद्गुणा दुःखाद्याः । अत्र सर्वशोकतरणात्परममुक्तित्वमवगम्यते ।

दुःखादींश्च परित्यज्य

'दुःखादींश्च परित्यज्ये'त्यनेन 'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचने'त्यादि(कं) ब्रह्मवैवर्तवाक्यं गृह्यते । अत्र बहुवचनेन भेदो, दुःखाद्यभावेन परममुक्तित्वं चाव(सीयते)भासते ।

जगद्व्यापारवर्जितः ।

भुङ्क्ते भोगान् सदैवोद्यान्

'जगद्व्यापारे'त्यनेन 'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामांस्तु भुञ्जत' इति वाराहवचनं गृह्यते । अत्र चैश्वर्यमर्यादया भेदो गम्यते ।

स्वपक्षसाधनमुपसंहरति इत्यादीति ।

इत्याद्यागममानतः ।

मुक्तस्य भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता ।

जीवेशयोः

मुक्तस्य परब्रह्मण इति शेषः ।

परि०— परस्मादिति । आनन्दमयस्य परमते ब्रह्मत्वाभावेऽपि 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यधिकरणे पूर्वत्र ब्रह्मत्वसमर्थनादिति भावः ॥ **पुण्यपापाञ्जनाख्याऽविद्येति ।** पुण्यं अनिष्टं पापं कुकर्मेति प्रसिद्धमिति पुण्यपापशब्दार्थावनुक्त्वा 'अञ्जन'शब्दार्थमाह **अञ्जनाख्याऽविद्येति ।** ममेत्येतदर्थज्ञापनाय स्मृतित्वद्योतनाय वा आह इति **भगवद्वाक्येऽपीति ।** 'इत्युक्त्ये'त्येतत् 'उत्थाये'त्यतदुक्त्याऽप्यन्वेति । 'परंज्योतिरि'ति वाक्यात्पूर्ववाक्ये 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाये'त्यस्य श्रवणात् ॥ **तस्य मध्य इति ।** भगवल्लोकस्य मध्ये वेतसो नाम कश्चिद्वृक्षविशेष इत्येके ॥ जम्बूवृक्ष इत्यन्ये ॥ **मांसकामवत्य इति ॥** काम्यमानमांसवत्य इत्यर्थः । मत्वर्थेऽच्प्रत्ययान्तत्वे पञ्चमाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रं मतुप्प्रकरणस्थं पठति **अर्शा इति ।** एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थे इत्यच्प्रत्यये 'यस्येति चे'ति प्रातिपदिकाकारलोपे रूपमिति भावः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यमिति वृत्तावुक्तेः एतेऽपिशब्दास्तत्र ग्राह्या इत्येवमुक्तम् । 'स सङ्गत्ये'त्यत्र तच्छब्दपरामर्शविषयो हिरण्यगर्भ इति दर्शयितुं पूर्ववाक्यमाह **आद्य इति ।** भाष्योपात्तवाक्यस्यार्थमाह **स जीवेश्वरेति ।**

परंब्रह्मसङ्गत्येत्यस्य फलितार्थः मुक्तः सन्प्रविश्येति। मूर्तिनिति छान्दसमुपेत्योक्तम् परमेश्वरमूर्त्येति। ब्रह्मबाहुल्य-श्रवणात्संसारदशायां तदभावादाह मुक्तिस्थान इति। त्व इतीत्यनुवादः। कश्चिदिति व्याख्या। 'पुपुष्वानि'त्यत्र प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्युपेत्यार्थमाह ऋचः पुष्टाः कुर्वन्निति॥ शक्करीष्विति। शक्करीछन्दस्कासु ऋक्षित्यर्थः। 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेराह यज्ञस्य विष्णोरिति। 'उ'शब्दार्थ एवेति॥ ब्रह्मण इति। ब्रह्मरूपऋत्विज इत्यर्थः॥ होत्रादीति। होत्रुद्गातृब्रह्माध्वर्युरूपऋत्विक्चतुष्टयविषयत्वे सति 'ब्रह्मा त्व' इति वाक्ये कश्चिदित्यर्थकस्त्व इति शब्दो व्यर्थः। ब्रह्मऋत्विजबाहुल्यवत्त्वस्याभावादिति भावः॥ शेषभूत इति। तद्दासभूत इत्यर्थः॥ हृदयनत्वाद् हृदयं ब्रह्मेति। हृच्छब्दोपपदात् 'अयगताबि'ति धातोरच्प्रत्यये हृदयेति रूपसिद्धेरिति भावः।

सु०— इदानीं परपक्षं निराकरिष्यन् यदुक्तं 'श्रुतिभिश्चानुमाबलादि'ति श्रुतिसाचिव्येन अनुमानम्, तत्तावन्निराकर्तुमुपक्रमते नानुमा चेति।

अनु०— नानुमा च तदभेदं प्रमापयेत्।

चशब्दः स्वपक्षसाधनपरपक्षनि(रसन)राससमुच्चयार्थः। **प्रमापयेत्** प्रमितं कुर्यात्। यद्वा जीवेश्वराभेदे परोपन्यस्तसमस्तप्रमाणनिरसनप्रतिज्ञेयम्। तथा च श्रुतिस्मृती चेति **चार्थः**।

तत्कथमित्यतोऽनुमानं तावदनुवदति **मिथ्यैवेति**।

मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत्।

इति चेत्

'भेदो मिथ्ये'त्येतावत्युक्ते चन्द्रभेदादिना सिद्धसाधनं स्यादित्यतो **विमत** इत्युक्तम्। जीवब्रह्मणोर्भेद इति यावत्। स्तम्भकुम्भादिभेदस्य पक्षतुल्यत्वान्न तत्र भेदत्वहेतोर्व्यभिचारः शङ्कनीय इति ज्ञापनार्थं वा, यावान् कश्चिद्विमतो भेदः स सर्वोऽपीति। भेदग्रहणं (वि)स्पष्टा-र्थम्। साध्यावधारणेनासिद्ध्याद्याभासोद्धारं सूचयति। भेदमिथ्यात्वसिद्धावभेद एव वास्तवः सिद्ध्यतीति भावः।

परि०— साध्यावधारणेनेति। मिथ्यैवेति साध्यान्वितेनावधारणेनेत्यर्थः। तस्य प्रसिद्ध्यादिद्योतकत्वेन साध्याप्रसिद्ध्यादिहेतुकपक्षधर्मतासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्निरासलाभादिति भावः। यद्वाऽसिद्ध्यादौ सति मिथ्यैवे-त्युक्त्ययुक्तेः तथैवोक्त्या तदुद्धारो लब्धः। तत्प्रकारश्च पराभिमत ऊह्य इति भावः।

सु०— दूषयितुं पृच्छति साध्येति।

अनु०— साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयम्।

अयं जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वलक्षणः।

'सन्नि'ति स्वमतानुसारेण । ननु मिथ्यात्वं सच्चेत्तद्यस्य तदपि सत्स्यात्; न हि सम्भवति 'नास्ति धर्मी, धर्मश्चास्ती'ति, तथा च वैपरी(त्यमेव)त्यम् । मैवम् । मिथ्यात्वं खल्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्च बुद्धिद्वारेणैव । अत्यन्तासतोऽपि प्रतीतिरङ्गीक्रियते । तथा च मिथ्यात्वमस्तीत्यस्य तत्प्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः सन्नित्यर्थः । न चात्र कोऽपि विरोधः ।

'असन्वे'ति माध्यमिकमतानुरोधेन । न हि प्रतिवादिन्याश्वासोऽस्ति, येनासौ स्वमतमतिप(ती)त्य न वदेदिति निश्चिनुमः ।

'उभयं न वे'ति प्रतिवादिमतानुसारेण । सदसद्विलक्षण इत्यर्थः ।

ननु सदसत्त्वमपि जैनादिरीत्या कुतो न विकल्पितम् । सदादिपक्षदूषणसाम्यादिति ब्रूमः ।

यद्वोभयं (वेति) चेति तृतीयः पक्षः । नेति चतुर्थः, **उभयं न वे**त्यर्थः ।

परि०— **तथा च वैपरीत्यमेवेति** । धर्मसत्त्वेन धर्मिसत्त्वस्यावश्यकत्वे सति भेदमिथ्यात्वस्य सत्त्वं भेदस्य सत्त्वमेवापादयेत् अतो मिथ्यात्वं सदिति पक्षोऽनुपपन्न एवेत्यर्थः । इति चेन्नेति शेषः । क्वचित्तु वैपरीत्यं मैवमित्येव पाठः ॥ **बुद्धिद्वारेणेति** । ज्ञानविषयतासम्बन्धेन असतोऽस्त्येवेत्यर्थः । नन्वसतो ज्ञानमेव नेत्यत आह **अत्यन्तासतोऽपीति** ।

सु०— आद्यं दूषयति **यदीति** ।

अनु०— **यदि सन्नपसिद्धान्तः**

यदि अयं साध्यधर्मः **सन्** इत्युच्यते तदा मायावादिनः **अपसिद्धान्तः** स्यात् । न हि जीवब्रह्मणोर्भेदस्य मिथ्यात्वं ब्रह्म, येन तस्य सत्त्वेऽपि सदद्वैतवादिनो नापसिद्धान्तः स्यात्, ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वात् ।

द्वितीये दोषमाह **स एवेति** ।

स एवासन्निती रिते ।

अपसिद्धान्त एव । मिथ्यात्वस्यासत्त्वे (अपि) सत्त्वमेव जीवब्रह्मभेदस्य स्यात् । 'न चासत् प्रमाणविषय' इति तेषां पक्षः । अनेन सदसत्त्वपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । अन्तिममपाकरोति **नोभयं चेदिति** ।

नोभयं चेन्न सिद्धं तत्

तत् उभयविलक्षणत्वं च जीवब्रह्मभेदमिथ्यात्वेऽन्यत्र वा क्वापि न सिद्धम्।

परि०— ननु मिथ्यात्वस्य सत्यत्वेऽपि तस्य ब्रह्मरूपत्वान्नाद्वैतभङ्ग इत्यत आह **न हीति** ॥ **जीवेति**। कुतो नेत्यत आह **ब्रह्मणो निर्विकल्पत्वादिति**। अखण्डत्वात् निष्प्रतियोगिकत्वादिति यावत्। मिथ्यात्वं सप्रतियोगिकमित्युक्तमेवेति भावः। द्वितीयपक्षेऽपसिद्धान्तं द्वेधा व्यनक्ति **मिथ्यात्वस्येति**। **न चासदिति च** ॥ **अनेनेति**। अपसिद्धान्तदोषेणेत्यर्थः।

सु०— नन्वनेन किमुक्तं स्यात्। अप्रसिद्धविशेषणत्वमिति चेन्न; सदसद्वैलक्षण्यस्य पक्षविशेषणत्वाभावात्; मिथ्यात्वमेव पक्षविशेषणमुपन्यस्तम्, तद्धर्म एव सदसद्वैलक्षण्यम्। न च विमतं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमितिवद्विशेषणविशेषणेनापि प्रसिद्धेन भाव्यमिति वाच्यम्, वैषम्यात्। यद्धि व्यापककोटिनिविष्टं विवादपदं च, तस्य प्रसिद्धताऽवश्यम्भाविनी, अन्यथा व्याप्तिग्रहणपक्ष(त्व)योरसम्भवात्। अस्ति च बुद्धिमत्त्वस्यापि व्यापककोटि(टौ) निवेशादि न तु सदसद्वैलक्षण्यस्येति। उच्यते। 'यो ह्यर्थः प्रमाणसाध्यः स सम्भावितप्रकारेष्वन्यतम-प्रकारवानुपलब्धः, इदं च जीवब्रह्मभेदस्य मिथ्यात्वं न सदादिप्रकारवदङ्गीकर्तुं शक्यं प्रकार-त्रयस्यापसिद्धान्तपराहतत्वात्, चतुर्थस्याप्रामाणिकत्वात्; न ह्यप्रामाणिकेन प्रकारेण प्रकारव-त्किञ्चिद्भवति। अतो व्यापकानुपलब्धिबाधितं जीवब्रह्मणोर्भेदस्य मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमि'ति समुदायार्थो विवक्षित इति न काचिदनुपपत्तिः।

अनेनैवाभिप्रायेण टीकाऽपि नेतव्येति।

परि०— **पक्षविशेषणत्वाभावादिति**। साध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षशब्दार्थत्वेऽपि इह तदेकदेशधर्मि-मात्रपरतया धर्मिविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **विमतमिति**। भूभूधरादिकमित्यर्थः ॥ **इतिवदिति**। इत्यत्र यथा विशेषणीभूतकर्तृविशेषणं बुद्धिमत्त्वं प्रसिद्धं तथा प्रसिद्धेन भाव्यमित्यर्थः। **व्याप्तिग्रहणपक्षतयोरिति**। पक्षत्व-ज्ञानयोरित्यर्थः। तयोः साध्यधर्मज्ञानाधीनत्वादिति भावः। **निवेशादीति**। आदिपदेन विवादास्पदत्वग्रहः ॥ **टीकाऽपीति**। पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादिति सन्न्यायरत्नावलीग्रन्थोऽपि यो ह्यर्थ इत्यादिनोक्ताभिप्रायेण नेतव्य इत्यर्थः।

सु०— दूषणान्तरमाह इति **मानस्येति**।

अनु०— **इति मानस्य दूषणम्।**

मीयत इति मानम्, कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् । मिथ्याशब्दार्थं विकल्प्याप्येवं दूषणमभिधानीयमित्यर्थः । तथा हि । किं मिथ्येत्यसत्त्वमुच्यते, किंवाऽनिर्वाच्यत्वम् । आद्येऽपसिद्धान्तः, द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्येति । सत्त्वाभावो मिथ्यापदार्थ इति चेन्न । तस्यैवासत्त्व(शब्दार्थ)पदार्थत्वेनापसिद्धान्तानिस्तारादिति ।

परि०— मानपदमनुमानविषयीभूतसाध्यपरमिति भावेनाह **मीयत** इति । ननु 'करणाधिकरणयोश्चे'ति सूत्रे भावकरणरूपार्थत्रय एव ल्युटो विधानात् कर्मणि कथं ल्युडित्यतः तृतीयाध्यायतृतीयपादस्थसूत्रान्तरेण तत्सिद्धिरित्याह **कृत्येति** । कृत्यसंज्ञकप्रत्ययाः ल्युट्प्रत्ययश्च बहुलं भवति । अनेकार्थेषु भवन्तीत्युक्तत्वादिह च 'माङ् माने' इत्यस्मात् कर्मणि ल्युटि 'हलन्त्यं' 'लशक्वतद्धिते' इति टकारलकारयोरपगमे 'युवोरनाकावि'त्यनादेशे सवर्णदीर्घे च मानमिति सिद्धेरिति भावः ॥ **पक्षस्येतीति** । साध्यधर्मिण इत्यर्थः ।

सु०— दोषान्तरमाह **इतीति** । **मानस्य** लिङ्गस्य । 'भेदत्वहेतुरपि सन्नसन्वा सदसन्वा अनिर्वाच्यो वेति विकल्प्याद्येऽद्वैतवादिनोऽसिद्धिः, दृष्टान्तश्च साधनविकलः; द्वितीयतृतीययोर्द्वयोरपि; चतुर्थे द्वैतवादिन' **इति दूषणम्** अभिधातव्यमित्यर्थः । न च सदसदादौ भेदत्वसामान्यमस्ति, येन धूमवत्त्ववदयं हेतुः स्यात् ।

परि०— करणे ल्युडिति भावेनाह **लिङ्गस्येति** । अद्वैतवादिन इति हेतुगर्भम् ॥ **द्वितीयतृतीययोर्द्वयोरपीति** । द्वितीयकल्पे तृतीयकल्पे च वादिप्रतिवादिनोः द्वयोरपि मते दृष्टान्तः साधनविकल इत्यर्थः । तन्मते चन्द्रभेदस्यानिर्वचनीयत्वात्सिद्धान्तेऽसत्त्वादिति भावः । चतुर्थे द्वैतवादिन इत्यत्र द्वैतवादिन इति पदच्छेदः । तन्मते क्वाप्यनिर्वचनीयभेदानङ्गीकारेण दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः । ननु धूमवत्त्वादित्यत्र नीलानीलादिविकल्पेनासिद्ध्याद्यभिधाने सति नीलानीलादिसाधारणधूमवत्त्वादिसामान्योपेतधूमवत्त्वमात्रं यथा हेतुः तथाऽत्रास्त्वित्यत आह **न च सदसदिति** ।

सु०— 'जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते आत्मत्वाद्ब्रह्मवदि'त्यादौ अनुमानान्तरेऽप्येवमेव विकल्प्य दूषणान्तरमभिधातव्यमित्याह **इति मानस्येति** ।

यद्वाऽद्वैतवादिप्रयुक्तेषु विरुद्धविषयेषु सर्वेष्वपि अनुमानेष्वेवं साध्यं हेतुं च विकल्प्य दोषो वक्तव्य इत्यतिदिशति **इतीति** ।

परि०— विरुद्धविषयेष्विति । सिद्धान्तविरुद्धप्रमेयेष्वित्यर्थः । **मानस्येति** जात्येकवचनमित्युपेत्योक्तं सर्वेष्विति ॥ **दोषो वक्तव्य इतीति** । स च विवृतो न्यायामृते ।

सु०— 'न सिद्धं तदि'त्ययुक्तम्; पक्षीकृते भेदे वा, प्रपञ्चे वा, अविद्यायां वा, शुक्तिरजतादौ वा, अनिर्वचनीयत्वस्य प्रमाणेन साधयितुं शक्यत्वात् इत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् ।

यदा भेदमिथ्यात्वस्य सत्त्वादिविकल्पेन दूषणाभिधानं तदा **अन्तरशब्दो विशेषवचनः** । यदा तु मिथ्याशब्दा(र्थ)र्थविक(ल्प्य दू)ल्पेन दूषणाभिधानं तदाऽन्यन्मानं **मानान्तरम्** । **एतत्** अनिर्वाच्यत्वम् । **क्वचित्** इत्युक्तस्थलेषु ।

परि०— तदा अन्तरशब्दो विशेषवचन इति । साध्यधर्मोऽयं सन्नस(न्वानचो(वो)भयमित्या)न्वे-त्यादिना कृतमिथ्यात्वगतसत्त्वासत्त्वादिप्रकारविकल्पदूषणाभिधानोद्धारार्थं 'मानस्ये'त्यतःपूर्वमनुक्तत्वेनान्तरशब्दस्य वक्ष्यमाणार्थपरत्वायोगात् व्यतिरेकिहेत्वादिरूपमानविशेषपर इत्यर्थः ॥ **यदा तु मिथ्याशब्दार्थेत्यादि** । 'इति मानस्य दूषणमि'ति वाक्ये कर्मव्युत्पत्त्या मानपदेन विवक्षितमिथ्याशब्दार्थविकल्पदूषणाभिधानमित्यर्थः ॥ **एतदित्यनुवादः** ॥ **उक्तेति** । पक्षीकृतभेद इत्यादिना उक्तस्थलेषु इत्यर्थः ।

सु०— तत्कथमिति चेदित्थम् । कस्यचित्पदार्थस्यानिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षं वा प्रमाण-मुच्यते, अनुमानं वा, आगमो वा, अर्थापत्तिर्वा, उपमानं वा, अभावो वेति मनसि विकल्पा-न्निधाय पराङ्गीकारप्राचुर्यानुरोधेनानुमानं तावदपाकरोति **अनुमानेन चेदिति** ।

अनु०— अनुमानेन चेत्सैव ह्यनवस्था भविष्यति ।

'विमतमनिर्वाच्यं वाध्यत्वादि'त्याद्यनु**मानेन** शुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वं साध्यते चेद**नवस्था भविष्यति** । कथम् । सैव हि अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारार्थानुमानपरम्पराद्वारिका प्रसिद्धैवेत्यर्थः ।

यदत्र वक्तव्यं तत्प्रथमसूत्र एवास्माभिरभिहितम् ।

परि०— तत्कथमिति । मानान्तरेणानिर्वाच्यत्वसाधनमशक्यमित्येतत्कथमित्यर्थः । **सैव हीत्यनुवादः** । **प्रसिद्धैवेत्यन्तं** व्याख्या । ननु सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात् रूपरसवदित्यादितो-ऽप्रसिद्धिपरिहारसम्भवात् । नेदं दूषणमित्यत आह **यदत्रेति** । जिज्ञासाधिकरणे 'वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते' । इत्यादिव्याख्यानावसरे प्रमेयत्वादौ व्यभिचारादिदूषणं तस्याप्यनुमानस्योक्तमित्यर्थः । यद्वा **अनिर्वचनीयमित्यस्य** सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । तत्र च सिद्धसाधनत्वादिदूषणं 'वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिन' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

सु०— आगममपाकरोति न चेति ।

अनु०— न चागमस्तदर्थोऽस्ति

तदर्थः अनिर्वचनीयार्थः, अनुपलम्भादिति भावः । ननु कथं नास्ति, 'नासदासीन्नोस-दासीत्तदानीमि'त्यागमस्य विद्यमानत्वादित्यत आह **नासदिति** ।

नासदासीन्न तद्वदेत् ॥

'इत्यागम' इति शेषः । तत् अनिर्वाच्यं वस्तु । अयं भावः । पदसमन्वयबलेन प्रतीतः पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थो नापरः, अन्यथाऽर्थापत्त्यादेरप्यागमान्तर्भावप्रसङ्गात् । अत्र च प्रलये सदाद्यभावमात्रं वाक्यात्प्रतीयते, न पुनरनिर्वाच्यं वस्तु; ततो नायमागमोऽनिर्वाच्यार्थ इति ।

परि०— तदिति अनुवादः । अनिर्वाच्यं वस्त्विति व्याख्या । ननु सदसन्निषेधान्यथानुपपत्त्या परिशेषाद्वा सदसद्विलक्षणरूपानिर्वाच्यं वस्तु श्रुत्या लभ्यत एवेत्यत आह **अयं भाव** इति ॥ **पदसमन्वयबलेनेति** । पदगत-शक्त्यादिवृत्तितात्पर्यबलेनेत्यर्थः ॥ **नापर** इति । अनुपपत्तिलभ्य इत्यर्थः ।

सु०— मा भूदयमागमोऽनिर्वचनीयार्थः, तथाऽपि एतद्वचनबलेन अनिर्वचनीयार्थः सेत्स्यति । तथा हि । अत्र तावत् प्रलये सदसदभावः प्रतिपाद्यते, तत्सामर्थ्यात् तदा विद्य-मानस्यार्थस्य सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधावगतौ परिशेषादनिर्वाच्यत्वावगतेः । न च तदा वस्तुमात्रा-भावः, पुनः सृष्ट्यनुपपत्तेः । अभावस्याङ्गीकार्यत्वाच्च ।

परिशेषश्चार्थापत्तिरनुमानं वेत्याशङ्कते **परिशेषादिति** ।

अनु०— परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिद्ध्येत्

परिशेषादनिर्वाच्यं वस्तु **सिद्ध्येत्** इति **यदि** उच्यत इति सम्बन्धः ।

अत्र ब्रूमः । भवेदिदं यद्यत्र सदसच्छब्दौ प्रतीतार्थौ स्याताम्; न चैवम्, प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-पञ्चमहाभूतपरत्वात्, 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यादौ तत्र प्रयोगात् । कुत एतदिति चेत् प्रती-तार्थत्वेऽनिष्टप्रसङ्गादित्याशयवानाह **परात्मन इति** ।

परात्मनः ।

अनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्

तर्हि सत्त्वेनाङ्गीकृतस्य परमात्मन एव **अनिर्वाच्यत्वं** स्यादित्यर्थः ।

कुत इत्यत आह **परिशिष्टो हीति** ।

परिशिष्टो ह्यसौ तदा ।

सदसत्प्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्वकार्य(प्र)लयेऽवशिष्टस्य खल्वनिर्वाच्यत्वमेवेष्टव्यम् । **असौ** परमात्मा, यस्मात्, **तदा** प्रलयवेलायाम् अलीनतयाऽवशिष्टः, तस्मात् तस्यानिर्वाच्यत्वं भवेदिति ।

परि०— 'मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यते । मूर्तं सदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परम् । पुंनामर्थ्या-दगम्यत्वात् सर्वविदप्रसिद्धितः । विलक्षणं सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्यय' इति तात्पर्योक्तस्मृतिं हृदि कृत्वा 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति त्रयोदशाध्यायस्थगीतादिवाक्ये प्रयोगं दर्शयति **इत्यादौ तत्र प्रयोगादिति** ॥ **तत्रेति** । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपञ्चमहाभूतरूपवस्तुनीत्यर्थः ॥

सु०— न च वाच्यं ''यद्यपि प्रलये परमात्मा विद्यत एव, तथाऽपि 'तम आसीत्' इत्यादिसन्निहितवाक्यात् तमोऽविद्याख्यं बुद्धिसन्निहितमिति तदुपरक्तायां बुद्धौ परिशेष-प्रमाणमपि तमस एव अनिर्वाच्यतामाधास्यती''ति, 'आनीदवातमि'ति वाक्येन ब्रह्मणोऽपि बुद्धिसन्निधानात् । 'सत्यं ज्ञानमि'ति तस्य सत्यत्वावगमादपवाद इति चेन्न, 'आसीदि'ति तमसोऽपि सत्त्वावगमादपवादः स्यात् । सांव्यावहारिकं सत्त्वं तदिति चेत्, ब्रह्मणोऽपि तथा किन्न स्यात् ।

किञ्चास्मिन्व्याख्याने तदानीमिति व्यर्थं, सदा तमसोऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्यपरं वाक्य-मिति चेत्, तथाऽपि 'असन्नासीदि'ति व्यर्थमेव । प्राप्त्यभावात् ।

परि०— **अन्यपरं वाक्यमिति** । तदानीं प्रलयकाले यत्तम आसीत् तमो वर्तते । तत् 'नासदासीन्नोस-दासीदि'त्यनुवादपरम् अतो न सत्त्वोक्तिविरोधो नापि तदानीमिति व्यर्थमिति शङ्काभिप्रायः ।

सु०— 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति', 'त इमे सत्याः कामा अनृता पिधाना' इत्याद्यागमस्तर्ह्यज्ञानस्या-निर्वाच्यत्वे प्रमाणमित्यत आह न चेति ।

अनु०— न चान्य आगमस्तत्र

तत्र अनिर्वाच्येऽर्थे, 'मानमि'ति शेषः ।

अन्यानृतशब्दाभ्याम् अनिर्वचनीयाज्ञानाभिधानात् कथं नेत्यतोऽनिर्वाच्यत्वं निर्वक्ति सदसदिति ।

सदसत्प्रतियोगिनि ।

सदसती प्रतियोगिनी यस्य तत्तथोक्तम् ।

यन्न सन्नाप्यसत्तद्ध्यनिर्वाच्यम् । न चात्र तत्प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति, अनृतादिशब्दस्य त्वन्यथा व्याख्यानादिति ।

परि०— 'न तं विदाथे'ति अष्टमाष्टकतृतीयाध्यायगतविश्वकर्मसूक्तस्थमन्त्रस्य अयमर्थः । युष्माकमिति श्रवणात् हे जना इति लभ्यते। हे जनाः ! यः विश्वकर्मा इमानि भुवनानि जजान जनयामास तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ । कुतः ? यस्मात् अन्यत सदसद्भ्यामन्यत् सदसद्विलक्षणम् । यत् युष्माकं अन्तरं व्यवधानं बभूव । तद्विवृणोति । नीहारेण हिमतुल्येनाज्ञानेन प्रावृताः । जल्प्याः मनुष्योऽहं देवोऽहमित्याद्यनृतजल्पनस्वभावाः । असुतृपः प्राणतर्पणपराः । उक्थशासः उक्थनामकस्तोत्रशंसकाः । यज्ञानुष्ठातारः चरन्तीति । 'सत्याः कामा' इति छान्दोग्याष्टमाध्यायस्थ-वाक्यस्यार्थस्तु 'अज्ञानमनृतं प्रोक्तं ऋगताविति धातुतः' इति छान्दोग्यभाष्ये व्यक्तः ॥ अन्यथाव्याख्यानादिति । अज्ञानादिमात्रार्थतयेति भावः ।

सु०— प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपति न चेति ।

अनु०— न च प्रत्यक्षमत्रास्ति

न हि 'इदमनिर्वाच्यमि'ति कश्चिल्लौकिकः परीक्षको वा चक्षुरादिनेक्षते । बाधोत्तरकालं 'मिथ्यैव रजतं प्रत्यभादि'त्यनुवादात् कथं नेक्षत इति चेन्न, मिथ्याशब्दस्यासदर्थत्वात् ।

अर्थापत्तिमपाकरोति न चेति ।

न चार्थापत्तिरिष्यते ।

अनुमानात्पृथक् प्रामाणिकैरिति शेषः ।

अनुमानं चाप्रसिद्धविशेषणतया निरस्तमिति भावः ।

परि०— अभ्युपेत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वर्थापत्त्यवतार एव नास्तीत्याह किञ्च नास्तीति । अनुपपद्यमानार्थदर्शनिन हि तदुपपादकं कल्प्यम् । न ह्यनिर्वाच्यत्वं विनाऽनुपपद्यमानार्थोऽस्ति । येन तदुपपादकतयाऽनिर्वाच्यता सिद्धचेदित्यर्थः ।

सु०— किञ्च नास्त्यसावनुपपद्यमानोऽर्थो येन कस्यचिदर्थस्य अनिर्वाच्यतापत्तिः स्यात् ।

अथ मतम् 'यदि वियदादिविश्वं वा शुक्तिरजतादिकं वा सत्स्यात् तदा न बाध्येत, सतो बाधायोगात्, न हि (संश्चिदात्मा) सन्नात्मा बाध्यते । यदि वाऽसत्स्यात् तर्हि न प्रतीयेत, असतः प्रतीत्ययोगात्, नहि नरि शृङ्गं भाति गवीव । अतो बाधप्रतीत्योरनुपपत्त्या 'अनिर्वाच्यत्वं गम्यत' इत्यत आह बाधेति ।

अनु०— बाधायोगात् सत इति

'अर्थापत्तिर्नेष्यते' इति वर्तते। एकदेशोत्कीर्तनेनोक्तं सर्वमुपात्तं वेदितव्यम्। **सतो बाधायोगादि**त्याद्युक्तार्थापत्तिर्नानिर्वाच्यत्वं गमयितुमलमित्यर्थः। वियदादेः सत्त्वे शुक्ति-रजतादेश्चासत्त्वेऽनुपपत्त्यभावादिति भावः।

ननु 'यदि वियदादिकं सत्स्यात् तदा बाधो न स्यादि'त्युक्तमित्यत आह **बाधाभावत इति**।

बाधाभावत एव हि।

इष्टापत्तिः

वियदादेर्विश्वस्य बाधाभावत एव, सत्त्वे बाधो न स्यादितीष्टापादनमेतत्। 'नेह नानाऽस्ती'ति श्रौतनिषेधात्मा बाधोऽस्तीति चेन्न, तस्य प्रा(ङ्निषि)गेव निषिद्धत्वात्। तदिदमाह **हिशब्देन**।

अनेनाक्षेपकासिद्धिश्चोक्ता भवति।

परि०— बाधादिरूपमनुपपद्यमानार्थमाशङ्कते **अथेति**॥ **उक्तं सर्वमिति**। न हि सन्नात्मेत्यादिना गम्यत इत्यन्तेनोक्तमित्यर्थः। तदेवाह **सतो बाधायोगादिति**। (इत्यस्योक्त)बाधप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तीत्यर्थः॥ **प्राङ्निषिद्धत्वादिति**। जिज्ञासाधिकरणे 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादाविति भावः॥ **अनेनेति**। इष्टापत्तिकथनेनेत्यर्थः॥

सु०— 'विमतं बाध्यं दृश्यत्वाद् भ्रान्तिवदि'ति वियदादौ बाधः प्रमित, इत्यत आह **न हीति**।

अनु०— न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते।

तस्माद् दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः।

कथमिति चेत्। वक्तव्यं (हि क) तर्हि कस्य बाध इति, किं ज्ञानस्य उत विषयस्य।

नाद्यः, अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वलक्षणस्य पराभिमतस्य बाधस्य तत्र स्वभावभङ्गुरे अभावात्, अन्यथा प्रमितेरपि तत्प्रसङ्गात्, परमते ज्ञानस्य साक्षित्वेन विनाशायोगाच्च।

द्वितीयं प्रतिषेधति **विषयस्येति**।

विषयस्य कुतो बाधो

न कुतोऽपीत्यर्थः।

परि०— 'कथमि'ति प्रश्नस्य विवेकेनोत्तरं वक्तुं पृच्छति वक्तव्यं हीति ॥ **स्वभावभङ्गुर इति** । स्वभावतो विनश्वर इत्यर्थः ॥ **साक्षित्वेनेति** । चिद्रूपत्वेनेत्यर्थः ।

सु०— कुतो नेति चेत् । विषयः कोऽभिमतः; किं शुक्त्यादिः किंवा रजतादिः । आद्ये हेतुमाह **विद्यमानं हीति** ।

विद्यमानं हि बाध्यते ।

'न हि भ्रान्तावित्य'तो मण्डूकप्लुत्या नेत्यनुवर्तते । **विद्यमानं** यथार्थज्ञानोदयानन्तर-मप्यनुवर्तमानं **न हि बाध्यते** । तथा सत्यात्मनोऽपि बाधप्रसङ्गादिति भावः ।

द्वितीये (युक्तिमा)हेतुमाह **विद्यमानं हीति** । 'यत्पूर्वं **विद्यमानं** तदेव केनचिन्नाश्यते (न त्ववि) नाविद्यमानम्, शुक्तिरजतादिकं चाविद्यमानमि'ति तस्य नाश्यत्वायोगात् तद्विषयो बाधः सुतरामयुक्त इति ।

परि०— विद्यमानमित्यनुवादः । **यथार्थेत्यादि** व्याख्या ॥ **न हि बाध्यत इति** । अधिष्ठानज्ञानं न हि नश्यत इत्यर्थः । बाधपदार्थमाह **नाश्यत इति** ।

सु०— असतो नाश्यत्वं नास्ति किन्तु विद्यमानस्यैवेत्यत्र दृष्टान्तावाह **न हीति** ।

अनु०— **न हि वन्ध्यासुतो बा(व)ध्यो यज्ञदत्तो हि बा(व)ध्यते ।**

अयमत्र प्रयोगः । शुक्तिरजतं न नाश्यमसत्त्वात्; यदसत् तन्न नाश्यं यथा वन्ध्यासुतः, यद्वा यन्नाश्यं न तदसत् यथा यज्ञदत्त इति ।

स्यादेतत्, बाधानभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधोऽपसिद्धान्तश्च स्यात् इत्यतः सर्वथा अङ्गीकर्तव्ये बाधे तद्दृष्टान्तेन वियदादेरपि बाधायोगात् सत्त्वानुपपत्तिः इत्यत आह **बाधेति** ।

बाधायोगात् सत इति व्याप्तिरेषा क दृश्यते ।

क्वेत्याक्षेपे ।

इदमुक्तं भवति । सत्यमङ्गीक्रियत एव **बाधः** अस्माभिः, किन्त्वन्यथाविज्ञातस्य सम्य-ग्विज्ञानगोचरत्वलक्षणः । स तु भ्रान्ताविव वियदादावप्यस्त्येव, क्षणिकत्वब्रह्मपरिणामत्वा-दिरूपेण विज्ञातस्य स्थायित्वादिरूपेणावगमात्, अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाननाश्यत्वस्यैव प्राङ्-

निरस्तत्वात्, तत्साधने सिद्धसाधनता स्यात्। न च तेन वियदादौ सत्त्वप्रतिक्षेपः सम्भवति, 'यत् सत् तत् न बाध्यत' इति व्याप्तेरनवगतत्वात्, स(तोऽप्या)त्यस्याप्यात्मनोऽन्याकारेण विदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वस्योभयसिद्धत्वात्।

न चार्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वे किं व्याप्त्येति वाच्यम्। न हि वयमनुपपद्यमानस्यार्थ-स्योपपादकेनार्थेन व्याप्तेरभावं चोदयामः, किन्तु सत्त्वस्य बाधाभावेन बाधस्य वा सत्त्वाभावेन; न हि बाध एवानुपपद्यमानोऽर्थः, किन्तु प्रतीतत्वे सति बाधः; तस्य चान्यथाऽनुपपत्तिं व्युत्पादयता 'सर्वथाऽसत्त्वे बाधो न स्यादि'ति प्रसङ्गो वा 'बाधात् सन्न भवती'त्यनुमानं वा वाच्यम्, तदुभयं च व्याप्त्यपेक्षमेव। यदा तु प्रमाणद्वयविरोधोऽर्थापत्तिः तदा स्पष्ट एव व्याप्त्यभावो दोष इति।

ननु 'बाधायोगादि'ति पञ्चमी किमर्था। उच्यते। **सतो बाधायोगात्** 'बाध्यमानमिदं न सत्' इति अनुमाने **व्याप्तिरेषा क दृश्यत** इति व्याख्यायते। यद्वाऽस्मदभिमतबाधाभ्युपगमे **बाधायोगात् सत** इत्यादिकं नोपपद्यत इति नञोऽनुवृत्त्या व्याख्या। कुत इत्याशङ्कायां **'व्याप्तिः'** इत्यादिकं व्याख्येयम्।

परि०— **बाधानभ्युपगम इति**। शुक्तिरजतादेरिति योज्यम्। 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'ति प्रागुक्तं हृदि कृत्वाऽऽह **किन्त्वन्यथेति**। एवं तर्हि 'बाधाभावत एव ही'त्यादिना बाधनिरासविरोध इत्यत आह **अधिष्ठानेति**॥ **तत्साधन इति**। 'अन्यथा विज्ञातस्ये'त्यादिनोक्तबाध्यत्वसाधन इत्यर्थः। इष्टासिद्धिश्च नेत्याह **न च तेनेति**। अनिर्वचनीयरूपोपादकेने(कत्वेने)त्यर्थः॥ **तदुभयं चेति**। तर्कोऽनुमानं चेत्यर्थः॥ **प्रमाणद्वयेति**। 'बाध्यमानत्वात् सन्न भवति। प्रतीयमानत्वात् असन्न भवती'त्यनुमानद्वयविरोधो वा, 'सच्चेन्न बाध्येत असच्चेन्न प्रतीयेते'ति तर्कद्वयविरोधो वा सदादिवैलक्षण्यसाधकत्वेनार्थापत्तित्वेनाभिमतः तदा सत्त्वबाधाभावासत्त्वप्रतीत्योः व्याप्त्यभावो दोषत्वेन वक्तव्य इत्यर्थः। अनुमानसूचनार्थेत्याह **सतो बाधायोगाद्बाध्यमानमिदमित्यादि**।

सु०— एवं विनाशलक्षणं बाधं सिद्धवत्कृत्य शुक्तिरजतादौ वियदादौ च बाध-स्यासिद्धिरभिहिता, इदानीं तामेव विवरितुं बाधस्वरूपं परं पृच्छति **कश्चेति**।

अनु०— कश्चायं बाध उद्दिष्टो

यः अयं वियदादेः शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वाभावसिद्ध्यर्थं **बाध उद्दिष्टोऽयं कः**। किं (वि)ज्ञानेन विनाशः, किंवा निवृत्तिः, यद्वा 'नासीन्नास्ति न भविष्यती'ति कालत्रयसत्तानिषेध इति भावः।

सु०— ननु विनाशनिवृत्त्योः को भेदः। उच्यते।

केचित् खलु मायावादिनो वदन्ति, 'अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन सविलासाऽविद्या विनश्यति, यावन्ति ज्ञानानि तावत्यो ह्यविद्या' इति, तन्मतरीत्या विनाश इत्युक्तम्॥ अपरे तु 'एकैवाविद्या, तदवस्थाविशेषा एव रजताद्युपादानानि भवन्ती'ति मन्वाना अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन, सहकार्यैरविद्या तिरोधत्त इति; तत्समयानुसारेण निवृत्तिरिति।

यद्वा 'अविद्याया विद्यया विनाशो भवति, कार्यं तु रजतादिकमुपादानविनाशे स्वयमेव विलीयत' इति परेषां मतम्। तदुभयानुसारेणेदं कल्पद्वयम्।

अथवाऽलौकिकरजतोत्पादवादिनां मतमनुसृत्य विनाश इति। मायावादिनां तु मतमनुरुद्ध्य निवृत्तिरिति।

यदि वा, विनाश इति मायावादिनां मतम्। विवेकाग्रहात्प्रवृत्तस्य विवेकग्रहे सति निवृत्तिरिति प्राभाकरमतमिति।

परि०— **सविलासेति**। स्वकार्यसहितेत्यर्थः। तर्हि सद्यो मोक्ष इति शङ्कापनोदायोक्तम् **यावन्तीति**॥ **मायावादिनां मतमिति**। तन्मते ज्ञानोदये सत्यज्ञानकार्यस्य रजतादेः स्वकारणे विलीनतोपगमात् सैव निवृत्तिशब्दार्थ इति भावः। 'यदि वे'ति पक्षान्तरम्। यद्वेत्यर्थः।

सु०— आद्यं दूषयति **न हीति**।

अनु०— **न हि नाशोऽसतो भवेत्।**

असत इत्युपलक्षणम्। 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'त्युत्तरानुभवबलादसदेव तावच्छुक्तिरजतम्। **न च असतः** शशविषाणवत् **विनाशः** सम्भवति। स्वरूपनिवृत्तिर्हि विनाशः। न चासतः स्वरूपमस्ति, व्याघातात्। नापि वियदादेर्विनाशः सम्भवति, नित्यत्वात्। 'घटादेरपि मुद्गराभिघातादिनैव विनाशो नाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेने'ति पूर्वोक्तं स्मारयितुमेतदुक्तमिति **हि**शब्दः।

परि०— **असत इत्युपलक्षणमिति**। कस्येत्याकाङ्क्षायां वियदादेः घटादेश्चेति भावेन तत्रोक्तविनाशाभावे हेतुमाह **वियदादेरिति**॥ इति **पूर्वोक्तं स्मारयितुमिति**। 'विद्यमानं हि बाध्यते। न हि वन्ध्यासुतो बाध्य' इत्यत्र असतो विनाशो नेत्युक्तम्।

सु०— द्वितीयं निराकरोति **निवृत्तिश्चेति**।

अनु०— **निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते।**

तिरोभावादिरूपा **निवृत्तिः** खल्वाविर्भावादिरूपप्रवृत्तिमतो भवेत्, सद्धर्मश्चाविर्भावः, शुक्तिरजतादिकं चासदित्युक्तम्। अतः **अप्रवृत्तस्य तस्य निवृत्तिश्च कथमेवोपपद्यते।**

यद्वा अविद्यया **प्रवृत्तस्य** तदुपादानकस्य हि विद्यया निवृत्तिरुक्तरूपोपपद्यते। न च शुक्तिरजतादिकमविद्योपादानकं असत्त्वात्। अतः **अप्रवृत्तस्य निवृत्तिश्च कथमेवोपपद्यते।**

एतेन वियदादावपि बाधासिद्धिरुक्ता वेदितव्या।

प्राभाकरं प्रति 'रजतार्थिताऽभावादिना **अप्रवृत्तस्य** पुरुषस्य **निवृत्तिः** नोपपद्यत' इति तत्राव्याप्तेर्नेदं बाधलक्षणमिति व्याख्येयम्।

परि०— **शुक्तिरजतादिकं चासदिति**। 'अन्यथात्यमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयते' इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम्। वियदादेर्नित्यत्वं च वियदधिकरणे उक्तम्। घटादेः सत्यत्वं च प्रकृत्यधिकरणादौ तत्र तत्रोक्तमिति तत्सर्वं स्मारयितुं **न हीति** हिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः॥ **तिरोभावादीति आविर्भावादीति** च आदिपदद्वयेन प्रागुक्तमतान्तराभिमतनिवृत्त्यादिशब्दार्थग्रहः। यद्वा अविद्यायाः विद्ययेत्युक्तमतेऽथवेत्युक्तमते चाभिमतनिवृत्त्यभावोपपादनं मूलारूढं दर्शयति **यद्वाऽविद्यया प्रवृत्तस्येति॥ उक्तरूपेति**। विनाशरूपा विलीनतादिरूपा च॥ **एतेनेति**। शुक्तिरूप्यादौ उक्तरूपनिवृत्तिलक्षणबाधाभावोपपादनेन नित्ये सत्यभूते च वियदादौ घटादौ च बाधस्यासिद्धिरुक्ता वेदितव्येत्यर्थः। 'यदि वे'ति पक्षाभिमतनिवृत्तिरूपबाधाभावमुपपादयति प्राभाकरं प्रतीति।

सु०— तृतीयं दूषयितुमनुवदति नासीदिति।

अनु०— नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता।
यदि बाधः

'यदेतावन्तं कालं प्रत्यभात् तत् **नासीत्** न **अस्ति** न **भविष्यतीति** त्रैकालिकसत्त्वनिषेधरूपज्ञानविषयता **(यदि) बाध** इत्यर्थः।

यद्यप्येवंविधं ज्ञानं बाध इति वक्तव्यं तथाऽपि तस्य रजतादिसम्बन्धिताज्ञापनार्थं **ज्ञानमेयते**त्युक्तम्।

दूषयति **तदेति**।

तदाऽसत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः।

यद्येवं त्रैकालिकसत्त्वनिषेधलक्षणो बाधो वियदादेः शुक्तिरजतादेश्चाङ्गीक्रियते **तदा** असद्वैलक्षण्यमुरीकुर्वता **तेनैव पुनरसत्त्वमङ्गीकृतं** स्यात्। सत्ताविरहव्यतिरेकेण शश-

विषाणादीनामप्यसत्त्वस्यानिरूपणात्, अपसिद्धान्तप्रसङ्गान्नायं बाधः परेणाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशयः।

असिद्धश्चायं बाधो वियदादाविति प्रागेवोक्तम्।

परि०— **प्रागेवोक्तमिति**। जिज्ञासासूत्रे 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

सु०— (ननु) यदुक्तं शुक्तिरजतादेरसत्त्वान्न विनाशादिलक्षणो बाधः सम्भवतीति तद(सत्)सिद्धम्, 'विमतं नासत् प्रतीयमानत्वात्, यत्प्रतीयते तन्न असत् यथा पटः, यच्च असत् न तत् प्रतीयते यथा शशविषाणमि'ति प्रमाणेन असत्त्वविरहस्य निश्चितत्वात्।

अत एवासत्त्वेऽनुपपत्त्यभावादर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्, प्रतीतेरेवानुपपत्तेः।

यच्चोक्तं त्रैकालिकसत्त्वनिषेधे असत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्ग इति तदप्यसत्, प्रतीतत्वेन असत्त्वानुपपत्तौ निषेधस्य सत्त्वोत्सारणमात्र एव पर्यवसानोपपत्तेः।

यदप्यत्रोक्तं सत्ताविरहव्यतिरेकेणासत्त्वं नाम दुर्निरूपमिति तच्चायुक्तम्, निरुपाख्यत्वमसत्त्वमिति निरूपणात् इति चेन्न, असतः प्रतीत्यभावे खल्विदं सर्वं स्यात्, न चैवम्, असतः प्रतीतिं निराकुर्वता त्वयैव तस्या अङ्गीकार्यत्वादित्याशयवानाह प्रतीतिरिति।

अनु०— प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति ताम्।

वदन् इत्युपलक्षणम्, जानन्नित्यपि द्रष्टव्यम्।

असतः प्रतीतिः न अस्ति **इति** निषेधं कुर्वता कुतः **असतः प्रतीतिरङ्गीकार्या** इत्यत आह **निषेधो हीति**।

निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोपपद्यते।

'प्रतीतिर्नासत' इति किमसतः प्रतीतिर्निषिध्यते किंवा प्रतीतेरसद्विषयत्वम्; आद्ये प्रतिषेधविषयतया, द्वितीये प्रतिषेध्यनिविष्टतया, अवश्यमसतः प्रतीतिरङ्गीकरणीया; तस्मात् **कथञ्चित्** उक्तप्रकारद्वयेन **अप्रतीतस्य** सम्बन्धी **निषेधो नोपपद्यते**। न ह्यप्रतीते भूतले घटे वा, 'भूतले घटो नास्ती'ति प्रतिषेधो दृष्टः।

तदनेन 'विमतोऽसत्प्रतीतिमांस्तत्सम्बन्धिनिषेधकर्तृत्वात् तद्व्यवहर्तृत्वाद्वा सम्मतवदि'ति प्रमाणं सूचितं भवति। अवश्यं च प्रामाणिकं परीक्षकेणाभ्युपगन्तव्यम्।

मनस्यभ्युपगमो वाचि निषेध इति स्वक्रियाविरोधो वाऽनेन सूचित इति।

परि०— अत एवेति । असत्त्वविरहस्य निश्चितत्वादेव प्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्या शुक्तिरूप्यादिकं सदसद्विलक्षणमित्यर्थापत्तेः असत्त्वेनैवान्यथैवोपपत्तिरिति प्रत्युक्तमित्यर्थः ॥ **निषेधस्येति** । नासीन्नास्तीत्यादिनिषेधस्येत्यर्थः ॥ **निरुपाख्यत्वमिति** । निष्प्रतीतिकत्वमित्यर्थः ॥ **आद्य इति** । प्रतीतिस्वरूपनिषेधपक्षे । **द्वितीये** प्रतीतिगतधर्मनिषेधपक्षे इत्यर्थः ॥ **निविष्टतयेति** । प्रतियोग्यं प्रत्याधारतयेत्यर्थः । न ह्यप्रतीते भूतले घटे वेत्यत्र अप्रतीते घटे भूतले वेत्यर्थः । यद्वा प्रतीतिविषयत्वमित्यस्य यथान्यास एवार्थो ज्ञेयः ॥ **विमत इति** । पुमानिति योज्यम्।

सु०— एवमर्थापत्तिं निरस्योपमानं च निरस्यति न चेति।

अनु०— न चोपमा भवेदत्र

अत्र अनिर्वचनीयार्थसद्भावे, प्रमाणमिति शेषः। तस्याः सादृश्यादिनियतविषयत्वादीति भावः।

परि०— एवमर्थापत्तिमिति । अनिर्वचनीये वस्तुनीति योज्यम् । प्रकृतमीमांसातार्किकादिमतभेदेनाह सादृश्यादीति। आदिपदेन वाच्यत्वग्रहः।

सु०— अभावमपाकरोति प्रत्यक्षादिति।

अनु०— प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च।

वियदादौ शुक्तिरजतादौ वा प्रत्यक्षेणानुपलम्भेन वा सत्त्वासत्त्वयोरभावसिद्धावनिर्वचनीयार्थसिद्धिरिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम्; यतो वियदादौ **प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव** निश्चीयते, चशब्दाच्छुक्तिरजतादावसत्त्वं च निश्चीयत इति गृह्यते । प्रत्यक्षं विपरीतमनुपलम्भश्चासिद्ध इत्यर्थः।

परि०— अभावस्य प्रत्यक्षत्वानुपलब्धिलिङ्गकत्वमतभेदेनाह प्रत्यक्षेणानुपलम्भेन वेति।

सु०— एवमनुमानादीनां प्रत्येकं दूषणमभिधाय साधारणं दूषणमाह प्रत्यक्षादिति । प्रत्यक्षेण गगनादौ **सत्त्वमेव** शुक्तिरजतादौ त्वसत्त्वमेव निश्चीयते । 'सद्गगनम्', 'अस्ति मेऽज्ञानम्', 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'ति सर्वलोकसाक्षिणः साक्षात्कारिप्रत्ययस्य दुरपह्न-

वत्वात् । अतस्तदनिर्वाच्यतायामाशङ्क्यमानान्यनुमानादीनि प्रत्यक्षापहृतविषयाणीति 'नोभयं चेन्न सिद्धं तदि'ति युक्तम् ।

यद्वा 'जीवश्वरयोर्भेदो मिथ्या भेदत्वादि'त्याद्यनुमानस्य दूषणान्तरमाह **प्रत्यक्षादिति** । 'जीवेश्वरभेदस्यावधार्यत' इति शेषः । ततः प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वं जीवेश्वर-भेदमिथ्यात्वादिसाधकानुमानस्येति भावः ।

परि०— **सद्गगनमस्ति मेऽज्ञानमिति** साक्षिप्रत्यक्षोपन्यासः । तथा च गगनादिप्रपञ्चेऽविद्यायां शुक्तिरजतं वा नानिर्वाच्यत्वमभावप्रमाणात्सिद्ध्यतीति भावः । **अस्ति मे ज्ञानमिति** वा पदच्छेदः ॥ बाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चसत्त्वे प्रत्यक्षोपन्यासः **सद्गगनमस्ति मे ज्ञानमिति** । उत्तरवाक्यघटनाय योजनान्तरमाह **यद्वा जीवेश्वरयोरिति** । साध्या प्रसिद्ध्यादेः प्रागुक्तत्वात् अन्तरशब्दः ।

सु०— स्यादेतत् । ईश्वरस्तावन्न प्रत्यक्षसिद्धः, शास्त्रयोनित्वस्याभ्युपगतत्वात्; नापि सर्वे जीवाः, परात्मनां परात्मानं प्रति प्रत्यक्षत्वस्यानभ्युपगमात् । न चाप्रत्यक्षवस्तुभेदः प्रत्यक्षसिद्धो दूरे तत्सत्यत्वमित्यत आह **शास्त्रेति** ।

अनु०— शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मन ईयते ।

ईयते प्रत्यक्षेणेति शेषः । उक्तं तावन्नैक एव भेदोऽनेकत्र व्यासज्य वर्तते किन्त्वेक-प्रतियोगिकोऽपरधर्मिक इति; तत्प्रत्यक्षतायां च धर्मिण एव प्रत्यक्षतोपयुज्यते, प्रतियोगिन-स्त्ववगममात्रं, तथा लोके दर्शनात् । तत्रेश्वरस्यात्मान्तराणां चाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य भेदस्य प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि परमेश्वरप्रतियोगिकः स्वात्मधर्मिको भेदः प्रत्यक्षेण ज्ञातुं शक्यत एव, स्वात्मनः प्रत्यक्षत्वात्, परेशानस्य च शास्त्रेणावगतत्वात् । यस्तु शास्त्रेणेश्वरं न जानाति तेन मा विज्ञायि तत्प्रतियोगिकः **स्वात्मनो भेदः**, शास्त्राद्विदितेश्वरस्यैव प्रत्यक्षं ततः स्वात्मनो भेदे प्रमाणमुक्तमिति ।

परि०— परात्मनां स्वान्यजीवानाम् ॥ **उक्तं तावदिति** । वैशेषिकाधिकरणे 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यत' इत्यादिनेति भावः । येन धर्मि(द्वयस्यापि)प्रत्यक्षमावश्यकं स्यादिति योज्यम् ॥ **तथा लोक इति** । स्तम्भः पिशाचो नेत्यादौ दर्शनादित्यर्थः ।

सु०— 'तथाऽपि कथमनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वं, भेदग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य प्राबल्यानिरूपणादि'त्यत आह **अनुभूतीति** ।

अनु०— अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ।

अत्र **अनुभूति**शब्देन साक्षी गृह्यते । **उच्यते** अनुमीयते । परार्थानुमानप्रयोगस्य वचनात्मकत्वात् उच्यत इत्युक्तम्, अनुमानेनेत्यध्याहारो वा।

एतदुक्तं भवति। साक्षिप्रत्यक्षं खलु स्वात्मनः परमात्मभेदग्राहकमिष्टम्; तच्चानुमानतः प्रबलमेव, तत्स्वरूपप्रामाण्ययोर्धर्मिकोटिनिविष्टस्य जीवस्य च ग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतः तद्विरोधेन कारणेन जीवब्रह्मणोरेकत्वं नानुमातुं शक्यत इति।

अस्तु साक्षिप्रत्यक्षं अनुमानात्प्रबलं, तस्य ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्राहकत्वं तु कुतो निश्चितं, येनानुमानं बाधितविषयं स्यात् इत्यत आह **किञ्चिदिति**।

किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते।
सर्वज्ञो भगवान् विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः ॥

उपलक्षणमेतत्, 'अल्पज्ञोऽल्पशक्तिश्च' इत्यपि पूर्वार्धे ग्राह्यम्, तथा 'सर्वकर्ता निर्दुःख' इत्यपरार्धे। **अनुभूयते** स्वात्मेति शेषः। **श्रुतः** " 'यः सर्वज्ञः', 'पराऽस्य शक्तिः', 'स हि सर्वस्य कर्ता', 'निरनिष्ट', इत्यादौ" इति शेषः।

अयमभिसन्धिः। यो हि यमर्थमव(धि)गम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमध्यक्षीकरोति स तस्मात् तस्य भेदं प्रत्यक्षतः पश्यत्येवेति सर्वसाक्षिकम् । यद्यपि भेदः प्रत्यक्षसिद्धः तथाऽपि 'प्रतियोगिनो वैधर्म्य'दर्शनं प्रत्यक्षसाचिव्यमाचरतीति न दोषः, दृष्टं हि रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे शास्त्रीयलक्षणज्ञानस्य साचिव्यम्, तदिहापि शास्त्रावगतसार्वज्ञ्यादिमदीश्वरः पुरुषः स्वात्मानं तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वादिधर्मवन्तं साक्षिणाऽनुभवंस्ततः स्वात्मनो भेदं कथं नाध्यक्षीकुर्यादिति।

अस्त्वेकस्य जीवस्येश्वराद्भेदः साक्षिसिद्धः । तथाऽपि तं विहायान्यत्रेश्वरभेदानुमाने न प्रत्यक्षबाध इत्यत उक्तं **सर्वैरेवेति** । एकप्रत्यक्षबाधाभावेऽपि तत्तत्प्रत्यक्षबाधो दुष्परिहर इति भावः।

परि०— भेदग्राहकत्वे विवदमानं प्रति भेदग्राहकोपन्यासो विमत इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । प्रतियोगिन इति पञ्चमी ॥ **साचिव्यमिति** । सहायत्वमित्यर्थः।

सु०— 'ननु जीवं पक्षीकृत्येश्वराभेदसाधने भवेदयं प्रत्यक्षविरोधः, न चैवमनुमीयते, किन्त्वीश्वरं पक्षीकृत्य जीवाभेद' इत्यत आह **अनुभूताद्धीति**।

अनु०— अनुभूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम्।

वत्वात्। अतस्तदनिर्वाच्यतायामाशङ्क्यमानान्यनुमानादीनि प्रत्यक्षापहृतविषयाणीति 'नोभयं चेन्न सिद्धं तदि'ति युक्तम्।

यद्वा 'जीवश्वरयोर्भेदो मिथ्या भेदत्वादि'त्याद्यनुमानस्य दूषणान्तरमाह **प्रत्यक्षादिति**। 'जीवेश्वरभेदस्यावधार्यत' इति शेषः। ततः प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वं जीवेश्वर-भेदमिथ्यात्वादिसाधकानुमानस्येति भावः।

परि०— **सद्गगनमस्ति मेऽज्ञानमिति** साक्षिप्रत्यक्षोपन्यासः। तथा च गगनादिप्रपञ्चेऽविद्यायां शुक्तिरजते वा नानिर्वाच्यत्वमभावप्रमाणात्सिद्ध्यतीति भावः। **अस्ति मे ज्ञानमिति वा** पदच्छेदः॥ बाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चसत्त्वे प्रत्यक्षोपन्यासः **सद्गगनमस्ति मे ज्ञानमिति**। उत्तरवाक्यघटनाय योजनान्तरमाह **यद्वा जीवेश्वरयोरिति**। साध्या प्रसिद्ध्यादेः प्रागुक्तत्वात् अन्तरशब्दः।

सु०— स्यादेतत्। ईश्वरस्तावन्न प्रत्यक्षसिद्धः, शास्त्रयोनित्वस्याभ्युपगतत्वात्; नापि सर्वे जीवाः, परात्मनां परात्मानं प्रति प्रत्यक्षत्वस्यानभ्युपगमात्। न चाप्रत्यक्षवस्तुभेदः प्रत्यक्षसिद्धो दूरे तत्सत्यत्वमित्यत आह **शास्त्रेति**।

अनु०— शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मन ईयते।

ईयते प्रत्यक्षेणेति शेषः। उक्तं तावन्नैक एव भेदोऽनेकत्र व्यासज्य वर्तते किन्त्वेक-प्रतियोगिकोऽपरधर्मिक इति; तत्प्रत्यक्षतायां च धर्मिण एव प्रत्यक्षतोपयुज्यते, प्रतियोगिन-स्त्ववगममात्रं, तथा लोके दर्शनात्। तत्रेश्वरस्यात्मान्तराणां चाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य भेदस्य प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि परमेश्वरप्रतियोगिकः स्वात्मधर्मिको भेदः प्रत्यक्षेण ज्ञातुं शक्यत एव, स्वात्मनः प्रत्यक्षत्वात्, परेशानस्य च शास्त्रेणावगतत्वात्। यस्तु शास्त्रेणेश्वरं न जानाति तेन मा विज्ञायि तत्प्रतियोगिकः **स्वात्मनो भेदः,** शास्त्राद्विदितेश्वरस्यैव प्रत्यक्षं ततः स्वात्मनो भेदे प्रमाणमुक्तमिति।

परि०— **परात्मनां** स्वान्यजीवानाम्॥ **उक्तं तावदिति**। वैशेषिकाधिकरणे 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक्। अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यत' इत्यादिनेति भावः। येन धर्मि(द्वयस्यापि)प्रत्यक्षमावश्यकं स्यादिति योज्यम्॥ **तथा लोक इति**। स्तम्भः पिशाचो नेत्यादौ दर्शनादित्यर्थः।

सु०— 'तथाऽपि कथमनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वं, भेदग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य प्राबल्यानिरूपणादि'त्यत आह **अनुभूतीति**।

अनु०— अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते।

अत्र **अनुभूति**शब्देन साक्षी गृह्यते । **उच्यते** अनुमीयते । परार्थानुमानप्रयोगस्य वचनात्मकत्वात् उच्यत इत्युक्तम्, अनुमानेनेत्यध्याहारो वा।

एतदुक्तं भवति। साक्षिप्रत्यक्षं खलु स्वात्मनः परमात्मभेदग्राहकमिष्टम्; तच्चानुमानतः प्रबलमेव, तत्स्वरूपप्रामाण्ययोर्धर्मिकोटिनिविष्टस्य जीवस्य च ग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतः तद्विरोधेन कारणेन जीवब्रह्मणोरेकत्वं नानुमातुं शक्यत इति।

अस्तु साक्षिप्रत्यक्षं अनुमानात्प्रबलं, तस्य ईश्वरात्स्वात्मनो भेदग्राहकत्वं तु कुतो निश्चितं, येनानुमानं बाधितविषयं स्यात् इत्यत आह **किञ्चिदिति**।

किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते।
सर्वज्ञो भगवान् विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः ।।

उपलक्षणमेतत्, 'अल्पज्ञोऽल्पशक्तिश्चे'त्यपि पूर्वार्धे ग्राह्यम्, तथा 'सर्वकर्ता निर्दुःख' इत्यपरार्धे। **अनुभूयते** स्वात्मेति शेषः। **श्रुतः** '' 'यः सर्वज्ञः', 'पराऽस्य शक्तिः', 'स हि सर्वस्य कर्ता', 'निरनिष्ट', इत्यादौ'' इति शेषः।

अयमभिसन्धिः। यो हि यमर्थमव(धि)गम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमध्यक्षीकरोति स तस्मात् तस्य भेदं प्रत्यक्षतः पश्यत्येवेति सर्वसाक्षिकम्। यद्यपि भेदः प्रत्यक्षसिद्धः तथाऽपि 'प्रतियोगिनो वैधर्म्य'दर्शनं प्रत्यक्षसाचिव्यमाचरतीति न दोषः, दृष्टं हि रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे शास्त्रीयलक्षणज्ञानस्य साचिव्यम्, तदिहापि शास्त्रावगतसार्वज्ञादिमदीश्वरः पुरुषः स्वात्मानं तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वादिधर्मवन्तं साक्षिणाऽनुभवंस्ततः स्वात्मनो भेदं कथं नाध्यक्षीकुर्यादिति।

अस्त्वेकस्य जीवस्येश्वराद्भेदः साक्षिसिद्धः। तथाऽपि तं विहायान्यत्रेश्वरभेदानुमाने न प्रत्यक्षबाध इत्यत उक्तं **सर्वैरेवेति**। एकप्रत्यक्षबाधाभावेऽपि तत्तत्प्रत्यक्षबाधो दुष्परिहर इति भावः।

परि०— भेदग्राहकत्वे विवदमानं प्रति भेदग्राहकोपन्यासो विमत इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति**। प्रतियोगिन इति पञ्चमी ॥ **साचिव्यमिति**। सहायत्वमित्यर्थः।

सु०— 'ननु जीवं पक्षीकृत्येश्वराभेदसाधने भवेदयं प्रत्यक्षविरोधः, न चैवमनुमीयते, किन्त्वीश्वरं पक्षीकृत्य जीवाभेद' इत्यत आह **अनुभूताद्धीति**।

अनु०— अनुभूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम्।

ईश्वरं पक्षीकुर्वता हि तत्सिद्धिरवश्यं वक्तव्या । न च प्रत्यक्षादिना स सिद्ध्यतीति श्रुतिरेव तद्ग्राहिका ग्राह्या । एषा (हि) च धर्मिप्रमाणभूता 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिका **श्रुतिः अमुम्** ईश्वरम् अल्पज्ञत्वादिना **अनुभूतात्** जीवात् **भेदेन वदति** । तस्मात् प्रत्यक्षबाधाभावेऽप्युपजीव्यश्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टता दुष्परिहरैव । सदावगताल्पज्ञत्वादिमज्जीवस्वरूपं प्रति सार्वज्ञादिमदीश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः ततस्तं भिन्नमेव प्रतिपादयति, अनुभवस्यापलपितुमशक्यत्वात् ।

अनेनैवोभयपक्षीकारोऽपि परास्तः, उपजीव्यप्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वादिति ।

परि०— उभयेति । जीवेश्वरावभिन्नावित्यपि प्रयोगोऽपास्त इत्यर्थः । 'अनेनैवे'त्युक्तं व्यनक्ति उपजीव्येति । एतत् प्रत्यक्षत्वश्रुत्योर्विशेषणम् ।

सु०— एवमनुमानं निराकृत्येदानीं 'तद्योऽहमि'त्यादिश्रुतिं निराकरोति **उपजीव्येति** ।

अनु०— उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् ॥

तुशब्दो विशेषार्थः; दुष्टं ह्यनुमानमप्रमा(णमेव भ)णं भवति, श्रुतेस्तु प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रमिति । **ऐक्यं** जीवेश्वरयोः ।

श्रुत्या हि यदि जीवमनूद्य तस्येश्वरैक्यं बोध्यते तदा जीवग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्, तच्च भेदग्राहकमित्युक्तम्, इत्युपजीव्यविरोधः । यदि चेश्वरानुवादेन तस्य जीवाभेदो विधीयते तदा यः सर्वज्ञ इत्यादिकं श्रुत्यन्तरमेवोपजीव्यं भवेत्, तच्च भेदग्राहकमित्युक्तत्वात्, उपजीव्यविरोध एव । यदि चोभयानुवादेनाभेदमात्रबोध्यं तदोभयमुपजीव्यम्, इत्युपजीव्यप्रमाणविरोधः स्फुट एव ।

यद्यप्येतत्सर्वं प्रथमसूत्र एवोक्तम् । तथाऽपि प्रपञ्चनार्थं पुनरारभ्यत इत्यदोषः ।

परि०— **प्रथमसूत्र एवेति** । जिज्ञासासूत्र एव 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चने'त्यादिनेति भावः ।

सु०— ननूपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यत इत्यत्र किं नियामकम्, येन प्रत्यक्षागमविरोधादनुमानागमयोरप्रामाण्यमुक्तम् । उच्यते । इह हि भेदाभेदविषययोरुपजीव्योपजीवकयोरुभयोरपि प्रामाण्यमेव वाऽप्रामाण्यमेव वा, एकस्य प्रामाण्यमपरस्याप्रामाण्यं वा, तत्राप्युपजीवकस्य प्रामाण्यमुपजीव्यस्याप्रामाण्यं वा, उपजीव्यस्य प्रामाण्यमुपजीवकस्या-

प्रामाण्यमिति पक्षाः सम्भवन्ति। तत्र 'न तावत्प्रथमः; विरुद्धयोः प्रामाण्यानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः, भ्रान्तिबाधव्यवस्थाऽभावप्रसङ्गाच्च। न च भेदाभेदाभ्यामुपपत्तिः, निराकरिष्यमाणत्वात्, असार्वत्रिकत्वाच्च। न चानैकान्तवादेन निस्तारः, द्वयोरपि सावधारणत्वासम्भवात्॥ नापि द्वितीयः वस्तुनो निस्स्वभावत्वापत्तेः। न चानिर्वाच्यतास्वीकारेण निर्वाहः। ब्रह्मण्यपि सम्भवादि'ति पक्षद्वयम् अतिस्फुटदोषत्वात् अनिराकृत्य तृतीयं दूषयति **अप्रामाण्यमिति**।

अनु०— **अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति।**
स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेत्॥

भेदवाचकस्य आगमस्येत्युपलक्षणम्, 'भेदग्राहिणः प्रत्यक्षस्ये'त्यपि द्रष्टव्यम्। एवं तदा **स एव** इत्यत्रापि व्याख्यातव्यम्। **धर्मिणः** जीवस्येश्वरस्य च। 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः। **कथं** 'बोध्य' इति शेषः।

इदमुक्तं भवति। यद्यज्ञानादिविशिष्टस्य जीवस्य सार्वज्ञादिविशिष्टस्य परमात्मनो ग्राहकं प्रत्यक्षमागमवाक्यं वाऽप्रमाणं स्यात् तदा जीवेश्वरयोरसिद्धौ तत्त्वमस्याद्यागमैरनुमानैश्च तदभेदबोधनं न स्यात्, निर्विषयत्वात्; तथा च कस्य विरोधात् प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यं स्यात्। ज्ञापकश्चायमर्थो न कारकः। अखण्डार्थबोधनमपि लौकिकवाक्यन्यायमनुसृत्य पश्चाल्लक्षणया परेणाभ्युपगतम्, न पुनरेवमेव, अलौकिकप्रकारस्य बोधानङ्गत्वात्। तस्मादुपजीवकविरोधेनोपजीव्यस्याप्रामाण्यायोगात् परिशेषतश्चतुर्थप्रकार एव च सिद्ध्यतीति।

परि०— **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। 'अत एव चोपमे'त्येतद्व्याख्यावसरे 'न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते' इत्यादाविति योज्यम्। तथा च भेदाभेदग्रहणे शास्त्रद्वयप्रामाण्यं नोपेतुं शक्यमित्यर्थः। **असार्वत्रिकत्वाच्चेति**। उपजीव्योपजीवकभावस्थले सर्वत्र भेदाभेदोपग(देरपग)मेन द्वयोरुपजीव्योपजीवकयोः प्रामाण्याङ्गीकारस्यासम्भवादित्यर्थः॥ **अनेकान्तवादेनेति**। सर्वत्रोपजीव्योपजीवकमानद्वया(र्थात्मकत्वेने)र्थवत्त्वेनेत्यर्थः॥ उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधस्येति योज्यम्। **न चानिर्वाच्यतेति**। उपजीव्योपजीवकयोरपि अमानत्वे तदुभयबोध्यार्थद्वयवैलक्षण्यलाभाद्वस्तुनः तस्यैवानिर्वचनीयत्वशब्दितत्वादिति भावः॥ **ब्रह्मण्यपीति**। उपजीव्योपजीवकभावापन्नविरुद्धमानद्वयस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात् तत्र द्वयोरमानत्वे ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वापत्तेरिति भावः। **यदेति** श्रवणाल्लब्धस्य तदेत्यस्यानुवादः॥ **एवं तदा स एवेत्यत्रापीति**। स एको भेदसाक्षात्कारो वा भेदवाचको वेति व्याख्येयमित्यर्थः। स एव धर्मिग्राहीत्युक्तस्य हेतुत्वं व्यक्तीकुर्वन्नभिप्रायमाह **इदमुक्तमिति**। तृतीयपाद-

तात्पर्यम् **तदा जीवेश्वरयोरसिद्धाविति**। ननु 'तदभेदः कथं भवेदि'त्यस्य तदभेदः कथं बोध्यत इति कुतो व्याख्या-यते यथान्यास एवास्त्वित्यत आह **ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति**। 'भेदवाचकस्ये'ति 'धर्मिणो ग्राही'त्याभ्यां शब्दाभ्यामुक्तो यः धर्मिग्राहिप्रत्यक्षादिरूपोऽर्थः स भेदादेर्ज्ञापक एव न तु कुलालादिरिवोत्पादकः। अतस्तदप्रामाण्यं निर्विषयत्वादभेदबोधनमागमादिना न स्यादित्येवं व्याख्येयम्। न तु तदप्रामाण्ये निराश्रयत्वादभेदो न स्यादिति। तस्मादभेदपदमभेदबोधनपर्यन्तं व्याख्यातमित्यर्थ इत्येके। अयं धर्मिरूपोऽर्थो ज्ञापक एवाभेदादेर्न तु कारक इत्यर्थ इत्यन्ये। अध्याहृतहेत्वर्थकेतिशब्दान्तेन तृतीयपादेनोक्तोऽयमर्थः। ज्ञप्तावेव हेतुर्न कृताविति स एव धर्मिग्राहीति हेतोरभेदबोधनं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यादिभिः कथमेवं स्यादिति व्याख्या कार्येत्यर्थ इत्यपरे। वस्तुतस्तु धर्मि-ग्राहिणोऽप्रामाण्ये धर्मिण एवाभावान्निराश्रयोऽभेदः कथमेवं भवेदित्येवं व्याख्यायतामित्यत आह **ज्ञापकश्चेति**। न हि धर्मिग्राहिणोऽप्रामाण्ये धर्मिस्वरूपानिष्पत्तिर्भवति। तस्य धर्मिस्वरूपानिष्पादकत्वात्। किन्तु धर्मिग्राहकत्वात् तदनध्यवसाय एव। धर्मिणोऽनध्यवसाये च तदभेदबोधनं वाक्यादिना कथमेव भवेदिति व्याकर्तव्यं इत्यर्थ इति भावः। यद्वा वृश्चिककर्कटादेः उपजीव्यस्योपमर्देऽप्युपजीवकस्य तदपत्यस्योत्थानं दृष्टमित्यत आह **ज्ञापकश्चेति**। अयमर्थः। उपजीव्यरूपोऽर्थः। येन वृश्चिकादिवदुपजीवकेन बाध्येतेति भावः। ननु 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिकं लक्षणया चिन्मात्रपरं सदभेदबोधकमित्यतो विरोध एव नास्तीत्यत आह **अखण्डार्थ इति**। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ मुख्यार्थ-धीपूर्वकत्वदर्शनात्। लक्षणायास्तद्रीत्या पूर्वं सार्वज्ञादिप्रतीतेरावश्यकत्वेन भेदस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वादिति भावः॥ **अलौकिकेति**। आदावेव लाक्षणिकबोधप्रकारस्येत्यर्थः।

सु०— भवेदेवोपजीवकादुपजीव्यं बलवत् तद्विरोधे च उपजीवकस्य अप्रामाण्यम्, किन्नाम अस्ति तत्र विशेषः; अनेकप्रकारो ह्युपजीव्योपजीवकभावः; क्वचिद्धर्मिग्राहक(तयेति)-त्वेन, क्वचित्साध्यग्राहकतया, क्वचित्तद्ग्रहणोपयुक्ततया, क्वापि स्वरूपग्रहणेन, कुत्रचित्प्रामा-ण्योपपादनेन, क्वचिद्व्याप्त्याद्यङ्गप्रतिपादकत्वेनेति। तत्र सर्वत्रोपजीव्यविरुद्धमुपजीवकं बाध्यत एव, आश्रयादिहीनस्योत्थानविरहापत्तेः। यत्र पुनः प्रतिषेधकस्योपजीवकस्य प्रतिषेध्यसम-र्पकमुपजीव्यं भवति, तदा नायं न्यायः; तत्र चोपजीवकेनैवोपजीव्यस्य बाधः, निषेधार्थमेव तेन तदुपजीवनात्; दृष्टं हीदं रजतमिति ज्ञानस्य नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध्यत्वम्।

तदिहापि यदुक्तम् 'अभेदप्रमाणयोरनुमानागमयोरुपजीव्याभ्यां प्रत्यक्षागमाभ्यां विरोधा-दप्रामाण्यमि'ति तदयुक्तम्, प्रत्यक्षागमयोरनुमानागमौ प्रति निषेध्यसमर्पकतयोपजीव्यत्वात्। भेदनिषेधो हि न तत्प्राप्तिं विना सम्भवति, तेनात्रोपजीवकविरोधिनोरुपजीव्ययोः प्रत्यक्षा-गमयोरेवाप्रामाण्यमुचितम्, इत्यतो 'यः सर्वज्ञ' इत्यादेरागमस्य तावदप्रामाण्यमपाकरोति अप्रामाण्यमिति।

भेदवाचकस्य भेदकसार्वज्ञादिविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकस्यागमस्य।

एतदुक्तं भवति। समुत्थानवता खल्वनुमानेनागमेन वा विरोधिना 'यः सर्वज्ञ' इत्याद्यागमस्याप्रामाण्यमेष्टव्यम्। अस्याप्रामाण्ये त्वनुमानादेरुत्थानमेव दुर्लभम्, दूरे तद्बाधनम्, परमात्मलक्षणस्य धर्मिणस्तदेकगम्यत्वात्। निराश्रयस्यानुमानादेः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति।

नन्वेवं तर्हि 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानविरोधेन 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्याप्रामाण्यं न स्यात्। न न स्यात्। न हि 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानं रजतताविशिष्टं वस्तु धर्मीकृत्योत्पद्यते किन्तु स्वरूपमात्रम्। सर्वमपि हि, ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्ययः। ('धर्मिण्यभ्रान्तमखिलं ज्ञानमिच्छन्ति वादिनः। विपर्ययं प्रकारे तु वदन्ति रजतादिके' इति सायनशिक्षाभाष्ये वार्तिकसारवचनम्। अत्रापि तृतीयाध्याये चतुर्थपादे 'तथाऽन्येप्याहुः सर्वं ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्यय इति।)। तदत्रापि 'इदं रजतमि'ति ज्ञानमिदमंशे प्रमाणमिति तत्सिद्धमिदमाकारमाश्रित्य प्रवृत्तेन बाधकप्रत्ययेन विरोधात्, रजतांशे पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यं युज्यत एव।

परि०— शङ्कते भवेदेवेति। धर्मिग्राहकतयेति। यथा घटो विभुः द्रव्यत्वादित्यनुमानं प्रति घटग्राहिप्रत्यक्षम्। परमाणुरवयवी द्रव्यत्वादित्यत्रानुमानम्। अग्निहोत्रं न सुखहेतुः क्रियात्वादित्यत्रागम इत्यादि ज्ञेयम्॥ साध्येति। पृथिवी उष्णस्पर्शवती द्रव्यत्वात् तेजोवदित्यत्र प्रत्यक्षम्। तूलपिण्डं गुरुः पार्थिवत्वात् घटवदित्यत्र अनुमानम्। ब्रह्महिंसा धर्मः हिंसात्वात् अग्नीषोमीयपशुहिंसावदित्यत्र धर्मपदार्थबोधक आगम इत्यादि ज्ञेयम्॥ तद्ग्रहणेति। धर्मिग्रहणोपयुक्ततया साध्यग्रहणोपयुक्ततयोपजीव्यमित्यर्थः। यथा परमाण्वादिग्रहणोपयुक्तं द्व्यणुकादिसाधकं गुरुत्वग्रहणोपयुक्तानुमानोपयुक्ततया व्याप्त्यादिग्रहणमित्यादि बोध्यम्॥ स्वरूपेति। शब्दादिस्वरूपग्राहकं श्रवणादिप्रत्यक्षं शब्दादेरुपजीव्यम्॥ प्रामाण्येति। दूरे जलादिज्ञा(नेप्रा)नादेः प्रामाण्योपपादनेन युक्त्याद्यनुसन्धानरूपपरीक्षोपजीव्येत्यादि ज्ञेयम्॥ व्याप्त्याद्यङ्गेति। पर्वतोऽग्निमानित्यादौ प्रत्यक्षादिकं ज्ञेयम्॥ आगमस्य तावदिति। प्रत्यक्षस्य तु। 'न तु दुःखानुभवः क्वापी'त्यादौ निराकरिष्यत इति तावच्छब्दः। अस्फुटत्वादभिप्रायमाह एतदुक्तमिति। अप्रामाण्यं न स्यादिति कृतचोद्यस्योत्तरमाह न न स्यादिति। 'अप्रामाण्यं न स्यादि'त्येतन्न स्यादित्यर्थः। उपपादयति न हीत्यादिना युज्यत इत्यन्तेन।

सु०— 'नन्वनेनैव न्यायेनाभेदानुमानागमविरोधेन यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यं शक्योपपादनम्। इयमपि श्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपमात्रे प्रमाणमिति तन्मात्रमुपजीव्यानुमानागमाभ्यां सार्वज्ञादिभेदकधर्मवैशिष्ट्यांशेऽप्रमाणीकरिष्यते; तथा च यद्धर्मिग्राहकं न तद्विरोधोऽनुमानादेः, यच्च विरोधि न तद्धर्मिप्रमाणमि'त्यत आह यदिति।

अनु०— यत्स्वरूपग्रहे मानं तद्धर्मे न कथं भवेत्।

यत् श्रुतिवाक्यं **ब्रह्मस्वरूपग्रहणार्थं मानम्** अङ्गीक्रियते, **तद्धर्मे** सार्वज्ञादिधर्मवैशिष्ट्याकारे **कथं न मानं भवेत्।**

अयमभिसन्धिः। शुक्तिरजतादिज्ञानं हीदमंशे प्रमाणं रजतवैशिष्ट्यांशे त्वप्रमाणमिति युक्तम्, वैशिष्ट्यांशस्य बाधकप्रमाणविरुद्धत्वात्, इदमाकारस्योत्तरत्राप्यनुवृत्तेः, 'इदं न रजतम्' इति बाधकज्ञानमुत्पद्यते न पुनः 'नेदं, न रजतं चे'ति। न चायमत्र न्यायः, स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधकाभावात्; न चाभेदानुमानागमौ बाधकौ, अन्योन्याश्रयत्वात्, बाधितत्वेन श्रुतेरप्रामाण्ये सत्युपजीव्यविरोधरहितस्यानुमानादेर्बाधकत्वं, सति च तस्मिंस्तद्विरोधिन्याः श्रुतेरप्रामाण्यमिति।

कथं चानुमानादेः श्रुतिबाधकत्वम्। न तावद्विरोधित्वमात्रेण, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्; नापि विरोध्युत्तरज्ञानत्वेन, शुक्तिरियमिति ज्ञानानन्तरं रजतमिदमिति ज्ञानस्य दर्शनात्; अनुत्तरविरोधिज्ञानं बाधकमिदं तु सोत्तरमित्यपि न, कदाचिदनुत्तरस्यापि रजतज्ञानस्य सम्भवात्; किन्तु यावच्छक्ति परीक्षितमुत्तरं विरोध्यपरीक्षितस्य पूर्वस्य बाधकं भवति। न चैवमत्रास्तीति।

परि०— 'अनैनैव न्यायेने'त्यादिना कृतचोद्यस्य नेदं वाक्यं परिहारक्षममित्यतो भावमाह अयमभिसन्धिरिति। अनुत्तरविरोधिज्ञानमित्यत्र बहुव्रीहिः॥ अनुत्तरस्यापीति। असञ्जातबाधस्थल इति भावः॥ न चैवमत्रास्तीति। भेदाभेदस्थल इत्यर्थः॥

सु०— न केवलं बाधकाभावसाम्यादयं विभागो न युक्तः किं तर्हीत्यत आह **एकेति।**

अनु०— एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति।
न चेदेकं प्रमाणं तद्द्वयमप्यत्र नो भवेत्॥

एकविधमेवेदं 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिजनितं विज्ञानं, न पुनः 'शुक्तिरजतादिज्ञानमिव स्वरूपमात्रे प्रमाणं, विशिष्टाकारे त्वप्रमाणमि'त्यनेकविधम्; इत्येवं परीक्षासहकृतसाक्षिरूप**विज्ञप्त्या**ऽपीदं ज्ञानद्वयं धर्मधर्मिद्वयगर्भं विशिष्टाकारं प्रत्यपि **मानं** भवत्येव। वक्ष्यते चायमर्थः प्रपञ्चेन।

यद्वा द्वयं प्रतीतिद्वयं स्वरूपवद्धर्मेऽपीति योज्यम्।

परि०— अयं विभाग इति। धर्म्यंशे प्रमाणं धर्मांशे त्वप्रमाणमित्ययं विभाग इत्यर्थः। धर्म्यंशे मानं चेद्धर्मांशेऽपि मानं कुत इत्यत आह वक्ष्यते चेति। न चेदेकमित्युत्तरवाक्य इति भावः।

सु०— अथवा 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमात्रे प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु सार्वज्ञादिविशिष्टाकार इति वदतः कोऽभिप्रायः; किं शुक्तिरजतादिज्ञानमिवैकमेवेदं ज्ञानं विषयभेदेन प्रमाणमप्रमाणं चेति; किंवा ज्ञानद्वयमेतत्, तत्रैकं प्रमाणमपरं चाप्रमाणमिति।

आद्यं दूषयति **यदिति**। पूर्व एवाभिप्रायः।

द्वितीयं निराकरोति **एकेति**। एकमेवेदं विज्ञानमिति साक्षिविज्ञप्त्या नानेकत्वं कल्प्यमिति शेषः। अन्यथा स्तम्भोऽयमित्यादावपि ज्ञानद्वयकल्पनापत्तिः। तथा च सामानाधिकरण्यं न केनापि ज्ञायेत।

परि०— सामानाधिकरण्यमिति। इदन्त्वस्य स्तम्भादिनेति वा घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वादेर्द्रव्यत्वादिनेति वाऽर्थः।

सु०— अस्तु वेदं ज्ञानद्वयं, तथापि नैकस्याप्रामाण्यं वक्तुं शक्यते, स्वरूपज्ञानस्येव धर्मज्ञानस्याप्यबाधितत्वादित्याह **द्वयमिति**। ज्ञानद्वयमपीत्यर्थः। धर्मज्ञानमपीति (च) वक्तव्ये 'द्वयमि'ति वचनं न्यायसाम्यसूचनार्थम्।

परि०— न्यायसाम्येति। बाधाभावरूपन्यायसाम्येत्यर्थः।

सु०— एवं बाधाभावपरीक्षितत्वसाम्येऽपि श्रौतमेकं ज्ञानद्वयं वाऽङ्गीकृत्यांशतः प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतोऽतिप्रसङ्गमाह **न चेदिति**। तत् श्रौतं ज्ञानं, **द्वयं** विशिष्टाकारं प्रति, **प्रमाणं न चेत्**, तदा **अत्र** विषये **एकं** स्वरूपांशं प्रति **अपि प्रमाणं न भवेत्**, अविशेषात्। तथा च पुनरनाश्रययोरनुमानागमयोरनुत्थानमेव।

यद्वा **तत्** विज्ञानम् **अत्र** विषये **एकं** विशिष्टाकारं प्रति **प्रमाणं न चेत्** तदा **द्वयं** प्रति **अपि नो भवेत्**, विशिष्टाकारवत् स्वरूपेऽपि प्रमाणं न भवेत्, अविशेषादिति यावत्।

ज्ञानद्वयाङ्गीकारवादे तु **अत्र** ज्ञानद्वये **तत्** विशिष्टविषयं ज्ञानं **प्रमाणं न चेत्** तर्हि ज्ञान**द्वयमपि प्रमाणं न भवेत्**, विशिष्टज्ञानमिव स्वरूपज्ञानमप्यप्रमाणं स्यादविशेषादिति।

"एवमभेदानुमानागमौ प्रति 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्निषिध्यसमर्पकत्वेनोपजीव्यत्वं प्रत्युक्तम्। तथाऽपि नानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधोऽस्ति, यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपमात्राश्रयणेन प्रवृत्तत्वात्। न हि सार्वज्ञादिविशिष्टाकारमवलम्ब्य अनुमानादिना प्रवर्तितव्यमित्यत्र नियामकमस्ति। ततो विरुद्धाकारस्यानुपयोगितया अनुपजीवनादुपजीव्यस्य

च स्वरूपमात्रस्याविरोधित्वान्नोपजीव्यप्रमाणविरोधोऽनुमानादेः, प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यादि"त्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति **धर्मीति**।

अनु०— **धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य दूषणम्।**

तुशब्दो विशेषार्थः, प्रमाणमात्रविरोधाद्व्यवच्छिनत्ति। धर्मिग्राहिण्या श्रुत्या विरोधः। मानस्य अभेदप्रमाणस्यानुमानागमरूपस्य।

अयमाशयः। 'परमाणवः सावयवा' इत्यादेरनुमानस्य वाक्यस्य च कथमुपजीव्यविरोधः इति वक्तव्यम्। परमाणुग्राहकेण प्रमाणेन निरवयवतयैव तेषां सिद्धत्वादिति चेन्न, तत्रापि परमाणुत्वस्यानुपयोगिनोऽनुपजीव्यत्वं किन्तु स्वरूपमात्रस्येति वक्तुं शक्यत्वात्। नैवं युक्तम्, निरवयवत्वादिना विना परमाणोर्धर्मीकरणासम्भवात्। स्वरूपमात्रधर्मीकरणे सिद्धार्थतापत्तिरिति चेत्, समं प्रकृतेऽपि। न हि ब्रह्मापि सार्वज्ञादिना विना शक्यं धर्मीकर्तुम्, स्वरूपमात्रधर्मीकरणे सिद्धसाधनात्। आरोपितेन सार्वज्ञादिना व्यावृत्तस्य धर्मीकरणे को दोषः, 'योऽयं स्थाणुः स पुरुष' इतिवदिति चेन्न, आरोपितेन निरवयवत्वादिना व्यावृत्तस्य तत्रापि धर्मीकरणसम्भवात्। निरवयवत्वादिग्राहकं प्रमाणतयाऽवधृतम्, नारोपितं इति चेत्; तुल्यमत्रापि, श्रुतेरपि प्रामाण्यनिश्चयात्। तदेवं प्रमाणसिद्धेन निरवयवत्वादिना विशिष्टस्यैव यथा धर्मीकरणं तथाऽत्रापि सार्वज्ञादिना पारमार्थिकेनैव विशिष्टस्यैव धर्मीकरणमित्यतो धर्मिग्राहिविरोधो दुष्परिहर इति।

परि०— धर्मांशे तात्पर्याभावमभिप्रेत्याह **प्रमाणविरोधस्तु कथञ्चित्स्यादिति** ॥ योऽयं स्थाणुरिति। स्थाणुत्वेनावगतः स पुरुष इत्यर्थः।

सु०— "स्यादेतत्। यथा खल्वभेदप्रमाणयोरनुमानागमयोरुपजीव्यविरोधान्नाभेदसाधकत्वं तथोदाहृताया 'भिन्नोऽचिन्त्य' इत्यादिभेदश्रुतेरप्युपजीव्यविरोधान्न भेदसाधकत्वं सम्भवति। 'तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधो हि भेदो नाम, न चाप्राप्ते तादात्म्ये तत्प्रतिषेधबोधनं युक्तमि'त्यभेदप्रापकं प्रमाणमुपजीव्य प्रवृत्ता भेदश्रुतिः कथं नोपजीव्यविरुद्धा ॥ किञ्च निर्भेदं स्वरूपमाश्रित्य तस्य भेदो बोधनीयः, तथा च कथं नोपजीव्यविरोधः। यथोक्तम् 'अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा। तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात्' " इत्यत आह **नेति**।

अनु०—— नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ।

हिशब्दो युक्तिसूचकः, अभेद इति तद्ग्राहकम् । अत्र क्वचिदिति । धर्मित्वादावित्यर्थः ।

तदयमर्थः । भेदश्रुतेर्हि न धर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजीवकत्वं तावत्, जीवेश्वरस्वरूपस्यैव धर्मित्वात्; नापि स्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेन, प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः; अतो निषेध्यप्रापकतयैवेति वक्तव्यम् । न च तद्विरोधोऽप्रामाण्यमावहति, निषेधशास्त्रापलापप्रसङ्गात् । न च प्रमाणप्राप्तस्यायं प्रतिषेधः, किन्तु तत्त्वमस्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तस्यैव ॥ यदपि 'निर्भेदं स्वरूपमादाय भेदो बोद्धव्य' इति, तत्रापि न ययोर्भेदो बोधनीयः तयोरभेद आश्रयणीयः, किन्तु स्वगताभेदं वस्तु धर्मितयोपादाय तस्यान्यतो भेदो बोध्यते ॥ अतो जीवेशभेदश्रुतेस्तदभेदोपजीवनाभावादनपेक्षत्वलक्षणाद्बलाद्युक्तं भेदसाधकत्वमिति शेषः ।

परि०—— प्राप्तिसम्पादकत्वेनोपजीव्यत्वं न प्राबल्यबीजमित्यतो धर्मिग्राहकतयापि तदाह **किञ्च निर्भेदं स्वरूपमाश्रित्येति । निर्भेदं** भेदहीनम् । अन्यथा आत्माश्रयापत्तेरिति भावः । आद्यपक्षे सम्मतिः । **यथोक्तमिति ।** खण्डनकृतोक्तमित्यर्थः । अभेदमविषयीकुर्वन्ती प्रतीतिर्भेदं विषयीकर्तुं न समर्था । तादात्म्यरूपाभेदनिषेधरूपत्वात् भेदस्य । तथा च भेदबुद्धेरभेदभेदोभयविषयकत्वे सति । आद्ये अभेदविषये प्रमा भवति । (अन्त्ये) अभेदविषये तु न प्रमा । कुतः ? स्वापेक्ष्यवैशसात्स्वापेक्ष्येण स्वोपजीव्येन विरोधादित्यर्थः ॥ **जीवेश्वरस्वरूपस्यैवेति ।** तयोश्च अल्पज्ञत्वादिग्राहकसाक्षिणा 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुत्या च सिद्धेरिति भावः ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति ।** श्रावणादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । हिशब्दः युक्तिसूचक इत्युक्तमाह **निषेधेति ।** 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'त्यादिशास्त्रस्यापि निषेध्यार्पकमानसापेक्षत्वावश्यम्भावेन तत्राप्युपजीव्यविरोधानिस्तारादिति भावः । ननु तत्र मानाभासेन रागादिना वा प्राप्तस्य निषेधः, अत्र तु प्रमाणप्राप्तस्यैव अतो वैषम्यमित्यत आह **न च प्रमाणेति ॥ स्वगताभेदमिति ।** स्वप्रतियोगिकस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । गुणादिप्रतियोगिकभेदहीनमित्यर्थ इत्येके ।

सु०—— ''किञ्च तिष्ठतु तावत् 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतेरुपजीव्यत्वम्, तथाऽप्यभेदानुमानागमबाधकत्वं भवेदेव; इयं खलु श्रुतिः सार्वज्ञादिविशिष्टमीश्वरं प्रतिपादयन्ती न किञ्चिदपेक्षते, अनुमानागमौ तु सापेक्षौ, सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षस्य प्राबल्यात्'' इत्याशयवानाह **नोपजीव्यो हीति ।**

अत्र भेदाभेदप्रमाणयोर्मध्ये । भेदश्रुतेः भेदकधर्मविशिष्टधर्मिश्रुतेः । **अभेद** इत्यभेदप्रमाणम्, अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतत्, 'अतो बलादभेदप्रमाणबाधकत्वमि'ति शेषः ।

परि०—— अनुमानागमाविति । अभेदानुमानागमौ धर्म्यादिसापेक्षावित्यर्थः ।

सु०— "स्यादेतत्, 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिर्न जीवभेदकधर्मविशिष्टं ब्रह्म प्रतिपादयति, किन्त्वनुवदत्येव; अतो नानुमानादेस्तद्बाध" इत्यत आह **न चेति**।

अनु०— न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति क्वचित्।

उपेयं ज्ञेयम्। **तत्** इति सार्वज्ञाद्युपेतम्। **क्वचित्** इति भ्रान्तिप्रतिपन्नमपि न भवतीति सूचयति।

न तावत् सार्वज्ञादिविशिष्टं ब्रह्म श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणगम्यम्, शास्त्रैकयोनित्वस्य समर्थितत्वात्; नापि भ्रान्तिप्रतिपन्नम्, क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्रारोपात्, न च प्रमाणेन भ्रान्त्या वा अप्राप्तस्यानुवादः सम्भवति; अतो नेयं श्रुतिरनुवादिनी, किन्नाम प्रतिपादयत्येवोक्तरूपं ब्रह्मेति।

'ननु तथाऽपि नोपजीव्यप्रमाणविरोधोऽनुमानादेः। श्रुत्युपजीवने हि स स्यात्। न चैवम्, तद्व्यतिरिक्तप्रमाणोपजीवनादि'त्यत आह **न चेति**। वस्तुव्यवहितो वह्निरधूमस्थले प्रत्यक्षाद्यवेद्योऽपि क्वचिद्देशे प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽवगम्यते, प्राक् पतनोत्पत्तेरगम्यमपि गुरुत्वं क्वचित्कालेऽनुमानेन गम्यते; न चैवं ब्रह्म क्वचिन्मानान्तरोपेयम्, येन तदुपजीव्यानुमानादिप्रवृत्तिः स्यात्।

परि०— **समर्थितत्वादिति**। शास्त्रयोनिसूत्र इति भावः॥ **क्वचित्प्रमितस्यैवेति**। आरोपस्याधिष्ठानप्रधानसापेक्षत्वात् प्रधानसत्त्वमनेनाभिप्रेतम्। प्रधानानुभवजन्यसंस्कारादिसचिवं खलु चक्षुरादिकं प्रधानसदृशमधिष्ठानमसत्यान्याकारेणावभासयतीत्येवमुक्तमिति ज्ञेयम्। तदेव मूलमन्यथाऽप्यवतार्य व्याचष्टे **ननु तथाऽपीति**।

सु०— 'अस्तु वा ब्रह्म प्रमाणान्तरवेद्यं तथाऽप्यभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधो दुष्परिहरः, श्रुतिवत् तस्यापि प्रमाणस्य भेदप्रत्यायकत्वादि'त्यभिप्रायवानाह **येनेति**।

अनु०— येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते।

उपेयं ब्रह्मेति शेषः।

तत्कथमित्यत आह **स(सा)र्वज्ञेति**।

सर्वज्ञानुमयैवेशो यद्युपेयः कथञ्चन।
सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया भेदोऽवगम्यते॥

'धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदि'त्यादिकया सा(स)र्वज्ञसाधकया **अनुमया** सर्वकर्तृत्वाद्यनुमानोपलक्षणं चैतत्। **एव** इति प्रत्यक्षं व्यावर्तयति। **कथञ्चन** इत्यभ्युप-

गमवादोऽयमिति सूचयति। **सर्वज्ञत्वेत्युपलक्षणम्। तयैवेत्यन्वयः**। ईश्वरे तावत्प्रत्यक्षं शङ्कार्हमेव न भवति; अतोऽनुमानमेव वक्तव्यम्, प्रतिपक्षादिना पराहतस्यापि तस्य कथञ्चिच्छङ्कार्हत्वात्। अनुमानं च किञ्चित्केनचिद्विशिष्टमेव प्रतिपादयति, न तु निष्कृष्टं वस्तु। न च जीवादिसाधारणधर्मविशिष्टार्थसिद्धावीश्वरः सिद्ध्यति, तस्माद्भेदकधर्मवैशिष्ट्येनैव तत्सिद्धिर्वक्तव्या। तथा चानुमानादेरुपजीव्यविरोधो वज्रलेपायितः॥ यद्यप्यनुमानं स्वतः श्रुतितो दुर्बलं तथाऽपि उपजीव्यतया बाधकं भवत्येवेति।

परि०— अभ्युपगमवादोऽयमिति। अन्यथा शास्त्रयोनिसूत्रभाष्यविरोध इति भावेन तत्रोक्तं स्मारयति प्रतिपक्षादिना पराहतस्यापीति॥ निष्कृष्टमिति। केनापि धर्मेण हीनमित्यर्थः॥ *यः सर्वज्ञ इत्यादिधर्मिग्राहकश्रुतेः प्रामाण्यसमर्थनम्॥*

सु०— "तदनेनेश्वरग्राहिकायाः श्रुतेर्भेदकधर्मविशिष्टे तस्मिन्प्रामाण्यमुपपादितम्, इदानीं जीवग्राहकस्य प्रत्यक्षस्येश्वरभेदक(वि)धर्मिणि जीवे प्रामाण्यं समर्थ्यते। तथा हि। भवतु श्रुतिरदुःखित्वसार्वज्ञ्यादिमदीश्वरे प्रमाणम्, तथाऽपि नाभेदानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधेनाप्रामाण्यम्। दुःखित्वादिरूपे हि जीवस्य तात्त्विके सति तथा स्यान्न चैवम्, 'अहं दुःखी'त्यादेरनुभवस्य मिथ्यानुभवत्वात्। अन्तःकरणगतो हि दुःखादिरनर्थः स्वरूपतो मिथ्याभूतो जपाकुसुमारुणिमेव स्फटिके चैतन्ये चकास्ति। न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन भेदकेन (भ्रान्तिप्रतिपन्नभेदकेन) वस्तु भिद्यते इति" अत आह **नेति**।

अनु०— न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत्।

क्वापीति सर्वथेत्यर्थः। भवेदेतद्यदि 'अहं दुःखी'त्याद्यनुभवो मिथ्यानुभवः स्यात्, न च तथा, अपि तु प्रमाणमेव। यद्यपि दुःखादिकमन्तःकरणगतं, तथाऽपि स्वरूपेण सदेव; जीवात्मनश्च तद्भोक्तृत्वेन तद्वत्त्वं तात्त्विकमेव, अल्पशक्तित्वपारतन्त्र्यादिकं तु स्वरूपगतमेवेत्याशयः।

परि०— तद्भोकृत्वेनेति। तदनुभवकृतनीचोच्चतारूपभोगवत्त्वेन ईश्वरायत्तस्वामितारूपसम्बन्धेन धनित्ववत्तद्वत्त्वमस्तीत्यर्थः।

सु०— कुत इत्यत आह **न हीति**।

अनु०— न हि बाधः क्वचिद् दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु।

तुशब्दोऽवधारणे, **न** एवेति सम्बन्धः। असञ्जातबाधभ्रमेषु व्यभिचारपरिहाराय **कंचिद्** इत्युक्तम्। न हि कदाचित् कुत्रचित् कश्चित् 'नाहं दुःखी किन्त्वन्तःकरणगतेनैव मिथ्यादुःखेन दुःखितया आत्मानममनि(षी)षमि'ति बाधकप्रत्ययवान् दृश्यत इत्यर्थः।

ननु 'विमुक्तश्च विमुच्यते' 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतिरेवास्यानुभवस्य बाधिकाऽस्तीति कथं न दुःखानुभूतिर्भ्रान्तिः, अत्र हि दुःखाद्युपप्लवरहितमेवास्यात्मनस्तात्त्विकं रूपमिति प्रतिपाद्यते; इत्यत आह **यदीति**।

यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयते।
अदुःखिताश्रुतिः केन न भ्रान्तिरिति गम्यते॥

अवसीयते श्रुतिमाश्रित्येति शेषः। **केन** कारणेन। **भ्रान्तिः** स्वरूपतोऽर्थतश्च। **गम्यते** अभ्युपगम्यते, 'अनुभवमाश्रित्ये'ति शेषः।

इदमुक्तं भवति। भवेदेषा श्रुतिरस्यानुभवस्य बाधिका यदि निश्चितप्रमाणभावा भवेत्; न च तथा, धर्मिग्राहकानुभवविरोधेनास्माभिः तदप्रामाण्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्। परस्य च तत्परिहारायाद्यापि समुद्यतत्वात्। तथा च सति श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयेऽनुभवस्य भ्रान्तित्वं, तस्मिंश्च सति श्रुतिप्रामाण्यनिश्चय इति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गः।

नन्वनुभवविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्याभिधानेऽपि समानमेतत्। न समानम्; अनुभवस्यानपेक्षत्वात्, श्रुतेस्तदपेक्षत्वात्, अन्यथा सर्वत्र धर्मिग्राहकविरोधोच्छेदाप(त्ते)त्तिरिति।

ननु तर्हि 'नेदं रजतमि'त्यस्यापि 'रजतमिदमि'ति ज्ञानं प्रति बाधकत्वमयुक्तं स्यात्। न स्यात्, 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिणा परीक्षया निश्चितत्वात्, 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्य तदभावात्। परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनोपजीव्यस्यातथाभूतस्य बाधोपगमात्, उपजीव्योपजीवकन्यायस्य तदन्यविषयत्वात्। प्रामाण्यसन्देहे खलु न्यायानुसरणम्, निश्चिते तु प्रामाण्ये किमनेन। वक्ष्यति चैतदाचार्यः।

परि०— अमनि(षीति)षमिति। 'मनु अवबोधने' लुङ्। उत्तमपुरुषैकवचनम्। अज्ञासिषमित्यर्थः। सापेक्षत्वमात्रेणाबाधकत्वे बाधकमाशङ्कते **ननु तर्हीति**। वैषम्यमाह **नेदं रजतमिति**॥ परीक्षयेति। निर्दोषकरणजन्यत्वादिकयेत्यर्थः। तदन्यविषयत्वादिति। अपरीक्षितप्रामाण्यविषयत्वादित्यर्थः॥ **निश्चिते त्विति**। द्वयोरन्यतरस्येति भावः। कुत एषा कल्पनेत्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति**। 'यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने।

दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलमि'त्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्यतीत्यर्थः । विवृतमेतन्न्यायामृते प्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्तावे ।

सु०— एवं तर्हि श्रुतेरपि प्रामाण्यं परीक्षासहकृतेन साक्षिणा निश्चितमित्यनुभवबाधकत्वमुपपत्स्यत इत्याशयवानाशङ्कते **श्रुतीति**।

अनु०— श्रुतिस्वरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते ॥

स्वरूपमर्थश्च इति विवक्षाभेदेन प्रामाण्यमेवोक्तम्; जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताप्रतिपादकश्रुतिस्वरूपम् अस्याः श्रुतेः सोऽर्थः, इत्युभयत्र फलतोऽर्थभेदाभावात् । एतदेव हि प्रामाण्यमपि । **मानेन** साक्षिणा ।

परिहरति **तच्चेदिति**।

तच्चेन्मानं गृहीतं ते किं दुःखानुभवे भ्रमः ।

त इत्यव्ययं तृतीयार्थे । **ते** मत इत्यध्याहारो वा । **किं** किन्निमित्तम् । **दुःखानुभवे भ्रम** इति दुःखानुभवस्य भ्रमत्वमिति (इति) यावत्, अङ्गीक्रियत इति शेषः ॥ तत् साक्षिलक्षणं **मानं दुःखानुभवविषये भ्रमः** कुतोऽङ्गीक्रियत इति वा ।

एतदुक्तं भवति । साक्षिणा श्रुतिप्रामाण्यं निश्चितमिति न परेणाङ्गीकर्तुं शक्यते, तथा सति तत्प्रामाण्यस्य अङ्गीकर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । इष्यते तदिति चेन्न, तथा सति 'अहं दुःखी'ति दुःखादिविषयोऽपि स एवेति तत्रापि तस्य प्रामाण्यमेव ग्राह्यं स्यान्न भ्रमत्वम्; न चेत् श्रुतिप्रामाण्यग्रहणेऽपि भ्रमः स्यादिति ।

परि०— विवक्षाभेदेनेति । अर्थप्रतिपादकत्वस्वरूपविवक्षा तत्प्रतिपादितार्थतत्त्वविवक्षेति विवक्षाभेदेन । प्रामाण्यमेव पदद्वयेनोक्तमित्येतद्व्यनक्ति **जीवस्येति** । शङ्काग्रन्थत्वाज्जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मतेत्याद्युक्तम् ॥ **सोऽर्थ इति** । ब्रह्मात्मभावरूपोऽर्थः ॥ **एतदेव हीति** । विषयतासम्बन्धेन करणार्थयोरेव प्रामाण्यशरीरत्वादिति भावः । **गृहीतमित्यस्य** कर्मार्थकनिष्ठान्तस्य तृतीयाकाङ्क्षायामाह **त इत्यव्ययं तृतीयार्थ इति** । एतेन 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति निषेधात् इति षष्ठी न युक्तेति निरस्तम् ॥ **तेनेत्यध्याहारो वेति** । स च प्राङ्मानपदोक्तसाक्षिपरामर्शिनि त्वदीयेन साक्षिणेति योजनेति भावेन तेनेत्यस्यार्थमाह **साक्षिणेति** ॥ **तन्मानमिति** । भावप्रधानमित्युपेत्यार्थोक्तिः **श्रुतिप्रामाण्यमिति** । गृहीतमित्यस्यार्थः **निश्चितमिति** । यद्वा तेनेत्यस्य परेणेत्यर्थः ॥ **इष्यते तदिति चेदिति** । साक्षिप्रामाण्यमित्यनुषङ्गः । 'तन्मानं गृहीतमि'त्यस्यार्थः **तथा सतीति** । साक्षिप्रामाण्यस्याङ्गीकारे सतीत्यर्थः ।

सु०— 'नन्वेकत्र प्रामाण्ये विषयान्तरेऽपि प्रामाण्येन भाव्यं, तत्राप्रामाण्ये चान्यत्रापि अप्रामाण्येन भवितव्यमि'ति कुत एतत्, मा हि भूदेकस्य नियम इत्यत आह **न चेति**।

अनु०— न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तत्।

भवेदेवैकस्यापि क्वचित्प्रामाण्ये परत्राप्रामाण्यम्, कारणविशेषात्। स चोत्पत्तौ दोषो ज्ञप्तौ बाधः। दोषोऽपि बाधोन्नेय एव, यथोक्तं 'बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथे'ति, ततो बाध एव विशेषः। **न च** दुःखादिविषयस्य साक्ष्यनुभवस्य **बाध**रूपो **विशेषोऽस्ति** येनासौ श्रुतिप्रामाण्ये प्रमाणभूतोऽपि दुःखादौ भ्रमः स्यात्॥ **यत्** यस्मादेवं, **तत्** तस्मात्, श्रुति-प्रामाण्यमिव, **तत्** आत्मनो दुःखित्वादिकमपि **अबाधितमेव** सत्यमेवाङ्गीकार्यमिति। यद्वा **यदि** अस्मादेवं **(तत्)** तस्मात् **'किं दुःखानुभवे भ्रम'** इति पूर्वे(णैव)ण सम्बन्धः।

परि०— **कुत एतदिति**। कुतो नियामकादेतत्कल्प्यत इत्यर्थः। न केवलं नियामकाभावः। अतिप्रसङ्गश्चैवं सति प्राप्नोतीति भावेन विपर्ययपर्यवसानमुखेन अतिप्रसङ्गमाह **मा हि भूदिति**। एकस्य चक्षुषः श्रोत्रादेर्वा क्वचित्प्रामाण्ये शुक्तिरूप्यांशेऽपि प्रामाण्यं तत्र अप्रामाण्यं चेत् सत्यरजतांशेऽप्यप्रामाण्यमित्येष नियमो मा हि भूदित्येतदर्थं नैवं कल्प्यम्। अन्यथा तस्यैवं स्यात्। तथा च प्रमाभ्रमव्यवस्थाऽभावः स्यादिति भावः। **यथोक्त-मिति**। विष्णुतत्त्वनिर्णय इति योज्यम्।

सु०— नन्वेतत् श्रुतिप्रामाण्यं दुःखादिकं च साक्षिगृहीतमेव, न चोभयत्र प्रामाण्यं साक्षिणो युक्तम्, परस्परविरोधात्; तत एकत्राप्रामाण्यावश्यम्भावे दुःखादावेव तदिति ग्राह्यम्, श्रुतिप्रामाण्यस्यापौरुषेयत्वादिपरीक्षासहकृतेन गृहीतत्वात्; अतो मिथ्यैव दुःखित्वादिकमिति चेन्न; दुःखादावपि सजातीयविजातीयसंवादरूपपरीक्षासद्भावात्। एवं तर्हि सन्देहान्न दुःखादि-सत्यतानिश्चयो भवतां युक्त इति न श्रुतेरनुभवबाधो वक्तुं शक्यत इत्यत आह **अबाधितमेवेति**।

तद् दुःखं सत्यमेवेत्यवधारयतोऽयमभिसन्धिः। सत्यम्। श्रुतिप्रामाण्यं दुःखादिकं च साक्षिगृहीतमेव, न चैकत्रापि बाधकमस्ति इत्युभयत्रापि प्रमाणं साक्षी। न च विरोधः, अद्वैतसत्तामन्तरेणापि श्रुतिप्रामाण्यसत्तायाः सम्भवात्; न ह्यपौरुषेयत्वादियुक्तयो विषय-विशेषनियतप्रामाण्यनिश्चये (साक्षिणः) साचिव्यमाचरन्ति, किन्तु प्रामाण्यमात्रनिश्चये। उपक्रमाद्यास्तु तत्र तत्राभासीकृता एव। न च दुःखसत्तामन्तरेण तत्र प्रामाण्यस्य सम्भवोऽस्ति; न च दुःखसत्तया श्रुतिप्रामाण्यमात्रस्य विरोधोऽस्ति, विषयान्तरेऽपि तस्य सम्भवात्। अतः सत्यमेव दुःखादिकमिति।

परि०— अद्वैतपरोपक्रमादयस्तु श्रुतेरद्वैतविषयप्रामाण्यनिश्चये साक्षिणः साचिव्यमाचरन्त्वित्यत आह उपक्रमाद्यास्त्विति ॥ **तत्र तत्रेति** । तत्त्वनिर्णयबृहद्भाष्यादावित्यर्थः ॥ **विषयान्तरेऽपीति** । जीवस्य निर्दुःख-ब्रह्मतारूपविषयापेक्षया ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपब्रह्मसादृश्यरूपार्थान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ *धर्मिग्राहकतया प्रावल्येन अद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षबाध्यत्वोक्तिः ॥*

सु०— श्रुतिरनुभवस्य बाधिका न भवति, किन्तु धर्मिग्राहकतया प्रबलेनानुभवेनैव बाध्यत इत्युक्तम् । न केवलं धर्मिग्राहकतयाऽनुभव(स्य)प्राबल्यम्, किन्नाम श्रुतिस्वरूप-प्रामाण्यग्राहकत्वेनापीत्याशयवानाह **श्रुतीति** । **अर्थ इति** अर्थवत्त्वं, प्रामाण्यमिति यावत् । स्वरूपतः प्रामाण्यतश्चावसिता हि श्रुतिरभिप्रेतसिद्धये प्रयोक्तव्या नान्यथा, श्रुतिस्वरूपं तत्प्रामाण्यं च माननैव साक्षिलक्षणेनावसीयते नान्येन । यद्यपि श्रुतिस्वरूपं श्रोत्रवेद्यं तथाऽपि श्रोत्रजनिततद्वृत्तिप्रामाण्यं यावन्न साक्षिणा गृह्यते तावन्न तत् सिद्ध्यतीत्यतः श्रुतिस्वरूपाव-सायोऽपि साक्षिण्येवायतते ।

यद्वा श्रुतिशब्दे(नै)न तज्जनितं ज्ञानमुच्यते । तत्र पृच्छामः । तस्य साक्षिणः प्रामाण्यं भवताऽप्यभ्युपगतं न वेति । नेति पक्षे श्रुतिस्वरूपाद्यसिद्धेर्न तद्विरोधेन दुःखाद्यनुभवस्य भ्रमत्वं वक्तुं युक्तम् । आद्यं दूषयति **तच्चेदिति** । तत् साक्षि(स्व)रूपं प्रमाणं त्वया **गृहीतं** चेत् तदा दुःखानुभवस्य **भ्रमत्वं किं (कथं) न** कथञ्चित् । श्रुतिविरोधेन खलु तदुच्यते, सा तु स्वरूप-प्रामाण्यग्राहकतयोपजीव्येनानुभवेन बाधिता कथं तद्बाधनाय प्रभवतीति ।

'स्यादेतत् । श्रुतिस्वरूपप्रामाण्ययोः साक्षिणः प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, दुःखादौ तु विषया-न्तरे श्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमाश्रीयते, तत्कथमुक्तदोष' इत्यत आह **न चेति** । बाधस्य बाधक-त्वेन अभिमतायाः श्रुतेः विशेषो बाध्यतयाऽभिमतात्साक्षिणोऽतिशयो **नास्ति** । अस्ति चोक्तवक्ष्यमाणरीत्या साक्षिण एव विशेष इति । शिष्टं स्पष्टम् ।

परि०— श्रुतिस्वरूपमित्यादिकं प्रकारान्तरेण योजयितुमाह न केवलमित्यादिना ॥ **साक्षिण्येवा-यतत इति** । साक्ष्यधीनो वर्तत इत्यर्थः ॥ **ज्ञानमुच्यत इति** । श्रुतिजन्यज्ञानस्वरूपमित्युक्तौ न काऽप्यनुपपत्तिः । तस्य साक्षिवेद्यत्वादिति भावः ।

सु०— किञ्च 'अहं दुःखी'त्यादिसाक्षिणो भ्रमत्वं वदन् प्रष्टव्यः, 'किं सर्वत्रापि साक्षिणो भ्रमत्वमङ्गीक्रियते उत क्वचित्प्रामाण्यमपि ।

आद्ये दोषमाह **श्रुतिस्वरूपमिति** । **मानेन** साक्षिणैव । तथा च तस्य भ्रान्तित्वे तन्न सिद्ध्येदिति भावः । परमार्थतो मा सैत्सीदिति च न वाच्यम्, तत्त्वावेदकत्वस्याङ्गीकृतत्वात् ।

अथ श्रुतिस्वरूपादिविषये तन्मानत्वं स्वीक्रियत इति द्वितीयमनूद्योत्तरमाह **तच्चेदिति**। एकत्र प्रामाण्ये परत्रापि प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमित्येतत् कुत इत्यतोऽविशेषादित्याह **न चेति**। पूर्ववत् व्याख्यानम्।

परि०— तदेव प्रकारान्तरेण योजयति **किञ्चाहमिति** ॥ **पूर्ववद्व्याख्यानमिति**। श्रुति(स्मृति)स्वरूप इव दुःखादिविषये बाधरूपविशेषो नास्ति। यत् यस्मात् तद् दुःखादिकमबाधितं सत्यं तस्मादिति व्याख्येयमित्यर्थः।

सु०— एवं साक्षिणः प्रमाणान्तरसाधारणरूपता(त्व)मुपेत्य बाधकाभावेन 'अहं दुःखी'त्यादेर्भ्रमत्वं नोपपद्यत इत्युक्तम्। इदानीं 'साक्षिणो यथार्थत्वनियमाच्च न दुःखादिविषये भ्रमत्वशङ्कोपपद्यते, किं बाधकगवेषणादिने'त्याशयवान् साक्षिणो यथार्थत्वनियमं विपक्षे बाधकेन समर्थयते **बाध इति**।

अनु०— **बाधो यद्यनुभूतेऽर्थे कथं निर्णय ईयते।**

अनुभूते साक्षिप्रतीतेऽर्थे **यदि बाधः** प्रवर्तेत, साक्षी यदि कुत्रचिदयथार्थः स्यादिति यावत्। अयथार्थत्वस्य बाधोन्नेयत्वादेवमुक्तम्। तदा **कथं** 'स्तम्भोऽयं', 'कुम्भोऽयमि'ति पदार्थानां **निर्णय ईयते** उपेयते।

एतदेव प्रपञ्चयति **कोऽपीति**।

कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते भ्रमवादिना।

भ्रमवादिना साक्षिणः क्वचिद्भ्रमत्वं वदता। (यदि) साक्षी क्वचिदयथार्थः स्यात् तदा पदार्थनिर्णयो न स्यादित्यर्थः। यथाऽऽहुरन्येऽपि 'ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किन्निबन्धन' इति।

परि०— अन्येऽपीति। प्राभाकरा इत्यर्थः। विश्वासो नामार्थतथात्वाश्वासो मनोवृत्तिविशेषः। 'अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपी'ति पूर्वार्धं ध्येयम्।

सु०— ननु च निर्णयो निश्चय इति चावधारणात्मकं ज्ञानमुच्यते, तच्च स्तम्भकुम्भादिष्वर्थेषु तत्तत्कारणसामग्रीवशादेवोत्पद्यते। निर्णायकाभावसहकृतसमानधर्मदर्शनादिना ह्यनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयपदवेदनीयं जन्यते, तद्विलक्षणया च सामग्र्या अवधारणज्ञानम्। तत्र कः साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्योपयोगः, किञ्च तदभावेनापनेष्यते। उच्यते।

न 'स्तम्भोऽयमि'त्येकाकारप्रतिनियतं ज्ञानं इह (हि) निर्णयादिशब्दैरभिधीयते, अपि तर्हि तदनन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वासः। तथा हि; वक्तारो भवन्ति, स्तम्भ इति (च) प्रतीयते, भवति चायं स्तम्भ इति वा वस्तुतत्त्वं तु न विद्म इति वेति। तत्कस्य हेतोः। एकाकारप्रतिनियतेष्वपि ज्ञानेषु केषाञ्चिद्भ्रमत्वस्य केषाञ्चिदभ्रमत्वस्य बहुलमुपलब्धत्वेनेदानीं जायमानेऽप्ये(ष्वे)काकारनियते ज्ञाने वस्तुतथात्वविश्वासायोगात्।

परि०— निर्णय इति निश्चेतुमिति पदद्वयोक्तस्यानुवादो निर्णयो निश्चय इतीति। निर्णयसामग्री एकेत्यतरत्तां वक्तुं संशयसामग्रीमाह निर्णायकाभावेति। किञ्चेति। तदभावेनापनेष्यते च किमित्यर्थः। सिद्धान्तयति उच्यत इति। 'अनन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास' इत्येतल्लौकिकवचनसंवादेन व्यनक्ति तथा हीत्यादिना। ज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाधीनोऽयमाश्वासो नान्यथेति भावेन प्रश्नोत्तरे वक्ति तत्कस्य हेतोरिति।

सु०— भवतु वस्तुतथात्वाश्वासो वस्तुदर्शनपृष्ठभावी निर्णयः, सोऽपि तस्य दर्शनस्य भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयमेवापेक्षते 'यदि ज्ञानं भ्रमः स्यात् तदा वस्त्वतथाभूतमित्यवसीयते, यदि त्वभ्रमः तदा तथाभूतमि'ति। एवञ्च किं साक्षिणो याथार्थ्यनियमेनोपनीयते, किञ्च तस्य भ्रमत्वेनापनीयत इत्यत आह **भ्रमत्वमिति**।

अनु०— भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगम्।
एकस्य भ्रमता तत्र परस्याभ्रमता कुतः॥

सत्यं प्रत्ययानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयायत्तो वस्तुनिर्णय इति। सैव **तत्र** प्रत्ययेषु **एकस्य** स्तम्भादौ पुरुषादिप्रत्ययस्य **भ्रमता (अ)परस्य** स्तम्भादिप्रत्ययस्य **अभ्रमता च कुतो** निर्णेतव्या न कुतोऽपि। कुतो **यदा** यतः। प्रत्ययानां **भ्रमत्वमभ्रमत्वं च, अनुभवोपगं** साक्षिणैवाध्यवसेयमिति।

परि०— शङ्कते भवत्विति॥ भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयमेवेति। न तु साक्षिणमित्येवकारार्थः। कुतोऽपेक्षत इत्यतो व्यनक्ति यदीति॥ निर्णयायत्त इति। निर्णयाधीन इत्यर्थः।

सु०— 'स्यादेतत्, करणदोषबाधकप्रत्ययाधीनं प्रत्ययानां भ्रमत्वमभ्रमत्वं च संवादायत्तं भविष्यति, तत्कथं तदनवधारणमित्याशङ्कां परिहरन्नुक्तमर्थं स्पष्टमाचष्टे भ्रमत्वमिति।

अनु०— भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा।
स चेत्साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णय ईयते॥

प्रत्ययानां **भ्रमत्वमभ्रमत्वं** तदवधारणोपयुक्तं **च सर्वं** करणदोषादिकं **साक्षिणा** निश्चेयम्, अनिश्चितस्य भ्रमत्वाद्यवधारणाप्रसङ्गात् । **स चेत् साक्षी, क्वचित्** विषये, **दुष्टः** अयथार्थः, स्यात्, तदा **कथं** कारणदोषादेर्भ्रमत्वादेर्वस्तुतथात्वादेर्वा **निर्णय ईयते** ।

एतदुक्तं भवति । प्रत्ययानां भ्रमत्वावधारणं का(क)रणदोषाद्यायत्तं, तथाऽपि साक्षिणो याथार्थ्यनियमाभावे न सिद्ध्येत् । न हि तत्स्वरूपेणोपयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु निश्चितमेव; तन्निश्चयश्च साक्षात् परम्परया वा साक्षिण्यायतते; स हि का(क)रणदोषादिकं स्वयमेव (वा) तद्ग्राहकप्रामाण्यग्रहणेन वा निश्चित्य भ्रमत्वं निश्चिनोति । ततश्च तस्य क्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वसनीयत्वापत्त्या न निर्णयः स्यात् । अभ्रमत्वनिश्चयस्तु न संवादाधीनः, तथा सत्यनवस्थादिदोषाः प्रादूष्युरित्युक्तम्; किन्तु केवलसाक्षिण्यायत्तः; विपर्ययशङ्कानिरासे तु संवादस्यानुप्रवेशः । न च संवादोऽप्यनिश्चितोऽङ्गम्, तन्निश्चयश्च साक्ष्यधीन एव, तस्य च क्वचिदयथार्थत्वे तदुभयनिर्णयोऽपि न भवेदिति ।

परि०— **करणदोषाद्यायत्तमिति** । 'आदि'पदेन संवादग्रहः । **न हि तदिति** । करणदोषादिकमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । दुष्टकरणजन्यत्वाज्ञानिनोऽपि भ्रमत्वाध्यवसायापत्तेरिति भावः ॥ **साक्षिण्यायतत इति** । साक्ष्यधीन इत्यर्थः । 'साक्षात्परम्परये'त्येतद्व्यनक्ति **स हीति** । मनोरूपकरणगतरागादिदोषाभिप्रायेण 'स्वयमेव चे'त्युक्तम् ॥ **तद्ग्राहकेति** । दोषग्राहके प्रामाण्यग्रहणेन वेत्यर्थः ॥ **अनवस्थादिदोषा इति** । तद्वयात् क्वचित्प्रामाण्यग्रहणे निःशङ्कप्रवृत्त्यभावादिः आदिपदार्थः ॥ **उक्तमिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि । अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादि'त्येतद्व्याख्यावसरे जिज्ञासाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । तर्हि संवादस्य क्वोपयोग इत्यत आह **विपर्ययशङ्केति** । भ्रमत्वदोषजन्मत्वशङ्केत्यर्थः । **तदुभयेति** । अभ्रमत्वनिर्णयसंवादनिर्णयरूपोभयनिर्णयोऽपीत्यर्थः ।

सु०— 'ननु साक्षिणो यथार्थत्वनियमेऽपि प्रत्ययानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयो नोपपद्यते । न हि याथार्थ्यं स्वरूपेणैवोपयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु निश्चितमेव । न च तन्निश्चयोपायोऽस्ति । अतस्तदनिश्चयात् का(क)रणदोषादेर्भ्रमत्वादेः स्तम्भत्वादेरनिश्चय एवे'त्यत आह **विशेषा इति** ।

अनु०— विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः ।

विशिष्यन्ते एतैरिति **विशेषाः** का(क)रणदोषादयः, **साक्षिप्रत्यक्षगोचरा एव** इति सम्बन्धः । साक्षियाथार्थ्यस्य साक्षिणैव उ(निश्चयो)पपत्तेः । अस्यार्थस्य च वक्ष्यमाणव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वादिति भावः ।

परि०— न केवलं भ्रमत्वादिनिर्णय इत्यपेर्थः । किमत्र मानमित्यत आह **अस्यार्थस्येति** । साक्षि-प्रामाण्यादिकं साक्षिणैव इत्युक्तार्थस्योरीकृत्य चेत्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणहानोपादानादिना व्यवहारान्यथानुपपत्त्या सिद्धत्वादित्यर्थः ।

सु०— यदि साक्षी क्वचिद्व्यभिचरेत् तदा तेन अविश्वसनीयेन का(क)रणदोषादि-निश्चयो न स्यात्, तदभावे च प्रत्ययानां भ्रमत्वादि न निश्चीयेत, तथा च वस्तुनिर्णयो न स्यात्, कारणाभावे कार्या(कार्योदया)योगादित्युक्तम् । तत्र मा भूदेतत्सर्वमिति चेन्न । तथा सति हानोपादानादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् ! कथम् । सर्वव्यवहाराणामेतत्कार्यत्वादित्याह **ऊरीकृत्य चेति** ।

अनु०— ऊरीकृत्य च तान् सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते ।

निश्चित्येत्यर्थः । **चो**ऽवधारणे । **तान् सर्वान्** का(क)रणदोषा(दी)न् **ऊरीकृत्य व्यवहारः प्रवर्तत** इति गौणं समानकर्तृकत्वम् ।

यद्वा **ऊरीकृत्य** कारणतयोपादाय कारणीकृत्वेति व्याख्येयम् । तथा हि 'इदं रजतमि'ति भ्रान्त्या प्रवृत्तः, का(क)रणदोषं बाधकप्रत्ययं (चा)वावधार्य, तस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वं निश्चित्य, 'नेदं रजतं, किन्तु शुक्तिरेवे'ति वस्तु व्यवस्थाप्य, जहाति । तथा 'जलमेतदि'ति प्रतीत्य, तस्य प्रत्ययस्यापातत एवान्यथात्वशङ्कायां, संवादं निवेश्य, तत्स्वरूपप्रामाण्ये गृहीत्वा, (च) अभ्रमत्वं निश्चित्य, 'जलमेतद्भवत्येवे'त्यवधार्य, तदुपादत्त इति ।

परि०— व्यवहारस्य जडत्वात् 'निश्चित्य प्रवर्तते' इत्युक्तिः कथमित्यत आह **गौणमिति** । चेतनो निश्चयानन्तरं यथा प्रवर्तते तथा व्यवहारोऽपि जायत इत्येतावता निश्चित्य प्रवर्तते इत्युक्तमित्यर्थः । 'ऊरीकृत्य' इति मूलोक्तं कार्यकारणभावं व्यनक्ति तथा हीत्यादिना उपादत्त इत्यन्तेन ।

सु०— ननु नायमस्ति नियमो यदुक्तरीत्या 'अर्थतथात्वाध्यवसायपूर्वक एव व्यवहार' इति, तत्सन्देहादिनाऽपि(दपि) व्यवहारदर्शनात्; इत्यत आह **साक्षिण इति** ।

अनु०— साक्षिणो व्यवसायी तु व्यवहारोऽभिधीयते ।

व्यवसायी निश्शङ्कोऽविसंवा(दिव्य)दी च **व्यवहारः** अस्माभिरुक्तरीत्या साक्षिणः कार्यः **अभिधीयते**, न तु व्यवहारमात्रम् । न च विशिष्टो व्यवहारोऽर्थतथात्वाध्यवसायपूर्वकतां व्यभिचरतीति ।

'अस्तु व्यवहारविलोपः, किन्नश्छिन्नमि'त्याशङ्कां परिहरन्नुक्तप्रसङ्गानां विपर्ययपर्यवसानमाह **तस्मादिति**।

तस्मात् सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये।
साक्षी निर्दोष एवैकस्सदाऽङ्गीकार्य एव नः॥

यस्मात् साक्षिणः क्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वसनीयत्वापत्त्या का(क)रणदोषाद्यनिश्चयप्रसङ्गेन ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्धारणाभावप्रसक्त्या अर्थतथात्वातथात्वनिर्णयाभावानुषङ्गेण निश्शङ्कोऽविसंवादी व्यवहारो लुप्येत, न च तल्लोपोऽङ्गीकर्तुं शक्यः, सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, तथाविधस्य (च) लौकिकैः परीक्षकैश्चोल्लङ्घनायोगात्, प्रमितार्थाननुमतावुन्मत्तत्वप्रसङ्गात्, **तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धस्य** निश्शङ्कस्य अविसंवादिनो **व्यवहारस्य** कार्यभूतस्य **सिद्धये** वस्तुतथात्वातथात्वनिश्चयः कारण(करणी)भूतः **अङ्गीकार्यः**। **तत्सिद्धये** का(क)रणदोषादिनिश्चयद्वारा साक्षिणा ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयः **अङ्गीकार्यः**। **तत्सिद्धये** (च) साक्षिणो विश्वसनीयत्वं, **तत्सिद्धये च साक्षी सदा निर्दोषो यथार्थ एव नः** परीक्षकाणाम् **अङ्गीकार्य** इति।

नन्वेवं तर्हि प्राभाकरादिदिशा सर्वेषामपि प्रत्ययानां यथार्थत्वनियमोऽस्त्वित्यत आह **एक एवेति**। एकस्यैव याथार्थ्यनियमेन सर्वस्योपपत्तौ किमप्रामाणिकेन प्रमाणविरुद्धेन सर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमेनेति भावः।

किमतो यद्येवं साक्षी नियमेनार्थाव्यभिचारीत्यत आह **शुद्ध इति**।

शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो दुःखित्वं वार्यते कथम्।

दुःखित्वं 'तेन प्रतीतं जीवस्ये'ति शेषः।

ततश्च किमित्यत आह **उपजीव्येति**।

उपजीव्यप्रमाणं तद्भेदग्राहकमेव हि।

श्रुत्यनुमानयोः **उपजीव्यप्रमाणं तत्** तस्मात् **भेदग्राहकं** भेदप्रमापकम्। तथा च उपजीव्यविरोधादभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यमिति भावः।

ततोऽपि किमित्यतः सूत्रार्थमुपसंहरति **अत इति**।

अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः ।

श्रुतिः 'भिन्नोऽचिन्त्य' इत्यादिका । **सामर्थ्यम्** अप्रति(सत्प्रति)पक्षत्वम् ।

परि०— विशिष्टो व्यवहार इति । निःशङ्कोऽविसंवादी व्यवहार इत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकेनेति** । सर्वप्रत्ययानां याथार्थ्ये कस्याप्यमानस्याभावात् । अर्थतथात्वाध्यवसायरूपविश्वासस्य साक्षिणैवोपपादितत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणविरुद्धेति** । इदं ज्ञानमयथार्थं विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादिति प्रमाणेन साक्षिरूपप्रमाणेन वा विरुद्धेनेत्यर्थः ॥ **सूत्रार्थमिति** । पृथगुपदेशादिति सूत्रम् ।

सु०— "यद्येवं जीवेश्वरयोर्भेद एव पारमार्थिको व्यवस्थितः तदा 'तत्त्वमसी'-त्याद्यद्वैतश्रुतीनाम् 'अहं हरिरि'त्यादिस्मृतीनां च का गतिः; न हि तासामनुमानवत् सर्वथा अप्रामाण्यं युक्तम्, अपौरुषेयत्वेनाप्तोक्तत्वेन च तत्कारणाभावादि"त्याशङ्कापरिहाराय सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥

तद्व्याचष्टे तथाऽपीति ।

अनु०—

तथाऽपि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः ।
सारस्स्वरूपमस्यापि मुक्तावप्यवशिष्यते ।
अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात् ॥

यद्यपि जीवब्रह्मणोर्भेद एव **तथाऽप्यभेदवत्** इति सम्बन्धः । **तु**शब्दो विशेषार्थः, तं च वक्ष्यामः । **तत्सदृशाः** परमात्मगुणसदृशाः । 'सार' इत्यनुवादेन **स्वरूपमिति** व्याख्यानम् । **अस्य** जीवस्य । कुतः । **मुक्तावपि** कैवल्येऽपि **अवशिष्यते यतः** । **अभेदवत्** अभेदमिव 'तत्र तस्येव' इत्यत्रोपसङ्ख्येयमेतत् । शिष्टप्रयोगात् ।

परि०— स्मृत्यभिप्रायेणाह **आप्तोक्तत्वेन चेति** ॥ **तं च वक्ष्याम इति** । 'भवेत् सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मने'त्येतद्व्याख्यावसरे भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्वं मुक्तियोग्यानामेव नान्येषामिति वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा इदानीमनभिव्यक्तमपि मुक्तौ व्यक्तमिति 'सादृश्यं चे'त्यत्र वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा 'प्रधानत्वान् स्वातन्त्र्यादपि चाभिधामि'त्यादिना प्राधान्याद्यर्थान्तररूपविशेषं वक्ष्याम इत्यर्थः । अस्येत्यनुवादः । जीवस्येति व्याख्या । कुत इति प्रश्नप्रत्युत्तरत्वेन मूलं योजयति **मुक्तावपीति** । **कैवल्येऽपीति** व्याख्या । यतो देहेन्द्रियादिशून्यतारूपकैवल्येऽप्यवशिष्यते अतो भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्वं जीवस्येति भावः । नन्वभेदवदित्यस्याभेदमिवेति व्याख्या न युक्ता ।

'तत्र तस्येवे'ति सूत्रे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेवार्थे वतिप्रत्ययविधानेन द्वितीयान्ताद्वतिप्रत्ययाप्राप्तेरित्यतः महाकविप्रयोगात् तन्निर्वाहाय द्वितीयान्तादपि वतिप्रत्ययो वक्तव्य इति वार्तिकमत्र कर्तव्यमिति भावेनाह **तत्र तस्येवेत्यत्रोपसङ्ख्येयमिति**। सङ्ग्राह्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः **शिष्टप्रयोगादिति**॥

सु०— यद्वा **अभेद** इति तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यते, **अत एवेति** सम्बन्धः। **एताः** परोदाहृताः। **हीति** मुख्ये बाधकं सूचयति। 'अत एवे'त्यस्यैव विवरणं **सादृश्येति**। सादृश्यमेवाभेदः **सादृश्याभेदः**। 'सिंहो देवदत्त' इत्यादिवद्गौणोऽयं व्यपदेश इति वाक्यार्थः।

परि०— यद्वेति। अस्मिन्पक्षेऽभेदवाक्येन तुल्यं वर्तत इत्यभेदवाक्यवदिति। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति सूत्रेण वतिप्रत्ययः। प्रतिपादनक्रियातौल्यस्य सम्भवादिति भावः। अतःशब्दैवशब्दयोरन्वयमाह **अत एवेति** सम्बन्ध इति॥ **वाक्यार्थ** इति। तथाऽपि त्वित्यादिमूलवाक्यस्यार्थ इत्यर्थः।

सु०— अद्वैतवादिभिः खलु तत्त्वम्पदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेनैकदेशलक्षणया सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमङ्गीकृतम्, ततो वरं पदद्वयस्य मुख्यार्थत्वमभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमभ्युपगन्तुम्; तात्पर्यलिङ्गानि च तत्र तत्रान्यथा नीतानि।

परि०— गौणार्थत्वं दोष इत्यत आह **अद्वैतवादिभिरिति**॥ **विरुद्धस्वार्थैकदेशेति**। विरुद्धः स्वार्थैकदेशः सार्वज्ञाल्पज्ञत्वादिरूपः तत्त्यागेनेत्यर्थः। **एकदेशलक्षणया** चिन्मात्रलक्षणया॥ **सामानाधिकरण्यमिति**। तत्त्वंपदगतैकविभक्तित्वोध्यमैक्यमित्यर्थः॥ **गौणत्वमिति**। पदद्वयस्य मुख्यार्थत्वं सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमित्यनयोरभिप्रायः चन्द्रिकायां व्यक्तः। नन्वैक्यार्थत्वे तात्पर्यलिङ्गानि सन्तीत्यत आह **तात्पर्येति**॥ **तत्र तत्रेति**। तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः।

सु०— उपलक्षणं चैतत् सौत्रमभेदागमव्याख्यानम् इत्याशयवान् उक्तानुवादेन अर्थान्तरमप्याह **सादृश्याच्चेति**।

अनु०— **सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम्।**
आहुरीशेन जीवस्य

प्रधानत्वादपि इत्यन्वयः। **आहुः** श्रुतयः, 'पौराणानि (च) वाक्यानी'ति वर्तते। उक्तानुवादः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थः। **प्रधानत्वं** वैशिष्ट्यम्। तत्त्वमसीत्यादिव्यपदेशः सादृश्याद्गौण इत्युक्तम्। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि निर्देशस्तु स्वातन्त्र्यप्राधान्याभ्यां लाक्षणिकः। द्रष्टृपदेन तत्रारोपितवैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्यं चोपलक्ष्यते। तथा च द्रष्टा विशिष्टः स्वतन्त्रश्चान्यो नास्ति इत्यर्थः सम्पद्यते।

यद्वा तत्त्वमसीत्यादिनिर्देशोऽपि प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिको व्याख्यायते । तथा हि; तच्छब्देन तदीये स्वातन्त्र्यप्राधान्ये लक्ष्येते, पुनस्ताभ्यां तद्विषयता लक्ष्यते; ततश्च तत्प्रधानकस्तत्तन्त्रश्चेति वाक्यार्थो भवति।

एतदप्युपलक्षणम्। अतत्त्वमसीत्यादिव्याख्यानान्तरमप्यत्र द्रष्टव्यम्।

स्यादेतत् । तुशब्दो हि सौत्रोऽवधारणार्थः तेन च सादृश्यातिरिक्तोऽर्थो निवर्त्यते, तत्कथमर्थान्तरवर्णनमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे नेति।

न स्वरूपाभिदां क्वचित्।

क्वचित् प्रदेशे। स्वरूपाभिदां नाहुरिति तुशब्दार्थः, न तु प्राधान्यादिनिवृत्तिरिति।

अस्त्वेवं जीवस्य ब्रह्मैक्यं, मुक्तस्य तत्कथं व्याख्येयम् । न च तदप्युक्तन्यायेनेति युक्तम्, तथा सति 'यत्र त्वस्ये'त्यादिविशेषोक्त्यनुपपत्तेरित्यत आह **स्थानैक्यमिति।**

स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते।

'ईशेने'ति वर्तते । न केवलमुक्तनिमित्तत्रयं, किन्नामैतन्निमित्तद्वयं **विशिष्यते;** अतो विशेषेणाभेदोक्तिरुपपद्यते । तत्र **स्थानैक्येन** 'ऐक्यव्यपदेशो लाक्षणिकः, स्थानगतस्यैकस्य स्थानिषु प्रयोगात् । **ऐकमत्यनिमित्ते** तु प्रयोगे लक्षितलक्षणा, विषयैक्यान्मत्यैक्यं ततश्च मतिमतामिति।

परि०— उपलक्षणं चैतदिति। व्याख्यानमित्यर्थः। 'आहुरि'त्यस्य कर्त्राकाङ्क्षायां तदनुवादपूर्वमाह **आहुः श्रुतय इति॥ प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ इति।** एतावन्तोऽर्था इति सुबोधायेत्यर्थः। नन्वेवममुख्यार्थस्यैव ग्रहणे 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदि'ति कर्मनिर्णयोक्तवचनविरोध इत्यतो मुख्यार्थं च तत्त्वनिर्णयाद्युक्तमाह **एतदप्युपलक्षणमिति।** बृहद्भाष्यादौ 'सप्तसु प्रथमा यस्मादि'त्यादिवचनात् तच्छब्दस्य द्वितीयादिविभक्त्यन्तत्वं चोपेत्य तं प्रति त्वमसि तस्मिन् त्वमसीत्यर्थ उक्तः। स सर्वोऽप्यत्रादिपदग्राह्यः। **सौत्र इति।** 'तद्गुणसारत्वात्ति'तिसूत्रोपात्त इत्यर्थः। **यत्र त्वस्येति।** 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि'ति विशिष्याभेदोक्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः।

सु०— किञ्च 'यत्सादृश्यं सञ्जीवमात्रसाधारणतयोक्तं तत्संसारिण्यनभिव्यक्तं मुक्ते तु व्यक्तमि'ति तदभिप्रायेणापि विशेषतोऽभेदोक्तिर्युक्तेत्याशयवानाह **सादृश्यं चेति।**

अनु०— सादृश्यं च विशेषेण

'मुक्तस्येशेने'ति वर्तते।

ननु सादृश्यादिकं जडेष्वपि विद्यते, तत्कथं तेषां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'भूतानि विष्णु-र्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्चे'त्यादौ क्वचिदेव परमात्मैक्यव्यपदेशो न पुनर्जीववत् प्राचुर्येणेत्यत आह **जडानामिति**।

जडानां द्वयमेव तु।

तत्प्रधानकं तत्तन्त्रत्वमेव। **जडानां तु** इति सम्बन्धः।

सादृश्यस्यापि तृतीयस्य विद्यमानत्वात् कथं द्वयमेव इत्यत आह **भवेदिति**।

अनु०— भवेत्सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मना।

जडानामिति वर्तते। सत्यमस्ति **सादृश्यं**, किन्तु तत्सत्त्वा(त्ता)दिनैव, न तु जीव-वदानन्दादिना; अतो द्वयस्यैव सत्त्वादुपपन्नाऽप्रचुरोक्तिः।

नन्वानन्दादिना सादृश्यं जीवेष्वपि नास्ति, केषाञ्चिज्जीवानामतद्रूपताभ्युपगमादिति चेन्मा भूत्; न हि जीवमात्रं प्रति तत्त्वमसीत्युच्यते, तस्य वेदानधिकारित्वात्; किन्तु मोक्षयोग्यं प्रतीत्यदोषः।

अत्र स्थानैक्यं च क्षीराब्ध्यादिस्थितभगवद्रूपापेक्षयोक्तमिति न जीवजडसाधारणम्। जडाभेदव्याख्यानेन 'प्राज्ञवदि'ति दृष्टान्तोऽपि व्याख्यातो भवति।

परि०— जीवजडसाधारणमिति। सर्वत्र व्याप्तेन ब्रह्मणा स्थानैक्यस्य जीवजडयोरपि सत्त्वादिति भावः।

सु०— सूत्रे प्राज्ञवदित्युक्तम्, तस्या(यम)र्थः, 'प्राज्ञे यथाऽभेदव्यपदेशोऽमुख्य-स्तथे'ति। तत्र प्रतियोगिविशेषानुक्तेर्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिरखिलोऽप्यभेदव्यपदेशो नित्य-त्वादिसादृश्येनामुख्य इति ज्ञायेत, तन्मा विज्ञायीत्याशयवानाह **ईशेति**।

अनु०— ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वशः।
तथैवावयवानां तत्स्वरूपैक्यं तु मुख्यतः॥

रूपाणि मत्स्यादीनि। **क्रियाः** सृष्ट्याद्याः। **गुणाः** ज्ञानादयः। 'सर्वश' इति प्रत्येकं सम्बन्धः। **तथा**शब्दः समुच्चये। 'एव'शब्दस्य 'मुख्यत' इत्यनेनान्वयः। **अवयवाः** हस्ताद्याः। **तत्स्वरूपैक्यम्** ईश्वरस्वरूपेणै(पै)क्यं तत्प्रतिपादकं वाक्यमिति यावत्। **मुख्यत** एव व्याख्ये-

यमिति शेषः । तुशब्दो जडव्यावृत्त्यर्थः । तथा च जडविशेष एवायं दृष्टान्त इति भावः । न चैवं साध्यसमत्वदोषः, जीवमात्राभेदवादिनं प्रति अस्याधिकरणस्यारब्धत्वादिति ।

कुत एतदिति चेत् (न), तत्र भेददर्शने प्रत्यवायस्योक्तत्वादित्याह **यथेति** ।

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ।
इति श्रुतेः

पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमुदकं यथा अधो (वि)**धावति, एवं** पारमेश्वरान् **धर्मान्** ततः **पृथक् पश्यंस्तानेव** तद्दर्शनं अन्वेव अविलम्बेन नरकं **विधावतीत्यर्थः** ।

परि०— **दृष्टान्त इति** । 'प्राज्ञवदि'ति सौत्रदृष्टान्त इत्यर्थः । प्राज्ञस्य जीवजडैक्यवादी शङ्कते न चैव-मिति ॥ साध्यसमत्वमिति । यथा साध्यं सन्दिग्धं तथा प्राज्ञे जडाभेदो गौण इति विप्रतिपन्न इति दोष इत्यर्थः ॥ कुत एतदिति । जडविषयाभेदव्यपदेशः दृष्टान्तो न पुनर्गुणकर्मादिविषय इत्येतदित्यर्थः ।

सु०— 'नन्वीश्वरधर्माणां भेदाभेदौ भवताम्, तथा चात्यन्ताभेदोक्तिरमुख्या; इति सौत्रो दृष्टान्तोऽसङ्कुचितवृत्तिर्भविष्यति, इयं च श्रुतिरत्यन्तभेददर्शननिन्दापरा भवतु' इत्यत आह **नोभयं चेति** ।

अनु०— नोभयं च भेदाभेदाख्यमिष्यते ।

इष्यते सूत्रकृतेति शेषः । 'भेदाभेदौ नेष्यते' इति वक्तव्ये 'भेदाभेदाख्यामुभयमि'ति वचनं वक्ष्यमाणश्रुतिव्याख्यानानुसारेणेति ज्ञातव्यम् ।

कुतो नेष्यत इत्यत आह **एकमेवेति** ।

एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
इति श्रुताविवेत्यस्माद्भेदाभेदनिराकृतिः ॥

एकम् अभिन्नम् । एकमपि घटादिकमवयवभेदवदुपलब्धमत एव इत्युक्तम् । **अद्वितीयं** समाधिकरहितम् । **इह** ब्रह्मणि **किञ्चन** गुणादिकमिति **नानाभूतं नास्ति** । **यः** तु **इह** ब्रह्मणि विद्यमानं गुणादिकं, **नाना** भिन्नं, 'इव'शब्दादभिन्नं च **पश्यति, स मृत्योः** अनन्तरं मृत्युं नरकम्

आप्नोति। **इति श्रुताविवेत्यस्माच्छब्दात्**। उपलक्षणं चैतत्, एवशब्दाच्च, **भेदाभेदनिराकृतिः** कृता ज्ञायते। अतो नेष्यत इति योजना।

'इव'शब्दप्रयोगात् कथमेतल्लभ्यत इत्यत आह **इवेति**।

इवोभये च सादृश्य इति वाक् शब्दनिर्णये ॥

उभये यदुक्तं पूर्वपदेन तत्प्रतियोगिनि द्वितीये वर्तत इत्यर्थः। अत्र च नानो(क्त्वा)त्त्या प्रयुक्त इवशब्दोऽनाना (सं)गृह्णातीति भेदाभेदाख्यमुभयं निराकृतं भवति। **वाक्** 'अस्ती'ति शेषः। **शब्दनिर्णयो** नाम ग्रन्थविशेषः ॥

परि०— इयं चेति। यथोक्तमिति श्रुतिरित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति। 'इवोभये च सादृश्य' इति वक्ष्यमाणेवशब्दव्याख्यानानुसारेणेत्यर्थः। तत्रोभयशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

॥ इति पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अंशाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥

सु०— केचिदिदमेवं व्याचक्षते। "जीवः परमात्मनः **अंशः**। अंशत्वं च नारम्भकत्वम्, परमात्मनोऽनारब्धत्वात्; नापि खण्डत्वम्, अच्छेद्यत्वात्; न च प्रदेशत्वम्, प(घ)टादिवत् अनित्यत्वप्रसङ्गात्; किन्नाम भिन्नाभिन्नत्वम्। अत्र भेदः औपाधिकः अभेदस्तु स्वाभाविकः, उपाधिश्च अनाद्यनिर्वाच्याऽविद्येत्येके; अन्ये तु सत्यमेवान्तःकरणादिकमिति ॥ कुत एतत्। 'द्वा सुपर्णा', 'नित्यो नित्याना'मित्यादि**नानाव्यपदेशात्**। **अन्यथा चापि** 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याद्यभेदव्यपदेशात्। न चैकस्यैव जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदौ, किन्तु सर्वेषाम्, यतो ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा इति **एके** ब्रह्मणो **दाशकितवादित्वमधीयत**" इत्यादि।

तदिदमयुक्तम्। तथा हि। कोऽयमभेदः, किं मुख्य एवोतामुख्यः सादृश्यादिलक्षणः। आद्यं निराकरोति **भेदस्येति**।

अनु०— भेदस्य मुक्तौ वचनादपि तत्पक्षनिग्रहः ।

मुक्तावपि इति सम्बन्धः । **तत्पक्षः** मुख्याभेदपक्षः ।

'जीवस्यौपाधिक एव परमात्मनो भेदः । अभेदस्तु स्वाभाविक' इति वदता मुक्तौ भेदाभावः(वोवाच्यः) वाच्यः, तत्राविद्याया अन्तःकरणादेश्चाभावात् । न च तद्युज्यते, मुक्तौ अपि जीवब्रह्मभे(णोर्भे)दस्य प्रागुदाहृताभिः श्रुतिस्मृतिभिरभिहितत्वात् । अतः प्रमाणविरुद्ध-त्वादस्य पक्षस्य हेयत्वमेव ।

द्वितीयं निराचष्टे **चेतनत्वादीति** ।

चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ।
अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् ॥

सादृश्यम् इत्युपलक्षणम्, तत्प्रधान(क)त्वाद्यपीति द्रष्टव्यम् । अभेदोऽङ्गीकृतश्चेत् कथं 'तत्पक्षनिग्रह' इत्युक्तम् ? इत्यत आह **नेति** । **क्वचिदिति** । संसारे मुक्तौ वे(चे)त्यर्थः ।

परि०— सौत्रहेतुमवतार्य परोक्तार्थमनुवदति कुत एतदित्यादिना इत्यादीत्यन्तेन ।

सु०— न केवलं युक्तिविरुद्धो जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारः, किं तर्हि श्रुतिविरुद्धो-ऽपीत्याह **न केनचिदिति** ।

अनु०— न केनचिदभेदोऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा क्वचित् ।
समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विनाऽपि वा ।
इति श्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ॥

भेदेन सहितोऽभेदो **भेदाभेदः** । **क्वचिदपीति** सम्बन्धः । **वाशब्दः** समुच्चये । ऋतेयोगे द्वितीयाऽप्युपसङ्ख्यातव्या, श्रौतप्रयोगात् । **अपिशब्दः** समुच्चये । वाशब्दो विकल्पार्थः; स च व्यवस्थितो विकल्पः; **समुदायमृते**(न) **केन चिद्भेदाभेदो**(**दोऽस्ति**) **नास्ति**, **स्वगुणादीन् विनाऽभेदो नास्तीति** । **केन चिदपीत्यन्वयः** ।

एतेन 'जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ द्वावपि स्वाभाविकौ, न तु भेदोऽविद्याद्युपाधिनिवन्धनः, अतो मुक्तावपि भेदसद्भावान्नास्माकं मुक्तभेदवचनविरोध' इति वदन् यादवप्रकाशोऽपि निरस्तः ।

क्वचित्केनचिदिति विशेषश्रुतिविरोधादिति ।

परि०— न केवलं युक्तिविरुद्ध इति। मुक्तौ भेदोक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिविरुद्ध इत्यर्थः। ननु 'भेदाभेद' इति कथं इतरेतरयोगद्वन्द्वे भेदाभेदाविति। समाहारद्वन्द्वे भेदाभेदमिति भाव्यत्वादित्यत आह **भेदेन सहित इति॥ वाशब्द इति।** क्वचिदित्यतः पूर्वतनो वाशब्द इत्यर्थः। भेदाभेदोऽपीति समुच्चयार्थ इति भावः। ननु 'समुदायमृतं' इति कथम्। 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति ऋतेशब्दयोगे पञ्चम्या भाव्यत्वादित्यत आह **ऋतेयोग इति॥ अपिशब्द इति।** विनेत्यतोऽग्रेतनापिशब्द इत्यर्थः। **वाशब्दो विकल्पार्थ इति।** अन्तिम इति भावः॥ **समुदायमिति।** द्वित्वत्रित्वादिधर्ममित्यर्थः।

सु०— यद्येवं जीवब्रह्मणोर्न भेदाभेदौ कथं तर्हि सौत्रं भेदाभेदश्रुत्युदाहरणमित्यतः स्वमतेन सूत्रतात्पर्यमाह **अभेदेति।**

अनु०— अभेदश्रुतयोंऽशत्वात्

उपलक्षणमेतत्, भेदश्रुतयश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। 'अंशत्वादेव हि उपपद्यन्त' इति शेषः।

अयमर्थः। जीवः परमात्मनोंऽश इति प्रतिज्ञातार्थे, 'नानाव्यपदेशादि'ति पुत्रभ्रातृत्वादि नानाविधसम्बन्धव्यपदेशहेतुमभिधाय 'अन्यथा चापी'त्यादिना अर्थापत्तिरप्युच्यते। तथा हि। जीवब्रह्मणोर्भेदमभेदं च वदन्त्यः श्रुतयस्तावद्विद्यन्ते, ताश्च जीवस्य ब्रह्मांशत्वादेव हि उपपद्यन्ते, नान्यथा। यदि जीवो ब्रह्मणो घट इव पटादत्यन्तभिन्नः स्यात् तदा अभेदश्रुतय उपरुध्येरन्, यदि वा ब्रह्माभिन्नः स्यात् तर्हि भेदश्रुतयो बाध्येरन्। न च भेदाभेदाश्रयणेन श्रुतिद्वयसामञ्जस्यं वाच्यम्, 'न केनचिदि'त्युदाहृतश्रुतिविरोधात्। अतो भेदाभेदश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या जीवो ब्रह्मां(र्णो)शोऽङ्गीकार्य इत्येव सूत्रार्थ इति। एतदर्थं च 'न केनचिदि'त्याद्येकवाक्यतया वा योज्यम्, यथोक्तं 'यतो भेदेन तस्या(य?)मभेदेन च गीयते। अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदौ न मुख्यत' इति।

परि०— यथोक्तमिति। भाष्ये।

सु०— परमात्मांशत्वं चेदुपगतं जीवस्य कथं तर्हि न भेदाभेदाङ्गीकारः; प्रकारान्तरेणांशत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, मत्स्यादिषु परमेश्वरांशेष्वभेदस्याङ्गीकृतत्वाच्चेत्यत आह **सादृश्यं चेति।**

अनु०— सादृश्यं चांशताऽस्य तु।

अस्य जीवस्य, परमेश्वरांशता **तु,** तत् **सादृश्यम्।** चशब्दात् तदधीनसत्तादिमत्त्वं चेत्यर्थः।

एतेन 'पुंस्त्वादिवदि'त्यनेनैवेदं गतार्थमधिकरणमित्यपि निरस्तम्।

यद्वा चशब्दोऽवधारणार्थः। सत्यम्, मत्स्यादिष्वभेदनिमित्तकोंऽशशब्दः, तथाऽपि मुख्यांशसादृश्यं तत्सत्तयैव, सत्तावत्त्वलक्षणमेव जीवस्यांशत्वं, गौणोऽयमंशशब्द इति यावत्।

अंशशब्दस्यानेकार्थत्वं, तत्र 'मत्स्याद्याः स्वरूपांशा एव जीवाः भिन्नांशा एवे'त्यत्र असम्भावनानिरासाय ('मत्स्यादीनां स्वरूपांशत्वं जीवानां त्वतथाभूतांशत्वमि'त्येतत् कुत इत्यतोऽत्र) आगमवाक्यं पठति **अंशस्त्विति**।

अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपांशोऽन्य एव च।
विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक्।
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः।
स एव चेत् स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा।

द्विविध एव न त्वेकविध एवेत्यन्वयः। **किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगिति** पुरोवदुभयथा व्याख्येयम्। **सामर्थ्यं** सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिलक्षणम्। **स्वरूपं** पूर्णानन्दादिकम्। **स्थितिः** सर्वगतत्वादिपरिमाणम्। **स एव चेत्** तत्सामर्थ्यादियुक्तश्चेदंशः तदासौ तत्स्वरूपांशो ज्ञातव्यः। '**प्रादुर्भावा**' इति तस्यैवोदाहरणम्। एवं 'जीवा यथे'त्याद्यस्याप्युदाहरणं द्रष्टव्यम्।

अनेन 'प्रकाशादिवन्नैवं पर' इत्यस्य तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— तदधीनसत्तादिकं सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः॥ **एतेनेति**। तदधीनसत्तादिकत्वसङ्ग्राहकचशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः। तत्र हि जीवो न ज्ञानसुखादिरूपोऽधुनाऽनुपलम्भादिति प्राप्ते अपत्योत्पादकत्वरूपं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं सदपि बाल्येऽनुपलभ्यमानं यौवनेऽभिव्यज्यते तद्वत् संसारदशायां सतोऽपि ज्ञानाद्यात्मकत्वरूपभगवत्सादृश्यस्य मुक्तावभिव्यक्तिसम्भवात् ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपभगवत्सादृश्यवानिति प्रतिपादनात् गतार्थमिति शङ्का निरस्ता। तदधीनसत्तादिकत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वमित्यस्य अन्यत्रासिद्धेरिति भावः॥ **मुख्यांशसादृश्यमिति**। मुख्यांशः मत्स्यादिर्यथा तत्सत्तयैव सत्तावान्। तथा जीवोऽपि सत्तावानिति सत्तावत्वं मुख्यांशे मत्स्यादौ जीवेषु चास्तीत्यंश इवांश इति गौणोऽयमंश इत्यर्थः॥ **पुरोवदुभयथेति**। ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वरूपकिञ्चिद्भगवत्सादृश्ययुगिति वा मत्स्यादिरूपमुख्यांशो यथा सत्तावान् तथा जीवोऽपीति सत्तया मुख्यांशसादृश्ययुगिति वेति व्याख्येयमित्यर्थः। **स एव चेदि**त्यनुवादः। **सामर्थ्यादियुक्तश्चे**ति व्याख्या॥ **एवं जीवा यथेति**। 'किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगि'ति वाक्यानन्तरं जीवा यथेति द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ **अनेनेति**। अंशस्त्वित्यादिवाक्यकथनेनेत्यर्थः॥ **इत्यस्य तात्पर्यमिति**। एतत्सूत्रार्थस्तु तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः।

सु०— "मत्स्यादीनां जीवानां च परमेश्वरांशत्वसाम्येऽपि नैकप्रकारता, किन्तु 'मत्स्याद्याः स्वरूपांशा एव, जीवा विभिन्नांशा एवे'त्यत्र असम्भावनानिरासाय 'प्रकाशवत्' इति सूत्रकृता दृष्टान्ता दत्ताः; ते चायुक्ता इव प्रतीयन्ते, उभयत्र भेदाभेदसाम्या(सद्भावा)त्" इत्याशङ्कानिरासार्थं(य) भाष्यम् 'अभिमानिदेवतापेक्षयैतदि'ति । तदविस्पष्टमित्यतः सौत्रान् दृष्टान्तान् स्पष्टयति **सूर्येति** ।

अनु०— **सूर्यमण्डलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ।**
सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः ।
कठिनत्वेन मेर्वादिः पृथिव्या अपि देवता ।
धरादेवी

सूर्यमण्डलमान्यंशी सूर्यः **तत्प्रकाशाभिमानवां**स्तदंशश्चैक एव । 'यथे'ति सर्वत्रान्वीयते । **अथ**शब्दः समुच्चये ।

बाह्योदस्याभिमान्यंशी वारिपः सप्तमाब्धेरभिमानी तदंशश्चैक एव । **पृथिव्याः** पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णाया अभिमानिन्यंशिभूता **(देवता) धरादेवी मेर्वा**(देर)द्यभिमानिनी **देवता**ऽप्यंशरूपैकैव । मेरुहिमवदादेः पुरुषा अभिमानिनः पुराणेषु (प्र)सिद्धा इत्यत उक्तं **कठिणत्वेनेति** । 'यत्कठिनं(णं) सा पृथिवी'ति श्रुतेर्धरादेव्येव सर्वस्याः पृथिव्या अभिमानिनी । अवान्तराभिमानिनस्त्वन्ये इति ।

अनेन स्वरूपांशो निदर्शितः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति **एवमेवेति** ।

एवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः ।
नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥

भगवान् विष्णुः अंशी **नानावताररूपेण स्थितः**, अंशाश्च **एक एवेति** योजना । **अव्ययः सदा पूर्णगुण** इत्यागामिसूत्रानुसारेणाभेदोपपादनम् ।

विभिन्नांशदृष्टान्तविवरणपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं विवृणोति **विण्मूत्रेति** ।

विण्मूत्राद्यभिमानिन्यो यथाऽपभ्रष्टदेवताः ।
सूर्यादिभ्यस्तथैवार्यं संसारी परमात्पृथक् ॥

अपभ्रष्टनामका देवता अंशरूपाः **सूर्यादिभ्यः** सूर्यवरुणपृथिवीभ्योंऽशिभ्यो व्युत्क्रमेण **यथा पृथक्**।

परि०— 'नैवं पर' इति सूत्रांशस्य तात्पर्यं व्यनक्ति **मत्स्यादीनामि**त्यादिना इत्यत्रेत्यन्तेन ॥ **उभयत्रेति**। स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वाभिमतयोः सौरप्रकाशाक्ष्णोरुभयत्र तथाऽमृतसमुद्रमूत्रयोरुभयत्र तथा मेरुविद्ध्योरुभयत्रांश-भूततेजोमण्डलादिना भेदाभेदसाम्यादित्यर्थः । द्वयोर्जडत्वेनांशिविकारतया अंशिना भेदाभेदवत्त्वादिति भावः । **आगामिसूत्रेति**। 'अनुज्ञापरिहारौ', 'देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि'ति सूत्रानुसारेण अव्यय इत्युक्तिः। तत्र देहसम्बन्ध-शून्यतया अज्ञानाद्यभावोक्त्या अव्ययत्वस्य प्राप्तेः 'असन्ततेश्चाव्यतिकर' इति सूत्रे शक्त्यादिभिः सं(भृ)हृतत्वस्यारम्-दभिप्रेततया पूर्णगुणत्वस्य प्राप्तत्वात् तदनुसारेणेत्युक्तम् ॥ **अभेदोपपादनमिति**। मत्स्याद्यंशानामंशिना साक-मव्ययत्वपूर्णगुणत्वाभ्यां अभेदोपपादनस्य तत्र सूत्रद्वयेऽभिमतत्वादिति भावः।

सु०— जीवांशानामंशिनः परमेश्वरात् पृथक्त्वं युक्तितः समर्थयितुं सूत्रम् **'अनुज्ञा-परिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि'ति** । अत्रापि दृष्टान्तानामसङ्गतिमाशङ्क्याभिमानि-विषयतया व्याख्याति **देहेति**।

अनु०— **देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्यदेवताः।**
अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैस्सदा।
एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः।
अनुग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः।
न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥

परदेहगतदोषैः। देवतात्वं त्वन्तर्धानादिशक्तियोगः। **च**श(ब्दौ)ब्दो हेत्वोः समुच्चये। **हि** यस्मात्, **अनुग्राह्याश्च, तैः** सूर्यादिभिः, तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धनिवृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। 'अनुग्राह्यश्चे'त्यादौ यत इति शेषः। देहदोषलिप्तत्वादित्यपि ग्राह्यम्।

नन्वनुज्ञादिहेतुत्रयं स्वरूपांशेषु मत्स्यादिष्वस्तीत्यनैकान्तिकं, न जीवांशानां परमेश्वरा-द्भेदं साधयितुमलमित्यत आह **न त्विति**।

'अनुग्राह्यत्वमि'त्युपलक्षणम्। **नेष्यते** 'नैव ते जायन्ते' इत्यादिश्रुतिबलेनेति शेषः।

परि०— **असङ्गतिमिति**। 'ज्योतिरादि'त्युक्तज्योतिरादिदृष्टान्तानां जडत्वे प्रकृतासङ्गतिमाशङ्क्येत्यर्थः। दोषदुष्टानां कथं देवतात्वम्। 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतौ देवानां पापालेपोक्तेरित्यत आह **देवतात्वं त्विति** ॥ **हेत्वोरिति**। दोषदुष्टत्वानुग्राह्यत्वहेत्वोरित्यर्थः।

सु०— अत्रैव सूत्रम् **'असन्ततेश्चाव्यतिकर'** इति ।

ब्र०सू०— **॥ ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥**

तज्जीवांशानां परमेश्वराद्भेदमेव साधयत् प्रतीयते, न तु मत्स्यादीनामभेदमपि । अत उ(तदु)पलक्षणत्वेन व्याचष्टे **गुणैरिति** ।

अनु०— **गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदोऽपरैर्न च ।**

मत्स्यादिरूपाणामिति वर्तते । **मुख्याभेदो**ऽशिना । **अपरैः** जीवैः, ईश्वरस्य, **अभेदः न, च** तेषामपरिपूर्णगुणत्वाच्चेति ।

'अनुज्ञापरिहाराविं'त्येतदप्येवमुपलक्षणतया व्याख्येयम् । तदर्थं वा 'न तु मत्स्यादिरूपाणामि'ति वाक्यं योज्यम् ।

ब्र०सू०— **॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥**

एवमंशस्यापि जीवस्येश्वराद्भेदः प्रमाणैः समर्थितः । यस्त्वंशत्वादभेदं साधयेत् तस्यांशशब्दवाच्यत्वमात्रत्वं चेद्धेतुस्तदाऽनैकान्तिकत्वमुक्तमेव, मुख्यांशत्वं चेद्धेतुस्तदाऽसिद्धिरिति प्रतिपादयत्, 'आभास एव चे'ति सूत्रं व्याचष्टे **अंशेति** ।

अंशाभासाश्च सर्वेऽपि परस्यांशा न मुख्यतः ।

सर्वेऽपि जीवाः ।

'जीवानामंशाभासत्वं श्रुत्यन्तरेण दृढयति **यथेति** ।

यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ।

तथा **एतस्मिन्** पुरुषोत्तमे **एतत्** जीवजातं **आततम्,** एतदेवास्य तदंशत्वमिति भावः ।

नन्वेतत् श्रुतिविरुद्धं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्यस्मिन्मन्त्रे अनन्तासनश्वेतद्वीपवैकुण्ठेषु द्युशब्दवाच्येष्ववस्थितरूपत्रयवद्भूतशब्दावाच्यानां जीवानामपि परमपुरुषपादत्वाभिधानात्, इत्याशङ्क्य विशेषश्रुतिबलेन पादशब्दस्य अनेकार्थत्वकल्पनं न्याय्यमित्याशयवानाह **न त्विति** ।

अनु०— **न तु पुम्पादवत्पादा जीवा एते परात्मनः ।**
पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादुर्भावतया स्थिताः ।
एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणं परम् ।।

पुम्पादवत् पुरुषस्यामृतपादत्रयमिव । कुतः, **पूर्णाः** । **नारायणं** प्रादुर्भावरूपम् । जीवांशेभ्यः **परं** विलक्षणम् । **जगाद** ।

परि०— अनैकान्तिकत्वमुक्तमेवेति । विष्ठामूत्राद्यभिमान्यपभ्रष्टदेवेष्वंशत्वेऽप्यभेदाभावस्योक्तत्वादिति भावः । यथेति श्रवणादाह **तथेति** । **एतस्मिन्नित्यनुवादः** । **पुरुषोत्तम** इति व्याख्या । **आततमित्यस्य** तदधीनतया वर्तमानमित्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । तदधीनतया वर्तमानत्वमेवेत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । जीवानां मुख्यांशत्वं नेत्येतदित्यर्थः । कुतः पूर्णा इति प्रश्नस्योत्तरं **नारायणमित्यादि** ।

सु०— 'अधिदैवादिस्वरूपनिर्णयाय पादोऽयमारब्ध' इत्युक्तम्, तत्र कीदृशोऽत्र निर्णयो जात इत्यतस्तं बुद्ध्यारोहाय पिण्डीकृत्याह **अक्षय इति** ।

अनु०— **अक्षयो भगवान् विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ।**

देहादिक्षयरहित एव **प्रलये स्थितः** ।

अनेन 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ..... ', 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः .....' इत्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति ।

लक्ष्म्यावास इति । देव्या अपि प्रलयेऽवस्थानोक्त्या वियत्प(देनोप)दोपलक्षिताया-स्तस्या न जीववज्जननमिति ।

वियदादिप(ा)दोपादानेन तदभिमानित्वदशायामेव ब्रह्मादीनां देहाद्युत्पत्तिर्न मुक्ताविति सूचितम् । तत्सूचयति **मुक्तैरिति** ।

मुक्तैस्सदा चिन्त्यमानो ब्रह्माद्यैस्तारतम्यगैः ।

तथाऽपि सृष्टि(प्र)लयक्रमसमर्थनेन सूचितं तारतम्यं तु तत्रापि नापैतीत्याशयेनोक्तं **तारतम्यगैरिति** ।

'विपर्ययेण तु क्रमोऽत .....' इति सृष्टिक्रमविपर्ययेण (प्र)लये क्रमोऽभिहितः । कः तत्र सृष्टौ क्रम इत्यतस्तं दर्शयन् वियदधिकरणतात्पर्यमाह **प्रकृतिरिति** ।

प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ।
नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः ।
उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ।
ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्माऽस्यां वासुदेवतः ।
सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृतिमानिनी ।
ततो रूपं महन्नाम ब्रह्मणोऽहङ्कृतिः शिवः ।
ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत इन्द्रो मनोभिधः ।
स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे ॥

तदभिमानिनी लक्ष्मीश्चैवमित्यर्थः । **ततः** तदनन्तरम् । **प्राणनामा** सङ्कर्षणात् । **देव्यौ** सरस्वतीभारत्यौ । **प्रकृतिमानिनी** प्रकृतिमानिन्यौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णेति पूर्वसवर्णः । **ततः** प्रकृतिपुरुषाभ्याम् । **ब्रह्मणः** महत्तत्त्वरूपात् । **ततः** अहङ्कारात् । **तत एव** इन्द्रस्कन्दाभ्याम् । **अन्ये** तत्त्वाभिमानिनः ।

अत्रोपलक्षितानामप्यधिकाशङ्कानिरासाय 'तथा प्राणः .....' इत्यादिना निर्णयः करिष्यत इत्यदोषः ।

सृष्टिप्रलययोः क्रमविपर्ययसमर्थनस्य तात्पर्यमाह **तत्रेति** ।

तत्र पूर्वतनः श्रेयान् गुणैस्सर्वैस्समस्तशः ।

समस्तशः समस्तेषु । 'तेजोऽतः ....', 'तदभिध्यानात् ....' इत्यादेस्तात्पर्यमाह **तेभ्यश्चेति** ।

तेभ्यश्च भगवान् विष्णुः

'श्रेयानि'ति वर्तते । 'समस्तश' इति पञ्चम्यन्तम्, अत्र वा सम्बध्यते ।

सर्वस्य जन्मलयौ परमेश्वरायत्तावित्युक्तम्, 'पराद्तु तच्छ्रुतेरि'त्यादिना प्रकृत्तिश्च, तत्तात्पर्यमाह **तदधीना इति** ।

तदधीना इमे सदा ।
जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ।
मोक्षश्च

इमे जन्माद्या मोक्षान्ता भावाः । 'एतेषामि'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावश्छान्दसः । 'युवोरनाकावि'ति यथा ।

मुक्तौ जन्माभावेऽपि स्थित्यादौ भगवदधीनत्वमस्त्येवेत्याह तदधीनत्वमिति ।

तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते ।

मुक्तावपि

एतेषां ब्रह्मादीनाम् ।

परमप्रमेयमाह स एवेति ।

स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णसद्गुणः ।

उपसंहरति इतीति ।

इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन् प्रभुणोदितम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

परि०— इत्यधिकरणेति । तदधिकरणद्वयशरीरं न्यायमुक्तावल्यां व्यक्तम् । **वियत्पदेनेति** । न वियदिति सौत्रवियत्पदेनेत्यर्थः ॥ **वियदादिपदोपादानेनेति** । सूत्रे वियन्मातरिश्वतेजोऽप्पृथिवीपदानामुपादानेनेत्यर्थः ॥ **सृष्टिप्रलयक्रमेति** । वियदादिपृथिव्यन्तपदानां क्रमेण सूत्रे कथनेन सृष्टिक्रमोऽप्येवमेवेतिसूचनात् **सृष्टिक्रमे**त्युक्तम् । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'त्यत्र लयक्रमो व्यक्तमुक्त एव ॥ **तत्रापीति** । मुक्तावपीत्यर्थः । **एवमिति** । पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमतीत्यर्थः । प्राणनामा कदा कस्माज्जात ? इत्यतः तत इति पदमनुवृत्य द्वेधार्थमाह **ततस्तदनन्तरमिति । सङ्कर्षणादिति च** ॥ **सुपां सुलुगिति** । 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सप्तमाद्यपादे सूत्रम् । तस्यार्थः । त्त्वा छन्दसीति वर्तते । छन्दोविषये सुपां सप्तविभक्तीनां स्थाने सु इति प्रथमैकवचनं भवति । लुग्भवति । पूर्वसवर्णः क्वचिदाकारादेशः क्वचिदादित्यादेशः क्वचित्तु शे इति । क्वचिद्या इति । क्वचिड्डाड्या इति । क्वचित्तु याच् इति । क्वचिदालु इत्येते आदेशा भवन्तीति । तथा चात्र द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । ईकारे सति । 'अकः सवर्णे दीर्घ' इति ईकारद्वयस्याप्येक ईकार इति भावः । अत्रैव सूत्रे पदानामुपलक्षणत्वमुपेत्य सर्वेषामित्युक्ते उत्तरपादवैयर्थ्यमित्यत आह **अत्रोपलक्षितानीति** ।

तेजोऽत इति । 'तेजोतस्तथा ह्याहे'त्यत्र तेजः प्रभृतेः सर्वस्योत्पत्तिरीश्वरायत्तेति । 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इत्यत्र सर्वस्य लयो भगवदधीन इत्युक्त्या सर्वेभ्यः श्रेयस्त्वलाभादिति भावः । **पञ्चम्यन्तमिति** ।

पञ्चम्यर्थशसुप्रत्ययान्त इति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** । 'तेजोऽतः' 'तदभिध्यानादि'त्युदाहृताधिकरणद्वये उक्तमित्यर्थः । **प्रवृत्तिश्चेति** । परमेश्वरायत्तेत्यनुकर्षः । **इमे** इत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां भावा इति पदमध्याहार्यम् । 'मोक्षश्चे'त्यनन्तरं इतिशब्दश्चाध्याहार्य इति भावेनार्थमाह **इतीमे जन्माद्या इति** ॥ **एतेषामितीति** । ब्रह्मादीनामित्यर्थः । नन्वत्र 'संसृतय' इति बहुवचनेन भाव्यम् । कथं 'संसृतिरि'त्येकवचनम् । यदि च 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्ये'कवद्भावादेकवचनं तर्हि 'सनपुंसकमि'ति नपुंसकत्वे 'इकोयण्' 'अचि विभक्तावि'ति नुमागमे युवन इति भाव्यमिति शङ्कित्वोक्तं वृत्तावनित्यमागमशासनमिति कृत्वा न भवति नपुंसकलिङ्गता न भवतीति । तथा च यत्र यथा तत्र तथेत्यर्थः । **एषामि**त्यनुवादः **ब्रह्मादीनामिति** व्याख्या । **परमप्रमेयमिति** । परस्परश्रुतिविरोधपरिहारेण लब्धं प्रधानप्रमेयमित्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां श्रीमद्राघवेन्द्रयतिविरचितायां परिमळाभिधेयायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन् गगनचरणः पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

* * *

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

सु०— यद्यपि चतुर्थपादेऽपि श्रुतिवचनानां परस्परविरोध एव परिहियते, तथाऽपि अध्यात्मविषयत्वेन भेदसिद्धिरिति प्रागेव सूचितम् । प्रकारान्तरेण पादभेदं दर्शयितुमाह **श्रुत्यर्थ** इति ।

अनु०— **श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते ।**
यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ।
करोत्यनेन पादेन

यद्यपि श्रुतिरित्येवोक्तेऽपि सिद्धयत्यर्थ इति । वाक्यानामर्थद्वारैव विरोधस्थितेः । तथाऽप्यर्थनिर्णयायैव पादारम्भो न प्रामाण्यनिर्णयाय, अतो न मीमांसात्वहानिरिति दर्शयितुं 'अर्थ' इत्युक्तम् ।

यद्यपि युक्तयः पूर्वपादेऽपि सन्ति तथाऽप्यागमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनात्र प्रबला इति विशेषः । पारमार्थिके विरोधे निर्णयो दुष्कर इत्यत इवेत्युक्तम् । यत्र प्राणादिविषये, **श्रुत्यर्थः** जन्मादिः, युक्त्युपसर्जनाभिः श्रुतिभिः **विरुद्ध इव दृश्यते, तन्निर्णयं** इति योजना । युक्तिसहित-श्रुतिभिः पूर्वपक्षिते कथं श्रुतिमात्रेण तद्विपरीतार्थनिर्णय इत्यत उक्तं **सुविशिष्टेति** । **अनेन** बुद्धिसन्निहितेन ।

'तथा प्राणाः ....' इत्यादीनां सूत्राणां भाष्य एवार्थो विस्पष्ट इत्यतः पूर्वोत्तर-प(क्षीययु)क्षयुक्तीः सङ्गृह्याह तत्रेति ।

तत्र स्पष्टार्थवच्छ्रुतिः ।
विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ।
दृष्टा युक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता ।
युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ।
युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तत्र चतुर्थपादे । तादृशाः तच्छब्दवाच्याः । निर्णयस्य सिद्धान्तस्य । तादृशाश्चेत् कथं निर्णयं कुर्युरित्यत उक्तं **सुनिर्णीतास्त्विति । तादृशाः** अर्था इति शेषः । कुत एतदित्यत उक्तं **स्वयमिति । स्वयमेवेति** सम्बन्धः ।

परि०— पादार्थोक्तेर्बीजं वदन् प्रागुक्तमपि स्मारयति **यद्यपीत्यादिना** ॥ **प्रागेवेति** । पूर्वपादोपक्रमं अधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनां स्वरूपनिर्णयाय इत्युक्त्या अस्य पादस्य अध्यात्मविषयत्वसूचनादिति भावः ॥ **न मीमांसात्वहानिरिति** । प्रामाण्यनिर्णयार्थत्वे हि अस्य तर्कशास्त्रत्वापत्त्या मीमांसाशास्त्रत्वभङ्गः स्यादिति भावः ॥ **पूर्वोत्तरपक्षीययुक्तीरिति** । अयमत्र विवेकः । तथा प्राणाः । **स्पष्टार्थवत्** श्रुतिः पूर्वपक्षयुक्तिः । इयमेव **निरवकाशा** सिद्धान्तयुक्तिः । एवमग्रेऽपि । तत्प्राक्श्रुतेश्च । **विशेषश्रुतिवैरूप्यम्** । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । **विशेष-श्रुतिवैरूप्यम्** । अणवश्च । **विशेषश्रुतिवैरूप्यम्** । श्रेष्ठश्च । **माहात्म्यम्** । चक्षुरादिवत् । **माहात्म्यम्** । ततोऽपि । **माहात्म्यम्** । सिद्धान्तयुक्तिः । **पञ्चवृत्तिः । व्यक्तसद्गुणः** । अणुश्च । **दृष्टा युक्तिः** । त इन्द्रियाणि । **समानत्वम्** । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः । **कर्तृशक्तिः** । मांसादिभौमम् । **विमिश्रतेति । तादृशार्था इति** । सुनिश्चितार्था इत्यर्थः ॥ ननु युक्तिविशेषणत्वे 'तादृश्य' इति स्यादित्यतोऽर्थपरसंयोजनेन बहुव्रीह्याश्रयणे सति न दोष इति भावेन तादृशा इत्यनूद्यार्थपदसंयोजनमाह **तादृशार्था इति शेष इति । एतदिति** । सुनिर्णीतार्थत्वमित्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृतायां
परिमळाभिधेयायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ-
द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिंश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ २-४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः सम्पूर्णः ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

॥ श्रीः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृत '**परिमळ**' टिप्पणीसमेता

अथ तृतीयाध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु०— **कुपिताहिफणच्छाया समीकृत्यापरं सुखम् ।**
सेवन्ते यत्पदं धीरास्तं भजे वल्लभं श्रियः ॥

साधनविचारोऽयमध्यायः ॥ 'वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपाद' इत्यध्यायपाद-प्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तु लाघवायैकीकृत्योपरि वक्ष्याम इत्याशयवांस्तृतीया-(ध्याय)द्यपादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह **स्वाभाविकेति** ।

अनु०— **स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः ।**
अविशेषविशेषौ च सहभावो विमिश्रता ।
विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः ।
युक्तयः पूर्वपक्षस्य गुणाधिक्यार्थतो भवौ ।
उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता ।
योग्यता बलवत्त्वं च विभागः कारणाभवः ।
क्लृप्तिरन्या गतिश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः ।

साधका इति वक्ष्यमाणं 'पूर्वपक्षस्ये'त्यत्रापि सम्बध्यते । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तस्येति जातावेकवचनम् । 'साधका' इति छान्दसो निर्देशः । यद्वा 'युक्तयः पूर्वपक्षस्ये'त्यत्र साधका इति नाकृष्यते । पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यो युक्तय इत्येवार्थः । सिद्धान्तस्यैव साधका इत्यत्र तु न्याया इति शेषः ।

परि०— एतदध्याये निरूपयिष्यमाणसाधनस्वरूपं सूचयन् मङ्गलमाचरति कुपितेति । अपरं विषयजन्यम् । **सेवन्ते** भक्तिश्रवणमननध्यानज्ञानैर्विषयीकुर्वन्ति । **यत्पदं** यस्य स्वरूपम् । **समीकृत्येति** ल्यबन्तप्रयोगेण आद्यपादार्थस्य वैराग्यस्य भक्त्यादौ हेतुत्वात् तस्य प्राथम्यमुचितमिति सूचितम् । **धीराः** ज्ञानिनः धैर्योपपन्ना वा । नन्वत्र 'छायाबाहुल्ये' इति छायाशब्दे ह्रस्वत्वं कुतो न भवति । इक्षुच्छायमित्यादाविवेति चेदुच्यते । छायानिरूपकबाहुल्ये विवक्षिते हि तत् । न ह्यत्रेक्षूणामिव फणस्य बाहुल्यं विवक्षितम् । अतो न दोषः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे छायाबाहुल्ये इति सूत्रवृत्तौ बाहुल्यं पूर्वपदार्थस्य धर्म इत्युक्तम् । 'विभाषासेनासुराच्छाये'ति विकल्पितत्वान्न दोष इत्येके । **उपरीति** उपासनापादे । **पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाहेति** ॥ तत्रायं विवेकः ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ । स्वाभाविकं पूर्वपक्षस्य युक्तिः, गुणाधिक्यं सिद्धान्तयुक्तिः ॥ त्र्यात्मकत्वात् । अन्यथा नाम, अर्थतो भवः ॥ प्राणगतेश्च । सहभावः, उपपत्तिः ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेः । अन्यथोक्तिः, द्विरूपत्वम् ॥ प्रथमे श्रवणादिति चेत् । अविशेषः, आधिक्यम् ॥ अश्रुतत्वादिति चेत् । अविशेषः, अनुरूपता ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् । विशेषः, योग्यता ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । विमिश्रता, बलवत्त्वं च ॥ अपि सप्त । विरुद्धोक्तिः, विभागः ॥ तत्रापि च तद्व्यापारात् । सहस्थानं, कारणाभवः ॥ विद्याकर्मणोरिति तु । सहस्थानं, कारणाभवः । न तृतीये तथोपलब्धेः, सहस्थानं कारणाभवः । तत्स्वाभाव्यापत्तिः सहस्थानं कारणाभवः । नातिचिरेण सहस्थानं कारणाभवः । अन्याधिष्ठिते सहस्थानं कारणाभवः । रेतस्सिग्योगोऽथ वैयर्थ्यं (ईश)क्लृप्तिः । योनेः शरीरं, अन्यथा गतिः अन्या गतिः । ननु साधका इति कथम् । युक्तिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात 'इदाप्यसुप' इति सूत्रेण 'साधिका' इति भाव्यं इत्यत आह **साधका इति छान्दसो निर्देश इति** ।

सु०— अत्र सूत्रं योनेः शरीरमिति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥

तद्व्याख्यातं भाष्ये । स्वर्गादवाग्गतो जीवो वृष्टिद्वारा व्रीह्यादिबीजेषु सङ्क्रान्तो रेतस्सिक्पुरुषं प्रविश्य सह रेतसा मातृयोनिद्वारेण जठरं प्रविष्टः कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्पन्नं शरीरमाप्नोतीति प्रसिद्धम् । तत्किं तथ्यमुतातथ्यमिति सन्देहः । न तथ्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः । 'देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत् स्वर्गतो गत' इत्यादिवचनात् । मान्धातृद्रोणद्रुपदकृपशुकादीनामितिहासपुराणेषु विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनाच्च । अन्यथासिद्धे चार्थे न बहुकल्पना

युक्ता । अतस्ते वैराग्यजनना(यैवा)र्थमेवाध्यात्मविदां वादा' इति । तथ्यमिति सिद्धान्तः । कस्मात् । 'मेघो भूत्वा वर्षति । त(द्य) इह व्रीहि यवा ओष(धिवनस्पतय)धयस्तिलामाषा इति जायन्ते । यो यो ह्यन्नमत्ति । यो वा रेतः सिञ्चति तद्रूपाद्भूय एव भवति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इत्यादिश्रुतेः । न चादृष्टेऽर्थेऽन्यथासिद्धिरवकाशवती । न च वचनान्तरलिङ्गदर्शनविरोधः । क्वचिद् वीजादिसम्वन्धाभावस्यापि विद्यमानत्वेन तद्विषयत्वात् । यथोक्तम् । 'दिवः स्थासून् गच्छति' । 'स्थावराणि दिवः प्राप्त' इति श्रुतिस्मृतिभ्यामिति ।

तदिदमयुक्तं व्याख्यानम् । उत्सूत्रत्वात् । यद्यप्यत्र योनिशव्दो वीजाद्युपलक्षणः शक्यो व्याख्यातुं, तथाऽपि तत्सम्वन्धनियम एव सूत्रे प्रतीयते । न तु क्वाचित्कस्तदभावोऽपि । यदि च क्वचिद् वीजादिसम्वन्धाभावः स्यात् तदा आकस्मिकत्वं स्यादित्यत आह **वीजेति** ।

अनु०— **वीजपुरुषयोनीनां सङ्गातिनियमोज्झितिम् ।**
अथशब्देन भगवानाह

वीजशव्देन व्रीह्यादिकं रेतश्चोच्यते । **सङ्गातिनियमोज्झितिं** सम्वन्धातिनियमाभावम् । अयमर्थः । रेतःसिग्योगोऽथेति पूर्वसूत्रात् 'अथ'शव्दोऽत्राप्यनुवर्तते । स च प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तते । तथा च योनेः शरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीति अथशब्देन भगवान् सूत्रकारो वीजादिसम्व(न्धे नि)न्धनियमाभावं सूत्रितवानित्यतो नोत्सूत्रत्वपर्यनुयोगो युक्त इति ।

यदुक्तमेवं सत्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इति तत्परिहरति **कारणश्चेति** ।

कारणतश्च ताम् ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तां च वीजादिसम्वन्धनियमोज्झितिं **कारणत** आह । एतदुक्तं भवति । जन्मकारणादृष्टाकृष्टो जन्तुर्वीजादिसम्वन्धेन शरीरमापद्यत इत्युत्सर्गः । स च क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेन कारणविशेषेणापोद्यते । यथा क्षुद्रजन्तुयातनाशरीरोत्पत्तावपवाद इति । तथा चोक्तम् । 'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति । अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति ॥

साधका इति वक्ष्यमाणं 'पूर्वपक्षस्ये'त्यत्रापि सम्बध्यते । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तस्येति जातावेकवचनम् । 'साधका' इति छान्दसो निर्देशः । यद्वा 'युक्तयः पूर्वपक्षस्ये'त्यत्र साधका इति नाकृष्यते । पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यो युक्तय इत्येवार्थः । सिद्धान्तस्यैव साधका इत्यत्र तु न्याया इति शेषः ।

परि०— एतदध्याये निरूपयिष्यमाणसाधनस्वरूपं सूचयन् मङ्गलमाचरति कुपितेति । अपरं विषयजन्यम् । सेवन्ते भक्तिश्रवणमननध्यानज्ञानैर्विषयीकुर्वन्ति । यत्पदं यस्य स्वरूपम् । समीकृत्येति ल्यबन्तप्रयोगेण आद्यपादार्थस्य वैराग्यस्य भक्त्यादौ हेतुत्वात् तस्य प्राथम्यमुचितमिति सूचितम् । धीराः ज्ञानिनः धैर्योपपन्ना वा । नन्वत्र 'छायाबाहुल्ये' इति छायाशब्दे ह्रस्वत्वं कुतो न भवति । इक्षुच्छायमित्यादाविवेति चेदुच्यते । छायानिरूपकबाहुल्ये विवक्षिते हि तत् । न ह्यत्रेक्षूणामिव फणस्य बाहुल्यं विवक्षितम् । अतो न दोषः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे छायाबाहुल्ये इति सूत्रवृत्तौ बाहुल्यं पूर्वपदार्थस्य धर्म इत्युक्तम् । 'विभाषासेनासुराच्छाये'ति विकल्पितत्वान्न दोष इत्येके । उपरीति उपासनापादे । पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाहेति ॥ तत्रायं विवेकः ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ । स्वाभाविकं पूर्वपक्षस्य युक्तिः, गुणाधिक्यं सिद्धान्तयुक्तिः ॥ त्र्यात्मकत्वात् । अन्यथा नाम, अर्थतो भवः ॥ प्राणगतेश्च । सहभावः, उपपत्तिः ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेः । अन्यथोक्तिः, द्विरूपत्वम् ॥ प्रथमे श्रवणादिति चेत् । अविशेषः, आधिक्यम् ॥ अश्रुतत्वादिति चेत् । अविशेषः, अनुरूपता ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् । विशेषः, योग्यता ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । विमिश्रता, बलवत्त्वं च ॥ अपि सप्त । विरुद्धोक्तिः, विभागः ॥ तत्रापि च तद्व्यापारात् । सहस्थानं, कारणाभवः ॥ विद्याकर्मणोरिति तु । सहस्थानं, कारणाभवः । न तृतीये तथोपलब्धेः, सहस्थानं कारणाभवः । तत्स्वाभाव्यापत्तिः सहस्थानं कारणाभवः । नातिचिरेण सहस्थानं कारणाभवः । अन्याधिष्ठिते सहस्थानं कारणाभवः । रेतस्सिग्योगोऽथ वैयर्थ्य (ईश)क्लृप्तिः । योनेः शरीरं, अन्यथा गतिः अन्या गतिः । ननु साधका इति कथम् । युक्तिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात 'इदाप्यसुप' इति सूत्रेण 'साधिका' इति भाव्यं इत्यत आह साधका इति छान्दसो निर्देश इति ।

सु०— अत्र सूत्रं योनेः शरीरमिति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥

तद्व्याख्यातं भाष्ये । स्वर्गादवाग्गतो जीवो वृष्टिद्वारा व्रीह्यादिबीजेषु सङ्क्रान्तो रेतस्सिक्पुरुषं प्रविश्य सह रेतसा मातृयोनिद्वारेण जठरं प्रविष्टः कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्पन्नं शरीरमाप्नोतीति प्रसिद्धम् । तत्किं तथ्यमुतातथ्यमिति सन्देहः । न तथ्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः । 'देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत् स्वर्गतो गत' इत्यादिवचनात् । मान्धातृद्रोणद्रुपदकृपशुकादीनामितिहासपुराणेषु विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनाच्च । अन्यथासिद्धे चार्थे न बहुकल्पना

युक्ता । अतस्ते वैराग्यजनना(यैवा)र्थमेवाध्यात्मविदां वादा' इति । तथ्यमिति सिद्धान्तः । कस्मात् । 'मेघो भूत्वा वर्षति । त(द्य) इह व्रीहि यवा ओष(धिवनस्पतय)धयस्तिलामाषा इति जायन्ते । यो यो ह्यन्नमत्ति । यो वा रेतः सिश्चति तद्रूपाद्भूय एव भवति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इत्यादिश्रुतेः । न चादृष्टेऽर्थेऽन्यथासिद्धिरवकाशवती । न च वचनान्तरलिङ्गदर्शनविरोधः । क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावस्यापि विद्यमानत्वेन तद्विषयत्वात् । यथोक्तम् । 'दिवः स्थासून् गच्छति' । 'स्थावराणि दिवः प्राप्त' इति श्रुतिस्मृतिभ्यामिति ।

तदिदमयुक्तं व्याख्यानम् । उत्सूत्रत्वात् । यद्यप्यत्र योनिशब्दो बीजाद्युपलक्षणः शक्यो व्याख्यातुं, तथाऽपि तत्सम्बन्धनियम एव सूत्रे प्रतीयते । न तु क्वाचित्कस्तदभावोऽपि । यदि च क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावः स्यात् तदा आकस्मिकत्वं स्यादित्यत आह **बीजेति** ।

अनु०— बीजपुरुषयोनीनां सङ्गातिनियमोज्झितिम् ।
अथशब्देन भगवानाह

बीजशब्देन व्रीह्यादिकं रेतश्चोच्यते । **सङ्गातिनियमोज्झितिं** सम्बन्धातिनियमाभावम् । अयमर्थः । रेतःसिग्योगोऽथेति पूर्वसूत्रात् 'अथ'शब्दोऽत्राप्यनुवर्तते । स च प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तते । तथा च योनेः शरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीति अथशब्देन भगवान् सूत्रकारो बीजादिसम्ब(न्धे नि)न्धनियमाभावं सूत्रितवानित्यतो नोत्सूत्रत्वपर्यनुयोगो युक्त इति ।

यदुक्तमेवं सत्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इति तत्परिहरति **कारणश्चेति** ।

कारणतश्च ताम् ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तां च बीजादिसम्बन्धनियमोज्झितिं **कारणत** आह । एतदुक्तं भवति । जन्मकारणादृष्टाकृष्टो जन्तुर्बीजादिसम्बन्धेन शरीरमापद्यत इत्युत्सर्गः । स च क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेन कारणविशेषेणापोद्यते । यथा क्षुद्रजन्तुयातनाशरीरोत्पत्तावपवाद इति । तथा चोक्तम् । 'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति । अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति ॥

परि०— अत्रेति । तदन्तरपादे इत्यर्थः ॥ **सूत्रमिति** । अन्तिमसूत्रमिति ज्ञेयम् । एतत्सूत्रस्यानुव्याख्यान-प्रवृत्तौ बीजं 'एतदयुक्तमि'त्यादिना वक्तुं भाष्योक्तव्याख्यानं 'तद्धि तथ्यमुतातथ्यमि'त्यादिना अनुवदितुं तदुपयुक्तमाह **स्वर्गादिति** ॥ **रेतःसिचमिति** । एतेन 'रेतःसिग्योगोऽथे'ति सूत्रार्थोऽनूदितो भवति ॥ **इति प्रसिद्धमिति** । 'कर्मणा दैवतन्त्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये । स्त्रियः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः । कललं त्वेकरात्रेणे'त्यादिना तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये प्रसिद्धमित्यर्थः । तत्र तत्र प्रमाणेषु च प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ **बहुकल्पनेति** । स्वर्गादित्यादिनोक्तेत्यर्थः । धूमो भूत्वेति श्रुतिर्व्याख्याता 'न स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेरि'ति सूत्रभाष्यादौ । **अभ्याशः** शीघ्रम् ॥ **यथोक्तमिति** । भाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **आकस्मिकत्वमिति** । निष्कारणत्वं स्यात् जन्मन इति योज्यम् ॥ **ज्ञानतपोयोगादिति** । **ज्ञानम्** अपरोक्षज्ञानम् । **तपः** कायशोषणादि । **योगः** समाधिः । आदिपदेन सत्कर्मानुष्ठानादिग्रहः ॥ **क्षुद्रजन्त्विति** । पिपीलिकादिरूपक्षुद्रजन्तूनां शरीरोत्पत्तौ, (प्राणि)पापिनां यातनाशरीरोत्पत्तौ च यथा बीजादिसम्बन्धनियमो नास्ति तथेत्यर्थः ॥ **तथा चोक्तमिति** । न्यायविवरण इति योज्यम् ॥

॥ इति श्रीमत्सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमन्न्यायसुधापरिमळाख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयेऽध्यायेऽयं प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ ३-१ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★ ★ ★

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

सु०— 'भक्तिरस्मिन्पाद उच्यते । भक्त्यर्थं हि भगवन्महिमोक्तिरि'ति पादप्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तु उत्तरत्र वक्ष्याम इत्याशयवानेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्त-युक्तीः सङ्ग्रहेणाह **पश्चादिति** ।

अनु०— **पश्चाददृष्ट्यविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः ।।**
स्थानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ।।
गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता ।।
नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।
अशक्यकर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च ।।
अमानक्लृप्तिसन्मानव्यवस्थाऽत्यल्पता भवाः ।।
विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ।।
अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रमाः ।।

पूर्वपक्षगाः पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यः । **निर्णयप्रमाः** सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि ।

परि०— आदावेव न्यायसङ्ग्रहोक्तेरनवसरदुःस्थत्वमाशङ्क्य आह **भक्तिरिति** ।। **उत्तरत्रेति** । उपरितनपाद इत्यर्थः । सङ्ग्रहेणाह **पश्चादितीति** । अत्रायं विवेकः । सन्ध्ये सृष्टिराह हि । पश्चाददृष्टिः, अशक्यकर्तृताशक्तिः ।। परा-भिध्यानात् । अविज्ञानं, स्वतो बोधः ।। देहयोगाद्वासोऽपि । कालः तथै(दे)व चेति अस्वातन्त्र्यादिनिबन्धनः स्वतो बोध एवात्रापि मानमित्यर्थः ।। तदभावो नाडीषु । दुःखं, अमानक्लृप्तिः । अतः प्रबोधोऽस्मात् । पृथग्भवः, सन्मानम् ।। मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः । पृथग्भवः, सन्मानम् ।। न स्थानतोऽपि । स्थानभेदः, व्यवस्था ।। अरूपवदेव हि । विरुद्धत्वं, व्यवस्था ।। अत एव चोपमा । न्यायसाम्यं, अत्यल्पता ।। अम्बुवदग्रहणात् । स्वतो भवः, भवः ।। वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । गुणसाम्यं, विशेषदृष्टिः ।। प्रकृतैतावत्त्वं हि । अयोगः, विशेषवाक्यं, चकारादन्नदानाद्युपपत्तिश्च ।। तदव्यक्तमाह हि । तर्कबाधः, पुंशक्तिः ।। उभयव्यपदेशात् । विलोमता, सुनिदर्शनम् ।। परमतः । विलोमता, अलौकिकत्वम् ।। स्थान-विशेषात् । नानाभावः आधिक्यम् ।। तथाऽन्यत् । नानाभावः, आधिक्यम् ।। अनेन सर्वगतत्वम् । नानाभावः, स्वातन्त्र्यम् ।। फलमत उपपत्तेः । प्रलोभः, स्वातन्त्र्यमिति । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति करणे घञ्प्रत्ययः, माङ् मान इति धातुरिति भावेनाह **सिद्धान्तनिर्णयार्थानीति** ।

सु०— योनेः शरीरमित्येतदवसानैः सूत्रैर्जीवस्य जन्मावगतम् । जातस्य च स्वप्ना-द्यवस्थासम्बन्धः प्रसिद्धः । तत्र स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा भगवतोऽत्राधिकरणे

निर्णीयते । तथा हि । स्वप्नो नामार्थज्ञानात्मकः । तत्र तावत् स्वाप्नार्थानां करितुरगादीनां परमेश्वरायत्तता नोपपद्यते । असत्यत्वात् । न तावदिमेऽनादिनित्याः । स्वप्नावस्थातः प्रागूर्ध्वं चोपलब्धिप्रसङ्गात् । न हि विद्यमाना अपि उपलब्धिसाधनेषु चक्षुरादिष्वनुपरतेषु नोपलभ्यन्ते, उपलभ्यन्ते च उपरतेष्विति सम्भवति । न चान्यत्र गताः । अन्यैरप्यनुपलम्भात् । मध्यमपरिमाणाश्चैते दृश्यन्ते । न च तथाविधमनादिनित्यं किमपि दृष्टम् । नाप्युत्पत्तिनाशवन्तः । तथात्वेऽपि प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्तेः । न च वाच्यं विद्युदादिवत्तदैवोत्पत्तिर्विनाशश्चेति । इत्थम्भावे प्रमाणाभावात् प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं कपालादीनां चोपलम्भापत्तेश्च । न चैतेषां (तात्कालिक)-तत्कालीनजन्मन्युपादानं निमित्तं च पश्यामः । कर्ता च न तावज्जीवात्मा । द्रष्टुर्निर्व्यापारत्वात् । अपरस्य चादर्शनात् । नापीश्वरः । प्रमाणाभावात् । भ्रान्तित्वं चैतेषाम्, 'स्वप्नमायासरूपे'ति 'स्वप्नमनोरथो यथे'त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामावेद्यते । शिष्टमपव्याख्यानानुवादे वक्ष्यामः । तदेवं न स्वाप्नानामर्थानामीश्वराधीनत्वम् । नापि तज्ज्ञानस्य । तस्यापि निमित्ताभावेनापरमार्थत्वात् । न तावच्चक्षुरादीनां त(त्र निमि)न्निमित्तत्वम् । तेषामुपरतत्वात् । नापि मनसः । रूपादिमत्यर्थे स्वातन्त्र्याभावात् । अत एव न साक्षिणः । इन्द्रियाप्रवृत्तौ लिङ्गशब्दयोरपि नावकाशः । अपरोक्षाकारं चेदमवभासते । अतोऽर्थज्ञानरूपा स्वप्नावस्था नेश्वराधीनेति प्राप्ते तत्प्रतिविधानाय उपोद्घातमाह **वासना इति** ।

ब्र०सू०— **ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥**
ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥
ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥

अनु०— **वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ।**
सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ।

भावनाऽपरनामकाः संस्काराः । सर्वग्रहणप्रयोजनमुत्तरत्र भविष्यति । ननु भावनाख्यसंस्कारोऽनुभवजन्यः । न च सर्वजीवानां सर्ववस्त्वनुभवोऽस्ति । तत्कथमशेषजीवानां सर्ववस्तुवासनाः सन्त्येवेत्यत उक्तम् **अनादीति** । अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्नाः । वासनानामात्मसमवेतत्वं वैशेषिकादिभिरभ्युपगतम् । तन्निरासार्थमुक्तं **मनसि स्थित्वा इति** । जातावेकवचनम् । सादिनो मनसः कथमनादिवासनासम्बन्ध इत्यत उक्तम् **अनादीति** ।

२ **परि०**— सङ्गत्यर्थं वृत्तानुवादपूर्वकं प्रतिपाद्यमाह **एवमिति**। **एतदवसानैः सूत्रैरिति**। 'तदन्तरप्रतिपत्तौ' इत्यादिसूत्रेष्वपि जन्मसूचना(देवमु)दिकमुक्तम्। कुतः असत्यत्वं स्वाप्नानामित्यतः सत्यत्वे बाधकभावेन, श्रुति-स्मृतिभिश्चासत्यत्वं साधयति **न तावदित्यादिना आवेद्यते** इत्यन्तेन ॥ **उपरतेष्विति**। निर्व्यापारेष्वित्यर्थः। **भ्रान्तित्वं** शुक्तिरूप्यादेरिव भ्रान्तिसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ 'स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिते'ति माण्डूकश्रुतिः। 'अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्रयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथो यथे'ति भागवतस्मृतिः ॥ **शिष्टमिति**। रथादीनां स्वप्ने दृश्य-मानानां संवृतदेशेऽवस्थानायोग इत्यादिबाधकं तु 'मायामात्रं त्वि'ति सूत्रव्याख्यानानुवादप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति**। तत्प्रवृत्तावेव हि पक्षादिग्रहण(स्य)शक्तिवि(यदादिप)षयपदार्थादिज्ञानस्य च सम्भवेन अनुमानादिप्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः। इन्द्रियाविषयेऽपि क्वचिल्लिङ्गादिप्रवृत्तिसम्भवाद्दोषान्तरमाह **अपरोक्षेति** ॥ **उत्तरत्रेति**। 'अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते' इत्यत्र स्वशिरश्छेदादेरुपलम्भोपपादनं सर्ववस्तूनामित्यत्र उक्तसर्वग्रहणप्रयोजनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ **अनादिवासनेति**। वासनानामनादित्वं प्रवाहतो ज्ञेयम्। तज्जनकानुभवा-नामपि तथैवानादित्वात् तदात्मनोऽपि तत्समानमिति। तथा च तेनैव सिद्धतापत्त्या मनस्सिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति **त्रिगुणात्मकमिति**।

अनु०— **त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव यावन्मुक्तिस्सदातनम्।**
तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च।

मनस एव संस्काराश्रयत्वं नात्मन इत्यत्रोपपत्तिसूचनाय त्रिगुणात्मकमित्युक्तम्। गुणा-त्मकमित्येवोक्ते परिमाणादिगुणात्मकमित्यपि प्रतीतिः स्यात्। तदात्मनोऽपि समानमित्यतः त्रिग्रहणम्। तथा च जीवात्मा न भावनाश्रयः सत्त्वादिगुणानात्मकत्वादीश्वरवत्। भावना वा सत्त्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रया संस्कारत्वाद्वेगादिवत्। तच्च परिशेषान्मन एवेत्युक्तं भवति। सत्त्वादिगुणानभ्युपगन्तारं प्रति तु तत्स्थानेऽचेतनपदं प्रयोक्तव्यम्। त्रिगुणात्मकग्रहणं (च) स्वरूपकथनम्। अस्त्येव सर्व(दैवेति)देति शेषः। तथा सति मोक्षेऽपि सत्त्वात् स्वप्नाद्यवस्था-पत्तिरित्यत उक्तं विवृणोति **यावदिति**। यद्यपि मनः स्वरूपेण नित्यमेव तथाऽपि जीवसम्बन्ध-स्तस्य मोक्षावधिरित्यत इदमुक्तम्। (तद्वै देवं) तद्वै जैवं मनो येनानन्येव भवतीति मुक्ताव-प्यात्मनो मनःसम्बन्धश्रवणात् कथं यावन्मुक्तिरित्युक्तमित्यतो वा त्रिगुणात्मकमित्युक्तम्। आत्मस्वरूपमनसो मुक्तौ सत्त्वेऽपि जडमनोऽभिप्रेत्यायमवधिरुक्त इति। चः तस्मादित्यर्थे। तत्रैव न त्वात्मनि।

परि०— अनादित्वसिद्ध्यर्थमाह **सर्वदैवेति**। तत्रैवेत्यनूद्य एवकारेण व्यावर्त्यमाह **न त्वात्मनीति** ॥

सु०— 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मनसो जन्मश्रवणात् कथमनादित्वमुच्यत इत्यत आह **सूक्ष्मत्वेनेति**।

अनु०— **सूक्ष्मत्वेन लये सच प्राकृतैरुपचीयते।**
सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः।

चशब्द एवार्थे। **प्राकृतैः** अहङ्काराद्यैः। मन इति वर्तते। प्रलये सतोऽप्युपचयापेक्षया जन्मश्रुतिरिति भावः। कुत एषा कत् तदा प्रलये तन्न स्यात्। यदि च प्रलये तन्न स्यात् तदा आत्मनः संसारावस्थानं न स्यात्। न च मा भूत् प्रलये संसारावस्थानमिति युक्तम्। मुक्तानां पुनः संसारानुपपत्त्या सृष्ट्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्। अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार इति चेन्न। अविद्यादेरेव संसारत्वात्, 'मनः परं कारणमामनन्ती'त्यादिस्मृतिविरोधाच्च। तथा च श्रुतिः। 'नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठती'ति। पुमान् संसारीत्यर्थः।

परि०— अहङ्काराद्यैः वैकारिकाहङ्कारांशपञ्चमहाभूतांशैरित्यर्थः। 'यावन्मुक्तिरि'त्युक्तार्थाविरोधाय आह पुमान् संसारीत्यर्थ इति॥

सु०— किमतो यद्येवं सर्ववस्त्वनुभवाहितसंस्कारसद्भाव इत्यत आह **संस्कारैरिति**।

अनु०— **संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत्॥**
स्वप्रकाले दर्शयति

अत्र **सृष्ट्वा** इत्यनेन अनादिनित्यत्वपक्षदोषा अनभ्युपगमेनैव निरस्ताः। **स्वप्रकाल एव सृष्ट्वा** इत्यनेन प्रागूर्ध्वं चोपलम्भप्रसङ्गो निराकृतः। सृष्टेः संहारोपलक्षणत्वात्। **संस्कारैः** इत्युपादानकीर्तनम्। न च तेषां गुणत्वेनोपादानत्वानुपपत्तिः। मनोवृत्तित्वेन द्रव्यत्वात्। संस्काराणां चातीन्द्रियत्वेन त्र्यणुकजन्मविनाशयोरिव प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो न दोषाय। **भगवान्** इति कर्तृनिर्देशः। तदैव सृष्टिसंहारकरणमसम्भावितमित्यतः अशक्यकर्तृताशक्तिसूचनाय **भगवान्** इत्युक्तम्। एवं च सत्यदृष्टादिनिमित्तं प्रसिद्धमेव। न केवलमेवमर्थानां सत्यत्वसम्भवेन भगवदधीनत्वम्, अपि तु तज्ज्ञानस्यापीत्युक्तं **दर्शयतीति**। जीवायेति शेषः। दर्शनसाधनं च मन एवेति वक्ष्यति। दर्शनं चानुभवो विवक्षितः। तेन स्मरणमेवैतदिति मतं निरस्तं भवति।

स्मरणत्वं खल्वस्य तच्चिह्नस्य तदित्युल्लेखस्य सद्भावाद्वा कल्प्यते। असन्निहितगोचरत्वाद्वा संस्कारप्रभवत्वाद्वा। नाद्यः। इदमित्युल्लेखेन तदभावात्। अत एव स्मृतिविपर्यासोऽय-

मिति चेन्न। स्मृतित्वस्यैवासिद्धेः। न द्वितीयः। विषयसान्निध्यस्योपपादितत्वात्। न तृतीयः। पदार्थजन्मनि संस्कारस्योपक्षीणत्वेनासिद्धेः। तस्मात् यथा मनोरथे ध्याने वा संस्कारयोनी-नर्थान्मनसाऽनुभवति एवं स्वप्नेऽपीति किमनुपपन्नम्। इयांस्तु विशेषः। मनोरथादौ प्रयत्न-पूर्विका पदार्थसृष्टिः। स्वप्ने पुनरीश्व(रेच्छाधी)राधीनैवेति।

परि०— अनभ्युपगमेनेति। अनादित्वपक्षानभ्युपगमेनेत्यर्थः॥ 'भगवानेवे'त्येवशब्दस्य स्वप्रकाल इत्यत्रान्वयमुपेत्य तत्कृत्यमाह **स्वप्रकाल एवेति**। उर्ध्वं चेत्युक्तस्य मूलारूढत्वायाह **सृष्टेः संहारोपलक्षण-त्वादिति**। 'सृष्ट्वे'त्युक्तेः, सृष्ट्वा प्रदर्श्य संहरतीत्युपलक्षणत्वं ज्ञेयमित्यर्थः॥ **मनोवृत्तित्वेनेति**। मनःपरिणाम-त्वेनेत्यर्थः॥ **त्र्यणुकजन्मेति**। त्र्यणुकस्य जन्मविनाशयोः सतोरपि त्र्यणुकोपादानस्य द्व्यणुकस्य यथाऽनुपलम्भ-स्तथेत्यर्थः॥ **इत्युक्तमिति**। समग्रैश्वर्या(देस्तदर्थ)र्थत्वादिति भावः। **वक्ष्यतीति**। 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः। तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदे'त्याधिकरणान्त्यभागे वक्ष्यतीत्यर्थः॥ **उपपादितत्वादिति**। 'संस्कारै-र्भगवानेवे'त्यादिनेति भावः॥ **असिद्धेरिति**। स्वाप्नपदार्थदर्शनस्य संस्कारप्रभवत्वासिद्धेरित्यर्थः।

सु०— अपरे तु भवत्येवायमनुभवः। किन्तु जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थ एवेति मन्यन्ते। तदप्यसत्। तथा हि। किमयमनुभवो यथार्थ उत अयथार्थः। नाद्यः। बाह्यार्थानां देशकाल-विप्रकृष्टत्वेन तदनुपपत्तेः। द्वितीये वक्तव्यं, किमयमगजे गजत्वोल्लेखीत्ययं अयथार्थः, किंवा गज एवासन्निकृष्टे सन्निकृष्टत्वोल्लेखीति अयथार्थः। आद्ये नायं गजः किन्तु गवय एवेति बाधो-दयः स्यात्। द्वितीये नायं सन्निकृष्टः किन्नाम विप्रकृष्ट इति बाधो भवेत्। न चैतदस्ति। तस्मा-त्संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितिरेवेयमिति युक्तम्। कथं तर्हि श्रुतिस्मृतिषु स्वप्नप्रतीते-र्भ्रान्तित्वमुच्यत इत्यत आह भ्रान्तिरिति।

अनु०— भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि।

जाग्रत्त्वं इति तत्प्रतीतिमुपलक्षयति। **एव** इति पदार्थस्वरूपं व्यावर्तयति। **जाग्रत्त्वं** जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वम्। स्वप्ने हि तात्कालिकतयाऽदृष्टचरानेव तनयादीन् दृष्टचरतयाऽनु-सन्धत्ते। यद्वा जाग्रत्त्वं नाम गगनादीनां नित्यत्वादिकम्। घटादीनां मृदाद्युपादानकत्वं बाह्यार्थ-क्रियाक्षमत्वमित्यादि ग्राह्यम्। जाग्रत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वात् तद्विषयं श्रुत्यादिकमिति भावः।

स्यादेतत्। जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारोऽस्त्येवेति सोपादानत्वसम्भवात् कथं तत्प्रतीतिः भ्रान्तिरित्युच्यते। अन्यथाऽर्थप्रतीतिरपि भ्रान्तिः स्यादविशेषादिति। मैवम्। न हि वयं कारण-सामग्रीसम्पादनसम्भवमात्रेणार्थानां सत्यतामातिष्ठामहे। किन्तु बाधाभावेनेति वक्ष्यामः।

सामग्र्यभावेनासत्यत्वं ब्रुवाणं प्रति तु तदसिद्धि(रा)रेवावेदिता । अस्ति च जाग्रत्ता(त्त्व)-प्रतीतेर्बाधः । स्वाप्न एवायं न जागरानुभूत इत्याद्युदयात् । तदिदमुक्तं हिशब्देन ।

परि०— **जागरानुभूतेति** । जाग्रदवस्थायामनुभूता ये पदार्थाः ते इदानीं स्मरणार्हाः भवन्ति त(तए) एव स्वप्ने भान्ति न तु वासनोपादानका इत्याहुरित्यर्थः ॥ **देशकालेति** । काश्यां सुप्तो मधुरां पश्यति, हेमन्ते सुप्तो वसन्तं पश्यतीत्येवमादिरूपेण देशादिविप्रकृष्टत्वेनेत्यर्थः ॥ **श्रुतिस्मृतिष्विति** । स्वप्नमायासरूपेत्यादिप्रागुक्तास्विति भावः । पदार्थस्वरूपमित्यस्य पदार्थस्वरूपबुद्धिमित्यर्थो ज्ञेयः । जाग्रत्त्वमित्यस्य तत्प्रतीतिपर्यन्तत्वेनोक्तत्वात् । अदृष्टचरा-निति विभागः । अननुभूतानित्यर्थः । तत्र हेतुः **तात्कालिकतयेति** । तत्कालोत्पन्नत्वहेतुनेत्यर्थः । **दृष्टचरतया** जाग्रदवस्थानुभूततयेत्यर्थः । तादात्म्यारोपमाश्रित्योक्तं प्राक् । अधुना तु धर्मारोपमाश्रित्याह **यद्वा जाग्रत्त्वमिति** ॥ इति **वक्ष्याम** इति । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यत्रेति भावः ॥

सु०— जाग्रत्त्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिरित्ययुक्तम् । अर्थानामपि केषाञ्चिदसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तत्वात् । स्वप्नेऽपि स्वशिरश्छेदादयोऽपि प्रतीयन्ते । न च तदुत्पत्तावुपादानमस्ति । अननुभूतत्वेन संस्कारोदयायोगात् । अननुभूतेऽपि संस्कारोदयाभ्युपगमे 'अदृष्टे चाश्रुते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यात् । कदाचिदननुभूतार्थस्मृतिरप्यापद्येत । ततो यद्यपि साक्षात्स्वशिरश्छेदादेर्बाधो नास्ति तथाऽपि कारणानुपपत्त्याऽसत्त्वमङ्गीकार्यमेवेत्यत आह अदृष्टे चेति ।

अनु०— 'अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते' ।
'अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते' ।
इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ।

भावे पदार्थे । **भावो** वासना । पञ्चमी सप्तम्यर्थे । उक्तिरित्यतः परस्तुशब्दो वोद्धव्यः । **अनादित्वात्** संसारस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वात् क्वचिज्जन्मनि स्वशिरश्छेदादेरप्यनुभवसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः । सत्यत्वेऽपि श्रुतिपुराणोक्तिर्युज्यत एव, न तु विरुध्यते । विनाप्यनुभवेन संस्कारोदयाभ्युपगमे हि सा विरुध्येतेति । अत्राश्रुतग्रहणेनात्रापि जन्मनि श्रवणजनितसंस्कारः सम्भवतीति सूच्यते । यत्र तु श्रवणाद्यपि नास्ति तत्रानादित्वं निवेशितम् । अनेन यत्पूर्वं सर्वग्रहणं कृतं तदुपपत्तये वा अनाद्यनुभवपरम्परोक्ता तस्य सर्वस्योपयोगः कथितो भवति ।

परि०— **यत्सर्वग्रहणमिति** । सर्ववस्तूनामिति सर्वग्रहणमित्यर्थः ॥ **उक्तेति** । अनाद्यनुभवागता इत्यादिनोक्तेत्यर्थः ।

सु०— ननु (च) शशविषाणादिप्रतीतौ कथम्। न हि भवान्तरेऽपि तदनुभवः सम्भवति। यथापूर्वमिति सर्वकल्पानामेकविधत्वश्रवणात्। मैवम्। शशविषाणादिप्रमाऽभावेऽपि शब्दादिना भ्रान्तिसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः। येन तु शशविषाणादिकं भ्रान्त्याऽपि न प्रतिपन्नं तस्य कथम्। न हि (सर्वोऽपि) सर्वत्र भ्राम्यतीति नियमोऽस्ति। नापि स्वप्ने न तत्पश्यतीति नियन्तुं शक्यते। उच्यते। किमत्र शशादीनां विषाणादीनां चोपादानासम्भवेनासत्त्वमुच्यते। उत शशत्वादिविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यादेः।

आद्यं निराकरोति **कदाचिदिति**।

अनु०— **कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः।**
दृष्टं

यत्स्वप्ने दृश्यत इति शेषः। **विभागतः** सामानाधिकरण्येन विना दृष्टं जागरे। यद्यपि शशत्वविषाणित्वादीनां सामानाधिकरण्यं शशविषाणादिसम्बन्धविशेषो वा जागरे नानुभूतस्तथाऽपि विविक्तं शशत्वादिकमनुभूतमेवेति तत्संस्कारसम्भवे(न) न शशादीनामसत्त्वं वाच्यमिति।

द्वितीये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **समेति**।

समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः।

भावप्रधानो निर्देशः। उपलक्षणं चैतत्। दृश्यत इत्यत्र प्रकृत्यर्थं स इति परामृशति। यदित्यनुवर्तते। अत्र स्वप्ने न केवलं जाग्रत्त्वमिति चार्थः। यस्योपादानं सम्भवति बाधश्च नास्ति तदेव हि प्रागेवशब्देन व्यवच्छिन्नमिति भावः।

परि०— उपलक्षणं चैतदिति। यस्योपादानं न सम्भवति बाधश्चास्ति तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः। कथं तर्हि 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवे'ति सावधारणमुक्तं प्रागित्यत आह यस्योपादानमित्यादि।

सु०— भवेदेतत्सर्वं यदि स्वाप्नार्थानां वासनोपादानत्वादौ प्रमाणं स्यात् (भवेत्)। न चैतत्पश्याम इत्यत आह **वासनेति**।

अनु०— **वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च।**

वासनामात्रोपादानत्वादेव हि स्वाप्नार्थानां जागरोपलब्धानामिव स्पष्टता बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणा नास्ति। अन्यथा सा स्यादित्यर्थः।

अयमभिसन्धिः । स्वाप्नास्तावद्घटादयो नासन्तो बाधाभावात् । नाप्यनादिनित्याः । पूर्वोत्तरमनुपलम्भात् । न (च) निरुपादानोत्पत्तिरुपपन्ना । ततोऽवश्यमुपादानेऽनुसरणीये । न तावद्बाह्य(त्ते बाह्य)मृदाद्युपादानाः । बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वात् । विमतो घटो न बाह्य-मृदाद्युपादानको बाह्यमृदाद्युपादानकार्यक्रियारहितत्वात् (पटवत्) इति प्रयोगात् । अन्यथा तत्प्रसङ्गात् । न चोपादानान्तरमस्ति । ततः परिशेषाद्वासनोपादानका एवेति । चशब्देन भगव-त्कर्तृकत्वे तात्कालिकोत्पत्तिविनाशित्वे च परिशेषम् 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' 'एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायते' 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिं च प्रमाणं समुच्चिनोति ।

तदनेन प्रबन्धेन 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि', 'निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च', 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति त्रिसूत्री व्याख्याता भवति ।

परि०— वासनोपादानकत्वे प्रमाणं पृच्छन्तं प्रति किमनेनोत्तरं लब्धमित्यत आह अयमभिसन्धिरिति ॥ तदनेनेति । 'संस्कारैर्भगवानेवे'त्यादिना प्रबन्धेनेत्यर्थः । ततः प्राचीनस्य 'वासनाः सर्वे'त्यादेरुपोद्घाततत्वात् । यद्वा, सोपोद्घातेन पूर्वेण सर्वग्रन्थेनेत्यर्थः ।

सु०— अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि व्याचक्षते ।

तथा हि । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यन्ते । **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** । प्रबोध(स्वापस्थान)सम्प्रसाद(योः सं)स्थानयोः सन्धौ, भवतीति सन्ध्यं स्वाप्नस्थानम् । तत्र तथारूपैव सृष्टिः । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुति-रेवमाह । 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत' इत्यादि ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । अपि चैके शाखिनः सन्ध्ये कामानां निर्मातारमात्मान-मामनन्ति । 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति, न पुनरिच्छाविशेषाः । 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वे'ति प्रकृतेषु पुत्रादिषु 'कामानां त्वा कामभाजं करोमी'ति कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ।

प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि'त्यादेः प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् । वाक्यशेषोऽपि 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मे'त्यादिः । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टि(स्तथा-भूता)र्यथारूपा समधिगता जागरिताश्रया तथा स्व(स्वा)प्नाश्रयाऽपि भवितुमर्हति ।

तस्मात् तथाभूतैव सन्ध्ये सृष्टिरिति।

एवं प्राप्ते प्रत्याह **मायामात्रं तु कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। मायेत्यनादिरनिर्वाच्याऽविद्योच्यते। मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति। कुतः। कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कात्स्न्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात्।

तथा हि। न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति। न हि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्॥ न च वाच्यं 'बहिः कुलायादमृतश्चरित्वे'ति श्रुतेः स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्च बहिर्देहात्स्वप्नं पश्यतीति॥ सुप्तस्य जन्तोर्योजनशतान्तरितं देशं क्षणमात्रेण पर्येतुं विपर्येतुं च ततः(सर्वतः)सामर्थ्या(भावा)सम्भवात्। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितः स्वप्नो भवति। कुरुष्वहमद्य शयानः स्वप्ने पाञ्चालानधिगतश्च प्रतिबुद्धश्चेति। देहाच्चेदपेयात्पाञ्चालेषु प्रतिबुध्येत। कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तं अस्याभ्याशस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति, न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति। परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्भूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव स्वप्नं 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत' इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःश्रुतिरनुपकारित्वसाम्याद्गौणी व्याख्येया॥ स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च भ्रान्तोऽभ्युपेयः।

कालविसंवादोऽपि स्वप्ने भवति। रजन्यां सुप्तो हि वासरं भारते वर्षे मन्यते। तथा मुहूर्तमात्रमपि वर्षम्। निमित्तान्यपि (च) स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचि(चोचि)तानि विद्यन्ते। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्रबोधे। स्वप्ने एव चैते सुलभबाधा भवन्ति। आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्। रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते। मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः।

स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्। 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती'त्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्।

परि०— अन्यमते हि 'सन्ध्य' इत्यारभ्य 'देहयोगादि'त्यन्तषट्सूत्राण्येकाधिकरणम्। तत्र पूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थं वक्तुमाह **स्वप्नेऽपीति**। 'न तत्र रथा' इति श्रुतौ उपक्रमे 'स यत्र स्वपिती'ति श्रवणात् 'स्वप्न' इत्युक्तम्॥ पूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थमनुवदति **तत्र तावदिति**। **प्रबोधसम्प्रसादयोः** जाग्रत्सुषुप्त्योरित्यर्थः। सन्धिशब्दाद्भावार्थे यत्प्रत्यय इत्युक्तं

भवति । सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थमनुवदति **प्रत्याहेति** ॥ **पक्षमिति** । पूर्वसूत्रद्वयोक्तसत्यसृष्टिपक्षमित्यर्थः । मात्रपदार्थो **मायैवेति** । तद्व्यावर्त्यमाह **न परमार्थेति** ॥ **तेनाभिव्यक्तेति** । देशकालादिसम्पत्तियुक्ततया प्रतीतेरभावादित्यर्थः । **संवृत इति** ॥ अविरल इत्यर्थः ॥ बहिर्देशे पश्यतीत्यत्र युक्तिं चाह **स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्चेति** । देहस्थपदार्थ-सम्बन्धिभ्यः स्थितिगतिप्रत्ययेभ्यः स्वप्ने दृश्यमानपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययानां भेदादित्यर्थः । देहस्थवस्तूनां देह एव स्थितिः । तेनैव सह गतिः देहस्थतयैव प्रतीतिः । स्वप्नदृष्टानां तु विशालदेशे स्थितिः गतिश्चोपलभ्यते । बहिष्ठतया प्रत्ययश्च अतो बहिरेव पश्यतीति शङ्कार्थः ॥ **प्रतिबुद्धश्चेति** । पाञ्चालेभ्यः प्रत्यागतिमपश्यन्नेव प्रतिबुध्यत इत्यर्थः ॥ **अनुपकारित्वसाम्यादिति** । देहान्निर्गतस्य देहो यथाऽनुपकारी तथा स्वप्नद्रष्टुः सन्नपि देहोऽनुपकारी बाह्यभोगाहेतुत्वादिति । तदभिप्राया 'बहिष्कुलायादि'ति श्रुतिर्व्याख्येयेत्यर्थः । **वासरमिति** । वासरशब्देनाहरुच्यते । भरतखण्डे रजनी चेदपि सूर्यसञ्चरणदेशान्तरे अहर्भवत्येवेत्यत उक्तं **भारते वर्ष इति** ॥ **न वृद्धये कर्मणे चेति** । रथादीनां स्वाप्नार्थानां वृद्धये प्रतीत्यर्थं चक्षुरादिनिमित्तानि न सन्ति । तदा तेषामुपरत्वात् । कर्मणे रथादिकृतौ उपादानकारणानि च न सन्तीत्यर्थः ॥ **आद्यन्तयोरिति** । प्रथमप्रतीतस्य चार्थस्यान्याकारत्वदर्शनात् प्रतीतेरप्यत एवार्थव्यभिचारदर्शनादित्यर्थः ॥ आद्यस्य व्यभिचारेऽप्यन्त्यस्य स्थिरत्वमबाधश्च भ(विष्यती)वतीत्यतः तस्यापि ग्रहणं कृतम् । तदेव व्यनक्ति **रथोऽयमिति** ।

सु०— अपर आह **कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वाद्** द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । स्वाप्नानां रथादीनां द्रष्टुर्भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा । न तावद्भेदः । पार्श्वस्थानामपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । आन्तरत्वस्य चानुचितत्वात् । नाप्यभेदः । एकस्या-विचित्रस्य विचित्रानेकात्मकताया विना भ्रान्तिमनुपपत्तेः । भेदप्रत्ययविरोधाच्च । न च भेदा-भेदौ । व्याघातात् । अतोऽनिर्वाच्याविद्याविलास एवायमिति ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति नेत्युच्यते । सूचकश्च स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । कुतः । यदा कर्मस्वि-त्यादिश्रुतेः । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः । तत्र भवतु सूच्यमानस्य सत्यत्वम् । सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति भावः ।

यदुक्तं 'आह ही'ति । तदेवं सति भाक्तं व्याख्येयम् । सुप्तौ हि स्वप्नदर्शननिमित्तसुकृत-दुष्कृतकर्तृत्वात् रथादीनां कर्तेत्युच्यते । निर्माणश्रुतिरप्येवं भाक्ता व्याख्येया ।

यदप्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्तीति तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माये'ति जीवव्यापारश्रवणात् ।

अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवान् । शुभाशुभसूचको हि स्वप्नः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवकल्पत इति । जीवस्यैव तदेव शुक्रमिति वाक्यशेषे जीवभावं व्यावर्त्य

ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुद्ध्य(तो)ते। अस्तु वा स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः। न (च) तावता वियदादिवत् स्वप्नस्य सत्यत्वम्। वैषम्यस्योक्तत्वात्। वियदादिप्रपञ्चोऽप्यसत्य एवेत्युपपादितं च आरम्भणाधिकरणे। ब्रह्मात्मत्वदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो वाध्यते। सन्ध्याश्रयस्तु प्रतिदिनमित्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमु(पपा)दितम्।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ। नन्वग्नेरंशस्य विस्फुलिङ्गस्य यथा दहनप्रकाशनशक्ती भवतस्तथेश्वरांशस्य जीवस्यापि ज्ञानैश्वर्यशक्तिभ्यां भाव्यम्। ततश्च साङ्कल्पिकी सृष्टिः स्यादित्यस्येदमुत्तरम्। सत्यमस्त्येवेश्वरसाधर्म्यं जीवस्य किन्तु तिरोहितम्। तत्तु परमेश्वराभिध्यानादेवाविर्भवति। कुतः ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः। **देहयोगाद्वा सोऽपि।** कस्माज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरस्कारो भवति। विस्फुलिङ्गवदतिरस्कारो हि युक्त इत्यत्रेदमुत्तरम्। **सोऽपि** तिरस्कारो जीवस्य **देहयोगात्।** अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो भवति। यथाऽरणियोगादग्नेः। किमनया कल्पनया। अन्य एवास्तु जीवः परमेश्वरादित्येतद्वाशब्देन। व्यवच्छिनत्ति। मैवम्। तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधादिति।

परि०— प्रकारान्तरेण तदीयसूत्रांशार्थमनुवदति अपर आहेत्यादि ॥ **श्रुतिरिति।** 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयादि'ति। 'कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति', 'मर्कट एनमास्कन्दयती'त्यादि श्रुतेरित्यर्थः। पूर्वपक्षसूत्रोपात्तश्रुतिगतिमाह **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **भाक्तेति।** गौण्या वृत्त्या व्याख्येयेत्यर्थः। ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह **जीवस्यैवेति।** ब्रह्मभाव उपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ **वैषम्यस्येति।** ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वनिमित्तहीनत्वादिरूपस्य प्राज्ञसृष्टवियदादिवैषम्यस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **आरम्भणेति।** 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यधिकरण इत्यर्थः। तर्हेतदधिकरणं व्यर्थम्। स्वाप्नार्थस्यापि प्रपञ्चान्तःपातित्वात्। तेनैवाधिकरणेन असत्यत्वलाभादित्यत आह **ब्रह्मात्मत्वेति।** **वैशेषिकं** विशेषस्वाप्नार्थसम्बन्धीत्यर्थः। **साङ्कल्पिकीति।** जीवसङ्कल्पमात्राधीनेत्यर्थः ॥ **नामरूपकृतेति।** त्रिवृद्भू(द्वृत)तेजो)ततेजोवन्नकृतेत्यर्थः ॥ **अरणियोगादग्नेरिति।** यथाग्नेररणिसम्बन्धात्तिरोभावो मथनेनाभिव्यक्त्या ज्ञायते तथा तिरोभावोऽज्ञानादिशक्त्येत्यर्थः। इत्येतत् 'वा'शब्देन व्यवच्छिनत्तीत्येतद्व्यनक्ति **मैवमित्यादिना।**

सु०— तदिदमनुपपन्नं व्याख्यानम्। तथा हि। यत्तावत्स्वप्नसृष्टेः पारमार्थिकत्वप्रतिपादकं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षानुवादपरमिति तत्तदा प्रतीमो यदि मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञा स्यात्। न चैवम्। तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्।

ननूक्तं कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति देशकालनिमित्तसम्पत्त्यबाधराहित्यं तथा भिन्नत्वादिना निरूपयितुमशक्यत्वं च । मैवम् । तस्यानुपपन्नत्वात् । तत्र यद्देशादिराहित्यमुपपादितम् । तत्सूत्रार्थस्पष्टीकरणेनैवाभासीभविष्यतीत्याशयवान् भेदादिविकल्पप्रश्नेन यत् दूषणमुक्तं तत्र प्रश्न एवासावनुपपन्नो दूरे दूषणाभिधानमित्याह भेद इति ।

अनु०— भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यते ।
द्रष्टुः स्वप्नस्य

द्रष्टुः देवदत्तात् **स्वप्नस्य** स्वप्नोपलभ्यस्य रथादेः किं **भेदः अथ अभेदः द्वन्द्वं** भेदाभेदौ **वा** इति विकल्प(ल्य)प्रश्नो न युज्यते ।

कुत इत्यत आह **दृष्टत्वादिति** ।

दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ।

द्रष्टुः स्वप्नस्येत्यनुवर्तते । सन्देहमूलो हि विकल्पप्रश्नः । न च प्रकृते सन्देहः सम्भवति । स्वप्नतद्द्रष्ट्रोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेन विप्रतिपत्तेरभावात् ।

परि०— अनूदितं निराह तदिदमिति ।

सु०— स्यादेतत् । मा भूद्विप्रतिपत्तिमूलोऽयं संशयः । समानधर्मजस्तु भविष्यति । किञ्चिद्वस्तु द्रष्टुर्भिन्नं भवति, किञ्चिदभिन्नम्, किञ्चिद्भिन्नाभिन्नम् । वस्तु चेदमतो भिन्नमभिन्नं वेत्यादिसंशयो भवेदिति । मैवम् । संशयो हि किं समानधर्मदर्शनमात्राद्भवति उत निर्णायकाभावसहकृतात् । नाद्यः । सर्वत्र सन्देहोत्पादप्रसङ्गात् । अस्ति हि सर्वत्र किञ्चित् साधर्म्यम् । तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न हि समानो धर्मः कदाऽपि निवर्तते । द्वितीये तु कथमत्र सन्देहः । भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेन निर्णायकाभावस्यैवासिद्धेः ।

परि०— विकल्पप्रश्नेति । विविधकोटिविषयप्रश्न इत्यर्थः ।

सु०— अथ मतम् । भेदो हि कश्चित्परमार्थो दृष्टो यथा स्तम्भकुम्भयोः । कश्चि(च्चाप)-दपरमार्थो यथा चन्द्रमसोः । दृश्यते चायं भेदस्ततो भवेदेव सन्देह इति । एतदपि न । तथा सति यथासंशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वात् । न एवानया वाचोभङ्ग्या क्रियत इति चेन्न । प्रतीतिरपि हि न केवला संशयहेतुर्भवति । सर्वत्र (संशय)प्रसङ्गात् । तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । विशेषप्रतीत्या हि

तन्निवृत्तिरेष्टव्या। तत्रापि च सन्देहोऽवस्कन्दत एव। किन्तु विप्रतिपत्त्यादिकलुषिता। न चात्र तदस्तीत्युक्तम्। औत्सर्गिकं हि प्रतीतीनां याथार्थ्यम्। अन्यथात्वं त्वपवादात्। तदेवं सिद्ध-विषयत्वात् प्रश्न एवायमनुपपन्नः।

परि०— यथासंशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वादिति। दृश्यमानो यो भेदः किं परमार्थोऽथ नेत्येवं कार्यत्वादित्यर्थः॥ **स वेति**। अभेदरूपकोट्यन्तरोत्थापने सति भेदकोटेरस(त्य)त्त्वस्य सूचनात्। भेद इत्युक्त्या सत्त्वकोटेश्च सूचनादिति भावः॥ **वाचोभङ्ग्येति**। वचनविन्यासेत्यर्थः। **प्रतीतिरपीति**। विरुद्धकोटिद्वयधीसहकृता वस्तुप्रतीतिरपीत्यर्थः॥ **केवलेति**। विप्रतिपत्त्यपवादशङ्काद्यनास्कन्दितेत्यर्थः॥ **विशेषप्रतीत्या हीति**। प्रतीतेः संशयहेतुत्वे विशेषधर्मप्रतीतेरपि प्रतीतित्वात् तत्रापि संशयः स्यादेवेति तया तन्निवृत्तिर्न स्यादिति भावः। **विप्रतिपत्त्यादीत्यादिपदेनापवादशङ्कादिग्रहः**। प्रतीतत्वरूपधर्ममात्रेण परमार्थत्वापरमार्थत्वकोटिकसन्देहः कुतो नेत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वेन प्रतीतेः ज्ञातैकसत्त्वेन प्रमाणत्वेनोत्सर्गतो निर्णयादिति भावेनाह **औत्सर्गिकमिति**।

सु०— ननु च भेदपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तो दोषः शक्यत एव परिहर्तुम्। मनोयोनित्वेन सुखादिवत् पार्श्वस्थानुपलम्भसम्भवात्। तत्किमनेन प्रश्नखण्डनेन। सत्यम्। तथाऽपि प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हतीति शिष्यांच्छिक्षयितुमेतत्। तथा च वक्ष्यति। युक्तिपादव्युत्पा-दितन्यायशेषं प्रसङ्गेन व्युत्पादयितुं च। इह च तद्व्युत्पादनस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्यामः।

परि०— तथा च वक्ष्यतीति। 'तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः। उद्भावनीयमेव स्यादि'त्यादौ प्रतिवादिस्खलितं व्याहत्यादिकं वादकथायामपि नोपेक्ष्यम् इत्येतत्प्रमेयं वक्ष्यतीत्यर्थः। तद्व्याख्यानेन विवरिष्याम इति भावः॥ **दर्शयिष्याम इति**। 'एवं संशोधितन्याये'त्यत्रेति भावः।

सु०— सिद्धेऽर्थे संशयो न युज्यते। ततो विकल्पप्रश्नोऽपीत्युक्तम्। तत्र न युज्यत इति कोऽर्थः। न तावन्नोत्पद्यत इति। संशयविकल्पप्रश्नोत्पत्तेः प्रमितत्वात्। न चोत्पन्नोऽपि निष्का-रण इति। अकारणकार्योत्पत्तेः प्रमाणविरुद्धत्वात्। नाप्यतत्कारणादुत्पन्न इति। यत उत्पन्न-स्तस्यैव कारणत्वेन व्याहतत्वात्। न चान्यदनुपपन्नत्वमस्तीत्यत आह **प्रश्नेति**।

अनु०— प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः।
सिद्धार्थता च वैफल्यं

विकल्पप्रश्नदोषाः। प्रमाणव्याहतिः सिद्धार्थतैवेति न पृथगुक्तः। स्वव्याहतिर्यथा। वन्ध्या किं पुत्रवती न वेति। असङ्गतिर्यथा। ईश्वरः सुखीत्युक्ते प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वे किं प्रत्यक्षं प्रमाणमुतानुमितिरिति। सिद्धार्थता तु प्रकृतैव। वैफल्यं यथा। काकस्याष्टौ दश वा दन्ता इति। वैफल्यमित्यतःपरं इतिशब्दोऽध्याहार्यः।

परि०— ननु 'चत्वार' इति कथम् । पञ्चेति वक्तव्यम् । प्रमाणव्याहतिरूपदोषस्यापि सत्त्वादित्यतोऽन्तर्भावं परिगणितेष्वाह **प्रमाणव्याहतिस्सिद्धार्थतैवेतीति** । घटस्य मृण्मयत्वे प्रमाणसिद्धे सति घटः किं मृण्मयोऽथामृण्मय इति विकल्पप्रश्नस्य द्वितीयकोट्यंशे प्रमाणव्याहत्यादिसिद्धार्थतायामन्तर्भावान्न पृथगुक्तेत्यर्थः ।

सु०— अयमभिसन्धिः । स्वव्याहत्यादिकं तावत् त्रयं प्रश्नदूषणं भवत्येव । प्रतिज्ञाविरोधार्थान्तरादेर्निग्रहस्थानत्वेन प्रामाणिकैः परिगणितत्वात् । तस्यानुपपन्नता कीदृशी येन दूषणत्वमिति वक्तव्यम् ।

अथ मन्येत । अव्या(घातादि)हत्यादिकमर्थप्रत्ययनाङ्गम् । व्याहतादिकं च ब्रुवाणस्तन्न प्रत्येति विपरीतं च प्रत्येतीत्यनुमीयते । अतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वादनुपपन्नमिति । एवं तर्हि सिद्धार्थताऽप्येवमेवेति कथं न दोषः । विकल्पप्रश्नो हि सन्देहमूलः । सन्देहश्च समानधर्मदर्शनादिना निर्णायकाभावसहकृतेन भवति । समानधर्माद्यभावे वा निर्णायकसद्भावेऽपि वा यः सन्दिग्धे विकल्पांश्च पृच्छति स नूनमविद्यमानमेव समानधर्मादिकं प्रतिपन्नो न प्रतिपन्नश्च निर्णायकसद्भावमित्यनुमीयते । न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति । दृश्यते हि सर्पभ्रमादिनाऽपि भयकम्पादिकार्योत्पाद इति ।

परि०— **अर्थान्तरादेः** अर्थान्तरनिरर्थकादेरित्यादिपदार्थः । **प्रतिज्ञाविरोधादेः** स्वव्याहत्यसाङ्गत्यवैकल्यादिरूपस्याप्रतिपत्त्यादिलिङ्गत्वात् दोषत्वं त्वया वाच्यं तथा अत्रापीति तन्मुखेनैव समाधिं वाचयितुमाह **अथ मन्येतेति** । अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गं वा निग्रहस्थानमिति लक्षणान्तरानुरोधादाह **अतोऽप्रतिपत्तीति** । नन्वविद्यमानसमानधर्मादिज्ञानस्य भ्रमत्वात् भ्रमेण कथं प्रश्नमूलसंशयरूपकार्योत्पादोऽदृष्टत्वादित्यत आह **दृश्यते हीति** ।

सु०— ननु ग्रन्थास्तावदिमे वादकथाप्रक्रियया प्रवृत्ताः । न च वादे निग्रहस्थानमस्ति । तस्य तत्त्वनिर्णयावसानत्वात् । न हि वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृहीते सत्यन्यतरपक्षनिर्णयः सिद्ध्यति । पुनः सम्यक् प्रतिपद्य प्रत्यवस्थानसम्भवात् । यत्तु वादसूत्रे 'सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न' इत्यपसिद्धान्तादेर्निग्रहस्थानत्वं सूचितम् । तदपि वादस्यान्यतरपक्षनिर्णयावसानत्वविरोधादनुपपन्नम् । यदि च वादेऽपसिद्धान्तादीनि कानिचिन्निग्रहस्थानानि स्युस्तदापराण्यपि कस्मान्न स्युः । तत्त्वनिर्णयावसानत्वविरो(धित्वस्यो)धस्योभयत्र साम्यात् । प्रतिज्ञाहान्यादिना निग्रहे वीतरागत्वाहा(निरिति)निः स्यादिति चेत् । सममपसिद्धान्तादावपीति । अतो वादे निग्रहस्थानाभावात् कथं प्रश्नदोषोद्भावनमित्यत आह **न तैरिति** ।

अनु०— **न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ।**

तैः स्वव्याहतादिप्रश्नैः । स्वव्याहतादिप्रश्नास्तत्त्वनिर्णयविरोधिन इत्यर्थः । न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानः शतेनापि प्रमाणानां तत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्यते । (तत्र) तत्रापि सन्देहानिवारणात् ।

परि०— वादसूत्र इति । गौतमीये वादलक्षणसूत्र इत्यर्थः । तदेवाह अपसिद्धान्तादेरिति । न्यूनाधिके आदिपदार्थः ।

सु०— ततः किमित्यत आह **तत्त्वेति** ।

अनु०— **तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ।**

न केवलं जल्पवितण्डयोरेव निग्रहस्थानसद्भावः किन्तु वादेऽपि । निगृह्यतेऽनेनेति निग्रहो निग्रहस्थानं स्यादेव । अयं तु विशेषः । न जल्पवितण्डयोरिव समस्तम् । अपि तु यावत्तत्त्वनिर्णयविरोधि तावदेव । सिद्धप्रश्नादिकं च तत्त्वनिर्णयविरोधीत्युक्तम्, तत्कुतो वादे न निग्रहस्थानमिति । यो हि यदर्थं प्रवर्तते स तद्विरुद्धमाचरन् कथं नापराधी स्यादिति **हि**शब्दार्थः । निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थं वैलोम्यमिति भावप्रत्ययः ।

परि०— निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति । अन्यतरपराजयहेतुताक्रोडीकारकधर्मस्य तत्त्वनिर्णयविरोधित्वरूपस्य प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं तर्हि वादस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वं व्याह(न्येत)न्यते । तथा च विजयार्थत्वेन जल्पादितो व्यावृत्तिश्च न स्यात् । तद्वदेव सर्वनिग्रहस्थानसद्भावोऽपि स्यादित्यत आह **उद्भावनीयमेवेति** ।

अनु०— **उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ।**
विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणम् ।

तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वाद इत्यनुवर्तते । अवसीयतेऽनेनेति **अवसितिः** । **विजिगीषुकथायां** जल्पवितण्डालक्षणायाम् । **कथावसितिकारणं** सर्वमपि निग्रहस्थानमिति शेषः ।

परि०— अवसीयते अनेनेति । तथा च तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं यत् तत् कथावसितिकारणं चेत्यर्थः । भावप्रत्ययस्यान्यार्थत्वेन प्रयुक्तत्वाद्विलोमेत्यस्य विरोधीत्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । वादे(पि) किञ्चिदसम्भावितमेव । यथा विक्षेपादि । तस्याज्ञानसङ्गूहनाद्यर्थत्वात् । तत्त्वनिर्णिनीषोश्च तत्रानर्थित्वात् । किञ्चित्सम्भावितमप्यनुद्भाव्यम् ।

यथाऽननुभाषणादि । तस्योभयाभिलषिततत्त्वनिर्णयाविरोधित्वेन तदुद्भावनस्य व्यर्थत्वात् । किञ्चिदुद्भाव्यमात्रं यथा प्रतिज्ञाविरोधादिकं प्रकृतम् । तस्य तत्त्वनिर्णयविरोधित्वेन तदुद्भावनस्य त्याजनेन तत्त्वनिर्णयाङ्गत्वात् । वादावसानं त्वन्यतरस्य साधनदूषणयोः स्थितयोरन्य(तर)-स्मिंश्च निस्साधनदूषणे सति भवति । स एव हि तत्त्वनिर्णय इति । जल्पवितण्डयोस्तु सर्वमपि निग्रहस्थानं सम्भावितं चोद्भाव्यं च । उद्भावितं च कथां चावसाययति । तयोर्विजयार्थत्वात् । सर्वस्य विजयसाधनत्वात् । अतो न कश्चिद्दोष इति ।

परि०— **विक्षेपादीति** । विक्षेपार्थान्तराविज्ञातार्थप्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञासन्न्यासनिरर्थकापार्थकरूपसप्तक-मित्यर्थः ॥ **अननुभाषणादीति** । अननुभाषणप्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तराज्ञानाप्रतिभामतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तक-मित्यर्थः ॥ **उद्भाव्यमात्रमिति** । न तु कथावसितिहेतुरिति मात्रपदार्थः ॥ **प्रतिज्ञाविरोधादिकमिति** । प्रतिज्ञा-विरोधार्थान्तरपुनरुक्तिन्यूनाधिकापसिद्धान्तादिकमित्यर्थः । **प्रकृतमिति** । सिद्धार्थत्वमित्यर्थः ॥ प्रतिज्ञा(हानि)-विरोधासङ्गत्यादेः प्रतिज्ञाविरोधार्थान्तरादेः भेदाभावादित्थमुक्तम् । केन तर्हि विवादावसितिरित्यत आह **वादावसानं त्विति** ॥ **अन्यतरस्येति** । वादिप्रतिवादिनोर्मध्य इति योज्यम् ।

सु०— एवं सिद्धार्थविषयत्वं प्रश्नस्य दूषणमुद्भाव्यं चेत्युपपाद्य तद्दूषणत्वानभ्युप-गमेऽतिप्रसङ्गं सूचयितुमाह **परिहारेऽपीति** ।

अनु०— **परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ।**
प्रतिज्ञायां

न केवलं सिद्धविषयत्वं प्रश्नदूषणं किन्नाम परिहारेऽप्युत्तरेऽप्यर्थस्य सिद्धत्वं दूषणम् । इयांस्तु विशेषः । प्रश्ने तु पृच्छ्यमानार्थस्य प्रष्टुः सिद्धत्वं दूषणम् । प्रतियोगिनस्तु सिद्धत्वं न्याय्यमेव । अन्यथा तं प्रति प्रश्नानुपपत्तेः । अन्यथा प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति । तत्किमुत्तर-वाक्यार्थस्य सर्वस्यापि प्रतिवादिसिद्धत्वं दूषणम् । नेति ब्रूमः । किन्तु प्रतिज्ञार्थस्यैव, परि-हारेऽपि प्रतिज्ञायामर्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं दूषणमिति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । यदि स्वसिद्धा(र्थे प्र)र्थप्रश्नकरणं न दूषणं स्यात् । तदा प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाऽपि न दूषणं स्यात्, अविशेषात् ।

परि०— **प्रतियोगिनस्त्विति** । प्रश्नपरिहारकर्तुरित्यर्थः ॥ **प्रतिवादिन इति** । प्रष्टुरित्यर्थः ॥ **प्रति-पादकत्वेति** । प्रतिवक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

सु०— ननु परं प्रति साधनाय पक्षवचनं प्रतिज्ञा । न च सिद्धं साधनमर्हति । अतः प्रतिज्ञात्वव्याघातात् । प्रतिवादिसिद्धार्थत्वं दूषणमेवेति । एवं तर्हि ज्ञीप्सापूर्वकं वाक्यं प्रश्नः । न च ज्ञाते ज्ञीप्सा सम्भवति । अतः प्रश्नत्वव्याघातात् स्वसिद्धार्थविषयत्वं कथं न दूषणमिति । अथ किमर्थं प्रतिज्ञायामित्युच्यत इत्यत आह **तदन्यस्येति** ।

अनु०—　　तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिका ।

व्यापकधर्मस्य साध्यधर्मिणा सम्बन्धस्तदपर्यवसानलभ्यश्चार्थः प्रतिज्ञा(ता)र्थः । **तदन्यस्य** हेत्वाद्यर्थस्य सिद्धतैव हि साध्यसाधिका भवति । असिद्धस्य लिङ्गादेः साध्यसाधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अतः प्रतिज्ञायामित्युक्तम् । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्य सिद्धतैव साधिकेत्यनेन तदसिद्धेर्दूषणत्वं लब्धम् । सा चानेकप्रकारा । तथा हि । साध्यधर्मिणोऽसिद्धिराश्रयासिद्धिः । यथा नृ(शश)शृङ्गमस्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवदिति । साध्यधर्मासिद्धिरप्रसिद्धविशेषणताऽपरसंज्ञा । यथा शुक्तिरजतादिकं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादिति । लिङ्गासिद्धिः । यथा विमतमचेतनं सदसद्विलक्षणत्वादिति । लिङ्गस्य पक्षधर्मताऽसिद्धिः । यथा शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति । व्यधिकरणासिद्धिः । यथा शब्दोऽनित्यो घटस्य कृतकत्वादिति । व्याप्यसिद्धिः । यथा यत् सत् तत् क्षणिकं यथा प्रदीपः; संश्च प्रपञ्च इति । एवं विशेषणासिद्धयादयोऽपि द्रष्टव्याः ।

परि०— दूषकताबीजं वाचयित्वा प्रकृतेऽपि सममित्याह **नन्वित्यादिना** ॥ **ज्ञीप्सेति** । ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा, तत्पूर्वकमित्यर्थः । यत्तु पुराणादौ लोकानुग्रहार्थं महात्मनां प्रश्नः सोऽपि परकीयसन्देहज्ञीप्साद्याहरणेनेति भावः । 'प्रतिज्ञा'पदेन तदर्थो ग्राह्य इत्याह **व्यापकेति** ॥ **तदपर्यवसानेति** । स च यावता विना न पर्यवस्यति स तावान्प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । उत्तरमूलग्रन्थं सङ्गमयितुं पूर्वोक्तं निष्कृष्यानुवदन् लब्धमर्थमाह **प्रतिज्ञार्थेत्यादिना** ॥ **एवं विशेषणा-सिद्धयादयोऽपीति** । एते च प्रमाणलक्षणटीकायां व्यक्ताः । शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वे सति कृतकत्वादित्यादयः ।

सु०— तत्र सर्वासामप्यसिद्धीनां दूषणत्वे प्राप्तेऽपवादमाह **आश्रयेति** ।

अनु०—　　आश्रयन्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ।
केषाञ्चित्

आश्रयासिद्धिर्व्यधिकरणासिद्धिः साध्यासिद्धिश्च यद्यपि केषाञ्चिन्नैय्यायिकादीनां मते दूषणम् । तथाऽपि तत्त्वतो न च ते दोषाः । आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारा । असदाश्रयत्वमभावा-

श्रयत्वमप्रतीताश्रयत्वं पक्षीकृताकारेणासत्त्वं सिद्धसाध(कत्वं)नत्वं चेति । तत्राद्ययोर्द्वयो-रदोषत्वं प्रतिजानीते **न चेति** ।

न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन ।

अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एवोक्तमन्यत्र 'असदाश्रयस्ये'त्यादि । 'न चात्यन्ताभावोऽपी'ति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । आश्रयासिद्धिशब्देन दृष्टान्तस्याश्रय-हीनताऽपि सङ्ग्राह्या । कुतस्ते न दोषा इति चेत् । किं व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वमुत सत्येव व्याप्त्यादौ प्रकारान्तरेण । नाद्यः । आश्रयासिद्ध्यादावपि व्याप्त्यादेः सत्त्वात् । द्वितीये त्विदमुप-तिष्ठते । व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन केनापि प्रकारेण न दोषा इति । व्याप्तिग्रहणमबाधितविषय-त्वाद्युपलक्षणम् । वस्तुतो व्याप्तावेव तस्योपयोगान्न पृथगुक्तम् । अस्यैवार्थस्य प्रपञ्चार्थमुत्तरः प्रबन्धः ।

परि०— **पक्षीकृताकारेणेति** । यथा काञ्चनमयोऽद्रिः अग्निमानित्येवमादिर्ध्येयः ॥ **दोषत्वस्य सिद्ध-त्वादिति** । धर्मिणि अप्रतीतौ तत्र साध्यादिसम्बन्धबोधनायोगात् । पक्षीकृताकारासत्त्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसम्बन्धबोधस्यानुमानफलस्यासिद्धेः । सिद्धसाधनत्वस्यानाकाङ्क्षितत्वेनासङ्गतत्वात् दोषत्वं तेषामिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षणे । असदाश्रयस्य साधकत्वं नेत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवार्यता इत्युक्तमित्यर्थः । 'न च अत्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहित' इति चोक्तमित्यर्थः ॥ **एवमुत्तरत्रापीति** । व्याश्रयासिद्धोऽपि द्विविधः । अव्याप्यो व्याप्यश्चेति । तत्राद्यस्य दोषत्वेऽपि अन्त्यस्येयमदोषत्वप्रतिज्ञा । तथा साध्यासिद्धिरपि न सर्वाप्यदुष्टा किन्तु व्याप्तिमत्येव न त्वन्येत्येवं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्वा व्याप्त्यादेः सत्त्वादित्युत्तरवाक्ये तत एवोक्तमन्यत्र 'असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव प्रयोजिका चे'त्युपष्टम्भकं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तस्याश्रयहीनतेति** । व्याप्तिग्रहस्थलरूपाश्रयहीनता ग्राह्येत्यर्थः ॥ **व्याप्तावेवेति** । बाधितत्वे सिद्धे पक्षीयहेतोरसाध्याभावसम्बन्धज्ञानेन व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः ॥ **अस्यैवार्थस्येति** । 'व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन न दोषा' इत्युक्तार्थस्येत्यर्थः ।

सु०— तत्र भाववदभावस्यापि प्रामाणिकत्वं सधर्मकत्वं च प्रागेव साधितम् । असदाश्रयस्य तु कुतो दुष्टत्वमिति वाच्यम् । किं नरविषाणमस्ति विषाणत्वादित्यादेरपि साधनत्वप्रसङ्गात् उत असतो निर्धर्मकत्वेन साध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेन । अथ साधनधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या स्वरूपासिद्धत्वेन । यद्वा असतः सकलव्यवहाराभाजनत्वेन । यदि वा अप्रामाणिकस्य प्रमाणाङ्गताऽसम्भवेन । अथवा असदाश्रयस्य व्याप्त्यनुपपत्त्येति । आद्यं निराकरोति **दोष इति** ।

अनु०— **दोषा व्याहतिरेवास्ति नृशृङ्गास्तित्वसाधने ।**

व्याहतिः प्रमाणविरोधः। शृङ्गशब्दो हि महतः शिरस्संयुक्तस्य रूपवतोऽवयवविशेषस्य वाचकोऽभिप्रेतः स्यात्। अतीन्द्रियस्य वा कस्यचित्। आद्ये प्रत्यक्षेण तस्य नास्तिताऽवधारणात्। प्रमाणबाधितत्वेनैव विषाणत्वस्यासाधनत्वान्नातिप्रसङ्गः। द्वितीये त्विष्टापादनमिति।

परि०— किमभावस्य स्वरूपमेव नेत्युच्यते उत धर्मो नेति ? न द्वयमपीत्याह **अभावस्यापीति** ॥ **प्रागेवेति**। 'अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिण' इति 'प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'ति युक्तिपादीयचतुर्थाधिकरणे। तथा वैशेषिकाधिकरणे 'अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिला' इति 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः। सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इति च सधर्मकत्वं प्रामाणिकत्वं चोक्तमित्यर्थः ॥ **इष्टापादनमिति**। गुरुत्वादेरतीन्द्रियधर्मस्य सत्त्वादिति भावः।

सु०— स्यादेतत्। शृङ्गत्वं तावदसाधनमित्यविवादम्। अस्ति च तत्र बाधितविषयत्वमसदाश्रयत्वं च। तत्र बाधितविषयत्वमेव तदीयासाधनत्वे प्रयोजकं नासदाश्रयत्वमिति कुतो नियम्यत इत्यत आह **यत्रेति**।

अनु०— यत्र व्याहतता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य साधने।

यस्मिन्साध्ये व्याहतता प्रमाणबाधो नास्ति। अस्य साधनेऽसदाश्रयेणापि हेतुना क्रियमाणे कोऽतिप्रसङ्गः। न कोऽपि दोषः। व्याहततेत्युपलक्षणम्। व्यभिचारादिकं चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

एतदुक्तं भवति। अस्ति तावद्बाधितविषयत्वस्य दूषणत्वे कृशानुशैत्यादिसाधनं कृतकत्वादिकं दोषान्तरसङ्कीर्णमुदाहरणम्। तेन। तस्य दूषणत्वं निश्चिनुमः। न चासदाश्रयत्वस्य दोषत्वे बाधितविषयत्वाद्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति। येन तस्य दोषत्वं प्रतीमः। बाधितविषयत्वादिदोषान्तराभावे केवलासदाश्रयस्य हेतुत्वे बाधकाभावात्। दृश्यते च तथाविधस्य हेतुत्वम्। यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वात् पाषाणवदिति। अतो बाधितविषयत्वेनैव शृङ्गत्वमसाधनं नासदाश्रयत्वेनेति निश्चीयते।

अथ मतम्। वन्ध्यासुतो वक्ता सुतत्वात् सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षमेतत् किन्न स्यात्। असदाश्रयताभयस्य भवतैव त्याजितत्वादिति। मैवम्। तदीयवक्तृताकार्यस्य कदाऽपि केनाप्यनुपलब्धत्वेन बाधितविषयतया दुर्बलस्य अप्रतिपक्षत्वात्। न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो

हरिणशावः । अवक्तृत्वमपि वचनेतरक्रियाकर्तृत्वमित्यतः अचेतनत्वमपि बाधितविषयमिति चेन्न। वक्तृत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वात्।

नन्वभावोऽप्यसति कथं, तस्य धर्माभावादिति चेन्न। धर्माणामनेकविधत्वात्। केचिद्धि धर्मिसमवेता भवन्ति। यथा रूपादयः। केचिदन्यसमवेता अप्यन्यमुपरञ्जयन्ति। यथा ज्ञानादयो घटादीनाम्। केचिदाश्रयसमवायमपि नापेक्षन्ते केवलं केनचिन्निरूप्यन्ते। यथाऽभावः। न च वाच्यमभावोऽपि सद्भ्यां निरूपणीय इति। प्रागभावाद्यनिरूपणप्रसङ्गात्। घटादेः कदाचित्सत्त्वान्नैवमिति चेन्न। तस्य निरूपणसमयेऽनुपयोगात्। प्रतीत्या निरूपकत्वमिति चेत्। समं प्रकृतेऽपि। शब्दाभासादिना वन्ध्यासुतस्यापि प्रतीतिसम्भवात्।

परि०— नन्वभावोऽपीति कृतप्रश्नस्य धर्मस्वभाव एव तादृश इति परिहारं विवक्षुर्धर्माणां स्वभावं विवेचयति धर्माणामनेकविधत्वादिति ॥ अन्यसमवेता अपीति। आत्मनि मनसि वेत्यर्थः। उपरञ्जयन्तीति। विषयतास्वरूपसम्बन्धयुक्ता भवन्तीत्यर्थः॥ सद्भ्यामिति। विद्यमानाभ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः॥

सु०— असिद्धं च सुतत्वं वन्ध्यासुतस्य। न चैवं स्ववचनव्याघातः। काल्पनिकानुवादेन वास्तवनिराकरणात्। काल्पनिकस्य कथं पक्षत्वमिति चेन्न। निषेधं प्रति पक्षत्वे बाधकाभावात्। अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपायोगात्। अथाचेतनत्वमप्यसिद्धम्। तस्य चेतनातिरिक्तस्वभावत्वादिति चेन्न। चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्य हेतुत्वात्। अभावस्य चासतो(ता)ऽपि निरूपणमुपपद्यत इत्युक्तम्।

परि०— वचनव्याघात इति। वन्ध्यासुतस्येत्यनुवादेनैव सुतत्वाङ्गीकारप्राप्तेरिति भावः॥ पक्षत्वमिति। वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यत्र पक्षत्वमित्यर्थः। शङ्कते अथेति।

सु०— मूकेऽनैकान्तिकश्च सुतत्वहेतुः। अमूकत्वेन विशेषणे तस्य वक्तृत्वानतिरिक्तत्वेन साध्याविशिष्टता स्यात्। एतेन विकल्पिताः पक्षाः समस्ता अपि निरस्ता भवन्तीत्यास्तां विस्तरः।

परि०— एतेनेति। वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यनुमानस्य निर्दोषता समर्थिनेत्यर्थः।

सु०— प्रमाण(बाधे)विरोधेन भृङ्गत्वहेतुराभास इत्युक्तम्। अथ प्रमाणविरोधस्यापि कुतो दूषणत्वम्। व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये साध्यसिद्धेरावश्यकत्वात्। तदभावे तत एवाभासत्वम्। किं प्रमाणबाधेनेत्यत आह प्रत्यक्षेति।

अनु०— प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायास्सर्वे भवन्ति हि।
न्यायाभासा अमूलाः युः

तुशब्दोऽवधारणे। हिशब्दः प्रसिद्धौ, यस्मादित्यर्थे च। यद्यपि निषेधकहेतोर्निषिधात्मनोऽप्रामाणिकमप्याश्रयो दृष्टान्तधर्मी च क्वचिद्भवतीत्युक्तम्। तथाऽपि विधायकानां विधिरूपाणां चाश्रयेणावश्यं प्रत्यक्षागमगृहीतेन भाव्यम्। क्वचिन्निषेधकस्य निषेधात्मनश्च निषेधे साध्ये क्वचित्प्रतियोगिना प्रत्यक्षादिगृहीतेन भवितव्यम्। लिङ्गं च न स्वरूपेण साध्यप्रमितिमुपजनयितुमलम्। किन्तु प्रत्यक्षागमाभ्यां निश्चितस्वरूपव्याप्तिकम्। इत्येवमनेकधा सर्वेऽपि न्यायाः प्रत्यक्षागममूला एव भवन्तीति तावत्प्रसिद्धम्।

यत एवं, तस्मादमूलाः स्वमूलभूतप्रत्यक्षागमविरुद्धा न्यायाभासा एव स्युः। यथा (खलु) नैशत्यादिसम्पन्नोऽपि परशुरविषये गगनादौ न छिदां जनयति एवमनुमानान्यप्युपजीव्यत्वादिना प्रवलाभ्यां प्रत्यक्षागमाभ्यां बाधितत्वेनाविषये न प्रमामुपजनयितुमलमित्याभासभूतान्येवेति।

परि०— **निषेधकेति।** निषेधसाधकस्य स्वयं निषेधरूपस्य च हेतोरित्यर्थः। **दृष्टान्तधर्मी च क्वचिदिति।** वन्ध्यासुतो नीरूपः अलीकत्वाच्छशशृङ्गवदित्यादाविति भावः। सर्वपदार्थस्वारस्यार्थमाह **क्वचिन्निषेधकस्येति।** वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यादौ वक्तृत्वादिना प्रतियोगिनेत्यर्थः। 'अमूला' इत्यत्र नञ्विरुद्धार्थ इत्युपेत्य व्याचष्टे **अमूला इति।**

सु०— नन्वनुमानमूलोऽपि न्यायोऽस्ति। यथा चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्तः। तत्कथं प्रत्यक्षागममूलाः स्युरित्युक्तमित्यत आह न्यायस्येति।

अनु०— न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः।

प्रत्यक्षागममूलान्न्यायादन्यस्यापि न्यायस्य तौ प्रत्यक्षागमावेव मूलम्। कथम्। यतो मूलभूतस्याप्यन्यस्य न्यायस्य तौ पुनर्मूलमित्यन्ततः सर्वथा प्रत्यक्षागमानतिक्रमात् तथोक्तमिति। यद्यप्यागमोऽपि प्रत्यक्षमूलस्तथाऽपि क्वचित् प्रत्यक्षस्यापि मूलं भवतीत्यतो द्वयोर्ग्रहणम्। अनुमानस्यापि क्वचित् तन्मूलत्वेऽपि न स्वतन्त्रस्येत्यतस्तत्परित्यागः।

परि०— **यथा चक्षुरादीति।** चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकत्वादालोकवदित्यादिकमित्यर्थः॥ **आगमोऽपि प्रत्यक्षमूल इति।** शब्दस्वरूपतद्योगतादेस्तज्ज्ञानतत्प्रामाण्यादेः श्रोत्रादिप्रत्यक्ष-

ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति । रामकृष्णाद्यवतारेपु विष्णुत्वप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ तन्मूलत्वेऽपीति । प्रत्यक्षागममूलत्वेऽपीत्यर्थः ॥ पर्वते वह्निमनुमिनोमीति प्रत्यक्षस्य 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्याद्यागमस्य च न्यायमूलत्वादिति भावः ॥ न स्वतन्त्रस्येति । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलत्वरहितस्येत्यर्थः ।

सु०— एवं व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वमुपपादितम् । प्रकारान्तरमप्याह **अदृष्ट इति** ।

अनु०— **अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् ।**
ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा

तुशब्दोऽवधारणे । तल्लिङ्गं धूमादिकं दहनादिसाध्यव्यभिचारेऽद्धा सर्वथाऽप्यदृष्ट एव सति तस्य साधकं न तु व्यभिचारदर्शन इति तावत् साक्षिणैव स्फुटं ज्ञायते ।

किमतो यद्यदृष्टव्यभिचारस्यैव लिङ्गस्य साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्धमित्यत आह **मानेति** ।

मानबाधे न तद्भवेत् ।
यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ।

प्रमाणबाधे सति तददृष्टव्यभिचारित्वं न भवेत् । प्रमाणबाधेनाग्न्यादेः शैत्याद्यपहारे सति तत्रैव लिङ्गस्य कृतकत्वादेः साध्यव्यभिचारदर्शनात् । तदनेन व्याप्तिभङ्गहेतुतया बाधस्य दूषणत्वमित्युक्तं भवति । तत्रायं विवेकः । परार्थप्रयोगोत्तरकालमविषयवृत्तित्वमेवोद्भाव्यम् । न व्याप्तिभङ्गः । व्याप्तिभङ्गोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनैवानुमानस्य दुष्टत्वे जघन्यप्रतिपत्तिकस्य व्याप्तिभङ्गस्यानुसरणस्यान्याय्यत्वात् । व्याप्तिग्रहणसमये तु तद्भङ्गहेतुत्वेनैव । तदानीं विषयस्य बुद्धावनारूढत्वात् । व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरस्फूर्तिकत्वाच्चेति साक्षिणैवेत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादुपपादयति **यदिति** ।

यस्मात् सर्वेषां मानानां ज्ञानानां मानत्वं साक्षिणैवावसीयते । अन्यथाऽनवस्थादिप्रसङ्गात् । तस्मादनुमानस्यापि प्रामाण्यं तेनैव ज्ञायत इत्युक्तमेव ।

परि०— नन्वेवं बाधस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिज्ञादोषत्वाङ्गीकारविरोध इत्यत आह **तत्रायं विवेक इति** । अनुप्रमाणं भ्रान्तिं निराह **मानानां ज्ञानानामिति** । करणनिष्ठप्रमाजननशक्तेः साक्ष्यविषयत्वादेवमुक्तम् ॥ **अनुमानस्यापीति** । अनुमितेरपीत्यर्थः । अनुमितिप्रामाण्यग्रहणे तज्जनकस्य प्रामाण्यं गृहीतप्रायमेवेत्युक्तम् ।

सु०— यदि तर्हि प्रामाण्यं साक्षिवेद्यं साक्षिणः प्रागुपपादितो याथार्थ्यनियमो भज्येत। कदाचिदमानस्यापि हि मानत्वं गृह्यते। अन्यथा विपर्ययादविशङ्का प्रवृत्तिर्न स्यात्। तस्य च अयथार्थत्वं बाधेनावेद्यते इत्यत आह **अमानस्येति**।

अनु०— अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेत्।

मानत्वं मानत्वग्रहणं **चलं** बाधितम्। अमानस्य तु यन्मानत्वं गृह्यते तन्मनसैव। न साक्षिणा। अतस्तस्य बाध्यत्वं न दोषमावहतीति।

अत्रैषा प्रक्रिया। सर्वमपि ज्ञानं साक्षी गृह्णाति। यद्यस्य बाधो भविष्यति तदाऽप्रमाणं न चेत् प्रमाणमेवेति तत्प्रामाण्यमपि गृह्णाति। सति प्रयोजने प्रामाण्यादिजिज्ञासायां परीक्षामनुसृत्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयति। अलाभे तु परीक्षाया विशेषावधारणादुदास्ते।

अस्यामवस्थायां रागादिकलुषितं मनः परीक्षाऽऽभाससहायं प्रामाण्यादिकमवधारयति। तच्च कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेति। कुत एषा कल्पनेति चेत् साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्यैवोपपादितत्वात्। वक्ष्यते चैतदिति।

परि०— प्रागुपपादित इति। वियत्पादे पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां वज्रेदि'त्यादिना। 'साक्षी निर्दोष एवैकः सदाङ्गीकार्य एव न' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोपपादित इत्यर्थः॥ **अन्यथेति**। भ्रमप्रामाण्याग्रहण इत्यर्थः। प्रामाण्यज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। **विपर्ययात्** भ्रमज्ञानादित्यर्थः। ननु प्रामाण्यस्य मानसत्त्वे ज्ञानग्राहकसाक्षिवेद्यत्वाभावात् स्वतस्त्वभङ्गः। साक्षिवेद्ये च कथं मनसः सामर्थ्यमित्यत आह **अत्रैषा प्रक्रियेति**। प्रामाण्यविषय इत्यर्थः॥ **कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेतीति**। मानसं चेत् तद्बाध्यते साक्षिसिद्धं चेत् न बाध्यत इत्यर्थः॥ **उपपादितत्वादिति**। पृथगुपदेशादित्यधिकरण इति भावः॥ **वक्ष्यते चैतदिति**। ज्ञानपादे 'यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदि'त्यादिग्रन्थेन 'साक्षिसिद्धं न बाध्यते मानसं तु बाध्यत' इत्येतत्प्रमेयं वक्ष्यत इत्यर्थः।

सु०— अदृष्टे व्यभिचार इति साध्यव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तम्। तत्र दृष्टव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तं (भवति)। तत्र विशेषमाह **उत्सर्गतोऽपीति**।

अनु०— उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम्।
व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति।

यल्लिङ्गमुत्सर्गतः स्वभावेनापवादविवर्जितं साध्यव्यभिचारवर्जितं प्राप्तं निश्चितमप्यपवादेन कारणविशेषेणैव व्यभिचारि तन्मानमेव भविष्यति। एतदुक्तं भवति। यथा साधनस्य

साध्यसाहित्यमात्रं न प्रामाण्योपयोगि । किन्तु निरुपाधिकमेव । अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गात् । तथा व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासा(कोऽसा)धनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि, व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति ।

परि०— प्रथम-अपवादशब्दः साध्यव्यभिचारपरोऽन्त्यः(न्यः) कारणविशेषपरः । उत्सर्गत इत्यंतदपवादविवर्जितमित्यस्य विशेषणमित्युपेत्य व्याचष्टे यल्लिङ्गमित्यादिना ।

सु०— कुत एतदित्यत आह अतो हीति ।

अनु०— अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा ।
मानं व्यवहृतौ नित्यं

एवशब्दोऽत्र अध्याहार्यः । सोपाधिक(स्य)व्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावादेव ह्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानम् । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारोऽप्रामाण्यहेतुः स्यात् तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानं प्रसज्येतेति । अप्रमाणमेव तदस्त्वित्यत आह **व्यवहृताविति** । कारणमिति शेषः । यदि व्यभिचारेणेदममानं स्यात् तदा प्रमेयत्वमिव व्यवहर्तृभिरमानतया निश्चीयेतापि । तथा च ततो भोजने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु व्यभिचारिसाधनं सन्देहमावहति । सन्देहोऽपि भवति प्रवृत्तिहेतुरिति । सत्यम् । सन्देहः साशङ्कां प्रवृत्तिमुपजनयति न निरङ्कुशाम् । इयं तु निरङ्कुशा सर्वानुभवसिद्धेति । तदिदमुक्तं **नित्यमिति** । पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

भवतीदमनुमानं प्रमाणं किन्तु व्यभिचाराभावादेवेत्यत आह **व्यभिचारो हीति** ।

व्यभिचारो हि तत्र च ।

तत्र भोजनत्वादौ साधने साध्येष्टसाधनत्वव्यभिचारः स्फुट एव । क्वचिदनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भात् । किन्त्वपथ्यत्वाद्युपाधिनिबन्धन एव । न च पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । न खलु फलमूलादीनां विषपत्रिकाद्यनुपहतत्वमस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यते । तस्मान्निरुपाधिक एव

व्यभिचारोऽसाधनत्वहेतुरिति । तदेवं प्रमाणबाधस्य दूषणत्वे प्रकारसम्भवान्नासदाश्रयत्व-स्यादूषणत्वे तत्प्रतिवन्दी युक्तेति ।

परि०— 'प्रत्यक्षागममूलाः स्युरि'त्यादेः प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नुपसंहरति तदेवं प्रमाणवाधस्येति । *आश्रयासिद्धेरदोषत्वम् ॥*

सु०— एवमसदाश्रयत्वस्य हेतुदूषणत्वं निराकृत्य व्यधिकरणत्वस्यापि तन्निराकुर्वाणो यदि व्यधिकरणोऽपि हेतुः स्यात् तदाऽऽत्मा(ऽनि) नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्ययमपि हेतुः स्यादित्यतिप्रसङ्गाद्वा व्यधिकरणत्वस्य हेतुदूषणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याप्त्यभावाद्वा पक्षधर्मता-ऽभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **व्याप्तत्व इति** ।

अनु०— व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ।

साधनस्य साध्येन व्याप्तत्वे सति तेन विभिन्नाश्रयत्वं कथमेव हि दूषणम् । न कथञ्चित् । इदमुक्तं भवति । काकस्य कार्ष्ण्यं व्याप्त्यभावादेव हि नित्यत्वासाधकं न पुनर्व्यधिकरणत्वात् । अतो नातिप्रसङ्गः । कुत एतत् । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेणासाधकत्वस्य क्वाप्य-नुपलम्भात् । घटस्य कृतकत्वात् । शब्दोऽनित्य इत्यादौ दृष्टमिति चेत् । घटस्येत्येतद्धेतुविशेषणं न वा । आद्ये वैयर्थ्यम् । द्वितीये कथमसाधकत्वम् । (अथ) अनित्यत्वव्याप्तमपि कृतकत्वं घटवृत्ति न शब्देऽनित्यत्वं साधयतीति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । तथा च वक्ष्यामः ।

परि०— **इत्यादौ दृष्टमिति** । असाधकत्वमित्यनुषङ्गः । **तथा च वक्ष्याम इति** । घटगतकृतकत्वं शब्दनिष्ठानित्यत्वव्याप्यं नेत्येतत् 'न ह्याङ्गैवात्र साक्षिके'त्येतद्व्याख्यानावसरे 'अविनाभावः क्वचिदेकाश्रयतामन्त-र्भाव्य भवति । यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वेने'ति वक्ष्याम इत्यर्थः ।

सु०— न केवलं व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण दुष्टत्वं न दृष्टम् । किन्तु दृष्टं च व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तिमतः साधकत्वमित्याह **रोहिणीति** ।

अनु०— रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः ।
इत्युक्ते साधनं नो किं

नदीपूरदर्शनेनोत्तरदेशे वृष्ट्यनुमानं प्रत्यग्रशरावचक्रभ्रमदर्शनेन कुलालासत्त्यनुमानं चाशङ्क्य केनचिदुक्तं नोत्तरदेशोऽत्र पक्षः किन्नाम नदी । तद्धर्मेणैव पूरेण तद्धर्मस्यैव वृष्टि-मदुत्तरदेशसम्बन्धस्य साध्यत्वम् । एवं शरावचक्रधर्माभ्यां प्रत्यग्रत्वभ्रमाभ्यां तद्धर्मस्यैव

कुलालासत्तेरनुमानमिति । अत इदमुदाहरणान्तरमुदितम् । न हि त(थेह रो)त्रेवेह रोहिण्याः कृत्तिकाया वा द्वौ धर्मौ सम्पादयितुं शक्यौ ।

नन्विहापि कालं पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान् कृत्तिकोदयवत् कालत्वादतीतकालवदिति । (मैवम्) एवं सति देशं कालं वाऽऽदाय सामानाधिकरण्यस्य सर्वत्र सत्त्वाद्व्यधिकरणासिद्ध एव न स्यादिति व्यर्थं तत्परिसङ्ख्यानम् । एवमप्रयोगे व्यधिकरणत्वं सावकाशमिति चेन्न । तथा सत्यसिद्धेरुक्तिदोषत्वेनार्थदोषत्वाभावप्रसङ्गात् । न चोक्तिदोषत्वमपि । व्यधिकरणतयोक्तेरपि साध्यसिध्यङ्गत्वानुभवात् । एवमेव हि लौकिकानामुक्तयः । परीक्षका अपि हि 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि'त्यादि प्रयुञ्जते । तदिदमुक्तम् **इति** व्यधिकरणतया उक्तेऽप्येतद्वाक्यं, **साधनं साध्यसिध्यङ्गं नो किं** भवत्येवेति ।

परि०— **नदी तद्धर्मेणैवेति** । नदी पक्षः । वृष्टिमदुत्तरदेशसम्बद्धा पूरवत्वात् सम्मतवत् । शरावः कुलालासत्तिमान् प्रत्यग्रत्वात् । चक्रभ्रमः कुलालासत्तिमान् चक्रभ्रमत्वात् सम्मतवदित्यनुमानमित्यर्थः । **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनरूपावित्यर्थः । **सर्वत्र सत्त्वादिति** । कालः शब्दानित्यत्ववान् घटीयकृतकत्ववत्त्वात् इत्यादिरूपेण सत्त्वादित्यर्थः । **एवमेव हीति** । ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमान् अधोदेशे नदीपूरात् । रोहिण्युदयः आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्येवमेव हीत्यर्थः । **परीक्षका अपीति** । तार्किकादय इत्यर्थः । **तत्प्रामाण्यं** वेदप्रामाण्यम् । आप्तस्य = ईश्वरस्य प्रमाणत्वादिति गौतमसूत्रस्यार्थः । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'ति जैमिनिसूत्रादिः आदिपदार्थः ।

सु०— किञ्च कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामः कार्य इत्यत्र (किं) नैयायिकादिसमयो नियामकः, किंवा(ऽत्र) प्रमाणमस्ति । आद्यं दूषयति **न हीति** ।

अनु०— न ह्याज्ञैवात्र साधिका ।

अत्र उपपत्ति(सिद्धेऽर्थे)साध्येऽर्थे । **आज्ञैव** समयमात्रम् । तथा सति सर्वं वाङ्मात्रेणैवोपदेष्टव्यम् । न पुनः क्वापि प्रमाणं वाच्यम् । विपरीताज्ञया सत्प्रतिपक्षता च स्यादिति हिशब्दार्थः । आज्ञा खलु प्रमाणान्तराविषये धर्मादौ भवति । सा चावगताप्तभावानाम् । नापि द्वितीयः । तदनुपलम्भात् ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः उपपत्तिसिद्धेऽर्थे इति व्याख्या । कथं तर्हि मन्वाद्या ज्ञानमात्रेण तदुक्तानुष्ठानमित्यत आह आज्ञा खल्विति ॥

सु०— स्यादेतत् । व्याप्तिस्तावदनुमानाङ्गम् । सम्बन्धविशेषश्च व्याप्तिः । न च व्याश्रययोः सम्बन्धो युज्यते । अतो व्याश्रयत्वस्य दोषत्वात् सम्म(तवि)ते विषये विपरिणाम इति ।

मैवम्। अविनाभावमात्रस्य व्याप्तित्वात्। अविनाभावश्च क्वचिदेकाश्रयतामन्तर्भाव्य भवति। यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वेन। अत एवान्यगतेन तेन नान्यत्रानित्यतासिद्धिः। क्वचिद्विभिन्नाश्रययोरेव। यथा धूमस्याग्निना। धूमाग्नी खलु न समवायवृत्त्या समानाश्रयौ। नापि संयोगवृत्त्या। ऊर्ध्वाधोदेशसंयोगित्वात्। (धूमस्याधोदेशसंयोगस्य सिद्धत्वात्)। तथाऽप्येकपर्वतसंयोगिता द्वयोरस्तीति चेन्न। तथा सत्यग्न्यर्थिनो नियमेन प्रदेशविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। धूम एव धूमत्वेन मूलेऽग्निमान् साध्यत इति चेत्। किमेषा लौकिकी प्रतीतिः। आहोस्वित्समयसिद्धये विपरिणामः क्रियते। न प्रथमः। लौकिका ह्यूर्ध्वदिशं धूमवन्तमवलोक्याधोदेशं वह्निमन्तमवगच्छन्ति। न द्वितीयः। निर्मूलत्वात्। अपि च देहादीनां तावत्परेण क्षणिकता(ऽऽस्थीयते) स्वीक्रियते। तत्र पतनकर्मणा गुरुत्वानुमानं दुर्घटं स्यात्। न हि तयोः कालतः सामानाधिकरण्यम्। कार्यकारणभावात्। नापि देशतः। विभिन्नद्रव्याश्रयत्वात्। अतः कस्यचिद्विभिन्नाश्रयेणैवाविनाभावः।

परि०— व्याप्त्यभावाद्वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षं विवरणपूर्वं शङ्कित्वा निराह **स्यादेतदित्यादिना ननु व्यधिकरणस्येत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन** ॥ **सम्मतविषय इति**। 'रोहिण्युदय आसन्न' इत्यादौ 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यादौ' च विमतः काल इति प्रागुक्तरीत्या विपरिमाण इत्यर्थः॥ **अत एवेति**। एतद्व्याप्तेरेकाश्र(यघटितत्वा)-यावृत्तित्वादेवेत्यर्थः। एतेन 'तथा च वक्ष्याम' इति प्रागुक्तं स्पष्टीकृतं भवति॥ **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति**। प्रतिक्षणपरिणामः भेदोपलम्भेन देहलताफलादीनां क्षणिकत्वमिति पक्षे यत्र पतनं तत्रत्यं गुरुत्वं न तस्य कारणं नैककालीनत्वात्। किन्तु पूर्वपूर्वक्षणिकद्रव्यगतमेव गुरुत्वं उत्तरोत्तरदेहादिद्रव्यगतपतनहेतुरिति वाच्यम्। तथा च हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमिति भावः।

सु०— ननु व्यधिकरणस्य पक्षधर्मता नास्तीति चेन्मा भूत्। तन्नियमस्य निर्निवन्धनत्वात्। तथा सति साध्य(स्य)नियतदेशता कथं सिद्ध्येदिति चेद्व्याप्तिस्वभावादिति ब्रूमः। यथा हि। यत्कृतकं तदनित्यमिति सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्य व्याप्तेः कृतकत्वं स्वाश्रय एवानित्यत्वं गमयति। तथा कृत्तिकोदयो व्यधिकरणयैव रोहिण्युदयासत्त्या व्याप्त इति तां तथैव गमयति। यथा च सामानाधिकरण्येऽप्यस्ति प्रदेशादिनियमस्तथा वैयधिकरण्येऽपीति को दोषः। तस्माद्यत्रेदं तत्रेदमितिवत् यदेदं तदेदमितिवत् यदेवं तदेवमितिवच्च यदीदं तर्हीदमिति व्याप्तिसम्भवात्। व्याप्त्यनुरोधेनैव हेतुसिद्धेरावश्यकतया पक्षधर्मतानावश्यकत्वाद्युक्तं व्यधिकरणस्यापि हेतुत्वमिति।

परि०— पक्षधर्मताभावाद्वेति पक्षं शङ्कते **नन्विति** ॥ **यत्रेदं तत्रेदमिति** । कृतकत्वानित्यत्वादिरिदं-शब्दार्थः ॥ **यदेदमिति** । विशिष्टमेघोन्नतिः सुवृष्ट्यादिरिदंशब्दार्थः । **यदेवमिति** । द्रव्यत्वगुणाश्रयत्वोपेतत्वादि-रेवंशब्दार्थः ॥ **यदीदमिति** । कृत्तिकोदयरोहिण्युदयागत्यादिरिदंशब्दार्थः ॥ ***व्यधिकरणासिद्धेरदोषत्ववादः ॥***

सु०— तथा साध्यविशेषणस्याप्रसिद्धावपि । तथा हि । साध्यविशेषणाप्रसिद्धेः कुतो दूषणत्वम् । किं विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादित्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उत साध्य-विशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः । अथवा साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । यद्वा प्रतिज्ञावाक्यस्या-प्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तेः । आद्यं दूषयति अन्यदिति ।

अनु०— अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा ।

सन्न भवतीत्युक्तेऽसत्त्वमुक्तं भवेत् । (स्यात्)सत्त्वप्रतिक्षेपरूपत्वादसत्त्वस्य । पुनरसन्न भवतीत्युक्ते स्ववचनव्याहतिः । एवमसन्न भवतीत्युक्त्या द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सत्त्वं लभ्यते । पुनः सन्न भवतीत्युक्ते स्वव्याहतिरेव । तदेवं विश्वं सदसतोः सकाशात् अन्यत् सदसच्च न भवतीत्येषा प्रतिज्ञा स्वव्याहतेरेव अमा(ऽप्रमा) साधनाङ्गं न भवति । न तु विशेषणस्य सदसद्वैलक्षण्यलक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन । कुतः । स्वव्याहतिर्हि मे माता वन्ध्येत्यादौ दूषणत्वेन सम्प्रतिपन्ना । स्ववचनस्वन्यायस्वक्रियास्वसिद्धान्तप्रमाणान्तराप्रतिहताया एवोक्तेः साधनदूषणाङ्गत्वात् । न हि स्वविषविमूर्छिता भुजङ्गी परं दशति । न च दोषान्तरासङ्कीर्णं साध्य-विशेषणासिद्धेरुदाहरणं पश्यामो येन दोषत्वं प्रतीमः । कस्यचिदसाधारणधर्मेण शशविषाणा-दिमत्त्वसाधनमपि प्रमाणं किन्न स्यादिति चेन्न । तत्रापि दृश्यानुपलम्भबाधस्य विद्यमानत्वात् । अतीन्द्रियसंसर्गसाधने न कोऽपि दोष इति चेन्न । ईश्वरादिसंसर्गेण सिद्धसाधनत्वात् । एव-मन्यत्रापि सम्प्रतिपन्नाप्रामाण्ये दोषान्तरमन्वेषणीयम् । तदिदमुक्तं चशब्देन । अत एव व्याहते-रित्युपलक्षणम् ।

परि०— साध्यविशेषणस्येति । साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः । 'अदोषत्वमि'ति योज्यम् । चतुर्धा विकल्पयति **किं विश्वमित्यादिना** । पञ्चम्यन्तचतुष्टयस्यापि साध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वमित्यनेनान्वयः । **सदसतोरिति** मूलपदं षष्ठीद्विवचनान्तमित्युपेत्याह **सदसतोः सकाशादिति** । तेन 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त' इति अन्यत्वप्रतियोगिनि पञ्चम्या भाव्यमिति न शङ्क्यम् । सकाशादित्यध्याहारात् । अप्रसिद्धिर्न दोषोऽत्र, किन्तु व्याहतिरेवेत्यत्र किं नियामकमिति पृच्छति **कुत इति** । क्लृप्तत्वादित्याह **स्वव्याहतिर्हीति** । व्याहतिशब्दः पञ्चकपर

इति भावेन दोषत्वं तस्याः व्यनक्ति **स्ववचनेति** । पर्वतोऽग्निमाननग्निकश्चेति स्ववचनव्याहतोक्तिः । त्वं चोरः पुलषत्वादिति स्वन्यायव्याहतोक्तिः । आत्मनोऽपि चोरत्वप्राप्तेः । मूकोऽहमिति स्वक्रियाव्याहतिः ॥ **कस्यचिदसाधारणधर्मेणेति** । भूः शशशृङ्गवती भूत्वादित्यादिकमित्यर्थः । शृङ्गपदेन महत्त्ववद्रूपं विवक्षितम्, अतीन्द्रियं किञ्चित् आद्ये आह **दृश्यानुपलम्भबाधस्येति** । योग्यानुपलम्भबाधस्येत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **अतीन्द्रियेति** ॥ **सम्प्रतिपन्नाप्रामाण्य इति** । भूरितरभिन्ना प्रमेयत्वात्, जीवच्छरीरजातं सात्मकं शरीरत्वादित्यादौ व्यभिचारादिदोषान्तरमित्यर्थः ॥

सु०— द्वितीयं पराचष्टे असिद्धेति ।

अनु०— असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते ।

साध्याप्रसिद्ध्या यत्र पक्षधर्मत्वासिद्धिरुच्यते (हेतौ) तत्र व्याप्त्यादीतराङ्गसाकल्यमस्ति न वा । न चेत् तत एवानुमानं दुष्टं किं साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या । यदि व्याप्त्यादिकं विद्यते तदाऽसिद्धसाधने को दोषः । न कोऽपि । अयमभिसन्धिः । हेतोर्हि पक्षधर्मत्वासिद्धिस्तदा स्यात् । यदि धर्मी वा हेतोस्तद्धर्मत्वं वा न स्यात् । सन्देहाभावेन पक्षत्वानुपपत्त्या पक्षधर्म(त्व)ताभावे तु स्वार्थानुमानविशेषविलोपः स्यात् । यदा हि यो धूमवानसावग्निमानिति गृहीतव्याप्तिको गिरिशिखरे धूमं सहसैव पश्यन् व्याप्तिं स्मरति । तदोत्पद्यत एवास्यानुमितिः । न च तस्याग्निसन्देहोऽस्ति । यदा चाप्तवचनाद्विनिश्चितपर्वताग्निसम्बन्धः पर्वतं प्रत्यासीदन् धूममवलोकयति । तदाऽपि तस्य विना सन्देहेनाग्न्यनुमितिर्भवत्येव । न हि सामग्री बुद्धिमती । येन यन्मया कर्तव्यं तदन्येन कृतमिति पर्यालोच्योदासीत । नापि छिन्ने छिदाया इव परिच्छिन्ने परिच्छेदान्तरोत्पादो(वक्तुं न शक्यः)ऽयुक्तः । नापि परार्थानुमाने सन्देहनियमः । विपर्यस्तस्यापि प्रतिवादित्वोपपत्तेः । अत एव सिद्धसाधकोऽसङ्गत एव नाश्रयासिद्ध इत्युक्तम् ।

किञ्च विदिततत्त्वोऽपि यदा परपरीक्षा(द्यर्थे)र्थं तत्र प्रमाणं पृच्छति । तदा प्रयुक्तमनुमानममानं स्यात्, सन्देहाभावात्, तस्मात् सन्दिग्धसाध्यः पक्ष इत्याद्याः प्राचां वाचः सम्भावनाभिप्रायाः । परमार्थतस्त्वनुमितिविषय एव पक्षः । अतः सन्देहाभावे पक्षत्वानुपपत्त्यभावान्नाप्रसिद्धसाधने पक्षधर्मत्वासिद्धिरूपो दोष इति ।

परि०— द्वितीयमिति । उत साध्येति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षमित्यर्थः । 'स्वार्थानुमानविशेषविलोपः स्यादि'त्युक्तं व्यनक्ति **यदा हीति** ॥ **अन्येन कृतमिति** । आप्तवाक्यादिनेत्यर्थः । **विपर्यस्तस्यापीति** । विपरीतनिश्चयवतोऽपीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सन्देहस्य पक्षतानुपयोगादेवेत्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । प्रमाणलक्षणे उक्त-

मित्यर्थः। 'तत्रैवकारव्यावर्त्योक्तिर्नाश्रये'ति। न पक्षताऽसिद्ध्यन्तर्भाव' इत्युक्तमित्यर्थः॥ **अनुमितिविषय एवेति**। साध्यधर्मविशिष्टस्यैवानुमितिविषयत्वात् 'साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष' इत्यन्यत्राचार्योक्तलक्षणाविरोध इति भावः।

सु०— तृतीयं निराकरोति व्याप्तिश्चेति।

अनु०— व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते।

तत्र जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्, भूरितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्, ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादित्यादौ केवलव्यतिरेकिणि साधनसमूहे। **तैः** अप्रसिद्धैरपि सात्मकत्वादिभिः साध्यैः। **व्याप्तिश्च** अस्ति। न केवलं पक्षधर्मता। **व्यतिरेकेण** साध्याभावस्य साधनाभावव्याप्तत्वेन लिङ्गेन **अवगम्यते च** सा।

इदमुक्तं भवति। साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः। तथा हि। केवलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणं न वा। नेति पक्षे वक्ष्यामः। आद्ये तस्य व्याप्तिसद्भावो व्याप्त्यवगमश्चा(वश्यम)ङ्गीकार्यः। अन्यथाऽनुमानत्वव्याघातात्। न च केवलव्यतिरेकिणि साध्यं प्रसिद्धम्। पक्षे प्रसिद्धौ सिद्धसाधनत्वात्। अन्यत्र प्रसिद्धौ तत्र हेतोर्वृत्तौ केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः। अवृत्तावसाधारण्यप्रसङ्गात्। अतः (प्र)शिथिलमूलः प्रसङ्गः। व्यतिरेकिणः क्व व्याप्तिः केन चावगम्यत इति चेत्। पक्ष एव व्यतिरेकेणावगम्यत इति ब्रूमः। पक्षादिप्रविभागात् प्रागवगता तत्रैव विप्रतिपत्त्योपदर्शयितुमशक्या व्यतिरेकेणोपपाद्यत इति। तैरिति बहुवचनेनातिप्रसिद्धतां प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्य सूचयति।

परि०— तृतीयमिति। अथवेति प्राग्विकल्पितमित्यर्थः। तत्रेत्यनुवादेनार्थमाह **इत्यादौ केवलव्यतिरेकिणि साधनसमूह इति**। द्वितीय'च'शब्दान्वयमाह **अवगम्यते चेति**। सेति शेषोक्तिः। **प्रसञ्जयत इति**। साध्याप्रसिद्धौ तन्निरूपितव्याप्तिः साधनस्य न स्यात् व्याप्त्यवगमश्च न स्यादिति तर्करूपेणापादयत इत्यर्थः। **वक्ष्याम इति**। 'परिशेषो मिथस्सिद्धिश्चक्रके'त्यत्र व्यतिरेकानुमानं प्रमाणमिति वक्ष्याम इत्यर्थः। **प्रशिथिलमूल इति**। अपगतव्याप्तिकः प्रागुक्तस्तर्करूपप्रसङ्ग इत्यर्थः। **व्यतिरेकेणेति**। साध्याभावस्य साधनाभावव्याप्तत्वेन लिङ्गेनेत्यर्थः॥ **प्रागवगतेति**। घटादौ सात्मकत्वाभावप्राणादिमत्त्वाभावयोर्व्याप्तिबलेन वा आप्तोपदेशेन वा जीवच्छरीरे सात्मकत्वप्राणादिमत्त्वयोरवगता व्याप्तिः यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं यथा जीवच्छरीरमिति विप्रतिपन्नं परं प्रति नोपदर्शयितुं शक्येति प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं सात्मकत्वाभावस्य प्राणादिमत्त्वाभावव्याप्तत्वाद्भूमानुमानवदित्युपपाद्यत इत्यर्थः। न च हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यम्। तददोषताया उपपादनात्। सामानाधिकरण्यस्य सुसम्पादत्वाच्चेति भावः॥ **प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्येति**। साध्याप्रसिद्धौ व्याप्तिर्न स्यात् तदवगमश्च न स्यादिति प्रसङ्गे या व्याप्तिः तद्भङ्गस्येत्यर्थः।

सु०— न केवलं केवलव्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन व्याप्तिर्व्यतिरेकेण तदवगमश्च अस्माभिरेवाङ्गीक्रियते । किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्वदूषणत्ववादिभिरपि कैश्चिदित्याह **तैश्चेति । अवगम्यते** अभ्युपगम्यते । यथाऽऽहुः । यदि साध्येनास्य क्वचिदप्यन्वयो नास्ति तदा विरुद्ध एवायमित्याशङ्क्य नोपेयत्वमन्वयस्य व्यासेधामोऽपि तूपाय(त्व)मित्यादि ॥ तथा, यथा च व्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिस्तथा वैशेषिकैरप्युपपादनीयम् । अन्यथा साध्यसाधनयोरव्याप्तौ व्यतिरेकिणो गमकत्वभङ्गादित्यादि । तथा च अप्रसिद्धविशेषणस्यापि केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्युपपादनमप्रसिद्धविशेषणत्वे व्याप्त्यप्रतीतिप्रसञ्जनं च कथं न व्याहतमिति भावः ।

परि०— **अस्येति** । साधनस्येत्यर्थः । **विरुद्ध इति** । साध्यासम्बन्धो विरुद्ध इत्युपेत्येयमुक्तिः ॥ **नोपेयत्वमिति** । प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्त्याऽनुमेयत्वं न निषेधाम इत्यर्थः ॥ **उपायत्वमिति** । अनुमितिजननोपयोगित्वं निषेधाम इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुमित्युपयोगिनीति भावः । यथाहुरित्युक्तानामेव वाक्यान्तरं च संवादयति **तथेति** ॥ **गमकत्वभङ्गादिति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताया एव गमकतोपयोगादिति भावः ।

सु०— यदुक्तं केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्यवगमात् परैरभ्युपगमाच्च नाप्रसिद्धविशेषणत्वेऽपि व्याप्त्यनवगतिरिति तदयुक्तम् । यतः केवलव्यतिरेकिण्यस्यैव गतिः । ये हि सम्प्रतिपन्नप्रमाणभावाः केवलव्यतिरेकिणः तेषु सामान्यतोऽन्वयव्याप्तिरेवाभिधातव्या । तथा हि प्राणादिमत्त्वेन जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये यद्यत्कार्यवत् तत्तत्कारणवद्यथाऽङ्कुरवती भूमिर्बीजगर्भेति । (य)तथा गन्धवत्त्वेन भुवोऽन्यभेदसाधने यद्यदसाधारणधर्मवत् तत् ततो भिद्यते यथा अबादीति । एवमीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वेन सार्वज्ञसाधने यो यस्य कर्ता स तस्य कारणं प्रयोजनं च जानाति । यथा कुलाल इति । एवं शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्यादिवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादित्यादौ यो यद्वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणः स ततोऽन्यद्रव्यवृत्तिर्यथा गन्ध इत्यादिरूपेण सामान्यतो व्याप्तिरभिधातव्या ।

यद्वा सामान्यतो विशेषणप्रसिद्धिं विधाय केवलव्यतिरेकी प्रयोक्तव्यः । यथा ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वात् इत्यनेन सामान्यतः सार्वज्ञसिद्धौ तस्येश्वरसम्बन्धः केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । तथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवत् । यश्चेच्छादीनामाश्रयः स एवात्मेति सामान्येनात्मसिद्धौ तत्सम्बन्धो जीवच्छरीरस्य केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । एवमन्यत्रापि यथासम्भवमूह्यम् ।

क्वचित् पक्षैकदेश एव विशेषणप्रसिद्धिमाश्रित्य केवलव्यतिरेकी प्रवर्तते । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा जलादीत्यत्र घटादावेव विशेषणप्रसिद्धे-

र्नाप्रसिद्धविशेषणता। न चैवं सपक्षसम्भवेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गः। घटादेः पक्षैकदेशत्वात्। न चांशे सिद्धसाधनता। एकैकत्र प्रसिद्धावप्यापरमाणोः आ च भूगोलकादसिद्धेरिति।

अभावो वा केवलव्यतिरेकिणा साध्यः। भावे हि प्रतिपाद्ये व्यतिरेकव्याप्तौ तदभावस्य प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतया विशेषणप्रसिद्ध्यपेक्षा। अभावे तु साध्ये नायं दोषः। अभावाभावस्य भावत्वेन प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात्। एवमन्येऽप्युक्तिविशेषप्रकारा द्रष्टव्याः।

परि०— **यद्यत्कार्यवदिति**। प्राणादिकं चात्मकार्यमिति इत्थं व्याप्त्युक्तिर्नासङ्गतेति भावः। **यद्यदसाधारणेति**। यद्वस्तुभ्यो व्यावृत्तिधर्मवत् तेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः॥ अबादिकं चात्वादियोगात् पृथिव्यादिभ्यः भिद्यत इति भावः॥ **एवमन्यत्रापीति**। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः क्वचिद्धर्मिणि स्थिताः धर्मत्वाद्रूपवदित्यादिरूपेणोह्यमित्यर्थः॥ **अभावो वेति**। पृथिवी इतरान्योन्याभाववतीत्यादिरूपेणेत्यर्थः॥ **अभावाभावस्य भावत्वेनेति**। इतरान्योन्याभावाभाव इतरत्वं यत्रेतरत्वं तत्र गन्धवत्त्वाभावो यथा अबादाविति व्याप्तिनिरूपणसम्भवादिति भावः॥ **एवमन्येऽप्युक्तिविशेषप्रकारा इति**। साध्याप्रसिद्धिनिरासकोक्तिविशेषप्रकारा इत्यर्थः। ज्ञानं क्वचित्समवेतं गुणत्वात्, शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवदिति ज्ञानाद्याश्रयस्य सामान्यतः सिद्धौ तस्य परिशेषतोऽष्टद्रव्यान्यत्वे सिद्धे जीवच्छरीरं सात्मकमिति साध्यं तथा भूरितरभिन्नेत्यादौ त्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशस्वधिकरणेषु प्रसिद्धिमादाय पृथिव्यां साधनीया(स्त) इत्यादि(प्रमाण)प्रकारा इत्यर्थः। अन्ये च चिन्तामण्याद्युक्तप्रकारा ज्ञेयाः।

सु०— एतेष्वन्यतमस्याप्यभावेऽप्रसिद्धविशेषणता दूषणमेव। अतो न केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमवलम्ब्याप्रसिद्धविशेषणतादूषणत्वं निरसनीयमित्यत आह **अप्रसिद्धस्येति**।

अनु०— **अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते।**
लिङ्गस्योक्तौ विशेषोऽयं केन मानेन गम्यते॥

साध्यस्येति कर्मणि षष्ठी लिङ्गस्येति कर्तरि। अयमिति बुद्धिस्थपरामर्शः। भवेदेतद्यद्ययं केवलव्यतिरेकिण्युक्तिविशेषः कार्य इत्यत्र नियामकं स्यात्। न चैतदस्ति। तथा हि। किमनेनोक्तिविशेषेण केवलव्यतिरेकिसाध्यमन्वयितां नीयत उत नेति वक्तव्यम्। नाद्यः। उक्तेरर्थतथात्वपरिवर्तकसम्भवात्। न हि सहस्रेणाप्युक्तीनां नरो वानरीकर्तुं शक्यते। शक्यत्वे वा केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यं त्यक्तं स्यात्। द्वितीयस्येदमुत्तरम्। यदा लिङ्गस्याप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वमिष्यते। यद्युक्तिविशेषेणापि लिङ्गं केवलव्यतिरेकिसाध्यसाधकमेव नान्वयितामापद्यत इतीष्यत इति यावत्। तदाऽयमुक्तौ विशेषः केन मानेन कर्तव्यतया ज्ञायते। न केनापि। अतोऽप्रसिद्धविशेषण एव केवलव्यतिरेकी साधकश्चेति नाप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वमिति।

अस्येवोक्तिविशेषस्य कर्तव्यतायां नियामकम्। तथा हि। यद्यप्युक्तिविशेषो न व्यतिरेकिणमन्वयिनं करोति। तथाऽपि लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तिस्तावदवश्यम्भाविनी। न च सा केवलव्यतिरेकिणि साक्षादुपदर्शयितुं शक्या। अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वात्। अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण विपक्षे व्याप्तिं प्रदर्श्योपपादनीया।

परि०— शङ्कते अस्त्येवोक्तिविशेषस्येति। विपक्ष इति। साध्यसाधनाभाववति स्थले इत्यर्थः।

सु०— यदि वा व्यतिरेकव्याप्तिरेव साध्यसिद्धेरङ्गम्। तथाऽपि तद्ग्रहोऽवश्यम्भावी। व्यतिरेकश्च प्रतियोगिप्रतीत्यधीनप्रतीतिक एव। प्रतियोगिनौ च लिङ्गसाध्यधर्मौ। तत्र लिङ्गं पक्षे प्रतीतमेव। साध्यधर्मश्च न पक्षे प्रतीतो नाप्यन्यत्र। तत्कथं व्यतिरेकयोरपि व्याप्तिर्गृह्यताम्। एतैस्तूक्तिविशेषैः कथञ्चित्प्रतियोगिनः साध्यधर्मस्य बुद्धिस्थतायां सुकरो व्याप्तिग्रहः स्यात्।

प्रतिज्ञावाक्यं चैवमविदितपदार्थकं न प्रसज्यत इत्यत आह **साधनमिति**।

अनु०— साधनं परमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्य चेष्यते।
यथानुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा।

परमाणुकारणकतां कार्याणामभ्युपगच्छता वैशेषिकादिना परमाणुसद्भावः साध्यते। तथा प्रधानोपादानतां वदता साङ्ख्येन प्रधानसद्भावः। एवमन्यदपि समवायादिकं तदङ्गीकारिभिः समर्थ्यते। तत्र पृच्छामः। यः परमाण्वादिकमभ्युपैति तं प्रति तत्सद्भावः साध्यते, उत न सन्ति परमाणव इति तदभावमभ्युपगच्छन्तं प्रति। नाद्यः। सिद्धस्य साधनायोगात्। द्वितीये त्वबुद्ध्यारूढस्य परमाण्वादेः साधनाय कथं वादिनः प्रयत्नः कथं च तदभावं परो मन्येत। प्रतियोगिनोऽविदितत्वात्।

अथ मन्यसे कणादाद्युपदेशेन, सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेन वा स्वयमवगतं परमाण्वादिकं वादिना शक्यत एव साधयितुम्। वादिवाक्येन च प्रतियोगिनः परमाण्वादेरवगमे तदभावा(नुम)भिमतिः प्रतिवादिनो युक्तैव। न हि प्रमाणेनैव प्रतियोगी ज्ञातव्य इति नियमोऽस्ति, शशविषाणाद्यभावप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति।

यद्येवमत्यन्ताप्रसिद्धस्यापि परमाण्वादेरनुभवमार्गमनतिक्रम्य साधनमिष्यते। तदैतद्व्यतिरेकिसाध्यसाधनमप्यनुभवानुसारेणैव कुतो नाङ्गीकार्यम्। तथा हि। प्रत्यक्षेणोपदेशेन वाऽसाधारणौ(णध) धर्मविकत्रोपलब्धवतः ततोऽन्यत्र सर्वत्रापि तदभावोपलम्भसम्भवे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः तावद् वादिनः सुकर एव। प्रतिवादिनोऽपि वादिवाक्यावगतप्रतियोगिनः

तदभावावगमसम्भवात् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः सम्भवत्येव । तथा च प्रागुक्तरीत्याऽन्वय-समर्थनेन अप्रसिद्धसाध्यसाधने सम्भवति किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभिः । एवञ्च न प्रतिज्ञा-वाक्यस्याविदितपदार्थकत्वप्रसङ्गः । वादिना तदर्थस्य व्युत्पादितत्वा(द्यत्वा)दिति ।

परि०— प्रतियोगिधीरावश्यकेति प्रदर्शनाय तदभावाभ्युपगमनीयं दर्शयति **न सन्ति परमाणव इतीति** ॥ **सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेनेति** । द्व्यणुकं सोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेन द्व्यणु-काद्युपादानत्वेन परिशेषसहकृतेनावगतं परमाणुप्रधानादिकमित्यर्थः ॥ **असाधारणधर्माविति** । सात्मकत्वप्राणादि-मत्त्वादिरूपावित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । 'व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यत' इति प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ।

उपसंहरति **यत्रेति** ।

यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ।
क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्यमित्यतिदुर्वचः ।

यत्र विषये केवलव्यतिरेकिणि । एवं सामान्यान्व(वमन्व)याभिधानादिना साधनं कार्य-मिति **नियामकं** (**मानं** ना) नास्ति । व्याप्तिप्रतीत्यादेरन्यथासिद्धत्वात् । ऋजुनाऽनुभवानुसारिणा मार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेणाननुभाविकेन साधनायोगात् । **विपर्यये** तथा साधनाकरणे, **अतिप्रसङ्गश्च नास्ति** । स्वव्याहत्यादिनैवापरस्याभासत्वात् । अत्र **क्लिष्टकल्पनयैव साध्यसाधनं कार्यमित्यतिदुष्टं** वाक्यमिति । अनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य या महाऽविद्यादिवक्ररीतिः साऽप्यपास्ता वेदितव्या ।

भवेदेतद्यदि केवलव्यतिरेक्यनुमानं भवेत् । न चैवम् । पक्षधर्मत्वं, सपक्षे सत्त्वं, विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चरूपोपपन्नं खल्वनुमानं भवति । न च केवलव्यतिरेकिणस्तदस्ति । सपक्षाभावेन सपक्षे सत्त्वाभावात् ।

परि०— ननु कथं नास्ति विमतं सदसद्विलक्षणमित्यादेरपि साधुत्वप्रसङ्गोऽस्तीत्यत आह **स्वव्याह-त्यादिनेति** । आदिपदेन बाधव्यभिचारग्रहः ॥ **अपरस्येति** । सदसद्वैलक्षण्यादिसाधनस्येत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **विशिष्टव्यतिरेकमिति** । विशिष्टस्य व्यतिरेको विशिष्टव्यतिरेकः तमित्यर्थः । यथा जिज्ञासानये 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म' इत्यादौ वेदापौरुषेयत्ववादव्याख्यावसरे समवायनिरासप्रस्तावे च तत्र तत्रो-क्तानुमानेषु 'अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवान् कालत्वान्यकालवदित्यादौ' वेदरूपपौरुषेयवा-नित्याद्युक्तौ साध्याप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । अतः वेदव्यतिरिक्तत्वविशिष्टे यदिदानीन्तनत्वं तद्रहितपौरुषेयवानिति विशिष्टव्यतिरेकरहितपटादीन्याश्रित्य महाविद्यो नाम कश्चित्तदादिभिः कैश्चिद्वादिभिः कल्पिता वक्ररीतिः परास्तेत्यर्थः ॥ *साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वम् ॥*

सु०— न चैवं केवलान्वयिनोऽपि विपक्षाभावेन विपक्षाद्व्यावृत्तेरभावादननुमानत्व-प्रसङ्ग इति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकवत एव अनुमानत्वेनानिष्टाभावादिति। द्वितीयमाशङ्क्याह **परिशेष इति।**

अनु०— परिशेषो मिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः।
असिद्धसाधकत्वेन पञ्चावयवतां विना।
अङ्गीकार्याः समस्तैः

प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः परिशेषः। द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा मिथःसिद्धिः। बहूनां चक्रवदितरेतरापेक्षयोत्पत्त्यादिकं चक्रकम्। स्वापेक्षं स्वोत्पत्त्यादि स्वाश्रयः। आदिपदेनानवस्था। सा चानवस्थितासिद्धोत्पादकादिपरम्परापेक्षा। **असिद्ध-साधकत्वेन** हेतुना। **पञ्चावयवतां** पञ्चरूपोपपन्नताम्। **अङ्गीकार्याः** अनुमानत्वेन समस्तै-र्वादिभिः। न खलु कोऽपि वादी परिशेषादीननादृत्य परीक्षायां प्रवृत्तोऽस्ति।

एतदुक्तं भवति। परिशेषादीनि तावदनुमानानि, व्याप्यज्ञानाद्व्यापकज्ञानमिति तल्लक्ष-णाक्रान्तत्वात्। प्रमाणप्रपञ्चरुचिभिरप्यनुमानाद्बहिर्भावेन तत्प्रामाण्यस्यानभ्युपगतत्वाच्च। तानि चासिद्धस्यैव साध्यस्य साधकानि। शब्दस्य हि पृथिव्याद्यष्टसंसर्गे प्रतिषिद्धे परिशेषात् तदतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यति। न च प्रागाकाशसिद्धेः पृथिव्याद्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धम्। येन तदाश्रितत्वं क्वचित् प्रसिद्धं स्यात्। यत् यस्य कार्यं प्रमितं परेणाङ्गीकृतं वा तस्य तत्कार्यता-मङ्गीकुर्वाणं प्रति मिथःसिद्धिरुच्यते। न च सा क्वचित् प्रसिद्धा। द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्व-भावित्वं (से त्वे) सेति पक्षेऽपि तथा। एतेन चक्रकं व्याख्यातम्। अस्यैव घटस्यैतत्कार्यत्व-मभ्युप(मुप)गच्छन्तं प्रति स्वाश्रयत्वमभिधीयते। (तच्च) स्वस्यैव स्वापेक्षया पूर्वभावित्वं पश्चाद्भावित्वं चाप्रसिद्धमेव। असिद्धस्यैव कारणतां ब्रुवाणं प्रत्यनवस्थोच्यते। न च क्वचि-त्कार्येऽनवस्थितासिद्धकारणपरम्परा सिद्धा। सामान्यतः प्रसिद्धिस्तु केवलव्यतिरेकिण्यपि समाना। असिद्धसाधकत्वेन चैषा पञ्चरूपोपपन्नता नास्ति। तथा चानुमानानामप्येषां पञ्चरूपो-पपन्नत्वाभावात्। व्यतिरेकि नानुमानं पञ्चरू(पोपपन्नता)पतावैधुर्यादित्यनैकान्तिकमिति।

परि०— **द्वितीयमिति।** केवलव्यतिरेकिप्रमाणं नेति पक्षमित्यर्थः॥ **उत्पत्त्यादिकमिति।** ज्ञप्तिः आदि-पदार्थः। उत्पादकादीत्यत्र ज्ञापक आदिपदार्थः। हेतुनेति शेषोक्तिः। हेत्वर्थकतृतीयान्तानां प्रतिज्ञादिपञ्चावयवभ्रान्तिं

निराह **पञ्चरूपोपपन्नतामिति**। अङ्गीकार्या इत्यत्रापेक्षितं पूरयति **अनुमानत्वेनेति**। परिशेषादिषु हेतोः सपक्षवृत्तित्वं नास्तीति प्रदर्शनाय प्राप्तमसिद्धसाधकत्वेनेति पदमिति भावेनाह **तानि चासिद्धस्यैव साधकानीति**। तद्वचनक्ति **शब्दस्येत्यादिना** ॥ **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति**। शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् विमतं कार्यं सकारणकं कार्यत्वादित्यादिरूपेति भावः ॥ **समानेति**। प्राक्प्रदर्शितप्रकारेणेति भावः।

सु०— दूषणान्तरमप्याह तन्नियम इति।

अनु०— तन्नियमः किन्निबन्धनः।

अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वादतादृशस्याप्यनुमानत्वे बाधकाभावाच्चाप्रयोजकोऽयं हेत्वाभासः। नन्वेषां रूपाणां व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादसिद्धयादिहेत्वाभासपञ्चक(स्य)व्युदासार्थत्वाच्च कथं निर्निबन्धन(त्वम्)ता। कथं च विपक्षे बाधकाभावः। उक्तप्रयोजनासिद्धेरेव बाधकत्वात्। सपक्षे सत्त्वं विनाऽप्यनुमानत्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्याप्यनुमानत्वं स्यादिति चेन्न। सपक्षहीनस्य विपक्षव्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादिसिद्धेः। साधारणस्याभासत्वासम्मतेः। सम्मतौ वा सपक्षसद्भावासद्भावाभ्यां भेदसिद्धेरिति।

परि०— अप्रयोजकोऽयमिति। पञ्चरूपोपपन्नतावैधुर्यादित्ययमित्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादिति**। सपक्षसत्त्वस्य साध्यसहचारं प्रति विपक्षात् व्यावृत्यादिरूपत्रयस्याव्यभिचारं प्रत्युपयुक्तत्वात् रूपचतुष्टयं व्याप्त्युपयोगि पक्षधर्मतोपयोगित्वमन्यस्य व्यक्तम् ॥ **असिद्धयादीति**। असिद्धविरुद्धानेकान्तिकत्वबाधप्रतिपक्षरूपहेत्वाभासपञ्चकेत्यर्थः। कथं विपक्षे बाधकाभाव इत्युक्तं, बाधकद्वयं प्रदर्शनेन व्यनक्ति **उक्तप्रयोजनेति** ॥ **सपक्षे सत्त्वं विनेति** .... ॥ **आभासत्वासम्मतेरिति**। व्याप्तौ सत्यां तस्याबाधकत्वादिति भावः ॥ **भेदसिद्धेरिति**। आभासानाभासयोरिति योज्यम्। सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुराभासः सपक्षाभावे तु नाभास इत्युक्तावतिप्रसङ्गाभावादिति भावः।

सु०— एवमाश्रयासिद्धयादेरदूषणत्वमुपपाद्य यदुक्तं 'परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणमि'ति तदयुक्तम्। वादे निग्रहस्थानाभावस्योक्तत्वादित्याशङ्कां परिहरति सिद्धेति।

अनु०— सिद्धसाधनतायां च न कथावसितिर्भवेत्।

यथा सिद्धप्रश्नादौ न वादकथावसितिर्भवेत्, किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वादुद्भाव्य त्याजनीयमेव। एवं सिद्धसाधनतायां चेत्यर्थः। 'तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिके'त्यनेन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च दूषणमिति सूचितम्।

तत्र केचिदाचक्षते । द्विविधं व्याप्त्यभावादिकम् । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरमतेनोभयमतेन चेति । अन्ये तु मन्यन्ते । अन्यतराव्याप्त्यादिकं नाम नास्त्येव । वस्तुनि विकल्पासम्भवादिति । तत्र किंतत्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह **व्यभिचार इति** ।

व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणम् ।

अत्र व्यभिचार इत्यव्याप्तिमात्रोपलक्षणम् । न केवलमुभयपक्षे, किन्तु वादिप्रतिवादिनोरेकस्य पक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च हेतोर्दूषणमेव । यद्यपि वस्तुतोऽन्यतरव्यभिचारादिकं न सम्भवति तथाऽपि प्राग्वस्तुतत्त्वावधारणादाभिमानिकं सम्भवत्येव । तथा च हेतुसामर्थ्यसन्देहेऽपि अहेतुत्वमावश्यकमेव । व्याप्त्यादिमत्तया निश्चितस्यैव हेतुत्वादिति । तदन्यस्येत्यनेन दृष्टान्तस्यापि साध्यादिमत्त्वेनासिद्धिर्दूषणमिति सूचितम् ।

परि०— वस्तुनि विकल्पेति । एकस्य लिङ्गस्य व्याप्यत्वाव्याप्यत्वरूपविरुद्धस्वभावत्वायोगादित्यर्थः ॥ **अव्याप्तिमात्रेति** । व्याप्त्यभावमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । तथा च विरुद्धत्वादि हेत्वाभासचतुष्टयस्यापि सङ्ग्रहः कृतो भवति । तत्र सर्वत्रापि व्याप्त्यभावसत्त्वात् । तावता कथमहेतुत्वं समीचीनस्येत्यत आह **हेतुसामर्थ्यसन्देह इति** । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्यसन्देह इत्यर्थः ।

सु०— केचिदाचक्षते । दृष्टान्तदोषा नाम न सन्ति तेषां यथायोगं हेतुदोषेष्वेवान्तर्भूतत्वादिति । तान्प्रत्याह **साध्येति** ।

अनु०— साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य

दूषणमिति वर्तते । साध्यवैकल्यादेर्हेत्वाभासान्तर्भावेऽपि दृष्टान्ताश्रयतया स्पष्टप्रतिभासत्वात् । प्रतिभासानुसारेणैवोद्भाव्यत्वादुद्भावनार्थत्वाच्च व्युत्पादनस्य दृष्टान्तदोषत्वं युक्तमिति भावः ।

दृष्टान्तदोषांश्च केचिदष्टावाचक्षते । साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति । तन्नेत्याह **साध्येति** । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । साध्यसाधनवैकल्यमेव दृष्टान्तस्य दूषणं नापरमित्यर्थः । तथा हि । उभयवैकल्यं तावत् पृथङ् न वाच्यम् । एकैकवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टत्वे समुदितकल्पनावैयर्थ्यात् । अन्यथैकैकवैकल्यस्य दूषणत्वाङ्गीकारभङ्गात् । सम्भवमात्रेण पृथग्वचनेऽनैकान्तिककाला-

तीतत्वं नाम हेत्वाभासान्तरं वाच्यं स्यात् । आश्रयहीनत्वं चाश्रयासिद्धिसमानम् । वैधर्म्य-दृष्टान्तो नाम नास्त्येवेति प्रागेव प्रपञ्चितमिति ।

यद्वा दृष्टान्तस्य साध्यसाधनवैकल्यमपि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यं न पुनरेकविधमेव । अभिमानतो द्वैविध्यस्यापि सम्भवादित्याह **साध्येति** । एकपक्षेऽपि दूषणमित्यनुवर्तते ।

परि०— **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति** । साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दूषणत्वे सर्वजनसम्मतेऽपि पुनरिह तद्वचनं नियमार्थम् । यथा व्रीहीनवहन्तीति वचनम् । अवघातेनैव तुषवियुक्तान् कुर्यादिति नियमार्थं तथेति भावः ॥ **प्रागेवेति** । युक्तिपादीयोद्ग्रन्थे 'व्याप्तिरेव यदोदिते'त्येतद्वाख्यावसरे प्रपञ्चितमित्यर्थः ।

सु०— हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं व्यर्थविशेष्यत्वं च न दूषणम् । व्याप्तिपक्षधर्मतयो-रप्रतिहतेरिति केचित् । तान्प्रत्याह विशेषण इति । विशेषणे दत्ते सति यद्वैयर्थ्यं विशेष्यस्य विशेषणस्य वा तदपि हेतोर्दूषणमेव । व्याप्त्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते । वैयर्थ्ये तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्युक्तं (तस्य) हेतुदोषत्वमिति ।

यद्वा सिद्धप्रश्नादिकमिति वक्ष्यमाणत्वादाधिक्यान्तर्गतमेतत् । सर्वथा हेतुदोषत्वं सि(द्धमिति)द्धम् । व्यर्थविशेषणत्वादिकमप्युभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यम् । न पुन-रेकविधमेवेत्याह **विशेषण इति** ।

अनु०— विशेषणे ।
वैयर्थ्यम्

एकपक्षेऽपि दूषणमिति वर्तते ।

परि०— **अप्रतिहतेरिति** । शब्दोऽनित्यस्सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वादित्यादौ तयोरुपलम्भादिति भावः ॥ **व्या(प्त)प्यत्वाभावादिति** । व्यर्थविशेषणावच्छेदव्याप्तिग्राहकप्रमाणस्याप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ यत्तु तत्त्वनिर्णयटीकादौ विमतमकर्तृकं शरी(रा)र्यजन्यत्वादित्यत्र हेतोर्व्याप्यत्वमुपेतं तत् अखण्डाभावेनावैयर्थ्यमुपेत्य वाऽसिद्धिवारकत्वेन सार्थक्यमुपेत्य वेति ध्येयम् । प्रपञ्चितमेतत् तर्कताण्डवे ।

सु०— विशेषणासिद्धिर्विशेष्यासिद्धिश्च हेतुदोषो न भवति । न हि विशेषणमात्रं विशेष्यमात्रं वा हेतुर्येन तदसिद्धिहेतोर्दूषणं स्यादित्येके । तान्प्रत्याह एकासिद्धौ चेति ।

अनु०— एकासिद्धौ च विशिष्टासिद्धिरेव हि ।

विशिष्टो (हि) हेतुर्न विशेषणादिमात्रम् । विशेषणविशेष्ययोरेकस्यासिद्धावपि विशिष्टस्यासिद्धिरेव प्रसिद्धा । दण्डमात्राभावे पुरुषमात्राभावे वा दण्डिनोऽभावदर्शनात् । अतो विशेषणासिद्ध्यादावपि विशिष्टहेत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वाद्युक्तं तस्य हेतुदोषत्वम् । तच्चोभयान्यतररीत्या द्विविधमिति पूर्ववत्सिद्धमेवेति । एकाभावे चेत्याद्यनुक्त्वैकासिद्धौ चेति वचनमसिद्धिश्च द्विविधा स्वरूपतोऽज्ञानतश्चेति सूचनार्थम् । तदेवं व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादेर्हेतुदोषत्वाद्युक्तं परपरिगणितासिद्धिभेदेष्वाश्रयासिद्ध्यादित्रयस्यैवादोषत्वकथनमिति।

परि०— इति सूचनार्थमिति। अ(प्र)सिद्धिशब्देनाज्ञानस्यापि प्रतीतेरिति भावः।

सु०— यदुक्तं प्रश्नदोषाश्चत्वार इति तत्र वैफल्यस्यासङ्गतेश्च दोषत्वमयुक्तम् । अशक्योद्भावनत्वात् । तथा हि शब्दोऽनित्योऽस्मदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति प्रयुक्ते परः पृच्छति सामान्यं नित्यमनित्यं वेति। तत्र वैफल्योद्भावने निरनुयोज्यानुयोगेन परो निगृह्णीयात्। सामान्यनित्यत्वमुभयसम्मतं कृत्वा तत्रानैकान्तिकत्वोद्भावनस्य प्रयोजनस्य परेणाभिसन्धातुमप्युचितत्वात्। तत्रैव प्रयोगे परः पृच्छति सामान्यमनुगतं न वेति। तत्रासङ्गत्युद्भावने निरनुयोज्यानुयोगः स्यात्। अनुगतत्वेन नित्यत्वं प्रसाध्य तत्रानैकान्तिकत्वं वक्ष्यामीत्येवमुपोद्घातलक्षणायाः सङ्गतेरपि परेणाभिप्रेतुमुचितत्वात् । न च अशक्योद्भावनं दूषणं नामेत्यत आह **अप्रयोजनतेति।**

अनु०— अप्रयोजनता तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम्।

तत्र प्रश्नदोषेष्वप्रयोजनता यद्यप्यु(त्तरो)त्तरप्रश्नेष्ववधारयितुमशक्या। तथाऽपि प्रथमप्रश्ने सम्भाविता दूषणत्वेनोद्भावयितुं शक्यत एव । न हि कथोपक्रमे प्रधानप्रमेयप्रश्नमपहायैवंविधः प्रश्नः सम्भवतीति । अनेनैव न्यायेनासङ्गतिरपि सर्वथा सङ्गत्यनुपलम्भ एवोद्भाव्येति द्रष्टव्यम्।

परि०— इत्युक्त इति। नैयायिकेन शब्दानित्यत्वार्थमित्यनुमाने कथिते सतीत्यर्थः। परःशब्दनित्यत्ववादी सामान्यनित्य(त्ववादि)त्वादिविषयप्रश्नकर्तेत्यर्थः। ननु अतन्निग्रहप्राप्तौ तन्निग्रहोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः। तथा चेह वै(क)फल्यस्याप्राप्तौ तस्योद्भावने हि निरनुयोज्यानुयोगेन निग्रहस्थानेन शब्दनित्यत्ववादी नैयायिकं निगृह्णीयात् । पराजये कथं वै(क)फल्यस्याप्राप्तिरित्यत आह **सामान्येति**। परेण प्रश्नकर्त्रेत्यर्थः ॥ **तत्रैव प्रयोग इति**। शब्दानित्यत्वप्रयोग इत्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति**। यद्यपीत्यादिनोक्तेन वै(क)फल्योद्भावनस्य समर्थनन्यायेनेत्यर्थः ॥ **सर्वथेति**। उपोद्घातबुद्ध्या प्रकृतान्वयानुपलम्भ इत्यर्थः।

सु०— नन्वेवं सति षडेव निग्रहस्थानानीति नियमो भज्येत । स्वव्याहत्यसङ्गत्यो-र्विरोधासङ्गत्यन्तर्भावेऽपि सिद्धार्थतावैफल्ययोरतिरिक्तत्वादित्यत आह **सिद्धेति** ।

अनु०— सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ।

दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन प्रागुक्तप्रमाणत्रित्वनियमसिद्धये परैः पृथक्प्रमाणत्वेनाङ्गी-कृतानामर्थापत्त्यादीनामुक्तान्तर्भावमाह **अर्थापत्तीति** ।

अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः

अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथा जीवतो गृहाभावदर्शनाद्बहिर्भाव-बुद्धिः । तत्र जीवतो गृहाभावस्यानुपपद्यमानता नाम किं सर्वथाऽसम्भवः किं वा वहिर्भावेन विनाऽनवस्थानम् । आद्ये दहनशैत्यमप्यनुमानाभासात्प्रतीतं किं कमप्यर्थं न वोधयेत् । तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति चेत् । सर्वथाऽसम्भवतो गृहाभावस्यापि प्रतीतिः कथं न भ्रान्तिः । दहन-शैत्यस्योपपादकं नास्तीति चेन्न । सर्वथाऽप्यसम्भवतो गृहाभावस्यापि तदनुपपत्तेः । द्वितीये व्याप्तिरेव सेति व्याप्यदर्शनाद्व्यापकबुद्धिरर्थापत्तिरनुमानमेव । प्रमाणद्वयविरोधोऽनुपपत्ति-रिति चेन्न । प्रकृतोदाहरणे तदभावात् । विरोधो हि तदा स्याद्यदि जीवतीत्यस्य गृहेऽस्तीत्यर्थः स्यात् । यदि वा गृहे नास्तीत्यस्य न जीवतीत्यर्थः स्यात् । न च तदस्ति । स्वस्मिन्नेव अन्यथा-भावदर्शनात् । यो हि मातापितृभ्यां सु(रक्षी)शिक्षितो न जातु गृहान्निर्गच्छति सोऽन्यानपि तथा मन्यमानो जीवनप्रमाणस्य गृहे सत्त्वमेवार्थं प्रतिपद्यत इति । एवं तर्हि सन्दिहानोऽवतिष्ठेत न तु बहिर्भावं निश्चिनुयात् । अन्यथा प्रकरणसमेनापि किञ्चिदवधारयेत् ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । अनुमानत्वपक्षे किं बहिर्भावे जीवनमात्रं लिङ्गमुत गृहाभावमात्रम्, अथवा विशिष्टम् । न प्रथमद्वितीयौ । व्यभिचारात् । न तृतीयः । विरुद्धयो-र्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । अविरोधप्रतीतेश्च बहिर्भावकल्पनोत्तरकालीनत्वेनेतरेतराश्रया-पत्तेरिति । जीवनगृहाभावयोर्विरोधस्य अभावात् । भावे वाऽर्थापत्तेरप्यनुपपत्तेः । अतोऽविना-भावबलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वादर्थापत्तिरनुमानमेव ।

एतेन केवलव्यतिरेकी परिशेषश्चार्थापत्तिरेव नानुमानमित्यपि निरस्तम् ।

परि०— प्रागुक्तेति । युक्तिपादीयोद्ग्रन्थे 'अनुप्रमाणमेतानि त्वक्षयुक्तिवचांस्यत' इत्युक्तेत्यर्थः ॥ **सर्वथा-ऽसम्भव इति** । गृहेऽस्थितस्य भावस्यैवासत्त्वमित्यर्थः ॥ **व्याप्तिरेव सेति** । अविनाभावो व्याप्तिरिति प्रागुक्तानुप-

पत्ति(व्याप्ति)र्व्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ **प्रमाणद्वयविरोध इति** । तथा च नानुपपत्तिरूपा व्याप्तिरर्थापत्तिरिति भावः । यथा मृदन्नवीदित्यादिकं प्रमाणं, मृत्र वक्त्री जडत्वादित्यनुमानमपरं, तयोर्विरोधशान्त्युपपादकं देवतारूपं वस्तु कल्प्यत इति, यथा वा यजेत स्वर्गकाम इत्येकं प्रमाणं, यागो न कालान्तरभाविस्वर्गहेतुः आशुविनाशित्वात् सम्मतवदित्यपरं, तयोरविरोधोपपादकमपूर्वं कल्प्यत इत्याद्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥ **अन्यथाभावेति** । प्रागुक्तान्यथाभावस्य जीवतोऽपि गृहे असतोऽपि स्वस्य जीवनस्य दर्शनादित्यर्थ इति योज्यम् । प्रकृतेऽप्यस्ति प्रमाणद्वयविरोध इति भावेन शङ्कते **यो हीति** । सत्त्वमेवार्थमित्यनन्तरं गृहे नास्तीत्यस्य न जीवतीति चार्थ इति योज्यम् । **सन्दिहान इति** । जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीति वाक्यद्वयदर्शना(दिनासं)त्सन्दिहान इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विरुद्धतयाऽवगतप्रमाणद्वयेनापि निश्चये सति प्रकरणसमशङ्कितसत्प्रतिपक्षहेतुद्वयेनापि किञ्चित्प्रमं यत्रवधारयेदित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । गृहे स्थिते मृते च यथाक्रमं हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावादिति भावः ॥ **एतेनेति** । अर्थापत्तेरनुमानत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ।

सु०— गृह्यमाणे वस्तुनि स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनात् स्मर्यमाणे गृह्यमाण-प्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिरुपमानम् । यथा गामनुभूय वनं गतो गवये गोसादृश्यमुपलभ्य गवि गवयसादृश्यं प्रत्येति । यद्यपि नैतत्स्मरणम् । प्रतियोगिनो गवयस्य प्रागननुभूतत्वेन गोगत-सादृश्यस्याननुभूतत्वात् । न हि सामग्र्यभावे योग्येन्द्रियसन्निकर्षसद्भावमात्रेणानुभवः शक्यो-ऽङ्गीकर्तुम् । प्रतियोगिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यप्रतीतौ हेतुत्वमवधृतमेव ।

निर्विकल्पकप्रतीत्यभ्युपगमस्त्वप्रामाणिक एव । तथाऽपि यो यत्सदृशः स तत्सदृश इति व्याप्तिबलेन गमकत्वादनुमानमेव । व्यधिकरणत्वान्नेति चेत् तस्यादोषताया निरूपित-त्वात् । एकाधिकरणतायाः शक्यसम्पादनत्वाच्च । तस्माद्वैसादृश्यदर्शनवत् सादृश्यदर्शनमपि न पृथक् प्रमाणम् ।

परि०— प्राक्सन्निकर्षदशायां अपरोक्षानुभव एवायं भवत्वित्यत आह **न हि सामग्र्यभाव इति** । तमेव व्यनक्ति **प्रतियोगीति** । 'अवधृतमेवे'त्यनन्तरं 'तज्ज्ञानं प्रकृते नास्तीत्युक्तमि'ति योज्यम् । ननु सन्निकृष्टगोपिण्ड-विषयकनिर्विकल्पकज्ञानं सादृश्यविषयकमस्तु । तत्र प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणादित्यत आह **निर्विकल्पकेति** ॥ **तथाऽपीति** । स्मृतित्वापरोक्षानुभवत्वयोरयोगेऽपीत्यर्थः । 'विमता गौर्गवयसदृशी गवयस्य गोसदृशत्वादि'ति प्रयोगं हृदि कृत्वा आह **यो यत्सदृश इति** ॥ **शक्यसम्पादनत्वादिति** । गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादित्येवंरूपेणेति भावः ॥ **वैसादृश्येति** । गवादौ महिष्यादिवैसादृश्यदर्शनं यथा न पृथक् प्रमाणं तथेत्यर्थः ।

सु०— अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिफलमनधिगतसङ्गतिसंज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम् । अतिदेशवाक्यार्थश्च क्वचित्साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यं क्वचिद्धर्ममात्रमिति त्रिविधो भवति । यथाऽव्युत्पन्नगवयपदार्थो गोसदृशो गवय

इत्यतिदेशवाक्यानुभूतमर्थं प्रत्यक्षे(ण) गवये प्रत्यभिजानन् गवयपदं स्मरन् गवयपदस्य गवये सङ्गतिमवगच्छति। तदिदं साधर्म्योपमानम्। वैधर्म्योपमानं तु गवादिवद् द्विशफो न भवत्यश्व इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादश्वेऽश्वपदसङ्गतिग्रहणम्। धर्ममात्रोपमानपि दीर्घग्रीवत्वादिधर्मवान् पशुरुष्ट्र इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादुष्ट्रपदव्युत्पत्तिरिति मन्यन्ते। तत्र यद्यपि संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-प्रतिपत्तिः प्राग्गवयादिदर्शनादतिदेशवाक्येन प्रयोगादिना लिङ्गेन वा भवितुं नार्हति। सम्ब-न्धिनोऽनवगमे सम्बन्धस्यावगन्तुमशक्यत्वात्। तथाऽपि गवयादिदर्शनोत्तरकालं साधर्म्या-दिना लिङ्गेनैव भविष्यति। एतस्यां दशायामतिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकत्वेनोपयुज्यते। यथा हि पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवीति व्यवहर्तव्येति लक्षणवाक्यं श्रुतवतः पृथिवीत्वाभिसम्बन्धं क्वचिद्द्रव्ये पश्यतोऽनुमानेनैव संज्ञासंज्ञिबन्धप्रतिपत्तिरभ्युपगता। तथा प्रकृतेऽपीति कथमिदं पृथक् प्रमाणं स्यादिति।

परि०— मीमांसकोपमानमन्तर्भाव्यतार्किकोपमानमप्यनूद्य अन्तर्भावयति अन्ये त्विति॥ संज्ञासंज्ञीति। वाचकवाच्यसम्बन्धप्रमितिफलकमव्यु(त्पन्नवा)त्पादनवाचकपदस्मरणोपेतं गोसदृशो गवय इत्यादिरूपातिदेश-वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानं गोसदृशोऽयं गवय इत्येवंरूपमित्यर्थः॥ प्रयोगादिना लिङ्गेन वेति। गवयशब्दः अस्य पिण्डस्य वाचकः वृद्धैस्तत्र प्रयोगादिति प्रयोगरूपलिङ्गेन गवयपदात् झटिति प्रतीयमानत्वादिलिङ्गेनापि आदिपदोपात्तेनेत्यर्थः॥ साधर्म्यादिनेति। वैधर्म्यादिरादिपदार्थः॥ भविष्यतीति। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरनुषङ्गः॥ एतस्यां दशाया-मिति। गवयादिदर्शनोत्तरकाल इत्यर्थः। अयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादिति प्रयोगवेलायां वेत्यर्थः। यो गोसदृशः स गवयसंज्ञिको यथा अमुक इति दृष्टान्ताभावेऽपि अतिदेशवाक्यमाप्तवाक्यतया 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति वाक्यमिव ग्राहकत्वेनोपयुज्यत इत्यर्थः। धर्ममात्रपरातिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकमित्येतद्दृष्टान्तेन व्यनक्ति यथा हीति। वाक्यत्रय-पक्षेऽपि 'तथा ही'त्यादिदृष्टान्तोपपादनमित्यप्याहुः॥

सु०— घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रतीतिसाधनं प्रमाणमभावः। तच्चानुप-लब्धिलक्षणं लिङ्गमेवेत्यभावोऽपि नानुमानाद्भिद्यते। अतो युक्तं त्रीण्येव प्रमाणानीति। तत्किमभावो नियमेनानुमानान्तर्गत इत्यत आह क्वचिदिति।

अनु०— क्वचित्।

प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः

कदाचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रत्यक्षमपि भवतीत्यर्थः। किं तर्हि प्रत्यक्षयोग्यार्थानां सर्वेषा-मप्यभावः प्रमाणद्वयवेद्य इत्यत आह सुखादेरिति।

सुखादेर्नियमेन च।

चस्त्वर्थः । सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिप्रत्यक्षेणैव ग्राह्य इत्यर्थः । यद्वाऽभाव इति प्रमाणमेवोच्यते । तस्य सुखादेरिति परम्परया सम्बन्धः । नियमेन प्रत्यक्षान्तर्गत इति सम्बन्धः । अनेन बाह्यानां प्रत्यक्षयोग्यानां घटादीनामभावः प्रत्यक्षानुमान-वेद्य इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । एकस्यैव ज्ञानस्य स्वतन्त्रकारणद्वयजन्यत्वानुपपत्तेः । परस्पर-विरुद्धपरोक्षापरोक्षत्वलक्षणाकारद्वयप्राप्तेश्चेत्यत उक्तं कचिदिति ।

परि०— अनुपलब्धिलक्षणमिति । (नोप)योग्योपलब्ध्यभावरूपमित्यर्थः । इह घटो नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात् सम्मतवदिति ॥ अभावोऽपीति । उपलब्ध्यभावरूपमभावप्रमाणमपीत्यर्थः । सुखादेरभाव इत्यभावपदस्य विषयपरत्वेऽध्याहारेण योजनामाह साक्षिप्रत्यक्षेणैव ग्राह्य इति । प्रत्यक्षान्तर्गत इत्यनेनान्वयार्थमाह यद्वेति । उपलब्ध्यभावरूपप्रमाणमित्यर्थः ॥ परम्परयेति । सुखादेरुपलब्ध्यभाव इति वा सुखादेरभावग्राहकोऽभाव इति वा परम्परयेत्यर्थः ॥ स्वतन्त्रेति । परस्परनिरपेक्षं यत्करणद्वयं प्रत्यक्षानुमानादिरूपं तादृशद्वयेन जन्यत्वायोगादित्यर्थः । मनोरूपं करणं तु सर्वत्र सहकारित्वान्न स्वतन्त्रमिति सर्वस्य करणद्वयजन्यत्वेऽपि न स्वतन्त्रकरणद्वयजन्यत्वमिति भावः ।

सु०— तथाऽपि अनुपपत्तिरेव; प्रत्यक्षग्राह्येऽर्थे अनुमानानवकाशात् इत्यत आह अन्यत्रेति ।

अनु०— अन्यत्र झटिति प्राप्तः

सुखादेरन्यत्र घटादौ प्रतियोगिनि सति, योऽभावोऽभावप्रमाणं झडिति प्राप्नोति, तत्प्रत्यक्षम् । यत्तु विलम्बेन जायते तदनुमानमिति । एतदुक्तं भवति । घटाद्यभावग्राहकं योग्या-नुपलब्धिरूपं प्रमाणं पृथगेवेति मीमांसकाः । अनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेव तदिति सौगताः । तदुभयमप्यनुपपन्नम् । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि भूतले घटाद्यभावस्य प्रत्यक्षेणैव (चाव)गम्यमानत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलत्वा-नुपपत्तेः । अपरोक्षाकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । बाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा रूपादिज्ञानेऽपि प्रमाणान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिविलम्बेन विना झडिति जायमानस्यानुमानफलत्वानुपपत्तेः । लिङ्गस्य ज्ञातस्यैव करणत्वादनुपलब्धे-रप्यभावत्वेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च ।

परि०— अन्यत्रेति । अधिकरणज्ञाने इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य इति योज्यम् ॥ अन्यथेति । इन्द्रियान्वयानुविधानस्यान्यत्रोपक्षयकल्पनयाऽनुपलब्धिरूपमानान्तरकल्पन इत्यर्थः ।

सु०— ननु च प्रातश्चत्वरादौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमननुभूय देशान्तरं गतो गजस्मृतिमान् प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति प्रतिपद्यते । न तत्र प्रत्यक्षस्यावकाश इत्यनुपलब्धिलक्षणं पृथक् प्रमाणं तत्राङ्गीकार्यमिति । मैवम् । तत्राभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानुमानवेद्यताऽभ्युपगमात् । अनुपलब्धेश्च स्मरणाभावलिङ्गानुमेयत्वात् । अत एव तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीच्चत्वरे गज इति प्रतिपद्यते । स्मरणाभावोऽप्यनुपलब्ध्यन्तरानुमेय इत्यनवस्थेत्यपि नास्ति । साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षि(प्रत्यक्ष)वेद्यत्वादिति ।

परि०— न तत्र प्रत्यक्षस्येति । सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । अनुपलब्धिलिङ्गकेति । प्रातस्तत्र गजो नासीदननुभूतत्वादित्यादिलिङ्गकेत्यर्थः ॥ *अर्थापत्त्यनुमानाभावानां यथायोगं प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावः ॥*

सु०— तथाऽप्युपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादाः प्रमाणानि सन्तीति कथं तत्त्रित्वनियम इत्यत आह **प्रारम्भाद्याश्चेति** ।

अनु०— **प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः ।**

युक्तयः अनुमानानि । कुत इत्यत आह **आगमेति** ।

आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ।

यतोऽखिलाः प्रारम्भाद्या नियतव्याप्तयो, यो यत्र प्रारभ्यते स तत्र प्रतिपाद्य इत्यादिरूपां व्याप्तिमपेक्षमाणा एवागमार्थावसित्यर्था भवन्त्यतो युक्तय एवेत्यर्थः । एतेनागमान्तर्भावोऽपि निरस्तः । उपक्रमाद्या आगमविषया एव न चार्थापत्त्युपमाभावा इति योगविभागः ।

परि०— यो यत्रेति । व्याप्तिवाक्ये अबाधे सति तत्र प्रतिपाद्य इति योज्यम् । 'तेन ह्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' इति सावित्रसूक्ते अग्निप्रारम्भेऽपि तस्याप्रतिपाद्यत्वात् व्यभिचार इति न शङ्क्यम् ॥ एतेनेति । व्याप्तिसापेक्षत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ योगविभाग इति । अन्तर्भावव्युत्पादनपरो वाक्यभेद इत्यर्थः । अन्यथा 'अर्थापत्त्युपमाऽभावाः प्रारम्भाद्याश्च युक्तय' इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

सु०— वाक्यादीनामपि प्रमाणानामनुमानान्तर्भावमाह **वाक्यमिति** ।

अनु०— **वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः ।**

यतो वाक्यादयोऽपि **तथाविधा** व्याप्तिमपेक्ष्यैव आगमार्थावसित्यर्थाः ततस्तथाविधा युक्तय एवेत्यर्थः । उपक्रमादीनामुत्तरोत्तरं प्राबल्यं वाक्यादीनां तु पूर्वपूर्वमिति ज्ञापनाय योगविभागः ।

यद्युपक्रमादयो वाक्यादयश्चानुमानेऽन्तर्भवन्ति तर्हि कथम् 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्युपक्रमादीनामनुमानापरपर्या(याया उप)योपपत्तेः पृथक्त्वेनोक्तिः । तथा 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथे'ति वाक्यादीनां लिङ्गादित्यत आह **कुरुपाण्डववदिति ।**

कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ।

यथा पाण्डवानां कुरु(विशेष)त्वेऽपि सामान्यविशेषापेक्षया 'सन्तानवीजं कुरुपाण्डवानामि'त्यादौ कुरुभ्यः पृथग्वचनं तथा तेषामुपक्रमादीनां वाक्यादीनां चानुमानत्वेऽप्युपपत्तेर्लिङ्गाच्च पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ।

परि०— इत्यादाविति । दशमस्कन्धादिवाक्य इत्यर्थः ।

सु०— ननु तथाऽपि शाकुनलिप्यक्षरचेष्टासम्भवैतिह्यपरिशेषाः पृथक् प्रमाणानि सन्तीति चेत् (न) । शाकुनलिप्यक्षरचेष्टानामन्तर्भावस्य नविलक्षणाधिकरणे सूचितत्वात् । सम्भवैतिह्ययोरनुमानागमान्तर्भावस्य सर्ववादिसम्प्रतिपन्नत्वात् । परिशेषस्य च 'परिशेषो मिथःसिद्धिरि'त्यनेनैवानुमानत्वस्य स्थितत्वात् ।

परि०— 'लिप्यक्षरे'त्येकं रेखारूपाक्षरेत्यर्थः । चेष्टेति । करनेत्रादिचेष्टेत्यर्थः । **न विलक्षणाधिकरण इति ।** 'यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमि'त्यादाविति भावः ।

सु०— ननु तथाऽपि जैनास्तर्कं पृथक् प्रमाणमाहुः । सत्यम् । मिथस्सिद्धिरित्यादिना सोऽप्यनुमानान्तर्गत इति सूचितमेव ।

अत्राह तर्कः प्रमाणमेव न भवति । कुतोऽनुमानम् । तथा हि । अनिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । अनिष्टं च द्विविधम्(धा), प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकस्वीकारश्चेति । स पञ्चविधः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । तत्र प्रसङ्गो नाम व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् ।

सोऽयं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः । अनुग्रहश्च प्रमाणविषमसम्भावनादिरूपः । तथा हि । भूतले घटः किन्न स्यादिति विपरीतशङ्कया कुण्ठितशक्तिकं प्रत्यक्षं न तावद्घटाभावं निश्चिनुयात् यावत् यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत तत्तुल्यदर्शनसामग्रीकत्वादिति तर्केण

विपरीतशङ्का नापनीयते। तर्को हि दुर्जन इव पराभिलषितं वि(व्यव)च्छिद्य घटाभावं सम्भावयति। अथेदानीं प्रत्यक्षं सुजन इव स्वप्रमेयं निश्चिनोति।

एवं क्वचिद्व्यभिचाराशङ्कयोपाधिशङ्कया वा धूमवानपि पर्वतोऽग्निमान् मा भूदिति पक्षे विपक्षशङ्कयाऽनुमाने कुण्ठिते यदि निरग्निकः स्यात् पर्वतः तदा निर्धूमोऽपि स्यादित्यादिरूपस्तर्कः प्रवर्तते। स ह्युपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपजनयन्विपरीतेच्छां विच्छिनत्ति। ततश्च निश्चिताविनाभावमनुमानं निष्कम्पमेवाग्निमत्त्वं निश्चाययति।

तथा 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र लिङा प्रतीयमानाया भावनाया भाव्यापेक्षायां, किं भाव्यो धात्वर्थो भवतु, भवतु वा स्वर्ग, इति सन्देहे समानपदोपात्तत्वाद्धात्वर्थ एव भाव्य इति शङ्कया कुण्ठितशक्तिः शब्दो जोषमेवास्ते। यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यात् तदा विधेरिष्टाभ्युपायत्वं शास्त्रस्य च तद्बोधकत्वं तत्प्रणेतुश्चाप्तत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्चेत्येतत्सर्वं न स्यादिति तर्केणापनीतायां शङ्कायां शब्दः स्वर्गमेव भाव्यतयाऽवधारयति।

एवं नानाविधस्तर्कसाध्योऽनुग्रहः स्वयमेव बोद्धव्यः।

परि०— प्रमाणविषयेति। प्रमाणस्य यो विषयस्तस्येत्यर्थः॥ **सम्भावनादीति**। विपरीतशङ्काव्यभिचारशङ्कादिनिवृत्तिः आदिपदार्थः। प्रत्यक्षानुमानागमरूपप्रमाणानुग्राहकत्वं क्रमेण तस्य व्यनक्ति भूतले घट इति॥ **एवं क्वचिद्व्यभिचारशङ्केति**। 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्रैव प्रकारत्रयेण भट्टादिरीत्योपपादयति **प्रतीयमानाया इति**। **भावना** नाम उत्पादनप्रयत्नविशेषः। सा च सकर्मिका भाव्यापेक्षायां (तस्य) स्वस्य कर्मकारकाकाङ्क्षायामित्यर्थः॥ **किं भाव्य इति**। या(गम्भावये)गमुत्पादयेदित्यर्थः अथवा स्वर्गं भावये(त् स्वर्गमुत्पादये)दिति सन्देह इत्यर्थः। **समानेति**। लिङ्गप्रत्ययोपात्तभावनां प्रति प्रकृतिप्रापितो यागः प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपेणैकेन पदेनोपात्तत्वात् भावनां प्रति कर्मत्वेनान्वेति। स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वात् पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यार्थतो बहिरङ्गत्वाद्विलम्बित इति भाव्यत्वेन नान्वेति। इति षष्ठाद्यसूत्रस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षानुवादः॥ **शब्द इति**॥ यजेतेति लिङ्शब्दः स्वर्गं भाव्यत्वे-न अबोधयित्वा तूष्णीमास्त इत्यर्थः। **विधेरिति**। लिङाद्यर्थभूतभावनाया इत्यर्थः। **तद्बोधकत्वमिति**। यजेतेति भावनाया इष्टाभ्युपायत्वबोधकत्वमित्यर्थः॥ **एवं नानाविध इति**। तत्र तत्रागमवाक्येषु विपरीतार्थकत्वशङ्कानिवर्तकस्तत्तद्वाक्यतात्पर्यार्थानुकूलो मीमांसाधिकरणेषूक्तरीत्या ज्ञोद्धव्य इत्यर्थः। 'विश्वजिता यजेते'त्यादौ स्वर्गकाम इति फलपदाध्याहारो (यदि) न स्यात्तदा लिङ्शब्दोक्तभावनाया यष्टुर्भा(भाव्यं न)व्यत्वं न स्यात्। 'उद्भिदा यजेते'त्यादौ उद्भिच्छब्दो यागनामधेयो यदि न स्यात्। तदोद्भि(द्व)ता यागेन भावयेदित्यर्थो न स्यादित्यादिरूपं आगमे, प्रत्यक्षे च घटो यदि द्रव्यं न स्यात् तदा गुणाश्रयो न स्यादित्यादि तर्केणाद्रव्यत्वशङ्कापगमे प्रत्यक्षेण द्रव्यत्वधीरित्यादिरूपो ध्येय इति भावः।

सु०— सोऽयं प्रमारूपं वा प्रमाणं स्याल्लिङ्गदर्शनवदप्रमारूपं वेन्द्रियादिवत्। न तावदाद्यः। त(र्क)स्याहार्यरूपत्वात्। न तत्करणमपि प्रमाणम्। प्रमाफलत्वाभावात्। न द्वितीयः। आरोपितविषयत्वात् ॥ विपर्ययप्रामाण्योपगतौ तु तेनास्य नियामकः सम्बन्धो नास्ति। असम्बद्धस्य गमकत्वे चातिप्रसङ्गः ॥ अनुमानत्वे चास्यापादकं लिङ्गमापाद्यं साध्यमिति वक्तव्यम्। न च तद्युक्तम्। आपादकस्याहार्यत्वेनान्यतरासिद्धत्वात्। आपाद्यस्य चानिष्टत्वेन बाधितत्वात्। न ह्यसिद्धं लिङ्गं भवति। नापि बाधितं साध्यम्। सति चाश्रयेऽनुमानं भवति। न (हि) च भूतले घटोऽस्ति यः साध्यसाधनयोराश्रयः स्यात्। व्यधिकरणता चापाद्यापादकयोर्बहुलमुपलभ्यते। आपाद्यस्य साध्यत्वेऽपसिद्धान्तश्च स्यात्। धूमसद्भावस्य स्वयमभ्युपगतत्वात्। तस्माद्विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणमेव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति कुतोऽस्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्यत आह **स्वन्यायैरिति**।

अनु०— स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम्।
स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात् साधितैः प्रतिवादिनः।

न्यायशब्देन धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्ता उच्यन्ते। न केवलं परस्य, किन्तु स्वस्यापि ये सिद्धा न्यायास्ते स्वन्यायाः। साधनमिति दूषणस्याप्युपलक्षणम्। परस्यैव सिद्धा न्यायाः परन्यायाः। स्वस्यैव सिद्धा न्यायाः स्वन्यायाः। चशब्देन साधनं च प्रतिवादिनः प्रति।

परि०— **तस्येति**। आपादकज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **न तत्करणमिति**। आपादकज्ञानकरणमित्यर्थः। 'प्रमाफलत्वे'ति 'आरोपितविषयत्वादि'ति च बहुव्रीहिः। वह्न्यभावधूमाभावादेरस(त्य)त्वेनारोपिततया तद्विषयकत्वादापाद्यापादकयोः प्रसञ्जनाङ्गीकारयोरित्यर्थः। तथा च स्वार्थस्यारोपितत्वात् तद्विषये कथं प्रमाणं स्यादिति भावः। नन्वस्ति च धूमः अतोऽग्निमानित्यापादकविपरीतार्थे प्रमाणमस्त्वित्यत आह **विपर्यय इति** ॥ **तेनास्येति**। अन्यविषयकापादनेनास्य विपर्ययस्येत्यर्थः। ननु यद्यग्निर्न स्यादित्यादौ प्रतियोग्यनुयोगितासम्बन्धो नियामक इत्यत उक्तं **नियामक इति**। यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्यादौ तदभावेन तस्यानियामकत्वादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति**। धूमवत्त्वमपि शब्दानित्यत्वं गमयेदित्यर्थः। सिद्धान्त्यभिमतानुमानान्तर्भावे बाधकान्याह **अनुमानवत्त्वे चेति**॥ **बाधितत्वादिति**। अविद्यमानस्यैवापाद्यत्वेन असतः साध्यत्वस्य बाधितत्वादित्यर्थः। **बहुलमिति**। यद्यूर्ध्वदेशे वृष्टिः स्यात् तर्ह्यधोदेशे नदीपूरः स्यात्, यदि सूर्योदयः स्यात् तर्हि कमलविकासः स्यात्, यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्यादावुपलभ्येत इत्यर्थः। **विपर्ययेति**। विपर्ययपर्यवसानाधीनत्वादिति भावः। किमर्थं तर्हि शास्त्रे तर्कव्युत्पादनमित्यत आह **प्रमाणानामनुग्राहक इति**।

सु०— एतदुक्तं भवति। द्विविधं हि कार्यं कथकस्य, स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति। तत्र साधनं स्वपरसम्मतैरेव न्यायैः कार्यं नान्यतरमात्रसिद्धैः। यथा पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वाद्यो यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानस इति। क्वचित्पुनः साधनं स्वमात्रसिद्धैरेव न्यायैः क्रियते। तत्र च परेणान्यतरासिद्ध्याद्यावुद्भाविते तं प्रति तत्साधनं क्रियते। यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात्। कार्यश्चासावव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरित्यादि। सर्वथा साधनमुभयसिद्धन्यायसाध्यम्। दूषणं तु द्विविधम्। इदमित्थं न भवतीति वाऽनिष्टोपदर्शनेन वा। तत्राद्यमुभयसिद्धन्यायैरेव कार्यम्। यथा शब्दो न द्रव्यं श्रोत्रग्राह्यत्वात् सामान्यवदिति। क्वचित्पुनः स्वमात्रसिद्धैर्न्यायैः साधनमिव दूषणमपि कृत्वा परं प्रति तत्साधनं क्रियते। यथा तत्रैव प्रयोगे कालेनानैकान्त्योद्भावने तस्य अतीन्द्रियत्वसाधनमित्यादि। सर्वथाऽऽद्यं दूषणमुभयसिद्धन्यायसम्पाद्यमेव। द्वितीयं तु परसिद्धैरेव न्यायैः कार्यम्। यथा यदि पर्वतो निरग्निकस्तदा निर्धूमः स्यादिति। अत्र ह्यापादकस्य परसिद्धत्वमेव भाव्यं न स्वसिद्धत्वम्। तदतिरिक्ताङ्गानां तु स्वसिद्धिः सती असती वा न विवक्षिता परसिद्धिरेवोपयुज्यते। तदेव च तर्क इति व्यवह्रियते। तेन तत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्धी भूषणे एव न दूषणे।

परि०— द्विविधं हि कार्यं कथकस्येति। वैतण्डिकव्यतिरिक्तकथकाभिप्रायमेतत्। व्यञ्जकप्रयत्नान्तमुपलभ्यमानवस्तुन्यव्यभिचाराय अव्यञ्जकप्रयत्नान्तरमुपलब्धेरित्युक्तम्। **उद्भावन इति।** इदानीं शब्द इत्यादिप्रतीतिमनुरुध्य कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वमङ्गीकृत्योद्भावने कृते सतीति योज्यम्॥ **तस्यातीन्द्रियत्वसाधनमिति।** शब्दद्रव्यत्ववादिना तस्या(पी)प्यतीन्द्रियत्वोक्तौ श्रोत्रादीन्द्रियवेद्यत्वसाधनमित्यर्थः। एवं हि 'स्वमात्रसिद्धे'त्यादिपूर्ववाक्यं समञ्जसं ध्येयम्। **तदतिरिक्ताङ्गानां त्विति।** व्याप्तितर्काप्रतिहत्यादीनामित्यर्थः।

सु०— व्यधिकरणत्वं तु न क्वापि दूषणमित्युक्तम्। शक्यसम्पादनं च तर्केऽपि सामानाधिकरण्यत्वम्। अवश्यं चैतदेवम्। अन्यथा केवलान्वयिधर्मस्य केवलव्यतिरेकिण्यभावात् तस्याननुमानत्वापत्तेः। सामान्यलक्षणसद्भावात्, विशेषलक्षणाभावेऽपि न दोष इति चेत्समं प्रकृतेऽपि। व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वस्य तर्केऽपि विद्यमानत्वात्। विद्यमान एवाश्रये विद्यमानस्यैवेत्यपि सामान्यलक्षणे निवेश्यत इति चेत्। तर्हि विपक्षाभावो वा सप(क्षे स)पक्षसद्भावोऽपि वा निवेश्यताम्। प्रयोजनाभावान्नेति चेन्न। प्रकृतेऽपि समत्वात्। तर्कनिरासः प्रयोजनमिति चेत् तत्रापि केवलव्यतिरेकिनिरासः प्रयोजनं भविष्यति। निर्निबन्धनोऽसाविति चेत्। समं प्रकृतेऽपि। साधनेऽप्यसिद्धस्यानुमानत्वं स्यादिति चेत् तर्हि विपक्षवतः सपक्षे-

ऽसतोऽपि केवलान्वयित्वं स्यात्। तद्विशेषलक्षण एव निक्षेप्यमिति चेत् समानमत्रापि। अत एव स्वन्यायैः साधनमित्यादिना व्यवस्था दर्शितेति।

परि०— शक्यसम्पादनमिति। देशकालादिप्रवेशेनेति भावः। अनुमान(मर्यादा)वैलक्षण्यात् कथं तर्कस्यानुमानत्वमित्यत आह **अवश्यं चैतदिति॥ इत्यपि सामान्यलक्षणे निवेश्यमिति।** तथा च नानुमानसामान्यलक्षणं तर्क इति भावः॥ **निवेश्यतामिति।** अनुमानसामान्यलक्षण इति योज्यम्। तथा च केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणो वा नानुमानत्वं स्यादिति भावः॥ **प्रकृतेऽपीति।** विद्यमान इत्यादिविशेषणप्रक्षेपेऽपीति भावः॥ **समं प्रकृतेऽपीति।** तर्कनिरासोऽपि निर्निबन्धन इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गरूपनिबन्धनमाशङ्कते **साधनेऽपीति। तद्विशेषलक्षण एवेति।** विपक्षवत्त्वं सपक्षसत्त्वं अन्वयव्यतिरेकिलक्षणम्। विपक्षहीनत्वं केवलान्वयिलक्षणम्। व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपसामान्यलक्षणस्योभयत्र सत्त्वेऽपि विशेषलक्षणस्य व्यवस्थितत्वान्न साङ्कर्यमिति भावः॥ **समानमत्रापीति।** व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वस्य साधनदूषणानुमानयोः समत्वेऽपि असिद्धं सत् साधकत्वरूपं (तर्करूप)दूषणानुमानलक्षणं न सिद्धं सत् साधकमिति साधकानुमानलक्षणमिति विशेषलक्षण एव विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमित्येतत्समाधानं समानमित्यर्थः॥ **अत एवेति।** अतिप्रसङ्गनिरासार्थत्वादेव स्वन्यायैः स्वस्यापि सिद्धैः पक्षलिङ्गादिभिः साधनं कार्यं, परन्यायैः परमात्रसिद्धैः लिङ्गादिभिस्तर्करूपदूषणानुमानं कार्यमिति व्यवस्था दर्शितेत्यर्थः।

सु०— मा भूदाश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योरत्र दूषणत्वम्। तथाऽपि बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमिति चेन्न। तयोरप्यसिद्धिवत् साधनदूषणविशेषयोरेव दूषणत्वेन प्रसङ्गानुमाने तदभावादिति पूर्ववत् परिहारः सिद्ध एव। तथापि, साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया तर्हि बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामित्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाह **प्रसङ्गेति।**

अनु०— प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः।

प्रसङ्गः आपादनं, **तदर्थतया** तद्विषयतया प्रसञ्जनीयतयेति यावत्। **प्रोक्ताः** निर्धूमत्वादयोऽर्थाः। न सिद्धान्तस्य दूषका इत्युपलक्षणम्। न बाधिता इत्यपि द्रष्टव्यम्।

एतदुक्तं भवति। किमापाद्यतोपेतस्य निर्धूमत्वादेर्वाध्यत्वं तत्प्रोक्तौ चापसिद्धान्त उच्यते, उत केवलस्य। नाद्यः। यत आपादनं नामाङ्गीकर्तव्यताज्ञापनम्। न पुनः सद्भावप्रतिपादनम्। न च तत्प्रमाणादिविरुद्धम्। यदि विषं भक्षयिष्यसि तर्हि मरिष्यसीति यथा। द्वितीये तु स्यादेव बाधादि। न च तदत्रोच्यते। तथा सति (तर्हि) स्यादिति न स्यादिति।

असिद्धिरप्येवमेव परिहर्तव्या। तथा हि। किं यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वमुच्यते। किं वा केवलस्य। न प्रथमः। असिद्धेः। यदि निरग्निकः स्यादित्य(स्य हि य)पि यदि

निरग्निकत्वेनाङ्गीक्रियेतेत्यर्थः । न चायमसिद्धः । तथा सति तर्कस्याप्यनुत्थानापत्तेः । अत एव भगवानाचार्यो 'यदि विद्येत' इत्येतत् 'विद्यत इत्यङ्गीकारो भवेद्यदी'ति व्याख्यातवान् । न द्वितीयः । तस्यात्रानुपादानात् । तथात्वे (हि) यदीति न स्यादिति ।

परि०— अत्रेति । तर्के दूषणत्वं मा भूदित्यर्थः ॥ साधनदूषणविशेषयोरिति । साधनं च दूषणविशेषश्च तयोरित्यर्थः । पूर्वमनूद्य परिहारान्तरमिति भ्रमनिरासायाह इत्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेति ॥ यद्यलङ्कृत-स्येति । यदिशब्दोपेतस्येत्यर्थः ॥ इति व्याख्यातवानिति । माण्डूकभाष्य इति योज्यम् । विवृतमेतत् तर्कताण्डवे ।

सु०— अस्मिन्परिहारे सति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपि न कश्चिदतिप्रसङ्गः ।

परि०— एतत्परिहारोक्तेरतिशयमाह अस्मिन्परिहारे सतीति ॥ पूर्वोक्तेति । 'परन्यायैस्तु दूषणमि'त्यादिनोक्तेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । द्विविधमेवानुमानं साधनं दूषणं च । तत्र तर्को न साधनमिति तावद्भवतामपि सम्मतम् । नापि दूषणम् । दुष्टिप्रमाजनकं हि दूषणं नाम । न च तर्कस्य तत्सम्भवति । परसिद्धेन हि न्यायेन परस्य तत्र दुष्टिर्ज्ञापनीया । न चासौ साधुः । तथात्वे हि परसिद्ध इत्येव न स्यात् । असाधुना च ज्ञाप्यमाना दुष्टिराभासभूतैवेति कथं तर्कोऽनुमानमित्यतः छलजात्योर्दुष्टत्वमूलव्युत्पादनेनैवैतत्समानयोगक्षेममित्याशयवांस्तत्स्वरूपं निरूपयति **छलमिति** ।

अनु०— छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ।

व्याहत्यन्तरं व्याहतिप्रभेदः । **इष्यते** प्रामाणिकैः । यद्वा व्याहतिविरोधः । अन्यदसङ्गतं चेति व्याहत्यन्तरम् । **छलं** असङ्गतं **जाति**विरोध इत्यर्थः ।

परि०— दुष्टिप्रमाजनकमिति । दोषयुक्तत्वप्रमाजनकमित्यर्थः ॥ दुष्टत्वमूलेति । दुष्टिप्रमाजनकत्व-बीजव्युत्पादनेनेत्यर्थः । व्याहतिशब्दान्तरशब्दाभ्यां विरोधासङ्गती ग्राह्ये इत्याह यद्वेति । अन्तरशब्दस्यान्यपदार्थेऽपि प्रयोगादन्तरमित्यस्य प्रतिपदम् अन्यदिति । तस्यार्थोक्तिः असङ्गतं चेति । व्याहतिश्चान्तरं च व्याहत्यन्तरं सत्येकवद्भाव इति भावः । यथायोगमन्वयो न यथाक्रममित्याह छलमसङ्गतमिति ।

सु०— तत्र जातेर्लक्षणमाह जातिरिति ।

अनु०— जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया

ज्ञेयेत्यनेनोत्तरत्वविशेषणे न कार्यम् । साधनेऽपि स्वव्याहतेः सम्भवात् । वृथा प्रभेद-कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । स्वव्याहतिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधभेदेन विविधेति । छललक्षणमाह **छलमिति** ।

छलमर्थान्तरोत्तरम् ।

परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तस्यार्थान्तरस्योत्तरमित्यर्थः ।

परि०— **उत्तरत्वविशेषणमिति** । स्वव्याहतिर्जातिरित्येव जातिलक्षणम् । न तु स्वव्याघातमुत्तरं जातिरिति परोक्तरीत्या उत्तरत्वविशेषणं देयमित्यर्थः । कुत इत्यतस्तथात्वेऽव्याप्त्यापत्तेर्लक्षणस्येत्याह **साधनेऽपीति** । प्रत्युक्तेः प्रागेव वादिनोक्तमुत्तरं स्थापनानुमानेऽपीत्यर्थः । ननु स्वव्याघातकं जातिः स्वव्याघातकं साधनं तु अन्यदिति प्रभेदः परिकल्प्यताम् इत्यत आह **वृथाप्रभेदेति** । त्रिविधेतिवाक्यस्यानन्तरं सूचयतीति योज्यम् ।

सु०— अयं भावः । अस्ति तावत् सर्वव्याहतिलक्षणा जातिः, अर्थान्तरोत्तरलक्षणं छलं चेति द्विविधं निग्रहस्थानम् । न च तदङ्गीकारे षडेव निग्रहस्थानानीति नियमभङ्गः । जातेर्विरोधभेदत्वाच्छलस्यासङ्गतिप्रभेदत्वाद्वयोरपि वा विरोध एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वात् । तत्र जातिं वा छलं वा प्रयुञ्जानो दुष्टमेतदिति कथं प्रतिपादनीय इति वाच्यम् । जातौ ताव-द्युक्ताङ्गहीनत्वादयुक्ताङ्गाधिकत्वादविषयवृतित्वा(द्वा)दुष्टमेतदिति । छले च मदविवक्षित-दूषणेनासङ्गतत्वादित्येवमिति चेत् । तत्र जातिवादी नेदमयुक्ताङ्गमिति वा नेदमयुक्तमिति वा नायमविषय इति वा नेदमयुक्तमिति वा (प्रति)ब्रूयादेव । छलवादी च किं त्वद्विवक्षया, त्वद्वचनेन प्रतीतोऽर्थो मया दूषणीय इति । तौ दुष्टत्वं प्रतिवोधनीयौ ।

परि०— एतत्समानयोगक्षेममित्युक्तं व्यनक्ति **अयं भाव इति** ॥ **द्वयोरपीति** । छलजात्योरपीत्यर्थः । अत एव (स्व)व्याहत्यन्तरमित्यस्य व्याहतिप्रभेद इत्यपि व्याख्यानं कृतम् । पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते धूलिकाभिप्रायेण नास्ति पर्वतेऽग्निरिति छलोत्तरेऽपि ना पुमानस्ति पर्वते अग्निरिति असङ्गतमिति छलवाक्येऽप्यर्थान्तरकल्पनेन दूषणोक्ति-सम्भवेन स्वन्यायविरोधे छलस्यान्तर्भावसम्भवादिति भावः । विवृतमेतत्प्रमाणलक्षणटीकायां गुष्टिविवक्षयेत्यत्र ॥ **प्रयुञ्जान इति** । स्थापनावादिनं प्रति जात्युत्तरं वदन् प्रतिवादी कथं प्रतिपादनीयः । त्वयोच्यमानमुत्तरमसमीचीनमिति कथं वोधनीय इत्यर्थः । 'दूषणीय' इत्यनन्तरं 'प्रतिब्रूयादेवे'ति योज्यम् ॥ **ताविति** । जातिवादी छलवादी चेत्यर्थः । दुष्टत्वं तदुक्तोत्तरस्येति योज्यम् ।

सु०— अथ मन्यसे । द्विविधं दुष्टत्वमूलं साधारणमसाधारणं च (चेति) । तत्रासाधारणं युक्ताङ्गत्यागादिकम् । साधारणं तु स्वव्याहतिः । तत्रासाधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनश्शङ्कमानः स्वव्याहत्या वोधनीयः । यदि व्याप्त्याद्यङ्गमनपे(क्ष्यैव)क्ष्य प्रसङ्गस्तदा जातिवाक्यार्थोऽपि तथा

दूषयितुं शक्यत इत्यादि । यदि (च) वक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्यैव शब्दप्रतीतत्वमात्रेण दूषणं तदा छलवाक्येऽपि तथा शक्यमिति । एवं तर्हि परसिद्धेनैव न्यायेन परश्छलजात्योर्दुष्टिं बोधनीयः । ततःपरं न शङ्क्यत एव । व्याघातावधित्वादाशङ्काया इत्युक्तं भवति । तथा च परन्यायस्तावदसाधुः । तेन बोध्यमाना दुष्टिराभासभूतैवेति छलादेर्वास्तवमदुष्टत्वं स्यात् । न स्यात् । न ह्यत्र परन्यायः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते किन्त्वसाधुरयं त्वदीयो न्यायो यतः स्वात्मानमपि व्याहन्तीत्यभिप्राय इति चेत्तुल्यमेतत्प्रकृतेऽपि । न ह्यत्रापि निरग्निकत्वं प्रमाणतयोपन्यस्यतेऽपि तु असाधुरयं त्वदीयो निरग्निकत्वाङ्गीकारो यतः प्रमाणविरुद्धं निर्धूमत्वमप्यङ्गीकारयतीत्यभिप्राय इति । जात्यादौ स्वविरु(द्धताप)द्धापत्तिस्तर्के तु प्रमाणविरुद्धापत्तिरिति वैलक्षण्यमात्रम् । अस्ति च स्वविरुद्धापत्तिरन्ततस्तर्केऽपि । यथोक्तम् । 'व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत' इति । तदेवं तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावाद्युक्तमुक्तमिति ।

परि०— **दुष्टिं बोधनीय** इति । दुष्टत्वं बोधनीयस्तद्वादी स्थापनवादिनेत्यर्थः । ततोऽपि शङ्कायां किं कार्यमित्यत आह **ततःपरं** त्विति ॥ **प्रमाणत्वेनेति** । स्वाभिमतप्रमेयसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृतेऽपीति** । तर्केऽपीत्यर्थः । **प्रमाणतया** निर्धूमत्वसाधकतयेत्यर्थः ॥ **स्वविरुद्धतापत्तिरिति** । धूममङ्गीकृत्याग्न्यनङ्गीकारे स्वक्रियाविरुद्धता स्यादेव कार्योद्देशेन कारण एव स्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात्, धूमवह्न्योश्च कार्यकारणभावाभावादिति भावः । तत इत्युक्तेः तार्किकोक्तिं संवादयति **यथोक्तमिति** । यस्मिन् शङ्क्यमाने व्याघातो भवति तच्छङ्का न कार्येति व्याघातावधिरित्यर्थः । यावत्पर्यन्तं शङ्का तावत् तर्कानुसन्धानमिति शङ्कावधिस्तर्कः । शङ्का च व्याघातावधिरित्यर्थः ॥ ततः स्वविरुद्धेत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

सु०— तदनेन प्रबन्धेनोक्तार्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नपव्याख्यानस्य दूषणान्तरमाह **एवमिति** ।

अनु०— एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ।
नानिर्वाच्यमिदं प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि ।

संशोधितः आभासात्सम्यग्विवेचितः । न्यायोऽनुमानम् । निर्दोषत्वस्यागमपदेनैव लब्धत्वात् सच्छब्देन निरवकाशत्वमुच्यते । इह सूत्रे । **प्रोक्तं** सन्ध्यमिति शेषः । तत्र न्यायविरोधोऽनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते । स्वप्नस्य सत्यतां प्रतिपादयन् सदागमस्तु भाष्यादावुदाहृतः प्रसिद्ध एवेति **हि**शब्देनाह । न केवलं प्रमाणाभावान्मायामात्रमितीयं न स्वप्नस्यानिर्वाच्यताप्रतिज्ञा किन्नाम प्रमाणविरोधादपीत्यर्थः ।

परि०— भाष्यादाविति। 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते', 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वर' इत्यादिरूप उदाहृत इत्यर्थः। आदिपदेन तत्त्वनिर्णयभागवततात्पर्यादिग्रहः। 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः। स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता' इत्याद्युक्तेरिति ज्ञेयम्।

सु०— न केवलं प्रमाणव्याहता इयं प्रतिज्ञा अपि तर्हि स्वव्याहता अपि इत्याह विलक्षणमिति।

अनु०— विलक्षणं सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः।

अनिर्वाच्यमिति न वाच्यताविरहः परस्याभिमतः स्वक्रियाविरोधापत्तेः। किन्तु सदसद्वैलक्षण्यं सदसतोः सकाशाद्विलक्षणमिति प्रतिज्ञानं च स्वव्याहतम्। सन्न भवतीत्युक्तेऽसत्त्वमेव लब्धम्। पुनरसन्न भवतीत्यभिधाने कथं न स्वव्याहतिः। एवमसन्न भवतीत्यभिहिते सति सत्त्वमेवाभिहितम्। पुनः सन्न भवतीत्युक्तौ कुतो न स्वव्याहतिरिति हिशब्दार्थः। तृतीयप्रकाराङ्गीकारिणां न स्वव्याहतिरिति चेन्न। अस्यां प्रतिज्ञायां सिद्धायां तृतीयप्रकारसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रतिज्ञासिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषात्। सदादिप्रका(र)रैः दुर्निरूपतामात्रं प्रतिज्ञायते न पुनरसदादिप्रकारो विधीयते, अतो न स्वव्याहतिरिति चेन्न। सदादिप्रकारप्रतिषेधोऽसदादिप्रकारविधिः इत्येतयोः अनर्थान्तरभावस्योक्तत्वात्। अन्यथैवं मम माता वन्ध्या इत्यादावपि स्वव्याहतिः समाहिता स्यात्।

परि०— ननु परेण स्वप्नस्य मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वमेव प्रतिज्ञातं न सदसद्वैलक्षण्यम्। अतो न स्वव्याहतेयं प्रतिज्ञेति चेत्। सत्यम्। 'अनिर्वाच्य'शब्देन सदसद्वैलक्षण्यस्यैवाभिप्रेतत्वादिति भावेनाह **अनिर्वाच्यमिति**। स्वक्रियाविरोधापत्तेरित्यर्थः॥ **तृतीयेति**। सत्त्वमेकः प्रकारः, असत्त्वमपरः, तदुभयवैलक्षण्यं तृतीयः प्रकार इत्युपेत्योक्तं **तृतीयप्रकाराङ्गीकारिणामिति**॥ **अनर्थान्तरभावस्योक्तत्वादिति**। 'अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमे'त्येतद्व्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः॥ **अन्यथेति**। तृतीयप्रकाराङ्गीकारेण समाधाने सति, वन्ध्यात्वप्रतिषेधरूपं न मातृत्वं, नापि जनकस्त्रीप्रतिक्षेपरूपं वन्ध्यात्वं, किन्तु तयोः प्रतिषेधस्तृतीयः प्रकार इत्युपेत्य व्याहतिः समाहिता स्यादित्यर्थः।

सु०— किञ्च सदसद्विलक्षणमित्यत्र सच्छब्देन किमबाध्यमभिधीयते उत ब्रह्मस्वरूपम्। वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्म(व)त्त्वं वा तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो वा तत्त्वानधिकरणत्वं वा। सर्वेष्वपि दूषणान्याह प्रतियोगित्वमपीति।

अनु०— प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत्।

अस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य । स्वाप्नप्रपञ्चं प्रतीति यावत् । अपिपदं दोषान्तरसमुच्चयार्थम् । **अस्य** निराकारतयाऽङ्गीकृतस्यापि ब्रह्मण इति वा । सदसद्विलक्षणं सन्ध्यमिति प्रतिजानतेति वाक्यशेषः ।

ततश्चायमर्थः । सच्छब्देनाबाध्यमङ्गीकृत्य वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्मत्वमङ्गी-क्रियते चेत् तदा अबाध्यस्यापि धर्मवत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । अबाध्यं च न ब्रह्मणोऽन्यदस्तीति ब्रह्मैव सद्धर्मकमु(मित्यु)क्तं स्यात् । तथा चापसिद्धान्तः । एतेन सच्छब्दस्य ब्रह्मार्थो, वैलक्षण्यं च तद्धर्मविपर्यय इति पक्षोऽप्यपास्तः ।

अथाबाध्यं सत्, वैलक्षण्यं च तत्प्रतियोगिकोऽन्योन्याभाव इति मतम् । तदा ब्रह्माति-रिक्तस्याबाध्यस्याभावाद्ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति प्रतियोगित्वलक्षणो धर्मः स्वीकृतो भवेत् । अनेन सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इति (इत्यपि) प्रत्युक्तम् ।

अथ सच्छब्दोऽबाध्यार्थो, वैलक्षण्यं च तत्त्वानधिकरणत्वं तर्हि बाध्यमिति प्रतिज्ञार्थः स्यात् । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तत्वं च तदेवेति साध्यहेत्वोर्भेदो न भवेत् । अबाध्यस्य धर्मित्वं चाभ्युपेतं स्यात् । अन्यथा त्वप्रत्ययवैयर्थ्यात् । एतेन ब्रह्मपक्षोऽप्यपोढः ।

न च वाच्यं सकलमप्येतदयुक्तम् । यतोऽत्र मायामात्रत्वमेव प्रतिज्ञातं न तु सदस-द्वैलक्षण्यमिति । मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वात् । तच्च 'किं स्वप्ने पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी'ति संशयोपपादनेन 'सन्ध्ये तथारूपैव सृष्टिरि'ति पूर्व-पक्षोत्थापनेन 'न परमार्थगन्धोऽप्यस्ती'ति सिद्धान्तोपक्रमेण चावगम्यते न ह्यसत्त्वं स्वीक्रियत इति ।

परि०— **दोषान्तरेति** । प्रागुक्तव्याहतितोऽपसिद्धान्तादिरूपदोषान्तरेत्यर्थः । **साध्यहेत्वोरिति** । मायामात्रमिति सिद्धान्तसूत्रे सन्ध्यं मायामात्रं बाध्यमिति साध्यम् । 'कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि'ति हेतुः । देशकालसम्पत्तिरबाधः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति हेतुः । देशकालसम्पत्तिरबाधः कार्त्स्न्यशब्दार्थः । तेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तदधीनत्वादित्यत्रोक्तेः उभयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मपक्षोऽपीति** । सच्छब्दार्थो ब्रह्म वैलक्षण्यं च ब्रह्मत्वानधिकरणत्वं इति पक्षोऽपीत्यर्थः । निर्धर्मकस्य ब्रह्मत्वरूपधर्माङ्गीकारप्रसक्तेरिति भावः । असत्त्व-मेव सिद्धान्त्यभिमतमिति किं न स्यादित्यत आह **न ह्यसत्त्वमिति** । बाध्यत्वादिधर्मान्तरं स्वाप्नस्येति योज्यम् ।

सु०— स्यादेतत् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाद्यङ्गीकारेऽपि नापसिद्धान्तः । परमार्थतो हि ब्रह्म निर्धर्मकं ब्रूमः । प्रतियोगित्वादिकं चाङ्गीक्रियमाणं मिथ्यैव । न ह्यारोपितेन नीलिम्ना नभसो नीरूपत्वं व्याहन्यत इत्याशङ्क्याह **मिथ्या चेदिति** ।

अनु०— मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि।

प्रतियोगित्वं इत्युपलक्षणम् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वादि यदि **मिथ्या** स्यात् तर्हि ततो ब्रह्मणः स्वाप्नप्रपञ्चस्य **वैलक्षण्यं** उक्तविधं न स्यात् । यस्य यदपेक्षया न **प्रतियोगित्वं न ततः** तस्य वैलक्षण्यमपि। यथा तत एव घटात् तस्यैव घटस्येति व्याप्तिसूचनार्थो **हि**शब्दः । मिथ्या-शब्दोऽनिर्वचनीयवचनो नासद्वचन इति तु प्रागनिर्वचनीयसिद्धेर्दुर्वचनम्।

परि०— तत इत्यनुवादः ब्रह्मण इति व्याख्या ॥ **उक्तविधमिति**। तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वादिरूपमित्यर्थः। ननु 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्व'मित्यत्र मिथ्याशब्दस्यासत्त्वमर्थो न भवति किन्त्वनिर्वचनीयत्वम्। अतो नोक्तदोष इत्यत आह **मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचन** इति।

सु०— ननु च वैलक्षण्यं न स्यादितीदमिष्टापादनम्। मया तस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारा-दित्यत आह **अविलक्षणत्वमिति**।

अनु०— अविलक्षणत्वं सत्यं स्यात्

यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मवैलक्षण्यं मृषा स्यात् तदा तत् **अविलक्षणत्वं सत्यं स्यात्**। घटादौ तथा दर्शनात्।

यद्यप्यत्र न परेण तथाऽस्त्विति वक्तुं (न) शक्यम्। अपसिद्धान्तापत्तेः स्फुटत्वात्। तथाऽप्यधिकं विवक्षुराह **मिथ्यात्वमिति**।

मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः।
अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा

ततः ब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्य सत्यत्वात्। **अनिर्वाच्यस्य** अनिर्वाच्यतयाऽङ्गीकृतस्य स्वप्नस्य। **सत्त्वं** भवेदित्यनुवर्तते। प्रसङ्गस्यानिष्टता(प्र)दर्शनाय स्वप्नस्येति वक्तव्येऽनिर्वाच्य-स्येत्युक्तम्। एवं ब्रह्मणः सत्यस्येत्यपि ग्राह्यम्। ब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्य सत्यत्वेऽपि कुतो मिथ्यात्वादिप्रसङ्ग इत्यतो वेदमुदितम्। उपलब्धं हि घटस्य घटान्तरेण सालक्षण्यसद्भावे पार्थिवत्वादिसाम्यम्। अत्र सामान्येन विशेषापादनान्नापाद्यापादकयोरभेदः शङ्कनीयः। भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरिति यथा। ब्रह्मप्रतियोगिकं स्वप्नस्य सालक्षण्यं सत्यं चेद्ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं स्यादित्यसङ्गतम्। व्यधिकरणत्वादिति न वाच्यम्। यत्प्रतियोगिकं यत्र सालक्षण्यं

स तद्धर्मेति व्याप्तेः सुग्रहत्वात्। यस्तु मन्दमतिस्तं प्रति समानाधिकरणमप्यनिष्टं सुवचनमिति प्रसङ्गान्तरमभिहितम्।

परि०— नन्वविलक्षणत्वं नाम सालक्षण्यम्। तस्य सत्यत्वे तन्निष्ठमिथ्यात्वसत्यत्वरूपधर्मान्तरसाम्येनापि भाव्यमिति कुत इत्यतो व्याप्तिबलेनेति भावेना(तामाह)ह उपलब्धं हीति। ननु ब्रह्मस्वप्नयोर्वैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वेन अविलक्षणत्वं स्यात् सालक्षण्यं स्यादिति यावत् इति वा, सत्यत्वेन सालक्षण्यं स्यादिति वाऽऽपादने आपाद्या-पादकयोरविशेष इत्यत आह सामान्येति। सालक्षण्यसामान्येन सत्यत्वमिथ्यात्वरूपसालक्षण्यविशेषापादना-दित्यर्थः। यद्वा, व्याप्यधर्मसालक्षण्ये तद्व्यापकसत्त्वादिधर्मसाम्यापादनादित्यर्थः। घटस्य घटत्वादिना घटान्तर-सालक्षण्ये पार्थिवत्वादिसाम्यस्य दृष्टत्वादिति ज्ञेयम्। अत एवाह भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरिति यथेति। इति व्याप्तेः सुग्रहत्वादिति। यथा घटो घटान्तरेण पार्थिवत्वादिसधर्मेति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः॥ प्रसङ्गान्तरमिति। अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वेति प्रसङ्गान्तरमित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावेऽनुयोगित्वं स्यात्। तथा च स्वप्नस्य ततो वैलक्षण्यं न स्यात्। तदभावे च सालक्षण्यापत्त्या ब्रह्मस्वप्नयोर्मिथ्यात्वादि प्रसज्येतेत्युक्त-मयुक्तम्। सधर्मके हि वस्तुन्येकस्य धर्मस्याभावेन तद्विरुद्धस्य धर्मस्य भावो भावेन चाभावो-(न्यस्य भावो) वक्तुं शक्यते। यथा परिमाणवत्त्वाद्द्रव्यस्य महत्त्वाभावेऽणुत्वस्य अणुत्वभावे वा महत्त्वाभावस्यापादनम्। यथा (वा) वक्तुर्मन्दवचनाभावे तीव्रवचनम्। तद्भावे वा तदभावः शक्यापादनः। ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनं प्रतियोगित्वादेरिवायोगित्वादे-रप्यभावात्। न हि परिमाणरहिते गुणादौ वक्तृत्वशून्ये काष्ठे चोक्तप्रसङ्गावकाशोऽस्ति। तथा स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गावकाशः। स्वयमसत्यस्य वैलक्षण्यवदवैलक्षण्यस्याप्यभावात्। न हि भ्रान्तसर्पविसर्पणादयः सत्या भवेयुरित्याशङ्क्य ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं दूषयति यदीत्यादिना ईशतज्ज्ञानेत्यतः प्राक्तनेन प्रकरणेन।

अनु०— यदि धर्मा न केचन।
ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं

यदि ब्रह्मणः केऽपि धर्मा न स्युस्तर्हि तत् जिज्ञास्यं नैव स्यात्। भवति हि (च) जिज्ञास्यम्। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति वचनात्। अतो न तन्निर्धर्मकमिति।

परि०— उत्तरमूलग्रन्थं सङ्गमयितुमाह स्यादेतदित्यादि। 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न ही'त्युक्तं प्रसङ्गं परिष्कृत्यानुवदति ब्रह्मण इति। स्वाप्ननिष्ठं वैलक्षण्यं प्रति ब्रह्म प्रतियोगि। स्वाप्नस्तु अनुयोगी। तत्र

वैलक्षण्यं प्रति ब्रह्मणः प्रतियोगित्याभावे स्वाप्रस्यैवानुयोगित्वं स्यात्। प्रसक्तयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरन्य-तराभावेऽन्यतरावश्यम्भावादिति भावः। अनुयोगित्वपर्यन्तोपादानं चानुयोगिनः स्वाप्रस्य स्वाप्राद्वैलक्षण्यं यथा नास्ति तथेति व्याप्तिसूचनायेति भावेनाह **तथा चेति**। अनुयोगित्वे सतीत्यर्थः। स्वाप्राद्यथा नास्ति तथा ततो ब्रह्मतो वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः।

सु०— निर्धर्मकत्वेऽपि ब्रह्मणः कुतो न जिज्ञास्यतेत्यत आह **जिज्ञासेति**।

अनु०— **जिज्ञासा धर्मनिर्णयः।**

विचारो हि **जिज्ञासा** नाम। स च धर्मस्य निर्णयो **धर्मनिर्णयः**। व्याप्यधर्मदर्शनमिति यावत्। शशविषाणवन्निर्धर्मकं कथमसौ स्यात्। अङ्गीकारे च व्याघातः कथं न स्यात्।

इतोऽपि न निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेत्याह **इदमित्थमिति**।

इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम्।

न खल्वनुमानविचारापरपर्यायायाः जिज्ञासाया वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं प्रयोजनम्। तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। असिद्धौ वा(चा)ऽऽश्रयासिद्धस्यानुमानस्यानुत्थानात्। किन्नामेदमिति स्वरूपानुवादेनेत्थमिति व्यापकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम्। धूमानुमानादौ तथा दर्शनात्। तथा च कथं निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेति। एतेन स्वप्नेऽपि प्रसङ्गानवकाशो(ऽपि) निरस्तः। तथा सति मायामात्रमित्यनुमानासम्भवात्। आरोपिताभ्यां व्याप्यव्यापकाभ्यां तत्सम्भवं इति चेन्न। स्वरूपासिद्धिवाधप्रसङ्गादिति।

परि०— असाविति। जिज्ञासेत्यर्थः॥ **अङ्गीकारे चेति**। निर्धर्मकि ब्रह्मणि व्याप्यधर्मदर्शनरूपजिज्ञा-साङ्गीकारे चेत्यर्थः॥ **वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानमिति**। धर्मिस्वरूपमात्रज्ञानमित्यर्थः। **प्रागेवेति**। व्याप्यदर्शना-त्प्रागित्यर्थः॥ **असिद्धौ (वेति) चेति**। उक्तरूपज्ञानस्येति योज्यम्॥ **एतेनेति**। ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनमिति ब्रह्मणि मिथ्यात्वापादनानवकाशानिरासेन स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गावकाश इति प्रागुक्तप्रसङ्गानवकाशो निरस्त इत्यर्थः। ननु जिज्ञास्यतान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मणः सधर्मत्वमुपपादितम्। स्वप्नस्य सधर्मत्वे का युक्तिरित्यतः सौत्रप्रतिज्ञाहेत्वोरुक्तयन्यथानुपपत्तिरेवेति भावेनाह **तथा सतीति**। स्वाप्रस्य निर्धर्मत्व इत्यर्थः।

सु०— यद्यपि न ब्रह्मनिष्ठेन केनचिद्धर्मेण तत्र धर्मान्तरं विधित्सितं तथाऽपि कस्यचि-द्धर्मस्य निवृत्त्या धर्मान्तरस्य भ्रान्तिप्रसक्तस्यान्यत्र सतो निवृत्तिर्ज्ञाप्यते। यथोक्तम्। सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति। एवञ्च निर्धर्मकस्य कथं जिज्ञास्यताऽनुपपत्तिरित्यत आह **इत्थम्भावो हीति**।

अनु०— **इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता।**

अस्य ब्रह्मणः प्रतियोगिता विरोधिता । प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्तेति यावत् । न खलु निराधारया कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या निराधारैव धर्मान्तरव्यावृत्तिरनुमातुं शक्या । एवंविधानुमानप्रवृत्तेरलौकिकत्वात् । अतो ब्रह्मनिष्ठयैव ब्रह्मनिष्ठेति वाच्यम् । यदि चास्य धर्मो न स्यान्न तर्हि व्यावृत्तिमत्ताऽपि स्यादिति । इत्थमिति ज्ञानं जिज्ञासाफलं चेद्ब्रह्मणीत्थम्भाव एव स्वीकार्यः स्यात् । तत् किं धर्मेणेति मन्दाशङ्कानिरासाय 'इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्ये'त्यनुवादेन परिहारोऽभिहितः । यद्वाऽस्तु व्यावृत्तिमत्ता ब्रह्मणः किं धर्मेणेत्यत इदमुक्तम् । न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रं प्रकृतमिति । तदनेन ब्रह्म न निर्धर्मकं जिज्ञास्यत्वात् पर्वतवदित्यनुमानं (च) सूचितं भवति ।

परि०— शङ्कते यद्यपीति । व्याप्यदर्शनरूपजिज्ञासायां व्यापकधर्मविधानमिव व्यापकधर्मनिवृत्तिबोधनमपि जिज्ञासाफलम् । तत्राद्यस्यासम्भवेऽपि अन्त्यस्य सम्भवात् जिज्ञास्यता युक्तेति शङ्कार्थः ॥ ज्ञाप्यत इति । जिज्ञासयेति योज्यम् ॥ सिद्धं त्विति । जिज्ञासायाः निवर्तकत्वात् धर्मान्तरनिवृत्तिबोधकत्वादेव ब्रह्माखण्डं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ अलौकिकत्वादिति । अव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठयेति । व्यावृत्त्येत्यनुषज्यते । व्यावृत्तिरिति चोत्तरत्रेति ज्ञेयम् । 'धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिते'त्येव वाच्ये 'इत्थम्भावो हि धर्म' इति इत्थम्भावपदानुवादेन धर्म इति व्याख्यानबीजमाह इत्थमिति ज्ञानमिति ॥ इदमुक्तमिति । इत्थम्भावो हीतीदमनूदितमित्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह न विधीति । तथा च व्यावृत्तिमत्ताऽपीत्थम्भाव इति भावः ॥ जिज्ञास्यत्वादिति । व्याप्यधर्मधीजन्यव्यापकधर्मधीविषयत्वादित्यर्थः ।

सु०— इतोऽपि न निर्धर्मकं ब्रह्मेत्याह इत्थम्भावात्मकानिति ।

अनु०— इत्थम्भावात्मकान्धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ।

श्रुतयश्चेति सम्बन्धः । भव(न्तु स)न्ति सत्यकाम इत्याद्याः श्रुतयो धर्मवादिन्यो न त्वपहतपाप्मेत्याद्यास्तत्कथमखिला इत्युच्यत इत्यत उक्तं इत्थम्भावात्मकानिति । अखण्डनिष्ठता तु प्रागेव निराकृता निराकरिष्यते चेति । न केवलं श्रुत्यनुमानविरुद्धं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं किन्तु सूत्रविरुद्धं चेत्याह अदृश्यत्वादयोऽपीति ।

अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः ।

प्रभुणाऽपीति सम्बन्धः । 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरि'त्यादिनेति शेषः । यद्वा न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रमित्यत्र प्रयोगमनेन प्रमाणयति । अत्र चापिशब्दो न भिन्नक्रमः । गुणशब्दश्च धर्मवचनो न पारिभाषिकवचनः । अदृश्यत्वादीनां तदभावात् ।

नन्वस्माभिर्भावरूपा एव धर्मा ब्रह्मणो नाङ्गीक्रियन्तेऽभावात्मकास्तु स्वीक्रियन्त एव। अतो न सूत्रविरोध इत्यत आह **यदीति**।

यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम्।

तादृशा अभावात्मकाः। यथाऽदृश्यत्वाद्याः प्रमाणावगतास्तथा सर्वज्ञत्वादयो भावरूपा अपि यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धा इति तेऽप्यङ्गीकार्याः। अथ तदङ्गीकारे नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिविरोध इत्युच्यते सोऽदृश्यत्वाद्यङ्गीकारेऽपि समानः। अतोऽर्धचर(जर)तीयस्य अप्रामाणिकत्वात् सर्वज्ञत्वादयोऽपि स्वीकार्याः। अदृश्यत्वादयोऽपि वा त्याज्या इति।

परि०— इत्यत **उक्तमिति**। 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इत्यादिश्रुतीनां विधिरूपधर्मवादित्ववत् 'स आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि'त्यादिश्रुतीनामपि निषेधरूपधर्मवादित्वमस्तीति वक्तुं विधिनिषेधरूपधर्मसाधारण्येनेत्थम्भावात्मकानित्यवादीत्यर्थः॥ **अखण्डनिष्ठता त्विति**। श्रुतीनां लक्षणया निर्धर्मकब्रह्मपरत्वं तु प्रथमाध्याये 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमि'त्यादिना जन्माधिकरणे ईक्षत्यधिकरणादौ तत्र तत्र पूर्वाध्याये च 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र निराकृता। निराकरिष्यते चोभयव्यपदेशादित्यत्रेत्यर्थः॥ **इत्थम्भावमात्रमिति**। भावाभाव(मात्र)साधारणधर्ममात्रमित्यर्थः। रूपादिचतुर्विंशतिगुणेषु प्रसिद्धगुणपदप्रयोगात् कथमयं प्रयोग इत्थम्भावमात्रे प्रमाणमित्यत आह **गुणशब्दश्चेति**। तार्किकपरिभाषितरूपादिधर्मवचनो नेत्यर्थः॥ **अर्धचरतीयस्येति**। एतदर्थो जिज्ञासानये विवृतः।

सु०— स्यादेतत्। सर्वज्ञत्वादयः सर्वनिरूप्यत्वात् सर्वापेक्षाः। वियदादिकं च सर्वं भ्रान्तिसिद्धमसत्यमेव। असत्यसापेक्षास्तु कथं परमार्थतो ब्रह्मधर्मतया स्वीकर्तुं शक्यन्त इत्यत आह **अन्येति**।

अनु०— अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे

ते सर्वज्ञत्वादयोऽन्यापेक्षा इति यदि नाङ्गीक्रियन्ते तर्हि तेऽदृश्यत्वादयोऽपि न दृश्यमदृश्यमित्येवमन्यापेक्षाः स्युरिति नाङ्गीकार्या एव। तथा च सूत्रविरोधस्तदवस्थ एव। विषयतयाऽन्यापेक्षत्वं प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षत्वमिति (तु) वैषम्यमात्रम्। स्युष्ट इति सुषामादिषु द्रष्टव्यम्।

परि०— ननु विषयतया येऽन्यानपेक्षन्ते त एवान्यापेक्षा इति विवक्षितं नान्ये इत्यत आह **विषयतयेति**। निर्निबन्धनमेतद्वैषम्यमिति भावः। ननु स्युष्ट इति कथम्। न च 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यादेशसकारत्वेनादेशप्रत्यययोः इणकवर्गाभ्यां परस्यादेशसकारस्य च षत्वं भवतीति सकारस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुरि'ति ष्टुत्वे 'स्युष्ट' इति सिद्धमिति

वाच्यम् । अष्टमस्य तृतीयपादे 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृत्य 'इण्कोः नुम् विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि आदेश-प्रत्यययोरि'ति सूत्रणात् अस्य च पदान्तत्वादित्यत आह **स्युष्ट इति सुषामादिषु द्रष्टव्यमिति ।** तत्रैव षत्वप्रकरणे 'सुषामादिषु चे'ति सूत्रे सुषामादिषु सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवतीति शोभनं समयस्यासौ सुषामा दुःषामेत्या-द्युक्त्वा अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति वृत्त्यादावुक्तत्वात् अयमपि शब्दस्तेन सूत्रेण षत्वं प्राप्तः साधुरेवेति भावः ॥

सु०— किञ्च परापेक्षतया सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मणोऽनङ्गीकुर्वाणेन सत्ताऽपि नाङ्गीकर-णीया । यतः सत्ताऽप्येवं परापेक्षेत्याह **सत्तैवमिति ।**

अनु०— **सत्तैवं**

नास्त्येव स्वरूपातिरिक्ता सत्तेति चेत् स्वरूपसत्ताऽपि न स्यात् । न हि मिथ्या-भूतपरापेक्षं सत्यस्वरूपं भवितुमर्हतीति त्वदीयन्यायप्राप्तत्वात् । तथा च सदेव सोम्येत्यादि-श्रुतिविरोधः ।

कथं सत्ता परापेक्षेत्यत आह **देशेति ।**

देशाकालगा ।

यतस्तस्मात् सत्तैवमिति सम्बन्धः । ननु **देशकालगा** इति कोऽर्थः । देशाकालसम्बद्धेति वा देशकालजन्येति वा । नाद्यः । तावता परापेक्षाऽसिद्धेः । न हि गगनं घटेन संयुक्तमित्येतावता तदपेक्षम् । न द्वितीयः । अनादिनित्यत्वादिति चेदेवं तर्हि सार्वज्ञादेरपि नान्यापे(क्षा)क्षता । न हि सर्वेण सह विषयविषयिभावमात्रेण सर्वापेक्षत्वं सौरप्रकाशस्यापि घटापेक्षताप्रसङ्गात् । न (हि स) च सर्वेण जन्यत्वम् । नित्यसिद्धत्वात् ।

परि०— **स्वरूपसत्तापि न स्यादिति ।** देशकालरूपान्यापेक्षत्वादिति भावः । अन्यापेक्षत्वेऽपि स्वरूप-सत्ताया अभाव एव कुत इत्यत आह **न हि मिथ्याभूतेति ।**

सु०— ननूत्पत्तौ सार्वज्ञादेः सर्वासापेक्षताभावेऽपि ज्ञप्तौ साऽस्त्येव । विदित एव सर्वस्मिन् सार्वज्ञादि विज्ञायते नाविदित इति । एवं तर्हि सत्ताऽपि मा भूदुत्पत्तौ परापेक्षा । ज्ञप्तौ तु भवत्येवेत्याह **देशेति ।**

अनु०— **देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ।**

देशकालानपेक्षा देशकालप्रतीत्यनपेक्षा। देशकालप्रतीत्यपेक्षैव। दृश्यत इत्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः। यदि कश्चिद्वैयात्यात् क्वचिद्देशकालप्रतीत्यनपेक्षाऽपि सत्ता दृश्यत इति ब्रूयात् तदा व्याघातः स्यात्। देशकालव्यतिरेकेण (क्वचित्सत्ताश) किंशब्दार्थानिर्वचनात्। सत्ताप्रतीतावर्जनीयतया देशकालौ दृश्येते न तु तदपेक्षेति चेन्न। अभूद्भवति भविष्यतीत्यादिप्रतीतिमवधूय सत्ताया अप्रतिभासात्। नियतविशिष्टप्रतीतिकेऽ(तदन)नपेक्षायां न कुत्राप्यपेक्षा स्यात्। तदिदमुक्तं **कापीति**।

परि०— देशकालव्यतिरेकेण (सच्छ)तच्छब्दार्थानिर्वचनादिति। त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगित्वरूपत्वात् सत्ताया इति भावः॥ *ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावोक्तिः॥*

सु०— न केवलं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे मीमांसाविषयत्वानुपपत्तिः किन्नाम शास्त्रयोनित्वादित्युक्तं शास्त्रविषयत्वमप्यनुपपन्नं स्यादित्याह **सर्वेति**।

अनु०— सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते।

किमाक्षेपे। स्वरूपं तावत् स्वप्रकाशत्वान्न शास्त्रप्रतिपाद्यम्। संसर्गभेदयोरेव वाक्यार्थत्वाच्च। धर्मास्तु न सन्ति। येन संसर्गभेदौ शास्त्रविषयौ स्याताम्। तस्मादस्य ब्रह्मणः किं शास्त्रेणाधिगम्यते न स्वरूपं नापि धर्मसंसर्गादीति।

परि०— संसर्गभेदयोरेवेति। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रमा इत्यादिवाक्येषु प्रकृष्टप्रकाशत्वाद्यसाधारणधर्मसंसर्गो नक्षत्राद्यप्रकृष्टप्रकाशतो व्यावृत्तिरूपो भेदो बोध्यते यथा तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादावपि तावेवार्थौ वक्तव्याविति तयोरभावे किं शास्त्रेण बोध्यमित्यर्थः।

सु०— इत्थम्भावात्मकानिति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे श्रुतिविरोधोऽभिहितः। साम्प्रतं तु श्रुतीनां निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति महान् भेदः। ब्रह्मणि परमार्थतो धर्माभावेऽपि मिथ्याभूता धर्माः शास्त्रस्य विषया भविष्यन्तीत्यत आह **मिथ्येति**।

अनु०— मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता।

चस्त्वर्थः। अप्रमाणतैवेति सम्बन्धः। वेदान्तानां(दानां) विषयाभावेन प्रसक्तमबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं परिहर्तुमङ्गीकृतं मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वं विपरीतबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेवापादयति। इयांस्तु विशेषः। अबोधकानामुपेक्षणीयतैव केवलं विपरीबोधकानां तु हेयता स्यादिति।

परि०— 'साम्प्रतमि'त्यनन्तरं 'ब्रह्मणो निर्धर्मकत्व' इत्यनुषज्यते निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति । आदि-पदेन वक्ष्यमाणविपरीतबोधकत्वादिग्रहः । अतो न पूर्वोत्तरग्रन्थयोः पौनरुक्त्यमिति भावः । एवशब्दान्वयमाह **अप्रमाणतैवेति सम्बन्ध इति ।**

सु०— भवेदप्रमाणं वेदो यदि मिथ्याधर्मान् प्रतिपाद्यैवोपरमेत् । न चैवं किन्नाम नेह नानाऽस्तीत्यादिना (तु तत्प्रति) प्रतिषेधति चेत्यत आह आप्राप्तामिति ।

अनु०— आप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ।

आपाद्येत्यतःपरं निषेधं कुर्वन्निति शेषः । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' । 'य आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिना वेदो यदि भ्रान्तिं ब्रह्मणि मिथ्याभूतसार्वज्ञ्यादिप्रतीतिमुत्पाद्य स्वयमेव नेह नानाऽस्तीत्यादिना तत्प्रतिषेधं कुर्यात् तदा मानतां व्रजेत् किम् । परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रामाण्य(प्रमाण)मेव स्यात् । नन्वेतदनाकलितपराभिसन्धेरसदनुवादेनोक्तम् । न हि वयं वेदो धर्मान्विधाय स्वयमेव निषेधतीति ब्रूमः । किन्त्वनूद्य निषेधतीति । तथा च कथमप्रामाण्यापत्तिरित्यत उक्तं आप्राप्तामिति । अनुवादो ह्यन्यतः प्राप्तस्य भवति । न च ब्रह्मणि मिथ्याभूतधर्मप्रतीतिः केनचित्प्राप्ता । ततोऽनुवादासम्भवात् विधायैव प्रतिषेधतीति वक्तव्ये पूर्वोक्तो दोष इति ।

परि०— शङ्कते भवेदिति ॥ **पूर्वोक्त इति ।** परस्परविरुद्धत्वेनेत्यादिनोक्तो दोष इत्यर्थः ।

सु०— कथमप्राप्तिर्ब्रह्मधर्माणामित्यत आह न हीति ।

अनु०— न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ।

वेदेन विना ब्रह्म न वेद्यमिति तावत्समर्थितं प्रथमाध्याये । तथा च कथं तद्गतत्वेन सार्वज्ञादयोऽन्यतो वेद्या भवेयुः । वेदविदितेऽपि ब्रह्मण्यनुमानेन सार्वज्ञादिप्रतीतिरिति चेन्न । तस्या विनाऽपि वैदिकेन प्रतिषेधेन प्रत्यनुमाने(नादि)नैवापास्तत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

परि०— **प्रथमाध्याय इति ।** शास्त्रयोनिसूत्रसमन्वयसूत्रयोः समर्थनेऽपि तत्प्रपञ्चत्वात् 'प्रथमाध्याय' इत्युक्तम् ॥ **विनाऽपि वैदिकेनेति ।** तस्या आनुमानिकप्रतीतेरित्यर्थः । 'नेह नानास्ती'त्यादि वेदबोध्यनिषेधेन विनैव शास्त्रयोनिसूत्रानुव्याख्याने प्रदर्शितप्रत्यनुमानातिप्रसङ्गानुमानादिनैवाऽपास्तत्वादित्यर्थः । तथा 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते । न वृद्धो धर्मदर्शी स्यात् पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरि'ति जिज्ञासानये वेदापौरुषेयत्ववादेऽपास्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति ।** अनुमानप्राप्तस्य वेदेनैव निषेधनियमे सति मीमांसायां प्रत्यधिकरणं पूर्वपक्ष्यभिमतयुक्तिप्राप्तानां सिद्धान्ते युक्तिभिरपाकरणं न स्यादिति मीमांसाभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।

सु०— अथ मतम् । मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणतेति यदुक्तं तन्नानिष्टम् । द्विविधो (हि) वेदभागः । तत्त्वावेदकोऽतत्त्वावेदकश्च । तत्र जीवेश्वरयो(वब्रह्मणो)रैक्यं प्रतिपादयंस्तत्त्वावेदकोऽपरोऽतत्त्वावेदक इत्यस्माभिरङ्गीकृतत्वादित्यत आह वेदेति ।

अनु०— वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् ।

तत् तर्हि तन्मिथ्यात्वमिति वा । सत्यमेव त्वयाङ्गीकृतमिति । न च तदुपपद्यते(युज्यते) ।

सर्वोऽपि हि वेदोऽपौरुषेयः स्वतःप्रमा(णं च)णभूतश्च । तत्र चैकस्य भागस्याप्रामाण्ये परस्यापि तत्स्यात् तस्य प्रामाण्येऽस्यापि कथं तन्न स्यात् । तात्पर्यलिङ्गभावाभावाभ्यां व्यवस्थेति चासङ्गतम् । तथात्वे ह्यस्य भागस्यान्यत्र तात्पर्यं वाच्यं स्यात् । न च निषेधायानुवाद इत्युपपादितम् । अहिंसादिश्येनादिविधिवद्विद्वदविद्वद्विषयतया व्यवस्थाऽस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । न हि श्येनादिविधयोऽप्रमाणभूताः । तात्कालिकेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात् । आत्यन्तिकेष्टसाधनत्वस्य चानभिधानात् । अथैक्यं प्रतिपादयितुं बुद्धिशुद्धये सार्वज्ञाद्यविद्यमानमपि प्रतिपाद्यते । सर्वत्र प्रसृता हि बुद्धिः सगुणे ब्रह्मणि दत्तपदा क्रमेणैक्ये प्रविशतीति चेन्न । प्रतिकूलत्वात् । सार्वज्ञादिप्रतिपादनेन हि भेदवासनैव दृढनिरूढा स्यादित्येषा दिक् ।

परि०— तदित्यस्यार्थद्वयमाह तत् तर्हीति ॥ तत् मिथ्यात्वमिति वेति ॥ इत्युपपादितमिति । पूर्वश्लोकव्याख्याने उपपादितमित्यर्थः । अहिंसादिश्येनादिविधिवदिति । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि', 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादिविधिः विद्वद्विषयः । 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' अभिचरन् अभिचरितुं शत्रुं हन्तुं 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति शतृप्रत्ययः । श्येननामको यागः शत्रुहिंसारूपेष्टसाधनमित्याद्यर्थकः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादिविधिरविद्वद्विषय इत्यादिव्यवस्थावत् तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकयोर्विद्वद्विषयतया व्यवस्थाऽस्त्वित्यर्थः । ननु नरकाद्यनर्थहेतौ यागे इष्टोपायत्वबोधकः श्येनादिविधिः कथमत्र प्रमाणमित्यत आह तात्कालिकेति ॥ आत्यन्तिकेति नरकाद्यनिष्टासम्भिन्नेत्यर्थः ॥

ननु सार्वज्ञादेः प्रातिभासिकत्वे हि तद्बोधकवेदस्याप्रामाण्यम् । व्यावहारिकसत्यत्वोपगमात् नाप्रामाण्यमिति चेन्न । सत्तात्रैविध्ये मानाभावात् । व्यावहारिकसत्यस्यापि बाध्यतया तत्प्रतिपादनस्य तत्त्वजिज्ञासुं प्रति व्यर्थत्वादनुवादलिङ्गाभावेऽपि निषेधायानुवादे 'नेह नाने'त्यादिवाक्यमेव सार्वज्ञादिधर्मविधानार्थं निर्धर्मकत्वानुवाद इति स्यात् । निर्धर्मकत्वस्याप्राप्तत्वे सार्वज्ञादिरप्यप्राप्त एवेत्याद्यभिप्रेत्याह एषा दिगिति । विवृतमेतन्न्यायामृते । (ननु ब्रह्मणि धर्मभ्रान्तिस्तदा भवेत् यदि ब्रह्मरूपधर्मिज्ञानं भवेत् । न च तत्सम्भवति । तस्यागमैकगम्यत्वात् । तथा च धर्मिज्ञानाभावात् । तत्र भ्रान्त्या प्राप्तस्य धर्मस्यानुवादेनायं वैदिको निषेध इति न युक्तमित्यत आह ... ।)

सु०— यदुक्तं ब्रह्मणि धर्माणामप्राप्तिरिति तन्न । प्रमाणतोऽप्राप्तावप्यारोपतस्तत्सम्भवात् । आत्मैव हि ब्रह्म स च स्वप्रकाशतयाऽवभासत एवेति तस्मिन् धर्मारोपो नानुपपन्नः । ततश्चारोपितधर्मानुवादेन प्रतिषेधो युज्यत इति चेत् । स्यादप्येवं यदि ब्रह्मणि धर्मारोपो युज्येत । न चैवम् । तस्य सर्वधर्मरहितत्वात् । प्रधानाभावाच्च । अथ धर्मरहितत्वादावपि कुतो नारोप इत्यतो व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति **धर्मेति** ।

अनु०— धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ।

न केवलं प्रमाणतः प्राप्त्यभावः किन्तु धर्मारोपोऽपि नोपपद्यत इत्यपिशब्दः । सामान्यं चासौ धर्मश्च सामान्यधर्मः । आदिपदेन प्रधानदर्शनम् । दृष्ट इति शेषः ।

परि०— धर्मिज्ञानसाध्यत्वाद्भ्रान्तेस्तदाह **आत्मैव हीति** ॥ **प्रधानाभावाच्चेति** । यदनुभवजन्यसंस्कारो भ्रमकारणं तत्प्रधानमित्युच्यते । तदभावादित्यर्थः ।

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति **इदमिति** ।

अनु०— इदं तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि ।

इदं तदिति भावप्रधानो निर्देशः । आदिपदेन साधारणधर्मग्रहणम् । **धर्मित्वे** दृष्ट इति शेषः । प्रधानज्ञानमप्यत्र सङ्ग्राह्यम् । **अत्र** लोके । शुक्तिकायां रजतत्वधर्मारोपो हि न शुक्तिकावभासमात्रेण भवति । किन्नाम वस्तुतो रजतत्वधर्मवतः प्रधानस्य, अधिष्ठाने शुक्तिकाशकले पुरोवर्तित्वादेः, प्रधानसाधारण(धर्मस्य)स्य च शुक्लभास्वरत्वादेर्धर्मस्य दर्शन एव । तथा स्फटिके लौहित्यारोपोऽपि वस्तुतो लौहित्यवतो जपाकुसुमस्य, स्फटिके च(चे)दन्तादेः, प्रधानसन्निधानस्य च दर्शन एव दृष्ट इति ।

परि०— भावप्रधान इति । इदन्त्वं तत्त्वमिति भावप्रधानो निर्देश इत्यर्थः ॥ धर्मित्वे इदन्त्वादिधर्मवत्त्वे दृष्ट इति योजनेति भावः । अत्रेत्यनुवादः **लोक** इति व्याख्या । इदन्त्वादिशब्दार्थमाह **पुरोवृत्ति(वर्ति)त्वादेरिति** । व्यवहितत्वमादिपदार्थः । इदन्तदादीत्यत्रादिपदोपात्तसाधारणधर्ममाह **साधारण(धर्म)स्य चेति** । स्मर्यमाणारोपस्थलमुक्त्वा गृह्यमाणारोपस्थलमाह **तथा स्फटिक** इति ॥ आरोपोऽपीति । परीत्येदम् । स्वमते त्वत्रारोपाभावात् ।

सु०— सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क दृश्यते ।

अत्रापि प्रधानदर्शनमुपलक्षणीयम्। क्व दृश्यते येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति शेषः। उपाधिव्यभिचारयोरदर्शने (सहचार)साहचर्यदर्शनं व्याप्तिनिश्चायकमेवेति भावः। अयं(मत्र) समुदायार्थः। धर्मारोपस्य प्रधानदर्शनादिकं व्यापकमुपलब्धम्। न च प्रकृते तदस्ति। सार्वज्ञादीनामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्रानभ्युपगमात्। ब्रह्मणि च प्रधानसाधारणधर्मादिरनङ्गीकारात्। अतो व्याप्यस्य धर्मारोपस्याभाव इति। नन्वत्र प्रधानादर्शनेन धर्मारोपासम्भवः शक्यानुमानः। सार्वज्ञादिकं न ब्रह्मण्यारोपितं प्रागन्यत्रानुपलब्धत्वादिति प्रयोगसम्भवात्। धर्माभावलिङ्गकमनुमानं तु कथम्। भवतामसिद्धत्वादिति। मैवम्। धर्मराहित्यवादिनैवमनुमायोपरन्तव्यमित्यभिप्रायात्।

परि०— **धर्माभावलिङ्गकमिति**। ब्रह्म न धर्मारोपाधिष्ठानं निर्धर्मकत्वाद्व्यतिरेकेण शुक्तिकाशकलवदित्यनुमानं त्वित्यर्थः॥ **भवतामिति**। सिद्धान्तिनामित्यर्थः। तैः सार्वज्ञादिस्वीकारादिति भावः॥

सु०— ननु (च) धर्मारोपोऽधिष्ठानधर्माणां प्रधानस्य च प्रतीतावेवायतते न तु सत्तायाम्। इदन्त्वादिप्रतीतौ हीदं रजतमित्यादिरूपा प्रतीतिः स्यात्। साधारणधर्मप्रतीतिरेव च प्रधानं वुद्धि(स्थं क)स्थीकरोति। प्रधानप्रतीतिरेव चान्वयव्यतिरेकाभ्यामारोपोपयोगिनी। सत्ताया उपयोगाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः। उभयोपयोगे तु गौरवम्। अस्ति चाप्यत्राधिष्ठानधर्मादिप्रतीतिरारोपरूपा। न हीदं पूर्वोऽयं ब्रह्मणि धर्मारोपः। तथा च पूर्वारोपितधर्मप्रतीत्यधीनोऽयमुत्तरारोपो भविष्यति। पूर्वमेव चोत्तरस्य प्रधानमिति किमनुपपन्नमित्यत आह **तदर्थमिति**।

अनु०— तदर्थं यदि धर्माणामारोपः साऽनवस्थितिः।

यदि ब्रह्म(णो)णि धर्मारोपसिद्धयर्थमन्यो धर्माणामारोपः कल्प्यते। तदा सोऽपि धर्मारोपो धर्मारोपान्तरायत्त इत्येवं प्रसक्तानवस्थितिः स्यात्। सिद्धविषयत्वान्नेयमनवस्था दूषणमिति चेन्न। धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योः पूर्वसिद्धत्वेऽप्यारोपत्वकल्पनायामनवस्थाऽनिवारणात्। अस्या धर्मप्रतीतेरारोपत्वं पूर्वप्रतीतेरारोपत्वकल्पनाधीनं तस्या अपि तथेति। तदेवं ब्रह्मणि धर्मारोपासम्भवात् स्वतो निर्धर्मकत्वे वेदाप्रामाण्यादिप्रसङ्गान्न निर्धर्मकं ब्रह्मेति सिद्धम्।

परि०— **आयतत इति**। धर्माणां प्रधानस्य च या प्रतीतिः तदधीनो भवतीत्यर्थः। न तु **सत्तायामिति**। आयतत इत्यनुषङ्गः सत्ताधीनो नेत्यर्थः॥ **अतिप्रसङ्ग इति**। रजतज्ञानिनोऽपि इदं रजतमिति भ्रान्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ **उभयेति**। सत्ताप्रतीत्योरित्यर्थः। वस्तुस्थितिमभिप्रेत्याह **सिद्धत्वेऽपीति**। धर्मारोपोऽपीत्यादेरुपयोगं दर्शयन् 'यदि धर्मा न केचन ब्रह्मण' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति **तदेवं ब्रह्मणीति**॥ ***ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः***॥

सु०— यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषयितुमीशतज्ज्ञानेत्यादिको ग्रन्थः। तथा हि। विश्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वं वदता तत्र प्रमाणं वक्तव्यम्। तत्किं प्रत्यक्षं स्यादनुमानं वाऽऽगमो वा। न तावत्प्रत्यक्षम्। तस्य सत्य(तत्सत्य)त्वग्राहित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— वक्ष्यमाणत्वादिति। 'सत्यत्वमक्षजप्राप्तमनुमागमे'त्यादिनेति भावः॥ निरस्तत्वादिति। 'नासतो दृष्टत्वादि'त्यधिकरणे 'दृश्यत्वाद्भिमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा। मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेदि'त्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः॥

सु०— नाप्यनुमानम्। शून्यसमयनिरासे (न) निरस्तत्वात्। अधिकं च दूषणं वक्तुमाह **ईशेति।**

अनु०— **ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः।**
भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते।
तन्मात्रस्यान्यथाभावे किन्न स्याद्विश्वसत्यता।

यद्यप्यत्र भ्रान्तिर्विश्वस्येत्यादिनैवालम्। तथाऽपि ये विश्वं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिभेदेन चतुर्विधमाचक्षते तन्निराकरणप्रस्तावनाय प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदेन त्रिविधमेव विश्वमिति प्रतिज्ञातुमीशेत्याद्युक्तम्। तत्रेशामातृपदाभ्यां परापरप्रमात्रोर्ग्रहणम्। यद्यपि मातृपदेनैवेश्वरोऽपि लभ्यते। तथाऽपि तस्य नियतं प्रमातृत्वमन्येषां तु विपर्ययादिसम्भवादनियतमित्यादिविशेषद्योतनाय पृथग्ग्रहणम्। वेदाक्षजानुमापदैः करणफलरूपप्रमाणस्वीकारः। वेदपदमागमो(मात्रो)पलक्षणम्। अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरस्त्येव। ईश्वरादि(र)ज्ञानं न वेदादिपदैः सङ्गृह्यते। अकरणत्वादफलत्वाच्च। भवति च प्रमाणमित्यतस्तज्ज्ञानेति पृथगुक्तम्। नित्यज्ञानमात्रोपलक्षणं चैतत्। पूर्वशब्देन कर्मधारयं विधाय तत इनिप्रत्ययः। प्रत्ययार्थस्तु प्रमेयम्। तथा च प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्येत्यर्थः। यद्वेशामातृशब्दाभ्यां तद्वाक्यं गृह्यते। वेदशब्दश्चापौरुषेयवाक्यवचन एव। पूर्वशब्दः (क)कारणार्थः। प्रमाध्याहारेण तत्सम्बन्धः। ततश्चेशवाक्येशादिज्ञानवेदाक्षजानुमानानि ईश्वरप्रमातृवाक्यरूपप्रमाणवतः सर्वप्रमाणसिद्धस्येत्युक्तं भवति। **भ्रान्तिः** भ्रान्तिकल्पितत्वम्। येनेत्यतो लब्धमेकत्वमेवेत्यवधार्यते **मानाभासेनेति**। स्वभावतो दुर्बलेनानुमानेनेत्यर्थः। **अन्यथाभावे** अप्रामाण्ये। किमाक्षेपे।

एतदुक्तं भवति । विश्वं तावत् स्वभावतो बहुत्वेन च प्रबलैरीशवाक्यादिभिः सर्वैः प्रमाणैः सत्यतयाऽवगतम् । तेषां 'असत्यमप्रतिष्ठं त' इत्यादीनामन्यत्र दर्शितत्वात् । विवादपदं मिथ्या, दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतवत्, अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगी पटत्वात्पटान्तरवदित्यादिकं विश्वमिथ्यात्वानुमानं तु स्वभावैकत्वाभ्यां दुर्बलम् । तथा च प्रबलप्रमाणविरुद्धस्यानुमानस्याप्रामाण्योपपत्तेर्विश्वस्य सत्यत्वमेव युक्तमिति ।

परि०— इत्यादिविशेषेति । निरतिशयसातिशयत्वादिरादिपदार्थः । ननु वेदानुमानपदाभ्यां भावकरणव्युत्पत्त्या कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वा फलकरणयोर्ग्रहणप्राप्तावपि अक्षजपदेन फलमेव प्रतीयते न करणमित्यत आह **अक्षजत्वमिति** । सन्निकर्षस्यैव करणत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । ननु बहुव्रीहिपक्षे मातृपूर्वस्येति भाव्यमित्यतो नायं बहुव्रीहिरित्याह **पूर्वशब्देनेति** । ईशादयश्च ते पूर्वाश्च ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्वाः ते अस्य सन्तीति मत्वर्थे 'अत इनि ठनावि'तीन्प्रत्यय इत्यर्थः । विशेष्याकाङ्क्षायामाह **प्रत्ययार्थस्त्विति** । 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुर्ज्योतिष्मतीलोचने' इत्यादिबहुप्रयोगदर्शनान्न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति न शङ्क्यम् इति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । तत्त्वोद्योततत्त्वनिर्णयादाविति भावः । 'असत्यमि'ति गीतास्थवाक्ये मिथ्यात्ववादिनां निन्दनेन जगत्सत्यतावगतेः । 'अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं ने'ति वाक्ये ईशज्ञानेन विश्वसत्यत्वप्राप्तेः, 'विश्वं सत्यमि'त्यादिवेदेन, तत्रोक्तपटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षादिना च सत्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । व्यक्तिबहुत्वेऽप्येकजातीयतया अनुमानत्वेनैकत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ।

सु०— नाप्यागमः । स हि गौडपादादिपुरुषप्रणीतो वा वेदादिर्वा । आद्यं दूषयति **येनेति** ।

अनु०— **येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किन्न सा ।**

येन गौडपादादिना इदं प्रागुक्तमीशादिकं विश्वं, **भ्रान्तं** भ्रान्तिसिद्धं **कल्प्यते,** कल्पयित्वा च तथा वाक्यं प्रणीयते । **तस्यैव सा** कल्पना भ्रान्तिरयथार्था किन्न भवेत् । एतदुक्तं भवति । ईशवाक्यादिप्रमाणैस्तावदीशादिविश्वं सत्यतयाऽवगतम् । तद्विरुद्धा च गौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति । ततः किमित्यत आह **भ्रान्तत्व इति** ।

भ्रान्तत्वे तस्य विश्वारेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ।

विश्वारेर्विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतस्तस्य गौडपादादेः **भ्रान्तत्वे** सिद्धे तन्मूलस्य तद्वाक्यस्याप्रामाण्यात् तेन विश्वमिथ्यात्वासिद्धावीशवाक्यादिभिः प्रमाणैः **ईशादिविश्वमभ्रान्तं** सत्यमेव सिद्धमिति । नन्वीश्वरवाक्यविरोधाद्गौडपादादीनां भ्रान्तत्वं कुतः कल्पनीयम् ।

गौडपादादिवाक्यविरोधादीश्वरादीनां विश्वसत्यत्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिः कुतो न कल्पनीयेत्यत आह **भवेयुरिति।**

भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां नैवेशादेः कथञ्चन।

बाह्या(भ्य)न्तरकारणसामग्रीसत्त्वादिति शेषः । कथञ्चनेन्द्रियदोषादेर्बाह्यकारणस्य अधर्मादेः अज्ञानादेरान्तरकारणस्याप्यत्यन्तमसम्भवादित्यर्थः । ईशादयो विप्रलम्भका इति चेन्न। कल्पकाभावादिति।

परि०— गौडपादादीति। ते च तदीयपूर्वतनवृद्धाः।

सु०— अस्तु तर्हि नेह नानाऽस्तीत्यादिरद्वैतपरो वेदादिरागमः सर्वस्यापि मिथ्यात्वे प्रमाणमिति चेन्न। तस्य विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थत्वात्। अथ मतम्। प्रत्यक्षं खलु तात्कालिकं प्रमाणं न पुनरात्यन्तिकम्। वेदस्तु न तथा। स्वतः प्रमाणं च। अतो बलवता वेदेन बाधितत्वात् प्रत्यक्षप्राप्तमपि विश्वसत्यत्वं भ्रान्तिसिद्धमित्येवाङ्गीकर्तुमुचितमित्यत आह **सत्यत्वमिति।**

अनु०— सत्यत्वमक्षजप्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते।

सत्यत्वं विश्वस्येति शेषः। आगमबलमाश्रित्य। तन्नेति वाक्यशेषः। कुतो नेत्यत आह **प्रामाण्यमिति।**

प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः।

कुतः सिद्धम्। न कुतोऽपि। न केवलं प्रत्यक्षस्य किन्त्वागमस्यापि प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव सिद्धं न त्वन्येनेत्यर्थः। तत्कथमित्यत आह **साक्षीति।**

साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते।

आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीयार्थे तसिः । मानानां सर्वेषां **ईयते** प्रतीयते । **हिशब्दः** सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपपादकप्रमाणसूचनार्थः। तद्विवृणोति **साक्षिण इति।**

साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि।

प्रमाणानां प्रामाण्यं हि न सत्तामात्रेण निश्शङ्कव्यवहारहेतुः। अपि तु प्रमितमेव। न च वाह्यप्रत्यक्षादिकमेव प्रामाण्यप्रमितिसाधनम् । तत्प्रामाण्यप्रमितेरप्युक्तन्यायेनावश्यकत्वात् ।

न च तत्प्रामाण्यं स्वग्राह्यम् । अचैतन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभावात् । प्रत्यक्षाद्यन्तरान्वेषणे चानवस्था स्यात् । साक्षिवेद्यत्वे तु सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य न कश्चिद्दोषः । साक्षी हि चैतन्य-रूपतया स्वप्रकाशः । प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकग्राह्यमिति स्वप्रामाण्यं स्वयमेव गृह्णातीति नानवस्थाऽऽपद्यते । अतः साक्षिवेद्यमेव सर्वप्रमाणप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति ।

परि०— फलितार्थमाह न केवलमित्यादिना ॥ आद्यादिभ्य इति । पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरि'ति सूत्रवार्तिकमते आद्यादिभ्यः परेषां प्रथमाविभक्तिप्रभृतीनां तसेरुपसङ्ख्यानं सङ्ग्रहः कार्य इति । तथा च तृतीयार्थे तसिरिति भावः ॥ अचैतन्यज्ञानस्येति । चेतनानात्मकज्ञानस्येत्यर्थः ।

सु०— अस्त्वेवं साक्षिप्रत्यक्षवेद्यं प्रत्यक्षागमप्रामाण्यम् । तथाऽप्युक्तरीत्या प्रबले-नागमेन विरोधे दुर्बलस्य प्रत्यक्षस्य कुतो न बाध इति चेत् । इत्थम् । स्यादयं प्रत्यक्षा-गमयोर्बाध्यबाधकभावः, यदि व्युत्पादिते दौर्बल्यप्राबल्ये युक्ते स्याताम् । न चोभयप्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वे ते युज्येते इत्याशयवान् प्रत्यक्षस्य तात्कालिकं प्रामाण्यमागमस्यात्यन्तिकमिति विभागं तावदपाकरोति **तात्कालिकमिति** ।

अनु०— तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ।
ऐक्यागमस्य किन्न स्यात्

यदि साक्षिगृहीतमपि विश्वसत्यत्वग्राहिणोऽक्षजस्य प्रामाण्यं तात्कालिकमेव भवेत् तर्ह्यैक्यागमस्यापि प्रामाण्यं साक्षिगृहीतत्वाविशेषात् तात्कालिकं स्यादेवेति न विभागः सिद्ध्यति ।

परि०— व्युत्पादिते दौर्बल्यप्राबल्ये इति । तात्कालिकप्रमाणत्वतदभावाभ्यां प्राग्व्युत्पादिते इत्यर्थः ॥ ऐक्यागमस्यापीति । तज्जन्यज्ञानस्येत्यर्थः ।

सु०— नन्वैक्यागमप्रामाण्यमपि तात्कालिकमेव । किन्तु प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निव-र्तते । यथोक्तम् । 'वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् । एवं गुणव्यत्ययजो वेदः शाम्यति तद्यथे'तीत्यत आह **तस्यापीति** ।

अनु०— तस्याप्येतादृशं यदि ।

ऐक्यागमस्यापि प्रामाण्यं यदि तात्कालिकं स्वीक्रियेत तदा विश्वस्य सत्यतैव स्यात् ।

ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं य(त)दा विश्वस्य सत्यता ।

ननूक्तमत्र प्रत्यक्षमाभासीकृत्य पश्चादैक्यागमप्रामाण्यं निवर्तत इति भवति तात्कालिकम्, न च विश्व(स्य)सत्यत्वापत्तिरित्यतः 'तस्याप्येतादृशं यदी'त्येतत् 'ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदे'ति व्याख्यातम्। ऐक्यागमप्रामाण्यस्य बाध्यत्वं यदेत्यर्थः ॥ न केवलं प्रामाण्यमात्रस्य बाध्यत्वम्। किन्तु धर्मिणो वाक्यस्यापीति ज्ञापनायैवमुक्तम्।

एतदुक्तं भवति। स्यादिदं यदि प्रामाण्यस्य तात्कालिकत्वं नामानित्यत्वमिह विवक्षितं स्यात्। न चैवम्। क्षणमात्रवर्तिनोऽपि प्रामाण्यस्य विषयसत्यत्वाव्यभिचारित्वेनानित्यताया दौर्बल्यहेतुत्वासम्भवात्। किन्तु बाध्यत्वमेव। तच्चेदैक्यागमप्रामाण्यस्याभ्युपगतं तदा कथं विश्वस्य सत्यता न स्यादिति।

परि०— एवं गुणव्यत्ययज इति गुणव्यत्ययजः सत्त्वरजस्तमोगुणविषमभावेन जातो वेदः स्वकारणस्य शान्तिमापाद्य स्वयं शाम्यतीत्यर्थः।

सु०— ननु साक्षिणो विषयाव्यभिचारित्वात् तद्गृहीतमैक्यागमप्रामाण्यमबाध्यमेवेत्याशङ्क्याह ऐक्यवाक्यस्येति।

अनु०— ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते।
अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते।

साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति भावः। साक्षिगृहीतत्वाविशेषात् विश्वसत्यताग्राहकप्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यतायामैक्यागमप्रामाण्यमपि बाध्यं स्यात्। तदबाध्यत्वे वा प्रत्यक्षप्रामाण्यमप्यबाध्यमेवैष्टव्यमिति समुदायार्थः।

नन्वद्वैतब्रह्मावस्थानं मोक्षः। स च प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे व्याहन्येत। प्रपञ्चसत्यत्वेन सद्वैततापत्तेः। अतः साक्षिवेद्यत्वाविशेषेऽप्यनेन विशेषेण प्रत्यक्षप्रामाण्यं साक्षिणा तात्कालिकमेव गृह्यत इति कल्प्यत इत्यत आह **अद्वैतेति**।

अद्वैतहानिसामान्यात्

एवं तर्ह्यैक्यवाक्यप्रामाण्यमपि तथाविधमेव (मन्तव्यम्)। तदबाध्यत्वेऽप्यद्वैतहानिसामान्येनोक्तलक्षणमोक्षासिद्धेः। न हि वाक्यं वा तत्प्रामाण्यं वा तदर्थो भेदाभावो वा ब्रह्मेति।

प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः। आगमप्रामाण्याबाध्यतायां तु नैवमिति चेन्न। अस्य विशेषस्य व्यर्थत्वादित्याशयवानाह **नेति**।

न विशेषश्च कश्चन ।

परि०— तात्कालिकमेव गृह्यत इति । मिथ्याभूतमेवेत्यर्थः । तात्कालिकशब्दस्य मिथ्यात्वार्थकत्वेन व्याख्यानात् । नन्वद्वैतवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे कथमद्वैतहानिरिति चेत् । तद्वाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थानां सत्यत्व-प्रसक्तेरिति भावेनाह **न हि वाक्यं वेति** । 'येनाद्वैतहानिः न स्यादि'ति च वाक्यशेषः ।

सु०— यदप्यद्वैतागमस्य प्राबल्योपपादनाय स्वतःप्रामाण्यमुक्तं तत्राह यदीति ।

अनु०— यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ।

स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्मि, अधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिः । यद्यागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुच्यते तदा प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वत एवेति ब्रूमः । सम्यङ्-मिथ्याज्ञानसाधारणकारणमात्रजन्यत्वं वा सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणज्ञापकमात्रज्ञेयत्वं वा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । तदागमजन्यज्ञानवत् प्रत्यक्षजन्यस्याप्यविशिष्टमेव । तथा चागम-प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकुर्वतो यथा तद्विषयसत्यता सम्मता तथा स्वतःप्रमाणप्रत्यक्ष-विषयविश्वसत्ता(त्यता)ऽपि कथं न ते सम्मतेति ।

परि०— **प्रामाण्यं धर्मीति** । प्रामाण्यरूपधर्मि अधिकरणतया विवक्षितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोराधेया-धिकरणभावस्य प्रसिद्धत्वद्योतनाय धर्मधर्मिशब्दप्रयोगः । तथा चात्र 'सप्तम्यधिकरणे चे'ति सप्तम्युपपत्तिरिति भावः । अन्यथा 'षष्ठी शेष' इति सम्बन्धार्थकषष्ठ्या भाव्यमिति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । प्रत्यक्षागमयोः स्वतःप्रामाण्येऽप्यस्ति विशेषः । यत्प्रत्यक्षं तात्का-लिकमेव ज्ञानस्य प्रामाण्यं जनयति वाक्यं त्वात्यन्तिकम् । तथा ज्ञानग्राहकः साक्षी प्रत्यक्ष-ज्ञानस्य तात्कालिकमेव प्रामाण्यं गृह्णाति वाक्यजन्यज्ञानस्य त्वात्यन्तिकमिति । मैवम् । अस्यां व्यवस्थायां नियामकाभावस्योक्तत्वात् । दोषान्तरं चाह **प्रामाण्यस्य चेति** ।

अनु०— प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेत् ।

कालतो मर्यादा व्यवच्छेदः । तात्कालिकत्वमिति यावत् । कथं व्याहतिरित्यत आह **कालान्तरेऽपीति** ।

कालान्तरेऽप्यमानं चेदिदानीं मानता कुतः ।

अमानं बाधितमानत्वं(नं) चेत् प्रत्यक्षम् । तात्कालिकशब्देन हीदानीमस्ति कालान्तरे तु बाध्य(त्व)मिति परस्याभिमतम् । तत्र यदि च प्रत्यक्षं कालान्तरेऽपि बाधितप्रामाण्यं स्यात्

तर्हीदानीं तस्य मानताऽस्तीति कुतः स्यात् । कालत्रयसत्तानिषेधरूपत्वात् बाधस्य यदि च प्रत्यक्षप्रामाण्यमिदानीं सत् स्यात् कथं कालान्तरेऽपि तर्हि बाध्येतेति व्याहतमेव तात्कालिकत्ववचनम् । अप्रमाणमेव भवतु तर्हि प्रत्यक्षमिति चेत् । सत्यम् । भवति भवतोऽयं मनोरथः । तत्सिद्धिरेवेदानीमपि क(पो)फोणिगुडायते ।

परि०— तात्कालिकशब्दस्येदानीं प्रामाण्यमस्ति कालान्तरे तु नास्तीति अर्थं मन्वानश्चोदयति स्यादेतदित्यादिना ॥ अस्यां व्यवस्थायां नियामकाभावस्योक्तत्वादिति । 'तात्कालिकं प्रमाणत्वमि'त्यादिवाक्यव्याख्याने उक्तत्वादित्यर्थः ॥ कपोणिगुडायत इति । व्याख्यातमेतजिज्ञासानये 'बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यत्र ।

सु०— अद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणं मोक्षमभ्युपेत्य प्रत्यक्षप्रामाण्याबाध्यतावदागमप्रामाण्याबाध्यतायामपि तद्धानिः समानेत्युक्तम् । इदानीं तु स एवानुपपन्न इत्याशयवान् पृच्छति **मिथ्यात्वमानमिति ।**

अनु०— मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं किन्नेति भण्यताम् ।

विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादकमानमागमोऽनुमानं वा **मोक्षेऽपि मानमिति** मोक्षसमयेऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । **नेति** बाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । किंशब्दः पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । यद्वा काक्वैव मानमित्ययं प्रश्नो ज्ञातव्यः । इति पृष्टस्योत्तरं, भण्यताम् । आद्ये दोषमाह **मानत्व इति ।**

मानत्वेऽद्वैतहानिः स्यात्

अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्षे तेनैव सद्द्वितीयत्वादद्वैतहानिः स्यादित्युक्तलक्षणो मोक्षो न सिद्ध्येत् । द्वितीये दूषणमाह **अमानत्वेऽपीति ।**

अमानत्वेऽप्यमोक्षता ॥

अमोक्षता विवक्षितावस्थाया इति शेषः । विश्वमिथ्यात्वमानस्य तत्प्रामाण्यस्य च बाध्यत्वपक्षेऽपि मोक्षो न सिद्ध्यति । कथमित्यत आह **विश्वस्येति ।**

विश्वस्य पुनरापत्तिर्मिथ्यामानं यदा न मा ।

विश्वमिथ्यात्वमानं यदा न मा बाधितस्वरूपप्रामाण्यं स्यात् तदा विश्वस्य पुनरापत्तिः स्यात् । नास्तित्वप्रमाणबाधस्यास्तित्वाव्यभिचारात् । विश्वसद्भावे च कथमुक्तलक्षणो मोक्षः

स्यादिति। आदौ तावत्प्रत्यक्षेण विश्वं प्राप्तम्। तदागमादिनाऽऽपाततोऽपनीतम्। आगमादेश्च बाधे पुनस्तदापतितमिति प्रतीत्यपेक्षया पुनःशब्दः। विश्वं तद्बाधकं चोभयमपि बाधितमिति चेन्न। उत्तरत्र दूषणात्।

परि०— काक्वेति। स्वरविशेषस्य काकुरिति सञ्ज्ञा॥ **अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्ष इति**। अबाधितत्वं स्वरूपप्रामाण्ययोर्विशेषणम्। कुतः पुनरापत्तिरित्यत आह **नास्तित्वप्रमाणबाधस्येति**। नास्तित्वप्रमाणस्य बाधकप्रमाणस्य बाधः अस्तित्वाविनाभूत इत्यर्थः॥ **अपनीतमिति**। मिथ्यात्वमानेन बाधितमित्यर्थ इति भावः॥ **उभयमपि बाधितमिति**। कतकरजोन्यायेनेति भावः॥ **उत्तरत्रेति**। 'किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च। अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता। वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति' इत्येतद्व्याख्यावसरे बाधस्यापि बाधे जगदबाध्यं स्यादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥

सु०— किञ्च मुक्तिः सती वाऽसती वा। पक्षद्वयेऽपि नोक्तलक्षणा मुक्तिः सिद्ध्यति। कथमिति। आद्यं प्रत्याह अस्ति चेदिति।

अनु०— अस्ति चेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिः

आत्मस्वरूपमेव मुक्तिः। यथोक्तम्। 'आत्मैवाज्ञानहानिरि'ति। 'अविद्यास्तमयो मोक्ष' इति च। तत्कथं द्वैतापत्तिरित्यतो मुक्त्यवस्थेत्युक्तम्। अवस्थैवैषाऽऽत्मनो न त्वात्मैव। तथात्वे हि प्रागेव सिद्धत्वात्। प्रयत्नवैयर्थ्यम्। न चात्मा ज्ञानस्य साध्योऽनादित्वात्। अविद्याध्वंस-विशिष्टो न प्राक्सिद्धो ज्ञानसाध्यश्चेति चेत् तत्किं स एव मुक्तिः। अद्धेति चेत्। तर्हि विशिष्टस्य सत्त्वाभावेन सती मुक्तिरित्ययुक्तं स्यात्। किञ्च मुक्तिर्नाम धर्मः। स कथमात्मैव स्यादिति।

द्वितीयं प्रत्याचष्टे **अतोऽन्यथेति**।

अतोऽन्यथा॥

अमुक्तत्वं

सत्त्वपक्षात् पक्षान्तरे। यदि मुक्तिरसती स्यात् तदाऽऽत्मनोऽमुक्तत्वं स्यात्। विषाणा-सत्त्वे शशो ह्यविषाणी दृष्टः। तथा च कुत उक्तलक्षणत्वम्। अथ मतम्। न मुक्तिः सती नाप्य-सती किन्त्वनिर्वचनीयेति। तदाऽप्यमुक्ततैव (तदप्ययुक्तमेव)। संसारेऽप्यनिर्वचनीयेनैव हि द्वितीयेन सद्द्वितीयत्वम्। तदुत्तरमपि तच्चेत्स्यात्कथममुक्तत्वं न भवेत्। एतेन पञ्चमप्रकारता-ऽपि निरस्ता। अनिर्वचनीयताऽपरिहारात्। न हि चतुर्थप्रकारतावस्थितिरनिर्वचनीयत्वम्।

तथा सति निर्वचनीयतापत्तेः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिः कथमनिर्वचनीया स्यादिति चेत् । घटप्रध्वंसो यथा तथेति जानीथाः । तदेतत्सङ्ग्रहाय अतोऽन्यथेत्युक्तम् । अन्यथाऽसती चेदित्यवक्ष्यत् ।

परि०— कुत उक्तत्वलक्षणत्वमिति । मोक्षस्येति योज्यम् । अनिर्वचनीयतापरिहारादित्युक्तं व्यनक्ति न हीत्यादिना ॥ एतत्सङ्ग्रहायेति । पञ्चमप्रकारतापक्षदूषणसङ्ग्रहायेत्यर्थः ।

सु०— एवमेव मुक्तेरद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासाय कालेऽपि विकल्प्य दोषोऽभिधातव्य इत्याह **तथा काल इति** ।

अनु०— तथा काले

ननु च मोक्षदशायां कालोऽस्ति न वेति विकल्प्य 'अस्ति चेद् द्वैतापत्तिरि'ति दूषणं चास्तु । **'अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वमि'**ति कथमतिदेश इत्यत आह **कालाधीना हीति** ।

कालाधीना हि मुक्तता ।

कालाधीना नियमेन कालाधिकरणा । यद्वस्तु तत्कालसम्बन्ध्येवेति व्याप्तेरिति हिशब्दार्थः ।

न केवलमनुमानसिद्धो मुक्तेः कालाधिकरणतानियमः किन्तु 'तदा विद्वान्', 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इत्यागमसिद्धोऽपीत्याह **काल एवेति** ।

काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं

परि०— तदेति । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूये'त्यादौ 'तदा'शब्दात् 'यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते' इत्यादावथादिशब्दात् सिद्ध इत्यर्थः ॥ दृष्ट्वैवेति । श्रुतौ दृष्ट्यनन्तरका(लतामुक्तेः स्प)ले मुक्तिः स्पष्टैव ॥

सु०— किं ततो यद्येवमधिकरणेन कालेन व्याप्ता मुक्तिरित्यत आह **कालेति** ।

अनु०— कालनिवर्तने ।

मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यात्

कालासत्त्वे मुक्तेरप्यसत्त्वं स्यात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथा चातिदेशो युक्त इति । एतदुक्तं भवति । यदि मोक्षः कालसम्बन्धी न स्यात् तदा शशशृङ्ग-

दिवदसत्त्वापत्तिः इति । ननु च 'न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति मुक्तेरसत्त्वस्येष्टत्वान्नेयमनिष्टापत्तिरित्यत आह **संसारित्वमिति**।

संसारित्वमतो भवेत् ॥

चैतन्यस्य सतो वन्धाभावलक्षणे मोक्षेऽसति देवदत्तवन्मुक्ताभिमतस्यापि संसारित्वं भवेत् । वन्ध(स्य)मिथ्यात्वात् संसारो मुक्तिश्च न स्त एवेति चेन्नानङ्गीकृतत्वमेवानिष्टत्वं किन्त्वप्रामाणिकत्वादिकम् । न च वन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तं प्राक् । तदेवमागमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्वल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण प्रावल्यं च व्युत्पादितम् । साक्षिप्रत्यक्षस्यागमादिप्रामाण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यतायास्तदितरस्य साक्षिनिश्चितप्रमाण(प्रामाण्य)तायाश्च सूचितत्वात् । ततस्तद्विरुद्धस्यागमादेरेवाप्रामाण्यं युक्तमिति।

परि०— न च वन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तमिति । अत्रैव प्रकरणे पूर्वतनग्रन्थे, पृथगधिकरणे, शून्यसमयापाकृतिप्रस्तावे, प्रकृतिनये, (च) 'इत्युक्तेर्वन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यादिजिज्ञासासूत्रव्याख्यावसरे चेति भावः ॥ *सिद्धं प्रत्यक्षस्यानुमानादित उपजीव्यत्वेन प्रावल्यम् ॥*

न केवलमुपजीव्यत्वादिगुणेनान्यतः प्रवलं प्रत्यक्षम् । किन्तु स्वभावतोऽपीत्याशयवानाह **क्व चेति**।

अनु०— क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमवाधितम् ।

प्रत्यक्षतः प्राप्तमिति साक्षात्कारसिद्धम् । अनुमानागमशव्दौ लिङ्गवचनवचनौ । प्रामाण्यनिर्णयस्येदानीं क्रियमाणत्वात् । दृष्टमिति शेषः । यदि हि प्रत्यक्षप्राप्तं क्वचिदनुमानागमाभ्यां वाधितमुपलब्धवन्तः (स्मस)तदा प्रतीमोऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्य दौर्वल्यम् । न च तथा । ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षमागमादिवाधितं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । तत्रागमादेरुपजीव्यतया वाधकत्वमिति वक्ष्यामः । 'प्रावल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमि'त्यस्य वैदिकार्थविषयत्वादत्र च पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य प्रस्तुतत्वान्न विरोधः ।

परि०— 'क्व च प्रत्यक्षत' इति वाक्ये प्रत्यक्षानुमानागमशव्दाः न प्रमाणभूतप्रत्यक्षादिपराः किन्तु भ्रमसाधारणप्रत्यक्षादिपरा इत्याह **साक्षात्कारसिद्धमित्यादि**। कुत इत्यतो हेतुमाह **प्रामाण्येति**। वलावलविचारणेनेदानीं प्रमाणनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् । प्रागेव प्रमाणतया निर्देशो न युक्त इति भावः ॥ **वक्ष्याम इति**। 'अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यते'त्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वेवमपि तत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवाक्यविरोध इत्याशङ्कां विषयभेदेन निराह **प्रावल्यमिति** ॥ **त्रिष्विति**। प्रत्यक्षादिषु ॥ **वैदिकार्थेति**। वेदैकसमधिगम्यार्थेत्यर्थः ।

सु०— दृष्टं च दहनशैत्यानुमानस्य, मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जतीत्यादिवाक्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वम् । तत्रापि प्रत्यक्षमुपजीव्यत्वाद्बाधकं न तु स्वभावेनेति चेत् । न । धर्मिव्यापकव्याप्यव्याप्तिग्राहकत्वाभावाद्दहनौष्ण्यादिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य अनौष्ण्यमुष्णताऽभावः । स च प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानः प्रतियोगिभूतं चौष्ण्यं तेजस्येव प्रत्यक्षेण प्रत्येतव्यमिति तस्योपजीव्यत्वमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । अनुष्णतासाधने हीदमुपपा(दितम्)दनम् । केनचिद्धेतुना शैत्यसाधने त्वस्यानवकाशः । यदा च समस्तस्यापि तेजसोऽनौष्ण्यं साध्यते तदा भवत्विदं व्युत्पादनम् । अग्निमात्रपक्षीकारे तु नेदमुपयुज्यते । सौरादौ तेजस्युष्णतां स्पर्शनेनोपलभ्य चक्षुषोपलब्धेऽग्नावनौष्ण्यसाधनस्य तु स्वभावप्रबलेनैव प्रत्यक्षेण बाध इत्येषा दिक् ।

परि०— स्वभावत एव प्रबलं सत् तत्र बाधकं न तूपजीव्यत्वेनेति भावेनाह **दहनशैत्यानुमानस्येति** ॥ **धर्मीति** । धर्म्यादिचतुर्षु अन्यतमस्याप्यग्राहकत्वादित्यर्थः । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तं व्यनक्ति **अनुष्णतासाधन इति** । स्वभावप्राबल्येनैव तत्र बाध इत्येतत्प्रकारेणाह **यदा चेति** । एवं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्यविषयरेखोपरेखादिविषयकत्वेनानुमानानिवर्तित (तदीयमोहानि) दिङ्मोहादिनिवर्तकत्वादिनापि प्राबल्यं प्रत्यक्षस्य ध्येयमिति भावेनाह **एषा दिगिति** । प्रपञ्चितमेतन्न्यायामृते प्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्तावे ॥

सु०— देहस्यात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमपि देहो नात्मा भूतत्वात्कार्यत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेन 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेदि'त्यागमेन च बाधितं दृष्टम् । अन्यथा बाधकान्तराभावाद्देहात्मत्वस्य वास्तवतापातात् । तत्कथमेतदित्यत आह **देहात्मत्वमिति ।**

अनु०— **देहात्मत्वं यदि**

देहात्मत्वं प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमानागमबाधितं दृष्टमिति यदि ब्रूयात् तदा तन्नेति ब्रूम इत्यर्थः । न तदिति पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । कुतो नेत्यत आह **न तदिति ।**

न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् ।

देहात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमेव न भवति । अतः प्रत्यक्षप्राप्तस्यानुमानादिना बाध इत्यत्र नेदमुदाहरणम् । अयमभिसन्धिः । नास्त्येव देहात्मत्वप्रतीतिः, याऽनुमानादिना बाध्यते, येषां चास्ति नास्तिकादीनां तेषामपि नेन्द्रियजा, किन्त्वनुमानागमाभासजन्यैवेति ।

मा भूत्पण्डितरूपाणां देहात्मत्वप्रतीतिः, पामराणां त्वस्त्येव; सैवास्माकमुदाहरणं भविष्यतीत्यतः क्वचिदित्युक्तम् ।

परि०— तं स्वाच्छरीरादिति । तमात्मानं जीवं = स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् = विवेकेन जानीयादित्यर्थः । एतच्च पररीत्या । अन्यथा 'स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद्विष्णुमव्ययमि'ति काठकभाष्यविरोधः ॥ **अनुमानेति** । देह एवात्मा तद्व्यतिरेकेणानुपलम्भादित्याद्यनुमानाभासेन तदीयपूर्वपूर्वाचार्यवाक्यरूपागमाभासेन च जन्यैवेत्यर्थः ॥ **पण्डितरूपाणामिति** । प्रशंसायां रूपम् । प्रशस्तपण्डितानामित्यर्थः ।

सु०— तदुपपादयति ममेति ।

अनु०— मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ।

सर्वस्यापि जन्तोर्मम देह इत्येव हि प्रमा प्रतीतिर्न तु कस्यापि देहोऽहमिति । यद्वा यस्मात् सर्वेषां मम देह इत्येव प्रमा सम्यक्प्रतीतिः स(र्व)दानुवर्तते तस्माद्देहोऽहमिति प्रतीतिर्नावकाश-मासादयतीति । देहात्मत्वप्रतीत्यभावेऽपि देहधर्माणां काष्ण्र्यादीनामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्ताव-दस्त्येव कृष्णोऽहमित्यादिव्यवहारसन्दर्शनात् । सा च लिङ्गाद्यनपेक्षैव जायमाना प्रत्यक्ष-जन्यैव । बाध्यते चानुमानादिनेति सैवोदाहरणं भविष्यतीत्यत आह **उपचारश्चेति** ।

उपचारश्च कृष्णोऽहमिति

कृष्णोऽहमिति च प्रतीतिर्नास्तीत्यनुवर्तते । कथं तर्हि व्यवहारः । कृष्णोऽहमिति व्यवहारस्तूपचार एवेति योजना । अथ यो व्यवहारवलेन तथाविधां प्रतीतिमप्यनुमिनोति । तस्यानैकान्तिकत्वं स्यादित्याशयवानुक्तार्थे दृष्टान्तमाह **कर्दमेति** ।

कर्दमलेपने ।

वस्त्रस्य यद्वदेवं स्यात्

यथा वस्त्रस्य कर्दमलेपने सति कृष्णं वस्त्रमित्युपचारव्यवहारो भवत्येवं प्रकृतेऽपि स्यात् । अयमभिसन्धिः । यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपनं च सम्यगवगच्छति न तस्य वस्त्रे काष्ण्र्यप्रतीतिरस्ति । व्यवहरति च कृष्णं वस्त्रमिति । अतः कृष्णोऽहमिति व्यवहारात् तथा-विधज्ञानानुमानं तत्र व्यभिचरति । उपचारव्यवहारोऽसाविति चेत् । प्रकृतेऽपि तथा किन्न स्यादिति ।

परि०— 'न देहोऽहमि'त्यत्रापि प्रमापदान्वयात् तत्र प्रमा नेत्युक्ते देहोऽहमिति भ्रान्तिरस्तीति प्राप्नोतीत्यतः प्रमापदानुवादेन तस्यार्थमाह **प्रमा प्रतीतिरिति** । प्रतीतिपदाध्याहारेण योजनान्तरमाह **यद्वेति** ।

सु०— ननु कृष्णं वस्त्रमिति नोपचारः । स्वतः शुक्लेऽपि वस्त्रे कर्दमोपाधिककार्ष्ण्य-सद्भावेन प्रतीतिसम्भवादिति चेन्न । किमिदमौपाधिकं नाम । साधनाभिमते व्याप्तिरिव कर्दम-सन्निधानादारोप्यमाणमिति चेन्न । आरोपासम्भवस्योक्तत्वात् । जपाकुसुमसन्निधानात् स्फटिके लौहित्यमिव प्रतिफलतीति चेन्न । वस्त्रस्यास्वच्छत्वात् । घृतादिना कुंकुमगन्धादि(वत्कर्द)रिव कर्दमेनाभिव्यक्तमिति चेन्न । प्राग्वस्त्रे कार्ष्ण्यसद्भावे मानाभावात् ।

अथाग्निसंयोगात् पार्थिवद्रव्ये रूपादिकमिव कर्दमोपाधिना कृतमिति मतम् । तत्र पृच्छामः । किं कर्दमः शौक्ल्यं निवर्त्य कार्ष्ण्यं वस्त्रे करोति, उतानिवर्त्यैव । नाद्यः । कर्दमापगमे शौक्ल्यानुपलब्धिप्रसङ्गात् । न च पुनः शौक्ल्यमुत्पन्नम् । कारणाभावात् । न द्वितीयः । युगप-द्रूपद्वयाधिष्ठानविरोधात् । औपाधिकस्यापि सत्यत्वेन स्वाभाविकाविशेषात् ।

परि०— आरोपासम्भवस्योक्तत्वादिति । 'यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यमि'त्यादिपूर्वग्रन्थेनेति भावः ॥ कुङ्कुमगन्धादिवदिति । कुङ्कुमगन्धो यथा व्यज्यते तथेत्यर्थः । आदिपदेन व्यजनपवनादिना अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यादि गृह्यते । स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यां अविरोधोऽस्त्वित्यतः 'अत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्वात् को विशेषः स्यादि'ति वैशेषिकनयोक्तमाह **औपाधिकस्यापीति** ॥

सु०— भवतु वा वस्त्रे कथञ्चित्कार्ष्ण्यमौपाधिकं किं तदुपन्यासेनाभ्यर्थ्यते । न चोक्त-व्यभिचारपरिहारः । एकोदाहरणनिराकरणेऽपि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादेरनेकस्य व्यभिचारोदा-हरणस्य सम्भवात् । अथ वस्त्रे कर्दमेनेवात्मनि देहोपाधिना कृतं कार्ष्ण्यमस्तीति प्रतीति-सम्भावना विवक्षिता तत्राह **यदीति** ।

अनु०— **यद्युपाधिकृतं तदा ॥**

यदि वस्त्र इवात्मनि देहोपाधिकृतं कार्ष्ण्यमस्तीति तत्प्रतीतिः सम्भाव्यते तदा प्रत्यक्ष-प्रतीतस्यानुमानादिना बाध इत्यत्र नेदमुदाहरणमिति शेषः । कथमित्यत आह **स्वत इति** ।

स्वतः शुक्लत्ववत्कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते ॥

अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चैकदेशोत्कीर्तनेनान्यदप्युपलक्ष्यते । तथा चायमर्थः । वस्त्रे खलु कार्ष्ण्यं कर्दमोपाधिकृतं (औपाधिकं) प्रतीयमानमेवं प्रत्येतव्यम् । स्वतः शुक्लमेवेदं वस्त्रं न कृष्णम् । कार्ष्ण्यं तूपाधिकृतमिति । तथाऽत्रापि स्वतो नीरूप एवाहम् । कार्ष्ण्यं तु न मम स्वभावः । किन्तु देहोपाधिकृतमिति प्रतीयत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा चास्याः प्रतीतेर्यथार्थ-त्वान्नानुमानादिना(तो) बाध इति ।

परि०— न चोक्तव्यभिचारेति । 'कृष्णोऽहमि'ति व्यवहारस्तादृशप्रतीतिपूर्वकः व्यवहारत्वादित्यस्य कृष्णं वस्त्रमिति व्यवहारे यो व्यभिचारो मतः तत्परिहारोऽभ्यर्थ्यत इति न वाच्यमित्यर्थः । तत्र रूपसत्त्वे प्रतीतेरवर्जनेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादिति भावः ॥

सु०— यदुक्तं देहात्मताप्रतीतिर्नास्ति देहोऽहमिति प्रतीत्यननुभवादिति । तदसत् । अहमिति प्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् । इदमनिदंरूपवस्तुगर्भो ह्यहङ्कारः ।

यच्चोक्तं मम देह इति भेदप्रती(तेर)त्यनुवृत्तेर्देहात्मत्वप्रतिभासोऽनुपपन्न इति । तदयुक्तम् । भेदप्रतीत्यसम्प्रतिपत्तेः । मम देह इति व्यवहारस्य मम स्वरूपमितिवदौपचारिकत्वोपपत्तेः । न खलु केवले देहे आत्मत्वप्रतीतिः । किं तर्हि देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्घाते । तत्र सङ्घातापेक्षया देहमात्रे सम्बन्धप्रतीतिरपि न बाधिका । प्रासादस्य स्तम्भो, वृक्षस्य शाखेति यथा । न च, देहेन्द्रियादेरात्मनश्च भेदावभासे स्फुटं प्रमाणमस्ति । येन देहाद्यात्मप्रतीतिर्विरुध्येत ।

यदप्युक्तं कृष्णोऽहमित्यादिरूपदेहादिधर्माणामात्मनिष्ठताप्रतीतिर्नास्ति प्रमाणाभावादिति । तन्न । कृष्णोऽहमिति व्यवहारदर्शनात् । ज्ञानमूलता खलु व्यवहारस्योत्सर्गतः सिद्धा । तदनुपपत्तौ तूपचारत्वकल्पना । न च, नाहं कृष्ण इत्यादिरूपा प्रतीतिरस्ति । यद्बलादुपचारत्वं कल्पयामः । अतो भेदादिप्रतीत्यभावादस्त्येवोभयी प्रतीतिः । यथाऽऽह । 'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्ये'ति ।

परि०— इदमनिदमिति । चिदचिद्रूपवस्तुविषयक इत्यर्थः । अचिद्भागश्च देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्घात इति भावः ॥ अस्तु वा मम देह इति भेदप्रतीतिः । तथाऽपि कृष्णोऽहमित्यभेदभ्रमो युज्यत इ(त्यत आह)त्याह **न खलु केवले देहे आत्मत्वप्रतीतिरिति** । अहमित्युल्लेखनं आत्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **सम्बन्धप्रतीतिरपीति** । मम देह इति जायमानेति भावः । ममेत्यस्य चिदचित्सङ्घातविषयत्वात् । तत्तदनुगुणदृष्टान्तमाह **प्रासादस्येति** ॥ **भेदादिप्रतीत्यभावादिति । आदिपदेन** संसर्गाभावादिप्रतीत्यभावादिति गृह्यते ॥ **उभयी प्रतीतिरिति** । अहमिति देहात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपा कृष्णोऽहमित्यादितद्धर्मसंसर्गप्रतीतिरूपा चेत्युभयी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **यथाहेति** । अध्यासभाष्यकार इति योज्यम् ।

सु०— प्रत्यक्षजा चेयं प्रतीतिरिति कथं प्रत्यक्षसिद्धस्य नानुमानादिना बाध इत्यत आह कथं चेति ।

अनु०— कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ।

भेदशब्देनासंसर्गोऽपि गृह्यते। देहादिशब्देन सङ्घातस्तद्धर्माश्च। यदा देहादेरिति पञ्चमी तदा आत्मन इति षष्ठी। यदा चात्मन इति पञ्चमी तदा देहादेरिति षष्ठी। अन्योन्यारोपस्य परेणोक्तत्वात्। देहादिसङ्घातस्यात्मनश्चान्योन्यं भेदः तद्धर्माणां च परस्परमसंसर्गः प्रतीयत एवेत्यर्थः। तत्कथमित्यत आह **जातमात्रा इति**।

अनु०— जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः ॥
भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते।

जाता एव न तु व्यापारान्तरं कृतवन्तः। भुज्यत इति भोगः सुखम्। आदिपदेन दुःखम्। सिंहव्याघ्रादीनि भयकारणानि, मात्रादीन्यभयकारणानि, स्तनपानादीनि सुखकारणानि, शंक्कादिना नयनान्तःकण्डूयनादीनि दुःखकारणानीति विजानते। अत एव सिंहादिध्वनिमात्रेण पलायन्ते, मात्रादीनि चोपसर्पन्ति, स्तनपानाद्यर्थं प्रवर्तन्ते, वर्जयन्ति शंकुकण्डूयनादीनि।

परि०— तद्धर्माश्चेति। 'गृह्यन्त' इत्यनुषञ्जनीयम्। पदद्वयस्यापि पाक्षिकविभक्तिद्रयान्तत्वेन योजनायां हेतुमाह अन्योन्येति।

सु०— ततः किमित्यत आह **अस्मृताविति**।

अनु०— अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत्।

तद्विज्ञानं भयादिकारणमेतदिति विज्ञातम्। पूर्वदेहास्मरणे तद्विज्ञानं (कुतो) कथं न भवेदित्यत आह **अन्वयेति**।

अन्वयव्यतिरेकादेरनुसन्धानविस्मृतौ।

आदिपदेन दृष्टान्तधर्मिणोर्ग्रहणम्। यद्वा आदिग्रहणेनोपदेशो गृह्यते। अन्वयव्यतिरेकादेर्विस्मृताविति सम्बन्धः। न केवलमेतावत्। किन्तु तथा चायमित्यनुसन्धानस्य च विस्मृतौ सत्यां विज्ञानं तत्कथं भवेदिति सम्बन्धः।

एतदुक्तं भवति। अस्ति तावन्मृगादीनां स्तनपानादौ प्रवृत्तिः शङ्कुकण्डूयनादितो निवृत्तिश्च। ततोऽनुमीयते विद्येते तत्र तेषां रागद्वेषाविति। रागद्वेषयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वेन अस्मदादौ निर्णीतत्वात्। रागद्वेषाभ्यां चेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानम्। तस्यैव रागादिकारणतया निश्चितत्वात्। न च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षसाध्यम्। कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वात्। किन्त्वनु-

मानोपदेशसाध्यमेव। न च मृगादीनामुपदेशः सम्भवति। अनधिकारात्। तस्मात्प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यम्। न चास्मृतोऽसौ तत्कारणमिति तत्स्मृतिसद्भावोऽङ्गीकार्यः। यद्वाऽनुमानम्। न च तत्, यद्यत् स्तनपानं तदिष्टसाधनं, यदिष्टसाधनं न भवति तत् स्तनपानं न भवति, यथाऽमुकम्, स्तनपानं चेदमित्यन्वयादिस्मरणेन विना भवति। न चाननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते। न च अस्मिन्नजन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति। जातमात्राणामुदाहृतत्वात्। अतो जन्मान्तरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यम्।

प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमप्यङ्गीकर्तव्यम्। समानयोगक्षेमत्वात्। न चेद्देहान्तरस्मरणं मृगादीनां तदा तदविशिष्टान्वयादिस्मरणमपि न स्यात्। तदभावे चानुमानाद्यभावेनेष्टानिष्टकारणताज्ञानं नोत्पद्येत। तदनुत्पादे च रागाद्यनुत्पादात् प्रवृत्त्याद्यनुत्प(द्यत)द्यते। कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात्। अदृष्टवशात् प्रवृत्त्यादीति चेन्न। दृष्टातिक्रमदोषात्।

एतावांस्त्वदृष्टस्योपयोगो यज्जन्मान्तरानुभूतं सर्वमस्मरन्नेतावत्स्मरति। यादृच्छिकं प्रवृत्त्यादि भवत्विति चेन्न। अनन्तानां तदनुपपत्तेः। अत एव मृगा इत्यादिबहुवचनम्। अस्तु जातिस्वभावोऽयम्। न। भिन्नजातीयानामप्युपलम्भात्। अत एव मृगा गाव इत्याद्युक्तम्। दृष्टातिक्रमदोषश्चापरिहार्यः।

तस्मादस्ति मृगादीनां पूर्वदेहस्मरणम्। तथैव मानुषादीनामपीति सिद्धमिति।

परि०— दृष्टान्तधर्मिण इति। अन्वयव्यतिरेकिग्रहस्थलस्येत्यर्थः। **उपदेश इति**। इदं भयकारणमित्याद्युपदेश इत्यर्थः। योग्यताबलात् समस्तेनापि विस्मृतिपदेनान्वय इत्याह **विस्मृताविति सम्बन्ध इति**। यद्वा 'गात्र महतः संयोगस्ये'ति व्याकरणसूत्रे सान्तपदमिवानुसन्धानपदमविभक्तिकं लुप्तषष्ठीकं विभिन्नं पदमित्युपेत्योक्तं **विस्मृताविति सम्बन्ध** इति **अनुसन्धानस्य चेति** च। **अनुमानोपदेशसाध्यमिति**। अनुमानोपदेशान्यतरसाध्यमित्यर्थः॥ **यद्वाऽनुमानमिति**। अस्य न मृगादीनां सम्भवतीत्यनेनान्वयः॥ पूर्वपूर्वहेतुत्वाभावादिति भावेन तद्भेतून् व्यतिरेकमुखेनोपपादयति **न च तदित्यादिना**॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति**। तद्देहावच्छेदेनैवोपदेशस्यान्वयव्यतिरेकयोश्च गृहीतत्वादिति भावः॥ **दृष्टातिक्रमदोषादिति**। इष्टोपायताज्ञानस्यैव प्रवृत्त्यादिहेतुतया सर्वसाक्षिसिद्धत्वेन तत्परित्यागदोषापातादित्यर्थः॥

सु०— तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह यदेति।

अनु०— यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुतः॥

यदैवमेतद्देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः किन्तु तत्प्रागन्योऽप्यभूदिति देहान्तर-स्मरणं प्रमितम्(णमापतितम्) । तदैतद्देहेन स्वस्यैक्या(ध्य)वसायः कुतः स्यात् । किं तु अनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसितिरेव युक्ता । तथा च काष्र्ण्यादीनामसंसर्गज्ञानमपि सुस्थमेव । परेण देहाद्यारोपनिबन्धनत्वा-भ्युपगमात् तदारोपस्य । अहंप्रत्ययस्तु नारोप इति प्रागेवोक्तम् । अतो मम देह इति प्रत्ययो नान्यथयितव्यः कृष्णोऽहमित्यादिश्चोपचारोऽङ्गीकरणीय इति ।

परि०— देहाद्यारोपेति । देहेन्द्रियाद्यैक्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमाद्धर्मसंसर्गारोपस्येत्यर्थः । यदुक्तं 'अह-मिति प्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् इदमनिदंरूपवस्तुगर्भो ह्यहङ्कार' इत्यादि तत्राह अहंप्रत्ययस्त्विति ॥ प्रागेवेति । अध्यासभाष्यनिरासपरयोः 'इत्युक्तेर्वन्धमिथ्यात्वमि'त्यनुव्याख्यानसुधयोः 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरि'त्येतद्व्याख्या-वसरे च जिज्ञासाधिकरण एवोक्तमित्यर्थः ॥

सु०— स्यादेतत् । न मुख्यार्थानुपपत्तिमात्रादुपचारो लभ्यते । किन्तु सादृश्ये सम्बन्धे वा प्रयोजने च सति । न चात्र सादृश्यादिकमस्ति । तत्कथमयमुपचारः । किञ्च मृगादीनां पामराणां मनुष्याणां च यदि देहात्मभेदज्ञानं स्यात् तर्हि 'नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्य' इत्यादयः पुराणादिव्यवहाराः कथं सङ्गच्छन्ते । कथं च देहात्मविवेकार्थानामुपदेशानामानर्थक्यं न स्यात् । देहानुकूलप्रतिकूलार्थयो रागद्वेषौ च देहात्मभेदज्ञाने सति न स्याताम् । ततश्च संसारानुपपत्तिरित्यत आह व्याप्तत्वादिति ।

अनु०— व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात् ।
भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवह्निवत्स्वाविविक्तवत् ।
भवन्ति व्यवहाराश्च

भेदज्ञानेऽपि चेति चशब्दो व्यवहारेष्वपाटवाच्चेति सम्बध्यते । अङ्गारवह्निवदिति । अङ्गारव्याप्तवह्नाविवेत्यर्थः । स्वाविविक्तवत् स्वाभिन्ने स्वसंसृष्टे च यथा तथेत्यर्थः । व्यव-हाराश्चेति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आत्मनो (देहे) व्याप्तत्वात् स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्ति इत्यनेनैकदेशत्वलक्षणं सादृश्यं सम्बन्धोऽप्यभिहितः । भेदज्ञानेऽप्यभिन्नवद्व्यवहारे किं प्रयोजनमित्यस्योत्तरं भेदज्ञानेऽपि लोकानां व्यवहारेष्वपाटवात् स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्तीति । न प्रयोजनमुद्दिश्य लोकास्तथा व्यवहरन्ति । किन्तु विविक्तव्यवहारेषु पाटवा-भावादेवेति । अपाटवे हेतुर्व्याप्तत्वादात्मनो देह इति । रूढत्वाच्चैतेषां व्यवहाराणां न प्रयो-

जनापेक्षेत्याशयेन उक्तम् **अङ्गारवह्निवदिति** । भेदज्ञानेऽप्यात्मनो देहव्याप्तत्वादङ्गारवह्निवल्लोकानां व्यवहारेषु अपाटवादत्यन्तविविक्तवेदनेष्वसामर्थ्यात् पुराणादिव्यवहाराश्च स्वाविविक्तवद्भवन्ति । विशदविवेकाभावविवक्षयैव ते व्यवहारा इत्याशयः । अत एव विवेकार्थानामुपदेशानां च सार्थक्यमुपपद्यते । विशदो हि विवेकः पुरुषार्थाय कल्पते न त्वौत्पत्तिकः । आत्मनो देहे व्याप्तत्वादत्यन्तं प्रेमास्पदत्वात् रागादयो युज्यन्त एवेति ।

परि०— उपचारो लभ्यत इति । 'कृष्णोऽहमि'ति व्यवहार इति योज्यम् । उपचारशब्दस्य गौणार्थत्वं (लाक्षणिकार्थत्वं चो) लक्षणार्थकत्वं चोपेत्याह **सादृश्ये सम्बन्धे वेति** । 'प्रयोगयुक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाऽप्यमुख्यतः । वृत्तिहेतुररिति ज्ञेय' इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानोक्तेरिति भावः ॥ **अङ्गारव्याप्तवह्नाविवेति** । अङ्गारपदेन दग्धदारुग्रहः ॥ **विवेकार्थानामिति** । देहात्मनोर्विविकार्थानां 'देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यती'त्याद्युपदेशानामित्यर्थः । तदुक्तं गीताभाष्ये— 'देहिनो भाव एतद्भवति तदेवासिद्धमिति चेन्न । देहिनोऽस्मिन् यथा कौमारादिशरीरभेदे देही तदीक्षितासिद्धः एवं देहान्तरप्राप्तावपि । ईक्षितृत्वादि'त्यादि ॥ **औत्पत्तिक इति** । 'स्वभावसिद्धो जातमात्र' इत्यादिना प्रदर्शित इत्यर्थः ।

सु०— ननु ज्ञानमेव व्यवहारकारणं तच्चेदस्ति कथं तर्हि व्यवहारेष्वपाटवमित्यत आह न हीति ।

अनु०— **न हि प्रत्यक्षगानपि ।**
अर्थान्यथाऽनुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ।
लोकाः

यथानुभवतः अनुभवानुसारेण प्रतिपादयितुं व्यवहर्तुम् । यमलयोरत्यन्तविवेकं पश्यन्तोऽपि मात्रादयः कथमेतौ विविक्ताववगन्तव्याविति पृष्टा एवमिति स्वप्रत्यक्षानुभवानुसारेण न परान् प्रतिपादयितुं क्षमन्त इत्याद्यनुभवसिद्धम् । का नामात्र कथन्ता । अथ तत्रात्यन्तसादृश्यं प्रतिबन्धकं तर्ह्यत्राप्यङ्गारवह्निवदात्मनो देहे व्याप्तत्वं प्रतिबन्धकमुक्तमेव । शुक्तिरजतादिप्रत्यक्षाणामनुमानादिना बाधो नास्तीत्यन्यत्रोपपादितमित्याशयवान् 'क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तम्' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति ततो हीति ।

ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ।
शक्यं वारयितुं क्वापि

क्वचित्प्रतीतेरेवाभावात् क्वचित्प्रतीतिसद्भावेऽपि प्रत्यक्षजत्वाभावात् क्वचित्प्रत्यक्ष-प्रतीतिभावेऽपि यथार्थत्वात् क्वचिदयथार्थत्वेऽपि प्रबलप्रत्यक्षेणैव बाधादित्यर्थः । अत एव क्वापीत्युक्तम् । **अन्येनेति** । अनुपजीव्येनागमादिनेत्यर्थः । तदेवं स्वभावतः प्रबलेन प्रत्यक्षेण विरुद्धावनुमानागमावाभासावेवेति ।

परि०— अन्यत्रेति । 'न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणमि'त्यादिना तत्त्वोद्योते । 'न च प्रत्यक्षदृष्टस्य बलवत्प्रत्यक्षमागमं विना अनुमानादिनैव बाधो दृष्ट' इत्यादिना तत्त्वनिर्णये चेत्यर्थः । 'तत' इत्यस्यार्थचतुष्टयमाह **क्वचित्प्रतीतेरेवेति** । देहात्मैक्यकृष्णवस्त्रादिविषय इत्यर्थः । **क्वचित्प्रतीति(सद्भावे)भावेऽपीति** । प्रागुक्तदिशा चार्वाकस्य देहात्मविषये । **यथार्थत्वादिति** । 'स्वतः शुक्लत्ववत् कार्ष्ण्यमि'त्युक्तदिशा जिज्ञासानयोक्तदिशा कृष्णोऽहमिति प्रतीतेर्यथार्थत्वादित्यर्थः ॥ **अयथार्थत्वेऽपीति** । इदं रजतमित्यादिप्रतीतेरिति भावः । 'क्वचित्प्रत्यक्षतः प्राप्तमि'त्यादिनोपपादितं प्रत्यक्षप्राबल्यस्योपयोगं दर्शयति **तदेवमिति** । 'ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमे'त्याद्यवतारिकायां शङ्कितावद्वैतानुमानागमावित्यर्थः ॥ *प्रत्यक्षस्य स्वतःप्राबल्योक्तिः ॥*

सु०— भवत्वागमादितः प्रत्यक्षं प्रबलं मा वा भूत् । तद्विरोधस्त्वागमादेर्नास्ति । भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । आगमादिकं खल्वागामिनं विश्वस्य बाधं प्रतिपादयति न तु अधुनातनम् । स एव च मिथ्यादिपदेन वेदनीयः । तस्य च प्रत्यक्षविरोधस्तदा स्यात् । यद्यागामिनमपि विश्वस्य बाधं प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपेत् । न चैवम् । तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन आगामिबाधाभावग्रहणे सामर्थ्याभावात् । यथोक्तम् । 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना' इति । इदानीन्तनबाधाभावग्रहणेऽपि न विरोधः । न च भिन्नविषययोर्विरोधोऽस्ति । तथा सतीदानीन्तनघटाभावग्राहिणा प्रत्यक्षेण भविष्यति घट इत्यागमादेर्विरोधः स्यादिति ।

उच्यते । अस्ति तावत् प्रत्यक्षं वर्तमानकालीनं बाधाभावमावेदयतीति परस्यापि सम्प्रतिपत्तिः । आगमश्च नेह नानाऽस्तीत्यादिरूपो वर्तमानमेव विश्वस्य बाधं प्रतिपादयतीति कथं न प्रत्यक्षविरुद्धः । अस्तु वाऽऽगामिबाधबोधकत्वमागमादेस्तथाऽपि बाधो नाम त्रैकालिकसत्तानिषेधः । स च वर्तमानकालीनसत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरुद्ध्यत एवेति तत्प्रतिपादकस्यागमादेः कथं न प्रत्यक्षविरोधः ।

एतेनास्मत्प्रत्यक्षमस्मन्निष्ठमेव बाधं प्रतिक्षेप्तुं क्षमते न पुरुषान्तरगतमिति निरस्तम् । घटादिसत्तानिषेधरूपस्य बाधस्य तत्सत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरोधावश्यम्भावात् ।

परि०— सम्बद्धमिति । सन्निकृष्टमित्यर्थः ॥ **वर्तमानमेवेति** । नास्तीति वर्तमानार्थकलट्प्रयोग-श्रवणादिति भावः ॥ **त्रैकालिकसत्तानिषेध इति** । त्रिकालवर्ती यः सत्तानिषेधः स इत्यर्थः ॥ **विरुध्यत एवेति** ।

त्रिकालस्थस्य सत्तानिषेधस्य विरहो हि कालत्रये सत्त्वं घटादिनिष्ठं एककाले सत्त्वं च भवति। तथा च एककाल-सत्त्वग्राहिणा (प्रत्यक्षेण) कालत्रयवर्तिनः सत्त्वनिषेधस्य बोधक आगमादिः विरुद्धवत एव नात्र सन्देह इत्यर्थः। अत एवाह **घटादिसत्तानिषेधस्य बाधस्येति**।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽप्यागमादेस्तद्विरोधो दुष्परिहर एव। तथाऽपि प्रसक्तौ वस्तुस्थितिर्वक्तव्येत्याशयवान् प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमर्मपाकर्तुम् उत्तरं प्रकरणमारभमाणः साक्षिप्रत्यक्षस्य तावत् तन्नियममपाकरोति **तच्चेदिति**।

अनु०— **तच्चेन्नोत्तरगोचरम्।**

कथमेवोत्तरः कालस्तद्वो मोक्षश्च गम्यते ॥

गम्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। तदिति प्रत्यक्षविशेषसाक्षिणमेवाधिकुरुते भगवान् भाष्यकारः। **चेच्छब्दश्रवणात् तर्हीत्यध्याहार्यम्। नोत्तरगोचरमिति**। वर्तमानमात्रगोचर-मित्यर्थः। प्रमाणान्तराणां प्रागेव दूषितत्वादित्येवार्थः। उत्तर इत्यतीतस्याप्युपलक्षणम्। येषां चाखण्ड एव कालस्तैरप्युपाधिभेदोऽङ्गीकर्तव्य एव। अन्यथा सर्वाख्यातप्रत्ययानामैकार्थ्य-प्रसङ्गात्। अतः स्वाभाविको वौपाधिको वाऽस्त्युत्तरः कालः। माऽवगाम्युत्तरः काल इदानीम्। किन्नश्छिन्नमित्यत आह **तद्व इति**। कथमेवेत्यनुवर्तते। उत्तरकालानवगताविति चार्थः। **गम्यते** अवगम्यते। अत्रातीतस्य कण्ठतोऽसङ्कीर्तनं कैश्चिदतीतमोक्षस्यानङ्गीकृतत्वात्। उत्तरकाला-नवगतौ तत्सम्बन्धितया मोक्षोऽपि नावगम्यत एव। विशेषणानवगमे विशिष्टानवगमस्य प्रसिद्धत्वात्। भविष्यति मोक्ष इत्यवगमाभावे च तदर्थः प्रयत्नो न स्यात्। मोक्षे सर्वस्य बाधो भविष्यतीत्येतदपि न स्यादिति।

परि०— 'उत्तरः काल' इत्यस्य क्रियापेक्षायामाह **गम्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति**। भूतकाला-गोचरत्वलाभायाह **वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थ इति**॥ 'अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ। पक्षीकर्तुमशक्य-त्वान्नानुमा तत्र वर्तते' इत्यादिना आनुमानिकपादे दूषितत्वादित्यर्थः। स्यादेतत्। यद्युत्तरः कालो भवेत् न च सोऽस्ति तस्याखण्डत्वात् इत्यत आह **येषां चेति**। मत इति शेषः॥ **सर्वाख्यातेति**। भूतवर्तमानभविष्यदर्थकलकारा-देशरूपतिङ्प्रत्ययानामित्यर्थः।

सु०— शुकवामदेवादयो ज्ञानेन मुक्ता अभूवन्नहमपि मुक्तो भविष्यामीत्याद्यवगतिः आगमादेव भविष्य(तीति)ति किमत्र साक्षिणोऽतीतानागतार्थगोचरत्वेनेत्यत आह **आगमो-ऽपीति**।

अनु०— आगमोऽपि हि सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः ।
विशेषं गमयेदेव

एषा खल्वागमस्य स्थितिः । यत् **सामान्ये** अन्वयसामान्यवति पदार्थसमूहे, **प्रत्यक्षतः** प्रमाणान्तरेण, **सिद्धे** सति, **पुनः** पश्चाद्विशेषमन्वयविशेषवन्तं तमेव पदार्थसमूहं, **गमयेदित्येव** न पुनः पदार्थानपि गमयेदिति । नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यादौ तथा दर्शनादिति **हि**शब्दार्थः । किं प्राक् पदार्थसिद्धचेत्यत आह **कथमिति** ।

कथं शक्तिग्रहोऽन्यथा ।।

यदि पदार्थाः प्राङ् न सिद्धास्तर्हि पदानां तेषु वाचकत्वशक्तिग्रहणं न स्यात् । अविदितविषयायाः शक्तेर्गृहीतुमशक्यत्वात् । न हि काष्ठमजानन् कुठारस्य तच्छेदनशक्तिं ज्ञातुं शक्नोति ।

परि०— मूलपदानामर्थमाह **यत्सामान्यमित्यादिना** । 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमि'ति वाक्यार्थलभ्यः स्वर्गपदार्थो भवति । अतः प्रत्यक्षपदं प्रमाणमात्रपरमित्युपेत्याह **प्रमाणान्तरेणेति** । एवशब्दान्वयं प्रदर्श्य तद्व्यावर्त्यमाह **गमयेदित्येव न पुनः पदार्थानपीति** । प्रागनवगतान् पदार्थानपीत्यर्थः ।

सु०— अस्तु पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानमावश्यकम् । अथ शक्तिग्रह एव किमर्थ इत्यत आह **अतीतेति** ।

अनु०— अतीतानागतार्थेषु जाते शक्तिग्रहेऽखिलम् ।।
विशेषं ज्ञापयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके ।।

अत्र अतीतानागतग्रहणं प्रकृतापेक्षम् । अखिलमपि वाक्यं पदानां पदार्थेषु वाचकत्वशक्तिग्रहे जात एव अन्वयविशेषं गमयेत् । न तु तद्वाक्यं पदार्थेषु पदसमूहेऽज्ञातशक्तिके सति विशेषं गमयेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, वाक्यस्य वाक्यार्थावगतौ कर्तव्यायां, शक्तिग्रहोऽङ्गमिति ज्ञायतेऽतोऽसावर्थनीयः । प्रकृतवाक्यानां चातीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वादतीतानागतार्थेषु लुङ्लृङाद्यन्तपदानां शक्तिर्ज्ञातव्येत्यर्थः ।

परि०— पदार्थेष्वित्येव वाच्ये अतीतेत्याद्युक्तिः कुत इत्यत आह **अत्रातीतेति** । शुकादयो मुक्ता अभूवन् अहमपि मुक्तो भविष्यामीत्याद्यवगतिरागमादेव भविष्यतीत्यतीतादिकालीनमुक्तिबोधकागमस्य 'आगमोऽपी'ति पूर्वपक्षेऽत्र प्रकृतत्वात् तदपेक्षमित्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षस्यातीतविषयकत्वसमर्थनस्य 'तच्चेन्नोत्तरगोचरमि'त्यत्र प्रकृतत्वात्

तदपेक्षमित्यर्थः। तदित्यनुवादः वाक्यमिति व्याख्या। अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य विवक्षितार्थानुवादः पदार्थेष्विति। 'पदसमूह' इति शेषोक्तिः॥ प्रकृतवाक्यानां चेति। 'शुकादयो मुक्ता अभूवन् मादृशोऽन्यः ज्ञानेन मुक्तो भविष्यती'-त्यतीतादिकालीनमुक्तिपर-भागवताद्यागमवाक्यानामित्यर्थः।

सु०— अस्तु शक्तिग्रहावश्यम्भावः किन्तु वर्तमानेष्वेवार्थेषु नातीतानागतेष्वनुपयोगादित्यत आह **शक्तिश्चेदिति**।

अनु०— शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत्।

यदि वर्तमान एवार्थे पदानां शक्तिर्गृहीता स्यात् तदा वाक्यम् **अतीतानागतम्** अतीतानागतार्थसंसर्गं **न वदेत्** न प्रतिपादयेत्। सहकारिविरहात्। सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः। अतीतानागतार्थेष्वित्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतत्।

परि०— इत्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतदिति। तादृशागमवाक्यस्य 'आगमोऽपि ही'ति प्रकृतत्वात् तदपेक्षया अतीतानागतग्रहणमिति योऽभिप्राय उक्तः तत्कथनमेतत्। वर्तमाने चेत् व्युत्पत्तिः मुक्ता अभूवन् मुक्तो भविष्यतीत्यादि लुङ्प्रत्ययाद्यन्तशब्दोपेतागमवाक्यं तमर्थं न बोधयेदित्येवंरूपेण प्रकृतापेक्षत्वाभिप्रायो व्यक्तीकृत इत्यर्थः।

सु०— अस्त्वतीतानागतार्थेष्वपि पदानां शक्तिग्रहः। ततः किमित्यत आह **यदीति**।

अनु०— यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र कथं स स्यात् तदग्रहे॥

वर्तमानादन्यत्रातीतानागतयोरपि पदशक्तिग्रहो यद्यङ्गीकृतस्तदा सः अतीतानागतार्थेषु पदशक्तिग्रहस्तदग्रहेऽतीतानागतार्थाग्रहे कथं स्यात्। न कथञ्चित्। निर्विषयायाः शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतोऽतीतानागतार्थज्ञानमप्यङ्गीकार्यम्।

अयमत्र समुदायार्थः। वाक्यं तावत् पदार्थसंसर्गविशेषलक्षणं वाक्यार्थमेव बोधयति न पदार्थमात्रम्। तच्चापेक्षते पदानां पदार्थेषु वाचकत्वशक्तिग्रहम्। शक्तिग्रहश्च पदार्थग्रहम्। पदार्थग्रहश्च प्रमाणान्तरायत्तो न पदवाक्यजन्यः। इतरेतराश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। यत्र चातीतानागतार्थसंसर्गो वाक्यार्थः तत्र अतीतानागतार्थग्रहणमावश्यकम्। शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नहं च मुक्तो भविष्यामीत्यादिकं च तथा। तस्माल्लुङ्लृडाद्यन्तपदवाच्यानामतीतानागतकालतत्सम्बन्धिपदार्थानां च ग्रहणमागमेनोक्तार्थप्रतिपत्तिमभिलषताऽपि परेणैष्टव्यम्। न च तत्साक्षिणा विना भवतीति कथमतीतानागतार्थग्राहिणस्तस्य वर्तमानविषयत्वमिति।

मीमांसकमतानुसारेण शङ्कते **सामान्यमिति** ।

सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि ॥

असाविति प्रकृतवाक्यैकदेशस्य शब्दस्य परामर्शः । सकलमपि वस्तु सामान्यविशेषात्मकम् । तत्र सामान्याकार एव शब्दवाच्यो विशेषस्तु लक्ष्य एवेति तावन्निष्टङ्कितम् । सामान्यं चातीतानागतविशेषेष्वेकमेव । तच्च वर्तमानं चक्षुरादिना दृष्टं शब्दशक्तिविषयतया अवगतमेव, अन्यत्र कालान्तरेऽपि, शब्दो बोधयति । तत्र किमतीतानागतार्थज्ञानेन । विशेषाणां हि शब्दवाच्यत्वे तेषामतीतादिरूपत्वात् शक्तिग्रहणायातीतादिज्ञानमपेक्षितं स्यात् । न च लुङ्लृङादिशक्तिग्रहणायातीतानागतादिकालग्रहणमपरिहार्यमिति वाच्यम् । तत्रापि कालत्वजातेरेव वाच्यत्वात् । न हि वैशेषिकादिवन्मीमांसकानां निस्सामान्यं किमप्यस्ति । अतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षेति ।

परि०— वाक्यमिति प्रकृतत्वात् कथमसावित्युक्तिरित्यत आह **प्रकृतेति** । पुल्लिङ्गनिर्वाहायाह शब्दस्य परामर्श इति । पदस्येत्युक्तावसाविति पुल्लिङ्गायोगादिति भावः । सामान्यविशेषात्मकमिति । अनुगतानुगतरूपमित्यर्थः । अनुगतजात्याधारतया अनुगतं व्यक्त्यात्मना अननुगतमिति भावः ॥ **निष्टङ्कितं** निर्णीतम् । पूर्वतन्त्रीयाद्याध्यायतृतीयपादीयाऽऽकृत्यधिकरण इति भावः ।

सु०— उत्तरमाह **सामान्येति** ।

अनु०— **सामान्यवर्जितं वस्तुस्वरूपं गमयेत् कथम् ॥**

अस्तु तावत् सर्वविशेषा(षया)नुगतं नित्यं गोत्वादिसामान्यमेव गवादिशब्दवाच्यं सास्नादिमन्तो विशेषास्तु लक्ष्या एव । तथाऽपीदं वक्तव्यम् । स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपाण्यवगमयति न वेति । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः । आद्ये कथं कया वृत्त्येति वाच्यम् । न तावल्लक्षणया । वाच्यार्थद्वारैव(रेणैव) लक्षणासम्भवा(लाभा)त् सामान्यस्यैव वाच्यत्वात् । स्वरूपाणां च सामान्यवर्जितत्वात् । अतः स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपाणां वाचक इत्येवाङ्गीकार्यमिति ।

ननु सर्वसामान्यानां वस्तुस्वरूपाबहिर्भावात् सामान्यवर्जितं (वस्तु)स्वरूपमिति कथमित्यत आह **नेति** ।

न स्वरूपत्वसामान्यं केनाऽप्यङ्गीकृतं क्वचित् ।

सत्यम् । सन्ति स्वरूपे सामान्यानि । न च तानि स्वरूपशब्दवाच्यानि । न हि सास्नादिमति पिण्डे वर्तमानं पशुत्वं गोशब्दवाच्यम् । किन्तु गोत्वमेव । तदत्रापि स्वरूपशब्दस्य वाच्यं सामान्यमभ्युपगच्छता स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यम् । तच्च नास्ति । **केनापि** परीक्षकेण, क्वचिदप्यनङ्गीकृतत्वात् ।

परि०— सर्वसामान्यानां वस्तुस्वरूपावहिर्भावादिति । द्रव्यत्वघटत्वपटत्वादिजातीनां घटपटादिवस्तुस्वरूपगतत्वादिति भावः ॥

सु०— मा अङ्गीकारि केनापि स्वरूपत्वसामान्यम् । मया तु अङ्गीकरिष्यते । न हि सर्वैरङ्गीकृतमेवाङ्गीकरणीयमित्यस्ति नियमः । तथात्वे दर्शनभेदासम्भवादिति वैयात्याद्वदन्तं प्रत्याह **स्वरूपं चेदिति ।**

**अनु०—	स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥**

स्वरूपं इति भावप्रधानो निर्देशः । तत्र वस्तुनि । **किं**शब्दः प्रश्ने । एवं सत्ययं प्रश्नो निरुत्तरः स्यादिति भावः । तत्कथमित्यत आह **सर्वेति ।**

सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्वमिष्यते ।
किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलम् ।
स्यादुत्तरं

यस्मात् सर्वेषामनुगतधर्माणामन्तेऽवसाने स्वत्त्वं स्वरूपत्वमिष्यते मीमांसकेन । तस्मात् किं तत्र व्यावृत्तमिति प्रश्ने कृते स्वरूपत्वमित्येवोत्तरं वक्तव्यं स्यात् । एतदुक्तं भवति । द्रव्येष्वत्यन्तं व्यावृत्ता धर्मा अन्त्या विशेषा इति वैशेषिकैरङ्गीकृतम् । विशेषेष्वपि विशेषान्तराङ्गीकारेऽनवस्थानात्(स्यात्) । तत्र यथा स्वरूपत्वमेव व्यावृत्तं तथा द्रव्येष्वपि तदेवास्तु किं विशेषैरिति विशेषानवज्ञाय तत्स्थाने स्वरूपत्वमभिषिञ्चता मीमांसकेन किं व्यावृत्तमिति प्रश्नेऽन्त्या विशेषा इति वक्तुं न शक्यत एव । अपसिद्धान्तापातात् । गुणादयस्तु व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगताधारतयाऽङ्गीकृता अनुगतकल्पा एव । अतः स्वरूपत्व(मित्ये)मेव वक्तव्यम् । तस्य चेदानीमनुगतत्वाङ्गीकारे कथमयं प्रश्नो निरुत्तरो न भवेदिति ।

परि०— तत्रेत्यनुवादः वस्तुनीति व्याख्या । अत्यन्तं व्यावृत्ताः व्यावर्तकान्तरं विना व्यावृत्ताः अन्त्याः । द्रव्यगुणकर्मसामान्येभ्यो व्यावर्तकेभ्यः पश्चात्तना इत्यर्थः । व्यावृत्तमिति प्रश्न इति । अनुगतव्या-(वृत्तध)वर्तकधर्मं विना स्वभावत एवान्योन्यभेदयुक्तं किमिति प्रश्न इत्यर्थः ।

सु०— ननु भेद एव व्यावृत्तो भविष्यति। तस्यानुगतेरनुगताधारतायाश्चाभावादित्यत आह **तत इति**।

अनु०— ततोऽन्यच्चेत्तदेव स्वयमेव नः ॥

एकस्य एवशब्दस्य तर्हीत्यर्थः। **ततः** स्वरूपत्वादन्यद्भेदलक्षणं व्यावृत्तं यद्यङ्गीक्रियते। तर्हि तदेवास्माकं **स्वयं** स्वरूपम् पदार्थ(यदर्थ)स्वरूपमुदाहृतं तत्र भेद एवोदाहरणं भविष्यतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। उदाहरणस्यानादरणीयत्वाद्भेदस्तावन्निस्सामान्योऽपि शब्दबोध्यो वचनवृत्त्यैवेत्यङ्गीकरणीयम्। न च वाचकः शब्दः शक्तिग्रहेण विनाऽर्थं वोधयतीति तत्र तस्य शक्तिग्रहोऽप्येष्टव्य इति।

ततः किं प्रकृत इत्यत आह **एवमिति**।

एवं व्यावृत्तरूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवे ॥
तस्य

एवमुक्तप्रकारेण **व्यावृत्तरूपे** निस्सामान्येऽपि स्वरूपे वा भेदे वा स्वरूपभेदादिशब्दानां वाचकत्वशक्तिग्रहो यदाऽङ्गीकृतो भवेत् तदा स च शक्तिग्रहः तस्य स्वरूपादेर्ज्ञानं विना कुतो भवेत्। सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमान्न भवेदेवेति तज्ज्ञानमङ्गीकरणीयम्। सर्वेषां स्वरूपाणां भेदानां च ज्ञाने (च) सार्वज्ञमापतितमित्यत आह **सामान्यत इति**।

सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत् कुतः ॥

सामान्यतो ज्ञानेनैव व्युत्पत्त्युपपत्तिः, विशेषतो ज्ञानाभावाच्च सार्वज्ञानापत्तिरित्यर्थः। ननु सामान्यवर्जितस्य स्वरूपादेः कथं सामान्यतो ज्ञानमित्यत आह **अत इति**।

अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥

सर्वमपि वस्त्वस्माभिर्विशेषसामान्यरूपं व्यावृत्तरूपं सामान्यरूपं चेष्यतेऽतो न काचिदनुपपत्तिः। कुत एवमिष्यते। **अतः** पूर्वन्यायात्। यदि व्यावृत्तमेव स्यात् तदोक्तप्रकारेण सार्वज्ञमापद्येत शक्तिग्रहाभावो वा स्यात्। यदि च सामान्यरूपमेव भवेत् तदा व्यावृत्तबुद्ध्यनुपपत्तिरेवेति।

परि०— **ननु भेद इति**। स्वरूपेषु विद्यमानो भेद इत्यर्थः। **स्वरूपभेदादिशब्दानामिति**। स्वरूपशब्दभेदशब्दव्यावृत्त्यादिशब्दानामित्यर्थः।

सु०— नन्विदं पूर्वोक्तविरुद्धमुच्यते । यावता प्राक् स्वरूपादिकं निस्सामान्यमेवेति प्रसाध्येदानीं सर्वमपि विशेषसामान्यरूपमिष्यत इत्युच्यत इत्यत आह **व्यावृत्तमिति**।

अनु०— **व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः ॥
न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥**

यदेव व्यावृत्तं स्वरूपं तदेव विशेषबलेन सामान्यं च स्यात् यतः तेन कारणेन पदार्थानां परस्परमेकधर्मता नास्तीति । एतदुक्तं भवति । यत्प्राक् स्वरूपभेदादौ सामान्यं नास्तीत्युक्तं तत्पदार्थस्वरूपाणां परस्परमनुगतैकधर्मता नास्तीत्यभिप्रायेण । तदभावेऽपि व्यावृत्त(स्य)-स्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतस्य सामान्याकारस्याभ्युपगमे विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यत इत्युक्तमिति न पूर्वोक्तविरोधः । न चैतदयुक्तम् । एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानु-वृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्ते(त्ति)रिति।

परि०— **विशेषबलेन सामान्यं चेति** । द्रव्यत्वप्रमेयत्वघटत्वादिसामान्योपेतमित्यर्थः । धर्मधर्मिणो-रभेदात् कथमेतदित्यतो 'विशेषबलेने'त्युक्तम् ।

सु०— एवं गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात् तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् । इदानीं गोत्वादिकमपि नानुगतमित्याह **धर्माणामिति**।

अनु०— **धर्माणां भेददृष्ट्यैव**

पदार्थानां परस्परमेकधर्मता नेत्येतावदनुवर्तते । समुदायव्यतिरिक्तानां शौक्ल्यादि **धर्माणां भेददृष्ट्या** प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात् तद्दृष्टान्तेन गवादिपदार्थानामपि **परस्परमेक-धर्मता** अनुगतगोत्वादिधर्मवत्ता नेत्यनुमातव्यम् । अयमत्र प्रयोगः । गोत्वादिकं प्रतिव्यक्ति-व्यावृत्तं समुदायातिरिक्तधर्मत्वाच्छौक्ल्यादिवदिति । एवशब्दः प्रतिज्ञया सम्बध्यते । तेनानु-गतबुद्धिबाध इति निराकरोति । अनुगतबुद्धेरन्यथैवोपपादितत्वात् ।

परि०— **समुदायव्यतिरिक्तानामिति** । द्वित्वबहुत्वादिधर्मव्यतिरिक्तानामित्यर्थः । 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नग' इति वैशेषिकनयानुव्याख्यानोक्तेरिति भावः ॥ **प्रतिज्ञया सम्बध्यत इति** । पदार्थानामेकधर्मता नेत्यनुवृत्तप्रतिज्ञया एकधर्मतैव नेति सम्बध्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैव । वैशेषिकनये 'इति व्युत्पत्तिरपि ही'त्यादिना उपपादितत्वादित्यर्थः । विशेषबलेनेत्यादिपूर्वप्रबन्धे उपपादितत्वादित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

सु०— अथवा यथान्यासमेवास्तु सम्बन्धः । प्राभाकरा मन्यन्ते । रूपादयोऽपि धर्मा अनुवृत्ता एव न तु प्रतिव्यक्ति भिद्यन्ते । अतः साध्यविकलतेति । तन्निरासाय भेदद्दष्ट्येवं त्युक्तम् । अन्यथा भेदादित्येवावक्ष्यत् । शौक्ल्यादेर्व्यावृत्तत्वेऽनुवृत्तप्रत्ययो विरुद्ध्येतेत्यत आह **तदिति** ।

अनु०— **तत्सादृश्यस्य दर्शनात् ॥**

शौक्ल्यमिदं शौक्ल्यमिदमिति प्रतीतौ हिमशौक्ल्यसादृश्यमेव हिमांशुशौक्ल्ये प्रतीयते न तु तेनैक्यमित्यतो न विरोधः । मा भूदनुगतं सामान्यं ततः किं प्रकृत इत्यत आह **अत इति** ।

अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात् साक्षिगोचराः ॥

अनुगतसामान्याभावेनातीतानागतवर्तमानव्यक्तीनामेव वाच्यत्वादगृहीतशक्तीनां च पदानामबोधकत्वात् शक्तिग्रहणस्य च पदार्थज्ञानेन विनाऽसम्भवाद्विशेषतो ज्ञाने सार्वज्ञापत्तेरित्यर्थः ॥ **सर्व इति** । वर्तमानातीतानागताः । अस्त्वतीतादिज्ञानापेक्षा शक्तिग्रहस्य । तच्च साक्षिणेति कुत इत्यत आह **सर्वमिति** ।

सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ॥

एवशब्दो विशेषाकारव्यवच्छेदार्थः । प्रमाणान्तराभावादिति भावः । अनुमानेनातीतादिसर्वसामान्यज्ञानं भविष्यतीत्यस्य चेदमुत्तरम् । अतीतानागतवर्तमानं सर्वमपि लिङ्गमनेन साध्येन व्याप्तमिति ज्ञानापेक्षं खल्वनुमानम् । न चैतज्ज्ञानं साक्षिणा विना सम्भवतीति । यद्वा साक्षिणोऽतीतादिसर्वसामान्याकारगोचरत्वे प्रमाणान्तरमेवानेनोच्यते । अतीतादिकं सर्वं धूमादि तथाविधेनाग्न्यादिना व्याप्तमिति ज्ञानपूर्वकं खल्वनुमानम् । तथा च साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वाभावेऽन्यस्य तथाविधस्याभावादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादिति । किञ्चास्ति तावत् सर्वेषां सर्वशब्दशक्तिग्रहः । अन्यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'ेति व्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । शक्तिग्रहश्चार्थग्रहापेक्ष इति सर्वेषां सामान्यतः सर्वमिति ज्ञानमङ्गीकार्यम् । साक्षिणश्चातीतादिसर्वगोचरत्वाभावे तन्न स्यादिति ।

परि०— अतःपदस्य चतुर्थी अर्थमाह अनुगतसामान्याभावेनेत्यादि ॥ सर्वसामान्यज्ञानमिति । सर्ववस्तुविषयकसामान्याकारज्ञानमित्यर्थः ।

सु०— नन्वनुगतसामान्याभावे व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च शब्दशक्तिग्रह एव न सङ्गच्छते । कुतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वसिद्धिः इत्यत आह **किञ्चिदिति** ।

अनु०— किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ।
शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्

तदेतद्वैशेषिकपरीक्षायां व्याख्यातप्रायम् । नन्वेवं सति गोशब्दस्य गवयेऽपि शक्तिं गृह्णीयात् । सादृश्यसद्भावादित्यत आह **तत्तदिति** ।

तत्तत्सादृश्यमानतः ॥

पूर्वेणान्वयः । न यत्किञ्चित्सादृश्यज्ञानं शब्दशक्तिग्रहणकारणम् । किन्त्वतिव्याप्ति-विधुरम् । यथा गोशब्दे सास्नादिमत्त्वमेवमन्यत्रान्यदिति भावः । एतेन पूर्वः 'किञ्चित्'शब्दो व्याख्यातो भवति ।

परि०— आनन्त्यादिति । प्रतिव्यक्तिग्रहे तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ व्यभिचाराच्चेति । एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे शक्तिग्रहरहितव्यक्तिदर्शनेऽपि प्रतीतिप्रयोगादेभविन शक्तिग्रहस्य स्वकार्यं प्रति व्यभि-चाराच्चेत्यर्थः ॥ व्याख्यातप्रायमेतदिति (तदेतद्व्याख्यातप्रायमिति) । 'इति व्युत्पत्तिरिति हि सादृश्येनैव गम्यत' इत्यादिव्याख्यानेनेति भावः ॥ *साक्षिणोऽतीतादिविषयकत्वोक्तिः ॥*

सु०— एवं साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वम् अपाकृत्य मानसप्रत्यक्षस्यापि तदपाकरोति **प्रत्यक्षमिति** ।

अनु०— प्रत्यक्षं मानसं चैव यदाऽतीतार्थगोचरम् ॥

मानसं प्रत्यक्षं चातीतार्थगोचरमेव यत्स्मृतिकारणमिति । यदेत्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते । पूर्वानुभवानधिकविषयायाः स्मृतेः प्रामाण्यमेव दुर्लभं कुतो मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह **(यदेति) तदेति** ।

तदा स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्वविशेषितम् ॥

यदा यस्मात् अतीतत्वविशेषितम् अर्थं स्मृतिर्विषयीकरोतीति शेषः । तदा तस्मात् स्मृतिप्रमाणत्वं सिद्धम् । अतीतत्वविशेषितार्थविषयत्वेऽपि कथं स्मृतेः प्रमाणत्वमित्यत आह **आधिक्यमिति** ।

अनु०— आधिक्यमनुभूतात्तु यदाऽतीतत्वमिष्यते ।
मानता च कथं न स्यात् स्मृतेः

यस्मात् स्मृतिविषयीकृतमतीतत्वं वर्तमानतयाऽनुभूतार्थादाधिक्यमिष्यते सर्वैः तस्मात् स्मृतेर्मानता कथं न स्यात् । मानत्वे च मानसप्रत्यक्षजत्वं कथं न स्यादिति चार्थः । अपि च अनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणलक्षणमङ्गीकृत्य इदं स्मृतेरनुभवाधिकविषयत्वं व्युत्पादितम् । वस्तुतस्तु नेदं लक्षणम् । किन्तु यथार्थत्वमेव । तच्चास्ति स्मृतेरनुभवसिद्धम् । बाधकप्रत्यये हि सति तन्न भवेत् । न चासावत्रास्तीत्याह **बाधश्चेति** ।

बाधश्च नात्र हि ।

चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि न वर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इति भावेनाह **मानत्वमिति** ।

मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ।

सर्वेऽपि हि परीक्षकास्तद्बलेनात्मादेः स्थायित्वं साधयन्ति । ततः किं प्रकृत इत्यत आह **अतीतेति** ।

अनु०— अतीतवर्तमानत्वधर्मिणी सा च दृश्यते ॥

अतीतत्ववर्तमानत्वधर्मविशिष्टार्थविषयेत्यर्थः । **दृश्यते** साक्षिणा । सोऽयमिति हि प्रत्यभिज्ञाकारोऽनुभूयते । सा च चक्षुरादिनैव जायत इति भावः ।

परि०— उत्तरवाक्य इति । अतीतत्वविशेषितमित्यत्रेत्यर्थः ॥ इति चार्थ इति । चशब्दार्थ इत्यर्थः । सर्वानुभूतिगत्वं व्यनक्ति सर्वेऽपीति ।

सु०— अथ मतम् । प्रत्यभिज्ञायां चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । अनुभव एवेति वा स्मृतिरेवेति वा स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयमिति वैकमेव ज्ञानमंशे स्मृतिरंशेऽनुभव इति वेति । तत्र न तावदाद्यः । तथात्वे ह्ययमित्येव स्यान्न तु स इति । नापि द्वितीयः । तथा सति स इत्येव स्यान्न त्वयमिति । वक्ष्यमा(ण)णो दोषश्च स्यात् । अत उत्तरं पक्षद्वयमेवाङ्गीकरणीयम् । तथा च स इत्यंशस्य स्मृतित्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमित्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च सा स्मृतिमात्रार्था

स्मृतिरेव (मात्रा) स्मृतिमात्रा, स्मृतिमात्राऽर्धं यस्याः सा तथोक्ता स्मृत्यनुभवरूपैक-देशसमुदायरूपा तथा स्मृत्यनुभवात्मकैकज्ञानरूपा च नेत्यर्थः। कुतो नेत्यतः प्रथमप्रतिज्ञायां हेतुमाह **तदिदन्त्वेति**।

तदिदन्त्वग्रहैकतः।

तत्त्वेदन्त्वग्रहयोरेकत्वानुभवात्। ग्रहग्रहणेनानुभवत्वं सूचयति। द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह **तदिदन्त्वेति**। तत्त्वेदन्त्वग्रहस्यैकत्वान्निरंशत्वात्। एतदुक्तं भवति। प्रत्यभिज्ञा न स्मृतिरेवेति परेणाप्युक्तम्। नापि ज्ञानद्वयरूपा। तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावप्रसङ्गेन क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेः। न च स्मृत्यनुभवरूपमेकमेव ज्ञानम्। एकत्वे द्विरूपताविरोधात्। तस्मादनुभवरूपमेकमेव विज्ञानं संस्कारसचिवेन चक्षुरादिना जातत्वात् सोऽयमित्याकारं भवति। यथा खलु शुक्लहरितपीतादिरूपाणां चित्ररूपारम्भकत्वम्। यथा वा दोषसहकृताना-मिन्द्रियाणां विपर्ययहेतुत्वम्। तथा संस्कारसचिवानामिन्द्रियाणां प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वं भविष्यतीति को दोषः। न च संस्कारस्य स्वतन्त्रस्य ज्ञानहेतुत्वम्। स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वाङ्गीकारादिति।

'तच्चेन्नोत्तरगोचरमि'त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **अत इति**।

अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद् ग्रहेऽक्षजे ॥

वर्तमानैकनियमः वर्तमानमेकमेव विषयीकरोतीत्येवंरूपो नियमः।

परि०— **वक्ष्यमाणदोषश्चेति**। उत्तरवाक्यव्याख्याने वक्ष्यमाणक्षणभङ्गभङ्गासिद्धित्पदोषश्चेत्यर्थः। 'एकतः' इति पदं भावप्रधानमित्युपेत्यार्थमाह **एकत्वानुभवादिति**॥ **ग्रहग्रहणेनेति**। ग्रहपदोपादानेनेत्यर्थः॥ **चित्ररूपारम्भकत्वमिति**। न्यायमते चित्ररूपस्य (भिन्नजा)विजातीयरू(पान्तरत्वा)पत्वाङ्गीकारादिति भावः। संस्कारस्य स्वत एव स्मृतिहेतुत्वात् कथम(स्यसा)न्यसाचिव्योक्तिरित्यत आह **न च संस्कारस्येति**॥ **स्मृते-र्मानसप्रत्यक्षजत्वेति**। 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'ति युक्तिपादीयोद्धन्था(न्तरा)नुव्याख्यानोक्तेरिति भावः।

सु०— प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदं विश्वमबाध्यमिति यदुक्तं तदुपसंहरिष्यन् अर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्यसमाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थ्या विद्यमानत्वात् कथं त्रिविधं विश्वमित्याशङ्कां तावत्परिहरति **न चेति**।'

अनु०— न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित्।
मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ॥

प्रमितिर्नाम वस्तु नास्त्येव तत्र मानाभावात्। ननु कथं मानाभावः। 'प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं प्रमितिस्तथे'त्यादेरागमस्य विद्यमानत्वादित्यत उक्तं **प्रमाणतोऽन्येति**। द्विविधं प्रमाणं करणं फलं च। (अत्र) तत्र प्रमाणशब्देन करणमभिधाय प्रमितिशब्देन फलरूपप्रमाणमेव उच्यते। न तु ततोऽन्या प्रमितिरिति। अस्ति तावदर्थज्ञानयोर्विषयविषयिभावनियमः। न चासौ सत्तया कारणत्वेन वाऽतिव्याप्तेः। नापि तादात्म्यसारूप्याभ्याम्। असम्भवात्। यत्र ज्ञाने योऽर्थोऽवभासते त(त्रासौ)स्यासौ विषय इत्यत्र ससम्यर्थानुपपत्तिः। तस्माद्येन यस्यातिशय उत्पद्यते तस्यासौ विषय इत्यङ्गीकार्यम्। तथा चार्थस्य विषयत्वसिद्धये ज्ञानजन्योऽर्थगतोऽतिशयः सर्वथाऽङ्गीकार्य इति कथं मानाभावः। मैवम्। तथा सत्यतीतानागतयोर्ज्ञानविषयताभावप्रसङ्गात्। न ह्यसति धर्मिणि तत्र धर्मोत्पत्तिः सम्भवति।

अथ करणसम्भवात् तत्र विषयत्वमित्युच्यते तर्हि वर्तमानेऽपि तथा सम्भवान्न ज्ञातता कल्पनीयेति। तदिदमुक्तं **कुत्रचिदिति**। अतीतादिवद्वर्तमानेऽपि नास्तीत्यर्थः।

किञ्च ज्ञानं स्वविषये ज्ञाततामुपजनयति यत्र क्वचिद्वा। द्वितीयेऽतिप्रसङ्गः। आद्ये ज्ञाततोपजननात्प्रागेव अर्थस्य विषयत्वसिद्धेर्व्यर्थं तत्कल्पनमित्याह **किमेतयेति**।

अपि च ज्ञाततायामपि ज्ञाततोत्पादोऽङ्गीक्रियते न वा। नेति पक्षे ज्ञानविषयत्वं न स्यात्। आद्ये अनुभवानारूढं ज्ञातताप्रवाहमङ्गीकुर्वाणस्य कल्पनागौरवं स्यादित्याह **कल्पनाया गौरवाच्चेति**।

अथ ज्ञातता ज्ञातताान्तरमन्तरेणैव विषय इति कल्प्यते। तदाऽपि कल्पनागौरवमेव।

एतेन ज्ञानं स्वविषये किञ्चित्करोति क्रियात्वाद्गमनवदित्यनुमानमपि निरस्तम्। ज्ञानमात्रपक्षीकारेऽतीतानागतज्ञातताज्ञानेषु बाधात्। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारादिति।

परि०— **इति यदुक्तमिति**। 'ईशतज्ज्ञानवेदे'त्यादिग्रन्थेनेति भावः। ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरेव घटादेर्ज्ञातताावत्त्वे मानमिति शङ्कते **अस्ति तावदिति**। प्रतीतिसमये घटादेः सत्त्वेन वा प्रतीतिं प्रति कारणत्वेन वा विषयविषयिभावनियम उपपद्यत इत्यत आह **अतिव्याप्तेरिति**। ज्ञानहेतुसन्निकर्षादाविति योज्यम्॥ **असम्भवादिति**। ज्ञानार्थयोरैक्यस्या(सम्भवात्सारू)त्यन्तसारूप्यस्य च बाधाद्यत्किञ्चित्सारूप्यस्यातिप्रसञ्जकत्वादिति भावः॥ **ससम्यर्थेति**। सामीप्याद्यर्थान्तरस्यात्रायोगेन विषयत्वार्थस्यैव वाच्यतया आत्माश्रयत्वापत्तेरिति भावः॥ **करणसम्बन्धादिति**। शक्तिव्याप्तिसंस्काररूपाच्छब्दलिङ्गमनोरूपकरणसम्बन्धादित्यर्थः॥ **तदापि कल्पनागौरवमेवेति**। ज्ञातताान्यस्थले स्वनिष्ठज्ञाततया, ज्ञाततायां तु स्वेनैवेति द्वैरूप्यकल्पनादिति भावः॥ **गमनवदिति**। गमनं

यथा गम्ये संयोगरूपं किञ्चित्करोतीत्यर्थः ॥ **अतीतेति**। अतीतमनागतं ज्ञातता च तत्रत्यविषयज्ञानेष्वित्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। अतीतादिज्ञानान्यज्ञानपक्षीकार इति भावः।

सु०— ननु ज्ञातो घटः प्रकटो घट इत्यर्थविशेषणतया ज्ञातता प्रत्यक्षमीक्ष्यत इत्यत आह **मयेति**।

अनु०— **मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम्।**
ज्ञानमेव

ज्ञानमेव मयैतज्ज्ञातमिति ज्ञानगोचरम्। क्रिया हि कर्तृस्थैव यदा कर्तृप्राधान्येन व्यवह्रियते तदा कर्तृधर्मतया प्रतीयते। यथा देवदत्तो घटमिच्छति द्वेष्टीति। यदा तु कर्मप्राधान्येन तदा तद्धर्मतया। यथेष्टो द्विष्ट इति। यदा पुनः स्वप्राधान्येन तदा स्वतन्त्रैव। यथेच्छा द्वेष इति। एवमात्मगतमेव ज्ञानं विषयधर्मतयाऽवभासत इति किमनुपपन्नम्।

ननु च ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम्। तथा हि। न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयः। तथा सति ज्ञास्यामीत्येव(मेव) स्यान्न तु जानामीति। नाप्यागामिनः। तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात्। न च सहभाविज्ञानान्तरमस्ति। ततो ज्ञाततालक्षणकार्येणैवानुमातव्यमिति कथं सा नाभ्युपगम्यत इत्यत उक्तं **साक्षिगमिति**। साक्षिणो नित्यत्वान्नोक्तदोषः। स च स्वप्रकाश इति। अनुपलम्भबाधिता च ज्ञाततेत्याह **ततोऽन्येति**।

ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते।

प्रथमज्ञाने हि शुद्ध एवार्थो ज्ञायते न ज्ञातताविशिष्टः। तदानीं तस्या अजातत्वात्। तामुत्पाद्य पुनस्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति पक्षे विरम्यव्यापारप्रसङ्गात्। न च प्रथमज्ञानविषयीकृतादधिकोऽर्थ उत्तरज्ञानेषु चकास्ति। ज्ञात इत्यत्र तु ज्ञानं विषय इत्युक्तमेवेति।

परि०— **ज्ञानगोचरं** ज्ञानविषय इत्यर्थः। गोचरशब्दस्य नित्यपुलिङ्गत्वेऽपि 'त्रयी न श्रुतिगोचरे'-त्यादिप्रयोगात् त्रिलिङ्गत्वमस्तीति साधुत्वं ध्येयमिति भावः ॥ **आत्मगतमेवेति**। परतीत्येयमुक्तिः। स्वस्वामिसम्बन्धाभिप्रायेण वा धनीतिवदियमुक्तिः ॥ **न च सहभावीति**। आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यायोगादिति भावः। **अनुमातव्यमिति**। घटो ज्ञानविषयः ज्ञातताधारत्वादित्यनुमातव्यमित्यर्थः। **साक्षिगमितीति**। साक्षिविषयो ज्ञानमेवेत्यर्थः। नन्वेवं ज्ञानं ज्ञातमित्यत्रापि साक्षिगोचरज्ञानान्तरस्वीकारेऽनवस्थेत्यत आह **स चेति**। अनुपलम्भबाधिता चेत्युक्तं ज्ञाततागोचरज्ञानासम्भवेनोपपादयति **प्रथमेति**। अयं घट इति प्रथमज्ञानानन्तरं पुनर्घटोऽयमिति ज्ञायमाने द्वितीयज्ञाने भासत इत्यत आह **न चेति**।

सु०— इदानीं 'ईशतज्ज्ञाने'त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **मानेति**।

अनु०— **मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित्।**

तत्तस्मान्मानादिभेदेन त्रिविधमेव विश्वं तस्य क्वचिदप्युच्छित्तिर्बाधो ना(स्ती)स्त्येवेत्यर्थः। प्रकृत(मनुस)मुपसंहरन् स्वप्रस्य मिथ्यात्वं हेत्वन्तरेण दूषयति **स्वाप्नानामपीति**।

स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित्।

चः हेतौ। यस्मात्स्वाप्नानामप्ये(ते)षां मानमातृप्रमेयाणां क्वचित्काले न बाधो दृश्यते अतः स्वप्नो मिथ्या नैवेति सम्बन्धः। न केवलं बाह्यप्रपञ्च इत्यपेरर्थः। स्वप्नादुत्थितस्य नात्र गजोऽभूदित्यादिना बाधदर्शनात् कथमेतदित्यत आह **जाग्रत्त्वमात्रमिति**।

जाग्रत्त्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम्।
अतो मिथ्या न च स्वप्नो

अन्यथा अविद्यमानत्वेन। व्याख्यातप्रायमेतत्। यत्तूक्तं रथोऽयमित्यादि, तत्परिणामितामावेदयति। न बाधमिति वक्ष्यते। 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिस्तु तत्प्रागभावम्।

ननु स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वं यदि भ्रमसिद्धं बाधितं च तदा तेषां मिथ्यात्वमवर्जनीयम्। स्वाप्नगजादयो मिथ्या भ्रमविषयत्वाद्बाधविषयत्वाच्च शुक्तिरजतवदित्यनुमानादिति चेत्किमिदं भ्रमविषयत्वमारोप्यतया वाऽऽरोपाधिष्ठानतया वा साधारणं वा। तथा बाधविषयत्वमपि किन्निषेध्यतया उत निषेधाधिकरणतया अथ साधारणम्। उभयत्रापि द्वितीयतृतीययोर्दोषमाह **जाग्रद्वदिति**।

जाग्रद्वत्

जाग्रता दृष्टं शुक्त्यादिकं यथा तथेत्यर्थः। यथा शुक्तिकादेरारोपबाधाधिष्ठानत्वेऽपि न मिथ्यात्वं तथा स्वाप्नानामपीत्यनैकान्त्यमित्यर्थः। ननु जागरोपलब्धस्य शुक्त्यादेरप्यनेनैव हेतुना मिथ्यात्वमस्माकं सिषाधयिषितमेवेति कथं तत्रानैकान्तिकत्वमित्यत आह **जाग्रदिति**।

जाग्रदेव च।

आत्मवत्

एवं तर्हि जाग्रत्स्वप्नश्चात्मवन्नैव मिथ्येत्यर्थः।

परि०— व्याख्यातप्रायमेतदिति । अत्रैव प्रकरणे 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव ही'ति पूर्वोक्तानुव्याख्यानेनेदं व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥ यत्तूक्तमिति । अपव्याख्यानसिद्धान्तानुवादप्रस्तावे 'रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यत' इत्यादि यदुक्तमित्यर्थः ॥ वक्ष्यत इति । 'ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनरन्तथे'त्येतद्व्याख्यावसर एवेति भावः । 'स्पष्टं चाभावं स्वप्ने रथादीनां श्रावयती'त्यादिनोक्तं निराह न तत्र रथा इति ॥ अनेनैव हेतुनेति । 'स्वाप्नगजादयो मिथ्ये'त्यादिना प्रागुक्तहेतुभ्यामित्यर्थः ।

सु०— तद्विवृणोति क्वचिदिति ।

अनु०— क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ।
एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा ।

क्षणिकोऽहमित्यादि भ्रमगोचरः । उपलक्षणं चैतत् । न क्षणिकोऽहं स्थिर एवेति बाधगोचरश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **स्वप्ने जागरिते तथेति** । तत्रोपलब्धाः पदार्था अपि न मिथ्येत्यर्थः । उभयपक्षीकारेणानुमा(नेऽप्या)नस्यात्मनि व्यभिचारोऽपरिहार्य इति ।

ननु क्षणिकत्वादिना प्रतिपन्न आत्माऽपि मिथ्येति कथं तत्र व्यभिचार इति चेत् । किं क्षणिकत्वादेरारोपितस्य मिथ्यात्वादेवमुच्यते उतात्मस्वरूपस्यैव । द्वितीये त्वपसिद्धान्तः स्फुट एव । आद्यमाशङ्क्य दूषयति **यदीति** ।

यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ।

एवं तर्ह्यारोपिताकारस्य मिथ्यात्वं साध्यमित्युक्तं स्यात् । तथा च सिद्धसाधनत्वं जाग्रत्स्वप्नावगतार्थेष्वारोपिताकाराणां मिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । आरोप्यतया निषेध्यतया वा भ्रान्तिबाधविषयत्वं हेतुरित्याद्यपक्षे दोषमाह **अबाधितेति** ।

अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वाप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ।

जाग्रत्त्वादेः रजतत्वादेश्च बाधादुत्तरमप्यबाधितत्वेन गजादेः शुक्त्यादेश्चानुवृत्तेः स्वप्रादेरुक्तविधा **भ्रान्तता** बाध्यता च कुतः । तथा च स्वरूपासिद्धिः । यथा खलु बाधोत्तरकालमप्यनुवर्तमान आत्मा नारोप्यो नापि बाध्यः । तथा स्वप्नजागरावपि । तयोरप्यद्राक्षमेवाहं गजमित्याद्यनुवृत्तेरिति ।

अनुकूलप्रमाणाभावात् प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नमित्याह **न चेति** ।

न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च।
अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत्।

विश्वमित्युभयविधं विवक्षितम्। **भ्रान्तत्वे** मिथ्यात्वे। यद्वा भ्रान्तिविषयत्वादिहेतु-द्वयस्यासिद्धिं प्रकारान्तरेण साधयितुमिदं वाक्यम्। भ्रान्तत्व इ(मि)ति बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणम्। यतस्तस्मादित्युपस्कर्तव्यम्। **तद्भ्रान्तता** तस्य द्विविधस्यापि विश्वस्य भ्रान्तिविषयता।

परि०— 'स्वप्ने जागरिते तथे'त्युक्तेस्तात्पर्यमाह **उभयपक्षीकारेणेति**। स्वाप्नमात्रपक्षीकारे जागरितशुक्त्यादौ भ्रान्तिविषयत्वाविषयत्वादिहेतोर्व्यभिचार उक्तः। स्वाप्नजागरितोभयपदार्थपक्षीकारेणोक्तहेतुना मिथ्यात्वसाधने तु न व्यभिचार इति शङ्कानिरासाय 'एतावता न मिथ्याऽसावि'त्यु(क्ति)क्तेरिति भावः।

सु०— दृश्यत्वादिहेतुना स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वादिसाधनात् कथमसिद्धिरित्याशङ्कां परिहर्तुं भ्रान्तत्वं प्रकारान्तरेण दूषयति **किञ्चेति**।

अनु०— किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥
अङ्गीकरोति नियतं

भ्रान्तत्ववादी दृश्यत्वादिना द्विविधस्यापि विश्वस्य भ्रान्तत्वादिकं (सा त्वं) साधयन्। **स्वमतस्येति**। स्वप्रतिज्ञार्थस्य ॥ **नियतमिति**। अन्यथा तत्रानैकान्त्यापत्तेरिति भावः।

न केवलं परेण स्वव्याप्तिसिद्धये स्वप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादिकमङ्गीकरणीयम्। किन्तु वयमपि तदङ्गीकुर्म इत्याह **तत्रेति**।

तत्र सम्प्रतिपन्नता।

वादिनोः

परप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादौ **वादिनोः** वादिप्रतिवादिनोः। एतच्च वक्ष्यमाणानुमानस्यान्यतरासिद्धिनिरासार्थमिति बोद्धव्यम्। ततः किमित्यत आह **तेन चेति**।

तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति।

न केवलमुक्तप्रमाणैः किन्तु विश्वभ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तत्वादिहेतुना च विश्वमभ्रान्तमेव तथाऽबाध्यमेव भविष्यति। तत्र व्याप्तिं सूचयति **भ्रान्तत्वेति**।

भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता।

तदेतौ प्रयोगौ भवतः । विश्वमभ्रान्तं भ्रान्तभ्रान्तत्वात् । तथा विश्वमबाध्यं बाध्य-बाध्यत्वात् । आत्मवदिति । अपव्याख्यानदूषणस्य प्रयोजनमाह **अशेषेति** ।

अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ।

तन्मतमिति । स्वाप्नजागरप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्मतम् ।

परि०— **वक्ष्यमाणेति** । तेन चेत्यत्रेति भावः ॥ **उक्तप्रमाणैरिति** । 'एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधत' इत्यादौ 'सत्यत्वमक्षजप्राप्तमि'त्यत्र चोक्तप्रमाणैरित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । विश्वस्य भ्रान्तत्वादिकमिवाभ्रान्तत्वादिकमपि मिथ्या किन्न स्यात् । न चैतदघटितं दुर्घटत्वस्य भूषणत्वादित्याशङ्कां परिहरन् मन्दमेतदस्मदीयं तन्मतहेयताव्युत्पादनमुपादानप्रसक्तेरभावादिति सोल्लुण्ठमाह **येनेति** ।

अनु०— येन स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा ।
भ्रान्तित्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ।
उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति ।

भ्रान्तित्वात् भ्रान्तिविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । **दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्** भूषणत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्च । **केवलमुन्मत्तोऽपि** साक्षादुन्मत्तोऽपि न पुनरुन्मत्तकबीजाद्यदनेनोन्मत्तः न ह्युन्मत्तः स्वमतं भ्रान्तं दुर्घटं चेति स्वयमेव मन्यते । तर्हि कथं लोके प्रवृत्तमित्यत आह **ईशेति** ।

ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ।

महोन्मत्तैरिति हेत्वन्तरम् ।

परि०— **मन्दमिति** । अनुचितमित्यर्थः । सामर्थ्यविषयक इत्युक्तं ने(समर्थदूषणविषयो ने)त्यर्थः । **सोल्लुण्ठं** सोपहासम् । विनोदसममित्यर्थः ।

सु०— सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्य अपव्याख्यानस्य हेयताव्युत्पादनम् असङ्गतमित्यतः स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थमित्याशयवानुक्तं सूत्रार्थं विवृण्वन् मायाशब्दार्थं तावदाह **अत इति** ।

अनु०— अतः प्रज्ञाऽत्र मायोक्ता जैवी

अन्यथा व्याख्यानस्य दुष्टत्वात् 'माया वयुनमभिख्ये'ति प्रज्ञानामसु पाठादिति भावः । मायायाः सन्ध्यकारणत्वं वक्ष्यते । तत्र जैवी प्रज्ञा कीदृशं कारणमित्यत आह **उपादानमेवेति** ।

उपादानमेव सा ।

सन्ध्यस्येति शेषः । न केवलं जैवीप्रज्ञाऽत्र माया । किन्त्वैश्वरी च । सा च सन्ध्यस्य निमित्तमेवेत्याह **निमित्तमिति ।**

निमित्तमैश्वरी मुख्या

प्रज्ञाशब्दश्चात्र लाक्षणिको वासनार्थ इति वक्ष्यति(ते) । तच्च व्याख्यानं नोभयसाधारणमित्याशयेनोक्तं **मुख्येति** । ईश्वरप्रज्ञा मुख्यैव जीवप्रज्ञा तु लाक्षणिकी ।

परि०— उत्तरवाक्यं सङ्गमयितुमाह **मायाया इति** ॥ **वक्ष्यत इति** । 'निर्मितं त्रातमेव च । ताभ्यामि'त्यत्रेति भावः । मुख्येत्युक्तेरुपयोगं वक्तुमाह **प्रज्ञाशब्देति** । 'प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासना' इत्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **तच्चेति** । मायाशब्दस्य वासनेश्वरप्रज्ञोभयपरत्वव्याख्यानमित्यर्थः ।

सु०— मायामात्रपदं व्याख्याति निर्मितमिति ।

अनु०— निर्मितं त्रातमेव च ।

ताभ्यामेवेति सम्बन्धः । तेन तुशब्दो व्याख्यातो भवति । यथासङ्ख्येनान्वयपरिहारार्थमुक्तं **सह पृथगेवेति ।**

ताभ्यां सह पृथक् चैव मायामात्रमितीर्यते ।

चशब्दः तस्मादित्यर्थे । ईर्यते सन्ध्यमिति शेषः । सह पृथक् इत्युक्तं विवृणोति **उभाभ्यामिति ।**

उभाभ्यां मातमैश्वर्यात् त्रातं सह पृथक् ततः ॥

जीवेश्वरप्रज्ञाभ्यां **मातं** निर्मितमैश्वर्या प्रज्ञया त्रातं यस्मात् ततः सह पृथगित्युक्तम् । धातुसमुदायात् आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अदिभूभ्यां डुतजिति यथा । यद्यपि एकस्मादेव धातोस्त्रप्रत्ययः शक्यः कर्तुम् । तथाऽप्यधिकार्थलाभायैव कृतम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्य कर्मणि प्रत्ययः । घञर्थे कविधानमिति वा । नन्विदं पूर्वापरविरुद्धम् । पूर्वं हि जीववासनोपादानकं सन्ध्यमित्युक्तम् । इदानीं तु प्रज्ञोपादानकमिति । मैवम् । प्रज्ञाशब्द(स्यापि वा)स्य वासनोपलक्षणत्वात् ।

परि०— **तेन तुशब्दो व्याख्यात इति**। मायामात्रं त्विति सौत्रः तुशब्द एवकारार्थो व्याख्यात इत्यर्थः॥ **धातुसमुदायादिति**। 'माङ् माने', 'त्रैङ् पालने' इति धातुद्वयादित्यर्थः॥ **आत इति**। आकारान्तेभ्य उपसर्गा-सहकृतेभ्यो धातुभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। धातुद्वयात् सहप्रत्ययोत्पत्तौ औणादिकं सूत्रं निदर्शयति **अदि-भूभ्यामिति**। ननु कर्मण्युपपदे कर्त्रर्थे च कप्रत्ययविधानात् गोदः कंबलद इति तथैवोदाहरणाच्च। प्रकृते च नोपपदं कर्म, नापि कर्ताऽत्र प्रत्ययार्थः। किन्तु कर्म। तत्कथमत्र तेन कप्रत्ययः। तस्य कर्तर्येव विधानादित्यत आह **सौत्रत्वान्निर्देशस्येति**। मायामात्रमिति निर्देशस्येत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। कर्मकारकोपपदाभावेऽपीति योज्यम्। सूत्राणां छन्दस्तुल्यत्वात् तत्र सर्वविधीनां बाहुलिकत्वादिति भावः। 'इति वे'त्यनन्तरं कप्रत्यय इति शेषः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति सूत्रे कर्तृव्यतिरिक्तकारके हि घञर्थ उक्तः, तस्मिन्नर्थ इत्यर्थः। तथा च त्रैङ् धातोः कप्रत्यये परतः 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति आकारादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययककारस्य 'आतो लोप इटि चे'ति धात्वाकारस्य च लोपे मात्रमिति रूपमिति भावः।

सु०— अथ प्रज्ञाया वासनायाश्च कः सम्बन्धो येन लक्षणा स्यादित्यत आह **प्रज्ञात्मकमिति**।

अनु०— **प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः।**

येन कारणेन मनः **प्रज्ञात्मकं** प्रज्ञोपादानं, **वासनाश्च मनोरूपा** मनउपादानकाः तेनैतयोरेककारणत्वलक्षणसम्बन्धेन लक्षणोपपद्यत इति शेषः। प्रज्ञावासनयोर्मन उपादानमित्येतत्कुत इत्यत आह **धीरिति**।

धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा।

श्रुताविति शब्द आद्यर्थः। तेन वासनाया अपि मनोविकारत्वं लभ्यते। इति त्विति सम्बन्धः। इति श्रुतिश्चशब्दादन्या चाह प्रज्ञादेर्मनोविकारत्वम्। **अञ्जसा** स्पष्टम्। एतेनात्मकार्यत्वं वदन्तो निरस्ता भवन्ति। बाह्यार्थज्ञानस्य तदानीमभावादसतश्चोपादानत्वानुपपत्तेः मुख्यार्थत्यागः। यदि च वासनामात्रमिति मुख्य एव प्रयोगः क्रियेत तदेश्वरप्रज्ञा न सङ्गृहीता स्यात् पृथगुभयग्रहणे च गौरवं स्यात्। अतो मुख्यामुख्यविवक्षयोभयस्य लाघवेन ग्रहणाय मायामात्रमित्युक्तम्। अत एव मायैव मायामात्रमिति न व्याख्यातम्। सन्ध्यस्य निमित्तकारणभूतयेश्वरप्रज्ञया तादात्म्याभावात्।

परि०— ननु धियः श्रुतावुपादानादयस्तु तस्या एव मन उपादानत्वं न वासनायाः तस्याः श्रुतावनुपादानादित्यत आह **श्रुताविति**॥ **इति शब्द इति**। 'इत्येतत्सर्वं मन एवे'त्यत्रत्य इति भावः। **एतेनेति**। मनःकार्य-

त्वकथनेन ॥ **वदन्त इति**। तार्किका इत्यर्थः। 'माया'पदस्य वासनालक्षकत्वं कुतः ? मुख्यार्थः प्रज्ञैवास्त्वित्यत आह **बाह्यार्थेति**। सूत्रकृतोऽनौचित्यमाशङ्क्य समाधत्ते **यदि चेत्यादिना** ॥ **पृथगुभयेति**। प्रज्ञावासनामात्रमित्युभयग्रहण इत्यर्थः।

सु०— ननु प्रज्ञावासनयोरस्ति कार्यकारणभावः सम्बन्धः। स एव लक्षणाबीजमस्तु। किं द्वयोर्मनःकार्यत्ववर्णनेनेत्यत आह चिदिति।

अनु०— चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः।
तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥

न केवलं स्वप्नं किन्त्विमाः सांसारिकीः सर्वा अप्यवस्थास्तेन मनसैव सर्वदा जीवः पश्यति। अतः प्रधानत्वात् तद्द्वारक एव सम्बन्ध आदरणीयो नापरः। मनश्च केचन जडमेव मन्यन्ते। अपरे त्वचेतनमेवारोपितचैतन्यम्। तन्निरासेन स्वरूपं कथयति **चिदचिन्मिश्रमेवेति**।

यदित्यध्याहार्यम्। केवलमचेतनस्य घटादिवदेवम्भावासम्भवाच्चैतन्यारोप्यस्य निराकृतत्वाच्चिदचिन्मिश्रमेवाङ्गीकार्यम्। भवन्ति चात्रागमाः। यदि मनसा सर्वावस्थाप्राप्तिस्तदा मोक्षेऽपि तस्य भावा(दव)देवावस्थाः स्युरित्यत उक्तं यावत्संसृतिस्तावदेव जीवस्योपकारापकारौ करोतीति। कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति व्याख्याति **मनोविकारा इति**।

मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्बाह्यवन्न ते।
स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित्।

यद्यस्मात्स्वाप्ना विषया मनोजन्यवासनाविकारा अत एव हि ते बाह्यवत् स्थूलाः न भवन्ति, संवृते देशेऽवकाशानर्हा न भवन्ति। तेषां तथा **बाह्यवत् क्वचित् स्पष्टता** बाह्यार्थक्रियाकारिता नास्ति। यद्वा यस्मात्ते बाह्यवत् स्थूला न भवन्ति तथा तेषां क्वचित् स्पष्टता नास्ति अतः स्वाप्ना विषया मनोविकारा इति योजना। यथा चैतत्तथोक्तं पुरस्तात्।

परि०— इदंशब्दप्रयोगतात्पर्यमाह **सांसारिकीरिति** ॥ **केचनेति**। तार्किकादयः ॥ **अपरे त्विति**। मायावादिप्रमुखाः। तेनेतिश्रवणादाह **यदित्यध्याहार्यमिति** ॥ **एवम्भावेति**। 'कामः सङ्कल्प आनन्द' इत्यादिप्राक्तनश्रुत्युक्तकामाद्यात्मकत्वसर्वावस्थाप्रदर्शकत्वमित्येवंरूपभावस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ **निराकृतत्वादिति**। कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयत' इत्यादौ निराकृतत्वा(च्चेत्य)दित्यर्थः ॥ **भवन्ति चात्रागमा इति**। 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैव तु। तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत' इति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यादौ तत्र तत्रोक्ता ध्येया इति भावः। यावत्संसृति मनसोऽवस्थाने युक्तिमाह **तावदेवेति**। ततःपरं कृत्याभावान्नेति भावः। मनोविकारा

इत्येतत्परम्परयेत्युपेत्य व्याचष्टे **मनोजन्येति** । अनुभवोत्पन्नेति योज्यम् । उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन योजनान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **पुरस्तादिति** । 'वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न चे'त्यादिग्रन्थव्याख्यावसर इति भावः ।

सु०— ननु (च) स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेश्चरमधातुविसर्गादिबाह्यार्थक्रियाकारिता-दर्शनाद्भागासिद्धिरित्यत आह **क्वचिदिति** ।

अनु०— **क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे**

ते स्वाप्ना विषयाः क्वचित्स्पष्टा अपि स्युरेव । तथाऽपि तदतिरिक्तपक्षीकरणेनादोष इति भावः । एवं तर्हि तस्यांशस्य वासनामयत्वं न स्यादित्यत आह **वासनेति** ।

वासना मानसी च सा ॥

सा च मानसी वासना सिद्धा । अस्पष्टताऽभावेऽप्यस्थूलत्वस्य सत्त्वादिति भावः । अत एव सौत्रो हेतुर्द्वेधा व्याख्यातः । तदनेन देशकालनिमित्तसम्पत्तिः स्वप्ने नास्तीति यदुक्तं तद्वासनामयोक्त्या निरस्तम् । अत एव सृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमपास्तम् । प्राज्ञस्य निर्मातृत्वं च न वृथा त्याज्यम् । स्वयं विहृत्येत्याद्यपीश्वरविषयमन्यत्र व्याख्यातम् । स्वप्ननिर्माणे शुभाशुभयोगापत्तिरिति चासङ्गतम् । व्याप्त्यभावात् । जीवस्य ब्रह्मभावोपदेश इति च सार्वज्ञादेः पारमार्थिकत्वसमर्थनादयुक्तम् । वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनं च तत्सत्यत्वोपपादनात् निरस्तम् ॥ ३-२-१ ॥

परि०— **भागासिद्धिरिति** । 'अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादि'ति सौत्रहेतोरिति भावः । 'स्युष्टे' इत्यत्र षत्वादि-निर्वाहस्तु 'अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे' इत्यत्र दर्शित इति भावः ॥ **द्वेधेति** । 'बाह्यवन्न ते स्थूला भवन्ती'ति ग्रन्थेन बाह्यार्थ-क्रियाकारित्वाभावात् संवृते देशेऽवकाशानर्हत्वाभावादित्येवंरूपेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति हेतुर्द्वेधा व्याख्यात इत्यर्थः ॥ **इति यदुक्तमिति** । अपव्याख्यानानुवादप्रस्तावे उक्तं इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । बृहद्भाष्ये षष्ठाध्याय इति भावः । अपव्याख्यानुवादावसरे 'अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवानि'त्यनूदितं निराह **स्वप्ननिर्माणे-त्यादिना** । प्राज्ञस्य स्वप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वप्नसूचितशुभाशुभयोगः स्यादित्यापादनमसङ्गतम् । लोके पुष्पवर्षरुधिर-वर्षनिर्मातृषु देवेषु तदभावादिति भावः ॥ **पारमार्थिकत्वसमर्थनादिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणानुव्याख्यान इति भावः ॥ **तत्सत्यत्वेति** । अत्रैव प्रकरणे पूर्वत्र च ग्रन्थेषु सत्यत्वोपपादनादित्यर्थः ॥

॥ इति सन्ध्य(स्वप्न)धिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ पराभिध्यानाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥

सु०— परकृतस्य अपव्याख्यानतां प्रतिपादयितुं पराभिध्यानादिति सूत्रतात्पर्यमाह **ईशेति**।

अनु०— ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति

सन्ध्यमिति शेषः। न केवलं स्वप्नः किन्तु तत्तिरोधानमपीश्वरेच्छाधीनमित्येष एवार्थोऽनेन सूत्रेणोच्यते नान्यः। जीवस्येश्वरांशताया अप्रामाणिकत्वस्य द्वितीयेऽभिहितत्वात्। न च ज्ञानैश्वर्यशक्ती ब्रह्मणस्तात्त्विकतया परेणाङ्गीकृते। किञ्च देहयोगात्तिरोहितमित्येतावताऽलम्। अन्यदसङ्गतमेव। किञ्च देहयोगश्चेत्तिरोधान (एव) हेतुस्तदा सुप्तिप्रलययोराविर्भावः स्यात्। अविद्याद्युपलक्षणमेतदिति चे(देतदपि त)त् अथ तथैव किन्नोक्तमित्यास्तां विस्तरः। यदि स्वप्नोऽन्तर्धत्ते कथं तर्हि पुनस्तत्प्रतीतिरित्यत आह **व्यज्यते चेति**।

व्यज्यते च पुनस्तया।

एतेन परकीयं बाधकथनं निरस्तम्। व्यक्तिस्तिरोधानं च न ज्ञायत इत्यतोऽधिकरणद्वयार्थमुपसंहरति **सृष्ट्वैवेति**।

सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः।
वासनामात्रतां तस्य नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः॥

एवशब्देनारोपं वारयति। दर्शयित्वेत्यपि द्रष्टव्यम्। तस्य च वासनामात्रतां **नीत्वा** कृत्वा। अन्यथा द्वितीया स्यात्। **अन्तर्धापयति** अदर्शनं गमयति। **तस्य** जीवस्य वासनाभिरिति वा। तस्यान्तर्धापयतीति वा॥ ३-२-२॥

परि०— **नान्य इति**। जीवस्य ब्रह्माभेदेऽपि ज्ञानैश्वर्यसामर्थ्यं तिरोहितमित्यादिरूपोऽर्थो नेत्यर्थः। **ईश्वरांशताया** ईश्वरस्वरूपांशतायाः 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यत्र अप्रामाणिकत्वस्याभिधानादिति भावः। ब्रह्मणोऽपि ज्ञानादिशक्तिर्न वास्तवी। येन तदभिन्नजीवस्यापि तदाशङ्क्य तिरोधानं ब्रूयादित्याह **न च ज्ञानैश्वर्येति**। सोऽपि ज्ञानादितिरस्कारोऽपि जीवस्य देहयोगादेवेति परेण सूत्रार्थकथनात् तत्रोपयुक्तांशमुक्त्वा अन्यदयुक्तमित्याह **किञ्च देहेति**॥ **बाधककथनमिति**। स्वप्ने दृष्टं वस्तु क्षणेनान्यथोपलभ्यत इति बाधककथनमित्यर्थः। नीत्वेत्यनु-

वादेनार्थमाह कृत्वेति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । कुत एवं व्याख्येत्यत आह अन्यथेति । प्रापणार्थत्वे 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य द्विकर्मकत्वात् सुषुप्त्यादीन् जीवं नयतीत्युत्तरवाक्य इव वासनामात्रतां नीत्वेति द्वितीया स्यात्, तस्येति षष्ठी न स्यादित्यर्थः । नयतेः कृत्यर्थत्वाप्रसिद्धेः प्रकारान्तरेण द्वेधा योजयति तस्य जीवस्येति ॥

॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ सुषुप्ति-बोध-मोहाधिकरणानि ॥

ब्र०सू०— ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥
ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥
ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥

मु०— अत्र यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं परेण वर्णितं तत्सूत्राक्षराप्रतीतं तद्विरुद्धं चोपेक्षणीयमेवेति ज्ञापयितुमधिकरणत्रयस्य तात्पर्यमाह **सुषुप्तीति** ।

अनु०— सुषुप्तिबोधमोहांश्च स्ववशस्तद्वशं सदा ।
जीवं नयति जीवेशो .... ॥

सुषुप्तिबोधादेः कारणान्तरदर्शनात् कथमेतदित्यत उक्तं **स्ववशस्तद्वशमिति** । स्वतन्त्रोऽपीश्वरो लीलया तानि कारणान्युपादाय जीवं तद्वशतां नीत्वा सुषुप्त्यादिकं प्रापयतीत्यर्थः । एतच्च भाष्यादौ स्पष्टम् ॥ ३-२-४,५,७॥

परि०— अत्र **यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वमिति** । तदभावः प्रकृतस्वप्नदर्शनाभावः सुषुप्तिरिति यावत् । **नाडीष्वात्मनि** नाडीद्वारा आत्मनि । 'पुरीतति शेते' इत्यादिश्रुतेः ॥ 'अतः प्रबोधोऽस्मात्' यत आत्मनि सुप्तिः अतः कारणादस्मादेव प्रबोधः ॥ मुग्धे मोहेऽर्धसम्पत्तिः आत्मनीति सूत्रार्थानुक्त्वा आत्मनि सम्पत्तिरित्तदैक्यमेव जीवस्येति वर्णितमित्यर्थः ॥ **सूत्राक्षराप्रतीतमिति** । ऐक्याप्रतीतिव्यक्तैव विरुद्धत्वं तु आधाराधेयभावादिकथनादिति भावः ॥ **कारणान्तरेति** । कालादिरूपकारणान्तरेत्यर्थः ॥

॥ इति सुषुप्ति-बोध-मोहाधिकरणानि ॥

★ ★ ★

॥ अथ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥

सु०— केचिदेवं व्याचक्षते । सुषुप्तौ ब्रह्मसम्पन्नो य एव जीवः (किं) स एवोत्तिष्ठति उत अन्योऽपीति संशये महाजलनिधौ क्षिप्तस्योदबिन्दोरिव ब्रह्मणैकीभूतस्योद्धरणासम्भवादनियम इति प्राप्ते समाधीयते । स एवोत्तिष्ठति, यः सुप्तः । कुतः । कर्मशेषसमापनात्प्रत्यभिज्ञानाच्छब्देभ्यो विधिभ्यश्च । सुप्तस्य मुक्तत्वापत्त्या विध्यनुपपत्तेरिति । तदेतदपव्याख्यानमिति सूचनायाधिकरणतात्पर्यमाह **नान्य इति** ।

अनु०— .... नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥

स्वप्नादीनां परमेश्वरकृतत्वेऽभिहिते किं देशकालान्तरेऽन्योऽपि कर्ताऽस्त्युतेश्वर एवेति संशये लौकिकेश्वराणां देशकालव्यवस्थयैश्वर्यदर्शनादयमपि तथाविध इति प्राप्ते । स एव ईश्वरोऽस्य स्वप्नादेः कर्ता न तु देशकालान्तरेऽन्यः कश्चनेत्येष एवार्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । न हि यः सुप्तः स एवोत्तिष्ठत्यन्यो वेति कस्यचित्संशयोऽस्ति । न च सुप्तस्य ब्रह्मणैक्यं प्रमाणदृष्टमिष्टं वा परस्येति यत्किञ्चिदेतत् । लाघवार्थं क्रमोल्लङ्घनेन व्याख्यानमिति बो(द्धव्य)ध्यम् । सूत्रकृता च स्वप्नादिवन्न मोहः स्वतन्त्रावस्थेति ज्ञापनाय व्यवधानं कृतमिति ॥ ३-२-६ ॥

परि०— तच्छब्दपरामृष्टं दर्शयति यः सुप्त इति ॥ **कर्मशेषेति** । पूर्वेद्युरुपक्रान्तकर्मणो यः शेषः परेद्युः समापनात्, योऽहं सुप्तः सोऽहं प्रबुद्ध इति प्रत्यभिज्ञानात् । 'प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैवे'त्यादिशब्देभ्य इत्यर्थः । विधिभ्य इत्येतदस्फुटत्वाद्व्यनक्ति सुप्तस्येति । परोक्तं कुतोपव्याख्येत्यत आह **न हि यः सुप्त इति** ॥ **इष्टं वेति** । तथात्वे पुनरुत्थानायोगादिति भावः । **लाघवार्थमिति** । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरि'त्यस्य 'स एव चे'त्येतदनन्तरभावित्वेऽपि 'सुषुप्तिबोधमोहांश्चे'ति पूर्वमेव तत्सूत्रतात्पर्यवर्णनं 'स एव चे'त्यस्य 'नान्यः कर्ते'ति पश्चादेव तात्पर्यकथनमित्येवं सूत्रकारक्रमोल्लङ्घनं 'सुषुप्तिबोधमोहांश्चे'ति उक्तिलाघवार्थमित्यर्थः ॥ **व्यवधानमिति** । 'स एव चे'त्येतदानन्तर्यं मुग्ध इत्यस्येत्यर्थः ॥

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥

॥ अथ स्थान(तोऽप्य)भेदाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥

सु०— केचिदिदमित्थं व्याचक्षते । द्विरूपं ब्रह्म श्रूयते सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ सविशेषमस्थूलमनण्वित्यादौ निर्विशेषम् । तत्र किमुभयरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतररूपम् । यदाऽप्यन्यतररूपं तदा(ऽपि) किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति संशये द्विविधश्रुत्यनुरोधादुभयरूपमेव ब्रह्मेति प्राप्ते इदमुच्यते । न तावत् स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयरूपत्वं सम्भवति, विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगात् । मैवम् । न ह्युपाधिरन्यदन्यथाकरोति किन्त्वविद्योपस्थापिताः पृथिव्याद्युपाधयो भ्रममुपजनयन्ति । अतश्चान्यतरपरिग्रहेऽपि निरस्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । सर्वत्राशब्दमस्पर्शमित्यादिवाक्येषु तथाभूतमेव हि ब्रह्मोपदिश्यते । **न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्** । न निर्विशेषमेव ब्रह्म । चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्मेत्यादौ भेदेनोपदेशादिति चेन्न । यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिना प्रत्युपाधि भेदाभाववचनात् । **अपि चैवमेके** । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादौ भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमेके शाखिनः समामनन्तीति ।

तदिदं व्याख्यानं सम्यग्व्याख्यानेनैवापहस्तितं भविष्यति किं पुनः प्रयत्नेनेत्याशयवान् व्याख्यानमेवारभते ।

सर्वशरीरेषु, प्रतिशरीरं च दक्षिणाक्ष्यादिस्थानेषु, स्थितः परमपुरुषः स्वप्नाद्यवस्थाः प्रवर्तयतीत्युक्तम् । तत्र सर्वत्र स्थितः किमेक एवोत परस्परं भिन्न इति संशये यद्युगपद्भिन्नस्थानं तद्भिन्नं दृष्टम् । यथा घटादि । भिन्नस्थानश्चायमित्यतो भिन्न एव भवेत् । भिन्नानां च तारतम्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावश्चोपलब्ध इति तत्प्रसङ्गोऽपीति कथं स एव चेत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता **न स्थानतोऽपीति** । तद्व्याचष्टे **नेति** ।

अनु०— न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः ।

अत्र स्थानशब्दस्तद्भेदस्योपलक्षण इत्युक्तं भवति । सप्तम्यर्थे तसिः । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् ।

परि०— **स्थानत** इति सौत्रपदानुवादः । **पृथिव्याद्युपाधियोगादिति** व्याख्या । नेति सौत्रनञर्थानुवादः **मैवमिति** । सूत्रान्तरं च पठित्वा तदर्थमनुवदति **न भेदादित्यादिना** (भेदेनेति विशेषवाची भेदशब्दः) । **पृथिव्या-मित्यादिनेति** । अत्र आदिशब्दस्य 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे'त्यादिनेत्यर्थः (मम शरीरः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमध्यात्मेत्यादिना) । तथा च भेदोपदेशः औपाधिक एव वाच्य इति भावः ॥ **सर्वशरीरेष्विति** । 'स एव चे'ति सूत्रार्थपरेण नान्यः कर्ताऽस्य कश्चनेत्यनेन प्राप्तत्वात् । **सर्वशरीरेषु प्रवर्तयति** इत्युक्तमित्युक्तम् । प्रतिशरीरं दक्षिणाक्ष्यादि इत्यादि तु 'देहयोगा-द्वासोऽपी'त्यादिना जाग्रदाद्यवस्थाप्रेरकत्वोक्त्या प्राप्तम् । 'दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजस' इत्यादेरिति भावः । 'स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः' इति सूत्रे सार्वत्रिकसार्वकालिकसर्वपुरुषेषु स एक एव सर्वावस्थानां प्रवर्तक इति कथमुक्तमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** । सूत्र इत्यर्थः । **सप्तम्यर्थ इति** । सूत्रे भाष्ये च स्थानभेदे सत्यपीत्यर्थे 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरि'ति सूत्रे आद्यादिभ्य इति वार्तिकेन तसिरित्यर्थः ।

सु०— भेद इति वदता 'उभयलिङ्गमि'त्येतद्भिन्नस्वरूपत्वमिति व्याख्यातम् । स्थानानां सुरनरादिशरीराणां तत्रापि दक्षिणाक्ष्यादीनां भेदे सत्यप्यस्य तत्र तत्र स्थितस्य परेशितुः **कश्चित्** अन्योऽन्याभावलक्षणो हीनाधिकत्वरूपोऽनुग्राह्यानुग्राहकत्वरूपो वा, भेदो नास्ति । कुत इत्यतः सर्वत्र हीत्युक्तं व्याचष्टे **सर्वत्रेति** ।

अनु०— **सर्वत्राशेषदोषोज्झपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥**

सर्वत्र स्थानेषु निर्भेदश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अशेषदोषोज्झश्चासौ पूर्णकल्याणचिद्गुणश्चेति विग्रहः । **कल्याणा** विनाशादिरहिताः । यद्वा गुणशब्दो दुःखादिष्वपीत्यतः कल्याणेत्युक्तम् । चिच्छब्दात्परत आदिपदमध्याहार्यम् । अथवा चिद्रूपा न त्वचेतना इत्यर्थः । 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत' इत्यादौ परमात्मा श्रूयते यत इति शेषः ।

परि०— मूलार्थमाह स्थानानामित्यादिना ।

सु०— उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधातुं सूत्रं **न भेदादिति** ।

ब्र०सू०— **ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥**

निर्भेदं सर्वत्र सर्वदोषदूरं सकलगुणपरिपूर्णं ब्रह्मेति नोपपद्यते । 'कार्यकारणबद्धौ तौ' इत्यादिश्रुतिपुराणादिवाक्यैः भिन्नत्वदोषित्वाल्पगुणत्वादेः भेदशब्दोपलक्षितस्योक्तत्वादित्या-क्षेपार्थः । नेति परिहारांशं व्याचष्टे **तद्विरुद्धं त्विति** ।

अनु०— **तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत् ।**

यत्तु वाक्यं तस्योक्तार्थस्य विरुद्धं प्रतीयते तत्तत्र उक्तविरुद्धे **कचिदर्थे** मानं नैव भवेत् किन्त्वन्य एव तस्यार्थः प्रतिपत्तव्यः । कुत इत्यतः प्रत्येकमतद्वचनादित्युक्तम् । तदनुपपन्नमिवाभाति । सर्वत्र हीत्युक्तस्य प्रतिपक्षचोदनायां पुनस्तन्मात्रोपन्यासस्य व्यर्थत्वात् । अतः तात्पर्यमाह **महातात्पर्येति** ।

महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु ।

सकलस्मृतीतिहासपुराणानां परमेश्वरस्य अशेषदोषदूरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च यन्महातात्पर्यं तद्विरोधेन तत् वाक्यं अत्र भगवतो दोषित्वादौ कथं मानं भवेत् । तुशब्दो महावाक्यत्वावान्तरवाक्यत्वलक्षणविशेषार्थः । दृष्टं हि निर्णीतमहावाक्यार्थविरुद्धस्य तदवान्तरवाक्यस्य तत्राप्रामाण्यम् । यथा स्वर्गप्रयोजनाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थविरुद्धस्य यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यादेस्तदवान्तरवाक्यस्य महावाक्यं हि प्रधानम् । अनन्यार्थत्वात् । अप्रधानं त्ववान्तरवाक्यम् । तदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् ।

परि०— 'न भेदादिति चेदि'ति सूत्रं स्वयमेव विवृणोति **उक्तमर्थमित्यादिना** । समग्रसूत्रस्य परमतानुवादे लिखितत्वात् प्रतीकमात्रमेतत् 'न भेदादि'त्येतावन्मात्रं सूत्रमिति ज्ञेयम् ॥ **इत्यादिश्रुतिपुराणेति** । 'कार्यकारणवद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ' इति माण्डूकश्रुतौ भागवतादिपुराणरामायणादिवाक्यैरित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । सूत्रकृतैवेति योज्यम् ॥ **इत्युक्तस्येति** । 'एतमेव ब्रह्मे'ति श्रुतौ सर्वत्र निर्दोषाशेषसद्गुणमेकमेव श्रूयत इत्युक्तस्य 'कार्यकारणबद्धावि'ति श्रुतिपुराणादिरूपप्रतिपक्षशङ्कायां अतद्वचनाद्भगवद्रूपाणामभेदवचनादिति प्रागुक्ताभेदोक्तिमात्रोपन्यासस्य प्रतिपक्षक्षेपणाशक्ततया व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ **तत्राप्रामाण्यमिति** । प्रतीतेऽर्थ इत्यर्थः ॥ **यथेति** । उक्तं हि पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्यायद्वितीयपादाद्यधिकरणे 'यद्यमुष्मिन्नि'ति वाक्यस्य पारत्रिकसुखविषयकसन्देहप्रतिपादकस्य स्वर्गफलकयागविधायकवाक्यविरोधादप्रामाण्यं 'शास्त्रदृष्टविरोधादि'ति पूर्वपक्षसूत्रेणाशङ्क्य 'आकालिकेप्से'ति सिद्धान्तसूत्रेण यज्ञशालायां धूमाकुलितलोचनानां ऋत्विजां तात्कालिकसुखापेक्षया गवाक्षकरणाय यद्यमुष्मिन्निति परलोकसुखनिन्दावचनं न तु तत्रैव तात्पर्यमित्युक्तमिति भावः । तत्र युक्तिमाह **महावाक्यं हीति** ॥ **तदर्थेति** । प्रधानवाक्यार्थेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेवम् । यदि परमेश्वरस्य सकलगुणपरिपूर्णत्वे निरस्तसमस्तदोषत्वे च वेदादीनां महातात्पर्यमित्यर्थः प्रमाणवान् स्यात् । तदेव तु न पश्याम इत्यत आह **दुःखेति** ।

अनु०— **दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक् ।**
भवेन्मानं

मोक्षहेतुत्वेनेति वक्तव्ये दुःखाप्ययेत्यादिवचनं वादिविप्रतिपत्तेर्मोक्षस्वरूपनिरूपणार्थमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयसुखाभिव्यक्तिश्च मुक्तिरिति । यद्वाऽप्रधानप्रयोजनस्वर्गादिसङ्ग्रहार्थमिदम् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । **दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव** तद्धेतुत्वं यथा निर्वहेत् **तथैव, मानं** कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादिका भवेत् । वेदवागिति स्मृत्यादेरुपलक्षणम् ।

एतदुक्तं भवति । शास्त्रेण हि विषयप्रयोजनवता भाव्यम् । प्रमाणत्वात् परार्थत्वाच्च । तत्र यदा विषयः सन्दिग्धः प्रयोजनं च निश्चितं तदा निश्चितेन प्रयोजनेनानिश्चितो विषयो निश्चेतव्यः । न हि शास्त्रं साक्षात् प्रयोजनस्य कारकम् । किन्तु विषयप्रतिपादनद्वारैव । तथा च तत्प्रयोजनं यस्मिन् ज्ञापिते सम्पद्यते स एव विषयोऽवधार्यते । अन्यथा विषयप्रयोजनयोरसम्बद्धत्वेन शास्त्रस्यानुपादेयताऽऽपत्तेः । वेदादेश्च मोक्ष एव प्रधानं प्रयोजनम् । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यादेः । स्वर्गादिकं चाप्रधानम् । अतः स एव विषयः कल्पनीयो यस्मिन्ज्ञा(पि)ते मोक्षादिकं सम्प(द्यत इति)द्येतेति ।

परि०— **इत्थम्भूतेति** । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतः, तल्लक्षणे तज्ज्ञापन इत्युपेत्य व्यनक्ति दुःखाप्ययेति । परार्थत्वादिति । परं प्रति प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— ततः किमित्यत आह **तदिति** ।

अनु०— तदीशानात् प्रसन्नादेव नान्यथा ।

तत् दुःखाप्ययादिरूपं कैवल्यम् । **ईशानात्** विष्णोरेव भवेन्नान्यस्मात् । स हि तस्येष्टे नान्यः । अस्तु तर्हि स एव विषयः किं गुणपूर्णत्वादिनेत्यत उक्तं **प्रसन्नादेव नान्यथा** न ज्ञातमात्रादिति ।

ततोऽपि किमित्यत आह **प्रसन्नेति** ।

प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् ।
निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ।

विष्णोः प्रसन्नता च तदीयगुणोत्कर्षज्ञानादेव केवलं निर्दोषतापरिज्ञानाच्च भवति । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । तच्च वक्ष्यते । केवलशब्दोऽवधारणार्थः । नान्येन केनचि-

दित्येतत्प्रतिरूपेण अल्पगुणत्वादिज्ञानेन कर्मादिना वा नेत्यर्थः । तथा च मोक्षादिप्रयोजनेन शास्त्रेण तत्साधनभूतं भगवद्गुणोत्कर्षनिर्दोषताज्ञानमेव जीवानामुत्पादनीयमित्यतः सकल-गुणपरिपूर्णे निरस्तसमस्तदोषे नारायण एवाशेषशास्त्रस्य महातात्पर्यमित्यवसीयते ।

परि०— ईशानपदतात्पर्यमाह स हीति । यद्वा ईशानाद्विष्णोरिति कुतो व्याख्येत्यत आह स हीति ॥ तच्च वक्ष्यत इति । 'यो मामि'त्यादिनोत्तरवाक्य इति भावः ।

सु०— स्यादेतद्यदि तदीशानादित्यादिनोक्तं प्रामाणिकं स्यादित्यतस्तत्रागमवाक्या-न्युदाहरति **यो मामिति** ।

अनु०— **यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् ।**
जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा ।
यो मामशेषाभ्यधिकं विजानाति स एव माम् ।
विजानात्यखिलांस्तस्य दद्यां कामान् परं पदम् ।
यो मामेवमसम्मूढः किं मां निन्दन्ति शत्रवः ॥

बृंहितशब्देन प्रत्येकमपि गुणानामनवधिकत्वमाचष्टे । **अशेषाभ्यधिकं** गुणैर्दोषाभावैश्च सर्वोत्तमम् । स एव मां विजानाति । अन्यज्ञानस्य मत्प्रसादाहेतुत्वात् । 'यो मामेवमि'त्यनेन 'कृतकृत्यस्य भारते'त्युक्तं भगवद्वाक्यं सङ्गृह्णाति । एवं समस्तैर्गुणैर्दोषाभावैश्च । क्षराक्षरोत्तमो हि पुरुषोत्तमः । स सर्वविदित्यादिस्तुत्या प्रसन्नता द्योत्यते । **सर्वभावेन** सर्वेण प्रकारेण । अन्यथा व्याघातात् । **कृतकृत्यो** मुक्तः । 'किं मामि'त्यनेन 'अ॒भी इ॒॑ इदमे॑कमेकों अस्मि नि॒ष्पाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः करन्ति । खले॒ न प॒र्षान्प्रतिं हन्मि भूरिकिम्मां निन्दन्ति॒ शत्रवोऽनिन्द्रा' (ऋ. १०-४८-७) इति श्रुतिमुपादत्ते । **इदमेकं** विश्वं **अभि** प्रति अहमेको **निष्पाळस्मि** नितरां सहत इति निष्पाट् । द्वौ प्रपश्चावभि प्रति अहमेको निष्पाळस्मि । त्रयोऽपि प्रपश्चा मम किमेव कुर्वन्ति न किमपि ममानिष्टं कर्तुमीशते । किन्त्वहमेव खल इव खलस्थितानि धान्यानीव भूरि भूरीन् बहून् बहुवारं वा तान्निष्ठुरान्निन्दकान् प्रतिहन्मि । तस्मादनीश्वरास्ते शत्रवो मां किं निन्दन्तीत्यर्थः । एतद्भगवतो वाक्यम् । अत्र निन्दकेषु भगवतोऽप्रसादोऽ(नर्थावा)निष्टावाप्तिश्च श्रूयते । निन्दा च दोषज्ञानादिकेति प्रसिद्धमेव ।

मोक्षहेतुत्वेनेति वक्तव्ये दुःखाप्ययेत्यादिवचनं वादिविप्रतिपत्तेर्मोक्षस्वरूपनिरूपणार्थमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयसुखाभिव्यक्तिश्च मुक्तिरिति । यद्वाऽप्रधानप्रयोजनस्वर्गादिसङ्ग्रहार्थमिदम् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । **दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव** तद्धेतुत्वं यथा निर्वहेत् तथैव, **मानं** कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादिका भवेत् । वेदवागिति स्मृत्यादेरुपलक्षणम् ।

एतदुक्तं भवति । शास्त्रेण हि विषयप्रयोजनवता भाव्यम् । प्रमाणत्वात् परार्थत्वाच्च । तत्र यदा विषयः सन्दिग्धः प्रयोजनं च निश्चितं तदा निश्चितेन प्रयोजनेनानिश्चितो विषयो निश्चेतव्यः । न हि शास्त्रं साक्षात् प्रयोजनस्य कारकम् । किन्तु विषयप्रतिपादनद्वारैव । तथा च तत्प्रयोजनं यस्मिन् ज्ञापिते सम्पद्यते स एव विषयोऽवधार्यते । अन्यथा विषयप्रयोजनयोरसम्बद्धत्वेन शास्त्रस्यानुपादेयताऽऽपत्तेः । वेदादेश्च मोक्ष एव प्रधानं प्रयोजनम् । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यादेः । स्वर्गादिकं चाप्रधानम् । अतः स एव विषयः कल्पनीयो यस्मिन्ज्ञा(पि)ते मोक्षादिकं सम्प(द्यत इति)द्येतेति ।

परि०— इत्थम्भूतेति । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतः, तल्लक्षणे तज्ज्ञापन इत्युपेत्य व्यनक्ति दुःखाप्ययेति । परार्थत्वादिति । परं प्रति प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— ततः किमित्यत आह **तदिति** ।

अनु०— **तदीशानात् प्रसन्नादेव नान्यथा ।**

तत् दुःखाप्ययादिरूपं कैवल्यम् । **ईशानात्** विष्णोरेव भवेन्नान्यस्मात् । स हि तस्येष्टे नान्यः । अस्तु तर्हि स एव विषयः किं गुणपूर्णत्वादिनेत्यत उक्तं **प्रसन्नादेव नान्यथा** न ज्ञातमात्रादिति ।

ततोऽपि किमित्यत आह **प्रसन्नेति** ।

प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् ।
निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ।

विष्णोः प्रसन्नता च तदीयगुणोत्कर्षज्ञानादेव केवलं निर्दोषतापरिज्ञानाच्च भवति । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । तच्च वक्ष्यते । केवलशब्दोऽवधारणार्थः । नान्येन केनचि-

दित्येतत्प्रतिरूपेण अल्पगुणत्वादिज्ञानेन कर्मादिना वा नेत्यर्थः । तथा च मोक्षादिप्रयोजनेन शास्त्रेण तत्साधनभूतं भगवद्गुणोत्कर्षनिर्दोषताज्ञानमेव जीवानामुत्पादनीयमित्यतः सकल-गुणपरिपूर्णे निरस्तसमस्तदोषे नारायण एवाशेषशास्त्रस्य महातात्पर्यमित्यवसीयते।

परि०— ईशानपदतात्पर्यमाह **स हीति** । यद्वा ईशानाद्विष्णोरिति कुतो व्याख्येत्यत आह स हीति ॥ तच्च वक्ष्यत इति । 'यो मामि'त्यादिनोत्तरवाक्य इति भावः ।

मु०— स्यादेतद्यदि तदीशानादित्यादिनोक्तं प्रामाणिकं स्यादित्यतस्तत्रागमवाक्या-न्युदाहरति **यो मामिति** ।

अनु०— **यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् ।
जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा ।
यो मामशेषाभ्यधिकं विजानाति स एव माम् ।
विजानात्यखिलांस्तस्य दद्यां कामान् परं पदम् ।
यो मामेवमसम्मूढः किं मां निन्दन्ति शत्रवः ॥**

बृंहितशब्देन प्रत्येकमपि गुणानामनवधिकत्वमाचष्टे । **अशेषाभ्यधिकं** गुणैर्दोषाभावैश्च सर्वोत्तमम् । स एव मां विजानाति । अन्यज्ञानस्य मत्प्रसादाहेतुत्वात् । 'यो मामेवमि'त्यनेन 'कृतकृत्यस्य भारते'त्यन्तं भगवद्वाक्यं सङ्गृह्णाति । एवं समस्तैर्गुणैर्दोषाभावैश्च । क्षराक्षरोत्तमो हि पुरुषोत्तमः । स सर्वविदित्यादिस्तुत्या प्रसन्नता द्योत्यते । **सर्वभावेन** सर्वेण प्रकारेण । अन्यथा व्याघातात् । **कृतकृत्यो** मुक्तः । 'किं मामि'त्यनेन 'अ॒भी॒ ३॒ इदमेकु॒मेकों अस्मि नि॒ष्पाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः करन्ति । खले॒ न प॒र्षान्प्रतिं हन्मि भूरिकिम्मां निन्दन्ति॒ शत्रवोऽनिन्द्रा' (ऋ. १०-४८-७) इति श्रुतिमुपादत्ते । **इदमेकं** विश्वं **अभि** प्रति अहमेको **निष्पाळस्मि** नितरां सहत इति निष्पाट् । **द्वौ** प्रपञ्चावभि प्रति अहमेको निष्पाळस्मि । त्रयोऽपि प्रपञ्चा मम किमेव कुर्वन्ति न किमपि ममानिष्टं कर्तुमीशते । किन्त्वहमेव **खल** इव खलस्थितानि धान्यानीव भूरि भूरीन् बहून् बहुवारं वा तान्निष्ठुरान्निन्दकान् प्रतिहन्मि । तस्मादनीश्वरास्ते शत्रवो मां किं निन्दन्तीत्यर्थः । एतद्भगवतो वाक्यम् । अत्र निन्दकेषु भगवतोऽप्रसादोऽ(नर्थावा)निष्टावाप्तिश्च श्रूयते । निन्दा च दोषज्ञानादिकेति प्रसिद्धमेव ।

परि०— एवमिति गीतापदानुवादः। समस्तैरित्यादिव्याख्या। पुरुषोत्तममित्यस्यार्थः क्षराक्षरेत्यादि॥ स्तुत्येति। ज्ञानिविषयकभगवत्कर्तृकस्तुत्या भगवतः प्रसन्नता द्योत्यत इत्यर्थः॥ अन्यथा व्याघातादिति। सर्वात्मकत्वार्थत्वे पुरुषोत्तममित्युक्त्वा पुनस्तदात्मकत्वकथने व्याघातादित्यर्थः॥

सु०— वाक्योदाहरणफलमाह इत्यादीति।

अनु०— **इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते।**

अवधारणेन प्राबल्यं सूचयति। 'प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनादि'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। अत्रानुमानमप्याह **लोकतश्चेति**।

लोकतश्च प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात्।

इतिशब्दोऽध्याहार्यः। **अवसीयत** इति वर्तते। भगवत्प्रसादेन संसारान्मुक्तिर्भवति स भगवत्प्रसादस्तद्गुणोत्कर्षवेदनाद्दोषाभाववेदनाच्च भवतीत्ययमर्थो लोकतो लोकदृष्टान्तोपेतानुमानतश्चा(नुमीयते)वसीयते। तथा च प्रयोगः। संसारान्मुक्तिः समर्थ(परमपु)पुरुषप्रसादसाध्या मुक्तित्वान्निगडमुक्तिवत्। न (च) हि भगवतोऽन्यस्तत्र समर्थोऽस्ति। विमतो भगवत्प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यो महाप्रसादत्वाद्राजप्रसादवत्। पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारश्चोदनीयः।

परि०— अत्रापीति। 'इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवे'त्यत्रापीत्यर्थः। क्षुद्रफलहेतुप्रसादे व्यभिचारनिरासाय 'महाप्रसादत्वादि'ति प्रसादे महत्त्वविशेषणम्। ननु 'कामाद्गोप्यो भयात्कंस' इत्यादेर्गोपिकादिमुक्तिहेतुप्रसादे कामादिजन्ये व्यभिचार इत्यत आह पक्षतुल्यत्वादिति। ज्ञानपादे तत्तात्पर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तत्रापि गुणोत्कर्षज्ञानजन्य एव प्रसाद इति भावः।

सु०— महातात्पर्यरोधेनेत्यादिनोक्तम् उपसंहरन् परकृतापव्याख्याननिरासेऽप्युक्तां युक्तिमतिदिशति **महातात्पर्येति**।

अनु०— **महातात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव हि।**
दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादि कथञ्चन।
नार्थः श्रुतिपुराणादेः

परममहातात्पर्यस्य। **निर्गुणत्व**ग्रहणमपव्याख्याननिरासार्थम्। **कथञ्चने**त्युपाधिसम्बन्धादिनेत्यर्थः। न केवलमानुमानिकं सकलवेदा(दीनां)न्तानां भगवद्गुणोत्कर्षादौ महातात्पर्यम्। किन्तु वाचनिकं चेत्याह **तद्विरुद्ध इति**।

तद्विरुद्धोऽखिलस्य च ।

अर्थः स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरम् ।

दोषित्वात् **अविरुद्धः** । **अखिलस्य** शास्त्रस्य । तद्वाक्यं पठति इति **गुह्यतममिति** ।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।
इति

इति यन्मया मम पुरुषोत्तमत्वादिकमुक्तं इदं गुह्यतमं शास्त्रं तात्पर्येण सर्वशास्त्रैः प्रतिपाद्योऽर्थः । **एतद्बुद्ध्वा** इति प्रशंसया आदरः प्रतीयते । यदुक्तं स्थानभेदानुमानं तदन्यथा-सिद्धमिति परेशितुरित्यनेन सूचितम् । यथोक्तम् । 'ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधेयते' इति । कालातीतं चेत्याह **अत इति** ।

अतोऽखिलसच्छास्त्रविरुद्धत्वेन नानुमा ।
वर्तते तत्र

तत्र परमेश्वरभेदादौ ।

अधिकरणार्थमुपसंहरति **तेनेति** ।

तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ॥

सच्छब्दो निर्दोषार्थः । निर्भेद इत्युपसंहर्तव्ये तत्फलोपसंहारोऽयमपव्याख्याननिरास-मप्युपसंहर्तुम् ॥ ३-२-८ ॥

परि०— महातात्पर्यमुख्यत्वेत्यस्यार्थः परमेत्यादि । समासः सुखविशिष्टाभिधानादेवेत्यादाविव ध्येय इति भावः । **तथोक्तमिति** । भाष्ये ॥

॥ इति स्थान(तोऽप्य)भेदाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

।। अथ उपमाधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— **।। ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ।।**

सु०— इह परमेश्वरे जीवस्यात्यन्तिकभक्तिसिद्धये भेदाभेदमतं निराक्रियते। तथा हि। जीवब्रह्मणोर्भेदस्तावत्सिद्धान्तिनाऽङ्गीक्रियत एव। अभेदस्त्वनुमानतः सिद्धः। जीवो ब्रह्माभिन्नश्चेतनत्वाद्ब्रह्मवत्; ब्रह्मांशत्वात्। यो यदंशः स तदभिन्नो यथेश्वरांशो मत्स्यादिस्तदभिन्न इति। अतो भिन्नाभिन्नो ब्रह्मणा जीव इत्येवं प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता सूर्यकादिवदिति सूत्रखण्डेन। तदेतद्दृष्टान्तवचनमात्रं न कस्यचिदर्थस्य साधकं बाधकं वेत्यतः पूर्वपक्षनिषेधपूर्वकं प्रतिज्ञाहेतू दर्शयति **न चेति**।

अनु०— **न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते।**
यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम्।

चित्त्वादित्यंशत्वस्याप्युपलक्षणम्। अभिन्नत्वं ब्रह्मणेति शेषः। **ईशवत्** ब्रह्मवदीश्वरावतारवच्च। **आप्यते** युज्यते। **अस्य** जीवस्य। **अस्य** ब्रह्मण आभासताम्। एवेत्यविगानेनालं विस्पष्टम्। एतदुक्तं भवति। न चेतनत्वाद्यनुमानेन जीवस्य ब्रह्माभेदसाधनं युक्तम्। जीवो ब्रह्माभिन्नो न भवति तदाभासत्वाद्यो यदाभासो नासौ तदभिन्नो यथासूर्यकादिः सूर्यादिनेत्यनुमानविरोधात्। न चासिद्धो हेतुर्विस्पष्टश्रुतिसिद्धत्वादिति।

परि०— क्रमेण हेतुद्वयस्य दृष्टान्तलाभाय 'ईशवदि'त्येतत् द्वेधा व्याचष्टे ब्रह्मवदीश्वरावतारवच्चेति। अस्येतिपदमावृत्य बिम्बरूपोभयपरत्वेन व्याचष्टे **अस्य जीवस्येत्यादि**। एवकारार्थः **अविगानेनेति**। निस्सन्देह इत्यर्थः।

सु०— काऽसौ श्रुतिरित्यतस्तामुदाहरति **यथेति**।

अनु०— **यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्।**

छायाऽऽतता तथैतस्मिन्परमात्मनि एतज्जीवजातं **आततं** आयत्तमिति यावत्। एतदेव विशदश्रुतिभ्यां दर्शयति **छायेति**।

छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते।
एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः।

सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीना यथेयते।
आभासा एव पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः।

आत्मका अल्पचेतनाः। **पुरुषाः** संसारिणः। तदधीनत्वादिकमेवाभासत्वमिति वक्ष्यति। परमेश्वराभासत्वं (न सर्वेषां सा) च न साक्षात्किन्तु पारम्पर्येणेति स्वरूपकथनाय श्रुतिद्वयं पठति **छाया विष्णोरिति**।

छाया विष्णो रमा, तस्याश्छाया धाता, विशेषकौ।
तस्य, इन्द्रकामौ च तयोः, तयोरन्येऽखिला अपि।
हरेर्ब्रह्मा,ऽस्य गीः, तस्या विशेषौ, इन्द्र एतयोः।
मारश्चाभासकाः सर्व एतयोस्तदधीनतः।
सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः परो हरिः।
चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेते न सर्वदा।

छायेव **छाया**। **विशेषकौ** गरुडशेषौ। **तस्य** धातुश्छाये। **तयोः** गरुडशेषयोः। पुनस्तयोरिन्द्रकामयोः। हरेर्ब्रह्मा। आभास इति सर्वत्र सम्बन्धः। आभासत्वव्याख्यानं **तदधीनत इति**। सर्व इत्यनेन सर्वेषां परमेश्वराभासत्वमुपपादयति। चशब्दो हरिस्त्विति तुशब्दार्थः। आभासत्वे किमित्यत उक्तं **चेतनत्वेऽपीति**। अत्रापि तदंश(त्वस्योप)त्वोपलक्षणम्। **तस्मात्** आभासत्वात्। सर्वदा इत्यनेन भिन्ना एवेत्यवधारणं सूचयति। उदाहृतश्रुतीनां फलमाह **इत्यादीति**।

इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो ज्ञायते भेद एव हि।

जीवस्य परमेश्वराभासत्वं ज्ञायते तेनात्यन्तभेदश्च ज्ञायत इत्यर्थः। न परानुमानयोः सत्प्रतिपक्षत्वमुच्यते। किन्त्वस्मदीयानुमानस्य श्रौतत्वेन प्रबलत्वाद्बाधितत्वमिति भावः।

परि०— इति वक्ष्यतीति। 'यदुक्तं तदधीनत्वमि'त्यादिनेति भावः।

सु०— इदानीं 'अत एव चोपमे'ति सूत्रावयवं व्याख्यातुं तन्निवर्तनीयामाशङ्कामाह **आभासत्वं हीति**।

अनु०— आभासत्वं हि निर्णीतं जीवस्य परमात्मनः।
तत्र युक्तं

यज्जीवस्य परमात्मन आभासत्वं श्रुतिबलेन निर्णीतं तद्युक्तिविरुद्धम् । न हि निरवकाशयुक्तिविरुद्धोऽर्थः श्रुत्याऽपि प्रतिपादयितुं शक्यते । तथा सति अभिमान्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गात् । अतः सा कथञ्चिद्योजनीयेति ।

कथं न युक्तमित्यत आह **यदिति** ।

यदाभास उपाध्यायत्त ईयते ।

यस्मादाभासः सूर्यकादिर्जलाद्युपाध्यायत्तो ज्ञायते । आभासत्वस्योपाध्यायत्तत्वं व्यापकत्वेन सर्वत्र निश्चितमित्यर्थः । तथाऽपि कुतो न युक्तमित्यत आह **उपाधीति** ।

उपाध्यायत्तताभावात्

जीवानामिति शेषः । व्यापकस्योपाध्यायत्तत्वस्य जीवेष्वभावाद्व्याप्यमप्याभासत्वं न युक्तम् । ततो हेतोरसिद्धेर्दुष्टमनुमानम् । इतश्च दुष्टमित्याह **आभासत्वेति** ।

आभासत्वविरोधतः ।

आभासत्वस्य भिन्नत्वेन विरोधतश्चानुमानं दुष्टम् । तथा हि । दर्पणादिना सन्निकृष्टाः प्रतिहताः परावृत्ता नायनरश्मयो मुखेन सन्निकृष्टास्तदेव विषयीकुर्वन्ति । न तु ततोऽन्य आभासो नामास्ति । तत्र व्यवच्छेदः परात्त्वं सव्येतरव्यत्यासश्चेत्यादिकं भ्रान्त्यैव प्रतीयते । सोपाधिकश्चायं भ्रम इति यावदुपाधिसत्त्वं न निवर्तते । एवश्चाभासत्वस्याभेदेन व्याप्तत्वाद्भेदसाधने विरुद्धत्वमिति । उपलक्षणं चैतत् । तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरुद्धत्वेन कालातीतत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

एवमाभासत्वानुमाने दुष्टे किम् इति चेन्निराबाधेन प्रागुक्तानुमानद्वयेनैक्यं सिद्धमित्याह **चेतनत्वेनेति** ।

अनु०— चेतनत्वेन चांशत्वात् समुदायैक्यमापतेत् ॥

अंशत्वाच्चेत्यन्वयः । ऐक्यं च साध्यमानं न मायावादिनामिवेत्युक्तं **समुदायेति** ।

परि०— प्रागुक्तानुमानद्वयेनेति । चेतनत्वांशत्वरूपानुमानद्वयेनेत्यर्थः । इत्यन्वय इति । 'च'शब्दान्वय इत्यर्थः ।

सु०— मायावादिनो हि जीवानां प्रत्येकं ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदमङ्गीकुर्वते । न चैवमस्मन्मतम् । समुदायैक्ये भेदस्यापि सत्त्वादिति । अत्यन्ताभेदं परित्यज्य समुदायैक्यं कुतोऽङ्गीक्रियत इत्यत आह **अत इति** ।

अनु०— **अतः पृथक्त्वमुदितं समुदायांशयोर्भवेत् ।**

समुदायैक्याङ्गीकारतो यच्छ्रुत्याद्युक्तं पृथक्त्वं तत्समुदायस्य तदंशस्य च जीवस्य भवेत्। समुदायस्य यावंशौ जीवेश्वरौ तयोर्भवेदिति वा। एतदुक्तं भवति। यदि जीवस्य ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदः सा(ध्येत)ध्यते तदा भेदश्रुतय उपरुध्येरन् । मायिक(भेद)परत्वाभिधाने चाप्रमाणमापद्येरन् । न चायमस्माकमस्ति दोषः । जीवब्रह्मणोर्जीवेश्वरयोश्च भेदसद्भावेन तद्विषयत्वोपपत्तेरिति। एतेन चेतनत्वाद्यनुमानस्याभासोद्धारः कृतो भवति।

समुदायैक्यमित्युक्तम्। तत्किञ्चित्प्रपञ्चयति ईशाख्येति।

ईशाख्या समुदाये स्यात्

ईशशब्दो ब्रह्मपरः । **समुदाये** चेतनानाम् । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मैकमेव स्वभावसिद्धं तत्त्वं तत्परमार्थभूतं मायासम्बन्धादीश्वरतामापद्यते। स च सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगज्जननादिकर्ता। जीवास्तु ब्रह्मणोऽशाश्चित्स्वभावा वह्नेरिव विष्फुलिङ्गा अत एव ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः । परस्परमीश्वराच्च भिन्ना एव। ब्रह्म तु सकलचेतनसमुदायात्मकमतिरिक्तं चेति। अत्र दृष्टान्तमाह **ईशेति**।

ईशरूपेष्विवोदिता ।

यथा भगवद्रूपाणां मत्स्यादीनां समुदाये भगवत्संज्ञा न स्थानतोऽपीत्यादौ सिद्धान्तिनोदिता तथा । एतेनात्यन्ताभेदं परित्यज्य भेदाभेदाङ्गीकारे श्रुतिद्वयमिवांशत्वानुमानं चोक्तं भवति। यदि मत्स्यादयः परमेश्वरस्येव जीवा ब्रह्मणोऽशाः स्युस्तदा मत्स्यादीनामैश्वर्यादिवज्जीवानां निर्दुःखत्वादिकं स्यात्। अंशेष्वंशिसाधर्म्यस्याव्यभिचारात्।

परि०— एतेनेति । समुदायैक्यकथनेनेत्यर्थः । आभासत्वोद्धार इति । भेदश्रुतिविरोधोद्धार इत्यर्थः । एतेनेति। ईशरूपदृष्टान्तवचनेनेत्यर्थः। श्रुतिद्वयमिव भेदाभेदश्रुतिद्वयमिवेत्यर्थः।

सु०— किञ्च यदि जीवस्य ब्रह्मणाऽभेदोऽपि परमार्थः स्यात् तदा ब्रह्मैव भवतीत्युक्ता मुक्तिरयुक्ता स्यादित्यत आह **अत इति**।

अनु०— **अतो देहाद्युपाधीनामपाये समता भवेत् ।**
ईशरूपैः

बुद्धिसन्निहितं तदीयसिद्धान्तमत इति परामृशति। न जीवानां ब्रह्मणा भेदाभेदौ स्वाभाविकौ। किन्त्वभेदः स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिकः। यथेश्वरांशानां मत्स्यादीनामीश्वरेण। इयांस्तु विशेषः। मत्स्याद्या जगदनुग्रहार्थं लीलाविग्रहोपाधिभिन्ना अतिरस्कृतैश्वर्यादिमन्तः। जीवास्तु अनाद्यविद्याकामकर्मादिनिबन्धनदेहेन्द्रियाद्युपाधिभिन्नाः तिरस्कृतब्रह्मस्वभावा उपाधिनिबन्धनदुःखादिभाजश्चेति। यत एवमौपाधिक एव भेदोऽतो ज्ञानकर्मभ्यां देहाद्युपाधीनामात्यन्तिकेऽपाये सति जीवानामीशरूपैः समता भवेत्। यथेश्वररूपाणि कार्यावसाने स्वेच्छयैव लीलाविग्रहत्यागेनेश्वरतामापद्यन्ते। तथा जीवा अप्यनुष्ठितज्ञानकर्मसमुच्चयाः प्रारब्धकर्मावसाने देहाद्युपाधिभिरत्यन्तविमुक्ताः स्वाभाविकं ब्रह्मत्वमापद्यन्त इति न कश्चिद्दोषः।

सु०— यदुक्तमुपाध्यायत्तताभावादिति तदसिद्धम्। जीवानामपि सूर्यकादिवदाभासत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादिति भावेनाशङ्कते **अथेति**।

अनु०— **अथाभासा मुख्यतः सूर्यकादिवत्।**

यदा

अथशब्दः शङ्कोपक्रमे पक्षान्तरे वा। **आभासाः** जीवाः। **मुख्यत इति** उपाध्यायत्तत्वेन। सूर्यकादिना तुल्यं वर्तत इति **सूर्यकादिवत्**। उत्तरवाक्ये वाऽस्य सम्बन्धः। परिहरति **तदेति**।

तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेत्।

यदि जीवानामुपाध्यायत्तता स्यात् तर्ह्युपाधिनाशे सूर्यकादीनामिव तेषां नाशिता भवेत्। अथोपाधयोऽविनाशिनस्तदा प्रत्यक्षादिविरोधः सर्वदा संसारित्वं च स्यादित्युभयथा मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यम्। तस्मादुपाध्यधीनत्वेऽङ्गीकर्तुमशक्ये सुस्थैवाभासत्वस्यासिद्धिरिति।

परि०— **पक्षान्तरे वेति**। 'समता भवेदि'त्युक्तात् पक्षान्तरे वेत्यर्थः॥ जीवा इति। शेषोक्तिरियम्। 'मुख्यत' इत्यस्य व्याख्या **उपाध्यायत्तत्वेनेति**। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्युक्तवतिप्रत्यय इति भावेनाह **सूर्यकादिनेति**। सूर्यकप्रतिमुखादेर्यथोपाध्यायत्तत्वं तथेत्यर्थः। 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठ्यन्ताद्वतिरिति भावेनाह **उत्तरवाक्ये वेति**। सूर्यकादिवदुपाध्यायत्तादिरूपाणामिति सम्बन्ध इत्यर्थः॥ **उभयथेति**। उपाधीनां नित्यत्वेऽनित्यत्वे चेत्यर्थः॥

सु०— एतदाशङ्कानिवर्तकत्वेन सूत्रावयवमवतारयति **इत्याशङ्क्येति**।

अनु०— **इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह वेदाधिपः प्रभुः।**
अत एवोपमेत्येव च

चशब्दोऽत एव चोपमेति भिन्नक्रमः। एतावदेव वाक्यमेतदाशङ्कानिरासार्थं न पुनरिदं सूत्रस्य प्रतीकग्रहणमिति एवशब्दः। अन्यथा हि सूर्यकादिवदित्यस्यावृत्तिराशङ्क्येत। यद्वैक-वाक्यतानिरासेन परकृतस्यापव्याख्यानतामाह; यत एवायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः पयप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्ता-मभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेष्विति। यद्यप्येवमेकवाक्यतालाभः तथाऽप्यर्थदोषस्तत्र तत्र व्युत्पादित एव। वतेर्वैयर्थ्यं च। सूर्यकादिरित्येतावता पूर्णत्वात्। इति शब्दाध्याहारश्चैवं न कर्तव्य इति।

परि०— अन्यथेति । एवशब्दाप्रयोगे सूत्रस्यैव प्रतीकत्वापत्त्या पूर्वपक्ष(प्राप)ज्ञापकत्वेन प्राप्तस्य 'सूर्यकादिवदि'त्यस्य सिद्धान्तार्थकत्वेनाप्यावृत्तिः शङ्क्येतेत्यर्थः ॥ **एकवाक्येति** । 'अत एव चोपमे'त्यस्य सूर्य-कादिवदित्यनेनैकवाक्यतेत्यर्थः ॥ **परकृतस्येति** । एकवाक्यतया परकृतव्याख्यानस्येत्यर्थः ॥ **आहेति** । एवशब्द इत्यनु-षङ्गः । किं तद्व्याख्यानं कथं निरास इत्यत आह **यत एवेत्यादि** । 'मोक्षशास्त्रेष्विती'तिशब्दस्य परकृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ **अर्थदोष इति** । आत्मनोर्निर्विशेषत्वे विशेषाणामसत्यत्वे च 'पृथगुपदेशादि'त्याद्यधिकरणव्याख्याने व्युत्पादित इत्यर्थः ॥ **इति शब्देति** । सूर्यकादिवदित्युपमेति(वाच्यत्वात्)वचनात् । प्रत्युत वतिप्रत्ययः प्रतिकूल एवेति भावः ॥

सु०— सूत्रखण्डस्य तात्पर्यमाह अन्येति।

अनु०— **अन्याभासविशेषिताम्।**

अन्यस्मात्सूर्यकादेराभासात् जीवानां विशेषितां विलक्षणतां अनेन सूत्रखण्डेनाह सूत्रकारः। तदेतत्तात्पर्यं सूत्राक्षरैः कथं लभ्यत इत्यत एतच्छब्द (इदंशब्द)परामृष्टमर्थं तावत् दर्शयति यदुक्तमिति।

यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थास्वशेषतः।
जीवस्य सदृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम्।

तदधीनत्वं परमात्माधीनत्वम्। अशेषतोऽशेषेषु व्यापारेषु। सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यादौ। सदृशत्वं च परमात्मना, यदुक्तं पुंस्त्वादिवदित्यादौ किं तत्सदृशत्वम्, चित्त्वमात्रम्। न चापरं स्वातन्त्र्यादिकं; येन हेतोर्विरुद्धता स्यादिति भावः।

परि०— **इदंशब्देति** । अत्र सौत्र-'अतः'शब्दस्य 'एतदोशि'ति एतच्छब्दस्य तसिल्प्रत्यये परत अश् इत्यादेशे सति 'अत' इतिरूपनिष्पत्तेः 'एतच्छब्दे'ति पाठः साधुः । इदंशब्देतिपाठो लेखकदोषमूलः । अयं चागो शब्दश्चेति समासेन इदंशब्देन अतःशब्द एव गृह्यत इत्यप्याहुः । सप्तम्यर्थे तसिरित्युपेत्य सर्वपदेनापौनरुक्त्याय विशेष्याध्याहारेण अर्थमाह **अशेषेषु व्यापारेष्विति** । **इत्यादावित्यादि** 'पराभिध्यानादि'त्यादेः 'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिदोषादि'त्यन्तस्य सङ्ग्रहः । 'सर्वावस्थाप्रेरकश्चे'त्यणुभाष्योक्तेः । 'पुंस्त्वादिवदि'ति आदिपदेन 'अंशो नानाव्यपदेशादि'त्यस्य ग्रहः । 'तद्गुणसारत्वादि'त्यत्र सादृश्यस्य हेतूकरणेऽपि 'पुंस्त्वादिवदि'त्यत्र ज्ञानाद्यात्मकत्वसाधनेन ब्रह्मसा(दृश्यसा)रूप्यसाधनात् पुंस्त्वादिवदित्यादावित्युक्तम् ॥ **येन हेतोर्विरुद्धतेति** । आभसत्वाज्जीवो ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्न इत्यत्र स्वतन्त्रत्वादिति हेतुशरीरप्रवेशे सति 'तदनन्यत्वमारम्भणे'तिसूत्रोक्तदिशा ब्रह्मानन्यत्वसाधकतया विरुद्धहेत्वाभासता स्यादित्यर्थः ॥

सु०— इदानीमत एव चोपमेति वाक्यं योजयति तावन्मात्रेण चेति ।

अनु०— तावन्मात्रेण चाभासो रूपमेषां चिदात्मनाम् ।

तदधीनत्वतत्सदृशत्वमात्रेणैषां चिदात्मनां रूपं स्वरूपमस्माभिराभास इत्युक्तम् । सूर्यकाद्युपमा च तावन्मात्रेण चोपपत्तेरिति चार्थः । जीव इति वक्तव्ये एषां चिदात्मनां रूपमिति वचनं मुक्तेष्विदं द्वयमस्तीति दर्शयितुम् । अनेन अत एव प्रकृताभ्यां तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेव । आभासत्वं सूर्यकाद्युपमा चोक्तेति स्वाभिप्रायप्रकटनं सूत्रार्थ इत्युक्तं भवति । एवशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति नेति ।

नोपाध्यधीनताद्यैश्च

उपाध्यधीनत्वतन्नाशनश्यत्वजडत्वाद्यैरपि नेत्यर्थः । (इह) बहुवचनप्रयोगान्नाशिता भवेदित्यापादनमप्युपलक्षणं बोद्धव्यम् ।

परि०— **स्वाभिप्रायेति** । 'आभास एव चे'त्यादौ स्वोक्तजीवाभासत्वस्य योऽभिप्रायः स्वस्य सूत्रकारस्य तत्प्रकटनमत्र सूत्रखण्डेन कृतमिति स एव सूत्रार्थो न परोक्त इत्यर्थः ॥ **एवशब्देति** । सौत्र'एव'शब्देत्यर्थः ॥ **इत्याद्यापादनमिति** ॥ आभासत्वहेतोर्विरुद्धत्वापादनादिः आदिपदार्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । जडत्वहिताहितप्राप्तिपरिहारहेत्वनुष्ठानेच्छापूर्वप्रवृत्त्यभावादेरुपलक्षणम् । एतदापादनमपि उपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेदिति शङ्काग्रन्थे ध्येयमित्यर्थः । आदिपदस्याप्युपलक्षणज्ञापकत्वेऽपि तस्यैकधर्मपरत्वेनाप्युपपत्तेरनेकधर्मलाभाय निरवकाशबहुवचनमेवोपात्तम् ॥

सु०— नन्वेवं सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो न स्यात्। अत्यन्तसाम्ये हि स भवति। अन्यथा प्रमेयत्वादिमात्रसाम्यस्य सर्वत्र सम्भवेन मशकोऽपि मातङ्गस्य दृष्टान्तः स्यादित्यत आह **नातिसाम्यमिति**।

अनु०— **नातिसाम्यं निदर्शने।**

निदर्श्यते साध्येन साधनस्य व्याप्तिरत्रेति हि निदर्शनम्। अतः साध्यसाधनधर्मसाम्यमेव दार्ष्टान्तिकेन तत्रान्वेष्टव्यम्। न त्वतिसाम्यम्। तथा सति सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। मशकादेरपि विवक्षितधर्मसाम्ये दृष्टान्तत्वं नानिष्टमिति।

परि०— मातङ्गस्येति। गजस्येत्यर्थः॥ **विवक्षितधर्मसाम्य** इति। मातङ्गोऽभिधेयो मेयत्वान्मशकवदिति विवक्षितसाध्यसाधनधर्मसाम्ये इत्यर्थः।

सु०— ननु चित्त्वमात्रमित्यसत्। मुक्तौ सुखाद्यङ्गीकारविरोधात् इत्यत आह **किञ्चिदिति**।

अनु०— **किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृते।**

असुरान्विहायान्येषां जीवानामीशेन किञ्चित्सुखादिसादृश्यमप्यस्त्येव। सुखादिसादृश्यं विद्यमानमप्यसर्वगामित्वान्नोक्तम्। चित्त्वसादृश्यं तु सर्वगामित्वादुक्तमिति भावः। निरवधिकसुखादिव्यवच्छेदाय किञ्चिदित्युक्तम्। अन्यथा हि हेतोर्विरुद्धता स्यात्।

परि०— अन्यथेति। निरवधिकसुखेन सादृश्यस्याभासत्वहेतुशरीरप्रवेश इत्यर्थः। हेतोः आभासत्वहेतोः।

सु०— अयं समुदायार्थः। ब्रह्माभासत्वादिति हेतोर्ब्रह्माधीनत्वात् तत्सदृशत्वाच्चेत्यर्थो न तु सूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बत्वादिति। न चायमर्थोऽसिद्धः। निपुणतरं प्रागुपपादितत्वात्। न च उपाध्यधीनत्वेन व्याप्तो येन तद्व्यावृत्त्या व्यावर्तेत। उपाध्यधीनतारहितेष्वपि भावात्। न च भागासिद्धिः(द्धः)। चिदात्मस्वरूपतयोपपादितत्वात्। नापि विरुद्धः। भिन्नेष्वेव(ष्वपि) भावात्।

तथाऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यात् सूर्यकादिदृष्टान्तः साध्यसाधनविकल इति चेन्न। प्रमाणाभावात्। न तावत् प्रत्यक्षम्। तस्य प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिना भेदग्राहित्वात्। प्रत्यभिज्ञानं त्वसिद्धमेव। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात्। अत्यन्तसादृश्यस्य सव्येतरकरादिना व्यभिचारात्। वैधर्म्याभावस्य चासिद्धत्वात्। क्रियासाम्यस्य छायादावनैकान्त्यात्। पृथक्कारणाभावस्य

नित्येषु व्यभिचारात्। बिम्बकारणमात्रजन्यत्वस्य सन्दिग्धत्वात्। पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेन ह्यदृष्टमपि पृथक्कारणं कल्प्यते। न तु कारणादर्शनेन दृष्टकार्यापलापः। तथा सति बहुविप्लवापत्तेः। ततः कारणमुपाधिरेव कल्प्यते। आगमास्तु प्रत्यक्षादि(क्षवि)विरोधादुपचरितार्था एव। यदि च जलादिना प्रतिहता नयनरश्मयो मुखमीक्षन्ते तदा शिलादिप्रतिहता अपीक्षेरन्। न चास्यां प्रक्रियायां स्वच्छतायाः कोऽप्युपयोगोऽस्तीत्यलम्। तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधस्तु परिहरिष्यते। अतो निर्दोषमेवाभासत्वानुमानमिति।

परि०— **प्रागुपपादितत्वादिति।** 'सन्ध्ये सृष्टिर्' इत्यादौ 'पुंस्त्वादिवदि'त्यादौ चेति भावः॥ **व्याप्त इति।** 'आभासत्वे हेतुरि'त्यनुषङ्गः॥ **उपाध्यधीनतारहितेष्विति।** सूर्यप्रतिबिम्बेष्विन्द्रचापादिष्विति भावः। 'इन्द्रचापो यथा रवेरि'त्यादेः विण्मूत्राद्यभिमानिषु उक्तरूपपृथिव्यादिदेवताभासत्वस्य सत्त्वेऽप्युपाध्यधीनत्वाभावादिति भाव इत्यप्याहुः॥ **न च भागासिद्धिरिति।** हेतुशरीरप्रविष्टब्रह्मसदृशत्वरूपभागस्यासुरजीवभागे वाऽसिद्धिर्न चेत्यर्थः॥ **उपपादितत्वादिति।** 'सदृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरमि'ति ग्रन्थेनेति भावः। 'आभासत्वविरोधतः' इति शङ्काग्रन्थे आभासत्वस्याभेदेनैव व्याप्तत्वमुपेत्य या आभासत्वविरुद्धतोक्ता तामुद्धरति नापि विरुद्ध इति। ननु 'ममेदं मुखमि'ति प्रत्यभिज्ञैव प्रमाणमभेद इत्यत आह **प्रत्यभिज्ञानं त्विति।** 'ग्रीवायामेव मे मुखं न दर्पण' इति प्रतीतेरेव भावेन 'मम मुखमेतदि'ति सारूप्यादुपचार इति भावः। प्रसक्तलिङ्गान्याशङ्क्य निराह **अत्यन्तसादृश्यस्येत्यादिना॥ असिद्धत्वादिति।** सव्येतरभेदादेर्दर्शनादिति भावः। कारणान्तरानुपलम्भात् विम्बकारणमात्रजन्यत्वं निश्चीयत इत्यत आह **पृथग्दृष्टेति।** अत्र च परात्तवादिना पृथग्दर्शनमस्तीति भावः। **आगमास्त्विति।** 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं ना(स्तयं)स्तंयन्त कदाचन। नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्' इत्याद्या इत्यर्थः। तत्र वारिस्थेऽप्यादित्यपदप्रयोगादभेदधीर्ध्येया। **प्रत्यक्षेति।** 'प्रत्यगि'त्यादिना प्रागुक्तभेदग्राहिप्रत्यक्षेत्यर्थः। **उपचरितार्था इति।** सादृश्यनिमित्ता इत्यर्थः। दर्पणादिस्वच्छद्रव्यमेव प्रतिहतिहेतुर्न शिलादिरित्यत आह **न चास्यामिति।** प्रतिहताः पराग्वृत्त्य ग्रीवास्थमेव मुखं गृह्णन्तीति प्रक्रियायामित्यर्थः। 'आभासत्वादि'ति भेदसाधकहेतोरसिद्ध्यादेरभावेऽपि श्रुतिविरोधस्तु स्यादित्यत आह **तत्त्वमस्यादीति।** 'ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेच्छ्रुतिरि'त्यादौ परिहरिष्यतेऽग्रेतनग्रन्थ इत्यर्थः।

सु०— ननु ब्रह्माभासशब्दो जीवस्य ब्रह्माधीनतां ब्रह्मसदृशतां च कया वृत्त्या वक्ति। गौण्येति चेत्। एवं तर्ह्यस्मदायत्ते शब्दप्रयोगेऽवाचकं किमिति प्रयोक्ष्यामह इति प्रयोजनं वाच्यम्। मैवम्। योगाश्रयणादित्याह तत इति।

अनु०— तत आभासते नित्यं तद्वदाभासतेऽपि च।
भानमस्तित्वमपि चैवासमन्तायतस्ततः।
जीव आभास उद्दिष्टः सदैव परमात्मनः॥

तेन परमात्मना निमित्तेनाभासते प्रतीतो भवतीति प्रतीतौ तदधीनत्वमुच्यते । **तद्वत्** । ब्रह्मवदाभासत इत्यनेन तत्सदृशत्वम् । अपि चेति व्याख्यानसमुच्चये । **भानं** ज्ञानम् । **अस्तित्वं** सत्त्वम् । अस्तिशब्दोऽव्ययम् । अस्ति स्वतीति पाठात् । **अपि**शब्दो **भानास्तित्व**योः समुच्चये । **च**शब्दो व्याख्यानसमुच्चये । **एव**शब्दस्य तत एवेति सम्बन्धः । **आ** इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । यतः कारणात् ततः परमात्मन एव जीवस्य भवतः ततः कारणादित्यावृत्त्या योज्यम् । भा च आसा च भाऽऽसे, आ सर्वकालवर्तिन्यौ भाऽऽसे आभासे, परमात्माधीने आभासे यस्यासौ परमात्माभासः । 'पूर्वान्तवत्स्वरःसन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवदि'ति वचनान्न यतिभङ्गः शङ्कनीयः ।

परि०— **अव्ययमिति** । तिङन्तप्रतिरूपमव्ययमित्यर्थः । तेन 'तस्य भावस्त्वतलावि'ति प्रातिपदिकाद्विहित-त्वप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ॥ **इतिपाठादिति** । अव्ययगणपाठादित्यर्थः ॥ **व्याख्यानसमुच्चय इति** । पूर्वव्याख्यानद्वयेनास्य समुच्चय इत्यर्थः ॥ **आवृत्त्येति** । तत इत्यस्येत्यर्थः । 'अपिचैवे'त्यत्र 'एव'शब्दे विच्छेदावगमात् यतिभङ्गमाशङ्क्याह **पूर्वान्तवदिति** । स्वरः अकारादिः । अत्रैकारूपस्वरस्य पूर्वान्तवत्त्वभावात्र दोष इत्यर्थः ।

सु०— न जलायत्तसूर्यादिप्रतिविम्बोपमत्वत इति ।

अनु०— न जलायत्तसूर्यादिप्रतिविम्बोपमत्वतः ।

सूर्यादिप्रतिबिम्बा यथा जलाद्युपाध्यायत्तास्तथोपाध्यायत्तत्वेनाभासो नेत्यर्थः । नन्वयमर्थो नोपाध्यधीनताद्यैरित्यनेनैवोक्तः । सत्यम् । यदुक्तमित्यादिनोक्त एवार्थस्तत आभासत इत्यादिना प्रपञ्चित इत्यदोषः । तथा हि । 'रूपमेषां चिदात्मनामि'त्युक्तस्य तात्पर्यं सदैवेत्युक्तम् । स्यादेतत् । सूत्रकारेण दृष्टान्तमात्रमुक्तम् । तद्बलात्कश्चिद्धेतुरध्याहर्तव्यः । न चाभासत्वमेवेत्यस्ति नियमः । नाप्याभासपदोपादाने नियामकमस्ति । तस्मादसङ्गतमेतत् । मैवम् । आभास एव चेति सूत्रकारोक्तस्य ब्रह्माभासत्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । ब्रह्मांशत्वेन आक्षेपे तदधिकरणगतार्थस्यैव (तु) बुद्धिसन्निधानात् तत्र कर्तव्य एवायं चर्चोऽत्र कृत इति न कश्चिद्दोषः ।

ननूपाधिमत्त्वेनैव जीवस्य भगवत्प्रतिविम्बत्वमिति सिद्धान्तः । उपाधेरपि नित्यचेतनत्वेन दोषपरिहारः । यथोक्तम् । 'उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पने'ति । तत्कथमेतत् । इत्थम् । द्विविधो हि जीवोपाधिः । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र स्वरूप(स्वभाव)प्रतिभासहेतुराभ्यन्तरः । स्वभावविपरीतावभासहेतुरन्तःकरणादिर्बाह्यः ।

तदायत्तत्वादिकं चैतन्यस्य नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितम् । तदुक्तम् । 'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च। बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिरि'ति। निरुपाधिप्रतिबिम्ब-वाचोयुक्तेरपि बाह्योपाध्यधीनत्वाभावाभिप्रायेण नेतव्येति।

परि०— यथोक्तमिति । प्रथमस्कन्धतात्पर्ये त्रयोदशेऽध्याये 'जीवोपाधिरि'ति, चतुर्थस्कन्धतात्पर्ये एकविंशाध्याये कथितेयं स्मृतिः। वाचोयुक्तिरित्येकं पदम्। 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्वि'ति षष्ठ्या अलुक्। 'सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो द्विधेयते। जीव ईशस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरि'त्यादिनिरुपाधित्वव्यवहार इत्यर्थः।

सु०— सौत्रश्चशब्द आभासत्वसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः। अवधारणार्थो वा प्रतिप-त्तव्यः। एवं तर्हि पुनरुक्तिदोषः। एवशब्दस्याप्यवधारणार्थत्वादित्यत आह तदधीनत्वमिति।

अनु०— तदधीनत्वमेवेति किञ्चित्सादृश्यमेव च।
सम्प्रकाशयतः सूत्रगतौ

एवेतिशब्दस्तदधीनत्वमेवेत्यर्थं, च(श्च)शब्दः किञ्चित्सादृश्यमेवेत्यर्थमित्युभावर्थद्वयं सम्प्रकाशयत इत्यावृत्त्या योज्यम्। यद्वैवेतिशब्दस्तदधीनत्वम्, चः किञ्चित्सादृश्यमित्युभा-वर्थद्वयं सम्प्रकाशयतः अवधारयत इति व्याख्येयम्। एतदुक्तं भवति। अत इत्यर्थद्वयं हेतु-त्वेनोक्तम्। प्रत्येकं चोपाध्यधीनत्वादिकं व्यावर्तनीयम्। तदधीनत्वादेव तत्सदृशत्वादेवेति। तस्मादुभावपि सार्थकाविति। एवशब्देनैकेनैवशब्देनोभयावधारणं प्रतिषेधति। नन्वेकेनैव-शब्देनार्थद्वयस्योक्तत्वादेकेनैवावधारणेनालम्। मैवम्। बुद्ध्या विविक्तेनार्थद्वयेन सम्बन्धात्। अथार्थद्वयमेकीकृत्य कस्मान्नावधार्यते। अस्त्यत्र सूचनीयोऽर्थः। यद्यत एवेत्येतावदेवोच्येत तदेकस्यैवार्थस्यायं परामर्शो न द्वितयस्य परामर्शो द्वितयपरामर्शोऽपि मिलितस्य हेतुत्वमिति ज्ञायेत। अवधारणद्वयप्रयोगे तु तदन्यथाऽनुपपत्त्या प्रत्येकं हेतुभूतार्थद्वयपरामर्शो विज्ञायते। तथा च बाधकस्यानेकत्वेन प्राबल्यं विशेषणकृत्यगवेषणप्रयासनिरसनं च लब्धं स्यात् (प्रयासनिरासोऽपि न स्यात्)। तदिदमुक्तं सूत्रगताविति।

परि०— व्याख्यात इति। 'अत एवोपमेत्येव चे'ति चशब्देन सह सूत्रांशं गृहीत्वा तावन्मात्रेण च 'आभास' इत्यत्र व्याख्यात इत्यर्थः। अन्यथा सूत्रे आभासपदाभावादाभास इत्युक्तिरनुव्याख्याने उत्सूत्रिता स्यादिति भावः। मूले एवेतीतिपदद्वयस्य किञ्चित्सादृश्यमित्यत्रापि अन्वयं अर्थपदाध्याहारं एव चेत्यत्र एवशब्दात्परमितिशब्दम् इति चेत्यनन्तरं शब्दपदं इत्युभाविति चपदद्वयमुपेत्य योजयति **एवेतिशब्द इत्यादिना** ॥ **आवृत्त्येति** । एवेतीति-पदद्वयस्येति योज्यम्। 'एवेती'त्यनन्तरं शब्दपदं चशब्दस्यावृत्तिं अध्याहारं वोपेत्याह **यद्वेत्यादिना**। 'एव चे'त्यस्य

एवशब्दचशब्दावित्यर्थमुपेत्याह इत्युभावर्थद्वयमिति। इत्यर्थद्वयमुभौ सम्प्रकाशयत इति योजना ॥ **सूत्रगताविति।** सूत्रव्याख्यानप्रस्तावादेव सूत्रीयत्वलाभे सूत्रगतावित्युक्तिबलादेतावानभिप्रायो ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ***आभासत्वहेतु-समर्थनम्*** ॥

सु०— एवं चेतनत्वाद्यनुमानस्य बाधकतयोक्तमाभासत्वानुमानं समर्थितम्। तदिदं प्रमाणान्तरोपलक्षणमित्याशयवानाह **अखिलेति।**

अनु०— अखिलमानतः।
जीवेशभेददृष्ट्यैव समुदायैकता कुतः।

न केवलमाभासत्वानुमानेन किन्त्वखिलैरपि मानैः। भेददृष्ट्येत्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात्। परेणापि भेदस्याङ्गीकृतत्वात्। अत **एवशब्दः**। स च समासे गुणभूतेनापि बुद्ध्या विविक्तेन भेदशब्देन सम्बध्यतेऽभेदनिरासेन भेदस्य दर्शनादिति। **कुतः** प्रमाणात्सिद्ध्येत्।

तत्रैक्यबाधकं प्रत्यक्षं ताव(त्प्रसिद्ध)त्सिद्धमेव। नाहं सर्वज्ञो निर्दोष इत्याद्यनुभवात्। यथा हि स्तम्भे कुम्भतादात्म्याभावः प्रत्यक्षस्तथाऽऽत्मनि सार्वज्ञादिलक्षणब्रह्मतादात्म्याभावः साक्षिणा सिद्ध एव। तदभ्रान्तता च प्रागेवोपपादिता। आगमास्तु तत्र तत्रोदाहृता द्रष्टव्याः।

परि०— **कुम्भतादात्म्याभाव इति।** कुम्भ इति यत्तादात्म्यं तदभाव इत्यर्थः। **प्रागेवेति।** 'पृथगुप-देशादि'त्यत्रेत्यर्थः ॥ **तत्रतत्रेति।** पृथगधिकरणादाविति भावः। 'तद्दर्शनादि'त्यनन्तरं सूत्रेणेति योज्यम्।

सु०— अनुमानान्तरं (त्वाह) चाह **अशेषेति।**

अनु०— अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः।
सर्वोपेतेति कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा।

एतदुक्तं भवति। जीवब्रह्मणी नाभेदवती विरुद्धधर्माधिकरणात्, छायाऽऽतपवत्। न च असिद्धो हेतुः। सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति सर्वशक्तित्वेन हेतुना ब्रह्मणोऽशेषदोषराहित्यस्य समर्थितत्वात्। जीवे दुःखादिदोषाणामनुभवसिद्धत्वात्। विरुद्धधर्माधिकरणयोरप्यैक्यं स्तम्भ-कुम्भयोरप्यैक्यं स्यादिति।

नन्वस्तु परमात्मा सर्वशक्तिः अशेषदोषरहितश्च। तथाऽप्युपाधिभिन्नस्तदंशो जीवः तन्निमित्तदोषवांश्च भविष्यति को विरोधः। प्रकारभेदस्य विरोधशान्तिहेतुत्वादित्यत आह **अशेषेति।**

अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान् कथम् ।

यद्यशेषशक्तियुक्तः परमात्माऽङ्गीकृतस्तदा तस्योपाधौ तन्निमित्ते च स्वातन्त्र्यात् कथं तन्निमित्तदोषवान् स्यात् ।

अयमभिसन्धिः । भवतु वाऽनेन प्रकारभेदेन विरोधशान्तिर्मा वा भूत् । प्रकारभेद एवायमनुपपन्नः । तथा हि । अन्तःकरणाद्युपाधयोऽविद्यादिनिमित्तानि च स्वशक्त्या परमात्मानं विच्छिद्य तदंशस्य जीवस्य दुःखादिदोषान् कुर्वन्तीति तावन्न युज्यते । परमात्मनः सर्वशक्तिस्वातन्त्र्यहानिप्रसङ्गात् । अतः परमात्मैव सर्वशक्तिः स्वाधीनैरेव तैः स्वात्मानं विच्छिद्य स्वांशं जीवं दुःखादिदोषयोगिनं करोतीति मन्तव्यम् । तच्चायुक्ततरम् । अप्रेक्षावत्त्वप्रसक्तेः । न हि कश्चित्प्रेक्षावानात्मानमात्माधीनैरहिकण्टकादिभिरपुरुषार्थभाजं कुर्वाणो दृष्टः । न च तापसस्येवात्मनो दुःखोत्पादनेन परमात्मनः किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परिपूर्णत्वात् । न चाविद्यादिनोऽनादिताऽत्र समाधानम्, अनादिनोऽपि तत्प्रवाहस्य तदधीनत्वात् । न च लीलामात्रमेतदिति साम्प्रतम् । स्वापुरुषार्थहेतोर्लीलायाः प्रेक्षापूर्वकारिभिरनुपादानात् । अतः परमपुरुषस्य न केनापि प्रकारेण दोषसंसर्गो युज्यत इति न दोषिणा जीवेन तस्यैक्यं युक्तमिति ।

परि०— **तन्निमित्तेति** । अन्तःकरणाद्युपाधिनिमित्तदुःखादिदोषवानित्यर्थः । एवमपि दोषित्वादोषित्वयोर्विरोधः स्यादेवेति तादृशधर्मवत्त्वेन भेदः सुसाध एवेत्यत आह **प्रकारभेदस्येति** । दोष इति शेषः । दोषित्वादोषित्वयोरिति च शेषः । औपाधिकत्वानौपाधिकत्वरूपप्रकारभेदस्येत्यर्थः । न हि जपाकुसुमौपाधिकेन लोहिम्ना स्फटिकशौक्ल्यमिव विरुद्धमिति भावः ॥ **तन्निमित्ते चेति** । उपाधिनिमित्ते अज्ञाने चेत्यर्थः ॥ **अनादिनोऽपीति** । अविद्यादिनः इत्यनुषङ्गः ॥ **तत्प्रवाहस्येति** । (तत्प्रवाहरूपनिमित्तस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रवाहरूपविशेष्यनिघ्नत्वेन पुल्लिङ्गत्वप्रसक्त्या अनादिन इति नपुंसकत्वानुपपत्तेः इति द्रष्टव्यम् ।)

सु०— जीवब्रह्मणोरैक्येऽपि ब्रह्मणो जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभावान्नोक्तदोषानुषङ्गः । तथा चोक्तेन प्रकारभेदेन विरोधशान्तिर्भविष्यतीति भावेन शङ्कते **अनुसन्धानेति** ।

अनु०— अनुसन्धानरहितमैक्यं चेत्

अनुसन्धानं नाम भोगसमाख्यातः स्वीयतया दुःखादिसाक्षात्कारोऽभिमतः । परिहरति **एकतेति** ।

एकता न तत् ।

तत् तर्हि । जीवस्तावद्ब्रह्मस्वरूपं निर्दुःखत्वादिकं नानुसन्धत्त इत्यविवादम् । ब्रह्मापि चेज्जीवगतं दुःखादिकं नानुसन्दध्यात् तदा तयोरेकता नास्तीत्येवोक्तप्रायं स्यात् । कथमित्यत आह **चेतनेति** ।

चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ।

चः हेत्वर्थः । अस्त्वैक्योऽनुसन्धानप्रमाणम् । ततः किम् । एकप्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयव्यावृत्त्यभावात् । मा हि भूद्धूमाभावोऽग्न्यभाव इत्यत उक्तं **नैवापरमिति** । नन्वस्ति घटस्य घटेनैक्यं न त्वनुसन्धानं तत्कथमेतदित्यत उक्तं **चेतनेति** ।

एतदुक्तं भवति । चैतन्यावच्छिन्नमैक्यमनुसन्धानैकप्रमाणकम् । आगमादिकं त्वनुसन्धाने सति संवादितया प्रवर्तते । अत एव हि ममात्मा भद्रसेन इति वाक्यमनुसन्धानाभावेन बाध्यते । तथा नायं स इत्यादिवाक्यमनुसन्धानेन । न च प्राग्भवीयदुःखाद्यनुसन्धानमिदानीं नास्त्यस्ति चैक्यमिति व्यभिचारः शङ्कनीयः । न हि वयं सदाऽनुसन्धानं ब्रूमः । किन्तु यश्चेतनो यत्स्वरूपं कदाचिदनुसन्धत्ते स तेनाभिन्नो यो नानुसन्धत्ते स तेन नाभिन्न इति । तदेकप्रमाणकस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिरेव । यथा रूपग्रहणनिवृत्तौ चक्षुर्निवृत्तिः । न च चेतनत्वं शक्यनिवर्तनम् । उभयवादिसिद्धत्वात् । तस्मादेकतैव निवर्तत इति ।

एतेन चेतनत्वाद्यनुमानस्य सोपाधिकत्वं चोक्तं भवति । अनुसन्धानं खलु चेतनत्वावच्छिन्नस्यैक्यस्य व्यापकमुपलब्धं देवदत्तादौ । अव्यापकं च चेतनत्वादेः । पक्ष एव तदभावात् । तथा च सुलभः प्रयोगः । जीवब्रह्मणी चेतनत्वे सति परस्परैक्यवती न भवतः परस्प(रस्वरूपानु)रानुसन्धानरहितत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति । न च प्रतिज्ञायां विशेषणं व्यर्थम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यादाविव हेतुव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् ।

परि०— एकप्रमाणेति । अनुसन्धानरूपप्रमाणव्यावृत्त्या ऐक्यरूपप्रमेयव्यावृत्त्यभावादित्यर्थः । कुत एवमित्यत आह **मा हि भूदिति** । धूमवत्त्वरूपप्रमाणाभावेन अग्निमत्त्वरूपप्रमेयाभावो मा भूदित्येवमर्थम् । अन्यथा सोऽपि भवेदित्यर्थः ॥ **इत्यादिवाक्यमनुसन्धानेनेति** । न बाध्यत इत्यनुषङ्गः ॥ **एतेनेति** । चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणमिति कथनेन । जीवब्रह्मणी अन्योन्यमभिन्ने चेतनत्वात् अंशांशिभावापन्नत्वात् इत्यनुमानस्यानुसन्धानवत्त्वमुपाधिरप्युक्तो भवति । न केवलं बाधादिरित्यर्थः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं व्यनक्ति **अनुसन्धानं खल्विति** । **सम्प्रतिपन्नवदिति** । **घटपटवदिति** । अत्र यद्यत्स्वरूपानुसन्धानरहितं तत्तदैक्यवन्नेति व्याप्तिरभिमता । तथात्वे हि सति हेतुव्यभिचारपरिहारार्थत्वादिति वाक्यं सङ्गतं भवति । स्वेनैक्यवति घट एव व्यभिचारवारकत्व-

सम्भवात्। साध्ये हेतौ च परस्परेत्युक्तिः पक्षस्य द्वित्वात् प्रकृताभिप्राया। गुणगुण्यादौ व्यभिचारपरिहारार्थत्वादिति भावः। इत्यादाविवेति। 'प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादि'त्यत्र स्तम्भकुम्भसंयोगे व्यभिचारनिरासाय साध्यं 'यथा विशेषे'ति विशेषणम्। तथा अत्र पक्षे विशेषणमित्यर्थः।

सु०— शङ्कते अनुसन्धानेति।

अनु०— अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव चेत्।
चेतनेषु

यतः समुदायैक्यमेव मयोच्यते नात्यन्तैक्यम्। अतश्चेतनेष्वप्यनुसन्धानरहितं तद्युक्तम्। अयमभिसन्धिः। समुदायैक्यवादिना हि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ स्वीक्रियेते। तत्रानुसन्धानाभावो भेदनिमित्तस्तज्ज्ञापनेनैव चरितार्थो नाभेदं निवर्तयति। तन्तुपटादिषु हि समुदायैक्यस्थलेषु विरुद्धधर्माध्यासो भेदज्ञापनमात्रेण कृतार्थो नाभेदं बाधते। अन्यथा तत्राप्यभेदाङ्गीकारो दुर्घटः स्यात्। तस्मादैक्यं नानुपपन्नमिति। गूढाभिसन्धिः सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **अस्तु तदिति।**

अस्तु तत्

सर्वथाऽपि परस्परस्वरूपानुसन्धानरहितं जीवब्रह्मणोरैक्यं भवत्वित्यर्थः। विप्रतिपन्नार्थाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानं स्यादित्यत आह **नाममात्रमेवेति।**

नाममात्रमेव यतस्ततः।

यतस्तदैक्यं नाममात्रं न वास्तवं ततस्तदभ्युपगमो न दूषणम्। अयमभिसन्धिः। तन्तुपटाद्यभेदो न विरुद्धधर्माध्यासाभावैकप्रमाणकः। प्रत्यक्षादिना तदभेदस्य सिद्धत्वात्। तथा च विरुद्धधर्माध्यासः कालात्ययापदिष्टत्वभयादभेदबाधनान्निवृत्तो भेदसाधनेनैव कृती भवति। तथा यदि चेतनैक्यं निरवकाशप्रमाणान्तरगम्यं स्यात् तदाऽनुसन्धानाभावोऽभेदमबाधमानो भेदमात्रप्रतिपादनेन चरितार्थः स्यात्। न चैवम्। चेतनैक्यस्यानुसन्धानव्याप्यतयोक्तत्वात्। व्यापकाभावे च व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेनैक्याभावे पुनस्तद्वचनं निरर्थकमेवेति।

परि०— **गूढाभिसन्धिरिति।** उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणाभिसन्धिं गूढं कृत्वेत्यर्थः॥ **प्रत्यक्षादिनेति।** 'तन्तव एव पटात्मना जाताः' इत्येवंरूपप्रत्यक्षेण गुरुत्वभेदाभावाद्यनुमानेन 'तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात् कस्य दृष्टिपथं गतः' इत्याद्यागमेन चेत्यर्थः॥ **पुनस्तद्वचनमिति।** 'अनुसन्धानरहितसमुदायैक्यमि'तिवचनमित्यर्थः॥ **प्रागुक्तेति।** 'अत ऐक्यं क्व दोषिणे'त्यादिनोक्तेत्यर्थः।

सु०— भवत्वनुसन्धानैकप्रमाणकं चेतनैक्यम् । अनुसन्धानं च कादाचित्कमप्यैक्यं साधयति । विद्यते च मुक्तावनुसन्धानमित्यैक्यसिद्धिः । मुक्तस्वरूपस्य दुःखादिदोषदूरत्वेन प्रागुक्तदोषाभावश्चेत्यत आह **मुक्ताविति** ।

अनु०— मुक्तौ स्यादनुसन्धानमित्यपि स्यात्सुदुष्करम् ।

इत्यपि वचनं सुदुष्करं स्यात् । प्रमाणाभावेन सन्दिग्धत्वादिति भावः । किञ्च मुक्तावनुसन्धानं भविष्यतीति वदता वक्तव्यमिदानीं कुतोऽनुसन्धानं नास्तीति । अथ ब्रूयादविद्याकामकर्मादि(निमित्त)प्रतिबन्धकसद्भावादिति । तत्र वक्तव्यम् । प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धन एवेदानीमनुसन्धानाभावो न पुनरैक्याभावनिबन्धन इति कुतस्ते निश्चय इति । वयं तु वदामः । ऐक्याभावनिबन्धन एवायमिदानीमनुसन्धानाभावो नाज्ञानादिनिमित्त इति । कुतोऽयं निश्चय इति तत्राह **सर्वज्ञ इति** ।

सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा यतः ।

यतः सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते अतः **सा** एकता नैवेति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । यद्यज्ञानादिनिबन्धनोऽयमनुसन्धानाभावो भवेत् । भवेत्तदा जीवानामेव तेषामेवाज्ञानादिसम्बन्धित्वात् । परमात्मा त्वनुसन्दध्यादेव । तस्य सर्वज्ञत्वेनाज्ञानाद्यभावात् । न चासावनुसन्धत्ते । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमित्यादितद्वाक्यैर्भेदानुभवस्यैवावगमात् । तेन निश्चिनुमोऽनुसन्धानाभावो नाज्ञानादिप्रतिबन्धकनिबन्धनः । किन्त्वैक्याभावनिमित्त एवेति ।

परि०— कुतोऽयं निश्चय इति । सिद्धान्तिनोऽप्ययं निश्चयः कुत इत्यर्थः । क्षरमतीत इति । जीवराशिमतिक्रम्य स्थित इत्यर्थः । 'ब्रह्मादिजीवाः सर्वेऽपि शरीरक्षरणात् क्षरा' इत्यादेः । क्षराक्षरोत्तमत्वं च ताभ्यां भेदं विना न घटत इति भेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च ईश्वरस्य तदनुभवः स्वीकार्यः । अन्यथा असार्वज्ञ्यप्रसक्तेरिति भावः ।

सु०— ईश्वर एवासाविति चेत् । कस्ततोऽन्यः परमात्मा प्रमाणाभावात् । किञ्च ईश्वरोऽपि सर्वज्ञ एवेति किमनेनेति । अपि चैक्ये प्रमाणसिद्धेऽनुसन्धानाभावः प्रतिबन्धकनिबन्धन इति कल्पनोपपद्यते । न च तदस्तीत्युक्तम् । ननु च दुःखादिकं जीवस्य न चैतन्यस्वरूपानुबन्धि । किन्नाम विशिष्टाकारगतमेव । तत्कथमीश्वरोऽनुसन्दधीतेति दुःखाद्यननुसन्धानेऽप्यैक्यं तावदनुसन्दध्यादेवेत्युक्तम् **एकतामिति** । अत एव 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यती'त्यादिवाक्यान्यन्यथा योज्यानि ।

विभेदशब्दो हि विरोधवाची । मित्रभेद इति यथा । तथा च जीवस्य परमात्मना विपरीतमतित्वमज्ञाननिबन्धनम् । तदपाये न भवतीत्यर्थः ।

परि०— ननु ईश्वरो नैक्यमनुसन्दध्यात् । मायाशबलितत्वात् । शुद्धब्रह्म तु अनुसन्दध्यादेवेति भावेन शङ्कते **ईश्वर एवासाविति** । कृष्ण इत्यर्थः ॥ **किमनेनेति** । अन्यथा कृष्णस्येश्वरशब्दितस्य सार्वज्ञं न स्यादिति भावः । **(ईश्वर एवेति** । मायोपाधिभेदभिन्न एव न शुद्धं ब्रह्मेत्यर्थः) ॥ **इत्युक्तमिति** । 'चेतनैक्येऽनुसन्धानमि'त्यादिपूर्ववाक्येनोक्तमित्यर्थः । ननु 'न च तदस्तीत्युक्तमि'त्युक्तिरयुक्ता । आगमसिद्धत्वादैक्यस्येत्यत आह **अत एवेति** । सर्वज्ञस्यैकतानुसन्धानाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथायोज्यमित्युक्तं व्यनक्ति **विभेदशब्दो हीति** ।

सु०— परमात्मन ऐक्यानुसन्धानाभावोऽसिद्धः । यत इदानीमननुसन्दधदपीदमागामिनि कालेऽनुसन्धास्यति । न हि सार्वकालिकमनुसन्धानमैक्यस्य व्यापकमित्याशङ्कते पश्चादिति ।

अनु०— पश्चात्स्यादनुसन्धानं चेत्

परमात्मनो जीवैक्यस्येति शेषः । अत्र प्रमाणं नास्तीति स्फुटः परिहारः । गूढाभिसन्धिः परिहारान्तरमाह मिथ्येति ।

मिथ्याज्ञानिता भवेत् ।

परमात्मन इति शेषः । सर्वज्ञो हि यदीदानीं जीवैक्यं नानुसन्धत्ते तदा तदसदेव स्यात् सप्तमरसादिवत् । तथा चागामिनि काले तदनुसन्धास्यति चेन्मिथ्याज्ञानी प्रसज्येतेत्यभिसन्धिः ।

परि०— **न हि सार्वकालिकमिति** । चैत्रमैत्रादेर्जन्मान्तरीयानुसन्धानस्य सर्वकालमसत्त्वेऽपि स्वस्वरूपैक्यस्य भावादिति भावः । गूढाभिसन्धिरित्युक्तोऽभिसन्धिः क इत्यत आह **सर्वज्ञो हीति** ।

सु०— नन्वविद्यमानं विद्यमानतयाऽनुसन्दधानो मिथ्याज्ञानी भवति । न चैक्यमविद्यमानम् । तत्कथं परमात्मनो मिथ्याज्ञानित्वमित्यविदिताभिसन्धेराशङ्कामभिसन्धिमुद्घाटयन् परिहरति विद्यमानेति ।

अनु०— विद्यमानानुसन्धानं न चेदज्ञत्वमापतेत् ।

यद्यैक्यं विद्यमानं तर्हि तदिदानीमननुसन्दधदसर्वज्ञः स्यात् । न च तद्युक्तम् । अतो नास्त्येव तदिति वाच्यम् । तथा च तदनुसन्धास्यन् कथं मिथ्याज्ञानी न भवेत् । एतेनेश्वरस्येदानीं

शरीरसद्भावादननुसन्धानमित्यपि निरस्तम्। सार्वज्ञहानिप्रसङ्गानिस्तारात्। ईश्वरस्य साकारताया नित्यत्वेन न भाविन्यप्यनुसन्धाने प्रत्याशा।

परि०— अविदिताभिसन्धेरिति। अज्ञातप्रागुक्ताभिसन्धिमत इत्यर्थः।

सु०— यदै(दै)क्यमविद्यमानमेव यदि वा विद्यमानमेव तदा उक्तदोषद्वयं स्यात्। न चैवम्। किन्त्विदानीमसदेव पश्चाज्ज्ञानोत्तरकाले भवेत्। तत्रेदानीमसत्त्वान्न परमात्मनस्तदननुसन्धाने सार्वज्ञहानिः। पश्चाद्भावाच्च न तदनुसन्धाने मिथ्याज्ञानित्वमिति परिशिष्टं पक्षं कस्यचिन्मतं वा शङ्कते **असदिति**।

अनु०— असदैक्यं भवेत्पश्चाद्यदि स्यात्सप्तमो रसः।

परिहरति **स्यादिति**। तर्हीति शेषः। न ह्यनादौ संसारे यस्य येन नैक्यं तत्तेनैकीभूतमुपलब्धम्। न च तथा भविष्यतीत्यत्र प्रमाणमस्ति। 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति', 'यावन्मोक्षं तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च। ततःपरं भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां स्थानैक्यादिविषयत्वेन सावकाशत्वात्। अतः सप्तमो रसो भविष्यतीतिवदियं प्रत्याशाऽत्यन्तासम्भावितविषयेति भावः।

परि०— दोषद्वयमिति। मिथ्याज्ञानित्वाज्ञत्वरूपम्।

सु०— जीवब्रह्मणोः संसारे भेदाभेदौ मोक्षे त्वभेद एवेति संसारे केवलभेदो मुक्तावत्यन्ताभेद इति भेदाभेदमतद्वयदोषातिदेशेनावस्थाद्वयेऽपि भेदाभेदाविति तृतीयमतमपाकरोति **समुदायेति**।

अनु०— समुदायैक्यमेतस्मात् दूरतोऽपाकृतं सदा।

सदा समुदायैक्यमिति सम्बन्धः। एतस्मात्प्रमाणशून्यत्वादाभासत्वादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च। इयांस्तु विशेषः। अभेदकार्यस्यानुसन्धानस्य भेदः प्रतिबन्धकः। तस्मिन्नपगते मुक्तावनुसन्धानं भविष्यतीत्यस्ति पूर्वयोर्मतयोः प्रत्याशा। अत्र तु साऽपि नास्ति। भेदस्य सदातनत्वात्। अनुसन्धानं च चेतनैक्यस्य व्यापकमित्युक्तम्। तदिदमुक्तं **दूरत इति**। देहाद्येवानुसन्धानस्य प्रतिबन्धकमिति चेन्न। कायव्यूहवतां योगिनामनुसन्धानसद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— वक्ष्यमाणत्वादिति। 'जीवांशाः सर्व एव च। नियमेनानुसन्धानवन्त' इत्यत्र टीकायाम्।

सु०— यद्येवं न सकलचेतनसमुदायः परमात्मा तर्हि कियती सीमा परमात्मत्वस्येत्यत आह **अत इति**।

अनु०— **अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि।**
तावदेवेश्वरो नाम

साधकस्यानुसन्धानस्य सर्वत्राभावाद्बाधकस्याभासत्वादेर्भावादिह तु तद्भावाभावाभ्यामित्यर्थः। अशेषगुणोन्नद्धत्वं निर्दोषत्वं च प्रत्येकं निर्धारणहेतुत्वेनोक्तम्। स्वमते ब्रह्मण ईश्वरातिरिक्तस्याभावं सूचयितुं सर्वत्रेश्वर इत्याद्युक्तिः। इदं हि ब्रह्मणो लक्षणो लक्षणं श्रुत्यादिसिद्धमिति **हि**शब्दः। तावद्वस्त्वीश्वरो नामेत्युक्ते समुदायैक्यं प्रतीयते तन्निराकरोति **तत्रेति**।

तत्र भेदोऽपि न क्वचित्।

क्वचिदिति। परस्परं परमात्मना चेत्यर्थः। एतेनैतदपि निरस्तम्। 'ईश(श्वर)रूपेष्विवोदिते'ति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्कुत इत्यत आह **नेहेति**।

नेह नानाऽस्ति किमपि हरयोऽयमयं हि सः।
इत्यादिश्रुतिमानेन

अनेन 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'ति श्रुतिमुपादत्ते **हरय इति**। 'अयं वै हरय इत्यादिकाम्। **अयं हि स इति**। 'अयमेव स योऽयमात्मे'त्यादिकाम्। पूर्वेणैवान्वयः। एतासां श्रुतीनामभेदपरत्वान्न विवक्षितार्थे मानत्वमित्याशङ्कानिरासाय मानेनेत्युक्तम्। आद्यश्रुतावीश्वररूपेषु भेदनिराकरणस्य स्पष्टत्वात् तृतीयायामेवशब्द(स्य)श्रवणात् तदनुसारेण द्वितीयायामपि वैशब्दस्यैवार्थत्वोपपत्तेरेताः श्रुतयो विवक्षितार्थे मानतामापद्यन्त इति भावः।

परि०— अतःपदार्थमाह साधकस्येत्यादिना। सर्वत्र सर्वजीवेष्वित्यर्थः। इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणेति। एतदपि निरस्तमिति पूर्वेणान्वयः॥ विवक्षितार्थ इति। अत्यन्ताभेदरूपार्थ इत्यर्थः।

सु०— चेतनैक्यस्यानुसन्धानं व्यापकमित्युक्तं क्व तदुपलब्धमिति चेन्न। देवदत्तसम्बन्धिनः सुखादेर्देवदत्तेनानुसन्धीयमानत्वात्। उपाधिभिन्ने नोपलब्धमिति चेन्न। हस्तपाद्युपाधिभिन्नेऽपि दर्शनात्। विश्लिष्टोपाधिभिन्ने न दृष्टमिति चेत्तत्राह **जीवांशा इति**।

अनु०— **जीवांशाः सर्व एव च।**
नियमेनानुसन्धानवन्तो

जीवानामिन्द्रादीनामंशा अर्जुनादयः। एतच्च 'एक आत्मनः शरीरे भावादि'त्यादिना समर्थयिष्यते। चशब्देनेश्वरांशाः समुच्चीयन्ते। न च '(नु) आत्मा वै पुत्रनामासीदि'त्यादि-वचनात् पितापुत्रयोः सत्यप्यैक्येऽनुसन्धानं नास्तीति कथं तद्व्यापकमित्यत आह **यदीति।**

यद्येकता स्वतः ॥

तर्ह्यनुसन्धानवन्त इति सम्बन्धः। अयं भावः। वास्तवस्यैक्यस्यानुसन्धानं व्यापक-मभिमतं न तूपचरितस्य। न चाभिमतस्य व्यभिचारोऽस्ति। पितापुत्रैक्यं तूपचरितमेवेति न तत्र व्यभिचारो दोषायेति। **स्वतः** वस्तुतः।

परि०— इन्द्रादीनामंशा अर्जुनादय इत्यत्र सौभर्याद्यंशा आदिपदार्थः। एतच्च एक आत्मन इति। उपरितनपादे इत्यादिना सूत्रेण समर्थयिष्यत इत्यर्थः। तदर्थो भाष्ये व्यक्त इति भावः।

सु०— यद्वा परमेश्वरांशत्वहेतुरसिद्धश्चेत्याह **जीवांशा इति।**

एतदुक्तं भवति। चैतन्यावच्छिनांशत्वस्यानुसन्धानं व्यापकमर्जुनादिषु दृष्टम्। तच्च परमेश्वरजीवयोर्नास्तीत्युपपादितम्। व्यापकाभावे च व्याप्याभावोऽवश्यम्भावी। न च चैतन्य-व्यावृत्तिर्युक्तेत्यंशत्वमेव व्यावर्तते। तथा च प्रयोगः। जीवेश्वरौ न चेतनत्वे सत्यंशांशिनौ। परस्परानुसन्धानशून्यत्वात्। यथा घटपटौ। यथा चेन्द्रार्जुनाविति।

ननु पितापुत्रयोरंशांशिभावे सत्यप्यनुसन्धानं नास्तीति कथं तत्तस्य व्यापकमित्यत आह **यदीति। एकता** एकदेशतारूपांशता पितापुत्रयोरंशांशिभावो नैकदेशतादिरूप इति भावः। नन्वनुसन्धानाभावेनांशत्वव्यावृत्तावंशाधिकरणविरोधः स्यात्। न स्यात्। अंशशब्दो हि तदेकदेशार्थस्तत्सदृशाद्यर्थश्च। तत्र (तच्च) द्वितीयमंशत्वमंशाधिकरणप्रतिपाद्यं न निराक्रियते। तस्यानैकान्त्यप्रसङ्गेन परेण हेतूकर्तुमशक्यत्वात्। आद्यस्यासिद्धिव्युपादने न कोऽपि दोषः।

परि०— ननु चैतन्यावच्छि(न्नैक्यस्य)न्नांशित्वस्य व्याप्यत्वे विशेषणव्यावृत्त्याऽपि व्यापकनिवृत्तेरुप-पत्तिरस्त्वित्यत आह **न चैतन्यव्यावृत्तिर्युक्तेति।** बाधादिति भावः। परेण एतदेवांशत्वं हेतूकृतं कथं निरस्यत इत्यत आह **तस्यानैकान्त्येति।** सव्येतरहस्तादौ सत्यप्यस्मिन्नभेदाभावादिति भावः॥

सु०— नन्विन्द्रादीनामनुसन्धानसद्भावे कथमिन्द्रानभिमतं खाण्डववनदाहादिकमर्जुनः कृतवान्। कथं चेन्द्रोऽर्जुनानभिमतं दहनशमनादिकम्। न हि हस्तादावनुसन्धाने सतीदं दृष्टमित्यत आह **अंशिन इति**।

अनु०— **अंशिनोऽशेषसन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते।**
भुवि जातेन चांशेन सुखदुःखादि तद्गतम्।
अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेत्।

अत्यल्पस्याप्यंशिनोंऽशगताशेषानुसन्धानं विद्यत एव। तथाऽपि **कश्चिद्विशेषों**ऽशानभिमतकरणादिः **ईशकृतो भवेत्**। अंशाकीर्त्याद्यर्थम् ईश्वरप्रेरितेन अंशिना क्रियत इत्यर्थः। अल्पस्यापीति स्वरूपसङ्कीर्तनम्। भुवि जातेनांशेन चांशिगतं सुखदुःखाद्येवानुभूयते न तु सर्वम्। सत्यप्यैक्ये कश्चित्सर्वाननुसन्धानरूपो विशेषस्तु **ईशकृतो भवेत्**। भूम्याद्यपकृष्टदेशं गर्भवासाद्यवस्थां मानुषान्नोपभोगादिकं च निमित्तीकृत्येश्वरेण क्रियते। अतोंऽशस्यांशयनभिमतकरणादिकं युज्यते। न ह्यशेषानुसन्धानमस्माभिश्चेतनैक्यादेर्व्यापकमुक्तम्। किन्त्वनुसन्धानमात्रमिति भावः।

परि०— अत्यल्पस्यापीति। उत्क्रान्तिनयन्यायेन अत्यन्ताणोरित्यर्थः॥

सु०— नन्वीश्वरोऽपि कथं स्वानभिमतं कारयति। कथं चाभिन्नेऽनुसन्धानं प्रतिबध्नातीत्यत आह **ईशस्येति**।

अनु०— **ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वान्नाशक्यं क्वापि विद्यते।**

दृश्यन्ते खल्वघटितं घटयन्त्येश्वरशक्त्या प्रेरिताः कामक्रोधादिपरवशा ऐहिकामुष्मिकदुःखहेतुं स्वशिरश्छेदं पातकं च कुर्वाणा इत्याशयः। नन्वेवं तर्हि मयाऽपि शक्यते वक्तुम्। यथाऽर्जुनस्यैक्ये सत्यपीन्द्रगताशेषानुसन्धानमचिन्त्यया ईशशक्त्या प्रतिबद्ध्यते। तथा जीवपरमात्मनोरभेदेऽपि तयैवानुसन्धानप्रतिबद्धो भविष्यति। अपकृष्टदेशादिकमिव देहाद्युपाधयो निमित्ततामापत्स्यन्ते। तथा चानुसन्धानाभावादैक्याभाव इत्यनुपपन्नम्। अनुसन्धानस्यैक्यव्यापकत्वं चासति प्रतिबन्ध इति कल्प्यत इत्यत आह **सेति**।

सेशताऽनुपपन्नैव यदि जीवैकताऽस्य हि।

सा अघटितघटनारूपा । **अस्य** परमात्मनः । भवेदेतद्यदि भवन्मते परमात्मनोऽचिन्त्यशक्तिमत्तारूपेशता भवेत् (स्यात्) । जीवेनाभिन्नस्य सेशतैवानुपपन्ना । कुतस्तयाऽनुसन्धानप्रतिबन्धकल्पनादिकमिति । हिशब्देन यो जीवेनाभिन्नो नासावचिन्त्यशक्तिरूपेशतोपेतो यथा देवदत्त इति व्याप्तिं सूचयति । जीवेनैकीभूतोऽपि परमात्माऽस्त्वीशतोपेतः । किं विपक्षे बाधकमित्यत आह **अनीशस्येति** ।

अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानतः ।

जीवस्तावदनीश इत्यनुभवसिद्धम् । तदभेदे परमात्माऽप्यनीश इत्युक्तमेव । तथा च अनीशस्येशताऽस्त्विति शङ्कितं स्यात् । एतच्च सर्वप्रमाणैर्विरुद्धं स्वव्याहतं च । न चैवंविधमनुन्मत्तः शङ्कते । शङ्काया एवानुदये कुतो बाधकोपन्यासावसर इत्येवशब्दः(र्थः) ।

परि०— स्वव्याहतमिति । ईशत्वाङ्गीकारविरुद्धमित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । सेशताऽनुपपन्नैवेति तर्कोऽनुमानं वा । नाद्यः । ऐक्यस्य श्रुतिसिद्धत्वेन विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तेः । न द्वितीयः । जीवैकताया भवतामसिद्धत्वात् । यदिपदवैयर्थ्याच्चेति । मैवम् । यस्य जीवैक्यं सिद्धं (स्यात्) तस्यानीशताविषयस्वार्थानुमानापादनस्य अभिमतत्वात् । तर्कपक्षेऽपि न दोषः । श्रुतीनामैक्यपरत्वाभावादित्याशयवानाह **ईशत्वेनैवेति** ।

अनु— **ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेच्छ्रुतिः ।**
अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथ वाऽऽदिशेत् ।
उपजीव्यविरोधेन नैव मानत्वमेष्यति ॥

त्रैविध्यं खल्वत्र सम्भवति । **काचित् श्रुतिः** प्रमाणान्तरेण **ईशत्वेनैव विज्ञातं** परमात्मानमुद्दिश्य **अनीशत्वेन** प्रमितानीशत्वजीवभावेन आदिशेत् । काचिदनीशत्वेन प्रमितं जीवमुद्दिश्य **ईशत्वेन** प्रमितेशभावपरमात्मत्वेन उपदिशेत् । काचिदुभावपि तथा प्रमितावुद्दिश्यैक्यमुपदिशेदिति । सर्वथाऽप्युपजीव्यविरोधप्रसङ्गेन नैक्ये प्रामाण्यमश्रुत इति । यदत्र वक्तव्यं तत् 'कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमि'त्यादिना वक्ष्यते । चेच्छ्रुतिरिति द्वितीयार्धेऽपि ग्राह्यम् । आदिशेदिति प्रथमार्धेऽपि । तृतीयः प्रकारोऽप्यध्याहार्यः । तर्हीतिपदम् उपजीव्येत्यतःपूर्वम् ।

परि०— धर्मिस्वरूपमात्रोपजीवनात् नोपजीव्यविरोध इत्यत आह **यदत्रेति** । तथात्वे धर्मिस्वरूपज्ञानमशक्यमिति ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **तृतीय इति** । उभावुद्दिश्यैक्यं चेच्छ्रुतिरुपदिशेदिति तृतीयप्रकार इत्यर्थः ।

सु०— ननु परमात्मनोऽघटितघटनस्वरूपया शक्त्यैवेशताऽनीशतयोः (विरुद्धयोरपि) एकत्र समावेशो भविष्यति। तत्कथमुपजीव्यविरोध इत्यत आह **अत एवेति**।

अनु०— अत एवेशतासिद्धेर्न किञ्चिच्छक्यमस्य च।

जीवैक्यादेवेत्यर्थः । **ईशता** उक्तरूपा शक्तिः । **किञ्चित्** ईशताऽनीशतयोरेकत्राव-स्थानम्। **अस्य च** परमात्मनोऽपि। जीवैक्येनेशताऽभावानुमानमशक्यम्। ईशतायाः 'पराऽस्य शक्तिः' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्।

परि०— उक्तरूपेति। ननु परमात्मन इत्यादिनोक्तरूपेत्यर्थः॥

सु०— किञ्च जीवैक्येऽपि भेदस्य विद्यमानत्वादीशतोपपद्यत इत्याशङ्कां परिहरन् तर्हि कियती सीमा परमात्मशक्त्याऽघटितघटनकल्पनस्येति मन्देन जिज्ञासिते सत्याह **ईशत्व इति**।

अनु०— ईशत्वेऽनीशभेदेन श्रुत्या सम्यक् प्रकाशिते।
अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्बलात्।
अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टं तदीशेनैव कल्प्यते।
श्रुत्याभासाप्तमपि न हीशत्वपरिपन्थि यत्।

अत्र अनीशभेदेनाङ्गीकृतेनैव ईशत्वं श्रुत्या सम्यक् प्रकाशितं भवतीति वदता श्रुति-विरोधः परिहृतः । तथा हि । यदि जीवपरमात्मैक्यं तात्त्विकं तदा निरवकाशानुमानविरुद्धा श्रुतिरुपचरितार्था भवन्ती नेशत्वं व्यवस्थापयेदिति सुस्थः स्वार्थानुमानप्रसङ्ग इति । सम्यग् अनीशभेदेन न तु भेदमात्रेणेति वा। तथा च भेदेनेशतोपपत्त्यत इति निरस्तम्। अनीशताहेतोः अभेदस्य विद्यमानत्वात् । किमभेदेनानीशताऽस्तु उत भेदेन मा भूदिति सन्देहानिवारणात् । **अन्यत्र** ईश्वरात्। **अयुक्तं** परस्परपरिहारेण वर्तमानमपि युक्तं भवति। ईश्वर इति शेषः। **तद्बलात्** ईशत्वबलात्। दृष्टमिति अत्रापि सम्बध्यते। **अतः** परमेश्वरात्। ईशेनेति भावप्रधानो निर्देशः। **कल्प्यते** युक्ततयेति शेषः । उक्तस्यापवादः **श्रुतीति** । आभासत्वं च वस्तुवृत्तापेक्षया । हीति तत्रोपपत्तिः।

परि०— **मन्देनेति**। यावत्प्रमाणसिद्धं विरुद्धमिवोपलभ्यते तावदेवेति विमर्शकारिणः सुज्ञानत्वात् 'मन्देन' इत्युक्तम् । **निरवकाशानुमानेति** । 'सेशताऽनुपपन्नैव यदि जीवैकताऽस्य ही'त्यादौ यस्य जीवैक्यं सिद्धं स्यात् तस्यानीशताविषयस्वार्थानुमानापादनस्येत्युक्तानुमानविरुद्धेत्यर्थः ॥ **सम्यगनीशभेदेनेति** । अभेदं विना कृतभेदे-नेत्यर्थः॥ **वस्तुवृत्तेति**। सा श्रुतिः प्रतीयमानेऽर्थे आभासभूतैवेति तथोक्तमित्यर्थः।

सु०— अयमर्थः । यत्किंचिद्विरुद्धमिव प्रतीयमानमपीश्वरे तदितरत्र वा प्रमाणसिद्ध-मीश्वरैश्वर्यविरोधि च न भवति । यथाऽणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादि, यथा वाऽर्जुनादीनामशेषानुसन्धानाभावः । तत्सर्वमीश्वरैश्वर्यबलेन घटत इत्यङ्गीकार्यम् । न तु निराकार्यम् । यत्पुनरप्रमितं तदीश्वरैश्वर्याविरुद्धमपि न कल्पनीयम् । शशविषाणादिकल्पनापत्तेः । यच्च प्रमितमपि ईश्वरैश्वर्यविरोधि तन्न कल्पनीयमेव । कल्पकविघातकत्वात् । किन्तु तस्य प्रमाणस्य यथायोगमाभासत्वं वर्णनीयम् । यथा प्रकृतमिति ।

परि०— स्फुटमप्रतीतेराह **अयमर्थ** इति । 'हि'शब्दसूचितयुक्तिमाह **कल्पके**ति । ईशत्वरूपकल्पकविघातकत्वादित्यर्थः ॥ **यथायोगमि**ति । श्रुतेः प्रतीतार्थत्यागरूपमन्यस्याप्रामाण्यरूपमित्यर्थः ॥ **प्रकृतमि**ति । समुदायैक्यपरत्वेनोदाहृतम् 'एकीभवन्ती'त्यादिकमित्यर्थः ॥ अत्र मूले श्रुतिपदमुपलक्षणमित्युपेत्य पूर्ववाक्ये 'तस्य प्रमाणस्ये'त्युक्तमिति भावः ।

सु०— 'अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानतः' इत्युक्तम् । तदुपपादयितुं स्मृतिमेव पठति **ईश इ**ति ।

अनु०— **ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा न हि ।**
इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः ।
इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिः

द्विविधो हि प्रतिज्ञाविरोधः । प्रमाणस्ववाक्यविरोधभेदात् । तत्रेशोऽनीशो दुःखी मुक्त इति स्ववाक्यविरोधस्योदाहरणद्वयम् । जगन्मिथ्या भिदा न हीति प्रमाणविरोधस्य ।

यद्वेशोऽनीशो दुःखी मुक्त इति स्ववाक्यविरोधोदाहरणे । जगन्मिथ्येति स्वन्यायविरोधस्य । जगतो मिथ्यात्वे तन्न्यायेन मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वापत्त्या सत्यत्वप्रसङ्गात् । भिदा न हीति स्वक्रियाविरोधस्य । अनया हि प्रतिज्ञाक्रियया साध्यधर्मधर्मिणोर्भेदस्तावत् प्राप्यत इति । सर्वदोषेष्वधिकाधिकोऽत्यन्ताधिकः । स्मृत्युदाहरणस्य साध्यमाह **अतिहेयमि**ति ।

अतिहेयमतोऽखिलैः ।
बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशाभेदवादिनः ।

इदम् ईशस्य अनीशत्वम् । ईशत्वेन ईशभेदेन इत्यादिनोक्तेऽर्थे स्मृतिमप्याह **नायुक्तमि**ति ।

नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ।
यदीशत्वविरोधि स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा ।
ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः प्रमाः ।
सिद्धेशत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योजयेत् ।
मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत् क्वचित् ।
इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिः

यस्मान्नायुक्तमीशतुः किञ्चिदित्यादि तस्मादीशत्वस्याविरोधेनेत्यादि । सिद्धमीशत्वं यस्यासौ तथोक्तः । तेनेशेन संयोजयेत् । ईश्वरेऽस्तीति जानीयात् । अपिपदादन्येनापि । सिद्धेन ईशत्वेन निमित्तेनेति वा । स्मृत्युदाहरणस्य प्रयोजनमाह **अत इति** ।

अतो युक्तमिहोदितम् ॥

तस्मादत्यन्तभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इति स्थितम् ॥ ३-२-१० ॥

परि०— कर्मधारयमाश्रित्याह अन्येनापीति । अखिलप्रमाणानां ईशत्वाविरोधेन योजनया सिद्धेनेशत्वेनेति, वा प्रमाणान्तरेणापि सिद्धेनेति वेत्यर्थः ॥

॥ इति उपमाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अरूपाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥

सु०— अत्राधिकरणे प्रथमसूत्रेण ब्रह्मणो रूपराहित्यमुपपाद्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति (द्वितीय)सूत्रेण रूपवत्त्वविषयाणां श्रुतीनां वैयर्थ्यमाशङ्क्य विलक्षणरूपवत्त्वाङ्गीकारेण परिहृतम् ॥ विलक्षणरूपवत्त्वं च, **'आह च तन्मात्रं', 'दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते'** इति सूत्रद्वयेन समर्थितमिति भाष्येण प्रतीयते । तदनुपपन्नम् । अन्ततो रूपवत्त्वाङ्गीकारेऽरूपवदेव हि तदित्यस्यावक्तव्यत्वापातात् । प्रयोजनाभावाच्चास्य विचारस्येत्यतश्चतुःसूत्र्यास्तात्पर्यमाह **स चेति** ।

अनु०— **स चाप्राकृतरूपत्वादरूपः स्वगुणात्मकम्।**
रूपमस्य शिरःपाणिपादाद्यात्मकमिष्यते।

स परमात्मा। प्रकृतिशब्दोऽन्येषामपि तत्त्वानामुपलक्षकः। **अप्राकृतरूपत्वात्।** प्राकृतरूपरहितत्वात्। गुणात्मकमित्युक्ते सत्त्वादीनां प्रतीतिः स्यात्। तन्निरासार्थं स्वशब्दः। ये परमात्मनः स्वरूपभूता गुणा आनन्दाद्यास्तदात्मकमिति। रूपशब्देन च शुक्लादिगुणप्रतीतिः स्यात्। अतः शिरःपाणीति विवरणं कृतम्। अतो रूपवांश्चेति शेषः। विचारप्रयोजनं दर्शयति **अत इति।**

अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता।

अनित्यता जन्ममरणवत्ता। नापि सौन्दर्याद्यभाव इति च द्रष्टव्यम्। तथा च तस्मिन् भक्तिरुपपन्नेति शेषः।

परि०— **रूपराहित्यमिति।** देहराहित्यमित्यर्थः॥ सूत्राणामर्थस्तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः। भौतिकदेहवत्त्वमस्तीति प्रतीतिनिरासायाह **प्रकृतिशब्दोऽन्येषामिति।** अप्राकृतेत्यत्रत्यप्रकृतिशब्द इत्यर्थः। नञ्व्यत्यासेन अर्थमाह **प्राकृतेति।** स्वशब्दकृत्यमाह **गुणेति॥** **उपपत्तिस्त्विति।** अलौकिके शब्दशक्तिग्रहणोपायस्तु 'विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च। तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशतः' इति वक्ष्यमाणापेत्यर्थः॥

सु०— यद्यस्ति परमात्मनो रूपं कथं तर्हि तस्य प्रसिद्धवैलक्षण्यमात्रेणारूपत्वव्यवहार इत्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन प्रकाशवदिति सूत्रावयवो भाष्ये व्याख्यातः। इदानीं यदीश्वररूपं लोकविलक्षणं तदा तत्र रूपशब्द(प्र)वृत्तिर्दुर्घटा स्यात्। सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। तथा च रूपवत्त्वश्रुतीनां वैयर्थ्यं दुष्परिहरमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वेनापि व्याचष्टे **यथा हीति।**

अनु०— **यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि।**
आत्मैव ज्योतिरित्याह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा॥

'तैजसस्यैव प्रकाशस्ये'त्येतत्तैजस एव हि सौरादिरालोकः प्रकाशशब्दवाच्यः प्रसिद्धस्तस्येति व्याख्येयम्। **उज्झितावपि** परमेश्वरस्य तत्त्वाभावेऽपीति यावत्। 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'ति श्रुतिर्जीवस्येशं प्रकाशमाहेत्यर्थः। तथा लोकविलक्षणेऽपि भगवद्रूपे रूपशब्दप्रवृत्तिर्युक्तेति शेषः। उपपत्तिस्तु 'परमत' इत्यत्र वक्षमाणाऽत्रा(प्य)नुसन्धेयेति।

नन्वेतदधिकरणम् 'अत एव चे(चोपमे)'ति सूत्रात्पूर्वम् । तत्कथं पश्चाद्व्याख्यातम् । उच्यते । अत एवे(चे)ति सूत्रं 'न स्थानतोऽपी'त्यधिकरणेन सङ्गतमिति ज्ञापनाय क्रमभेदः । तत्सिद्धा(म)र्थमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानात् । तथा च भाष्यं 'यस्मादेवमि'त्यादि । अत्रापि 'ईश-रूपेष्वि'त्यादि । अथ तदनन्तरमेव किन्न कृतमरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्य 'अत एव चे'ति सूत्रार्थं प्रति हेतुत्वेनोपोद्घातलक्षणया सङ्गत्या वर्णितस्याव्यवधायकत्वात् । हेतुत्वमपि प्रपञ्चयितु-माचार्येण 'स चाप्राकृतरूपत्वादि'ति चशब्दो निबद्धः । कालत्रयेऽप्यशरीरात्परमात्मनो जीवस्य अत्यन्तभेद एव ह्युपपन्न इति ॥ ३-२-९ ॥

परि०— तत्सिद्धमर्थमिति । भगवद्रूपाणां भगवदभेदरूपमित्यर्थः । अरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्य सर्वथा प्राकृतशरीरराहित्यस्य । सूत्रार्थं प्रति जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदं प्रति । हेतुत्वमपीत्यत्र 'अरूपत्वस्ये'ति शेषः ॥

॥ इति अरूपाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥

सु०— यदर्थं भगवन्महिमाऽत्रोच्यते सा भक्तिः पुरुषेषु तारतम्येन तिष्ठतीत्येतदिहो-पपाद्यते । तथा हि । अस्ति भक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । कुतः । ब्रह्मादीनामस्मदादीनां च भक्तत्वे-ऽन्तर्भावात् । एवं भक्तितारतम्येऽङ्गीकृते एवेश्वरस्योभयान्प्रति सामञ्जस्यसम्भवादिति । तदेतदसङ्गतम् । युक्तेः प्रतिज्ञातार्थेन सह सम्बन्धाप्रतीतेरि(त्यत)ति तत्र आह **तद्भक्तीति** ।

अनु०— तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
ब्रह्मादीनां च सर्वेषामानन्दादेर्यथाक्रमम् ॥

ब्रह्मादीनां चशब्दादस्मदादीनामित्येवं सर्वेषां यथाक्रमं श्रौतक्रमानतिरेकेण यद्विमु-क्तिगमानन्दादेस्तारतम्यं तद्भगवद्भक्तितारतम्येनैव भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । साधितं तावन्मौक्तस्यानन्दादेः फलस्य भक्तिसाध्यत्वमम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वमिति सूत्रेण । तच्च 'अथात आनन्दस्य मीमांसे'त्यादिश्रुत्या तारतम्यवदवगम्यते । साध्यतारतम्ये (च) साधन-तारतम्यमावश्यकम् । अन्यथा तस्य आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । फलदातुरीश्वरस्यासामञ्जस्य-प्रसक्तेश्च । न चैवम् । अतोऽस्ति भक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्व(मिति)म् ॥ ३-२-१२ ॥

परि०— **युक्तेरिति** । सूत्रोक्तपञ्चम्यन्तद्वयोक्तयुक्तेरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । अन्तर्भावादित्यस्य फलतारतम्योपेताऽऽधिकारिकत्वादिति फलितार्थमुपेत्याह **तच्च अथात इति** । द्वितीयामपि युक्तिं सङ्गमयति **फलदातुरिति** । फलदातृत्वं च 'फलमत उपपत्तेरि'ति नयसिद्धमिति भावः ॥

॥ इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ (ॐ उपपत्तेश्च ॐ)

सु०— यद्यप्येतदधिकरणं परमत इत्यतोऽनन्तरम् । तथाऽपि तेनेवानेनापि सङ्गतिरस्य । अनेन विषयोपक्षेपात् तेन पूर्वपक्षोपपत्तिदर्शनात् । यद्वाऽनेन पूर्वपक्षयुक्त्युत्थानात् तेन विषयोपक्षेपात् । तथा हि । न ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यमुपपद्यते । भगवदानन्दप्रतिबिम्बत्वाभ्युपगमात् । बिम्बे च तारतम्याभावस्य न स्थानतोऽपीत्युक्तत्वात् । अन्यथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति । यद्वा न ब्रह्मा(द्या)दीनामानन्दो भगवदानन्दप्रतिबिम्बः । परस्परं विभिन्न-(चित्र)त्वात् । बिम्बाभिमते च वैचित्र्याभावादिति । अतोऽत्रेदं विशदयति **प्रतिबिम्बवदिति** ।

अनु०— प्रतिबिम्बवदप्येषामानन्दोऽन्यगुणा यथा ।

यद्यप्येषां ब्रह्मादीनामानन्दः **प्रतिबिम्बवत्** । प्रसिद्धप्रतिबिम्बैस्तुल्यं वर्तते । भगवदानन्दप्रतिबिम्बो भवतीति यावत् । तथाऽपि परस्परं विचित्रो भवतीति शेषः । कथम् । अन्येषां साधनभूतानामुपाधिगुणानां भक्त्यादीनां वैचित्र्यानतिक्रमेण । तत्र दृष्टान्तः **प्रतिबिम्बवदिति** । यथा सूर्यादिप्रतिबिम्बानां सूर्यकान्तजलादिगतानां सूर्यादिबिम्बवैचित्र्याभावेऽपि सूर्यकान्तादिस्थानगुणवैचित्र्याद्वैचित्र्यं तथेत्यर्थः ।

परि०— **अनेन** वृद्धिह्रासेत्यधिकरणेन । दर्शनाच्चेति सूत्रे आनन्दतारतम्यरूपविषयस्योपक्षेपादुपस्थापनादित्यर्थः ॥ **तेनेति** । परमत इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र 'सम्बन्ध'पदेन प्रतिबिम्बत्वोक्तेरिति भावः । द्वयं व्यनक्ति **तथा हीत्यादिना** । **अनेन** वृद्धिह्रासेति नयेन । पूर्वपक्षयुक्त्युत्थापनादित्येतद्व्यनक्ति **परस्परं विचित्रत्वादिति** । 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमि'त्यत्र तस्य समर्थनादिति भावः । तेन विषयेत्युक्तस्य व्यक्तीकरणं **न ब्रह्माद्यानन्द इति** ॥ **वैचित्र्याभावादिति** । 'न स्थानत' इत्यत्र तथा समर्थनादिति भावः । **उपाधिगुणानां** स्वरूपोपाधिगुणानाम् । **स्थानगुणेति** । प्रतिबिम्बनोपाधिगुणवैचित्र्यादित्यर्थः ।

सु०— वैचित्र्ये हेत्वन्तरमाह **नारायणेति**।

अनु०— नारायणगुणाधीनश्च

बिम्बशक्त्या च विचित्र इत्यर्थः। स्थानगुणस्य बिम्बसामर्थ्यस्य च प्रयोजकत्वं न्यायविवरणे व्युत्पादितम् अनेन **उपपत्तेश्चेति** सूत्रं व्याख्यातं भवति। बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं केचिदिच्छन्ति। अतः प्रतिबिम्बत्वं व्याख्या(तं)ति **नारायणेति**। **गुण** आनन्दः। चशब्देन तत्सदृशश्चेति ग्राह्यम्। बिम्बाभिन्न एव किन्न भवतीत्यत आह **अत्यल्प इति**।

अत्यल्पस्तदपेक्षया।
तस्माद्भिन्नश्च सततमन्यज्ज्ञानं परस्य च।

चः हेतौ। यस्मात् तदपेक्षयाऽत्यल्पः तस्मात् सततं भिन्न इति। तदपेक्षयाऽत्यल्पत्वं कुत इत्याकाङ्क्षां परिहरन्नत्र श्रुतिमाह **अन्यदिति**।

अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्य आनन्द ईशता।
मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः।
इति श्रुतेः .... ॥

अन्य आनन्दः परस्य जीवानां चेति सम्बन्धः। एवमीशतेत्यपि योज्यम्। मुख्येशतेत्युपलक्षणया हेतुमाह। इति श्रुतेरिति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ३-२-१७॥

परि०— ननु द्वयमपि किमर्थमित्यत आह स्थानगुणस्येत्यादि॥ **न्यायविवरण इति**। 'न च ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्येऽपि विष्ण्वानन्दवैचित्र्यमित्यादिन्यायविवरणे इत्यर्थः। सूर्यकान्तादौ प्रतिबिम्बनेनाग्निजन्म न जलादाविति स्थानगुणस्यावश्यकत्वं सूर्यादेरेव प्रतिबिम्बनादग्निजन्म नान्यस्य पाषाणादेरिवेति बिम्बशक्तिरप्यावश्यकीति व्युत्पादितमित्यर्थः॥ **चो हेताविति**। भिन्नश्चेति चशब्द इत्यर्थः। **एवमीशतेत्यपीति**। अन्येशता-परेशस्य जीवानां चान्येशतेति योज्यमित्यर्थः॥ **उपलक्षणमिति**। मुख्यज्ञानं मुख्य आनन्द इत्यपि ज्ञेयमित्यर्थः॥ **हेतुमाहेति**। कुत इति प्रश्नस्योत्तरत्वेनेति योज्यम्॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

।। अथ पालकत्वाधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ।।

सु०— अत्र पूर्वपक्षप्रदर्शनपरं भाष्यं 'सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वम्। स्वतः-सिद्धेरि'ति । तदयुक्तम् । सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । स्वतःसिद्धेरित्यत्र अस्ये-त्यप्रतीतेश्च । स्थितेरित्यध्याहारेऽपि स्वभाववादाश्रयणस्य सृष्टिसंहारयोरपि साम्येन तत्कर्तृ-त्वाभ्युपगमानुपपत्तेरित्यतः पूर्वपक्षं विशदयनि **सृष्टीति**।

अनु०— सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते ।
स्वभावत्वात्स्थितेर्नैतदपेक्षा

इति ईरिते सिद्धान्तिनाऽभ्युपगते सति । ततश्चायमर्थः । ईश्वरस्य पालकत्वं नोपपद्यते स्थितेस्तत्प्रयोजनत्वात् । तस्याश्च स्वभावसिद्धत्वेनेश्वरानपेक्षत्वात् । ईश्वर एव हि विश्वस्य सृष्टिसंहारयोः कर्ता नान्य इत्यभ्युपगतम् । तथा च सृष्ट्वा यावन्न संहरेत्तावत्स्थितिः स्वभाव-सिद्धैव न परव्यापारमपेक्षते । यदि खलु सृष्टिसंहारयोः कर्ताऽन्यः स्यात् तदोदासीनस्य तस्य सृष्टौ प्रेरणाद्यर्थं संहारे प्रवृत्तस्य निवारणार्थं च स्थितावीश्वरापेक्षा सम्भवेत् । न च तदस्ति । अतः संहारोदासीनत्वातिरिक्तं पालकत्वं नोपपद्यत इत्येवमत्र पूर्वपक्ष इति ।

एवं तर्हि सिद्धान्तो न युक्तः । स्वभावत्वयुक्तेरपरिहृतत्वादित्यतः सूत्राभिप्रायमाह **इति नेति**।

इति न युज्यते ।
यतस्स्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तोऽखिलस्य च ।।

परानपेक्षतया प्रतीयमानं स्वरूपं धर्मो वा स्वभाव इत्युच्यते । स सर्वेषां पदार्थानाम् । (स) सर्वोऽपीशायत्त एव । अन्यथा तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गेनास्येशत्वानुपपत्तेः । सर्वं खल्वि-त्यादिश्रुतिविरोधापत्तेश्च । अन्नदानादौ व्यापारश्च स्फुट एवेति ।। ३-२-१३ ।।

परि०— **व्यर्थत्वादिति** । पूर्वपक्षे तदुपयोगाप्रतीतेरिति भावः ।। **स्थितेरिति** । उत्तरकालमपि सत्त्व-रूपक्षेमार्थस्य स्थितेरिति पदस्येत्यर्थः । सृष्ट्यादिकर्तृत्वाङ्गीकारस्योपयोगं व्यनक्ति **ईश्वर एव हीति** ।। **प्रेरणा-द्यर्थमिति** । सामग्रीसम्पादनादिः आदिपदार्थः । आत्मलाभरूपसृष्टिलक्षणयोगाभावे क्षेमरूपस्थितेरयोगात् 'सृष्टौ

प्रेरणाद्यर्थमि'त्युक्तम् ॥ **स सर्वोऽपीति** । उक्तद्विविधरूपोऽपीत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । तत्र सर्वसत्तादेरीशायत्तत्वाभिप्रायेण 'राजा राष्ट्रमि'तिवत् सर्वात्मकत्वोक्तेस्तद्विरोधादित्यर्थः ॥ **स्फुट एवेति** । सृष्टिसंहारातिरिक्तः पालनरूपो धर्मः अन्नदानादिव्यापाररूपः स्पष्ट एवेत्यर्थः । तेन संहारोदासीनत्वादन्यत्पालनं नेति प्रागुक्तमपास्तं ध्येयम् ॥

॥ इति पालकत्वाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अव्यक्ताधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥**

सु०— अत्र परमात्मनोऽव्यक्तत्वमादौ विस्तरेण समर्थितम् । ततस्तर्हि भक्त्यादिसाधनवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य 'प्रकाशश्च कर्मण्यभासादि'ति दृश्यत्वं चोक्तम् । तदेतदुभयं विरुद्धमित्याशङ्क्य **अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गमिति** सूत्रितम् । अत्र विरोधशान्तिर्न स्फुटा प्रतीयत इत्यतस्तस्य तात्पर्यमाह **अव्यक्तोऽपीति** ।

अनु०— **अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः॥**

भक्तानामव्यक्तोऽपीत्यन्वयः । भक्तानामनुग्रहायेत्यध्याहारो वा । जीवशक्त्यपेक्षया अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव दृश्यत इत्यविरोध इति ॥ ३-२-१४ ॥

परि०— सूत्राणामर्थस्तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः । क्रियान्वये सति भक्तेरिति भाव्यमत आह **इत्यन्वय इत्यादि** ॥

॥ इति अव्यक्ताधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ उभयव्यपदेशाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥**

सु०— यदीश्वरस्य गुणक्रियादयो धर्माः ततो भिन्नाः तदा समवायस्य निराकृतत्वात् तद्वत्त्वमनुपपन्नम् । यदि च अभिन्नाः तदा ज्ञानादिमत्त्वमानन्दादिभोक्तृत्वमित्याद्ययुक्तमित्यु-

भयथा तत्र भक्त्यनुपपत्तिरिति पूर्वपक्षप्राप्ताविदमारभ्यते। तत्र हेतुदृष्टान्तावेव सूचितौ। न तु पक्षपरिग्रहरूपा प्रतिज्ञा। अध्याहारोऽपि हेतुदृष्टान्तबलेन भेदाभेदपक्षपरिग्रहस्येति प्रतिभाति। अतः प्रतिज्ञां दर्शयति **तदभिन्ना इति**।

अनु०— **तदभिन्ना गुणा नित्यमपि सर्वे विशेषतः।**
गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थितः॥

नित्यशब्दो नियमार्थः। परमेश्वराः सर्वे गुणा धर्मा नित्यं तदभिन्नास्तेनात्यन्ताभिन्नास्तथाऽपि विशेषशक्त्या गुणगुण्यादिभावेन स्थिताः।

परि०— भक्त्यनुपपत्तिरिति। गुणवत्येव स्नेहादिरूपभक्तेरुदयादिति भावः। पक्षपरिग्रहरूपा पक्षवचनरूपेत्यर्थः। यद्वा रूपशब्दो ज्ञापकपरः। पक्षपरिग्रहज्ञापिकेत्यर्थः। गुणशब्दो भावाभावरूपधर्ममात्रपर इत्युपेत्याह गुणा धर्मा इति। यद्वा क्रियाग्रहणाय धर्मा इति व्याख्या। 'अपी'त्यस्यार्थः तथापीति। विशेषशक्त्येत्यादिः विशेषत इत्यादेस्तात्पर्य इत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। परिमाणादीनां यावद्द्रव्यभाविनां भवतु नाम भगवताऽत्यन्ताभेदः। क्रियाणां (ज्ञानादि)गुणानां चास्राक्षीत्सृजति स्रक्ष्यति व्यज्ञासीज्जानाति ज्ञास्यतीत्यादि श्रौतव्यवहारैरनित्यतयाऽवगतानां तु न युज्यत इत्यत आह विशेषात्मतयेति।

अनु०— **विशेषात्मतया तेषां नित्यशक्त्यात्मना तथा।**
नित्यं स्थितेर्न धर्माणां क्रियादीनामनित्यता॥

तेषां परमेश्वरसम्बन्धिनां क्रियादीनां धर्माणां नित्यशक्त्यात्मना नित्यं स्थितेस्तथा विशेषात्मतया व्यक्तिरूपेण व्यवहारविषयतोपपत्तेर्नानित्यतेति योजना। प्रपञ्चस्तु प्रागेव कृतः।

ननु च क्रियादीनां या व्यक्तता सा तावदनित्यैव। अन्यथोक्तव्यवहाराणां निरालम्बनत्वापातात्। ततस्तस्या भगवद्धर्मभूताया अपि नात्यन्ताभेदोपपत्तिरित्यत आह **न विशेषेति**।

न विशेषात्मता चेयमनित्या

इयं व्यवहारालम्बनत्वेनोक्ता। कुत इत्यत आह **शक्तीति**।

शक्तिरूपता।

सैव यत्

यद्यस्मात्सा विशेषात्मता शक्तिरूपतैव । शक्तिश्च नित्येत्युक्तं तस्मादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि शक्तिर्व्यक्तिरिति व्यवहारविशेषो न स्यात् । उक्तव्यवहाराणां निरालम्बनत्वं च न परिहृतं स्यादित्यत आह **सविशेषेति** ।

सविशेषा स्यात्

नेयं व्यक्तिः शक्त्या निर्विशेषाभिन्ना । येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु सविशेषाभिन्नैव । यद्ययं सर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषो भगवतो भिन्नस्तदा सर्वेषां तद्धर्माणां तेनात्यन्ताभेद इति प्रतिज्ञा भज्येत । अभिन्नश्चेद्विशेषता तस्य न स्यात् । स्वरूपमात्रपर्यवसानेन सोऽपि न स्यादित्यत आह **विशेष इति** ।

विशेषोऽन्यो न चाप्ययम् ।
स्वनिर्वाहकताहेतोस्तथाऽपि स्याद्विशेषता ।

चः अवधारणे । अयं विशेषोऽपि भगवतो नैव भिन्नस्तेन न प्रतिज्ञाहानिः । तथाऽपि तस्य विशेषता स्यात् । कथम् । न ह्ययमभिन्नो भवन्निर्विशेषः । एवं तर्हि विशेषपरम्परया-ऽनवस्था स्यात् । न स्यात् । कुतः विशेषस्य स्वनिर्वाहकताहेतोरिति ।

परि०— प्रागेवेति । लिङ्गपादे 'अत्ता चराचरे'ति नय इत्यर्थः ।

सु०— एवं प्रतिज्ञा दर्शिता । तत्र बाधकानि परिहृतानि । अत्र चोदना । स्यादेवम् । यद्येतेष्वर्थेषु प्रमाणं स्यात् । न च तत्पश्याम इत्यतः सौत्रमुभयव्यपदेशादिति हेतुं व्याचष्टे **विशेषत्वेनेति** ।

अनु०— **विशेषत्वेन विज्ञातेः प्रमाणैरखिलैरपि ।**

अखिलैः उभयविधैः **प्रमाणैः** वेदवाक्यैर्ज्ञानादिधर्माणां भगवद्विशेषत्वेनापिशब्दात् तदभिन्नत्वेन च विज्ञातेर्विज्ञानादित्यर्थः । ननु विज्ञातेरिति कथम् । 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङः क्तिन्बाधकत्वात् । 'क्तिन्नाबादिभ्यश्चे'ति वचनाद्भविष्यति । एतदेव विवृणोति **ससर्जेति** ।

ससर्ज सञ्जहारेति विशेषो ह्यवगम्यते ।
श्रुत्येव स स एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥

'स इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिं ससर्जेत्यनेनोपादत्ते । 'तत्तदत्तुमध्रियते'त्यादिकां सञ्जहारेत्यनेन, **स** आनन्दादिः **सः** परमात्मैवेत्यनेन 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिम् ।

तदयमर्थः । 'स इदं सर्वमसृजत, उक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति, तत्तदत्तुमध्रियत, स ऐक्षत सोऽकामयत, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'त्यादिश्रुत्या सर्जनादिकं ब्रह्मणो विशेषोऽतिशयो न ब्रह्ममात्रमित्यवगम्यते । तन्मात्रत्वे क्रियाकर्तृभावादेरनुपपत्तेः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्; सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म; एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुत्यैव तस्य तेनाभेदश्चावगम्यते । तदेवमुभयव्यपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या सकलमिदं कल्प्यते । सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा सविशेषोऽत्यन्ताभेदः । क्रियादीनां नित्यता शक्तिव्यक्तिरूपता व्यक्तिरूपस्यापि नित्यता शक्तिरूपाभिन्नता सविशेषता विशेषस्याप्यभेदः स्वनिर्वाहकता चेति । न ह्येतेष्वर्थेष्वन्यतमस्याप्यकल्पनायामुदाहृतोभयव्यपदेशविरोधशान्तिर्भवतीति।

एतदेव प्रपञ्चयितुं 'निदर्शनत्रयेण' इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थसन्दर्भः ।

परि०— अत्र चोदनेति । शङ्केत्यर्थः ॥ भगवद्विशेषत्वेनेति । भगवद्धर्मत्वेनेत्यर्थः ॥ आतश्चोपसर्ग इति । तृतीयस्य तृतीयपादे 'षिद्भिदादिभ्योऽङ् चिन्तिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च आतश्चे'ति सूत्रक्रमे पूर्वस्मादङित्यनुवर्त्य उपसर्गे उपपदे आकारान्ताद्धातोरङ्प्रत्ययो भवतीत्यर्थकथनात् । पूर्वस्य ज्ञाधातोरङ्प्रत्यये 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति स्त्र्यधिकारात् 'अजाद्यतष्टाबि'ति टाप्प्रत्यये सति विज्ञातेतिरूपेण भाव्यम् । ननु क्तिनि प्रत्यये सत्यस्तु विज्ञातिरित्यपि रूपमित्यत आह इत्यङः क्तिन्बाधकत्वादिति । क्तिनोऽपवाद इति वृत्त्यादावुक्तेरिति भावः ॥ क्तिन्नावादिभ्य इति । वार्तिकविहितक्तिनोऽबाधकत्वात् । अवादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इति वृत्त्यादावुक्तेराप्तिरित्यादिवत् 'विज्ञातिरि'त्यादि साध्विति भावः ॥ एतदेवेति । ईशनिष्ठत्वमीशाभिन्नत्वं च धर्माणां प्रमाणैर्ज्ञायत इत्येतदेवेत्यर्थः ॥ उक्षेति । उक्षा = अभीष्टसेचकः । स भगवान् बिभर्ति द्यावाभूमिस्थान् जनानित्यर्थः । विशेष इत्यनुवादः । अतिशयित इति व्याख्या । धर्म इत्यर्थः ।

सु०— अथ मतम् । भेद एव ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणाऽस्तु । समवायेन विशेषणविशेष्यभावो भविष्यति । समवायदूषणानि च श्रुतिविरोधेनाभासतां यास्यन्ति । समवायाभावेऽपि वा धर्मधर्मिणोरेव स कोऽपि महिमा कल्प्यते । न चाभेदश्रुतिविरोधः । अनागन्तुकत्वेनोपचारोपपत्तेः । अतः किमभेदमादाय विशेषाद्यङ्गीकारेणेति । अपर आह अखण्डमेव ब्रह्म न तु तत्र कश्चिद्विशेषः । न चापरश्रुतिविरोधः । क्रियादिविषयाणां सगुणविषयत्वात् । तस्य च मायामयत्वेनाविचारितरमणीयत्वात् । आनन्दं ब्रह्मण इत्यादीनां च राहोः शिर इत्यादिवदुपचरितत्वोपपत्तेरिति ॥ अन्यस्त्वाह भेदाभेदाभ्यामेवोभयव्यपदेशसामञ्जस्योपपत्तेः किमनया सविशेषाभेदकल्पनयेति ।

मैवम् । त्रिभिरप्येतैरन्ततोऽभिन्ने विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । ततो वरमादित एव तदङ्गीकरणमित्याशयवान् भेदवादिनं तावद्विशेषमङ्गीकारयितुमाह **भेद इति**।

अनु०— भेदो यदि विशेषस्य स भेदो भेदिना कथम्।

विशेषस्य ज्ञानादेर्ब्रह्मधर्मस्य, यदि ब्रह्मणो भेदोऽङ्गीक्रियते तदा पृच्छामः । स भेदो, **भेदिना** ब्रह्मणा ज्ञानादिना च सह, **कथं** किं प्रकारः, प्रतिपत्तव्यः । किं भिन्नः किंवाऽभिन्न इति।

आद्ये दोषमाह **भिन्नश्चेदिति**।

भिन्नश्चेदनवस्था स्यात्

यदि भेदो भेदिभ्यां भिन्नस्तदा सोऽपि भेदस्तथेत्यनवस्था स्यात् । विशेषणविशेष्यभावादिप्रतिपत्तये खलु धर्मधर्मिणोर्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च प्रतीयमान एव तद्धेतुः । तत्प्रतीतिश्च विशेषणादिभावेनैवेत्युत्तरोत्तरभेदप्रतीतिरवश्यमपेक्षितैवेति सुस्थाऽनवस्था।

परि०— स कोऽपि महिमेति। स ज्ञानी सुखीत्यादिविशिष्टधीहेतुः स्वरूपसम्बन्धरूपोऽतिशय इत्यर्थः ॥ **न चापरश्रुतीति** । धर्मधर्मिभावबोधकश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ **त्रिभिरप्येतैरिति** । वादिभिरित्यर्थः । अनवस्थायाः ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेन दुष्टतां व्यनक्ति **विशेषणविशेष्यभावादीति** । सुखवान् ज्ञानवानित्यादिप्रतीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ **विशेषणादिभावेनेति**। घटादिवद्भेदोऽयमित्यप्रतीतेर्भिन्नोऽयमिति वाऽस्य भेद इति वा तस्य प्रतीतेरिति भावः ॥ **सुस्थेति**। प्रथमज्ञप्तिप्रतिबन्धादिति भावः।

सु०— अभिन्नत्वेऽपि वक्तव्यं सविशेषाभिन्न उत निर्विशेषाभिन्न इति।

प्रथमे दोषमाह **अभिन्नश्चेदिति**।

अनु०— अभिन्नश्चेत्पुरा न किम्।

पुरा न किमिति। धर्माणां धर्मिणा सविशेषाभेदः किं नाङ्गीक्रियते अङ्गीकार्य एवेत्यर्थः। भेद इव विनाऽपि भेदेन विशेषेणैवोपपत्तावपि वृथा परम्पराकल्पनायां गौरवं स्यात् ततो धर्माणामेव सविशेषाभेदाङ्गीकारः श्रेयानिति भावः। अस्त्वेवमित्यत आह **विशेष इति**।

विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते।

विशेषो धर्मोऽभिन्न इत्येव तावत् । तेन भेदवादिना नाभ्युपगम्यते । दूरे सविशेषत्वमित्यतोऽपसिद्धान्तः स्यात् । समीहितं च नः (न) सिद्ध्येदित्याशयः।

द्वितीयं दूषयति **अभिन्न इति**।

अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेदस्तद्भेदता कुतः।

भेदो यदि भेदिभ्यामभिन्नो निर्विशेषश्च स्यात् तदा तस्य **तद्भेदता** तयोरयं भेद इत्येवम्भावः **कुतो** न कुतोऽपि। तदीयताया भेदेन विशेषेण वा विनाऽनुपपत्तेः। तन्मात्रत्वे च धर्मधर्मिणावेव स्तो न भेद इति स्यात्। तथा च धर्मधर्मिणावित्यपि न स्यात्। भेद एवास्ति न धर्मधर्मिणाविति वा भवेत्। ततश्च भेदोऽपि न स्यादिति।

परि०— यदि धर्मधर्मिणोरभेदः तर्हि धर्मिव्यवहारः कथं तत्कारणस्य भेदस्याभावादित्यत आह भेद इवेति। भेद इति सप्तमी, यथा भेदभेदिभ्यां सह भेदाभावेऽपि विशेषबलेन भेदभेदिव्यवहार आशास्यते तद्वद्धर्मधर्मिणोरभेदेऽपि विशेषेणैव व्यवहारो भविष्यतीति भेदं प्रकल्प्य तस्य भेदिभ्यां सविशेषाभेदाङ्गीकारो गौरवग्रस्त इति भावः॥ ततश्चेति। भेदिनोरभावतश्चेत्यर्थः।

सु०— भेदस्य भेदिस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य विशेषमनङ्गीकुर्वाणं प्रति दूषणान्तरमाह **अनेनेति**।

अनु०— अनेनानेन भिन्नोऽयमिति यत्सविशेषतः।
भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्किमुत्तरम्।

भिन्नोऽयं घट इति स भेद एव **विशेषतः** विशेषणत्वेन दृश्यते न तु घटः, किन्तु विशेष्यत्वेन। तथा **अनेनानेन**। व्यत्ययो बहुलमिति पञ्चम्यर्थे तृतीया। सहयोगे वा। पटाद्भिन्नस्तम्भाद्भिन्नो घट इत्येष भेद एव **सविशेषतः** प्रतियोगिविशेषसाहित्येन दृश्यते। तथाऽयं पदार्थोऽनेन वक्रत्वेनानेन कोटरवत्त्वेन पुरुषाद्भिन्न इति स एष भेद **विशेषतो** व्यावर्तकधर्मेण दृश्यते। पदार्थस्त्वक्षसन्निकर्षमात्रेण। तथाऽस्मात्पटादस्मात्स्तम्भादस्मात्कुड्याद्भिन्नोऽयं घट इत्येष भेद एव **सविशेषतः** प्रतियोगिविशेषसाहित्येन निमित्तेन बहुधा दृश्यते। घटस्त्वेकधैव। अतो न भेदो घटस्य स्वरूपमिति यत्स्वरूपभेदस्य दूषणं परैरुच्यते। तत्तस्य किमुत्तरं त्वयाऽभिधास्यते, यदि विशेषो नाङ्गीक्रियते; इत्यर्थः। यदि विशेषो नाङ्गीक्रियते तदा भेदो भेदिनाऽभिन्न इत्यपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते। भेदभेदिनोर्भेदसाधकानामनेकेषां भावात्। विशेषेणैव हि तेषामन्यथासिद्धिं व्युत्पाद्य प्रतीतिबलेन भेदस्य भेदिनाऽभेदो वक्तव्यो नान्यथेति भावः।

तदीयत्वेन विशेषणत्वेन सप्रतियोगित्वेन लिङ्गित्वेन बहुत्वेन च प्रतीयमानोऽन्योन्याभावादिरूपो भेदो न भेदिस्वरूपतयाऽङ्गीक्रियते। यस्तु स्वरूपतयाऽङ्गीक्रियते नासौ तदीय-

त्वादिना प्रतीयत इति तस्योत्तरं ब्रूम इति चेन्न। अस्यैव प्रसिद्धत्वादन्यस्य तदभावात्। अन्यथा स्वरूपस्यैव भेद इति पारिभाषिकं नामान्तरमुक्तं स्यात्। न चाद्वैतवादिनः स्वरूपं नाङ्गीकुर्वते। तत्किमनेन भेदेन। तदिदमुक्तं स एष इति प्रसिद्धिद्योतकाभ्याम्। तदीयत्वादिरुपचार इति चेन्न। प्रतीतेः स्फुटत्वात्। बाधकाभावेनाभ्रान्तित्वाच्च। तदिदमप्युक्तं दृश्यत इति।

परि०— 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त' इति अन्यशब्दायोगे पञ्चमीविधानात् कथं तृतीयेत्यत आह **व्यत्ययो बहुलमिति**। अस्यापि छन्दस्तुल्यत्वादेवमुक्तम्। **सहयोगे वेति**। 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति सूत्रे सहपदाप्रयोगेऽपि तदर्थविवक्षायां तृतीया भवतीति युक्तग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः ॥ **पटाद्भिन्न इति**। घट इत्याकृष्यते, साहित्येनेति प्रकारे तृतीया। 'धर्मेणे'त्यत्र ज्ञापकेनेति ज्ञेयम्। अभिन्न इत्यपीति पदविभागः। शङ्कामुखेन प्रागुक्तं सर्वं निष्कृष्यानुवदति **तदीयत्वेनेत्यादिना**। 'तद्भेदता कुत' इत्यस्यानुवादः **तदीयत्वेनेति**। 'अभिन्नश्चे-दनवस्थे'त्यत्र प्रतीयमानो भेदो विशेषणादिभावेनैवेत्युक्तमनुवदति **विशेषणत्वेनेति**। 'अनेनानेने'तिश्लोकस्य योजना-त्रयेण लब्धमर्थमनुवदति **सप्रतियोगि(क)त्वेनेत्यादिना** ॥ **लिङ्गित्वेन** वक्रकोटरत्वादिलिङ्गानुमेयत्वेनेत्यर्थः ॥ **अस्यैवेति**। अन्योन्याभाववैधर्म्यादिरूपस्यैवेत्यर्थः। **तदभावात्** प्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः। **अद्वैतवादिन इति**। भेदस्य भेदिना निर्विशेषाभेदवादिन इत्यर्थः ॥ **उपचार इति**। तथा व्यवहार एव न प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **स्फुटत्वादिति**। पटाद्घटो भिन्न इति जानामीति प्रतीतत्वस्य साक्ष्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः।

सु०— दूषणान्तरमाह अभेदेति।

अनु०— अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं हि भेदिनः।

न केवलं भेदस्य। किन्त्वभेदस्य च भेदिनः स्वरूपत्वमेवेति योजना। यो भेदस्य भेदिना घटेनाभेदमङ्गीकरोति। तेन तस्याभेदस्यापि घटस्वरूपत्वमेवाङ्गीकरणीयम्। भेदसमानन्याय-त्वादिति हिशब्दार्थः। ततः किमित्यत आह तयोरपीति।

तयोरपि

अभेदोऽङ्गीकार्य इति शेषः। अस्त्वेकेन घटेनात्यन्ताभिन्नयोरभेदभेदयोरभेदस्ततोऽपि किमित्यत आह अविशेषत्व इति।

अविशेषत्वे पर्यायत्वं हि शब्दयोः।

अभेदभेदयोरत्यन्ताभेदे विशेषे चासत्यभेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वं स्यात्। एकार्थवाचि-त्वाद्घटकलशशब्दवदिति हिशब्दार्थः। अस्त्वित्यत आह अभेदेति।

अभेदभेदशब्दौ च पर्यायाविति को वदेत्।

को वदेत् न कोऽपि । प्रत्युतापर्यायावित्येव वदति सर्व इत्यप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चैतदिति ।

एतदुक्तं भवति । भेदो भेदिनोऽभिन्नस्तन्न्यायेन सोऽभेदोऽपि ततस्तावन्योन्यमप्यभिन्नाविति तावत् तत्त्वम् । तथा च भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वप्राप्तौ विशेषबलेनैव हि तत्परिहरणीयम् । तस्य चानङ्गीकारे दुष्परिहरं तदापद्येतेति ।

ननु भेदभेदिशब्दयोरपि पर्यायत्वमापादयितुमुचितम् । सत्यम् । शिष्यैरूह्यतामिति नोक्तम् ।

परि०— 'च'शब्दस्यार्थो न केवलमिति । एवशब्दान्वयं दर्शयति स्वरूपत्वमेवेति । भेदाभेदयोरिति च शेषः ।

सु०— शङ्कते भेद इति ।

अनु०— भेदोऽन्योन्यमभेदश्च भेदिना चेत्

यद्यपि भेदाभेदयोः **भेदिना** घटेन सहाभेदः तथाऽपि तयोः **अन्योन्यं भेदः** अस्तीति न तच्छब्दयोः पर्यायत्वं प्रसज्यते । तत्किं विशेषेणेति । परिहरति **विशेषितेति** ।

विशेषिता ।

एवमङ्गीकुर्वाणेनाप्यभिन्ने वस्तुनि विशेषिताऽङ्गीकरणीयैवेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह **अविशेष इति** ।

अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथाऽभिदा ।
पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ।

विशेषाभावे भेदो भेदिना **एकः** अभिन्नः **तथाऽभिदा भेदिना** घटेनाभिन्ना, **पुनस्तयोः** भेदाभेदयोः परस्परं भेदश्चेति कथमुपपन्नं भवेत् । कुतो न भवेत् । भेदाभेदयोः **भेदिमात्रत्वतः** । अन्यथा घटस्यापि स्वतो भेदः स्यात् । घटेनाभिन्नयोर्भेदाभेदयोः परस्परं भेद(कार्य)निर्वाहार्थं घटेन सविशेष एवाभेदोऽङ्गीकार्य इति भावः ।

परि०— चशब्दः यद्यपि तथाऽपीत्यर्थे इत्युपेत्य वाक्यं योजयति यद्यपीत्यादिना । भेदिनेत्यनुवादः । घटेनेति व्याख्या ।

सु०— शङ्कते भेदिनश्चेति ।

अनु०— भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते ।
अभेदाभेदिनोश्चैव

चशब्दावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । एवशब्दौ परस्परं सविशेषाभेदव्यावृत्त्यर्थौ । गम्यते अभ्युपगम्यते । भेदस्य भेदिनश्च घटस्याभेदो विशेषश्च मयाऽभ्युपगम्यते । तथाऽभेदस्य अभेदिनश्च तस्य सविशेषोऽभेदोऽभ्युपगम्यते। तथा च भेदाभेदयोर्घटतन्मात्रत्वाभावेन परस्परं भेदोपपत्तेः न शब्दयोः पर्यायत्वम् । ततश्च भेदाभेदयोः परस्परमभेदो विशेषश्च अङ्गीकार्य इत्यसदिति भावः ।

एवमपि धर्मधर्मिणोर्भेदमभ्युपगच्छता अन्ततोऽभिन्ने वस्तुनि विशेषोऽङ्गीकर्तव्य इत्यभिमतं यद्यपि सिद्धमेव, तथाऽप्युक्तं तत्त्वं न परित्याज्यमित्याशयवान् परिहरति **किमिति** ।

किं भेदोऽभेदभेदयोः ।

एवञ्चेदभेदभेदयोर्भेदः कस्मात्कल्प्यते। तयोरपि सविशेषाभेद एवाङ्गीकर्तव्यः। तत्रोपपत्तिमाह **विशेषेणैवेति** ।

विशेषेणैव सर्वत्र यदि व्यवहृतिर्भवेत् ।
कल्पनागौरवायैव किं भेदः कल्प्यते तदा ।

सर्वत्र भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाभेदेऽपि विशेषेणैव तन्मात्रताभावनिबन्धना व्यवहृतिर्भवेदित्यङ्गीकृतं चेद्भेदाभेदयोस्तर्हि भेदः किं कल्पनागौरवायैव कल्प्यत इति सोल्लुण्ठवचनम् । भेदाभेदयोर्घटिनेव परस्परमपि सविशेषत्वेनैव सर्वस्योपपत्तौ भेदकल्पने कल्पनागौरवं स्यात् । अनेकपदार्थकल्पनात् द्विधा कल्पनाच्चेति भावः ।

अस्त्वेवं ततः किमायातं प्रकृत इत्यत आह **विशेषेणैवेति** । भेदस्य भेदिनाऽभेदेऽपि तदीयत्वादिव्यवहृतिर्भेदाभेदयो(श्च)र्घटिनाभेदेऽप्यपर्यायशब्दव्यवहृतिर्यदि विशेषेणैव भवेत् तदा धर्मधर्मिणोरपि भेदः किं कल्पनागौरवायैव कल्प्यते । धर्मधर्मिणोर्भेदमङ्गीकृत्याप्यन्ततो विशेषोऽङ्गीकार्यः। ततो वरमादित एव तदङ्गीकरणम्। अन्यथा कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति। एतेन पुरा न किमिति विवृतं भवति ।

परि०— सोल्लुण्ठवचनमिति । सोपहासवचनम् । तदेव वाक्यं प्रकारान्तरेणापि योजयति अस्त्वेवं ततः किं प्रकृत इत्यादिना ।

सु०— यदि कल्पनागौरवभयाद्धर्मधर्मिणोरभेदमङ्गीकृत्य व्यवहारविशेषार्थं विशेषोऽङ्गीक्रियते । तर्हि गवाश्वयोरपि तथा कल्प्यताम् । अविशेषात् । तथा च भेद एव जगति न स्यादित्यत आह **ऐक्येति** ।

अनु०— **ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव गवाश्वयोः ।**

भेद एव स्वीक्रियते न विशेषः । गवश्वयोरिति प्रमादपाठः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । ऐक्यप्रतीत्यभावेऽपि कुतो विशेषो नाङ्गीक्रियत इत्यत आह **स एवेति** ।

स एवेति प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ।

धर्मधर्मिप्रतिवन्द्या हि गवाश्वयोर्विशेषः परेणापादनीयः । न च तत्राविशेषः । अभेदप्रतीत्या तत्र तदङ्गीकारात् । इह च तदभावात् । भेदस्य प्रतीतिसिद्धत्वेन कल्पना(गौरवाभावाच्चेति)भावादिति ।

परि०— यथाश्रुतमूलानुवादेन वा 'गवाश्वप्रभृतीनि चे'त्येकवद्भावमनाश्रित्य 'गवाश्वयोरि'त्युक्तम् । मूले तु 'व्यत्ययो वहुलमि'ति समाधिः प्रागुक्ता ज्ञेय इति भावः ॥ *गुणगुणिभेदवादिना विशेषाङ्गीकारः ॥*

सु०— अधुनाऽभेदवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति **सच्चिदादेरिति** ।

अनु०— **सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनाऽपि हि ।**
अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं

मायिनाऽपीति । क्रियादिविषयाणां वाक्यानां मायिकविषयतामङ्गीकुर्वताऽपि इति यावत् । तत्र हेतुः **सच्चिदादेः** पदसमूहस्य अपर्यायत्वसिद्ध्यर्थमिति । **अयमिति** अपर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुः । विशेषस्य तथाभावः प्रमित इति **हि**शब्दः । एतदुक्तं भवति । सन्तु तावत् क्रियादिविषयाणि वाक्यान्यसत्यविषयाणि । तथाऽपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादीनि तावत् सत्यविषयाणि परेणाङ्गीकृतान्येव । तेषां चाखण्डार्थनिष्ठत्वे सत्यज्ञानादिपदानामेकार्थत्वेन पर्यायत्वं स्यात् । न च तद्युक्तं सहप्रयोगदर्शनात् । न च भेदोऽङ्गीकर्तुं शक्यः । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात् । अतः सत्येऽपि विशेषोऽङ्गीकार्यः । तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुता चानयैवार्थापत्त्या सिद्धा । तथात्वेनैव तत्कल्पनादिति ।

परि०— 'मायिनाऽपी'त्युक्तिरस्वारस्यमाह **क्रियादीति** ॥ **अखण्डार्थनिष्ठत्व इति** । निर्धर्मकब्रह्मरूपार्थ-बोधकत्व इत्यर्थः ॥ **अनयैवेति** । सहप्रयोगदर्शनभेदनिषेधश्रुत्युभयान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः ।

सु०— अपोहवादाश्रयेण शङ्कते यदीति ।

अनु०— यद्यसत्यविशेषणम् ।
पृथक् पृथग्वारयितुं शब्दान्तरमितीष्यते ।

सत्यादिपदानां विधिवाचित्वे विधीयमानानां सत्यत्वादिविशेषणानां ब्रह्मण्यभावात् स्वरूपमात्रस्य चैकत्वात् पर्यायत्वं स्यात् । न चैवम् असत्यत्वाद्यपोहवाचित्वात् । न चैवं सति वैयर्थ्यम् । ब्रह्मण्यसत्यत्वादीनां विशेषणानां भ्रान्तिकल्पितत्वेन तन्निवारणार्थत्वात् । सन्ति हि नास्ति ब्रह्म, सदपि न ज्ञानं परिच्छिन्नं (चे)वेत्यादिप्रतीतयः प्राणिनाम् । न च सत्यपदमज्ञान-स्याप्यपोहं वक्ति येनैकेनैवालमिति स्यात् । तस्मान्न पर्यायत्वं वैयर्थ्यं चेति । यद्वा सत्यादिपदानि सत्यत्वादिपृथगर्थवाचीन्येवेति न पर्यायतामापद्यन्ते । ब्रह्मणि तु लक्षणया प्रवर्तन्त इति न तत्र विशेषणानि समर्पयन्ति । न हि गङ्गापदं तीरे गङ्गात्वमर्पयति । न चैवमेकेनैव लक्षितत्वादितरेषां वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आरोपितानामसत्यत्वादिविशेषणानां प्रत्येकं निवारणेन सार्थक्यात् । न च सङ्गतिग्रहणविषयाभावाल्लक्षणानुपपत्तिः । शबले गृहीतसङ्गतिकानां सत्यब्रह्मलक्षक-त्वोपपत्तेः । अतो न पर्यायत्वं नापि वैयर्थ्यमिति शङ्कार्थः । **असत्यविशेषणम्** असत्यत्व(ादि)-विशेषणम् । आरोपितं विशेषणमिति वा । इति यदीष्यत इत्यन्वयः ।

परिहरति **मायेति** ।

मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता ।
सत्यस्यापि भवेत्

मायाशब्देनारोपितत्वमाचष्टे । एवं कुसृष्टौ कल्पितायामपि न सत्यस्याखण्डतासिद्धिः । कल्पितासत्यत्वादिविशेषराहित्यलक्षणविशेषणविशेषिताया अवर्जनीयत्वादित्यर्थः ।

परि०— **अपोहवादेति** । पटादिपदानां घटादिव्यावृत्तिवाचित्वमेव न तु पटत्वाद्यर्थकत्वमिति यो वाद-स्तदाश्रयेणेत्यर्थः ॥ **असत्यत्वाद्यपोहेति** । असत्यत्वाज्ञानत्वपरिच्छिन्नत्वराहित्यवाचित्वादित्यर्थः ॥ **न सत्य-स्याखण्डतासिद्धिरिति** । निर्धर्मतासिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— शङ्कते सा चेति।

अनु०— सा च तथा चेत्

भवेदखण्डत्वखण्डनं यद्यारोपितविशेषराहित्यरूपविशेषणविशेषिता सत्या स्यात्। न चैवम्। अपि तर्हि साप्यसत्यत्वादिवदारोपितैव। न ह्यारोपितेन रूपेण गगनस्य नीरूपता विहन्यत इत्यर्थः। परिहरति **अनवस्थितिरिति**।

अनवस्थितिः।

वाक्यार्थस्येति शेषः। एवं तर्हि न कोऽपि वाक्यार्थो व्यवस्थितः स्यात्। सत्यत्वादिविशेषवत्तयाऽसत्यत्वादिव्यावृत्तिमत्तया चाप्रतिपादितत्वात्। संसर्गभेदौ विहाय वाक्यार्थोऽस्ति। ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति चेन्न। तस्य स्वप्रकाशत्वात्। व्यावृत्तेश्चासत्यत्वादिति।

यद्वा प्रतीता सा च स्वाभावव्यावर्तकत्वेनैव व्यवतिष्ठते न ब्रह्मविषयत्वेन। येनाखण्डता व्याहन्यत इति शङ्कार्थः। एवमपि तदभावव्यावृत्तिरूपविशेषणविशिष्टताया अपरिहारादखण्डत्वहानिरेव। साऽपि तथा चेत् **अनवस्थितिः** ब्रह्मज्ञानस्याव्यवस्थैवेति परिहारार्थः।

न केवलं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे पदानां पौनरुक्त्यादि(कं) किन्नामैकस्यापि पदस्य तत्र प्रवृत्तिर्न भवेदित्याह **यदीति**।

यदि सत्ये विशेषो न न तदुक्तिर्भवेत्तदा।

गुणकर्मादिनिमित्तमनालम्ब्य कस्यापि शब्दस्य प्रवृत्त्यभावादिति भावः।

परि०— **न हि संसर्गभेदौ विहायेति**। क्वचिद्धर्मिणि धर्मसंसर्गं वा अतद्व्यावृत्तिरूपभेदं वा विनेति प्रकृताभिप्रायेणोक्तम्। 'क्वचित्संसर्गभेदौ विहाये'ति पाठः। तदा तु सोऽयमित्यादौ तादात्म्यस्यापि वाक्यार्थत्वादभेद इत्युक्तमिति ज्ञेयम्। ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया वाक्याबोध्यत्वेऽपि असत्यादिव्यावृत्तिर्वाक्यार्थोऽस्त्वित्यत आह **व्यावृत्तेश्चेति**॥ **स्वाभावव्यावर्तकत्वेनेति**। असत्यत्वादिव्यावृत्त्यभावव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः॥ **साऽपीति**। उक्तरूपविशिष्टताऽपि। तथा चेत् स्वाभावव्यावर्तकत्वेनैवावतिष्ठते न ब्रह्मविशेषणत्वेनेति चेदित्यर्थः। स्वाभावव्यावृत्तिविशेषणविशिष्टता स्यादेवेति साऽपि तथा चेदनवस्थितिरित्यर्थः। **पौनरुक्त्यादिकमिति**। आदिपदेनोक्तरूपानवस्थितिग्रहः।

सु०— शङ्कते लक्ष्यते चेत्तेनेति।

अनु०— लक्ष्यते चेत्तेन

स्यादयं दोषो यदि ब्रह्म शब्दाभिधेयं स्यात् । न चैवम् । किन्तु तेन शब्देन लक्ष्यत एव । न हि लक्षणा गुणक्रियाद्यपेक्षा । तथात्वे खल्वभिधैव स्यादिति । परिहरति **लक्ष्यमिति** ।

लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषिता ।

एवमङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणो लक्ष्यमिति विशेषिता स्यात् । लक्ष्यत्वं तावदपरिहार्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । मुख्यार्थयोगादिनाऽपि विशेषिता स्यादेव । ननु लक्ष्यत्वमपि ब्रह्मणो नास्त्येव लक्ष्यमित्यपि लक्षणयैवोच्यते नाभिधानवृत्त्येति चेन्न । अत्रापि वाक्ये परेण लक्ष्यपदस्य प्रयोगाल्लक्ष्यत्वविशेषप्राप्तेः । तेनापि लक्ष्यमेवेति चेत्तत्राह **पुनरिति** ।

पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ।

लक्षणायामाश्रितायां सत्यामिति शेषः ।

सु०— शङ्कते **यदीति** ।

अनु०— यद्यभावविशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते ।

ते मते इति शेषः । तृतीयार्थेऽव्ययं वा । यदुक्तं मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता सत्यस्यापि भवेदिति । तन्नानिष्टम् । अभावरूपविशेषवत्त्वस्य मयाऽङ्गीकृतत्वात् । 'नेह नानाऽस्तीति' श्रुतिः 'इह भूतले घटो नास्ती'तिवदभावं ब्रह्मण्यङ्गीकरोत्येव । यच्चोक्तं न तदुक्तिर्भवेत्तदेति । तदप्यसत् । भावनिमित्ताभावेऽप्यभावनिमित्तेन पदप्रवृत्त्युपपत्तेः । अभावधर्मवत्त्वस्य चाङ्गीकृतत्वात् । एतेन लक्ष्यमित्येतदपि निरस्तम् । लक्ष्यपदस्याप्यपोहवाचित्वोपपत्तेरिति भावः ।

परि०— 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधादाह ते मत इति शेष इत्यादि ॥ लक्ष्यपदस्याप्यपोहवाचित्वेति । लक्ष्यमित्युक्तेरलक्ष्यं नेत्यर्थकत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

सु०— अत्र वक्तव्यं परमसिद्धान्तमखण्डत्वं परित्यज्याभावधर्मवत्त्वं कस्मादङ्गीकरोषीति । अथ ब्रूयात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमानन्दमित्यादिपदानि तावद्ब्रह्मणि श्रूयन्ते । न च तेषां विधिरूपोऽर्थः स्वीकर्तुं शक्यः । नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिविरोधात् । अभावधर्माङ्गीकारे च न विरोध इत्युक्तमिति । तत्राह **असार्वज्ञादीति** ।

अनु०— असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ।

ते अङ्गीकार्यमिति शेषः । यथा हि सत्यज्ञानादिपदानि ब्रह्मणि श्रूयन्ते, एवमेष सर्वज्ञः, एष सर्वेश्वरः, इति सार्वज्ञादिपदान्यपि । तथा च यथा तान्यनृतत्वाद्यभाववाचीन्येवमेतान्यपि असर्वज्ञत्वाद्यभाववाचितया (त्वया) अङ्गीकर्तव्यान्येव । ततश्च सत्यज्ञानादिवाक्यं तत्त्वावेदकं सार्वज्ञादिवाक्यं मायाशबलपरमिति विभागो न युक्त इति भावः ।

मा भूदयं विभागोऽसार्वज्ञाद्यभावोऽपि ब्रह्मण्यङ्गीक्रियत एवेत्यत आह **तदेति** ।

तदा सार्वज्ञमेव स्याद्वावार्थत्वान्नञोर्द्वयोः ।

ब्रह्मण्यसार्वज्ञाद्यभावेऽङ्गीकृते (सति) सार्वज्ञादिभावधर्मा दुर्निवारा एव । कुतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायादित्यर्थः । एतच्च चतुर्थे स्पष्टयिष्यते ।

२२८ परि०— **एतच्चेति** । विरुद्धयोरेकस्याभावे परस्य सत्यत्वमित्येतच्चतुर्थाध्यायाद्यपादे 'एकस्य सत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते' इत्यादिना स्पष्टयिष्यत इत्यर्थः ।

सु०— 'असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यती'त्युक्तानङ्गीकारे बाधकमाह **यदीति** ।

अनु०— **यदि नैतादृशं ग्राह्यम्**

सर्वज्ञादिपदं ब्रह्मणि श्रूयमाणमसार्वज्ञादिनिवृत्तिं बोधयतीत्येतादृशं प्रमेयं यदि न ग्राह्यं तदाऽऽनन्दपदमप्यसुखत्वं न निवर्तयेत्, सत्यपदं चासत्यत्वम्, ज्ञानपदं चाज्ञानत्वम्, आत्मपदं चानात्मत्वम् । अविशेषादिति वाक्यशेषः ।

परि०— **इति वाक्यशेष इति** । असुखत्वानिवर्तनादित्यतःपूर्वं 'तदानन्दपदमपी'त्यादिवाक्यशेषोऽध्याहार्य इत्यर्थः ।

सु०— मा भूत् आनन्दादिपदानामसुखत्वादिव्यावर्तकत्वम् । को दोष इत्यत आह **असुखत्वेति** ।

अनु०— **असुखत्वानिवर्तनात् ।**
असत्त्वाज्ञानतादेश्च स्यादसत्त्वादिकं तदा ।

असत्त्वाज्ञानतादेश्चानिवर्तनादिति सम्बन्धः । अयं भावः । ब्रह्मणि तावदसत्त्वादिकं प्रसक्तम् । तद्व्यावर्तनाय सत्यज्ञानादिवाक्यानां प्रवृत्तिः । तान्यपि चेन्न तद्व्यावर्तयन्ति तदा ब्रह्मणोऽसत्त्वादिकं तात्त्विकमेवेत्यापन्नमिति । यद्वा यदि नैतादृशमित्यध्याहारेण विनैकमेव वाक्यं बुद्ध्या विविच्य तु योज्यमिति ।

परि०— यदि नैतादृशमित्यादीति । एकमेव वाक्यं योज्यमित्यन्वयः । कथमित्यतः 'तदे'त्यादिप्रागुक्त-'अध्याहारेण विनैवे'ति । **बुद्ध्या विविच्येति** । 'अनिवर्तनादि'ति समस्तपदस्यासत्त्वाज्ञानतादेश्चानिवर्तनादित्य-प्यन्वययेति भावः । यद्वा यदि नैतादृशं ग्राह्यं सार्वज्ञादिपदं ब्रह्मणि श्रूयमाणं नासार्वज्ञादिनिवृत्तिं बोधयतीत्येतादृशं प्रमेयं न ग्राह्यं तदा एतादृशं आनन्दादिपदमसुखत्वादिव्यावृत्तिं बोधयतीत्येतादृशं प्रमेयमपि न ग्राह्यम् । तथा च असुखत्वनिवर्तनादित्यादि योज्यमित्यर्थः ।

सु०— शङ्कते अनृतादीति ।

अनु०— अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ।

अस्य सत्यत्वादेः अयमर्थः । सत्यादिपदानि तावदापाततः सत्यत्वादिविशेषणानि समर्पयन्ति । तदनन्तरं तत्तद्विरोध्याकारनिवर्तकत्वेन पर्यवस्यन्ति । यथोक्तं 'प्रति(पा)पद्यपदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः । पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदादि'ति । सत्यत्वादिविशे-(षणानां)षाणां चानृतत्वादिविरोधित्वं सुप्रसिद्धमिति कथं न तद्व्यावृत्तिरिति । सममेतत् प्रकृतेऽपीत्याह **अनैश्वर्येति** ।

अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किन्निवार्यते ।

सर्वेश्वरादिपदसमर्पितस्यैश्वर्यादेरिति शेषः ।

परि०— सुरेश्वरवार्तिकं संवादयति **यथोक्तमिति** । पदात् सत्यज्ञानादिपदात् सत्यत्वादिपदार्थं ब्रह्मणि प्रतिपाद्य विज्ञाय पश्चात् तद्विरोधिनः अनृतत्वादेरभावं **जानाति** पुमान् कुतः विरोधात् सत्यत्वानृतत्वादेः यथा-ऽवध्यानां मूषकादीनां सङ्कुलं दृष्ट्वा तद्विरोधिनो मार्जारादेरभावं जानाति तथेत्यर्थः ॥ *मायिनो विशेषाङ्गीकारः ॥*

सु०— उपसंहरति **अखण्डेति** ।

अनु०— अखण्डखण्डनादेवं विशेषोऽखण्डवादिना ।
खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथा गतेः ।

ए(यस्मादे)वमखण्डखण्डनादखण्डवादिनाऽपीत्यन्वयः । अन्यथागतेर्हेतोः, **खण्डि-तेन** उत्तरोत्प्रेक्षारहितेन ।

इदानीं भेदाभेदवादिनं विशेषमङ्गीकारयति **अखण्डेति** ।

अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डाखण्डेन चैव तत् ।
महादरेण शिरसि विशेषो धार्य एव हि ।

यस्मादेवमखण्डखण्डवादिभ्यां विशेषोऽङ्गीकार्यः तत्तस्मादेव हि **खण्डाखण्डेन** खण्डाखण्डवादिना च विशेषोऽङ्गीकार्य एव। कुन्ताः प्रविशन्तीतिवदुपलक्षणया अर्शआदिभ्योऽजिति वा खण्डाखण्डेनेति साधु। तथा हि। धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाविति वदता तौ किं ताभ्यामत्यन्तं भिन्नावङ्गीक्रियेते उतात्यन्ताभिन्नावथ भिन्नाभिन्नौ। नाद्यः। भेदानवस्थापत्तेः। भेदस्य स्वरूपत्वे च विशेषानङ्गीकारे तदीयत्वाद्यनुपपत्तेः। भेदाभेदयोरत्यन्तभिन्नयोः सम्बन्धाभावेन तदीयत्वानुपपत्तेश्च। न द्वितीयः। तदीयत्वाद्यनुपपत्तेरेव। भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वापत्तेश्च। न तृतीयः। अनवस्थापत्तेः। क्वचिद्भेदाभेदयोरभेदे पूर्वदोषानुषङ्गात्। तस्माद्भेदाभेदवादिनाऽपि क्वचिद्विशेषोऽङ्गीकार्य इति।

तदेवमुभयव्यपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या भगवद्धर्माणां सविशेषोऽत्यन्ताभेद एवेति सिद्धम्।

परि०— अखण्डखण्डवादिभ्यामिति। 'अखण्डवादी'ति हि मायावादी 'खण्डवादी' तु गुणगुण्यादेर्भेदवादी ताभ्यामेवं 'सच्चिदादेरि'त्यादिना 'भेदो यदि विशेषस्त्वे'त्यादिनोक्तप्रकारेण विशेषोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। **खण्डाखण्डवादिना चेति**। गुणगुण्यादेर्भेदाभेदवादिना चेत्यर्थः। ननु खण्डाखण्डेनेति पदं तद्वादिपरं कथमित्यत आह **कुन्ता इति**। कुन्तशब्द आयुधविशेषवाचीति, तेषां जडत्वेन स्वतःप्रवेशायोगेन कुन्तधारिण इति लक्षणया अर्थः उच्यते। तद्वदित्यर्थः॥ **अर्श आदिभ्योऽजिति**। अर्शःप्रभृतिशब्देभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्ययविधानादत्रापि खण्डाखण्डशब्दात् मत्वर्थे अकारप्रत्यये 'यस्ये'त्यन्त्यलोपे खण्डाखण्डवतेत्यर्थलाभात्। वक्तृवाक्यभावरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वात्। खण्डाखण्डवादिनेतिव्याख्यानेऽप्ययं शब्दः साधुरित्यर्थः। वादिद्वयाङ्गीकृतत्वं कथमेतद्वादिना अङ्गीकार्यत्वे हेतुरित्यतो व्यनक्ति **तथा हीत्यादिना**॥ **ताभ्यामिति**। धर्मधर्मिभ्यामित्यर्थः॥ **तदीयत्वाद्यनुपपत्तेरिति**। भेदस्य यत्स्वरूपत्वमुच्यते तदीयो भेद इति व्यवहारादिर्न स्यात्। **आदिपदेन** च भेदाभेदयोर्धर्मधर्मिभूतभेदाभेदिना च यो भेदः तस्य तत्स्वरूपत्वे धर्मधर्मिणावेव स्तः न भेदाभेदाविति वा, भेदाभेदौ स्तो न धर्मधर्मिणाविति वा स्यात्। तच्छब्दयोः पर्यायत्वं स्यादिति प्रागुक्तदोषग्रहः। ताभ्यामत्यन्तं भिन्नाविति प्रागुक्तपक्षे दोषान्तरमाह **भेदाभेदयोरिति**। धर्मधर्मिभ्यामिति योज्यम्। एतत्सम्बन्धाभावेनेत्यत्रापि योजनीयम्॥ **तदीयत्वाद्यनुपपत्तेरेवेति**। धर्मधर्मिसम्बन्धित्वस्य भेदाभेदयोरनुपपत्तेरित्यर्थः। **आदिपदेना**न्यतरपरिशेषादिग्रहः॥ **पर्यायत्वेति**। भेदाभेदयोरेकवस्तुस्वरूपत्वे अन्योन्यमभेदस्यापि प्राप्तेरिति भावः॥ **पूर्वदोषानुषङ्गादिति**। 'अभिन्नश्चेत्पुरा न किमि'ति पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादित्यर्थः। यद्वा 'भेदस्य स्वरूपत्व' इत्यादिनोक्तो यो दोषस्तदीयत्वाद्यनुपपत्तिरूपस्तदनुषङ्गादित्यर्थः॥ *भेदाभेदवादिनोऽपि विशेषाङ्गीकारः॥*

सु०— ननु नायं सूत्रकाराभिप्रायो भवितुमर्हति। तेनानेवंविधानामहिकुण्डलादीनां निदर्शनानामुपात्तत्वात्। अहेरवयवानामन्योन्यसंयोगविशेषो ह्यहिकुण्डलमित्युच्यते। स ताव-

दहिना नात्यन्ताभिन्नः। प्रकाशश्च द्रव्यान्तरं न सूर्याभिन्न इत्यतः प्रकाशाश्रयवद्वेति निदर्शनमपि नात्यन्ताभेदोपयुक्तम्। कालस्य पूर्वत्वं नाम प्रध्वस्तक्रियासम्बन्ध इति न पूर्ववद्वेत्यपि प्रकृतानुगुणमित्यत आह **निदर्शनेति**।

अनु०— **निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्यभिन्नताम्।**
गुणानामादरेणाह

यत एवमर्थापत्त्या भगवद्गुणानां भगवता सविशेषोऽत्यन्ताभेदः सिद्धोऽत इत्यर्थः। **अत्यभिन्नतां सविशेषाम्।** निरवकाशप्रमाणानुसारेण निदर्शनत्रयमपि सविशेषाभेदोपयुक्तत्वेन सूत्रकारस्याभिमतं ज्ञातव्यमित्याशयः। तत्राहिकुण्डलं यद्यपि भेदाभेदवत्तथाऽपि मन्दानामभेदे बुद्धिमवतारयितुमुपात्तम्। यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति यथा। प्रकाशशब्देन च भास्वरं रूपं विवक्षितम्। तच्च यावद्द्रव्यभावित्वात् सूर्यमण्डलेनात्यन्ताभिन्नमेव। पूर्वत्वं च पूर्वकालसम्बन्ध इति सकललोकसिद्धमिति। नन्वेकेनैव निदर्शनेनालं किं त्रयेणेत्यत उक्तम् **आदरेणेति**।

परि०— निदर्शनानामिति। उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्, पूर्ववद्वा, इत्येवंभूतानामित्यर्थः॥ **प्रध्वस्तक्रियासम्बन्ध इति।** इदानीन्तनध्वंसप्रतियोगी यस्तरणिपरिस्पन्दः तेन सह तत्समवायि(भूततरणि)संयोगरूपसम्बन्ध इत्यर्थः॥ **अर्थापत्त्येति।** उभयव्यपदेशान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः॥ **यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्तीति यथेति।** आथर्वणे हि 'अक्षरात्सम्भवतीह विश्वमि'ति हरेर्जगत्कर्तृत्वरूपकारणत्वे यथा पृथिव्यामित्युपादानकारणपृथिवी दृष्टान्तिता तथेत्यर्थः॥ **पूर्वकालसम्बन्ध इति।** स च विशेषो भेदरूप एव तरणिपरिस्पन्दोपाधिकत्वं तु समयपादे निरस्तमिति भावः॥

सु०— एवं साक्षादधिकरणार्थं व्याख्यायेदानीमनुषङ्गसिद्धमर्थं दर्शयति तच्चेति।

अनु०— **तच्च नाभिहितान्वयः।**

तस्मादेव भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदस्य समर्थितत्वादेव पदाभिहितैः पदार्थैरन्वयबोध इत्येतन्मतं नेति लभ्यत इति शेषः। अभिहितान्वयग्रहणमुपलक्षणम्। वक्ष्यमाणान्विताभिधानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामपि मतानामनुपपन्नत्वात्। यदि तर्ह्यभिहितान्वयवादोऽनुपपन्नः। कः पन्थाः सूत्रकारस्याभिमतः। न हि निरुपायमन्वयज्ञानमिति सम्भवति। अन्विताभिधानमिति ब्रूमः। तत्राप्यस्ति विशेष इत्याशयेनाह **यदेति**।

यदाऽशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेत्।
पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत्।

यदाशब्दो यद्यर्थः। यद्यप्यशेषविशेषाणामित्यशेषविशेषान्वितस्येत्यर्थः। एकशब्दो मुख्यार्थः। पदेष्वेकं पदैकमा(द्ये न)द्यपदेनेत्यर्थः। कर्मधारयत्वे तु पूर्वकालैकेत्येकपदस्य पूर्वनिपातः स्यात्। अपि तथाऽपि। उत्तरेण पदजातेनान्वयविशेषावगतिः।

परि०— साक्षादधिकरणार्थमिति। धर्माणां भगवता सविशेषाभेदरूपमित्यर्थः ॥ **अनुषङ्गेति**। उक्तार्थोपजीवनेनार्थात्सिद्धमित्यर्थः। तच्चेत्यस्या॑ः तस्मादेवेति। तद्विवरणं भगवदित्यादि ॥ **पूर्वकालैकेति**। द्वितीयस्याद्यपादे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' (पा.सू. २-१-४९(७२६)) इति सूत्रे पूर्वकाल एकसर्वेत्यादिसुबन्तशब्दाः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्त इति तत्पुरुषविधायकसूत्रे एकपदस्य प्रथमानिर्दिष्टतया 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'ति सूत्रेण समासविधायकशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञायां उपसर्जनं पूर्वमिति सूत्रेण पूर्वनिपाते एकशाटी एकभिक्षेतिवत् एकपदेनेति स्यादित्यर्थः।

सु०— एतदुक्तं भवति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यः सर्वज्ञः स सर्वविदि'त्यादिब्रह्मप्रतिपादकवाक्यगतानि सकलान्यपि पदान्यन्वितार्थाभिधायीनि। तत्र ब्रह्मपदं सत्यत्वसर्वज्ञत्वाद्यशेषविशेषान्वितं ब्रह्म प्रतिपादयति। न चैवं सत्यादिपदानां वैयर्थ्यम्। यतः सामान्यत एव अन्विताभिधाने शक्तिः पदानां नान्वयविशेषाभिधाने। अतो ब्रह्मपदेन सामान्यतः समस्तयोग्यधर्मान्विते ब्रह्मणि प्रतीते सत्यत्वेनान्वितं ज्ञानत्वेनान्वितमिति विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थानि सत्यादिपदानीति।

नन्वभिहितान्वयादिवादानामनुपपन्नत्वमन्विताभिधानस्योपपन्नत्वं च प्रथमसूत्रे सूत्रकारेणोक्तमेव। तत्किमत्राधिकरणसिद्धान्ततया तद्वर्णनेन। उच्यते। अतःशब्देन ह्यन्वयबोधेऽस्त्युपाय इत्येतावन्मात्रं प्रतीयते। न पुनः पदान्येव न पदाभिहितार्थादीनीति विशेषः। तत्र व्याख्यातारं प्रति कुतोऽयं सूत्रकृतोऽभिप्राय इति भवत्येव परिचोदना। तत्समाधानाय च अधिकरणसिद्धान्तवर्णनमुपपन्नमेव। यद्यप्युपपन्नः सूत्रकाराभिप्राय इति शक्यते वक्तुम्। तथाऽप्यधिकरणसिद्धान्तवर्णनमिषेण तत्र सङ्क्षेपतो व्युत्पादितोपपत्तीनां प्रपञ्चाय प्रयत्नोऽयमित्यदोषः।

परि०— प्रथमसूत्र इति। 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते' इति अनुव्याख्यानं सौत्रातःपदस्य वर्णकान्तरपरमिति जिज्ञासाधिकरणे तत्र सुधायामेवोक्तेरिति भावः। **अधिकरणेति**। सिद्धान्तस्याधिकरणाभ्युपगमादिभेदेन चातुर्विध्यादधिकरणसिद्धान्ततयेत्युक्तम्। आनुषङ्गिकसिद्धस्यैवाधिकरणसिद्धान्तत्वात्।

सु०— तदिति परामृष्टं हेतुं दर्शयति **यत इति।**

अनु०— यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुनाऽस्त्येव चैकता।
अतः

वस्तुना ब्रह्मणा। **च**शब्दाद्विशेषश्च। **अतो** नाभिहितान्वयादिवादः किन्नामोक्तविधान्विताभिधानमिति शेषः। **तथा हि**। सत्यत्वादिधर्माणां तावद्ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदः समर्थितः। ततो ब्रह्मवाचकस्य ब्रह्मपदस्य सत्यत्वादिवाचकत्वमावश्यकमेव। किन्त्वभेदेऽन्वय एव नास्ति कुतस्तदभिधानं विशेषतोऽभिधानप्रसङ्गश्चेत्यवशिष्यते। तत्र सविशेषत्वाङ्गीकार एव समाधिः। अभेदेऽपि विशेषशक्त्याऽन्वितत्वस्य विशेषानभिधानस्य चोपपत्तिरिति।

परि०— तदिति परामृष्टमिति। तच्चेत्यत्र तत्पदपरामृष्टमित्यर्थः। यत इत्यादेर्हेतुमद्भावं व्यनक्ति तथा हीत्यादिना।

सु०— स्यादेतत्। अस्मिन्नन्विताभिधानवादे विशेषान्वयप्रतिपत्तिर्निर्निबन्धनैवापद्यते। सकलपदानां सामान्यतोऽन्विताभिधाने सामर्थ्यात्। न चाद्यं पदं सामान्यतोऽन्विताभिधाय्युत्तरं तु विशेषत इति वाच्यम्। आद्यत्वादेरव्यवस्थितत्वात्। वेदवाक्येऽपि हि क्वचिद्ब्रह्मपदमाद्यं क्वचिदुत्तरमित्यत आह **सामान्यत इति।**

अनु०— सामान्यतो ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः।
भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता।

एकैकशः पदैः सामान्यतोऽन्विततया ज्ञातोऽर्थः पुनः पदान्तरसन्निधानाहित(शक्ति)-बलाद्विशेषतोऽन्वितत्वेन ज्ञातो भवेत्। तेन कारणेन पदानामन्वितोक्तिताऽन्विताभिधायिता स्यादुपपन्नेति शेषः।

परि०— वेदपदानि व्यवस्थितानीत्यत आह वेदवाक्येऽपीति। ब्रह्मपदमाद्यमिति। 'ब्रह्म पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणतः' इत्यादावादौ, 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादावुत्तरमित्यर्थः। पदान्तरसन्निधानाहितबलादित्येवमादीनि तत्र तत्रोक्तवाक्यानि तर्कताण्डवेऽन्विताभिधानवादे व्याख्याततात्पर्यकाणि।

सु०— सविशेषाभेदसमर्थनेनोक्तप्रकारं पदानामन्विताभिधानं सिद्धमित्ययुक्तम्। अतिप्रसङ्गात्। रूपस्य हि घटेनाभेद इति त्वचा तस्मिन् गृहीते तदपि गृह्येत। अथाविशेषेण प्रतिबद्धं तद्ग्रहणमित्युच्यते। तर्ह्यत्रापि प्रतिबन्धः स्यात्। विशेषाभिधानं प्रतिबद्धमेवेति चेत्।

सामान्याभिधानमपि कुतो न प्रतिबद्धम्। अथ **सम्भावनैवैषोक्तेति** मतं तदा नायमधिकरण-सिद्धान्तः। एकस्य सिद्धावनुषङ्गी योऽर्थः सिद्ध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्तो न हि सम्भावना-सिद्धिरित्यत आह **स्वार्थ एवेति**।

अनु०— **स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केनचित्तद्विशेषतः।**
अनेनेति तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽनुभवेन हि।

यस्मात्केनचिदन्वित एव पदानां स्वार्थ इति, **अनेन** सत्यत्वेन ज्ञानत्वेन वाऽन्वित इति, **तद्विशेषतो** धर्मविशेषेण अन्वयः **तदुक्त्यैव** सत्यादिपदोक्त्यैव ज्ञायत इत्यनुभ(वेन)वसिद्धम्। तस्मादुक्तं युक्तमिति शेषः। प्रत्येकं पदानि सामान्यतोऽन्विताभिधायीनि, विशेषतोऽन्वितार्थ-प्रतीतिस्तु परस्परसन्निधानाहितशक्तिभिः पदैर्भवतीत्येतदनुभवसिद्धमित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। अभेदेन तावद्विशेषाभिधानं प्राप्तं न च तदस्त्यनुभवविरोधात्। अत-स्तत्प्र(ती)तिबन्धकत्वेन विशेषः कल्पनीयः। स च यथाऽनुभवमेव स्वीकार्य इति नातिप्रसङ्गः कश्चिदिति।

परि०— **सम्भावनैवैषोक्तेति**। 'उभयव्यपदेशादि'तिनये धर्माणां ब्रह्मणा सविशेषाभेदेऽभिहिते सति अन्विताभिधानं सम्भाव्यत इति सम्भावनोक्ता न तु सिद्धमित्युच्यत इत्यर्थः॥ **न हि सम्भावनासिद्धिरिति**। सम्भावना न हि सिद्धिरित्यर्थः। 'इति'पदस्य हेत्वर्थतया वृत्तिमुपेत्य योजयति **यस्मादित्यादिना**॥ **सन्निधानाहित-शक्तिभिरिति**। परस्परसन्निधानान्येवाहितशक्तयो न तु शक्त्यन्तरमिति व्याख्यातार्थमेतद्वाक्यं तर्कताण्डवे॥ **नातिप्रसङ्ग इति**। 'रूपस्य ही'त्यादिना प्रागुक्तातिप्रसङ्गो नेत्यर्थः॥ *अन्विताभिधानोपपादनम्॥*

सु०— एवं प्रतिज्ञातमन्विताभिधानमुपपाद्य यदुक्तमभिहितान्वयादिपक्षाणामयुक्तत्वं तदन्विताभिधानानङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनमुखेनोपपादयति **यदीति**।

अनु०— **यद्यनन्वितमेवैतत्पदं स्वार्थं वदेदिह।**
तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः।

एतद्ब्रह्मादिकमाद्यं पदम्। इह सत्यज्ञानादिवाक्ये। अन्यान्युत्तरा(ण्यपि)णि पदा(नि)-न्यपि **तथा** यद्यनन्विता(न्येव)नेव स्वार्थान्वदेयुस्तर्ह्यन्वयमन्वयज्ञानं तु कः कुर्यात्। आद्यं पदमलब्धसहायं प्रथमं सामान्यतोऽन्वितमभिधत्ते। उत्तराणि त्वादित एव लब्धसहायानि विशेषत एवान्विताभिधायीनि। तदिदं वैलक्षण्यं सूचयितुमेतदन्यानीति विभागेन ग्रहणम्।

अन्यथा यदि वाक्यस्थानि समस्तानि पदानि नान्विताभिधायीनि किन्त्वनन्वितानेव स्वार्थानभिदधतीति, तर्ह्यन्वयज्ञानं निर्निबन्धनमापद्येतेत्यवक्ष्यत्।

परि०— **एतदन्यानीति।** विभागेन ग्रहणमित्यत्र एतदिति अन्यानीति च विभागेनेत्यर्थः।

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति **व्यापार इति।**

अनु०— **व्यापारो न हि शब्दस्य परः स्वार्थप्रकाशनात्।**
पुमानप्येकवारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत्।
अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दार्थत्वं यदाऽस्य न।

यदा यद्यस्यान्वयस्य **शब्दार्थत्वं** पदाभिधेयत्वं न स्यात् तर्ह्यन्वयस्य **ज्ञानं कथं** न कथञ्चित्। उपायान्तराभावात्। तथा हि। अन्वयज्ञानात्पूर्वभावित्वेन वादिभिरङ्गीकृतत्वेन वा प्रसक्तानि तावदेतानि पदानि वा वक्ता पदैरभिहिताः पदार्था वा वाक्यं वा वाक्यान्त्यवर्णो वा वर्णमाला वा स्फोटो वा श्रोता वेति। तत्र तावदन्विताभिधानानङ्गीकारे पदानामुपायत्वं नोपपद्यत इत्येतद्व्यापारो न हीत्यर्धेनाह।

शब्दस्य पदस्य, **स्वार्थप्रकाशनादन्यो व्यापारो** नास्तीति तावत्सुप्रसिद्धम्। अन्वयश्च न पदाभिधेयः। तत्कथं पदस्य तज्ज्ञानोपायत्वम्। वक्तुरपि तन्नास्तीत्याह **पुमानपीति।**

यदा यस्मात् तस्मात् सोऽपि नोपाय इति शेषः। एकवारग्रहणं तस्यात्यन्तव्यवहितत्वद्योतनार्थम्। सकृदुच्चारण एव तस्योपक्षीणत्वादिति।

पदाभिहितानां पदार्थानामन्वयबोधकत्वपक्षे दोषमाह **यदैवेति।**

यदैवानन्वितार्थस्य वचनं तैः पदैर्भवेत्।
अनन्वितः स्याच्छब्दार्थो

अनन्वितार्थस्यैवेति सम्बन्धः। जातावेकवचनम्। **तैः** वाक्यस्थैः। यदि पदानि **अनन्वितानेव स्वार्थान्** प्रतिपाद्य निवर्तन्ते। ततः पदार्था एवाकाङ्क्षादिमन्तोऽन्वयं बोधयन्ति। तर्ह्यनन्वित एव शब्दार्थः स्यात्। अन्वयस्य शाब्दत्वं न स्यादिति यावत्। पदार्थाख्यं प्रमाणान्तरं चाप(द्येत)द्यते। भवेदेतत्। यदि पदार्थानामेवान्वयबोधकत्वं ब्रूमः। न चैवम्। किन्नाम पदैरभिहितानाम्। तत्कथमन्वयस्याशाब्दत्वमित्यत आह **नेति।**

न तदर्थो हि सोऽन्वयः ॥

स पदार्थः प्रतिपादितः **अन्वयः** तेषां पदानामर्थो **न हि**त्यर्थः । तथा सति प्रत्यक्षावगत-धूमप्रतिपादितस्याग्नेः प्रत्यक्षप्रमेयत्वं स्यादिति भावः ।

अस्तु तर्हि वाक्यस्यान्वयबोधकत्वमिति पक्ष इत्यत आह **निराकाङ्क्षेति** ।

निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ।

पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमनङ्गीकुर्वता वाक्यस्यान्वयबोधकत्वमङ्गीकर्तुमशक्यम् । यतः पदान्येव वाक्यमिति बुधैरुच्यते । पदव्यतिरिक्तस्य वाक्यस्याभावादित्यर्थः । केचित्पदा-तिरिक्तमेव वाक्यं प्रतिपन्नास्तद्व्युदासाय बुधैरित्युक्तम् । तच्च निराकरिष्यते । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदानां वाक्यत्वं मा भूदिति निराकाङ्क्षेत्युक्तम् । सन्निधानाभावे निराकाङ्क्षत्वमेव न निर्वहतीति निराकाङ्क्षत्वेनैव सन्निधानस्य लब्धत्वान्न पृ(तत्पृ)थगुक्तम् । अग्निना सिञ्चेदित्यादौ योग्यताभावेऽप्यन्वयप्रतीतेः प्रकृतानुपयोगाद्योग्यताऽपि नोक्ता ।

परि०— **निराकरिष्यत इति** । उत्तरवाक्य इति भावः ॥ **निराकाङ्क्षेत्युक्तमिति** । समभिव्याहृतपदाना-मन्योन्यमाकाङ्क्षावत्त्वेऽप्यन्यपदे साकाङ्क्षत्वराहित्यं निराकाङ्क्षत्वम् । तेन गौरश्व इति सङ्गच्छत इति ज्ञेयम् । उक्तं हि । 'अर्थैकत्वादिकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादि'ति जैमिनिसूत्रे यत्पदोद्धारे साकाङ्क्षं पदं भवति । तस्मिन् सन्निहिते सति निराकाङ्क्षं तद्वाक्यमिति ॥ **प्रकृतानुपयोगादिति** । अन्वयबोधकत्वमात्रस्याधुना विचार्यमाणत्वेन प्रमापकत्वा-विचारादिति भावः ।

२४३ **सु०—** नन्वेवं वदता भवतैव पदव्यतिरिक्तं वाक्यमङ्गीकृतम् । यथा खलु तन्तूनां विक्रियाविशेषः पटो न तन्तुमात्रम् । तथा पदानां यो निराकाङ्क्षतालक्षणो विक्रियाविशेषः स वाक्यं, पदातिरिक्तमेवेत्यत आह **तत्तदिति** ।

अनु०— तत्तदर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता च सा ।

न तन्तूनां पट इव पदानां निराकाङ्क्षता विक्रिया । येन पदातिरिक्तं वाक्यं स्यात् । किन्नाम श्रोतृपुरुषधर्म एव । जिज्ञासा खल्वाकाङ्क्षा । निराकाङ्क्षता च निवृत्तजिज्ञासत्वम् । सा च निराकाङ्क्षता पदैः स्यादिति पदानि निराकाङ्क्षाणीत्युच्यन्ते । निराकाङ्क्षताकारित्वं च न पदानां विक्रियाविशेषः । जिज्ञासितार्थाभिधानमात्रेण तद्धेतुत्वात् । तस्य च स्वभावत्वात् । तथा च जिज्ञासितार्थानभिदधति जिज्ञासां निवर्तयन्ति पदानि निराकाङ्क्षाणीत्युक्तं भवति ।

परि०— तद्धेतुत्वादिति । निराकाङ्क्षताहेतुत्वादित्यर्थः ॥ **तस्य चेति** । अभिधानस्य चेत्यर्थः ।

सु०— जिज्ञासितार्थाभिधानेनैव श्रोतुर्निराकाङ्क्षता स्यादित्येतदुपपादयति अपूर्तेरिति ।

अनु०— अपूर्तेस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा पूर्वमिष्यते ।

आनयेत्येवोक्ते गवादिपदप्रयोगात्पूर्वं, या किमि(त्यादि)तिजिज्ञासा (वर्तते) सा **तावतां** जिज्ञासितानामर्थानां कर्मादीनामपूर्तेर्गवादिपदैरनभिधानादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । शाब्दी जिज्ञासा यावत्पदानि जिज्ञासिता(न)र्थान्नाभिदधति तावन्न निवर्तते । निवर्तते च पदैस्तेष्वभिहितेष्वित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञायते तत्तदर्थाभिधानेनैव निराकाङ्क्षता स्यादिति ।

वाक्यान्त्यवर्णो वर्णमालेति पक्षद्वयमतिमन्दमिति न दूषितम् । तथा चोक्तं पुरस्तात् ।

परि०— **तथा चोक्तं पुरस्तादिति** । जिज्ञासानये 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इति श्लोके 'गौरवं कल्पनेऽन्यथे'त्येतत्पदव्याख्यावसरे अतिमन्दत्वं तन्मतद्वयस्योक्तमित्यर्थः ।

सु०— अस्तु तर्हि निरस्तवर्णपदविभागं स्फोटाख्यं वाक्यमेवान्वयस्य प्रतिपादकम् । पदानि तु तदभिव्यञ्जकतयोपयुज्यन्त इति पक्ष इत्यत आह **कर्मेति** ।

अनु०— कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ कोऽन्योऽन्वयो भवेत् ।

अत्र कर्मादिग्रहणमुपलक्षणम् । जिज्ञासितानां पदार्थानामित्यर्थः । अन्योन्यसंसृष्टानामिति शेषः । पूर्तावभिधाने सति पदैरिति शेषः । **अन्वयो भवेत्** प्रतिपादनीय इति शेषः । एतदुक्तं भवति । स्फोटमन्वयस्य प्रतिपादकं वदता तत्सद्भावे प्रमाणं वाच्यम् । अन्वयप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेन्न । पदानामेव संसृष्टार्थप्रतिपादकत्वसम्भवात् । न च तदतिरिक्तोऽन्वयो नामास्ति प्रतिपादनीयो यदर्थं स्फोटान्वेषणमिति ।

एवमनङ्गीकारे बाधकमाह **अपूर्तिरिति** ।

अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृशृङ्गेण पूर्यते ।

अन्वयस्यापूर्तिरनभिधानम् । उक्तैरिति पदानां प्रमितत्वमभिप्रैति । **नृशृङ्गेण** स्फोटेनेति तस्याप्रामाणिकत्वम् । नृशृङ्गतुल्येनेति पूर्यतेऽभिधीयतेऽन्वय इति शेषः । इदमुक्तं भवति । पदवादिनः कल्पनालाघवं प्रमितानां पदानामन्विता(र्था)भिधानस्य कल्पनात् । स्फोटवादिनस्तु गौरवम् । यतो निष्प्रमाणकः स्फोटस्तस्यान्वयप्रतिपादकत्वं चेति द्वयं कल्पनीयमिति ।

अस्तु तर्हि नवीनाभिहितान्वयपक्षः । यदि हि पदानि पदार्थान् प्रतिपाद्यैव निवर्तन्ते पदार्था एवान्वयं वोधयन्तीति मतं तदा स्यादेवोक्तदोषः । न चैवम् । किन्तु पदान्येव पदार्थ-प्रतिपादनावान्तरव्यापाराण्यन्वयं वोधयन्तीति । मैवम् । तथा सति पदानां विरम्यव्यापार-प्रसङ्गात् । ततः को दोष इत्यत आह **व्यापारश्चेदिति** ।

व्यापारश्चेत्पुनस्तेषामनुक्तावपि किन्न सः ।

अचेतनानामपि पदानां यदि **पुनर्व्यापारो** विरम्यव्यापारोऽङ्गीक्रियते तदा पृच्छामो-ऽनुक्तानामपि पदानां पदार्थादिप्रतिपादने व्यापारः कुतो न भवतीति ।

उत्तरमाशङ्कते **उक्त इति** ।

उक्ते बुद्धिस्थताहेतोर्यदि व्यापार इष्यते ।

भावे क्तप्रत्ययः । **बुद्धिस्थता** बुद्धिविषयता । पदानि हि ज्ञातकरणानि न तु चक्षुरादिवत् सत्तामात्रेण । उक्तिस्तु(श्च) (तज्ज्ञा)ज्ञानोपाय इत्यतोऽनुक्तौ ज्ञातत्वाभावान्न **व्यापार** इत्या-शयः । इति **यदीष्यत** इति सम्बन्धः ।

परि०— उक्तदोष इति । 'यदैवानन्वितार्थस्ये'तिश्लोकोक्तोऽन्वयस्य शाब्दत्वाभावरूपपदार्थाख्यमाना-न्तरतापत्तिरूपश्च दोष इत्यर्थः ॥ भावे क्त इति । उक्तौ सत्यामिति तस्यार्थ इति भावः । इतिपदशेषेण योजयति इति यदीष्यत इति सम्बन्ध इति ।

सु०— पुनः सिद्धान्ती पृच्छति **बुद्धिस्थत्वायेति** ।

अनु०— **बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः पुरैव च ।**

पदार्थवोधनादिव्यापाराय यत्पदानां ज्ञातत्वमावश्यकम्, तदर्थं तानि पदान्युक्तेः प्रागेव यत्नं कथं कुर्युरिति च त्वां पृच्छामः । उक्तिं विनाऽपि बुद्धिविषयतायै कुतो यत्नं न कुर्युरिति प्रश्नार्थः । यद्वा बुद्धिविषयत्वाय यदुच्चारणं तदर्थं तूष्णीं स्थितं कुतो न प्रेरयन्तीति । उत्तरं शङ्कते **पुरुषेति** ।

पुरुषाधीनता तेषां यदि

स्यादेतद्यदि पदानि चेतनानि स्युः । न चैवम् । अतो वक्तृपुरुषायत्तान्येव । स यदोच्चारणेन व्यनक्ति तदा श्रोतृबुद्धिस्थानि भूत्वा पदार्थप्रतिपादनादिव्यापारवन्ति भवन्ति । न तु स्वयं किमपि कुर्वन्तीति ।

एवं तर्ह्यन्वयबोधरूपोऽपि विरम्यव्यापारो न तेषामुपपद्यत इत्याह **पश्चाचेति** ।

पश्चाच सा समा ।

पश्चादन्वयबोधने सा पुरुषाधीनता । एतदुक्तं भवति । चैतन्ये हि पदानामन्वयबोधनाय समभिव्याहृतानाम् अस्माकं न पदार्थप्रतिपादनमात्रेण कृतार्थता । अतोऽन्वयोऽप्यस्माभिः प्रतिपादनीय इति विमृश्य विरम्यव्यापारो युज्यते । न चैवम् । अन्यथोक्त एवातिप्रसङ्ग इति । श्रोतान्वयज्ञाने कारणमिति तु स्यात् । किन्तु कर्तैव । तस्य करणं तु विचार्यते ।

अनन्विताभिधायीनि पदान्येव करणीकृत्य श्रोता तत्स्मारितानामर्थानामन्वयज्ञानाय यतत इति चेत् तत्राह **पुमानेवेति** ।

पुमानेवान्वयायैषां यदि पश्चाद्विचेष्टते ।
अनन्विताभिधानानां स एवार्थान्तरोक्तिषु ।
यततां

अन्वयशब्देन तज्ज्ञानमुपलक्ष्यते । **पश्चात्** पदैः पदार्थस्मरणानन्तरम् । **अनन्विताभिधानानां** साहाय्येनेति शेषः । **सः** पुमानेव । उक्तिशब्दस्तत्कार्यज्ञानोपलक्षणः । अन्वयानभिधायिभिरपि पदैर्यद्यन्वयं प्रतिपद्यते, तदा गवादिपदैरश्वादिकमपि प्रतिपद्येतेत्यर्थः ।

शङ्कते **शब्देति** ।

शब्दशक्तिश्चेत्तत्र नैव

गवादिपदानामश्वादौ शक्तिरेव नास्ति तत्कथं तैस्तत्प्रतिपद्यताम् । न (हि) चक्षुषा शब्दं प्रतिपद्यत इति चेदित्यर्थः । तर्हि समं प्रकृतेऽपीत्याह **अन्वये कथमिति** ।

अन्वये कथम् ।

अन्वये शक्तिरहितैस्तैः कथम् **अन्वयज्ञानाय** यतेतेत्यर्थः ।

परि०— उ(क्तति)क्त एवातिप्रसङ्ग इति । अनुक्तावपि किं न स इति बुद्धिस्थत्वायेति चोक्तप्रसङ्ग इत्यर्थः । शङ्कते श्रोतेति ।

सु०— यद्यनन्वितमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति तदिति ।

अनु०— तत्कल्पनागुरुत्वादिदोषेऽतोऽभिहितान्वयः ।
अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव मनीषिभिः ।

तत् तस्मात्। तस्यैव विवरणं **कल्पनेत्यादि**। कल्पनागौरवं प्रथमसूत्रेण व्युत्पादितम्। अभिहितान्वय इत्युक्तसमस्तपक्षोपलक्षणम्। कथमनुभूतिविरोध इत्यत आह **कर्तृशब्दे हीति**।

कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात्।
विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति।

कर्तृग्रहणं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम्। विशेषधर्ममिति तज्ज्ञानम्। देवदत्तेनेति कर्तृवाचिनि शब्दे प्रयुक्ते श्रोता किमिति पृच्छतीति तावदविवादम्। स च पचनादिधर्मविशेषज्ञानमि(मन्वि)च्छन्नेव पृच्छति। विशेषजिज्ञासा च धर्मसामान्यज्ञानादेव। न च तदा तस्य धर्मसामान्यज्ञानोपायोऽस्त्यन्यः पदात्। अतः पदेन धर्मसामान्यान्वितं वस्तु प्रतिपादितमिति ज्ञायते। किमिति प्रश्नो विशेषजिज्ञासयेत्येतत्कुत इत्यत आह **गुणेति**।

गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः।
निराकाङ्क्षो भवेद्यस्मात्

निराकाङ्क्षो निवृत्तजिज्ञासः। तस्माद्विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छतीति सम्बन्धः।

एतदुक्तं भवति। कर्त्रादिपदश्रवणानन्तरभावी किमित्यादिप्रश्नो जिज्ञासामूलः। प्रश्नत्वात् सम्मतवत्। सा च जिज्ञासा धर्मविशेषविषया। तदुक्त्या निवर्तमानत्वा(त्सम्मत)त्सम्प्रतिपन्नवत्। विशेषजिज्ञासा च धर्मसामान्यज्ञानपूर्विका विशेषजिज्ञासात्वात्सम्मतवत्। सामान्यज्ञानं चेदमेतत्पदजन्यं तदनन्तरभावित्वात्सम्मतवदिति। पदेन पदार्थमात्रेऽभिहिते अविनाभावबलेन धर्मसामान्यज्ञानमिति चेन्न। दृष्टपदपरित्यागेन अदृष्टानुमानकल्पनानुपपत्तेरिति।

एतेन विशेषान्विताभिधानपक्षोऽपि परास्तः।

अभिहितान्वयादिपक्षाणां त्याज्यत्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह **शब्दा इति**।

शब्दा अन्वितवाचकाः।

सर्वेऽपि शब्दाः सामान्येनान्वित(स्व)ार्थवाचका इत्येष एव पक्षो ग्राह्य इत्यर्थः।

परि०— व्युत्पादितमिति। 'गौरवं कल्पनेऽन्यथेत्यें'तद्व्याख्यावसर इति भावः। **अविनाभावेति**। क्रियाकारकान्वितेत्यादिव्याप्तिबलेनेत्यर्थः॥ **एतेनेति**। कर्तृशब्द इत्यादिकथनेनेत्यर्थः।

सु०— अधिकरणस्य साक्षात्प्रतिपाद्यमर्थमुपसंहरति **अत** इति ।

अनु०— अतोऽनन्तगुणात्मैको भगवान्

अनन्तगुणात्मकत्वेऽपि न तस्यैक्यं विहन्यते, नाप्येकेनाभिन्नानामनन्तत्वं गुणत्वं चेत्यर्थः । तच्चेत्यानुषङ्गिक(मर्थ)मुपसंहरति **एक एवेति** ।

एक एव तु ।

उच्यते सर्ववेदैश्च ....।।

तुशब्देन सकलधर्मान्वित इति सूचयति ।। ३-२-१५ ।।

परि०— तच्चेतीति । तच्च नाभिहितान्वय इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।।

।। इति उभयव्यपदेशाधिकरणम् ।।

★ ★ ★

।। अथ परानन्दा(परमता)धिकरणम् ।।

ब्र०सू०— ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ।।

सु०— परमेश्वरस्यानन्दादयो गुणाः किं लौकिकानन्दादिसलक्षणाः किंवा तद्विलक्षणाः । आद्ये न तत्र बहुमानः सम्भवति । न द्वितीयः । प्रकारप्रमाणाभावात् । विमता लौकिकसलक्षणा आनन्दादिशब्दवाच्यत्वादिति बाधकसद्भावाच्च । अन्यथा तत्रानन्दादिशब्दप्रवृत्तिर्न स्यात् । व्युत्पत्त्यभावात् । अतीन्द्रियत्वेन तत्रोपदेशा(द्युपायाद्य)भावे सादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात् । तस्य चासिद्धत्वात् । ततश्च वेदवेद्यत्वं न स्यादित्यस्य समाधानार्थमिदमारभ्यते । तत्राशङ्कितसकलदोषपरिहारो न स्फुटः प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे **ते चेति** ।

अनु०— ते चाखिलविलक्षणाः ।

ते गुणा न केवलं गुणिनाऽभिन्नाः किन्नामाखिलेभ्यो लौकिकानन्दादिभ्यो विलक्षणाश्च । कथं विलक्षणा इत्यत आह **सर्व इति** ।

सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार एव तु ।

आनन्दोऽपि ज्ञानात्मको ज्ञानमप्यानन्दात्मकमित्यादि। न ह्येवमन्तःकरणपरिणामभेदाः सुखादयः। सर्वकर्तारो जगत्सृष्ट्यादिकर्तारश्च। एवशब्देनोपचारं वारयति। अन्योन्यमभेदे शब्दानां पर्यायत्वमनेकत्वावभावश्च स्यादित्यत आह **तथाऽपीति**।

तथाऽपि सविशेषाश्च

परस्पराभेदेऽपि। ततो नोक्तदोष इति (शेषः) भावः। अनेन वैलक्षण्यप्रकारो दर्शितः। प्रमाणं च वक्ष्यते। तथा चाद्यं सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति।

परि०— मूलं सङ्गमयितुं सूत्रप्रसक्तिमाह **परमेश्वरस्येति**। हेत्वंशव्यावर्त्यमाह **प्रकारेति**। वैलक्षण्यबीजयोः प्रकारप्रमाणयोरभावादित्यर्थः। बुद्ध्यर्थः पादवदिति सूत्रव्यावर्त्यमाह **विमता इति**। देवदत्तसुखादिवदिति दृष्टान्तयोगादिति भावः॥ **वक्ष्यत इति**। 'पूर्णोऽशेषनियन्ता च' इत्यत्रेति भावः॥ **तथा चेति**। प्रकारप्रमाणयोर्निरूपणे सतीत्यर्थः।

सु०— वाधकपरिहारार्थं सूत्रम् ॐ **बुद्ध्यर्थः पादवत्** ॐ इति॥ तद्व्याचष्टे **विद्वदिति**।

ब्र०सू०— ॐ **बुद्ध्यर्थः पादवत्** ॐ॥

अनु०— **विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च।**

तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते

अपि च तथाऽपि तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते। कथं विद्वद्व्युत्(त्तितः)त्यन्विता। विद्वांसो हि साक्षात्कृतभगवद्गुणाः पूर्वैर्विद्वद्भिर्व्युत्पादयितुं शक्यन्ते। अविदुषां कथं व्युत्पत्तिः। भवितव्यं हि तया। अन्यथा विद्वत्त्वस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह **युज्यते चेति**।

युज्यते चोपदेशतः।

विद्वदुपदेशतोऽविदुषामपि व्युत्पत्तिः युज्यते। अतीन्द्रिये कथमुपदेश इत्यत आह **अन्येति**।

अन्यानन्दादिसादृश्यम्

लौकिकानन्दादिसादृश्यं भगवदानन्दादेर्विद्यते। ततश्च योऽस्मदानन्दसदृशो भगवद्गुणः स आनन्दादिशब्दवाच्य इत्यादिरुपदेशो घटते। तर्हि पूर्वोत्तरविरोधः स्यात्। प्राक् 'ते चाखिलविलक्षणा' इत्युक्त्वेदानीमन्यानन्दादिसादृश्याभ्युपगमादित्यत आह **आनुकूल्यादीति**।

आनुकूल्यादि नापरम् ।

आनुकूल्यं निरुपाधिप्रियत्वमानन्दस्य । बोधात्मकत्वं ज्ञानस्येत्यादि । अपरमल्पत्वास्थिरत्वादि । आनुकूल्यादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् तदाश्रयेण व्युत्पत्तेरपि सम्भवादानन्दादिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तावनुमानमप्रयोजकमित्युक्तं भवति । ननु विलक्षणेष्वानन्दादिषु विलक्षणा एव शब्दाः कुतो न प्रयुज्यन्ते । तथा सति तत्र बुद्धिप्रवेशाभावप्रसङ्गात् । अल्पत्वादिसादृश्यं कुतो नेत्यत आह **पूर्णत्वादीति** ।

पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ।

(तां) श्रुतिं पठति **पूर्ण इति** ।

पूर्णोऽशेषनियन्ता च सुस्वादुतम एकलः ।
गुणोरुसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः ।
वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान् वक्ति हरेः परान् ॥

पूर्णः पूर्णगुणः । **सुस्वादुतमः** शोभनानन्दतमः । **एकलः** एकाकी परानपेक्षः । **सुनिष्कलः** सर्वथा विभक्तांशविकलः । **हरेर्गुणान् परान्** विलक्षणान् **वक्ति** इति ।

परि०— अपि चेत्यनुवादः । तथापीति व्याख्या ॥ अनुमानमिति । 'सादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वादि'त्यनेन 'ईशानन्दादय आनन्दादिशब्दवाच्याः अस्मदानन्दसदृशत्वात् देवदत्तानन्दवदि'ति यदनुमानमुक्तं तदित्यर्थः । विमता इत्यनुमानं तु सिद्धसाधनतयैव परास्तम् । निरुपाधिप्रियत्वादिसादृश्यस्य स्वीकारादिति भावः । विमताः लौकिकविलक्षणा इत्यनुमानमित्यर्थः । गुणानामेव प्रस्तुतत्वात् तदनुगुणतया पूर्णपदं व्याचष्टे पूर्णः पूर्णगुण इति ।

सु०— एतेषामधिकरणानामपव्याख्यानं न स्थानतोऽपीत्यत्रैव निराकृतमिति न पुनः प्रक्रान्तम् ॥ ३-२-१६ ॥

परि०— एतेषामधिकरणानामिति । 'अरूपवदेव हि', 'अत एव चोपमे'त्येवमादीनां निराकारनिर्विशेषब्रह्मपरत्वेन यदपव्याख्यानं तत् निर्दोषाशेषसद्गुणत्वादौ वेदपुराणादेर्महातात्पर्यसमर्थनेन 'न स्थानत' इत्येतदनुव्याख्याने निराकृतमित्यर्थः ॥

इति परानन्दा(परमता)धिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ फलदानाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥

सु०— अत्रादौ तावत् स्वर्गनरकादिकं फलं प्राणिनामीश्वरादेव भवतीति श्रुत्युपपत्तिभ्यामुपपादितम्। तदाक्षेपार्थं सूत्रं 'धर्मं जैमिनिरत एवे'ति। तस्यार्थः। ईश्वरः फलकारणं चेद्धर्माधर्मावपेक्षते न वा। नेति पक्षे वैषम्याद्यापत्तिर्वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिश्च। आद्ये किमीश्वरेण तदपेक्षणीयेनैव कर्मणा फलसिद्धेः। अन्यथा गौरवापत्तेः। न चाचेतनत्वोपपत्तिविरोधः। न हि राजादिरिव कर्म फलं ददातीति ब्रूमो येनाचेतनत्वं बाधेत। किन्तु कारणमात्रम्। न च श्रुतिविरोधः। फलकारणयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरकारितत्वेन तत्स्तुतये तस्य फलकारणत्वोपचारादिति।

समाधानार्थं सूत्रम्।

ब्र०सू०— ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥
ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥

तेनेदमुक्तम्। अपेक्षत एवेश्वरो धर्माधर्मौ। न च तावता तयोरेव अस्तु फलहेतुतेति युक्तम्। धर्मादिरिवेश्वरस्यापि फलहेतुतया श्रुतिसिद्धत्वेन त्यागायोगात्। बाधकाभावेन श्रुतेरुपचरितार्थताकल्पनाऽनुपपत्तेः। गौरवस्याप्रामाणिकविषयत्वात्। परस्य ब्रह्मणः कर्मणश्चोभयोर्हेतुत्वे साम्यापत्तिरित्यपि न वाच्यम्। यतः फलदाने परमेश्वरः कर्तृत्वेन, कर्म तु करणत्वेन पुण्येन पुण्यमित्यादौ व्यपदिश्यते। करणं च कर्तृप्रयोज्यमिति प्रसिद्धमेवेति। तत्रेदमाशङ्क्यते। तथाऽपि कर्मापेक्षस्येश्वरस्य फलदानेऽनुपचरितं स्वातन्त्र्यं न सिद्ध्यति। ततश्च न तस्मिन् बहुमानातिशय इति॥ एतत्परिहारत्वेन पूर्वपदं व्याख्याति **स एवेति**।

अनु०— **स एवाशेषजीवस्थनिस्सङ्ख्यानादिकालिकान्।**
धर्माधर्मान् सदा पश्यन् स्वेच्छया बोधयत्यजः।
कांश्चित्तेषां फलं चैवं ददाति स्वयमच्युतः।
न ते विशेषं कमपि प्रेरणादिकमच्युते।
कुर्युः कदाऽपि तेनायं स्वतन्त्रोऽनुपचारतः।

अनादिकालत्वं च प्रवाहापेक्षयोक्तं कांश्चित् **बोधयति** सव्यापारीकरोति स्वयमेवेति सम्बन्धः। लीलया करणीकरोति न तु तेन विना दातुं न शक्नोतीति भावः।

परि०— फलमित्येतदंशार्थमाह **फलं प्राणिनामीश्वरादेव भवतीति**। 'श्रुतत्वाच्चे'ति सूत्रार्थः। **श्रुतीति**। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मरातिर्दातुरि'ति श्रुतीत्यर्थः। 'उपपत्तेरि'त्यस्यार्थः **उपपत्तिभ्यामिति**। ईश्वरकर्मणोर्यथाक्रमं चेतनत्वाचेतनत्वयुक्तेरित्यर्थः॥ **वैषम्याद्यापत्तेरिति**। निर्निमित्तं प्राणिनां विभागेन सुखदुःखादिप्राप्त्या वैषम्य-नैर्घृण्ययोरापत्तिरित्यर्थः॥ **वेदाप्रामाण्येति**। सुखादिहेतुत्वेनोक्तकर्मणां व्यतिरेकव्यभिचारप्राप्तेरिति भावः॥ **न च श्रुतिविरोध इति**। 'रातिर्दातुरि'तिश्रुतीत्यर्थः। गौरवमेव बाधकमित्यत आह गौरवस्याप्रामाणिकविषयत्वादिति। ब्रह्मकर्मणी च फलहेतुत्वेन प्रमिते इति भावः सौत्र'तु'शब्दसूचितविशेषं व्यावर्त्यपूर्वमाह **परस्येत्यादिना**। 'इत्यादौ व्यपदिश्यत' इत्यनेन हेतुव्यपदेशादित्यंशो व्याख्यातः। 'इति'पदस्य तेनेदमुक्तमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— यदेतदत्रोक्तं धर्माधर्मदर्शनं तत्प्रेरणं तत्फलदानं तदप्रेर्यत्वादिकं चेश्वरस्य। तदेव विचार्यमाणं तस्मिन् महान्तं बहुमानमुत्पादयिष्यति किमु समस्तपदार्थ इत्याशयवान् कर्मणां स्वरूपं तावत् प्रपञ्चयति **कर्माणीति**।

अनु०— **कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः।**
अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च।
प्रत्येकं तेषु चानन्तकर्माण्येवंविधानि च।
तानि चैवम्

तानीत्यशेषजीवस्थेत्याद्युक्तविशेषणानि। पृथगित्येकैकधर्माधर्माधिष्ठा(तृ)नभूतानि मुक्तव्यावृत्तयेऽचेतनशरीराणीत्युक्तम्। तत एव स्वकर्मफलभाञ्जि च। तेषु कर्माभिमानिषु। एवंविधानीति चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्ति तानि तेष्वपि कर्मसु वर्तमानानि। ततः किमित्यत आह **इतीशस्येति**।

इतीशस्य निस्सीमा शक्तिरुत्तमा।

एवम्भूतानां कर्मणां दर्शनादिमतः। **उत्तमा** प्रतिबन्धादिरहितत्वात्। कर्मणामेवंविधत्वं कुत इत्यत आह **एकैवेति**।

एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता।

हरिणैव **न** त्वर्वाचीनेन। **वराह**ग्रहणेन वाराहपुराण इति सूचितम्। **उदिता** चेतनत्वादि-रूपेणेति शेषः। तदेव दर्शयति **ब्रह्मपारेति**।

ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः।
स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्याद्वयाधत्वं गमिता पुनः।

प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्यान्यपि सर्वशः ।
अनन्तान्युदितान्येवं प्रभुणा कपिलेन हि ।
संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक् पृथक् ।

अनेन समग्रमितिहासं सङ्क्षेपेण स्मारयति । व्याधत्वादिप्राप्त्या चेतनत्वादिकं गम्यते । **तथा**शब्दः प्रमाणसमुच्चये । **अन्यानि** ब्रह्महत्यायाः । **पृथक् पृथक्** उदितानि । **एवं** चेतनत्वादिना । हीति (परम)सा(ङ्ख्ये)ङ्ख्यप्रसिद्धिं दर्शयति । कथं चेतनत्वादिना प्रतीतिस्तेषामित्यत उक्तं **संसारे**ति ।

पादार्थमुपसंहरति **तस्मा**दिति ।

तस्मादनन्तमाहात्म्यगुणपूर्णो(गो) जनार्दनः ।
भक्त्या परमयाऽऽराध्य इति पादार्थ ईयते ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

माहात्म्यं शक्तिः । **गुणाः** आनन्दाद्याः । **आराध्य** उपास्य इत्युत्तरपादार्थेन सङ्गतिमस्य सूचयति ॥ ३-२-२० ॥

परि०— अपौनरुक्त्याय माहात्म्यगुणपदयोरर्थमाह **माहात्म्यं** शक्तिः । **गुणाः** आनन्दाद्या इति ॥ **सङ्गतिमिति** । हेतुहेतुमद्भावरूपेत्यग्रे व्यक्तमिति भावः ॥

॥ इति श्रीमत्सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमन्न्यायसुधापरिमळाख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयेऽध्यायेऽस्मिन् भजनचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

★ ★ ★

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

सु०— उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यम् । तत्रोपासनार्थस्यास्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरित्यतोऽस्य पादस्य सङ्गतिं वदन् प्रसङ्गादेतदध्यायगतपादचतुष्टय-स्याप्याह **वैराग्यत इति** ।

अनु०— **वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।**
आपरोक्ष्यं भवेद् विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥

मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागेव भक्तेर्भाव्यत्वात् दार्ढ्यमित्युक्तम् । **यदाशब्दो** यस्मा-दित्यर्थे । तयाऽपरोक्ष्यं **भवेत्** । **इति** तस्मात् ।

अयमर्थः । साधनविचारोऽयं तावदध्यायः । मोक्षसाधनं च भगवत्प्रसाद एव । तत्साधनानि च विषयवैराग्यं भगवद्भक्तिस्तदुपासना तत्साक्षात्कार इति चत्वारि । तानि च न समकक्ष्याणि । किन्त्वादौ वैराग्यं साध्यम् । तेन भक्तिः । न हि हेये रागवत उपादेये प्रेमोत्पत्तिरस्ति । दृश्यते तावदिति चेत् । नासौ दृढ(ः) प्रेमा । अत एवं चोक्तं **भक्तिदार्ढ्यमिति** । तेन वैराग्येण भक्तिदार्ढ्येन चोपासा भवेत् । न ह्यन्यत्र रागवतस्तत्र भक्तिरहितस्यादरनैरन्त-र्याभ्यामनुचिन्तनमुप(त्प)द्यते । उपासनया च अतिदीर्घकालमनुष्ठितया प्रसन्नो भगवानात्मानं दर्शयति । यस्मादेवं वैराग्यादीनां क्रमस्तस्मात्तद्विषयाणामेषां पादानामप्ययं क्रमो भवेदिति ।

परि०— प्रतिपाद्यमनुक्त्वा सङ्गत्युक्तिरनवसरदुस्थेत्यतः प्रतिपाद्यं स्मारयति **उपासनेति** ॥ **तत्रेति** । एवमर्थोक्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति** । सङ्गत्युक्तिप्रसक्तयेत्यर्थः ॥ **मीमांसासाध्यादिति** । सारासारवस्तुज्ञाना-धीनो ह्यसारे वस्तुनि विरागः । 'स च तदन्तरे'त्यादिप्रथमपादप्रकृतमननापरनामकमीमांसासाध्य इत्येवमुक्तम् । मीमांसातः प्राक्तनविरागस्तु श्रद्धामात्रसिद्धो न भक्तिदार्ढ्यहेतुरिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । अन्यथा 'भक्तिमान् परमे विष्णौ' इत्युक्तदिशा सूत्राथपदोक्ताधिकारिविशेषणाभावेन शास्त्रेऽधिकार एव न स्यादिति भावः । **तयेति** शेषोक्तिः । उपा-सनयेत्यर्थः । **इतीत्यनुवादः** **तस्मादिति** व्याख्या । वैराग्यादिरेव पादार्थ इति कुतः ? कथं च तस्य हेतुहेतुमद्भाव इत्यतः क्रमेण व्यनक्ति **अयमर्थ** इत्यादिना ॥ **दृश्यत इति** । अन्यत्र रागिणोऽपि साधोरीश्वरे प्रेमा दृश्यत इत्यर्थः ।

सु०— एवमेतदध्यायगतानां चतुर्णामपि पादानामानन्तर्यलक्षणां सङ्गतिमभिधाय तत्प्रसङ्गात्प्रथमसूत्रमारभ्यातीतानां सर्वेषामपि सूत्राणां परस्परं सङ्गतिं विवक्षुः प्रथमसूत्रार्थं तावदनुवदति **युक्तित इत्यारभ्य(विशिष्ट)त्वार्यसम्पदेत्यन्तेन** ।

अनु०— युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान् परान्।
परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम्।
अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः।
बहुयुक्तिविरोधानां भानात् तत्सहितश्रुतेः।
विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्त्वगान्।
परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः।
देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः।
विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम्।
निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः।
उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात्।
सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च।
यतेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा।

तत्र **यतेतोपासनायैव** इत्यनेन ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्येतद्व्याख्यातम्। अन्यत्सर्वमपि अथशब्दव्याख्यानम्। यद्यपि सङ्गतिमात्रविवक्षयेदमारब्धं, तथाऽपि प्रागथशब्दस्याव्याख्यातत्वात् तस्य च केवलस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् सूत्रार्थानुवादः कृतः। अतीतेन सार्धेनाध्यायद्वयेन यावानर्थो मीमांसितस्तावतः सामान्यतो ज्ञानादिमत्त्वमथशब्दस्यार्थ इति सङ्क्षेपः। **विशिष्टाचार्यसम्पदेति** सर्वत्रान्वयः।

तत्र ज्ञातवेदार्थ इति सर्ववेदानां भगवानेवार्थ इति ज्ञानवानित्यनेन प्रथमाध्यायप्रमेयमुक्तम्। **युक्तित** इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। वेदार्थविरोधियुक्तीः सामान्यतो **निराकृत्येति** द्वितीया(ध्याया)द्यपादस्य। **परान्** वैष्णवसमयाद् अन्यान् साङ्ख्यादिसमयान् सामान्यतो (निराकृत्ये)निरस्येति द्वितीयपादस्य। **परस्परविरोधश्चेति** तृतीयचतुर्थयोः। कथं तर्हि पादभेद इत्यतः **अध्यात्मप्रवणो भूत्वेति बहुयुक्तिविरोधानां भानात्** कारणात् **श्रुतीनां** युक्तिसहितश्रुतेर्विरोधं च **निराकृत्येति** चतुर्थस्य विशेषो दर्शितः। अध्यात्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्य चरमत्वोपपादनाय **तस्येत्युक्तम्**। आध्यात्मिका(हि)भावा मिथ्या सम्यग्वा विदिता बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गतामश्नुवते। न तथा बाह्याः। **प्राणतत्त्वगानित्यनेन** चतुर्थपादगतानामेव मुख्यप्राणविषयाणामधिकरणानां प्रमेयमध्यात्मेत्यनेनैव लब्धमेतत्कस्मात्पुनरुच्यत इत्यतो

विशेषेणैतद्भाव्यं तत्प्रसादायत्तत्वाज्जिज्ञासाया इत्याशयवतोक्तं **तत्प्रसादेति । अनुरञ्जितः** समीचीनः कृत इति यावत्। **देहकर्तृत्वमित्यादिना** त्रिवृत्कुर्वत इत्यधिकरणस्य सर्वकर्तृत्वत इति सर्वकर्तृत्वं विज्ञाय ततश्च भगवद्भक्तिमान् भूत्वेत्यर्थः । अत्रापि पुनर्वचनस्य तात्पर्यं पूर्ववदवधेयम्। **अतिदुःखसाधनत्वं विज्ञाय । तदन्यत्र** भगवतोऽन्यत्राधिकं वैराग्यमुत्पाद्येति तृतीयाद्यस्य। अजिज्ञासूनामपि कदाचित्क्वचिद्वैराग्यं जायते अतः **अधिकमित्युक्तं** अतीति च। **तद्गुणाधिक्येति** द्वितीयस्य । **तद्वशत्वात्** तद्वशत्वं विज्ञाय भक्तेः प्राक् सिद्धत्वात् **दार्ढ्यम्** इत्युक्तम्। न चैतत्सर्वमनुपासितगुरोर्भवतीत्यतो **विशिष्टेत्यभिहितमिति।**

परि०— सर्वेषामिति। सम्भावितसर्वपरं सर्वपदं ज्ञेयम्। अन्तिमवाक्यार्थमाह **तत्रेति।** वाक्यसन्दर्भमध्य इत्यर्थः ॥ **अन्यदिति।** ततोऽधस्तनं सर्वमित्यर्थः। **ज्ञानादिमत्त्वमिति।** ज्ञानवैराग्यभक्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ **ज्ञातवेदार्थ** इत्यत्र प्रणुद्येत्यादौ चेत्यर्थः। ल्यब्लोपयुक्तं व्यनक्ति **वेदार्थेति** ॥ **द्वितीयाद्यपादस्येति।** प्रमेयमुक्त-मित्यनुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। द्वितीयाध्यायस्य पादस्येत्यप्यनुषङ्गः। चशब्दमध्याहृत्य 'भूत्वेति निराकृत्ये'ति च विशेषां दर्शित इत्यन्वयो बोध्यः। **इत्यत** इत्यस्य **दर्शित** इत्यन्तेन सङ्गतिः। **तस्येत्युक्तमिति।** तस्य सन्निहितत्वत इत्युक्त-मित्यर्थः। तद्व्यनक्ति **आध्यात्मिका हीति।** देहेन्द्रियादिपदार्था इत्यर्थः। **मिथ्यात्वेन व्यवसिताः** बन्धस्य सम्य-ग्व्यवसिताः मोक्षस्येत्यर्थः। **सर्वकर्तृत्वत** इति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति।** एवमग्रेऽपि। 'देहकर्तृत्वमि'त्युक्त्वा सर्वकर्तृत्ववचनकृत्यं विशेषेण तद्भाव्यमिति पूर्वत्रैव ध्येयमित्याह **अत्रापीति। तृतीयाद्य-स्येति।** प्रमेयमित्यनुषङ्गः। **द्वितीयस्येति।** द्वितीयपादस्य प्रमेयमित्यर्थः।

सु०— कथमयमथशब्दस्यार्थ इति चेत्। उच्यते। यद्यप्यथशब्दोऽनेकार्थः। तथा-ऽप्यर्थान्तराणामत्रायोगादानन्तर्यार्थः परिगृह्यत इत्यविवादम्। आनन्तर्यं न यतः कुतश्चिदभि-धातव्यम्। वैयर्थ्यात्। किन्तु येन विना न ब्रह्मजिज्ञासा भवति यस्मिंश्च सति भवत्येव तदा-नन्तर्यम्। तथाविधं च वेदार्थज्ञानादीति।

किञ्च जिज्ञासा नाम विचारापरपर्यायं मननम्। न च तच्छ्रवणमन्तरेण सम्भवतीत्यतो यावदर्थजातमत्र शास्त्रे विचार्यं तावतः श्रवणजन्यं ज्ञानं पूर्ववृत्तम्। सति च तस्मिञ्जन्मान्तरा-नुष्ठितसत्कर्मणः सत्कुलप्रसूतस्य सात्त्विकप्रकृतेर्वैराग्यादिकमवश्यं भवत्येव। यत्तु परैर्नित्या-नित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसम्पदिहामुत्रफलभोगवैराग्यं मुमुक्षुता चेति साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमुक्तं तदस्मदुक्त एवान्तर्भवतीत्यविरुद्धम्। उत्तमभक्तानां मुमुक्षुता नास्तीत्याचार्येण न सङ्कीर्तिता।

एतेन जिज्ञासासाध्यस्य वैराग्यादेस्तत्साधनत्वेऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्यपि निरस्तम्। सात्त्विकप्रकृतेः सत्सङ्गवशादीषद्वैराग्यादिमतः श्रवणेन तदभिवृद्धौ कृतमननादेर्भूयस्तदभिवृद्धिरिति।

परि०— **अस्मदुक्त एवेति**। ज्ञातवेदार्थ इत्यनेन नित्यानित्यवस्तुज्ञानस्य लाभात्। स्नेहमापाद्य एकेत्यादिना शमदमादेः। वैराग्यपदेन वैराग्यस्योक्तेरिति भावः। ननु मुमुक्षुताया उत्क्रान्तर्भावायोगात् पृथक् साधनं वाच्यम्। तथा नोक्तेति कथमस्मदुक्त एवान्तर्भाव इत्यत आह **उत्तमेति**।

सु०— एवं प्रथमसूत्रार्थमभिधाय तेन द्वितीयसूत्र(स्य) सङ्गतिमाह **कर्तव्येति**।

अनु०— **कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये॥**

उक्ते सति किमिति कर्तव्या प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति संशयो भवति। संशयशब्देनात्र विपर्ययोऽभिधीयते। मिथ्याज्ञानत्वसाम्यात्। संशये सति तत्परिहाराय **जन्माद्यस्य यतः** इत्याहेति शेषः। यद्वा किं कर्तव्या न वेति संशये प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति पूर्वपक्षे च **सतीति** व्याख्येयम्। इत्याहेति वक्ष्यमाणेनैव (वा) सम्बन्धः।

प्रथमसूत्रे अतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वात् कथं पुनराशङ्का इत्यत आह **अत इति**।

अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः।

अतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वे उदितेऽप्यस्य मोक्षार्थत्वस्य विशेषानुक्तितो हेतोः पुनः संशय इति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं तर्हि जन्मादिसूत्रेणापि नैषा शङ्का निवर्तते। तत्रापि (हि) मोक्षः समासार्थतया व्याख्यातव्य एव। न तु विशेषेणोक्त इति चेन्न। प्रमाणविशेषानुक्तित इति व्याख्यानात्। एतदुक्तं भवति। मोक्षप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यतःशब्देनोदितेऽपि पुनराशङ्का भवत्येव। तत्र प्रमाणस्यानुक्तत्वादिति।

परि०— **प्रमाणविशेषानुक्तित इति व्याख्यानादिति**। विशेषानुक्तित इत्यस्येति योज्यम्।

सु०— एवञ्चेद् द्वितीयसूत्रमपि कथमेतदाशङ्कां निवर्तयेत्। न ह्यत्रायमर्थः प्रमाणेनोपपादित इत्यतस्तद्व्याचष्टे **सृष्टीति**।

अनु०— **सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः।**

यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ।
इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् ।

श्रुतत्वतोऽसौ मोक्षादिदाता । यतश्च मोक्षादिदाताऽसावतो वो युष्माकं मुमुक्षूणां जिज्ञास्य एवेत्येतमर्थं जन्मादिसूत्रेणाहेत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । **जन्माद्यस्य यत** इति सूत्रे श्रुतमिति वाक्यशेषः । तथा च परमेश्वरस्य मोक्षदातृत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्युक्तं भवति । किञ्चात्र मोक्षदातृत्वं प्रधानम् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तु तत्र हेतुत्वेनोक्तम् । केवलव्यतिरेकी चायं हेतुः । तस्य चासिद्धिपरिहाराय श्रुतत्वमभिहितमिति । कृत्यानां कर्तरि चेति व इति षष्ठी ।

परि०— सूत्रे प्रमाणोक्तिलाभप्रकारमाह **अयमभिसन्धिरिति** । ननु मीमांसाग्रन्थे न्यायेनैव संशयविपर्ययौ निवर्त्याविति अत आह **किञ्चेति** । ननु 'युष्माभिर्जिज्ञास्य' इति वाच्ये कथं 'वः' इति षष्ठी 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति कर्तरि तृतीयाविधानादित्यत आह **कृत्यानामिति** । कृत्यसंज्ञकप्रत्यययोगे कर्तरि षष्ठी भवतीति यत्प्रत्ययान्तजिज्ञास्य-शब्दस्य कृत्यान्ततया तद्योगात् षष्ठीप्रयोगः साधुरिति भावः । **इत्यादि**पदेन मोक्षादिदातेत्यस्य ग्रहः ॥

सु०— ननु मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादि कथम् । कर्तरि चेति तृजन्तेन षष्ठ्याः समास-प्रतिषेधात् । तृन्नयं तच्छीलादौ विहितः । तेन च श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानमिति द्वितीयायाः समासः ।

परि०— **कर्तरि चेति** । कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगे षष्ठी न समस्यत इति समासनिषेधादनयोश्च कर्त्रर्थक-तृजन्तत्वादिति भावः ॥ **समाधिमाह तृन्नयमिति** । तृतीयस्य द्वितीयपादे 'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वि'ति पूर्वसूत्रोक्ततच्छीलादावर्थे 'तृन्नि'ति तदुपरितनसूत्रेण विहिततृन्प्रत्ययान्ताविमौ शब्दावित्यर्थः । तथात्वे 'न लोका-व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति षष्ठ्येव न प्राप्नोति समासस्तु दूरतः । अत आह **श्रितादिष्विति** । 'द्वितीयाश्रितातीत-पतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरि'ति द्वितीयाद्यपादीयसूत्रे द्वितीयान्तं पदं श्रितादिभिः समस्यत इति द्वितीयातत्पुरुषो विहितः । तत्र वार्तिकं 'श्रितादिष्वि'ति गमिगम्यादेः आकृतिगणत्वात् । ग्रामगमीत्यादाविव द्वितीयासमासः । द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेनेति भावः । एतेन सृष्टिवन्धनादिकरणस्य स्वभावत्वान्न प्रयोजनापेक्षेति दर्शितम् ।

सु०— ज्ञानं रश्मय इव ज्ञानरश्मयः । व्याप्तज्ञानवदित्यर्थः । अपां तरतमो नाम 'कश्चन मुनिर्व्यासो बभूवे'ति प्रवाददर्शनाच्छिष्याणां सूत्रकारे भक्तिमान्द्यं मा भूदित्यतो विशेषणो-पादानम् ।

जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावेनाक्षिप्ते भगवतो मोक्षसाधनत्वसमर्थनमस-ङ्गतमित्यत आह **येनैवेति** ।

येनैव बन्धमोक्षः स्यात् स च जिज्ञासया गतः।
सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासातोऽस्य मुक्तिदा।

बन्धान्मोक्षो बन्धमोक्षः। पञ्चमीति योगविभागात् समासः। षष्ठीसमासो वा। येन प्रसन्नेनेति शेषः। गतो ज्ञातः। गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वात्। चो यस्मादित्यर्थे। प्रसादमात्रस्य मोक्षसाधनत्वाभावात् सुशब्दः। अस्येशस्य जिज्ञासाऽस्य जीवस्य मुक्तिदा। एतदुक्तं भवति। जिज्ञासा तावन्न साक्षान्मोक्षसाधनत्वेनास्माकमभिमता। किन्तु (सु)प्रसन्नो भगवानेव। स चोत्कृष्टतया ज्ञातः सुप्रसन्नो भवति। उत्कर्षज्ञानं च जिज्ञासयेत्येवम्परम्परया। तत्र भगवतो मोक्षदातृत्वं तावत्प्रमाणैः समर्थितम्। प्रसन्न एव ददातीत्युत्कर्षज्ञानात् प्रसीदतीति जिज्ञासयोत्कृष्टतया ज्ञायत इति च लोकत एव सिद्धम्। किं तत्र प्रमाणोपन्यासेन। अतो भगवज्जिज्ञासाया मोक्षहेतुत्वं प्रमितमिति मन्यते सूत्रकार इति।

ननु स्थानान्तरेऽस्य सूत्रस्यान्यथासङ्गतिरुक्ता। सत्यम्। सत्यां तस्यामियमपराऽत्रोक्तेति।

परि०— मोक्षसाधनत्वसमर्थनमिति । सृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुना जन्मादिसूत्रे समर्थनमित्यर्थः । ननु 'पञ्चमी भयेने'ति सूत्रे भयशब्देन पञ्चम्यन्तं समस्यत इत्युक्तत्वात् । इह च चोराद्भयं चोरभयमित्यादाविव भयशब्दाभावात् कथं पञ्चमीतत्पुरुष इत्यत आह **पञ्चमीतीति** । योगशब्दः सूत्रवाची । पञ्चमीत्येको योगः कार्यः । पञ्चम्यन्तं शब्दरूपं येन केनाऽपि इष्टशब्देन समस्यत इति तस्यार्थः । भयेनेत्यपरो योगः । पञ्चमीत्यनुवर्त्य पञ्चम्यन्तं भयशब्देन समस्यत इति तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः । किमनेन प्रमाणमुपन्यस्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ॥ **स्थानान्तर इति** । "न च जीव एवायं ब्रह्मशब्द" इति न्यायविवरणे जीवव्यावर्तकपरतया सङ्गतिरुक्तेत्यर्थः ॥ **इयमपरेति** । सा च चन्द्रिकायां विवृता ।

सु०— तृतीयसूत्रनिवर्त्यामाशङ्कामभिधाय तत्परिहारत्वेन तत् पठति मोक्षादीति।

अनु०— मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते।
इति चेच्छास्त्रयोनित्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः।

प्रधानं मोक्षदातृत्वं तत्साधनं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चेशस्यैवेति सम्बन्धः। कथमवगम्यते। न कथञ्चित्। अनुमानैस्तत्तदागमैश्चान्येषां तथाऽवगमादिति भावः। इति चेत्तत्रोक्तमिति शेषः। कथमिदं सूत्रमेतदाशङ्काया निवर्तकमित्यतः तद्व्याचष्टे **शास्त्रगम्यो हीति** । मोक्षग्रहणं

सृष्ट्यादेरप्युपलक्षणम् । यस्मान्मोक्षादिदः पुरुषः शास्त्रमात्रस्य विषयोऽतो वेदादिकं यं तथा-विधं प्रतिपादयति स एव तथा प्रतिपत्तव्यो नानुमादिना कल्पनीय इति ।

परि०— मोक्षदत्वस्य स्वशब्देन सृष्ट्यादेरादिपदेन चोक्तौ बीजमाह प्रधानमिति । तत्साधनमिति । मोक्षदत्वसाधनमित्यर्थः । सृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुना मोक्षदत्वस्य पूर्वसूत्रे समर्थनादिति भावः । सृष्ट्यादिपदोक्तजन्म-स्थित्यादिदानं नाम कर्तृत्वमेवेति भावेन सृष्ट्यादिकर्तृत्वमित्युक्तम् । एवशब्दान्वयमाह इति सम्बन्ध इति । ईशस्यैवानवगमे बीजमाह अनुमानैरिति । व्यक्तमेतत्पश्चाधिकरण्यामेवेति भावः ।

सु०— मोक्षादिदातुः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं कुतः । परिशेषादित्याशयवान् प्रत्यक्ष-गम्यत्वं तावद्दूषयति प्रत्यक्षेति ।

अनु०— प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ।
किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः ।

यदि मोक्षादिदाता प्रत्यक्षः स्यादिति यावत् । कथञ्चन तत्सेवादिना । तदा सर्वेऽपि युक्ताः स्युरित्यर्थः । मोक्षदातुः प्रत्यक्षत्वे कुतः सर्वैर्मुक्तैर्भाव्यमित्यत आह यस्मादिति ।

यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ।
धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ।

यस्मात्पुरुषाद्धेतोः । अमुमुक्षुत्वान्न धावन्तीत्याशङ्कानिवारणाय मोक्षस्वरूपं व्याख्यातं दुःखहानिरिति । न हि कोऽपि दुःखी दुःखं न जिहासति इति सम्भवति । प्रत्यक्षतः प्रत्यक्ष-गम्यात् । राजाद्यमिति सम्भावनयोक्तम् । दारिद्र्यदुःखं जिहासवो वदान्यं राजाद्यमिवेति वा ।

अनुमानगम्यत्वं दूषयति अनुमेति ।

अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ।
दूष्यपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् ।
तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ।

यदि कश्चिन्मोक्षदातृत्वेनानुमीयत इत्यर्थः । अनुमैव पुरुषत्वादिका । अनुमानं सप्रति-पक्षत्वान्न तत्र भवतीत्यर्थः ।

आगमास्त्वाप्तेरनिश्चयादसमर्था एवेत्याशयवान् परिशेषमुपसंहरति तदिति ।

तत्तस्मान्मोक्षदः पुरुषो केवलं ध्रुवं शास्त्रगम्य एव भवेदिति योजना ।

परि०— न जिहासतीति। न त्यक्तुमिच्छतीत्यर्थः। 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति सूत्रेणोप्रत्यययोगे षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीयया दुःखं जिहासव इत्युक्तम्। वदान्यं दानशूरम्।

सु०— अस्त्वेवं तथाऽपि मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यत्वमन्येषां भविष्यति। तथा प्रतिभासादिति चतुर्थसूत्रस्य सङ्गतिं सूचयंस्तत्त्विति पदद्वयं व्याख्याति **शास्त्रेति**।

अनु०— शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात्।

मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यश्च केशवादन्यो नास्ति। किन्तु स एव कुत इत्यतः। सौत्रं हेतुं व्याख्याति **मोक्षदो हीति**।

मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्

स्वतन्त्र एव हि मोक्षदः स्यादित्यन्वयः। स्वातन्त्र्येण समन्वयश्च भगवत एव नान्येषाम्। यस्य च प्रतीयते श्रुत्यादौ स एव भगवान्विष्णुरिति भावः। परतन्त्रो मोक्षदः किन्न स्यादिति चेत्। स किं स्वतन्त्रमनाश्रित्य स्वयमेव मोक्षं दद्यादुत स्वतन्त्रमन्यमाश्रित्य। आद्ये दोषमाह **परतन्त्र इति**।

परतन्त्रः स्वयं सृतौ।
वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम्॥

परतन्त्र एव। केवलं परानपेक्षया। यद्यसौ स्वतन्त्रमनपेक्ष्यैव स्वभक्तमोक्षाय शक्तः स्यात् तर्हि स्वात्मानमपि मोचयेदिति न संसारी स्यादित्याशयः। द्वितीयं दूषयति **अन्येति**।

अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि।
तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः।

एषोऽवान्तरेश्वरोऽन्यस्य स्वतन्त्रस्य विष्णोराश्रयेण स्वभक्ताय **मोक्षं दद्या**दिति यद्युच्यते तदा स स्वतन्त्रस्तेन मुमुक्षुणाऽननुसृतोऽसेवितोऽन्यस्यावान्तरेश्वरस्य मम भक्ताय मोक्षं देहीति प्रार्थनावाक्यमात्रेण मोक्षं नैव दद्यादित्यपि सम्भावितमेव। तथा लोके दर्शनादिति हिशब्दः। ततः किमित्यत आह **अत इति**।

अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः।

तदर्थमप्यवान्तरेश्वरान्मोक्षप्राप्त्यर्थमपि **स** स्वतन्त्रः। तथा च भगवज्जिज्ञासाया अपरिहार्यत्वाद्व्यर्थावान्तरेश्वरस्य मोक्षदत्वकल्पनेति भावः।

परि०— तथाप्रतिभासादिति । 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'त्यादाविति भावः । 'तत्वि'ति सौत्र-पदद्वयार्थः स एवेति ॥ **समन्वयश्चेति** । वैदिकपदानां शक्तितात्पर्यविषयत्वमित्यर्थः । यद्वा स्वातन्त्रेण समन्वयः स्वातन्त्र्येण सम्यग्योगश्चेत्यर्थः । श्रुत्यादावन्वयस्य मोक्षदत्वप्रतिभासस्य का गतिरित्यत आह **यस्य च प्रतीयत इति** । तच्छब्दस्य भगवत्येव मुख्यत्वादिति भावः ।

सु०— प्रकारान्तरेण हेतुं व्याचष्टे यमेवेति ।

अनु०— यमेवैष इति श्रुत्या तमेवेति च सादरम् ।
शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ।

अनेन 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिमुपादत्ते । **तमेव चेति श्रुत्या** । 'तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेती'ति श्रुतिरनेनोपात्ता । 'नान्यः पन्था विद्यत' इति वाक्यशेषेणादरो गम्यते । मोक्षदत्वेन **शास्त्रयोनित्वमस्य** विष्णोरेव । अनेन श्रुतीनां सम्यक् सादरमन्वयः समन्वय इत्युक्तं भवति । नन्वेतयोः श्रुत्योरेष इति तमिति च भगवानुच्यत इत्येतत् कुतः । प्रकारणादिपर्यालोचनया तदवधारणात् । तदिदमुक्तं **वेदवादिभिरिति** ।

अत्र श्रुत्यन्तरमाह **य एनमिति** ।

य एनं विदुरमृता

'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति च श्रुत्येति पूर्वेण सम्बन्धः । मीमांसार्थमस्याः श्रुतेः पृथग्ग्रहणम् । अत्रैनमित्युक्तो हरिरित्येतत्कुत इत्यत आह **इत्युक्त इति** ।

इत्युक्तस्तु समुद्रगः ।

'य एनं विदुरि'ति श्रुतौ मोक्षहेतुज्ञानत्वेनोक्तस्तु 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती'ति **समुद्रग** उक्तः । तच्च हरेर्लिङ्गमित्यर्थः ॥ प्रमाणान्तरमाह **तदेवेति** ।

तदेव ब्रह्म परममिति श्रुत्याऽवधारितः ।

इत्युक्त इति वर्तते । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति' श्रुत्या ब्रह्मत्वेनावधारितः ।

एतदुक्तं भवति । एनमित्युक्ते ब्रह्मपदश्रवणात् तस्य च भगवान्नामत्वाद्भगवानेवायमिति ज्ञायते । यद्यपि ब्रह्मपदस्यान्यत्रापि वृत्तिरस्ति तथाप्यमुख्यैव । न चैवमत्र शक्यते ग्रहीतुम् । तदेवेत्यवधारणविरोधात् । इदं खल्वस्य मुख्यतो ब्रह्मत्वमाचष्टे । अन्यत्र ब्रह्मशब्दवृत्तिमात्रस्य प्रामाणिकत्वेन निषेधानुपपत्तेरिति । युक्त्यन्तरमाह **यत इति** ।

यतः प्रसूतेति ततः सृष्टिमाह

'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'ति श्रुतिः **ततो य** एतमित्युक्तान्मूलप्रकृतेः **सृष्टिमाह** । **न च** मूलप्रकृतेः कारणत्वं परमपुरुषादन्यस्य सम्भवति । अतोऽप्ययं भगवानिति । **एतेन मोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वत इत्युक्तमपि विवृतं वेदितव्यम् ।**

परि०— प्रकारान्तरेणेति । स्वातन्त्र्येण वेदतात्पर्यविषयत्वादिरूपप्राक्तनव्याख्यानात् प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । तं प्रकारं व्यनक्ति **अनेन श्रुतीनामिति** । 'यमेवैष' इत्यादिमोक्षदत्वप्रतिपादकश्रुतीनामित्यर्थः ॥ **मीमांसार्थमिति** । समुद्गत्यलिङ्गाद्युक्त्या विष्णुपरत्वावधारणार्थमित्यर्थः । **अवयन्ति** जानन्तीत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयं हेतुव्याख्यानमुपसंहरति तत इति ।

अनु०— ततो हरिः ।

शास्त्रयोनिर्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ।

मुख्यत इति मोक्षदत्वेनेति यावत् ।

विष्णोरिवान्येषामपि शास्त्रयोनित्वं प्रतीयत इति यदुक्तं तत्परिहारार्थत्वेनापि सौत्रं हेतुं व्याचष्टे **शास्त्रेति ।**

शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ।

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् ।

'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यत्वमीक्षत्यधिकरणे साध्यते । तदसङ्गतम् । प्राग्वाच्यताया अनुक्तत्वात् । **शास्त्रयोनित्वस्य** लक्षणादिनाऽपि सम्भवादित्यतोऽधिकरणं सङ्गमयितुं संशब्दं व्याख्याति **समिति ।**

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ।

परममुख्यार्थतोच्यते । सङ्कोचे (प्रमाणा)कारणाभात् । ततः किमित्यत आह **एवमिति ।**

एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ।

निर्धारणाय नाशब्दमिति वेदपतिर्जगौ ।

एवं मोक्षादिदत्वेन **नारायणः श्रुतेः** परममुख्यार्थ इत्यस्य अर्थस्य निर्धारणाय इति सम्बन्धः । यस्मात्समित्युपसर्गेण **परममुख्यार्थतोच्यते,** एवं तस्मात् सङ्गतिसद्भावात् नाशब्दमिति **जगौ** इति वा ।

परि०— शास्त्रयोनित्वोक्त्यैव वाच्यत्वं लब्धमित्यत आह **शास्त्रयोनित्वस्य लक्षणादिनेति** । सम्पदेन मुख्यत्वलाभेऽपि पारम्यं कुत इत्यत आह **सङ्कोचे कारणाभावादिति** ।

सु०— अत्राधिकरणे 'गतिसामान्यादि'ति सूत्रम् । तत्प्राग्वाच्यतासमर्थनपरं न भवतीति न व्याख्यातम् । तस्येदानीं सङ्गतिमाह **कथमिति** ।

अनु०— कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् ।

संशब्दो द्व्यर्थो मुख्यवृत्त्येति सर्ववेदानामिति च । तत्र द्वितीयार्थोऽत्राक्षिप्यते । अत्र एवैकाधिकरणत्वमेषां सूत्राणाम् । संशब्दार्थाक्षेपसमाधानस्यैकत्वात् । उपक्रमादिलिङ्गैर्जगज्जन्मादिकारणत्वेन परमेश्वरे सर्ववेदानां समन्वयो न ज्ञातुं शक्यः । कुतः । **नृणां** स्वल्पायुः-प्रज्ञादिमतां स्वल्पशाखावेदि(त)त्वस्य एव सम्भवेन सर्ववेदज्ञानासम्भवात् । वेदानामपि स्वल्पत्वे शक्यत एव तत्समन्वयो ज्ञातुमस्मदादिभिरपीत्यत आह **वेदा इति** ।

वेदा ह्यनन्ता इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ।

'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतिमनेनोपादत्ते । आद्यो हिशब्दः श्रौतवैशब्दार्थः । द्वितीयः श्रुतेः प्रसिद्धत्वं द्योतयति । **अपिः** समुच्चये । न केवलं पुरुषाः स्वल्पवेदविदः । किन्तु वेदा अप्यनन्ता इति । अनन्तता वेदानामिति शेषः । सन्तु पुरुषाः स्वल्पविदो वेदाश्चानन्तास्तथाऽपि कथं समन्वयज्ञानमशक्यमित्यत आह **अनन्तेति** ।

अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ।
उत्तारणोपमा

स्वल्पशाखाविदामिति वर्तते । महाप्रलयवारिधेरुत्तारणोपमेति गमकत्वात्समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । यो यद्वाक्यं स्वरूपतो न जानाति स तत्रोपक्रमाद्यनुसन्धाय वाक्यार्थमवधारयतीत्यसम्भावितमेतदिति भावः । एतदुक्तं भवति । विमताः पुरुषा न सर्ववेदसमन्वयज्ञानार्हाः सर्ववेदाज्ञत्वात् । यो यद्वाक्यं न जानाति नासौ तत्समन्वयमपि जानाति । यथा सम्मतः । विमता न सर्ववेदवेदनार्हा अल्पप्रज्ञादिमत्त्वात् यो यदपेक्षयाऽल्पप्रज्ञादिमन्नासौ तद्वेत्ति यथा सम्मतः । वेदा वा नैतत्पुरुषवेद्याः । एतत्प्रज्ञाद्यतिक्रान्तत्वात् । यदेवं तदेवं तथा सम्मतमिति ।

आक्षेपमुपसंहरति **इत्यस्मादिति** ।

इत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ।

अत्र विष्णौ । ततश्च शाखान्तरे प्रतिपाद्यान्तरशङ्कया नोक्तार्थावधारणं सम्भवतीति भावः ।

परि०— अत्राक्षिप्यत इति । गतिसूत्रसङ्गतिपरं कथमित्याद्यनुव्याख्यान इत्यर्थः । मूलं योजयति **उपक्रमादिलिङ्गैरित्यादिना ।** ननु 'उत्तारण'पदस्य 'महाप्रलयवारिधेरि'त्येतत्सापेक्षत्वेनोपमापदेन सामर्थ्याभावात् कथं समास इत्यत आह **गमकत्वादिति ।** नित्यसापेक्षस्थले सामर्थ्यस्यार्थबोधान्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वात् समासो भवत्येवेत्यर्थः । **समन्वयज्ञानार्हा** इत्यस्य शक्तित.त्पर्यविषयज्ञानार्हा इत्यर्थः ।

सु०— एतत्परिहारार्थत्वेन सूत्रमवतारयति इत्याशङ्केति ।

अनु०— इत्याशङ्काऽपनोदार्थं स आह करुणाकरः ।

आह 'गतिसामान्यादिति सूत्रमि'ति शेषः । नन्वस्य सूत्रस्य कोऽर्थः । सर्वाभिः शाखाभिरुत्पाद्याया ब्रह्मावगतेरेकरूपत्वात् सर्वा अपि शाखाः परमपुरुषमेकमेव जगज्जन्मादि-कारणत्वेनावगमयन्तीति न क्वचिद(प्य)न्यथाप्रतिपादनं शङ्कनीयमिति चेत् । नन्वेतदेव वेदानामनन्तत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादुपक्रमादिभिस्तन्निर्णयो दूरे निरस्त इत्याक्षिप्तम् । पुनस्तदे-वोच्यत इति किमनेन कृतं स्यादित्यतः सूत्रकृतोऽभिसन्धिमाह **अशक्येति ।**

अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ।
निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ।

मदन्यैरिति शेषः । **हि**शब्देन परोपन्यस्तं प्रमाणमभ्युपैति । **उत्तारणं** पारगमनम् । उप-क्रमादिभिर्निर्णयनमिति यावत् । उदमुदकमस्यास्तीत्युदी । भूमविवक्षायामिनिः । समुद्र इत्यर्थः । रोमकूपे लयोदौ यस्यासौ तथोक्तः । प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो मदीयज्ञानेऽन्तर्भवतीति भावः । एतदेव विवृणोति **यद्यपीति ।**

यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ।
मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ।

अव्याकृताकाशे परमाणुरिव मज्ज्ञानेऽन्तर्भवति । भूताकाशस्य परिमितत्वादव्याकृत-ग्रहणम् । विवरणाभावे पूर्वश्लोकोक्तं किञ्चिद् व्याहतं किञ्चिचासङ्गतं प्रतीयेत ॥ अभिप्राय-मुपसंहरति **इतीति ।**

इति प्रकाशयन्विश्वपतिराह प्रमेयताम् ।
निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ।

उक्तप्रकारेण निखिलस्यापि वेदस्य स्वेनाञ्जसा प्रमेयतां प्रकाशयन् सूचयन् गतिसामान्यमाह न तु निरभिसन्धिर्येनोक्तदोषः स्यात् । विश्वपतिरिति सर्ववेदवित्त्वे प्रमाणम् । न हि पालनीयमविद्वान् पालको भवति । विश्वान्तर्गताश्च सर्वे वेदा इति । एतदुक्तं भवति सूत्रकारेण । सर्ववेदज्ञानासम्भवेन सर्ववेदसमन्वयाज्ञानं किं मानवादीनामुच्यते उत सूत्रकर्तुर्मम । आद्येऽपि किं विशेषतोऽथ सामान्यतोऽपि । आद्योऽभ्युपगम्यत एव । द्वितीये तु वक्ष्यामः । न तृतीयः । मम सर्वज्ञत्वेनासिद्ध्यादिप्राप्तेरिति ।

परि०— **परोपन्यस्तमिति** । पूर्वपक्षिणा पूर्वत्रोपन्यस्तमनुमानरूपप्रमाणमित्यर्थः । उदकवत्त्वमात्रेण समुद्रार्थत्वालाभादाह **भूमविवक्षायामिति** । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादय' इति वचनात् । 'बाहुल्यार्थे अत इनिठनावि'ति इतिप्रत्यय इत्यर्थः । **लयोदः** लयसमुद्रः ॥ **किञ्चिद्व्याहतमिति** । अशक्योत्तारणत्वेऽपीति निर्णीयत इति अशक्यत्वनिर्णेयत्वयोर्वचनं व्याहतम् । 'रोमकूपलयोदिने'तिवचनमसङ्गतं वेदानामानन्त्येनाशक्यनिर्णयत्वमिति कृतचोद्यानिरासकत्वात् । पूर्वोत्तरार्धाभ्यां तदभिप्रायवर्णने तु 'मानवैरि'ति व्याहतेः 'मज्ज्ञाने'त्यादिना चासङ्गतेर्निरासः कृतो भवतीत्येतत् उक्तमित्यादिनाऽग्रे विवरिष्यत इति भावः ॥ **उक्तदोष इति** । एतदेव 'वेदानामि'त्यादिना किमनेन कृतं स्यादित्यन्तेन प्रागुक्तदोष इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतमित्यादाविति भावः ॥ **असिद्ध्यादिप्राप्तेरिति** । विमताः पुरुषा इति प्रागुक्तानुमानत्रये सूत्रकारपक्षीकाराभिप्राये हेतूनां स्वरूपासिद्धिः बाधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।

सु०— एवं चेद्यदि कश्चिदन्यः सूत्रकारवद्विषयान्तरे गतिसामान्यं ब्रूयात् तदा पुनरनिर्णय एवेत्यत आह को नामेति ।

अनु०— को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ।
ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात् तमेकं बादरायणम् ।

ज्ञानेन सूर्य इव ज्ञानसूर्यः । यथा सूर्यः स्वतेजसा विश्वस्य प्रकाशकः तथाऽयं ज्ञानेनेति । 'विना वातमि'त्यादिप्रयोगदर्शनाद्विना योग इव ऋतेऽपि द्वितीया भवत्येव । इदमुक्तं भवति । किं सर्वज्ञो विपरीतं गतिसामान्यं ब्रूयात् । उतापरः । नाद्यः । सर्वज्ञोक्त्योर्विरोधायोगात् । योगे वा सार्वज्ञानुपपत्तेः । द्वितीये सम्प्रतिपन्नसर्वज्ञसूत्रकारवचनविरोधान्मिथ्यादृष्टिर्वा प्रतारको वाऽसौ स्यादिति कथमनिर्णय इति ।

परि०— ननु 'ज्ञानसूर्यमृते' इति कथम् । द्वितीयस्य तृतीयपादे 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा-जाहियुक्ते' इति सूत्रे ऋतेशब्दयोगे पञ्चमीविधानेन 'ज्ञानसूर्यादृते' इति भाव्यम् । एवं बादरायणादपीत्यत आह **विनावातमित्यादीति** । वृत्त्यादौ हि 'अन्यारादितरर्ते'तिसूत्रादुपरितने तृतीये 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतर-स्यामि'ति सूत्रे पृथगादिशब्दयोगे वैकल्पिक्यौ तृतीयापञ्चम्यौ भवत इत्युक्त्वा पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कर्तव्यः । पृथगादिशब्दयोगे द्वितीया विभक्तिर्भवति इत्येतदर्थमुक्त्वा 'विनावातं विनावर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ' इति प्रयोगश्च दर्शितः । तथा च प्रयोगानुरोधाद्योगविभागेन द्वितीया निर्वाह इव महाकविप्रयोगात् ऋतेशब्दयोगेऽपि द्वितीया ध्येया । ऋतेशब्दस्यापि पृथग्विनान्तरेणर्त इति विनाशब्दपर्याय-त्वादिति भावः ।

सु०— अस्तु भगवतः सर्वज्ञत्वेन गतिसामान्यज्ञानं, परस्य तु कथं यदर्थमिदं शास्त्र-मित्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाह अन्योऽपीति ।

अनु०— अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पश्चगतं वसु ।
जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात् तस्य प्रसादतः ।

अल्पमतिः अपि अन्यः तस्य प्रसादतः शाखाचतुष्पश्चगतं वसु जानन् अनुमितत्वेन अनन्तागमसम्पदो **गतिसामान्यं ब्रूयात्** इति योजना । यासां शाखानामुदाहरणेन सूत्रकृता परमेश्वरसमन्वयोऽभिहितस्तद्दृष्टान्तीकृत्य शाखात्वाद्धिप्रतिपन्नशाखानामपि तत्परत्वानुमान-सम्भवादन्येषामपि गतिसामान्यज्ञानं युक्तमिति भावः । अनेन 'गतिसामान्यानुमानादि'ति सूत्रं व्याख्यातमिति । ननु चतुष्पश्चशाखागतमिति वक्तव्यम् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति सङ्ख्यातया उपसर्जनत्वात् । 'कडाराः कर्मधारय' इत्युपसर्जनस्य परनिपातो भविष्यति । वर्गार्थौ वा चतुष्पश्चशब्दौ । प्रपञ्चो यदि विद्येतेति यथा ।

परि०— **चतुष्पश्चगतं वस्विति** । वसुपदेन पदार्थ उच्यते । **तद्धितार्थेति** । द्वितीयाद्यपादे सूत्रं 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि'ति पूर्वसूत्रात् दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्तते । 'पूर्वकालैके'त्यतः समानाधिकरणेनेति । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये सङ्ख्यावाचिशब्दौ समानाधिकरणे सुबन्तेन समस्येते तत्पुरुषश्च समास इति तस्यार्थः । प्रत्येकं निमित्तत्रयम् । तथा च पञ्चगवधन इत्यत्रैव उत्तरपदे परतः सङ्ख्यावाचिनः समासोऽयमिति वाच्यम् । एवं च सङ्ख्यावाचिनश्चतुरादिशब्दस्य सूत्रे प्रथमान्ततया निर्देशात् 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'ति उपसर्जनसंज्ञिकत्वात् उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपाते चतुष्पञ्चशाखागतमिति भाव्यमित्यर्थः । समाधिमाह **कडारा इति** । द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'कडाराः कर्मधारय' इत्यन्तिमसूत्रम् । बहुवचनमाद्यर्थे । कडारादयः शब्दाः विकल्पेन पूर्वं निपात्यन्ते कर्मधारय इति । तथा च इह तत्पुरुषविषयत्वेऽपि कर्मधारयस्य तत्पुरुषप्रभेदात् । जैमिनिकडारः कडार-

जैमिनिरितिवत् विशेषणस्यापि चतुरादिशब्दस्य परनिपात इति भावः ॥ **वर्गार्थौ** वेति । तथा च शाखानां चतुष्पञ्चः शाखाचतुष्पञ्च इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन शाखपदस्योपसर्जनत्वान्न पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ **इति यथेति** । विवृत-मेतदानुमानिकपादे ।

सु०— इदमेवास्तु सूत्रव्याख्यानं श्रोतृप्रत्यायनाङ्गत्वात् । न पूर्वम् । शङ्कानिरासा-हेतुत्वात् । न हि सूत्रकारः सर्वज्ञत्वात् । सर्ववेदगतगतिसामान्यं वेत्तीत्येतावताऽन्येषां शङ्का निवर्तत इत्यत आह **इति मुख्यतयेति** ।

अनु०— **इति मुख्यतयाऽशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ।**
प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवानामपि पूर्यते ।

इति प्रतिजज्ञ इति सम्बन्धः । **मुख्यतये**त्यनुमानादिना विना **अशेषवेदगतिसामान्य-वित्** । **देवानाम्** इत्युत्तमाधिकारिणाम् । **अपिः** पदार्थे । शङ्केत्यर्थः । मधुनोऽपि स्यादिति यथा । **पूर्यते** निवार्यते । ये सूत्रकारस्य परमाप्तत्वं जानन्त्युत्तमाधिकारिणस्तेषां तदीयप्रतिज्ञामात्रेण शङ्का निवर्तत एवेति तान्प्रति पूर्वव्याख्यानम् । अन्यान्प्रति तु द्वितीयम् । तथा भाष्योक्तं गति-सामान्यश्रुतेरिति तृतीयं चेति भावः ।

२० **परि०—** शङ्कते **इदमेवेति** । अन्योऽपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **पूर्वमिति** । यद्यपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः । 'इति'पदस्यान्वयमाह **इति प्रतिजज्ञ इति सम्बन्ध इति** । 'मयैव निर्णीयत' इत्यादिनोक्तार्थस्य परामर्श इति भावः ॥ **अनुमानादिनेति** । सर्वे वेदा युक्तय इत्यादिश्रुतिः आदिपदार्थः । 'पूर्यत' इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायामाह **अपिः पदार्थ इति** । अप्रयुज्यमानस्य पदस्यार्थे वाचकोऽत्रापिशब्द इत्यर्थः । स च क इत्यत आह **शङ्केत्यर्थ इति** । प्रथमाध्यायान्त्यपादं सूत्रं 'अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वि'ति । पदार्थे सम्भावने अन्वयसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति तस्यार्थमुक्त्वा वृत्तौ पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः, सर्पिषोऽपि स्यात् मधुनोऽपि स्यादित्युदाहृत्य 'मात्राबिन्दुस्तोकमि'त्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्तत इत्युक्तम् । तदाह **मधुनोऽपि स्यादिति यथेति** । मधुनो मात्रादिः तत्र यथाऽर्थः तथाऽत्रापि देवानामपीत्यस्य शङ्केत्यर्थ इति भावः ॥ **पूर्वव्याख्यानमिति** । गतिसामान्यमाहेति व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । गतिसामान्यानुमानादित्येतदित्यर्थः ।

सु०— नन्वनया पञ्चाधिकरण्या वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमध्यायशेषेणेत्यतः प्रपञ्च्यप्रप-ञ्चनरूपां सङ्गतिं दर्शयन्नाह **अत इति** ।

अनु०— **अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ।**
इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।

अतीतप्रबन्धेनेत्यर्थः । **पृथग्** विस्तरेणाध्यायशेषेणेति शेषः ।

तत्र प्रथमपादे अन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयोऽभिधीयते। द्वितीयेऽन्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानाम्। तृतीये तत्रान्यत्रप्रसिद्धानामुभयरूपाणाम्। चतुर्थेऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामिति उक्तम्। तमेतं क्रममुपपादयन्नाह **तत्रेति**।

तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः।
शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत्।

तत्र प्रथमाध्याये, प्रथमतः प्रथमपादे, **शब्दानां** नामात्मकानाम्, **अत्र** विष्णौ। **महामल्लेशभङ्गेन** तुल्यं वर्तत इति तथा। यथाऽनेकेषु मल्लेषु प्रत्यर्थितयाऽवस्थितेष्वपि भगवता कृष्णेन प्रधानत्वाच्चाणूरादिमल्लानामेवादौ भङ्गो विहितस्तथेत्यर्थः। उभयत्रप्रसिद्धानां हि शब्दानां समन्वयेऽन्यत्रप्रसिद्धिनिवारणमात्रे यत्नो विधेयः। अन्यत्रप्रसिद्धानां तु भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति। ततः एतेषां प्राधान्यम्। लिङ्गात्मकाश्च धर्मवचना व्यवधानेनान्यबुद्धिं जनयन्ति। नामात्मकास्तु सत्त्ववचनाः साक्षादेवेति तत्समन्वये यत्नगौरवमस्तीति लिङ्गात्मकेभ्यो नामात्मकानां प्राधान्यमिति।

परि०— अत इत्यस्यार्थो अतीतप्रवन्धेनेति। तृतीयार्थे तसिरिति भावः। तत्रेत्यनुवादः **प्रथमपाद** इति व्याख्या। शब्दानामित्यस्यार्थो नामात्मकानां शब्दानामिति, 'तत्रे'त्यस्य द्वितीयपाद इति, 'शब्दानामि'त्यस्य लिङ्गात्मकानामिति चार्थमुपेत्य द्वितीयपादार्थोक्तिपरतयाऽपि व्याचष्टे **द्वितीय इति**। पाद इत्यनुषङ्गः। 'तत्रे'त्यस्य तृतीयपाद इत्यर्थः। आवृत्त्या तत्रान्यत्रप्रसिद्धानामित्यप्यन्वयं शब्दानामित्यस्य नामलिङ्गात्मकत्वेनोभयरूपाणामित्यर्थं चोपेत्याह **तृतीय इति**। पाद इति वर्तते। समन्वयोऽभिधीयत इति सर्वत्रान्वयः। 'तत्रे'त्यस्य चतुर्थपाद इति अन्यत्रेतिपदं सावधारणमित्युपेत्यापि व्याचष्टे **चतुर्थ इति**॥ **इत्युक्तमिति**। तत्रेत्यादिवाक्य इत्यर्थः। भाष्यादावुक्तमित्यर्थ इत्येके। तदेव वाक्यमन्यथापि व्याचष्टे **तमेतं क्रममिति**। 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थोक्तिः॥ **अत्र विष्णाविति**। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति तृतीयान्ताद्वतिप्रत्ययोऽयमित्युपेत्याह **महामल्लेशेति**। **तथेति** महामल्लेशभङ्गवदिति समुदायार्थोक्तिः। दशमस्कन्धाद्युक्तदिशा तद्व्यनक्ति **यथेति**। 'प्रथमत' इत्यस्य प्रथमपादद्वय इति, 'शब्दानामि'-त्यस्य नामलिङ्गोभयरूपाणामिति चार्थमुपेत्य तृतीयपादस्य प्रथमद्वितीययोश्च क्रमोक्तिपरतया तद्वाक्यं तावद्व्याचष्टे **उभयत्र प्रसिद्धानां हीति**। द्विपाद्यामपि पौर्वापर्यबीजोक्तिपरतयेदानीं व्याचष्टे **लिङ्गात्मकाश्चेति**॥ **धर्मवचना इति**। धर्मद्वारा धर्मिवाचका इत्यर्थः। यौगिकत्वादिति भावः। **सत्त्ववचनाः** धर्मिवाचिन इत्यर्थः। रूढत्वादिति भावः।

सु०— यदि प्राधान्यादन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां समन्वयः प्रथमपादे वक्तव्यः स्यात् तदा चतुर्थपादोदितस्यान्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयस्येतोऽपि प्राधान्यात् प्राथम्यं भवेत्। अन्यत्र प्रसिद्धेरन्यत्रैव प्रसिद्धिर्बलीयसीत्यत आह **इत इति**।

अनु०— **इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ।**

तुर्यपादोदितस्य समन्वयस्येतो(ऽत्य)प्यभ्यधिकत्वेऽप्यसावत्राध्याये प्राथम्येन नैवोदित इति सम्बन्धः । **तत्तु समन्वयादिति** सङ्क्षेपेण तस्याप्यत्रोक्तत्वादञ्जसेत्युक्तम् । कुतो नोदित उत्सर्गस्यापवादविशेषसद्भावादिति तुशब्दः । तमेवापवादहेतुं दर्शयति **महासमन्वय इति ।**

महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ।
ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ।
दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ॥

तर्हि न वक्तव्य एव निरधिकारिकत्वात् । न हि गायमानो बधिरेषु गायतीत्यत उक्तं **ब्रह्मैवेति ।** नैकाधिकारिकं शास्त्रमित्यतः **अन्य** इत्याद्युक्तम् । सर्वाधिकारिसाधारणमर्थमादावभिधाय असाधारणं पश्चाद्वक्ष्यामीत्याशयः सूत्रकारस्य । तत्र साधारणे त्विदं तारतम्यं चिन्तितमिति । **दुर्गमत्वाच्चेति** हेत्वन्तरम् । प्रथमं बुद्धावनारोहादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मादीनामेव तत्र यद्यपि मुख्याधिकारिता । तथाऽप्यस्मदादीनामीषदधिकारोऽस्त्येव । न च मन्दानामसौ समन्वयः प्रथमं बुद्धिमधिरोहति । साधारणसमन्वयज्ञानेन वैदिकव्युत्पत्त्यनुरक्ता तु बुद्धिः क्रमेण तत्राप्यवतरतीति । ततः किमित्यत आह **अत इति ।**

अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ।
प्रवृत्तः प्रथमं देवः

प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । **तुशब्दोऽवधारणे ।**

परि०— शङ्कते यदीति ॥ बलीयसीति ॥ अन्यपरत्वं विना अनुपपद्यमानत्वरूपत्वात् तस्या इति भावः ॥ 'गायमान' इति चानशन्तोऽयम् । न शानजन्तः । ननु दुर्गमत्वादिति हेतुरयुक्तः । ब्रह्मणोऽधिकारिणः सुगमत्वादित्यत आह एतदुक्तं भवतीति । अत इत्यस्यार्थद्वयमाह प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थ इति । उभयत्रप्रसिद्धापेक्षया प्राधान्यात् अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दगतप्राधान्यस्य सर्वाधिकारिकत्वादित्यादिनोपपादितत्वाच्चेत्यर्थः ।

सु०— तत्रानन्दमयाधिकरणस्याद्यत्वे हेतुं सूचयन्नाह **तत्रेति ।**

अनु०— **तत्रानन्दादयो गुणाः ।**
ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ।

तत्र समन्वयप्रपञ्चने । प्रथममित्यनुवर्तते । सर्वेषु हि शुभेषु मूर्धाभिषिक्ता आनन्दविज्ञानादयः । अतो माङ्गलिक आचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेति ।

अन्तरधिकरणस्याकाशाधिकरणस्य चानन्दमयाधिकरणसङ्गतत्वे समाने कुतः क्रम इत्यतस्तत्र हेतुं सूचयन्नन्तरधिकरणतात्पर्यमाह **देवतेति**।

देवतान्तरगास्सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः।
विष्णुमेव वदन्त्यद्धा

देवताः खलु जडेभ्यो मुख्याः। अतस्तद्वाचिनामाकाशादिजडवाचिभ्य उत्कर्षः। सर्वे शब्दा अद्धा वचनवृत्त्यैव नोपचारेण। कथम्। शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तानां बहुलप्रयोगादीनां हरौ विद्यमानत्वात्।

तत्किमन्यत्र शब्दानां वृत्तिरेव नास्ति। येन विष्णुमेव इत्यवधार्यत इत्यत आह **तत्सङ्गादिति**।

तत्सङ्गादुपचारतः।
अन्यदेवान्वदन्तीह विशेषगुणवत्तृतः॥
विष्णुमेव परं ब्रूयुः

उपचारप्रकारश्च प्रागेव विवृतः। अक्षादिशब्दवदुभयत्र साम्येन प्रवृत्तिः किं न स्यात् इत्यत आह **इहेति**। इन्द्रादिशब्दा हि परमैश्वर्यादिगुणान् वदन्ति। ते च भगवत एवासाधारणा इति तमेव परं मुख्यं ब्रूयुः। इह देवतान्तरे। तथा नेति शेषः। यद्वा इह देवेषु तत्सङ्गादिति पूर्वत्र सम्बन्धः। रूढिनिमित्तातिशयस्याप्येतदुपलक्षणम्। उत्तराधिकरणेष्वप्येवं क्रमनिमित्तादिकं स्वयमूहनीयमित्याशयवानाह **एवमिति**।

एवमन्येऽप्यशेषतः।

विष्णुमेव परं ब्रूयुरिति वर्तते।

परि०— **सूचयन्नाह** इत्यत्र सङ्गतिमिति अर्थमिति वा योज्यम्। तत्रेत्यस्यार्थः **समन्वयप्रपञ्चन इति**। तत्रेत्यस्यार्थान्तरं **सर्वेषु हि शुभेष्विति**॥ **सङ्गतत्वे समान इति**। अदृश्यत्वमुखेन आकाशश्रुतिमुखेन च आनन्दमयस्य विष्णुत्वाक्षेपसमाधानरूपत्वेन भाष्ये व्याख्यानादिति भावः। सूचितं हेतुं व्यनक्ति **देवता इति**। सर्व इत्यत्र विशेष्यमाह **शब्दा इति**। बहुलप्रयोगादीनामित्यत्र **आदिपदेन** अवयवार्थपौष्कल्यपरिग्रहः। **प्रागेवेति**। आनुमानिकपादे 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यत' इत्यादिविष्णावन्यत्र मुख्यतेत्यन्तग्रन्थव्याख्यावसर इत्यर्थः॥ **रूढिनिमित्तातिशयस्यापीति**। शीघ्रोपस्थि(त्यर्था)तार्थाविसंवादिरूपस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः।

सु०— अन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानामनन्तत्वात् कथं पादपरिसमाप्ति-रित्याशङ्कां निराकुर्वन् प्रथमपादार्थमनूद्य द्वितीयपादस्य सङ्गतिमाह **इत्यन्यत्रेति**।

अनु०— **इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः।**
ज्ञाते समन्वये धिष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः।
तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात् सम्यक् समन्वयः।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम्।
आह

समानन्यायसञ्चारविषयत्वादिति भावः। **ज्ञाते प्रथमपादेन**। शङ्का जायत इति शेषः। कथं (इति)। **प्रायेण लिङ्गबलेन ह्येष नामात्मकशब्दसमन्वयोऽभिहितः**। लिङ्गानां चान्यगतत्वं प्रतीयते। ततश्च विरुद्धत्वात् तैः प्रतीतः समन्वयः सम्यङ् न स्यादेव। न हि कृतकत्वेन नित्यत्वज्ञानं सम्यगुत्पद्यते। इतिशब्दः शङ्कासमाप्तौ। तत्परिहाराय अन्यत्रप्रसिद्धानामशेष-लिङ्गानाम्। आह द्वितीयपादे।

नन्वेवं तर्हि यानि अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यादौ समुद्रान्तस्थत्वादीनि लिङ्गानि साधन-त्वेनोक्तानि तेषामिह विचारः करणीयः। न चैवम्। किन्तु यान्युक्तानि न तानि विचार्यन्ते। यानि च विचार्यन्ते न तान्युक्तानि। उच्यते। सर्वश्रुतिगताः सर्वेऽप्यन्यत्र प्रसिद्धाः नामात्मकाः शब्दा भगवद्विषया एव तत्र तत्र श्रुतैः सर्वैर्लिङ्गैरिति हि प्रथमपादस्यार्थः। तत्र यानि लिङ्गान्यसन्दि-ग्धानि तानि विहायेतराणि विचार्यन्त इति को विरोधः। अत एवाशेषत इत्युक्तं प्राक्।

परि०— लिङ्गशब्दयोरित्यस्यार्थो लिङ्गात्मकानामित्यादि।

सु०— तृतीयपादस्य प्रथमद्वितीयाभ्यां सङ्गतिमाह **उभयेति**।

अनु०— **उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः।**
इति संशयनुत्यर्थम्

भगवत्तदितरविषयत्वम्। अतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां भगवत्परत्वस्य समर्थनात्। लिङ्गा-त्मकानां च शब्दानाम्।

नन्वन्यवाचित्वनिरासोऽपि तत्रैव नेतर इत्यादिना विहित एव। तत्कथं शङ्कोदयः। मैवम्। अन्यत्र तात्पर्याभावो हि नेतर इत्यादिना दर्शितः। शक्तिस्तूभयत्र स्यादेव। तर्हि त एव

पुनर्विचार्याः । सत्यम् । तेष्वेव यत्र यत्र विचारप्राप्तिस्ते विचार्यन्ते । यदा यत्रानुपपत्त्यादीनां सञ्चारः सुगमस्तान्विहायान्यत्रोभयगतत्वं शङ्केतैवेति युक्तमुक्तम् । तथा च तत्त्वित्यवधारणानुपपत्तिरिति शङ्काशेषः । इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तृतीयपादमारब्धवानिति शेषः । इत्याहेति वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः । कथमियमाशङ्का तृतीये परिहृतेत्यतस्तात्पर्यमाह **उभयत्रेति** ।

उभयत्र प्रतीतितः ।
शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः ।
समन्वयो हरावेव

हरौ तदितरत्र च । प्रतीतितो न तु वस्तुतो वर्तमानानां सलिङ्गानां शब्दानां नाम्नां लिङ्गानां च हरावेव विशेषतः परममुख्यया वृत्त्या तात्पर्येण च समन्वयः । कुत इत्यत आह **यदिति** ।

यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ।
शब्दा लिङ्गानि च

यद्यस्माद्वर्तन्त इति शेषः । एतदपि कुत इत्यत आह **यत इति** ।

यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता ।

स्वतन्त्रता अस्तीति शेषः । स्वातन्त्र्याभावेऽपि कुतोऽन्यत्र शब्दानां मुख्यवृत्त्यभाव इत्यत आह **अस्वतन्त्रेष्विति** ।

अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ।
यतोऽतो

नन्वन्येषामस्वतन्त्रत्वात् **तेषु मुख्यतः** शब्दप्रवृत्तिहेतोर्गुणादेरभावात् **मुख्यतः** शब्दा **न** वर्तन्त इति चेत् । मा वर्तिषत ।

तथाऽपि विशेषतः समन्वयो हरावेवेत्येतत् कुत इत्यत आह **अत इति** । इतरस्य मुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः । भाव्यं खलु शब्दस्य मुख्यार्थेन । अन्यथा तदपेक्षस्यामुख्यस्यानुपपत्तेः । तथा च द्वयोः प्रसक्तयोः एकस्य मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ इतरस्य मुख्यार्थत्वम् आवश्यकमेव । **यदधीनास्त** इत्यादिना युक्त्यन्तरमाह ।

यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः ।
अत्यल्पेनैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु ।

अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः ।
मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ।
इत्याह

ते भगवतोऽन्ये पदार्था भगवदपेक्षया **अत्यल्पेनैव** शब्दप्रवृत्तिहेतुना गुणादिना यस्मिन्भगवत्यायत्ताः सन्तः शब्दार्थत्वमुपगताः **स** भगवानेव ईशो निरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवान्। **स्वतन्त्रतश्च मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यः**। इतरेषु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यल्पान्येव तान्यपि भगवदधीनानि । भगवति तु निरवधिकान्यपराधीनानि चेत्येतदसिद्धमित्यत उक्तं **मनीषिभिरिति**। श्रुत्यादिपरिचयवद्भिः। यो यदधीनः शब्दार्थः सोऽमुख्य इतरस्तु मुख्य इत्यत्र दृष्टान्तः । अयो **यथा**ऽग्न्यधीनं सद् **दाहकत्वं** दाहकशब्दार्थत्वमुपागतम् अत एव दहतीति शब्दस्तस्मिन्नमुख्योऽग्नौ तु मुख्यस्तथेत्यर्थः । अत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वमनूद्यत एवेति न पुनरुक्तिः। **इत्याह** तृतीयपादेनेति शेषः ।

परि०— **तत्रैव** प्रथमादिपाद एवेत्यर्थः । पूर्वोक्तार्थाविरोधादेतच्चिन्ता व्यर्थेत्यत आह इति शङ्काशेष इति । 'इति संशये'त्यादेर्थ **इत्याशङ्क्येत्यादि** ॥ इति शेष इति । आरब्धवानित्यतिपदमात्रस्य शेष इति ज्ञेयम् ॥ **मा वर्तिषतेति**। वर्तनं मा भूदित्यर्थः॥ **द्वयोरिति**। विष्णुतदितरयोरित्यर्थः। 'गुणेने'ति गुणकर्मादिरूपलक्षणमित्युपेत्य आह **गुणादिनेति** । **भगवत्यायत्ताः** भगवदधीनाः । 'स्वतन्त्रत' इत्युपलक्षणमित्युपेत्य आह **निरवधिकशब्दप्रवृत्तीति**। 'यत्रैवान्यत्र मुख्यत' इत्यादिना 'यदधीना' इत्यादेः पौनरुक्त्यं निराह **अत्रेतरस्येति**।

सु०— चतुर्थपादस्य सङ्गतिं करोति **एवं चेति**।

अनु०— **एवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ।**
सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते ।
विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ।
इति चेत्

एवं चेत्यस्यैव विवरणमतीतेन पादत्रयेण केषाञ्चिच्छब्दानां **नारायणसमन्वये सिद्धेऽ**पीति। **अशेषशब्दानां** नारायणे समन्वयो **न युज्यते**। यः प्रतिज्ञातो दुःखिबद्धावरादिशब्दानां कर्मादिविषयाणां च **कथञ्चन** योगेन रूढ्या वा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषः। कथम्। **यतोऽवरादि**शब्दवाच्यत्वे भगवतोऽवरत्वादेर्दोषस्य **प्राप्तिर्भवेत्**। तस्याश्च सर्वप्रमाणविरोधात्। कर्मक्रमादि**विरोधा**च्चेति। **इति चेत्** तत्र प्रतिविहितं सूत्रकारेणेति शेषः।

कथमित्यतः प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह **अवरत्वादीति।**

अवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते।

अवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपलभ्यते प्रमाणैः। हिशब्दस्तेषां प्रसिद्धिं द्योतयति। कथं द्विविधमित्यत आह **परस्येति।**

परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन्।
सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत्।
अन्योऽवरत्वानुभवी

स्वयं पर एव सन्निति न प्रवृत्तिनिमित्तकथनं किन्तु स्वस्यावरत्वाभावेऽपीति प्रदर्शनार्थम्। परस्मिन्नवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वमेकं निमित्तमित्यर्थः। तस्य प्रमितत्वदर्शनं यथेति। परगतस्य जयस्य राजाधीनत्वेन यथा राजा जयिशब्दवाच्यो भवेत् तथेत्यर्थः। अवरत्वानुभवी अन्योऽवरशब्दार्थः। अवरत्वादिमत्त्वम् अपरं निमित्तमिति यावत्। एतच्च सुप्रसिद्धमिति न प्रमाणमुक्तम्। ततः किं प्रकृत इत्यत आह **तयोरिति।**

तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे।

तयोः प्रवृत्तिहेत्वोर्मध्ये। तेनावरादिशब्दवाच्यत्वं चेति शेषः। कुतः पूर्व एवाङ्गीक्रियते न द्वितीय इत्यत आह **द्वितीय इति।**

द्वितीयो जीव एवास्ति

जीव इति जडस्याप्युपलक्षणम्। तथा च सतीश्वरत्वहानिः स्यादित्यर्थः। अधिकरण-फलमाह **स्वातन्त्र्यादिति।**

स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम्।

हरेः

परगतावरत्वादौ स्वातन्त्र्यस्यैव निमित्तत्वाङ्गीकाराद्धरेरवरत्वादिकं दूषणं न प्रसज्यत इति। एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमपि वक्तव्यम्।

परि०— शेषोक्त्या व्याचष्टे अतीतेनेति॥ यः प्रतिज्ञात इति। समन्वयसूत्र इति योज्यम्। यथा राजा जयीति पूर्वत्रेवेहाप्यर्थे कुतः प्रमाणं नोक्तमित्यत आह एतच्चेति। स्वातन्त्र्यादित्यस्यार्थः स्वातन्त्र्यस्येत्यादि॥

अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः ।
मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ।
इत्याह

ते भगवतोऽन्ये पदार्था भगवदपेक्षया **अत्यल्पेनैव** शब्दप्रवृत्तिहेतुना गुणादिना यस्मिन्भगवत्यायत्ताः सन्तः शब्दार्थत्वमुपगताः **स** भगवानेव **ईशो** निरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवान् । **स्वतन्त्रतश्च मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यः** । इतरेषु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यल्पान्येव तान्यपि भगवदधीनानि । भगवति तु निरवधिकान्यपराधीनानि चेत्येतदसिद्धमित्यत उक्तं **मनीषिभिरिति । श्रुत्यादिपरिचयवद्भिः । यो यदधीनः** शब्दार्थः सोऽमुख्य इतरस्तु मुख्य इत्यत्र दृष्टान्तः । **अयो यथा**ऽग्न्यधीनं सद् **दाहकत्वं** दाहकशब्दार्थत्वमुपागतम् अत एव दहतीति शब्दस्तस्मिन्नमुख्योऽग्नौ तु मुख्यस्तथेत्यर्थः । **अत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वमनूद्यत एवेति न पुनरुक्तिः । इत्याह तृतीयपादेनेति** शेषः ।

परि०— **तत्रैव** प्रथमादिपाद **एवे**त्यर्थः । पूर्वोक्तार्थाविरोधादेतच्चिन्ता व्यर्थेत्यत आह **इति शङ्काशेष इति** । 'इति संशये'त्यादेरर्थ **इत्याशङ्क्येत्यादि** ॥ **इति शेष इति** । आरब्धवानित्यतिपदमात्रस्य शेष इति ज्ञेयम् ॥ **मा वर्तिषतेति** । वर्तनं मा भूदित्यर्थः ॥ **द्वयोरिति** । विष्णुतदितरयोरित्यर्थः । 'गुणेने'ति गुणकर्मादिरुपलक्षणमित्युपेत्य आह **गुणादिनेति** । **भगवत्यायत्ताः** भगवदधीनाः । 'स्वतन्त्रत' इत्युपलक्षणमित्युपेत्य आह **निरवधिकशब्दप्रवृत्तीति** । 'यत्रैवान्यत्र मुख्यत' इत्यादिना 'यदधीना' इत्यादेः पौनरुक्त्यं निराह **अत्रेतरस्येति** ।

सु०— **चतुर्थपादस्य सङ्गतिं करोति एवं चेति** ।

अनु०— **एवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ।**
सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते ।
विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ।
इति चेत्

एवं चेत्यस्यैव विवरणमतीतेन पादत्रयेण केषाञ्चिच्छब्दानां **नारायणसमन्वये सिद्धे**ऽपीति । **अशेषशब्दानां** नारायणे समन्वयो **न युज्यते** । यः प्रतिज्ञातो दुःखिबद्धावरादिशब्दानां कर्मादिविषयाणां च **कथञ्चन** योगेन रूढ्या वा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषः । कथम् । **यतो**ऽवरादिशब्दवाच्यत्वे भगवतो**ऽवरत्वादे**र्दोषस्य **प्राप्तिर्भवेत्** । तस्याश्च सर्वप्रमाणविरोधात् । कर्मक्रमादि**विरोधा**च्चेति । **इति चेत्** तत्र प्रतिविहितं सूत्रकारेणेति शेषः ।

कथमित्यतः प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह **अवरत्वादीति**।

अवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते।

अवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपलभ्यते प्रमाणैः। हिशब्दस्तेषां प्रसिद्धिं द्योतयति। कथं द्विविधमित्यत आह **परस्येति**।

परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन्।
सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत्।
अन्योऽवरत्वानुभवी

स्वयं पर एव सन्निति न प्रवृत्तिनिमित्तकथनं किन्तु स्वस्यावरत्वाभावेऽपीति प्रदर्शनार्थम्। परस्मिन्नवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वमेकं निमित्तमित्यर्थः। तस्य प्रमितत्वदर्शनं यथेति। परगतस्य जयस्य राजाधीनत्वेन यथा राजा जयिशब्दवाच्यो भवेत् तथेत्यर्थः। अवरत्वानुभवी अन्योऽवरशब्दार्थः। अवरत्वादिमत्त्वम् अपरं निमित्तमिति यावत्। एतच्च सुप्रसिद्धमिति न प्रमाणमुक्तम्। ततः किं प्रकृत इत्यत आह **तयोरिति**।

तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे।

तयोः प्रवृत्तिहेत्वोर्मध्ये। तेनावरादिशब्दवाच्यत्वं चेति शेषः। कुतः पूर्व एवाङ्गीक्रियते न द्वितीय इत्यत आह **द्वितीय इति**।

द्वितीयो जीव एवास्ति

जीव इति जडस्याप्युपलक्षणम्। तथा च सतीश्वरत्वहानिः स्यादित्यर्थः। अधिकरण-फलमाह **स्वातन्त्र्यादिति**।

स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम्।

हरेः

परगतावरत्वादौ स्वातन्त्र्यस्यैव निमित्तत्वाङ्गीकाराद्धरेरवरत्वादिकं दूषणं न प्रसज्यत इति। एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमपि वक्तव्यम्।

परि०— शेषोक्त्या व्याचष्टे अतीतेनेति॥ यः प्रतिज्ञात इति। समन्वयसूत्र इति योज्यम्। यथा राजा जयीति पूर्वत्रेवेहाप्यर्थे कुतः प्रमाणं नोक्तमित्यत आह **एतच्चेति**। स्वातन्त्र्यादित्यस्यार्थः स्वातन्त्र्यस्येत्यादि॥

एवमुत्तराधिकरणेति । निगमनिघण्टुव्याकरणादिरिसद्धान्यार्थत्वविधानेन महायोगविद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वोपगमेन कर्मक्रमादिविरोधो नेत्यानुमानिकपादोक्तरीत्या ज्योतिराद्यधिकरणतात्पर्य ध्येयमित्यर्थः ।

सु०— प्रथमाध्यायार्थानुवादेन द्वितीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह एवमिति ।

अनु०— एवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये ।
उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ।
अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः ।

सर्वशब्दार्थविवरणम् **अशेषेणेति** । उक्ते सति द्वितीयेऽशेषविरोधानां निराकृतिरीशेन कृतेति सम्बन्धः । विरोधहीनस्यैव समन्वयस्य ।

तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह **समन्वयेति** ।

समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ।

तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमेतत् । **वस्तुनिर्णये** ब्रह्मनिर्णये । **किं मया कार्यमिति** ।

किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ।

अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । कृतश्चासौ । तथाऽपि साधनफल-विचारसहितस्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यतयोक्तत्वात्कृतब्रह्मविचारस्याधिकारिणो यन्मया कार्यं साधनं तत्किं कथम्भूतमिति । बुद्धिः स्यादिति । फलविषये कुत एवं बुद्धिर्न स्यादिति चेत् स्यादेव । किन्तु फलापेक्षया साधनस्य पूर्वभावित्वात् तद्विषयैवादौ स्यात् । तदिदमुक्तम् एवशब्देन । तदर्थं तृतीयोऽध्यायः प्रवृत्त इति शेषः ।

परि०— तदर्थयोरिति । समन्वयाविरोधार्थयोरित्यर्थः ॥ ब्रह्मविचार इति । ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्युक्तं जिज्ञासासूत्रे । असौ च जन्माद्यस्येत्यादिना वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इत्यन्तेन कृत इत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । आद्यसूत्र एवास्यार्थस्य स्पष्टीकरणादिति भावः ।

सु०— तद्गतानां त्रयाणां पादानां प्रागुक्तामेव सङ्गतिं स्फुटीकरोति तत्रेति ।

अनु०— तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ।
उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये ।
वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ।

तत्र तृतीयेऽध्याये। भक्तिविधानार्थं भक्त्युत्पादनार्थं वैराग्यार्थमिति यावत्। अभक्तानां काम्यार्थकर्मिणां पापिनां द्वेषिणां च। उक्तायां प्रथमपादेन। अशेषगुणोच्चये परमेश्वरस्य प्रोक्ते द्वितीयेन। उपासनाऽस्मिन्पादे वक्तव्यावसरप्राप्ता। ननूपासनायां को भक्तेरुपयोगो यतस्तदा-नन्तर्यमस्येत्यत आह नित्यमिति। यस्मादुपासना नित्यमादरेण कर्तव्या। आदरनैरन्तर्याभ्यामेव संस्कारातिशयस्योत्पादात्। आदरनैरन्तर्ये चोपासनायां नाभक्तस्य भवतः। इति तस्मादिदानी-मुपासना वक्तव्येति सम्बन्धः।

परि०— प्रागुक्तामिति। एतत्पादादावुक्तामित्यर्थः॥ आदरनैरन्तर्याभ्यामिति। आदरः स्नेहः। नैरन्तर्यम् अविच्छेदः।

सु०— एवं तर्ह्युपासनैव विचारणीया। सर्वशास्त्रपरिज्ञानं प्रथमाधिकरणे कस्माद्विचा-र्यत इत्यत आह सेति।

अनु०— सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी। ध्यानरूपा परा चैव

या वक्तव्यतयाऽवसरप्राप्ता सा चोपासना द्विविधैव। न त्वेकरूपैव। कथम्। एका शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी। परा च ध्यानरूपा। अतो युक्तः प्रथमाधिकरणस्यात्रान्तर्भावः। तथा-ऽप्ययं क्रमः कुतः। ध्यानस्य शास्त्राभ्याससाध्यत्वात्। तदिदमुक्तं परेति। ध्यानसमाध्योरनति-भिन्नत्वाद्ध्यानशब्देन समाधिरपि गृह्यते। धारणाप्रत्याहारप्राणायामाऽऽसनयमनियमानामपि उपासनाभेदानां सत्त्वात् कथं द्वैविध्यमित्यत आह तदङ्गमिति।

तदङ्गं धारणादिकम्।

तस्य ध्यानस्याङ्गमेव न तु स्वतन्त्रमुपासनम्। योगशास्त्रे चैतत् स्पष्टमवगन्तव्यम्। शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति। ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्। चित्त-वृत्तिनिरोधा(कत्वा)च्च। यच्चोक्तम्। 'अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यती'ति।

परि०— समाधेरुपासनाभेदस्य सत्त्वात् कथं द्वैविध्यमित्यतो वा समाध्यादिकमिति वक्तव्ये कथं मूले 'धारणादिकमि'त्युक्तिरित्यतो वा आह **ध्यानसमाध्योरिति**। अभ्यासपाटवादनायासेन प्राप्तं ध्यानं 'समाधि'रुच्यते। खण्डस्मृतिः 'धारणा'। इन्द्रियाणां विषयेभ्य उपसंहारः 'प्रत्याहारः'। आसनपदेन वीरासनपद्मासनादिग्रहः। **यथोक्त-मिति**। तन्त्रसारचतुर्थाध्याये उक्तमित्यर्थः। 'अप्रयत्नात् समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनये'ति पूर्वशेषः।

सु०— किमतो यद्युपासनावसरप्राप्ता द्विविधा चेति। तत्राह **तथेति**।

अनु०— **तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन् बादरायणः।**
आहोपासनमद्धैव विस्तराच्छ्रुतिपूर्वकम्॥

तथा तस्मादवसरप्राप्तत्वात्। अस्मिन्नेवेति सम्बन्धः। **उपासनमेवेति** च (वा)। तेन परेषामिदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यत इति पादार्थकथनं निराकरोति। तथा हि। किं भेदाभेदौ, विरोधाविरोधौ, उत विलक्षणत्वाविलक्षणत्वे। नाद्यः। गतार्थत्वात्। द्वितीये ब्रह्मणोऽखण्डत्वेन प्राप्त्यभावः। सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेयं चिन्तेति चेन्न। प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वेनाकर्तव्यत्वादिति। अद्धा उपयुक्तप्रमेयेण सह। अत एव विस्तरात्। अनेन केषाञ्चिदधिकरणानामनन्तर्भावशङ्का निराकृता भवति। श्रुतिग्रहणमुपलक्षणम्। अत्र सङ्गतिकथनप्रस्तावेऽपि केषाञ्चित्सूत्राणामर्थव्याख्यानं सङ्गतिसमर्थनार्थमेवेति न दोषः।

परि०— तेनेति। उभयत्र एवकारसम्बन्धेनेत्यर्थः॥ गतार्थत्वादिति। द्वितीयाध्यायान्तिमपादद्वयेनेत्यर्थः॥ प्रकृतेति। अखण्डचैतन्यरूपविषयकबन्धनिवर्तकज्ञानरूपाऽवान्तरप्रयोजनाखण्डब्रह्मतापत्तिरूपपरमप्रयोजनविरुद्धत्वादित्यर्थः॥ केषाञ्चिदिति। 'प्रदानवदेवे'त्यादीनाम् 'अनुबन्धादिभ्य' इत्यादीनां 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः', 'पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमि'त्यादीनामित्यर्थः॥ केषाञ्चित्सूत्राणामिति। जिज्ञासादिसूत्राणामित्यर्थः।

सु०— एवं सङ्गतिमभिधायैतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धान्तयुक्तीश्च सङ्ग्रहेणाह **पृथग्दृष्टिरित्यादिना**।

अनु०— **पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः।**
विशेषदर्शनं कार्यलेपो नानोक्तिराशुता।
विभ्रमोऽपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता।
अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः।
विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः।
अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ।
पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः।
विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः।
अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना।

शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया।
युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया।
माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः।
फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता।
यथाशक्ति क्रिया सन्धिः प्रमाणवलमानतिः।
कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम्।
प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता।
संस्कारपाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम्।
विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः।
सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः।
साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता।
अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः।
सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयोऽव्याहताः सदा॥

अव्याहताः सदेति सिद्धान्तयुक्तित्वसमर्थनम्॥

परि०— एतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह पृथग्दृष्टिरित्यादिनेति। अत्रैवं विवेकः। सर्ववेदान्तप्रत्ययं, पृथग्दृष्टिः पूर्वपक्षस्य युक्तिः। सुज्ञेयत्वं सिद्धान्तस्य। उपसंहारोऽर्थाभेदात्, अशक्यत्वं विधिक्रिया। न वा प्रकरणभेदात्, अनिर्णीतिः माहात्म्यम्। प्राप्तेश्च समञ्जसं, अर्निर्णीतिः माहात्म्यम्। सर्वाभेदादन्यत्रेमे, अनिर्णीतिः माहात्म्यम्। आनन्दादयः, समुच्चयः अल्पशक्तित्वं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः, विशेषदर्शनं यथायोग्यफलम्। इतरे त्वर्थसामान्यात्, कार्यलोपः भवः। आध्यानाय, नानोक्तिः फलसाम्यम्। आत्मगृहीतिः, आशुता विशेषः। अन्वयादिति चेत्, विभ्रमः गुणाधिक्यम्। कार्याख्यानादपूर्वं, अपाकृतिः प्रधानता। समान एवं चाभेदात्, लिङ्गं यथाशक्तिक्रिया न वाऽविशेषात्, अनवस्था सन्धिः। सम्भृतिद्युव्याप्ती, अविशेषिता प्रमाणवलम्। पुरुषविद्यायामपि, अप्रयोजनता आनतिः। हानौ तूपायन, अतिप्रसङ्गः कारणम्। छन्दतः, अदूरसंश्रयः कार्यवैशेष्यम्। अनियमः सर्वेषां, विशिष्टकारणं स्वभावः। यावदधिकारं, चेष्टा वस्तुदूषणम्। इयदामननात्, दृष्टवैरूप्यं प्रतिक्रियाविरोधः। चकारात् 'प्राणो वा सर्वेभ्यो भूयानि'ति श्रुतिर्गृह्यते। व्यतिहारः, उन्नतिः प्रतिसन्धिः। सैव हि सत्यादयः अनुक्तिः अनूनता। कामादितरत्र, अप्रयत्नत्वं संस्कारपाटवम्। तन्निर्धारणार्थनियमः, दृढबन्धः स्वेच्छानियतिः। प्रदानवदेव, पराभवः वस्तुवैभवम्। लिङ्गभूयस्त्वात्, पुंसाम्यं विशेषोक्तिः। पूर्वविकल्पः, प्राप्तसन्त्यागः अमानत्वम्। विद्यैव तु, कारणानिर्णयः प्राधान्यम्। श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च, भ्रमः प्रीतिः। अनुबन्धादिभ्यः, विशेषदर्शिता आगमः। प्रज्ञान्तरपृथक्त्व-

वत्, आलापः सुस्थिरत्वम्। न सामान्यादपि, गुणसाम्यं कृतप्राप्तिः। परेण चशब्दस्य, पृथग्दृशिः अनादिगुणविस्तरः। एक आत्मनः शरीरे भावात्, अगम्यवर्त्म साधनोत्तमता। अङ्गावबद्धास्तु, सन्धानं नानादृष्टिः। भूम्नः क्रतुवत्, इष्टं फलं शिष्टिः। नानाशब्दादिभेदात्, अकल्पना अनूनता। विकल्पो विशिष्टफलत्वात्, शुद्धवैरूप्यं अविघ्नत्वम्। काम्यास्तु यथाकामं, अङ्गत्वं अविरोधः। चकारादनियताङ्गत्वम्। अङ्गेषु यथाश्रयभावः, अविशेषदृष्टिः गुणवैरूप्यम्। न वा तत्सहभावश्रुतेः, क्रिया आगमः॥

॥ इति न्यायमालास्थलानि ॥

★ ★ ★

॥ अथ सर्ववेदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ॥**

सु०— अत्र ध्यानोपासनार्थिभिः किं स्वस्वशाखा एवाध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्याः किंवा सर्वेऽपि वेदा इति संशये शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वादन्यथा तदनुपपत्तेः प्रथमपक्ष एव ज्यायानिति प्राप्ते सिद्धान्तितं **सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति**। तत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचितवृत्तिरिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **यथाशक्तीति**।

अनु०— **यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत्।**

विज्ञायावस्थितस्येत्यध्याहारात् समानकर्तृकतासिद्धिः। उपासनं कुर्वाणो भवेदिति वा। उपासनं कुर्वीतेति वा। भवेदित्यस्योत्तरवाक्येऽन्वयः। अत्र यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विजानीयादित्येव वक्तव्यम्। तथाऽप्यत्रोच्यमानं सर्वपरिज्ञानं ध्यानोपासनाङ्गमिति दर्शयितुमेवमुक्तम्। ततश्च परेत्युक्तं विवृतं भवति।

परि०— ध्यानोपासनेति। ध्यानरूपोपासनार्थिभिरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि॥ **अध्ययनश्रवणमननैरिति**। गुरूच्चारणानूच्चारणेन स्वाधीनोच्चारणक्षमतया वर्णराशिग्रहणम् **अध्ययनम्**। उपदेशबलेनोत्पन्नवाक्यार्थज्ञानं **श्रवणम्**। **मननं** तु ज्ञातेऽर्थे युक्त्यनुसन्धानं तैरित्यर्थः। ननु 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रेण एककर्तृकयोः क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालीनक्रियावाचिधातोः क्त्वाप्रत्यये समासे 'नञ्पूर्वे क्त्वोल्यपि'ति ल्यबादेशे विज्ञायेति रूपमिति वाच्यम्। तत्र विज्ञानकर्ता पुरुषः भवेदित्यत्र चोपासनं कर्त्रित्यतः पुरुषकर्तृक्रियान्तरानिर्देशात् कथं 'विज्ञाये'ति प्रयोग इत्यत आह **अवस्थितस्येत्यध्याहारादिति**। **परेत्युक्तमिति**। 'ध्यानरूपा परा चे'त्यत्र ध्यानरूपेत्येव वाच्ये परा पश्चात्तनीत्यप्यर्थमभिप्रेत्य अङ्गाङ्गिभावोक्त्या तद्विवृतमित्यर्थः।

सु०— यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्यत आह **तत्रेति**।

अनु०— **तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि।**
तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते।

तत्रोपासकेषु यस्मात् **सम्यग् अखिलस्य** वेदस्य **विज्ञप्तिर्ब्रह्मण एव** युक्ता भवेन्नान्येषां तस्मादन्येषां **यथायोगं** यथाशक्त्येवाखिलज्ञप्तिरेष्टव्या। एतदुक्तं भवति। सर्वाधिकारिसाधारणं तावदिदं सूत्रम्। चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिस्तदवगमात्। संशयपूर्वपक्षासङ्गतत्वप्रसङ्गाच्च। न च सर्वेषां सर्ववेदविज्ञानं सम्भवति। वेदानामनन्तत्वात्। अल्पप्रज्ञादिमत्त्वाच्च पुंसाम्। ततो युक्तमुक्तमिति। यद्वा प्रथमवाक्य एव भवेदित्यनेनैवैषोऽर्थोऽभिहितः। यस्मादेवमेवोपपन्नं भवेदिति। ततः कस्य कीदृशी शक्तिरिति जिज्ञासायामिदं वाक्यम्। हिशब्दः प्रसिद्धौ। **योगो** योग्यता। **ज्ञप्तिर्ज्ञप्तिशक्तिः**।

परि०— **यथाश्रुत इति**। 'सर्ववेदान्तप्रत्ययमि'ति सूत्रे योज्यम्। **विशेषणेनेति**। 'यथाशक्ती'निविशेषणेन इत्यर्थः। 'यथायोगमि'त्यस्य व्याख्या **यथाशक्त्येवेति**॥ **चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिरिति**। 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिविधीनां सर्वाधिकारिसाधारण्यादित्युक्तयुक्त्या ज्ञानविध्यर्थं तत्र तत्रोक्तार्थवादादिरूपयुक्तिभिश्चेत्यर्थः। **संशयेति**। अस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणस्येव ब्रह्मसाधारण्यपक्षे प्रागुक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातादित्यर्थः। सिद्धान्तार्थश्चासङ्गतश्च प्राप्नोतीत्यत आह **न च सर्वेषामिति**। चोद्योत्तरत्वेन व्याख्यातमेव वाक्यं पूर्वोक्तार्थविवृतिपरत्वेन व्याचष्टे **यद्वेति**॥ **एषोऽर्थ इति**। 'यथाश्रुत' इत्यादिना कृतचोद्यनिवर्तकत्वेन यस्मात् सम्यगित्यादिना उक्तार्थः। तदेव सङ्ग्रहेण व्यनक्ति **यस्मादेवमिति**॥ **इदमिति**। 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिरि'त्यादिवाक्यमित्यर्थः।

सु०— उपासनायोग्यतासम्पत्तये खल्वत्र सर्वविज्ञानमुच्यते। न चाल्पवेदज्ञस्य सा भवति सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्धये'दि'त्यादिश्रुतेः। अतः सर्वशब्दो मुख्यार्थ एव व्याख्यातव्यः। अत एव यद्यप्यस्मदादीनामस्मिञ्जन्मनि सर्ववेदज्ञानमसम्भवि। तथाऽपि तादृशं जन्म कल्पनीयं यत्रेदं सम्भवतीत्यत आह **तावतेति**।

अनु०— **तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान्।**

यथाशक्ति विज्ञानमात्रेण। अयमभिसन्धिः। ध्यानोपासने वेदज्ञानस्य कथमुपयोगः। ध्येयाज्ञाने ध्यानायोगादिति चेत्। तर्हि सर्वेषां सर्ववेदार्थध्यानाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सर्ववेदज्ञानमुपयुक्तम्। सत्यम्। तथाऽप्यधिगतैकशाखस्य शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया ध्याना-

सम्भवात् सर्व(वेद)परिज्ञानमावश्यकमिति चेन्न । गतिसामान्यानुमानेनैव शङ्कानिरासस्योक्तत्वात् । अन्यथा परस्परविरोधेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः । ततः श्रुतिर्यथाशक्तीत्येव व्याख्येयेति ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं चोदयति उपासनायोग्यतेत्यादि । 'तावते'त्यस्यार्थः यथाशक्तिज्ञानमात्रेणेति । तावतेति वाक्येनोक्तचोद्यनिराकृतेरस्फुटत्वादाह अयमभिसन्धिरिति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । 'न वा प्रकरणभेदादि'त्यादाविति भावः । शङ्कते सत्यमित्यादिना । प्रागुक्ता श्रुतिरुत्तमाधिकारिविषया । सर्वाधिकारिकत्वपक्षे तु साऽपि 'यथाशक्ती'तिव्याख्येयेत्याह तत इति । सर्वज्ञानस्य सर्वेषामनुपयोगाच्छाखान्तरे अन्यथात्वशङ्कानुदयाच्चेत्यर्थः । श्रुतिः 'सर्वैश्च वेदैरि'ति श्रुतिः ।

सु०— यथाशक्ति वेदज्ञानं भगवदुपासनोपयुक्तं न सर्ववेदज्ञानावश्यम्भाव इत्यत्र पुराणवाक्यमपि पठति **महत्त्वस्येति** ।

अनु०— **महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः ।**
स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ।
किन्तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ।
यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ।
इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता ॥

महत्त्वस्य परं पारं विदित्वा इति सर्ववेदज्ञत्वमुच्यते । वेदेन विना भगवन्महत्त्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । **स्तोष्यतामिति** ध्यानस्याप्युपलक्षणम् । समानन्यायत्वात् । **नास्त्येवेति** नियमनिषेधः । यथायोग्याखिलज्ञता ध्यानोपयोगिनीति विज्ञायत इति शेषः । यथायोग्येति कथम् । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वेन यथायोग्यमिति भाव्यम् । सत्यम् । यथायोग्याखिलज्ञतेति समासोऽयमित्यदोषः । यद्वा यथा यादृशी योग्या तथैवेति भिन्ने एवैते पदे ।

परि०— कथमनेन सर्ववेदज्ञत्वलाभ इत्यत आह वेदेन विनेति ॥ ध्यानस्यापीति । ध्यायतामित्यपि ज्ञेयमित्यर्थः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । स्तुतेरिव ध्यानस्यापि तुष्टिहेतुत्वात् तत्रैकस्याभावेन अन्यस्यापि तथात्वावश्यम्भावादिति भावः ॥ **नियमनिषेध इति** । 'महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव' स्तुतिध्याने कुर्वतां हरिस्तुष्टो भवतीत्ययं नियम एव निषिध्यते । कस्यापि सर्ववेदज्ञानपूर्वकं स्तुतिध्याने न स्तः इति वास्तवकथनपरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मणस्सर्ववेदज्ञानपूर्वकं स्तुतिध्याने कुर्वतः फलाभावप्रसङ्गादिति भावः । **योग्यं** सम्भवः तमनतिक्रम्येत्यर्थे यथाऽसादृश्ये इत्यनेन अव्ययीभावसमासेन भिन्नपदमिति मत्वा शङ्कते **यथायोग्येति कथमिति** । **नपुंसकत्वेनेति** । 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेण नपुंसकत्वविधानादिति भावः ॥ **समासोऽयमिति** । **यथायोग्यमखिलज्ञता** यथा-

योग्याखिलज्ञतेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणसमासे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि स्वमोर्नपुंसकादित्यमादेशस्य स्थान्यभावेनाभावे 'यथायोग्याखिलज्ञते'ति भवतीति भावः ॥ तथैवेतीति । यथाशब्दोऽत्र अध्याहार्य इति भावः ।

सु०— नन्वत्रात्मज्ञानमेवोपासनोपयोगित्वेनोच्यते । न तु यथाशक्तिज्ञानम् । अतो न प्रकृतोपयोगीदं वाक्यमित्यत आह **आत्मेति** ।

अनु०— आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणात् ।

अत्रोपासनस्यात्मज्ञानानुरूपत्वं नाम यथाशक्ति वेदविचारणाद्भावित्वमेव । अन्यथा वाक्यस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति भावः । सर्वज्ञाननियमे निराकृते 'किन्त्वि'त्याशङ्कायां यथाशक्तिज्ञानं हि वक्तव्यम् । न त्वात्मज्ञानम् । न हि परज्ञानं प्राङ् निराकृतम् । तस्मादात्मज्ञानं नामात्मयोग्यं ज्ञानमित्येव व्याख्येयमिति ।

परि०— नन्वत्रेति । पुराणवाक्य इत्यर्थः । **वाक्यस्येति** । उदाहृतपुराणवाक्यस्येत्यर्थः । असङ्गतत्वं व्यनक्ति **सर्वज्ञानेति** । 'महत्त्वस्ये'त्यादिश्लोकेन निराकृते इत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । पूर्वश्लोक इत्यर्थः ।

सु०— कुतः सर्ववेदज्ञानमित्यतश्चोदनाद्यविशेषादित्युक्तम् । तत्र शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्यातव्यमित्यतो युक्त्यन्तरमाह सूत्रकारः—

ब्र०सू०— ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्चेति ॐ ॥

तत्र हीत्यन्तं व्याचष्टे वेद इति ।

अनु०— वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् ।
इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ।

अनेन 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'ति स्मृतिमुपादत्ते । स्वाध्यायाध्ययनं कर्तव्यं भवेदित्यनेन 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति श्रुतिम् । **अन्यथा** स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे ।

एतदुक्तं भवति । **स्वाध्यायस्य** स्वाध्यायविधेः **तथात्वेन** सामान्यतः सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वेन हेतुना सर्वज्ञानमङ्गीकरणीयम् । अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेः । स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे चास्य विधेर्वैयर्थ्यापत्तेः । न च वाच्यं शाखाभेदस्य प्रसिद्ध्या

स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमिति। स्मृत्यनुरोधेनैव श्रुतिव्याख्यानस्य न्याय्यत्वात्। स्मृतौ च कृत्स्नपददर्शनात्। शाखाभेदस्याशक्तिनिमित्तत्वोपपत्तेरिति।

परि०— सूत्रशेषमवतारयति **कुत इति**। कुतो मानाज्ज्ञायत इत्यर्थः॥ **विशेषनिष्ठमिति**। 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिचोदनानां ज्ञानविध्यर्थं तत्र तत्र श्रुतार्थवादानां च समीपे काण्वैरेवं काठकैरेवमित्यधिकारिविशेषाश्रवणेऽपि ते चोदनादयो यस्यां शाखायां सन्ति तत्तच्छाखिनामेव ते चोदनादय इत्येवं विशेषनिष्ठम्। न तु सर्वाधिकारिसाधारणमित्यर्थः। 'हेतुने'त्युक्तं सर्वपरिज्ञानहेतुत्वं व्यनक्ति **अध्ययनस्येति**। गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनस्य स्वोच्चारणक्षमतया अक्षरराशिग्रहणद्वारा स्वर्गादिकमदृष्टं फलं उत वेदार्थज्ञानमिति सन्देहे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थज्ञानमेव फलमिति 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति पूर्वतन्त्रीयाद्याधिकरणे निर्णीतत्वादत्राप्याद्याधिकरणे ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इत्युक्त्या अर्थज्ञानपर्यन्तत्वस्य प्राप्तत्वाच्चेति भावः॥ **तथैवेति**। स्वस्य योऽध्यायः शाखारूपाक्षरराशिः सोऽध्येतव्य इति व्याख्येयमित्यर्थः। 'शाखाभेदो ह्यशक्तिजः' इति स्मृत्यनुरोधादाह **शाखाभेदस्येति**।

सु०— ननु श्रुत्यनन्तरं हिशब्देन स्मृतिः सूत्रकृतोपात्ता तत्कथमत्र विपर्ययः। उच्यते। आकाङ्क्षाक्रमेण सूत्रम्। व्याख्यानं तूपोद्घातप्रक्रिययेति न विरोधः। श्रुतिस्मृतिबलादेव यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्यैव निश्शङ्कताहेतुत्वं कल्प्यते। भूयोदर्शनं चानुमानाङ्गमिति सुप्रसिद्धम्।

परि०— **श्रुत्यनन्तरमिति**। सूत्र इति योज्यम्। **तत्कथमत्रेति**। अनुव्याख्याने स्मृतेः पूर्वमुक्तिः पश्चाच्छ्रुतेरुक्तिरिति विपर्ययः कथमित्यर्थः॥ **आकाङ्क्षेति**। शाखाभेदप्रसिद्ध्या स्वाध्ययनविधेरपि तत्तच्छाखापरत्वसम्भवेऽपि कथं सर्ववेदाध्ययनपरत्वमित्याकाङ्क्षायां 'ही'ति स्मृतिः सूत्रे सूचिता। आचार्यकृतव्याख्यानं तु स्मृतौ कृत्स्नशब्दस्तावदस्ति तदनुरोधाच्छ्रुतिरपि तथैव व्याख्येयेत्युपोद्घातप्रक्रियया कृतमित्यर्थः। ननु सर्ववेदापरिज्ञाने क्वचिदन्यथोक्तिशङ्काप्रतिबन्धः स्यादित्यत आह **श्रुतिस्मृतीति**।

सु०— आह नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। किन्त्वध्यापनविधिप्रयुक्तमेव। अध्ययनविधेर्नियोज्यरहितत्वात्। न ह्यत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते। नापि विश्वजिदादाविव कल्पयितुं शक्यते। अध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धौ कल्पकाभावात्। न चाध्यापनविधिरपि नियोज्यरहित इति वाच्यम्। आचार्यकरणकामस्य तत्र नियोज्यत्वात्। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यात्मनेपदश्रवणात्। 'सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय' इत्याचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदविधानात्। तमध्यापयीतेत्युपनयनाध्यापनयोरेककर्तृकताप्रतीतेः। न ह्यध्यापनमध्ययनेन विना भवतीति स्वसिद्धये परा(पेक्ष क्षेप)लक्षणेनोपादानेन अध्यापनविधिरेवाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। किञ्चाध्ययने सति विधिज्ञानं ततश्चाध्ययनमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात्। अतो नैतद्वाक्योदाहरणमत्र सङ्गतमिति।

उच्यते । स्यादेवं यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं स्यात् । न चैवम् । अध्यापनस्य जीविकार्थत्वात् । त्रीणि कर्माणि जीविकेति वचनात् । अध्ययनस्य च नित्यत्वात् । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानि'त्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । न च नित्यमनित्येन प्रयुज्यते । किञ्चैकस्य माणवकस्याध्यापनेन चरितार्थत्वे माणवकान्तरस्याध्ययनप्रसङ्गः । यो येनोपनीतः स तेनाध्यापनीय इति चेत् । तर्ह्युपनायके परेतेऽध्ययनाभावः स्यात् । यत्पुनरितरेतराश्रयत्वमुक्तं तत् प्रातःसन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि समानम् । अयमप्याचार्यस्यैव विधिः । शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यादेरिति चेन्न । आचार्ये परेते तदभावापातात् । अतोऽध्ययनादिविधिं वृद्धाः कथञ्चिन्माणवकं बोधयन्तीत्यङ्गीकार्यमित्यलम् ।

परि०— प्राभाकरमतमनूद्य निराह **आहेति** । प्राभाकर इति योज्यम् ॥ **अध्यापनेति** । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रवणात् तत्प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ **नियोज्येति** । प्रेरणीयपुरुषरहितत्वादित्यर्थः ॥ **विश्वजिदादाविति** । चतुर्थस्य तृतीयपादे 'फलाश्रुतेः कर्ममात्रं प्रतीयते न ह्यशब्दं प्रतीयत' इति पञ्चमाधिकरणे 'विश्वजिता यजेते'त्यादिषु फलाश्रवणेन स्वर्गकामादिरूपनियोज्यहीनत्वादागमकार्यताबोधनेन वाक्यस्य परिपूर्णतया अध्याहारानपेक्षणाच्च पुरुषप्रवृत्त्ययोगेन विध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवमादीति प्राप्ते नियोज्याभावे अनुष्ठानापर्यवसानात् तत्पर्यवसानार्थं स्वर्गकामादिरूपो विनियोज्योऽध्याहारेण कल्पनीय इत्युक्तं तद्वदित्यर्थः । वैषम्यमाह **अध्यापनेति** । विश्वजिदादावनन्यलभ्यविधिबोधितापूर्वशब्दितविनियोगबलान्नियोज्यकल्पनायाः सम्भवेऽपि इह अध्ययनेन विनाऽध्यापनायोगादन्यलभ्याध्ययनानुवादेन विधित्वाभावान्न नियोज्यकल्पनं युक्तमित्यर्थः । 'अध्यापयीते'त्यादावपि स्वर्गकामादिपदश्रवणाच्छङ्कते **न चेति** ॥ **आचार्यकरणकामस्येति** । (स्वस्याचार्यत्वं कर्तुकामस्येत्यर्थः) । आचार्यत्वसम्पत्तिकामस्येत्यर्थः । सोऽपि न श्रूयत इत्यतस्तद्बोधकं शब्दं पूर्ववाक्यस्थं दर्शयति **अष्टवर्षमिति** । आत्मनेपदेत्यलुक्समासेनैकं पदम् । तावता कथमुक्तनियोज्यलाभ इत्यत आह **सम्माननेति** ।

आद्यस्य तृतीयपादे 'अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति' आत्मनेपदप्रकरणे 'सम्मानने'ति सूत्रे 'सम्माननं पूजनम् । उत्सञ्जनं उत्क्षेपणम् । आचार्यकरणं स्वस्याचार्यत्वं यथा भवति तथा सम्पादनम् । ज्ञानं वस्तुनिश्चयः । भृतिर्वेतनम् । विगणनं ऋणादेर्निर्यातनम् । व्ययः धर्मादिषु विनियोगः । सम्माननादौ सति 'णीञ् प्रापण इत्यस्मादात्मनेपदं भवती'तिविधानात् स्वस्याचार्यत्वसिद्धये अष्टवर्षं ब्राह्मणं स्वसमीपं नयतीति वाक्यार्थसम्पत्त्या कामनाभावे तत्करणायोगेन आचार्यकरणकामस्य लाभ इति भावः । तावताऽध्ययनविधौ तल्लाभः कथमित्यत आह **तमध्यापयीतेति** । अध्यापनेनाध्ययनलाभं प्रागध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धावित्युक्तं व्यनक्ति **न हीति** । 'इति'शब्दो हेतौ । इति कृत्वा स्वसिद्धये = अध्यापनसिद्धये अध्ययनरूपपराक्षेपरूपेणोपादानेनोपादानाख्यप्रमाणेनेत्यर्थः । तन्मते हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपप्रमाणषट्कमिवोपादानाख्यं सप्तमं प्रमाणमङ्गीकृतमिति उपादानेनेत्युक्तम् । 'सङ्गतमिती'तिशब्दस्येत्याहेति पूर्वेणान्वयः । **जीविकार्थत्वात्** जीवनोपायत्वादित्यर्थः ॥ **त्रीणीति** । यजनयाजना-

ध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपषट्कर्ममध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपत्रीणि कर्माणि जीवनहेतुरित्यर्थः । 'षण्णां तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशिष्टाच्च प्रतिग्रह' इति वचनादित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह **अध्ययनस्य चेति** । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥' इत्यध्ययनस्याकरणे निन्दाश्रवणादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह **न च नित्यमनित्येनेति** । जीवननिमित्तक-त्वादनित्येनेत्युक्तम् । **प्रयुज्यते** अनुष्ठाप्यत इत्यर्थः । नित्यस्य विपक्षे दण्डभयेनैवानुष्ठातव्यत्वेन अन्यप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **चरितार्थत्व इति** । अध्यापनविधेरिति योज्यम् । **अध्ययनादीति** । अध्ययनसन्ध्या-वन्दनाग्निकार्यादिविधिरित्यर्थः ॥ **कथञ्चिदिति** । लौकिकप्ररोचनविपक्षदण्डादिनेत्यर्थः ॥ **इत्येतदिति** । पूर्वोदाहृत-सूत्रशेषमित्यर्थः ।

सु०— समाचारेधिकाराच्च इत्येतद्व्याचष्टे अद्यापीति ।

ब्र०सू०— ॐ समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥

अनु०— अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा ।
ध्यायन्ति च यथायोगं

यतः सर्वविज्ञानमावश्यकम्, तेनैव हि कारणेन देवाद्या अद्यापि श्रवणमनने कुर्वन्ति सदा ध्यायन्ति च । अन्यथा महामतीनां तेषामेकैकशाखाश्रवणादेरल्पीयसैव कालेन कर्तुं शक्यत्वेनाद्यापि तत्करणं न स्यादिति । यथोयोगं यथाशक्तीति प्रत्येकं विशेषणम् । शृण्वत इत्यात्मनेपद उक्तम् । समाचाराच्चेत्येवोक्ते देवादीनां वेदाधिकारित्वाभावात् कथमेतदित्यतो देवताधिकरणन्यायं मा विस्मार्षीरिति सूचयितुं सूत्रकृता समाचारेऽधिकाराच्चेत्युक्तम् ।

परि०— तच्छब्दपरामृष्टमाह **यत इति** । सर्वज्ञानहेतुरिति कुत इत्यत आह **अन्यथेति** । 'यथायोगम्' इत्यस्यार्थो **यथाशक्तीति** ॥ **प्रत्येकमिति** । क्रियापदत्रयेणापीत्यर्थः । ननु शृणोतेः परस्मैपदत्वात् शृण्वन्तीति वाच्ये कथं शृण्वत इत्युक्तिः । न च 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य' इत्यात्मनेपदमपि विहितमस्तीति वाच्यम् । समित्युपसर्गपरस्यैव तत् न केवलस्य अत आह **आत्मनेपद इति** । आत्मनेपदविषये समाधानमुक्तम् । समयपादी-याद्याधिकरणान्त्यभागे 'स्वनाशार्थं च को यतेदि'त्येतद्व्याख्यावसरे 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'त्येवं-रूपेणेत्यर्थः ।

सु०— यदि ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तोऽपि देवाद्याः श्रवणाद्यनुतिष्ठन्ति तर्हि तस्य निरव-धिकत्वं प्रसक्तमित्यत आह तथाऽपीति ।

अनु०— तथाऽप्यावस्तुनिर्णयात् ।
श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि ।

यद्यपि सूत्रकारेण देवाद्याचारः प्रमाणीकृतस्तथाऽपि, **वस्तु** परब्रह्मादिकम् । **निर्णयो** यथार्थः परोक्षो निश्चयः । प्रथमस्यैवशब्दस्यावस्तुनिर्णयादेवेति सम्बन्धः । वस्तुनिर्णयहेतुत्वाच्छ्रवणादेरिति **हि**शब्दार्थः ।

वस्तुनिर्णयपर्यन्तं श्रवणमनने कर्तव्ये इत्यसत् । निर्णीतेऽप्यर्थे पुनः कारणान्तरोपनिपातेन संशयाद्युत्पादस्य दर्शनेन वस्तुनिर्णयस्य अवधारयितुम् अशक्यत्वादित्यत आह **मतीति** ।

मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ।
वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् ।

मतिः मननं **श्रुतिः** श्रवणम् । **उत्तमः** शिष्ययोग्यताभिज्ञः । **कुर्वतः** श्रवणादिकम् । **दर्शनं** ब्रह्मसाक्षात्कारः । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मदर्शनार्थं हि श्रवणादिकम् । न च तद्यथाकथञ्चिदनुष्ठितं तत्साधनम् । किन्तु शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरुप्रदानपूर्वकमेवेति वक्ष्यति । अतस्तादृशो गुरुरेव श्रवणादिकालविशेषमुपदेक्ष्यति । यतः परं कारणशतोपनिपातेऽपि न संशयाद्युत्पादः स्यादिति ।

परि०— कुर्वत इत्यत्र कर्माऽऽह **श्रवणादिकमिति** ॥ वक्ष्यतीति । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'त्याद्यधिकरण इति भावः ।

सु०— देवाद्याः श्रवणादिकमद्यापि कुर्वन्तीति न युक्तम् । स्याद्धि दर्शनमिति श्रवणादेस्तत्त्वदर्शनसाधनत्वस्योक्तत्वात् । देवादीनां च तत्त्वदर्शनस्यौत्पत्तिकत्वात् । यथोक्तं 'नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' इत्यादि । न च प्राप्तसाध्यः साधनमनुतिष्ठतीत्यत आह **श्रवणमिति** ।

अनु०— **श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ।**
विशेषानन्दसम्प्राप्त्या(प्त्यै)

दृष्टतत्त्वस्यापि पुंसः श्रवणं मननं ध्यानं च विशेषानन्दसम्प्राप्त्यै युज्यत एवेति योजना । एवं तर्हि श्रवणादेर्दर्शनसाधनत्वोक्तिर्व्याहन्यत इत्यत आह **अन्यस्येति** ।

अन्यस्यैतानि दृष्टये ।

अदृष्टतत्त्वस्यैतानि श्रवणादीनि दृष्टये भवन्ति। यथा खलु समुच्चयवादिनां ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थानि। ततः पराणि तु मोक्षार्थानि। यथा च सकामानि कर्माणि संसारकारणानि निष्कामानि तु ज्ञानकारणानि। तथा श्रवणादीन्यदृष्टतत्त्वस्य ज्ञानार्थानीति न तदुक्तिव्याघातः। दृष्टतत्त्वस्य तु विशेषानन्दार्थानीति देवादीनां तदनुष्ठानं च युक्तम्। समाचारकथनं च यथाशक्ति वेदार्थश्रवणमननयोः कर्तव्यतामत्रोपोद्बलनाय कृतमिति नासङ्गतम्। विशेषानन्दं तु वक्ष्यामः।

परि०— **यथोक्तमिति**। द्वितीयगीतातात्पर्ये। **समुच्चयेति**। ज्ञानकर्मणी समप्राधान्येन समुच्चित्य मोक्षं प्रति हेतू इति वादिनां मते पूर्वकालीनत्वादिना ज्ञानादिविलक्षणफलहेतुत्वं कर्मणां यथा तथेत्यर्थः। ननु ज्ञानहेतुतया सर्वविदविषयश्रवणमननयोरत्र प्रकृतत्वात् कथं तत्रानन्दहेतुश्रवणादेरत्र प्रमाणीकरणमित्यत आह **समाचारकथनं चेति**। ननु मुक्तानन्द एव नास्ति विशेषानन्दः कुतः इत्यत आह **विशेषानन्दं तु वक्ष्याम इति**। चतुर्थस्य द्वितीयपादे पराभिप्रेतमोक्षस्वरूपनिरासावसरे मुक्तावानन्दसत्त्वं तद्विशेषं च ज्ञानपादे तारतम्योक्तिप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः।

सु०— शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरूपदेशानुसारेण श्रवणादिकं कर्तव्यमित्ययुक्तम्। तादृशस्य गुरोर्दुर्लभत्वेन श्रवणाद्यभावापत्तेः। लभ्यमानोऽप्यसावनुष्ठितश्रवणादिना आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नेनैव शिष्येण लभ्यते नान्येन। तथा चान्योन्याश्रय इत्यत आह **यदीति**।

अनु०— यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम्।
तत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत्।

द्विविधं शास्त्रं निर्णीतं निर्णेतव्यं च। तत्राद्यं ब्रह्मसूत्रादिकं, द्वितीयं वेदादिकम्। तत्र **निर्णीतस्य श्रवणादिकं समाचरेत्**। सर्वज्ञानां **सिद्धान्तानुसारेण** यो निर्णयं जानाति तस्मात्। इदमुक्तं भवति। मुख्यस्य गुरोः प्रथममलाभेऽपि न श्रवणाद्यभावापत्तिः। अमुख्यादपि गुरोस्तदुपपत्तेः। तत्र मुख्यवदमुख्यस्य अतिगहनवेदादिव्याख्यानसामर्थ्याभावेऽपि निर्णीतव्याख्यानमुपपद्यत एव। न च निर्णीतशास्त्रस्यापि व्याख्यानविप्रतिपत्त्याऽभिप्रायो दुरधिगम इति वाच्यम्। सर्वज्ञप्रणीतोपायग्रन्थानुसारेणामुख्यस्यापि गुरोस्तदवगमसम्भवात्। एवं च अमुख्ये श्रवणादावनुष्ठिते मुख्योऽपि गुरुर्लभ्यत इति।

परि०— **आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नेनेति**। अधिकात्मा = परमात्मा, तत्सम्बन्धिज्ञानध्यानादिकमाध्यात्मिकं तत्र सामर्थ्ययुक्तेनेत्यर्थः। महावाक्यार्थप्रमादरहितेनेत्यर्थ इत्येके। बाह्यार्थप्रावण्यरहितेनेत्यर्थ इत्येके। सूक्ष्मालौकिकार्थविषयकेन्द्रियशक्तियुक्तेनेत्यर्थ इत्यन्ये॥ **अन्योन्येति**॥ सति श्रवणादौ गुरुलाभः लब्धे च तस्मिन् श्रवणादीत्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति**। 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चापि हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि'ति गीतोक्तेः। **आदि**पदेन सर्वज्ञप्रणीतः व्याख्यानग्रहः॥ **वेदादीति**। वेदपुराणादिकम्।

सु०— सर्वज्ञस्य गुरोः। श्रवणाद्यङ्गत्वे तदभावे श्रवणाद्यभाव एव कुतो नाङ्गीक्रियते किमनेन अमुख्येन श्रवणादिना। सर्वज्ञगुरुप्राप्तिस्तु पुण्योपचयेनापि भविष्यतीत्यत आह **श्रवणादीति।**

अनु०— **श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित्।**

सन्ति तावत् सर्वदा श्रवणादिकं कर्तव्यं **क्षणमपि** न त्याज्यमित्येवमर्थाः श्रुतिस्मृतयः स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्य इत्याद्याः। तत्र च सर्वज्ञो गुरुरङ्गम्। तदलाभे तु गुणे त्वन्याय्यकल्पनमिति न्यायेन यादृशतादृशमपि श्रवणादिकं कार्यमेवेतीति भावः।

नन्वेताः श्रुतय एवानुपपन्नार्थाः। अपरिहार्यनिद्राद्युपद्रवप्राप्तौ श्रवणादेः कर्तुमशक्यत्वात्। न ह्याकाशरोमन्थनं शक्यविधानमित्यत आह **अतीति।**

अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत्।

परिहर्तुमशक्ये निद्रादौ प्राप्ते तु **पुनरेव** तदपगमनानन्तरमेव श्रवणादिकं **समाचरेत्।** अयमभिप्रायः। यथा सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधयः सन्निपाताद्युपप्लवसम्भवेऽपि नानुपपन्नास्तथा प्रकृतेऽपीति।

परि०— **नाको मौद्गल्य** इति। मुद्गलगोत्रजः नाको नाम मुनिः स्वाध्यायप्रवचनं परमं तप इति वक्तीत्यर्थः। आदिपदेन 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमि'त्यादिश्रुतिः। 'य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यती'त्यादिना 'तस्मान्मे प्रियकृत्तम, इत्यन्तं गीतास्मृत्यादिः। तथा 'भगवान् हरिरीश्वरः। श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयमि'त्यादि द्वितीयस्कन्धादिस्थवाक्यं गृह्यते॥ **गुणे त्वन्यायकल्पनमिति।** 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यादसमत्वाद्गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादि'ति नवमाध्यायतृतीयपादीयजैमिनिसूत्रांशोक्तन्यायेनेत्यर्थः। तत्र हि गुणप्रधानयोर्द्वयोः स्वारस्यासम्भवे सति अन्यतरस्वारस्येऽवश्यम्भाविनि कस्येतिविचारे गुणभूत एवान्यायशब्दितमस्वारस्यकल्पनमित्युक्तम्। तत्र शाबरभाष्यादौ प्रदर्शितमुदाहरणम्। अथाग्नीषोमीयपशावेकपाशके 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वि'ति पठितमन्त्रे प्रधानप्रातिपदिकपाशेत्यस्याप्रधानभूतबहुवचनस्वारस्यमनुरुध्य अग्नीषोमीयपशुप्रकरणादुद्धारेणान्यत्र पशुगणस्थले बहुपाशयुक्ते निवेशो न कल्प्यः। किन्तु बहुवचनस्यैव पाशावयवबहुत्वाद्यभिप्रायेण अस्वारस्यमुपेत्याग्नीषोमीयपशुप्रकरण एव 'अदितिः पाशानि'ति मन्त्रस्य निवेशः कल्पनीय इति। तथा चेह श्रवणादेः प्रधानत्वात् गुरोस्तदङ्गत्वेन प्रधानत्वादमुख्यगुरुमुपादायापि प्रधानं श्रवणादिकार्यमित्यर्थः॥ **यादृशतादृशमिति।** अमुख्यगुरुमुखीयमित्यर्थः। अशक्यमपि कुतो न क्रियतामित्यत आह **न ह्याकाशरोमन्थनमिति।** आकाशविषयकचर्वणं भक्षणमिति यावत्। पशुजातीनां हि पूर्वभक्षणेन उदरप्रविष्टतृणानां पुनर्दन्तपर्यन्तं कानिचिदानीय सम्यग्दन्तैः खादित्वा तेषां पुनरुदरप्रवेशकरणं स्वभावः। तत्र तेषां चर्वितचर्वणं यदस्ति तद्रोमन्थनमित्युच्यते।

सु०— निर्णयज्ञस्य गुरोरभावे किं श्रवणाद्यभाव एव, नेत्याह **अभाव इति।**

अनु०— अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा।
शृणुयात्

निर्णयज्ञस्य गुरोरभावेऽपि यादृशतादृशात् सर्वदा शृणुयात्। मन्वीत च। न हि गुणालाभे मुख्यपरित्यागो युक्त इति भावः। वेदादिश्रवणे सर्वज्ञो गुरुरपेक्षितः। तदितरश्रवणे तु निर्णयज्ञः सर्वज्ञकल्पः। द्वयोरभावेऽपि श्रवणादिकं चेदनुष्ठेयं तदाऽसच्छास्त्राणामिति प्रतीतिः स्यात्। अतः सच्छास्त्राण्येवेत्युक्तम्। यादृशतादृशात् शृणुयादित्यनेनातिप्रसक्तौ सत्यामाह **यदीति।**

यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते।

यदि तस्मिन्पुरुषे स्वापेक्षया सम्यग्ज्ञानादिप्राचुर्यमुपलभ्यते तर्हि ततः शृणुयात्। न त्वधमात्। वैयर्थ्यात्। न ह्यदृष्टमात्रार्थं श्रवणादिकमिति भावः।

परि०— **वेदादिश्रवण इति।** निर्णेतव्यग्रन्थश्रवण इत्यर्थः॥ **तदितरेति।** निर्णीतग्रन्थेत्यर्थः।

सु०— स्वतोऽधिकस्य पुरुषस्य प्रबन्धेन व्याख्यानासम्भवे किं श्रवणाद्यभाव एवेत्याकाङ्क्षायामाह **महद्भ्य इति।**

अनु०— महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान्।
छिन्द्यात्

स्वतो महद्भ्यो, महत्त्वं च न सज्ज्ञानमात्रेण किन्तु विष्णुभक्त्यादिगुणैश्चेत्युक्तं **विष्णुभक्तेभ्य इति।** तादृश एव ह्यादरमुत्पादयन् व्याख्याति। सादरमेव च श्रवणादिकं फलायालम्। **संशयान्** अज्ञानविपर्ययांश्चेति श्रवणादिफलमुक्तम्। एकस्मात्प्रबन्धेन श्रवणाद्यसम्भवेऽपि बहुभ्यो महद्भ्यो यथाशक्ति यथासम्भवमेकैकदेशश्रवणादिकमपि कुर्यादेव। तेनापि संशयादिच्छेदस्य श्रवणादिफलस्य लाभादिति भावः।

परि०— संशयानिति बहुवचनार्थमाह **संशयाज्ञानविपर्ययानिति॥ श्रवणादिफलमिति।** अज्ञाननिरसनं श्रवणफलं अन्यन्मननफलमिति ज्ञेयम्।

सु०— स्वतोऽधिकाभावे कथं श्रवणादीत्यत आह **स्वत इति।**

अनु०— स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत्।
ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः

अपिचावितरेतरयोगे। श्रुताऽऽवृत्तिप्रवचनाभ्यामभिनवोत्प्रेक्षोदयात् तेऽपि श्रवणादि-फलं प्रसुवाते।

सम्यक् श्रवणादिरहितो व्याचक्षाणः स्खलनेन प्रत्यवेयात्। तत्कथमुच्यते शिष्येभ्यो ब्रूयादिति तत्राह **सदिति**।

सत्सिद्धान्तमहापयन्।

'ब्रूयात्' इति सम्बन्धः। प्राणाणिकतयाऽभिमतोऽर्थः सिद्धान्तः। न तु प्रामाणिक एवेति नियमः। तथात्वे शब्दनित्यत्वं केषाञ्चित्सिद्धान्तः। केषाञ्चित्तदनित्यत्वमिति न स्यात्। द्वयोः प्रामाणिकत्वायोगात्। अयं तु न तथा। अपि तु प्रामाणिक एवेत्यतः सदित्युक्तम्। स्वार्थिको णिच्। अजहदित्यर्थः। यद्वा शिष्यैरहापयन्। सत्सिद्धान्तहानिरेव महतः प्रत्यवायंस्य हेतुरिति वक्ष्यामः। क्षुद्रस्खलितं त्वल्पीयस एव। न च तावता महाप्रयोजनव्याख्यानत्यागः। तथा सति मृगभयाद्बीजानावापप्रसङ्गादिति भावः।

परि०— **अपिचावितरेतरयोग इति**। अभ्यासप्रवचनयोरन्योन्यसमुच्चय इत्यर्थः। रथगतौ चक्रद्वय-मिवान्योन्यसाहाय्येनैककार्यनिष्पादकत्वरूपमितरेतरयोगं दर्शयति श्रुतेति। **अभिनवोत्प्रेक्षा** अपूर्वनिश्चयः। **श्रवण-फलं** अज्ञानादिनिवृत्तिरूपम्। सत्पदकृत्यं वक्तुमाह **प्रामाणिकतयेति**। 'अजहदि'ति वक्तव्ये कथमहापयन्निति णिजन्तप्रयोग इत्यत आह **स्वार्थिको णिजिति**। स्खलनेन प्रत्यवेयादिति प्राकृतचोद्यं निराह **सत्सिद्धान्तेति**॥ **वक्ष्याम इति**। सिद्धान्तस्वरूपनिरूपणम्। 'एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलमि'त्यत्रेति भावः।

सु०— कोऽसौ सत्सिद्धान्तो यो न हातव्यः। द्विविधः सत्सिद्धान्तः परापरभेदात्। प्रत्येकं द्विविधो वाचनिक आनुषङ्गिकश्च। तत्र वाचनिकं परं सत्सिद्धान्तं तावदाह **अशेषेति**।

अनु०— अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः।
विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः।

अन्यत् **तत्तन्त्रमिति** सकलजगज्जन्मादिकारणत्वमुच्यते। निर्णीयत इति निर्णयः। **सम्यग्विनिर्णयो** वाचनिकः परसिद्धान्तः। साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरे जन्मादिसूत्रे खल्व-भिहितोऽयमर्थः॥ आनुषङ्गिकं परसिद्धान्तमाह **स्वतन्त्रत्वमिति**।

स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः।

स्वतन्त्रत्वं स्वाधीनसत्त्वादिमत्त्वम्। **तस्य** विष्णोः। द्वितीयस्तस्येतिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते। **सर्वतो भेदश्चेति**। प्रकृतिजीवजडेभ्योऽत्यन्तभिन्नत्वम्। नन्वेतदप्यसम्भवस्तु सतो

नात्माऽश्रुतेः पृथगुपदेशादित्यादिनाऽभिहितमेव । तत्कथमानुषङ्गिकः सिद्धान्तः । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानप्रमेयोपयोगितयोक्तत्वाददोषः । स्वगतभेदवर्जितत्वादेरुपलक्षणमेतत् । इति सम्यक् स्थितिरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

परि०— परापरेति । **परः** भगवद्विषयः । **अपरः** जगद्विषयः । परसिद्धान्ततारस्फोरणायाह **सकलजगदिति** । कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनेन फलितमाह **वाचनिक इति** । तद्व्यनक्ति **साक्षादिति** । **जन्मादिसूत्र इति** । जिज्ञासासूत्रोक्त-ब्रह्मशब्दोक्तनिर्दोषगुणपूर्णतोपपादकत्वादस्य सूत्रस्य 'जन्मादिसूत्रेऽभिहितोऽयमर्थ' इत्युक्तम् । स्वसत्तादौ परान-पेक्षत्वस्यादोषत्वरूपत्वेनादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वाभावात् प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **स्वतन्त्रत्वमिति** ॥ **प्रकृतीति** । चित्प्रकृतीत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । स्वतन्त्रत्वादिप्रमेयमित्यर्थः ॥ **असम्भवस्त्विति** । द्वितीयपादे 'असम्भवस्तु सतो-ऽनुपपत्तेरि'ति सूत्रे 'असतः सदजायते'ति श्रुतेः सच्छब्दितं ब्रह्मापि पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमदिति प्राप्ते सतो = ब्रह्मणः, असम्भवस्तु = असम्भव एव, सम्भवः = उत्पत्तिः पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यभाव एव । सत इति हेतुगर्भ विशेषणम् । स्वतन्त्रत्वादिति 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमि'ति भारतोक्तेः । असतो निरस्वरूपस्य करणत्त्वानुपपत्तेश्चे-त्युक्त्या स्वातन्त्र्यस्य तत्राभिधानादित्यर्थः । 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इत्यत्र च 'तमसि लीन' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणोऽपि देहत्यागरूपलयोऽस्तीति प्राप्ते:, आत्मा न लीयते लयस्याश्रवणात्, लीनत्वश्रुतेरपिहितत्वपरत्वात्, 'नित्यो नित्याना-मि'त्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्चेत्युक्तेरिति भावः । 'पृथगुपदेशात्', 'अत एव चोपमासूर्यकादिवदि'त्यादौ स्पष्टं भेद उक्त एवेति भावः ॥ **प्रधानप्रमेयोपयोगितयेति** । निर्दोषत्वगुणपूर्णत्वरूपब्रह्मपदोक्तं यत्प्रमेयं तदुपपादकं च यज्जगज्जन्मादिहेतुत्वं तदुपयोगितया तत्र स्वातन्त्र्यादेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **स्वगतेति** । तत्सत्त्वेऽनेकेश्वरापातेनोद्देश-त्वाद्यसिद्धेरिति भावः । आदिपदेन अप्राकृतविग्रहवत्त्वादिग्रहः ॥

सु०— कथमस्यार्थस्यानुषङ्गिकत्वमित्यत आह अदोषत्वस्येति ।

अनु०— अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं

विष्णोरदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमङ्गीकार्योऽयमर्थ इति शेषः । उपलक्षणमेतत् । अशेषगुण-पूर्णत्वस्य सकलजगज्जन्मादिकारणत्वस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन कथं तत्सिद्धिरित्यत आह यदिति ।

यदभेदे तदन्वयः ।

यस्माज्जगताऽभेदे विष्णोर्दोषसम्बन्धः प्रसज्यते तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्रा-प्यभेद इत्यस्वातन्त्र्यस्याप्युपलक्षणम् । तदन्वय इति च गुणपूर्त्याद्यभावस्यापि । अन्यत्तत्तन्त्र-मित्यन्यशब्दोऽमुक्तविषय इति प्रतीतिः स्यात् तदर्थमाह तत्तन्त्रत्वं चेति ।

तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि

चशब्दो वक्ष्यमाणेन भेदेन सह समुच्चयार्थः । अङ्गीकार्यमिति शेषः । किमर्थमिदमङ्गीकार्यं जन्मादिसूत्रस्यामुक्तविषयतयाऽप्युपपत्तेरित्यत आह **तदिति**।

तद्गुणपूर्तये ।

न हि मुक्तानां तत्तन्त्रत्वेन विना तस्य निरर्गलमैश्वर्यं सिद्ध्यति । न च तदन्तरेण गुणपूर्तिर्भवतीति । स्यादेतत् । यदि मुक्ताः परमात्मनो भिन्नाः स्युः । न च तथा । तत्किं तत्तन्त्रत्वेनेत्यत आह **मुक्तानामपीति**।

मुक्तानामपि भेदश्च

परमात्मनः अत्यन्तभेदश्च अङ्गीकार्यः । अनेन 'तस्य भेदश्च सर्वतः' इत्येतदपि विवृतं भवति। किमर्थमित्यतः प्रयोजनं वक्तुं पीठमारचयति **न हीति**।

न हि भिन्नमभिन्नताम् ।

गच्छद्दृष्टं क्वचित्

मुक्तानां परमात्मनाऽभेदो भवत्, न तावत् प्राग्भिन्नानाम् । भिन्नस्याभेदावाप्तेः क्वाप्यदर्शनात् । न केवलमदर्शनं किं तर्हीत्यत आह **तस्येति**।

तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः ।

भिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थस्याभावोऽनुभवसिद्धोऽपि । ततः संसारेऽप्यभिन्नानामेव मुक्तावभेदो व्यज्यत इत्येव वक्तव्यम् । तथैवास्त्वित्यत आह **पूर्वेति**।

पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ।
नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः ॥

समर्थितं तावद् दुःखादिरूपोऽयं संसारः सत्य इति । ततः संसारेऽपि जीवानां परमात्मना भेदे तस्य दोषवत्त्वं स्यात् । इतिशब्दो हेतौ । **सम्यक् स्थितिः** सत्सिद्धान्त आनुषङ्गिकः पर इति शेषः ।

परि०— **इत्येतदपि विवृतमिति** । सर्वशब्दोऽसङ्कुचितवृत्तिरिति विवृतमित्यर्थः । तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **किमर्थमिति** । मुक्तानां परमात्मनो भेदश्चाङ्गीकार्य इत्यनुषङ्गः ॥ **प्रयोजनं वक्तुमिति** । 'पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमि'त्यत्र वक्तुमुपयुक्तार्थमाहेत्यर्थः ॥ **समर्थितमिति** । प्रकृत्यधिकरणे शून्यवादिनिरासप्रस्तावादाविति भावः ।

सु०— नन्वतिभिन्नता किमर्था भेदाभेदोपपत्तेरित्यत आह **भेदेति**।

अनु०— भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः।

भेदेन सहितोऽभेदो भेदाभेदः। 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची'ति द्वन्द्वैकवद्भावो वा। अत्रापि पूर्वन्यायेन संसारेऽपि भेदाभेदावङ्गीकार्यौ। ततश्चाभेदेन दोषाणामपि सम्भवः। भेदेन तत्परिहारो भविष्यतीति चेत् तर्हि किमजागलस्तनायितेनाभेदेनेति। इदानीमपरं सिद्धान्तमाह **निर्दोषत्वमिति**।

निर्दोषत्वं रमायाश्च

तथा परमेश्वरवद्रमायाश्च निर्दोषत्वम्। यथोक्तं 'कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः', 'समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्ये'ति ॥ निर्दोषत्वमित्युक्त्या पारतन्त्र्यमपि नास्तीति प्रतीतिनिरासार्थमाह **तदिति**।

तदनन्तरता तथा।

परमेश्वरानन्तरता तदधीनतेति यावत्। यद्वाऽनेनापरसिद्धान्तान्तरमाह **एकस्माद्भगवत एवावरत्वमिति**। तदप्युक्तम् 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'ति। सिद्धान्तान्तरमाह **ब्रह्मेति**।

ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः।
शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च।
सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो

मुक्तौ संसारेऽपि। प्रोक्तात्क्रमात्तिष्ठन्तीत्यर्थः। अत्र द्वन्द्वनिर्दिष्टानां साम्यमन्येषां तारतम्यमिति ज्ञेयम्। एतच्चोक्तमियदामननादिति। उपलक्षणं चैतत्। प्रपञ्चसत्यत्वादिकमपि ग्राह्यम्। कुतोऽयमशेषगुणेत्यादिसत्सिद्धान्त इत्यत आह **निर्णीत इति**।

निर्णीतो हरिणा स्वयम्।

हरिणा सूत्रकारेण **स्वयं** साक्षा**न्निर्णीतो** न तु बलात् सूत्रार्थतया कल्पितः। तच्च तत्र तत्र दर्शितमेव।

परि०— द्वन्द्वपक्षेऽप्युपपत्तिमाह **विप्रतिषिद्धं चेति**। द्वितीयाध्यायान्त्यपादे सूत्रमिदम्। अद्रव्यवाचिनां विरुद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति तस्यार्थः। तथा च 'शीतोष्णमि'त्यादाविवैकवचनं साध्विति भावः ॥ पूर्वन्यायेन

इति। 'न हि भिन्नमि'त्यत्रोक्तन्यायेन हि प्रागत्यन्तभिन्नं पश्चाद्भिन्नाभिन्नं गच्छत् क्वचिद्दृष्टमिति प्रागपि भेदाभेदावुपेयावित्यर्थः। इति द्विविधपरसिद्धान्तोक्तिः। **यथोक्तमिति**। अत्रैव पादे सूत्रकृतोक्तमित्यर्थः। तदाह **कामादितरत्रेति**। कामादित्यधिकरणे रमाया जीवानामिव जन्म नेत्युक्तेः 'समना चे'ति चतुर्थद्वितीयाधिकरणे लयाभावस्योक्तेः निर्दोषत्वं सिद्धमिति भावः। सूत्रार्थस्तन्त्रदीपिकादौ व्यक्तः॥ **अस्यैवेति**। 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'ति 'समना चे'त्यधिकरणगुणसूत्रे भगवता किञ्चित्साम्यस्यैवोष्मपदोपेतश्रुत्युक्तदिशोपपत्तेरिति तत्र रमायाः भगवता किञ्चित्साम्यस्य तदितरापेक्षया त्वाधिक्यस्य च श्रुत्यर्थपर्यालोचनया सिद्धेरिति भावः॥ **एतच्चोक्तमिति**। तारतम्यं चोक्तमत्रैव पादे सूत्रकृता। सूत्रमाह **इयदिति**। भगवदुपासकानां छन्दोगश्रुत्युक्तमुख्यप्राणावधित्यमेव 'प्राणो वा व सर्वेभ्यो भूयानित्यामननादित्यर्थः॥ **ग्राह्यमिति**। तस्यापि 'नाभाव उपलब्धेरि'त्यादौ समर्थनादिति भावः॥ **तत्र तत्र प्रदर्शितमेवेति**। जन्मादिसूत्रे खल्वभिहितोऽयमर्थ इत्यनेन 'असम्भवस्त्वि'त्यादिसूत्राणामुदाहरणेन च प्रदर्शितमित्यर्थः।

सु०— सत्सिद्धान्तमहापयन्नित्युक्तम्। तद्धानौ को दोष इत्यत आह **एतदिति**।

अनु०— **एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम्।**

ज्ञानं सदित्यर्थः। **विरोधि** ज्ञानमेव हि। अस्य त्यागः। **अन्धाय** भवतीति शेषः। **केवलमिति** न कदाऽपि न सुखायेत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह **अन्धमिति**।

अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम्।

अनेन 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इति श्रुतिमुपादत्ते। उक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं वक्ष्यते। अतस्तद्विरुद्धप्रतीतिरविद्या भवत्येव। अतिस्फुटमित्यनेन परेषां व्याख्यानं पराचष्टे। तथा च वक्ष्यामः।

परि०— **अविद्यामिति**। विद्याशब्दितसम्यग्ज्ञानविरोधिज्ञानमित्यर्थः। तद्वचनक्ति **उक्तेति**॥ **वक्ष्यत इति**। इत्येव श्रुतय इत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भावः। **परेषां व्याख्यानं** कर्मपरत्वव्याख्यानमित्यर्थः। **वक्ष्याम इति**। 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति श्रुतिविरोधाच्च 'नान्यथोपासनं भवेदि'त्युत्तरत्र अत्रैव पादे पराभिमतमुक्तिहेतुखण्डनप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः।

सु०— ननु च वस्तुतः प्रामाणिकः सत्सिद्धान्तः। प्रकृतस्य कथं प्रामाणिकत्वमित्यत आह इत्येवेत्यादिना सादरमित्यन्तेन।

अनु०— **इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम्।**
मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः।

वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि ।
ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ।
अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।
प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ।
मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम् ।

इत्येवेत्युक्तप्रकारावधारणम् । **एतमेवार्थमिति** प्रकृतधर्म्यवधारणम् । तेन व्यत्यासमपि वारयति । **अशेषा** इति श्रुतिभागस्य कर्मादिपर्यवसायित्वनिरासार्थम् । **अथ**शब्दः समुच्चये । **अखिलमिति** जीवजननादिवाक्यानामप्युपादानार्थम् । **मूलरामायणमे**वेत्यवान्तररामायणानां व्युदासः । **अखिला** इति बहुवचनविषयविवरणार्थम् । इतरपुराणानां पाशुपतादिमूलत्वेन अप्रामाण्यात् **वैष्णवानी**त्युक्तम् । **परावि**ति अर्वाचीनसाङ्ख्ययोगव्यावृत्तये । तयोरप्रमाणत्वात् । मीमांसा त्रिविधा । **शब्दसागरः प्रकाशयतीति** सम्बन्धः । युक्तयश्च प्रकाशयन्ति **प्रत्यक्षागममूलका** एव । न त्वाभासाः । प्रत्यक्षं च प्रकाशयति । एवशब्देनेश्वरप्रत्यक्षस्य प्राबल्यं सूचयति । कर्मकाण्डादीनामेतदर्थप्रकाशकत्वं कथमित्यत उक्तम् **उत्तममिति** । कमदिरुक्तानार्थत्वेऽप्युत्तमोऽर्थोऽयमिति भावः ।

वेदादीनामन्यथाव्याख्यानं वारयति **अन्यावकाशरहितमिति** ।

अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ।

क्रियाविशेषणमेतत् । **सादरमिति** तत्र तात्पर्यसद्भावमाचष्टे । एतदर्थं(र्थे) च श्रुत्यादिकमन्यत्र पठितमेव द्रष्टव्यम् ।

परि०— प्रकारेति । अशेषगुणपूर्णत्वादिप्रकारावधारणमित्यर्थः ॥ **धर्मीति** । विष्ण्वादिधर्म्यवधारणमित्यर्थः ॥ **व्यत्यासमपीति** । उक्तधर्मधर्मिणां व्यत्यासमित्यर्थः । न केवलं प्रामाणिकत्वप्रदर्शनमित्यपेरर्थः । वारयति मूलकर्तेति योज्यम् ॥ **त्रिविधेति** । कर्मदेवब्रह्ममीमांसाभेदेनेति भावः । उक्तं द्वितीये गीतातात्पर्ये 'ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी'ति ॥ **उत्तमार्थोऽयमिति** । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि'त्यादेर्महातात्पर्यविषयार्थ इत्येके । पर्यवसितार्थ इत्यन्ये ॥ **अन्यत्र पठितमिति** । जन्माद्यधिकरणभाष्यादाविति भावः । यद्वा उक्तरूपपरापरत्वे श्रुत्यादिकं बृहद्भाष्यऋग्भाष्यादिग्रन्थेषु तत्र पठितमित्यर्थः । यद्वा ईश्वरादिप्रत्यक्षमेतमर्थं प्रकाशयतीति कथं ज्ञेयमित्यत उक्तम् एतदर्थे श्रुत्यादिकमन्यत्रेति ।

सु०— सत्सिद्धान्तमहापयन् सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयात् इत्युक्तम् । तत्र स(त)त्सिद्धान्तस्वरूपं निरूप्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयादित्येतद्विवृणोति **एतदेव चेति।**

अनु०— **एतदेव च सच्छास्त्रं दुश्शास्त्रं तु ततःपरम्।**
सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुश्शास्त्रं तु परित्यजेत्।

एतत् वेदादिकम्। **ततःपरं** तद्विरुद्धं तदुदासीनं च। ऋगाद्या भारतं चैवेत्याद्यागमोऽत्र स्फुट एव। **दुश्शास्त्रं** नाभ्यसेदिति वक्तव्ये **परित्यजेत्** इति वचनं न केवलं तत्रोदासीनत्वं किन्तु हेयतया ज्ञानमपि भाव्यमिति ज्ञापयितुम्। अत्र चासच्छास्त्राधिगमनमिति पातकेषु परिगणनं प्रमाणम्। स्फुटानि च आचार्येण अन्यत्र अत्रार्थे वाक्यान्युदाहृतानि।

परि०— **इत्याद्यागम इति**। तत्त्वनिर्णयोक्तागम इत्यर्थः॥ **असदिति**। 'असच्छास्त्राधिगमनं व्यसनादात्मविक्रयः। व्रात्यतात्मार्थपञ्चत्वमेकैकमुपपातकमि'ति स्मृतौ। 'असच्छास्त्राधिगमनं शुष्कतर्कावलम्बनम्। मौल्येनाध्यापनं ब्रह्मनुपपातकसंज्ञितमि'ति पुराणेषु परिगणनमित्यर्थः॥ **अन्यत्रेति**। सप्तमस्कन्धतात्पर्ये त्रयोदशाध्याये 'न चोदासीनशास्त्राणि न निषिद्धानि वाऽभ्यसेदि'त्याद्युदाहृतानीत्यर्थः।

सु०— सच्छास्त्रमभ्यसेदिति श्रवणमननयोः कर्तव्यत्वमुक्तं तदयुक्तम्। निदिध्यासनेनैव ब्रह्मदर्शनोपपत्तेः। अन्यथा तद्वैयर्थ्यादित्यत आह **असंशयेनेति।**

अनु०— **असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम्।**

संशयशब्देन विपर्ययोऽपि लक्ष्यते। **निर्णये सति** निदिध्यासनेन **ब्रह्मदर्शनं** भवतीति योज्यम्। एतदुक्तं भवति। सत्यं निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमिति। किं तु तत्सिद्धये श्रवणमनने अपि कर्तव्ये। अवितथं ब्रह्मानुचिन्तनं हि निदिध्यासनम्। वितथानुचिन्तनस्य चतुर्थे निराकरिष्यमाणत्वात्। न चाविदितस्यानुचिन्तनं सम्भवतीति। तद्वेदनार्थं श्रवणमभ्यर्थनीयम्। श्रुते चार्थे लिङ्गाभासप्रतिभासेन संशयविपर्ययोदयेन वितथं तद्भवतीति तद्व्युदासहेतुर्मननमप्येष्टव्यमिति।

परि०— निदिध्यासनस्यैव ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे श्रौतवाक्ये श्रवणादेः पूर्वमुक्तिः कुतः इत्यत आह **तत्सिद्धय इति**। उपोद्घातप्रक्रियया तदुक्तिरिति भावः। एतेन निदिध्यासनं प्रधानम् अन्यत् तदङ्गमिति सूचितम्। तद्विवृतं न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे। 'तत्सिद्धय' इत्युक्तमर्थं 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यःप्रतिबन्धः फलमि'ति सूत्रभाष्यदिशा 'न च' इत्यादिना विवरितुमाह **अवितथमिति**॥ **चतुर्थ इति**। चतुर्थाद्यपादे 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— अन्ये पुनर्मन्यन्ते । श्रवणमेव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनम् । मनननिदिध्यासने श्रवणं प्रति फलोपकार्यङ्गभूते । असम्भावनाविपरीतभावनाख्यचित्तविप्रतिबद्धं हि ब्रह्मापरोक्षज्ञानं नाविद्यानिर्मूलनस्येष्टम् । मननादिकं च प्रतिबन्धं निवर्तयतीति । तदसत् । शब्दस्य साक्षात्कारकारणतायाः क्वाप्यदर्शनात् । ब्रह्मविषयशब्दवद्धर्मादिविषयस्यापि तथात्वापत्तेश्च । न च विशेषहेतुरस्ति । येन ब्रह्मविषयस्यैव तद्भावो न धर्मादिविषयस्येति प्रतीमः । प्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततया शब्दस्य तत्रान्तर्भावश्चापद्येत । अथ मतम् । दृश्यते तावद्दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यस्य साक्षात्कारकरणत्वम् । न च तत्रापीन्द्रियमेव करणं न शब्द इति साम्प्रतम् । शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । अस्तु तर्हीन्द्रियमेव करणं शब्दस्तु सहकारीति चेन्न । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । तथाऽपि कुतो विनिगमनमिति चेत् । क्वचिद्बहुलतमे तमसि क्वचिच्च लोचनविरहिणोऽपि वाक्याद्दशमोऽस्मीत्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादिति वदामः । धर्मादिविषयस्यापि शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वापादनं चासत् । वैषम्यात् । प्रकृतो हि शब्दोऽपरोक्षब्रह्मात्मविषयः । न तथाऽन्यः ॥ अस्ति चास्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे प्रमाणम् । नान्यस्य । तथा हि विमतं श(शा)ब्दज्ञानमपरोक्षम्, अपरोक्षविषयत्वात्, सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वं वेदान्तवाक्याजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववत् इति । न च विवादाध्यासितः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनको न भवति, शब्दत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति युक्तम् । दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारात् । श्रूयते च 'तद्धास्य विजिज्ञौ तमसः पारं दर्शयती'त्युपदेशमात्रादेवापरोक्षप्रमितिजन्म । अत एव ब्रह्मात्मविषयवाक्यान्यत्वेन प्रत्यक्षलक्षणं विशेषणीयमिति ।

परि०— **फलोपकार्यङ्गेति** । द्विविधमङ्गं साधनस्वरूपनिष्पत्तौ सहकारिभूतं निष्पन्ने च साधने तस्य फलजनने कार्ये सहकारिभूतं चेति । तत्र द्वितीयं फलोपकार्यगमित्युच्यत इति ज्ञेयम् । तथात्वं तयोर्व्यनक्ति **असम्भावनेति** ॥ **क्वापीति** । क्वचिदपि शब्देऽनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ **दशमस्त्वमिति** । कश्चित्कञ्चित्प्रति वदति दशमस्त्वमसीति । तत्र तस्य वाक्याद्दशमोऽहमिति साक्षात्कारो जायते । अतः क्वाऽप्यदर्शनादित्ययुक्तमिति भावः ॥ **शब्दस्यापीति** । दशमस्त्वमितिशब्दस्यापि सति तस्मिन् दशमोऽहमिति प्रत्यक्षम्, अन्यथा तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षब्रह्मेति** । 'साक्षादपरोक्षं ब्रह्मे'ति श्रुतिवदपरोक्षो धर्म इति श्रुतेरभावादिति भावः ॥ **तद्धास्येति** । तत् = ब्रह्म विजिज्ञौ = साक्षात्कृतमासीत् ह इत्यर्थः ।

सु०— अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यादपरोक्षज्ञानजन्मोपलब्धमिति तदसङ्गतम् । दशत्वसङ्ख्या खल्वपेक्षाबुद्धिजन्या तद्व्यङ्ग्या वेत्यतो नापाततो रूपा-

दिकमिव प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। ततो दशानां पूरणो दशमोऽपि तथा। अतः प्रथमं शब्देन परोक्षज्ञाने जातेऽनन्तरं लब्धसहायेन प्रत्यक्षेणापरोक्षज्ञानं जायते। आशुभावादेकमेवापरोक्षं ज्ञानमित्यभिमानः। अन्धकारादौ तु वाक्यादुत्पन्नस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नास्त्येव। प्रतीतिकलहोऽयं निरवधिक इति चेत्। अत्रेदं वक्तव्यम्। शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वं किं स्वभावः किं वा अपरोक्षज्ञानसाधनत्वमस्याप्यागन्तुकम्। आद्ये सर्वेषामपि शब्दानां तथाभावः स्यात्। द्वितीये निमित्तं वक्तव्यम्। ब्रह्मात्मविषयत्वमिति चेत्। तर्हि दशमस्त्वमसीत्यादेरतथाभूतस्य नापरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यात्। अपरोक्षविषयत्वमिति चेन्न। अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थे अपरोक्षत्वस्याभावात्। तत्रैतज्ज्ञानविषयत्वेन तदुक्तावितरेतराश्रयत्वम्। ज्ञानान्तराभिप्राये तु स्वर्गादयोऽपि केषाञ्चिदपरोक्षज्ञानविषया इत्यस्माकं तद्विषयः शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयेत्। एकपुरुषाभिप्रायेऽपि प्रत्यक्षावगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनापरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्गः। शब्दस्यैवम्भाव इति चेत्। तथाऽप्यग्नौ शब्देनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिः स्यात्। अपरोक्षतया ज्ञायमाने तथेति चेन्न। धर्मिमात्राभिप्राये प्रत्यक्षेणावगम्यमाने घटे शतपलपरिमितोऽयमिति शब्दस्य अपरोक्षज्ञानकारणतापत्तेः। प्रकाराभिप्राये तु प्रकृतेऽभावात्। न हि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षतयाऽवभासते। तथा सति शब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति।

परि०— नापातत इति। अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः ॥ **दशानां पूरण इति**। 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मडि'ति पञ्चमद्वितीयपादे पूरणार्थे मट्प्रत्ययविधानाद्दशानां पूरण इत्युक्तम् ॥ **तथेति**। नापाततः प्रत्येक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ **अपरोक्षविषयत्वमिति चेदिति**। जीवचितोऽप्यपरोक्षत्वात् 'दशमस्त्वमसी'त्यादौ अपरोक्षहेतुत्वं शब्दस्याप्रतिहतमेवेति भावः। **केषाञ्चिदिति**। योगिनां स्वर्गादिस्थानां चेत्यर्थः ॥ **अपरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्ग इति**। **न चेष्टापत्तिः**। प्रत्यक्षेण करिणि दृष्टे चीत्कारेणानुमित इत्याद्युक्तिः परीक्षकाणां न स्यात्। प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति सम्प्लव इत्यादिन्यायवार्तिकाद्युक्तिः सर्वजनसम्मता न (खल्विति) स्यादिति भावः ॥ **तथाप्यग्नाविति**। प्रत्यक्षावगत इत्यनुषङ्गः ॥ **प्रकृतेऽभावादिति**। प्रकारे अपरोक्षतया ज्ञायमाने प्रयुक्तः शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयतीत्य(स्य प्रकृ)स्याङ्गीकृते ब्रह्मात्मैक्यरूपप्रकारे अभावादित्यर्थः। प्रकृते वेदान्तवाक्ये अभावादिति वार्थः। तद्वचनक्ति न हीति।

सु०— एतेनापरोक्षविषयत्वानुमानमपि परास्तम्।

यच्चापरोक्षत्वमित्यादि। तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि तथा प्रयोगसम्भवादाभाससमानयोगक्षेमम्। ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे न किञ्चिद्बाधकमिति चेत्। सममेतद्वेदान्तवाक्येष्वपि। संसारस्याविद्यामयत्वादविद्यायाश्चापरोक्षज्ञानेन विना निवर्हणा-

योगात् वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे मोक्षाभावप्रसङ्ग इति चेन्न। ज्ञाननिवर्त्यताया निरस्तत्वात्। चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेश्च। मनसोऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वं क्वापि नोपलब्धमिति चेत्। तत्किं शब्दस्योपलब्धम्। यन्मनसा न मनुत इति श्रुतिविरुद्धं तदिति चेन्न। श्रुतेर्मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुत्या सत्प्रतिपक्षत्वात्। चित्तैकाग्र्यस्य अन्तरङ्गतापरेयं श्रुतिरिति चेत्। साऽप्यपक्कमनोविषयेति स्यात्।

परि०— एतेनेति। अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थे अपरोक्षत्वस्याभावादिति कथनेनेत्यर्थः। हेतोरसिद्ध्यादिप्रसङ्गादिति भावः। द्वितीयानुमानं च प्रागुक्तं निराह यच्चापरोक्षत्वमित्यादीति। अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठम्, तत्रोक्तादेव हेतोरिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः। निरस्तत्वादिति। 'इत्यादेर्न हरिं विना। ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित्' इत्यादिग्रन्थतद्व्याख्यानयोर्जिज्ञासाधिकरणे निरस्तत्वादित्यर्थः। ननु निदिध्यासनं नाम (मनोमयस्य वस्तुनो मनसा) वासनामयस्य मनसाऽवलोकनम्। तथा च भगवदधिष्ठानस्य मनसाऽनवरतावलोकनेन मनसा करणेन भगवतोऽपरोक्षमित्युक्तं स्यात्। तत्कथमुपपद्यत इति शङ्कते मनस इति॥ इदमिति। इदं ब्रह्म आप्तव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः।

सु०— किञ्च शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतिविरुद्धं कथमङ्गीकार्यम्। 'तद्धास्य विजिज्ञावि'त्यादिश्रुतयस्तु परोक्षज्ञानेनापि सार्थकाः। परम्परया अपरोक्षज्ञानसाधनत्ववादिन्यो वा। स्पष्टं हि स्मृतयो वदन्ति 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ। संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि'ति, 'शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता। ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्व च न बाध्यते' इति च।

एतेन धर्मादिवाक्येऽतिप्रसङ्गः शब्दत्वानुमानं च समाहितं वेदितव्यम्। अत एव प्रत्यक्षलक्षणे विशेषणप्रक्षेपोऽपि निरस्तः। निर्निबन्धनत्वात्।

परि०— प्रागुदाहृतश्रुतिगतिमाह तद्धास्येति। स्मृतय इति। 'तन्निर्धारणार्थनियमः' इत्यादौ भाष्योक्ता 'श्रुत्वे'ति स्मृतिः। 'शृणुयादि'ति स्मृतिस्तु 'आप्रायणात् तत्रापी'ति सूत्रभाष्योक्ता॥ एतेनेति। ब्रह्मापरोक्षं धर्मस्तु नेति वैषम्यस्य निरस्तत्वेन धर्मादिविषयकज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापि अपरोक्षहेतुत्वप्रसङ्गः समाहित इत्यन्वयः। 'दशमस्त्वमसी'ति वाक्यस्याप्यपरोक्षहेतुत्वं नेत्युपपादनेन च प्रागुक्तं शब्दत्वादित्यनुमानं च समाहितमित्यर्थः। व्यभिचाराभावादिति भावः॥ अत एवेति। शब्दस्यापरोक्षहेतुत्वाभावादेवेत्यर्थः।

सु०— ये तु शब्द एवापरोक्षज्ञानजननाय प्रवृत्तोऽसम्भावनादिप्रतिबद्धो मनननिदिध्यासनाभ्यां प्रतिबन्धापगमे तज्जनयतीति मन्यन्ते ते प्रष्टव्याः। प्राङ्मनननिदिध्यासनाभ्यां किमसौ किमप्यकृत्वा परस्तादपरोक्षज्ञानं जनयत्युत परोक्षज्ञानं कृत्वा। नाद्यः। गृहीतसङ्गतेः

शब्दाद्बोधोदयाभावस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि विरम्यव्यापारापत्तिः । ततो वरं शब्दस्य तावतैव चरितार्थत्वकल्पनमित्येषा दिक् ।

परि०— ये त्विति । फलोपकार्यङ्गत्वं प्रागुपन्यस्तमते एतन्मते चाविशिष्टं तत्र फलमविद्यावर्हणम् । अत्र त्वपरोक्षज्ञानमेवेति भेद इति ज्ञेयः । सन्निपत्याङ्गत्वमेतन्मत इत्येके ॥ किमसाविति । शब्द इत्यर्थः ॥ तावतैवेति । परोक्षज्ञानजननेनैवेत्यर्थः ॥ इत्येषा दिगिति । विस्तुरस्तु न्यायामृते ।

सु०— यदुक्तं यथाशक्ति श्रवणमनने कर्तव्ये इति तदयुक्तम् । पुरुषशक्तीनां तारतम्यवत्त्वेन श्रवणादेरपि तारतम्यापत्तेः । न च तथाऽस्त्विति वाच्यम् । तत्साध्यस्य ज्ञानस्यैकविध्यत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वाच्यं ज्ञातव्यस्य ब्रह्मणोऽपरिमितत्वात् तत्तज्ज्ञानान्यपि तारतम्यवन्तीति । तत्फलस्य मोक्षस्य तारतम्यरहितत्वेन वैयर्थ्यापरिहारात् । न खलु वन्धविध्वंसस्य तारतम्यमुपपद्यत इत्यत आह **सम्यगिति** ।

अनु०— **सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ।**
फलं भवेत् तारतम्यात् सुखदुःखात्मकं नृणाम् ।

विषमं विपरीतम् । ज्ञानमेव **विज्ञानम्** । ततो न पुनरुक्तिर्विरोधश्च । **तारतम्यादिति** तारतम्येनोपेतमित्यर्थः । सम्यग्विपरीतज्ञानयोस्तारतम्यमित्युक्ते परस्परमिति प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासार्थमुक्तं विवृणोति **सम्यक् चेति** ।

सम्यक् चाधिकविज्ञानात् सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ।

सम्यग् इत्यव्ययं समीचीनादित्यर्थः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमात् सम्यग्ज्ञानात् तथाविधं सुखं भवेत् । अल्पाच्च सम्यग्ज्ञानादल्पम् । एवमधिकान्मिथ्याज्ञानात् अधिकं दुःखमित्यादि । अत्र मिथ्याज्ञानतारतम्येन दुःखतारतम्यस्याभिधानं दृष्टान्तत्वेनोपयुज्यते । यद्वा दुश्शास्त्रं तु परित्यजेदित्युक्तम् । तत्रात्यन्तपरित्यागार्थोऽर्थवादोऽयम् । न बन्धप्रध्वंसमात्रं मोक्षं किन्तु सुखमपि । तस्य च तारतम्यमुपपद्यत इति भावः ।

परि०— विषममित्यनूद्यार्थमाह **विषमं विपरीतमिति** । वीत्युपसर्गोऽत्र ज्ञाधात्वर्थमात्रपरो न तस्य विशेषक इत्याह **ज्ञानमेव विज्ञानमिति** । कुत एवमित्यत आह तत इति । विशब्दस्य विशेषार्थत्वे सम्यगित्यनेन पुनरुक्तिः विषमपदेन विरोधः । विपरीतार्थत्वे च विषमपदेन पुनरुक्तिः सम्यक्पदेन विरोधश्चैवं व्याख्यानान्नास्तीत्यर्थः । पञ्चम्यन्तघटनायाह **सम्यगित्यव्ययमिति** ॥ **अर्थवादोऽयमिति** । यतो मिथ्याज्ञानात् दुःखप्राप्तिः अतः तत्परित्यागः प्रशस्तः दुःखप्राप्तेरित्येवंरूपेणार्थवाद इत्यर्थः । 'यदुक्तमि'त्यादिना कृतचोद्यस्य किमुत्तरमित्यत आह **न वन्धप्रध्वंसेति** ।

सु०— अधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति।**

अनु०— अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ।।

नन्वत्रात्मशक्तिमनतिक्रम्य यथात्मशक्तीत्यव्ययीभावे सति, तस्याव्ययीभावश्चेति अव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इति तृतीयाया लुका भवितव्यम् । **यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति** कथम् । उच्यते । **यथेति** भिन्नं पदं सम्यग्वाचि । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेति, यथा श्रवणमित्यादिना च सम्बध्यते । सादृश्यार्थं वा । आत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं चाचरेत् । न तु सर्वशाखाविषयम् । नापि स्वस्वशाखामात्रविषयम् । यथा च श्रवणं मननं चात्मशक्त्यैव । निदिध्यासनमपि तथाऽऽचरेत् । तच्च **श्रवणं मननं** च कृत्वा कुर्वन् वेति । यद्वा यथाऽऽत्मशक्तीत्यव्ययीभावात्पर आशब्दः सम्यग्वाची । श्रवणमित्यादिना सम्बध्यते । अथवा यथाशब्दस्यात्मशब्देनाव्ययीभावः । ततः शक्तिशब्देन कर्मधारयः । योग्यतानुसारिण्या शक्त्येत्यर्थः । अत्र **यथाऽऽत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथाऽऽचरेदि**त्येतावतैवोपसंहारे कर्तव्येऽधिकमुच्यते यत्तच्छ्रवणमननयोरुक्तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वस्यापि उपसंहारार्थम् । कृत्वा अथवा कुर्वन्नपीति विशेषज्ञापनार्थं च । अयं च विकल्पो गुरूपदेशानुरोधेन व्यवतिष्ठते । अथवा पूर्वार्ध एवाधिकरणार्थोपसंहारः । तत्राचरेदिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनेन सम्बध्यते । इति सिद्धमिति शेषः ।। ३-३-१ ।।

परि०— इत्यव्ययीभावे इति । यथाऽसादृश्य इति सूत्रेण सादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः समस्यते स समासोऽव्ययीभाव इत्यव्ययीभावसमासे सति 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेण योऽव्ययीभावः सोऽव्ययं भवतीति अव्ययसंज्ञकत्वम् 'अव्ययादाप्सुप' इति सूत्रेण अव्ययात्परस्य टाप्रत्ययस्य लुग् भवतीति तृतीयाविभक्तेर्लुकि सति 'यथात्मशक्ती'ति भाव्यमित्यर्थः ।। इति **यथेति** । यथा षष्ठादौ परीक्षित्कृतानुवादवाक्ये यथाशब्दो यथावत्कथित इति सम्यक्त्वार्थः तथेत्यर्थः । भिन्नपदत्वे केनान्वय इत्यत आह **श्रवणमित्यादिना चेति** । सम्यग्वाचित्वपक्षार्थमुक्त्वा सादृश्यार्थत्वपक्षे व्याचष्टे **यथा च श्रवणमित्यादि** । **तच्चेति** । निदिध्यासनमित्यर्थः ।। **अधिकमुच्यते** यदिति । कृत्वेत्याद्युत्तरार्धोक्तमधिकमित्यर्थः । **उक्तस्येति** । 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमि'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः ।। **व्यवतिष्ठत इति** । अधिकारिभेदेन व्यवस्थितो भवतीत्यर्थः ।।

।। इति सर्वदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम् ।।

★ ★ ★

।। अथ उपसंहाराधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ।।

सु०— अत्र सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्य इत्युक्तम्। इहापि सर्वशब्दो नासङ्कुचितवृत्तिरुक्तन्यायादित्याशयवांस्तात्पर्यमाह कृत्वेति।

अनु०— कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ।।

श्रवणं मननं तथेति वर्तते। यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति च। अनेन 'प्राप्तेश्च समञ्जसमि'त्यादीनां सूत्राणामपि तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम्। तथा 'तन्निर्धारणार्थनियम' इत्यादीनां, प्रथमाधिकरण-व्याख्यानेनेति ।। ३-३-२ ।।

परि०— उक्तन्यायादिति। 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव ही'त्यादिग्रन्थेन सर्वपरिज्ञानोक्त-न्यायादित्यर्थः। **इत्यादीनामिति**। मन्दमध्योत्तमाधिकारिभेदेन अल्पानल्पाल्पतमगुणोपसंहारव्यवस्थापराणां 'प्राप्तेश्च समञ्जसं', 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' इत्येवमादीनामनेकेषां तात्पर्यमुक्तमित्यर्थः। अधिकरणशरीराणि तु न्यायमुक्तावल्यां सङ्क्षेपभाष्यव्याख्याने च व्यक्तानि ।। **तन्निर्धारणार्थनियम इत्यादीनामिति** ।। 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्म-दर्शनमि'त्यनेन तन्निर्धारणेति सूत्रतात्पर्यमुक्तम्। आदिपदगृहीतानां 'प्रदानवदेवे'त्येवमादीनां गुणनियमोक्तिपराणां तात्पर्यं तु 'मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरूत्तमः' इत्यादिनोक्तम्। 'कामादितरत्र तत्र चे'ति सूत्रतात्पर्यं 'निर्दोषत्वं रमाया' इत्यनेनोक्तम्। 'इयदामननादि'त्यादितात्पर्यं तु 'ब्रह्मा सरस्वतीत्यादि नोक्तमि'त्यादि ध्येयम् ।। ३-३-२ ।।

।। इति उपसंहाराधिकरणम् ।।

★ ★ ★

।। अथ अनुबन्धाद्यधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— ।। ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ।।

सु०— योगशास्त्रे यमादिकमुपासनाङ्गतयोपदिश्यते। तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते। यमा-नुष्ठानं तावदसत्। विष्णुभक्त्यादिगुणसम्पत्तिर्विषयसंसर्गादिदोषवर्जनं च यमशब्दाभिधेयम्। देशकालावस्थाव्यवस्थया विनाऽनुष्ठेयस्य तथात्वात्। अहिंसादिपरिगणनं तु तत्प्रदर्शनार्थ-मिति हि योगानुशासनानि। तत्र यमानां किमुपासनोत्पत्तावुपयोगः। किंवा तत्फलज्ञानोत्पत्तौ। नाद्यः। विद्वेषिणामपि सततानुचिन्तनदर्शनात्। तन्मात्रत्वाच्चोपासनायाः। न द्वितीयः। भक्त्या-

दिसहितमेवोपासनं ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयति नान्यथेत्यत्र प्रमाणाभावात्। किञ्च 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः', 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादौ द्वेषस्य तावन्मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते। 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इति मोक्षस्य दर्शनैकसाध्यत्वं च। तदुभयपर्यालोचनया द्वेषस्य दर्शनसाधनत्वमवगम्यते। एवं नियमासनप्राणायामप्रत्याहाराणामप्यङ्गता निरसनीयेति। तत्र समाधानमनुवन्धादिभ्य इति। तस्यार्थो भक्त्यादिभ्य इति। तत्र न ज्ञायते कः पक्षोऽङ्गीकृतः कथं च तत्रोक्तदोषः परिहृत इति। अतो व्याचष्टे **विषयेष्वित्यादिना**।

अनु०— **विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात्।**
मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यते।
इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः।
सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति।

विषयसेवनात्। **शाश्वतस्य** ब्रह्मणः मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति। आकाङ्क्षादिति घञन्तः **परं** ब्रह्म **न प्रतिपद्यते** न पश्यति। मिथः समुच्चये चशब्दः। हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। विषयसंसर्गादिदोषाणां ज्ञानविरोधित्वमाहेति शेषः। एतद्दोषवर्जित एव सदोपासनया युक्तो भवति। तथाविध एव सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यतीति योज्यम्।

एतदुक्तं भवति। उपासनोत्पत्तौ तावद्यमानामङ्गत्वं ब्रूमः। विषयसंसर्गादिमतो भक्तिरहितस्य सदोपासनानुपपत्तेः। न ह्यन्यत्र (व्या)आसक्तमनास्तत्र स्नेहविधुरश्च तत्सन्ततं चिन्तयतीति युज्यते।

यदत्रोक्तं स्निग्धवत्क्रुद्धानामपि सन्ततानुचिन्तनं दृष्टमिति। तत्सत्यम्। तथाऽपि तदितरसंसर्गवर्जनादिकमङ्गीकार्यमेव। न च भगवति विद्वेषस्य कारणमस्ति। केषाञ्चिदाशयदोषवशाद्द्वेषसम्भवेऽपि न तथाविधमनुचिन्तनं ज्ञानसाधनं भवति। किन्तूक्तयमादिसहितमेवेति द्वितीयपक्षमपि स्वीकुर्मः। न च तत्र प्रमाणाभावः। भारतवाक्यस्य विद्यमानत्वात्। तत्र (च) विषयसंसर्गादिपदानां यममात्राभावोपलक्षणत्वादिति। भक्त्याद्यभावस्यापि दोषत्वेनैतद्दोषवर्जित इत्युक्तम्।

परि०— 'साङ्ख्ययोगौ परावपी'ति प्रमाणत्वेनोपात्तयोगशास्त्रोक्तयमनियमाद्यङ्गापेक्षयाऽत्रोच्यमानं भक्त्यादिकमन्यदिति भ्रमं निरस्यन् सूत्रगमनिकां तावदाह **योगशास्त्र** इत्यादिना। यद्वा यमादेरङ्गत्वप्रत्याख्याने पूर्व-

पक्षिणोऽङ्गत्वप्रसङ्गकं किमित्यत आह **योगशास्त्र इति**। मूले 'विष्णौ परा भक्तिरि'त्यादेरग्रे श्रवणात् भक्त्यादेरपि प्रत्याख्यानायाह **विष्णुभक्त्यादीति**। कुतो भक्त्यादेर्यमशब्दार्थत्वमित्यत आह **देशकाल इति**। पर्वताग्रादिदेश-विशेषब्राह्ममुहूर्तादिकालविशेषशुचित्वाद्यवस्थाविशेषनियमं विना क्रियमाणं यत्तद्धि **यमशब्दार्थः**। भक्त्यादिकं तादृशं भवतीति भवत्येव यमशब्दाभिधेयं भक्त्यादिकमित्यर्थः। तर्हि तन्त्रसारे 'अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ। यम इति' यमशब्दार्थपरिगणनस्य का गतिरित्यत आह **अहिंसादीति**। परिगणनं नामैत इति विशिष्य कीर्तनम्। कुत एषा कल्पनेत्यत उक्तार्थबोधकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्याह **इति हि योगानुशासनानीति**। एवं परिष्कृत्य पूर्ववादी प्रत्याख्यातुं विकल्पयति **तत्र यमानामिति**॥ **विद्वेषिणामिति**। कंसचैद्यप्रभृतीनामित्यर्थः। व्यक्तमेतद्दशमस्कन्धादौ 'सनित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन् वदन् वा वि चरन् स्वपन् श्वसन्। ददर्श चक्रायुधमग्रतोऽच्युतमि'त्यादिना। 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा' इत्यादिना च। भक्त्यादिविहीनध्यानस्यापरोक्षहेतुत्वरूपस्याभिमतेऽर्थेऽर्थापत्तिं प्रमाणमस्ति॥ **किन्त्वेति**। यद्वा निदिध्यासनमपि न दृष्टिहेतुः। तेन विनाऽपि तत्सिद्धेरित्याह **किन्त्वेति**॥

एवं नियमेति। 'यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम्। नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम्। रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः। प्राणायाम' इत्यादितन्त्रसारोक्तस्वरूपाणां नियमादीनामपि उक्तदिशा ध्यानस्वरूपोत्पत्तौ साक्षात्काररूपफलोत्पत्तौ वा क्रमात् प्रागुक्तदिशा व्यभिचारप्रमाणाभावाभ्यामङ्गत्वं निरस्यमित्यर्थः॥ **भक्त्यादिभ्य इतीति**। भक्तिशमदमादिभ्य इत्यर्थः। 'अनुबन्धस्तु भक्तिः स्यादि'ति स्मृतेरिति भावः॥ **तत्रेति**। ध्यानस्वरूपोत्पत्त्यङ्गत्वतज्जन्यदृष्टिस्वरूपफलोपकार्यङ्गत्वपक्षयोर्मध्ये इत्यर्थः। **अङ्गीकृतः** सूत्रकृतेत्यर्थः। ननु कथम् 'आकाङ्क्षादि'ति आङ्पूर्वस्य काङ्क्षतेर्धातोर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन 'स्त्रियां क्तिनि'ति स्त्र्यधिकारे अप्रत्ययादिति पूर्वसूत्रप्रकृताप्रत्ययस्य 'गुरोश्च हल' इति तृतीयाध्यायतृतीयपादीयसूत्रेणोक्त्या अप्रत्ययान्तत्वे स्त्रीत्वात् 'अजाद्यतष्टाबि'ति टापि आकाङ्क्षाया इति भाव्यमित्यत आह **आकाङ्क्षादिति घञन्त इति**। वाऽसरूपोऽस्त्रियामिति असरूपप्रत्ययस्य विकल्पेन बाधोक्तेः पक्षे घञ् प्राप्तिरस्त्येव। तथा च घञन्तः 'पुंसी'ति पुल्लिङ्गत्वादाकाङ्क्षादिति साध्विति भावः॥ (उपासनातत्फलज्ञानोभयाङ्गत्वलाभायेत्यर्थः।) **इति योज्यमिति**। उभयाङ्गत्वलाभाय वाक्यभेदेन योज्यमित्यर्थः। तद्व्यनक्ति **एतदुक्तमिति**। फलोत्पत्त्यङ्गत्वं च वक्ष्याम इति तावदित्युक्तम्। साधुजनाभिप्रायेण द्वेषोऽपि न सम्भाव्यत इत्याह **न च भगवतीति**। **केषाञ्चिदिति**। चैद्यादीनामाशयदोषो दुर्जीवादिसङ्गादिति ध्येयम्। **द्वितीयपक्षमिति**। फलोपकार्यङ्गत्वपक्षमपीत्यर्थः। ननु 'एतद्दोषवर्जित' इत्यत्र पूर्वप्रकृतदोषमात्रपरामर्शेन हिंसा-ऽनृतादिदोषराहित्यं न प्राप्तमित्यत आह **विषयसंसर्गादिपदानामिति**। नन्वेवं प्रागुक्तदिशा यमशब्दाभिधेयस्य भक्त्यादेरभावस्य भारतवाक्ये प्राप्तत्वेऽपि कथमेतद्दोषेति तत्परामर्श इत्यत आह **भक्त्याद्यभावस्येति**। तस्य निरन्तरानुचिन्तनादिप्रतिबन्धकत्वाद्दोषत्वमिति भावः॥

सु०— यमानामवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिमप्याह दोषा इति।

अनु०— दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः।
सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते।

ते विष्णुभक्त्यभावाद्या विषयसंसर्गाद्याश्च दोषा **मुक्तिपरिपन्थिनः** प्राचुर्येण पुरुषेषु **अनादिसम्बन्धाः** सन्त्येव। **तेन** कारणेन तेषां **मोक्षो न जायते**। एतदुक्तं भवति। मोक्षयोग्यानां मुमुक्षूणामपीदानीं तावन्मोक्षो न जायते। तत्कुत इति चिन्त्यम्। भगवत्प्रसादाभावादिति चेत्सोऽपि कुतः। ज्ञानाभावादिति चेदसावपि कुतः। ध्यानाभ्यासासत्त्वादिति चेन्न। विद्वेषिणां तत्सत्त्वेऽप्यसत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अपि च ध्यानाभ्यासोऽपि कुतो नेति वाच्यम्। श्रवणाद्यभावादिति चेत्। तद्भावोऽपि न कुतः। अतो दोषा एव तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्तो मोक्षपरिपन्थिन इति ज्ञायते। न च दोषाणामागन्तुकानामनादिमोक्षाभावहेतुत्वं न सम्भवतीति साम्प्रतम्। प्रवाहतोऽनादित्वादिति। तथा चोक्तम्। दोषगृहीतगुणामिति।

परि०— यमानामिति। भक्त्यादीनामित्यर्थः॥ **युक्तिमपीति**। न केवलं भारतवाक्यं यमाननुष्ठानस्य श्रेयःप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिमित्यपेरर्थः॥ **असत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति**। द्वेषकृतध्यानासाधुत्वस्य द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनमित्यादौ वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। तादृशध्यानमप्रयोजकमिति भावः॥ **तथा चोक्तमिति**। दशमस्कन्धे श्रुतिगीतायाम्— "जय जय जह्यजामजितदोषगृहीतगुणामि"त्यत्र दोषैर्दुःखाद्यैरानन्दाद्या जीवगुणा गृहीता यया सेति तात्पर्योक्तिः। तामजामविद्यां जहि (व्यापादयेत्यर्थः।) व्युदासयेत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। सन्ति केचित् संसारिणोऽपि रागादिदोषरहिता जीवा वालमुग्धादयः। तत्कथं दोषाणां मोक्षाभावहेतुत्वमित्यत आह सर्व इति।

अनु०— सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः।

उदाहृतेष्वपि बालमुग्धादिजीवेषु **त एते** भगवद्भक्त्यभावाद्या दोषास्तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां **दृश्यन्त एव**। रागद्वेषादयोऽपि पुरुषेषु तारतम्यतः सन्ति। चतुर्विधा हि ते प्रसुमतनुविच्छिन्नोदारभेदेन। अतो बालादिषूदाराणां तेषामभावादभावाभिमानः। स्तन्यादिकामादेष्वपि दर्शनात्। तथा चागमः। गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादित्यादिः। तदेवं सर्वेऽपि दोषाः सर्वेष्वपि प्रमिता इति युक्तमुक्तम्।

परि०— प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति। विषयसंसर्गहिंसाऽनृतादिदोषाः प्रत्यक्षेण भक्त्याद्यभावस्तत्कार्यरूपलिङ्गरूपानुमानेनेत्यर्थः। **प्रसुप्तेति**। **प्रसुप्ता** अव्यक्ताः। **तनवः** अल्पाः। **विच्छिन्नाः** बहुशो व्यक्तत्वेऽपि सदाऽविद्यमानाः। **उदाराः** सदा प्रकटभूता इत्यर्थः॥ **आगम इति**। चतुर्थस्कन्धस्थवाक्यम्। 'गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा। लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा' इत्येकोनत्रिंशेऽध्याये। अस्यार्थः अत्र 'नाहं ममेत्ययं भावः पुरुषे व्यवधीयत' इत्यादिना 'पूर्वं प्रकृतमहं ममे'त्यादिज्ञानं स्वहेतुभूतकामादिज्ञापकत्वाल्लिङ्गपदेनोच्यते।

कामादिकं च पुरुषस्य गर्भे बाल्येऽपि स्थितिदशायामपौष्कल्यात् तनुलिङ्गं अतो तदा न दृश्यते न व्यक्तीभवति। यूनो यौवने स्थितं एकादशविधं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोभेदेनैकादशभिरिन्द्रियैर्विशेषेण धीयमानं व्यक्तीक्रियमाणं लिङ्गं दृश्यते। तदा पटुकरणैर्विषयसम्बन्धे रागाद्यौत्कट्यादहं ममेत्यादिधीर्भवतीति भावः। यथा चन्द्रमसः गर्भे स्थितस्य सूर्यबिम्बे प्रविष्टस्य बाह्ये प्रतिपदिनस्थितस्य लिङ्गं स्वरूपं बिम्बं 'लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव च' त्युक्तेः। कुह्वाममावास्यायामपौष्कल्यान्न दृश्यते। अयूनः द्वितीयातृतीयादितिथिस्थस्य यूनः अष्टम्यादितिथिस्थस्य चन्द्रमसः लिङ्गमेकादशभिः कलाभिः क्रमाद्विशेषेण धीयमानं पूर्यमाणं सत् दृश्यते तथेति। यून इत्युक्तत्वात् एकादशेत्युक्तम्। एकद्वित्रिप्रभृतिभिः षोडषभिः कलाभिरित्यर्थः।

सु०— अथापि स्यात्। ऋजवो नाम हिरण्यगर्भपदप्राप्तियोग्याः सन्ति संसारिणः पुरुषाः। न च ते दोषिण इति युक्तम्। ऋजुत्वविरोधात्। ऋजवः समीचीना निर्दोषा इत्यनर्थान्तरम्। तत्कथमित्यत आह **ऋजूनामिति।**

अनु०— ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनम्।

ऋजूनाम् अपि मोक्षार्थं महोद्योगवर्जनं नाम दोषोऽस्तीत्यतो नोक्तमयुक्तम्। अन्यथा मोक्षविलम्बासम्भवात्। न चैवमृजुत्वविरोधः। यतोऽसावेक एव। दोषबाहुल्याभावाभिप्रायमृजुत्ववचनम्। अल्पस्वे निःस्वप्रयोगदर्शनादिति भावः।

परि०— हिरण्यगर्भपदेति। 'ऋजवो नाम ये देवा योग्या ब्रह्मपदस्य तु' इति चतुर्थतात्पर्ये चतुर्विंशाध्यायोक्तस्मृतेरिति भावः॥ **अन्यथा मोक्षविलम्बेति।** ननु एवं मुक्तिफलानियम इति सूत्रेऽपरोक्षज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धसत्त्वे मोक्षो विलम्ब्यत इत्युक्तत्वात् तेषां च तद्भावस्य 'ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसंशयः। ब्रह्मण' इत्यादिना चतुर्थाद्यपादे वक्ष्यमाणत्वात् प्रारब्धकर्मणैव मोक्षविलम्बोऽस्त्विति चेन्न। कर्मणामुपमर्दसम्भवादिति भावः॥

सु०— प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति **स इति।**

अनु०— स गुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते।

स परमोत्साहवर्जनं नाम दोषः। यद्यपि महोद्यमाभावो दोष एव हेयत्वात्। तथाऽपि न रागादिरिव भावरूपः। नापि गुणाभावरूपः। किन्नामोत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमित्यदोषोऽप्युच्यत इति नर्जुत्वेन विरुध्यते।

परि०— उत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमिति। विशेषनिषेधो विशेषविधिं गमयतीति न्यायेन 'परमोत्साहवर्जनमि'त्युक्त्या उत्साहमात्रमस्तीति लाभादिति भावः॥

सु०— किमतो यद्येवं दोषाः संसारहेतवो मुक्तिपरिपन्थिन इत्यत आह **अत इति।**

अनु०— अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु।
तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता।

इदं च सर्वयमोपलक्षणॉम्। पुरुषार्थं मोक्षम्। अयमत्र सङ्क्षेपः। विष्णुभक्त्यभावाद्या विषयसंगाद्याश्च दोषा मुमुक्षादिमता त्याज्याः। मोक्षादिविरोधित्वात्। यद्यद्विरोधि तत्तदर्थिना त्याज्यं दृष्टम्। यथाऽऽरोग्यविरोध्यपथ्यं तदर्थिना। तथा च विष्णुभक्त्यादिकं कार्यमिति सिद्ध्यति। भावानुष्ठानेन विनाऽभावपरित्यागायोगादिति।

परि०— सर्वयमेति। विषयसंसर्गाभावादेरुपलक्षणमित्यर्थः।

सु०— विष्णौ पराऽन्यत्र तारतम्येनेत्युक्तं विवृणोति **स्वादर इति।**

अनु०— स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः।
ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः।
कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता।

आदरः स्नेहः। **स्वभावतः संसिद्ध** इत्युपकारादिकरणमनपेक्ष्यानादिसिद्ध इत्यर्थः। अन्यथा सुखिनैव मया भाव्यं न जातु दुःखिनेत्याशीर्न स्यादिति **हि**शब्दार्थः। ततः स्वविषयादादरादधिक आदरः साक्षात्स्वोत्तमेषु कर्तव्यः। एवं तेषाम् **आधिक्यानुसारतोऽधिकः कर्तव्यो वासुदेवान्तम्।** वासुदेवे तु निरतिशयः। **शुभं** ध्यानादिकम्। एतच्चोपपादयिष्यते।

परि०— आदरः स्नेह इति। स्नेहस्यैव भक्तित्वादुक्तविवरणमेतदिति भावः। विष्णौ परा भक्तिरित्युक्तत्वात् तद्विवरणलाभायाह **वासुदेवे तु निरतिशय** इति। ध्यानादिकमित्यादिपदेनापरोक्षमोक्षयोर्ग्रहः। उक्तरूपादरः शुभार्थिना कार्य इति कुत इत्यत आह **एतच्चोपपादयिष्यत** इति। एतत्पादान्ते 'भक्तिश्चैव हरावेवे'त्यत्रेति भावः। यद्वा उक्तरूपा भक्तिरेव ध्यानादिशुभसाधनं न द्वेषादिः। परवादिभिरुक्तसाधना(नीवेत्य)नि वेत्यनुपदमेव महाप्रबन्धेनोपपादयिष्यत इत्यर्थः।

सु०— सकृदनुष्ठेयासकृदनुष्ठेयसदानुष्ठेयभेदादङ्गमनेकविधम्। अयं तु कथमित्यपेक्षायामाह **नेति।**

अनु०— न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत्।

तं विष्ण्वाद्यादरम्। न केवलं न त्यजेत्किन्तु कालक्रमेणैनं विवर्धयेच्च। स्वसमेषु स्वतोऽधमेषु च कथमित्यपेक्षायामाह **समेष्विति।**

समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ।
कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः ।

कर्तव्य इति वर्तते । तत उत्तमसमेभ्योऽन्यत्राधमेषु सत्सु दया कार्या । यदि सत्स्विव-त्येवोच्येत तदोत्तमसमेष्वपि प्रसङ्गः । ततोऽन्यत्रेत्येवोक्तावसत्स्वपि प्रसक्तिः । ततो वर्गत्रया-दन्यत्राज्ञेष्वोदासीन्यम् । विपरीतेषु वैपरीत्यं चेत्यपि योज्यम् । एवं क्रियमाणे यमानामुपा-सनोत्पत्तौ ज्ञानोत्पादे मोक्षातिशये चाङ्गत्वमिति सूचनाय पुरुषार्थमभीप्सता शुभमिच्छता दृश्यते क्षिप्रमीश्वर इति विचित्रोक्तिः । अत एवोपसंहारे त्रयस्यापि सङ्कीर्तनम् ।

परि०— सकृदिति । यज्ञकर्मणि हि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्युक्तं प्रोक्षणादिकमदृष्टजनकं अङ्गं सकृदनुष्ठेयम् । दृष्टफलमरणिमथनावघातादिकं यावत्फलोदयमसकृदनुष्ठेयम् । 'वाचं यच्छती'त्युक्तवाङ्नियमनमुष्टीकरणादिकं याव-त्कर्मसमाप्त्यनुष्ठेयमित्यनेकविधमित्यर्थः ॥ ततोऽन्यत्रेतिपदद्वयस्य अर्थान्तरे ॥ ततो वर्गत्रयादिति । उत्तमसमाधम-रूपवर्गत्रयादित्यर्थः । विपरीतेषु मिथ्याज्ञानिषु विष्णवादिद्वेषिषु वैपरीत्यं प्रतीपाचरणम् ॥ विचित्रोक्तिरिति । मोक्षध्यानापरोक्षरूपविचित्रफलोक्तिः । स्थानभेदेन कृतेत्यर्थः । ज्ञानेनैव मोक्षसिद्धेः किमनेनेत्युक्तम् । मोक्षातिशये चेति । ज्ञानस्य सम्पूर्णमोक्षजननाय फलोपकार्यङ्गमेतत्सर्वमित्यर्थः ॥ अत एवेति । 'त्रितयाङ्गत्वादेव तेन सम्प्रोक्त-गुणसंयुतः । उपासीते'त्यादिवाक्ये उपासादृष्टिमुक्तिपदैः त्रितयसङ्कीर्तनमित्यर्थः ।

सु०— दोषपरित्यागेऽप्यस्ति विशेषः । रागादयो हि संसारमातन्वते । विपरीतज्ञाना-दयस्तु नित्यं नरकं प्रापयन्तीत्यतो रागादितोऽतिशयेन त्याज्या इत्याशयवांस्तत्र श्रुतिमाह तदिति ।

अनु०— **तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ।**
रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन ।
किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ।
दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्दुष्टुस्तथोभयोः ।
इत्याह सच्छ्रुतिः

तत् प्रसिद्धम् । न केवलं संसारे किन्तु **मुक्तावपि कथञ्चन** केनापि धर्मेण समत्वम् । रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्टेः पुरुषस्यान्धतमसावाप्तिर्भवतीति किमुतेति योज्यम् । विष्णोर्गुणाभावमतेर्विष्णोर्जीवैर्जडैश्चाभेदस्य द्रष्टुः । **उभयोः** भेदाभेदयोः ।

परि०— केनापि **धर्मेणेति** । 'परमं साम्यमुपैति', 'मम साधर्म्यमागता' इत्यादौ साम्योक्तिः 'बुद्ध्यर्थः पादवदि'त्युक्तन्यायेन बुद्ध्यारोहार्था न वस्तुतः । अन्यथा 'परमत' इति सूत्रविरोध इति भावः ।

सु०— स्वपक्षसाधनमुपसंहरति **तेनेति**।

अनु०— तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः।
उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तैनेव जायते।

प्राक् सम्प्रोक्तैर्विषयसंसर्गवर्जनादिभिर्गुणैः संयुतः। यद्वा योगशास्त्रे सम्प्रोक्तैर्यमादिभिः **गुणैः** अङ्गैः **संयुतः**। तेनैव तथाविधेनैवोपासनेन **हरिं दृष्ट्वा** कर्माणि क्षपयतो **मुक्तिः जायते**।

परि०— 'तेने'ति तच्छब्देन न दृष्टिपदोक्तज्ञानमात्रपरामर्शः किन्तु प्रागुक्तसर्वाङ्गोपेतस्येत्याह **तथाविधे-नैवेति**। ननु असमानकर्तृकत्वाद् दृष्ट्वा मुक्तिर्जायत इति कथमित्यतो मध्ये शेषमाह कर्माणि क्षपयत इति। भोगेन प्रारब्धानि तदन्यानि ज्ञानाग्निना निरस्यत इत्यर्थः। 'भोगेन त्वितरे क्षयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इत्युक्तेरिति भावः।

सु०— इदानीं यत्पूर्वपक्षिणोक्तं भगवद्द्वेषिणामपि पुराणे मुक्तिः कथ्यत इति तन्निरा-करोति **द्वेषादिति**।

अनु०— द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत्।

तस्मादन्यथा व्याख्यातव्यमिति भावः। तत्प्रकारं च वक्ष्यति। किं तच्छ्रुतिवाक्यमित्यतो 'मा नस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुरि'त्येतदर्थतः पठति **रिपव इति**।

रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः।
अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः।
हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तदभेदिनः।
तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च।

रामो रमणं तदस्यास्तीति **रामी** भगवान् रामस्तस्मान्निष्क्रान्तः तस्य **विमुखा निरामिण** इत्यर्थः। अत एव तस्य **रिपवः**। अभिद्रोहपद इत्यस्यैव व्याख्यानम् **अन्धेतमसीति**। नित्यं स्थिता भवन्तीति शेषोक्तिः। अनेन ये निरामिणो रिपवोऽन्नेषु भोगेषु जागृधुरभिकाङ्क्षावन्तः तेऽभिद्रुहोऽभितो द्रोहस्य पदे स्थाने स्थातुं योग्या यतोऽतस्तेभ्यः स्तेनेभ्योऽस्मान्मावोचः। न ह्यस्मच्छ्रवणवान् दुःखमर्हतीति योजना सूचिता भवति। इदं च वायुं प्रति विद्यादेवताया वचनम्। तदभेदिनस्तस्य हरेर्जीवाद्यभेदवादिनः।

परि०— **पूर्वपक्षिणेति**। 'विषयेषु च संसर्गादि'त्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः। पुराणे सप्तमस्कन्धा-दिस्थवाक्ये प्रागुदाहृते मुक्तिः कथ्यत इत्यर्थः॥ **वक्ष्यतीति**। उत्तरपादे 'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित्।

द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवदि'त्यादाविति भावः ॥ **रामो रमणमिति**। भावे घञन्त इति भावः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति स्मरणादाह **तस्मान्निष्क्रान्ता इति**। **स्तेनेभ्यः** तस्करेभ्य इत्यर्थः। 'अस्मानि'ति वक्त्रादेरश्रवणादाह **वायुं प्रति विद्यादेवताया इति**। व्यक्तमेतन्मन्त्रार्थवर्णनमैतरेयभाष्ये द्वितीयप्रपञ्चके सप्तमेऽध्याये।

सु०— कथमेतच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह इत्यादीति।

अनु०— इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद् द्वेषिणस्तम ईयते।

स्मृतिविरुद्धं च द्वेषिणां मोक्षकथनमित्याशयवांस्ताः पठति हिरण्यकशिपुश्चेति।

हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः।
विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः।
यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान्।
तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद् दुस्तरादघात्।
निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्चयुतः।
'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्।
मोघाशा मोघकर्मणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः।'
'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्।'
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम्।
कथं स न भवेद् द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित्।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम्।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः।

विविक्षुर्वेशनसम्भावनाविषयः । आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमिति वचनात् । श्वा **मुमूर्षतीति यथा** । **अत्यगात्तमः** । मम पिता मह्यं मन्निमित्तं त्वामनिन्दत् । मयि मद्विषये च **अघवान्** अपराधवान् । तस्माद्विष्णुवैष्णवनिन्दापराधजादघान्नित्यनिरयात् । निन्दादिकं च द्वेषमूलमिति प्रसिद्धमेव । नरहरिं प्रति प्रह्लादस्य वाक्यमिदम् । **ततः** स्थानात् । निन्दां शृण्वतो यदाधःपातस्तदा निन्दकस्य **किमु** । **मानुषीं** मनुष्यसदृशीम् । ये मां **अवजानन्ति** ते मोघाशादिमन्तो भवन्ति । तेषां सुखलेशोऽपि न भवति । आत्मपरदेहेषु प्रेरकत्वेन स्थितम् । संसरन्त्यत्रेति संसारा देहाः । तस्य विवरणमासुरीष्वेवेत्यादि । लोको जनः तस्यान्तश्चण्डालादिः तत्पर्यन्तस्य ।

कथमेतत्स्मृतिविरोध इत्यत आह इत्यादीति ।

इत्यादिवाक्यसन्दोहाद् द्वेषिणस्तम एव तु ॥

ज्ञायत इति शेषः । तमोऽपि निरुत्थानमिति तुशब्दः ।

अतो यमाद्यङ्गमवश्यानुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ ३-२-३१ ॥

परि०— इच्छार्थकसनोऽत्र तमःप्रवेशविषयेऽनुपपत्तेराह **विविक्षुर्वेशनसम्भावनाविषय** इति ॥ **आशङ्कायामिति** । आशङ्का हि सम्भावना तद्विषयीभूतक्रियावचनात् स्वार्थे सन्प्रत्ययो भवति । अचेतनेषु इच्छाहीनेष्वित्यर्थः ॥ **श्वा मुमूर्षतीति** । मरिष्यतीति शङ्काविषयो जायत इत्यर्थः । शुनश्चेतनत्वेऽपि मर्तुमिच्छाहीनत्वेन अचेतनत्वं ज्ञेयम् । नन्वत्र स्मृतौ द्वेषिणस्तम इति न प्रतीयत इत्यत आह **निन्दादिकमिति** । अत्र श्रुतोऽस्मदादिपदार्थः कः इत्यत आह **नरहरिं प्रतीति** । सप्तमस्कन्धे व्यक्तमेतत् ॥ **स्थानादिति** । निन्दास्थलादित्यर्थः ॥ ३-३-३१ ॥

॥ इति अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ विद्याधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥

सु०— यद्यपीदमधिकरणमनुबन्धादिभ्य इत्यतः पूर्वं तथाऽप्युपासनस्वरूपावगमे सत्येव तत्सार्थक्यसमर्थनस्यावसरो नान्यथेति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । तथा हि । न भगवदुपासनं कर्तव्यं वैयर्थ्यात् । न च साक्षात्कारार्थम् । तस्यापि व्यर्थत्वात् । न च मोक्षप्रयोजनो-

ऽसाविति वाच्यम् । चार्वाकदिशा मोक्षस्यैवाभावात् । भावे वा जैनादिमतानुसारेण साधनान्तरसाध्यत्वादिति प्राप्ते मोक्षसद्भावं तस्यापि भगवद्दर्शनसाध्यत्वं च साधयितुमिदमारभ्यते । यद्यपि समयपादे चार्वाकादिमतानि निराकृतानि । तथाऽपि मोक्षतत्साधनविषयदूषणविशेषव्युत्पादनार्थोऽयं प्रयत्नः । तत्र चार्वाकमतं तावदनुवदति **नैवेति** ।

अनु०— नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः ॥

एवशब्दः स्वरूपनिषेधद्योतनार्थः । अन्यथा पुरुषविशेषादिसम्बन्धेन निषेधोऽपि **ज्ञायेत । तस्मादुपासनं व्यर्थमिति शेषः ।**

परि०— उपासनास्वरूपावगम इति । भक्त्यादिरूपयमशब्दिताङ्गसहितमेवोपासनं फलजनकं नान्यदिति तत्स्वरूपावगमे सतीत्यर्थः ॥ **पुरुषविशेषादीति** । साधनानुष्ठानहीनस्य नेति साधनापरिपाककाले नेत्याद्यर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः ।

सु०— तर्हि कः पुरुषार्थोऽस्तीत्यत आह भोग इति ।

अनु०— भोगः

स्रक्चन्दनादिविषयसुखानुभवो भोगः स पुरुषार्थोऽस्तीति प्राहुरिति सम्बन्धः । भोगश्चैहिक एव न तु स्वर्गादिगत इत्याह **शरीरेति** ।

शरीरपर्यन्तं

शरीरपातपर्यन्तमित्यर्थः । कुतः स्वर्गापवर्गयोरसत्त्वमित्यत आह **भस्मीभाव इति** ।

भस्मीभावस्ततो भवेत् ।

इति

ततः पातानन्तरं शरीरस्य भस्मीभावो भवेत् । इदमुक्तं भवति । शरीरपातोत्तरकालमात्मनः स्वर्गापवर्गौ वक्तव्यौ । आत्मा च न शरीरातिरिक्तोऽस्ति । शरीरं च पातोत्तरकालं नश्यत्येव । ततः कस्य तौ स्यातामिति । इति प्राहुरिति सम्बन्धः । शङ्कासमाप्तौ वेतिशब्दः ।

तदेतत्प्रमाणाभावेन दूषयंस्तावत्पृच्छति **तदिति** ।

तत्केन मानेन दृष्टं

मोक्षो नैवास्तीति वाक्यार्थं परामृशति **केन मानेनेति** । प्रत्यक्षेण वा तदितरेण वेत्यर्थः । दृष्टमवगतम् । द्वितीयस्तावच्चार्वाकेण नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशयवानाह प्रत्यक्षेति ।

प्रत्यक्षवादिना।

प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नान्यदित्यभ्युपगच्छता । पूर्वेण सम्बन्धः । आद्यं निराकरोति न हीति ।

न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ।

अनुमानादिकं तावत्परस्य मानं न भवति । यच्च मानत्वेनाङ्गीकृतं प्रत्यक्षं तेनेति यावत् । **मोक्षो** हि नाम परमानन्दावाप्तिविशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । तदभावश्चैवमवगन्तव्यः । नास्ति कोऽपि पुरुषः परमानन्दानुभवी सर्वोऽपि दुःखी चेति । न च पुरुषान्तरवर्तिनी सुखदुःखे तदभावौ वा पुरुषान्तरप्रत्यक्षविषयाविति कथं मोक्षाभावः प्रत्यक्षेणावसीयेतेति हिशब्दार्थः ।

परि०— तदिति परामृशतीति । सामान्ये नपुंसकलिङ्गमिति भावः । केनेति प्रश्नस्य प्रमाणसामान्यपरत्वव्याख्यानानुरोधेनाह **दृष्टमवगतमिति** । न हि प्रत्यक्षेति विशिष्योक्तिं घटयति **अनुमानादिकमिति** ॥

सु०— मा भूत् प्रमाणाभावेन मोक्षाभावनिश्चयः । तत्सद्भावनिश्चयोऽपि दुर्घट एव । प्रमाणाभावात् । तावत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । परपुरुषवर्तिनोः परमानन्ददुःखाभावयोः परप्रत्यक्षस्य सामर्थ्याभावात् । स्वनिष्ठस्तु तदभाव एव प्रत्यक्षेणेक्ष्यते । नापि प्रत्यक्षादन्यत् । तत्प्रामाण्यासिद्धेः । ततश्च साधकबाधकप्रमाणाभावादप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयो वा मोक्षे स्यादिति नोपासनानुष्ठानं सम्भवतीति । मैवम् । प्रत्यक्षेण तावन्मोक्षनिश्चयोपपत्तेः ।

परि०— सुखदुःखे तदभावौ वेति सुखदुःखाभावयोरुक्तिर्दृष्टान्ततयोपयुज्यते तदभाव एवेति । प्रागुक्तरूप(मोक्षाभा)स्याभाव एवेत्यर्थः । सुखदुःखाभावाभाव एव सुखदुःखे एवेत्यर्थ इत्येके ॥ बाधकेति । मोक्षाभावग्राहिप्रमाणरूपबाधकेत्यर्थः ।

सु०— ननूक्तमत्र प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यं नास्तीति तत्राह घटत इति ।

अनु०— घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा ।

यद्यपि प्राकृतानां प्रत्यक्षं न मोक्षं गोचरयितुं क्षमते । तथाऽपि महत्तमपुरुषप्रत्यक्षेण मोक्षनिश्चयो युज्यत एव । तदीयप्रत्यक्षावगमश्च परेषां तद्वाक्येन भविष्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र षष्ठ्या भवितव्यं कथं तृतीया । शेषविवक्षायां षष्ठी विहिता । न चात्र शेषविवक्षेति चेन्न । अस्मिन्योगे शेषग्रहणस्य निवृत्तत्वात् । उच्यते । हेतावेषा तृतीया । न कर्तरि

करणे वा । महीयसा पुरुषेण हेतुना करणेन वा तदीयप्रत्यक्षेणेति यावत् । इतरेषां मुक्तिदृष्टि- र्मुक्तिसद्भावनिश्चयो घटत इति । यद्वा मुक्तिविषया प्रत्यक्षदृष्टिर्घटते । कथम् । यतो महीयसा पुरुषेणेक्ष्यते मोक्ष इति वदाम इति योजना । अथवा क्रियमाणेति पदाध्याहारे न दोषः ।

परि०— परेषामिति । मोक्षद्रष्टृमहत्तमपुरुषादन्येषामित्यर्थः ॥ अत्र षष्ठ्या भवितव्यमिति । 'पुरुषेण' इत्यादौ पुरुषस्येत्यादिरूपेण भाव्यम् । कृत्प्रत्यययोगे कर्तरि कर्मणि षष्ठी भवतीति द्वितीयस्य तृतीयपादे कृद्योगे षष्ठीविधानादिह च 'दृष्टिरि'ति क्तिन्प्रत्ययस्य 'कृदतिङि'ति कृत्संज्ञकत्वात् पुरुषस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । ननु तत्सूत्रं पूर्वोक्तात् षष्ठीशेष इति सूत्रात् शेष इत्यनुवर्तने । तेन कर्त्रादिकारकव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धरूपशेष- विवक्षायामेव कृद्योगे षष्ठी विहिता । पुरुषस्य कर्तृकारकतया शेषत्वाभावात् षष्ठी न भवतीति तटस्थचोद्यमनूद्य निराह शेषविवक्षायामिति ॥ निवृत्तत्वादिति । शेष इति निवृत्तमिति वृत्त्यादावुक्तेरिति भावः ।

सु०— एवं तर्हि मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । यद्यपि परपुरुषवर्ती मोक्षाभावोऽस्मदा- दीनां न प्रत्यक्षः । तथाऽपि महीयसः पुरुषस्य लोकायताचार्यस्य प्रत्यक्ष एव । तदवगमश्च अस्माकं तद्वाक्येन भविष्यतीति । तथा च सत्प्रतिपक्षतया पुनरनिश्चय एवेत्यत आह नेतीति ।

अनु०— नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ।

कस्मिन्नपि पुरुषे वर्तमानोऽनागतो वा मोक्षो नास्त्येवेत्यहं प्रत्यक्षेणेक्ष इति वक्तुस्त्विति सम्बन्धः । **महत्त्वमेव न विद्यते** कुतो महीयस्त्वमित्येवशब्दार्थो वा तुशब्दः । महत्त्वमिह बहुप्रकारमपेक्षितम् । इतरपुरुषाप्रत्यक्षार्थसाक्षात्कारित्वं तदुपयुक्तासाधारणधर्मवत्त्वं यथार्थ- वादित्वं चेति । तत्रैकप्रकारमपि न लोकायताचार्यस्य विद्यते । कुतस्तेन सत्प्रतिपक्षताशङ्का मोक्षवादिनां महापुरुषाणाम् ।

परि०— चार्वाकः शङ्कते एवं तर्हीति । 'ईक्ष' इति उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ कुतो महीयस्त्वमिति । अतिशयेन महत्त्वं कुत इत्यर्थः ॥ तदुपयुक्तेति । योगध्यानादिरूपधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥

सु०— कुत इत्यत आह साधयन्निति ।

अनु०— साधयन् सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् ।

धर्माद्यभावप्रतिपादनेन सर्वेषां पुंसां समानत्वं साधयँल्लोकायताचार्यः कथमेवेतरेभ्यो- ऽतिशयवान् भवति । न कथञ्चित् । एतदुक्तं भवति । पुरुषान्तराप्रत्यक्षस्य परपुरुषगतस्य मोक्षाभावस्य साक्षात्करणे लोकायताचार्यस्येतरेभ्यो विशेषेण भाव्यम् । अन्यथेतरेषामपि

तत्प्रसङ्गात् । न चासावस्ति । तपसा योगेन वा जनितो धर्मविशेषस्तथा । स चेतरेषामिव स्वात्मनोऽपि नास्तीति तेनैव साधितम् । अतः कारणाभावादितरवत् तस्यापि परपुरुषवर्ति-मोक्षाभावसाक्षात्करणं नास्त्येवेति निश्चीयते । तत एवाहं मोक्षाभावं साक्षात्करोमीति तदीयवचनमयथार्थमेव । भूतपरिणामविशेष एवातिशयोऽस्त्विति चेत् । स किं प्रत्यक्षो-ऽप्रत्यक्षो वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । यादृशतादृशस्य प्रकृतफलहेतुत्वे मानाभावात् । अन्यथा-ऽतिप्रसक्तेः । न द्वितीयः । अतीन्द्रियार्थं निराकुर्वता तेनैवेतरवदात्मन्यपि तदभावस्य साधित-त्वादिति ।

परि०— यादृशतादृशस्येति । अवयवपुष्ट्यादेः परगतमोक्षाभावप्रत्यक्षीकरणहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः ॥ अतिप्रसक्तेरिति । तादृशस्थूलकायादेरप्युक्तरूपमहत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।

सु०— यथा युष्माभिरभिधीयते नास्त्येव मोक्षाभावसाक्षात्कारी महापुरुष इति तथा अहमपि वदामि । नास्त्येवासौ महीयान् पुरुषो यः प्रत्यक्षेण मोक्षमीक्षेत । प्रमाणाभावादिति । तथा च पुनरनिश्चय एवेत्यत आह **दृश्यन्त इति** ।

अनु०— **दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि च ।**
अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्रामलचक्षुषः ।
प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः ।
ज्ञानविज्ञानपारज्ञा

न केवलमेक इति भावः । **लोके** अस्मिन्नेव भूमण्डले । ते च वसिष्ठादयः । तेषां महीयस्त्वमाह **ज्ञानविज्ञानपारज्ञा इति** । अत्र विषयिभ्यां विषयावुपलक्ष्येते । सामान्यविशेषा-कारपारज्ञाः । न केवलं वर्तमानाशेषविदः किन्नाम परावरविदोऽपि । तत्किमनुमानादिना नेत्याह **अपरोक्षदृशश्चेति** । अस्मदादिभ्यः को विशेषस्तेषामित्यत उक्तं **योगनिष्ठाश्रामलचक्षुष इति** । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेन दिव्यदृष्टयः । किं तेनैव नेत्याह **प्रत्यक्षमिति** । योगसामर्थ्येन परदेवतां साक्षादुपलभ्य तत्प्रसादासादितप्रकाशाद्यैश्वर्यवन्तः । वसिष्ठादयो योगर्धिसम्पन्नया दिव्यया दृष्ट्या परपुरुषवर्तिनं मोक्षं साक्षात्कुर्वाणाः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्तेऽतो न मोक्षानिश्चय इति । अस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात् ते सन्तीत्यत आह **निषिध्यन्त इति** ।

निषिध्यन्ते कथं नृभिः ।

नृभिरित्यनेन मन्दभाग्यैः परिमिता विविक्तदेशपरिचयवद्भिरिति सूचयति । न हि ते वणिग्वीथ्यां वर्तन्ते। येन युष्माभिरुपलभ्येरन्। अतो विप्रकर्षादनुपलभ्यमाना न निषेद्धुं शक्यन्त इति भावः।

सु०— ननु पुरुषस्वरूपमात्रे न विप्रतिपत्तिः। तेषां महीयस्त्वं तु कुत इत्यत आह **दृश्यते चेति**।

अनु०— दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम्।

न केवलं पुरुषाः किन्तु तेषामतिमाहात्म्यं महीयस्त्वं च दृश्यते। कथम्। अतिमहौजसाम्। एतदुक्तं भवति। दृश्यन्ते तावद्विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादीनि तेषामतिमहान्त्योजांसि। तानि च महैश्वर्यकार्याणि। न च कार्याणि विना कारणैर्भवितुमर्हन्ति। महैश्वर्येषु च सार्वज्ञापरनामकं प्राकाश्यमिति तेषां महीयस्त्वसिद्धिरिति।

परि०— विन्ध्येति। अगस्त्यस्य विन्ध्यादिवृद्धिस्तम्भनम्। 'मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः। निर्देशं पालयंस्तस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धते' इत्यरण्यकाण्डे द्वादशसर्गे। मुनेर्विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानाद्यरण्यपर्वण्यगस्त्योपाख्याने व्यक्तम्। महैश्वर्येषु चेति बहुव्रीहिः। **प्राकाश्यं** नाम अणिमाद्यैश्वर्यप्रभेदः। उक्तं हि एकादशस्कन्धे पञ्चदशाध्याये। 'अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः। प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु' इत्यादि। तथा च परगतमोक्षप्रत्यक्षं तेषां युक्तमित्यर्थः।

सु०— ननु तदीयं मोक्षविषयं प्रत्यक्षं परेषां कुतः सिद्धम्। तद्वाक्यादिति चेन्न। तेषां विप्रलम्भकत्वोपपत्तेरित्यत आह **यदीति**।

अनु०— यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिध्यते।

विप्रलम्भो हि प्रयोजनमूलो भवति। न च तेषां प्रयोजनानुसन्धानं सम्भवति। आप्तसमस्तैश्वर्यत्वात्। प्रयोजनान्तरस्य चाप्रमितत्वात्। एवम्भूता अपि ते योगिनो यदि विप्रलम्भका इति निषिध्यन्ते। तदीयं वाक्यं विप्रलम्भमूलत्वेन निराक्रियत इति यावत्। तदा ते त्वदभ्युपगता लोकायताचार्योक्तिः किं तथैव न **निषिध्यते**। साऽपि विप्रलम्भमूलेति कल्पयित्वा अनादरणीया स्यात्। अविशेषादिति यावत्।

एतेनैतदपि निरस्तम्। विप्रकर्षवशादस्माभिरनुपलभ्यमाना अपि योगिनस्तन्माहात्म्यं तदीयं स्वप्रत्यक्षविषयं वाक्यं चास्माभिः कुतोऽवगन्तव्यम्। इतिहासपुराणेभ्य इति चेन्न।

तेषामप्रमाणत्वादिति । दोषदर्शनेन हि तेषामप्रामाण्यं कल्प्यम् । न च तत्र प्रमाणमस्ति । वाक्यत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिषेधे लोकायताचार्योक्तेरपि तत्प्रतिषेधप्रसङ्गादिति ।

परि०— इत्येतत्कुतो निरस्तमित्यत एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति दोषदर्शनेनेति ।

सु०— न लोकायताचार्योक्तिर्विप्रलम्भशङ्कया निराक्रियते । प्रत्यक्षसंवादेन प्रामाण्य-निश्चयादिति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह **यदुक्तेति** ।

अनु०— यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

यैः योगिभिः **उक्तानां वाक्यानां प्रामाण्यं प्रत्यक्षेण** प्रत्यक्षसंवादेन **उपलभ्यते** तेऽपीति पूर्वेणान्वयः । कथमित्यत आह **वरादयोऽपीति** ।

वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ।

तैर्योगिभिर्दत्तां **वराः** शापाश्च **सदा** अव्यभिचारेण **सत्या** भवन्ति । **हि** यस्मात् तस्मादिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । ते प्रसन्नाः सन्तस्त्वेदं भद्रं भविष्यतीति वा कुपिताः सन्तस्त्वेदमभद्रं भविष्यतीति वा यदाहुस्तत्तथैव भवत्प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।

स्यादेतत् । प्रत्यक्षयोग्यार्थे भवतु तत्संवादेन तदीयं वाक्यं प्रमाणम् । अतीन्द्रिये तु मोक्षादौ कथमिति । एवं तर्हि लोकायताचार्यवचनमपि प्रत्यक्षयोग्यार्थे तत्संवादेन प्रमाणमस्तु । अतीन्द्रिये तु मोक्षाभावादौ कथमिति समानम् ।

अथ मन्यसे प्रत्यक्षयोग्यार्थे तावत् तदीयं वचनं प्रत्यक्षसंवाद्येवोपलब्धम् । तेनाती-न्द्रियार्थविषयेऽपि तत्र विश्वसिमः । लोके तथोपलम्भादिति । तदिदं प्रकृतेऽपि समानम् । तदिदमुक्तमनुक्तसमुच्चयार्थेनापिपदेन ।

सु०— एवं सत्प्रतिपक्षतानिरासाय योगिनां मोक्षप्रत्यक्षवादस्य प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं च लोकायताचार्यस्य मोक्षाभावप्रत्यक्षोक्तेरुपपादितम् । हेत्वन्तरेणापि तदप्रामाण्यमुपपादयति **अप्रामाण्यमिति** ।

अनु०— अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च वृथावाचाऽवसीयते ।

हेतुसमुच्चये चशब्दः । वृथावाचेति भावप्रधानो निर्देशः । वृथात्वादित्येवोक्ते तृणादि-दर्शने व्यभिचारः स्यात् । तदर्थं वाग्ग्रहणम् । कथं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमित्यत आह **न हीति** ।

न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात्।

परलोकस्य मोक्षादेर्निवारणात्। नास्तित्वप्रतिपादनाल्लभ्यं किञ्चित्प्रयोजनं नास्तीत्येतत्प्रसिद्धमेव। तथा हि। तदुक्तेरदृष्टं वा प्रयोजनं स्याद् दृष्टं वा। न तावददृष्टम्। परलोकनिवारणात्। अदृष्टं हि स्वर्गादावुपभोग्यं वा स्याद्देहान्तरेणैव वा। नाद्यः। स्वर्गादेः परलोकस्य परेण प्रतिषिद्धत्वात्। न द्वितीयः। देहात्मवादिनाऽस्यात्मनः परलोकस्य देहान्तरस्य निवारणात्। नापि दृष्टम्। प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरर्थकामलाभानुपलम्भादिति।

परि०— हेत्वन्तरेणेति। विप्रलम्भपूर्वकत्वरूपप्रागुक्तहेत्वपेक्षया वृथात्वरूपहेत्वन्तरेणेत्यर्थः। वृथा वाचा चेत्यन्वयमुपेत्याह **हेतुसमुच्चये चशब्द** इति। विप्रलम्भरूपहेतुना वृथात्वहेतोर्वक्ष्यमाणानर्थत्वहेतुना च समुच्चय इत्यर्थः॥ **भावप्रधान** इति। वृथा वाक्त्वेनेत्येवंरूपेणेत्यर्थः॥ **प्रतिपादकप्रतिपाद्ययो**रिति। बोधकबोध्ययोरित्यर्थः। गुरुशिष्ययोरिति यावत्॥ **अर्थे**ति। अर्थकामयोर्लाभानुपलम्भादित्यर्थः।

सु०— वैदिकानां धर्माधर्मव्यवस्थापकैर्वचनैरुपरुद्धकामभोगानां प्राणिनां धर्माद्यभावप्रतिपादनेन कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरूपपरोपकारस्तावदाचार्यस्य प्रयोजनमस्ति। यद्यप्युपकारो न स्वरूपेण प्रयोजनम्। नाप्यदृष्टहेतुत्वेन। तथाऽप्युपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्त्येव। विनेयानां च कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरेवास्ति प्रयोजनम्। तत्कथं वृथात्वमित्यत आह **वृथा वाचमिति।**

अनु०— वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम्।

अत्र वृथावाचमिति साध्यनिर्देशः। एवमपि वृथावाक्त्वं न परिहार्यमिति। अदृष्टप्रयोजनरहितवाचमिति वा। यदि कश्चित्तमाचार्यं विनेयं वा वृथैव हन्यात् तदा तं प्रति तस्य किम् उत्तरम्। न किञ्चित्।

एतदुक्तं भवति। न स्त एव धर्माधर्मौ, अतस्त्वया निरङ्कुशेन कामोपभोगः करणीय इत्याचार्येण बोधितोऽन्तेवासी तदीयकमनीयकान्ताद्यपहारार्थं तं हन्यादेव, तदाऽस्य का प्रतिक्रिया। उपकर्तुरपकारो महाप्रत्यवायहेतुरिति छान्दसोक्तेस्तेनैव त्याजितत्वात्। उपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्तीत्येतदपि धर्मादिवासनायां सत्यामेव। सा तु तेनैव निश्शेषिता। अतो नास्त्येव आचार्यस्य प्रयोजनम्। प्रत्युत स्वजीवनहानिलक्षणोऽनर्थ एव एवं विनेयानामप्यन्योन्यधनवनिताद्यपहाराय परस्परवधादावेव प्रवृत्तिः न तु कामोपभोगावसरः। महताऽनर्थेनाक्रान्तोऽल्पीयान्कामोपभोगोऽनर्थ एवेति।

परि॰— विनेयानां चेति । शिष्याणामित्यर्थः । साध्यनिर्देशरूपतां व्यनक्ति एवमिति । हेतुगर्भतामुपेत्याह अदृष्टेति ॥ छान्दसोक्तेरिति । वैदिकानामुक्तेरित्यर्थः ॥ निश्शेषितेति । शेषोऽपि यथा नास्ति तथा कृतेत्यर्थः ।

सु॰— अस्त्वेवं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमनर्थहेतुत्वं च । तथाऽप्यप्रामाण्यं कुत इत्यत आह **स्वेति** ।

अनु॰— **स्वजीवनविरोधाय वदन् किन्नाम बुद्धिमान् ।**

स्वशब्दः परेषामप्युपलक्षकः । व्यर्थं चेति शेषः । व्यर्थानर्थहेतुवाक्त्वेन लोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वमनुमीयते । ततस्तद्वचनस्याप्रामाण्यमिति शेषः । उक्तश्चायमर्थः प्रयोजनाधिकरणे ।

परि॰— तथाऽपीति । प्रयोजनादिहीनत्वेऽपीत्यर्थः । 'याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं न प्रयोजनवत्त्वमि'ति स्वीकारादित्यर्थः ॥ परेषामपीति । शिष्याणामपीत्यर्थः ॥ उक्तश्चायमर्थ इति । प्रयोजनवत्त्वमपि वाक्यप्रामाण्यप्रयोजकमित्येषोऽर्थः 'न प्रयोजनवत्त्वादि'त्यत्र युक्तिपादे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेती'त्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्त इत्यर्थः ।

सु॰— उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह **प्रामाण्य इति** ।

अनु॰— **प्रामाण्ये संशयः किं स्यात् तयोः पुरुषयोरपि ।**
स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञो दृष्टस्य चापि यः ।
यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ।
अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् ।

(अत्र) **प्रामाण्य**शब्देनाप्तत्वमुच्यते । **किं** इत्याक्षेपे । **अपि**शब्दो गर्हायाम् । **स्वे**त्युपलक्षणम् । **दृष्टस्य** दर्शनयोग्यस्यापि बहोरर्थस्य । **च**शब्दो विशेषणसमुच्चये । **देवोक्ती**त्यतीन्द्रियान्तरस्याप्युपलक्षणम् । स्वोक्तं सर्वं प्रत्यक्षसंवादेन लोकानुभवं लोकाश्वासं प्रापयन् ।

यः स्वजीवनविरुद्धोक्तित्वादिविशेषणो लोकायताचार्यो यश्च अतीन्द्रियदेवोक्तिश्रोतृत्वादिविशेषणो योगी तयोरपि पुरुषयोः प्रामाण्ये संशयः स्यात् किं, न स्यादेव । किन्त्वाद्यस्याप्रामाण्यमेव द्वितीयस्य प्रामाण्यमेव निश्चीयत इति योजना ।

परि॰— अपिशब्दो गर्हायामिति । द्वयोरसाम्यादाप्तत्वसंशयो गर्हितोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ उपलक्षणमिति । स्वपरजीवनेत्यर्थो लक्षणमित्यर्थः ।

सु०— एवं निमित्ताभावेनासम्भावितातीन्द्रियज्ञानस्य कामुकत्वादिना सम्भावित-विप्रलम्भस्य लोकायताचार्यस्य योगर्धिसम्पदा सम्भावितसार्वज्ञावाप्तसमस्तैश्वर्यवत्त्वादिना अत्यन्तासम्भावितवञ्चकत्वात् प्रत्यक्षसंवादिवचसो योगिनः प्रति, प्रतिपक्षत्वासम्भवे (न) तद्वचनावगतेन तत्प्रत्यक्षेण मोक्षः सिद्ध्यतीत्युक्तम् । इदानीं वेदेनापि तं सिषाधयिषुः तत्प्रामाण्ये विप्रतिपन्नं प्रति किं संवादरहितत्वात् वेदस्य अप्रामाण्यमुच्यते । उत वाक्यत्वात् उन्मत्तवाक्यवत् । अथवोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वादथ (वा) बाधितत्वादिति विकल्प्य आद्येऽपि किं सर्वस्य संवादो नास्ति उतैकदेशस्येति विकल्प्याद्यं निराचष्टे **अत** इति ।

अनु०—　　अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्रस्य च स्फुटम् ।

वैदिकानुष्ठानवतां तत्फलसिद्धेर्दृष्टत्वादित्यर्थः । **प्रत्यक्षगम्यत्वात्** प्रत्यक्षसंवादेन सिद्धत्वात् । प्रमाणसमुच्चये चशब्दः । वेदेन च मोक्षसिद्धिरिति । अनेन सर्वस्यापि वेदस्य प्रमाणान्तरसंवादो नास्तीत्येतदसिद्धम् । ऐश्वर्यादिसाधनतया योगादिकमुपदिशतो वेदभागस्य संवाददर्शनादित्युक्तं भवति । मोक्षप्रतिपादकानि च वेदवाक्यानि तत्र तत्रोदाहृतान्येव द्रष्ट-व्यानि । फलविसंवादोऽपि वेदस्य दृश्यत इति चेन्न । तस्य कर्तृकर्मादिवैगुण्यहेतुतायाः प्रागुक्तत्वात् । तदिदमुक्तं **स्फुटमिति** ।

आद्ये द्वितीयं दूषयति **यदीति** ।

यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ।

यदि भागविशेषस्य संवादाभावेन कृत्स्नस्यापि **आगमस्य नो मानत्वम्**, अप्रमाणत्व-मित्युच्यते तर्हि **अक्षजस्य** प्रत्यक्षमात्रस्य **तथा** अप्रमाणत्वं भवेत् । अस्थात्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्य संवादाभावात् । यदि च संवादरहितस्यैव वेदभागस्य नो मानत्वमित्युच्यते तदा अस्मत्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यं भवेदेवेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षसंवा(दोऽस्ति तथा)दः प्रागुक्तस्तथाऽपि तदितरप्रमाणापेक्षयेदमुदितं वेदितव्यम् । स्यादेतत् । प्रत्यक्षं स्वत एव प्रमाणं तत्र किं संवादेनेत्यत आह **यद्यक्षजस्येति** ।

यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ।

यदि संवादेन विना **अक्षजस्य** स्वत एव प्रमाणत्वं स्यात् तर्हि **आगमस्य तत्** स्वत एव प्रामाण्यं **कथं न भवेत्** । अविशेषाद्भवेदेव ।

परि०— तत्रतत्रोदाहृतानीति। 'बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत्। तत्प्रीणनान् मोक्षमाप्नोति सर्वः', 'मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताम्। मुमुक्षुभिः कर्मपाशादि'त्यादीनीति भावः। **प्रागुक्तत्वादिति**। न विलक्षणत्वा-दित्युक्तिपादीयानुव्याख्यानसुधयोरुक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— द्वितीयं निराकरोति यद्यागमस्येति। यदि वाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवत् आगमस्य न मानत्वमित्युच्यते। तर्ह्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत् स्तम्भाद्यक्षजस्या-प्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात्। निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयमक्षजं प्रमाणमित्यत आह **यद्यक्षज-स्येति**। यदि निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयस्याक्षजस्य प्रमाणत्वं स्यात् तर्ह्यागमस्यापि तत एव कथं न भवेत्। न ह्यपौरुषेयस्य सदोषता सम्भवति। वेद इत्युपक्रमात् तथैव वक्तव्ये यदागम-स्येति वदति तदनेनैव न्यायेन पौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं साधनीयमिति सूचयितुम्।

परि०— अनेवैव न्यायेनेति। प्रत्यक्षप्रतिबन्द्या फलसंवादादिन्यायेनेत्यर्थः।

सु०— तृतीयं निराकरोति लोकेति।

अनु०— लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण सिद्ध्यति।

उन्मत्तादिवाक्यात्। **विशेषो** वेदस्य। **अव्यभिचारेण** बाधराहित्येन। न हि वैदिकोऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धो येन तत्तत्र बाधकतयाऽवकाशं लभेत।

एतेन चतुर्थोऽपि निरस्तः।

परि०— एतेनेति। फलसंवादकथनेनेत्यर्थः।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षागमाभ्यां मोक्षं साधयतेहामुत्र फलभोगवैराग्यवता योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् सम्मतवदित्यनुमानमपि सूचितम्। अनुमानप्रामाण्यं च प्रागेव समर्थितम्।

परि०— प्रवृत्तिरिति। श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यर्थः॥ **प्रागेवेति**। 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते' इत्यादिना 'अभ्युपगमेऽपी'त्येतत्सूत्रानुव्याख्यानसुधयोः, तथा 'आगमानुगृहीतानुमानमि'त्यादिना 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इत्येतदनुव्याख्यानादौ चेत्यर्थः।

सु०— अपरे पुनरनुमिमते। दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपज्वाला-सन्ततिवदिति। तदसत्। सकलजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारेंऽशे बाधितत्वात्। नित्यसंसा-

रिणां केषाञ्चित्सत्त्वस्य तैरप्यङ्गीकृतत्वात् समर्थयिष्यमाणत्वाच्च । तद्व्यतिरिक्तजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारे तु तत्रैव व्यभिचारात् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्ताने व्यभिचाराच्च । सर्वमुक्तिपक्षे फलमूलयोरभावेन सोऽप्यत्यन्तमुच्छिद्यत एवेति चेन्न । सर्वमुक्तिपक्षस्यैव निराकरिष्यमाणत्वात् । कालक्षणसन्ताने व्यभिचाराच्च ।

किञ्च दुःखसन्ततिशब्देन दुःखान्येवोच्यन्ते उत तद्धर्मः कश्चित् । आद्ये सिद्धसाधनता । मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखानां विनाशित्वाभ्युपगमात् । अत एवात्यन्तमित्युक्तमिति चेत् । कोऽस्यार्थः । किं सर्वाण्यपि दुःखान्युच्छिद्यन्त इति । उत निःशेषतयोच्छिद्यन्त इति । अथवा तत्र दुःखान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनताऽनिस्तारात् । सर्वेषामपि दुःखानां परेण अनित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितीयः । न हि दुःखं सावयवद्रव्यम् । येन सशेषमुच्छिद्यत इति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि दीपज्वालासन्ततिरेवमुच्छिद्यते । तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवात् । न द्वितीयः । दुःखधर्मो हि जातिर्वा तदन्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्तः । जातेर्नित्यत्वाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । गुणेषु जातिव्यतिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽप्यर्थान्तरता स्यात् । न हि दुःखधर्मस्य कस्यचिद्विनाशसिद्धौ मोक्षसिद्धिरिति ।

परि०— एवं स्वमते प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेण मोक्षास्तित्वमुपपाद्य तार्किकोक्तं मोक्षास्तित्वसाधकानुमानमनूद्य निराह अपर इति ॥ **अत्यन्तमिति** । तदुच्छेदस्यैव मुक्तित्वमिति भावः ॥ **तैरपीति** । तार्किकैरपीति भावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । ज्ञानपादे 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् । को निवारयितुं शक्तः' इत्यादिना अनादियोग्यतोक्तिप्रकरणे 'चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यानि'त्यादिवाक्योदाहरणेन समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **फलमूलयोरिति** । फलं कार्ये द्व्यणुकादौ रूपाद्युत्पादः । मूलमदृष्टं तेजस्संयोगादि तयोरभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । चतुर्थे 'तत्र मोक्षस्वरूपं त्वि'त्यादिना शून्यवादाद्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेनेत्येके । ज्ञानपादे त्रिविधजीवसमर्थनेनेत्यन्ये ॥ **गणेषु जातिव्यतिरिक्तेति** । जातिव्यतिरिक्तधर्मस्यौपाधिकत्वादुपाधेश्च द्रव्यगुणाद्यनतिरेकात् । गुणेषु च द्रव्यगुणाद्यन्यतमस्याप्यभावादिति भावः ।

सु०— आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात् महाप्रलयावस्थायामाकाशवदिति चासत् । सर्वात्मपक्षीकारे परमेश्वरात्मनि बाधात् । असिद्धेश्च । जीवात्मपक्षीकारेऽपि संसार्येकस्वभावानां जीवानां स्वयमेवोररीकृतत्वेन तत्र बाधात् । तदतिरिक्तजीवपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यात् । जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धेश्च ।

परि०— तत्रतत्रोदाहृतानीति। 'बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत्। तत्प्रीणनान् मोक्षमाप्नोति सर्वः', 'मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताम्। मुमुक्षुभिः कर्मपाशादि'त्यादीनीति भावः। **प्रागुक्तत्वादिति।** न विलक्षणत्वा-दित्युक्तिपादीयानुव्याख्यानसुधयोरुक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— द्वितीयं निराकरोति यद्यागमस्येति। यदि वाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवत् आगमस्य न मानत्वमित्युच्यते। तर्ह्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत् स्तम्भाद्यक्षजस्या-प्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात्। निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयमक्षजं प्रमाणमित्यत आह **यद्यक्षज-स्येति।** यदि निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयस्याक्षजस्य प्रमाणत्वं स्यात् तर्ह्यागमस्यापि तत एव कथं न भवेत्। न ह्यपौरुषेयस्य सदोषता सम्भवति। वेद इत्युपक्रमात् तथैव वक्तव्ये यदागम-स्येति वदति तदनेनैव न्यायेन पौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं साधनीयमिति सूचयितुम्।

परि०— अनेनैव न्यायेनेति। प्रत्यक्षप्रतिबन्द्या फलसंवादादिन्यायेनेत्यर्थः।

सु०— तृतीयं निराकरोति लोकेति।

अनु०— लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण सिद्ध्यति।

उन्मत्तादिवाक्यात्। **विशेषो** वेदस्य। **अव्यभिचारेण** बाधराहित्येन। न हि वैदिकोऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धो येन तत्तत्र बाधकतयाऽवकाशं लभेत।

एतेन चतुर्थोऽपि निरस्तः।

परि०— एतेनेति। फलसंवादकथनेनेत्यर्थः।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षागमाभ्यां मोक्षं साधयतेहामुत्र फलभोगवैराग्यवता योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् सम्मतवदित्यनुमानमपि सूचितम्। अनुमानप्रामाण्यं च प्रागेव समर्थितम्।

परि०— प्रवृत्तिरिति। श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यर्थः॥ **प्रागेवेति।** 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते' इत्यादिना 'अभ्युपगमेऽपी'त्येतत्सूत्रानुव्याख्यानसुधयोः, तथा 'आगमानुगृहीतानुमानमि'त्यादिना 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इत्येतदनुव्याख्यानादौ चेत्यर्थः।

सु०— अपरे पुनरनुमिमते। दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपज्वाला-सन्ततिवदिति। तदसत्। सकलजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारेंऽशे बाधितत्वात्। नित्यसंसा-

रिणां केषाश्चित्सत्त्वस्य तैरप्यङ्गीकृतत्वात् समर्थयिष्यमाणत्वाच्च । तद्व्यतिरिक्तजीवगतदुःख-सन्ततिपक्षीकारे तु तत्रैव व्यभिचारात् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्ताने व्यभिचाराच्च । सर्व-मुक्तिपक्षे फलमूलयोरभावेन सोऽप्यत्यन्तमुच्छिद्यत एवेति चेन्न । सर्वमुक्तिपक्षस्यैव निरा-करिष्यमाणत्वात् । कालक्षणसन्ताने व्यभिचाराच्च ।

किञ्च दुःखसन्ततिशब्देन दुःखान्येवोच्यन्ते उत तद्धर्मः कश्चित् । आद्ये सिद्धसाधनता । मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखानां विनाशिताऽभ्युपगमात् । अत एवात्यन्तमित्युक्तमिति चेत् । कोऽस्यार्थः । किं सर्वाण्यपि दुःखान्युच्छिद्यन्त इति । उत निःशेषतयोच्छिद्यन्त इति । अथवा तत्र दुःखान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनताऽनिस्तारात् । सर्वेषामपि दुःखानां परेण अनित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितीयः । न हि दुःखं सावयवद्रव्यम् । येन सशेष-मुच्छिद्यत इति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि दीपज्वालासन्तति-रेवमुच्छिद्यते । तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवात् । न द्वितीयः । दुःखधर्मो हि जातिर्वा तदन्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्तः । जातेर्नित्यत्वाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । गुणेषु जाति-व्यतिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽप्यर्थान्तरता स्यात् । न हि दुःखधर्मस्य कस्यचि-द्विनाशसिद्धौ मोक्षसिद्धिरिति ।

परि०— एवं स्वमते प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेण मोक्षास्तित्वमुपपाद्य तार्किकोक्तं मोक्षास्तित्वसाधकानुमान-मनूद्य निराह अपर इति ॥ **अत्यन्तमिति** । तदुच्छेदस्यैव मुक्तित्वमिति भावः ॥ **तैरपीति** । तार्किकैरपीति भावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । ज्ञानपादे 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् । को निवारयितुं शक्तः' इत्यादिना अनादियोग्यतोक्तिप्रकरणे 'चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यानि'त्यादिवाक्योदाहरणेन समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **फलमूलयोरिति** । फलं कार्ये द्व्यणुकादौ रूपाद्युत्पादः । मूलमदृष्टं तेजस्संयोगादि तयोरभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्य-माणत्वादिति** । चतुर्थे 'तत्र मोक्षस्वरूपं त्वि'त्यादिना शून्यवादाद्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेनेत्येके । ज्ञानपादे त्रिविध-जीवसमर्थनेनेत्यन्ये ॥ **गणेषु जातिव्यतिरिक्तेति** । जातिव्यतिरिक्तधर्मस्यौपाधिकत्वादुपाधेश्च द्रव्यगुणाद्यनतिरेकात् । गुणेषु च द्रव्यगुणाद्यन्यतमस्याप्यभावादिति भावः ।

सु०— आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात् महाप्रलयावस्थायामाकाशवदिति चासत् । सर्वात्मपक्षीकारे परमेश्वरात्मनि बाधात् । असि-द्धेश्च । जीवात्मपक्षीकारेऽपि संसारैकस्वभावानां जीवानां स्वयमेवोररीकृतत्वेन तत्र बाधात् । तदतिरिक्तजीवपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यात् । जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धेश्च ।

आत्मत्वं कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । तथा सति हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । जातित्वं हेतुरिति चेन्न । पूर्वानुमानदोषापरिहारात् । घटत्वादावनैकान्तिकत्वाच्च ।

अशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । सगुणानामेव द्रव्याणामुत्पादस्य समर्थितत्वात् । विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वस्य हेतुत्वान्न दोष इति चेन्न । कार्यविशेषगुणवत्पदस्य वैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यर्थान्तरत्वात् । अशेषविशेषगुणध्वंसो न मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— मोक्षसाधकमनुमानान्तरं शङ्कते **आत्मेति** । ध्वस्तसामान्यगुणवत्त्वेनार्थान्तरतावारणाय साध्ये विशेषपदम् । घटादावव्यभिचाराय हेतौ सत्यन्तम् । ईश्वरात्मन्यव्यभिचाराय **कार्ये**त्युक्तिः । कालादावव्यभिचाराय विशेषपदम् । आकाशे तदा शब्दमात्रस्य नाशात् साध्यानुगमो दृष्टान्त इति भावः ॥ **असिद्धेश्चेति** । ईश्वरात्मनीत्यनुषङ्गः ॥ **स्वयमेवोररीकृतत्वेनेति** ॥ संसार्येकरस्वभावा एव केचिदात्मान इत्युदयनोक्तेरिति भावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति** । उत्क्रान्तिनये जीवाणुत्वस्य साधनादिति भावः ॥ **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । आत्मत्वे गुणवत्त्वाभावेन हेतोरभावादिति भावः ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वारूपहेत्वन्तरोक्तावपि पूर्वानुमाने यो दोषोऽसिद्ध्यादिरुक्तस्तत्परिहारस्याप्राप्तेरित्यर्थः । ईशानीशात्मगतात्मत्वपक्षीकारे ईशस्य नित्यसंसारिणां ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वाभावेनांशे बाध इति भावः । अस्त्वेवमस्मिन्हेतौ को दोष इत्यत आह **घटत्वादाविति** । यद्वा ईश्वरात्मत्वपक्षीकारे बाधासिद्धी । (सर्वजी)जीवात्मत्वपक्षीकारे तु संसार्येकस्वभावत्वेनाङ्गीकृतजीवान्तरांशे बाधः । आत्मत्वसामान्यस्य पक्षत्वे तु तस्य वैशेषिकनयोक्तदिशा जातित्वाभावेनासिद्धेरिति पूर्वानुमानोक्तबाधादिदोषपरिहारादित्यर्थः । व्यभिचारं चाह **घटत्वादाविति** । यद्वा पूर्वानुमाने दुःखसन्ततिपक्षानुमाने यः प्रतिज्ञार्थविकल्पेन दोष उक्तः तस्य अपरिहारादित्यर्थः । तथा हि । ध्वस्ताशेषेत्यादिप्रतिज्ञार्थः को विवक्षितः । सर्वे विशेषगुणा नश्यन्तीति उत निश्शेषतयेति अथ विशेषगुणान्तरोत्पादराहित्येन । नाद्यः । सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः । निरवयवत्वात् । न तृतीयः । सर्वमुक्तोक्तेरपाकरणेन संसारिस्वभावात्मनां परेणाप्यङ्गीकृतत्वेन चात्मत्वस्य विशेषगुणान्तरोत्पादसमानाधिकरणतया बाधात् । सर्वमुक्तिपक्षे गगने शब्दान्तरोत्पादसम्भवाच्चेति ॥ **समर्थितत्वादिति** । वैशेषिकनये 'कारणस्य गुणाः सर्वे भवेयुः कार्यगा अपि'त्यादिनेति भावः । तथा चाद्यक्षणेऽपि गुणसत्त्वात् घ(टत्वादा)टादावनैकान्त्यमेवेति ज्ञेयम् । एतद्दोषपरिहाराय विशिष्टं हेतुमाशङ्कते **विभुकार्येति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत् यद्द्रव्यं तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुद्रव्यवृत्तिजातित्वादित्युक्त्यैवानैकान्त्यनिरासादिति भावः । मोक्षासिद्धिरूपमर्थान्तरत्वं व्यनक्ति **अशेषेति** । चतुर्थे वैशेषिकाभिमतमोक्षनिरासप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

सु०— एतेन देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणं दुःखित्वाद्यज्ञदत्तवदिति विशिष्टव्यतिरेक्यनुमानपि निरस्तम्। अर्थान्तरतापरिहारादित्यास्तां प्रपञ्चः।

परि०— देवदत्ताधर्मेति। देवदत्तस्य यो धर्मः तत्समानकालीनं यद्देवदत्तगतं वस्तु तत्त्वानधिकरणं यो दुःखध्वंसः तदधिकरणमित्यर्थः। देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणत्वरूपविशिष्टव्यतिरेकश्च दृष्टान्तगते यज्ञदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वाभावेन देवदत्तीयदुःखध्वंसे तु देवदत्तगतत्वाभावस्य बाधात्। देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावमादाय ज्ञेय इति मोक्षसिद्धिरिति भावः॥ **अर्थान्तरतेति**। सुखानुभवस्यैव मोक्षत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् त्वदुक्तस्याधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसाधिकरणत्वस्य मोक्षत्वाभावादिति भावः॥ ***मोक्षसत्त्वसमर्थनेन चार्वाकनिरासः॥***

सु०— इदानीं जैनोक्तमोक्षसाधनं दूषयितुमनुवदति अस्तीति।

अनु०— अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च।

यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साध्विति जैनाः प्राहुरिति सम्बन्धः। अङ्गीकृतश्चेत् मोक्षसद्भावः तदा तत्साधनमपि किञ्चिदङ्गीकार्यमेव। तथा च का विप्रतिपत्तिरित्याशयवान् पृच्छति **अपीति**। किं तर्हीत्यर्थः। उत्तरमाह **धर्मेणेति**। लभ्यत इत्याहुः। **अपिचावितरेतर**-समुच्चये। यद्यपि मोक्षं तत्साधनं चाभ्युपयन्ति जैनाः तथापि तद्विशेषे विप्रतिपद्यन्ते। यतः सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यं मोक्षमाहुरित्याशयः। सम्यग्दर्शनं यद्यपरोक्षज्ञानं तदा यथार्थग्रहणेनैव गृहीतम्। यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा धर्मग्रहणेनेति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति सूचयितुं द्वयोरेव ग्रहणम्।

धर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्य कथञ्चिदस्माभिरप्यङ्गीक्रियते। अतो विप्रतिपत्त्यनन्तरं दर्शयति **प्रामाण्यमिति**।

प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने।
तद्वाक्यात् धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च।

जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्याद्यनुमायाः। चशब्दाज्जिनदर्शिनां वाक्यस्य च। तद्वाक्यात्। जिनवाक्यात्। इति च जैनाः प्राहुः। अनुमा(ना)द्यवगताप्तभावजिनवाक्यान्मोक्षसाधनसिद्धिमाहुः। न तु स्वतःप्रमाणाद्वेदादित्याशयः। मोक्षसाधनविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयितुमुपक्रम्य प्रमाणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतमिति चेन्न। साधनज्ञापकस्यापि साधनत्वात्।

आत्मत्वं कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । तथा सति हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । जातित्वं हेतुरिति चेन्न । पूर्वानुमानदोषापरिहारात् । घटत्वादावनैकान्तिकत्वाच्च ।

अशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । सगुणानामेव द्रव्याणामुत्पादस्य समर्थितत्वात् । विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वस्य हेतुत्वान्न दोष इति चेन्न । कार्यविशेषगुणवत्पदस्य वैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यर्थान्तरत्वात् । अशेषविशेषगुणध्वंसो न मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— मोक्षसाधकमनुमानान्तरं शङ्कते **आत्मेति** । ध्वस्तसामान्यगुणवत्त्वेनार्थान्तरतावारणाय साध्ये विशेषपदम् । घटादावव्यभिचाराय हेतौ सत्यन्तम् । ईश्वरात्मन्यव्यभिचाराय **कार्येत्युक्तिः** । कालादावव्यभिचाराय विशेषपदम् । आकाशे तदा शब्दमात्रस्य नाशात् साध्यानुगमो दृष्टान्त इति भावः ॥ **असिद्धेश्चेति** । ईश्वरात्मनीत्यनुषङ्गः ॥ **स्वयमेवोरीकृतत्वेनेति** ॥ संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इत्युदयनोक्तेरिति भावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति** । उत्क्रान्तिनये जीवाणुत्वस्य साधनादिति भावः ॥ **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । आत्मत्वे गुणवत्त्वाभावेन हेतोरभावादिति भावः ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वारूपहेत्वन्तरोक्तावपि पूर्वानुमाने यो दोषोऽसिद्ध्यादिरुक्तस्तत्परिहारस्याप्राप्तेरित्यर्थः । ईशानीशात्मगतात्मत्वपक्षीकारे ईशस्य नित्यसंसारिणां ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वाभावेनांशे बाध इति भावः । अस्त्वेवमस्मिन्हेतौ को दोष इत्यत आह **घटत्वादाविति** । यद्वा ईश्वरात्मत्वपक्षीकारे बाधासिद्धी । (सर्वजी)जीवात्मत्वपक्षीकारे तु संसार्येकस्वभावत्वेनाङ्गीकृतजीवान्तरांशे बाधः । आत्मत्वसामान्यस्य पक्षत्वे तु तस्य वैशेषिकनयोक्तदिशा जातित्वाभावेनासिद्धेरिति पूर्वानुमानोक्तबाधादिदोषपरिहारादित्यर्थः । व्यभिचारं चाह **घटत्वादाविति** । यद्वा पूर्वानुमाने दुःखसन्ततिपक्षानुमाने यः प्रतिज्ञार्थविकल्पेन दोष उक्तः तस्य अपरिहारादित्यर्थः । तथा हि । ध्वस्ताशेषेत्यादिप्रतिज्ञार्थः को विवक्षितः । सर्वे विशेषगुणा नश्यन्तीति उत निश्शेषतयेति अथ विशेषगुणान्तरोत्पादराहित्येन । नाद्यः । सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः । निरवयवत्वात् । न तृतीयः । सर्वमुक्तोक्तेरपाकरणेन संसारिस्वभावात्मनां परेणाप्यङ्गीकृतत्वेन चात्मत्वस्य विशेषगुणान्तरोत्पादसमानाधिकरणतया बाधात् । सर्वमुक्तिपक्षे गगने शब्दान्तरोत्पादसम्भवाच्चेति ॥ **समर्थितत्वादिति** । वैशेषिकनये 'कारणस्य गुणाः सर्वे भवेयुः कार्यगा अपी'त्यादिनेति भावः । तथा चाद्यक्षणेऽपि गुणसत्त्वात् घ(टत्वादा)टादावनैकान्त्यमेवेति ज्ञेयम् । एतद्दोषपरिहाराय विशिष्टं हेतुमाशङ्कते **विभुकार्येति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत् यद्द्रव्यं तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुद्रव्यवृत्तिजातित्वादित्युक्त्यैवानैकान्त्यनिरासादिति भावः । मोक्षासिद्धिरूपमर्थान्तरत्वं व्यनक्ति **अशेषेति** । चतुर्थे वैशेषिकाभिमतमोक्षनिरासप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

सु०— एतेन देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणं दुःखित्वाद्यज्ञदत्तवदिति विशिष्टव्यतिरेक्यनुमानपि निरस्तम् । अर्थान्तरतापरिहारादित्यास्तां प्रपञ्चः ।

परि०— **देवदत्ताधर्मेति** । देवदत्तस्य यो धर्मः तत्समानकालीनं यद्देवदत्तगतं वस्तु तत्त्वानधिकरणं यो दुःखध्वंसः तदधिकरणमित्यर्थः । देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणत्वरूपविशिष्टव्यतिरेकश्च दृष्टान्तगतं यज्ञदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वाभावेन देवदत्तीयदुःखध्वंसे तु देवदत्तगतत्वाभावस्य बाधात् । देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावमादाय ज्ञेय इति मोक्षसिद्धिरिति भावः ॥ **अर्थान्तरतेति** । सुखानुभवस्यैव मोक्षत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् त्वदुक्तस्याधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसाधिकरणत्वस्य मोक्षत्वाभावादिति भावः ॥ ***मोक्षसत्त्वसमर्थनेन चार्वाकनिरासः ॥***

सु०— इदानीं जैनोक्तमोक्षसाधनं दूषयितुमनुवदति **अस्तीति** ।

अनु०— **अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ।**

यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साध्विति जैनाः प्राहुरिति सम्बन्धः । अङ्गीकृतश्चेत् मोक्षसद्भावः तदा तत्साधनमपि किञ्चिदङ्गीकार्यमेव । तथा च का विप्रतिपत्तिरित्याशयवान् पृच्छति **अपीति** । किं तर्हीत्यर्थः । उत्तरमाह **धर्मेणेति** । लभ्यत इत्याहुः । **अपिचावितरेतर**समुच्चये । यद्यपि मोक्षं तत्साधनं चाभ्युपयन्ति जैनाः तथापि तद्विशेषे विप्रतिपद्यन्ते । यतः सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यं मोक्षमाहुरित्याशयः । सम्यग्दर्शनं यद्यपरोक्षज्ञानं तदा यथार्थग्रहणेनैव गृहीतम् । यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा धर्मग्रहणेनेति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति सूचयितुं द्वयोरेव ग्रहणम् ।

धर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्य कथञ्चिदस्माभिरप्यङ्गीक्रियते । अतो विप्रतिपत्त्यनन्तरं दर्शयति **प्रामाण्यमिति** ।

प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने ।
तद्वाक्यात् धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च ।

जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्याद्यनुमायाः । चशब्दाज्जिनदर्शिनां वाक्यस्य च । तद्वाक्यात् । जिनवाक्यात् । इति च जैनाः प्राहुः । अनुमा(ना)द्यवगताप्तभावजिनवाक्यान्मोक्षसाधनसिद्धिमाहुः । न तु स्वतःप्रमाणाद्वेदादित्याशयः । मोक्षसाधनविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयितुमुपक्रम्य प्रमाणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतमिति चेन्न । साधनज्ञापकस्यापि साधनत्वात् ।

धर्मज्ञानस्वरूपेऽपि विप्रतिपत्तिं दर्शयति **धर्म इति।**

धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम्।

इति जैनाः

अहिंसा परा प्रधानभूता यस्मिन् स तथोक्तः। एतदस्माकमपि सम्मतमित्यत उक्तम् अन्यो हिंसासहितो यज्ञादिः न धर्म इति। आत्मविविक्तत्वादिरूपेण पुद्गलस्य देहस्य दर्शनम्। यद्वा पुद्गलस्यात्मनो देहादिविविक्ततया दर्शनम्। अत्रापि नान्यद्यत्सिद्धान्तिना विवक्षितमित्यनुवर्तते।

परि॰— **प्राहुरिति सम्बन्ध इति।** 'प्राहुरि'ति पूर्वमतानुवादस्थमिहाप्यन्वेतीति भावः। ननु तैः सम्यग्दर्शनमपि मुक्तिसाधनतयाऽभिमतम्। तत्कुतो नानूदितमित्यत आह **सम्यग्दर्शनमिति** ॥ **कथञ्चिदिति।** मोक्षस्वरूपसाधनत्वं ज्ञानस्य मोक्षगतातिशयरूपफलहेतुत्वं कर्मण इत्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ **जिनदर्शिनामिति।** जिनं साक्षात्कुर्वतामित्यर्थः। अनुमानाद्यवगतेत्यत्र जिनदर्शितवाक्यं आदिपदार्थः ॥ **साधनत्वादिति।** तथा च साधनज्ञापकविमतिरपि मोक्षसाधनविमतिरेवेति न दोष इति भावः ॥ **सिद्धान्तिना विवक्षितमिति।** स्वविम्बापरोक्षज्ञानमित्यर्थः।

सु॰— दूषयति कथमिति।

अनु॰— कथं तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः।

तज्जिनवाक्यमनुमानेन प्रमाणमिति प्रतिपत्तव्यं कथं स्यात्। अनुमानेन वाक्येन च जिनस्याप्तत्वमवधार्याप्तवाक्यत्वानुमानेन मोक्षसाधनं धर्मं ज्ञानं च प्रतिपादयतो जिनवाक्यस्य प्रामाण्यावधारणं यदुक्तं तन्नोपपद्यत इत्यर्थः।

कुतो नोपपद्यत इत्यतो हेतुं वक्तुमुपोद्घातत्वेन प्रत्यक्षानुमानागमस्वरूपं क्रमेण तावदाह **विषयानिति।**

विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते।
प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता।
आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्।
यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः।

विषयान् निर्दोषान् **प्रति** **स्थितं** तैः सन्निकृष्टमक्षमदुष्टमिन्द्रियम्। जातावेकवचनम्। यस्येन्द्रियस्य यो विषयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतः तेन अदोषेण सन्निकृष्टमदुष्टं तत्प्रत्यक्ष-

मित्यर्थः । अनेन प्रादिसमासोऽयं नाव्ययीभाव इति सूचितम् । तथा सति प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेत । यद्यपि प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षम् । तथाऽपि योग्यतया विषयाणां सम्बन्ध इति हिशब्देन आचष्टे ।

प्रत्यक्षशब्दानुसारात् प्रत्यक्षागमानुसारेणैव मानत्वात् । अनुसरणं च तद्गृहीतधर्म्यादिमत्त्वं तदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वं च । प्रकीर्तिताऽनुमेति शेषः । याऽनुमा प्रसिद्धा साऽस्मान्निमित्तादनुमेति प्रकीर्तिता । यद्यप्यनुसृता माऽनुमा तथाऽपि सामर्थ्यात् प्रत्यक्षादिसम्बन्धः । अनुमानमूलाऽनुमाऽप्यन्ततः प्रत्यक्षादिमूलैवेत्युक्तं प्राक् ।

आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । सम्यक् चेत्यपि ग्राह्यम् । **गमयति** ज्ञापयति । करणे कर्तृत्वोपचारः । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यकर्तरि भावे वा अपो विधानात् अनुप्रमाणविषयं चेदं व्याख्यानं ज्ञातव्यम् । यच्च धर्मादिभ्योऽन्यदतीन्द्रियमपिशब्दादननुमितं च । तुशब्दोऽवधारणे । तेनैवेति सम्बध्यते । यद्यप्या सम्यक् समन्तात् सर्वं गम्यते अनेनेत्यागमः । तथाऽपि प्रत्यक्षानुमानावगतेऽर्थे तस्य वैयर्थ्यादतीन्द्रियमपीत्युक्तम् । तस्य विवरणं **धर्मेत्यादि** । य **आगमः** प्रसिद्धोऽसौ ।

परि०— हेतुं **वक्तुमिति** । 'अतोऽनुमे'त्यादिना वक्तुमित्यर्थः ॥ **निर्दोषानिति** ॥ अतिदूरस्थत्वातिसामीप्यादिदोषशून्यानित्यर्थः । बहुवचनलब्धविषयबाहुल्येन एकाक्षस्य सन्निकृष्टत्वधीनिरासायाह **जाताविति** । अक्षत्वस्य जातित्वं सदृशधर्मत्वमेवेति ज्ञेयम् । **प्रादिसमासोऽयमिति** । 'कुगतिप्रादय' इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रेण कुशब्दो गतिसंज्ञकशब्दाः प्रादय उपसर्गाश्च समर्थेन समस्यन्त इति विधानात् । प्रतिशब्दस्य प्रादिषु पाठात् कुपुरुषः दूरीकृतं सुपुरुष इतिवत् । प्रतिस्थितं च तत् अक्षं प्रादिसमास इत्यर्थः ॥ **नाव्ययीभाव इति** । प्रादेरव्ययत्वात् । 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना अव्ययीभावसमासो नेत्यर्थः । **तथा सतीति** । अक्षं प्रति प्रत्यक्षमिति अव्ययीभावत्वे उपकुम्भमित्यादाविव अव्ययीभावस्याव्ययत्वेन 'अव्ययादाप्सुप' इति सुपो लुकि प्राप्तेन 'अव्ययीभावादि'ति लुगपवादतया आदेशे सति 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयत' इति समयपादीयचार्वाकमतनिरासप्रस्तावादौ कृतषष्ठीनिर्देशो न युक्तः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादि'ति जिज्ञासासूत्रानुभाष्यादौ प्रथमादिर्न श्रूयेतेत्यपि ज्ञेयम् । नन्वनुमेति सत्यपि पुनः शेषोक्तौ कथं योजनेत्यत आह **याऽनुमा प्रसिद्धेति** । अनुमानमूलाऽप्यनुमास्ति कथं प्रत्यक्षशब्दानुसारादित्युक्तमित्यत आह **अनुमानमूलेति** ॥ **उक्तं प्रागिति** । 'प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायाः सर्वे भवन्ति हि । न्यायाभासा अमूलाः स्युर्न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः' इत्येतत्पादीयादिभागानुव्याख्यानान्त्यपादीयतट्टीकयोरुक्तमित्यर्थः ॥ **इत्यपि ग्राह्यमिति** । आङर्थतयेति भावः ॥ कर्तर्येव निष्पन्नोऽस्त्वागमशब्द इत्यत आह **ग्रहेति** ॥ तृतीयस्य तृतीयपादे 'ऋदोरप्' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तस्याप्प्रत्ययस्य गृहादिभ्यो धातुभ्यः कर्तृभिन्ने कर्मादिकारके

भावे च विधानेन ग्रहो वरो दरो निश्चय इतिवदागम इति निष्पत्तेरिति भावः। केवलप्रमाणे कथं घटनैतन्निरुक्तेरित्यत आह अनुप्रमाणेति। असावित्यनुवादघटनायाह य आगमः **प्रसिद्ध इति**।

सु०— निर्वचनमात्रमेवैतत्प्रत्यक्षादिशब्दानाम्। न च निर्वचनलभ्योऽर्थोऽतिव्याप्ति-परिहारेणावश्यम्भावीत्यस्ति नियमः। व्याघ्रपर्ण्यादिष्वभावादिति न मन्तव्यमित्याशयवानाह एतेनेति।

अनु०— एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते।

तत्तन्मानत्वं प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादित्वं प्रत्यक्षादिशब्दवाच्यत्वमिष्यते प्रामाणिकैः। प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमेवैतत्। न तु निर्वचनमात्रलभ्योऽर्थ इत्यर्थः। कुत इत्यत आह **स्वरूपं हीति**।

स्वरूपं हि तदेतेषाम्

तत् निर्दोषविषयसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियत्वादिकम् **एतेषां** प्रत्यक्षादीनां **स्वरूपं** लक्षणं **हि** इत्यर्थः। लक्षणं हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति। एतदपि कुत इत्यत आह **अन्यथेति**।

अन्यथाऽसिद्धिमानतः।

अन्यथाऽसिद्धिश्च तन्मानं च। प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षादिलक्षणानां निरूपयितुमशक्य-त्वादित्यर्थः। तथा चोक्तम्।

परि०— निर्वचनमात्रमिति। न तु प्रवृत्तिनिमित्तासाधारणधर्मरूपलक्षणमित्यर्थः॥ व्याघ्रपर्ण्यादि-ष्विति। व्याघ्रपर्ण्यश्वकर्णपुनर्नवादिशब्दानां वृक्षविशेषादिषु रूढतया तत्रावयवार्थानुस्यूतेरभावादिति भावः॥ तथा चोक्तमिति। प्रकारान्तरेणासिद्धिमानकत्वं उक्तं युक्तिपादे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमि'त्यादिप्रकरणे 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यादिग्रन्थव्याख्यान इत्यर्थः।

सु०— ततः किं यद्येवं प्रत्यक्षादिस्वरूपमित्यत आह **अत इति**।

अनु०— अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत्।

अनुमेत्यनुमानावगतप्रामाण्यं जिनवाक्यमुच्यते। **चापि**शब्दावितरेतरसमुच्चये। **दर्शयेत्** प्रतिपादयेत्। इदमुक्तं भवति। जिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरिति वदता किं प्रमाणमुक्तं भवति। आगम इति चेन्न। सम्यक् प्रत्यक्षाद्यन(वग)धिगतार्थप्रतिपादकस्यैवागमत्वात्। जिनवाक्यस्य

च तदसिद्धेः। जिनो हि प्रमाणेनार्थमुपलभ्य वाक्यं प्रणीतवानन्यथा वा। द्वितीये पौरुषेयस्य निर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवत् सम्यक्त्वं दुर्लभम्। आद्ये प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽवगतौ तदनधिगतार्थतासम्भवः। वाक्यान्तरेण चेदन्धपरम्परापत्त्या पुनरसम्यक्त्वमेव।

परि०— अनुमानावगतेति। जिनवाक्यं प्रमाणं आप्तोक्तत्वादित्यनुमानावगतेत्यर्थः। आप्तत्वं च जिनस्यास्खलितवाक्त्वेनेति भावः।

सु०— एतेन विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वात्, जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्यनुमानं जिनदर्शिनां वाक्यं च प्रत्युक्तम्। तथा हि। आप्तत्वविषयं वाक्यं तावन्निर्मूलं चेदसम्यगेव। वाक्यान्तरमूलत्वेऽपि तथा। न च प्रत्यक्षं मूलम्। विषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्य प्रत्यक्षत्वात्। न चाप्तत्वरूपापरचित्तवृत्तिरपरोक्षविषयतामश्नुते। अतोऽस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानमूलमित्येव वक्तव्यम्। न चैतदनुमानम्। प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकस्यानुमानत्वात्। न चैतत् प्रकृते अस्ति। आप्तवाक्यत्वादित्यस्य हि यथाश्रुतार्थत्वे क्वचिदाप्तस्य विप्रलम्भकस्याज्ञस्य वाक्ये व्यभिचारः। आप्तिमूलवाक्यत्वादित्यभिप्राये विशेषणासिद्धिः। तत्त्वज्ञानादिलक्षणा खलु आप्तिः। तत्र धर्मादिविषयं तत्त्वज्ञानं तावन्न जिनस्य प्रत्यक्षजन्यम्। विषयान्प्रति स्थितस्य अक्षस्य प्रत्यक्षत्वात्। धर्मादेश्चाक्षाविषयत्वात्। तथात्वे वाऽन्येषामपि तदधिगतिप्राप्तेः। अत एव नानुमानजन्यम्। वाक्यान्तराभ्युपगमे त्वन्धपरम्परैव। एवमविप्रलिप्साऽपि दुरधिगमा।

अत एवाप्तत्वसाधकमनुमानं कालात्ययापदिष्टम्। आप्तेरुक्तविधया बाधितत्वात्। अन्येषामप्रत्यक्षेऽर्थेऽस्य प्रत्यक्षं प्रवर्तत इत्यतो न विरोध इति चेन्न। पुरुषत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वात्। अस्खलितवाक्त्वं च क्वचिद्वा प्रकृते वा सर्वत्र वा। नाद्यः। यः क्वचिदस्खलितवागसौ विषयविशेष आप्त इति व्याप्त्यभावात्। न द्वितीयः। निर्धारणोपायाभावात्। फलप्राप्त्यनुमेयं खल्वेतत्। अत एव न तृतीयोऽपि।

यत्तु निःस्वेदत्वादिकं लिङ्गमुच्यते तत्तावत्सन्दिग्धासिद्धम्। औषधादिना सम्भवदन्यथासिद्धं च। न चायं मन्वादिवाक्येष्वपि प्रसङ्गः। अपौरुषेयतया मूलानपेक्षवेदमूलत्वात्। 'यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजमि'त्यादिवेदेनैवाप्तत्वादिनिश्चयाच्च। अतः प्रत्यक्षादीनामुक्तलक्षणत्वाज्जिनतद्दर्शितप्रत्यक्षे परोपन्यस्तानुमाने जिनादिवाक्ये च तदभावादनुमानादिसिद्धाप्तभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरित्यसदिति।

परि०— एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **तथा हीत्यादीना** ॥ **आप्तत्वविषयमिति** । जिन आप्त इति यज्जिनदर्शिनां वाक्यं तदित्यर्थः । 'तथे'ति सम्यङ्नेत्यर्थः । अन्धपरम्परापत्तेरिति भावः ॥ **अनुमानमूलमिति** । आप्तत्वविषयं वाक्यमित्यनुकर्षः ॥ **न चैतदनुमानमिति** । एतदनुमानं न चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह **प्रत्यक्षादीति** ॥ **न चैतत्प्रकृतेऽस्तीति** । जिनदर्शिवाक्यमूलभूते आप्तत्वसाधकास्खलितवाक्त्वाद्यनुमाने प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकत्वं नेत्यर्थः । कथमित्यतः 'अत एवे'त्यादिना बाधितविषयत्वादिनेति वक्तुं जिनवाक्यं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्यनुमानं दूषयति **आप्तवाक्यत्वादित्यस्य हीति** । क्वचिदाप्तस्येत्येतद्विप्रलम्भकाशङ्कयोर्विशेषणम् । विशेषणासिद्धिं व्यनक्ति **तत्त्वज्ञानादीति** ॥ **अत एवेति** । धर्मादिरप्रत्यक्षत्वेन तद्धटितव्याप्त्यादेरसम्भवादनुमानजन्यं नेत्यर्थः ॥ **तद्वेषजमिति** । दर्शनसाधनमित्यर्थः ।

सु०— न केवलं जिनस्यास्खलितवाक्त्वं निश्चायकाभावादसिद्धम् । किन्तु स्खलनदर्शनादपीत्याशयेनाह **स्वरूप इति** ।

अनु०— **स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषाः**

विषयसप्तमीयम् । अपुद्गलशब्देन नञिवयुक्तन्यायेन पुद्गलाद्देहादन्यस्तत्सदृशश्चात्मोच्यते पुद्गलशब्देनैव वा । उक्ताः 'एवं चात्मा कात्स्न्र्यम्' इत्यादिना । अयमर्थः । जिनेनात्मस्वरूपं शरीरपरिमाणं रूपवच्चोक्तम् । तत्प्राग्दूषितमिति स्खलितवागसाविति । यद्यपि सप्तभङ्गिनयोऽपि तदुक्तो दूषितस्तथाऽपि मोक्षसाधनं यत्पुद्गलदर्शनमुक्तं तत्रैव स्खलनप्रदर्शनायेयमुक्तिः । ननु एतदपि पूर्ववाक्येन सिद्धम् । सत्यम् । प्रपञ्चार्थ उत्तरबन्ध इत्यदोषः ।

१०२ **परि०— नञिवयुक्तन्यायेनेति** । नञ्युक्तमिवयुक्तं च पदमन्यस्मिन्सदृशेऽधिकरणे प्रतिपत्तिं गमयतीति शाब्दिकैरुक्तन्यायेनेत्यर्थः । अब्राह्मणमानयेत्यादौ तदन्यः शूद्रादिस्तत्सदृश एवानीयत इति भावः ॥ **तत्प्रागिति** । समयपादे जैनसमयनिरास इति भावः ॥ **नन्वेतदिति** । जीवादिविषयस्खलितवाक्त्वमित्येतदाप्तवादिनिरासपरेणातोऽनुमेति पूर्वार्धेनैव सिद्धमित्यर्थः ।

सु०— प्रकारान्तरेणात्मस्वरूपे जिनवचनस्खलनं दर्शयति **आनन्दमेवेति** ।

अनु०— **आनन्दमेव च ।**
न मन्यते पुद्गलं स

अत्रापि अपुद्गलपुद्गलशब्दाभ्यामात्मोच्यते । तत्त्वविद आत्मानम् आनन्दमेव आनन्देन अत्यन्ताभिन्नं मन्यन्ते । स जिनस्तमानन्दमेव न मन्यते । भिन्नत्वादिना सप्तप्रकारं ब्रवीति । तत्सप्तभङ्गीनयनिरासेन पुंस्त्वादिवदित्यात्मनः सुखाद्यत्यन्ताभेदसाधनेन च निरस्तम् । अतश्च स्खलितवागसाविति भावः ।

परि०— पुंस्त्वादिवदिति । 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादि'ति वियत्पादीयजीवविषयकसूत्र इत्यर्थः ।

सु०— इतश्च तथेत्याह दुःखेति ।

अनु०— दुःखाभावः सुखं त्विति ।

तुशब्द आत्मव्यावृत्त्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । पूर्वेणैव सम्बन्धः । यस्मादात्मा भावः । सुखं तु दुःखाभावः । न च विरुद्धस्वभावयोरत्यन्ताभेदो दृष्टः । तस्मादात्मा न सुखात्यन्ताभिन्न इति जिनो ब्रूते । तच्चायुक्तमित्यतः स्खलितवागसौ । कुतस्तदयुक्तमित्यत आह मात्रेति ।

मात्राभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ।

मीयन्त इति मात्राः शब्दाद्या विषयाः । भोगोऽनुभवः । उपलक्षणं चैतत् । विषयभोगाल्पत्वेन सुखाल्पत्वदर्शनत्वादित्यपि ग्राह्यम् । सुखं भावस्तारतम्योपेतत्वाद्दुःखादिवदिति प्रमाणविरुद्धत्वात् सुखस्य दुःखाभावत्ववचनमयुक्तमित्यर्थः । सुखस्य तारतम्योपेतत्वसमर्थनाय दर्शनादिति साक्षी तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितः । यस्तु तत्रापि विप्रतिपन्नस्तं प्रत्यनिष्टप्रसङ्गं सूचयितुं मात्राभोगातिरेकेणेत्युक्तम् । यदि सुखं निरतिशयं स्यात् तदा प्रेक्षावतां विषयभोगातिरेकोपादानं व्यर्थं स्यात् । दृश्यते च तदिति ।

परि०— पूर्वेणेति । 'इति मन्यत' इत्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थः । आत्मव्यावृत्त्यर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति **यस्मादात्मेति** ॥ निरतिशयमिति । नीरपानजात् क्षीरपानजं सुखमतिशयितमित्येतन्न स्यादित्यर्थः ।

सु०— ननु न सुखं तारतम्योपेतं किन्तु दुःखं भावभूतं तारतम्योपेतं तदभावश्च सुखम् । तद् यावद्यावन्निवर्तते तावत्तावत्सुखमिति प्रतीयते । न च प्रतियोगरूपोपाधिनिमित्ता तारतम्योपलब्धिस्तात्त्विकं तदुपपादयितुमीष्टे । विषयभोगातिरेकोपादानं च दुःखातिरेकव्यावृत्त्यर्थम् । विषयभोगसाध्यत्वाद् दुःखाभावस्येत्यत आह सुखस्येति ।

अनु०— सुखस्याभावता केन

भवेदेतत्प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णनम् । यदि सुखस्याभावता प्रमाणेन सिद्धा स्यात् । **सुखस्याभावता केन** न केनापि प्रमाणेन सिद्धेत्यर्थः । एवमेव प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णने बाधकमाह **न चेति ।**

न च स्यात्किं विपर्ययः ।

यदि निर्निबन्धनमेव सुखतारतम्यदर्शनादेरौपाधिकत्वं कल्प्यते । तदा सुखं भावरूपं दुःखं तदभावः । तत्र तारतम्यदर्शनं प्रतियोगिसुखोपाधिनिमित्तम् । सुखनिवृत्त्यर्थानि चाहि-कण्टकादीनीति परोक्तविपर्ययश्च किन्न स्यात् । स्यादेव । अतो द्वयोरप्यनुपलभ्यमानविशेषत्वात् स्वाभाविकतारतम्ययोर्भावत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ।

सु०— सुखमभावो वस्तुत्वात्सम्मताभाववदिति प्रमाणासद्भावात् कथं सुखस्या-भावता केनेत्युक्तमिति चेत् । किमेवंवादिनो मते कश्चिद्भावो विद्यते । उत सर्वेऽप्यभावाः । आद्ये दोषमाह **यदीति** ।

अनु०— यदि भावोऽपि कश्चित्स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ।

वस्तुत्वेन सुखस्याभावतामनुमिमानस्य मते यदि कश्चित्पदार्थो भावोऽपि स्यात् । तर्हि तस्य सुखस्यैवाभावता कुतः । अपि तु भावत्वेनाङ्गीकृतस्यापि पदार्थस्याभावता स्यात् । अन्यथा वस्तुत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेः ।

ननु सर्वेऽपि पदार्था अभावा भवन्त्येवेति नोक्तो दोषः । यद्यपि घटादीनामनादित्वा-द्यापत्त्या प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावत्वमनुपपन्नम् । तथाऽप्यन्योन्याभावत्वं युज्यत एव । घटे हि पटाद्यन्योन्याभावः प्रमाणसिद्धः । न चान्योन्याभावो धर्मिणोऽन्योऽस्ति । अतो घट एव पटा-द्यन्योन्याभावः । एवं पटादयोऽपीति द्वितीयं शङ्कते **यदि सर्वेऽपीति** ।

यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योन्यमिति

सर्वेऽपि पदार्था अन्योन्याभावाः स्युरिति यदि मन्यस इत्यर्थः ।

उत्तरमाह **भावतेति** ।

भावता ।

अभावाभावतैव स्यात्किन्नश्छिन्नं तदा भवेत् ।

तदैवं सर्वपदार्थानामन्योन्याभावत्वव्युत्पादनेन **नः** अस्माकं **किं छिन्नं भवेत्** । न किमपि । कथम् । यतः **अभावाभावता** भावता **एव स्यात्** । इदमुक्तं भवति । सुखस्य वस्तुत्वेन साध्यमानमभावत्वं किं प्रागभावादित्रयान्यतमत्वम् । अथवाऽन्योन्याभावत्वम् । उत सामा-न्यम् । आद्ये प्रागुक्तदोषापरिहारः । द्वितीयतृतीययोः सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि सुखादीनां

सर्वपदार्थानामन्योन्याभावतास्वीकारात् । न च भावत्वाङ्गीकारविरोधः । सुखं हि स्वान्योन्याभावदुःखा(द्य)न्योन्याभावः । अभावाभावश्च भाव एव । एवम्भूतं चाभावत्वं सुखस्य नात्मस्वरूपतां विरुणद्धि । आत्मनोऽपि तथात्वादिति ।

परि०— शङ्कते **सुखमभाव इति** ॥ **अनादित्वाद्यापत्त्येति** । अनन्तत्वमादिपदार्थः ॥ **इति द्वितीयमिति** । सर्वेऽप्यभावाः इति प्राग्विकल्पितं द्वितीयपक्षमित्यर्थः । तदेत्यनुवादः । **एवमित्यादिव्याख्या** ॥ **आद्ये प्रागुक्तदोषापरिहार इति** । यद्यपि घटादीनामनादित्वाद्यापत्त्येत्यादिनोक्तो यः प्रागभावात्मकत्वेऽनादित्वरूपदोषः प्रध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वेऽनन्तत्वरूपो यश्च दोषः तस्यापरिहार इत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनमिति** । तृतीयपक्षेऽन्योन्याभावमादायेति भावः ॥ **न चेति** । सुखादीनामित्यनुषङ्गः । 'स्वान्योन्याभावदुःखे'त्यत्र स्वान्योन्याभावो यद् दुःखादि तदन्योन्याभाव इत्यर्थः ॥ **एवम्भूतं चेति** । स्वान्योन्याभावात्मकत्वरूपमित्यर्थः । **तथात्वादिति** । स्वान्योन्याभावरूपसुखाद्यनात्मान्योन्याभावरूपत्वादित्यर्थः ।

सु०— अभावाभावता भावतैव स्यादित्युक्तम् । तदुपपादयितुं भावाभावस्वरूपं तावदाह भावत्वमिति ।

अनु०— भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता ।

भावत्वं नाम विधिरूपत्वम् अभावत्वं नाम निषेधत्वमिति योजना । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थं भावप्रत्ययः । अन्यथेन्द्रः पुरन्दर इतिवत्स्यात् । ततः किमित्यत आह निषेधस्येति ।

निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ।

यस्मादभावो नाम निषेधस्तस्मादभावस्याभाव इति निषेधस्यापि निषेध इत्युक्तं स्यात् । स च विधिरेव भवेत् । दर्शनबलात् । दृष्टो हि 'नेयङुवङ्स्थानावि'ति निषेधस्यास्त्रीति निषेधो विधिः । वक्ष्यते चैतत् । विधिश्च भाव एवेत्युक्तम् । तस्मादभावाभावता भावतैवेति युक्तम् ।

परि०— **इतिवत्स्यादिति** । पर्यायशब्दोक्तिः स्यान्न तु तत्स्वरूपकथनमित्यर्थः ॥ **नेयङिति** । प्रथमस्य चतुर्थपादे 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'ति पूर्वसूत्रान्नदीत्यनुवर्त्य इयङादेशस्थानभूतेकारोकारान्तशब्दौ नदीसंज्ञौ न भवतः । स्त्रीशब्दस्तु नदीसंज्ञको भवतीति गम्यते यथा तथेत्यर्थः । 'भवतु' शब्दे अर्थशास्त्रे तु कथमित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । 'असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः । जानन्त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपी'त्यादिना चतुर्थाद्यपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

सु०— एवं तर्हि द्रव्यादयो भावाः प्रागभावादयोऽभावा इत्यन्यत्रोक्तनियमो न स्यात्। घटस्यापि न पट इति निषेधरूपतायाः प्रागभावस्यापि प्रमेय इति विधिरूपताया दर्शनादित्यतः प्रागुक्तं स्मारयति **प्रथमेति**।

अनु०— प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका।

कृतव्याख्यानमेतत्।

परि०— **प्रागुक्तमिति**। युक्तिपादे 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादि'त्येतदनुव्याख्याने 'प्रथमप्रतिपत्तिषु। निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'तिवाक्येन तथा वैशेषिकनये 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः। सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इति वाक्येनोक्तमित्यर्थः। 'स्मारयती'त्युक्त्या पौनरुक्त्यं नेति दर्शितम्। **कृतव्याख्यानमिति**। पूर्वतनवाक्यद्वयव्याख्यानेनेति भावः।

सु०— एवं जिनस्य स्खलितवाक्त्वप्रदर्शनेन तदुक्तस्य मोक्षसाधनस्याप्रामाणिकत्वमुक्तम्। युक्तिविरुद्धत्वं च दर्शयन्नात्मज्ञानस्य यन्मोक्षसाधनत्वमुक्तं तत्किं साक्षादुतात्मप्रसादद्वारेति विकल्प्याद्यं तावन्निराकरोति **न चेति**।

अनु०— न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित्।

आत्मविज्ञानं मोक्षदं न भवति अचेतनत्वात् पटवदिति शेषः। अस्य व्याप्तिमुपपादयति **क्वचिदिति**। नेति वर्तते। मोक्षदमिति च। तच्च भावप्रधानम्। न हि क्वचिदप्यचेतने मोक्षदत्वं दृष्टम्। येन व्याप्तिर्न स्यात्। कर्मणस्तथात्वं निराकरिष्यते। ज्ञानं तु चैतन्यमेव न चेतनमिति प्रसिद्धमेव।

आत्मा ज्ञातः प्रसन्नो मोक्षं ददातीति द्वितीयं दूषयति **अस्वातन्त्र्यादिति**।

अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि।

ज्ञात आत्माऽपि सुखदो मोक्षदो न भवति। कुतः पुद्गलस्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यात्। हिशब्देन पटादौ व्याप्तिः स्फुटेति सूचयति। अस्वातन्त्र्यं चानुपदमेव ज्ञास्यते। आत्मनः सुखमात्रदानं नोपपद्यते। किमुतानन्तसुखमोक्षदानमिति सूचयितुं सुखद इत्युक्तम्।

परि०— कर्मणि व्याप्तिभङ्ग इत्यत आह **कर्मण इति**। हेतुत्वमपि त्वित्यत्र मोक्षदत्वं निराकरिष्यत इत्यर्थः। उक्तहेतोरसिद्धिं निराह **ज्ञानं त्विति**। चेतनस्य भावश्चैतन्यम्॥ **अनुपदमेवेति**। उत्तरवाक्ये दुःखिपदप्रयोगादिति भावः।

सु०— पक्षद्वयं हेत्वन्तरेण निराकरोति **न हीति**।

अनु०— न हि दुःखिपरिज्ञानाद् दुःखित्वं विनिवर्तते।

आत्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्न भवति दुःखिज्ञानत्वाद्देवदत्तज्ञानवत्। जैनेनापि स्वात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनमुच्यते नात्मज्ञानमात्रम्। ईश्वरज्ञाने व्यभिचारनिरासाय दुःखीत्युक्तम्। तस्यापि साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावविवक्षायां ज्ञानत्वादित्येव वक्तव्यम्। यद्वाऽऽत्मा दुःखं निवर्तयितुमशक्तः। दुःखित्वाद्यो यदनर्थवान्नासौ तन्निवर्तने शक्तो यथा दरिद्रो दारिद्र्यनिवर्तने इति तात्पर्यार्थः। दुःखित्वोक्त्याऽस्वातन्त्र्यं समर्थितं स्वातन्त्र्ये हि जातु न दुःखी भवेदिति।

परि०— **पक्षद्वयमिति**। ज्ञानं साक्षाद्वा प्रसादद्वारा वेति पक्षद्वयमित्यर्थः॥ **आत्यन्तिकेति**। साक्षाद्वा प्रसादद्वारा वेति योज्यम्। आत्मज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यतो वा मुक्ता(त्मेश्वरात्मा)त्मज्ञानयोर्भागासिद्धिरित्यतो वाह **जैनेनापीति**। नन्वात्मज्ञानत्वादित्येवास्तु हेतुः किं दुःखीत्युक्तेत्यत आह **ईश्वरेति**।

सु०— स्यादेतत्। नात्मज्ञानं देवदत्तो गामिव मोक्षं ददाति। किन्तु प्रकाशोऽन्धकारमिव विरोधाद् दुःखं निवर्तयति। तत्र किमचैतन्यं करिष्यति। स्वात्मज्ञानमेव च स्वदुःखविरोधि नात्मज्ञानमात्रमिति द्वितीयहेतुरप्यप्रयोजक इत्याशङ्क्याह **यदीति**।

अनु०— यदि पुद्गलविज्ञानाद् अदुःखी स्यात् कथञ्चन।
देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा।

कथञ्चन दुःखात्मज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन। तर्हि ज्ञानादुत्तरकालं देहवानपि सदा निरन्तरमदुःखी किन्न स्यात्, स्यादेव। एतदुक्तं भवति। प्रकाशः खल्वन्धकारविरोधित्वात् तन्निवर्तयन् उत्पत्त्यनन्तरमेव निवर्तयति न तु विलम्बेन। विलम्बे विरोधस्यैवानिर्वाहात्। तथाऽत्मतत्त्वज्ञानं यदि दुःखाद्यनर्थविरोधित्वात् तन्निवर्त्य आत्मानं मुक्तं कुर्यात्। तर्हि जिनादयः तत्त्वज्ञानसम्पन्ना ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव मुक्ताः स्युः। न चैवम्। देहादिमत्त्वेनोपलम्भात्। तथाविधानां च दुःखादेरवर्जनादिति। इष्टापत्तिनिरासाय सदेत्याद्युक्तम्। अयमत्र प्रयोगः। दुःखादिकमात्मतत्त्वज्ञानविरोधि न भवति बहुलं कालं तेन सह स्थितत्वात् सम्मतवदिति। किञ्चात्मतत्त्वज्ञानं न तावदामोक्षादेकम्। ज्ञानानां क्षणिकत्वदर्शनात्। तथा च यदनन्तरं मोक्षोऽभिलष्यते तज्जिनस्य चरमज्ञानं न मोक्षसाधनमात्मज्ञानत्वात् प्रथमादिज्ञानवत्। अन्यथा प्रथममेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति।

परि०— **द्वितीयहेतुरिति** । अस्वातन्त्र्यादित्युक्तहेतुः दुःखित्वादित्युक्तहेतुश्चेत्यर्थः । यद्वा दुःखिज्ञानत्वादिरूपहेतुरित्यर्थः । तस्याचेतनत्वहेत्वपेक्षया द्वितीयत्वात् ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । देहवानपीत्युक्तमित्यादिरादिपदार्थः । ***जैनोक्तज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वनिरासः ॥***

सु०— ननु भवद्भिरीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमभ्युपेयते । तत्रापि समानमिदं दूषणमित्यत आह **ईशेति** ।

अनु०— **ईशक्लृप्त्यनुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः ।**

ईशवादिनः मम मते तदिच्छाविशेषानुसारेण कालात्कश्चन कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात् । अयमभिसन्धिः । न वयमीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमाचक्ष्महे । किन्नाम प्रसन्नः परमेश्वर एव । ज्ञानं तु प्रसादत्वान्मोक्षसाधनमिति गीयते । स च चेतनः कामपि कालकल्पनां करोति । अस्मिन्समयेऽमुं मुक्तं करिष्यामीति । तत्कल्पनानुसारेण भवत्येवासौ मुक्त इति न कश्चिद्दोषः । यथा ब्राह्मणस्य विद्याचरणादिना प्रसन्नोऽपि प्रभुश्चेतसा कल्पयति । आगामिनि सूर्योपरागेऽस्मै गां दास्यामीति । स तदनुसारेण तस्माद्गां लभते तथैवेति ।

एवमात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं निराकृत्य धर्मस्यापि तं निराचष्टे **कर्मेति** ।

कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित् ।

कर्मणो हेतुत्वं **कर्महेतुत्वं** मोक्षं प्रति । यद्वा कर्महेतुत्वमिति बहुव्रीहिः । मोक्षस्येति शेषः । **तु**शब्दोऽवधारणे । नैवेति सम्बन्धः । **निश्चैतन्यात्** कर्मणः । विमतं कर्म न मोक्षसाधनं भवति अचेतनत्वात् पटवदित्यर्थः । व्याप्तिमुपपादयति **न हीति** । नेत्युभयत्र सम्बध्यते । न हि क्वचिदचेतने मोक्षसाधनत्वमावयोः सम्मतम् । येनात्र व्याप्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

परि०— पूरणगुणेति गुणेन समासनिषेधादाह यद्वेति । कर्मपदेनात्र क्रियाजन्यमदृष्टमुच्यते ।

सु०— नन्वचेतनत्वेऽपि विशिष्टं कर्मेदं मोक्षसाधनं किन्न स्यादिति चेत् । किम् आमोक्षप्राप्तेः क्रियमाणमेकमेव कर्मोतानेकानि । नाद्यः । क्रियाणामनेकत्वदर्शनात् । प्रतिक्रियं कर्मोत्पत्तेः । एकत्वे च जातस्यैव जन्म वा क्रियाणां वैयर्थ्यं वा विरम्यव्यापारो वाऽऽपद्येत । अभ्युपगम्यैकत्वं बाधकमाह **अशेषेति** ।

अनु०— **अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा ।**
तथोत्तरं न चैव स्यात्

यथेदानीं प्रथमक्रियोत्तरकालं जातं कर्म **अशेषदुःखविलये** मोक्षस्य **कारणं न** भवति। तथोत्तरकालं विवक्षितकालेऽपि मोक्षकारणं न स्यात्। कर्मत्वादिति शेषः। एकस्यापि कर्मणः कालभेदेन भेदात् पक्षसपक्षत्वं युज्यते। विपक्षे तूत्पत्त्यनन्तरमेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति।

द्वितायेऽपि बाधकं प्रमाणमाह **अशेषेति**। अत्रेदानीमितीदानीन्तनी कर्मव्यक्तिरुच्यते। उत्तरमित्यन्तिमा। अन्यत् समानम्। **न चान्तिमकर्मव्यतिरिक्तानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वमस्ति। तथा सति तदनन्तरमेव मोक्षप्रसङ्गात्। न च पूर्वसहकृतस्यान्तिमस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वं वाच्यम्। इयत्ताभावेनानियतकारणकत्वापत्तेः। न हि ज्ञानोदयानन्तरमियतैव कालेनेयन्त्येव कर्माणि कृत्वाऽपवृज्यत इति नियमः प्रमाणवान्। न च जैनैरिष्यते। जिनानां विषमकाल-त्वाभ्युपगमात्।**

परि०— **विशिष्टं कर्मेति**। इतरकर्मतो व्यावृत्तं कर्म निवृत्तं कर्मेति यावत्। क्रियमाणं क्रियातो जायमानम्। **अनेकत्वेति**। तथा च तज्जन्यं कर्माप्यनेकमेव वाच्यमिति भावः। एकमिति पक्षे बाधकं चाह **एकत्वे चेति**। अत्र पक्षे क्रियाणां किं प्रत्येकं कर्मोत्पत्तिहेतुत्वमुतैकस्य अथ समुच्चिताशेषक्रियाणामिति कल्पान् हृदि कृत्वा क्रमेण निगह **जातस्यैवेति**। **अशेषदुःखविलय** इत्यनुवादः। **मोक्षस्येति** व्याख्या। तर्कमाह **विपक्षे त्विति**। उक्तसाध्यानङ्गीकारे त्वित्यर्थः॥ **द्वितीय इति**। उतानेकानीति पक्ष इत्यर्थः। कुतो नेष्यत इत्यत आह **जिनानामिति**। उत्पन्नतत्त्व-ज्ञानानां जिनानां केषाञ्चिदल्पकालेऽपवर्गः केषाञ्चिदधिककाल इत्यङ्गीकारेण इयत्तेति नियमो नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ **आभासोद्धारमिति**। निश्चैतन्यानुमानस्याशेषेत्यादित्रिपाद्यामुक्तानुमानस्य चेति योज्यम्। ***जैनोक्तस्य कर्मणो मुक्तिहेतुत्वनिरासः॥***

सु०— आभासोद्धारं करोति दृष्टीति।

अनु०— **दृष्टिपूर्वाऽनुमा यतः।**

यस्मादियं **दृष्टिपूर्वा** प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमती। ततः **अनुमा** न त्वाभास इत्यर्थः।

यदुक्तमीशक्लृप्त्यनुसारेणेति तदसत्। ज्ञानादीश्वरप्रसादः ततो मुक्तिरित्यत्र प्रमाणा-भावादिति चेन्न। श्रुतेः सद्भावात्। तत्प्रामाण्यस्य साधितत्वात्।

आभासानुद्धरन्नेव (वा)चानुमानमप्याह दृष्टीति।

शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि।
तयैव बन्धहानिः स्यादिति किन्नाम दूषणम्।

शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं विशिष्टज्ञानं गुणोत्कर्षादिज्ञानमिति यावत्। **तत्प्रीतिजनकं** इति **यदि** अनुमीयते। यदि च **तया** तत्प्रीत्या **एव बन्धहानिः स्यादिति** अनुमीयते। तदा **किन्नाम दूषणम्**। न किमपि। कुतः। **यतो** दृष्टिपूर्वा प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमतीयमनुमेत्यर्थः। अर्थमात्रमिदमुक्तम्।

एषा तु प्रयोगप्रक्रिया। संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धना बन्धहानित्वात् राजप्रसादाधीनभृत्यनिगडबन्धहानिवत्। यश्चासौ पुरुषः स एवेश्वरः। विप्रतिपन्ना प्रीतिर्गुणोत्कर्षादिज्ञानजा अनिजप्रीतित्वाद्राजप्रीतिवत्। कर्मादिना भवन्नीश्वरप्रसादोऽपि गुणोत्कर्षादिज्ञाने सत्येवेति न दोषः। यद्वेश्वरविषयं गुणोत्कर्षादिज्ञानं तत्प्रीतिजनकं गुणोत्कर्षादिज्ञानत्वात् सम्मतवत्। न चेश्वरासिद्ध्या दोषः। प्रथमानुमानेन तस्य सिद्धत्वात्। तदिदमुक्तं **शक्तस्यान्यस्येति**।

परि०— **श्रुतेरिति**। 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे तं विद्वानेव चामृतः। वृणुते यं तेन लभ्य' इति जिज्ञासानयांक्तश्रुत्यादेरित्यर्थः। **साधितत्वादिति**। 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति जिज्ञासानयानुव्याख्यानादाविति भावः॥ **अनिजेति**। अस्वाभाविकेत्यर्थः। देहापत्यादिषु जायमानस्याभाविकप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः। यद्वा लक्ष्म्यादिष्वनादिसिद्धनिजप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः।

सु०— नन्वेतद्विपरीतमपि मयाऽनुमीयते। ततः सत्प्रतिपक्षतेति चेत्। किं विमता बन्धहानिः स्वज्ञाननिबन्धनेत्यनुमीयते उत परप्रसादनिबन्धना न भवतीति। आद्ये दोषमाह **स्वज्ञानादिति**।

अनु०— **स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित्।**

दृश्यत इत्येतत्काका न दृश्यत इति व्याख्येयम्। तथा च व्याप्त्यभाव इति भावः। द्वितीये तु बन्धहानित्वादे राजप्रसादाधीननिगडबन्धहान्यादौ व्यभिचारः। परप्रसादनिरपेक्षैव काचिद् **बन्धहानिः दृश्यते**। तत्र भवतामपि व्यभिचार इति चेन्न। पक्षतुल्यत्वात् सर्वाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरीश्वरप्रसादाधीनेति हि तत्त्वविदां पन्थाः।

परि०— **अतिप्रसङ्गादिति**। मणिमन्त्रादिना दाहमकुर्वाणो वह्निर्दाहहेतुर्न स्यादित्यर्थः॥ **ज्ञानावरणादिकमिति**। तन्मते विपर्ययज्ञानादेः सम्यग्ज्ञानावरणत्वव्यवहारात् विपर्ययादिकं ज्ञानावरणमिति ज्ञेयम्॥ **कारणमस्त्येवेति**। आयुरादिकारणं दुष्कर्मास्त्येवेत्यर्थः॥ **ज्ञानविशेषस्येति**। कायपरिमाणत्वादिना आत्मज्ञानस्येत्यर्थः॥ **उक्तत्वादिति**। 'अतोऽनुमा कथं धर्ममि'त्यादिग्रन्थ इति भावः।

सु०— यदुक्तं धर्मज्ञानयोर्मोक्षसाधनत्वे तदैव मोक्षः स्यादिति तदसत्। कर्मणः प्रतिबन्धकस्य सद्भावात्। न हि प्रतिबन्धकवशात् कार्यमकुर्वाणो हेतुरहेतुर्भवति। अतिप्रसङ्गात्। अनेकविधं खलु कर्म। तत्र यद्यपि ज्ञानावरणा(णीया)दिकं ज्ञानादेव निवृत्तम्। तथाप्यायुरादिकारणमस्त्येवेति चेत्। स्यादिदं प्रतिबन्धकसद्भावकल्पनं यदि 'अहिंसादिरूपो धर्मः, शरीरपरिमाणत्वादिनाऽऽत्मज्ञानं च तत्त्वज्ञानम्, एते च धर्मज्ञाने मोक्षसाक्षने' इत्येषोऽर्थः प्रमितो भवेत्। न चैवम्। एवमेव कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याशयवान् धर्मादिस्वरूपे तावत् प्रमाणं नास्तीत्याह **अहिंसायाश्चेति**।

अनु०— **अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते।**

चशब्दो ज्ञानसङ्ग्रहार्थः। यद्वा सप्तघटिकाभोजनादिसमुच्चयार्थः। ज्ञानविशेषस्य चोपलक्षणम्। जिनवाक्येनावगम्यत इति चेन्न। तत्प्रामाण्यसाधकाभावस्योक्तत्वात्।

सत्प्रतिपक्षं च जिनवाक्यमित्याह **हिंसाया एवेति**।

हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम्।

अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणं ज्ञातव्यम्। जिनवाक्यादहिंसाया धर्मत्वं प्रतिपन्नस्य भिन्नकाचार्येण हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते किमुत्तरं स्यान्न किमपि। तथा च न धर्मनिश्चयः स्यात्। भिन्नकाचार्यो नाप्त इति चेत्। जिनोऽपि कथमाप्तः। (सार्वज्ञगु)सर्वगुणोपेतत्वादिति चेत्। भिन्नकाचार्येऽपि तुल्यमेतत्। अप्रामाणिकास्तत्र ते गुणा इति चेत्। जिनेऽपि किं प्रमाणसिद्धाः। जिनदर्शिनां वचनेन तेषां तत्र सिद्धिरिति चेन्न। समानमन्यत्रापि। भिन्नकाचार्यदर्शिनो भ्रान्ताः प्रतारका वेति चेत्। जिनदर्शिनोऽपि कुतो न तथेति।

परि०— पूर्ववदिति। ज्ञानविशेषस्योपलक्षणमित्यर्थः॥ भिन्नकाचार्येणेति। मार्गान्तरवर्तिनेत्यर्थः।

सु०— इदानीं धर्मादिर्मोक्षसाधनत्वमप्यप्रामाणिकमित्याह **धर्मस्येति**।

अनु०— **धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते।**

सुखं मोक्षः। जिनवाक्येनावसीयत इति वदतः पूर्ववत् सत्प्रतिपक्षतेत्याह **हत्याया इति**।

हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते।

मोक्षहेतुत्वं केनचिदाचार्येणोक्तमिति शेषः । हनस्त चेत्यत्र सुपीति नानुवर्तते । ब्रह्महत्यादयस्तु षष्ठीसमासाः । अतो हत्येति साधुः । 'सन्ति खल्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'त्यादिश्रुतिमनुसृत्य हिंसात्मकस्य यागस्य मोक्षहेतुत्वं वदन्त इत्ययुक्तमेव जैनानां मोक्षसाधनमिति ।

परि०— ननु 'हनस्त चे'ति तृतीयाध्यायप्रथमपादीयसूत्रे 'हन हिंसागत्योरि'ति धातोः क्यप्प्रत्ययो नकारस्य तकारादेशश्चेति विधानात् । तत्र च 'वदः सुपि क्यप् चे'ति पूर्वस्मात् सुपीत्यनुवृत्तौ सुबन्तोपपदाभावात् कथं 'हत्ये'त्युक्तिरित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति ।** कथं तर्हि ब्रह्महत्या गोहत्येत्यादौ उपपदश्रवणमित्यतः तत्राऽपि ब्रह्मादिशब्दे उपपदे सति हन्तेर्न क्यबादिविधानं किन्तु केवलस्यैव । तथा च ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति हत्यापदेन षष्ठीसमासः । नोपपदमतिङ् इत्यनेन समास इत्यर्थः । एतेन वृत्त्या सुबनुवृत्त्या कृतं व्याख्यानं नादर्तव्यमित्युक्तं भवति । न चैव व्याघात इत्यादौ घञ्बाधेन क्यबेव स्यादिति शङ्क्यम् । 'वाऽसरूपोऽस्त्रियामि'ति असरूपप्रत्ययेनेति विकल्पेन बाधोक्तेरबाधपक्षे घञुपपत्तेर्द्वयमपि समाहितम् । 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणाद्वा एवमादिषु घञ्निर्वाह इति भावः । हिंसाया मुक्ति-हेतुत्ववादिन एव न सन्ति । येन एवं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **सन्ति खल्विति ।** *जैननिरासः ॥*

सु०— अधुना बौद्धाभिमतं मोक्षसाधनं निराकुर्वाणः शून्यवाद्युक्तं तावदपाकरोति न चेति ।

अनु०— न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयाऽपि च ।
मोक्षः कथं च न भवेत्

शून्यमेव तत्त्वं समस्तं तत्राध्यस्तमिति परिज्ञानात् । तथैव शून्यभावया शून्यध्यानेन । अपिचावन्योन्यसमुच्चये । मोक्षो न भवेदिति सम्बन्धः । कथं च नेत्यनेनेदमाचष्टे । शून्यपरिज्ञानादिकं मोक्षसाधनमित्यत्र प्रमाणाभावात् तयैव बन्धहानिः स्यादित्युक्तप्रमाणविरोधाच्चेति । यद्वा शून्यपरिज्ञानादिकं किं स्वयमेव मोक्षं साधयति किंवा शून्यप्रसादजननेन । नाद्यः । अचेतनत्वात् पटवत् । न द्वितीयः । शून्यस्य प्रसादगुणानङ्गीकारात् । अन्यथा शून्यत्व-व्याघातादिति ।

परि०— अन्योन्यसमुच्चय इति । द्वयमपि संहितं सदेव मुक्तिहेतुरिति द्योतनाय चापिशब्दावित्यर्थः ॥ **इत्युक्तेति ।** संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धना बन्धहानित्वात् इति प्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः । कथं च नेत्यस्यार्थान्तरमाह **यद्वा शून्येति ।**

सु०— स्यादेतत्। बन्धस्तावत्संवृतिनामकाज्ञाननिमित्तोऽध्यासः। संवृतिश्च विरोधिना शून्यज्ञानेन निवर्त्यते। ततस्तन्मूलो बन्धाध्यासोऽपीति किमचेतनत्वादिकं करिष्यति। न च एवम्भावनावैयर्थ्यम्। असम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थत्वादिति। मैवम्। बन्धस्याध्यस्तताया निरस्तत्वात्। अङ्गीकृत्य दोषमाह **यदीति**।

अनु०— **यदीदानीं कथं न सः ॥**

शून्यपरिज्ञानादित्यादिकं सर्वमनुवर्तते। शून्यज्ञानेन कथञ्चनेति शङ्कितरीत्या मोक्षो भवेदिति यद्युच्यते तर्हि स मोक्षः कथमिदानीं ज्ञानोदयानन्तरक्षणे न भवेत्। तदैव भवितव्यमित्याशयः। न हि प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बोऽस्ति। अङ्गीक्रियन्ते च शून्यज्ञानसमनन्तरमपि संसरन्तः पुरुषाः परेण। असम्भावनाविपरीतभावनासद्भावाद्विलम्ब इति चेत्। ते किं संवृतिकार्ये न वा। द्वितीये शून्यवदनिवृत्तिरेव। आद्ये संवृतौ निवृत्तायां कथं तदनिवृत्तिः। अन्यथा संवृत्यनिवृत्तिर्वा तदकार्यत्वमेतयोर्वा स्यात्। संवृतेरनिवृत्तौ च कथं ज्ञानविरोधित्वम्। पश्चादपि कथं निवृत्तिः।

परि०— 'कथं च ने'त्यस्यार्थान्तरं वदन्नेव शङ्कते स्यादेतदिति ॥ निरस्तत्वादिति। 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत' इत्यादिना जिज्ञासासूत्रे शून्यवादिनिरासप्रस्तावे चेति भावः।

सु०— ननु यथा भवन्मते ज्ञानोदयानन्तरमपि संसारावस्थानं तथाऽस्मन्मतेऽपि किं न स्यादित्यतो वैषम्यमाह **परेति**।

अनु०— **परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते।**
पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कृतो भवेत्।

अनुष्ठितस्वकृत्यस्यापि तेन परप्रसादनेच्छोस्तु फलावाप्तौ विलम्बो नाम युज्यते। लोके तथा दर्शनात्। मोक्षस्य पुरुषान्तरप्रसादाधीनता नो चेदास्थीयते केवलं शून्यज्ञानं बन्धविरोधित्वात् बन्धं निवर्तयतीत्यङ्गीक्रियते तदा ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षस्य विलम्बः किं निबन्धनो भवेत्। प्रतिबन्धकत्वेन कल्प्यमानस्य संवृतिकार्यत्वेन ज्ञानविरोधित्वात्। न हि प्रबोधानन्तरं स्वाप्रबन्धनिवृत्तेर्विलम्बोऽस्ति।

सु०— परप्रसादानपेक्षेष्वपि कार्येषु विलम्बोऽस्ति। त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणादौ कृतेऽपि विरेचनादेर्विलम्बदर्शनात्। तत्कथमुच्यते पुमिच्छाधीनताभावे विलम्बो न भवेदिति। तत्राह **अन्यत्रापीति**।

अनु०— **अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ।**

मोक्षादन्यत्र । एतावता कालेनेदं भवत्वितीशेच्छैव निमित्तं ततः । कुतोऽत्रेश्वरेच्छानिमित्तं कल्प्यत इत्यत आह **अन्यथेति** ।

अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते ।

ईश्वरेच्छाया अकल्पने कारणं स्याच्चेत्त्रिवृन्मूलादनादिमात्रं विरेकादेः कारणं यदि भवेत् तदा तस्य सद्भावात् कार्यं विरेकादिकं कस्मान्नोपजायते । उपजायेतैव । कार्यानुदयेनैव सामग्रीवैकल्यं कल्प्यते । न (चादृष्टवै) च दृष्टस्य वैकल्यमत्रास्तीति परमेश्वरेच्छैव कल्प्या । न च धर्मवैकल्यं कल्पयितुं युक्तम् । उत्तरकालमपि कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न हि तन्मध्ये कश्चिद्धर्मोऽनुष्ठीयते । विद्यमान एव प्रागलब्धवृत्तिर्धर्म इति चेत् । केयं वृत्तिर्नाम । किं कार्यकरणमुत सहकारिसाहित्यम् । नाद्यः । करणमेव कुतो नास्तीति विचार्यमाणत्वात् । द्वितीये तदेव सहकारीश्वरेच्छैवोच्यते । औषधस्य शरीराशयव्याप्त्यभावात् कार्यानुदय इति चेन्न । तस्यापीश्वरेच्छामन्तरेणानुपपत्तेरिति ।

परि०— त्रिवृदिति । औषधविशेषः । न च दृष्टवैकल्यमत्रास्तीत्युक्तमेव शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **न च धर्मेति** ।

सु०— किञ्च प्राप्तसाधनाभिमतानामपि मोक्षविलम्बे सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वाऽन्यैर्वादिभिः कथञ्चिच्छक्यते वक्तुम् । न तु बौद्धेनेत्याशयवानाह **कारणे सतीति** ।

अनु०— **कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ।**

अस्य बौद्धस्य मते कारणे सति कार्यस्य उत्पादः **सुनियतः** न त्वन्येषामिवाप्रतिबद्धकारणसामग्र्यां सत्याम् । समर्थस्य क्षेपायोगादिति तद्वचनादिति **हि**शब्दार्थः । अतः शून्यविज्ञानादिकं न मोक्षसाधनमिति सिद्धम् ।

परि०— समर्थस्येति । कार्योत्पादनशक्तस्य क्षेपो = विक्षेपो = विम्लवो न युक्त इत्यर्थः ॥ शून्यविज्ञानादिकमिति । आदिपदेन शून्यभावनाग्रहः । *शून्यवादिनिरासः* ॥

सु०— विज्ञानवाद्युक्तं मोक्षसाधनं दूषयति **विज्ञानेति** ।

अनु०— **विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् ।**
विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ।

द्वितैव द्वैतम्। स्वार्थिकोऽण्। न द्वैतमद्वैतम्। विज्ञानस्याद्वैतं **विज्ञानाद्वैतम्**। विज्ञानमेकमेव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्तीति वेदनात्। विज्ञानभावनात् विज्ञानाद्वैतध्यानात्। आद्यश्चशब्दो वादिसमुच्चये। द्वितीयः साधनसमुच्चये। एवशब्दो नैव घटत इत्याद्यः सम्बध्यते। द्वितीयस्तु साधननियमार्थः। विज्ञानवादिन इति तेनै(ताभ्या)व ताभ्यां साधनाभ्यां भवतीति प्रतिपादितः। सामर्थ्याद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकं विज्ञानवादिनोक्तं मोक्षसाधनं नैवोपपद्यत इत्यर्थः। यद्वा विज्ञानवादिन इति तेन प्रतिपादिताद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकान्मोक्षो नैव घटते नैव सम्पद्यत इति योजना। कुत इत्यतः पूर्वोक्तं सर्वं स्मारयितुं क्वचित्काले ह्यसौ, न तु ज्ञानोदयोत्तरकाल एव भवतीत्युक्तम्।

परि०— **द्वितैवेति**। भेद इत्यर्थः। द्वयोर्भावो द्वितेति व्युत्पत्तेः॥ **स्वार्थिकेति**। प्रज्ञादिभ्यश्चेति सूत्रेण स्वार्थे अण्प्रत्यये यस्येति लोपादिवृद्ध्योर्द्वैतमिति सिद्धेरिति भावः॥ **साधननियमेति**। विज्ञानात् द्वैतवेदनविज्ञानभावने एव साधने मुक्तेर्नान्यदिति नियमार्थ इत्यर्थः। 'विज्ञानवादिन' इति षष्ठीप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धार्थेत्युपेत्य फलितार्थमाह **विज्ञानवादिन इतीत्यादिना**। मुक्तिहेतुत्वनिरासप्रस्तावे मोक्षनिरासो न युक्त इत्यत आह **सामर्थ्यादिति**। प्रकरणबलादित्यर्थः॥ पूर्वं **विज्ञानवादिन** इत्येतन्मोक्षान्विततया व्याख्याय साधनान्विततया व्याचष्टे **यद्वेति**॥ **पूर्वोक्तमिति**। 'यदीदानीं कथं न सः' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः। **क्वचिदित्यनुवादः** काल इति व्याख्या। ***विज्ञानवादिनिरासः॥***

विज्ञानादिशब्दार्थः समयपादे व्यक्तः। उक्तमार्गेणेत्यनुवादः क्षणिकत्वेनेति व्याख्या॥

सु०— वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं मोक्षसाधनं पराचष्टे अन्तरिति।

अनु०— अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात्।
भावनाचोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते।

शरीरान्तःस्थितस्य ज्ञानस्य। उपलक्षणमेतत्। विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां बाह्ये स्थितस्य रूपस्य च यत्क्षणिकत्वं तस्य वेदनात्। उक्तमार्गेण क्षणिकत्वेन। न मुच्यते पुरुषः। कुतोऽत्रार्थे मानाभावात्। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादयो दोषाः स्फुटा एवेति नोक्ताः।

परि०— 'मुच्यते' इत्यत्र कर्माप्रतीतेराह **पुरुष इति**। क्षणभङ्गुरस्य कथं मोक्ष इत्यर्थः॥ **अकृताभ्यागमेति**। साधनानुष्ठातुः क्षणिकत्वेन नाशात् अकृतसाधनस्य मोक्षः कर्तुं कृतस्य पुण्यस्य नाशः क्षणिकत्वपक्षे साधनाद्यनुष्ठानाद्ययोगः इत्यादयो दोषा इत्यर्थः॥ ***वैशेषिकसौत्रान्तिकनिरासः॥***

सु०— एवं वेदबाह्यमतानि निराकृत्य वैदिकानि निराकुर्वाणः साङ्ख्योक्तं मोक्षसाधनं तावदनुवदति **प्रकृतेरिति**।

अनु०— प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम्।
इति साङ्ख्याः

प्रकृतेरन्तःकरणादिरूपायाः पुरुषस्य स्वात्मनः विवेकः स्वरूपतो धर्मतश्च भेददर्शनं साङ्ख्याः प्राहुः। दूषयति **न चेति**।

न चैतस्मिन्मानम्

एतस्मिंश्चार्थे मानं नास्ति। कथं नास्ति। 'य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह। सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा। भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमि'त्याद्यागमानां सत्त्वादित्यत उक्तम् **ईशाप्रसादत इति**।

ईशाप्रसादतः।

ईशप्रसादेन विना केवलं प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनमित्यस्मिन्नर्थे मानं नास्तीत्यर्थः। अयमभिसन्धिः। भवत्येव प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनम्। किन्तु भगवत्प्रसादसाधनत्वेन। प्रकृतिपुरुषविवेके हि पुरुषस्य वैराग्यं सम्पद्यते। विरक्तस्य भक्त्यादिद्वारा भगवत्प्रसाद इति। तदर्थानि चैतानि वाक्यानि। निरीश्वरेण तु साङ्ख्येन साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रकृतिपुरुषविवेकस्योच्यते। न च तस्मिन्विशेषे प्रमाणमस्तीति।

नन्वेतानि वाक्यानि प्रकृतिपुरुषविवेकस्य मोक्षसाधनत्वं तावत् प्रतिपादयन्ति। न च पारम्पर्यकल्पने कारणमस्ति। अत एतेषामेव साक्षात्साधनत्वे प्रामाण्यमित्यत आह **श्रुतय इति**।

श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः।
वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत्।

यस्य प्रसादादित्याद्याः **श्रुतयः**। अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरित्याद्याश्च **स्मृतयः**। एवशब्दस्य न प्राकृतपुरुषवाक्यानीत्यर्थः। **यदा** यस्मात्। **नियमात्** साधनान्तरव्यवच्छेदेन। नापरेण। स एवैक इति वचनात्। **तं** प्रसादम्। **भवेत् मुक्तिः**। बलवद्बाधकसद्भावात् लाङ्गलेन वयं जीवाम इतिवत् पारम्पर्यपरत्वमेव तेषां वाक्यानां युक्तमिति भावः।

परि०— चशब्दः समुच्चय इत्युपेत्याह **एतस्मिंश्चार्थ इति** । 'नापरेणे'त्याद्या इत्यत्र आद्यशब्देन 'तत्प्रीणनान् मोक्षमाप्नोति सर्वः । यमेवैष वृणुत इत्यादेः सङ्ग्रहः । द्वितीयेन तु 'बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरि-रेकराडि'त्यादेर्ग्रहः । 'नियमादि'त्यनूद्य अर्थमाह **साधनान्तरव्यवच्छेदेनेति** । अत्रार्थे प्रमाणतया प्रागुक्तश्रुति-स्मृतिशेषौ क्रमादुदाहरति **नापरेणेति** । तमित्यनुवादः **प्रसादमिति** व्याख्या । विपरिणामेन मुक्तिपदस्यान्वयमाह **भवेन्मुक्तिरिति** ॥ **बलवद्बाधकेति** । 'नापरेणे'त्याद्यन्यव्यवच्छेदरूपबाधकेनेत्यर्थः ॥ *साङ्ख्यनिरासः* ॥

सु०— वैशेषिकाद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति कणादेति ।

अनु०— कणादयोगाक्षपादा अपि

योगशब्देन योगानुशासनस्य प्रणेता पतञ्जलिरुपलक्ष्यते । अनुपपन्नभाषिण इति शेषः । न केवलं साङ्ख्याद्या इत्यपेरर्थः ।

नन्वेते त्रयोऽपीश्वरप्रसादसाध्यां मुक्तिं ब्रुवते । तथा हि वैशेषिकेण यद्यपि द्रव्यादि-पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्युक्तम् । तथाऽपि न साक्षात् । किन्तु धर्मद्वारैव । अन्यथा यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रविरोधात् । न च धर्मोऽपि साक्षान्मोक्षहेतुः । अपि त्वीश्वरप्रसादसहकृत एव । यथोक्तम् । तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ता-द्धमदिवेति । स्पष्टं च 'तुष्टेर्मोचयतो बद्धानतुष्टेर्बध्नतः पुनः । कारागारमिदं विश्वं यस्य वन्दे तमीश्वरमि'ति ।

परि०— साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानमिति । द्रव्यत्वादिसाधर्म्येण पृथिवीत्वादिवैधर्म्येण च पदार्थानां तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसाधर्म्यवैधर्म्यरूपं यत्तत्त्वं तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ **ईश्वरचोदनाभि-व्यक्तादिति** । ईश्वरेच्छाकृतविधिवाक्यादिरूपवेदबोधितादित्यर्थः । इच्छाप्रसाद इति च अनर्थान्तरमिति भावः ॥ **स्पष्टं चेति** । उदयनवाक्यमित्यर्थः । **तुष्टेः** प्रसादादित्यर्थः ।

सु०— पतञ्जलिस्तु स्पष्टमाचष्टे तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिक्रियायोग इत्यादि ।

परि०— ईश्वरप्रणिधानं ईश्वरे मनःसमाधानं तेन प्रसादो लभ्यते । तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वादित्यर्थः । एवं 'यदुपास्तिमि'त्यत्रापि ध्येयम् ।

अक्षपादो यद्यपि प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्याह । तथाऽपि प्रमाणादिपञ्चदशपदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मादिद्वादशविधप्रमेयतत्त्वज्ञानहेतुत्वमेव । आत्मशरीरे-न्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति तुशब्दकरणात् । आत्मा-

दिज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षसाधनम् । किन्नाम परमेश्वरप्रसादोपेतमेव । 'स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते' इति सम्प्रदायविद्वचनात् ।

अथ कथमनुपपन्नभाषिण इत्यत आह **ईशस्येति** ।

अनु०— **ईशस्य प्रसादतः ।**

मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुः

ईश(स्य)प्रसादतो मुक्तिं ब्रुवाणा अप्येते किञ्चिदयुक्तमाहुर्यतोऽतोऽनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः ।

परि०— **प्रमाणादिषोडशपदार्थेति** । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानरूपषोडशपदार्थेत्यर्थः ॥ **तुशब्दकरणादिति** । विशेषार्थकेन तेन एते तु प्रमेयमन्यत्त्वे तज्ज्ञानोपयोगीति सूचनादिति भावः ।

सु०— तथा हि । यद्यपि वैशेषिकैरीश्वरप्रसादोऽङ्गीकृतस्तथाऽपि धर्मसहकारित्वेनैव । ईश्वरचोदनाभिव्यक्तादिति वचनात् । एवं पतञ्जलिरपि तपःस्वाध्यायादिसमानकक्ष्यतामेवेश्वरप्रणिधानस्याह । नैय्यायिका अप्यात्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमीश्वरप्रसादस्तु सहकारिमात्रमित्यास्थिताः । द्वितीयसूत्रे तथैव व्युत्पादितत्वात् । श्रुतिस्मृतयस्तु धर्मादिकं समस्तं साक्षात्परम्परया वा भगवत्प्रसादसाधनम् । भगवत्प्रसादस्त्वनन्यापेक्षः साक्षादेव मोक्षसाधनमित्याचक्षते । 'सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय विमोक्षायापरोक्षदृगि'त्याद्याः । अतः कथं नानुपपन्नवादिन इति ।

परि०— **द्वितीयसूत्र इति** । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये(पूर्वपूर्वापा)तदन्तरापायादपवर्ग' इति सूत्रे व्याख्यातृभिः मोक्षस्येश्वरायत्तत्वोक्तिहेतुज्ञानस्येश्वरनिमित्तकत्वादित्याद्युक्त्या तथैव व्युत्पादनादित्यर्थः ॥ **परम्परयेति** । ज्ञानद्वारेत्यर्थः । तृतीयगीताभाष्योक्तस्मृतिमाह **सर्वमिति** । 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति पूर्वशेषः । सर्वं साधनं भवेत् । 'अपरोक्षदृशमन्तराधाय' व्यवधानीकृत्येत्यर्थः । 'तमेवं विद्वानि'त्यादिश्रुतिस्मृतयः आद्यपदेन ग्राह्याः । अपरोक्षदृक्पदेन श्रुत्यन्तरबलात् तज्जन्यप्रसाद एवाभिमत इति भावः ।

सु०— इतश्चानुपपन्नभाषिण इत्याह **भोगादेव चेति** ।

अनु०— **भोगादेव च कर्मणाम् ।**

क्षयं प्राहुः

वैशेषिकादयस्तत्त्वविद इव ज्ञानात्पूर्वेषां कर्मणां ज्ञानादेव विनाशं न मन्यन्ते। किन्तु समाधिमहिम्नाऽपरिमितदेहव्यूहनिर्माणेनानन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव ज्ञानिनो विनाशयन्तीति प्राहुरतोऽप्यनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः।

नन्वेतदसङ्गतम्। मोक्षसाधनविचारस्य प्रस्तुतत्वादिति। मैवम्। विद्याकामकर्मादिलक्षणो हि बन्धः। अतस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति कथं कर्मक्षयो न मोक्षः। वक्ष्यति च। कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरित्यादि। अतो मोक्षसाधनविषयैवेयं चिन्तेति।

परि०— विषमविपाकसमयानीति। विषमाः विपाकसमयाः फलोन्मुखत्वकाला येषां तानीत्यर्थः। तत्फलेति भोगविशेषणम्॥ वक्ष्यतीति। चतुर्थे॥ मोक्षसाधनविषयैवेति। साधननिरूपणे मोक्षैकदेशचिन्तापि परम्परया साधनचिन्तैवेति भावः।

सु०— तथाब्रुवाणा अपि कथमनुपपन्नभाषिण इत्यतोऽस्यार्थस्याप्रामाणिकत्वादित्याह **कुतश्चेति**।

अनु०— **कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे।**

ज्ञानिनोऽपि कर्मणां फलभोगेनैव क्षय इत्येतत् कुत एव प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यम्। न कुतश्चित्। अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादत्यन्तसुखदुःखसंज्ञानमेव तत्क्षयकारणमिति कल्प्यत इत्यत आह **प्रसन्न इति**। **कुत एतदिति** वर्तते। ज्ञानेन प्रसन्नो भगवानेवाभुक्तफलान्येव कर्माणि विनाशयतीत्यन्यथैवोपपत्तेः कुत एतत्कल्प्यत इत्याशयः। भगवानपि कथमदत्तफलकर्मक्षयस्येष्ट इति न शङ्कनीयम्। तदैश्वर्यस्य क्वाप्यप्रतिहतत्वादिति भावेनोक्तं **जगदीश्वर इति**।

परि०— संज्ञानमिति। भोग इत्यर्थः।

सु०— सम्भावितमेवैतन्न तु प्रमितम्। तत्कथमन्यथैवोपपत्तिरित्यत आह **भिद्यत इति**।

अनु०— **भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।**
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे।
इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथागतेः।

हृदयग्रन्थिः अविद्या। परा अप्यवरा यस्मात् स **परावरः**। आत्मन्याततगुणे जगदीश्वरे। आद्यं कठश्रुतिवचनम्। द्वितीयं भागवतवचनम्। **आदि**पदेन वक्ष्यमाणानीतिहासवचनानि गृह्यन्ते। अन्यथा फलभोगेन विनेश्वरप्रसादेनैव कर्मणां गतेरपगतेर्विनाशानिश्चयादन्यथैवोपपत्तिरिति।

परि०— आत्मनि जीव इति भ्रमनिरासाय अपौनरुक्त्याय वा आह **आत्मन्याततगुण** इति। इति श्रुतिपुराणेत्युक्त्युपपत्तये विवेकमाह **आद्यमिति**॥ **वक्ष्यमाणानीति**। यथैधांसीत्यादीनीति भावः। **अन्यथे**त्यनुवादः, फलेत्यादि व्याख्या।

सु०— नन्वत्र परमेश्वरे दृष्टे कर्माणि क्षीयन्त इत्युच्यते न तु दर्शनेनेति। ततो भोगेनेति व्याख्यानेऽपि न विरोध इति चेन्न। तथा सति हृदयग्रन्थिभेदनसंशयच्छेदनयोरप्यन्यसाध्यतास्वीकारापातात्। दृष्ट एवेत्येवशब्दविरोधाच्च। भोगेन क्षयस्य सर्वसाधारण्याद्दर्शनविशेषणस्य वैयर्थ्याच्च।

परि०— **सर्वेति**। ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्यादित्यर्थः॥ **दर्शनविशेषणस्येति**। दृष्ट इति विशेषणस्येत्यर्थः।

सु०— अज्ञो न सर्वाणि कर्माणि भोगेन क्षेप्तुं क्षमते। बहुतरत्वाद्विषमविपाकसमयत्वाच्च। ज्ञानी तु समाधिसामर्थ्यात् कायव्यूहं निर्माय सर्वाणि समाहृत्य फलभोगेन विनाशयतीत्यतो विशेषणोपपत्तिरिति चेत् कुत एषा कल्पना। उक्तार्थापत्त्यैवेति चेन्न। अस्मदुदाहृतवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितावर्थापत्तिस्थितिः। तत्स्थितौ च वचनानाम् अन्यथाव्याख्यानस्थितिरिति परस्पराश्रयापत्तेः। वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासे सत्यर्थापत्तिनिरासस्तन्निरासे (सत्यन्य)नान्यथाव्याख्याननिरास इति भवतामपि परस्पराश्रयापत्तिरिति चेन्न। अवधारणादिना निरवकाशस्योक्तत्वात्। 'भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसन्नो भगवान् हरिरि'त्यादीनामत्यन्तानवकाशानामन्यत्रोदाहृतत्वाच्च। अत एव 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी'त्यादिसामान्यवचनमज्ञानिविषयम्। ज्ञानिनामपि प्रारब्धकर्मविषयम्। 'आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजाधिप। प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैश्च सर्वां महीं चरेत्। भुञ्जीत विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिवे'त्यादिकं ज्ञानिनां प्रारब्धकर्मविषयम्। विशेषवचनबलेन प्रारब्धकर्मविनाशस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

अत एव 'ज्ञानादेवाशेषकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात्। न चैवम्। जीवन्मुक्तानामुपलब्धेरि'त्यनवकाशं चोद्यम्।

परि०— कुत एषा कल्पनेति। भोगेन कर्माणि क्षीयन्त इति श्रुत्यर्थ इति कल्पनेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति**। अक्षीणकर्मणो मोक्षानुपपत्तेरित्यादिनोक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **अवधारणादिनेति**। हृदयग्रन्थिभेदनादिसहपाठः दृष्टिविशेषणं च आदिपदार्थः ॥ **अन्यत्रेति**। उपासनापादीयन्यायविवरणे। 'अनुबन्धादिभ्य' इत्यधिकरणे तथा भक्तिपादीयान्तिमन्यायविवरणादौ तत्र तत्रेत्यर्थः ॥ **योगेति**। योगबलं समाधिसामर्थ्यं प्राप्य आत्मनः बहूनि शरीराणि कुर्यादित्यर्थः। कुत एतत्कल्पनेत्यत आह **विशेषवचनबलेनेति**। 'तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचिदि'ति भाष्ये 'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया। प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन् स्वगतिं नयेदि'ति न्यायविवरणादौ चोक्तवचनबलेन चतुर्थाध्यपादे 'तदधिगमे'त्यधिकरणे 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। यद्वा 'सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः। न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यादि'त्युत्तरपादीयानुव्याख्यान इति भावः।

सु०— विमतं कर्म फलभोगविनाश्यं कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नकर्मवदित्यनुमानं तु कृतप्रायश्चित्तकर्मण्यनैकान्तिकम्। प्रायश्चित्तं न कर्मक्षयहेतुरित्येतदुत्तरत्र निराकरिष्यामः। कृतप्रायश्चित्तकर्मत्वं हेतुरिति चेत्किमिदं नाम। पापनिवृत्त्यर्थत्वेन विहितो व्रतविशेष इति चेत्। तर्हि महानुभावानामनुग्रहादिना विनष्टे कर्मणि व्यभिचारः। पापनिवृत्तिहेतुमात्रं प्रायश्चित्तं विवक्षितमिति चेत्। तथाऽपि महदवज्ञादिना विनष्टे पुण्ये व्यभिचारः। क्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुरिति चेन्न। ज्ञानस्यैव क्षयहेतोः सत्त्वेनासिद्धेः। ज्ञानं न कर्मक्षयहेतुतया विहितमिति चेत्। तत्किं विधिरेव हेतुत्वं गमयति। तथा सति समाधेरपि कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वं न स्यात्। आर्थवादिकं फलमविरुद्धं स्वीक्रियत इति चेत्। समं प्रकृतेऽपि। न ह्यत्र कश्चिद्विरोधोऽस्तीत्युक्तम्। अलौकिकत्वं तूभयत्रापि समानम्।

परि०— **उत्तरत्रेति**। उत्तरपादे 'स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेदि'त्यत्रेति भावः। **अनुग्रहादिनेति**। नामोच्चारणादिरादिपदार्थः। उक्तं हि षष्ठस्कन्धे। 'स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः। स्त्रीराजपितृ-(गोहन्ता ये)हन्तारो ये च पातकिनोऽपरे। सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम्। नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिरि'ति ॥ **हेतुत्वं न स्यादिति**। 'आत्मनो वै शरीराणी'ति प्रागुक्तवाक्ये योगविधेरभावादिति भावः ॥ **अर्थवादादिकं फलमिति**। 'आत्मनो वै शरीराणी'त्याद्यर्थवादवाक्ये श्रुतं फलमित्यर्थः ॥ **समं प्रकृतेऽपि**। 'भिद्यते' इत्यादिप्रागुक्तार्थवादश्रुतमपि फलं स्वीकार्यमेवेत्यर्थः। ननु दृष्टिमात्रेणाखिलकर्मक्षयाङ्गीकारे 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिवाक्यविरोधः स्यादित्यत्राह **न ह्यत्रेति**। ज्ञानादखिलकर्मक्षय इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति**। अत एव 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिना इत्यनवकाशं चोद्यमित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः। ननु अलौकिकोऽयं ज्ञानादेवाखिलकर्मक्षयाङ्गीकार इत्यत आह **अलौकिकत्वं त्विति**। कायव्यूहेनाखिलकर्मक्षयस्याप्यलौकिकत्वमेवेत्यर्थः।

सु०— **किञ्चास्मिन्मते न कदाऽपि कर्मक्षयः। भोगकालेऽपि पुनः करणात्। न करोतीति चासम्भावितम्। 'न हि कश्चित्क्षणमपी'त्युक्तत्वात्। क्रियमाणाऽपि प्रवृत्तिर्नादृष्टजननीति चेन्न। श्रुतिस्मृतिविरोधात्। ज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात् तथेत्यन्यविषयं श्रुत्यादिकम्। 'तद्यथा पुष्करपलाशे', 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणी'त्यादिश्रुतिस्मृतिबलादित्थं कल्प्यत इति चेत्। प्राक्तनकर्मस्वप्ययं प्रकारः कुतो नाभ्युपगम्यते। रागद्वेषयोरभावान्न प्रवृत्तिरदृष्टकारणम्। यथोक्तम्। 'न प्रवृत्तिः प्रतिबन्धाय हीनक्लेशस्ये'ति। मैवम्। प्रामादिकब्रह्महननादीनामधर्महेतुत्वाभावप्रसङ्ग इत्यलम्।**

परि०— **उक्तत्वादिति** । गीतायामिति ज्ञेयम् ॥ **श्रुतिस्मृतीति** । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इत्यादिश्रुत्या । 'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यादिस्मृत्या च विरोधादित्यर्थः ॥ **तथेतीति** ॥ कर्मादृष्टजनकं न भवतीति हेतोरज्ञानविषयकर्मणोऽदृष्टजनकत्वे उदाहृतं श्रुत्यादिकमित्यर्थः । कल्पकमाह **तद्यथेति** ॥ **ब्रह्मण्याधायेति** । 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति पञ्चमस्थगीतास्मृतिः ॥ **प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राक्तनकर्माणि ज्ञानिनां न फलप्रदानि अज्ञानिनस्तु फलदानीत्ययं प्रकार इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण शङ्कते **रागेति** ॥ **प्रामादिकेति** । प्रमादकृतेषु रागद्वेषपूर्वकत्वाभावादिति भावः । *काणादादिनिरासः ॥*

सु०— **पाशुपताद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति न चेति।**

अनु०— **न च पाशुपताद्युक्तशिवादीनामनुग्रहात्।**

पाशुपतशब्देन चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते। आदिपदेन स्कन्दसौरादयः। द्वितीयेनादिपदेन स्कन्दादयः। अनुग्रहात् मोक्षो भवतीति शेषः।

ननु च पाशुपताद्युक्तेति तावन्नानुग्रहस्य विशेषणम्। असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः। तथा सति पाशुपताद्युक्तादिति स्यात्। अत एव मोक्षस्य विशेषणम्। तथा सति पाशुपताद्युक्त इति भवेत्। शिवादिविशेषणत्वे तु वैयर्थ्यमिति।

उच्यते। अस्तु तावदनुग्रहविशेषणम्। तत्र शिवादीनामनुग्रह इति समास एव। षष्ठ्या आक्रोश इति षष्ठ्या अलुक्। 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'त्यादिश्रुतिविरोधपरिहारश्च तत्प्रयोजनम्। यः संसारधर्मैरीषदप्यस्पृष्टः परमशिवस्तत्प्रसादान्मुक्तिरिष्यत एव। यस्त्वज्ञानाद्युपेतस्तथा प्रमितस्तदनुग्रहान्मोक्षो नेत्युच्यत इति। 'मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो मुक्तिगो भेद एव

च। उत्तरेषां प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेदि'त्यादिवाक्यविरोधपरिहाराय पाशुताद्युक्तेत्यनुग्रहो विशेषितः। अङ्गीक्रियत एव शिवाद्यनुग्रहो भगवत्प्रसादसाधनभूतो मोक्षहेतुः। न तु पाशुपताद्युक्तः स्वतन्त्रसाधनभूत इति। यद्वा पाशुपताद्युक्तेत्यपि भिन्नं पदम्। सुपां सुलुगिति पञ्चम्या लुक्। यद्वा प्रथमाया लुक्। मोक्षस्य चेदं विशेषणम्। तत्र वादिनिर्देशप्रयोजनं व्यक्तमेव। यद्वाऽस्तु यथाश्रुतं शिवादीनामेव। ये शिवादयः पाशुपतादिभिः स्वातन्त्र्येणोपास्या उक्तास्तेषां (य)तथोपासितानामनुग्रह एव नास्ति प्रत्युत कोष एव। अतोऽनुग्रहान्मोक्षो दूरनिरस्त इति भावः।

परि०— **चतुर्विधा इति**। शैवपाशुपतकालमुखमहाव्रतभेदभिन्नाः समयपादसुधोक्ताश्चतुर्विधा इत्यर्थः॥ **असामर्थ्येनेति**। सामर्थ्यमाकाङ्क्षा अनुग्रहपदेनान्वितपाशुपताद्युक्तेतिपदस्य शिवादिपदेन आकाङ्क्षाभावात्। नयोः पदयोः समासो न स्यात्। 'समर्थः पदविधिरि'त्यधिकृत्य द्वितीयाद्यपादे समर्थयोरेव समासविधानादिति भावः॥ **वैयर्थ्यमिति**। द्विविधशिवाद्यभावेन व्यावर्त्याभावादिति भावः। उक्तेत्यन्तस्यानुग्रहविशेषणत्वमुपेत्याह **समास एवेति**। ननु समासश्चेत् तर्हि 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति षष्ठ्याः लुक्प्राप्तेरितीत्यत आह **षष्ठ्या आक्रोश इति**। आक्रोशो = निन्दा, तस्यां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुक् स्यादितीति षष्ठतृतीयपादे उक्तेः इह मुक्तिहेतुतया पाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्य निन्दासूचनाच्चोरस्य कुलमित्यादाविवालुगित्यर्थः। निन्दासूचनस्य किं फलमित्यत आह **ज्ञात्वा शिवमिति**। पाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्य निन्दितत्वान्न तत्परेयं श्रुतिः। किन्तु अन्यपरेत्येवं विरोधपरिहार इति भावेन तत्तात्पर्यमाह **यः संसारेति**। एवमनुग्रहविशेषणे कथमुदाहृतवाक्याविरोध इत्यत आह **अङ्गीक्रियत एवेति**। भिन्नपदत्वे पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्यत आह **सुपां सुलुगिति**। 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति षष्ठ्यान्त्यपादीयसूत्रेण सुपां लुग्भवतीत्युक्तेर्लुगित्यर्थः। यथा 'सान्तमहतः संयोगस्ये'त्यत्र संयोगस्येत्येतद्विशेषणे सान्तेतिपदे षष्ठ्या अश्रवणं तथेह पञ्चम्या इति भावः।

सु०— कुतः शिवादीनामनुग्रहान्मोक्षो नेत्यत आह **नान्य इति**।

अनु०— **नान्यः पन्था इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ।**

'तमेवमि'ति श्रुतौ सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रकृतपुरुषज्ञानतोऽन्यनिषेधेनामृतत्वमुक्तं हि यस्मात्तस्मात्पुरुषोत्तमानुग्रह एव ज्ञानेनेरितो मोक्षहेतुर्न शिवाद्यनुग्रह इति।

परि०— **ज्ञानेनेरित इति**। 'तमेवं विद्वानि'ति विद्वत्पदोक्तज्ञानेन अन्यथोपपत्त्योक्त इत्यर्थः।

सु०— ननु पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यते न विष्णुः तत्कथं विष्णुज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे मन्त्रोऽयमुदाहृतः। पशुपुरुषज्ञानमपि पशुपतेरनुग्रहे परमोपयोगीति मोक्षसाधन-

मुच्यते। नान्य इति च न विरुद्धम्। साधनवत् साधनस्य परित्यागेऽपि फलानुदयादिति चेत्। किमेतत्पुरुषशब्दस्य विष्णौ शक्त्यभावात् कल्प्यते। तात्पर्यज्ञापकाभावाद्वा बाधकसद्भावाद्वा।

नाद्यः। नारायणानुवाके पुरुषशब्दस्य हरौ प्रयोगादित्याह **सर्व इति**।

अनु०— **सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।**
एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽब्धिशये हरौ।

न केवलं पुरुषज्ञानतोऽमृतत्वमुक्तम्। किन्तु पुरुषशब्दश्च हरौ प्रयुक्तः। विद्युतः पुरुषादित्युक्तोऽपि पशुपुरुष एव किन्न स्यादित्यत उक्तम् **अब्धिशय इति**। 'अम्भस्य पारे, यमन्तः-समुद्रे' इत्यस्मिन् पुरुषे अब्धिशयत्वस्य श्रवणात्। 'महोदधिशयोन्तक' इत्यादिना तस्य विष्णुलिङ्गत्वागमात्।

परि०— इत्यादिनेति। सहस्रनामस्थवाक्येनेत्यर्थः।

सु०— इतश्चायं नारायणो न पशुरित्याह **न तस्येति**।

अनु०— **न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः।**
इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ।
विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्।
इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः।

तस्य पुरुषस्य। **ईशे** ईष्टे। व्यत्ययो बहुलमिति वचनात्। अधीगर्थदयेषां कर्मणीति षष्ठी। महदिति यशश्चेति तस्य पुरुषस्य नाम। **श्रुतौ** नारायणानुवाके **न तस्येति** वाक्येन तस्य पुरुषस्याधिपतिः स्वयं मुखत एव प्रतिषिद्धः। परमश्चासावश्चेति परमास्तं **परमाम्**। लिङ्गव्यत्ययेन परममिति वा। **विश्वं** पूर्णम्। नारायणानुवाक एव विश्वत इति **श्रुतौ तस्य** पुरुषस्य सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः। न हि सर्वाधिकस्य समो युज्यते।

परि०— व्यत्ययो बहुलमिति॥ प्रथमपुरुषे प्रयोक्तव्ये बहुलं व्यत्ययो व्यत्यासो भवति छन्दसीत्युक्तत्वात् ईश इत्युत्तमपुरुषैकवचनमित्यर्थः। 'लोपस्त आत्मनेपदेष्वि'ति तलोपे सति प्रथमपुरुष एवेश इति रूपसिद्धावपि समाध्यन्तरमेतदित्यदोषः॥ **अधीगर्थेति**। अधीगर्थाः स्मृत्यर्थाः। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ईश ऐश्वर्ये एतेषां योगे कर्मकारके षष्ठी भवतीत्युक्तेस्तस्येति षष्ठी साध्वित्यर्थः। श्रुतावित्यस्यार्थद्वयम्॥ **नारायणेत्यादि**। स्वयमित्यस्य व्याख्या **मुखत इति लिङ्गव्यत्ययेनेति**। परममिति पुल्लिङ्गे प्रयोक्तव्ये व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गप्रयोग इत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गस्यास्य शब्दस्य व्यत्ययेन परमिति पुल्लिङ्गो ध्येय इति वार्थः॥

सु०— ततः किमित्यत आह **समेति**।

अनु०— समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ।

समाधिकस्येति द्वन्द्वैक्यवद्भावः । असौ नारायणानुवाकोक्तः । उप समीपे चारो यस्यासौ प्रधानस्योपसर्जनभूत उपचारपुमान् पशुपुरुषो नेत्यर्थः । नारायणनामादिना हरिरेवायमिति शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इति नोक्तम्।

परि०— अयमिति । नारायणानुवाकोक्तो विश्वत इति वाक्योक्तो वेत्यर्थः । आदिपदेन विष्णवादिनाम त्रिधामत्वसमुद्रशायित्वादिश्रुतिलिङ्गग्रहः ।

सु०— अधिपतिराहित्यसर्वाधिकत्वयोस्ततोऽवगतस्य समाधिकराहित्यस्य च पश्चावनुपपत्तेर्न तद्विषयोऽयं पुरुषशब्दः । किन्तु नारायणादिनाम्नाऽब्धिशयत्वादिलिङ्गेन च विष्णुविषय एवेत्यस्तु । न तावता पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिः सिद्ध्यति । प्रयोगस्यामुख्यया वृत्त्याऽप्युपपत्तेरित्यत आह **समेति** । असौ विष्णुरुपचारेण पुरुषशब्दविषयो न भवति किन्तु मुख्यवृत्त्यैव । कुतः । मुख्यासम्भवे ह्युपचारः कल्प्यते । पुरुषशब्दस्य मुख्यार्थः पूर्णत्वम् । तच्च विष्णोरेव समाधिकराहित्याद्युज्यत इति।

परि०— तदेव वाक्यमन्यथापि योजयितुं शङ्कते अधिपतीति ॥ हेत्वन्तरमाहेति । सर्वात्मकत्वमर्थो नेत्यत्रेति योज्यम् । युक्त्यन्तरमाहेत्यत्रापि ध्येयम् । ब्राह्मणशब्दार्थो व्याख्यानत्वमिति ॥

सु०— अस्त्वेवं पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिस्तथाऽपि पुरुषसूक्ते ज्ञापकाभावात् तत्परत्वं नास्तीति द्वितीयं निराकरोति **पुरुष एवेति**।

अनु०— पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति।
मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः।

यद्भूतं यश्च भव्यं यच्च भवदमुक्तं विश्वमिदं सर्वं पुरुष एव । पुरुषाधीनमेव । यत एवमन्नेनान्नमदनीयममुक्तवर्गमतिरोहति अतिक्रामति। अमुक्ताधिपतिरिति यावत्। तस्मादमृतत्वस्योत भावभवित्रोरभेदान्मुक्तवर्गस्यापीशानः। संसारे स्वाधीनं जगद्यदि मुक्तौ स्वाधीनत्वं जह्यात् तदा प्रेक्षावान्न मोचयेत्। अतो मुक्तावपि तदधीनमेवेति सा श्रुतिः पुरुषसूक्तमन्त्रस्तस्य मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह । तच्च मुक्तानां परमा गतिरित्यादिना विष्णोरेवावगतं पशोस्त्वसम्भावितमेवेत्यतः पुरुषसूक्तं विष्णुपरमेवेति ज्ञायते।

परि०— एवमिति। 'पुरुष एवेदं सर्वमित्येतत्' पुरुषस्य सर्वत्वं न वक्तीत्येवमाहेत्यर्थः।

सु०— ननु च पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषस्यात्र स(र्वत्व)र्वात्मकत्वमेवोदितम्। तत्कथं मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह श्रुतिरिति तत्राह **अमृतेति**।

अनु०— अमृतेशानवचनात् सर्वस्येशानतोदिता।

ईशानेति भावप्रधानो निर्देशः। उत्तरार्धे मुक्तेशानत्वस्योक्तत्वात् पूर्वार्धेऽमुक्तस्य सर्वस्येशानतैवोदिता ज्ञातव्या। न तु सर्वत्वम्। न हि कोऽपि वादी मुक्तौ भेदममुक्तावभेदमङ्गीकरोति। नापि युज्यते। अभिन्नस्य पश्चाद्भेदादर्शनात्।

हेत्वन्तरमाह **यदीति**।

यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा।

पूर्वार्धे यदि पुरुषस्य सर्वत्वमुदितं स्यात् तत्तर्ह्युत्तरार्धेऽमृतत्वस्योतेशान इत्युतशब्दो वृथा स्यात्। तत्कथमित्यत आह **उतशब्द इति**।

उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम्।

उत्तरार्धस्थ उतशब्दो यस्मादीशत्वस्य समुच्चयं वदेत्। अर्थान्तरस्यासम्भवात्। न च द्वयोरीशत्वयोरनुक्तौ तत्समुच्चयोक्तेरवकाशोऽस्ति। तस्मादुतशब्दो वृथैवेति।

युक्त्यन्तरमाह **पुरुषेणैवेति**।

पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति।

'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तमातृणादाकरीषात् सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषेति शाखान्तरब्राह्मणं च तं मन्त्रं प्रति प्रवृत्तं तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेवाह अतश्च न सर्वत्वमर्थः। **व्याप्तं** वशीकृतम्।

एतेन धर्म(र्मि)समुच्चयार्थ उतशब्द इत्यपि परास्तम्।

परि०— प्रकृतोपयोगार्थमाह वशीकृतमिति।

सु०— इतश्च सर्वेशत्वमेव पूर्वार्धार्थो न तु सर्वत्वमित्याह **एतावानिति**।

अनु०— एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत्।

इति वचनादिति शेषः। **अस्य पुरुषस्यैतावान् महिमा** यः पूर्ववाक्योक्त इत्युत्तरवाक्यबलात् तत् पुरुष एवेदम् इत्येतत् पुरुषस्य महिम्नो वाचकं **वच** इति तावज्ज्ञायते। ततश्च महिमप्रतिपादकं यथा स्यात् तथा व्याख्येयम्। न च सर्वात्मत्वं महिमा। अपकर्षहेतुत्वात्। किन्तु सर्वाधिपत्यमेव। न च तदतिरिक्त(क्तं)महिम्नो वचनम्। सङ्कोचे कारणाभावात्।

परि०— एतेनेति। उदाहृतवाक्यानुरोधेन पूर्वार्धेऽपीशानत्वस्यैवाभिमततया तत्समुच्चयसम्भवेन सर्वात्मकत्वधर्मेण सहेशानत्वधर्मसमुच्चयार्थ उपशब्द इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः। अन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः॥

सु०— इतोऽप्येतदेवमित्याह **सोऽमृतस्येति**।

अनु०— सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्।
इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च।
उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम्।

इति भागवतवचनादिति शेषः। अनूद्य यदन्नेनातिरोहतीति वचनेन हेतुतयेति शेषः। विधत्ते श्रुतिः। अयमर्थः। उत्तरार्धे तावदमुक्ताधिपत्यं हेतुत्वेनोपादाय मुक्ताधिपत्यं प्रतिजानीते श्रुतिरिति ज्ञायते। पुरुषसूक्तव्याख्यानप्रसङ्गे सोऽमृतस्येति भागवतवचनेनोत्तरार्धस्य तथैव व्याख्यातत्वात्। अत एव 'अन्नेन दिव्यभोगेन यदतिरोहत्यधिरोहत्येधते तस्यामृतत्वस्य देवत्वस्येशान' इति व्याख्यानमयुक्तम्। भावभवित्रोरेकत्वाभिप्रायेणामृतत्वस्येत्येतदमृतस्येति हि व्याख्यातम्। देवव्यावृत्त्यर्थमेव चाभयस्येत्युक्तम्। अन्नेनेति तृतीया च द्वितीयार्थेत्यभिहितम्। अन्नं च न प्रसिद्धमिति मर्त्यमित्युदितम्। सोऽयमुत्तरार्धार्थः पूर्वार्धस्यास्मद्व्याख्यान एव युज्यते। पूर्वार्धेऽमुक्ताधिपत्यं विहितम्। उत्तरार्धे तत्पूर्वार्धोक्तममुक्ताधिपत्यं हेतुत्वेनानूद्य पुरुषस्य मुक्तिगेशतां विधत्ते श्रुतिरिति। परकीयव्याख्याने तु परस्परव्याघातेनानुपपन्न एवेति।

परि०— **अत एवेति**। भागवतविरोधादेवेत्यर्थः॥ अभयस्येत्युक्तमिति 'सोऽबिभेत्', 'भयादग्निरि'त्यादिना देवानामपि भयश्रवणादिति भावः॥ **परस्परेति**। सर्वात्मकत्वस्वामित्वयोर्व्याघातेनानुपपन्न एव मन्त्रः स्यादित्यर्थः।

सु०— एतेन 'पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयत्वे सर्वात्मकत्वं बाधकम्। न हि विष्णोः सर्वात्मकत्वं भवद्भिरप्यभ्युपगम्यते। पशोस्तु देहायोगवशाद् भूतत्वादिकं युज्यत' इति तृतीयपक्षोऽपि निरस्तः।

परि०— बाधकसद्भावादिति पक्षं विवृण्वन्नेव निराह **एतेनेति**। अभेदार्थकत्वस्य निरासेनेत्यर्थः।

सु०— उपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ।

परिज्ञानात् परिज्ञानोदितात्प्रसादात् । **अन्यतः** शिवादीनामनुग्रहात् ।

पाशुपता अपि ज्ञानिनो भोगेनैव कर्मक्षयमाचक्षते । तदप्यनुपपन्नमित्याह **तद्यथेति** ।

तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ।

'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इति श्रुतेः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्वि'ति ह्रस्वता श्रुतित्वान्न भवति । प्रोतं प्रविष्टम् । प्रदूयेत परितप्तं भवेद् भस्मीभवेत् । इति तन्निदर्शनं यथा । अस्य ज्ञानिनः । प्रदूयन्ते विनश्यन्तीत्यर्थः । चशब्दः पूर्वोदाहृतवाक्यसमुच्चयार्थः । **तत एव विष्णुपरिज्ञानादेव ।**

परि०— इष्टकेति । इष्टका इषीका मालेत्येवं त्रयाणां शब्दानां क्रमाच्चिततूलभारिशब्देषु परतो ह्रस्वो भवतीति षष्ठाध्यायतृतीयपादे विहिता ह्रस्वतेत्यर्थः । तद्यथेत्यस्यार्थः इति तन्निदर्शनं यथेति ।

सु०— नन्वस्यां श्रुतौ ज्ञानिनः कर्मणां परितापः श्रूयते न तु ज्ञानेन विनाश इति विवक्षितोऽर्थ इत्यतो भगवद्वाक्यसमाख्यामाह **यथेति** ।

अनु०— यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ।

यद्यप्यत्र ज्ञानस्य कारणत्वं स्फुटं प्रतीयते, तथाऽपि कर्मणां भस्मसात्करणं नाम मुख्यासम्भवात् किं कल्पनीयमिति न ज्ञायते अतो वाक्यान्तरं पठति **सर्वेति** ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।
इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ।

धर्मानवैष्णवान्काम्यार्थांश्च । शरणप्राप्तिश्च 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वमि'त्यादिनाऽन्यत्र भगवत्पादैरेव व्याख्याता । ततः प्रसन्नोऽहम् । मा शुचः । न शोचिष्यसि मुक्तो भविष्यसि । आदिपदेन 'गतसङ्गस्य मुक्तस्ये'त्यादेः सङ्ग्रहः । भगवद्वाक्यैश्चेति सम्बन्धः । तद्यथेति श्रुतेरुक्तार्थः भगवद्वाक्यैरवसीयत इति वा ।

परि०— अन्यत्रेति । गीतातात्पर्ये अष्टादशोऽध्याये 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्भक्तयैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदे'ति विष्णुपुराणवाक्येन व्याख्यातेत्यर्थः । भविष्यदर्थे लुडयं माङ्योगबलादिति भावेनाह न शोचिष्यसीति ॥ गतसङ्गस्येति । 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत' इति चतुर्थगीतायाम् । आदिपदेन 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणी'त्यादेर्ग्रहः । चशब्दान्वयमाह इति सम्बन्ध इति । नन्वस्यां श्रुतावित्यादिना प्रागुक्तचोद्यनिरासकत्वेन योजयति तद्यथेतीति । उक्तार्थः । 'प्रोतं प्रविष्टमि'त्यादिनोक्तार्थश्चेत्यर्थः । शैवादिनिरासः ॥

सु०— भाट्टानां मोक्षसाधनमनुवदति नित्येति ।

अनु०— नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ।
मुच्यते संसृतेश्च

नित्यं नाम यदकरणे प्रत्यवायः, ब्राह्मण्यादिकमेव च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा सन्ध्यावन्दनादि । नैमित्तिकं नाम यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा पितृश्राद्धादि । अन्यत् काम्यं निषिद्धं च । तत्र यत्करणे फलकरणे न प्रत्यवायः । कामनानिमित्तं तत्काम्यम् । यथा ज्योतिष्टोमादि । प्रतिषिद्धं निषिद्धम् । यथा ब्रह्महत्यादि । उपात्तं च कर्म भोगेन क्षपयन्निति चशब्दार्थः ।

अयमाशयः । सुखदुःखतत्कारणरूपो हि संसारः । स च कर्मनिमित्त एव । नित्यनैमित्तिकयोरकरणे त्वधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरस्य भवति । निषिद्धकरणेऽपि तथा । काम्यकरणे तु धर्मोत्पादनेन सुखतत्साधनावाप्तिर्जायते । मुमुक्षुस्तु नित्यं नैमित्तिकं च नियमेन करोति । परित्यजति च निषिद्धमिति न दुरितोपचयः । काम्यमपि परित्यजतीति न धर्मोपचयः । एवमनागतयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्रागुपात्तौ च भोगेन क्षपयन्निर्बीजायाः संसृतेर्मुच्यत इति । यथोक्तम् । 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया' इति । न च पञ्चमी कर्मविधाऽस्ति । यत्करणेऽकरणे वा धर्माधर्मोदयः स्यादिति ।

परि०— यदकरण इति । 'ब्राह्मणो वाजपेयेन यजेत, राजा राजसूयेन यजेते'त्यादिवाक्योक्तवाजपेयादावनतिव्याप्तये यदकरण इत्युक्तम् । नैमित्तिके पितृश्राद्धादावनतिप्रसक्त्यर्थमुक्त्यर्थमुत्तरपदम् । एवं नैमित्तिकेऽपि वृष्ट्यादिकामनाहेतुके कारीर्यादिकर्मण्यनतिव्याप्तये यदकरण इति विशेषणम् । नित्यकर्मण्यनतिव्याप्तये पितृमरणेत्यादि । अन्यदित्यनुवादः । काम्यं निषिद्धमिति व्याख्यानम् ।

सु०— निराकरोति **एतदपीति।**

अनु०— एतदप्येतेन निराकृतम्।

एतेन नान्यः पन्था इति श्रौतेन भगवज्ज्ञानव्यतिरिक्तमोक्षसाधननिषेधेन। अपि च नित्यनैमित्तिककर्मणां नियमेन सम्यगनुष्ठानं तावदशक्यमेव। 'चरन्ति देव विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या' इत्यादिश्रुतेः। नापि निषिद्धाकरणं सम्भावितम्। प्रामादिकानां मानसवाचिककायिकानामपरिहार्यत्वात्। प्रायश्चित्तात् तत्क्षय इति चेन्न। प्रायश्चित्तस्यापि सम्यगनुष्ठातुमशक्यत्वात्। पूर्वोपार्जितकर्मणां भोगेन क्षयस्त्वत्यन्तासम्भावित एव। अनन्तत्वादित्यलम्।

परि०— 'कृत्स्नभावात्ति'त्यत्र न्यायविवरणोक्तश्रुतिमाह **चरन्ति देवा इति॥** *भाट्टनिरासः॥*

सु०— नन्वेतत्सर्वं सूत्रानुक्तं कस्माद्वर्ण्यत इत्यत आह **विद्यैवेति।**

अनु०— विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट्।

'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रेण। स्वयमेव न त्वर्थतः। 'वाजसनेयिनोऽधीयते। 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित' इत्यादि। तत्र संशयः। किमेतेऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति। क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायमुपदेश इति प्राप्तेऽभिधीयते। विद्यात्मका एवैतेऽग्नयो न क्रियाशेषभूताः। ते हैते विद्याचित एवेति निर्धारणात्' इति परेषां व्याख्यानमसदेवेति भावेनोक्तमिममेवार्थमिति। विफलत्वादस्याश्चिन्तायाः। पक्षद्वयेऽप्यभ्युदय एव ह्यस्य प्रयोजनम्। यस्तु नित्यानित्यवस्तुविवेकाच्छमदमादिसम्पन्नः सर्वभोगवैराग्योपेतो मुमुक्षुरथशब्देनोत्तरमीमांसायामधिकारी सूचितः स कथमेतासु फल्गुचिन्तासु प्रवर्तत इति।

परि०— 'इममेवे'ति पदद्वयव्यावर्त्यमपव्याख्यानमिति दर्शयितुं तदनुवदति **वाजसनेयिन इति।** अधीयते पठन्तीत्यर्थः॥ **अपश्यदिति।** मन इति कर्तृ प्रकृतं मनोमयान् मनोविकारान् मनोवृत्तिविशेषान् अग्नीन् इष्टकचितरूपाग्नित्वेनापश्यदित्यर्थः। अग्नित्वेन मनोवृत्तिविशेषा ध्येया इत्यर्थः॥ **क्रियेति।** यज्ञादिकर्मेत्यर्थः॥ **तच्छेषेति।** तदङ्गेत्यर्थः॥ **क्रियामयस्येति।** कर्माङ्गस्येत्यर्थः॥ **अभ्युदय इति।** मोक्षेतरस्वर्गादिपुमर्थ एवेत्यर्थः।

सु०— एवं सूत्रकृता पूर्वपक्षितानि मतानि निराकृत्येदानीं ये सूत्राणां वृत्तिकारा अन्यथा भाषन्ते तेषां मतानि निराकुर्वाणः समुच्चयनियमवादिनां मतं तावदपाकरोति **विनेति।**

अनु०— विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ।
नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ।

संसारनिवृत्तिमात्रं केवलेन ज्ञानेन भवति । आनन्दवृद्धिस्तु कर्मसापेक्षेणैव ज्ञानेनेति भगवतः पन्थाः । यद्वक्ष्यति सहकारित्वेन चेति । अतो ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुक्त्वा कर्म विना केवलज्ञानेन न मोक्षः किन्तु कर्मसहितेनेत्युक्तम् । इत्येतदपि मतं सैव सूत्रगृहीतैव नान्यः पन्था इति श्रुतिः स्पष्टं निवारयति । तमेवं विदित्वेति ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वमुक्त्वा पुनर्नान्यः पन्था इति वचनादादरोऽवगम्यते । न च समुच्चयनियमे किमपि प्रमाणमस्ति । अन्धन्तमः प्रविशन्तीत्यादीनामन्यार्थत्वात् । 'यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुक्तम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्ते भेषजं महदि'त्यादीनां परोक्षज्ञानविषयत्वात् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेऽप्यानन्दवृद्धय-र्थत्वात् ।

परि०— **वक्ष्यतीति** । उत्तरपादे 'स्तुतयेऽनुमितिर्वे'ति नये चरमं सूत्रम् । ज्ञानसहकारित्वेनाप्याश्रमादिकर्म कार्यमिति सूत्रार्थः । ननु कथं नास्ति मानं 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति श्रुत्यैव 'अविद्या'शब्दस्य कर्मार्थकत्वेन प्रत्येकोपासनां निन्दित्वा 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-ऽमृतमश्नुते' इति समुच्चयोक्तेरित्यत आह **अन्धन्तम इति** । समयपादान्तोक्तरीत्या अविद्याश(ब्दितमिथ्याज्ञा)ब्दोक्ता-ज्ञाननिन्दार्थकत्वेन समुच्चयार्थकत्वाभावाच्छ्रुतेरिति भावः ॥ ***ज्ञानकर्मसमुच्चयनियमनिरासः*** ॥

सु०— मायावादिनो वदन्ति । द्विविधो मोक्षः परापरभेदात् । तत्रापरो वैकुण्ठसत्य-लोकादिप्राप्तिलक्षणः । परस्त्वविद्याऽस्तमये सत्यद्वैतब्रह्मावस्थानरूपः । प्रतीकादिविषय-मन्यथोपासनमपरस्य साधनम् । परस्य त्वेकत्वज्ञानमिति । तत्रान्यथोपासनस्य वैकुण्ठादि-प्राप्तिसाधनत्वं तावदपाकरोति **अन्यथेति** ।

अनु०— अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी ।
निवारयत्यादरेण

एवं यथास्थितेनैव प्रकारेण न त्वन्यथेति वदन्ती श्रुतिरन्यथोपासनमपि पुरुषार्थसाधनं निवारयति । न केवलं परमपुरुषज्ञानव्यतिरिक्तपक्षान् । तमित्यनेन यथार्थज्ञानं लब्धमेव । सप्रकारस्य प्रकृतस्य परामर्शोपपत्तावेकदेशविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः । तथाऽपि यदेवमिति वदति तदाऽऽदरसूचनार्थमिति । परममोक्षविषयेयं श्रुतिरस्तु । अपरस्तु पुरुषार्थोऽन्यथोपासनेन भविष्यतीत्यत आह **नेति** ।

न प्रतीक इति प्रभुः ।

'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रकारोऽन्यथोपासनस्य सर्वथाऽप्यकर्तव्यत्वं वक्ष्यति । अतो न तत्पुरुषार्थलेशहेतुः ।

परि०— एवमित्यनुवादः, यथेति व्याख्या । अपिशब्दार्थो न केवलमिति ॥ सप्रकारस्येति । सहस्र-शीर्षत्वादिप्रकारोपेतस्य तमिति परामर्शोपपत्तौ विशेष्यमात्रविषयत्वायोगादित्यर्थः ।

सु०— सूत्रस्यार्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रति श्रुतिविरोधमाह **अन्धमिति ।**

अनु०— **अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।**
इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ।

पुरुषार्थसाधनमिति शेषः । श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्याता ।

परि०— सूत्रस्येति । 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रस्य भवदुक्तार्थादर्थान्तरमित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । 'अन्यथोपासक्ता ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः । ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिण' इत्यादिस्मृत्युक्त्या ईशावास्यभाष्ये व्याख्यातेत्यर्थः ।

सु०— इदानीमेकत्वज्ञानस्य परमोक्षसाधनत्वं निराकरोति **न चेति ।**

अनु०— **न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ।**

चोऽवधारणे । एकत्वविज्ञानादपि पुरुषः संसारान्न मुच्यते । कुतः । उक्तन्यायेन 'तमेवं विद्वानि'ति सहस्रशिरस्त्वादिमहामहिमोपेतस्य भगवतो ज्ञानममृतत्वसाधनमभिधाय 'नान्यः पन्था' इति साधनान्तराभावस्योक्तत्वात् । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्युक्तमेकत्वमेवंशब्देन परामृश्यत इति चेन्न । उक्तन्यायेन तस्य वाक्यस्यैकत्वविषयताया अभावात् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत' इत्यादिश्रुतयस्तु 'तद्गुणसारत्वादि'त्युक्तन्यायेन नैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनतां वदन्ति ।

परि०— 'उक्तन्यायेने'त्यस्यार्थः 'तमेवमि'त्यादिनोक्तत्वादित्यन्तेन शङ्कापूर्वं तस्यार्थान्तरमाह पुरुष एवेदमिति । अमृतेशानवचनादित्यादिनोक्तन्यायेन मुक्तामुक्तेशानपरत्वेनैकत्वाविषयकत्वादित्यर्थः । अर्थान्तरं चाह इत्युक्तन्यायेनेति । भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्वात् तत्त्वमसीत्युच्यते जीवो नाभेदेनेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । (अर्थान्तरम्) ॥

सु०— किञ्चैक्यज्ञानमन्यथाज्ञानमिति 'पृथगुपदेशादि'त्युक्तन्यायेन सिद्धम्। मिथ्याज्ञानं चानर्थसाधनमित्युक्तम्।

परि०— पृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनेति। ईश्वराज्जीवः पृथग् अत्यन्तं भिन्नः इत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ उक्तमिति। अन्यथोपासनमित्यादिनोक्तमित्यर्थः।

सु०— अपि चाद्वैतज्ञानस्य न तावद्यागादिवद्राजसेवादिवद्वा मोक्षसाधनत्वम्। किन्तु अविद्याविरोधित्वेन। विरोधिनाऽद्वैतसाक्षात्कारेणाविद्यायां निवृत्तायां तदुपादानको बन्धः स्वयमेव निवर्तत इति। तथा च साक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षण एव देहादिद्वैतदर्शनाभावः प्राप्नोति। अङ्गीक्रियते च जीवन्मुक्तिः। ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्कारेण द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्भवतीति चेन्न। संस्कारस्याविद्याकार्यत्वेऽवस्थानानुपपत्तेः। न ह्युपादाने निवृत्ते कार्यमवस्थितं दृष्टम्। अन्यथा सत्यत्वप्रसङ्गः। ज्ञानोदयेऽप्यनिवृत्तस्य तस्य निवर्तकान्तराभावात् सर्वदा(ऽनिवृ)नुवृत्तौ न कदाऽपि द्वैतदर्शननिवृत्तिः स्यात्। असङ्गस्यात्मनो विनैवाविद्यासम्बन्धेन संस्काराश्रयत्वं चायुक्तमेव। एतेन प्रारब्धकर्मवशाद् द्वैतदर्शना-(ऽनिवृ)नुवृत्तिरित्यपि निरस्तम्। ज्ञानेन निवृत्ताऽप्यविद्या दग्धपटन्यायेन किञ्चित्कालमवतिष्ठते। तेन द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्घटत इति चेन्न। आत्यन्तिकनिवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गात्। एतेन अविद्यालेशावस्थानपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः। लेशश्च पटस्य तन्तुरिवावयवो वा स्यात् प्रदेशो वा धर्मो वा। नाद्यः। अकार्यत्वादविद्यायाः। न द्वितीयः। प्रदेशानङ्गीकारात्। प्रदेशिनो निवृत्तौ प्रदेशावस्थानासम्भवाच्च। न तृतीयः। धर्मिणोऽपगमे धर्मानपगमानुपपत्तेः।

परि०— न तावद्यागादिवदिति। अनङ्गीकारादिति भावः। शङ्कते ज्ञानेनेति॥ द्वैतदर्शनेनेति। द्वैतदृष्टिः अवृत्तिरित्यर्थः॥ एतेनेति। न ह्युपादानमित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ कारणाभावेनेति। ज्ञानादन्यस्याभावात् ज्ञानस्य तद्विषये त्वया अप्रयोजकीकृतत्वादित्यर्थः॥ एतेनेति। आत्यन्तिकनिवृत्तिहेत्वभावकथनेनेत्यर्थः॥ अवयव इति। उपादानभूतोऽवयवो वेत्यर्थः॥ प्रदेशो वेति। हस्तवितस्त्यादिरूप एकदेश इत्यर्थः।

सु०— अथ मतम्। संसारमूलकारणभूताऽविद्या यद्यप्येकैव। तथाऽपि तस्याः सन्त्येव बहव आकाराः। तत्रैको बन्धस्य परमार्थसत्यत्वविभ्रमहेतुः। द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः। तृतीयस्त्वपरोक्ष्यप्रतिभासविषयाकारकल्पकः। तत्राद्वैतस्य सत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पक आकारो निवर्तते। अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानं मायाकारस्तत्त्वसाक्षात्कारेण विलीयते। अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थाभासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्य

निवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजनकाभासहेतुतयाऽनुवर्तते। प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने तु निवर्तत इति। तदयुक्तम्। अस्याः कल्पनायाः निष्प्रमाणकत्वात्। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति श्रुतिरत्र प्रमाणमिति चेन्न। अत्र पारमेश्वरशक्तिप्रतिपादनात्। ज्ञानबाध्यानिर्वाच्यमायाकारप्रतिपादनाप्रतिभासनात्। 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि भूयोभूयस्तस्मिन्मनसो योजनाद्यो जायते तत्त्वभावस्तत्त्वज्ञानं तस्मादुदितात्तस्य परमेश्वरस्याभिध्यानादनुग्रहात्कर्मक्षयान्ते विश्वबन्धकमायानिवृत्तिर्भवतीत्युच्यते न तु अनिर्वाच्यविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्बाधलक्षणा। किञ्च योऽपि मायाकारोऽनुवर्तत इत्युच्यते तत्त्वज्ञानं तस्य विरोधि न वा। आद्ये कथं न निवर्तते। द्वितीये ज्ञानेन न निवर्तेत। तथा च सत्यः स्यात्। कर्मक्षये सति निवर्तत इति वदता कर्मणां तत्कारणत्वमुक्तं स्यात्। अन्यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तेरनुपपत्तेः।

परि०— आकारा इति। लेश इत्यग्रे व्यवहारालेश इत्यर्थः॥ देहाभासजनकाभासहेतुतयेति। आभासपदमसत्परं असत्यदेहजनकं यदसत्यं तद्धेतुतयेत्यर्थः॥ तथा च सत्यः स्यादिति। ज्ञाननिवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वोपगमादिति भावः॥ तत्कारणत्वमुक्तं स्यादिति। मायायाः कारणत्वमित्यर्थः। तच्चायुक्तं अविद्यापगमे तदुपादानककर्मावस्थानानुपपत्तेरिति भावः।

सु०— अथ मन्यसे। ज्ञानमेवाविद्यालेशस्य निवर्तकम्। किन्तु प्रबलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं न निवर्तयति। फलभोगेन तु प्रतिबन्धके क्षीणे निवर्तयतीति। तदप्ययुक्तम्। निरुपादानकर्मावस्थानानुपपत्तेः। स एवाविद्यालेशः कर्मोपादानमिति चेन्न। कर्मावस्थानेऽविद्यालेशावस्थानं तदवस्थाने च कर्मावस्थानमिति परस्पराश्रयत्वापत्तेः। उत्पत्त्यादाविवावस्थानेऽपि तस्य दोषत्वात्।

किञ्चास्यार्थस्य न किञ्चित्स्फुटं ज्ञापकान्तरमस्ति। ततो मा नाम भूदवस्थितावितरेतराश्रयत्वम्। ज्ञप्तौ तु भवत्येव। जीवन्मुक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैवैषोऽर्थः कल्प्यत इति चेन्न। परमपुरुषानुग्रहेणैव मोक्ष इत्यस्य सकलश्रुतीतिहासपुराणादिसिद्धस्यार्थस्याङ्गीकारेणैव सर्वस्योपपत्तावस्याः कल्पनाया अनवकाशादिति।

परि०— स एवेति। कर्मप्रतिबद्ध एवेत्यर्थः। ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरं अन्योन्यज्ञाप्यज्ञापकभावाङ्गीकारादिति शेषः। अर्थापत्तेरन्यथासिद्धिमाह परमपुरुषेति॥ सर्वस्येति। जीवन्मुक्तावस्थानं तद्धेतुकर्म तदुपादानाद्यवस्थानमित्यादेः सर्वस्येत्यर्थः।

सु०— अधिकरणार्थमुपसंहरति इति **सर्वमिति**।

अनु०— **इति सर्वं प्रतिज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः।**
उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः।

नास्त्येव मोक्षः सत्त्वे वा साधनान्तरसाध्य इत्येतदनुपपन्नम्। किन्नाम निष्कामभगवदर्थश्रुत्यादिविहितकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य रागादिदोषक्षये जातभगवद्भक्तेः श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतः परमभागवतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते प्रसन्नो भगवान् अप्रारब्धानि कर्माणि विनाश्य भागवतधर्मप्रवृत्तये ज्ञानिनं कमपि कालं व्यवस्थापयंस्तदर्थं प्रारब्धानि कर्माण्यवशेष्य तत्फलोपभोगे सति तान्यपि विनाश्य प्रकृतिबन्धान्मोचयतीति सर्वं प्रतिज्ञाय गुणैरेव न तु सोऽरोदीदित्यादिना प्रतीतैरप्यगुणैरिति समाने चेति सूत्रखण्डस्यार्थमनुवदति। युक्तमिति शेषः। स्वयोग्यत एव न तु योग्यतातिक्रमेणेति प्राप्तेश्चे(त्यादिसू)ति सूत्रार्थानुवादः। प्रयोजनं चोत्तरेण सङ्गतिसूचनमिति।

परि०— सर्वशब्दार्थं व्यनक्ति **नास्त्येवेत्यादिना इति सर्वमित्यन्तेन**। एवकारस्य व्यावर्त्यं **न त्वित्यादिना** आह **इतीति**। इत्यनेनोपसंहारसूत्रस्य समाने चेति यो अंशः तस्यार्थमित्यर्थः॥ **इत्यादीति**। 'प्राप्तेश्च समञ्जसं', 'इतरे त्वर्थसामान्यादि'त्यादिसूत्रार्थेत्यर्थः॥ **प्रयोजनं चेति**। 'प्राप्तेश्चेत्यादि'सूत्रार्थानुवादप्रयोजनं चेत्यर्थः।

सु०— स्वयोग्यत इत्युक्तम्। तामेव योग्यतां विवृणोति **ब्रह्मेति**।

अनु०— **ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः।**
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे॥

ब्रह्मैवेति सम्बन्धः। **सर्वैः** वेदोदितैः। चशब्दः क्रियाद्रव्यसमुच्चयार्थः। हरिमुपासीतेति वर्तते। वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपासितुं ब्रह्मैव योग्य इत्यर्थः। चस्त्वर्थः। सरस्वती तु **क्रियासामान्यतः** क्रियासङ्कोचेनोपास्ते। सकलवेदोक्तगुणोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपास्ते। त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तु नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावयतीत्यर्थः। **गुणसामान्यतः** समस्तरूपाण्युपास्ते। गुणान् क्रियांश्च सङ्कोचयतीत्यर्थः। **परे** शक्रादयः। द्रव्याणि रूपाणि गुणक्रियासङ्कोचस्तु सिद्ध एव।

एतेन 'समान एवं चाभेदादि'त्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति। 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यतःपूर्वमेवेदमधिकरणम्। तत्कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानम्। उच्यते। प्रकरणशुद्धौ प्रमेयं सुग्रहं

निवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजनकाभासहेतुतयाऽनुवर्तते । प्रारब्धकर्म-फलोपभोगावसाने तु निवर्तत इति । तदयुक्तम् । अस्याः कल्पनायाः निष्प्रमाणकत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति श्रुतिरत्र प्रमाणमिति चेन्न । अत्र पारमेश्वरशक्तिप्रतिपादनात् । ज्ञानबाध्यानिर्वाच्यमायाकारप्रतिपादनाप्रतिभासनात् । 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि भूयोभूयस्तस्मिन्मनसो योजनाद्यो जायते तत्त्वभावस्तत्त्वज्ञानं तस्मादुदितात्तस्य परमेश्वरस्याभिध्यानादनुग्रहात्कर्मक्षयान्ते विश्वबन्धकमायानिवृत्तिर्भवतीत्युच्यते न तु अनिर्वाच्यविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्बाध-लक्षणा । किञ्च योऽपि मायाकारोऽनुवर्तत इत्युच्यते तत्त्वज्ञानं तस्य विरोधि न वा । आद्ये कथं न निवर्तते । द्वितीये ज्ञानेन न निवर्तेत । तथा च सत्यः स्यात् । कर्मक्षये सति निवर्तत इति वदता कर्मणां तत्कारणत्वमुक्तं स्यात् । अन्यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तेरनुपपत्तेः ।

परि०— आकारा इति । लेश इत्यग्रे व्यवहाराल्लेश इत्यर्थः ॥ **देहाभासजनकाभासहेतुतयेति** । आभासपदमसत्परं असत्यदेहजनकं यदसत्यं तद्धेतुतयेत्यर्थः ॥ **तथा च सत्यः स्यादिति** । ज्ञाननिवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वोपगमादिति भावः ॥ **तत्कारणत्वमुक्तं स्यादिति** । मायायाः कारणत्वमित्यर्थः । तच्चायुक्तं अविद्यापगमे तदुपादानककर्मावस्थानानुपपत्तेरिति भावः ।

सु०— अथ मन्यसे । ज्ञानमेवाविद्यालेशस्य निवर्तकम् । किन्तु प्रबलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं न निवर्तयति । फलभोगेन तु प्रतिबन्धके क्षीणे निवर्तयतीति । तदप्ययुक्तम् । निरु-पादानकर्मावस्थानानुपपत्तेः । स एवाविद्यालेशः कर्मोपादानमिति चेन्न । कर्मावस्थानेऽविद्या-लेशावस्थानं तदवस्थाने च कर्मावस्थानमिति परस्पराश्रयत्वापत्तेः । उत्पत्त्यादाविवाव-स्थानेऽपि तस्य दोषत्वात् ।

किञ्चास्यार्थस्य न किञ्चित्स्फुटं ज्ञापकान्तरमस्ति । ततो मा नाम भूदवस्थितावितरेतरा-श्रयत्वम् । ज्ञप्तौ तु भवत्येव । जीवन्मुक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैवैषोऽर्थः कल्प्यत इति चेन्न । परम-पुरुषानुग्रहेणैव मोक्ष इत्यस्य सकलश्रुतीतिहासपुराणादिसिद्धस्यार्थस्याङ्गीकारेणैव सर्वस्योप-पत्तावस्याः कल्पनाया अनवकाशादिति ।

परि०— **स एवेति** । कर्मप्रतिबद्ध एवेत्यर्थः । ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरं अन्योन्यज्ञाप्यज्ञापकभावाङ्गी-कारादिति शेषः । अर्थापत्तेरन्यथासिद्धिमाह **परमपुरुषेति** ॥ **सर्वस्येति** । जीवन्मुक्तावस्थानं तद्धेतुकर्म तदुपादाना-द्यवस्थानमित्यादेः सर्वस्येत्यर्थः ।

सु०— अधिकरणार्थमुपसंहरति इति **सर्वमिति**।

अनु०— **इति सर्वं प्रतिज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः।**
उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः।

नास्त्येव मोक्षः सत्त्वे वा साधनान्तरसाध्य इत्येतदनुपपन्नम्। किन्नाम निष्कामभगवदर्थश्रुत्यादिविहितकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य रागादिदोषक्षये जातभगवद्भक्तेः श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतः परमभागवतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते प्रसन्नो भगवान् अप्रारब्धानि कर्माणि विनाश्य भागवतधर्मप्रवृत्तये ज्ञानिनं कमपि कालं व्यवस्थापयंस्तदर्थं प्रारब्धानि कर्माण्यवशेष्य तत्फलोपभोगे सति तान्यपि विनाश्य प्रकृतिबन्धान्मोचयतीति सर्वं प्रतिज्ञाय गुणैरेव न तु सोऽरोदीदित्यादिना प्रतीतैरप्यगुणैरिति समाने चेति सूत्रखण्डस्यार्थमनुवदति। युक्तमिति शेषः। स्वयोग्यत एव न तु योग्यतातिक्रमेणेति प्राप्तेश्चे(त्यादिसू)ति सूत्रार्थानुवादः। प्रयोजनं चोत्तरेण सङ्गतिसूचनमिति।

परि०— सर्वशब्दार्थं व्यनक्ति नास्त्येवेत्यादिना इति सर्वमित्यन्तेन। एवकारस्य व्यावर्त्यं **न त्वित्यादिना** आह **इतीति**। इत्यनेनोपसंहारसूत्रस्य समाने चेति यो अंशः तस्यार्थमित्यर्थः॥ **इत्यादीति**। 'प्राप्तेश्च समञ्जसं', 'इतरं त्वर्थसामान्यादि'त्यादिसूत्रार्थेत्यर्थः॥ **प्रयोजनं चेति**। 'प्राप्तेश्चेत्यादि'सूत्रार्थानुवादप्रयोजनं चेत्यर्थः।

सु०— स्वयोग्यत इत्युक्तम्। तामेव योग्यतां विवृणोति **ब्रह्मेति**।

अनु०— **ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः।**
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे॥

ब्रह्मैवेति सम्बन्धः। **सर्वैः** वेदोदितैः। चशब्दः क्रियाद्रव्यसमुच्चयार्थः। हरिमुपासीतेति वर्तते। वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपासितुं ब्रह्मैव योग्य इत्यर्थः। चस्त्वर्थः। सरस्वती तु **क्रियासामान्यतः** क्रियासङ्कोचेनोपास्ते। सकलवेदोक्तगुणोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपास्ते। त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तु नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावयतीत्यर्थः। **गुणसामान्यतः** समस्तरूपाण्युपास्ते। गुणान् क्रियांश्च सङ्कोचयतीत्यर्थः। **परे** शक्रादयः। द्रव्याणि रूपाणि गुणक्रियासङ्कोचस्तु सिद्ध एव।

एतेन 'समान एवं चाभेदादि'त्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति। 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यतःपूर्वमेवेदमधिकरणम्। तत्कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानम्। उच्यते। प्रकरणशुद्धौ प्रमेयं सुग्रहं

भवतीत्यतः क्रमभङ्गः। तथा हि। उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवकाशं लभत इति तत्स्वरूपमादौ दर्शितम्। ततस्तस्य कर्तव्यता समर्थिता। अनन्तरं तदितिकर्तव्यताजिज्ञासायां योग्यतादिविचार इति॥ ३-३-२९॥

परि०— तामेव सङ्गतिं व्यनक्ति **स्वयोग्यत इत्युक्तमिति**। गुणसामान्यत इत्यत्र क्रियासामान्यत इत्यपि ज्ञेयमिति भावेनाह **गुणान् क्रियाश्चेति**। **द्रव्याणीत्यनुवादः**। **रूपाणीति** व्याख्या॥ **समान इति**। एवं च एवमपि ईशधर्माणामपूर्वत्वेऽपि समाने च योग्यविषय एवोपसंहारः कार्यः। न त्वयोग्य इत्येवं सूत्रार्थप्रतीतेरिति भावः॥ **तत्स्वरूपमिति**। 'सोपासना च द्विविधे'त्यादिनोपासनास्वरूपं दर्शितम्॥ **तस्य कर्तव्यतयेति**। 'अतो विष्णौ परा भक्तिरि'त्यादिनेति भावः॥

॥ इति विद्याधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ अथ यावदधिकाराधिकरणम्॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ॥

सु०— एतद्यथा यथेत्यादिना भाष्ये व्याख्यातम्। तदविस्पष्टम्। अधिकारविशेषस्य कारणत्वानभिधानात्। मुक्तावित्युक्त्या संसारे नैवमिति प्रतीतेः। आनन्दमात्रग्रहणाद्गुणानन्तर-व्यावृत्तिप्राप्तेः। धर्मिणामनिर्देशाच्च। अतः स्पष्टं व्याचष्टे **अधिकारेति**।

अनु०— अधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः।
विशेषो देवतादीनां

अधिकारो योग्यता। अत्र सामान्योक्त्या मुक्तौ संसारे चेति गम्यते। तर्हि मुक्ताविति कस्मादुक्तमित्यत आह **मोक्षे चेति**।

मोक्षे चैव विशेषतः।

चस्त्वर्थः। विशेषस्तु मोक्ष एवेत्यन्वयः। संसारे विक्षेपवशाद्योग्यतानुसारित्वं किञ्चि-द्विहन्यते। मोक्षे तदभावाद्योग्यतानुसार्येव नियमेन भक्त्यादिकं भवतीत्यतो मुक्तावित्युक्तमिति।

परि०— **मुक्ताविति कस्मादुक्तमिति**। भाष्य इत्यस्ति॥

सु०— एवं तर्हि मुक्तानां परस्परं द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधः स्यादित्याशङ्का-परिहारार्थं सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॐ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥

इति। एतदप्यविशदम्। दोषाभावसाम्यादित्यत्र साम्यपदप्रयोजनादर्शनात्। उत्तमेभ्यो-ऽन्येषां भावादित्यस्योत्पत्तेरिति प्रतीतेः। शिष्यवदिति चायुक्तम्। क्वचिच्छिष्यस्यापि गुरौ द्वेषादिदर्शनात्। अतो व्याख्याति **नेति**।

अनु०—　**न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः।**
आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वशः।

तावता परस्परमसाम्येन द्वेषादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधोऽस्ति। साम्यशब्दस्यार्थः **समस्तश इति**। उत्तमेभ्य इत्यस्य विवरणम् **आभासत्वादिति**। तदवराणां सर्वेषां पराभासत्वाच्चेति योजना। एतदेव विवृण्वन् दृष्टान्तं व्याख्याति **यत इति**।

यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि।
नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः।
अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन।

गुरौ सच्छिष्यस्येवेत्यर्थः। एतच्चोत्तरत्र स्फुटीकरिष्यत्याचार्यः।

परि०— **एतदप्यविशदमिति**। भाष्य इति वर्तते। **उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येति**। इति भाष्यस्येत्यर्थः ॥ **इत्यस्येति**। उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्युक्तवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **एतच्चोत्तरत्रेति**। न तावता विरोधोऽस्तीत्यादिनोक्तप्रमेयं 'निःशेषगतदोषाणां वहुभिर्जन्मभिः पुनः। स्यादापरोक्ष्यमि'त्यादिनोत्तरपाद इति भावः।

सु०— चिरन्तनास्तु वृत्तिकाराः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याचक्षते। विदुषां किं ज्ञानोदयानन्तरमेव मुक्तिः किंवा नेति संशये पूर्वस्मिन्पक्षे सतीदमुच्यते। आधिकारिणां परमेश्वर-दत्ताधिकारे वर्तमानानां विदुषामपि देवादीनां यावदधिकारं संसारेऽवस्थितिः। न तदैव मुक्तिः। तथा श्रुत्यादिषु दर्शनात्। सत्यामपि साधनसम्पत्तौ यदि न मोक्षस्तदा न तेषां कदाऽपि मोक्षः स्यादित्याशङ्कापरिहाराय द्वितीयं सूत्रम्। ब्रह्मविदां न मोक्षाभावरूपो विरोधः। कुतः। सामान्यतद्भावाभ्यां सामान्यविशेषभावाभ्याम्। यद्यपि 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति सामान्यतः सर्वकर्मणां ज्ञानेन क्षयोऽभिहितस्तथाऽपि तस्य तावदेव चिरमिति विशेषवचनात् प्रारब्ध-

कर्मणामवशेषो गम्यते। एतदुक्तं भवति। अप्रारब्धानि कर्माणि निवर्तन्ते। प्रारब्धस्य तु भोगेनैव क्षयः। अतस्तत्फलभूतेऽधिकारे स्थित्वा तत्क्षये प्रव्रज्यन्त इति।

मायावादिनस्तु प्रथमसूत्रस्यैवायं समस्तोऽर्थ इति वर्णयन्तोऽक्षरधियामित्येतदधिकरणान्तरं व्याचक्षते।

परि०— पूर्वस्मिन्निति। ज्ञानोदयानन्तरमेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे इत्यर्थः॥

सु०— तत्राद्यं मतं निराकरोति **न चेति**।

अनु०— **न च संसारिदेवानां कालेयत्तापरे इमे।**
सूत्रे

संसारावस्थानस्य कालेयत्ता कालमर्यादा प्रारब्धकर्मफलभोगावसानरूपा सा परा उद्देश्या प्रतिपाद्या ययोस्ते तथोक्ते। कुतो नेत्यत आह **हीति**।

ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः।
अनारब्धस्य भोगेन त्वितरे इति चोदितः।

यस्मादनारब्धस्य ज्ञानेनैव क्षय आरब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुव इत्येषोऽथ 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरि'ति सूत्रेण, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इति च सूत्रेणोदितः। तस्मान्नेति सम्बन्धः। एवमुदितत्वेऽपि कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्नपव्याख्याननिरासस्य प्रयोजनमाह **पौनरुक्त्येनेति**।

पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः॥

एतेन मायावादिनामपि (व्याख्यानं) मतं निरस्तम्। तात्पर्यभेदात् प्रपञ्च्यप्रपञ्चनभावाद्वा न पौनरुक्त्यमिति चेत्। स्यादेवम्। यद्यसङ्कीर्णं व्याख्यानान्तरं न स्यात्। तदिदमुक्तम् इति निश्चय इति॥ ३-३-२०॥

परि०— **अयं समस्त इति**। सूत्राक्षरार्थः प्रागुक्तदिशैव परं तु 'तस्य तावदेव चिरमि'ति प्रागुक्तश्रुतेरपि तत्रोक्त्या यावत्प्रारब्धमवस्थितिः तदवसाने च मोक्ष इत्याद्यर्थस्य परभाष्ये प्रतीतेरिति भावः॥ **अधिकरणान्तरमिति**। मूले तद्दूषणाप्रतीतेस्तदर्थो नानूदितः॥ **तात्पर्यभेदादिति**। इह प्रारब्धवशादुत्पन्नज्ञानानामप्यवस्थित्युक्तिः तत्र तु ज्ञानमहिम्नैव प्रारब्धस्याप्यस्तु नाश इत्याशङ्कानिरास इति तात्पर्यभेदादित्यर्थः॥ ३-३-२०॥

॥ इति यावदधिकाराधिकरणम्॥

।। अथ इयदामननाधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— **।। ॐ इयदामननात् ॐ ।।**

सु०— येषां ज्ञानयोग्यानामिदं मुक्तिसंसारयोस्तारतम्यं समर्थितम् । ते छन्दोगानामुपनिषदि नामवागादिक्रमेण प्राणान्ता उक्ताः । तत्र किं प्राण एवाधिकारितारतम्यस्यावधिः उताधिकोऽप्यस्तीति संशये सतीयदेव देवतातारतम्यमिति सिद्धान्तितम् । तत्र न ज्ञायते कास्ता नामाद्या देवता इति । कथं च पञ्चदशैव अधिकानामपि भावादित्याशङ्कानिरासार्थं बृहत्संहितावचनमेव पठति **उषा इति** ।

अनु०— **उषास्स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ।**
प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ।
उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैस्सर्वैश्च मुक्तिगाः ।

उषा अश्विनोर्भार्या । **स्वाहा** अग्नेर्भार्या । **पर्जन्यो मित्रश्च** आदित्यौ । **प्रवहो** मरुत् । **अनिरुद्धः** कामसुतः । एते मुक्तिगा संसारगाश्च सर्वैर्गुणैरुक्तक्रमेणोत्तरोत्तरत एव वर्तन्त इत्यर्थः ।

परि०— छन्दोगानामुपनिषदीति । सप्तमेऽध्याये नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापेज आकाशस्मराशाप्राणाः पञ्चदशोक्ता इत्यर्थः ॥ इयदेवेति । प्राणावधित्वमेवेत्यर्थः ॥ अनिरुद्धभार्येति भ्रमं निराह अश्विनोर्भार्येति । चशब्दः सम्मुच्चय इत्याह संसारगाश्चेति ।

सु०— अधिकसद्भावशङ्कानिरासायैतेषां समानान्तरावस्थितांश्चाह **सूर्येत्यादिना** ।

अनु०— **सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ।**
शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् ।
सोमवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ।
पर्जन्यवद्वारुणी च तथा संज्ञा च रोहिणी ।
धार्मी च मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता ।
मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विप्रवित्तपौ ।
भृगुरग्निसमो मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ।

वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् ।
कामः सुपर्णी चोमावद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ।
निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः कसूनुवत् ।
वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ।
च्यवनोचथ्यवैन्याश्च शशिबिन्दुश्च हैहयः ।
तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ।
तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः शतदेवताः ।
पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ।

तथेति शेषः । सूर्यधर्मौ सोमसमानौ । मन्वादयः पश्चानिरुद्धसमानाः । मनुरत्र स्वायम्भुवो विवक्षितः । तारा बृहस्पतिभार्या । चस्त्वर्थः । मित्रेण तुल्यं वर्तत इति मित्रवत् । शतरूपा स्वायम्भुवस्य पत्नी सोमवत् । सूर्यधर्मावित्यत्रैवेयं वक्तव्या । सत्यम् । पतीनामुक्तौ इदानीमासां प्रस्तुतत्वात् पृथगुक्तिः । प्रसूतिर्दक्षपत्नी वह्निवत् । विराडनिरुद्धभार्या पर्जन्यवत् । वरुणस्येयं वारुणी । पुंयोगे तु वरुणानीति स्यात् । इन्द्रवरुणेति स्मरणात् । संज्ञा सूर्यभार्या । रोहिणी सोमभार्या । धर्मस्येयं धार्मी । वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी च तथैव पर्जन्यवदेव । प्रवहस्येयं प्रावही तु मित्रवदेव प्रकीर्तिता । अश्विनौ विघ्नपवित्तपौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति प्रत्येकं सम्बन्धः । एते चत्वारः परस्परं समा मित्रादधमाः । पर्जन्यादुत्तमा इत्यर्थः । भृगुरग्निसम इति वक्ष्यमाणस्यापवादः । ब्रह्मपुत्रा मरीच्याद्या मित्रतन्मध्ये मित्राग्न्योर्मध्ये । परस्परं समा मित्रादुत्तमा अग्नेरधमा इत्यर्थः । तत्र तेषु ब्रह्मपुत्रेषु नारदो वरुणाग्न्यन्तरा वरुणादधमोऽग्नेरुत्तम इत्यर्थः । तथा च दक्षभृगुनारदानां पृथगुक्तत्वाद्ब्रह्मपुत्रका मरीच्याद्याः सप्तैव । प्रायग्रहणेनेषन्न्यूनः । सुपर्णी गरुडभार्या । विश्वामित्रः कसूनुवत् ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्याद्यैः समानः । वैवस्वतो वैवस्वतादवराः । तेऽश्विभ्यां पश्चात् पर्जन्यादुत्तमाः । च्यवनाद्याश्च तद्वत् । एकादशमनुसमानाः । अत्रैतेष्वपि विप्रराजन्यत्वनिमित्तः कश्चन विशेषोऽस्ति । मुक्तावपि विप्रत्वादेर्भावात् । अत्र च्यवनोचथ्यौ विप्रौ । अन्ये राजन्याः प्रियव्रतोऽपि तत् अवरमनुवदेव ।

तदन्या उक्तेभ्योऽन्याः शतदेवताः सोमार्हदेवताः शतान्तरगताः पर्जन्यमित्रान्तराले । पर्जन्यादुत्तमा मित्रादधमा अश्विनोः समाना इत्यर्थः ।

तदन्ये उक्तेभ्योऽन्ये तु देवाः ततः शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवराः । अवरमनुसमाना इत्यर्थः ।

परि०— यथेतिश्रवणादाह **तथेति शेष इति** । समुच्चेयाभावादाह **चस्त्वर्थ इति** । 'तत्र तस्येवे'त्यस्य अत्रायोगात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति भावेनाह **मित्रेण तुल्यमिति** । एवं सोमवदित्याद्यपि ध्येयमिति भावः ॥ **वरुणस्येयमिति** । 'तस्येदमि'ति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये अण्प्रत्यये 'टिड्ढाणि'त्यादिना ङीप्रत्यये 'यस्ये'त्यकारलोपे आदिवृद्धौ वारुणीति भवतीति भावः । वरुणस्य स्त्रीति पुंयोगं विवक्षित्वा पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रेण ङीप् कुतो नाश्रीयत इत्यत आह **पुंयोगे त्विति** । 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगि'ति सूत्रेणानुगागमे सति वरुणानीति प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणस्येति** । मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । 'तत्रे'त्यस्य प्रतिपदं **तेष्विति, ब्रह्मपुत्रेष्विति** व्याख्या ॥ **सप्तैवेति** । 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चे'ति सप्तेत्यर्थः ॥ **अन्ये मनव इति** । (रैवतश्चाक्षुषः स्वारोचिष उत्तमसावर्णिरुद्रसावर्णिब्रह्मसावर्णि) स्वारोचिषः उत्तमः रैवतः चाक्षुषः सावर्णिः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः दक्षसावर्णिः धर्मसावर्णिः इत्येकादश मनव इत्यर्थः ॥ **उक्तेभ्योऽन्याः शतदेवता इति** । 'विभागश्शतवदि'त्युत्तरपादीयसूत्रे 'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकार' इति भाष्योक्तदिशा सोमपानयोग्यशतसङ्ख्याकासु प्रागुक्तेभ्यः अग्निरुद्रप्रधानवायुभ्योऽन्ये वसुरुद्रमरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुः द्यावापृथिव्यावश्विनौ विश्वदेवाः त्रयः पितरः इत्येवं शतान्तर्गता इत्यर्थः । उक्तं हि 'प्रधानवायुर्वसवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुर्द्यावापृथिव्यावश्विनौ तथा । विश्वेदेवाश्च पितरः शतस्था देवता मता' इति । अत्र प्राग्विष्णोरनुक्तत्वेऽपि उपासकतारतम्यचिन्तायामुपास्यकोटेर्विष्णोरादित्यगणान्तर्गतत्वेऽपि इह विष्ण्वन्य एकादशादित्या एव भविष्यन्तीति भावेनोक्तेभ्योऽन्ये इत्येवोक्तम् ॥

सु०— ननु महालक्ष्मीः प्राणादप्युत्तमाऽस्ति । तत्कथं प्राणावसानत्वमधिकारिणामित्यत आह एतेभ्य इति ।

अनु०— एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः ।
तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ।
संहितायां बृहत्यां तु स्वयं भगवतोदितम् ।
तदेतदखिलं

यद्यपि श्रीरेतेभ्यो विशेषतोऽभ्यधिका । तयाऽपि सदा मुक्ता बन्धरहितेति नाधिकारिवर्गे गृह्यते । तस्याः समो नास्तीति स्वरूपकथनम् ।

एतेन कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य इत्यधिकरणस्य तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परमो हरिरेव न चापर इत्यनेन 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्' 'सैव हि सत्यादयः' इत्यधिकरणद्वयस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम्।

परि०— एतेनेति। 'सदा मुक्ता विशेषत' इति कथनेनेत्यर्थः।

सु०— ननूपनिषदि नामाद्याः प्राणान्ताः पञ्चदशोक्ताः। अत्र चोषाः स्वाहेत्यादिना चतुर्दशैव तत्कथं न विसंवाद इत्यतो बृहत्संहितावचनेनानुक्तमेकं स्वयमाह प्राण इति।

अनु०— प्राण आहङ्कारिक एव च।
इन्द्रादनन्तरो ....॥

तैजसाहङ्कारादुत्पन्नः प्राणश्चापरोऽस्ति। स चेन्द्रादनन्तर एवानिरुद्धादुत्तमो ज्ञातव्यः। परप्राणव्यावृत्त्यर्थमाहङ्कारिक एवेत्युक्तम्।

अयमत्र सङ्ग्रहः। पुष्करो नाम सर्वावरो देवः। 'कलाभ्यश्चान्यादेवेभ्यः कर्म प्रत्यवरं यतः। कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यत' इत्यन्यत्रोक्तत्वात्। ततश्शनैश्चरोऽधिकः। 'पृथिव्यात्मा शनिश्चे'ति वचनात्। तत उषाः (उपा)। ततो बुधः। उदकात्मको बुधश्चेति वचनात्। ततः स्वाहा। ततः पर्जन्यो वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी विराट्। तत एकादश मनश्च्यवनोचथ्यवैन्यशशबिन्दुहैहयप्रियव्रतगया अनुक्तदेवाश्च। 'प्रियव्रतो गयश्चैव कर्मदेवसमौ मतावि'त्यन्यत्रोक्तत्वात्। ततोऽश्विनौ विघ्नेशवित्तपौ विष्वक्सेनश्च। 'विष्वक्सेनो वायुजः खेन तुल्य' इति वचनात्। ततो मित्रो निर्ऋतिस्तारा प्रावहीति च। ततो मरीचिरत्र्यङ्गिराः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्वसिष्ठो विश्वामित्रो वैवस्वतमनुश्च। ततोऽग्निर्भृगुः प्रसूतिश्च। ततो नारदः। ततो वरुणः। ततश्चन्द्रसूर्यधर्माः शतरूपा च। ततः प्रवहः। ततोऽनिरुद्धस्वायम्भुवबृहस्पतिदक्षाः शची रतिश्च। तत आहङ्कारिकः प्राणः। तत इन्द्रकामौ। तत उमा सुपर्णी उमात्मकत्वाच्छेषभार्या च। ततो जाम्बवत्याद्या भगवन्महिष्यष्षट्। अन्यत्रोक्तत्वात्। ततो रुद्रात्मकत्वाच्छेषश्च। ततो भारती तदात्मकत्वात्सरस्वती च। ततो मुख्यवायुस्तदात्मकत्वाद्ब्रह्मा च। ततो महालक्ष्मीः। ततो भगवानिनिति॥ ३-३-२१॥

परि०— कलाभ्य इति। गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति षट्प्रश्नमन्त्रव्याख्यानरूपेयं स्मृतिः॥ अन्यत्रेति। आथर्वणभाष्ये उक्तत्वादित्यर्थः॥ इति वचनात्। इत्युक्तत्वात्। 'उदकात्मको बुधस्तस्मादुषा नामात्मिका ततः। ततः शनिः पृथिव्यात्मा कर्मात्मा पुष्करस्तत' इति षट्प्रश्नभाष्यवचनं ध्येयम्॥ अन्यत्रेति। पञ्चमस्कन्ध-

पञ्चविंशाध्यायतात्पर्य इत्यर्थः ॥ इति वचनादिति । भारततात्पर्ये तृतीयाध्याये उक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥ अन्यत्रोक्तत्वादिति । भारततात्पर्ये विंशेऽध्याये 'भैष्मी सत्या चैकतनुर्द्विधेव जाता भूमौ प्रकृतिर्मूलभूता । तयैवान्याः सर्वदानुप्रविष्टा' इत्यारभ्य 'यदावेशो हासमुपैति तत्र प्रद्युम्नतो विंशगुणाधिकाः स्युरि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ दर्शनभेदाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥

सु०— एतद्व्याख्यातं भाष्ये उपासनाभेदवद्दर्शनभेद इति । तदस्पष्टम् । दर्शनभेदे मूलकारणस्यानुक्तत्वात् । ततो व्याख्याति दृष्टिरपीति ।

अनु०— दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ।

नानाविधेति शेषः ॥ ३-३-३२ ॥

॥ इति दर्शनभेदाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ प्रदानाधिकरणगुरुप्रसादाधिकरणौ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ ॥

सु०— अत्र प्रकृष्टं दानं प्रदानम् । प्रशब्दो न स्फुटं व्याख्यातो भाष्ये । अतः सूत्रार्थमाह **सम्यगिति ।**

अनु०— सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् ।

न केवलं श्रवणादि किन्तु सम्यग्गुरुप्रसादश्च । सम्यक् प्रसादपूर्वकं गुरोर्यद्विद्यादानं तच्च भगवद्दृष्टेः कारणमित्यर्थः । ननु 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदि'ति सूत्रं प्रदानवदेवेत्यतः पश्चात्तनं तत्कुतो व्युत्क्रमः । उच्यते । योग्यताचिन्तासङ्गतं तदिति प्रकरणशुद्धये पूर्वमेव व्याख्यातमिति न दोषः ॥ ॥ ३-३-२६ ॥

ब्र०सू०— ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥

अत्र गुरुप्र(साद)दानस्य बलवत्त्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । श्रवणादितो हि बलवत्त्वम् । तच्च प्रदानशब्दार्थान्तर्गतमेव । न हि स्वस्मादेव स्वयं बलीय इति सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे **सम्यगिति** । मुख्यतः श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिशयेन । अयमभिसन्धिः । प्रदानशब्देन हि सम्यग्गुरुप्रसादपूर्वकं दानं प्रकृतम् । तत्र सम्यग्गुरुप्रसादमात्रं तदिति अत्र परामृश्यत इति ।

लिङ्गभूयस्त्वादित्युक्तम् । यास्वाख्यायिकासु लिङ्गानि दृश्यन्ते तत्र गुरुप्रसादेनैव ज्ञानप्राप्तिश्रवणात् श्रवणादिकं न करणीयमिति शङ्का स्यात् तां निवारयितुं तदपीत्युक्तम् । तद्व्याख्याति **श्रवणादि चेति** ।

श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥

कुत इत्यत आह **नान्यथेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुत्या च प्रमाणानामेव प्रमेयाधिगतिसाधनत्वनिश्चयादिति भावः । आख्यायिकास्वपि श्रवणादीनामनुक्तिमात्रम् । न पुनरभावोक्तिरस्ति ॥ ३-३-२७ ॥

परि०— **प्रदानशब्दार्थान्तर्गतमेवेति** । प्रदानशब्देन श्रवणादेर्लाभादिति भावः ॥ **यास्वाख्यायिकास्विति** । छान्दोग्ये चतुर्थेऽध्याये सत्यकामो जाबालिरित्यादिरूपासु गौतमं प्रति सत्यकामस्य ज्ञानार्थं प्रार्थनादिरूपाणि गुरुप्रसादस्य बलवत्त्वे लिङ्गानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ **गुरुप्रसादेनैवेति** । 'अत्र ह न किञ्चन वीयाये'त्यनुज्ञानेन प्रसादावगतेरिति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** । सूत्र इति योज्यम् ॥ **श्रुत्या चेति** । श्रोतव्य इत्यादिश्रुत्या चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणानामिति** । गुरूपदेशानुमानप्रत्यक्षाख्यश्रवणमननरूपप्रमाणानामित्यर्थः ॥ ३-३-२७ ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणगुरुप्रसादाधिकरणौ ॥

★ ★ ★

॥ अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥

सु०— किं प्रथमप्राप्त एव गुरुरुत तं परित्यज्यान्योऽपि स्वीकर्तुं शक्यत इति संशये 'गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेदि'ति गुरुपरित्यागे दोषस्मरणात् प्रथमप्राप्त एवेति प्राप्ते

विकल्प उच्यते। स हीनसमोत्तमेषु किं विषय इति न ज्ञायते। दोषस्मरणस्य का गतिरित्यतो व्यक्तं व्याख्याति **गुणाधिकमिति**।

अनु०— गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्कचित्।

कचित्प्रयोजनविशेषेऽपि। दोषस्मरणं तद्विषयमिति भावः।

एवं तर्हि सौत्रो विकल्पोऽधिकगुरुप्राप्तिविषयः किमिति नेत्याह **विपर्ययस्त्विति**।

विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता।

अधमगुरुपरित्यागेनोत्तमगुरुस्वीकार इत्यर्थः। अन्यथा दैवादादावल्पं गुरुं प्राप्तस्य शिष्यस्य प्रज्ञोत्कर्षवतो जातयोः संशयविपर्यासयोरज्ञानस्य च निवृत्तिर्न स्यात्। तदिदमुक्तं **शुभमिच्छतेति**।

परि०— एवं तर्हीति। पूर्वप्राप्तगुरुणा संशयविपर्ययाद्यनिवृत्तौ परित्यागस्यावश्यकत्वे सतीत्यर्थः।

सु०— एवं तर्ह्यनुपदिशत उत्तमस्य त्यागेनोपदिशतोऽधमस्य स्वीकारोऽपि कर्तव्यः स्यात्। सत्यम्। प्रतिषेधवचनेन तत्रापोदितोऽयं न्यायः। तर्हि सौत्रस्य विकल्पस्य को विषय इत्यत आह **सम इति**।

अनु०— समे विकल्प एव स्यात्

पूर्वस्वीकृतेन गुरुणा समे गुरौ स्वयमेव प्राप्ते सति स्वीकारस्य विकल्प एव स्यात्। न तु नियमः। सम एवेति वा सम्बन्धः।

दोषस्मृतेर्विषयान्तरं च दर्शयितुमाह **पूर्वेति**।

पूर्वानुज्ञा च सर्वथा।

समगुर्वन्तरस्वीकारे पूर्वस्यानुज्ञा च सर्वथा भाव्या। विनाऽनुज्ञया समानपूर्वपरित्याग-विषयं दोषस्मरणमिति भावः।

परि०— प्रतिषेधवचनेनेति। गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रागुक्तवचनेनेत्यर्थः। अयं न्याय इति। विशेष-लाभायान्यः प्राप्य इत्ययं न्यायो धर्मविषये अपोदित इत्यर्थः। तद्धीनं नाप्नुयादिति तु भाष्यं व्यासचित्तस्थवाक्यमेव न तु स्ववचनमिति।

सु०— पूर्वानुज्ञा च इत्येतद्दुर्वन्तरप्राप्तिमात्रविषयमिति मन्दप्रतीतिनिरासाय आह **तदुत्तमेति।**

अनु०— तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ।

तदिति पूर्वप्राप्तस्य परामर्शः । तस्मादुत्तमस्य गुरोः प्राप्त्यै पूर्वस्यानुज्ञा न मार्गणीया ।

गुरुप्रसादः सर्वथा भाव्य इति सूत्रकृतोक्तम् । तद्विद्यादेवतयोरपि प्रसादस्योपलक्षणमिति विवक्षुर्गुरुविद्यादेवतास्वरूपं तावदाह **गुरुरिति।**

गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या चैव सरस्वती ।
देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ।

येषां तेषामिति विशेषं विहाय सर्वेषामेव । ततः किमित्यत आह **तदिति।**

तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।

न केवलं गुरुप्रसादेन किन्तु विद्यादेवतयोरपीत्यर्थः । **मुक्तिः** इति ज्ञानादेरुपलक्षणम् ।

साधारणगुरुमुक्त्वाऽसाधारणानाह **स्वोत्तमास्त्विति।**

स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ।

क्रमेणैवेति साक्षादुत्तमो गुरुस्ततोऽप्युत्तमो गुरुतर इत्यादि । एवं विद्याविशेषे तद्देवताविशेषोऽपि ज्ञातव्यः ।

परि०— एवं विद्याविशेषे तत्तद्देवताविशेषोऽपीति । गुरुविशेष इवाग्निमीळ इत्यादिविद्याविशेषे अग्न्यादिर्विष्णुभिन्नदेवताविशेषोऽपि ज्ञायत इत्यर्थः । ऋग्भाष्योक्तदिशा गायत्र्यादिछन्दस्कविद्यानां गरुडादेरप्यभिमान्यादिदेवतात्वादिति ज्ञेयम् ।

सु०— नन्वस्तु विद्यात्वं विद्याभिमानित्वात्सरस्वत्यादीनाम् । देवतात्वं च विद्याप्रतिपाद्यत्वाद्विष्णोः । ब्रह्मणो गुरुत्वं तु कुतः । विद्योपदेष्टृत्वं हि गुरुत्वम् । न च सर्वान्प्रति ब्रह्मणस्तदस्तीत्यत आह **उपदेश इति।**

अनु०— उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥

इह जन्मान्तरे वा हिरण्यगर्भोपदेशेन विना न कस्यापि मुक्तिरित्यतस्तस्य गुरुत्वमुपपन्नम् । तदितरेषामप्युत्तमानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वात् गुरुत्वम् अप्रवर्तकानां तु अनुग्राहकत्वादिनेति ॥ ३-३-२८ ॥

परि०— विद्यासम्प्रदायेति। शिष्येभ्यो व्याख्यानसम्प्रदायः॥ अनुग्राहकत्वादिनेति। अनुग्राहकत्वं श्रवणादौ प्रेरणा। करणपाटवादिदानम् आदिपदार्थः॥ ३-३-२८॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ अथ तादि्वद्याधिकरणम्॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ॥

सु०— भक्तिरेवैनं नयतीत्यादिश्रुतेर्भक्तिरेव मोक्षादिसाधनं न परमात्मा। यथैकलव्यस्य गुरुभक्तिरेव विद्याप्राप्तिसाधनं न गुरुरित्येवं प्राप्ते इदमुक्तम्। तत्र भाष्यम्। प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यत इति। तत्र प्रकृतत्वाद्भगवदपेक्षयैव भक्तेः प्राधान्यमिति प्रतीतिः स्यात् तां निवारयितुमाह **साधनेभ्य इति।**

अनु०— साधनेभ्योऽधिका भक्तिः

मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानादिभ्यः। एतदपि तादृगेव भगवतोऽपि मोक्षसाधनत्वादित्यत आह **नैवेति।**

नैवान्यत्तादृशं क्वचित्।

क्वचिन्मुक्तौ ज्ञानादौ वा भगवतोऽन्यत्साधनं भक्तिसदृशं नैवास्तीत्यर्थः।

परि०— (एवं कथनमपि ईश्वराव्यावर्तकमेवेत्यर्थः।) एतदपि तादृगेवेति। परब्रह्मापि ज्ञानादितुल्यमेवेत्यर्थः। एवं च ईश्वरापेक्षया भक्तेः प्राधान्यमिति प्रतीत्यनिवृत्तिरेवेति भावः।

सु०— भक्तिरिति सामान्येनोक्तं न ज्ञायते किंविषया कथं चेति। अत आह **भक्तिश्चेति।**

अनु०— भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रमम्।

हरावेव मुख्या सर्वाधिका न तथाऽन्यत्र। अन्यत्रापि यथाक्रममेव न तु साम्येनाक्रमेण वेत्यर्थः। तदियत्तामाह **स्वाधिकेति।**

स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च।

साक्षात्स्वोत्तमे स्वाधिकैव कर्तव्या। अन्यत्र स्वोत्तमेषु तदुत्तमत्वक्रमेणेत्यर्थः। यद्यप्येषोऽर्थः प्रागुक्तस्तथाऽपि तात्पर्यातिशयद्योतनाय पुनरुक्तः।

परि०— क्रमेण चेत्यस्यार्थः **उत्तमत्वक्रमेणेति** । प्रागुक्ततारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । **प्रागुक्त इति** । 'अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु । तारतम्येन कर्तव्ये'त्यादाविति भावः ।

सु०— भक्तिः साधनं चेन्मुक्तिप्राप्त्यनन्तरं नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । फलप्राप्तौ साधननिवृत्तिदर्शनात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह **अनुवर्तते चेति** ।

अनु०— **अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी ।**

प्रेमविशेषो हि भक्तिर्नाम । उपकारकत्वज्ञानाज्जाता हि प्रेमा कृतमहोपकारे नितरां वर्धत इत्येव खलु युक्तं न तु हीयत इति । तदेतत् अस्तीत्यनुक्त्वाऽनुवर्तत इति वदता सूचितम् । तर्हि तस्याः फलमपि किञ्चित्स्यादित्यत आह **आनन्दरूपिणीति** । प्राक्कर्तव्यतया प्रकृता । अतः साधनरूपा । मुक्तौ तु स्वभावभूताविर्भूता फलरूपैव ।

पादार्थमुपसंहरति **तदिति** ।

तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भक्तिपूर्वा । एवमिति योग्यतादेः परामर्शः । गुणैरुपेतस्य हरेः ॥ ३-३-३४ ॥

परि०— 'गुणैः' इत्यस्यान्वयाप्रतीतेराह **गुणैरुपेतस्य हरेरिति** ॥ ३-३-२४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयेऽत्रोपासाविषयचरणः पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमज्जयतीर्थविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

★ ★ ★

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

।। अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ।।

सु०— 'ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यत' इति पादप्रतिपाद्यं भाष्येऽभिहितम्। सङ्गतिस्तु प्रागुक्तैव । ननु च ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं सामर्थ्यम् । तच्च विद्यैव इत्युक्तम् । किमपरमवशिष्यते । यदर्थं पादारम्भः । उच्यते । सिद्धे(द्धं) स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे(त्वम्) । विषयान्तरे तु सामर्थ्यमत्र समर्थ्यते । यद्यपि साधकेन मोक्षार्थमेव इदं साधितं तथाऽपि स्वभावबलायातं तत्सामर्थ्यमुपपद्यते । यथा दहनार्थमुत्पादितोऽपि दहनः स्वभाववशात् प्रकाशयत्यपीति ।।

ब्र०सू०— ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ।।

किं कर्मानुप्रवेशेन ज्ञानं मोक्षसाधनं किं वा स्वतन्त्रमेवेति संशये स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमनेन समर्थ्यत इति केचिद्व्याचक्षते। तदसत्। विद्यैवेत्यत्रैवास्यार्थस्य समर्थितत्वात्। किन्तु ज्ञानं किं मोक्षमेव साधयत्युतान्यमपि पुरुषार्थमिति संशये ज्ञानिनां पुरुषार्थान्तरे रागाभावान्मोक्षस्यैव साधकं ज्ञानमिति प्राप्ते सतीदमुच्यत इत्यायशवान् पुरुषार्थोऽत इत्येतावद्व्याचष्टे **एवमिति** ।

अनु०— एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात् सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिः

अत इति ज्ञानपरामर्शो नोपपद्यते। पूर्वत्र प्राधान्येनोपासनस्यैव प्रकृतत्वादित्यत उक्तम् **एवमुत्पन्नेति** । न खलूपासनं स्वातन्त्र्येण प्रकृतं किन्नाम भगवद्दर्शनार्थत्वेन । अतः साध्यतया तदपि प्रकृतमेवेति भावः । एवमुक्तरूपोपासनोत्पन्नात्। भगवतो निर्दोषत्वसङ्कीर्तनं तदुपपादनाय पातनिकार्थं ज्ञातव्यम् । यद्वा **भगवद्दर्शनादित्येवोक्ते** दैत्यादीनां यदवतारदर्शनं तस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वं स्यात् । एवमुत्पन्नेत्यनेनैव तत्परिहृतमिति चेन्न । तस्य प्रकृततात्प्रदर्शन एव चरितार्थत्वात् । तन्न तेषां बिम्बदर्शनमिति चेत् । मा भूत् । तस्य मोक्षार्थत्वात् । अत्र तु पुरुषार्थान्तरस्य प्रस्तुतत्वात् । अतो निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम् । **भगवद्ग्रहणेनाद्वैतज्ञानमत्र** गृह्यत इति निराचष्टे। सदा ज्ञानोदयक्षणादारभ्य स्वोदयात्फलदं ज्ञानमिति वचनात्। **अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति** मोक्षमात्रं व्यावर्तयति।

परि०— न्यूनतापनुत्त्यर्थं वक्ष्यमाणचोद्यसमाध्यर्थं वा आह **ज्ञानेति** ॥ **प्रागुक्तेवेति** । 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिना पूर्वपादोपक्रमे उक्तेत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रस्यैवेति** । कर्मासहकृतस्येत्यर्थः ॥ परमतमनुवदति किं कर्मानुप्रवेशेनेति । कर्मसहायेनेत्यर्थः । एवमित्यनुवादः । **उक्तरूपोपासनोत्पन्नादिति** व्याख्या ॥ **तदुपपादनायेति** । 'भगवतो रूपं निर्दोषमि'त्यस्योत्तरत्र 'न चान्यभेदवद्विष्णो भेदस्तद्दर्शिनामि'त्यत्रोपपादनाय प्रस्नावार्थमित्यर्थः । दर्शनविशेषणं तदित्युपेत्याह **यद्वेति** ॥ इति **वचनादिति** । 'तदोकोग्रज्वलनमि'त्यत्र न्यायविवरणोक्तादिति ज्ञेयम् ।

सु०— नन्वेतदसत् । ज्ञानिनामप्यभिप्रायस्य कदाचिन्मोघत्वदर्शनादित्यत आह आरब्धस्येति ।

अनु०— आरब्धस्यानतिक्रमात् ।

प्रारब्धकर्मणोऽतिक्रममविधायेति पूर्वेणैव सम्बन्धः । प्रारब्धप्रतिबद्धं हि ज्ञानं मोक्षमपि न करोति । अतस्तत्प्रतिबन्ध(क)वशाज्ज्ञानिनामप्यभिप्राया मोघाः स्युः । ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेऽपि विशेषोऽस्तीत्याह देवेति ।

देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्जात्यनुसारतः ।

जातिशब्देनात्र योग्यतोच्यते । अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति सम्बन्धः । एतेन नाविशेषादित्यस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— **इत्यस्यापीति** । तत्राधिका(रिता)रतारतम्यस्योक्तेरिति भावः ।

सु०— अत्र न ज्ञानं स्वतन्त्रमेव स्वर्गादिसाधनं किन्तु कर्मैव । ज्ञानं तु कर्मशेषत्वात् तत्साधनत्वेनोच्यते । शेषत्वं च कर्मणैव सिद्ध्यति पुरुषार्थेऽतिशयाधायकत्वमिति शेषत्वात् पुरुषार्थवादो 'यथाऽन्येष्विति जैमिनिरि'त्यादिसूत्रैः पूर्वपक्षयित्वा 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादि'त्यादिना स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य स्वर्गादिसाधनत्वं पुनः सिद्धान्तितम् । तत्र पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणनिरासः स्फुटो भाष्ये । जैमिनिमतविरोधपरिहारस्तु कथमित्यत आह जैमिन्युक्तमिति ।

अनु०— जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ।

ज्ञानशेषस्य कर्मण एव स्वर्गादिसाधनत्वं मानुषज्ञानिविषयम् । न केवलं जैमिन्युक्तं किन्तु स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः । 'अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते । इति केचिद्विदः प्राहुरि'त्यादिनोक्तास्तद्विशेषा जैमिनिमतैकदेशा ये केचन तेऽपि मानुषाणाम् । कथमेतेषां

जैमिनिमतैकदेशत्वमिति चेत्। स्वतन्त्रस्य ज्ञानस्य न स्वर्गादिसाधनत्वमित्येतावत्यंशे साम्यादिति ब्रूमः। मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथायोग्यं विचित्रमतविषया भवन्त्येव।

परि०— **इत्यादिसूत्रैरिति**। षड्भिः सूत्रैरित्यर्थः॥ **पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणेति**। 'यदेव विद्यये'ति ज्ञानशेषत्वश्रुतेः देवानां कर्मानुष्ठानरूपाचारस्य कर्मैव देहमित्याद्यैहिकामुष्मिकदेहाद्यारम्भकत्वश्रुतेः 'ज्ञानी च कर्मणी'ति ज्ञानिनः कर्मविधानस्य 'कुर्वन्नेवे'ति ज्ञानिनः कर्मानुष्ठाननियमस्य च प्रमाणस्य कर्मणः शेषपरत्वेनान्यथासिद्धिरूपनिरास इत्यर्थः। 'ज्ञानशेपस्ये'ति बहुव्रीहिः। 'किं त्वि'त्यस्य जैमिनिमतैकदेशाश्चेत्यन्वयः॥ **इत्यादिनेति**। एतदधिकरणभाष्योक्तवाक्येनेत्यर्थः। एकरूपमानुषाणां नानामतविषयत्वायोगादाह **उत्तममध्यमेति**। ज्ञानं शेषत्वेनोपादाय फलमार्जयति **कर्मेति**। जैमिनिमतमुत्तममानुषविषयम्। 'स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरि'त्युक्तं कर्मैव सर्वत्र हेतुः, ज्ञानं तु क्वापि मोक्षेतरपुमर्थे हेतुर्नेति मतं मध्यमविषयम्। दृष्टं नैवेति मतं त्वधमविषयमित्यर्थः। 'विशेषतो देवादीनामि'त्यस्य फलितार्थोक्तिरपवादैरपोदितं **देवादिविषयमिति**। विशेषत इत्यस्यापवादविषयभिन्नविषयसम्बन्धीत्यर्थः। स विषयः क इत्यतो विवरणं **देवादीनामिति**। षष्ठ्यर्थः विषयविषयीभाव इति भावः।

सु०— एवं जैमिनिमतविषयमुक्त्वा सूत्रकारमतविषयं दर्शयति **सामान्यमिति**।

अनु०— **सामान्यं भगवत्प्रोक्तं**

ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनं भवतीति **सामान्यमेव भगवता प्रोक्तम्**। न तु पुरुषविशेषनिष्ठं ज्ञानमिति। अतः सामान्यविशेषनियतत्वान्नैतयोर्मतयोर्विरोधः। ननु सामान्येनापि क्वचिद्विशेषेऽवस्थातव्यम्। तदिदमपि क्वावतिष्ठत इत्यत आह **देवादीनामिति**।

देवादीनां विशेषतः।

भगवन्मतं विशेषतोऽपवादैरपोदितं **देवादिविषयं** व्यवतिष्ठते। यद्यप्ययमर्थो लोकत एव सिद्धः। यदपवादविषयं परित्यज्य सामान्यं व्यवतिष्ठत इति। तथाऽपि मन्दप्रबोधनायाचार्यैरभिहितः।

प्रकारान्तरेण मतयोर्विषयभेदं दर्शयति **बलवदिति**।

बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते॥

अत्रापि सामान्यं भगवत्प्रोक्तमिति वर्तते। भगवता ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमिति सामान्येनोक्तम्। जैमिन्यादयस्तु **बलवत्प्रतिबन्धककर्मसद्भावे** ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधनत्वमभिप्रेत्य न स्वतन्त्रज्ञानात् स्वर्गादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तवन्तः। ततश्च सामान्यविशेषविषयत्वान्न

विरोधः । तथा च अप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतं व्यवतिष्ठते । यथोक्तम् । आरब्धस्यानतिक्रमादिति ।

ननु नायं जैमिन्यादिमतस्य विषयो वक्तुं शक्यते । बलवद्विरोधसद्भावे कर्मणोऽपि स्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्तेः । मैवम् । न हि यज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म तत्कर्मणोऽपीत्यस्ति नियमः । लोकेऽन्यथा दर्शनात् । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावे कथमिति चेत् । तदा स्वर्गादिसाधनं कर्मैव नोत्पद्यते । उत्पन्नं वा प्रतिबद्धं तिष्ठतीति को विरोधः । न हि बलवद्विरोधिसद्भावे सर्वत्रैव जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्युक्तम् । इयं च व्यवस्था पूर्वव्यवस्थयोपस्कर्तव्या । अन्यथा विरोधापत्तेरिति ॥ ३-४-१ ॥

परि०— **यथोक्तमिति** । प्राचीनानुव्याख्यान इति योज्यम् ॥ **लोकेऽन्यथादर्शनादिति** । ज्ञानप्रतिबन्धकदुरदृष्टवतोऽपि ग्रहारामनिर्माणादिरूपकर्मफलदर्शनादिति भावः ॥ **सर्वत्रैवेति** । प्रतिबन्धफलस्थलेऽपीत्यर्थः । जैमिन्याद्युक्तिरवश्यं फलमार्जयति कर्मेत्येवं रूपोक्तिः न हीत्यर्थः । नन्वेवं 'बलवद्विरोधी'ति वाक्योक्ताप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतम् । प्रतिबद्धज्ञानविषयं जैमिनिमतं इत्येषा व्यवस्था । जैमिन्युक्तिर्मानुषाणामित्यादिना विरुध्यते । मानुषेष्वप्रतिबद्धज्ञानत्वस्य, देवेषु प्रतिबद्धज्ञानत्वस्य च सम्भवेन तेषामपि यथाक्रमं भगवन्मतजैमिनिमतविषयतापत्तेरित्यत आह **इयं चेति** । 'बलवदि'त्यादिनोक्तव्यवस्था 'देवादीनामि'ति प्रागुक्तव्यवस्था परिष्कर्तव्या । देवादीनामित्यनुवृत्त्याऽप्रतिबद्धज्ञानदेवादिविषयं भगवन्मतं प्रतिबद्धज्ञानदेवादिविषया जैमिन्याद्युक्तिरित्येवं देवेष्वेवाप्रतिबद्धप्रतिबद्धविषयतया व्यवस्था ध्येयेत्युक्तं भवति । तेन जैमिनिमतं मानुषपरम् । भगवन्मतं देवपरमिति प्रागुक्तं न विरुध्यते । अन्यथा तु विरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ३-४-१ ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ कामचाराधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥**

सु०— अत्राधिकरणे ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावः समर्थ्यते । तथा च अज्ञानिसामान्यसमर्थनार्थस्यास्य न ज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादनार्थेऽस्मिन्पादेऽन्तर्भावः सम्भवतीत्यतः अधिकरणस्य तात्पर्यमाह **विकर्मेति** ।

अनु०— **विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् ।**

यद्यप्यत्र मुखतो ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावः प्रतिपाद्यते। तथाऽपि **सम्यग्दृष्टिमतां कचिदपि विकर्मलेपो** वक्ष्यमाणरूपो **नैवास्तीत्यस्यार्थस्य** फलतो लाभाद्युक्तोऽस्यान्तर्भावः । न ह्यज्ञानिनां विकर्मलेपाभावोऽस्तीति भावः । **यथोक्तम्** 'कामकारेण चैके' इति । विकर्मलेपाभावे कथमसत्प्रवृत्त्या विशेषसद्भावोऽङ्गीक्रियत इति चेत् । आनन्दादिगुणहानोर्विकर्मकर्तुर्विशेषस्य स्वीकारात् । अलेपस्तु ततोऽस्तु इति वक्ष्यते ।

परि०— भाष्य एवाधिकरणार्थस्य व्यक्तत्वादिह पुनस्तदुक्तौ किं बीजमित्यतस्तत्रोक्तार्थानुवादपूर्वं तत्रानुपपत्तिं दर्शयति **अत्रेति ॥ अज्ञानिसामान्यंति** । अज्ञानिसाधारण्यसमर्थनादित्यर्थः । शङ्कोत्तरपरतया व्याचष्टे **यद्यपीति ॥ अत्रेति** । अधिकरण इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणरूप इति** । 'क्लृप्तस्य तु कथञ्चने'त्यादिना क्लृप्तह्रासाशुचित्वमोक्षप्रतिबन्धकत्वादिरूपो वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । ज्ञानिनो विकर्मलेपो नेत्येतत् यथेष्टाचाररूपकामकारेणापि मोक्षमेके शाखिनः पठन्तीति सूत्रकृतोक्तमित्यर्थः ॥ **स्वीकारादिति** । एतेन मूले गुणहानिश्चास्तीत्येवमर्थतया पूर्वेणाप्यन्वेतीत्युक्तं भवति ॥ **वक्ष्यत इति** । उत्तरवाक्ये क्लृप्तह्रासाशुचित्वमोक्षाभावादिरूपो लेपो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

सु०— किं सर्वेषामपि ज्ञानिनां विकर्मसम्भवो गुणहानिश्चास्तीत्यपेक्षायामाह **गुणहानिश्चेति** ।

अनु०— **गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः ।**
देवानामपि न प्रायः

ब्रह्मणस्तु सर्वथा **विकर्म** नास्ति । 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते' इत्यादिवचनात् । अविकर्मतो **गुणहानिश्च नैवास्ति** । हिरण्यगर्भेतरदेवानामपि प्रायो विकर्मगुणहानी न स्तः । ईषद्विकर्मतन्निमित्ता गुणहानिश्चास्तीत्यर्थः ।

यदि देवानां विकर्म सम्भवति तेन चानन्दादिगुणहानिः स्यात् तदा अयमस्मादेतावता न्यूनः अस्मादेतावता अधिकः अनेन समान इति शास्त्रीयनियमो भज्येत । तथा च शास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यात् । न च तदैव प्रतियोगिपरम्परा विकृतिः प्रमाणवतीत्यत आह **क्लृप्तस्येति** ।

क्लृप्तस्य तु कथञ्चन ।

हानिर्नेति वर्तते । यस्या देवस्य यावद् गुणत्वं क्लृप्तं तस्य तु **कथञ्चन** केनापि विकर्मणा हानिर्न भवतीत्यर्थः ।

परि०— **भारतीति** । वागित्यर्थः ॥ **मृषेति** । अनृतरूपेत्यर्थः ॥ **इति वचनादिति** । 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिरि'ति द्वितीयस्कन्धषष्ठाध्यायवचनादित्यर्थः । प्रायःपदार्थमाह **ईषदिति** ॥ **शास्त्रीयनियम इति** । 'इयदामननादि'त्यत्र प्राक् श्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तनियम इत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिपरम्पराविकृतिरिति** । यस्य विकर्मकृतसुखादिहासः तदवराणां तदुत्तमानां च तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनानन्दादिमत्त्वेन विकृतिः परिणाम इत्यर्थः । तथात्वे हि शास्त्रीयनियमो न भग्नः स्यादिति भावः ।

सु०— तर्हि देवानां विकर्मणेषद्गुणहानिर्भवतीत्यस्य कोऽर्थ इत्यत आह **प्राप्तेति** ।

अनु०— प्राप्तह्रासो भवेत् क्वापि महता तु विकर्मणा ।

प्राप्तशब्देन प्रसक्तमुच्यते । देवानामल्पेन विकर्मणा न किञ्चिद्धीयते । **क्वापि** प्राप्तेन **महता तु विकर्मणा प्राप्त**स्यैव गुणस्य **ह्रासो भवेत्** । स्वयोग्यपरिपूर्तये यावत्साधनमनुष्ठेयं ततोऽतिरिक्तेन साधनेनानुष्ठितेन यदानन्दादिकं प्रसक्तं तस्याभावो भवेत् ।

यदि स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तमपि साधनं देवैरनुष्ठीयते तदा तारतम्यनियमो भज्येत । यो हि देवोऽतिरिक्तसाधनमनुष्ठाय न महद्विकर्म करोति तस्योत्पत्तव्यमेव तेन गुणेन । ईश्वराराधनस्य वैफल्यानुपपत्तेः । न च तदैवान्येषां विक्रियायां प्रमाणमस्ति । ततश्च शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्यत आह **तथाऽपीति** ।

तथाऽपि तत्क्लृप्तमेव

यद्यपि देवैः स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तमपि साधनमनुष्ठीयते । तथाऽपि तेषां तद्विघातकं तद्विकर्म महत्क्लृप्तं नियतमेव । 'स्वाधिकाराधिको यत्नः कथञ्चिन्नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेदिति' वचनात् ।

'क्लृप्तस्य तु कथञ्चन', 'तथाऽपि तत्क्लृप्तमेवे'त्युक्तम् । द्वयस्यापि साध्यमाह **तस्मादिति** ।

तस्मान्न नियमोज्झितिः ।

क्लृप्तहान्यभावादधिकानुष्ठाने विकर्मापत्तिनियमात् च । श्रौततारतम्यनियमभङ्गो नास्तीत्यर्थः ।

उक्तार्थमुदाहरति चन्द्रेति ।

चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोचदारपरिग्रहात् ।
प्राप्तहानिरभूत्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन ॥

चशव्दो यथेत्यर्थे । एवशव्दस्य प्राप्तहानिरेवेत्यन्वयः ।

परि०— अन्येषां विक्रियायामिति । अधिकानन्दादिमत्त्वेन परिणाम इत्यर्थः ॥ शास्त्रस्येति । तारतम्योक्तिपरश्रुतिरूपस्येत्यर्थः ॥ इति वचनादिति । यावदधिकारमित्यत्र न्यायविवरणोक्तादिति ज्ञेयम् ।

सु०— देवानां विकर्मणा प्रसक्तहानिरेव भवति न तु क्लृप्तहानिरित्युक्तम् । तदतिरिक्तानां तु कथमित्यपेक्षायामाह **ह्रासोऽपीति** ।

अनु०— ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा ।
भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ॥

क्लृप्तस्यापीत्यपेरर्थः । आनन्दस्येत्युपलक्षणम् । **ह्रासो** नामानभिव्यक्तिः । सा चेश्वरेच्छाधीना । प्रकृत्याद्यावरणानामपास्तत्वात् । विकर्मस्वप्यधिकं निर्धारयन्नाह **विशेषेणेति** । स्वोत्तमविषयापराधाद्विशेषेणानन्दह्रासो भवति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥

स्यादेतत् । अत्राधिकरणे 'कामकारेण चैक' इति सूत्रेण ज्ञानोत्तरकालं कृतेन विकर्मणा ज्ञानिनो लेपाभावोऽभिधीयते । 'तथोपमर्दं चे'ति सूत्रेण ज्ञानात्पूर्वेषां कर्मणां ज्ञानेन विनाशः । एतदुभयं चतुर्थेऽध्याये 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावि'ति सूत्रेणोच्यते । तत्कथं न पुनरुक्तिदोष इत्यतस्तावत्कामकारेण चैक इत्यस्य पुनरुक्तिदोषं परिहरति ज्ञानोत्तरस्येति ।

ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ।

चतुर्थेऽध्याये उत्तराघस्याश्लेष इत्यनेन ज्ञानोत्तरस्य पापस्यालेपस्तत्फलनरकादिप्राप्त्यभाव उच्यते । विषयान्तरमाह **अशुचित्वादिकं चेति** ।

अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलम् ।

अस्य ज्ञानिनस्तत्फलं ज्ञानोत्तरपापफलं अशुचित्वासम्भाष्यत्वादिकं न भवेदिति च उत्तराघस्याश्लेष इत्यनेनोच्यते । ततः किमित्यत आह **अत्रेति** ।

अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ।

अत्र तृतीयेऽध्याये 'कामकारेण चैके' इत्यनेन **ज्ञानफलस्य मुक्तेः नियतता** । ज्ञानिना कृतानि पापानि ज्ञानफलं मोक्षं न विहन्तुमलमित्येषोऽर्थ उच्यते । अतो न पुनरुक्तिदोष इति ।

परि०— अनारब्धकार्ये एवेति वचनादिति । चतुर्थाद्यपादे सूत्रकारवचनादित्यर्थः ॥ भोगविनाश्यत्वोक्तेरिति । चतुर्थाद्यपादे सूत्रकृतोक्तेरित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । प्रथमस्कन्धे ॥ **ज्ञानादिनेति** । वक्ष्यमाणदिशा प्रायश्चित्तम् **आदिपदार्थः** ॥ उपपादयिष्यमाणत्वादिति । 'फलह्रासस्तु विद्यत' इत्यादिनोत्तरग्रन्थ इति भावः ।

सु०—

ब्र०सू०— ॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥

द्वितीयां पुनरुक्तिं परिहर्तुमुपमर्द चेत्यस्य प्रतिपाद्यमाह **प्रारब्धेति** ।

अनु०— **प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव ।**
प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ।
उपमर्द इह प्रोक्तो

चतुर्थेऽध्याये पूर्वार्धस्य स्वरूपविनाशः कथ्यते । 'अनारब्धकार्ये एवे'ति वचनात् । इह तृतीयेऽध्याये तु 'उपमर्दं चे'ति सूत्रेण **प्रारब्धकर्मजस्य** फलस्यैव संविदोपमर्दः प्रोक्तः । न तु प्रारब्धस्याप्रारब्धस्य वा कर्मणो नाश इति न पुनरुक्तिदोषः । नन्वत्र प्रारब्धकर्मण इत्येव कस्मान्नोक्तं किं तज्जनितफलग्रहणेन । नैवं शङ्क्यम् । 'भोगेन त्वितरे' इति प्रारब्धस्य कर्मणो भोगविनाश्यत्वोक्तेः । संविद्विनाश्यत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । ईषद्विरोधात् । ईषद्विनाशस्तु फलद्वारेणैव । कर्मणां निर्भागत्वात् । ननु च फलोपमर्दे कर्मोपमर्द एवोक्तोऽर्थतः स्यात् । तथा च भोगेनेति सूत्रविरोधस्तदवस्थ इत्यत उक्तं **किञ्चिद्भुक्तस्येति** । न सर्वस्य प्रारब्धकर्मफलस्योपमर्दः संविदोच्यते । किन्नाम किञ्चिद्भक्तस्यातो न सूत्रविरोधः । कर्माणि ज्ञानिनं न तावत्स्वफलं भोजयन्ति यावदज्ञानिनमिति भावः । **यथोक्तम्** । 'न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्गसंसृतिमि'ति । ननु 'अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमि'ति प्रारब्धकर्मफलोपभोगस्यापरिहार्यत्वस्मरणात् कथमेतदित्यत उक्तम् **अनिवर्त्यस्य प्राप्तस्यापीति** । अपरिहार्यतया प्रसक्तस्यापीत्यर्थः । अनिवर्त्यतया प्रसक्तस्यापीत्यर्थः । अनिवर्त्यस्यापीत्येतावत्येव वक्तव्ये प्राप्तस्येत्यनेन विरोधपरिहारं सूचयति । अत्र दृष्टान्तमाह **विषेति** ।

यथा विषभक्षणान्मृतिरनिवर्त्यतया प्रसक्तैव न पुनरतिवर्त्यैव । विषहरमन्त्रौषधादिना निवृत्तेर्दर्शनात् । तथा प्रारब्धकर्मफलभोगोऽप्यनिवर्त्यतया प्रसक्त एव न त्वनिवर्त्य एव । ज्ञानादिना निवृत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । तथा च विषभक्षणान्मरणमवश्यं भावीति वचनवदवश्यमनुभोक्तव्यमिति वचनस्याप्यर्थोऽवगन्तव्यः । उत्सर्गतः प्रारब्धकर्मफलानि भोक्तव्यान्येव । अपवादेन तूपमृद्यन्त इति ।

किं सर्वेषां ज्ञानिनां प्रारब्धकर्मफलोपमर्द एकविध एव उत नानाविध इत्यपेक्षायामाह **देवादीनामिति** ।

देवादीनां यथाक्रमम् ।

येषामधिकं ज्ञानं तेषामधिक इत्यादि । एतेन 'नाविशेषादि'ति मध्ये पठितस्य सूत्रस्य पूर्वत्रोत्तरत्र चोपयोग इत्युक्तं भवति ।

प्रारब्धकर्मणां भोगेन विना न क्षयः । किन्तु ब्रह्मज्ञानेन फलह्रासो भवतीत्युक्तम् । तत्रैके मन्यन्ते । अचिन्त्यो हि ब्रह्मज्ञानस्य महिमा । अतः तत्सामर्थ्यादप्रारब्धानीव प्रारब्धान्यपि कर्माण्यभुक्तफलानि क्षीयन्ते । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिवाक्यानि त्वज्ञानिविषयाणि । ततश्च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति सर्वशब्दोऽप्यपीडितः स्यादिति । अन्ये तु परमेश्वरेच्छोपोद्बलितानि प्रारब्धानि भोजयन्त्येव सर्वं स्वफलम् । न कश्चिदपि फलह्रासोऽस्तीति ।

तत्राद्यं मतं तावदपाकरोति **सर्वात्मनेति** ।

सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ।
न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्

ब्रह्मदर्शिनोऽपि प्रारब्धस्य कर्मणः सर्वात्मना त्वभोगो न स्यादेव । विना भोगेन ब्रह्मज्ञानादेव प्रारब्धान्यपि कर्माणि क्षीयन्त इति मतमनुपपन्नमित्यर्थः । तथा सति ब्रह्मविदां संसारावस्थानं न स्यात् । निर्बीजत्वात् । लोकानुग्रहार्थमेव विग्रहांस्ते बिभ्रतीति चेन्न । शापादिनिमित्तानामापदामपीतिहासपुराणेषु बहुलमुपलम्भात् । तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुत्या चावगम्यते कर्मावस्थानमिति हिशब्दार्थः ।

द्वितीयं मतमपाकर्तुमाह **फलेति** ।

फलह्रासस्तु विद्यते ।

प्रारब्धस्य कर्मण इति वर्तते । 'ॐ इत्युच्चार्य अन्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्ती'त्यागमादिति भावः ।

यस्त्वागममप्रारब्धविषयं व्याख्याय प्रारब्धकर्मफलस्येषदपि ह्रासो नास्तीति ब्रूयात् तं प्रत्याह **सर्वात्मनेति** ।

सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ।
स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यम्

ईषदपि इत्यर्थः । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः प्रायश्चित्तविधयोऽत्र काम्यविधयो विवक्षिताः ।

परि०— **मध्ये पठितस्येति** । 'असार्वत्रिकी'ति 'स्तुतय' इत्यधिकरणयोर्मध्ये पठितस्य ज्ञानाधिकारो 'नाविशेषादि'ति 'उपमर्दो नाविशेषादि'ति च पूर्वत्रोत्तरत्र चेत्यर्थः ॥ **शापादिनिमित्तानामिति** । इन्द्रप्रभृतेर्दुर्वास-शापेन ऐश्वर्यहीनत्वादेः ब्रह्मादिशापेन मुद्गलप्रभृतेरुत्तमस्त्रीसङ्गादेः (आ)अणिमाण्डव्यादेर्वसिष्ठसाम्येच्छाप्रयत्नाभ्यां शूलप्राप्त्यादे राजन्येषु वसिष्ठशापेन कल्माषपादादे रक्षस्त्वस्य निमिप्रभृतेर्विदेहत्वादेश्च भारतादौ श्रवणादित्यर्थः ॥ **इत्यागमादिति** । 'उपमर्द चे'त्यत्र भाष्योक्तादिति ज्ञेयम् । **ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकेति** । ब्रह्महत्यादिकर्मफलभूत-क्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इत्यर्थः ।

सु०— अयमत्रोत्तरक्रमः । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यादि'ति स्मरणात् क्षयादिकं तावत् ब्रह्म-हत्यादेः फलम् । तत उत्पादितक्षयादिकं ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेव । तस्य च प्रारब्धकर्मफलस्य क्षयादेः प्रायश्चित्तकरणे निवृत्तिर्दृश्यते । तत्कथं प्रारब्धकर्मकफलस्य सर्वथाऽप्यनुपमर्दः ।

अथ मन्येत । प्रायश्चित्तं न क्षयनिवृत्तिहेतुः किन्तु भोगनिमित्तकर्मक्षय एवेति । तदा प्रायश्चित्तविधयो व्यर्थाः स्युः । गृहदाहेष्ट्यादिवत् प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वं भविष्यतीति चेन्न । क्षयादिसंयोगेन विधीयमानानामेषां तद्विघातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । किञ्चात्र नियतपश्चाद्भावित्वमसमाहितमेव । तदिदमुक्तं काम्येति । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानं न तदर्थं विहित-मिति चेन्न । फलश्रवणेनैव विधिकल्पनात् ।

अनेनैव न्यायेन प्रायश्चित्तानां कर्मक्षयहेतुत्वाभावोऽपि निरस्तः । तथा सति प्रायश्चित्त-विधीनां वैयर्थ्यापत्तेः । नैमित्तिकत्वपक्षस्य च दृष्टादृष्टहानोपादानप्रसङ्गेन निरस्तत्वात् ।

अथ कर्मणो द्वयी शक्तिः । एका तावत्फलजननी अपरा त्वसंव्यवहार्यत्वहेतुः । तत्र प्रायश्चित्तैर्द्वितीयाऽपाक्रियत इति चेत् । एवं तर्हि कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपीयमेव गतिरिति

कथं नोपमर्दः। किञ्च न सर्वे रोगः सर्वं च दुरितमसंव्यवहार्यताहेतुरिति तत्र प्रायश्चित्तवैयर्थ्यमेव स्यात्। अपि च क्षयकुष्ठाद्युपहतोऽपि न प्रायश्चित्ताचरणमात्रेण संव्यवहार्यः। किन्तु क्षयाद्यपगम एवेति तत्कारणत्वमेव प्रायश्चित्तानामङ्गीकार्यम्। मरणान्तिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यं च स्यात्। श्राद्धादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं तदिति चेन्न। परिव्राजकानां तदभावापातादित्यलम्।

उपसंहरति **इत्युक्तेति**।

अनु०— **इत्युक्तनियमो भवेत्।**

इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे। प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः तथाऽपि फलह्रासोऽपि विद्यत इत्युक्तनियमो भवेदुपपन्न इति शेषः।

परि०— **इत्यादिस्मरणादिति**। 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः। हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः' इत्यादि स्मरणादित्यर्थः॥ **ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेवेति**। ब्रह्महत्यादिफलं भोक्तुं प्रारब्धमेवेत्यर्थः॥ **प्रायश्चित्तकरण इति**। द्वादशवत्सरादिरूपप्रायश्चित्तकरण इति वा। 'अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात्। सर्वे रोगा विनश्यन्ति विमुखो न हरेर्यदी'त्याद्युक्तप्रायश्चित्तकरण इति वा अर्थः। **भोगनिमित्तकर्मेति**। क्षयरोगभोगे निमित्तं यत्कर्म तस्य क्षय इत्यर्थः॥ **व्यर्था इति**। रोगानिवर्तकत्वादिति भावः॥ **गृहदाहेति**। 'यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि'त्यग्निहोत्रगृहदाहे सति अष्टाकपालपुरोडाशद्रव्यकक्षामवत्त्वविशेषणयुक्ताग्निदेवताकेष्टे-र्गृहदाहनिमित्तकत्वेन विधानात् 'स्कन्ने जुहोति', 'भिन्ने जुहोती'त्यादेः कपालभेदनादिनिमित्तकत्वेन विधानान्निमित्त-कृतदोषानिर्हरणफलकत्वेन वा फलान्तरार्थत्वेन वा सार्थक्यात् तद्विधीनां न व्यर्थतेति भावः॥ **किञ्चात्रेति**। फला-न्तरकल्पनापक्षे क्षयरोगादौ सति तन्निवृत्तिकामनया तत्पश्चाद्भावेन नियमेनानुष्ठानं यत्तदसमाहितमेव स्यात् तेनैव तन्निवृत्तिफलकत्वस्यैवावगमादिति भावः। यद्वा प्रायश्चित्तकरणानन्तरं नियमेन जायमानरोगनिवृत्तेः पश्चाद्भावित्वेन निवृत्तिर्दृश्यत इति प्रागुक्तमसमाहितमित्यर्थः॥ **तदिदमुक्तमिति**। काम्यपदेन रोगनिवृत्तेः प्रायश्चित्तपश्चाद्भावित्वेन रोगिणां तत्कामनया प्रायश्चित्तानुष्ठानेन प्रायश्चित्तरोगनिवृत्त्योर्नियतपौर्वापर्यसूचनादिति भावः॥ **तथाऽपीति**। प्रायश्चित्तस्य विधिबलेन रोगनिवृत्तिफलकत्वेऽपीत्यर्थः॥ **फलश्रवणेनेति**। 'इयमात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं चे'ति फलश्रवणेन पुण्यपापोपमर्दकामः आत्मानमभिपश्येदिति विधिकल्पनादित्यर्थः। तदुद्देशेनाविहितस्य तत्फल-कत्वायोगादिति भावः। 'अनेनैवे'त्युक्तं व्यनक्ति **तथा सतीति**॥ **कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामिति**। ब्रह्महत्यादि-कर्मफलभूतरोगादिनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्तानामपीत्यर्थः। इयमेव गतिरित्युपेत्योक्तमेवंरूपेणाप्युमर्द इति। वस्तुतो रोग-निवृत्तिरेव फलमिति वाच्यमिति भावेनाह **किञ्च न सर्व इति**॥ **दुरितमिति**। निषिद्धकर्मजनितपापमित्यर्थः।

सु०— 'एवमुत्पन्ननिर्दोषे'त्यादिनोक्तार्थे स्मृतिसम्मतिमाह **एवमादीति**।

अनु०— **एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम्।**

आदिपदेनैतदुपयुक्तमन्यत्। भाष्यादावुदाहृतैर्वचनैरपीत्यपेरर्थः। यद्वा 'एवमादी'त्येतदधिकरणप्रमेयं तदुपयुक्तं च गृह्यते। **अपिपदेन** प्रथमाधिकरणप्रमेयस्य समुच्चयः। अथवा अधिकरणप्रमेयस्य समुच्चयः। अथवाऽधिकरणद्वयार्थ एवमादीत्यनेन गृहीतः। द्वितीयाद्यधिकरणार्थग्रहणाय **अपि**शब्दः। पुरुषार्थाधिकरणे स्तुत्यधिकरणे च ज्ञानफलस्य तारतम्यमभिहितम्। तत्सांसारिकफलस्य न विप्रतिपन्नमिति मुक्तिगतस्य साधयितुमुत्तरो ग्रन्थः। ये मोक्षे भेदमेव नाङ्गीकुर्वते ये चाङ्गीकृत्यापि भेदमानन्दादिकं नाभ्युपयन्ति न तान्प्रति तारतम्यसाधनस्य अवकाशः। किन्तु भेदादिसाधनमेव कर्तव्यम्। करिष्यते च चतुर्थेऽध्याये। ये पुनर्भेदमानन्दादिकं चाङ्गीकृत्यापि तारतम्यं न मन्यन्ते तान्प्रत्ययं प्रयत्नः क्रियते। यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्यैवायं प्रपञ्च इति न दोषः।

परि०— एतदुपयुक्तमन्यदिति। ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकं वा 'येन स्यात् केन स्यादि'त्यादेरुक्तार्थानुगुणत्ववर्णनादिकं वा 'असार्वत्रिकी'त्यादिनोक्ताधिकरणादिकं वेत्यर्थः॥ **तदुपयुक्तमिति**। अपौनरुक्त्यादिकमित्यर्थः॥ **अधिकरणद्वयेति**। आद्याधिकरणस्तुत्यधिकरणार्थ इत्यर्थः॥ **द्वितीयेति**। असार्वत्रिकीत्याद्यधिकरण इत्यर्थः। श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थमाह **पुरुषार्थेति**। पुरुषार्थनयानुव्याख्याने 'तत्तज्जात्यनुसारतः' इति स्तुतिनये 'देवादीनां यथाक्रममि'ति चोक्त्या 'नाविशेषादि'ति मध्ये पठितस्य पूर्वोत्तरशेषत्वमभिप्रेत्य एतदर्थवर्णनमिति पूर्वत्र सुधायां व्यक्तत्वात् **अभिहितमित्युक्तम्**॥ **चतुर्थेऽध्याय इति**। आद्यपादे 'यदि जीवेशयोर्वेदप्रतिरैक्यं च मन्यत' इत्यादिना भेदसाधनं 'सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनमि'त्यादिना च द्वितीयपादे आनन्दादिसाधनं करिष्यत इति भावः। उत्सूत्रत्वेनाभाष्यत्वमाशङ्क्याह **यावदिति**। 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि'त्युपासनापादीयविंशाधिकरणार्थस्य अत्र प्रपञ्चनस्य सङ्गतत्वादिति भावः।

सु०— तत्र तावच्छ्रुत्या मुक्तावानन्दतारतम्यमुपपादयति **तारतम्यमिति**।

अनु०— **तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः।**
अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च।
आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात् पृथक् पृथक्।

ब्रह्मादीनां ज्ञानफले मुक्तिगामिन्यानन्दे यदि **तारतम्यं नो भवेत्** तर्हि **कथं** 'स यो ह वै मनुष्याणां राद्ध' इत्यादिका वाजसनेयिनां 'सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादिका तैत्तिरीयाणां च श्रुतिः तेषां ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यं ब्रूयात्। सर्वेऽप्युत्तरोत्तरं शतगुणानन्दा इत्यनभिधाय पृथक्पृथगेव ब्रवीति। तेन तत्र तात्पर्यसद्भावश्चावगम्यते। ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यं

श्रुतिर्ब्रवीति मुक्तानां तु तत्साध्यत इति किं केन सङ्गतमित्यत उक्तम् **अवृजिन इति**। 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्याद्या। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति द्वितीया। यद्यपि श्रोत्रियत्वमपि मुक्तिज्ञापकमित्यन्यत्रोक्तम्। तथाऽपि बहुसंविधानसाध्यं तदिति न सङ्कीर्तितम्। मुक्तिं च निगद्य तेषां मुक्तानामानन्दतारतम्यं च ब्रवीति। चशब्दौ मिथः समुच्चये। तैत्तिरीयश्रुतिरप्यत्रोपलक्षितेत्युत्तरत्र ज्ञास्यते।

परि०— **वाजसनेयिनामिति**। षष्ठे अध्याये 'आद्ये'ति वाजसनेयश्रुतिः॥ 'द्वितीये'ति तैत्तरीयश्रुतिः॥ **अन्यत्रेति**। मुक्तानां चायं विशेषः। 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति विशेषणादि'त्यादिना षष्ठाध्यायवाजसनेयभाष्ये 'यस्य श्रुतिफलं प्राप्तं स श्रोत्रिय उदाहृतः' इत्यादिना तैत्तिरीयभाष्ये चोक्तमित्यर्थः॥ **बहुसंविधानेति**। बृहद्भाष्याद्युक्तदिशा मुख्यत्वयुक्त्यादिनोपपादनसापेक्षत्वादित्यर्थः। श्रुत्यन्तरमनुक्तं कुत उपादाय व्याख्यायत इत्यत आह **तैत्तिरीयेति**। 'साधुना विष्णुना युक्त' इत्यादिनाऽग्रे तच्छ्रुतिव्याख्यानादिति भावः।

सु०— श्रुतिद्वयोक्तमानन्दतारतम्यं संसारविषयमेव न मुक्तिविषयमित्याशङ्क्य परिहरति **संसार एवेति**।

अनु०— **संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः।**
अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत्।

एतच्छ्रुत्युक्तं तारतम्यं संसार इत्येवोक्ते सिद्धान्तिनो नानिष्टम्। मुक्तामुक्तविषयताया वक्ष्यमाणत्वात्। अत **एव** इत्युक्तम्। तस्यैव विवरणं **न मुख्यत इति**। सप्तम्यर्थे तसिः। एतत्तारतम्यं संसार एव न तु मुख्ये पुरुषार्थे मोक्षे इति चेदित्यर्थः। तर्ह्यकामहतशब्दार्थः **अकामहतत्वमवृजिनत्वं च नो भवेत्**। युक्तमिति शेषः। तथा हि। यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति चोक्ताकामहतत्वादिकं किं प्रकृतानां संसारिणामेव विशेषमुत संसार्यन्तरसमुच्चयार्थम्। नाद्यः। यतः सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्। न च ब्रह्मादयः केचिदश्रोत्रियत्वादिगुणाः सन्ति। येन व्यभिचारनिवारणार्थमेतत् स्यात्। नापि संसारिष्वकामहतत्वादिकं सम्भवति। अत एव द्वितीयोऽपि परास्तः।

ननु संसारिष्वप्यकामहतत्वादिकं कथञ्चित्सम्भवति। सत्यम्। मुख्यतो न सम्भवतीति ब्रूमः। न च विना बाधकेनामुख्याङ्गीकारो युक्तः। एतेनावृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्येत्येतद्विवृतं भवति। कथमकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भव इत्यतोऽकामहतत्वस्य तावदुपपादयति **कामस्येति**।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि।
इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी।
कामाहतिः कुतोऽन्यत्र

यत्र लोके **कामस्ये**च्छायाः **कामा** विषया **आप्ताः** पर्याप्ताः **तत्र माममृतं** मुक्तं **कृधि** कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनम्। यद्यस्मादिति श्रुतिरित्याप्तकामत्वं मुक्तेर्लक्षणत्वेनाह। विशेषणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वात्। निरवकाशत्वादिना बलीयस्याः श्रुतेरन्यथयितुमशक्यत्वात्। तस्मात् **कामाहतिः** अकामहतत्वं मुक्तात् **अन्यत्र कुतः** सम्भवेत्। आप्तकामत्वस्य मुक्तलक्षणत्वेन श्रुत्युक्तत्वे तदेवं संसारिष्वसम्भवि स्यात्। अकामहतत्वं तु कथमसम्भवीत्यत आह **प्राप्तेति**।

प्राप्तकामस्य सा भवेत्।

सा कामाहतिः। अकामहतत्वस्याप्तकामत्वं हेतुः। न च निमित्ताभावे नैमित्तकस्य सम्भवोऽस्ति। तत्र निमित्तं चाप्तकामत्वं संसारिषु न सम्भवतीत्युक्तम्। ततो नैमित्तिकमकामहतत्वमपि तत्रासम्भवीति।

परि०— मुख्यत इत्येतत्सप्तम्यन्तमुपेत्य पूर्वान्विततया व्याख्यातमपि यथाश्रुतं उत्तरेणाप्यन्वेतीति भावेनाह **मुख्यतो न सम्भवतीति ब्रूम इति**। **विशेषणस्येति**। 'यत्राप्ताः कामा' इत्यत्र यच्छब्दार्थमनिर्दिष्टं लोकं प्रत्याप्तकामत्वादिविशेषणस्यामुक्तव्यावृत्त्यर्थत्वादिति भावः। श्रुतिरन्यथाव्याख्यातव्येत्यत आह **निरवकाशत्वादिनेति**। स्पष्टार्थत्वम् आदिपदार्थः॥ **इत्युक्तमिति**। 'अकामहतशब्दार्थ' इत्यादि पूर्ववाक्य इति भावः।

सु०— आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति निमित्तत्वं विवृणोति **अप्रयत्नेनेति**।

अनु०— **अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत्।**
तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत्।

सा अकामहततेति सम्बन्धः। याऽकामहतशब्दात् प्रतीयते सेत्यर्थः। अन्यथाऽप्रयत्नेन कामानामवाप्त्यभावे कुत एव कारणात् साऽकामहतता **भवेत्** न कुतोऽपीत्यन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। एतदुक्तं भवति। कामेनोपद्रवो हि कामहतता तदभावश्चाकामहतता। कामनिमित्तोपद्रवाभावश्चानायासेन तत्तद्विषयप्राप्तावेव भवति नान्यथेत्यनुभवसिद्धम्। अतः प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोर्निमित्तनैमित्तिकभावो युक्त एवेति।

नायमस्ति नियमः, यदाप्तकामस्यैव, कामनिमित्तोपद्रवाभावो नान्यथेति। कामाभावेऽपि तन्निमित्तोपद्रवाभावसम्भवादिति चेत्। किमनेनोक्तस्य व्यभिचारमात्रं चोद्यते किंवा प्रकृतेषु

संसारिष्वप्याप्तकामत्वाभावेऽप्यकामत्वेनाकामहतता सम्भवतीत्याशास्यते । नाद्यः । वक्ष्यमाणन्यायेन विशेषणप्रक्षेपात् । न द्वितीयः । ब्रह्मादयो न कामरहिता असुप्तामूढचेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानविरोधादित्याशयवाननुमानस्य व्याप्तिमुपपादयति चेतनस्येति ।

चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।

घटादौ व्यभिचारपरिहाराय चेतनस्येत्युक्तम् । सुप्तमुग्धयोस्तत्परिहारायासुप्तस्येति । अमुग्धस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सुप्तौ मोहे च न चेतयत एव । अतश्चेतनस्येत्यनेनैव तद्व्यवच्छेदसिद्धेर्व्यर्थं विशेषणमिति । मैवम् । चेतनशब्देनात्मत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । चैतन्ययोगे हि विवक्षिते कामाभावाङ्गीकारसाहसादविभ्यत्परश्चैतन्याभावमपि ब्रह्मादीनामङ्गीकुर्यादित्यसिद्धिः स्यात् । तदिदमुक्तं तुशब्देन । कुत्रेत्याक्षेपे । हिशब्दो यस्माद्व्याप्तिः सिद्धेति शेषः । नोपादेयमेव वा हेतावसुप्तत्वादिविशेषणम् । न च तथा सति व्यभिचारापातः । सुप्त्यादावपि आत्मनः कामसद्भावात् । न चैवं सति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिश्रुत्याऽनुपलम्भेन च विरोधः । विद्यमानानामपि कामानां तदानीमव्यक्तत्वेन श्रौताभावव्यवहारस्यानुपलम्भस्य चोपपत्तेः ।

परि०— **कामाभावेऽपीति** । जडे विरक्ते मुग्धादौ च तथादृष्टेरिति भावः ॥ **व्यभिचारमात्रमिति** । आप्तकामत्वाभावेऽप्यकामहतत्वमस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारमात्रं न तु ब्रह्मादिष्वकामहतत्वेनाकामहतत्वमपीति मात्रपदार्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदिशा असुप्तामूढचेतनस्य अकामहतत्वमाप्तकामनिमित्तकमित्युक्तविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । 'असुप्ते'त्यादिहेतौ विशेषणकृत्यं व्यक्तम् । 'चेतनत्वादि'त्यस्य मनोवृत्तिरूपचेतनादित्यर्थमुपेत्य शङ्कते **नन्विति** । **मोहे** मूर्च्छायामित्यर्थः । 'न चेतयत एवे'त्यत्र सुप्तमूढाविति योज्यम् ॥ **तुशब्देनेति** । सुप्त्यादावपि अनुवृत्तिमत इति विशेषसूचकत्वात् तस्येति भावः ।

सु०— व्यक्तकामाभिप्रायेण प्राग्विशेषणमुपात्तमित्याशयवानाह **अव्यक्तिरेवेति** ।

अनु०— **अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ।**

नाशः अभावः । **सुप्तं** सुप्तिः । नपुंसके भावे क्तः ।

परि०— कर्त्रर्थत्वेनान्वयादाह सुप्तं सुप्तिरिति ।

सु०— स्यादेतत् । सुप्त्यादौ कामसद्भावे सिद्धे युक्तमव्यक्तिकल्पनम् । स एव तु कुतः सिद्ध इत्यत आह **यत्काम इति** ।

अनु०— **यत्कामः स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः ।**
अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ।

मोहोऽत्रापि ग्राह्यः । व्याहरतीत्यतःपरं यतस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । यद्भोजनादिकं कामयमानो देवदत्तः स्वापादिकमाप्नोत्युत्थापितः पुनस्तदेव । कदाचिद्व्याहरतीति तावदनुभवसिद्धम् । तस्माद्व्याहरणविशेषाच्च तस्य तदा तत्र कामोऽस्तीत्यनुमीयते । स च न तावदुत्थानानन्तरमुत्पन्नः । तदा देवदत्तस्यावशत्वात् । वस्तुदर्शनेऽनुमानादिनेष्टसाधनताज्ञाने च सति खलु कामोदयः स्यात् । न चावशस्यैषा कामसामग्री कल्पयितुं शक्यते ततः प्राक्तन एव कामः सुप्त्यादौ सन्नतरो(ऽव्यक्तो)ऽनुवर्तमानः पुनः सहकारिलाभक्रमेण व्यज्यत इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा चाह पतञ्जलिः । अविद्याक्षेत्रत्वमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति । यत एवं तस्मात् कुतः सुप्त्यादावात्मनोऽकामता स्यात् ।

परि०— अवशत्वेऽपि कुतो न काम इत्यत आह **वस्तुदर्शन** इति । वाक्यम् आदिपदार्थः ॥ सुप्त्यादाविति । मोह **आदि**पदार्थः । सन्नतरः सूक्ष्मतमः । कामोऽस्तीत्यत्र सम्मतिमाह **तथा चाह पतञ्जलि**रिति । साङ्ख्यैकदेशी । अविद्याक्षेत्रत्वमविद्याहेतुकत्वं, उत्तरेषां काममोहप्रभृतीनां, प्रसुप्तत्वं अव्यक्तत्वं, तनुत्वं सन्नतत्वं, विच्छिन्नत्वं, सुन्दरनानाविधवस्तुषु विक्षिप्तत्वं, उदारत्वं अत्यन्ताभिव्यक्ततैवेति ज्ञेयम् ।

सु०— नन्वयं केवलो विशिष्टो वा चेतनत्वहेतुर्मुक्तेष्वनैकान्तिकः । तेषां कामाभावादित्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— **सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ।**
पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ।
कामान्नी कामरूपी सन्निमाँल्लोकांश्च सञ्चरन् ।
आस्ते गायन् साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ।
अकामः स्यात् कथं मुक्तः

अनेन 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते । **पर्येती**त्यनेन 'स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाण' इति । **जक्षन्नि**ति वैदिकत्वात्साधुः । **कामान्नी**त्यनेन 'इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यमनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्त' इति । **आदिपदेन** 'स एकधा भवती'त्यादेः सङ्ग्रहः । वलात्कामसद्भावावगतेरिति शेषः । यद्यप्येताः श्रुतयो न साक्षान्मुक्तस्य

कामसद्भावमाचक्षते। तथाऽपि सामर्थ्यात् तं गमयन्त्येव। तदिदमुक्तं **श्रुतिबलादिति**। तच्च सामर्थ्यमव्यभिचरितमेव न तु सम्भावनामात्रमिति सच्छब्देनाह। तथा हि। **कामकर्मत्वाद्धि** विषयाः कामाः। कर्मणि घञो विधानात्। तया च सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यत्र सन्निधेः तत्कामकर्मभूतान्विषयानश्नुत इत्युक्तं स्यात्। निष्कामस्य शिलासमस्य कामावाप्तिः कीदृशी स्यात्। पर्यटनादिकं च कामकार्यं न विना कामेन सम्भवति। स्त्रीभिर्निष्कामस्य रमण-मत्यन्तासम्भावितम्। अन्नादीनां च कामत्वं काम्यतयैवेति पूर्ववत् कामावगतिः। यद्यपि स यदि पितृलोककामो भवतीत्याद्या विस्पष्टाः श्रुतयोऽत्र सन्ति तथाऽपि शिष्यैर्न्यायमनुसन्द-धानैर्भाव्यमित्येतासामुदाहरणम्। मुक्तस्याकामत्वाभावान्नानैकान्त्यं हेतोरिति।

परि०— **नन्वयमिति**। ब्रह्मादयो न कामरहिता इत्यत्रोक्तो हेतुरित्यर्थः। ननु जक्षित्यादयः 'षडि'ति सूत्रेण जक्ष भक्षहसनयोरिति धातोः अभ्यस्तसंज्ञायां शतृप्रत्यये 'उगिदचामि'ति प्राप्तनुमागमस्य नाभ्यस्ताच्छतुरिति प्राप्त-निषेधेन जक्षदिति भाव्यमित्यत आह **जक्षन्निति**॥ **वैदिकत्वादिति**। वेदगतत्वादित्यर्थः। तदनुकरणत्वाद्भाष्यकृ-त्प्रयोगोऽपि साधुरेवेति भावः॥ **स एकधेति**। 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चे'त्यादि सप्तमाध्यायगतछन्दोगश्रुतिसङ्ग्रह इत्यर्थः॥ **कामकर्मत्वादिति**। कामं प्रति कर्मकारकत्वादित्यर्थः। काम्यमान-त्वादिति यावत्। **विषयाः** स्रक्चन्दनवनितादयः॥ **कर्मणीति**। 'कमु कान्तावि'ति धातोः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति कर्मणि घञ्प्रत्यये 'अत उपधाया' इति उपधावृत्तौ काम इति रूपसिद्धिरिति भावः। ननु 'कामानि'त्यस्य काम्यमानानित्यर्थत्वेऽप्यन्येन काम्यमानान् इत्यर्थकत्वे तदश्नतोऽपि मुक्तस्य कामो न सिद्ध्यतीत्यत आह **सन्निधेरिति**। अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः॥ **तत्कामेति**। यो ह्यश्नुते तत्कामेत्यर्थः॥ **कीदृशी स्यादिति**। काकुस्वरेण न काऽपि कामावाप्तिरित्यर्थः॥ **पर्यटनादिकमिति**। 'पर्येती'त्युक्तं पर्यटनजक्षणादिकमित्यर्थः। 'कामान्नी'त्यस्य प्रकृतोपयोगितां व्यनक्ति **अन्नादीनां चेति**। **पूर्ववत्** पूर्वत्रेव। 'सर्वान्कामानि'ति श्रुतौ कामावगतिप्रकारसमर्थन-दिशेति भावः॥ **न्यायमिति**। स च न्यायस्तथाहीत्यादिना दर्शितः। प्रकृतमुपसंहरति **मुक्तस्येति**॥ **हेतोरिति**। असुप्तामूढचेतन-त्वादिति हेतोरित्यर्थः॥ *मुक्तानां कामवत्त्वोक्तिः*॥

सु०— ननु मुक्तानां कामाभावेऽपि 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्याद्या श्रुतिरस्ति। तत्कथं कामवत्त्वनिश्चय इत्यत आह **कामा येऽस्येति**।

अनु०— **कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।**
इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि।
आह श्रुतिः

इति श्रुतिरित्यन्वयः। अन्तःकरणस्थानामेवेति च। न तु सर्वथाऽपीत्येवार्थः। हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। तस्मादकामः स्यात् कथं मुक्त इति सम्बन्धः।

कुतः श्रुतेरर्थसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह **हृदीत्येवेति**।

हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम्।

न चेत् एषा श्रुतिः उक्तरीत्या व्याख्यायेत। सर्वथाऽपि कामाभावपरेति व्याख्यायेत इति यावत्। तदा हृदि श्रिता इति कामानां **विशेषणं व्यर्थमेव** स्यात्। व्यावर्त्याभावात्। अतो विशेषणं प्रयुञ्जाना श्रुतिरन्तःकरणपरिणतीनां कामानामेव मुक्तावभावोऽन्तःकरणस्यैवाभावान्न तु सर्वेषां स्वरूपभूतानां कामानामवस्थानादित्येतमर्थं गमयतीति।

परि०— व्यवधानादाह इति श्रुतिरित्यन्वय इति। एवशब्दस्यान्वयप्रदर्शनपूर्वं व्यावर्त्यमाह अन्तः-करणेति। मूलोक्तव्यतिरेकस्य व्यर्थतारूपायाऽऽवेन व्याप्तेरस्फुटत्वादन्वयरूपमापादकमाह इति व्याख्यायेतेति यावदिति॥ प्रयुञ्जाना श्रुतिरित्यस्य गमयतीत्यन्वयः।

सु०— भवेदेतत्। यदीदं विशेषणं स्यात्। न चैवम्। व्यावर्त्याभावात्। एतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्या सर्वेषामपि कामानां मनःपरिणाम(वत्)त्वमेव न त्वात्मधर्मः कामोऽस्तीत्यवगमात्। अतो हृदि श्रिता इत्येतत्स्वरूपकथनमात्रमित्याशयेनाशङ्क्य निषेधति **हृद्येवेति**।

अनु०— हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते।

अन्तःकरण एव। **तेषां** कामानाम्। **भासते** शोभते। कुतो न भासत इत्यत आह **मुक्तानामिति**।

मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः।

अन्तःकरणविधुराणामपीत्यर्थः। यद्यस्मात्तस्मान्न शोभत इति सम्बन्धः। **श्रुतिः** पूर्वोदाहृता। नन्वेतदयुक्तम्। प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रतिपक्षतयोद्भाविताया अस्याः श्रुतेस्त्यैव वाधस्योच्यमानत्वात्। मैवम्। प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रवलत्वेन बाधकत्वोपपत्तेः। तथा हि। कामश्रुतिस्तावन्निरवकाशा। तदभावश्रुतिस्तूक्तरीत्या सावकाशा। विशेषणस्वरूपकथनत्वसन्देहेऽपि न निरवकाशत्वम्। एतत्सर्वं मन एवेत्यपि सावकाशश्रुतिरिति साङ्ख्याधिकरणेऽभिहितम्। किञ्च कामश्रुतिः सर्वास्वपि शाखास्वस्ति। तथैवोदाहृतत्वात्। तदभावश्रुतिस्तु क्वचिदेवेति कथं न बाध्यवाधकभावः। तदिदमुक्तं पृथक्शाखास्विति।

परि०— **एतत्सर्वमिति**। 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा ह्रीर्धीर्भीरि'ति पूर्वभागोक्तधर्मपरामर्शः हृच्छब्दस्य गोलकार्थकत्वभ्रमनिरासायोक्तम् **अन्तःकरण एवेति**। प्रकृतोपयोगाय अपिशब्दाध्याहारेण मुक्तशब्दार्थमाह **अन्तःकरणविधुराणामपीति** ॥ **पूर्वोदाहृतेति**। 'कामस्य यत्राप्ताः कामाः', 'सर्वकामानवाप्नोती'त्याद्येऽर्थः। ननु हृदि (श्रिता) इत्यस्य स्वरूपोक्तिमात्रपरत्वसन्देहान्न सावकाशतेत्यत आह **विशेषणेति**। प्रत्येकं त्वप्रत्ययान्वयः। ननु 'एतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुतिबलात् 'हृदी'ति स्वरूपोक्तिरिति आह **एतत्सर्वमिति**। 'उभयात्मकता यतः', 'कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः। द्वैविध्यं दृश्यत' इत्येतद्व्याख्यावसरे निरीश्वरसाङ्ख्यनयेऽभिहितमित्यर्थः।

सु०— कामस्य यत्रेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति अत इति।

अनु०— अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः।

कामनिमित्तोपद्रवाभावस्य अकामहतत्वस्य अकामत्वाप्तकामत्वाभ्यामेव उपपत्तेः कामत्वस्य चेतनमात्रेऽसम्भवात् आप्तकामत्वस्य च मुक्तलक्षणत्वेन तत्रैव सम्भवादमुक्तेष्वसम्भवादित्यर्थः। मुक्तानामेव धर्म इति सिद्धमिति शेषः।

परि०— अतःपदार्थमाह **कामनिमित्तेति**।

सु०— सत्यम्। मुख्यया वृत्त्याऽकामहतत्वं मुक्तेष्वेव सम्भवति। तथाऽपि कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाद्ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यं युज्यत एव। अतः संसारिण एव श्रुतिप्रतिपाद्याः किन्न भवन्तीति चेत्। किं मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकसद्भावात् तत्परित्यागः क्रियते किंवा वृथैव। नाद्यः। तदभावात्। बाधकाभासानां च निराकरिष्यमाणत्वात्। द्वितीयं दूषयति **मुख्यार्थस्येति**।

अनु०— मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम्।

अपरीक्षका एव मायावादिप्रभृतयो विना बाधकेन मुख्यार्थं त्यजन्ति। वाच्यार्थपरमेश्वरपरित्यागेन निर्गुणलक्षणाङ्गीकारात्। न तु न्यायविद इति।

परि०— **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। मुक्तविषयत्वे ज्ञापकाभावादित्यादिबाधकाभासस्य 'राद्धः संसिद्ध' इत्यादिना पृथिवीपतित्वादेश्च 'तस्येयं पृथिवी'त्यादिपूर्वभाविव्यपेक्षयेत्यादिना चात्रैवोपरितनग्रन्थेनेति भावः।

सु०— एवमकामहतत्वस्यामुक्तेष्वसम्भवमभिधाय अवृजिनत्वस्याप्यभिधास्यन्नवृजिनत्वं तावद्व्याख्याति अपापत्वमिति।

अनु०— अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्वमिहोदितम्।

इहोदितमवृजिनत्वं तावत् अपापत्वमदुःखत्वं चेति योजना । कुत एतदित्यत आह **अप्रियमिति ।**

अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते ।
तत्कारणत्वात् पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ।
इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ।

दुःखमप्रियमित्यादिशब्दैः **ईर्यत** इति सम्बन्धः । **तत्कारणत्वाद्** दुःखकारणत्वात् । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर इति यथा । एतेन वृजिनशब्दो दुःखे मुख्यः । पापे तादर्थ्यात् ताच्छब्द्य-मित्युक्तं भवति । अत एव **वाशब्दः** । **नामार्थो** वृजिननामार्थः । **वृजिनशब्दस्य** दुःखाद्यर्थत्वेऽवृजिनशब्दस्यादुःखाद्यर्थत्वं सिद्धमेवेति भावः ।

परि०— तद्धेतौ तच्छब्दप्रयोगोऽस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह (त्रपु)दधित्रपुसमिति । उक्तं हि महाभाष्ये प्रथमपादे द्विर्वचनेऽचीत्यत्र 'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः नड्वलोकं पादरोग' इति । व्याख्यातं च कैयटे दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमिति । अन्ये तु 'दशरात्रात्पूर्वं दध्यात्मना विक्रियमाणं पयो दधित्रपुसमि'ति । तत्र यथा ज्वरहेतौ ज्वरशब्दस्तथेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । न्यूनवृत्तित्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा हि चशब्दमेव ब्रूयादिति भावः ।

सु०— ततः किं यद्यपापत्वादिकमवृजिनशब्दार्थ इत्यत आह **अपापत्वं चेति ।**

अनु०— **अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ।**
आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ।

चशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः । **अस्य** जीवस्य । **हिशब्दः** संसारित्वादिति हेतुसूच-नार्थः । तद्यथा इषीकातूलमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानिनः पापाभावात्कथमेतदित्यत उक्तम् **आरब्धेति** । अनारब्धविषया श्रुतिरिति भावः । ज्ञानिनोऽप्यारब्धपापमस्त्येवेति सम्बन्धः । दुखं चास्त्येव पापसद्भावादिति **हिशब्दार्थः** । तस्मादवृजिनत्वमपि मुक्तेभ्योऽन्यत्रासम्भवीति सिद्धम् ।

परि०— वक्ष्यमाणेति । दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हीति वक्ष्यमाणदुःखित्वसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ईश-शब्दार्थपरामर्शभ्रमं निराह **अस्य जीवस्येति** । 'यश्च श्रोत्रिय' इत्यादेर्मुक्ततारतम्योक्तिपरत्वम् ।

सु०— केचिदेतां श्रुतिं अन्यथा व्याचक्षते । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति च वाक्यं न मुक्तसङ्ग्रहार्थम् । किन्नाम प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादि-विषयमेव । न च तत्रासम्भवः । श्रोत्रियञ्छन्दोधीत इति स्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दस्य छन्दोऽधि-

गतिनिमित्तत्वात् । मनुष्यगन्धर्वादीनां च सर्वज्ञकल्पत्वात् प्रारब्धपापसद्भावेऽपि न ते तदा पापमाचरन्तीत्यवृजिना एवोच्यन्ते । विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्च भवन्तीति । न च व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यमिति युक्तम् । न हि वयं श्रोत्रियत्वादिकं विशेषणत्वेन ब्रूमः । किन्तु मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वेऽभिहिते तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामिदमुच्यते । एवं मनुष्यगन्धर्वेभ्यो देवगन्धर्वाणां शतगुणानन्दाभिधाने कुत इत्याकाङ्क्षायां श्रोत्रियत्वादिहेतुरुच्यते । एवमुत्तरत्रापि । न च वाच्यं सर्वेष्वपि विद्यमानं श्रोत्रियत्वादिकमानन्दातिशये कथं हेतुः स्यादिति । मनुष्यादप्यतिशयेन मनुष्यगन्धर्वः श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्च यतः । एवं पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादप्यतिशयेनोत्तरोत्तरः श्रोत्रियत्वादिमान् यस्मादिति व्याख्यानादिति ।

तदेतन्निराचष्टे **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ।

चस्त्वर्थः । **तस्मात्तस्मात्** पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरोत्तरस्याकामत्वम् । उपलक्षणमेतत् । श्रोत्रियत्वादिकं चेति व्याख्याने त्वश्रुतकल्पनं स्यात् । तस्मादित्यतिशयेनेति चाश्रुतस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा विवक्षितार्थस्यालाभात् ।

दोषान्तरमाह **अकामेति** ।

अकामहत इत्युक्तेः श्रुतहानिरपि स्फुटा ।

श्रुतौ **अकामहत इत्युक्तेः** परेण चाकाम इति व्याख्यातत्वाच्छ्रुतस्य हतशब्दस्य **हानिरपि स्फुटा** आपद्यते । न हि हतशब्दस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अतः श्रुताश्रुतत्यागोपादानप्रसङ्गादयुक्तमिदं व्याख्यानमिति ।

परि०— इति स्मरणादिति । व्याख्यातमेतत् जिज्ञासासूत्रार्थोक्तिप्रस्तावे 'ओतत्ववाची'त्यादि व्याख्यानपरसुधापरिमळे । श्रुतौ यच्छब्दाध्याहारेण योजनां दर्शयति **अकामहतश्च यत इति** । **चस्त्वर्थ** इत्युक्तस्यान्वयमाह **इति व्याख्याने त्विति** । इति चाश्रुतस्येत्युपलक्षणं यत इत्यपि कल्प्यत्वात् ॥ इति व्याख्यातत्वादिति ॥ वैराग्योपेतत्वादकामहताश्चेति व्याख्यानानुवादस्य पूर्वकृतत्वेऽपि तत्पक्षे अकामा इत्येव पूर्तेर्हतपदासार्थक्यं मत्वोक्तमिति व्याख्यातत्वादिति । शाखाद्वयगतवाक्योक्तिश्च 'श्रोत्रिय इति', 'श्रोत्रियस्य चे'ति ।

सु०— अपरे तु व्याचक्षते । **यश्च श्रोत्रिय इति श्रोत्रियस्य चेति** च न मुक्तविषयं नापि प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादिविषयं किन्तु पुरुषान्तरविषयम् । तथा हि । मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां

शतगुणस्तावदानन्दः । यश्चापरः श्रोत्रियोऽवृजिनो मनुष्यगन्धर्वपदे कामरहितश्च । तस्यापि मनुष्येभ्यः शतगुणो मनुष्यगन्धर्वसमान एवानन्दो भवतीत्येवं तेषु तेषु पदेष्वकामस्य तत्तत्समानानन्दत्वमत्रोच्यते । न च वाच्यं विरक्तानां सर्वत्र कामाभावात् कथमियं तारतम्योक्तिरिति । तदतिरिक्तपदेषु कामसद्भावस्य विवक्षितत्वात् । यो यो यावदायासान्मुक्तोऽसावसौ तावदानन्दवानित्यर्थो ह्यत्र प्रतिपिपादयिषित इति ।

एतदपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादेव निरस्तम् । अत्रापि हतशब्दस्य प्रयोजनाभावेन हातव्यत्वात् । तस्मिन्पद इत्यस्यान्यत्र सकाम इत्यस्य च कल्पनीयत्वात् ।

परि०— यावदायासादिति । कामरूपादित्यर्थः ।

सु०— अधिकं दोषमाह **कुत्रचिदिति** ।

अनु०— **कुत्रचित्कामिनः पुंसः कामाभावात्कचित्कचित् ।**
इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ।

कुत्रचित् इन्द्रादिपदव्यतिरिक्ते **कामिनः पुंसः कचित्कचित्** इन्द्रादिपदे कामाभावादिन्द्रादिसमानसुखानुभवोऽस्तीति व्याख्यानेऽनुभवविरोधः स्यात् । राज्यमकामयमानस्य राजसमानसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात् । वैराग्यप्रशंसातो न तत्त्वं मार्गणीयमिति चेन्न । निरवधिकानन्दस्वरूपोऽयमात्मा कामाद्युपद्रवावरणात्तु तथा न भासते । अतो यावद्यावत्कामक्षयस्तावत्तावदानन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमस्य प्रकरणस्यावतारितत्वात् । आनन्दोत्कर्षे(ऽत्र) तु तात्पर्यं शतगुणत्वे तु न निर्भरः कार्य इति चेन्न । देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्यानन्दविशेषादर्शनादिति ।

परि०— इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमिति । प्रशंसापरत्वे चैतन्न स्यादिति भावः । प्रशंसात्वेनानुभवविरोधानिरासेऽपि प्रकारान्तरेण तन्निरास इति भावेन शङ्कते **आनन्दोत्कर्ष इति** ॥ **आनन्दविशेषादर्शनादिति** । तथा चानुभवविरोध एवेति भावः ।

सु०— तर्हि कः श्रुत्यर्थ इत्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— **तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक् पृथक् ।**
उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
आहेति पेशलं

अर्थान्तरप्रतीतेर्निरस्तत्वात्। अमुक्तमनुष्यादिसुखसम्बन्धितारतम्यं ते ये शतमित्यादिवाक्यैः पृथक् पृथगुक्त्वा यश्चेति श्रोत्रियस्य चेति च वाक्येन मुक्तानां मनुष्यगन्धर्वादीनां सुखे तारतम्यं श्रुतिरतिदेशेनाहेति व्याख्यानमेव पेशलम्।

नन्वेवं सति वाक्यभेदो दोषः स्यात्। नैवम्। ज्ञापकसद्भावादित्याह **तच्चेति**।

तच्च चशब्दादेव गम्यते।

यश्चेति वाक्यस्य प्रकृतादन्यो विषय इत्येतच्च **चशब्देनैव गम्यते**। किमुतैकवाक्यताया-मुक्तानुपपत्त्येत्येवार्थः। चशब्दो ह्ययं समुच्चयस्य द्योतकः प्रतीयते। देवदत्तो धनिको यज्ञदत्तश्चेति यथा। न चैकविषयतायामेवं युज्यते। न हि भवति वसिष्ठो ब्रह्मिष्ठोऽरुन्धतीपतिश्च तथेति प्रयोगः। विशेषणसमुच्चये चशब्दः किन्न स्यादिति चेन्न। मुख्यार्थे बाधकाभावेन त्यागायोगात्। वचनव्यत्ययश्चैकवाक्यतायां स्फुट एव। तथात्वे खलु ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः। स एक आजान(ज)देवानामानन्दो ये श्रोत्रिया अवृजिना अकामहताश्चेति स्यात्। तथा ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियाणामकामहतानामिति भवेत्।

नन्वेवं तर्हि कथं बृहदारण्यकवाक्यं भाष्ये मुक्तमात्रविषयं व्याख्यातम्। यश्चेति विशेषणसमुच्चयपरमुक्तम्। अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य। सर्वथा वाक्यद्वयमेवेदं भिन्नविषयम्। एकवाक्यताश्रद्धायामपि मुक्तमात्रविषयमस्तु। तत्रानुपपत्तीनामल्पत्वात्। नामुक्तमात्रविषयम् अनुपपत्तिबाहुल्यादिति।

परि०— इति च वाक्येनेति। वाक्यपदस्य यश्चेत्यत्राप्यन्वयार्थं चशब्दः। मूले 'यश्चे'ति काण्ववाक्योक्तिरुपलक्षणमिति भावः॥ **पेशलमिति**। समीचीनमित्यर्थः। 'एव'शब्दसूचितमाह **किमुतेति**॥ **एकवाक्यतायामिति**। प्राक्प्रदर्शितापव्याख्यानरीत्येति भावः॥ **उक्तेति**। श्रुतहानाश्रुतकल्पनानुभवविरोधादिरूपानुपपत्त्येत्यर्थः। श्रौतचशब्दस्य वाक्यभेदद्योतकत्वं व्यनक्ति **चशब्दो हीति**॥ **मुख्यार्थ इति**। 'यश्चे'तिविशेष्यसमुच्चायकतया व्युत्पत्तिबलेन प्रतीतस्य विशेषणसमुच्चयार्थत्वममुख्यमिति भावः। स्फुट एवेत्युक्तं व्यनक्ति **तथात्व इति**॥ **भाष्य इति**। षष्ठाध्यायबृहदारण्यकभाष्ये चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानां गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थमित्यादिना ग्रन्थेन विशेषणसमुच्चयपरत्वमुक्त्वा 'राद्धो मुक्त' इत्यादिना मुक्तमात्रपरं च व्याख्यानमित्यर्थः॥ **अल्पत्वादिति**। चशब्दास्वारस्यद्विरूपवचनव्यत्ययादेरनुभवविरोधश्रोत्रियत्वासम्भवाद्यपेक्षयाऽल्पत्वादिति भावः।

सु०— मानुषादिहिरण्यगर्भान्तानाममुक्तानां मुक्तानां च उत्तरोत्तरं शतगुणानन्दत्वं श्रुतिद्वयमाहेत्ययुक्तम्। मानुषानन्दनिर्देशे मुक्तज्ञापकाभावात्। न हि तत्राकामहतत्वादिक-

मन्यद्वा किमपि श्रूयते इत्याशङ्कां निराकुर्वन् श्रुत्यर्थं विवृणोति **राद्ध** इत्यादिना **अभिवीक्षत** इत्यन्तेन। तत्र तावत् बृहदारण्यके मनुष्यमुक्तस्य ज्ञापकं दर्शयति **राद्ध इति**।

अनु०— राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते।

स यो मनुष्याणां **राद्धः** समृद्धो भवतीत्युपक्रमवाक्ये राद्ध इति पदेन मुक्त एव गृह्यते नामुक्तः। कया वृत्त्याऽभिधयैव न तूपचर्यते। येन मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकं व्युत्पादनीयं स्यात्। कथम्? **संसिद्ध इति**। एतदुक्तं भवति। राध साध संसिद्धाविति पठ्यते। राधधातोश्च 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च'त्यकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः। ततो राद्धः संसिद्ध इत्युक्तं भवति। संसिद्धिश्च मुक्तिरेव नित्यत्वेन दुःखासम्भिन्नत्वेन च समीचीनसिद्धित्वात्। नेतरा, अनित्यत्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेन चासमीचीनत्वात्। न च मुख्ये सम्भवत्यमुख्यार्थोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इति। एवं समृद्धशब्दोऽपि मुक्तस्यैव वाचकः। मुक्तिं विना समयगृद्धेरभावात्। अन्येषामधिपतिरित्यादिकं तु मुक्तामुक्तसाधारणम्। यथा च मुक्ते सम्भवति तथोक्तं भाष्ये।

परि०— **मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकमिति**। प्रयोजनम् आदिपदार्थः॥ **गत्यर्थेति**। तृतीयस्य चतुर्थे सूत्रम्। 'आदिकर्माणि क्तः कर्तरि चे'ति पूर्वस्मात् क्त इति वर्तते। गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि कर्मणि भावे च क्तप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः॥ **कर्तरि क्त इति**। राध्नोतीत्यर्थे क्तप्रत्यये 'लशक्वतद्धिते' इति ककारापगमे 'झषस्तथोर्धोऽध' इति तस्य धत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिती'डभावे राद्ध इति सिद्धेरिति भावः॥ **नेतरेति**। ऐश्वर्यादिरूपेत्यर्थः॥ **अन्येषामिति**। 'अन्येषामधिपतिर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्न' इति वाक्यं षष्ठे बृहद्भाष्ये स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरित्यादिग्रन्थेन मुक्ते यथा सम्भवति तथोक्तमित्यर्थः। राद्ध इति श्रुत्यर्थः।

सु०— इदानीं तैत्तिरियश्रुतौ मुक्तमनुष्यज्ञापकं दर्शयन् युवा स्यादित्यादीनि पदानि व्याचष्टे **साधुनेति**।

अनु०— साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः।
यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च।
फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः।
निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इव गीयते।
स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः।
बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम्।

निर्दोषो हि साधुरित्युच्यते। न च विष्णोरितरो निर्दोषोऽस्ति। अतः **साधुना विष्णुना** इत्युक्तम्। तृतीयान्ते साधुशब्दे उपपदे तु मिश्रण इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति क्वनिप्प्रत्यये कृते **साधुयुवेति** भवति। यद्वा 'युजिर् योग' इत्यस्येदं रूपम्। दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरन्तरलोपः। तथा च भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्युक्तं भवति। युवशब्दादप्यतिशयेन साधुयुवशब्दो मुक्तस्य ज्ञापक इति क्रममतिलङ्घ्यादौ व्याख्यातः। यद्यपि युवशब्दो यौवननिमित्तः तथाऽपि मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नित्ययौवनमङ्गीकार्यम्। तच्चैतस्य मनुष्यस्य मुक्तस्यैव युज्यते न संसारिण इति हेतोर्युवा च स मुक्त एव। आध्यायकशब्दो यद्यप्याङ्पूर्वादिङध्ययन इत्यस्मात् ण्वुलि प्रत्यये सति निष्पन्नः सम्यगध्ययनस्य कर्तारमाह। तथाऽप्यत्र पुरुषार्थप्रसङ्गादध्ययनस्यापुरुषार्थत्वादध्ययनफलप्राप्तेर्लक्षको वर्णनीयः। अध्ययनस्य फलं च तेन मुक्तेनैवाप्तम्। मुक्तेरेव तत्फलत्वात्। तेन कारणेन मुक्त एवाध्यायक ईरितः। आ सम्यक् समन्ताच्च शमस्येत्याशः। अतिशयेनाश आशिष्ठः। सम्यक्त्वादि च ह्रासाभावादिकमेव। ततो निर्ह्रासस्य योग्यतानुसारेण पूर्णस्यानन्दस्य सम्प्राप्त्या कारणेन मुक्त एवाशिष्ठ इति च गीयते। अविकारो हि दृढो नाम। अतिशयेन दृढो दृढिष्ठः। छान्दसत्वात् 'र ऋतो हलादेर्लघोरि'त्येतन्न भवति। मुक्त एव स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेः अतिशयेन निर्विकारत्वात्। दृढिष्ठ इति चोदितः। बलमस्यास्तीति बली। अतिशयेन बली बलीष्ठः। अतिशयश्च स्वाभाविकत्वम्। स्वभावेन बलिष्ठश्च केवलं मुक्तो भवति। नामुक्तः। अतो बलिष्ठ इति स एवोच्यत इति।

परि०— **न च विष्णोरितर इति**। श्रियोऽपि पारतन्त्र्यादिदोषित्वादिति भावः॥ **अन्येभ्योऽपीति**। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'ति क्वनिप्प्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति सूत्रम्। आकारान्तादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो मनिनादयः प्रत्यया दृश्यन्त इत्युक्तेः क्वनिप्प्रत्ययेकारस्योच्चारणार्थत्वेन ककारपकारयोः 'लशक्वतद्धिते हलन्त्यमि'ति आद्यन्त-व्यञ्जनयोर्लोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति प्राप्तगुणस्य 'क्ङिति चे'ति निषेधे युवशब्दात्स्वाद्युत्पत्तौ 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्य' इति सुलोपे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपे 'आगमशासनमनित्यमि'ति ह्रस्वस्येति प्राप्ततुगभावे युवेति रूपमिति भावः। युक्त इत्युक्तिस्वारस्यादाह **यद्वा युजिरिति**। 'अन्येभ्योऽपी'त्यनेन निष्प्रत्यये रूपमिति भावः। तर्हि युग्वेति स्यादित्यत आह **दृशिग्रहणेति**। जकारलोप इत्यर्थः। अन्येभ्योऽपीत्येतावता पूर्तौ दृश्यन्त इत्युक्तिः कार्यान्तरमपि स्यादित्येतदर्थमिति दृशिग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तम्। युवशब्दार्थोक्तिपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे **यद्यपीति**॥ **ण्वुलि प्रत्यय इति**। 'ण्वुल्तृचावि'ति सूत्रेण ण्वुल्प्रत्यये 'चुटू' इति 'हलन्त्यमि'ति चाद्यन्तव्यञ्जनयोर्लोपे 'युवोरनाकावि'त्यकादेशे 'अचोञ्णिती'ति वृद्धावायादेशे च रूपसिद्धिरिति भावः॥ **पुरुषार्थप्रसङ्गादिति**। 'आनन्दस्य मीमांसे'ति प्रस्ताव्य तत्तारतम्यस्यात्रोक्तेरिति भावः। आ इत्यनुवादेन

अर्थद्वयं **सम्यगिति समन्ताच्चेति** । दुःखासम्भिन्नत्वं सम्यक्त्वं समन्तादिति तत्तद्योग्यतानुसारिणी पूर्तिः । शमिति सुखम् । 'अतिशायने तमबिष्ठनावि'ति सूत्रादिष्ठन्प्रत्यये यस्येत्यकारलोपे रूपम् । एवं दृढिष्ठ इत्यत्रापि ध्येयम् । ननु 'र ऋत' इति सूत्रेण हलादेर्लघोर्ऋकारस्य 'रः स्यादिष्ठेमेयःसु परत' इति ऋकारस्य रत्वे द्रढिष्ठ इति स्यादित्यत आह छान्दसत्वादिति ॥ *मुक्तिपरत्वे ज्ञापकोक्तिः* ॥

सु०— ननु मुक्तस्य 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'ति वित्तपरिपूर्ण-पृथिवीपतित्वमुच्यमानं कथं युज्यत इत्यत आह **तस्येति** ।

अनु०— तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ।

पूर्वभावोऽमुक्तत्वं मुक्तामुक्तमनुष्ययोर्विवक्षया हि युवा स्यादित्यादिकमारब्धम् । तत्र युवा स्यादित्यादिना मुक्तं प्रतिपाद्यामुक्तविवक्षया तस्येत्यादिवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अनेनैव न्यायेनान्येषामधिपतिरित्यादिकममुक्तविषयं प्रतिपत्तव्यम् । नन्वेवं युवा स्यादित्यादेर्मुक्ता-मुक्तविषयताऽङ्गीकृतावेकविषयताप्रतीतिविरोध इत्याशङ्कानिरासायामुक्तेति वक्तव्ये पूर्वभावे-त्युक्तम् । एक एव चेतनो युवादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । तस्य चावस्थाभेदेन विशेषणानि व्यव-स्थाप्यन्ते । तस्मादेकविषयताप्रतिभासो नानुपपन्न इति ।

परि०— अनेनैव न्यायेनेति । पूर्वभावापेक्षयेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । काण्ववाक्यमप्युक्तपरं ज्ञेयमित्यर्थः । तद्भाष्ये केवलमुक्तमात्रपरत्वोक्तेः तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ।

सु०— एवं वाजसनेयश्रुतौ 'स यो ह वै मनुष्याणामि'त्यादेः 'सम्पन्नतम' इत्यन्तस्य, तैत्तिरीयश्रुतौ च 'युवा स्यात्' इत्यादेः 'पूर्णा स्यात्' इत्यन्तस्य मुक्तामुक्तपरत्ववर्णनेन 'स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ (ते) ये शतं मनुष्याणामानन्दा' इत्येतत् 'स एको मानुष आनन्दस्ते ये शतं मानुषा आनन्दा' इत्येतच्च मुक्तामुक्तविषयमिति सिद्धे तैत्तिरीयश्रुतिगतं 'स एको मनुष्य-गन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्येतावद्व्याचष्टे **स एक इतीति** ।

अनु०— स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ।
श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ।

संसारगतं सुखमुक्त्वेति संसारिमनुष्यसुखाच्छतगुणं संसारिणो मनुष्यगन्धर्वस्य सुख-मुक्त्वेत्यर्थः । मुक्ताच्छतगुणात्मतामिति मुक्तमनुष्यस्य सुखान्मुक्तमनुष्यगन्धर्वस्य शतगुण-सुखात्मतां वदतीत्यर्थः । श्रुतिरिति शेषः । **स एक इति** वाक्येन श्रोत्रियस्येति वाक्येन ।

परि०— 'स एक' इति 'श्रोत्रियस्ये'ति वाक्यद्वये शेषमाह इति वाक्येनेति ।

सु०— अनेनैव न्यायेन 'ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दा' इत्यादिकं व्याख्येय-मित्याशयवानाह **संसारगादिति**।

अनु०— संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम्।
मुक्तान्मुक्तस्य

संसारिमनुष्यगन्धर्वादिसुखादित्यर्थः। संसारगतस्य देवगन्धर्वादेः शताधिकं शत-गुणाधिकं सुखमुक्तवेति वर्तते। **मुक्तान्मुक्तस्य** इति मुक्तमनुष्यगन्धर्वादिसुखाच्छतगुणं मुक्त-देवगन्धर्वादेः सुखं वदतीत्यर्थः। अनेन ते ये शतमित्युभयमेकोक्त्या परामृश्य स एक इति श्रोत्रियस्येति च यथायोग्यं पृथक् शतगुणानन्दत्वमुच्यत इत्युक्तं भवति।

अनयैव रीत्या 'स एकः पितृणामि'त्यादि वाजसनेयश्रुतिवाक्यमपि व्याख्येयम्। उपक्रमे मुक्तश्रवणादाजान(ज)देवादौ 'यश्च श्रोत्रिय' इत्यादिना तच्छ्रवणान्मध्येऽपि यश्च श्रोत्रिय इति अनुवर्तनीयम्। श्रुतिद्वयविसंवादस्तु भगवत्पादैरन्यत्र परिहृत इति।

परि०— ननु संसारिगतसुखात्संसारिगतसुखस्य मुक्तगतसुखान्मुक्तगतसुखस्य शतगुणितत्वं श्रुतिर्वक्तीति 'स एक' इतीत्यादिना कृतं व्याख्यानमयुक्तम्। तथात्वे हि 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वा-णामानन्दः। ते ये शतं मुक्तिगमानुषा आनन्दाः। स एकः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यादिरूपेण सर्वत्र 'ते ये शतमि'त्यस्य 'स एकः' इत्यस्य च वाक्यस्य द्विद्विवारं श्रवणप्रसङ्गादित्यत आह **अनेनेति**। संसारिगतमुक्तेत्यादि-भाष्यकारीयव्याख्यानेनामुक्तमुक्तगतं शतगुणितमानन्दं 'ते ये शतमि'त्येकोक्त्या परामृश्य तद्वाक्यपरामृष्टं चोभयं 'स एक' इति तच्छब्देन परामृश्य संसारिमनुष्यगात् संसारिमनुष्यगन्धर्वगतसुखस्य मुक्तमनुष्यगात् मुक्तमनुष्य-गन्धर्वगस्य तथा संसारिमनुष्यगन्धर्वगात्संसारिदेवगन्धर्वगसुखस्य मुक्तमनुष्यगन्धर्वगान्मुक्तदेवगन्धर्वगतसुखस्य शतगुणत्वमित्येवं-रूपेण यथायोगं पृथक् मुक्तानाममुक्तानां च प्रत्येकं शतानन्दत्वमुच्यते श्रुतावित्युक्तं भवतीत्यर्थः।

अनयैवेति। ते ये शतमित्युभयमेकोक्त्येत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः। ननु मध्येऽश्रवणस्य पूर्वोत्तरश्रवणरूपसन्देशेन मध्येऽप्यनुषङ्गेण परिहारेऽपि श्रुत्योर्नैकविषयताऽस्ति। काण्वश्रुतौ चक्रवर्तिपितृगन्धर्वाणां पूर्वपूर्वापेक्षया शतानन्द-त्वमुत्तरोत्तरेषामुच्यते। तैत्तिरीयश्रुतौ च नृपमनुष्यगन्धर्वपितृणामुत्तरोत्तरं शतानन्दत्वं श्रूयते। अतो विवादसंवाद इत्यत आह **श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति**।

अन्यत्रेति। बृहद्भाष्ये षष्ठेऽध्याये तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समन्वा-च्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः ततो देवगन्धर्वा अयुताधिकाः। पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः। उत्तम-गन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं युज्यत इत्यादिना परिहृत इत्यर्थः।

सु०— श्रुतिद्वयव्याख्यानमुपसंहरति युक्तं स्यादिति ।

अनु०— युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ।

श्रुत्युक्तम् अभिवीक्षतः अभिवीक्षमाणस्य सम्यग्विचारयतो मतेनैतदेव व्याख्यानं **युक्तं स्यात्** । अथवाऽभिवीक्षोऽभिवीक्षणं सम्यग्विचारस्तस्मादिदमेव श्रुत्युक्तं युक्तं स्यादिति ।

परि०— ईक्षतेरात्मनेपदत्वादाह **अभिवीक्षमाणस्येति** । 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'ति साङ्कन्ययेऽभिधानान्मूले शत्रन्तप्रयोगः साधुर्ज्ञेय इति । भावे घञन्तात्तसिलन्तोऽयं न शत्रन्त इत्याह **अथवेति** । विवृत ायं श्रुत्यर्थो न्यायामृतचतुर्थपरिच्छेदे ॥ ***आनन्दतारतम्यश्रुत्यर्थोक्तिः ॥***

सु०— एवं श्रुत्या मुक्तौ तारतम्यमुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति युक्तं चेति ।

अनु०— युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ।

सुरादिषु मानुषादिभ्यः साध्याधिक्यं मुक्तिगतफलाधिक्यं साधनाधिक्याद्धेतोर्युक्तमनुमितं चेत्यर्थः । देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजस्तदपेक्षयाऽधिकतत्साधनवत्त्वादित्युक्तं भवति ।

विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह **नाधिक्यमिति ।**

नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः ।

सुरादिष्विति वर्तते । मानुषादिभ्य इति च । **साधने** साधनाधिक्ये । यदि देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजो न स्युः तदा तदधिकतत्साधनार्थप्रयत्नवन्तो न स्युः । अनधिकफलाय चाधिकं प्रयत्नमातिष्ठमाना न प्रेक्षावन्तो भवेयुरिति विपक्षे बाधकान्नाप्रयोजको हेतुः ।

परि०— 'युक्तं चे'त्यस्यार्थः **अनुमितं चेति** । न केवलं पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धमिति चार्थः ॥ **मानुषादिभ्य इति चेति** । वर्तत इत्यनुषङ्गः । पूर्वत्र मानुषादिभ्य इति अध्याहारेण निवेशितत्वादिति भावः । तर्केऽप्यप्रयोजकत्वं निराह **अनधिकफलाय चेति** ।

सु०— प्रमाणाभावात् स्वरूपासिद्धोऽस्त्वित्यत आह यत्नश्चेति ।

अनु०— यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ।

महात्मनां महाफलभाक्त्वेनानुमेयानां तेषां देवादीनां मानुषादिभ्यो महान्यत्नोऽधिकं मोक्षसाधनानुष्ठानं च **दृश्यत एव** प्रमाणैः । तान्यपि वक्ष्याम इति भावः ।

परि०— वक्ष्याम इति । दशकल्यमित्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्याम इत्यर्थः । महात्मनामित्यनुवादः । महाफलभाक्त्वेनेत्यादि व्याख्या ॥ महान् यत्र इत्यनुवादः । अधिकं मोक्षेत्यादि व्याख्या ।

सु०— व्याप्तिमुपपादयति यत्रेति ।

अनु०— यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ।
दृष्टं नियमतो

यत्र पुरुषे यदपेक्षया साधनाधिक्यमस्त्यत्र तदपेक्षया साध्याधिक्यं च **नियमेन दृष्टम्** । कर्षकवणिग्राजपुरुषादिषु लोके, वेदे चाग्न्याहितादिषु; यो यदधिकसाधनवानसौ तदधिकसाध्यवानिति नियमेन तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेत्यर्थः ।

यस्त्वग्न्याधानादिफलानां तारतम्यमजानानः कृष्यादिफले च धान्यादौ तारतम्यं कारणान्तरायत्तं न कृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमिति मन्यमानो दृष्टान्तेष्वपि विप्रतिपद्यते तं प्रत्याह **नो चेदिति** ।

नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ।

यदि लोके वेदे च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं **नो** भवेत् । तदा केऽप्यञ्जसा **यत्नं** साधनातिशयानुष्ठानं **न कुर्युः** सममेव **कुर्युः** । इतरथा प्रेक्षावन्तो न भवेयुः । न ह्यग्न्याधानेन यावान् स्वर्गोऽश्वमेधेनापि तावत एव लाभेऽश्वमेधे कश्चित् प्रवर्तेत । प्रवर्तमानो वा अबुद्धिमान् भवेत् । द्रो(णावा)णवापमात्रकर्षणेन यावान् धान्यलाभः तावत एव खा(र्यावा)रीवापकर्षणेन भावे न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । तथात्वे च मन्दः स्यात् । दृष्टं वृष्ट्यादिकमदृष्टं धर्मादिकं च साधनान्तर्भूतमेवेति न व्यभिचारः शङ्कनीयः ।

एवं मानुषादयो देवादिभ्योऽल्पमुक्तिफलभाजस्तदपेक्षयाऽल्पसाधनवत्त्वाद्यो यदपेक्षयाऽल्पसाधनवान् स ततोऽल्पफलवान् दृष्टः यथा सम्मतः । देवादयो मानुषान्ता मुक्तौ फलतारतम्यवन्तः साधनतारतम्योपेतत्वाद्ये यत्साधनतारतम्यवन्तः ते तत्साध्यतारतम्यवन्तो यथा सम्मताः । ब्रह्मादिमानुषान्तैरनुष्ठितानि मोक्षसाधनानि तारतम्यवत्फलवन्ति तारतम्यवत्त्वात्सम्मतवत् । ब्रह्मादीनां मानुषान्तानां मोक्षफलानि तारतम्यवन्ति तारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात्सम्मतवदित्यनुमानान्यप्यत्र द्रष्टव्यानि । अनुकूलतर्कादिकं च पूर्ववदूहनीयमिति ।

परि०— तृतीयायास्तसिरिति भावेन **नियमेन दृष्टमित्यनुवादः** ॥ **अग्न्याहितादिष्विति** । आहिताग्न्यादिष्वित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । अध्ययनादिसम्पत्तिमन्त **आदि**पदार्थः । दृष्टमित्यस्यार्थः **तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेति** । यथायोगं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरित्यर्थः ॥ **बुद्धिमान् भवेदिति** । न इत्यनुषज्यते । 'द्रोणे'ति 'खारी'ति च धान्यपरिमाणविशेषः ॥ **तावत एवेति** । भावे इत्यन्वयः । ननु क्वचित्कर्षकादिषु अधिकसाधनभावेऽपि दृष्टादृष्टाभावादिना अधिकफलानुपलब्धेरसाधनत्वादधिकफलवत्त्वमिति नास्तीत्यत आह **दृष्टं वृष्ट्यादिकमिति** । तथा च तत्र हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । मूले 'यत्रे'ति सामान्यव्याप्त्युक्त्या लब्धप्रयोगादाह **एवं मानुषादय इत्यादिना** ॥ **अनुकूलतर्कादिकमिति** । अल्पसाधनेऽपि महाफले महाफलार्थिनां महासाधनानुष्ठानं न स्यात् । साधनतारतम्येऽपि फलतारतम्याभावे निरुपाधिसहचारोपलम्भाविरोधरूपादिः **तर्कः** । **आदि**पदेन व्यभिचाराभावश्च ऊह्य इत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । मुक्ता अप्युपासनं कर्म चानुतिष्ठन्तीति गुणोपसंहारपादे समर्थितम् । न चैकप्रकारमेव तेषामनुष्ठानमिति नियामकमस्ति । तथा च तेषामुपासनादितारतम्ये सत्यपि यत्प्रयुक्तफलतारतम्याभावादयुक्तान्येव सतर्काण्यनुमानानि । मुक्तैरनुष्ठितं साधनमेव न भवति साध्याभावादिति चेत् । अमुक्तै(मुमुक्षुभि)रनुष्ठितस्याप्यधिकस्य तथात्वोपपत्तेः । अनुष्ठानं च मुक्तवल्लीलात्मकं भविष्यतीत्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

अनु०— **कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ।**

मुमुक्षुभिः कृच्छ्रेणैव साधनानां साधनादनुष्ठानात् कारणान्मुक्तवन्मुक्तानामिव लीलया अनुष्ठानं न भवति । अनेन विशेषणप्रक्षेपादनैकान्त्यादि परिहृतम् । मुक्तानां कृच्छ्राभावालीलावैलक्षण्यदर्शनादन्यथासिद्धिरप्यपास्ता । न हि कृच्छ्रवती लीला भवतीत्युक्तं भवति । कृच्छ्रेण मुमुक्षूणां साधनानुष्ठाने किं प्रमाणमित्यत आह **उदीर्यत इति** । एतदागमेनोदीर्यत इत्यर्थः ।

परि०— **गुणोपसंहारेति** । पूर्वपादे 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्', 'छन्दत उभयाविरोधादि'त्यधिकरणद्वये यथाक्रममुपासनं कर्म चेति ज्ञेयम् । प्रागुक्तहेतूनां मुक्तेषु तत्फलादिषु च व्यभिचारमुक्त्वा असिद्धिमन्यथासिद्धिं वा प्रतिबन्द्या चोदयति **मुक्तैरित्यादिना** ॥ **अनेनेति** । अनेनेत्यस्येत्युक्तं भवतीत्यनेनान्वयः । **अनेन** मूलेनेत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानाधिकसाधनवत्त्वादित्येवं विशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । कृच्छ्रेणेत्युक्तत्वेनालीलात्वादधिकस्यासाधनत्वमपि निरस्तमित्यसिद्धिरपि परिहृतेत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । लीलात्वेनोपपन्नतारूपेत्यर्थः ।

सु०— तदागमं पठति **दशकल्पमिति** ।

अनु०— **दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।**
त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ।

शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ।
वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽर्वाक्शिरसा कृतम् ।
सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ।
पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् ।
अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च ।
इति

कल्पो ब्रह्मणो दिवसः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यद्वा दशकल्पमिति बहुव्रीहिः । तपसो विशेषणम् ।

सहस्रं परिमाणमस्येति साहस्रः सङ्घः । तदस्य परिमाणमित्यर्थे शतमानविंशतिक-सहस्रवसनादणित्यणो विधानात् । अन्येऽप्यतिकृच्छ्रेण यत्नं कुर्वन्ति किमैहिकफलार्थं नेत्युच्यते **ब्रह्मविदोऽपीति** । विषयवैराग्यमनेनोपलक्ष्यते । ब्रह्मज्ञानोत्त(र)रं साधनानुष्ठानेन मोक्ष-तारतम्यस्योपरि साधयिष्यमाणत्वादत्र सामान्यमात्रं विवक्षितम् । **इति**शब्दो वाक्यसमाप्तौ ।

परि०— महाकल्पभ्रमनिरासाय दैनन्दिनकल्पपरोऽयमित्याह **कल्पो ब्रह्मणो दिवस** इति । ननु 'दश-कल्पमि'त्यत्र दशानां कल्पानां समाहार इत्यत्र पक्षे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगुसंज्ञायामकारान्तोत्तरपदो 'द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोरि'ति ङीपि सति दशकल्पीति स्यादित्यत आह **पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमिति** । पात्रादौ नेति पात्राद्युत्तरपदे स्त्रीत्वं नेति निषेधेन स्त्रीत्वाभावे ङीपोऽप्राप्तौ 'सनपुंसकमि'ति सामान्यतः प्राप्तं नपुंसकत्वमित्यर्थः ॥ **कालाध्वनोरिति** । अन्तशब्दोऽत्र विरामवाची अन्तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः गुणा-क्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अविच्छिन्नसम्बन्धे विवक्षिते द्वितीया भवतीति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे कर्मणि द्वितीयेत्यनुवर्त्य द्वितीयाविधानादत्र 'मासं गुडधानाः', 'मासमधीते', 'क्रोशं कुटिला नदी', 'क्रोशमधीते' इत्यादाविव द्वितीयेत्यर्थः । दशकल्पमध्ये तपोहीनकालः कोऽपि नेत्यर्थो लभ्यत इति ज्ञेयम् । एतेन 'वर्षकोटीरि'त्यादिद्वितीयाऽपि व्याख्याता । वर्षसाहस्रं वर्षाणां समूहमित्यर्थलाभायाह **सहस्रमिति** । तत् 'अस्ये'ति पञ्चमस्य आद्यपादे तत्परि-माणमस्येत्यर्थे यथाविधानं प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम् । तत्र को वाऽत्र प्रत्ययो विहित इत्यत आह **शतमानेति** । शतमानादिशब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवतीत्यणि आदिवृद्धौ साहस्रमिति सिद्धेरिति भावः । 'अतिकृच्छ्रेणे'त्यत्र कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति **अन्येऽपीति** ॥ **उपलक्ष्यत इति** । वैराग्यसाध्यत्वाद्ब्रह्मवेदनस्येति भावः । कुत एवं लक्षणेत्यतो पौनरुक्त्यायेति भावेनाह **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति** । 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैव अध्यवसीयत' इत्यत्रेति भावः । तावता कथमपौनरुक्त्यमित्यत आह **अत्र सामान्यमात्रमिति** । ज्ञान्यज्ञानिसाधा-रण्येन साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यमित्येव अत्र विवक्षितम् । ज्ञानोत्तरसाधनतारतम्यात् मुक्तितारतम्यमित्येतत् उपरीति भावः ।

परि०— तृतीयायारन्तरितिरिति भावेन **नियमेन दृष्टमित्यनुवादः** ॥ **अग्न्याहितादिष्विति** । आहिताग्न्यादिष्वित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । अध्ययनादिसम्पत्तिमन्त **आदि**पदार्थः । दृष्टमित्यस्यार्थः **तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेति** । यथायोगं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरित्यर्थः ॥ **बुद्धिमान् भवेदिति** । न हीत्यनुषज्यते । 'द्रोणे'ति 'खारी'ति च धान्यपरिमाणविशेषः ॥ **तावत एवेति** । भावे इत्यन्वयः । ननु क्वचित्कर्षकादिषु अधिकसाधनभावेऽपि दृष्टादृष्टाभावादिना अधिकफलानुपलब्धेरसाधनत्वादधिकफलवत्त्वमिति नास्तीत्यत आह **दृष्टं वृष्ट्यादिकमिति** । तथा च तत्र हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । मूले 'यत्रे'ति सामान्यव्याप्त्युक्त्या लब्धप्रयोगादाह **एवं मानुषादय इत्यादिना** ॥ **अनुकूलतर्कादिकमिति** । अल्पसाधनेऽपि महाफले महाफलार्थिनां महासाधनानुष्ठानं न स्यात् । साधनतारतम्येऽपि फलतारतम्याभावे निरुपाधिसहचारोपलम्भाविरोधरूपादिः **तर्कः** । **आदि**पदेन व्यभिचाराभावश्च ऊह्य इत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । मुक्ता अप्युपासनं कर्म चानुतिष्ठन्तीति गुणोपसंहारपादे समर्थितम् । न चैकप्रकारमेव तेषामनुष्ठानमिति नियामकमस्ति । तथा च तेषामुपासनादितारतम्ये सत्यपि यत्प्रयुक्तफलतारतम्याभावादयुक्तान्येव सतर्काण्यनुमानानि । मुक्तैरनुष्ठितं साधनमेव न भवति साध्याभावादिति चेत् । अमुक्तै(मुमुक्षुभि)रनुष्ठितस्याप्यधिकस्य तथात्वोपपत्तेः । अनुष्ठानं च मुक्तवल्लीलात्मकं भविष्यतीत्यत आह कृच्छ्रेणेति ।

अनु०— कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ।

मुमुक्षुभिः कृच्छ्रेणैव साधनानां साधनादनुष्ठानात् कारणान्मुक्तवन्मुक्तानामिव लीलया अनुष्ठानं न भवति । अनेन विशेषणप्रक्षेपादनैकान्त्यादि परिहृतम् । मुक्तानां कृच्छ्राभावालीलावैलक्षण्यदर्शनादन्यथासिद्धिरप्यपास्ता । न हि कृच्छ्रवती लीला भवतीत्युक्तं भवति । कृच्छ्रेण मुमुक्षूणां साधनानुष्ठाने किं प्रमाणमित्यत आह उदीर्यत इति । एतदागमेनोदीर्यत इत्यर्थः ।

परि०— **गुणोपसंहारेति** । पूर्वपादे 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्', 'छन्दत उभयाविरोधादि'त्यधिकरणद्वये यथाक्रममुपासनं कर्म चेति ज्ञेयम् । प्रागुक्तहेतूनां मुक्तेषु तत्फलादिषु च व्यभिचारमुक्त्वा असिद्धिमन्यथासिद्धिं वा प्रतिबन्द्या चोदयति **मुक्तैरित्यादिना** ॥ **अनेनेति** । अनेनेत्यस्येत्युक्तं भवतीत्यनेनान्वयः । **अनेन** मूलेनेत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानाधिकसाधनवत्त्वादित्येवं विशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । कृच्छ्रेणेत्युक्तत्वेनालीलात्वादधिकस्यासाधनत्वमपि निरस्तमित्यसिद्धिरपि परिहृतेत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । लीलात्वेनोपपन्नतारूपेत्यर्थः ।

सु०— तदागमं पठति दशकल्पमिति ।

अनु०— दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।
त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ।

शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः।
वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽर्वाक्शिरसा कृतम्।
सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना।
पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम्।
अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च।
इति

कल्पो ब्रह्मणो दिवसः। पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। यद्वा दशकल्पमिति बहुव्रीहिः। तपसो विशेषणम्।

सहस्रं परिमाणमस्येति साहस्रः सङ्घः। तदस्य परिमाणमित्यर्थे शतमानविंशतिकसहस्रवसनादणित्यणो विधानात्। अन्येऽप्यतिकृच्छ्रेण यत्नं कुर्वन्ति किमैहिकफलार्थं नेत्युच्यते **ब्रह्मविदोऽपीति**। विषयवैराग्यमनेनोपलक्ष्यते। ब्रह्मज्ञानोत्त(र)रं साधनानुष्ठानेन मोक्षतारतम्यस्योपरि साधयिष्यमाणत्वादत्र सामान्यमात्रं विवक्षितम्। **इति**शब्दो वाक्यसमाप्तौ।

परि०— महाकल्पभ्रमनिरासाय दैनन्दिनकल्पपरोऽयमित्याह **कल्पो ब्रह्मणो दिवस इति**। ननु 'दश-कल्पमि'त्यत्र दशानां कल्पानां समाहार इत्यत्र पक्षे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगुसंज्ञायामकारान्तोत्तरपदो 'द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोरि'ति ङीपि सति दशकल्पीति स्यादित्यत आह **पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमिति**। पात्रादौ नेति पात्राद्युत्तरपदे स्त्रीत्वं नेति निषेधेन स्त्रीत्वाभावे ङीपोऽप्राप्तौ 'सनपुंसकमि'ति सामान्यतः प्राप्तं नपुंसकत्वमित्यर्थः॥ **कालाध्वनोरिति**। अन्तशब्दोऽत्र विरामवाची अन्तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः गुणा-क्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अविच्छिन्नसम्बन्धे विवक्षिते द्वितीया भवतीति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे कर्मणि द्वितीयेत्यनुवर्त्य द्वितीयाविधानादत्र 'मासं गुडधानाः', 'मासमधीते', 'क्रोशं कुटिला नदी', 'क्रोशमधीते' इत्यादाविव द्वितीयेत्यर्थः। दशकल्पमध्ये तपोहीनकालः कोऽपि नेत्यर्थो लभ्यत इति ज्ञेयम्। एतेन 'वर्षकोटीरि'त्यादिद्वितीयाऽपि व्याख्याता। वर्षसाहस्रं वर्षाणां समूहमित्यर्थलाभायाह **सहस्रमिति**। तत् 'अस्ये'ति पञ्चमस्य आद्यपादे तत्परि-माणमस्येत्यर्थे यथाविधानं प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम्। तत्र को वाऽत्र प्रत्ययो विहित इत्यत आह **शतमानेति**। शतमानादिशब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवतीत्यणि आदिवृद्धौ साहस्रमिति सिद्धेरिति भावः। 'अतिकृच्छ्रेणे'त्यत्र कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति **अन्येऽपीति**॥ **उपलक्ष्यत इति**। वैराग्यसाध्यत्वाद्ब्रह्मवेदनस्येति भावः। कुत एवं लक्षणेत्यतो पौनरुक्त्यायेति भावेनाह **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति**॥ **उपरीति**। 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि। तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैव अध्यवसीयत' इत्यत्रेति भावः। तावता कथमपौनरुक्त्यमित्यत आह **अत्र सामान्यमात्रमिति**। ज्ञान्यज्ञानिसाधा-रण्येन साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यमित्येव अत्र विवक्षितम्। ज्ञानोत्तरसाधनतारतम्यात् मुक्तितारतम्यमित्येतत् उपरीति भावः।

सु०— अनुमानमुपसंहरति एतदिति।

अनु०— एतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम्।

एतदखिलं कृच्छ्रेण साधनानुष्ठानम्। **विशेषो** वैचित्र्यम्। सप्तम्यर्थे तसिः। कथं युज्यते। ततोऽनेन मोक्षविशेषः सिद्ध इति शेषः।

परि०— अनुमानमिति। युक्तं चेत्यादावुक्तमित्यर्थः॥ तसिरिति। 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्युक्तेरिति भावः।

सु०— स्यादेतत्। मुक्तौ तारतम्यानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। परमं साम्यमुपैती-त्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादिति। मैवम्। श्रुतेः श्रुतिस्मृतिबाधितत्वेन बाधकत्वासम्भवादित्याशय-वान् मोक्षतारतम्यवादिनीः श्रुतिस्मृतीस्तावत्पठति **दैवीति**।

अनु०— दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः।

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे।

इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम्।
व्यक्तं वदन्ति

सम्पद् योग्यता। **विमोक्षो** विशिष्टमोक्षः। **निबन्धो** नीचस्थाने अन्धेतमसि बन्धः। तादर्थ्ये चतुर्थी। चशब्दः एवार्थे। भगवता स्वयमेवोक्त इति सम्बध्यते। अन्यथा वीत्युपसर्गस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

तमेवेति मुनीन्प्रति पृथोर्वाक्यम्। **तं** विष्णुमेव। आत्मवृत्तिभिरित्यस्यैव विवरणं **मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिरिति**। **अमायिनः** छद्मरहिता निष्कामाः। यथाधिकारं योग्यतानुसारेणावसितस्य निश्चितार्थस्य मोक्षस्य सिद्धय इति मोक्षतारतम्योक्तिः। **अमायिन** इत्युक्तत्वादर्थशब्देन मोक्षस्यैवोक्तेः।

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः। अनो नुडिति नुट्। **कर्णवन्तः** प्राप्तसमस्तेन्द्रियफलाः। परस्परं **सखायो** मुक्ताः। **मनोजवेषु** मनोजवः प्रज्ञातिशयो बहुवचनमाद्यर्थे ज्ञानादिगुणेषु असमास्तारतम्योपेता बभूवुः।

भगवत्सामीप्ये च तारतम्यमुच्यते। तेषु केचिदादघ्नास आस्यशब्दस्याऽऽभावः। आस्यं परिमाणस्येत्यादघ्नममृतं तदेतेषामस्ति स्थानमित्यर्शआदिभ्योऽच्। आस्यपरिमाणे सुधानिधौ विहरन्त इति दूरत्वमुच्यते। यद्वा तरतमशब्द इव दघ्नशब्दोऽप्रत्ययोऽप्यस्ति। ततश्चासम्यग्दघ्ना मग्ना इत्यर्थः। त्वे केचिदुपगताः कक्षं वनमुपकक्षाः। उशब्द एवार्थः। श्वेतद्वीपगतवनक्रीडारता एवेति मध्यत्वमुच्यते। आज्जसेरसुगित्यसुक्। त्वे (एव) एके स्नात्वाः स्नातव्याः। कृत्यार्थे 'तवैकेन् केन्यत्वन' इति त्वन्।

ह्रदा इव गम्भीराः परमेश्वरं ददृश्रे ददृशुः। इरयोरे। अनेनातिसामीप्यमुच्यते। 'श्रुत्वा विष्णुं कर्मफलमि'त्यादिस्मृत्याऽस्य मन्त्रस्यैवं व्याख्यातत्वान्नार्थान्तरं कल्पनीयम्॥

इत्यादीनि चेति। चशब्देन प्रागुदाहृतकाण्वतैत्तिरीयश्रुती समुच्चिनोति। **व्यक्तं** निरवकाशम्।

ततः किमित्यत आह **तत्केनेति**।

तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते।

तत् तस्मात् निरवकाशश्रुतिस्मृतिबाधितत्वात् **केन न** केनापि। यदुदाहृतं वाक्यं तन्न तत्परमिति भावः।

परि०— श्रुतियुक्तिभिः पूर्वं मुक्तितारतम्यस्य साधितत्वात् पुनस्तत्र श्रुतिस्मृत्युक्तिः कुत इत्यतो युक्तौ विशेषशङ्कामाह **स्यादेतदिति**॥ **विशिष्टेति**। सुखविशेषानुभवरूपमोक्षायेत्यर्थः॥ **अन्यथेति**। मोक्षे विशेषबोधनाभावे विमोक्षायेत्यत्रत्यवीत्युपसर्गस्येत्यर्थः। 'यूयमि'त्युक्तानां ज्ञानायाह **तमेवेति मुनीन्प्रतीति**। चतुर्थस्कन्धे पृथुचरिते वाक्यमेतत्॥ **इत्युक्तत्वादिति**। अमायिपदस्य निष्कामत्वार्थकत्वेन व्याख्यानादिति भावः॥ **अनो नुडितीति**। अन्नन्ताच्छब्दात् मतुपो नुडागमो भवति छन्दसीति अष्टमाध्यायद्वितीयपादस्थसूत्रार्थः। अक्षन्शब्दात् मतुपो नुडागमे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति पूर्वनकारलोपे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति नुटो णत्वे मतुपो मकारस्य 'मादुपधायाश्चे'ति वकारे अक्षण्वन्त इति सिद्धेरिति भावः। अक्षिशब्दस्येकारान्तत्वेनान्नन्तभावेऽपि अक्षिशब्दपर्यायोऽक्षन्शब्दोऽयमन्य एव। दघ्नशब्दोऽप्रत्ययोऽप्यस्तीत्यग्रेऽभिधानेन तुल्यन्यायादित्येके। अन्ये तु सप्तमाद्यपादे 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति सूत्रे दृशिग्रहणसामर्थ्यात् तृतीयाद्यज्विभक्तिपरत्वाभावेऽपि 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनुङुदात्त'

इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तानङादेशे ङित्त्वादन्त्यस्य कृते अक्षन् शब्द एवेति नुट्प्राप्तिसम्भवादनो नुडिति कथमुक्तमिति न शङ्कनीयमिति समादधुः । विद्यारण्यस्तु 'छन्दस्यपी'त्यपिपदादनङ् अनो नुडिति नुडित्याह । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः इत्युपलक्षणं मत्वाह **प्राप्तसमस्तेति** । अन्यथा 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः' कर्णवन्त इत्युक्तिर्व्यर्थापद्येतेति भावः । आदघ्नास इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह **भगवदिति** । भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षेऽपीत्यर्थः । **उच्यते** उत्तरार्धेनेति योज्यम् ॥

आस्यशब्दस्याऽऽभाव इति । आस्यशब्दस्य स्थाने आभावः आत्वं आकारादेश इति यावत् । छन्दस्त्वादिति भावः । आस्यं परिमाणमस्येति प्रमाणे 'द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच' इति परिमाणरूपप्रमाणार्थे दघ्नञ्प्रत्ययस्य विधानादिति भावः । **आदघ्नमिति** । आस्यपर्यन्तविद्यमानममृतमित्यर्थः । **स्थानमिति** स्थानत्वे नास्तीत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमादघ्नास इति शेषः ॥ **अर्शआदिभ्योऽजिति** । अर्शस्प्रभृतिभ्यः शब्देभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्ययो भवतीति पञ्चमतृतीयपादस्थसूत्रार्थः । तस्याकृतिगणत्वादिति मत्वर्थेऽच्प्रत्यये 'यस्ये'ति सूत्रेण पूर्वाकारलोपे आदघ्नः आदघ्नवानित्यर्थो भवति । बहुवचनस्य 'आज्जसेरसुगि'ति असुगागमे सवर्णदीर्घे चादघ्नास इति भवतीति भावः ॥ **इतिदूर(स्थ)त्वमिति** । इत्यर्थकेन 'आदघ्नास' इत्यनेन हर्यपेक्षया मुक्तानां दूरस्थत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ **अप्रत्यय इति** । दघ्नप्रत्ययभिन्नसुबन्तशब्दरूप इत्यर्थः ॥ एवमग्रेऽपि । 'द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरि'ति द्वितीयातत्पुरुषमुपेत्याह **उपगताः कक्षमिति** ॥ **आज्जसेरिति** । आकारान्तात्परस्य दसेर्बहुवचनस्यासुगित्यागमो भवतीत्यर्थः । सवर्णदीर्घः ॥ **त्वे इति** । केचनेत्यर्थः ॥ **स्नात्वा इति** । हृदा इत्यस्य विशेषणं स्नानार्हा इत्यर्थः ॥ **कृत्यार्थ इति** । तृतीयस्यान्त्यपादे सूत्रं 'कृत्यार्थ' इत्यादि पूर्वत्र हि 'अर्हेकृत्यतृचश्चे'त्यर्हार्थकृत्प्रत्ययो विहितः । कृत्प्रत्ययस्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इत्येते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तेः त्वन्प्रत्यय इत्यर्थः । नकारो ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्वरार्थ इत्संज्ञकः । ददृशिरे इति वक्तव्ये कथं 'ददृशे' इत्युक्तिरित्यतः षष्ठान्त्यपादीयसूत्रमेव पठति **इरयोरे इति** । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'ति पूर्वसूत्रात् छन्दसीति वर्तते । इरे इत्यस्य स्थाने रे इत्ययमादेशो भवति छन्दसीति सूत्रार्थः । रेभावविधानसामर्थ्यात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेरि'ति इडागमो नेति भावः । ननु विद्यारण्यादिना ब्रह्मज्ञानस्तुत्यादिपरत्वेन व्याख्यानात् कथं मुक्ततारतम्यपरत्वमित्यत आह **श्रुत्वेति** । ऐतरेयभाष्ये द्वितीयप्रघट्टके 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात् कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः । तारतम्यं च तेषां च श्रुतावुदितमञ्जसा । क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हि ।' इत्युक्तस्मृत्येत्यर्थः । श्रुत्युक्तमुपलक्षणमुपेत्य ऐरे ह्रदे केचिदिति स्मृतिशेषः । अमृतकल्पमद्यह्रदे केचित् स्थिता इत्यर्थः ॥ **उदाहृतं वाक्यमिति** । परमं साम्यमुपैतीति वाक्यमित्यर्थः ।

सु०— तर्हि कस्तस्यार्थ इत्यत आह दुःखादीति ।

अनु०— दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ।

चशब्दोऽवधारणे परमानन्दसाम्यसमुच्चये वा । यथोक्तम् । 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समा मता' इति ।

परि०— यथोक्तमिति। गीताभाष्ये द्वितीयेऽध्याये।

सु०— किञ्चनेदमनुमानमुत्प्रेक्षितम्। किन्त्वागमसिद्धम्। तत्र कथं कालतीताशङ्केत्याशयेनाह **भक्त्यादीति**।

अनु०— भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते।
उक्तं

तारतम्येन **भक्त्यादिगुणसद्भावे** सति भक्त्यादिसाधनगुणानां तारतम्येन हेतुनेति यावत्। **अतुल्यत्वं** मोक्षफलस्य। न केवलमस्माभिः किन्तु **भारते च उक्तम्**। हीति तद्वाक्यस्य प्रसिद्धतां सूचयति। यथा सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामिति। सति साधौ गुणे भक्त्यादावतुल्ये सति फलस्याप्यतुल्यतां वदन्ति हीत्यर्थः। साधनतारतम्यं प्रमाणैर्दृश्यत इत्युक्तम्। कानि तानि इत्यतः कृच्छ्रेणानुष्ठानं प्रदर्शयितुमुदाहृतं तावदेकं वाक्यम्। अन्यान्यपि सन्तीत्याह **साधनेति**।

साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते।

साधकानां साधनवैचित्र्यं सर्वत्रापि ग्रन्थेषु।

परि०— कालातीतेति। साम्यश्रुतिबाधितत्वशङ्केत्यर्थः। शेषोक्त्या मूलं योजयति तारतम्येनेति। फलितमाह **भक्त्यादीति**॥ **प्रसिद्धतामिति**। शान्तिपर्वणीति योज्यम्। किं तद्वाक्यमित्यत आह **सति हीति**। तद्वाक्यार्थमाह **सतीति**। तस्य व्याख्या **साधाविति**॥ **उदाहृतमिति**। दशकल्पमित्यादिकम्। साधकानां साधनानुष्ठातृणाम्।

सु०— तानि वाक्यानि पठति **दुर्ज्ञेयमिति**।

अनु०— दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः।
दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च।

प्रभोः नृसिंहस्य ध्यानचक्रं देवतादिभिः **दुर्ज्ञेयम्**। कृतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः। त्रैलोक्यं ध्वंसितुं शीलमस्येति। एवशब्देन न संज्ञामात्रेण महायोगिनः किन्त्वर्थत एवेत्याह तदेवोक्तं **नित्ययुक्तैरित्यादिना**।

नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः।
महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः।

अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ।
शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ।
किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः ।
अल्पायुवीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः ।

सर्वदा ध्यानाद्युद्योगवद्भिः । **भागो** भाग्यमिन्द्रियजयादि । मोहो मिथ्याज्ञानम् । **क्लेशा** अविद्याद्याः । **साध्वसं** विघ्नादिभयम् । न केवलं सदोद्युक्ताः किन्तु स चोद्योगो **महानि**त्युच्यते **महोत्साहैरिति** । **सत्त्वस्थैः** सदा तत्त्वगुणप्रचुरैः । **व्यवसायो** निश्चयः । **ज्ञान**शब्देन ज्ञेयमुपलक्ष्यते । अतीतानागतानि ज्ञानानि प्रभवाप्ययौ सृष्टिसंहारौ च वेत्तुं शीलमेषामिति तथोक्ताः । प्रभवाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वात् पृथगुक्तिः । मर्त्यैर्दुर्ज्ञेयमिति किमु वक्तव्यम् । **ध्वंसः** मनोविशरणम् । **मोहः** अज्ञानम् । **श्रुतिः** श्रवणम् । अत्र वैहायससंहितावाक्ये देवादिभ्यो मनुष्याणामल्पं साधनमिति स्फुटं प्रतीयते । मानुषत्वापगमानन्तरमाधिकं भविष्यतीति चेन्न । मानुषत्वादेरनपगमस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— ध्यानचक्रं प्रवक्ष्यामीत्युपक्रमे श्रवणादाह **ध्यानचक्रमिति** । ध्यानावर्तनमाहात्म्यम् । सर्वतृतीयान्तानामित्यर्थः **देवतादिभिरिति** । **कुत इति** । घोररूपत्वं कुत इत्यर्थः ॥ **अविद्याद्या इति** । रागादय आद्यपदार्थः ॥ **ज्ञानानीति** । ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ **वेत्तुमिति** । वेदितुमित्यर्थः । आगमशासनमनित्यमितीडागमो न कृतः । तथा च माघे प्रयोगः 'चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपंक्तीरि'ति । चिक्रमिषयेति वाच्यत्वात् **शीलमिति** । ताच्छीलिकोऽयं णिनिरिति भावः । ज्ञेयोपलक्षकज्ञानपदेनैव लाभात् पृथगुक्तौ हेतुमाह **प्रभवाप्ययेति** । **भ्रान्ति**पदेन अपौनरुक्त्यार्थमाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनन्तरमेव । 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यादि सूत्रार्थोक्तिप्रस्तावे । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अनादियोग्यतां चैवे'त्यादिग्रन्थव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

सु०—

अनु०— **कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ।**
ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन ।

कस्तमिति श्रुतिर्यमवाक्यम् । सुरासुराणां सुखदुःखहेतुत्वात् **मदामदः** । अनेन यमस्यान्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यते । **ब्रह्मैव** इत्यनेन ब्रह्मणः । अत एव मदन्य इति ब्रह्मादीन्विनेति व्याख्येयम् ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ।

मुक्तानामिति भागवतवाक्ये मुक्तानां शरीराद्यभिमानरहितानां सिद्धानां ज्ञानिनां कोटिष्वपि **नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा सुदुर्लभः** कश्चिदेव । 'नारायणायनाः शान्तात्मानस्तु सर्वेऽपीति' स्फुटं साधनतारतम्यं प्रतीयते । अत्र विशेषणद्वयेन वैराग्यभक्ती कथ्येते ।

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

इयं विसृष्टिरिति मन्त्रस्यायमर्थः । इयं प्रत्यक्षादिसिद्धा विविधा सृष्टिर्यतो हिरण्यगर्भादासमन्ताद्बभूव । यश्चास्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽधिपतिः सोऽपि परमात्मानं परमे व्योमन् व्योम्नि हृदयाकाशे यदि वा दधे यदि वा न तथा वेद यदि वा न । अङ्गेति कस्यचित्सम्बुद्धिः । इतरापेक्षयाऽऽधिक्येन ध्यायति जानाति च कार्त्स्न्येन तु न ध्यायति न जानाति चेति । व्योमन्निति सप्तम्या लुक् । यो अस्य सो अङ्गेति प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावः ।

यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो
नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ।
ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्य-
गन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः ॥

यः स्वात्ममायेत्यादिषु भागवतवचनेषु कैमुत्योक्त्या ज्ञानतारतम्यमवगम्यते । यो भगवान् **स्वात्ममायाया विभवं** स्वरूपमहिम्नो विस्तरं **स्वयमेव गतो** ज्ञातवान् । ब्रह्मवाक्यमिदम् । यं हरिम् इह जीवेषु ।

नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः ।

तत्त्वं स्वरूपम् । सूतिः कारणम् । यस्य सत्काष्ठां सम्यग्दिङ्मात्रम् । ब्रह्मवाक्यमिदम् ।

नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्घाः ।

यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्य-
मर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥

नाहं परायुरिति शिववचनम्। यद्विरचितं यस्य चरित्रम्। ईशेति भगवत्सम्बुद्धिः।

अहं महेन्द्रो निऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशःपवनोऽर्को विरिञ्चः।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥
अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः।
यस्येहितं न विदुः स्पष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥
सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥

अहमिति यमवचनम्। ईहितं चेष्टितम्। **सर्वस्य** प्रपञ्चस्य **आदौ स्मृतः** आद्यतया प्रमितः। **अतो** ज्ञानिवर्गात्। **भूयोऽधिकम्** अतिशयेनाधिकम्।

न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥
यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥
सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः।
तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

न त्वामिति ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम्। **अत्र** संसारे। **लिङ्गभेदने** लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति। **सिद्धये** ज्ञानाय। **यततामपि** मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ति। **सिद्धानां** मध्य इति योज्यम्। **तत्त्वतः** प्राचुर्येण। एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथा।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तश्शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥

य इममिति व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्च तारतम्यमुच्यते । व्याख्यानादिप्राचुर्यं च प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यन्यत्रोक्तम् ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

ध्यानेनेत्यस्य भगवत्पादकृतं गीतातात्पर्यगतं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥
सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् ।
सर्वत्र सर्वदेवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥
न तु सर्वविशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ।
स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥
ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ।
न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥
मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत् सर्वदत्वेन चापि तु ।
न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥

स्वात्मानमन्यञ्च सदा विशेषैरखिलैरपि ।
पश्यत्यज्ञस्तथा वाणी विशेषांस्तावतो न तु ।
त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिम् ।।

सुसूक्ष्मैरित्यादिना सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते । स्वतोऽन्यद्विश्वमप्येवं पश्यति । **अपि तु** किन्तु । तर्हि भगवत्समाना **किमिति** प्रश्नार्थः । अन्यतो ज्ञानवर्गादधिकं पश्यन्त्यपि सर्वैर्विशेषैर्युक्तं तं नैव पश्यति विष्णोः स्वस्माच्चान्यदशेषम् । अन्यतः सरस्वत्यादेरधिकं पश्येत् । ब्रह्मणोऽप्यवस्थाभेदेन विशेष उच्यते न तु सर्वेष्विति । तथा सर्वगतत्वेन सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणत्वेन सर्वगतत्वेन चेति । चशब्देनोक्तगुणवत्त्वं समुच्चिनोति । तर्हि मुक्तस्य ब्रह्मणो रमासाम्यं किमिति प्रश्नः अपि त्विति । दर्शनं कर्तुम् । अन्यत् भगवतः । यथा ब्रह्मा रमादृष्टान्न पश्यति तथा । यावन्तो ब्रह्मदृष्टास्तावतः ।

गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ।
पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति ।।
उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ।
रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन ।।
स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ।
जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहंकृतिः ।।
पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ।
पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्स्थं परमेश्वरम् ।।
अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ।
बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् ।।
अन्ये चैव यथायोगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ।
श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ।।

तमोगुणमात्रगतमेवेति सम्बन्धः । पश्येदित्यादेः प्रत्येकं सम्बन्धः । **अन्यरूपं** स्वाधमरूपम् । **बहुसाहस्रवर्षेणेति** । बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन । **क्वचित्क्वचिदिति** महत्तत्त्वप्रविभागानभिप्रैति । यथायोगमेव केचन (तु) श्वेतद्वीपपतिमेव । **तत्रापि** हृद्यपि ।

परि०— मदन्य इत्यस्य सुबोधायाह **यमवाक्यमिति** ॥ **ब्रह्मण इति**। अन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमित्यनुषङ्गः। व्याघातशान्त्यर्थमाह **अत एवेति**। प्रकृतोपयोगाय मुक्तपदार्थमाह **मुक्तानामिति**। 'सुदुर्लभ' इति सामान्यनिषेध-भ्रान्तिं वारयितुमर्थमाह **कश्चिदेवेति**। 'कश्चिन्मुच्यते', 'सिद्ध्यती'ति षष्ठस्कन्धस्थपूर्ववाक्यात् कश्चिदित्यनुषङ्गो वा। साधनतारतम्यस्यास्फुटत्वादाह **अत्र विशेषणद्वयेनेति**। 'नारायणपरायणः प्रशान्तात्मे'ति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः। आद्येन विष्णुपादैकसंश्रयत्वोक्त्या वैराग्यस्य, 'शमो मन्निष्ठते'त्युक्त्या प्रशान्तः आत्मा मनो यस्येत्युक्त्या ज्ञानस्नेह-रूपभक्तेर्लाभात् स्नेहाभावे तत्र बुद्धिप्रवेशायोगादिति वा **प्रवेश**शब्देन स्नेहस्य, शान्तात्मेति **ज्ञानस्य**, लाभादिति वाऽभिप्रायः॥ **परमात्मानमिति**। 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि'त्यादिना तस्य प्रकृतत्वादिति भावः। हृदि धारणं ध्यानं वेदनं तु ज्ञानमित्युपेत्य व्याहतिनिरासाय तात्पर्यमाह **इतरापेक्षयेति**॥ **सप्तम्या लुगिति**। 'सुपां सुलुक्-पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण लुकि सति न ङिसम्बुद्धेरिति नलोपाभावे व्योमन्निति रूपमिति भावः।

ननु 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपेण भाव्यमित्यत आह **प्रकृत्येति**। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या भवति अति परे वकारे यकारे च परे अति इति षष्ठाद्यपादे पाणिन्युक्त्या सन्ध्यभाव इत्यर्थः। नाहमिति वक्तृज्ञानायाह **ब्रह्मवाक्य-मिति**। 'ब्रह्मापी'ति वाक्यान्तरेऽयमित्यनुवादेनार्थोक्तिः **यं हरिमिति**। **यस्येति** शेषोक्तिः। **सत्काष्ठामित्यनुवादः**। **सम्यक् दिङ्मात्रमिति** व्याख्या। यस्यैकदेशमपीत्यर्थः। 'सिद्धानामि'त्यनुवादबलात् 'यततामपी'त्यनन्तरं शेषमाह 'यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ती'ति। तत्तु 'अत' इत्यस्य 'यथार्थत' इत्युक्तौ 'सिद्धय इति सिद्धा इति' च पूर्वोक्तज्ञानमयथार्थमिति धीः स्यादत आह **प्राचुर्येणेति**। तत्र चतुर्थगीताभाष्योक्तां स्मृतिं संवादयति **एकं चेति**। 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः। न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानित्वरूपसर्वज्ञतां विना तत्त्वतो ज्ञातुं न समर्थ इत्युक्त्या 'तावत' इत्यनेन प्राचुर्यलाभो यथा तथेत्यर्थः॥ **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति**। सकृदनुष्ठितव्याख्यानाध्ययनश्रवणानामपरोक्षज्ञानाहेतुत्वादिति भावः॥ **अन्यत्र** गीता-तात्पर्ये अष्टादशेऽध्याये 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम्। मुक्तौ सुखं तत्पठतः ततोऽप्यधिक-मिष्यते। व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'त्यादिनोक्तमित्यर्थः। तथा च साधनतारतम्यस्य मुक्ति-तारतम्यहेतुत्वप्राप्त्या तत्र नासङ्गतिरिति भावः॥ **गीतातात्पर्येति**। त्रयोदशेऽध्याये 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम्। नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः। स्वयं विज्ञायत' इत्यादिना कृतं व्याख्यानमित्यर्थः। इत्थं हि तत्र व्याख्यातम्। केचिन्नारदादिभ्योऽन्ये ऋषयः आत्मना = मनसा, आत्मानं = विष्णुं, आत्मनि = स्वहृदये, ध्यानेन उपलक्षणं स्वप्रतिभया, श्रवणेन च, ज्ञात्वा पश्यन्तीत्यर्थः। श्रवणप्रतिभयोरुत्पत्त्वादनुक्तिः। नारदादेर्बहिरपि द्रष्टृत्वा-दात्मनीत्यस्योपपत्तये नारदाद्यन्यर्षिग्रहणाय 'केचिदि'त्युक्तिः। अन्ये देवाः साङ्ख्येन स्वप्रतिभारूपेण योगेनोपायेन विनाऽपि ध्यानेन विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयैव ध्यानरूपयोगेन च द्वेधाऽपि आत्मानं बहिरन्तः स्वस्वयोग्यतानुरोधेन पश्यन्ति, अपरे राजानः कर्मयोगेन अश्वमेधादिकर्माख्योपायेन पश्यन्ति, श्रवणेन स्वप्रतिभया च नित्यं विष्णुं स्मरन्तो राजवराः यज्ञानुष्ठानसमये यज्ञभागार्थमागतं हरिं पश्यन्तीत्यर्थः। श्रवणप्रतिभयोरुत्पत्त्वादनुक्तिः। अन्ये मानुषोत्तमा एवं स्वप्रतिभादिनाऽजानन्तोऽन्येभ्यः = स्वोत्तमेभ्यः श्रुत्वा उपलक्षणं मत्त्वेत्यपि ज्ञातव्यं उपासते उपास्य ध्यात्वेति

यावत् । आत्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । सर्वेषां श्रवणसत्त्वेऽपि मानुषाणां श्रवणबाहुल्यमावश्यकम् । प्रतिभाया अप्यन्त्यादिति भावेन श्रुतिपरायणा इत्युक्तमिति । एवं बहुवक्तव्यमित्यन्यत्रोक्तं ज्ञेयमित्युक्तम् ।

'तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते' इत्यन्तग्रन्थस्यास्फुटत्वात् तात्पर्यमाह **सुसूक्ष्मैरित्यादिना**ति । 'अन्यदि'त्यत्रावध्यप्रतीतेराह **स्वत इति** । स्वस्मादन्यदित्यर्थः । तस्याप्यर्थो **विश्वमिति** । 'एवं'पदसमुच्चेयमाह **पश्यतीति** । समुच्चयार्थत्वधीनिरासायापि त्वित्यनूद्य प्रतिपदमाह **किन्त्विति** । दर्शनमित्यनूद्य शेषमाह **दर्शनं कर्तुमिति** । 'तथे'तिपदस्यार्थोक्तिः **यथेत्यादि** । पश्येदित्यादेरित्यादिपदेन न पश्यतीत्यस्य ग्रहः । महत्तत्त्वस्यैकत्वात् क्वचित्कचिदित्युक्तिः कथमित्यत आह **महत्तत्त्वविभागानिति** । बहुकालोपचितसाधनानुष्ठानबलेन महत्तत्त्वांशपर्यन्तं व्याप्तं हरिं इन्द्रादिदेवाः कदाचित्पश्यन्तीत्यर्थः । महत्तत्त्वशब्दस्य साधुत्वमुक्तं वैशेषिकनये 'न महत्तत्त्वगुणत एतावानिति हीश्वरे' इत्येतद्व्याख्यावसरे । अन्ये चैवेत्येवकारस्यान्वयमाह **यथायोगमेवेति** । योग्यतामनतिक्रम्येत्यर्थः । 'श्वेतद्वीपपतिं चैवे'त्यत्र कर्तृक्तिपूर्वमेवकारान्वयमाह **केचन त्विति** । तत्रापीत्यनुवादः । **हृद्यपीति** व्याख्या । हृद्यपि कदाचिदेव केचन पश्यन्तीत्यर्थः ।

सु०— परिमाणदर्शनवद्विशेषदर्शने तारतम्यं न विस्पष्टमुक्तमत आह उमेति ।

अनु०— उमा यादवनन्तांशान्पूर्वदृष्टेभ्य एव तु ।
विशेषान् वासुदेवस्य पश्चादुक्ता विचक्षते ॥
शक्रकामादयश्चैव विशेषान् ब्रह्मणि स्थितान् ।
उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते ॥

उमापर्यन्तं तु पश्चात्पश्चादुक्ताः पूर्वपूर्वदृष्टेभ्यो दृष्टानामनन्तांशानेव वासुदेवस्य विशेषान्विचक्षते । शक्रकामादयश्चेति चस्त्वर्थः । एवशब्दस्योमादिभिरेवेत्यन्वयः । प्रबुद्धेभ्य इति पूर्ववत् षष्ठ्यर्थे । चक्षते पश्यन्ति ।

परि०— पञ्चमी षष्ठ्यर्थ इत्युपेत्याह **दृष्टानामिति** । निर्धारणे षष्ठी । ईशधर्माणामिति योज्यम् ।

सु०— उदाहृतानां वचनानां प्रयोजनमाह इत्यादीति ।

अनु०— इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ।
तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥

यथार्थत इति । न परमतानुवादरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानां च साधनानां चेति योजना । साधनतारतम्यप्रतिपादनायोदाहृतेष्वेव केषुचिद्वाक्येषु मुक्तानां तारतम्यं प्रतीयते । तदपि प्रकृतत्वाद् ग्राह्यमित्यर्थः ।

सु०— अस्तु मुमुक्षूणां साधनेषु तारतम्यं मा च भून्मोक्षे तारतम्यमित्याशङ्कायां प्राग्बाधकमुक्तम्। इदानीं शङ्कैवैषा नोपपद्यते दूरे दूषणाभिधानमित्याह **साध्येति**।

अनु०— **साध्यसाधनवैरूप्यम्**

साध्यमविचित्रं साधनं विचित्रमिति साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं केन बीजेन कल्प्यते शङ्क्यते न केनापि। अयमभिसन्धिः। पक्षे विपक्षत्वशङ्का खलु केनचिद्बीजेन स्यात्। निर्बीजं शङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्त इवोपेक्षणीयः। बीजं च व्यभिचारदर्शनं वोपाधिदर्शनं वा तयोरन्यतरशङ्का वा। तत्राद्यं तावदिह नास्ति। तदिदमाह **अदृष्टमिति**।

अदृष्टं केन कल्प्यते।

नापि द्वितीयम्। पक्षे साध्यसद्भावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वेन यस्यकस्यचिदाशङ्क्यमानस्यावश्यं साध्यव्यापकत्वाभावेनोपाधित्वासम्भवात्। पक्षेऽपि तद्वृत्तौ साधनव्यापकत्वात्। अत एवोपाधिशङ्काऽपि निरस्ता। ततो व्यभिचारशङ्काऽपि। उदाहृतवाक्यैर्व्याप्तेरुक्तत्वात्। अतो बीजाभावाच्छङ्कैवैषाऽनुपपन्नेति।

परि०— प्राग्बाधकमुक्तमिति। 'नाधिक्यं यदि साध्ये स्यादि'त्यादिना 'इत्येतदखिलं मोक्षे विशेषाभावतः कथमि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः। साधनवैचित्र्येऽपि साध्ये तन्माऽस्त्विति शङ्काया उत्तरस्यास्पष्टत्वादाह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **पक्ष इति**। देवादयो मानुषादिभ्यः अधिकमोक्तफलभाजः तदपेक्षयाऽधिकसाधनत्वादिति। 'युक्तं चे'त्यत्र प्रागुक्तप्रयोगे यः पक्षस्तत्रेत्यर्थः। उपाधेः पक्षे असत्त्वे सत्त्वे चोभयत्र क्रमाद्दोषमाह **साध्यव्यापकत्वाभावेनेत्यादिना** ॥ **तत इति**। उपाधिशङ्काभावादित्यर्थः। अविपक्षत्वनिश्चयोपायं चाह **उदाहृतेति**। 'विचित्रे'-त्यादिद्वितीयहेतौ विशिष्टभेदात्। न साध्याविशिष्टेति भावः।

सु०— ईश्वरो मुमुक्षुभ्यो विचित्रं फलं ददाति विचित्रसाधनैराराधितत्वात्। विचित्रसाधनान्यपेक्ष्य फलदातृत्वादित्यनुमानान्तरं हृदि निधायान्यथासिद्धिनिरासार्थं विपक्षे बाधकमाह **वैषम्यमिति**।

अनु०— **वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च।**

तेन साध्यसाधनवैरूप्येण। द्वितीयश्चशब्दः प्रमाणान्तरसूचनार्थः। यदीश्वरोऽनुष्ठितात्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलं दद्यात्। तदाऽसौ विषमः प्रसज्येत। यदि वा अनुष्ठितमहासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनसमानफलं दद्यात्। तदा निर्घृणः स्यादित्यर्थः।

ईश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तिर्नानिष्टा । दुःखाद्यहेतुत्वादित्यत आह **सापेक्षत्वादिति** ।

सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ।

अनेन 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति सूत्रमुपादत्ते । **तौ** चेति सम्बन्धः । **तौ** वैषम्य-नैर्घृण्यलक्षणौ दोषौ । यद्धि प्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं वा तदुच्यतेऽनिष्टमिति । वैषम्यं(ादिकं) चे(मी)श्वरस्य सूत्रकारेण वारितत्वात् प्रमाणविरुद्धमिति कथं नानिष्टम् । अङ्गीकृतसूत्रप्रामाण्यान्प्रत्ययं यत्न इति नासङ्गतिः । ये तु सूत्रप्रामाण्यमनङ्गीकृत्येश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तेरिष्टत्वं मन्यन्ते । तान्प्रति वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दोषत्वं सूचयितुं पुल्लिङ्गनिर्देशः । अन्यथा प्रकरणात् ते वारिते इत्यवक्ष्यत् । नपुंसकप्रयोगेऽपि दूषणे इति शक्यते ज्ञातुमिति चेन्न । ते वैषम्यनैर्घृण्ये इति निराकाङ्क्षत्वात् ।

परि०— **अन्यथासिद्धीति** । उक्तहेत्वोरिति योज्यम् । अप्रयोजकतानिरासायेत्यर्थः ॥ **प्रमाणान्तरेति** । युक्तं च 'साधनाधिक्यादि'त्यादावुक्तप्रमाणापेक्षया ईश्वरेत्यादिनोक्तप्रमाणान्तरेत्यर्थः । 'तेने'त्यादिनोक्तापादकापाद्यभावं व्यनक्ति **यदीति** ॥ **दुःखाद्यहेतुत्वादिति** । सर्वविध्याद्यतिदूरत्वेनेश्वरस्य प्रत्यवायाभावादिति भावः । दोषापेक्षया तावित्युक्तेर्भावं व्यनक्ति **ये त्विति** ॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति** । ते इत्युक्तौ ते वैषम्यनैर्घृण्ये वारिते इत्यन्वयेनैव आकाङ्क्षाशान्तेर्दोषत्वं तयोर्न ज्ञापितं स्यात् । तावित्युक्तौ तु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्नपुंसकत्वेन परामर्शायोगात् तौ कावित्याकाङ्क्षोदये दोषाविति वाच्यत्वादिति भावः ।

सु०— प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमुपपादयति **तारतम्यादिति** ।

अनु०— **तारतम्यात्साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ।**
अवैषम्यादिहेतुः स्यात् सदैव परमेश्वरे ॥

साधनानां तारतम्यात् सदैव नियमेन ईशतो भवतः साध्यस्य तारतम्यं परमेश्वरेऽवैषम्यादिहेतुः स्यात् । आपादकविपर्ययस्य खल्वापाद्यविपर्ययं प्रति निर्वाहकत्वे भवेत् प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानम् । निरग्निकत्वविपर्ययो हि निर्धूमत्वविपर्ययं घटयति । अस्ति चैतत्प्रकृत इति ।

यद्वा कथं वैषम्यादि सूत्रकारेण वारितमित्यतः सापेक्षत्वस्य वैषम्याद्यभावेन सह हेतुहेतुमद्भावं व्युत्पादयति **तारतम्यादिति** । पूर्वैव योजना ।

परि०— साध्यतादृक्त्वमित्यत्र साध्यस्येति बुद्ध्या विभक्तेन भवत इत्यध्याहृतस्यान्वयः । कस्माद्भवत इत्यत ईशत इत्यन्वेतीति योजयति **ईशतो भवतः साध्यस्येति** । तादृक्त्वमित्यस्यार्थः **तारतम्यमिति** । उप-

पादयतीत्युक्तं व्यनक्ति आपादकेति ॥ प्रकृत इति । साध्यसाधनवैरूप्यरूपापादकस्य विपर्ययो हि वैषम्याद्यापत्ति-रूपापाद्यस्य विपर्ययं निर्वहतीत्यस्ति विपर्यये पर्यवसानमित्यर्थः ।

सु०— व्यर्थमिदं सूत्रकारस्य साधनसंस्कारपूर्वकर्मापेक्षाऽङ्गीकारेण वैषम्यादि-निवारणम् । फले तत्परिहारेऽपि साधनादौ परिहर्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । साधनादौ परमे-श्वरस्य प्रयोजकत्वमस्ति न वा । नेति पक्षे परमेश्वरत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विचित्राणि साधनानि प्रयोजयतः कथं न वैषम्यादीत्यतोऽनुपपन्नस्य सूत्रस्य कथं बाधकत्वमिति । मैवम् । अस्याक्षेपस्य सूत्रकृतैव निरस्तत्वादित्याह **स्वातन्त्र्य इति** ।

अनु०— **स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ।**
अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः ।

स्वातन्त्र्यं प्रयोजककर्तृत्वम् । **वैचित्र्यं** साधनादेः । **अपेक्ष्य** प्रेरणादिति शेषः । **दोषो** वैषम्यादिः । **तद्वचः** सूत्रकृतो वचोऽस्ति ।

परि०— 'पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु' इत्यादिस्मृत्यनुरोधादाह साधनेति । साधनभूतसंस्कार-पूर्वकर्मेत्यर्थः । प्रयत्नस्याप्युपलक्षणम् । साधनपदेन वा प्रयत्नस्य ग्रहः । एतेन साधनादाविति आदिपदार्थो विवृतः । त्यवन्तनिर्वाहायाह प्रेरणादिति ।

सु०— नन्वेवं सर्वत्र सापेक्षस्य हरेः स्वातन्त्र्यहानिर्दोषः स्यादित्यत आह **स्वातन्त्र्य इति** । अयमपि दोषो नास्ति । कथम् । परेशितुः साधनादौ विद्यमानेऽपि स्वेच्छयाऽनादि-वैचित्र्यमपेक्ष्य प्रेरकत्वमित्येतदर्थप्रतिपादकं तद्वचोऽस्ति यत इति । किं तद्वच इत्यतः क्रमेण सूत्रद्वयं पठति **नानादित्वादिति** ।

अनु०— **नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ।**

तत्राद्यदोषपरिहाराय 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि'ति सूत्रं(मनेनो) उपादत्ते । द्वितीयपरिहाराय 'उपपद्यते चे'ति ।

परि०— अयमपीति । स्वातन्त्र्यहानिरूपदोष इत्यर्थः ॥ क्रमेणेति । अनादिसाधनादेर्वैचित्र्यापेक्षया फलदाने तथात्वे च अस्वातन्त्र्यं नेत्यत्र च क्रमेणेत्यर्थः ।

सु०— एवमनुमानस्यान्यथासिद्धिं निरस्य बाधकप्रतिरोधौ निराकरोति **अपेक्ष्येति** ।

अनु०— **अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ।**
मया कया विरुद्धा स्यात्

तथा स्थितिः विषमं त्वश्वरेण क्रियत इति साध्यमानेति शेषः । **मया प्रमाणेन । कया न** कयापि । परमं साम्यमित्यादेः अन्यथाव्याख्यातत्वादिति भावः । अनुमानादेः व्याप्तिप्रतिपत्तये दृष्टान्तमाह **राजादाविति ।**

राजादावपि दृश्यते ।

प्रेक्षावति राजादौ सेवानुरूपफलदानं वैपरीत्यकर्तर्यप्रेक्षावति वैषम्यादिकं च दृश्यत इत्यर्थः । साध्यसाधनवैरूप्यकल्पने बाधकान्तरमाह **त्याग इति ।**

त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।
मायिभ्योऽन्येन केनापि

सर्वत्र साध्यसाधनैकरूप्यस्य दृष्टत्वात् तद्वैरूप्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् प्रकृतवैरूप्यं शङ्कमानस्य दृष्टत्यागोऽदृष्टकल्पना चेति दोषौ प्रसज्येते । न च स्यातां ताविति शक्यते वक्तुम् । प्रेक्षावता केनाप्यनङ्गीकृतत्वादित्याह **सुदुष्कराविति ।** मायावादिनो दृष्टं प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिकं त्यजन्ति । अदृष्टमनिर्वाच्यादिकं कल्पयन्ति । अतो मायिभ्योऽन्येनेत्युक्तम् । अस्य चोत्तरत्र उपयोगः । अन्यैरकृतमपि दृष्टत्यागादिकं कुर्वतां को दोष इत्यत आह **तत्किमिति ।**

तत्किमन्यैश्च वादिभिः ।
मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते

तत् तर्हि । **किमिति** गूढाभिप्रायः प्रश्नः । **अत्र** दृष्टत्यागाद्यनुष्ठानविषये । **अनुगम्यन्ते** अनुस्रियन्ते । एतदुक्तं भवति । दृष्टत्यागादिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र दृष्टत्यागादिकं स्वयं कुर्वतां व्याहतिः स्यादिति ।

परि०— **एवमनुमानस्येति ।** वैषम्यमित्येतदवतारिकायामुक्तस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथाव्याख्यातत्वादिति ।** 'दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयत' इत्यत्र पूर्वमेवात्रैव पाद इत्यर्थः । तथा च न तद्विरोधः शङ्क्य इति भावः ॥ **अनुमानादेरिति ।** आदिपदेन वैषम्यं चेत्यत्रोक्ततर्कग्रहः । प्रेक्षावत्यप्रेक्षावतीत्युक्त्या साधनानुरूपफलदानव्यभिचारोऽप्रेक्षावत्त्वनिमित्त इति चेत् प्रेक्षावत्त्वे सतीत्यभिमतविशेषणविशिष्टहेतोस्तत्राभावान्न दोषायेति सूचितम् । मायिभ्योऽन्येनेति किमर्थमुक्तम् । केनापि सुदुष्करावित्येतावता पूर्तेरित्यत आह **अस्य चेति ॥** तत्किमन्यैश्च वादिभिरित्याद्युत्तरवाक्ये व्याहत्युपपादनोपयोग इत्यर्थः ॥

सु०— साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं शङ्कमानस्यानिष्टान्तरमाह श्रुतेति । उक्तविधया साध्यसाधनसारूप्यस्य श्रुतत्वादन्यथा च अश्रुतत्वात् अत्र वैरूप्याङ्गीकारे श्रुतहान्यश्रुतग्रहावपि

स्याताम् । मायिनां लिङ्गे इति तयोर्विशेषणं प्रयुञ्जानस्योक्त एवाभिसन्धिः । मायावादिनो हि श्रुतं सार्वज्ञाद्युपेतं ब्रह्म परित्यज्याश्रुतं निर्गुणमुपयन्ति । दृष्टत्यागादिचतुष्टयं कुर्वतां बाधकान्तरमाह **तदिति** ।

अनु०— श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ।
अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषास्ततोधिकाः ॥

तत् तत्र प्रकृतदोषेषु । **ततो** दृष्टत्यागादेः । **अधिका** बहिर्भूताः । दृष्टत्यागादिकं कुर्वाणेनान्यदपि प्रमितं त्याज्यं स्यात् । अदृष्टकल्पनादिकं च कुर्वताऽप्रामाणिकमन्यदपि कल्पनीयं भवेदिति(त्यर्थः) भावः ।

परि०— श्रुतत्वादिति । प्रागुक्तवचनैरिति भावः ॥ अन्यथेति । साध्यसाधनवैरूप्यस्येत्यर्थः ॥ उक्त एवेति । पूर्ववाक्योक्तदिशा व्याहत्युपपादनमेवाभिप्राय इत्यर्थः । 'श्रुतहान्या'दिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयनां पुनरत्र श्रुतहान्यादिकं स्वयमङ्गीकुर्वतां व्याहतिरित्येवंरूपेणेति भावः । तदित्यस्य प्रतिपदं तत्रेति । तस्यार्थः प्रकृतदोषेष्विति ॥ *साध्यसाधनवैरूप्ये युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— स्यादेतत् । यदि मुक्तास्तारतम्योपेताः स्युस्तदा परस्परं द्वेषवन्तः स्युरिति प्रतिकूलतर्कपराहतं मुक्ततारतम्यानुमानमित्यत आह **निश्शेषेति** ।

अनु०— निश्शेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥

निश्शेषेण गता अपगता दोषा येभ्यस्ते तथोक्ताः । पुनः श्रवणादिमतामिति शेषः । तेषां **हरेरापरोक्ष्यमिति** तान्प्रति हरेरापरोक्ष्य(रपरोक्षत्व)मित्यर्थः । अनुबन्धादिभ्य इत्यत्र प्रतिपादितोऽयमर्थ इति **हि**शब्दः । यस्मादित्यर्थे वा । **द्वेषेर्ष्या**दिदोषस्ततस्तस्मात्कुतो मुक्तानां नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । ये तारतम्योपेतास्ते द्वेषादिमन्तो दृष्टा यथा लौकिकाः पुरुषा इति खल्वत्र व्याप्तिरभिधातव्या । न चैवम् । लौकिकानां द्वेषादिमत्त्वे दोषित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । यत्र द्वेषादिमत्त्वं तत्र दोषित्वमिति व्याप्तेर्दर्शनात् । न च दोषित्वं मुक्तेषु सम्भवति । औपाधिका हि तेषु दोषा वक्तव्याः । स्वाभाविकानां शङ्कितुमशक्यत्वात् । ते च भगवत्साक्षात्कारोदयात्प्रागेव प्राचुर्येण गताः । साक्षात्कारेण च समूलघातं हताः । मुक्तौ चोपाधेरेवापगतत्वान्नेषदपि स्थातुमर्हन्ति । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यस्याप्यभाव इति ।

ननु परेणापि न मुक्तेषु द्वेषादिमत्त्वं साध्यते किन्त्वापाद्यत एव। ततस्तेभ्यस्तद्व्यावृत्ति-साधनमसङ्गतम्। मैवम्। तर्कमूलभूतव्याप्तावुपाधिः खल्वत्र कथितः। तस्य च पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्यावृत्त्या विवक्षितधर्मव्यावर्तनशक्तिश्चावश्यकेति तद्व्युत्पादनस्य क्रियमाणत्वात्। अत्र द्वेषेर्ष्यासन्तापपरेष्टप्रतिघातप्रयत्नेच्छा व्याप्याः। अविद्याऽहङ्काराद्या व्यापका इति विवेकः।

परि०— पुनरित्यत्र काङ्क्षितं तदनुवादपूर्वमाह **पुनः श्रवणादिमतामिति**। 'हरेरि'ति षष्ठी कर्तरीति भ्रान्तिं निराह **तान्प्रतीत्यादि** ॥ **इत्यत्रेति**। पूर्वपादे तद्व्याख्यानपरे 'विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात्। मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यत' इत्यनुव्याख्याने चेत्यपि ध्येयम्। नन्वदोषित्वे द्वेषेर्ष्यादिः कुतो नापादयितुं शक्यते ? तारतम्यस्यापादकस्य सत्त्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**॥ **समूलघातं हता इति**। मूलेन सह हताः निश्शेषं हता इत्यर्थः। व्युत्पादितमेतत्पदं प्राक् समयपादादिभागे॥ **तर्कमूलभूतेति**। मुक्ता यदि तारतम्योपेताः तर्हि द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति परोक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दोषित्वरूपोपाधिः निश्शेषगतदोषेति मूले कथित इत्यर्थः ॥ **विवक्षितधर्मेति**। द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वरूपसाध्यधर्म इत्यर्थः ॥ **व्यावर्तनशक्तिश्चावश्यकेति**। आङ्पूर्वादवश्यशब्दात् कप्रत्यये 'केण' इति ह्रस्वे टापि 'उदीचामात' इति वैकल्पिके त्वाभावे सत्यावश्यकेति रूपं साध्विति साध्यव्यापकत्वबलादिति भावः। यत्र द्वेषादिमत्त्वं तत्र दोषित्वमिति व्याप्तिरसिद्धेत्यत आह **अत्रेति**। सन्तापेत्याद्युक्त्या द्वेषेर्ष्यादिरिति मूलगतादिपदार्थो विवृतः॥ **अहङ्काराद्य इति**। कामकर्मादिराद्यपदार्थः।

सु०— दोषाणामेव द्वेषादौ प्रयोजकत्वमित्येतमर्थं परेणापि स्वीकारयितुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति भवेयुरिति।

अनु०— भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते।

तारतम्येऽङ्गीकृते मुक्तानाम् ईर्ष्यादयो यदि भवेयुः यदि आपाद्यन्ते। तदा मुक्तेषु समेषु अङ्गीकृतेषु अपि कुतो न भवेयुः। यदि मुक्तास्तारतम्योपेतास्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति वदता न द्वेषादि-मन्तस्तस्मात्समा एवेति वाच्यम्। न च साम्यमप्यङ्गीकर्तुं शक्यते। यदि मुक्ताः समाः स्युस्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गादित्यर्थः।

साम्ये कथं द्वेषादिप्रसङ्ग इत्यतः परप्रसङ्गवत् साम्यस्यापि द्वेषादिसाहचर्यं दृष्टमित्याह तप्यमाना इति।

तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि।
दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम्॥

समसत्तामात्रं नापादकत्वेन विवक्षितम्। अतिप्रसङ्गात्। किन्तु समदर्शनमेवेत्या-शयेनोक्तं समान्दृष्ट्वेति।

प्रतिवन्दीग्रहणस्य प्रयोजनमाह **दोषा इति** । दोषाणां समुदितानामेव कारणत्वमित्येकवचनम् । एवमस्माभिः साम्यवादिनं प्रत्यतिप्रसङ्गेऽभिहिते तेनैतदेव वक्तव्यम् । अत्र लोके दोषा एव द्वेषादेः कारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्निश्चयात् । न तु साम्यम् । सत्यपि साम्ये सखिष्वभावात् । असत्यपि क्वचिद्भावात् । न च मुक्तेषु दोषास्सन्ति । अतः साम्येऽपि न (द्वे)दोषादिप्रसङ्ग इति ।

परि०— **स्वीकारयितुमिति** । दोषा एवात्र कारणम् । वर्दीत्यादिनेति योज्यम् ॥ **पक्षप्रसङ्गवदिति** । यदि मुक्तास्तारतम्योपेतास्तर्हि द्वेषादिमन्तः स्युरिति परेणोक्तप्रसङ्गे यथापादकापाद्ययोः साहचर्यं लोके तथेत्यर्थः ॥ **समसत्तेति** । समस्य सत्त्वमात्रमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । सुप्त्यादावपि द्वेषादिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

सु०— अतः किमित्यत आह यदीति ।

अनु०— यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ।

यद्येवं दोषाणामेव द्वेषादिकारणत्वम् । तत्र मुक्तेषु निर्दोषता चाङ्गीकृता । तदा **आधिक्येन** हीनाधिकभावेनाङ्गीकृतेन । किं दूष्यते न किमपि । साम्यमङ्गीकुर्वाणेनापि निर्दोषतयैव द्वेषादिप्रसङ्गो वारणीयः । तारतम्यमङ्गीकुर्वाणैरस्माभिरपि तथैव निराकरिष्यते । इयांस्तु विशेषः । यत्तारतम्यं प्रमितं न साम्यमिति समुदायार्थः ।

परि०— ननु दोषा एवात्र कारणानीति वाच्यमित्यत आह **दोषाणामिति** । अविद्यादीनाम् । एवं सति साम्यमेवोपेयतां किं हीनाधिकभावोपगमेनेत्यत आह **इयांस्त्विति** ।

सु०— शङ्कते यदीति ।

अनु०— यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ।

भवेदेतद्यदि साम्येन प्रसक्तं द्वेषादिकं निर्दोषतया निवारयामः । न चैवम् । किन्नाम समसत्तामात्रं हि न द्वेषादिकारणमतिप्रसङ्गात् । अपि तर्हि समदर्शनम् । न च मुक्तः समं मुक्तान्तरं पश्यत्यतो न द्वेषादीति । एवं तर्हि न तारतम्यसत्तामात्रं द्वेषादिकारणं, किन्तु स्वतोऽधिकदर्शनमेव । न च मुक्तः स्वतोऽधिकं मुक्तान्तरं पश्यति । तस्मात्सत्यपि तारतम्ये न द्वेषादिप्रसङ्ग इति कुतो न सन्तोष्टव्यमिति परिहारोऽत्र शक्यते वक्तुम् । तथाऽपि नासौ तात्त्विक इत्यन्यदर्शनाभावमेव दूषयति **अदर्शनादिति ।**

अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ।

एवमन्यदर्शनाभावेन द्वेषादिकं निवारयता तेनादर्शनात्प्रसक्तमरत्यादिकं कथं निवार्यते। **अरतिः** सुखाभावः। **आदिपदेन** तन्द्री भयं च गृह्यते। एतदुक्तं भवति। स्यादयं परिहारो यदि मुक्तस्यान्यदर्शनाभावः सम्भवेत्। न चैवम्। मुक्तो हि न तावदचेतनः। अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। ततश्चेतनस्य सतोऽन्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्रसज्यत इति।

परि०— ननु घटादावन्यदर्शनि सत्यपि तन्द्रीशब्दितनिद्राभयं नास्तीत्यत आह एतदुक्तमिति। चेतनस्य स्वत इति पाठे स्वतः स्वस्मादित्यर्थः।

सु०— ननु बहिर्मुखा एवान्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्राप्नुवन्ति न च मुक्तास्तथाऽतो नारत्यादिप्रसङ्ग इत्यत आह **ब्रह्मणोऽपीति**।

अनु०— **ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ।**

'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः। ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमि'त्येवं प्रमितस्यापीत्यर्थः। **पूर्वम्** आदिकाले। **श्रुतौ** इति जातावेकवचनम्। ताः श्रुतीरर्थतः पठति **नैवेति**।

नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित्।
द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे॥

अनेन स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदिति वाक्यमुपादत्ते।

परि०— **वर्हिमुखा इति**। लौकिका इत्यर्थः॥ **ज्ञानमप्रतिघमिति**। बृहद्भाष्ये आद्ये अध्याये ग्रन्थान्तभागे वाक्यमिदम्॥ इति **वाक्यमिति**॥ वाजसनीयवाक्यमित्यर्थः। मूले 'ऊदिर' इत्यात्मनेपदसमाधानमुक्तं प्राक् इत्यूदे पङ्क्तिनां श्रुतिरित्यत्र ईक्षत्यधिकरण इति भावः।

सु०— स्यादेतत्। यद्यन्यदर्शनाभावमात्रमरत्यादेः कारणं स्यात्। न चैवम्। किन्तु अन्यदर्शनेच्छायां तदभावः। मुक्तस्य त्विच्छैव नास्त्यतोऽन्यदर्शनाभावेऽपि नारत्यादिकं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह **यदीति**।

अनु०— **यदीच्छा नैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा।**
श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किन्नाङ्गीक्रियते स्वयम्॥

तत् तत्र मुक्तौ। तत्र अन्यदर्शनविषये। इच्छा **नैवास्तीति मृषैव कल्प्यते यदीति** योजना। भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुत्युक्ता। स्वयं साक्षाच्छ्रुत्युक्तेति सम्बन्धः। तर्हीति शेषः।

तच्छब्दो वा तर्ह्यर्थः। इदमुक्तं भवति। मुक्तानां साम्यमङ्गीकृत्यान्यदर्शनाभावेन द्वेषादिपरिहृत्य अन्यदर्शनेच्छाभावेन च अरत्यादिकं परिहरतोऽप्रामाणिकानेककल्पनं प्रामाणिकपरित्यागश्च स्याताम्। सामान्यदर्शनाभावेनाभावतदिच्छाभावानामप्रामाणिकत्वात्। तारतम्यादेः प्रामाणिकत्वात्। ततो वरं तारतम्यमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासाय श्रौतनिर्दोषतास्वीकार इति। एतेन तारतम्यं साम्यं वाऽङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिसमाधानं विधातव्यमिति सन्देहोऽपि निरस्तो वेदितव्यः।

परि०— तदित्यनुवादः। तत्रेति प्रतिपदम्। मुक्ताविति व्याख्या। तत्रेत्यनुवादः। अन्येत्यादि व्याख्या॥ इत्यादिश्रुतीति। पूर्वपादोदाहृतश्रुत्युक्तेत्यर्थः। स्वर्यमित्यस्य व्याख्या साक्षादिति। साम्यपक्षेऽप्युक्तदिशा द्वेषाद्यभावोपपादनसम्भवे तारतम्य एव कुतः पक्षपात इत्यत आह इदमुक्तं भवतीति॥ एतेनेति। स्वपरसाधनयोः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वकथनेनेत्यर्थः।

सु०— उक्तमेव स्पष्टमाह तारतम्यं चेति।

अनु०— तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु।
अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना॥

अन्यदर्शनं चेत्यपि ग्राह्यम्। 'स यो मनुष्याणां राद्धः। कामस्य यत्राप्ताः कामाः। अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः' इत्यादौ श्रुतम्। न ह्यन्यदर्शनाभावे सख्यं सम्भवति। समतेत्यन्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्युपलक्षणम्। युक्तिं मन्यत इति युक्तिमानी। युक्तौ बहुमानवता केनाप्येवं न कल्प्यत इत्यर्थः। प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारप्रसङ्गो हि तर्कापरनामिका युक्तिः।

परि०— उक्तार्थत्रये क्रमात् श्रुतित्रयमाह स य इत्यादि। 'युक्तिमानिने'त्यत्र का युक्तिरित्यत आह प्रामाणिकेति।

सु०— ननु समताया अश्रुतत्वेऽपि नाप्रामाणिकत्वम्। न हि श्रुतिरेव प्रमाणमित्यत आह किं तदिति।

अनु०— किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते।

न किञ्चित्तच्छ्रुतेरन्यत्। अतः प्रमाणान्तराभावेऽश्रुतत्वेनाप्रामाणिकत्वमेव सिद्ध्यति। यद्यन्यदर्शनाभावादित्यादिनोक्तमुपसंहरति वृथेति।

वृथाऽयमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ।

केन न केनापि कारणेन । श्रुतहान्यश्रुतग्रह इति द्वन्द्वैकवद्भावः । श्रुतहानिसहितोऽश्रुतग्रह इति वा । विषयसप्तमीयम् । ततो न कार्यं इति भावः । मुक्तानां तारतम्येऽनुमानान्तरमाह **मोक्षेऽपीति ।**

मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वाद्यथा पुरा ।।

तारतम्येनेतः प्राप्तस्तारतम्यवानिति यावत् । **पुरा** संसारे ।

परि०— तात्पर्यमाह ततो न कार्य इति । वृथात्वादित्यर्थः । आग्रह इति योज्यम् ॥ *मुक्तानां तारतम्ये द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वरूपबाधकोद्धारः ॥*

सु०— नन्वत्र संसारे वर्तमानं कमपि पक्षीकृत्यायं तारतम्येत इति साध्यते तत्र च मोक्षेऽपीति सिद्धसाधनतापरिहाराय विशेषणमुपादीयत इति वा । मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति वा । मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति साध्यते । तत्र प्राचीनेन तारतम्येन सिद्धसाधनतापरिहाराय मोक्षेऽपीति विशेषणमुपादीयत इति वा । नाद्यः । तस्य नित्यसंसारित्वस्यापि सम्भवेन बाधापत्तेः । निश्चितमोक्षपुरुषविशेषपक्षीकारेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि संसारी मुक्तिगततारतम्योपेतः । द्वितीये अपिपदवैयर्थ्यम् । प्राक्तनतारतम्योपेतत्वेन सिद्धसाधनता च । तृतीयेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतैव । तारतम्योपेतत्वं च हीनाधिकसद्भावो वान्यतरसद्भावो वा आद्ये परमेश्वरेऽनैकान्त्यम् । द्वितीये सिद्धसाधनता । मुक्तानामपि अमुक्तेभ्योऽधिकत्वस्य परेणाङ्गीकृतत्वात् । मुक्ताधिकत्वसाधने देवदत्ते व्यभिचारः तत् कथमेतत् ।

उच्यते । मुक्तास्तदानीन्तनेन परस्परं तारतम्येनोपेताश्चेतनत्वात्संसारिणो यथेत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः । तारतम्यं च कुतश्चिद्धीनत्वं कुतश्चिदधिकत्यमित्येतयोरन्यतरदिति नोक्तदोषः । सामान्यस्य च विशेषनिरासेनापाकरणे चातिप्रसङ्गः । यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्तः प्राग् यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूदिदानीमपि ताभ्यामुपेत इति प्रतिज्ञार्थो वर्णनीयः । सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येति ।

परि०— तस्येति । पक्षीकृतसंसारिजीवस्येत्यर्थः । मोक्षस्यैवाभावेन मुक्तिगततारतम्योपेत इति विवक्षितसाध्यस्याभावनिश्चयादिति भावः ॥ नोक्तदोष इति । बाधसिद्धसाधनतासाध्यवैकल्यव्यभिचाररूपदोषो नेत्यर्थः ।

मुक्तस्य पक्षीकरणात् बाधस्य, तदानीन्तनेत्युक्त्या प्राचीनतारतम्येन परस्परमित्युक्त्या च मुक्तादाधिक्येन वा सिद्ध-साधनत्वस्य, तदानीमित्यस्य समभिव्याहृतपरतया दृष्टान्ते संसारकालीनतारतम्यसत्त्वेन साध्यवैकल्यस्य, अन्यतर-दित्युक्त्या सर्वाधिके हरौ व्यभिचारस्य च निरासादिति भावः । नन्वन्यतरदित्यत्र किं कुतश्चिद्धीनत्वं विवक्षितं अथाऽधिकत्वम् । आद्ये हरौ व्यभिचारः । अन्त्ये मुक्तः कुतश्चिन्मुक्तादाधिक्योपेत इति साध्यार्थः स्यात् । तथा च दृष्टान्ते संसारिणि मुक्तादाधिक्याभावात् साध्यहीनतेत्यत आह **सामान्यस्य चेति** । कुतश्चिद्धीनत्वमधिकत्वं च द्वयमपि तारतम्यशब्दार्थः । तत्रोभयसाधारण्येनोक्तस्य तारतम्यमित्युक्तदिशा विशेषविकल्पनिरासेनापाकरणे पर्वतो-ऽग्निमानित्यत्र करीषाग्निमत्त्वे बाधः । तदन्याग्निमत्त्वे दृष्टान्ते साध्यहीनतेत्यपि निरासप्रसङ्गादित्यर्थः । तारतम्यपदेन उभयमपि उपादाय पक्षान्तरमाह **यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणवर्तीति** । चैत्रमुक्त्युत्तरक्षणवर्ती संसारिमैत्रोऽपि भवतीति तद्व्यावृत्तये मुक्त इति विशेष्योक्तिः । स्वमुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्त इत्यर्थः । मुक्त इत्येवोक्तौ चिरमुक्तस्यापि प्राप्त्या प्राक्पदेन मुक्तिकालग्रहणे परो बाधं ब्रूयात् । अतो विशेषणोक्तिः ॥ **प्रागिति** । अमुक्तिदशायाम् ॥ **यत इति** । मुक्तात् कतिपयादधिकत्वेन हीनत्वेन च प्राग्युक्त आसीदिति अधुनापि तथेत्यर्थः ॥ **स्वरूप इति** । मुक्तावप्यनुवृत्तचिदानन्द-घनात्मस्वरूपोक्त्या मुक्तावननुवृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाधिरूपविशेषणमादाय बाधो(धोढः)ऽपास्तः ॥ **सामान्यत एवेति** । य एवंरूपः प्राक् स पश्चादपि तथा यथा निगडमुक्त इति वा, यः प्राग्यत्स्वरूपः स उत्तरकालेऽपि तथेति वा, ध्येये-त्यर्थः । एवकारेण विशिष्य व्याप्तौ दृष्टान्तान्वेषणक्लेशं ईश्वरे व्यभिचारचोद्यं न निराचष्टे । सामान्यव्याप्तेरीश्वरेऽपि सत्त्वेन अव्यभिचारात् ।

सु०— आभासानुद्धरति इत्युक्त इति ।

अनु०— इत्युक्त उत्तरं किं ते

उक्ते प्रयुक्ते । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रमितत्वान्न किमप्युत्तरमस्तीति भावः । बाधित-विषयमनुमानमित्यत आह **कल्पनेति** ।

कल्पनामात्रवादिनः ।

कल्पनामात्रेण वदतीति तथोक्तः । पूर्वेणैव सम्बन्धः । श्रुतीनामन्यार्थत्वात् प्रमाणा-न्तरस्य चाभावात् स्वोत्प्रेक्षयैव मुक्तानां तारतम्याभावं वदतस्तवोत्तरं किमिति ।

यद्येवमनुमीयेत तदा मुक्ता दुःखाद्युपेताः चेतनत्वात् संसारिवदित्यप्यनुमीयेतेत्यति-प्रसङ्गपराहतमनुमानमित्यत आह **न चेति** ।

न च दुःखादिकं कल्प्यं

कल्प्यं अनुमेयं मुक्तस्य । आदिपदेनापरिपूर्णानन्दत्वादेः सङ्ग्रहः । कुत इत्यत आह **निर्दुःखत्वेति** ।

निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ।

अत्राप्यादिपदं ग्राह्यम् । अयमभिसन्धिः । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण खल्वयमतिप्रसङ्गो वाच्यो नान्यथा व्याप्त्यभावात् । न च प्रकृते तदस्ति । दुःखादिसाधकस्य निर्दुःखत्वादिकं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या बाधितत्वात् । श्रुतेरपौरुषेयत्वेन धर्मिग्राहकत्वेन चानुमानतो बलवत्त्वात् । तारतम्यानुमानस्य चाबाधितत्वादिति ।

परि०— पूर्वेणैवेति । किमुत्तरं त इत्यनेनेत्यर्थः । सामान्यप्रमाणेन हि बाधो वाच्यः । तच्च श्रुतयो वा तदन्यद्वा । तदुभयमपि अश्रुतासमतेत्यादिना निरस्तमिति भावेनाह **श्रुतीनामिति** । 'परमं साम्यमि'त्यादीनां 'दुःखाद्यभावसाम्यं चे'त्यादिना प्रागेवान्यार्थत्वोक्तेरिति भावः । ननु समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण नायमतिप्रसङ्गः किन्तु यदि मुक्तास्तारतम्योपेता इत्यनुमीयते तर्हि दुःखाद्युपेता इत्यप्यनुमीयतामिति वा तारतम्योपेता यदि स्युः तर्हि दुःखाद्युपेताः स्युरिति वाऽतिप्रसङ्ग उच्यत इत्यत आह **नान्यथेति** । कुत इत्यत आह **व्याप्त्यभावादिति** । उक्तद्विरूपातिप्रसङ्गेऽप्याप्याद्यापादकयोर्व्याप्त्यभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि भवदुक्त एवाभिप्राय इत्यत आह **न च प्रकृते तदस्तीति** । समानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ॥ **धर्मीति** । श्रुतिसिद्धमुक्तस्यैव त्वया पक्षीकर्तव्यत्वात् श्रुत्या च निर्दुःखतयैव तत्सिद्धेरिति भावः ।

सु०— एतदेव विवृण्वन्मुक्तस्य निर्दुःखत्वादि प्रतिपादयन्तीः श्रुतीस्तावत्पठित्वा तासां तात्पर्यमाह शोकमिति ।

अनु०— **शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक् ।**
येनानन्येव भवति न शोचति कदाचन ।
किल्बिषस्पृत्पितुषणिररं हित इहेश्वरः ।
यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह ।
इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि ॥

अनेन तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिमुपादत्ते । **वेत्ता** वेदिता । विचारणार्थस्य विन्दतेर्वा रूपमेतत् । **तीर्णः सर्वा**नित्यनेन तीर्णो हि तदा **सर्वाञ्छोकानि**ति । अदुःखभागित्यनेन नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशतीति । येनेत्यनेन तद्वै जैवं मनो येनानन्येव भवतीत्यथो न शोचतीति । एवशब्देन शोकाभावे लब्धेऽपि यत्पुनः 'न शोचती'त्युक्तं तस्याभिप्रायः कदाचनेति ।

किल्बिषस्पृदित्यनेन सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किल्बिषऽस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाये'ति मन्त्रम् (ऋ. १०-७१-१०) परस्परं

सखायः सर्वे मुक्ता आगतेन स्वागतेन यशसा (यशस्वता) (शस्विना) सभां सहत इति सभासहः कर्मण्यण्। तेन सख्या परमेश्वरेण निमित्तेन नन्दन्ति। कथम्। हि यस्मादीश्वर एषां मुक्तानां किल्विषस्पृद्। दुःखं न सहते। स्पर्धतेरर्थे स्पृधेति धात्वन्तरं ततः क्विप्। पितुषणिः अन्नस्य दाता। अन्नं वै पितुरिति श्रुतेः। षणु दाने। अस्मादिकारप्रत्ययः। अर(मलं)मत्यर्थम्। वाजिनायेन्द्रियाय हितो भवति। इन्द्रियं वै वाजिनमिति श्रुतेः। इह मुक्तविषये। यं यमित्यनेन यं यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव भवतीति। अन्तं स्थानम्। इह मुक्तौ। निर्दुःखत्वादिसम्पदि मुक्तानाम्।

परि०— 'विद् ज्ञाने' इत्यस्य सेट्त्वेऽप्यागमशासनमनित्यमिति मूले वेत्तेत्युक्तमिति भावेनाह **वेदितेति**। ज्ञातेत्यर्थः। 'विद् विचारण' इत्यस्यानिट्त्वादाह **विचारणेति**। आत्मविचारक इत्यर्थे आत्मवेत्तेत्युक्तमित्यर्थः॥ **इति मन्त्रमिति**। उपादत्त इति पूर्वत्रात्र चानुषज्यते। मन्त्रार्थमाह **परस्परमिति**। यशो वतेति लेखकदोषमूलोऽयं पाठः। यशस्विनेति वा यशस्वतेति पाठः साधुः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिरि'ति सूत्रे विन्प्रत्ययो मतुप्चेति द्वयोर्विधानेऽपि रुत्वप्राप्तेरभावात्। केचित्तु यशोवता यशःप्राप्तवतेत्यर्थः। अवतेति पदच्छेदः अव रक्षणगतीत्याद्युक्तेर्गत्यर्थस्यावते रूपमेतदित्याहुः। अन्ये तु तसौ मत्वर्थे तां तसां तौ मत्वर्थे परतो भसंज्ञौ भवत इति भसंज्ञानाश्रिता। अतः पदत्वात् 'ससजुषोरुरि'ति रुत्वोत्वगुणाः। यद्वा यशोवाति गच्छति प्राप्नोतीति यशोवान् तेन यशोवता गत्यर्थस्य शत्रन्तस्य वातेः 'आतो लोप' इति योगविभागेनातो लोपे रूपमेतदित्याहुः॥ **कर्मण्यणिति**। कर्मकारके उपपदे सति धातोरणिति सूत्रार्थः। तथा च सभापदे कर्मणि उपपदे 'षह मर्षणे' इत्यतोऽणि 'अत उपधाया' इति उपधावृद्धौ 'धात्वादेः षः स' इति षस्य सत्त्वे सभासाह इति रूपमिति भावः॥ **स्पर्धतेरिति**। स्पर्ध सङ्घर्षण इत्युक्तेः असहनरूपसङ्घर्षणार्थ इत्यर्थः॥ **स्वव्याहतत्वाच्चेति**। मुक्तपदेनैव निर्दुःखत्वप्राप्तेरिति भावः।

सु०— ततः किमित्यत आह **अत इति**।

अनु०— **अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते।**

श्रुतिबाधितत्वादित्यर्थः। **अत्र मुक्तेषु**। मुक्ता दुःखाद्युपेता इति प्रतिज्ञायाः स्वव्याहतत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। ततोऽपि किमित्यत आह **तारतम्येति**।

तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी।

तस्मात् बाधाभावेन समानयोगक्षेमत्वाभावात्।

परि०— समानेति । दुःखाद्युपेतत्वसाधकानुमानसमानेत्यर्थः ॥ *मुक्ततारतम्ये अनुमानान्तरम् ॥*

सु०— मुक्ततारतम्यसाधनमुपसंहरति श्रुतीति ।

अनु०— श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ।
मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥

विभाव्यते सम्यगनुभूयते । के वादिनो न केऽपि । अत्र मुक्ततारतम्यविषये ॥

॥ इति कामचाराधिकरणम् ॥ ३-४-४ ॥

★ ★ ★

॥ अथ उभयलिङ्ग-आधिकारिताधिकरणे ॥

सु०—

ब्र०सू०— ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥
ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥

अत्र प्रथमाधिकरणेऽनादिज्ञानयोग्यतावतामेव ज्ञानप्राप्तिर्नान्येषामित्युक्तम् । द्वितीये च देवतादिपदप्राप्तिरनादितद्योग्यतोपेतानामेव नेतरेषामित्यभिहितम् । सेयं जीवानां नानाविधानादियोग्यता प्रसिद्धैस्तैस्तैः कारणैरुत्कर्षापकर्षप्राप्तिर्भवतीति वदद्भिः वादिभिः नाभ्युपगम्यते अतः तां साधयितुमाह **अनादीति ।**

अनु०— अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् ।
को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धताम् ॥

न केवलं मुक्तानां तारतम्यमिति चार्थः । अनेन मुक्ततारतम्यस्यापीदं साधकमित्युक्तं भवति । अनादेर्नित्यत्वात् । **एवशब्दस्य क एवेति सम्बन्धः । कलिवाणीश्वरावधी** यस्याः सा तथोक्ता । योग्यतापकर्षपरम्परायाः कलिरवधिस्तदुत्कर्षपरम्पराया वाणीश्वरः । **उद्धतां** अप्रतिहताम् । कथं युक्त्यागमसिद्धेत्यत आगमानां सावकाशत्वाभिमानेन युक्तावेव बहुमानवन्तं प्रत्यादौ तामाह **ब्राह्मण इति ।**

ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ।
कालो ह्ययं यथेत्यादि माऽनुमामानिनो भवेत् ॥

वर्तमानकाले ब्रह्मा सर्वाधिक इति सम्प्रतिपन्नम्। अतो विवादवान्विवादविषयः काल इत्युक्तम्। वर्तमानमहाकल्पव्यतिरिक्तोऽतीतोऽनागतश्च काल एतस्य ब्रह्मणो यदन्यत आधिक्यं तेन युक्तः। कालो हीति कालत्वादित्यर्थः। अयं वर्तमानः कालो यथा। आदिपदेनायं ब्रह्मातीतादिकालेऽप्यन्यतोऽधिको ब्रह्मत्वात् तत्कालवर्तिब्रह्मवदित्यादेः सङ्ग्रहः। अनुमामानिनोऽनुमायां बहुमानवतो बोधाय प्रयोक्तव्या भवेत्। अनुमामानिनः प्रतीतिं वा; ब्रह्मगतेनाधिक्येन कालस्य सम्बन्धाभावात् कथमनुमानमिति चेन्न। परम्परासम्बन्धेनानुमानप्रामाण्यवादिभिरयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवानित्याद्यनुमानप्रवृत्तेः अङ्गीकृतत्वात्। तदिदमुक्तम् **अनुमामानिन इति**। ब्रह्मणः पदाद्यभावकालेऽपि सर्वोत्कर्षसिद्धौ योग्यतैव सर्वोत्कृष्टानादिनित्या सिद्धा भवति।

परि०— सेयं जीवानां नानाविधानादियोग्यतेति। नाभ्युपगम्यत इत्यन्वयः॥ **अनेनेति**। अनादियोग्यतां चेति पूर्वसमुच्चायकशब्दकथनेनेत्यर्थः। इदं योग्यतासाधनम्। अनादित्वोक्त्या मुक्तिगत्वलाभः कथमित्यत आह **अनादेर्नित्यत्वादिति**। भावग्येति योज्यम्। तथा चानादियोग्यतासाधने नित्यत्वस्याप्यवश्यं प्राप्तत्वान्मुक्तावपि नानाविधयोग्यतायाः सत्त्वात् तारतम्यसिद्धिरिति भावः। 'प्राबल्यागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमि'त्यलौकिकार्थे आगमस्यैव प्राबल्यात् स एवादौ वाच्य इत्यत आह **आगमानामिति**। द्वितीयान्तत्वमभ्युपेत्याह **अनुमामानिनः प्रतीतिं वेति**॥ **परम्परेति**। ब्रह्मद्वारकसम्बन्धादिरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः॥ **इत्याद्यनुमानेति**॥ **अयं काल इति**। औपाधिकस्य वर्तमानकालस्य पक्षतया तस्य चाकाशस्य सम्बन्धसम्भवात् आकाशद्वारकपरम्परासम्बन्धेन पौरुषेयवेदरूपशब्दवत्त्वं ध्येयम्। एतदनुमानार्थो जिज्ञासाधिकरणे वेदापौरुषेयत्ववादे 'न वृद्धो धर्मदर्शी स्यात् पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरि'त्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळे विवृतः। तत्र तन्मते जगदाधारताप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धश्चेदिहापि तथाऽस्तु। अखण्डस्यौपाधिकस्य जगदाधारताप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धश्चेदिहापि तथाऽस्तु। अखण्डस्यौपाधिकस्य जगदाधारत्वाभावेन परम्परासम्बन्धस्यैव वाच्यत्वादिति भावः॥ फलितार्थमाह **ब्रह्मण इति**। पदादीत्यादिपदेन तद्व्यापारादिग्रहः।

सु०— स्यादेतत्। प्रमाणबाधितेयं प्रतिज्ञा। दृष्टान्तश्च साध्यविकलः। अन्यशब्दो ह्ययं प्रकरणाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमाह। तत्र हरेर्महालक्ष्म्या ऋजुभ्यश्चाधिक्यं ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नास्ति। हरेः श्रियश्चाधिकत्वेन ऋजूनां समत्वेन प्रमितत्वादित्यत आह **अन्यशब्द इति**।

अनु०— **अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया।**
प्रयुक्तो नैव दोषाय

स्वशब्देन ब्रह्मोच्यते । स चावर्तनीयः । स्वश्च स्वसमाश्चेति । यदा वक्ता स्वविवक्षां स्वयमेव व्याख्याति काऽत्र प्रकरणाद्यपेक्षा । तदभावे तस्योपयोगात् । कथायां तु व्यक्तमेव वक्तव्यम् । अन्यथा प्रतिज्ञान्तरादीनामप्येवं परिहारप्रसङ्गात् । नैव दोषाय बाधादिहेतुर्नैव भवति ।

परि०— **प्रकरणादिति** । सर्वाधिक्यसाधनस्य 'वाणीश्वरावधिमि'त्यनेन प्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति** । पक्षीभूतचतुर्मुखव्यतिरिक्तमित्यर्थः । तर्हि प्रकरणस्य का गतिरित्यत आह **यदा वक्तेति** । **तदभावे** व्याख्यानाभावे ॥ **कथायामिति** । जल्पकथायाम् ॥ **व्यक्तमिति** । हरिलक्ष्मीस्वस्वसमान्येत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञान्तरेति** । पूर्वमविशिष्टतयोक्तदोषपरिजिहीर्षया विशेषणप्रक्षेपरूपप्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरादीनामित्यर्थः ॥ **एवमिति** । 'यदा वक्ते'त्याद्युक्तदिशेति वाऽन्यशब्द इत्यादिमूलोक्तरीत्या वेत्यर्थः । **नैव दोषायेति** मूलपदानुवादः । बाधेत्यादि व्याख्या ॥

सु०— उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति **रुद्रादिषु चेति** ।

अनु०— **रुद्रादिषु च युक्तितः ।**

अनयैव रीत्या **रुद्रादिषु** अपि सा अनादियोग्यता युक्त्या साधनीया इत्यर्थः । विमतः कालोऽस्य रुद्रस्येश्वरादिव्यतिरिक्ताद्यदाधिक्यं तेन युक्तः कालत्वादेतत्कालवदित्यादि ।

(ननु) मुक्तास्तावत् सर्वेऽपि ब्रह्मणोऽधिकाः तेषां मुक्तत्वादस्य संसारित्वात् । अतोऽन्यशब्दव्याख्याने तेऽपि कुतो न गृह्यन्त इत्यत आह **उत्तमत्वं त्विति** ।

उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ।

अतस्तदग्रहे न दोष इति शेषः । तत्कथमित्यत आह **व्यक्तिरिति** ।

व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ।

आद्यस्तुशब्दोऽवधारणार्थः । **व्यक्तिरेवेति** सम्बध्यते । **चशब्दो** गुणान्तरसमुच्चयार्थ उभयत्रान्वेति । प्राग्विद्यमानस्यैव स्वरूपसुखादेर्मुक्तावविद्याद्यावरणापायेन व्यक्तिरनुभवलक्षणा भवेन्न तु किमप्यधिकमुत्पद्यते । तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । न च ब्रह्मणः स्वरूपादितरेषां स्वरूपमधिकम् । न च निर्णिक्तं कांस्यमनिर्णिक्तात्सुवर्णादधिकं भवति । एतेन मुक्तत्वहेतुरपि प्रत्युक्तः ।

परि०— **उभयत्रेति** । 'व्यक्तिः सुखादिगुणस्ये'ति 'नाधिक्यं सुखादिगुणस्ये'त्येवं स्वस्थाने पूर्वत्र चान्वेतीत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । आधिक्यं नेति कथनेन । मुक्तत्वादस्य च संसारित्वादित्यत्र प्रागुक्तो हेतुर्बाधेनाप्रयोजकत्वेन वाऽपास्त इत्यर्थः ।

सु०— न केवलं मुक्तानां ब्रह्मणोऽधिकत्वं नास्ति किं तर्हीत्यत आह **बलेति**।

अनु०— बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा।

गुणान्तरोपलक्षणमेतत्। **सदा** संसारे मुक्तौ च। एतेन समशब्देनापि तत्परिग्रहो निरस्तः।

परि०— ननु मुक्तानां संसारिब्रह्मन आधिक्याभावेऽपि तत्साम्यमस्तु। एवं च 'हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्य-विवक्षये'त्यत्रोक्तसमपदेन मुक्तानां परिग्रहे बाधदोषो न भविष्यतीत्यत आह एतेनेति। मुक्तेभ्यो बलज्ञानादिगुणै-राधिक्यकथनेनेत्यर्थः।

सु०— नन्वेवमनुमाने विमतः कालोऽस्य राज्ञः सम्प्रतिपन्नाधिक्येन युक्तः कालत्वात् सम्प्रतिपन्नकालवदित्यनुमानप्रसङ्ग इत्यत आह **आधिक्यस्येति**।

अनु०— आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते।

ब्रह्मण इति शेषः। **अनित्यत्व** इति सादित्वस्याप्युपलक्षणम्। तुशब्दो राजाद्याधि-क्यस्य व्यावर्तकः। बाधकभावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इति भावः।

परि०— विमतः काल इति। अतीतानागतकाल इत्यर्थः॥ *अनादिनित्ययोग्यतायां युक्त्युक्तिः॥*

सु०— एवं ब्रह्मादिजीवेष्वनादिनित्यां नानाविधां योग्यतां प्रसाध्येदानीमागमेनापि साधयन्नादौ तावत् श्रुतीः पठति **शृण्वे वीर इति**।

अनु०— शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमाय-
न्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः।
एधमानद्विळुभयस्य राजा
चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥

वीरः अध्यवसितान्तगामी। **इन्द्रः** परमेश्वरः। **उग्रमुग्रं** सर्वान्दुष्टप्रकृतीन्दमयन् नित्य-नरकं प्रापयन् **अन्यमन्यं** सर्वान् सत्स्वभावान् **अतिनेनीयमानः** संसारं भृशमतिक्रामयन्। स्वयोग्यतातिरेकेणैधमानं द्वेष्टीति **एधमानद्विट्**। **शृण्वे** श्रूयते। कुत **उभयस्य** देवतासुरवर्गस्य **राजा** यतः। किञ्च **मनुष्यान् विशः** प्रजाः **चोष्कूयते** नित्यं परिवर्तयति।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति।

परा पूर्वेषाम् । अतीतमन्त्रे **पूर्वेषां** पूर्वनिर्दिष्टानामुग्राणां **सख्या** सख्यानि **परावृणक्ति** परित्यजति । **अपरेभिः** अपरैः साधुभिः सह सख्यानि **वितर्तुराणो**ऽतिशयेन त्वरमाण एत्य **अनानुभूतीः** सम्यगनुभवरहितान् **अवधून्वानः** अवमे संसारे वर्तयन् **इन्द्रः पूर्वीः** शरदः अतीतान्संवत्सरांस्तीर्णो वर्तमानांश्च **तर्तरीति** । आगामिनश्च तरिष्यतीति । अत्र मन्त्रद्वये असुराणामनादितो भगवद्भजनाभावो नित्यनरकावाप्तिश्च श्रूयते । देवानां सदा भगवद्भजनं मोक्षावाप्तिश्च । मनुष्याणां सर्वदा संसार इति ।

दिवे दिवे सदृशीरन्यमर्धं
कृष्णा असेधदपसद्मनो जाः ।
अहन् दासावृषभो वस्नयन्तो-
दव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥

दिवे दिवे वर्षणाद् **वृषभः** परमेश्वरो **दिवे दिवे** सर्वदा **सदृशीः** चेतनत्वमात्रेण **कृष्णाः** तमोमयीः **जाः** प्रजाः कास्ता देवेभ्यः **अन्यमर्धं स्वीयात्सद्मनोपासेधत्** । निवर्तयति । किञ्च **दासौ** दस्यू **वस्नयन्तः** जगच्छायदन्तौ **वर्चिनं शम्बरं चोदव्रजे** जलराशौ समुद्रतीरे **अहन्** हिंसितवानिति । अत्र दैत्यानां कदाऽपि न मोक्ष इति प्रतीयते ।

तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाऽप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते ॥

एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते ॥

पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ॥

तं भूतिरिति । तं परमेश्वरम् । **भूतिः** ऐश्वर्यरूपः । **बभूवुः** मुक्ता इति शेषः । एतर्हीदानीं सुप्तः सुप्तस्थो वायुः । **पराबभूवुः** नित्यनिरयं प्राप्ताः । अत्र देवासुराणां सम्यग्विपरीतोपासनाभ्यां मोक्षतमसोः प्राप्तिः श्रूयते । तेन देवत्वमसुरत्वं च सहजमिति ज्ञायते । तद्यथा तद्वक्ष्यमाणं निदर्शनं यथा । **पेशस्कारी** सुवर्णकारः **पेशसः** सुवर्णस्य **मात्रां** अंशम् । अन्यदिव **नवतरं** प्रागननुभवात् । **कल्याणतरं** मलापकर्षात् । **रूपं** रुचकादिकम् । **आत्मा** परमात्मा । **अन्येषां**

भूतानां मनुष्योत्तमानाम्। अत्र सुवर्णस्यैव यथा रुचिकादिभावः सुवर्णकारेण क्रियते न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य तथा मुक्तियोग्यानामेवेश्वरेण मुक्तत्वं क्रियते नान्येषामिति प्रतीयते।

परि०— वीप्सायां द्विर्वचनमिति भावेनाह **सर्वानिति**। संहितायां दैर्घ्येऽपि न पदे अतो 'दमयन्नि'त्यनुवादः। शृण्व इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं व्यत्ययेनेति भावेनाह **श्रूयत इति**॥ **कुत इति**। देवासुराणां सदसद्गती कुतः करोतीत्यर्थः॥ **किञ्चेति**। न केवलं सदसद्गतिप्रापणमन्योऽपि व्यापारोऽस्तीत्यर्थः। तमाह **मनुष्यानिति**। विश इत्यस्यार्थः **प्रजा इति**। 'चोष्कूयत' इति यङन्तत्वान्नित्यमित्युक्तम्। परा **पूर्वेषामिति** श्रुतिप्रतीकग्रहणम्। **सख्येति** 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इनि सूत्रेण प्रथमाबहुवचनस्य डादेश इति भावेनाह **सख्यानीति**। 'वृजी त्यागे' श्नम्विकरणमित्युपेत्याह **वृणक्ति परित्यजतीति**। 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र बहुलं छन्दसीत्युक्तेराह **अपरेभिः अपरैरिति**। तर्तरीति = तरतीत्यर्थः। सख्यत्यागोपादानतात्पर्योक्तिः **असुराणामनादित** इत्यादि। **नित्यनरकेत्यादि** फलोक्तिः। पूर्वमन्त्रार्थः। **मनुष्याणामिति** मन्त्रद्वयोक्तार्थः। **दिवे दिव** इति मन्त्रप्रतीकम्। **अन्यधर्ममित्यत** प्रतियोगिनमाह **देवेभ्य इति**। दासेत्यस्य प्रतिपदं दासाविति तस्यार्थः **दस्यू इति**। **वस्नयन्तेत्यस्य** वस्नयन्ताविति विभक्तेर्डादिशः। 'वस आच्छादने' वासयन्तावित्यर्थे छान्दसं रूपमित्युपेत्याह **जगदाच्छादयन्ताविति**। जगदिति योग्यतयाऽन्वयः। **वर्चिनं** वर्चिनाकमसुरं शम्बरासुरं चेत्यर्थः। **तमित्यैतरेयश्रुतिः**। **रुचकादिकं** कण्ठभूषणादिकम्। इयं तु काण्वश्रुतिः॥ *अनादिनित्ययोग्यतायां श्रुत्युक्तिः॥*

सु०— अधुना अत्रैव स्मृतीः पठति **प्रयान्तीति**।

अनु०— **प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम्।**
या न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता।
न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान्॥

पुरा सत्ये युग इति प्रकृतानां देवतास्वभावानां **प्रयान्तीत्यनेन** मोक्षादिफलप्राप्तिमुक्त्वा **या न प्राप्येत्यसुराणां न तां गतिमिति** मनुष्याणां च कदाचित् तत्प्राप्तिर्नास्तीत्युच्यते।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥

अवजानन्तीत्यनेन भगवदवज्ञादिलक्षणराक्षसादिस्वभाववतां कदाऽपि पुरुषार्थावाप्तिर्नास्तीति कथ्यते। **प्रकृतिः** स्वभावः।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।।

महात्मान इत्यत्र भगवद्भजनादिलक्षणदेवत्वं स्वभाव इति प्रतीयते।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ।।

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ।।

अभयमित्यनेन अभयादिलक्षणं देवत्वं दम्भादिलक्षणं चासुरत्वं स्वभाव एवेति ज्ञायते।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।।

मामात्मेत्यनेन असुरस्वभावानां अन्धतमसावाप्तिपर्यवसानमभिधीयते।

द्विविधो भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः ।।

देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजा रतिः स्मृतिः ।।

दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया।
नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजा रतिः स्मृतिः॥

वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते।
शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः॥

अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः।
विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः।

मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च॥

द्विविध इति स्पष्टं देवासुरत्वयोः स्वभावत्वमाख्यायते। सर्गशब्दस्य स्वभाववाचित्वात्। द्विविध एवेति सम्बन्धः। सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि 'शुभाशुभफलाधिकौ। देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तरा' इति वचनादवधारणोपपत्तिः। **स्वभाव** इत्येतद्देवानां दैत्यानामित्यत्रापि सम्बध्यते। **परमो धर्म** इति यज्ञादिकानां क्रियाणां विशेषणम्। भगवद्दर्पणादिना परमधर्मरूपयज्ञादिकाः क्रिया इति। **रतिः स्मृतिश्च** विष्णोः शिवस्य चेति शेषः। बाहुशालित्वमित्यस्थाने बाहुबलप्रयोगोऽभिप्रेयते। **युद्धसत्क्रिया** युद्धकौशलम्। **वर्णाश्रमेति** तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वमाचष्टे। अच्युतादौ साम्येन भक्तिरित्यर्थः। **अनादीति** स्पष्टम्। अनादित्वादेव स्वभावतः **अनादिकालत** इत्येतत् **मानुषा** इत्यनेन सम्बध्यते। **मिश्रमतयः** सम्यगसम्यग्ज्ञानाः। **विमिश्रगतयः** सुखदुःखात्मकसंसारफलाः। देवादीनामप्येवं फलं ज्ञातव्यम्।

श्रुतिस्मृत्युदाहरणफलं दर्शयति इत्यादीति।

इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता।

सन्दर्भैरित्यतिबहूनि वाक्यान्यत्रार्थेऽन्यत्रोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति सूचयति।

परि०— स्मृतीनां प्रकृतोपयोगितया तात्पर्यमाह **पुरा सत्ये युग इति**॥ **प्रकृतानामिति**। 'पुरा सत्ये युगे देवा विशुद्धमतयोऽखिलाः। यजन्ति विष्णुमेवैकं ज्ञात्वा सर्वेश्वरेश्वरम्। प्रयान्ती'त्यादि पाद्मवचनामिति सन्न्यायरत्नावल्युक्तेः तत्र ग्रन्थे पूर्वत्र प्रकृतानामित्यर्थः। प्रधानमिति भ्रमनिरासायाह **प्रकृतिः स्वभाव इति**॥ **अन्धतमसावासीति**। 'अवसमन्धेभ्यस्तमस' इति समासान्तोक्तेः साधुत्वं ज्ञेयम्। 'सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलाधिकौ। देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तराः' इति गीतातात्पर्योक्तवचनं हृदि कृत्वाह **सर्गाणामिति**॥ **इति वचनादिति**। षोडशेऽध्याये। सर्गपदमर्थतोऽनूद्यान्वयमाह **स्वभाव इत्येतदिति**॥ स्वभावार्थकं सर्ग इत्येतत्पदमित्यर्थः। यद्वा

अग्रेतनस्वभाव इत्येतदित्यर्थः । वाक्यद्वयस्थं 'रतिः स्मृतिः' इति पदचतुष्टयं सकृदुपादाय कस्येत्याकाङ्क्षापूरकपदे वाक्यद्वये यथाक्रममाह **रतिः स्मृतिश्च विष्णोः शिवस्येति शेष इति** ॥ **तदनुष्ठानमात्रेति** । न तु विष्ण्वर्पणमिति मात्रपदार्थः । अनादीति विशेषणं स्वभाव इत्यत्र हेतुरित्याह **अनादित्वादेव स्वभावत इति** ॥ **देवादीनामप्येवं फलमिति** । सुखैकगतयो देवाः, दुःखैकगतयो दैत्या इत्येवं ज्ञेयमित्यर्थः । **अत्रार्थे** योग्यताभेदरूपेऽर्थे । अन्यत्र गीतातात्पर्ये षोडशेऽष्टादशे चाध्यायेऽध्यायान्तरे च तत्र तत्र तथा भारततात्पर्यनिर्णये चाद्याध्याये 'त्रिविधा जीवसङ्घाश्चे'त्यादौ 'भविष्यत्पर्ववचनमित्येतदखिलं परमि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तानीत्यर्थः । ***योग्यतायां स्मृत्युक्तिः*** ॥

सु०— उक्तानामनुमानां व्याप्त्यवधारणाद्यर्थमागमानां चान्यार्थव्याख्याननिरासार्थ-मनुग्राहकं तर्कमाह **यदीति** ।

अनु०— यद्यनादिविशेषो न साम्प्रतं कथमेव सः ।

विशेषः स्वरूपगतो योग्यतालक्षणोऽतिशयः । **स** विशेषः परिदृश्यमानोऽतिशयः । एतदुक्तं भवति । यदि हिरण्यगर्भस्यानादिः सर्वोत्कृष्टो योग्यतालक्षणो विशेषो न स्यात् तदसाम्प्रतं दृश्यमानं सर्वोत्कृष्टत्वं न स्यात् । तस्यैतद्बीजत्वात् । कारणाभावे च कार्याभावस्य नियतत्वात् । अन्यथा सर्वेषामपि सर्वोत्कृष्टत्वापत्तेः । एवमन्यत्रापि वक्तव्यमिति ।

परि०— अस्फुटत्वादभिप्रायमाह **एतदुक्तमिति** । बहुव्रीहिः ॥ **एवमन्यत्रापीति** । रुद्रादावपीत्यर्थः ।

सु०— ननु ब्रह्मादीनां योग्यतालक्षणाऽनादिविशेषाभावेऽपि सादिनो विशिष्टादृष्टादेव सर्वोत्कृष्टत्वादिकं भविष्यति । तथा च स्मृतिः 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेती'-त्यादिकेति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किं तद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षबीजं विशिष्टमदृष्टं ततः प्राक्तन-तथाविधमदृष्टमनपेक्ष्यैव जायते । उतापेक्ष्येति । आद्यं दूषयति **अदृष्टादेव चेति** ।

अनु०— अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः ।

तानि तानि द्रव्यादीनि खल्वदृष्टोत्पत्तौ निमित्तानि श्रुतिस्मृतिभ्यामुपलभ्यन्ते । तत्सम्प-त्तिश्चादृष्टनिमित्तैव । तस्मान्न केवलं फलं किन्नाम उत्तरोत्तरम् **अदृष्टं** च पूर्वपूर्व-**अदृष्टाद्**भवतीति चार्वाकव्यतिरिक्त**सर्ववादिभिः स्वीकृतम्** । अतः सर्वोत्कर्षहेतोर्विशिष्टादृष्टस्य तथाविध-प्राक्तनादृष्टानपेक्षोत्पत्तिकत्वाभ्युपगमे अपसिद्धान्तः स्यात् । भवतु अन्येषां वादिनामित्थं सिद्धान्तो मम तु सर्वोत्कर्षादिफलोत्पत्तावेव विशिष्टादृष्टापेक्षा न तु तदुत्पत्तावपीति । यद्वा यद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षनिमित्तं विशिष्टमदृष्टं तस्य तथाविधादृष्टकार्यत्वेऽपि तस्य नादृष्ट-कार्यत्वमिति ।

परि०— **तथा च स्मृतिरिति**। चतुर्थस्कन्धस्था। शतजन्मभिः स्वधर्मनिष्ठ इत्यर्थः। इत्यादीत्यादिपदेन 'वया विष्णोरेपस्य प्रभृथे हविर्भिः। विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्व'मित्यादिग्रहः॥ **विशिष्टमिति**। इतरासाधारणमित्यर्थः। अदृष्टा देवा दृष्टं जायत इति वादिनानङ्गीकारे युक्तिमाह **तानि तानीति**। सोमव्रीहियवदधिक्षीराज्यपश्वादिद्रव्याणि। आदिपदेन यागादीनां क्रियादिग्रहः॥ **श्रुतिस्मृतिभ्यामिति**। 'सोमेन यजेत व्रीहिभिर्यजेत पशुमालभेते'त्यादिश्रुत्या। 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः', 'वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः' इत्यादिस्मृत्या च इत्यर्थः। चशब्दार्थं विवृण्वन् योजयति **न केवलमिति**।

सु०— सर्वस्यापि प्रवाहस्य तथात्वे हि भवतामिष्टसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्यतिप्रसङ्गमाह आकस्मिक इति।

अनु०— आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे क्वचिदिष्यते।
सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत्॥

क्वचिद्विरिश्चोत्कर्षहेतौ तद्धेतौ वा **अदृष्टे** विशेषोऽतिशयो यद्याकस्मिकोऽदृष्टनिरपेक्ष एव इष्यते, यदि किमपि विशिष्टमदृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षमेवोत्पद्यते इत्यङ्गीक्रियत इति यावत्। तर्हि सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वमङ्गीकार्यं स्यादविशेषात्। आपाद्यं विवृणोति **नेति**।

सर्वत्रेत्यनुवर्तते। यद्येवं न विव्रीयेत तर्हि परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकृतत्वादसङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यात्। एवमेवापादकमपि व्याख्येयमिति भावः।

अस्तु विरिश्चोत्कर्षस्याप्यदृष्टानपेक्षतेति चेन्न। प्राग्भवीयस्य दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वेन निष्कारणतापातात्। किञ्च विशिष्टो दृष्टकारणकलापोऽपि तस्य कुत इति वाच्यम्। निर्निमित्तश्चेदतिप्रसङ्गः। स्वभावनिमित्तश्चेत्सिद्धं नः समीहितम्। एतेन दृष्टव्यापारपरितुष्टादीश्वराद्विरिश्चस्य सर्वोत्कर्षसम्पत्तिरित्यपि निरस्तम्। अनादियोग्यताऽपरिहारादिति।

परि०— **भवतामिष्टसिद्धिरिति**। अदृष्टाचेत्यादिना वक्ष्यमाणदिशेति भावः॥ **एवमेवापादकमपीति**। आकस्मिकमित्यापादकमप्यदृष्टनिरपेक्षमिति व्याख्येयम्। न तु निष्कारणमित्येवमित्यर्थः। दृष्टकारणकलापादेव ब्रह्मणो दृश्यमानमुत्कर्षं मन्वानः शङ्कते **अस्तु विरिश्चेति**॥ **निष्कारणतेति**। एतद्भवीयस्य विरिञ्चत्वप्राप्त्यनन्तरभावित्वादित्यर्थः। अभ्युपेत्याप्याह **किञ्चेति**॥ **अतिप्रसङ्ग इति**। विरिञ्चेतरस्यापि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

सु०— अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति तत्राह अदृष्टाचेदिति।

अनु०— अदृष्टाचेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत्।

भवतीति शेषः । विशिष्यत इति **विशेषः** विशिष्टमदृष्टमित्यर्थः । **अयं** इति विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षहेतुः । **अनादित्वं** तथाविधादृष्टपरम्परायाः । अनादियोग्यतावत्त्वमिति च । **तत्** तर्हि । इदमुक्तं भवति । यथा विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षे कारणं विशिष्टमदृष्टं तथा(विधादृष्टपूर्वकं)विध-पूर्वादृष्टहेतुकम् । तथा तदपि तदपीति स्वीकार्यम् । समानन्यायत्वात् । तथा च अनादिविशि-ष्टादृष्टप्रवाहाश्रयत्वं तस्यैव कुत इत्यनुयोगस्य नान्यदुत्तरमनादेर्विशिष्टस्वभावात् । तत्तत्फल-प्राप्त्युपाययोः प्रयत्नादृष्टयोरागन्तुकयोर्बीजभूतोऽनागन्तुकस्वभावविशेष एव अनादियोग्यता उच्यते । यथोक्तम् । 'स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्ये'त्यादि । अतः सिद्धा ब्रह्मादिकलिपर्यन्तेषु जीवेष्वनादियोग्यतेति ।

परि०— तथाविधं विशिष्टादृष्टमपेक्ष्यैव जायत इति प्राग्विकल्पितपक्षं शङ्कते अस्तु **तर्हीति** । अनादित्व-मित्यत्राकाङ्क्षितमाह **तथाविधादृष्टपरम्पराया इति** ॥ तस्या अर्थान्तरमाह **अनादियोग्यतावत्त्वमिति चेति** । अदृष्टप्रवाहस्यानादित्वे अनादियोग्यतावत्त्वं कुत इत्यत आह **इदमुक्तमिति** । **तस्यैव** विरिञ्चस्यैव कुतः, अन्यस्य कुतो नेति प्रश्नस्यानादिभूतेतरासाधारणस्वभावादन्यदुत्तरं नास्ति । तादृशस्वभावस्तस्यास्तीति अत्युत्कर्षहेतु-भूतादृष्टप्रवाहः तस्यैवेत्येवोत्तरं वाच्यमित्यर्थः । तावताऽनादियोग्यतासिद्धिः कुत इत्यत आह **तत्तत्फलेति** । 'स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्या याऽनादिसिद्धा सर्वजीवेषु नित्या । सा कारणं प्रथमं तु द्वितीयमनादिकर्मैव तथा तृतीयम् । जीवप्रयत्नः पौरुषाख्य' इति भारततात्पर्योक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह **प्रयत्नादृष्टयोरिति** ॥ **यथोक्तमिति** । द्वाविंशेऽध्याये । *अनादियोग्यतासत्त्वे तर्कोक्तिः ॥*

सु०— भगवान्निर्दोष इति यत्प्रागुक्तं तत्समर्थनार्थमुत्तरो ग्रन्थः । ननु 'न स्थानतो-ऽपी'त्यादिनैव समर्थितमेतत् । सत्यम् । युक्त्यादिना प्राप्तं सदोषत्वं तत्रापाकृतम् । अत्र तु प्रत्यक्षप्राप्तमिति भेदात् । एतदपि तत्रैव कुतो न दूषितमिति चेत् । विश्वादिषु प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रासङ्गिकं तु निराकरणं तत्र वा अत्र वा न कश्चिद्विशेषः । प्रागुक्तार्थप्रपञ्चश्च अत्र अनुभाष्यकृता क्रियते । मुक्ततारतम्यादेः प्रपञ्चनात् । अतोऽत्रैव निर्दोषताप्रपञ्चनं युक्तम् । किञ्चात्र ज्ञानस्वरूप-निरूपणं भविष्यति तत्प्रसङ्गश्च ज्ञानपादे समुचितः । अपि च न भगवत्साक्षात्कारमात्रेण अशेषपुरुषार्थप्राप्तिः किन्तु निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम् । तच्चानेन निर्दोषभगवद्दर्शनमुपदर्शितं भवति । तर्हि तत्रैवायं ग्रन्थसन्दर्भः कुतो न निवेशित इति चेत् । देवदानवमानवस्वभाव-प्रपञ्चनस्यात्रोपयुक्तत्वेन तदानन्तर्योपपत्तेः । तथा च वक्ष्यामः ।

परि०— शिष्यमनःसमाधानायाह **भगवान्निर्दोष इति** ॥ **यत्प्रागुक्तमित्यादि** । एतत्पादोपक्रमे एवमुत्पन्न-निर्दोषभगवद्दर्शनादिति यदुक्तमित्यर्थः । अत एव तत्र व्याख्यावसरे भगवतो निर्दोषत्वसङ्कीर्तनं तदुपपादनाय पातनि-

कार्थमित्युक्तम् ॥ **न स्थानत इति**। 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही'त्यादिसूत्रेण 'न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुरि'त्याद्यनुव्याख्यानं भक्तिपादे समर्थितमेतन्निर्दोषत्वमित्यर्थः ॥ **युक्त्यादीति**। भिन्नस्थानकत्व-युक्त्या 'कार्यकारणबद्धौ तावि'त्यादिश्रुत्या च प्राप्तमित्यर्थः। विश्वादिषु = विश्वतैजसादिरूपेषु तत्र विचार्यतया प्रसक्तेष्विति योज्यम्। ननु 'बहुत्वं च विशेषणे'त्यनेनानुमाननिरासोऽत्रापि वक्ष्यते। आगमोऽप्यत्राशङ्क्य निरस्यत इति चेत्। एवं तर्हि प्रपञ्चनत्वान्न स्थानत इत्यादिना पौनरुक्त्यमित्याह **प्रागुक्तार्थेति**। तत्र ज्ञापकमाह **मुक्तेति**। 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमि'त्यादिनोक्तनात्तम्यस्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानस्वरूपेति**। निर्दोषत्वप्रकारकत्वमेव ब्रह्मज्ञानस्वरूपमिति तन्निरूपणं निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शेत्यादिना भविष्यतीत्यर्थः। प्रकारान्तरेणात्र पादेऽस्य प्रपञ्चनस्य सङ्गतिमाह **अपि चेति** ॥ **इत्युक्तमिति**। 'एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादि'त्यस्य द्वितीयव्याख्यानेनोक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति**। उत्तरग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति**। एतत्पादोपक्रम एवेत्यर्थः ॥ **देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्येति**। पूर्वमुक्तस्येति योज्यम् ॥ **अत्रेति**। ज्ञानस्वरूप-निरूपणपरे ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्याम इति**। 'देवादिस्वभावप्रपञ्चनस्योपयोगं न चेत्यादिव्याख्यावसरे अनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ *ग्रन्थसङ्गत्युक्तिः ॥*

सु०— इदमत्र शङ्क्यते। रामकृष्णादयो भगवदवतारा भगवताऽत्यन्ताभिन्ना इति तावत्समर्थितम्। तेषां च परस्परं भेदस्तत्कालवर्तिनां पुरुषाणां प्रत्यक्षेण दृश्यते। न च ते देहवन्त इति चोक्तम्। ततो देहगत एव भेद इत्यनवकाशम्। ततश्च सर्वेषां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः। केषाञ्चित्पारतन्त्र्यम्। एवमन्येऽपि भेदानुषङ्गिणो दोषा द्रष्टव्याः। समानन्यायत्वात्। वेधादि-दोषाश्च प्रत्यक्षेणेक्ष्यन्त इति न भगवतो निर्दोषत्वमि..ति। तत्र तावद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतां निराकर्तुमागमवाक्यं पठति **न चेति**।

अनु०— **न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि।**
दृश्यते

च: वधारणे। **अन्यभेदवत्** इति व्यतिरेकदृष्टान्तः। अन्येषां घटादीनां यथाऽनेकत्वाति-रिक्तोऽन्योन्याभावलक्षणो **भेदो दृश्यते न** तथेति। विष्णौ भेदो दृश्यत इत्येवोक्तेऽनेकत्वस्या-प्यदर्शनं प्रतीयेत तदर्थमिदं वचनम्। यद्वा यथा विष्णावन्यप्रतियोगिको भेदो दृश्यते न तथा स्वप्रतियोगिक इति योजना। अन्यथा घटादिप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्यत इत्यपि प्रतीयेत। अथवाऽन्यप्रतियोगिकभेदवति विष्णावित्यैकपद्येन व्याख्येयम्। प्रयोजनं तूक्तमेव। विष्णौ रामकृष्णादिरूपे। अधुनातनैर्भेदो न दृश्यत इति परस्यापि सम्मतम्। अतः तद्दर्शिनामपि इत्युक्तम्। तृतीयार्थे षष्ठी। अवतारदर्शिभिरपीत्यर्थः। तद्दर्शिनां प्रत्यक्षेणापीति वा। स्वभावत एव जीवास्त्रिविधाः। देवदानवमानवभेदात्। तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परं न भेदं गोचरयतीति भावः।

परि॰— **समर्थितमिति**। 'न स्थानत' इत्यत्रेति योज्यम् ॥ **इति चोक्तमिति**। 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा'दिसूत्रैरुक्तमित्यर्थः ॥ **एवमन्येऽपीति**। अनुग्राह्यत्वजन्ममृत्यादयः ॥ **समानेति**। स्वतन्त्रब्रह्मभिन्नजीवगमान-न्यायत्वादित्यर्थः। दृष्टान्तोक्तेरुपयोगमाह **विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्त इति** ॥ **इदमिति**। अन्यभेदवदिति वचनमित्यर्थः। व्यतिरेकदृष्टान्त एव स्थानान्तरोक्तिः ॥ **यद्वेति**। एवमुक्तेरप्युपयोगमाह **अन्यथेति** ॥ **ऐकपद्येनेति**। मतुबन्तत्वोपगमेनान्यभेदवांश्चासौ विष्णुश्चेत्येकपदत्वेनेत्यर्थः। विशेषणोक्तेरपि कृत्यं किमित्यतः 'अन्यथे'त्यादिना उक्तमेवेत्याह **प्रयोजनं तूक्तमेवेति**। छन्दस्तुल्यत्वादागमस्याह **तृतीयार्थ इति**। 'सुपां सुलुगि'त्यादिसूत्रे सुपां सुपो भवन्तीति वार्तिकोक्तेस्तृतीयार्थे षष्ठीत्युक्तम् ॥ **प्रत्यक्षेणापीति**। न केवलं 'न स्थानत' इत्यत्रोक्तदिशा युक्त्या श्रुत्या च नोपलभ्यते प्रत्यक्षेणापीत्यपेर्थः। यद्वा रूपाणि भिन्नानि। बहुत्वात् विलक्षणाकारवत्त्वात् भिन्नव्यापारवत्त्वाच्चैत्र-मैत्रादिवदित्याद्यनुमानैरपीति समुच्चयार्थोऽपिशब्दः। तथा च वक्ष्यति एतद्वचनव्याख्यावसाने एवमीश्वरेत्यादिना। तथा च 'वक्ष्याम' इत्यनेनोक्तं देवमानवदानवस्वभावप्रपञ्चनस्योपयोगमाह **स्वभावत एव जीवा इति**।

सु॰— न केवलमेतावत्किं तर्हीत्यत आह **प्रत्यभिज्ञैवेति**।

अनु॰— **प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते।**

उत्तमानां पुरुषाणां भगवतो **बहुरूपेषु** तदेवेदमित्यभेदविषया **प्रत्यभिज्ञैव** पुराणादौ **दृश्यते**। यथा जाम्बवतः स राम एवायं कृष्ण इति प्रत्यभिज्ञा। तथा च कुतो भेदज्ञानस्यावकाश इति भावः।

ननु बहुत्वं भेदेन विनाऽनुपपद्यमानं तमाक्षिपति। तथा च बहुरूपेषु प्रत्यभिज्ञा न सम्भवत्येव। सम्भवन्ती वा भ्रान्तिः स्यादित्यत आह **बहुत्वं चेति**।

बहुत्वं च विशेषेण

भगवद्रूपाणामिति शेषः। अन्यथोपपत्तिकुण्ठितार्थापत्तिः न भेदं प्रमापयतीत्यर्थः। अन्यथाऽप्युपपत्तिपक्षे भेदसन्देहः स्यात् सोऽप्यनिष्ट इत्यन्यथैवोपपत्तिं सूचयति **न भेदेनेति**।

न भेदेन कथञ्चन।

उपपद्यत इति उभयत्र शेषः। कुतः। भगवद्रूपाणां भेदे निरवकाशप्रमाणाभावात् तद्विरोधाच्च। तदिदमाह **कथञ्चनेति**।

परि॰— **यथा जाम्बवत इति**। 'यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत् क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः। सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का रक्षश्शिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानी'ति दशमस्कन्धे षष्ठितमेऽध्याये कृष्णविषये जाम्बवत उक्त्या प्रत्यभिज्ञा ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञेति**। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ **अन्यथोपपत्तीति**।

भेदप्रतिनिधिविशेषणोपपत्त्या कुण्ठिता = प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽपीति**। किं बहुत्वं ईशरूपेषु भेदेन युज्यते किंवा विशेषत्वेन युज्यत इति सन्देहस्तु स्यादेवेत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति**। अन्यथोपपत्त्युक्तिपरे 'बहुत्वं च विशेषेणे'ति वाक्ये न भेदेन कथञ्चनेत्यन्यथैवोपपत्त्युक्तिपरे च वाक्ये इत्यर्थः। **कुत इति**। न भेदेनेति कुत इत्यर्थः ॥ **तद्विरोधाच्चेति**। निरवकाशप्रत्यभिज्ञाविषयत्वोक्तिरूपप्रागुक्तप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः।

सु०— एवमुत्तमानां पुंसां भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतावसत्यां ततो भेदज्ञानमसम्भावितम्। प्रतियोगिज्ञानाभावे भेदज्ञानाभावस्य नियतत्वात्। सत्यामपि तथा विरोधिन्याः प्रत्यभिज्ञाया भावादित्युक्तम्। तथाऽपि मध्यमादिजनानां प्रत्यक्षं भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यति। एकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीत्यभावे भेददर्शनानुपपत्तावपि तद्भावे सम्भवत्येव। न च तेषामपि प्रत्यभिज्ञा भवद्भिरभ्युपेतुं शक्यते। उत्तमत्वप्रसङ्गात् इत्यतो मध्यमानपेक्ष्य तावदाह **प्रत्यभिज्ञा चेति**।

अनु०— **प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः।**

चस्त्वर्थः। येषां तु मध्यमानां जनानां **प्रत्यभिज्ञा** भगवद्रूपेषु नास्ति **तेऽपि** तत्र भेदं नैव पश्यन्तीति योजना। प्रत्यभिज्ञाभावे कारणं तेन भगवता मुष्टापहता दृष्टिरेषामिति। तेन बहुत्वेनेति वा। भगवदिच्छया तेषां योग्यतया चोपोद्बलितं बहुत्वमुपलभ्यमानं प्रतीयमाने(ऽपि) वस्तुनि विद्यमानस्याप्यभेदस्य ज्ञानं प्रतिबध्नाति। अत्र तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपीत्यनुवादात् तन्मुष्ट-दृष्टित्वात् प्रत्यभिज्ञैषां नास्तीति लभ्यते।

परि०— स्पष्टतया मूलानुक्तमप्युक्तप्रायं मत्वाऽनुवदति **एवमिति** ॥ **सत्यामपि तथेति**। प्रतियोगि-प्रतीतावित्यनुषज्यते। **तथेति**। भेदधीर्नास्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह **विरोधिन्या इति** ॥ ***विष्णुरूपेषु भेदस्य उत्तमप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः*** ॥ **भवद्भिः** सिद्धान्तिभिः ॥ **मध्यमानिति**। मानवानपेक्ष्येत्यर्थः। 'तन्मुष्टे'त्यत्र तच्छब्दस्यार्थान्तरम् ॥ **तेन बहुत्वेनेति वेति**। भगवद्रूपगतबहुत्वेनेत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाऽभावे कारणमित्युक्तं प्राक् तत्कथमित्यतः कारणत्वलाभप्रकारं व्यनक्ति **अत्र तन्मुष्टेति**।

सु०— भगवद्रूपे भेदं नैव पश्यन्तीत्युक्ते घटादिभ्योऽपि भेदं न पश्यन्तीति मन्दस्य प्रतीतिः स्यात् तां निवारयितुमाह **भेदमिति**।

अनु०— **भेदं नैव प्रपश्यन्ति भेदमन्येभ्य एव च।**
पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा॥

अन्येभ्यो भेदं पश्यन्त्येव चेति योजना।

ननु प्रतीयमानं वस्तुद्वयं भेदेन वा प्रतीयतेऽभेदेन वा । भेदाभेदोदासीनतया तु प्रतीतिः कथमित्यत आह **एवमिति** ।

एवं बृहत्संहितायां वचनं

तेषां योग्यतयेति शेषः । अन्यथा गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञायां द्वितीया स्यात् । विभक्तिव्यत्ययो वा छान्दसः । अन्यथा भेदेनाभेदेन च दर्शयति । यथा खल्वख्यातवादिनां सहकारिसामर्थ्याद्भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुप्रतीतिः । यथा वाऽन्येषां शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं व्यासक्तौ । तथा परमेश्वरशक्त्याऽत्रापि तथा प्रतीतौ को विरोधः । अधमजीवप्रत्यक्षस्य त्वन्या गतिर्भविष्यति । एवमीश्वररूपभेदे प्रत्यक्षं निराकुर्वता अनुमानमपि निराकृतम् । बहुत्वस्य अन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । तन्न्यायेन चाकारविशेषादीनामन्यथासिद्धत्वादिति । **वचनम्** अस्तीति शेषः ।

परि०— **मन्दस्येति** । रूपाणामन्योन्यं भेददृष्टेरेव प्रस्तावादन्यभेदादृष्टेरप्रसक्तेः **मन्दस्येत्युक्तम्** । प्रकरणानभिज्ञस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । योग्यतयेत्यनुषङ्ग इत्यर्थः ॥ **गतिबुद्धीति** । आद्याध्यायान्त्यपादे 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णावि'ति सूत्रम् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति सूत्रात् कर्मेति वर्तते । अर्थपदं प्रत्येकमन्वेति । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानशब्दितभोजनार्थानां धातूनां तथा शब्दकर्मकाणां च धातूनां अण्यन्तानां कर्मसंज्ञा भवतीति तस्यार्थः । गच्छति चैत्रो ग्रामं, गमयति चैत्रं ग्राममित्यादि ज्ञेयम् । तथा च बुद्ध्यर्थस्य दृशोरण्यन्तस्य योगे कर्तृत्वेन तेषामिति निर्दिष्टाः पुरुषाः ते पश्यन्तीति प्राप्ताः त एव दर्शयन्तीति ण्यन्तत्वेनोक्तदृशेर्योगे कर्मसंज्ञका भवन्तीति बुद्ध्यते चैत्रः धर्मं, बोधयति चैत्रं धर्ममित्यत्रेव तान् दर्शयति । भेदाभेदोदासीनं रामकृष्णादिरूपमिति तेषामित्यत्र द्वितीया स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** मूलानुवादः । भेदेनेत्यादि व्याख्या । **दर्शयति** स्वकीयं रूपमिति योज्यम् ॥ **अख्यातीति** । भ्रमो नेति वादिनां प्राभाकराणां **सहकारीति** दोषरूपेत्यर्थः ॥ **वस्त्विति** । इदं रजतमित्यादिविसंवादस्थल इति योज्यम् । **अन्येषां** अन्यथाख्यातिवादिनाम् । **व्यासक्तौ** व्यासङ्गे सति रजतभेदाभेदप्रतीतिरित्यर्थः ॥ ***विष्णुरूपेषु भेदस्य मध्यमजनप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः ॥*** **अधमेति** । तमोयोग्यजनप्रत्यक्षस्य तु भेदावगाहिनोऽप्रामाण्यरूपाऽन्या गतिः । 'अपरीक्षितदृष्टिश्चे'त्येतद्रमनिकादिव्याख्यावसरे भविष्यतीत्यर्थः ॥ **बहुत्वस्येति** । बहुत्वादिति हेतोर्विशेषेणोपपत्तिरूपान्यथोपपत्तेर्बहुत्वं च विशेषेणेति ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । *भेदेऽनुमाननिरासः ॥* वचनमिति मूलपदस्यान्वयाप्रतीतेराह **वचनमस्तीति** शेष इति ।

सु०— मा भूद्भगवद्रूपभेदः प्रत्यक्षानुमानसिद्धः । आगमसिद्धस्तु भविष्यति । पुराणेषु तत्र तत्र अन्यादिशब्दश्रवणादिति चेन्न । 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'त्यादिवेदवाक्यविरोधात् । पुराणमेव वेदस्य किन्न बाधकं भवतीत्यत आह **नेति** ।

अनु०— न पुराणगम्।
लोकदर्शनवाचेव वेदरोधाय शक्नुयात्॥

वचनमिति वर्तते। **पुराणवचनं** खलु लोकानां यद्भगवद्रूपेषु भेददर्शनं तदनुवादपरमेव। न वस्तुनिष्ठम्। उपक्रमादिना तथाऽवगमात्। वेदस्तु वस्तुतथात्वे तात्पर्यवान्। लिङ्गैः तथा अध्यवसायात्। अतो न तत् तद्बाधनाय शक्नोति।

नन्वेतद्व्याहतम्। यत्प्राग्भगवद्रूपभेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्युक्तम्। इदानीं तु तदस्तीति। तस्यैवाभावे पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेः। मैवम्। बहुत्वाद्यनुमानाभासजनितभेद-दर्शनानुवादित्वोपपत्तेः।

किञ्चोत्तममध्यमानां भेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्यभिहितम्। अधमानां तु तदस्तीत्यधुना अङ्गीक्रियते। तर्हि तदेव भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यतीत्यपि न वाच्यम्। उत्तमानामभेदविषयेण प्रत्यक्षेण वाधितत्वात्। न च तदेव नास्ति। प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत इत्यागमोक्तत्वात्। तथा च भीष्मवाक्यम्। 'तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि विष्ठितमात्मकल्पितानाम्। प्रति-दृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोह' इति।

परि०— अन्यादिशब्देति। आदिपदेन प्रथमस्कन्धे तृतीयेऽध्याये अवतारमालायामुक्तप्रथमद्वितीय-तृतीयादिशब्दग्रहः। नन्वत्र तदस्तीति नोच्यते तद्वाचिपदाभावात् अतो न व्याहतिरित्यतोऽन्यथानुपपत्त्या तदस्तीति प्राप्तमित्याह **तस्यैवाभाव इति॥ तथा चेति।** विष्णुरूपेष्वभेदविषयप्रत्यभिज्ञानमस्ति इत्यत्र भीष्मवाक्यं च प्रथमस्कन्धे नवमाध्यायेऽस्तीत्यर्थः। स्वसृष्टानां प्राणिनां हृदयेषु विशेषेण स्थितमपि तमिमं कृष्णं विधूतभेदमोहः = अपगतभेदभ्रमस्सन् एकम् = अभिन्नं समधिगतोऽस्मि स निश्चितं यथा तथा ज्ञानवानस्मि। कमिव ? अर्कमिव। प्रतिदृशं सर्वचक्षुष्षु प्रेरकत्वेनानेकधा सन्तमप्यर्कमेकं यथा तथा समधिगतोऽस्मीति तस्यार्थः।

सु०— अथ भेददर्शनमेवाभेददर्शनस्य बाधकं कुतो न भवतीत्यत आह **अपरीक्षितेति।**

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम्।
निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि

अपरीक्षिता परीक्षया प्रमाणत्वेनानिश्चिता। नेत्यस्यानुकर्षणार्थः चशब्दः। **परीक्षापूर्वः** प्रामाण्यनिश्चयो यस्य दर्शनस्य तत् **परीक्षापूर्वदर्शनम्**। परीक्षापूर्वं प्रामाण्यनिश्चयो यस्य प्रत्यक्षस्येति वा। क्वापीत्यनेन नियममाह। तदनेन यत्परीक्षया न निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानं न तत्

निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरं बाधत इति व्याप्तिरुक्ता । परीक्षाग्रहणं प्रामाण्यनिश्चयोपलक्षणमेव, न तु नियमार्थमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति ।

परि०— परीक्षाशब्दार्थः **प्रामाण्यनिश्चय** इति ॥ **न तु नियमार्थमिति** । सर्वत्र परीक्षयैव भाव्यमिति नियमार्थमत्र परीक्षाग्रहणं नेत्यर्थः । येन केनापि प्रकारेण निश्चितप्रामाण्यकेन भाव्यमित्यत्रैव तात्पर्यमिति भावः ॥ **उत्तरत्रेति** । 'ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेरि'त्यत्रेत्यर्थः । यद्वा 'न च निश्चितभेदस्ये'त्यादावनुपदमित्यर्थः ।

सु०— अत्र दृष्टान्तमाह देवदत्तेति ।

अनु०— देवदत्तादिदृष्टिवत् ।

यथा यज्ञदत्तादावनिश्चितप्रामाण्या देवदत्तादिदृष्टिः न निश्चितप्रामाण्यं यज्ञदत्तादिदृष्टिं बाधते तथेत्यर्थः । ततः किं यद्येवं व्याप्तिरिति चेत् । भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमभेददर्शनं तु निश्चितप्रामाण्यम् । अतो न तत् तस्य बाधकं किन्तु वैपरीत्यमेवेति वदामः ।

कुतो भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमित्यत आह न चेति ।

न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति पुराणगम् ।
वाक्यं क्वचिद्धि

चः अवधारणे । क्वचित् प्रदेशे । हिशब्दो हेतौ । परमेश्वररूपभेदविषयं प्रत्यक्षं तावदस्माकं पुराणवाक्यादेव सिद्धम् । पुराणवाक्यं च केचिद्भेदं पश्यन्तीति वा प्रतिपादयतु । अनुवादकतया लिङ्गत्वेन वा । अतस्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्तत एवान्वेष्टव्यः । न च भेददर्शनस्य प्रामाण्यं निश्चाययत्पुराणवाक्यमस्ति । अतः प्रमाणाभावान्न भेददर्शनस्य प्रामाण्यनिश्चय इति भावः ।

प्रामाण्यनिश्चयो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । अर्थतथात्वनिश्चयेन वा ज्ञानपरीक्षया वा । आद्याभिप्रायेणोक्तं सत्यतया निश्चितभेदस्येति । द्वितीयाभिप्रायेण तु भेदस्य दर्शन इति समासः । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । निश्चितं परीक्षितं च तद्भेदस्य दर्शनं चेति तथोक्तम् । तत्र स्वाभिप्रायेणाक्रोशः पराभिप्रायेण निश्चितत्वमित्यविरोधः ।

परि०— **प्रतिपादयत्विति** । ईशरूपभेदप्रत्यक्षमिति योज्यम् । **अनुवादकतया लिङ्गत्वेनेति** । तस्यैवाभावे पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेरिति पूर्वोक्तदिशेति भावः ॥ **तत्प्रामाण्येति** । प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चयः तत एव । प्रत्यक्षसत्त्वप्रतिपादकवाक्यादेवेत्यर्थः । **सत्यतयेति** शेषोक्तिः । आवृत्त्योत्तरेणैकपद्यमुपेत्याह **भेदस्य दर्शन इति समास इति** । आक्रोशे निन्दायां गम्यमानायां 'षष्ठ्या अलुगि'ति षष्ठ्या आक्रोश इति सूत्रार्थः ।

सु०— यदि पुराणवाक्या(देव)न्निश्चितप्रामाण्यं भेददर्शनं न प्रतीयेत तर्हि कीदृशं तत्प्रतीयत इत्यत आह **सम्मुग्धमिति**।

अनु०— सम्मुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां सन्दिग्धम्। दर्शनं भेदस्य। तत्र पुराणवाक्ये।

एतदुक्तं भवति। पुराणवाक्यं भेददर्शनमात्रं गमयति। न तु तस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा। ततः प्रागभेददर्शनावगमात् तत्र प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव युक्तः। अवगते त्वभेददर्शने तस्याप्रामाण्यमेव निश्चीयते। पुराणवाक्यादेव तत्प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात्। समधिगतोऽस्मीति संशब्दश्रवणात्। हृदि हृदि नैकधा स्थितमपीत्यनुमानानामाभासत्वस्योक्तत्वात्। विधूतभेदमोह इति भेदज्ञानस्य मोहत्वाभिधानाच्चेति। एवं भगवद्रूपेषु भेदाभावः सिद्धः। तथा वेधादिदोषाभावश्च। प्रमाणाभावात्।

परि०— पुराणवाक्यादेवेति। भीष्मवाक्यादित्यर्थः॥ **इत्यनुमानानामिति**। अनेकत्वादिरूपाणामनुमानानां बहुत्वं च विशेषेणेति ग्रन्थेनोक्तदिशा अन्यथोपपत्त्या आभासत्वस्य अपिपदेनोक्तत्वात् पुराण इति भावः॥ *रूपभेदग्राहकाधमप्रत्यक्षस्यामानत्वोक्तिः॥*

सु०— नन्वस्ति तद्दर्शिनां प्रत्यक्षमत्र प्रमाणम्। मैवम्। महतां प्रत्यक्षेण वेधाद्यभावग्राहिणा बाधितत्वात्। इदमेव तस्य बाधकं किन्न स्यादित्यत आह **अपरीक्षितमेवेति**।

अनु०— अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः।
परीक्षादर्शने नैव दृश्यते केनचित्क्वचित्॥

अत्र वेधादिदोषतदभावयोर्मध्ये। अधीशितुरत्रावतारेष्विति वा। दृश्यत इति सम्बन्धः। यद्वा वेधादिकमिति तद्दर्शनमुपलक्ष्यते। परीक्षया युक्तं दर्शनं परीक्षादर्शनम्। यद्वा परीक्ष्यत इति परीक्षा। गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः। परीक्षा च तद्दर्शनं च तस्मिन्। दृश्यते वेधादिकं क्वचित्। दोषदर्शनपरीक्षितं निर्दोषत्वदर्शनं तु परीक्षितमिति भावः।

परि०— 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थद्वयमाह **अत्र वेधादिदोषेत्यादि**॥ **गुरोश्च हल इति**। तृतीयस्य तृतीयपादे सूत्रमिदम्। अ प्रत्ययादिति पूर्वसूत्रात् अ इत्यनुवर्तते। 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्यतः स्त्रियामिति च। गुरुसंज्ञकवर्णवतो हलन्ताद्धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां विषय इत्यर्थः। 'अजाद्यतष्टावि'ति टाप्प्रत्यये परीक्षेति रूपमिति भावः।

सु०— ननु दोषाभावविषयं महतां प्रत्यक्षं तावत् कुतः सिद्धमित्यत आह **निर्दोषमेवेति।**

अनु०— **निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम्।**
निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः॥
निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः।
अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः॥
इति बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम्।

अद्राक् अद्राक्षीत्। नित्यमागमशासनमिति वचनात्। **पुरन्दरो**ऽद्राक्षीत्। अन्यैरपि **सुरोत्तमैः। सदोषा** दृष्टाः। तस्मात् **निर्दोषो हरिरेक** एव। **च**शब्दः श्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थः। **अस्य** परमेश्वरस्य विषये महतां **दर्शनं सदोषं** दोषग्राहि **नैव**, किन्तु निर्दोषमेव गृह्णातीति।

परि०— ननु कथम् **अद्रागिति**। 'दृशिर्प्रेक्षण' इत्यतो लुङि तिपि अडागमे च्लिप्रत्यये इरितो वेति च्लेरङभावपक्षे 'च्लेः सिचि इतश्चे'ति तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्तं' इतीडागमे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागमे 'वदव्रजहलन्तस्याच' इति वृद्धौ 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांष' इति शकारस्य षत्वे 'षढोः कस्सी'ति कत्वे इण्कोरिति षत्वे 'अद्राक्षीदि'ति स्यादित्यत आह **अनित्यमागमशासनमिति**। 'घोर्लोपो लेटि वे'ति सूत्रे वाग्रहणेन आगमविधेरनित्यत्वस्य मञ्जर्यां ज्ञापितत्वात्। तत्रैव 'युवोरनाकावि'त्याद्यपादीयसूत्रे वृत्तौ च 'नुमनित्यमागमशासनमि'ति कृत्वा न भवतीत्युक्तत्वाच्च। तथा च इडभावे 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यपृक्ततकारस्य लोपे पत्वस्यासिद्धत्वा संयोगान्तस्येति सिचः सकारस्य लोपे **अद्रागिति** रूपमिति भावः॥ **श्रुत्यन्तरेति**। वक्ष्यमाणेति योज्यम्। अग्यंनि कर्मणि षष्ठीत्युपेत्याह **अस्य परमेश्वरस्य विषय इति**। एवकारान्वयेनानुवादो **नैवेति**। फलितोक्तिः॥ **निर्दोषमेव गृह्णातीति**। श्रुतौ तथैवोक्तेरिति भावः।

सु०— दोषदर्शनम् अपरीक्षितं तदभावदर्शनं तु परीक्षितम्, एतत् कुत इत्यत आह **अविद्ध इति।**

अनु०— **अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा।**
अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः॥

अविद्धमिव **विद्धवत्**। छान्दसो द्वितीयान्ताद्वतिः। **एव**शब्दस्याविद्ध इत्यादिना सम्बन्धः। **दर्शयति** आत्मानम्। पूर्वश्रुत्याऽप्ययमर्थोऽर्थात्सिध्यतीति **पैङ्गिश्रुतिश्चे**त्युक्तम्।

निर्दोषतामिति फलोक्त्या विवक्षितमर्थम् उपलक्षयति । अत्रैव स्पष्टां श्रुतिम् उदाहरति **अपरीक्षितेति** ।

अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ।
परीक्षादर्शने नैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित् ।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

आह दोषदर्शनस्यापरीक्षितत्वं निर्दोषतादर्शनस्य परीक्षितत्वं च । ततः किमित्यत आह **प्रमाणं हीति** ।

प्रमाणं हि परीक्षितम् ।।

यत् **परीक्षितं** परीक्षया प्रमाणत्वेनावधृतं तदेव प्रमाणम् । अपरीक्षितं त्वापाततः सन्दिग्धम् । निश्चितविरोध्युपनिपाते त्वप्रमाणमेव । अतः परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेनापरीक्षितं दोषदर्शनमेव बाध्यते । न तु विपर्ययः । प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगः प्रमाणसिद्ध इति हिशब्दः । तथा च वक्ष्यते ।

परि०— 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः, 'तत्र तस्ये'ति च योगाभ्यां तृतीयासप्तमीषष्ठ्यन्तेभ्य एव वतिप्रत्ययो-क्तेराह **छान्दसो द्वितीयान्ताद्वतिरिति** ।। एतेन वद्धवदित्यपि व्याख्यातं ध्येयम् । कर्मकारकानुक्तेराह **आत्मानमिति** ।। **पूर्वश्रुत्येति** । निर्दोष इति सामान्योक्त्या वेधादिदोषमविद्यमानमेव दर्शयतीति प्राप्तेरिति भावः ।। **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदृष्टिरपरीक्षिता तदभावदृष्टिः परीक्षितेति तया तस्याः बाध इतीममर्थमित्यर्थः । 'आहे'त्यनूद्य कर्मकारकमाह **आह दोषेत्यादि** ।। ततः किमित्यत **आहेति** । इदमेव तस्य बाधकं किं न स्यादिति शङ्कायाः कः परिहार इत्यत उत्तर-माहेत्यर्थः ।। **तथा च वक्ष्यत इति** । 'न ज्ञानदृष्टिमात्रेणे'त्यादिना समीपग्रन्थ एव परीक्षायाः प्रामाण्यनिश्चयोपयोगो-ऽस्तीति वक्ष्यत इत्यर्थः । निर्दोषत्वदृष्ट्या सदोषत्वदृष्टेर्बाधः ।

सु०— अत्र केचिदाहुः । स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यं (गृह्यते) न तु परीक्षाधीनम् । सकलमपि ज्ञानं स्वप्रकाशं यथार्थं च । अतः स्वेनैव स्वयं स्वप्रामाण्यं च सिद्ध्यति का तत्र परीक्षापेक्षेति । अन्ये तु ब्रुवते । ज्ञानं तत्प्रामाण्यं चानुमानेनैव गृह्यत इति । अपरे तु वदन्ति । ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च साक्षिणैव ज्ञायत इति । यदि च स्वतःप्रामाण्यग्रहो न स्यात् तर्हि न स्यादेव । तस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अनुमानविशेषः खलु परीक्षा नाम । सा च स्वयं प्रमाणतया निश्चिता अन्येषां ज्ञानानां प्रामाण्यावधारणाय प्रभवति नान्यथा । तत्प्रामाण्यावधारणं च

परीक्षान्तरेणेति कथं नानवस्था स्यादिति । तत्र प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गं तावत्परिहरति **नेति** ।

अनु०— न परीक्षाऽनवस्था स्यात्

प्रामाण्यग्रहणस्य परीक्षाधीनत्वाङ्गीकारेऽपीति शेषः । तत्र हेतुमाह **साक्षीति** ।

साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ।

द्विविधं खलु ज्ञानमन्तःकरणपरिणामरूपं साक्षिरूपं चेति । । तत्राद्याद्विशेष्टुं तुशब्दः । एतदुक्तं भवति । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्र परीक्षाऽपेक्षा स्यात् । न चैवम् । सन्दिग्धे खल्वर्थे परीक्षाऽपेक्ष्यते न त्वसन्दिग्धे । संशयश्च मनोवृत्तिविषये पानीयादौ भवति न पुनः साक्षिसिद्धे सुखादौ । अतस्तावदेव परीक्षा यावत्साक्षिगृहीतेषु सुखादिष्ववतार इति कुतोऽनवस्थेति । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिः प्रकृत्यधिकरणे ।

परि०— अत्रेति । प्रामाण्यनिश्चयस्य परीक्षाधीनत्वविषये ॥ केचिदिति । प्राभाकराः ॥ अन्यं त्विति । भाट्टाः ॥ **अनुमानेनैवेति** । घटो ज्ञानविषयः ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततालिङ्गानुमानेनेत्यर्थः ॥ **अपरे त्विति** । वेदान्तिनः । उक्तमतत्रयेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् विपक्षे बाधकोक्त्या तत्साधयति **यदि च स्वत इति** । स्वप्रकाशज्ञानेन वा ज्ञानग्राहकेण ज्ञाततारूपानुमानेन वा साक्षिणा वेत्यर्थः ॥ **अनुमानविशेष इति** । संवाद-विसंवादाभावरूप इत्यर्थः । शङ्कानिरासस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** ॥ **प्रकृत्यधिकरण इति** । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि'त्यानुमानिकपादीयाधिकरणे 'परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदि'त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ।

सु०— मनोवृत्तिविषय एव संशयो न साक्षिसिद्ध इत्यत्र किं कारणमित्यत आह **मानस इति** ।

अनु०— मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ।

मनःपरिणतिरूपे **दोषाः** कारणतया सम्भाविताः स्युः । वैशब्दस्तुशब्दार्थे । अयमर्थः । द्विविधो हि संशयो भवति । एकस्तावदादित एव । यथा स्थाणुर्वाऽयं पुरुषो वेति । अपरस्तु निश्चयपृष्ठभावी । यथा स्थाणुतया(वदयं) प्रतीयते स्थाणुर्भवति न वेति । तत्राद्यो विशेषा-दर्शनादिदोषमूलः । द्वितीयोऽपि प्रथमज्ञानस्य दोषजन्यत्वशङ्कामूलः । दोषाश्च मानस एव दर्शने सम्भवन्ति । अतस्तत्संशयात्मकं वा जायते निश्चयतया जातस्य विषये वा आहार्यः

संशयो भवति। न तु साक्षि(सिद्धे)दर्शने दोषसम्भवः। अतो न तत्संशयात्मकं नापि (साक्षि-सिद्धे) तत्सिद्धेऽर्थे संशय इति।

परि०— वैलक्षण्यद्योतनायाह **वैशब्दस्तुशब्दार्थ इति**। को दोषः साक्षिणि स नास्तीत्यत आह **अयमर्थ इति**। ननु साक्षिगृहीतोऽपि अयं स्थाणुरिति निश्चिते सन्देहो दृष्ट इत्यतो वा आह **अयमर्थ इति**॥ **दोषजन्यत्व-शङ्कामूल इति**। दोषजन्यत्वशङ्कयोत्पादित इत्यर्थः॥ **आहार्य इति**। आहित इत्यर्थः॥ वै 'तु'शब्दार्थे इत्युक्तं तदाह **न तु साक्षिसिद्ध इति**। साक्षिसिद्धत्वेन सिद्धे दर्शन इत्यर्थः। अत एवाह **न तत्संशयात्मकमिति**। साक्षिणा सिद्ध इत्यर्थमुपेत्याह **नापि साक्षिसिद्धेऽर्थ इति**।

सु०— मानसे दर्शने दोषाः सम्भवन्तीति स्फुटम्। साक्षिदर्शने न सम्भवन्तीत्येतत्कुत इत्यत आह **सुदृढ इति**।

अनु०— सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम्।

सुदृढः कदाऽपि वाधरहितः। **निर्णयः** अवधारणात्मकः प्रत्ययः। **यत्र** इति निपातो य इत्यर्थे। इदमुक्तं भवति। दोषास्तावज्ज्ञानस्य डोलायमानतादर्शनेन बलवद्बाधकोपनिपातेन वा कल्प्याः। यथोक्तम्। 'बलवत्प्रमाणतश्चै(श्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यते)'ति। साक्षिदर्शनं च निर्णयात्मकमेव भवति न च बाध्यत इत्युपपादितं पृथगधिकरणे। अतः प्रमाणाभावान्न तत्र दोषः सम्भवति।

परि०— कथमनेन साक्षिणो निर्दोषतोपपादितेत्यत आह **इदमुक्तमिति**। **यथोक्तमिति**। तत्त्वनिर्णयोक्त-ब्रह्मतर्के॥ **पृथगिति**। पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'न हि बाधः क्वचित् दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु' इत्यादिनेति भावः।

सु०— साक्षिसिद्धेऽर्थे संशयो नास्तीत्युक्तं तदनुभवारूढं कर्तुं साक्षिसिद्धमर्थं तावदाह **इच्छेति**।

अनु०— इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः।
साक्षिसिद्धाः

आदिपदेन प्रयत्नद्वेषावेतदभावाश्च गृह्यन्ते। ततः किमित्यत आह **नेति**।

न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्कचित्।

तत्र क्वचित् इति सम्बन्धः। न जातु मम सुखमस्ति न वेति संशयो नापि प्रतीयमानमिदं सुखं सदसद्वेति संशय इति **हि**शब्देनाह।

परि०— **एतदभावाश्चेति** । इच्छादेरभावाश्चेत्यर्थः ॥ **इति सम्बन्ध इति** । तत्र तेष्विच्छादिषु मध्ये क्वचिदपि विषय इत्यर्थ इति भावः ।

सु०— साक्षिदर्शनमबाधितमेवेति न युज्यते शुक्तिरजतादौ बाधदर्शनात् । न हि प्रतीतिसमयमात्रवर्तिनि तत्रान्यज्ञानं सम्भवतीत्यत आह **यदिति** ।

अनु०— यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तत् ।

यद्दर्शनं क्वचित् शुक्तिरजतादौ विषये **व्यभिचारि** बाधितं **स्यात्** तच्चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेव न साक्षिरूपम् । कुत एतत् । मानसदर्शनस्य बाध्यत्वाङ्गीकारेऽनिष्टाभावात् । साक्षिणस्तु तथात्वे सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । तदिदमुक्तं **हि**शब्देन । सम्भवति चास्य मानसत्वमन्यथाख्यातिसमर्थनादिति ।

परि०— शुक्तौ रजतमिति ज्ञानं साक्षिरूपमिति मन्वानः शङ्कते **साक्षिदर्शनमिति** ॥ **तत्रेति** । रजतं साक्षिणो ज्ञानादन्यज्ञानं न हि सम्भवतीत्यर्थः । प्रतिकाल एव विद्यमानं तस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षायोगेन करणजन्यत्वस्यासम्भवादिति भावः । शुक्तिसन्निकृष्टादेव करणात् रजतज्ञानजन्म सम्भवतीति भावेनाह **सम्भवति चास्य मानसत्वमिति** । मनोवृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथाख्यातीति** । दुष्टेन्द्रियसन्निकृष्टमेव शुक्तिशकलमत्यन्तासद्रजतात्मना प्रतिभातीत्यर्थस्य जिज्ञासानये 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'त्येतद्व्याख्यावसरे समर्थनादित्यर्थः ।

सु०— मानसस्य दर्शनस्य दोषबाधसम्भवोऽभिहितः । कीदृशस्य तर्हि प्रामाण्यमित्यत आह **मन इति** ।

अनु०— मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा ।
प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् ॥

मनश्चक्षुश्शब्दौ श्रोत्रादेरुपलक्षकौ । **दर्शनं** साक्षात्कारः । **आदि**पदेन लैङ्गिकशब्दज्ञानसङ्ग्रहः । इन्द्रियलिङ्गशब्दकरणकस्य मनोवृत्तेर्ज्ञानस्येत्यर्थः । निर्धारणे षष्ठी । सम्भावितदोषबाधस्यापीत्यपेरर्थः । यत्र ज्ञाने सुगृहीतं परीक्षया निश्चितं तत्परीक्षितदर्शनं प्रमाणमिति शेषः । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यग्रहण एव परीक्षोपयोगः, धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केचिन्मन्यन्ते । तन्निरासाय सर्वमानससङ्ग्रहार्थं मनश्चक्षुर्दर्शनादेर्मध्य इत्युक्तम् । अन्यथा यत्र ज्ञान इत्यादिकमेवावक्ष्यत् । तदेव प्रमाणमित्येतावता पूर्णे परीक्षितदर्शनमित्यनुवादेन सुगृहीतमित्येतद्विवृणोति ।

परि०— धर्मिज्ञानेति । धर्म्यंशज्ञानग्त्यानुमित्युपमित्यनुव्यवसायरूपत्रिविधज्ञानानां चेत्यर्थः । केचित् प्राचीननार्किकाः ॥ सर्वमानसेति । प्रमाणत्रयजन्यमनोवृत्तिज्ञानेत्यर्थः । 'निर्धारणे षष्ठी'ति प्रागुक्तत्वात् 'मध्य' इत्युक्तम् ॥ *परीक्षानवस्थाभावोक्तिः ॥*

सु०— एवं मानसप्रत्यक्षादिज्ञानप्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽपि साक्षिप्रामाण्यग्रहस्य तदनपेक्षत्वान्न परीक्षाऽनवस्थेत्युक्तम् । तत्र किमनया द्विविधकल्पनया । साक्षिवत् प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यग्रहः परीक्षानपेक्ष एवोक्तविधया स्वतः किन्न स्यादित्याशङ्कां परिहरति **नेति** ।

अनु०— **न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते ।**

ज्ञानस्य दृष्टिः ज्ञानदृष्टिः । तस्य ज्ञानस्य ।

परि०— उक्तविधयेति । 'अत्र केचिदाहुरि'त्यादिनोक्तप्रकारत्रयेणेत्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । वृत्तिज्ञानानां स्वप्रकाशत्वमेव तावदसत् । प्रमाणाभावात् । ज्ञानव्यवहारस्य साक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेः । इदमहं जानामीत्यनुभवस्य साक्षिरूपत्वात् । विमतं ज्ञानं न स्वप्रकाशम् अनात्मत्वात् कार्यत्वात् अनित्यत्वात् मनोरूपत्वात् सुखादिवत् इत्यादिप्रमाणविरोधाच्च ।

भवतु वा ज्ञानं स्वप्रकाशं तथाऽपि स्वरूपमात्र एव न तु स्वधर्मे प्रामाण्येऽपि । तथा हि । वेदवाक्यश्रवणे सति वाह्यस्य वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते न वा । न द्वितीयः । सत्यां सामग्र्यां कार्यानुदयानुपपत्तेः । अन्यथा मीमांसकस्यापि तदनुदयप्रसङ्गात् । आद्येऽपि तत्प्रकाशते न वा । नेति पक्षेऽपसिद्धान्तः । प्रथमे तत्प्रामाण्यं प्रकाशते न वा । नाद्यः । तन्निरा(सस्यानु)सानुपपत्तेः । ततो ज्ञानदृष्टिमात्रेण न ज्ञानप्रामाण्यं दृश्यत इति द्वितीय एवाङ्गीकार्यः । तथा च स्वप्रकाशज्ञानेनैव प्रामाण्यग्रह इति कथं स्यात् । अपौरुषेयत्वादियुक्तिभिः प्रबोधितो वाह्यः प्रतिपद्यते च तत्प्रामाण्यमिति कथं न परीक्षापेक्षत्वम् । अन्यथा वैदिकज्ञानप्रामाण्ये विप्रत्तिपत्तिरेव न स्यात् ज्ञानस्वरूपवत् । किञ्चैवंवादिनो मते शुक्तिरजतादिविभ्रमो न स्यात् । इदमनुभवस्य रजतस्मरणस्य च भेदाग्रहो हि विभ्रमः । तत्र प्रामाण्यवद्भेदस्यानुभवत्वस्मरणत्वयोश्च प्रकाशोऽवश्यम्भावीति कथं विभ्रमावकाशः । न हि प्रामाण्यस्य भेदादेश्च कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ।

परि०— 'ज्ञानदृष्टिमात्रेणे'त्यादेः स्वप्रकाशज्ञानमतनिरासपरतया तावद्भावमाह **एतदुक्तं भवतीत्यादिना**। एवं तात्पर्यमुक्त्वाऽभ्युपेत्यवादेन मूलार्थमाह **भवतु वा ज्ञानमिति**। कुत इत्यतो मूलाभिमतयुक्तिमाह **वेदवाक्ये-त्यादिना** ॥ **सत्यां सामग्र्यामिति**। सद्बेतस्मरणादिरूपायामित्यर्थः ॥ **तन्निरासस्येति**। बौद्धेन क्रियमाणस्य वेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यनिरासस्य अनुपपत्तिरित्यर्थः। घटादिज्ञान इव वेदजन्यज्ञानेऽपि प्रामाण्यस्य प्रतीतत्वात् प्रतीतस्य निरासायोगादिति भावः। तावता प्रामाण्यनिश्चयपरीक्षाधीनत्वं न प्राप्तमित्यत आह **अपौरुषेयत्वादिति** ॥ **अन्यथेति**। स्वप्रकाशकज्ञानेनैव स्वप्रामाण्यग्रहणे सतीत्यर्थः ॥ **एवंवादिन इति**। स्वप्रकाशज्ञानेनैव स्वगत-धर्माणामपि ग्रहणमिति वादिनो मत इत्यर्थः।

सु०— **ज्ञानप्रामाण्ये सहैवानुमेये इत्यप्यसत्। ज्ञानस्या(प्य)नुमेयत्वे प्रमाणाभावात्। तद्व्यवहारस्यान्यथैवोपपत्तेः। आशुतरविनाशिनो ज्ञानस्य जानामीति वर्तमानतया प्रति-भा(सा)ऽनुपपत्तेश्च। अपरोक्षावभासविरोधाच्च। अनुमेयत्वेऽपि ज्ञानस्य न ज्ञानानुमितिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते। तद्धि ज्ञाततया व्यवहारेण कार्येण वाऽनुमातव्यम्। न च तावता प्रामाण्यमनुमातुं शक्यते। व्यभिचारात्। ततो ज्ञाततादिमात्रेण प्रतीते ज्ञाने बाधाभावादिना प्रामाण्यमनुमेयम्। अन्यथा बाह्यानामपि वैदिकज्ञानप्रामाण्यानुमानप्रसक्तेः। प्रसक्तमप्यपोद्यत इति चेत्। तर्ह्यपवादनिरासाय परीक्षापेक्षावश्यम्भाविनीत्यागतम्। इदमेव च अस्माभिः अभिधास्यते, सर्वथा परीक्षाऽनपेक्षेति तु न क्षम्यते।**

परि०— 'अन्ये त्वित्यादिनो'क्तभट्टमतनिरासकतयापि न ज्ञानदृष्टीतिवाक्यं व्याख्यातुं तन्मतस्यायुक्तत्वं तावदाह **ज्ञानप्रामाण्ये सहैवेत्यादिना**। ज्ञानव्यवहारो मानमित्यत आह **तद्व्यवहारस्येति** ॥ **अन्यथेति**। साक्षि-वेद्यत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ॥ बाधकं चाह **आशुतरेति**। ज्ञानस्यानुमेयत्व इत्यापादकानुकर्षः। **ज्ञानस्य वर्तमानतया** वर्तमानत्वमवगाहमानः जानामीति यः प्रतिभासः तस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः। अनुमेयत्वपक्षे व्याप्तिस्मृत्यादिना तस्य नाशाद्ज्ञासिषमित्येव प्रतिभासोदयः स्यादितिः भावः। अभ्युपेत्यवादपरत्वेन मूलं योजयति **अनुमेयत्वेऽपि** ॥ **ज्ञानस्येति**। ज्ञानदृष्टीत्यस्यार्थो **ज्ञानानुमितीति** ॥ **व्यवहारेणेति**। ज्ञानगोचरव्यवहारेण वेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारा-दिति**। शुक्तिज्ञानादौ बौद्धागमादिजन्यज्ञाने च सत्यपि ज्ञाततादिना ज्ञानानुमानेऽपि तत्र प्रामाण्याभावेन व्यभिचारा-दिति भावः। तावता कथं परीक्षाधीनेत्यत आह **तत इति**। ज्ञानानुमितिमात्रेण प्रामाण्यानुमानायोगादित्यर्थः।

सु०— **एतेन साक्षिवेद्यतापक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः। औपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रेण बाह्यैः तत्प्रामाण्यस्यादर्शनात्।**

परि०— 'अपरे तु' इत्यादिनोक्ततृतीयमतम। निराह **एतेन साक्षीति**। परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः। मूलं योजयति **औपनिषदज्ञानदृष्टीत्यादि**। ज्ञानदृष्टिपदेन ज्ञानगोचरसाक्षिग्रहः ॥ **अदर्शनादिति**। अन्यथा तन्निराकरणानुपपत्तेरिति भावः।

सु०— चतुर्थपक्षस्त्वतिमन्दः। अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेण तत्प्रामाण्यस्य चार्वाकादिभिरदृष्टत्वात्। विभागे मानाभावाच्च। धर्मिज्ञानादिप्रामाण्ये विगानाभावादिति चे(त्)न्न। निरालम्बनादिमतदर्शनात्। उपपत्तिवाधितं तदिति चेत्। तर्हि स्वीकृताऽऽयुष्मतैव परीक्षापेक्षेत्यलं पल्लवेनेति।

परि०— **चतुर्थपक्षस्त्विति**। धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुमानानुव्यवसायानां प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति पक्ष इत्यर्थः। मूलारूढं योजयति **अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेणेति**॥ **अदृष्टत्वादिति**। अन्यथा चार्वाकादिभिः क्रियमाणः तत्प्रामाण्यनिरासोऽनुपपन्न. स्यादिति भावः॥ **विभाग इति**। धर्मिज्ञानाद्यंशे परीक्षानपेक्षं प्रामाण्यग्रहणमन्यत्र तदपेक्षमिति विभाग इत्यर्थः॥ **निरालम्बनादीति**। सर्वप्रत्ययानां निरालम्बनत्वस्य बौद्धादिभिरङ्गीकारादित्यर्थः। आदिपदेन चार्वाकादेरनुमानादिप्रामाण्ये विवाददर्शनादिति ग्राह्यम्। ***प्रामाण्यज्ञानज्ञमावपवादनिरासकतया परीक्षाया आवश्यकत्वोक्तिः॥***

सु०— एवं तर्हि प्रत्यक्षादिवत् साक्षिणोऽपि प्रामाण्यं परीक्षापेक्षग्रहणमेवाङ्गीक्रियताम्। द्विधा कल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यत आह **नियमेनेति**।

अनु०— नियमेन सुख्याद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम्।

दृश्यत इति वर्तते। साक्षी गोचरो यस्य तत्तथोक्तम्। गोचरत्वं चाश्रयतया विवक्षितम्। सुखादिविषये यत्साक्षिगतं प्रामाण्यं **तन्नियमेन** दृश्यते। एतदुक्तं भवति। यदि वृत्तिज्ञानानामिव साक्षिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं तद्दर्शनमात्रेण न दृश्यते तदाऽधिकमपि कारणं कल्पयामः। न च एवम्। सुखज्ञाने दृष्टे तत्प्रामाण्याज्ञानसंशयविपर्ययाणां कदाऽप्यदर्शनात्। कल्पकसद्भावे द्विधा कल्पनस्यादूषणत्वादिति।

परि०— 'साक्षिगोचरमि'त्यस्य साक्षिनिष्ठमित्यर्थलाभायाह **साक्षी गोचरा यस्येत्यादि**। द्विधा कल्पनमन्यांय्यमित्यस्योत्तरमस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति**॥ **सुखज्ञाने दृष्ट इति**। स्वप्रकाशतया स्वेनैव विषयीकृत इत्यर्थः।

सु०— किञ्च साक्षिप्रामाण्यस्यापि परीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्था च स्यात्। ननु प्रामाण्यग्रहणमभिलषता नानवस्थातो भेत्तुं युक्तम्। परीक्षाऽनवस्थाभावेऽपि ग्राहकानवस्थाया दुष्परिहरत्वादित्यत आह **स्वप्रामाण्यमिति**।

अनु०— स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात्।

साक्ष्येवेति सम्बन्धः। सदा सुनिश्चयादिति। परीक्षानपेक्षमेवेति यावत्। एतच्चानुभवान्यथाऽनुपपत्तिभ्यां कल्प्यते।

परि०— **अनवस्था स्यादिति**। तस्याः = परीक्षायाः, प्रामाण्यग्रहणस्यापि परीक्षान्तरसापेक्षत्वेन परीक्षा-परम्परानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ **अनुभवान्यथानुपपत्तिभ्यामिति**। 'साक्षिसिद्धे त्वसंशयादि'त्यत्र प्रकृतिनये चानुभव उपपादितः। तेन, अनवस्थाभावान्यथानुपपत्त्या चेत्यर्थः।

सु०— नन्वेवं सति वृत्तिज्ञानानां परतःप्रामाण्यमुक्तं स्यात्। ज्ञानस्वरूपस्य साक्षि-वेद्यत्वात्। प्रामाण्यस्य परीक्षागम्यत्वात्। तथा च न विलक्षणत्वादिति यत्स्वतः प्रामाण्यमिष्टं तत्त्यक्तं स्यादित्यत आह **ज्ञानस्येति**।

अनु०— **ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः ॥**

ज्ञानस्य ग्राहकेण साक्षिणैव ज्ञानस्य मानताया मितेः कारणात् स्वतःप्रामाण्यमिष्यत एवेति सम्बन्धः। भवेत्स्वतःप्रामाण्यत्यागो यदि ज्ञानमेव साक्षिवेद्यं न प्रामाण्यमिति ब्रूमः। न चैवम्। ज्ञानवत् तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमादिति। किमर्थं तर्हि परीक्षावश्य-म्भावोऽभ्युपगम्यत इत्यत आह **दोषेति**।

दोषाभावे प्रमाणत्वं

साक्षिणा निश्चितत्वमिति वक्ष्यमाणमिहापि योज्यम्। इति प्रामाण्यस्येति पदद्वय-मध्याहार्यम्। ज्ञानं गृह्णन् साक्षी करणदोषाभावे अस्य प्रामाण्यमित्येव प्रामाण्यं निश्चिनोति। न तु प्रमाणमेवेदमिति ॥ ततः किमित्यत आह दोषाभावस्येति।

दोषाभावस्य साक्षिणा।
निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते ॥

परीक्षयेति शेषः। चोऽवधारणे। क्वचिदेव प्रयोजनवशाज्जिज्ञासायां जातायां परीक्षालाभे चेत्यर्थः। दोषाभावनिश्चयार्था परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्था। तत्पुनर्ज्ञानमिव साक्षिवेद्यमेव। अतो न स्वतःप्रामाण्यपरित्याग इति भावः।

परि०— मितेरिति। ज्ञानात् कारणादित्यर्थः। शङ्कानिरासप्रकारं व्यनक्ति भवेत्स्वत इत्यादिना।

सु०— स्यादेतद्यदीयं प्रक्रिया प्रमाणवती स्यान्न च तदस्तीत्यत आह **अत** इति।

अनु०— **अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत्।**
साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् ॥

अत एव हि सर्वेषां ज्ञानानां **प्रामाण्यं प्रथमतो न निश्चितं भवेत्**। किन्नाम यत्र यदा परीक्षासहकृतेन **साक्षिणा प्रामाण्यं** निश्चितं भवति **तत्तदेव प्रामाण्यं स्वलक्षणं** प्रामाण्यस्वरूपमप्रामाण्यविविक्तं प्रामाण्यं सिद्ध्यति। इदमुक्तं भवति। यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चाज्जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत। न चैतदस्ति। तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रियेति।

परि०— ननु साक्षी ज्ञानं गृहीत्वा तत्प्रामाण्यं चेन्न गृह्णाति तर्हि स्वतस्त्वभङ्ग एव प्राप्त इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति**॥ **सम्मुग्धमिति**। अप्रामाण्यविवेकेन प्रामाण्यं न गृह्णातीति सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वेत्युक्तम्। तदित्यस्य प्रतिपदं तस्मादिति। तस्यार्थः तद्विरोधादिति।

सु०— उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह न हीति।

अनु०— न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः।
न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः।
तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते॥

यस्मात्सुखाद्येषु कश्चित्संशयं न करोति यस्माच्चाखिलानि वृत्तिज्ञानानि दर्शन एव प्रमाणतयाऽखिलो जनो न निश्चिनोति तस्मात्साक्षिप्रामाण्यं परीक्षानपेक्षेण साक्षिणैव गृह्यते। वृत्तिज्ञानानां तु तत्सापेक्षेणेत्यनुभवारूढं प्रमेयं किमर्थमपलप्यते। निर्निमित्तमपलपितुं न शक्यत इति।

'न परीक्षाऽनवस्था स्यादि'त्युक्तमुपसंहरति **दोषाभावादिकं चेति।**

दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक् प्रपश्यति।

साक्ष्येवेति सम्बन्धः। स्वस्य परीक्षायाश्च दोषाभावं च परीक्षानिरपेक्षः **साक्ष्येव सम्यक् प्रपश्यति**। तस्मान्न काऽप्यनवस्थेति।

'अपरीक्षितमेवे'त्यादिनोक्तमुपसंहरति **तदिति।**

तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णवि क्वचित्।

तत् तस्मात् परीक्षितमेव मानम्। तेन च भगवति क्वचिदपि **दोषो** नास्तीति सिद्धम्। तद्विरोधादपरीक्षितं दोषदर्शनमप्रमाणमेवेत्यर्थः।

परि०— शेषोक्त्या अर्थमाह अपरीक्षितमित्यादि। मूले 'विष्णवी'त्युक्तेः समाधानमुक्तम् आनुमानिकनये।

सु०— एवमपरीक्षितं दोषदर्शनं परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेन बाधितं न भगवतो दोषित्वं साधयितुं शक्तमित्युक्तम्। इदानीं तादृशस्यापि साधकत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति **अपरीक्षितेति**।

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते।

शुक्त्यादीनां रजतत्वादावपि विद्यत एव। ततश्च तया तदपि सिद्ध्येदविशेषादिति भावः।

तदेवं दोषदर्शनं परीक्षितप्रत्यक्षविरोधात् अप्रमाणमित्यभिहितम्। निरनिष्टो निरवद्य इत्याद्यागमविरोधाच्च। स्यादेतत्। प्राक् तत्त्वमस्याद्यागमस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् प्रतीतार्थे न प्रामाण्यमित्युक्तम्। तत्कथं तद्विपरीतं प्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यमिदानीमुच्यत इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह **तदिति**।

तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता।
उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः॥

यत्र यदा अक्षजमागमस्योपजीव्यं **तत्** तदा प्रत्यक्षविरुद्धार्थे जात्या प्रबलस्यापि **आगमस्य मानता नास्ति**। तस्मात् (उक्तात्) **उपजीव्यो**पजीवकभावादन्यत्र विपरीतोपजीव्योपजीवकभावे बाध्यबाधकभावस्यापि विपर्ययः। यदा आगमः प्रत्यक्षस्योपजीव्यः तदा आगमविरुद्धार्थे प्रत्यक्षस्य न मानतेत्यर्थः।

परि०— प्राक् तत्त्वमस्यादीति। पृथगधिकरणे। 'अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यत' इत्यादिग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः। तदन्यत्र विपर्यय इत्यस्यार्थः जात्या प्रवलस्यापीति। 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिष्वि'-त्युक्तेः। अलौकिकेऽर्थे जात्या प्रबलस्यापीत्यपेर्थः।

सु०— ततः किमित्यत आह **लौकिक इति**।

अनु०— लौकिके व्यवहारेऽत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता।
अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता॥

लौकिके प्रत्यक्षसिद्धजीवादिविषये ब्रह्मात्मकत्वादिबोधनरूपे **व्यवहारे** तत्त्वमस्याद्यागमेन क्रियमाणे **अत्र** आगमे आगमं **प्रत्यक्षस्योपजीव्यता**। अवताराणां विश्वादीनां च

दोषदृष्टौ प्रत्यक्षादिकं प्रत्यागमस्योपजीव्यता स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्राक् प्रत्यक्षविरोधेन आगमस्याप्रामाण्यमभिधाय इदानीमागमविरोधेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्याभिधानं न विरुद्धम् । न हि निर्विशेषणयोः प्रत्यक्षागमयोः परस्परं बाध्यबाधकभावोऽभिहितः । किन्तूपजीवकत्वेन बाध्यत्वमुपजीव्यत्वेन बाधकत्वम् । तच्च तत्रान्यथाऽत्रान्यथेति कथं विरोध इति । अनेन दोष-विषयप्रत्यक्षविरोधादागमस्यैवाप्रामाण्यं किन्न स्यादिति चोद्यं गर्भस्रावेणैव गतम् । आगम-स्योपजीव्यतया प्रत्यक्षतः प्राबल्यस्योक्तत्वात् ।

परि०— तस्मादुक्तादित्यादिपूर्वोत्तरविरोधचोद्यस्योत्तरं स्फुटीकरोति एतदुक्तं भवतीति ।

सु०— कथं प्रत्यक्षं प्रत्यागमस्योपजीव्यत्वमित्यत आह आगमेनेति ।

अनु०— आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ।

अत्र विष्णौ । वस्तुतः कल्पनैवैषा न प्रमितिरितिभावेन **कल्प्यत** इत्युक्तम् । भवेत् आगमस्योपजीव्यत्वं यदि विष्णुत्वं ज्ञातव्यं भवेत् । तदेव न ज्ञातव्यमित्यत आह **न चेदिति** ।

न चेत्स्याद्दोषवानन्यः

यदि विष्णुत्वं रामकृष्णादौ न ज्ञातं तदा दोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण विष्णोरन्यो दोषवानिति गृहीतं स्यात् । न तु विष्णुर्दोषवानिति । न हि देवदत्ते देवदत्तत्वाज्ञाने देवदत्तोऽयमागत इत्याकारं ज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति । तथाऽपि न आगमस्योपजीव्यत्वम् । यतः श्रीवत्सकौस्तुभादिलक्षणेन विष्णुत्वमनुमाय विष्णुर्दोषवानिति प्रत्यक्षेण ज्ञास्यत इत्यत आह **शास्त्रेति** ।

शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् ।

श्रीवत्सादिकं लक्षणं विष्णुत्वेन व्याप्तमित्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धम् । यद्यप्यस्मिन्पक्षे साक्षादागमो नोपजीव्यः । तथाऽप्यनुमानमूलव्याप्तिग्रहणाय तदुपजीवनमपरिहार्यमेवेति भावः । ननु विष्णुत्वाज्ञाने विष्णोरन्यो दोषवानिति ज्ञानेन कुतो भाव्यम् । विष्णुत्ववत्तदन्यत्वस्या-प्यज्ञातत्वादिति चेत् । एवं तर्ह्यज्ञानं प्रसज्यत इत्याह **कस्यचिदिति** ।

कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादितिमात्रेऽक्षजं भवेत् ।

इतिमात्रे एतावत्येव विषये । विष्णुर्दोषवानिति ज्ञान(स्य)ानुत्पादप्रसङ्ग एव तात्पर्य-मिति भावः । ननु यथा पटोऽयं छिन्नो दग्धो मलिन इति परानुपजीविना प्रत्यक्षेणैव गृह्यते । तथाऽऽगमादिकमनुपजीव्य प्रत्यक्षेणैव विष्णुदोषवानिति ज्ञास्यत इत्यत आह **नेति** ।

न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ।

स्वतः परानुपजीवनेन । अयमभिसन्धिः । पटत्वमवयवसन्निवेशव्यङ्ग्यं प्रत्यक्षमेवेति युज्यते तथा ज्ञानम् । विष्णुत्वं तु समस्तगुणपरिपूर्णत्वनिर्दोषत्वजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं न प्रत्यक्षम् । अतो न तथाविधं ज्ञानमुपपद्यते । यथा पञ्चपलपरिमितोऽयं पटो मलिन इति ज्ञानमिति ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः । विष्णाविति व्याख्या ॥ इत्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धमिति । 'श्रीवत्सलक्ष्मङ्गल-शोभिकौस्तुभमि'त्यादि 'वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः । चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः । लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हती'ति । तथा 'वसत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः । श्रीवत्समिति नामापि जायतां पदलक्षणमि'ति च दशमस्कन्धादिवाक्यरूपशास्त्रेणैवेत्यर्थः ॥ **यथा पञ्चपलेत्यादि** । इति प्रत्यक्षज्ञानं यथा नोपपद्यते पलस्यातीन्द्रियत्वात् तथेत्यर्थः ।

सु०— अयं समुदायार्थः । रामकृष्णादिदोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण त्रेधोत्पत्तव्यम् । विष्णुरयं दोषवानिति वा विष्णोरन्योऽयं दोषवानिति वा कश्चिदयं दोषवानिति वा । प्रकारान्तराभावात् । तत्र द्वितीयतृतीययोर्न विष्णोर्दोषवत्त्वे तदुद्भावयितुं (शक्यते) शक्यम् । विष्णुर्दोषवानिति तेन अनवगाहनात् । वस्तुवृत्त्या असौ विष्णुरेवेति चेत् । किं ततः । न हि वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानं विवक्षितविशे(षणं सा)षं साधयति । अतिप्रसङ्गात् । आद्ये विष्णुत्वं सर्वथा ज्ञातव्यम् । न चैतत्प्रत्यक्षवेद्यं नाप्यनुमेयमित्युक्तं शास्त्रयोनिसूत्रे । तस्मात् 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीदि'त्यागमेन वाऽऽगमावगतव्याप्तिकानुमानेन वा अवगन्तव्यम् । ततः सर्वथा प्रत्यक्षस्य आगमोपजीव्यत्वमङ्गीकार्यम् । सर्वोऽप्यागमस्तावदेकमेव वाक्यम् । स च सर्वरूपोपेतस्य विष्णोर्निर्दोषत्वं प्रतिपादयतीति तद्विरोधादप्रमाणमेव दोषविषयं प्रत्यक्षमिति ।

परि०— वृद्धचारोहायागमेनेत्यादेरर्थं निष्कृष्याह **अयं समुदायार्थ इति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । वस्तुगत्या धूमादौ धूमत्वादिकमजानतोऽपि इदं वह्निव्याप्यमिति ज्ञानादपि धूमत्वेनाग्निव्याप्यत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । (प्रमेयत्वशब्द-त्वादिना ज्ञातादपि घटमानयेति शब्दादर्थविशेषबोधप्रसङ्गादित्यर्थः ।) इत्याद्यागमेनेति । दशमस्कन्धादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ **आगमावगतेति** । प्रागस्मदुक्तागमावगतेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं निर्दोषत्वादिलक्षणविष्णुत्वबोधकोदाहृतवाक्य-विशेषस्योपजीवस्य विरोधात् कृष्णादौ दोषित्वग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यम् । विष्णोर्दोषत्वोक्तिपरवाक्यविशे(षवशा)-षात् 'जनितोत विष्णोरि'त्येवमादिरू(पदो)पाद्दोषित्वमप्यस्तु । तथा च रूपविशेषदोषित्वप्रत्यक्षस्योपजीव्याविरोधा-द्दोषित्वप्रत्यक्षत्वं प्रमाणमस्त्वित्यत आह **सर्वोऽप्यागम इति** । 'गतिसामान्यादि'त्युक्तन्यायादिति भावः । यद्वा

विष्णोः क्वचिन्निर्दोषत्वोक्तावपि वाक्यान्तरे दोषित्वोक्तिरप्यस्ति चेत् कथं निर्णयः ? मूलरूपस्य निर्दोषत्वसिद्धावपि कृष्णो निर्दोषीत्येवंरूपवाक्याभावेन दोषित्वप्रत्यक्षबलादस्त्ववताररूपस्य दोषितेत्यत आह सर्वोऽपीति।

सु०— इतश्च तदप्रमाणमिति दर्शयितुमाह **केचिदिति**।

अनु०— केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम्।

न केवलं दोषेष्विति **अपि**शब्दः। **च**शब्दोऽनुमानादिसमुच्चयार्थः।

प्रत्यक्षं भगवद्रूपाणां दोषित्वे प्रमाणमिति वदन् प्रष्टव्यः। केचित् तत्कालवर्तिनः पुरुषा भगवद्रूपेषु दोषान् पश्यन्तीत्यत्रार्थे अस्माकं किं प्रमाणम्। प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति। न तावत् प्रत्यक्षम्। परपुरुषवर्तिनि प्रत्यक्षे परेषां प्रत्यक्षायोगात्। दूरे कालभेदे। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात्। आगमोऽपि वेदः पुराणादिर्वा। नाद्यः। तस्यादर्शनात्। तस्माद्द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह **पौराणमिति**।

पौराणं वाक्यमेवात्र

अत्र भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भावे। वक्तव्यमिति शेषः।

परि०— अत्रेत्यनुवादः। भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भाव इति व्याख्या।

सु०— ततः किमिति चेत्। तत्पुराणवाक्यं तद्दोषदर्शनं किं प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाणतया मन्यते, उत अपरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रतया, अथाप्रमाणतया।

आद्ये दोषमाह **तदिति**।

अनु०— तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते।

भगवद्रूपेषु दोषग्राहिणीं प्रतीतिं प्रमाणतया प्रतिपादयत्पुराणवाक्यं दोषसद्भावं मन्यत एव। न हि सम्भवति तद्ग्राहिणः प्रामाण्यमङ्गीकरोति नाङ्गीकरोति च तदिति। दोषसद्भावं मन्यमानं च तत्प्रागुदाहृतया श्रुत्यैव विरुद्ध्यत इति।

पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धत्वे को दोष इत्यत आह **पुराणस्येति**।

पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव

पौरुषेयेण खलु वाक्येन समूलेन भाव्यम्। यतः केनचित्कारणेन कश्चिदर्थं बुद्धिस्थीकृत्य वाक्यं प्रयुञ्महे। अन्यथोत्पत्तेरेवासम्भवः।

न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ।

स्वतः परानुपजीवनेन । अयमभिसन्धिः । पटत्वमवयवसन्निवेशव्यङ्ग्यं प्रत्यक्षमेवेति युज्यते तथा ज्ञानम् । विष्णुत्वं तु समस्तगुणपरिपूर्णत्वनिर्दोषत्वजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं न प्रत्यक्षम् । अतो न तथाविधं ज्ञानमुपपद्यते । यथा पश्चपलपरिमितोऽयं पटो मलिन इति ज्ञानमिति ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः । विष्णाविति व्याख्या ॥ इत्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धमिति । 'श्रीवत्सलक्ष्मङ्गल-शोभिकौस्तुभमि'त्यादि 'वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः । चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः । लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हती'ति । तथा 'वसत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः । श्रीवत्समिति नामापि जायतां पदलक्षणमि'ति च दशमस्कन्धादिवाक्यरूपशास्त्रेणैवेत्यर्थः ॥ **यथा पश्चपलेत्यादि** । इति प्रत्यक्षज्ञानं यथा नोपपद्यते पलस्यातीन्द्रियत्वात् तथेत्यर्थः ।

सु०— अयं समुदायार्थः । रामकृष्णादिदोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण त्रेधोत्पत्तव्यम् । विष्णुरयं दोषवानिति वा विष्णोरन्योऽयं दोषवानिति वा कश्चिदयं दोषवानिति वा । प्रकारान्तराभावात् । तत्र द्वितीयतृतीययोर्न विष्णोर्दोषवत्त्वे तदुद्भावयितुं (शक्यते) शक्यम् । विष्णुर्दोषवानिति तेन अनवगाहनात् । वस्तुवृत्त्या असौ विष्णुरेवेति चेत् । किं ततः । न हि वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानं विवक्षितविशे(षणं सा)षं साधयति । अतिप्रसङ्गात् । आद्ये विष्णुत्वं सर्वथा ज्ञातव्यम् । न चैतत्प्रत्यक्षवेद्यं नाप्यनुमेयमित्युक्तं शास्त्रयोनिसूत्रे । तस्मात् 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीदि'त्यागमेन वाऽऽगमावगतव्याप्तिकानुमानेन वा अवगन्त-व्यम् । ततः सर्वथा प्रत्यक्षस्य आगमोपजीव्यत्वमङ्गीकार्यम् । सर्वोऽप्यागमस्तावदेकमेव वाक्यम् । स च सर्वरूपोपेतस्य विष्णोर्निर्दोषत्वं प्रतिपादयतीति तद्विरोधादप्रमाणमेव दोष-विषयं प्रत्यक्षमिति ।

परि०— बुद्ध्यारोहायागमेनेत्यादेरर्थं निष्कृष्याह अयं समुदायार्थ इति ॥ अतिप्रसङ्गादिति । वस्तुगत्या धूमादौ धूमत्वादिकमजानतोऽपि इदं वह्निव्याप्यमिति ज्ञानादपि धूमत्वेनाग्निव्याप्यत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । (प्रमेयत्वशब्द-त्वादिना ज्ञातादपि घटमानयेति शब्दादर्थविशेषबोधप्रसङ्गादित्यर्थः ।) इत्याद्यागमेनेति । दशमस्कन्धादिवाक्येने-त्यर्थः ॥ आगमावगतेति । प्रागस्मदुक्तागमावगतेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं निर्दोषत्वादिलक्षणविष्णुत्वबोधकोदाहृतवाक्य-विशेषस्योपजीवस्य विरोधात् कृष्णादौ दोषित्वग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यम् । विष्णोर्दोषत्वोक्तिपरवाक्यविशे(षवशा)-षात् 'जनितोत विष्णोरि'त्येवमादिरू(पदो)पाद्दोषित्वमप्यस्तु । तथा च रूपविशेषदोषित्वप्रत्यक्षस्योपजीव्याविरोधा-द्दोषित्वप्रत्यक्षत्वं प्रमाणमस्त्वित्यत आह **सर्वोऽप्यागम इति** । 'गतिसामान्यादि'त्युक्तन्यायादिति भावः । यद्वा

विष्णोः क्वचिन्निर्दोषत्वोक्तावपि वाक्यान्तरे दोषित्वोक्तिरप्यस्ति चेत् कथं निर्णयः ? मूलरूपस्य निर्दोषत्वसिद्धावपि कृष्णो निर्दोषीत्येवंरूपवाक्याभावेन दोषित्वप्रत्यक्षबलादस्त्ववताररूपस्य दोषितेत्यत आह सर्वोऽपीति।

सु०— इतश्च तदप्रमाणमिति दर्शयितुमाह **केचिदिति**।

अनु०— केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम्।

न केवलं दोषेष्विति **अपि**शब्दः। चशब्दोऽनुमानादिसमुच्चयार्थः।

प्रत्यक्षं भगवद्रूपाणां दोषित्वे प्रमाणमिति वदन् प्रष्टव्यः। केचित् तत्कालवर्तिनः पुरुषा भगवद्रूपेषु दोषान् पश्यन्तीत्यत्रार्थे अस्माकं किं प्रमाणम्। प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति। न तावत् प्रत्यक्षम्। परपुरुषवर्तिनि प्रत्यक्षे परेषां प्रत्यक्षायोगात्। दूरे कालभेदे। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात्। आगमोऽपि वेदः पुराणादिर्वा। नाद्यः। तस्यादर्शनात्। तस्माद्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह **पौराणमिति**।

पौराणं वाक्यमेवात्र

अत्र भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भावे। वक्तव्यमिति शेषः।

परि०— अत्रेत्यनुवादः। भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भाव इति व्याख्या।

सु०— ततः किमिति चेत्। तत्पुराणवाक्यं तद्दोषदर्शनं किं प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाणतया मन्यते, उत अपरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रतया, अथाप्रमाणतया।

आद्ये दोषमाह **तदिति**।

अनु०— तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते।

भगवद्रूपेषु दोषग्राहिणीं प्रतीतिं प्रमाणतया प्रतिपादयत्पुराणवाक्यं दोषसद्भावं मन्यत एव। न हि सम्भवति तद्ग्राहिणः प्रामाण्यमङ्गीकरोति नाङ्गीकरोति च तदिति। दोषसद्भावं मन्यमानं च तत्प्रागुदाहृतया श्रुत्यैव विरुद्ध्यत इति।

पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धत्वे को दोष इत्यत आह **पुराणस्येति**।

पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव

पौरुषेयेण खलु वाक्येन समूलेन भाव्यम्। यतः केनचित्कारणेन कश्चिदर्थं बुद्धिस्थीकृत्य वाक्यं प्रयुञ्महे। अन्यथोत्पत्तेरेवासम्भवः।

पुराणवाक्यस्य च वेद एव मूलं कुत इत्यत आह **न चेति**।

न चापरः ।

अपरः पौरुषेयो ग्रन्थः । **च**शब्दः प्रत्यक्षा(गम)दिसमुच्चयार्थः । पौरुषेयस्तावदागमो न पुराणस्य मूलम् । तस्यापि मूला(न्तरा)पेक्षायामन्धपरम्परापातात् । न (च) प्रत्यक्षानुमाने । तदर्थस्य तदगोचरत्वात् । नाप्युत्प्रेक्षा । प्रतारकवाक्यवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अतः परिशेषाद्वेद एव पुराणस्योपजीव्य इति सिद्धम् ।

ततः किमित्यत आह **तद्विरोध इति**।

तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति ।

उपजीव्यवेदविरोधे । **तत्** पुराणवाक्यम् । **तत्र** भगवतः सदोषत्वे । उपजीव्यविरुद्धस्योपजीवकस्याप्रामाण्यावश्यम्भावादिति चार्थः ।

नन्वीश्वरप्रणीतानां पुराणानां तदीयं निजं ज्ञानमेव मूलं न वेदः । अनीश्वरप्रणीतानामपि योगिप्रत्यक्षमेव अतो वेदविरोधेऽपि को दोषः । उच्यते । वेदस्तावत्प्रमाणमेवेति निष्टङ्कितम् । न च प्रमाणयोर्विरोधोऽस्ति । वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । ततो वेदविरोधे निजज्ञानादिमूलत्वमेवापनीयते । तथाऽपि वेद एव पुराणस्योपजीव्य इति कथम् । अनीश्वरप्रणीतपुराणाभिप्रायेणेति न दोषः । अनीश्वरा हि स्वयंप्रतिभातेऽप्यर्थे (समाश्वा) आश्वासार्थं वेदमुपजीवन्ति । यथोक्तम् 'यत्स्वयंप्रतिभातस्य संशयार्थं गुरोर्वचः' इति । यद्वेश्वरप्रणीतपुराणानामपि प्रामाण्यावधारणाय वेदसंवादोऽपेक्षितः । अन्यथोत्प्रेक्षामूलत्वशङ्कनात् । तदभिप्रायेण 'पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एवे'त्युक्तम् ।

परि०— 'मन्यत एवे'त्युक्तं व्यनक्ति **न हि सम्भवतीति** ॥ **तदितीति** । प्रत्यक्षग्राह्यं दोषित्वमित्यर्थः॥ प्रागुदाहृतयेति । 'निरनिष्टः' इत्यादिश्रुत्येत्यर्थः ॥ **उत्पत्तेरेवेति** । वाक्यस्येति योज्यम् । समाधत्ते उच्यत इति ॥ **निष्टङ्कितमिति** । जिज्ञासासूत्रे 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति ग्रन्थेन निर्णीतमित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । ऋग्भाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **संशयार्थमिति** । संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **गुरोर्वचः** वेदादिरूपम् ।

सु०— द्वितीयं दूषयति अपरीक्षितेति ।

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ।

अक्षजं कथमेव भवेदिति प्रत्यक्षं प्रमाणतयाऽभिलषितार्थे नोद्भावयितुं शक्यते । न हि प्रमाणत्वेनानवधारितं प्रमाणत्वेनोद्भावयन् परीक्षकः स्यादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह **यद्येवमिति** ।

यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किन्नाक्षजं भवेत् ।

प्रमाणत्वेनापरीक्षितमपि यदि प्रत्यक्षतयोद्भाव्यत इत्यर्थः । **देवदत्तादिभ्रम इति** । यज्ञदत्तशुक्त्यादौ देवदत्तरजतादिभ्रम इत्यर्थः । बाधितत्वात् तन्न अक्षजं प्रमाणमिति चेत् । तत्किं बाधाभावमात्रं वस्तुव्यवस्थाहेतुः । तथात्वे निश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । अस्ति च प्रकृते वेदबाध इति ।

परि०— **द्वितीयमिति** । उतापरीक्षितेत्युक्तपक्षमित्यर्थः ॥ **वेदबाध इति** । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादि-वेदबाध इत्यर्थः ।

सु०— तथा च तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्यः । न च अप्रमाणतया निश्चितेन दोषसिद्धिरिति भावः ।

उपजीव्यवेदविरोधादुपजीवकयोः प्रत्यक्षपुराणवाक्ययोरप्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । उपजीवकमुपजीव्यविरोधेन बाध्यत इति नियमाभावात् । दृश्यते ह्युपजीव्यस्यापीदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध इति चेत् । कथमत्रोपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम् । अप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्राप्तिरूपमिदं रजतमिति ज्ञानमाद्यमुपजीव्यं, प्रतिषेधात्मकं तु नेदं रजतमिति ज्ञानमुपजीवकमिति वा, असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधासम्भवाद्धर्मिज्ञानमाद्यमुपजीव्यं द्वितीयं तूपजीवकमिति वा । आद्ये समाधिमाह **यावच्छक्तीति** ।

यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ।
दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् ॥

परीक्षायां सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्येति शेषः । **बाधने** उपजीवकेन कृत इति शेषः । **दोषः** अस्मदभिमत(तो)नियमभङ्गः स्यात् । उपजीव्येऽशोधिते परीक्षायाऽप्रमाणादविविक्ते उपजीविकेन बाधिते न दोषः । उपजीव्यत्वमस्त्वलमिति । प्रकृतोदाहरणे प्रथममुपजीव्योपजीवकभावमभ्युपैति । **उपजीव्यत्वमित्युपलक्षणम्** । उपजीवकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरज्ञानयोरिति शेषः । **अलंशब्दोऽवधारणे** ।

परि०— तादात्म्य(रजतत्वसं)तत्संसर्गरूपनिषेध्यार्पकत्वेन वा निषेधाधिकरणार्पकतया वा द्वेधोपजीव्यत्वं व्यनक्ति अप्राप्तस्येति ॥ प्रकृतोदाहरण इति । रूप्यमित्युक्तोदाहरण इत्यर्थः ।

सु०— इदमुक्तं भवति । (अस्त्वेव) अस्त्येवेदं रजतं नेदं रजतमिति ज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभाव उपजीव्यस्योपजीवकेन बाधश्च । तथाऽप्युपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यत इति नियमभङ्गो नास्ति । अयं खल्वस्य नियमस्यार्थः । परीक्षया शोधितमुपजीव्यं विरोध्युपजीवकं बाधते स्वयं तेन न बाध्यत इति । न तु यथाश्रुतः । अस्य तु तदा भङ्गः स्यात् । यदि परीक्षितमुपजीव्यं विरोधिनोपजीवकेन बाध्यं (बाधितं) क्वचिदुपलभेमहि । न चैवम् । इदं रजतमिति ज्ञानं तु न शोधितम् । ततस्तस्मिन्नुपजीवकेन बाधिते न नियमभङ्गः । न हि निर्विशेषणस्य व्यभिचारे विशिष्टं व्यभिचरत्यतिप्रसङ्गात् । न च वाच्यं विशिष्टस्य प्रयोजकताकल्पनं निर्मूलमिति । उभयथा(पि) बाध्यबाधकभावदर्शनात् । विशेषणानपेक्षायामव्यवस्थापातात् । ननु परीक्षायामङ्गीकृतायां तयैवालम् । परीक्षितेनापरीक्षितं बाध्यत इत्येतावतः क्वचिद्व्यभिचाराभावात् किमुपजीव्योपजीवकभावेन । उच्यते । भवेदेवं यद्यात्यन्तिकीं परीक्षामत्राङ्गीकुर्मः । न चैवम् । किन्तु यावच्छक्तिपरीक्षामेव । न च तावन्मात्रस्य बाधकत्वनियमोऽस्ति । यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापि बाधदर्शनात् । अतो युक्तं विशिष्टस्योपादानम् । आत्यन्तिकपरीक्षैव बाधकत्वोपयोगिनी भवतु किमुपजीव्यत्वेनेत्यपि न वाच्यम् । तस्यापि सांव्यावहारिकत्वात् । यथोक्तम् । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति । प्रकृते तु वेदः परीक्षित उपजीव्यश्चेति ।

परि०— निर्विशेषणस्येति । शोधितत्वरूपविशेषणहीनस्येत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गादिति । पर्वतो धूमवानार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रयोजकताकल्पनमिति । अबाध्यत्व इति वा विरोध्युपजीवकत्वबाधक इति वा योज्यम् ॥ उभयथेति । इदं रूपमित्यादावुजीव्यस्योपजीवकेन वह्निरनुष्ण इत्यादावुपजीवकस्योपजीव्येन बाधदर्शनादित्यर्थः ॥ बाधदर्शनादिति । नभो नैल्यादौ द्वित्रिकक्ष्यानन्तरमपि बाधदर्शनादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । वैयाकरणैरुक्तमित्यर्थः । आद्याध्यायाद्यपादे 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे कैयटे अयं न्यायो व्याख्यातः । सन्निपातः सन्निधिः लक्षणं निमित्तं बहुव्रीहिसमासः, यत्सन्निधानं निमित्तीकृत्य यो विधिः प्रवर्तते स विधिस्तत्सन्निधानविघातस्य न निमित्तमिति । यथा शतानीति शब्दे शतशब्दात्परस्य जसः 'जश्शसो शिरि'ति शिभावे कृते तस्य शिसर्वनामस्थानमिति सर्वनामस्थानसंज्ञायां तत्सन्निपातेन शतशब्दस्य नपुंसकस्य 'झलच' इति नुमागमे सति शतन् इति स्थिते 'ष्णान्ता षडि'ति षट्संज्ञायां शिभावस्य 'षड्भ्योलुगिति' लुक्प्राप्नोति शिसन्निपातेन विहितो नुम षट्संज्ञाद्वारा शिभावविघातकस्य लुकः निमित्तं न भवतीत्येवं ज्ञेयम् । कैयटे च ग्रामणिकूलमित्यत्र 'इको ह्रस्व' इति प्राप्तं ह्रस्वत्वं ह्रस्वस्येति तुको निमित्तमित्युक्तम् ।

सु०— द्वितीये परिहारमाह **भ्रमेऽपीति**।

अनु०— **भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति**

हीति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। यद्यप्येकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तथाऽपि विषयोपाधिवशाद् द्विभागम्। तत्र प्रकारे भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेऽभ्रमत्वमेव। तत्र कदाऽपि वाधाभावात्। तथाऽन्येप्याहुः। सर्वं ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्यय इति। भागाभ्युपगमादेव न विरोधचोदनावकाशः। ततः किमित्यत आह **तन्मात्रमिति**।

तन्मात्रमुपजीव्य हि।

वाधकज्ञानवृत्तिः स्यात्

अभ्रमभागमात्रम्। तेनैव धर्मिणः सिद्धेः। रजताकारस्य निषेध्यत्वेन धर्मित्वाभावादिति हिशब्दार्थः। एतदुक्तं भवति। अस्मिन्पक्षे यदुपजीव्यं न तदुपजीवकेन वाध्यते यच्च वाध्यते न तदुपजीव्यमित्यतो नेदमस्मदीयनियमभङ्गस्योदाहरणमिति।

परि०— **द्वितीय इति**। असिद्धे धर्मिणीत्युक्तपक्ष इत्यर्थः॥ **अन्येऽपीति**। तार्किकाः। कथमेकस्य भ्रमत्वमभ्रमत्वं च भ्रमत्वाभ्रमत्वयोर्विरोधादित्यत आह **भागाभ्युपगमादेवेति**।

सु०— अत्रान्तरे मायावादिनश्चोदयन्ति। यदुक्तमुपजीव्यविरोधात् अद्वैतश्रुतीनाम् अप्रामाण्यमिति। तदसत्। तत्राप्यस्य समाधानस्य सुवचत्वात्। तथा हि। यः सर्वज्ञ इत्यादीनां तत्त्वमस्यादीनां च कथमुपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम्। सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यादिवचनात्। तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यविरोधिनां सार्वज्ञादीनां दुःखादीनां च प्रतिषेधकमङ्गीकृतम्। न च प्राप्तिं विना प्रतिषेधोऽस्तीति प्राप्तिरूपं यः सर्वज्ञ इत्यादिकमुपजीव्यम्, तत्त्वमस्यादिकं तूपजीवकमिति वा, असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधानुपपत्तेर्धर्मिप्रतिपादकमाद्यमुपजीव्यमुपजीवकं चोत्तरमिति वा। आद्ये रजतज्ञानस्येवापरीक्षितत्वादुपजीव्यस्यापि प्रथमस्य उत्तरेण बाधे न काऽप्यनुपपत्तिः। द्वितीये शुक्तिस्वरूपमात्रमिव ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्यं न सार्वज्ञादिविशिष्टम्। तथा च यदुपजीव्यं न तदुत्तरेण वाध्यते। यद्वाध्यते सार्वज्ञादिकं न तदुपजीव्यमिति न कश्चिद्विरोध इति।

अत्र परिहारद्वयमपि प्रतिषेधति **न चैवमिति**।

न चैवं

प्रसिद्धयोर्भ्रान्तिबाधयोरिवात्र समाधानं न वक्तुं शक्यते। वैषम्यादिति भावः।

परि०— **अत्रान्तर इति**। उपजीव्यवेदविरोधात् दोषग्राहिप्रत्यक्षपुराणयोर्न प्रामाण्यमित्यत्रोपजीव्येनोपजीवकस्य बाध इति नियमव्यभिचारोद्धारे सति लब्धावकाशाः सन्तो मायावादिनः हरेर्निर्दोषित्वोक्तप्रकरणमध्ये शङ्कन्त इत्यर्थः॥ **यदुक्तमिति**। पृथगुपदेशादित्यत्र 'उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेदि'त्यादिग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः। द्वेधोपजीव्योपजीवकभावं व्यनक्ति **सिद्धं त्वित्यादिना**। इति मायावादिनां पूर्वेषां वचनादित्यर्थः। निवर्तकत्वादित्यंशार्थं व्यञ्जयन्नेवोपजीवकत्वमद्वैतवाक्यस्योपेत्योक्तदिशोपजीव्यबाधदोषं परिहरति **तत्त्वमसीत्यादिना न कश्चिद्विरोध इत्यन्तेन**॥ **प्रतिषेधकमिति**। एतेनाद्वैतवाक्यानां विरोध्याकारनिवर्तकत्वात् सिद्धं तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यार्थवत्त्वमिति तदीयवचनस्यार्थ उक्तो भवति। एवंशब्दार्थः **प्रसिद्धयोरित्यादि**।

सु०— तत्कथमित्यतः प्रथमपक्षे तावद्वैषम्यं दर्शयति **सुपरीक्षित इति**।

अनु०— **सुपरीक्षिते।**

प्रथमप्रमाणे **सुपरीक्षिते** सति **न चैवमिति** सम्बन्धः। एतदुक्तं भवति। इदं रजतमिति ज्ञानमुपजीव्यमप्यपरीक्षितत्वादुपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध्यते। उपजीव्योपजीवकन्यायस्य यावच्छक्तिपरीक्षाविषयत्वादिति ह्यस्माभिरभिहितम्। अस्मन्न्यायेन च परेण प्रत्यवस्थीयते। न च तद्युक्तम्। यः सर्वज्ञ इत्यादीनामहं दुःखीत्यादीनां च सुपरीक्षितत्वात्। उपपादितं खलु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वं साक्षिणश्च नियमेनाव्यभिचारित्वमिति।

द्वितीयपक्षे वैषम्यं दर्शयति **सर्वमिति**।

सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः।

यतः कारणात् **तत्सर्वं** सार्वज्ञादिकं **उपजीव्यैव** तत्त्वमसीत्यादिकं **प्रमाणं प्रवर्तते**ऽतो न चैवमिति सम्बन्धः। इदमुक्तं भवति। यथा नेदं रजतमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनः स्वरूपमात्रं धर्मीकृत्य प्रवर्तते न तु रजतत्वविशिष्टं न तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रवर्तितुमर्हति। किन्तु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्यैव। तथा च धर्मिग्राहकविरोधोऽपरिहार्य इति। अत्र सर्वमिति सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमस्योपलक्षणम्।

परि०— अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति**॥ **उपपादितं खल्विति**। भक्तिपादे 'यदि स्युस्तादृशा धर्माः सार्वज्ञत्वादयो न किमि'त्यादिना 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमि'त्यादिना च श्रुतीनां साक्षिणस्तु 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजे'दित्यादिना 'दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने' इत्यादिना अत्रैव पादे पूर्वत्रोपपादितमित्यर्थः॥ **वैषम्यमिति**॥ शुक्तिरूप्यादिनिषेधवैषम्यमित्यर्थः। एकैकस्याप्यसाधारण-

धर्मत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्वसर्वकर्तृत्वादिषु दुःखित्वादिषु च एकैकस्याप्युपजीवनसम्भवात् सर्वमित्युक्तिर्युक्तेत्यत आह **सर्वमितीति**।

सु०— ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवर्तेत तदा कीदृशो दोष इत्यत आह **कथमिति**।

अनु०— **कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणम्।**
विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि।
उपजीव्यत्वम्

वाक्यद्वयमेतत्। तत्रैकस्यार्थः। धर्मान् **विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं चेत्** तर्हि तत्कथं ज्ञेयं यत्तत्त्वमसीति बोध्यते। एतदुक्तं भवति। शब्देनानूद्य हि स्वरूपं तत्त्वमसीति वक्तव्यम्। न च निर्धर्मस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति। अतः स्वरूपमात्रस्य बुद्धावनारोहाद्बोधनमेवानुपपन्नमिति। न ब्रूमः स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वम्। किन्तु भेदकान् सर्वज्ञत्वादिधर्मान् विहाय तत्त्वादिना विशिष्टस्य। तथा च न कश्चिद्दोष इत्यतः शिष्टं वाक्यम्। यदि तत्त्वादिधर्मोपेतस्योपजीव्यत्वं तर्हि सर्वज्ञत्वादिकं विहाय यस्मात्कस्माच्चित्तत्त्वादेस्तद्ब्रह्मेति कथं ज्ञेयम्। यद्यप्यस्मिन्पक्षे नोक्तदोषस्तथाऽपि बोध्यस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानमनुपपन्नमेव। सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वेन तदनुपादाने ब्रह्मणो बुद्धावनारोहात्। तत्त्वादेर्घटादिसाधारणत्वादिति भावः। सर्वज्ञत्वादिपरित्यागेनोपजीवने बाधकमभिधाय विपर्यये पर्यवसानमाह **एतस्मादिति**।

एतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत्।
तावतैवोपजीव्यत्वं

अपरथा ज्ञानासम्भवात्। **यावता** धर्मेण। **तावता** उपेतस्यैव।

ननु नेदं रजतमिति ज्ञानं यथा स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तम्। तथेदमपि प्रवर्त्स्यति को दोष इत्यत आह **स्वरूपस्यैवेति**।

स्वरूपस्यैव न क्वचित्।

उपजीव्यत्वमिति वर्तते। उक्तानुपपत्तेरेव दृष्टान्तोऽपि न सम्मत इत्यर्थः।

परि०— **वाक्यद्वयमिति**। सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं चेत् ब्रह्मेति तत्कथं ज्ञेयमित्येकं वाक्यम्। सर्वज्ञत्वादिलक्षणमित्यस्यार्थः **धर्मान्विहायेति**॥ शङ्कते **न ब्रूम इति**। अभिमुखत्वरूपत्वम्

आदिपदार्थः ॥ शिष्टं वाक्यमिति । समग्रं वाक्यमित्यर्थः ॥ नोक्तदोष इति । तच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपस्य बुद्ध्यावनारोह-लक्षणदोष इत्यर्थः ॥ बोध्यस्येति । शिष्यस्येत्यर्थः । एतस्मादित्यस्यार्थः अपरथा ज्ञानासम्भवादिति ॥ उक्तानुपपत्तेरिति । बुद्ध्यावनारोहरूपानुपपत्तेरित्यर्थः ।

सु०— ननु यत्सर्वज्ञं तत्त्वमसीति न बोधनीयम् । किन्तु तत्त्वमसीत्येव । न च उक्तदोषः । तच्छब्दो ब्रह्म वदति । योग्यान्विताभिधायिनश्चशब्दाः । लक्षणं च ब्रह्मणाऽन्वेतुं योग्यम् । ततश्च तच्छब्देनैव व्यावृत्तस्य प्रतीतेरित्याशयवानाशङ्कते **सर्वेति** ।

अनु०— **सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते ।**

चशब्दोऽवधारणे । **भण्यते** तच्छब्देन इति यदि भण्यते इत्यावृत्त्या योज्यम् । सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **अस्त्विति** ।

अस्तु

यत्परेणोक्तं तदस्त्वित्यर्थः ॥ प्रतिवाद्युक्तार्थाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिः कथं न भवेदित्यत आह **न इति** ।

नो नैव हानिः स्यात्

अनभिमतप्रमेयाङ्गीकारे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । अनेन चाङ्गीकृतेन **नो**ऽस्माकं **नैव** (न प्रतिज्ञाहा)**हानिः स्यात्** । परस्य धर्मिग्राहिविरोधो ह्यस्माभिरुच्यते । तत्परिहाराय परेण चेदमुदितम् । न चानेन तत्परिहृतम् । प्रत्युत दृढीकृतमिति भावः ।

किं प्रकृतप्रमेयाविरोधित्वमात्रेण इदम् अङ्गीक्रियते उत तथाभूतत्वेनेति जिज्ञासायामाह **स्वपक्षश्चेति** ।

स्वपक्षश्चायमञ्जसा ।

अञ्जसेति नाभ्युपगममात्रेणेत्यर्थः । तदुपपादयति **यस्मादिति** ।

यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ।

सर्वशोऽपीति सम्बन्धः । इत्येतत्सूत्रसामर्थ्येन प्रागुपपादितमिति शेषः ।

परि०— ब्रह्म वदतीति । पूर्वत्र तस्यैव 'सदेवे'ति सच्छब्देन प्रकृतत्वादिति भावः । इत्यावृत्त्येत्युपलक्षणम् । तच्छब्देतिशब्दाध्याहारेणेत्यपि ध्येयम् । तच्छब्देन सर्वलक्षणयुतं ब्रह्म भण्यते इति यदि त्वया भण्यते इत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञाहानिरिति । विप्रतिपन्नप्रमेयाङ्गीकाररूपनिग्रहस्थानप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ इदमुदितमिति । 'तच्छब्दो ही'त्यादिकमुदितमित्यर्थः ॥ तदिति । धर्मिग्राहकविरुद्धत्वमित्यर्थः । सर्वज्ञ इत्यनन्तरं अध्याहार्यमपौनरुक्त्याय वा न्यूनतापरिहाराय वा आह इत्येतत्सूत्रेति । भक्तिपादे 'उभयव्यपदेशादि'ति सूत्रसामर्थ्येन प्राप्तमेतत्प्रमेयं 'तच्च नाभिहितान्वयः । यदाऽशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेदि'त्यादिनोपपादितमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चास्मिन्नपि पक्षे ब्रह्मणो बुद्धावनारोहस्तदवस्थ एव । यतस्तदादिशब्दाः सामान्यत एव योग्यान्वितं ब्रुवते । सर्वज्ञादिशब्दा एव विशेषतः । तथाऽनुभवात् । न च सामान्यतोऽन्विताभिधायिना व्यावृत्तप्रतीतिरित्याशयवानाह **विशेषेति**।

अनु०— विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ।

अखिलं योग्यान्वितं स्वरूपं विशेषसामान्यतया शब्दबोध्यं भवेत् ।

परि०— शब्दबोध्यमिति । शेषोक्तिरियम् ।

सु०— अन्विताभिधानमात्रमङ्गीक्रियत एव । तच्चैकस्य पदस्य सामान्यत एव न विशेषत इति न बुद्धौ ब्रह्मारोहः । यदि च विशेषतस्तदा धर्मिग्राहिविरोधस्तदवस्थ एवेति समुदायार्थः ।

केचिन्मायावादिनोऽन्विताभिधानमङ्गीकुर्वते विज्ञानघनादय इति नाप्राप्तशङ्क्येयम् ।

परि०— व्यवहारे भट्टनय इत्यभ्युपगमात् विशेषान्विताभिधानमपि मयोपेयत इति वादिनं प्रति सर्वलक्षणेत्यादिश्लोकद्वयस्य निष्कृष्टार्थमाह **अन्विताभिधानेति**। अखण्डवादिमते अन्विताभिधानाभावात् कथमेवं सर्वेत्यादिशङ्क्येत्यत आह **केचिदिति**। **विज्ञानघन** इति कस्यचिन्नाम ।

सु०— व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वमिति यदुक्तं तन्नास्ति । बाधकज्ञानेषु तदभावात् । न च तत्रापि व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वं न स्वरूपमात्रस्येत्युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन् भ्रमज्ञाने व्यावृत्तत्व(स्य)स्यैवासिद्धत्वात् । सिद्धौ च भ्रमत्वानुपपत्तेः । 'तन्मात्रमुपजीव्यं ही'त्युक्तविरोधाच्चेत्यत आह **पुरोवर्तित्वेति** ।

अनु०— पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे ।
व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्भिनैव तु ॥

देवदत्तादौ यश्चैत्रादिभ्रमस्तत्र पुरोवर्तित्वपूर्वाणि विशेषणानि देवदत्तादिस्वरूपं देवदत्तादेरविदितत्वाच्चैत्राद्भिनैवापुरोवर्त्यादिभ्यो व्यावर्तयन्ति यस्मात्तस्माद्बाधकज्ञानं व्यावृत्तमेव

उपजीवतीति नियमो नानुपपन्नः । नापि भ्रमानुपपत्तिः । आरोप्यव्यावृत्तेरनङ्गीकरणात् । तन्मात्र-शब्देन चारोप्यमात्रव्यावर्तनान्नोक्तविरोधोऽपीति भावः ।

नन्वनेन नात्यन्तव्यावृत्तिरु(पजीव्यत्वो)पयोगिनी । किन्तु व्यावृत्तिमात्रमित्युक्तं भवति । तत्प्रकृतेऽप्यस्ति । तत्त्वादिना ब्रह्मणोऽपि व्यावृत्तत्वेनोपजीव्यत्वसम्भवादिति चेन्न । ताव-न्मात्रेण बोध्यस्यापि ब्रह्मास्मीति ज्ञानानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

परि०— शङ्कते व्यावर्तकेति ॥ इत्युक्तविरोधाच्चेति । 'भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि । बाधकज्ञानवृत्तिः स्यादि'त्यत्र अभ्रमभागसिद्धधर्मिस्वरूपमात्रमुपजीव्य बाधस्योत्थानमित्युक्तेरिति भावः ॥ बोध्य-स्येति । ज्ञातुरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । 'कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमि'त्यादिवाक्यव्याख्यावसरे उक्तत्यादित्यर्थः ।

सु०— दोषान्तरं चाह **ब्रह्मण इति** ।

अनु०— **ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्व्यावर्तयति किं पुनः ।**

ब्रह्मणः पुनः इति सम्बन्धः । किं कर्तृ, ब्रह्म व्यावर्तयति, न किमपि ।

तत्त्वादीनामङ्गीकारेऽपि दोषमाह **यस्मादिति** ।

यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तावच्चेत्सिद्धसाधनम् ।

तत्त्वादि विशेषणेन **यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्** तत्त्वादिरहितात् । तावद्व्यावृत्तं चेदुप-जीव्य । त्वमसीति बोध्यते । तदेदं वाक्यं **सिद्धसाधनं** ज्ञातस्यैव ज्ञापकं स्यात् । बोध्येन अस्यार्थस्य प्रागेव विदितत्वात् । तथा चाशास्त्रं स्यात् ।

मा भूत्तत्त्वादिना व्यावृत्तं ब्रह्मोपजीव्यम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मलक्षण-त्वेनोक्तेन चिन्मात्रत्वादिना तु भविष्यतीत्यत आह **चिन्मात्रत्वं चेति** ।

चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ।

मात्रशब्देन चितः सर्वविषयत्वादिकं व्यावर्तयति । आनन्दत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । ब्रह्मण इति शेषः । चिन्मात्रत्वादिकं न ब्रह्मणो भिन्नम् अतो निर्विशेषत्वाविरोधात् तदङ्गीक्रियत इत्यत आह **तावन्मात्रमिति** ।

तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ।

तत् तर्हि तस्यापि श्रुतत्वादभिन्नत्वाच्चेति भावः। अभेदे कथं लक्षणत्वमिति चेत्। समं विज्ञानादावपि। उक्तश्च लक्ष्यलक्षणप्रकारो लक्षणसूत्र इति।

परि०— उक्तश्चेति। सविशेषाभेदाङ्गीकारेण जन्मादिसूत्रानुव्याख्याने उक्त इत्यर्थः।

सु०— श्रुतत्वसाम्येऽपि चिन्मात्रत्वादिकमेव धर्मिणि निवेश्यते। अविरुद्धत्वात्। न सर्वज्ञत्वादिकं विरुद्धत्वात्। यथा नेदं रजतमिति ज्ञानेऽविरुद्धपुरोवर्तित्वाद्युपेतस्य धर्मित्वं न विरुद्धरजतत्वाद्युपेतस्येत्यत आह **चिन्मात्रेति**।

अनु०— चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि

चिन्मात्रेणाभेदश्चिन्मात्राभेदः सः साध्यः प्रतिपाद्यो यस्य तत्तथोक्तम्। तत्त्वमस्यादि-वाक्ये चिन्मात्राभेदसाध्येऽङ्गीकृतेऽपि तद्वाक्यं सिद्धसाधनं भवेदित्यन्वयः। तत्कथमित्यत आह **सिद्धमिति**।

सिद्धं तत्प्रतिवादिनः।

तच्चिदैक्यं प्रतिवादिनो बोध्यस्य यत इति शेषः। कथं सिद्धमित्यत आह **स्वेति**।

स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव

स्वस्य स्वेनाभेदाङ्गीकृतेः। एवशब्दस्य सिद्धमिति पूर्वेण सम्बन्धः। स्वाभेदाङ्गीकृतौ चिदभेदः कथं सिद्ध इत्यत आह **चित्त्वमिति**।

चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम्।

स्वस्य बोध्यस्य **यत्** यस्मात् **मतं** सम्मतम्।

एतदुक्तं भवति। विरोधभयात् सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं न धर्मीक्रियते इति वदता चिदा-नन्दरूपमपि न धर्मीकर्तव्यम्। ज्ञातज्ञापनप्रसङ्गात्। विरोध इव ज्ञातज्ञापनस्याप्यशास्त्रताहेतुत्वे विशेषाभावात्। चिन्मात्रं त्वदतिरिक्तं नास्तीति वाक्यार्थ इति चेन्न। अप्रतिभासनात्। गत्य-न्तराभावादित्थं कल्प्यत इति चेत्(न्न)। सूत्रकृतैवार्थान्तरस्योक्तत्वात्।

परि०— शङ्कते श्रुतत्वेति॥ इति वाक्यार्थेति। तत्त्वमसीतिवाक्यस्य त्वदतिरिक्तं नेत्यर्थः॥ सूत्र-कृतैवेति। वियत्पादे 'पृथगुपदेशादि'ति नये 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः' इति सूत्रे सादृश्यरूपार्थान्तरस्योक्तत्वा-दित्यर्थः।

सु०— न विरोधभयाद्वयं सार्वज्ञादिकं धर्मिणि न निवेशयामः । किन्तु सर्वज्ञत्वादिकं (हि) न ब्रह्मणो भिन्नम् । नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधात् । नापि स्वरूपम् । तस्य वियदादि-सर्वसापेक्षत्वात् । सर्वस्य च मिथ्यात्वात् । न हि तथाभूतस्य सत्यस्वरूपता सम्भवति । चिदानन्दादेस्तु ब्रह्मस्वरूपत्वे न काप्यनुपपत्तिरित्याशयवानाशङ्कते **सर्वेति** ।

अनु०— **सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि ।**
इति चेत्

सर्वज्ञत्वं वर्तत इति शेषः । **इति**शब्दो हेतौ । **एव**शब्दस्य तदेवेत्यनेन सम्बन्धः । न हि मिथ्येत्यर्थः । परिहरति **चेतनत्वं चेति** ।

चेतनत्वं च

यत्परसापेक्षं तन्न सदित्यङ्गीकारे ब्रह्मणश्चेतनत्वं च न स्यादित्यर्थः । कुत इत्यतो (ल्युट् प्रत्य)युप्रत्ययस्यानेकार्थत्वात् कर्तृवाचितां तावदुपादाय व्याचष्टे **ज्ञत्वमिति** ।

ज्ञत्वं

चेतनत्वं नाम तावज्ज्ञत्वमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह **नेति** ।

न ज्ञेयवर्जितम् ।

ज्ञत्वमिति वर्तते । किन्तु ज्ञेयसापेक्षमेव । ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वं खलु ज्ञत्वम् । सकर्मक-क्रियावचनश्च जानातिः । अतः कर्मापेक्षक्रियाकर्तृत्वमपि सापेक्षमेव ।

परि०— न हीति तदेवेत्यन्वेति । तदेव न हि सर्वज्ञत्वमेव नहीत्यस्यालीकत्वोक्तिपरत्वभ्रमनिरासाय तात्पर्यमाह **मिथ्येत्यर्थ इति** ॥ **ल्युट्प्रत्ययस्येति** । भावे करणयोश्च 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति भावकरणाधिकरण-कर्तृकर्माद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः ॥ **कर्तृवाचितामिति** । 'चिती संज्ञान' इति धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणेन कर्तर्यपि ल्युट्प्रत्यये हलन्त्यं 'लशक्वतद्धित' इति अनुबन्धद्वयलोपे 'युवोरनाकावि'त्यनादेशे 'पुगन्ते'त्युपधागुणे चेतन इति सिद्धेरिति भावः । केचित्तु युप्रत्ययस्येति पाठमुपादाय 'नन्दिग्रहे'तिसूत्रोक्तकर्त्रर्थकल्युट्प्रत्यये भावाद्यर्थकल्युट्-प्रत्यये चानुगतयुप्रत्ययस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥ **ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वं खलु ज्ञत्वमिति** । 'ज्ञा अवबोधन' इति धातोः जानातीति कर्त्रर्थे 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति प्रत्यये 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे ज्ञ इति रूपनिष्पत्तेरिति भावः ।

सु०— तथाऽपि कुतश्चेतनत्वं न स्यादिति चेत् । ज्ञस्य ब्रह्मणो ज्ञेयं स्वयमेव वा स्यात् परं वा । नाद्य इत्याह **स्वेति** ।

अनु०— स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः।

चस्त्वर्थः। **असौ** मायावादी। कुतो न मन्यत इत्यत आह **सविशेषत इति**। सविशेषत्वप्रसङ्गात्। प्रत्यक् पराग्भावलक्षणो हि कर्तृकर्मभावो नैकत्रैकस्य युज्यते। यदि स्यात् तदा भेदप्रतिनिधिना विशेषेण घटनीयः। अतो ब्रह्मणो ज्ञत्वज्ञेयत्वयोरङ्गीकारे विशेषोऽङ्गीकर्तव्यः स्यात्। निर्विशेषं च ब्रह्माङ्गीकृतमिति स्वज्ञेयत्वं न मन्यते। ततश्च परमेव ज्ञेयं वक्तव्यम्। तच्च मिथ्याभूतमिति कथं तदपेक्षं चेतनत्वं सत्स्यादिति। एवं ज्ञत्वस्य ज्ञानसापेक्षत्वमपि वक्तव्यम्।

परि०— चेतनत्वमिति। उक्तरूपज्ञत्वलक्षणं चेतनत्वं कुतो न स्यादित्यर्थः॥ एवं ज्ञत्वस्य ज्ञानसापेक्षत्वमपीति। यथा चेतनत्वज्ञत्वस्य ज्ञेयसापेक्षत्वमुक्तं तथा ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वरूपात् ज्ञत्वं ज्ञानसापेक्षमित्यपि मूले उपलक्षणतया वक्तव्यमित्यर्थः। ज्ञानसापेक्षत्वादात्मनो ज्ञत्वनिरासोऽपि, उक्तदिशा सविशेषत्वप्रसङ्गेन स्वरूपज्ञानकर्तृत्वमयुक्तम्। परज्ञानकर्तृत्वं तु ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तत्कर्तृरूपज्ञत्वमिति न हि, इति सुज्ञान इति भावः।

सु०— किञ्चैवं वदता स्वरूपमात्रमुपजीव्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते। तस्यापि स्वशब्देन परापेक्षताप्रतीतेरित्याह **स्वशब्दोऽपीति**।

अनु०— स्वशब्दोऽपि परापेक्षः

परापेक्षः परापेक्षस्यार्थस्य प्रतिपादकः। कथमित्यत आह **तस्मादिति**।

तस्माद्व्यावृत्तिरेव हि।

स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः

परस्मात्। हिशब्दो हेतौ। **अर्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्। इति प्रोक्तः** शब्दशक्तिज्ञैः। स्वं च तद्रूपं चेति हि स्वरूपम्। रूपशब्दश्च स्वपरसाधारणः। तेन स्वस्मिन्प्राप्तेऽपि उच्यमानः स्वशब्दः परिसङ्ख्यान्यायेन परव्यावृत्तिमेव प्रतिपादयतीति ज्ञायते।

परि०— तस्मादित्यस्यार्थः परस्मादिति। अर्थ इत्यनुवादः। **प्रवृत्तिनिमित्तमिति** व्याख्या। तथा च स्वशब्दार्थः स्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं भवति॥ **रूपशब्दश्च स्वपरसाधारण इति**। अर्थपर्यायो रूपशब्दः॥ **परिसङ्ख्यान्यायेनेति**। पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्यायद्वितीयपादीयान्तिमाधिकरणे 'परिसङ्ख्ये'ति सिद्धान्तगुणसूत्रम्। तस्यायमर्थः। कर्मप्रयोगे उच्चार्यमाणा मन्त्राः विवक्षितार्थतया दृष्टार्था उत अविवक्षितार्थाः सन्तः, अदृष्टार्था इति सन्देहे 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये'त्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकस्येमाम् 'अगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति ब्राह्मणवाक्यरूपशास्त्रस्य सत्त्वादविवक्षितार्थाः मन्त्राः। विवक्षितार्थत्वे मन्त्रेण वक्तव्यार्थस्यानेनोक्तिरयुक्ता स्यात्। अन्धो हि अन्येन नीयते न तु चक्षुष्मानित्येवं 'तदर्थशास्त्रादि'ति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'परिसङ्ख्ये'ति सूत्रेणाश्वाभिधानीं

= अश्वसम्बन्धिनीं रशनां आदद्यादित्यर्थोक्त्यर्थं ब्राह्मणवाक्यं न प्रवृत्तम्। येन मन्त्रगतशब्दशक्तिपर्यालोचनयैवास्या-र्थस्य प्राप्तत्वात् ब्राह्मणवाक्यसार्थक्याय मन्त्राणां विषहरमन्त्रस्येवोच्चारणमात्रेण अदृष्टार्थतयोपकारकत्वं कल्प्येत किन्तु परिसङ्ख्या = इतरपरिवर्जनं ब्राह्मणवाक्यस्यार्थः। चयनोपयुक्तेष्टकाधारशकटाकर्षणार्थं युगवाहकतया विनि-युक्तयोरश्वरासभयोर्द्वयोरपि सम्बन्धिरशनाग्रहणे मन्त्रपदशक्त्या प्राप्ते गर्दभरशनां नादद्यादिति वक्तुं ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिरिति तस्यानर्थक्याप्राप्तेर्मन्त्रा विविक्षितार्था इति सिद्धान्तः कृतः तेन न्यायेनेत्यर्थः। 'उभयत्र प्राप्तावन्यत्र विवर्जनं परिसङ्ख्ये'त्युक्तेरिति भावः।

सु०— सत्यमेतदेवं व्याख्याने। न चैवमित्यत आह **स्वरूपमिति**।

अनु०— **स्वरूपं नाम किन्न चेत्।**
न स्वरूपाभिधायि स्यात् वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत्।
रूपशब्देन पूर्णत्वात् तच्च सामान्यतावचः॥

अस्मदभिप्रेतं व्याख्यानं **न चेत्** अङ्गीक्रियते तदा **स्वरूपं नाम किं,** न किमपि। स्वरूपशब्दो निरर्थकः स्यादित्यर्थः। रूपशब्दसमानार्थः स्वरूपशब्द इत्यतः कथमेतदिति चेदत्र वक्तव्यम्। स्वं च तद्रूपं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैवमुच्यते। उताखण्ड एवायं शब्द इत्युपेत्य। आद्ये दोषमाह **वैयर्थ्यमिति**। यस्मादस्मिन्पक्षे स्वशब्दस्य वैयर्थ्यं तस्मात्स्वरूपं नाम किमिति सम्बन्धः। कुतो वैयर्थ्यमित्यत आह **रूपेति**। स्वरूपशब्दे यो रूपशब्दस्तेनैव रूपशब्दार्थाभिधानस्य पूर्णत्वात्। न हि रूपशब्दो रूपशब्दार्थं नाभिधत्त इति सम्भवति। अन्यथोत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौ स्याताम्। द्वितीयं निराकरोति **तच्चेति**। तत् रूपपदम्। चो यस्मादित्यर्थे। **सामान्यतावचः** सामान्याकारस्य वाचकम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्-प्रत्ययः। एतदुक्तं भवति। प्रतीतिप्रमाणक एव शब्दार्थनिश्चय इति हि शाब्दाः। तत्र रूपशब्दः सामान्याकारस्याभिधायकः। सर्वेषां ततस्तत्प्रत्ययात्। स्वरूपशब्दश्चासाधारणाकारस्य। तस्मात् तत्प्रतीतेः। तस्मान्न तयोरेकार्थत्वमिति।

परि०— **वैयर्थ्यं स्वपदस्येति**। अस्यार्थः **स्वशब्दवैयर्थ्यमिति॥ अन्यथेति**। स्वशब्दस्य रूपसमा-नार्थकत्वे इत्यर्थः। ननु पञ्चमस्य प्रथमे पादे तस्य भावस्त्वतलावित्यधिकरणे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति सूत्रेण 'सामान्य'शब्दस्य भावार्थकष्यञन्तत्वात् पुनर्भावार्थकतल्प्रत्ययः कथमित्यतः ष्यञ्प्रत्ययोऽयं न भावार्थ इत्याह **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति**। 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्य' इति वार्तिकेन 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमि'त्यादि गीतादौ चातुर्वर्ण्यमित्यादिवत् समानमेव सामान्यमिति समानशब्दात् ष्यञ्प्रत्यये, षः प्रत्ययस्य, 'हलन्त्यमि'ति आद्यन्ता-नुबन्धलोपे 'तद्धितेष्वचामादेरि'ति आदिवृद्धौ 'यस्ये'त्यन्तलोपे सामान्यमिति रूपं अतो न दोषः। चतुर्वर्णादिः प्रयोगा-

नुसारित्वात् अयमपि शब्दस्तत्र ज्ञेय इति भावः। शाब्दाः शब्दशक्तिज्ञा इत्यर्थः॥ **न तयोरेकार्थत्वमिति**। अत एव पाणिनीये स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र स्वमिति रूपविशेषणमुक्तमिति ज्ञेयम्।

सु०— यदुक्तं चेतनत्वं ब्रह्मणो न स्यादिति तदिष्टापादनम्। न हि वयं ब्रह्मणश्चेतनत्व-मङ्गीकुर्मः। क्रियावेशलक्षणस्य कर्तृत्वस्य निर्विकल्पकेऽभावात्। किन्तु चैतन्यमेव ब्रह्म। तदर्था एव चेतनत्ववादा व्याख्यातव्या इत्यतश्चैतन्यमपि न परेण शक्याङ्गीकारमिति भावेन तद्व्याख्याति **चेतनस्येति**।

अनु०— **चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते।**

भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। तस्यात्रागन्तुकत्वं ज्ञापयितुं **स्व**शब्दः। **इति हि गीयत** इत्यनेन गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति स्मृतिं सूचयति। चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च ज्ञानम्। चिती संज्ञान इति पाठात्। ततश्च ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तं भवति।

परि०— **चेतनत्ववादा इति**। 'चेतनश्चेतनानामि'त्यादय इत्यर्थः॥ **गुणवचनेति**। गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च भावे कर्मणि च ष्यञ् भवतीति सूत्रार्थः। 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् चे'ति पूर्वसूत्रात् ष्यञोऽनुवृत्तेः अस्य च ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् इति भावः। भावार्थे ल्युडन्तमुपेत्याह **चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च ज्ञानमिति**।

सु०— ततः किमित्यत आह **तस्मादिति**।

अनु०— **तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः।**

यस्माच्चैतन्यं नाम ज्ञानं तस्माच्चैतन्यस्य ब्रह्मणो, विशेषतोऽतिशयेन, विशेषबाहुल्यं प्रसज्यते। ज्ञानं हि ज्ञेयज्ञातृकरणसापेक्षं भवति। ज्ञानत्वादिधर्माश्चानिवार्याः। न च सविशेषं ब्रह्म परेणाङ्गीक्रियते। ज्ञेयादिकं च न स्वयम्। विरोधात्। परन्तु मिथ्येति तत्सापेक्षं ज्ञानं कथं सत्स्यात्। ब्रह्मणो ज्ञानत्वे ज्ञेयाद्युपेतता कुत इति चेत्। ज्ञानत्वात्। प्रसिद्धज्ञानवत्। न च ज्ञानत्वमसिद्धमिति युक्तम्। अङ्गीकारविरोधात्। व्याप्तिमुपपादयति **नेति**।

न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम कचिद्भवेत्।

यदुक्तं प्राग्ब्रह्मणश्चेतनत्वे ज्ञेयज्ञानोपेतत्वेन भाव्यमिति, तत्रापि ज्ञत्वात्सम्मतवदिति नियामकमभिप्रेतम्। प्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्तिमुपपादयति **ज्ञेयेति**।

ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा।

आद्यश्चशब्दो ज्ञेयादिराहित्यज्ञत्वयोः समुच्चये। द्वितीयस्तु व्यभिचारद्वयसमुच्चये।

परि०— चेतनत्व इति । ज्ञानकर्तृत्वरूपचेतनत्वे चेतनत्वं च ज्ञत्वमित्यत्रोक्ते इत्यर्थः ॥ प्रसङ्गात् तस्यापीति । ब्रह्मणो ज्ञत्वे ज्ञेयज्ञानसापेक्षत्वात् तं स्यादित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारद्वयेति । न केवलं पूर्वार्धोक्ते व्यभिचारे न प्रमाणम् । किन्तु उत्तरार्धोक्तव्यभिचारे च न प्रमाणमिति व्यभिचारद्वयनिरासप्रयोगद्वयेऽपि व्याप्तिरुपपादितेति भावः ।

सु०— ननु प्रसिद्धस्य ज्ञानस्य ज्ञेयाद्युपेतत्वेऽपीदं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानं तद्रहितं भवतु किं बाधकमित्यत आह ज्ञातृज्ञेयेति ।

अनु०— ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ।
हीनं भोजनमेव स्यात् ताडनं कर्तृ ताड्यतः ॥

हीनमेवेति सम्बन्धः । कर्तृ ताड्यत इति ताडयितृताड्याभ्यां हीनं स्यादित्यर्थः । धात्वर्थोऽपि ज्ञानं यदि कर्तृरहितं स्यात् । आकाङ्क्षावशात् सकर्मकतया प्रतीयमानमपि च यदि निष्कर्मकं स्यात् तदोक्तो बहुतरोऽतिप्रसङ्गः, विशेषाभावादिति । ज्ञविषयेऽप्येवं भोज्यभोजनविहीनो भोक्ताऽपि स्यादित्यादिरतिप्रसङ्गो वाच्यः । न हि सकर्मकक्रियायाः कर्ता क्रियादिरहितो युक्त इति ।

परि०— ज्ञानस्य कर्त्रादिहीनत्वे भोजनादेस्तथात्वापादनं कुतः हेत्वभावादित्यत आह धात्वर्थोऽपीति ॥ आकाङ्क्षेति । जानातीत्युक्ते किमिति जायमानाकाङ्क्षावशादित्यर्थः ॥ विशेषाभावादिति । धात्वर्थत्वाविशेषादित्यर्थः ।

सु०— ज्ञाता ज्ञेयमिति च कारकाभिधानमेतत् । कारकमुत्पादकमिति च पर्यायावेतौ । कार्यमेव चोत्पादकमपेक्षते । अकार्यं च ब्रह्माख्यं ज्ञानमिति न तस्य कर्त्राद्यपेक्षेत्याशयवान् शङ्कते नित्यत्वादिति ।

अनु०— नित्यत्वात् तादृशं च स्यादिति चेत्

नित्यत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् । अनित्यस्य भोजनादेर्भोक्त्राद्यपेक्षायामपीदं नित्यत्वात् तादृशं ज्ञात्रादिरहितं च स्यादित्यनेन व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्यविपर्ययः शङ्कितः । नोत्पादकमेव कारकम् । तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीनामकारकत्वप्रसङ्गात् । किन्तु धात्वर्थाश्रयः कर्ता, तद्विषयः कर्मेत्यादि ।

आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षे एव च तदन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजके । न तु कार्यत्वाकार्यत्वे ।

अत एव कश्चिद्धात्वर्थः कर्माद्यन्वितः कश्चिन्नेति युज्यत इत्याशयवानाकाङ्क्षामप्रयोजकीकृत्य कार्यत्वाद्येव प्रयोजकीकुर्वाणस्यातिप्रसङ्गमाह **नित्येति**।

नित्यवागपि।

वाच्यवक्तृविहीना स्यात्

अकार्यस्य कारकानन्वितत्वेऽकार्या वेदवाक् वाच्यवक्तृविहीना स्यात्। कार्यस्य च कारकान्वितत्वे कर्माद्यन्वितत्वानियमोऽपि स्यादित्यपेरर्थः। विपर्यये पर्यवसानमाह **न हीति**।

न हि सा चैव तादृशी।

सा तादृशी नैव हीति सम्बन्धः। द्वितीयप्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानं चशब्देनाह। कथं न सा तादृशीत्यत आह **द्रष्टार इति**।

द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा।

वक्तार इति वक्तव्ये द्रष्टार इत्युक्तमपौरुषेयत्वाविघातार्थम्। अञ्जसेति वाच्यसद्भावे न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तम्।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **ज्ञाता ज्ञेयमिति**॥ **कारकाभिधानमेतदिति**। ण्वुल्तृचाविति तृचः कर्तरि, अचो यदिति यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विधानादिति भावः॥ **पर्यायाविति**। ज्ञातृपदं कर्तृवाचि ज्ञेयपदं कर्मवाचि 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति निर्वचनादिति भावः॥ **अनित्यस्येति**। जन्यस्येत्यर्थः। किमनेनोक्तानुमानद्वयस्य दूषणमुक्तं स्यादित्यतः कार्यत्वमुपाधिरुक्तं स्यादिति भावेनाह **इत्यनेनेति**। पूर्वं हि ज्ञानं, कर्त्रादिकारकोपेतं ज्ञानरूपं जानाति-धात्वर्थत्वात् भोजनताडनादिधात्वर्थवत्। ब्रह्मरूपं ज्ञानकर्तृ कारकाद्युपेतं ज्ञत्वाद्वोक्त्रादिवदित्यत्र कार्यत्वं प्रयोजकमिति मनसि निधाय पक्षीभूते ब्रह्मरूपे ज्ञाने (ब्रह्मरूपज्ञानक)कर्तरि च कार्यत्वरूपव्यापकविरुद्धनित्यत्वोपलब्ध्येति वा कार्यत्वाभावोपलब्ध्येति वार्थः। **व्याप्यविपर्ययः** कर्तृकर्मरूपकारकोपेतत्वविपर्ययः शङ्कित इत्यर्थः। परोक्तोपाधौ दोषमनभिधाय अतिप्रसङ्गोक्तिरयुक्तेत्यतोऽभिप्रायं वदन्नेव अवतारयति **नोत्पादकमेवेत्यादिना**॥ **अस्तीति**। 'असभुवी'त्यतो 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति कर्तरि विहितलादेशतिपः कर्तृकारकाभिधायित्वादिति भावः॥ **धात्वर्थाश्रयः कर्तेति**। तथा च गगने सत्ताश्रयत्वादिसम्भवाद्युक्तं अस्तीत्यादौ कर्तृकारकत्वादिकं तस्येति भावः॥ **अत एवेति**। आकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेव कारकान्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। एकरूपत्वाविशेषेऽपि जानाति बुध्यत इत्यादिधात्वर्थः कर्मान्वितः। किमित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। प्रकाशते स्फुरतीत्यादि-धात्वर्थस्तु कर्माकाङ्क्षावैधुर्यात् तदनन्वित इति युज्यते। अन्यथा कार्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वे तन्न स्यादिति अग्रे व्यक्तम्॥ **कर्माद्यन्वितत्वानियमोऽपीति**। घटः प्रकाशते द्योतते स्फुरतीत्यादावपि कर्मान्वितता स्यात्। कार्यत्वस्य सत्त्वादिति भावः॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति**। न हि ज्ञानं ज्ञेयहीनमित्येवंरूपेणाहेत्यर्थः॥ **न काचिदिति**। अपौरुषेयत्वहान्यादि-रूपेत्यर्थः।

सु०— ननु सन्ति स्थितिसमये वेदवाचो वसिष्ठादयो द्रष्टार इन्द्रादयश्च वाच्याः । न तु महाप्रलय इत्यत आह **नित्य इति** ।

अनु०— **नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् ।**
न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनाऽपि वाक् क्वचित् ॥

द्वौ चशब्दावन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो यस्मादित्यर्थे वेदवाच इति वर्तते । हिशब्दः तस्मादित्यर्थे । **वाक्** वेदवाक् । **क्वचित्** प्रलयेऽपि । यथा वेदवाग्वाच्याद्युपेताऽपि क्वचित्तद्रहिता तथा ब्रह्म(स्व)रूपं ज्ञानं व्यवहारे ज्ञेयाद्यन्वितमपि परमार्थतस्तद्रहितं भविष्यतीति प्रत्याशां वारयितुमिदं वचनम् ।

यस्मादेवं कार्यत्वादिकमप्रयोजकं किन्त्वाकाङ्क्षानिमित्तो नियतसम्बन्ध एव । तस्मान्नित्यवागिव नित्यमपि ज्ञानं ज्ञेयाद्युपेतमेवाङ्गीकार्यमित्युपसंहरति **ज्ञातृज्ञेयेति** ।

ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव न तद्भवेत् ।

ननु वाङ् न धात्वर्थः । अपि तु धात्वर्थं प्रति कर्म । तत्कथमत्रोदाहरणम् । उच्यते । आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इत्येतावन्मात्रे(ण) वागुदाहरणस्य गृहीतत्वान्न दोषः । वागित्युक्ते हि किंवक्तृका किंवाच्येत्याकाङ्क्षा भवत्येव ।

वर्णानामप्यर्थवत्त्वस्य स्थितत्वान्न नित्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वम् ।

परि०— **वसिष्ठादयो द्रष्टार इति** । द्रष्टृत्वं च 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः । मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः' इत्यत्रोक्तदिशा समाधिवेलायां स्मृतिविषयत्वं ज्ञेयम् । नित्य इत्यादेः प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह **यथा वेदवागिति** ॥ **न धात्वर्थ इति** । वर्णमालाया अक्रियारूपत्वात् वाचं वक्ति उच्चारयति अधीते अध्यापयति 'इत्यादिधात्वर्थं प्रति कर्मकारकमित्यर्थः । ननु नित्यानां वर्णानां अर्थहीनत्वात् तत्समुदायस्य क्रमविशिष्टवेदवाचोऽर्थवत्या अनित्यत्वात् कथं नित्यत्ववाच्यत्वयोः समावेश इत्यत आह **वर्णानामिति** । जिज्ञासासूत्रे 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इति पद्यव्याख्यावसरे स्फोटाद्यपाकरणेन वर्णानामर्थवत्त्वस्य स्थितत्वादित्यर्थः । यद्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानामर्थवत्त्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया स्थितत्वादित्यर्थः । त एव च पौर्वापर्येणानुसंहिताः वेदवागित्युच्यन्त इति भावः । यद्वा वेदगतवर्णानां प्रत्येकं भगवदर्थकत्वस्य 'वेदाक्षराणि यावन्ती'त्यादिस्मृत्या ज्योतिर्नयेन च स्थितत्वादित्यर्थ इत्येके ।

सु०— ज्ञस्यापि नित्यत्वेन ज्ञेयादिरहितत्वशङ्कैवमेव परिहार्येत्याह **न हीति** ।

अनु०— **न हि नित्योऽपि वक्ताऽस्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः।**
ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते॥

नित्योऽपि वक्ता परमेश्वरो **वाक्यवाच्यविवर्जितो नास्ति**। यस्मात्तस्मादेवं नित्योऽपि ज्ञो ज्ञानज्ञेयविहीनो नैव विद्यते। शक्तिः कारकमिति पक्षस्य स्थितत्वान्नित्यो वक्तेति युज्यते। अनेनोभयत्र व्याप्यभावेन व्यापकविरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्युक्तं भवति।

परि०— ननु वचनक्रियायाः अनित्यत्वात् कथं 'नित्यो वक्ते'ति उक्तिरित्यत आह **शक्तिरिति**। तथा च वचनस्यानित्यत्वेऽपि तच्छक्तेरपि कारकत्वानित्यत्वाच्च वचनक्रियाशक्तिमानीश्वरो नित्यवक्तेति नित्यवचनं प्रति कर्तृकारकतयोक्तिर्युज्यत इति भावः॥ **उभयत्रेति**। ज्ञानं नित्यं चेन्न कारकापेक्षं ज्ञो नित्यश्चेन्न क्रियाज्ञेयापेक्षः किन्तु कार्यमेव कारकापेक्षमिति प्रसङ्गद्वये वेदवाचि ईश्वरे च व्यभिचारात् कारकापेक्षत्वे प्रयोजकत्वेन शङ्कितस्य कार्यत्वस्य व्याप्यभावेन तत्प्रतिव्यापकत्वाभावात्। ब्रह्मरूपज्ञाने कार्यत्वाभावोपलम्भेऽपि व्यापकविरुद्धोपलब्धिः असिद्धेति 'नित्यवागपी'त्यादिग्रन्थेनोक्तं भवतीत्यर्थः॥ *मिथ्यावस्तुसापेक्षत्वे ब्रह्मणश्चेतनत्वाभावोक्तिः॥*

सु०— मिथ्याभूतपरसापेक्षस्य सार्वज्ञस्यापि मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणस्य चेतनत्वाद्यभावप्रसङ्गोऽभिहितः। इदानीं प्रपञ्चमिथ्यात्वं चाप्रामाणिकमित्याह **किञ्चेति**।

अनु०— **किञ्च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते।**

सर्वविलोपः सर्वस्य मिथ्यात्वम्। न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सत्यताग्राहित्वात्। नाप्यनुमानेन, प्रत्यक्षबाधितस्य तस्य प्रामाण्याभावात्। न चागमेन। प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादयतः तस्य अभावादित्याक्षेपार्थः।

ननु 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'त्यागमस्य सद्भावात् कथं विश्वमिथ्यात्वे मानाभाव इति चेदत्र पृच्छामः। अत्र सर्वस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयति वाक्ये सर्वान्तर्गतत्वेन इदं वाक्यमेतद्वाक्यार्थश्च गृह्यते न वेति। आद्यमनूद्य दूषयति **सर्वेणेति**।

सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते।
तदभावेन सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा॥

तदभावेन वाक्यवाक्यार्थयोः मिथ्यात्वेन कारणेन। वाक्याभावे प्रतिपादकाभावात् वाक्यार्थस्य सर्वमिथ्यात्वस्याभावे च व्याघातात्। द्वितीयमनूद्य दूषयति **न गृह्यते चेदिति**।

न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित्।

क्वचित् वियदादिविषयेऽपि **अपलापो** निषेधो न युज्यते। **तन्न्यायात्** वाक्यादिन्यायात्। अयमर्थः वाक्यवाक्यार्थौ कुतः सर्वस्माद्बहिष्क्रियेते इति वाच्यम्। अनुपपत्तेरिति चेत्। किमनुपपन्नं न प्रतिपादनीयम्। अद्धेति चेत्। एवं वियदादिमिथ्यात्वमप्यनुपपन्नत्वान्न प्रतिपादनीयमिति।

परि०— तदभावेनेत्यनुवादः। वाक्येत्यादि व्याख्या॥ **व्याघातादिति**। सर्वं मिथ्येति वक्तुं प्रवृत्तमिदं वाक्यं मिथ्येत्युक्त्वा पुनर्मिथ्यात्वं नेति वक्ति चेत् व्याघात इत्यर्थः। अस्फुटत्वादाह **अयमर्थ इति**।

सु०— ननु वाक्योदाहरणे कृते नैवंविधं वाक्यमस्तीति वा (ए)नैषां पदानामत्र शक्तिर(र्ना)स्तीति वा नास्य वाक्यस्यात्र तात्पर्यमस्तीति वा वक्तव्यम्। अनेन विकल्पनिराकरणेन तु किं कृतं स्यादित्यत आह **उपपत्तीति**।

अनु०— उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते।

विहीनस्य विरुद्धस्य। **अर्थः** तात्पर्यम्। एतदुक्तं भवति। न ब्रूमो वयं नास्तीदं वाक्यमिति। नाप्येषां पदानामत्र शक्तिर्नास्तीति। किन्त्वस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यं नास्तीति। उपपत्तिविरोधाभावो हि प्रतीतार्थे तात्पर्यस्य ज्ञापकः। अत्र चास्त्युपपत्तिविरोध इति ज्ञापनाय विकल्प्य दूषणाभिधानं कृतमिति।

परि०— विहीनस्य इति अनुवादः। विरुद्धस्य इति व्याख्या। यद्वा विहीनस्येत्युपलक्षणमुपपत्त्यानः (उपपत्ति)विरुद्धस्येति।

सु०— स्यादेतत्। उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याश्च तात्पर्यलिङ्गानि। तत्रोपपत्तिविरोधेऽप्यन्यैर्लिङ्गैरस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमवगम्यतामित्यत आह **उपक्रमादीति**।

अनु०— उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम्।
श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च

उपक्रमादिलिङ्गानां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तद्बलीय इत्युपपत्तिरेव बलीयसी। **श्रुत्यादौ** लिङ्गसमूहे च यद्यत्पूर्वं तत्तद्बलीय इति। तत्रापि लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेव बलवती। ततो बलवद्विरोधे सतामन्येषां लिङ्गानां न तात्पर्यनिश्चायकत्वं युक्तम्। कुत तदित्यत आह **ब्रह्मतर्केति**।

ब्रह्मतर्कविनिर्णयात्।

ब्रह्मतर्काख्ये तर्कशास्त्रे तथा निर्णीतत्वात् । एतेनोपक्रमस्योपसंहारात् प्रावल्यं वदन्तो निरस्ताः । यथा चैतत् तथोक्तं न्यायविवरणे ।

परि०— 'श्रुत्यादावि'त्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां पूर्वत्र लिङ्गस्य प्रकृतत्वादाह **लिङ्गसमूह इति** । तात्पर्य-निर्णायकलिङ्गसमूह इत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । श्रुत्यादिषट्केऽपि लिङ्गपदेनोदितः असाधारणधर्म एवोपपत्तिरित्यर्थः । यदा तु उपपत्तिर्लिङ्गपदेनाभिप्रेयते तदा श्रुतितोऽपि लिङ्गं बलवदिति ज्ञेयमित्यर्थः । **एतेनेति** । ब्रह्मतर्कोक्तत्वकथनेन पूर्वमीमांसाप्रभृतयोऽपि निरस्ता इत्यर्थः ॥ **न्यायविवरण इति** । तृतीयाद्यपादे 'प्रथमेऽश्रवणादि'ति नये उक्तमित्यर्थः । विस्तृतमेतत् तर्कताण्डवचन्द्रिकयोः ।

सु०— इतश्च नाप्यस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमित्याह प्रत्यक्षमिति ।

अनु०— **प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा ।**
विरुध्यन्ते, न चार्थोऽस्ति यत्र, लिङ्गविरोधिता ।
स एवार्थः कथं ग्राह्यः

सद्गगनमित्यादि प्रत्यक्षम् । तच्च साक्षिरूपत्वाद्बलवत् । उपपत्तिश्चार्थक्रियाकारित्वादिका । सा च व्याप्त्यादिमत्त्वाद्बलवती । आगमाश्च विश्वं सत्यमित्याद्याः । तेषां प्रावल्यव्युत्पादनाय बहव इत्युक्तम् । निरवकाशत्वाद्युपलक्षणमेतत् । **यदा** यस्मिन्नर्थेऽङ्गीकृते । **यत्र** यदर्थप्रतिपादनेऽर्थः प्रयोजनं च नास्ति । ब्रह्मणोऽद्वितीयतासिद्धिः प्रयोजनमिति चेन्न । तस्या एवाप्रामाणिकत्वात् । आत्मनो मुक्तिसिद्धिरिति चेन्न । विनाशेनापि तत्सिद्धेः । बहु जीववादिनामिवादर्शनेनाप्युपपत्तेः । वैराग्यार्थमिति चेन्न । दुःखसाधनताज्ञापनेन तत्सिद्धेः । अर्थग्रहणमुपलक्षणम् । उपक्रमादीनामप्यानुकूल्यं नास्तीति च द्रष्टव्यम् । न केवलं लिङ्गानुकूल्याभावः । किन्नाम यत्र लिङ्गविरोधिता च । एतद्द्वयं ग्रन्थान्तरे तत्र तत्रोक्तं ज्ञातव्यम् ।

परि०— प्रयोजनमिति । 'नेह नाने'ति वाक्येन प्रपञ्चाभावोक्तेरिति योज्यम् ॥ **मुक्तिसिद्धिरिति** प्रपञ्चहीनतयाऽवस्थानस्यैव मुक्तित्वादिति भावः ॥ **विनाशेनेति** । प्रपञ्चस्येति योज्यम् । तथा च सत्यत्वेऽपि विनाशसम्भवेन मिथ्यात्वं न वाच्यमित्यर्थः । 'अनादेः सत्यस्य न विनाश इति तु' निरस्तं जिज्ञासासूत्र इति भावः ॥ **बहुजीवेति** । तन्मते बद्धमुक्तव्यवस्थोपगमेन सत्यपि व्यावहारिकप्रपञ्चे तस्यादृष्टिमात्रेण शुकादिमुक्तत्वस्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वैराग्यार्थमिति** । विश्वमिथ्यात्वोक्तिरिति योज्यम् ॥ **ग्रन्थान्तरे** तत्त्वनिर्णयोपनिषद्भाष्यादावित्यर्थः ।

सु०— तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्यत आह उपपन्न इति ।

अनु०— **उपपन्नेऽविरोधिनि ।**

प्रत्यक्षादिप्रमाणोपक्रमादिलिङ्गविरोधिनि तदनुकूल्योपपन्ने च भगवति स्वगतभेदाभावेऽर्थे वाक्यस्य सति स एवार्थः कथं ग्राह्यः । नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमाह **मुख्यार्थ इति** ।

मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ।

प्रतिषेधस्य सङ्कोचे कारणाभावेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं मुख्योऽर्थः । तस्मिन्नविद्यमाने तु सार्वज्ञं न प्रतिषेद्धुं शक्यते । मिथ्यार्थसापेक्षतया हि तन्निषेध्यम् । यद्वोपपन्न इत्यादिकमेकं वाक्यम् । उपपन्नेऽविरोधिनि च । अत एव मुख्यार्थे वाक्यस्य विद्यमाने सति । अनेन प्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धेः क्व सार्वज्ञं निषिध्यत इति योजना । सङ्गतिस्तूक्तसङ्गतिसमाहारेण द्रष्टव्या ।

परि०— निरवकाशमिति । 'नेह नाने'तिवाक्यं मिथ्यात्वरूपादर्थादर्थान्तरशून्यमित्यर्थः । एकवाक्यत्वे योजनामाह उपपन्न इत्यादिना । अवतारिका तु कथमेकवाक्यत्वपक्ष इत्यत आह सङ्गतिस्त्विति । निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इति शङ्कां निरस्यन् 'नेह नाने'त्यस्यापव्याख्यानिरासेन लब्धमर्थमाहेत्येवं ध्येयेत्यर्थः ।

सु०— सर्वं तदुपजीव्यैवेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ।

अङ्गीकार्यं धर्मितयेति शेषः । तथा चोपजीव्यविरोधस्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य दुर्वार इति हेरर्थः ।

स्यादेतत् । सार्वज्ञादिगुणोपेतमेव ब्रह्म धर्मीकुर्मः । किन्तु तेषां मिथ्यात्वान्नोपजीव्यविरोधोऽद्वैतागमस्य । यथा यः पुरुषः स स्थाणुरित्यत्रारोपितेन पुरुषत्वेन व्यावृत्तं वस्तु धर्मीकृत्य प्रवृत्तावपि नोपजीव्यविरोध इत्यत आह **अपलापोऽपीति** ।

अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ।

मिथ्यात्वाभिधानम् । **अपि**शब्दः पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । **सर्व**शब्देन प्रकृतं गुणजातमुच्यते । कथञ्चनेति प्रमाणाभावात् श्रुत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । अप्राप्तत्वेनानुवादत्वाभावस्य चोक्तत्वादित्यर्थः ।

परि०— यः पुरुष इति । यः पुरुषत्वेन इत्यर्थः । अपलापशब्दार्थो मिथ्यात्वाभिधानमिति ॥ पूर्ववाक्यार्थसमुच्चय इति । 'न केवलं किञ्चे'त्यादिनोक्तः प्रपञ्चापलापो मानाभावतद्विरोधाभ्यामयुक्तः । किन्त्वीशगुणजातापलापोऽपि न युक्त इति समुच्चय इत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । पृथगुपदेशाधिकरणादौ ।

सु०— ननु च तत्त्वमस्यादिवाक्यमेव जीवब्रह्मणोरेकतां प्रतिपादयत्सार्वज्ञादिगुण-जातस्य मिथ्यात्वं गमयति । न हि तस्य सत्यत्वे जीवब्रह्मैकत्वमुपपद्यते । तत्कथं गुणानां मिथ्यात्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । सिद्धे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जीवब्रह्मैकत्वनिष्ठत्वे गुणानां मिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्पराश्रयतादोषात् । दोषान्तरं चाह **अनादीति** ।

अनु०— अनादियोग्यता चोक्ता तेन ग्राह्यैव सर्वथा ।

यस्माज्जीवानामनादियोग्यतोक्ता प्रमाणैरुपपादिता । तेन कारणेन सा ग्राह्यैव सर्वथा । एतदुक्तं भवति । यदा देवमानवदानवरूपा तदवान्तरभेदरूपा च जीवानां योग्यताऽनादि नित्या प्रमिता तदा का वार्ता जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य । तथा च कथं तत्सिद्धये गुणानां मिथ्यात्व-कल्पनमिति ।

अत्रैव हेत्वन्तरमाह **मुक्तानामिति** ।

मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ।

मानैरुक्तैरिति । मानानामुक्तत्वादित्यर्थः । **न चाल्यते** नान्यथयितुं शक्यते । यदा मुक्तावपि तारतम्यं प्रमितम् । तदा का जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा । कथं च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्परत्वम् । यतो गुणानां मिथ्यात्वकल्पनं युक्तं स्यादिति ।

परि०— उपपादितेति । 'अनादियोग्यतां चैव कल्याणीश्वरावधिमि'त्यादिग्रन्थसन्दर्भेणोपपादितेत्यर्थः । ऐक्यनिरासप्रस्तावे योग्यतास्वीकारोक्तिरसङ्गतेत्यत आह एतदुक्तमिति ॥ उक्तत्वादिति । पूर्वपादेऽत्रापीति भावः ।

सु०— मुक्तानां तारतम्ये प्रमाणान्तरमाह **ज्ञानिनोऽपीति** ।

अनु०— ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ।
तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥

एवशब्देन पापं परिहरन्ति चेति सूचयति । तुशब्देन शुभाशुभकरणपरित्यागयोः तारतम्यं द्योतयति । हिशब्देन तत्र प्रमाणप्रसिद्धिम् । प्रमाणानि तु दशकल्पमित्यादीनि प्रागुदाहृतान्येव । तेनैवेत्यस्य प्रमाणस्य निरवकाशतामाह । प्राङ्मोक्षसाधनानां तारतम्यान्मोक्षतारतम्यमुक्तम् । इदानीं तु ज्ञानेन निश्चितमोक्षाणामपि शुभाशुभकरणपरित्यागतारतम्यादुच्यत इति भेदः । विपक्षे बाधकमाह **तारतम्यमिति** ।

तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ।

पुनरिति ज्ञानोत्तरम् । यदि ब्रह्माद्या मुक्तौ तारतम्यवन्तो न स्युस्तदा ज्ञानमात्रेण मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वाज्ज्ञानोत्तरकालं शुभं न कुर्युः । अशुभं च न परित्यजेयुरित्यर्थः ।

विपर्ययपर्यवसानमाह **कृच्छ्रेणेति** ।

कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माण्येते चरन्ति हि ।
बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ।।

तपो ज्ञानं कर्मापीत्यनेन शुभमित्युक्तं भवति । **ज्ञानमिति** श्रवणादिकमुच्यते । **कर्मेति** यज्ञादि । **एते** ज्ञानिनः । **कृच्छ्रेणापीत्यादि**विशेषणानां फलमनुपदमेव ज्ञास्यते । **सकामाश्च शुभे सदेत्येकस्य** तप आदेश्चरणकाले **तप**आद्यन्तरं कामयन्त इत्यर्थः । तस्माज्ज्ञानोत्तरकालानुष्ठितेन विचित्रेण शुभेन विचित्रामानन्दवृद्धिं प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

परि०— अनुपदमेवेति । न च स्वभाव इत्यादिग्रन्थ इत्यर्थः ।

सु०— भवेदेतद्यदि ज्ञानोत्तरकालकृतानां शुभानां फलवत्त्वं स्यात् । न चैवम् । तेषां कर्मस्वनधिकारात् । अनधिकारिणा च कृतं विफलमिति प्रसिद्धमेव । अनुष्ठानं त्वन्यथाऽप्युपपद्यते । ते हि प्राग्ज्ञानोदयादारनैरन्तर्याभ्यां शुभान्यनुष्ठितवन्तस्तत्स्वाभाव्यमापन्ना ज्ञानोदयानन्तरमप्यनुतिष्ठन्तीत्याशङ्क्य परिहरति **न चेति** ।

अनु०— न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ।

अयं ज्ञानिनां शुभाचरणरूपः । अकरणे प्रत्यवायो भविष्यतीति **एवं भयपूर्वप्रवृत्तितः** कृच्छ्रेणैवाचरणाच्च, शुभस्यैवेति प्रेक्षापूर्वमशुभपरित्यागेनेत्यर्थः ।

कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ।

एतेन कृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणफलमुक्तं भवति । न हि स्वभावकृता प्रवृत्तिरेवं भवितुमर्हति ।

परि०— अन्यथाऽप्युपपद्यत इत्युक्तमाह ते हि प्रागिति ।

सु०— नन्वेते प्रागनुष्ठानकाले भयपूर्वं कृच्छ्रेणाशुभपरित्यागेनैवानुष्ठितवन्तः । अतः तत्स्वभावा एव संवृत्ता इदानीमपि तत्स्वाभाव्येन तथैव कुर्वन्तीत्यङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्क्याह **तादृशोऽपीति** ।

अनु०— तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा।

भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपोऽपि।

ज्ञानिनस्तावदनुष्ठानेऽज्ञेभ्यो न विशिष्यन्ते। तत्र ज्ञानिनां शुभप्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावबलायातैव न तु फलवतीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति यदि कश्चिद् ब्रूयात् अज्ञानिनामपि शुभा प्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावागतैव न तु फलवती विशेषाभावादिति, तदा किं वाच्यमिति। प्रतिवन्दीं मोचयितुमाशङ्कते **फलवत्त्व इति।**

फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हि तत्।

अज्ञानिनां कर्मणोऽस्तीति शेषः। साम्ये हि प्रतिवन्दीग्रहः। न च तदत्रास्ति। यतोऽज्ञानिकृतकर्मणां सफलत्वे 'कर्मजं बुद्धियुक्ता ही'त्यादिकं प्रमाणमस्ति। उपलक्षणं चैतत्। अधिकारिणश्चैते विधिगोचराश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। न ह्येवं सति स्वभावकल्पनाऽवकाशोऽस्तीति। एवं तर्हि ज्ञानिष्वपि न स्वभावकल्पना युक्तेत्याशयवानाह **तत्रेति।**

तत्र कर्मणः फलवत्त्वे। तत् प्रमाणम्। अत्राप्यधिकारादिकमुपलक्षणीयम्।

परि०— शङ्कावाक्यं व्याचष्टे साम्यं हीति॥ **कर्मजमिति।** 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्' इति द्वितीयाध्यायगीतावाक्यं प्रमाणमस्तीत्यर्थः।

सु०— किं तत्प्रमाणमित्यतस्तद्दर्शयति **निष्काममिति।**

अनु०— निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्॥

इह प्रवृत्तनिवृत्तयोर्मध्ये। **अभ्येति** अतिशयेनेति। आनन्दोद्रेकसाहित्येन मुक्तो भवतीत्यर्थः। एतत्स्मृतिवाक्यार्थविवरणाय वाक्यान्तरं पठति **शुभेनेति।**

शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद् ह्रासश्चैवाशुभेन हि।
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः॥

ह्रासश्चानन्दस्य। शुभमेव कर्तव्यमशुभं त्याज्यं च। अनेन विधिसद्भावोऽपि सिद्धः। ततोऽधिकारश्च।

अत्र श्रुतिमप्याह उपास्त इति ।

उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि ।
अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयेत्सृजते च तत् ॥

अनेन 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति श्रुतिमुपादत्ते । **आत्मानं** परमात्मानम् । **लोकं** सर्वाश्रयम् । **उपास्ते** कारणेन कार्योपलक्षणं पश्यतीत्यर्थः । स विद्वान्मुक्तो भूत्वा यद्यत्कामयते तत्तत्कर्मास्माद्ध्येव आत्मनोऽस्यात्मनः प्रसादेन सृजते ।

अविद्वान्बहुकर्मापि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् ।

अविद्वानित्यनेन 'यद्यप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवे'ति श्रुतिमुपादत्ते । अनया चार्थाज्ज्ञानिकर्मणः साफल्यं सिद्ध्यति । उपरि चोपयोगो भविष्यति ।

यदेव विद्यया कुर्यात् तदेव ह्यतिवीर्यवत् ।
इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात् तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥

यदेवेत्येनेन 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुतिमुपादत्ते । विद्यया ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्व[illegible]पनिषदा स्वयोग्य(म्)या वीर्यवत्तरमधिकफलमित्यादिवाक्यसामर्थ्याज्ज्ञानिकृतकर्मणां फलवत्त्वं तावत्प्रतीयते । ततस्तेषां वैचित्र्याद्विमुक्तिगं तारतम्यं च सिद्धमित्यर्थः ।

परि०— शुभकरणोक्तिमुपलक्षणं मत्त्वा आह अशुभं त्याज्यं चेति । प्रकृतोपयोगाय 'उपास्त' इत्यस्य अर्थमाह **पश्यन्तीत्यर्थ इति** । तदर्थलाभप्रकारोक्तिः **कारणेनेति** । उपास्तिरूपकारणेन तत्कार्यस्यापरोक्षस्य लक्षणया लाभ इत्यर्थः । कुत एवंरूपवाक्योक्तिरित्यत आह **उपरि चोपयोग इति** । 'न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेदि'ति वक्ष्यमाणार्थोपपादकत्वेनोपयोगो भविष्यतीत्यर्थः । उपनिषदेत्येतद्विद्याविशेषणं मत्त्वा आह **उपनिषदा योग्ययेति** । योग्यसाक्षात्कारपूर्वकं करोतीत्यर्थ उक्तो भवति ।

सु०— स्यादेतत् । नैतानि वाक्यानि ज्ञानिकर्मणां साफल्यं प्रतिपादयन्ति । स य आत्मानमित्यत्र तावत् उपासककर्मणाम् अक्षयफलत्वश्रवणात् । इतरत्र च ज्ञानविद्याशब्दयोः परोक्षज्ञानार्थत्वस्याप्युपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति न चेति ।

अनु०— न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ।

अत्र वाक्येषु । **फलं** कर्मणाम् । तथा ज्ञानादिपदं परोक्षज्ञानार्थतया न व्याख्येयमित्यपि ग्राह्यम् । कुतो नेत्यत आह **न हीति** ।

न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् ।

ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारम् । **क्वापि** मोक्षेऽन्यत्र च । **फलस्य** कर्मणाम् ।

इदमुक्तं भवति । ब्रह्मसाक्षात्काररहितेनोपासकेन कृतानि कर्माण्यक्षयफलानि केन प्रकारेणेति चिन्त्यम् । किमक्षयं मोक्षं कुर्वन्तीति । उत स्वर्गादिकम् । नाद्यः । नान्यः पन्था इति श्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः । पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति स्वर्गादिफलानां क्षयित्वश्रवणात् । 'अनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति', 'तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्युदाहृतश्रुतिविरोधश्च पक्षद्वयेऽपि । तदेवमज्ञपक्षे वाक्यार्थानुपपत्तेरुपासकपदस्य ज्ञान्युपलक्षकत्वमेव युक्तम् । तथा ब्रह्माभ्येतीति श्रवणाज्ज्ञानपदस्य साक्षात्कारवाचित्वमेव युक्तमिति । अत एव वाक्यसामर्थ्यादित्युक्तम् । यद्यपि पश्यन्नपीममात्मानमित्याद्याः स्पष्टार्थाः श्रुतयोऽत्र सन्ति । तथाऽपि मीमांसार्थमेतासामुदाहरणम् ।

परि०— पक्षद्वयेऽपीति । मोक्षं कुर्वन्ति इति पक्षे, स्वर्गं कुर्वन्तीति पक्षे चेत्यर्थः । आद्ये 'अनेवंविदि'ति श्रुतिविरोधो वक्तव्यः । 'तद्धास्यान्ततः क्षीयत' इति वाक्यशेषात् अपरोक्षज्ञानिकृतकर्मणामक्षयफलकत्वान्मोक्षस्य अक्षयत्वादिति भावः । द्वितीये 'यदेव विद्यया करोति तदेवे'तिश्रुतौ विद्यापूर्वकृतकर्मणैवोत्पन्नफलस्य वीर्यवत्तरशब्देनाक्षयत्वोक्तेस्तद्विरोध इति भावः ॥ **वाक्यार्थेति** ॥ अक्षयकर्मफलवत्त्वरूपवाक्यार्थानुपपत्तेरित्यर्थः । इत्याद्या इति । अत्रैव पादे 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी'त्यादिसूत्रे भाष्योक्ता इत्यर्थः ।

सु०— नन्वज्ञपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । उपासकेन कृतानि खल्वसङ्कल्पितफलानि कर्माणि ज्ञानमुपजनयन्ति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेः । ज्ञानेन मोक्षो भवतीत्यज्ञकृत कर्मणामपि ज्ञानद्वारेणाक्षयफलत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह **ज्ञानेति** ।

अनु०— ज्ञानद्वारेण चेत् तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ।

कर्मफलस्याक्षयतेति वर्तते । **तस्य** परकृतव्याख्यानस्य । **अस्मत्पक्षप्रतीपता** मुक्ततारतम्यविरोधिता । प्रत्युत तदनुकूलतैव । मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खल्वेवमन्यथा व्याख्यानं क्रियते तन्मुक्ततारतम्यमेव साधयति । कर्माणि हि जिज्ञासवो विचित्राणि कुर्वन्ति । तैश्च जायमानेन ज्ञानेन विचित्रेणैव भाव्यम् । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमापत्तेः । विचित्रेण

ज्ञानेन विचित्र एव मोक्षो भावनीयः । पूर्वोक्तादेव हेतोरिति । तदेवं स्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथाव्याख्यानं न कार्यमेव । तथा चास्मद्व्याख्याने स्थिते प्रकृतं युक्तमिति ।

परि०— पूर्वोक्तादिति । कृतप्रणाशादिरूपाद्धेतोरित्यर्थः ।

सु०— अस्तु वाऽन्यथाव्याख्यानं युक्तम् । ततश्चैतेषां वाक्यानां प्रकृतासाधकत्वम् । एवमपि ज्ञानोत्तरकर्मणो मोक्षान्तर्गतफलहेतुतायाः प्रमाणान्तरेण सिद्धेर्मुक्ततारतम्यं न हातुं शक्यमित्यभ्युपगमवादेनाह **ज्ञानोत्तरस्येति** ।

अनु०— ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं

कर्मणोऽक्षयत्वमक्षयमोक्षानुप्रवेशिफलत्वं सिद्ध्यति । कथमित्यत आह **न चेति** ।

न चान्यथा ।

प्रकारान्तराभावात् । परिशेषप्रमाणादिति यावत् । एतेन ज्ञानोत्तरस्य कर्मणः साफल्येऽपि तस्य फलस्य मोक्षानुप्रवेशितायां प्रमाणाभावान्न मोक्षतारतम्यसिद्धिरित्यपि प्रत्युक्तम् ।

परिशेषमेव दर्शयति **पूर्वेति** ।

पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ।
प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् ।
मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ।।

ज्ञानिकृतेषु कर्मस्वेता विधास्तावत्सम्भवन्ति । ज्ञानार्थत्वं वा भोगार्थत्वं वा व्यर्थत्वं वेति । तत्र ज्ञानिकर्मणां ज्ञानार्थत्वं तावन्नोपपद्यते । पूर्वभाविशुभैरेव ज्ञानस्य कृतत्वात् । तत्र हेतुः **पूर्वभावीति** । ज्ञानात्पूर्वभाविनां शुभानां यस्माद् **ज्ञानेनैव कार्येण कृतार्थता** नान्येन । तेषां कार्यान्तराभावात् । ज्ञानार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । पूर्वजातं प्रति पश्चाद्भाविनः कारणत्वायोगाच्च । नापि भोगार्थत्वम् । प्राचीनप्रारब्धकर्मभिरेव भोगस्य जायमानत्वात् । तत्र हेतुः प्रारब्धानां च कर्मणां भोगेनैव कृतार्थतेति । पूर्ववत् तात्पर्यम् । वैयर्थ्यनिरासहेतुरन्यथेति । ज्ञानिकर्मणां व्यर्थत्वे तदनुष्ठानं न स्यात् । न हि प्रेक्षावन्तो व्यर्थं (कर्म) कुर्वन्ति । करणस्वाभाव्यादिति चेत् । अबुद्धिपूर्वताप्रसङ्गात् । लोकसङ्ग्रहार्थमिति चेन्न । तत्प्रयोजनस्यापि वाच्यत्वात् । ईश्वरवदिति चेन्न । मुक्तावपि प्रसङ्गात् । परिशेषफलकथनं तत्तस्माज्ज्ञानोत्तरकर्मणां मुक्तावनुप्रवेशो मुक्तिगतानन्दवृद्ध्यर्थत्वं स्यादिति ।

परि०— **पूर्ववत् तात्पर्यमिति** । तेषां फलान्तराभावात् भोगार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादित्येवं ध्येयमित्यर्थः । मोक्षाननुप्रवेशे हेतुरिति भ्रमनिरासायाह **वैयर्थ्यनिरासहेतुरिति** । एवं सति तस्य हेतुतोपपद्यते इति भावः । मोक्षाननुप्रवेशे हेतुत्वे त्वन्यफलकत्वेनाप्युपपत्तेरप्रयोजकत्वं स्यादिति भावः । 'लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसी'ति गीतोक्तेराह **लोकसङ्ग्रहार्थमिति** । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन' इति न्यायादिति भावः ॥ **ईश्वरवदिति** । 'फलाभावेऽपि ईश्वरो यथा सृष्ट्यादि करोति लीलात्वेन तथा लीलात्वेन कुर्वन्तीत्यर्थः ।

सु०— पूर्वभाविशुभानि ज्ञानार्थानीत्युक्तम् । तत्र सर्वेषां ज्ञानार्थतायां प्रसक्तायां विशेषमाह ज्ञानादिति ।

अनु०— ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये ।
अकाम्यानि

ज्ञानात्पूर्वाण्यकाम्यान्येव शुभानि कर्माणि पुण्यकर्माणि ज्ञानसिद्धये भवन्ति न तु काम्यानि । शुभानीति विशेषणस्य कृत्यमाह निषिद्धानीति ।

निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ।

ज्ञानानुत्पाद, उत्पन्नस्याप्यभिभवो वा ज्ञानरोधः । भुक्तये दुःखस्य । एवं काम्यस्यापि विनियोगो ज्ञातव्यः । एतच्च (च)तुर्थे व्युत्पादनीयम् ।

परि०— **एवं काम्यस्यापीति** । ज्ञानात्पूर्वं काम्यं ज्ञानरोधाय सुखभुक्तये ज्ञानोत्तरकाम्यमपि ज्ञानाभिभवाय सुखभोगाय चेत्येवं विनियोगो ध्येय इत्यर्थः । एतेन मूले 'काम्यानी'त्युक्तः कृत्यं व्यक्तीकृतं ध्येयम् । सर्वं भुक्त्यर्थमेव किमित्यत आह **एतच्चेति** । कर्मक्षयपादे तदधिगमेतिनये 'यथोपास्याञ्जसा दृष्टमि'त्यादिना कर्मनाशनमपि व्युत्पादनीयमित्यर्थः ।

सु०— ननु यथाऽकाम्यानि शुभानीति च विशेषणमुपादीयते तथा नित्यनैमित्तिकव्यतिरिक्तानीत्यपि विशेषणमुपादेयम् । नित्यादेरपि प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन ज्ञानकारणत्वाभावादित्यत आह योग्यताया इति ।

अनु०— योग्यताया बलाच्च शुभबाहुल्यमादितः ।
ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥

योग्यता ब्राह्मणत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च । आदितो ज्ञानात्पूर्वं कृतम् । अन्यस्य प्रत्यवायमात्रपरिहारस्य । 'आध्यानाय प्रयोजनाभावादि'त्यत्र अस्यार्थस्य समर्थितत्वान्नेह हेतु-

रुक्तः । अत्र योग्यताया बलाच्छुभमादितः कृतमेतच्च ज्ञानमेव कुर्यादिति च वक्तव्ये यदुभयत्र बाहुल्यग्रहणं कृतं तत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपतेत्युक्तप्रपञ्चनार्थमिति ।

परि०— आध्यानायेति । उपासनापादे सूत्रकृता कर्मविद्ययोर्ज्ञानार्थत्वस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । इत्युक्त-प्रपञ्चनार्थमिति । मुक्तौ तारतम्यमस्तीत्युक्तप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः । शुभबाहुल्येन ज्ञानाधिक्योक्त्या तेन फलबाहुल्यस्यापि लाभात् कर्मणः विचित्राक्षयफलवत्त्वं प्रपञ्चितं भवतीति भावः ।

सु०— अत्र 'पुरुषार्थोऽतःशब्दादि'त्यादिना ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । अत्र च कर्मतारतम्याज्ज्ञानतारतम्यं ज्ञानतारतम्यान्मोक्षतारतम्यमिति वदता च सूचितम् । ज्ञानपदं च अवबोधमात्रस्य प्रतिपादकमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ज्ञानस्येति ।

अनु०— ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।

अस्मिञ्छास्त्रे यत्र यत्र ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुच्यते तत्र तत्र ज्ञानमिति पदेन भक्तिरीर्यते लक्ष्यते । कुतः । सम्बन्धात् । ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात् । माहात्म्यज्ञानस्नेहसमुदायो हि भक्ति-रित्युक्तम् । ततो ज्ञानं भक्तेर्भाग एकदेशः । तथा चैकदेशैकदेशित्वलक्षणात्सम्बन्धादित्युक्तं भवति । एकदेशेनैकदेशिलक्षणा च द(शमा)शामात्रं दत्तमित्यादौ प्रसिद्धैव ।

परि०— इत्युक्तमिति । जिज्ञासासूत्रे 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिसार्धश्लोकतात्पर्योक्तिप्रस्तावसुधायां 'परमेश्वरे भक्तिर्नामे'त्यादिग्रन्थेन तथोपासनापादादिभागानुव्याख्याने चोक्तमित्यर्थः ॥ दशामात्रमिति । वैद्यके हि मात्राशब्द औषधैकदेशवाची प्रसिद्धः । दशामात्रमित्यत्रैकदेशवाचिपदेन तत्समुदायं औषधं गृह्यते तथेत्यर्थ इत्येके । अन्ये तु दशामात्रपदमिति पाठमुपेत्य दशाशब्दितवस्त्रान्तभागविशिष्टाल्पपटखण्डे दत्ते दशामात्रं दत्तमित्यादि-लौकिकव्यवहारे दशाशब्दो दशोपेताल्पपटखण्डपरः तथेत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु तैलार्द्रवर्तिदानेऽपि दशामात्रं दत्तमित्यत दशाशब्दो वर्तितैलसम्मेलनरूपैकदेशिपर इत्याहुः । आदिपदेन 'वैश्वदेवेन यजेते'त्यत्र वैश्वदेवशब्दश्चातु-र्मास्याख्यकर्मगतवैश्वदेवपर्वशब्दितवैश्वदेवावैश्वदेवाष्टकयागसमुदाये लाक्षणिकः तथैवाद्याध्यायान्त्यपादीयैकादशा-धिकरणेऽभिधानादिति वैश्वदेवादिशब्दग्रहः ।

सु०— प्रकारान्तरमाह ज्ञानस्यैवेति ।

अनु०— ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ।

यद्यदा ज्ञानस्यैव विशेषः स्नेहादिसाहित्यलक्षणो धर्मो भवति तदा स पिण्डो भक्ति-रित्यभिधीयते । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं स्नेहश्च भक्तेरंशौ । तत्रैकेनांशेनांशान्तरस्योपलक्षणम् ।

तथा च अजहल्लक्षणया भक्तिरेव सिद्ध्यतीति । एकदेशान्तरेणैकदेशान्तरस्योपलक्षणे दृष्टान्त-माह **परोक्षत्वेति** ।

परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ।

यथा ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणौ द्वौ धर्मौ । तत्र तमेव विद्वानिति परोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेऽभिहिते परोक्षत्वेनापरोक्षत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति **स्नेहयोगोऽपीति** ।

स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोऽपरः ।

स्नेहश्चासौ योग उपायश्चेति **स्नेहयोगः** । स्नेहेन योगः सम्बन्ध इति वा । तत ए(केनै)क-देशेनैकदेशान्तरलक्षणा च स्यादिति शेषः ।

परि०— एकदेशान्तरेणेति । ज्ञानत्वेनैकीकृते ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकदेशत्वादेवमुक्तम् ॥ परोक्ष-ज्ञानस्येति । ज्ञानसामान्यप्रत्यायकत्वापि एवमिति सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारश्रवणात् परोक्षपरत्वमुपेत्यैवमुक्तम् ।

सु०— लाक्षणिकप्रयोगे सूत्रकारस्य किं प्रयोजनमित्यत आह **इत्यभिप्रायत इति** ।

अनु०— **इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।**
वदन्ति श्रुतयः

द्विविधलक्षणाभिप्रायेण श्रुतयः 'तरति शोकमात्मवित्' इत्याद्याः । इदमुक्तं भवति । द्विविधा लक्षणा भवति रूढारूढभेदात् । तत्र द्वितीयायां प्रयोक्तुः प्रयोजनानुसन्धानेन भाव्यम् । न त्वाद्यायामभिधातुल्यायाम् । इयं च रूढलक्षणा । श्रुतिषु प्रायिकव्यवहारदर्शनात् । अतः किं प्रयोजनान्वेषणेनेति ।

परि०— सूत्रकारस्येति । 'विद्यैव तु निर्धारणात्', 'दर्शनाच्च', 'पुरुषार्थोऽत' इत्यादिसूत्रकारस्येत्यर्थः ॥ **द्विविधलक्षणेति** । एकदेशेनैकदेशिलक्षणा तथा एकदेशान्तरेण एकदेशान्तरस्य लक्षणेत्येवं द्विधेत्यर्थः ।

सु०— भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्य स्नेहस्य वाचक इत्युक्तं तथा ज्ञानशब्दो भक्त्यर्थ इति । तदुभयमप्यनुपपन्नम् । भक्तिज्ञानाभ्यां मोक्षो भवतीत्यपि दर्शनात् । तत्र भक्ति-शब्दस्योक्तार्थत्वे ज्ञानग्रहणवैयर्थ्यात् । (तस्य तत्रान्तर्भूतत्वात्) । ज्ञानपदस्य चोभयार्थत्वे भक्तिग्रहणवैयर्थ्यादित्यत आह **सोऽयमिति** ।

अनु०— सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ।
भक्तिज्ञानमिति क्वापि

क्वापि भक्तिर्ज्ञानमिति पदाभ्यां सोऽयं स्नेहलक्षणो बोधलक्षणश्च **विशेषोऽप्युदीर्यते** । न तूक्त एवार्थ इति नियमस्तस्मान्नानुपपत्तिः । यत्र **भक्तिज्ञाने**(ज्ञानं) सहोच्येते तदा पुनरुक्तिप्रसङ्गाद्भक्तिपदं स्वार्थैकदेशत्यागेन स्नेहांशस्य लक्षकम् । न तु मुख्यार्थनिष्ठम् । ज्ञानपदं च अनुपपत्त्यभावान्मुख्यार्थमेव न तु लक्षकमिति भावः ।

ननु विना स्नेहाज्ज्ञानमात्रेण यदि मुक्तिरनुपपन्ना स्यात् । तदा ज्ञानपदस्य लक्षकत्वमाश्रयणीयम् । न चैवम् । पुरुषार्थस्य भक्त्येकसाध्यत्वे प्रमाणाभावात् । द्वेषिणामपि शिशुपालादीनां मोक्षदर्शनाच्च । द्वेषिणः स्निग्धा इत्यस्य च विप्रतिषिद्धत्वात् । अतोऽनुपपन्नं लक्षणाश्रयणमित्यतो द्वेषस्यं मोक्षसाधनत्वं तावन्निराकरोति **न हीति** ।

न हि द्वेषयुता दृशिः ।
पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥

अत्र **द्वेषस्य** पुरुषार्थसाधनत्वं निषिध्यते । दृशिरिति तु प्रसङ्गादुक्तम् । ज्ञानस्यावश्यकतामुपादाय स्नेहनिरासाय हि परः प्रत्यवस्थितः । कैमुत्यार्थं वा । माहात्म्यज्ञानमपि न द्वेषयुक्तं मोक्षहेतुः । किमुत केवलो द्वेष इति । यथोक्तम् । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं विरञ्जनमि'ति ।

परि०— दृशेरपि मुक्तिहेतुत्वनिरासे पूर्वोक्तविरोध इत्यत आह अत्र द्वेषस्येति ॥ यथोक्तमिति । द्वादशस्कन्धेऽनुक्रमणिकायां नैष्कर्म्यपदेन कर्मसाध्यत्वान्मोक्ष उच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मोक्षसाधनमपि । निरञ्जनं कामादिदोषरहितं, ज्ञानं, अच्युतभाववर्जितं हरिभक्तिहीनं चेत् द्वेषयुक्तं चेदित्यर्थः । न शोभते मोक्षहेतुर्नेत्यर्थः ।

सु०— द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाङ्गीकारे कथं सर्वश्रुतिविरोध इत्यतस्तावदेकां श्रुतिं पठति **चेतनस्येति** ।

अनु०— चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ।
संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥
मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ।
नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥

काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः।
द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम्।
इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम्॥

जीवजातस्य। द्वयमेव। तत्र मुक्तिसंसारयोर्मध्ये। मध्यं मानुषत्वम्। अधो नरकादि। नित्यं सुखमेकं मुक्तित्वेन ज्ञेयम्। तथा नित्यदुःखमपरमिति ज्ञेयम्। **संसृतौ** संसृतिविषये, **साधनमपि द्वेषो भक्तिश्चेति** योग्यतया सम्बन्धः। **विधायकं** कारकम्। नित्यसुखरूपा **सन्मुक्तिः। इति ज्ञायत** इति शेषः।

परि०— कस्यचिज्जीवस्येति भ्रमनिरासाय वा देवदेव्योर्व्यावृत्तये वा आह **जीवजातस्येति**। 'द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ त्वि'त्यत्र अन्वयाऽप्रतीतेराह **साधनमपि द्वेषो भक्तिश्चेतीति**॥ **योग्यतयेति**। द्विविधमुक्तौ यथायोग्यं सम्बन्ध इत्यर्थः। शब्दरूपत्वाभावात् कथं विधायकत्वमित्यत आह **विधायकं कारकमिति**। प्रागुक्तसन्मुक्तेरन्यत्वर्थी-निरासायाह **नित्यसुखरूपा सन्मुक्तिरिति**। सन्मुक्तिकारणमित्यनन्तरं शेषमाह **इति ज्ञायत इति शेष इति**।

सु०— सन्मुक्तिकारणत्वस्याप्रतिषेधात्कथमेवमुच्यत इत्यत आह असदिति।

अनु०— असन्मुक्तेः कारणं च

नित्यदुःखस्वरूपाया मुक्तेः कारणत्वेन तावद् द्वेष उक्तः। तेन **सन्मुक्तिकारणं न भव-तीति ज्ञायते विरोधादिति। नन्वस्यां श्रुतौ मुक्तिविषयौ भक्तिद्वेषौ सदसन्मुक्तिकारणत्वेनोच्येते। विष्णुविषयौ तु प्रकृतौ। अतः किं केन सङ्गतमित्यत आह मुक्ताविति।**

मुक्तावित्यत्र केशवः।

मुक्तिशब्दोदितो

मुक्तावित्यत्र सप्तम्यन्ते पदे मुक्तीति प्रातिपदिकेनोदितः। केवलं मुक्तिशब्दोदित इत्युक्ते मुक्तिद्वयेत्यत्रापि प्राप्तिः। अतो मुक्तावित्यत्रेत्युक्तम्। केन निमित्तेनेत्यत आह मोक्षमिति।

मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत्।

मुच्लृ मोक्षण इत्यस्मात् स्त्रियां क्तिनिति क्तिन्प्रत्ययः। स च वहुलग्रहणात् कर्तर्यपि भवति। यद्वा करोतीति करणे कर्तृत्वोपचारः। मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिन्प्रत्ययः।

परि०— ननु तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यधिकारे 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्युक्तेः कथं कर्तरि क्तिन्नित्यत आह **स वहुलेति**। 'उणादयो वहुलमि'ति उपक्रमात् तद्वहुलग्रहणमत्राप्यनुवर्त्यमिति भावः॥ करण

इति । भगवांश्च मुक्तेः कारणमिति जिज्ञासासूत्रे प्रत्यपादि । तथा च 'मुच् क्तिन्नि'ति स्थिते 'लशक्वतद्धिते', 'हलन्त्यमि'ति योगाभ्यां अनुबन्धद्वयलोपे कित्वात् 'क्ङितिचे'ति सूत्रेण 'पुगन्ते'तिप्राप्तगुणनिषेधे 'चोःकुरि'ति चकारस्य कुत्वे मुक्तिरिति रूपं ज्ञेयम् ।

सु०— द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे युक्तिविरोधं चाह द्वेषतोऽपीति ।

अनु०— द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनम् ।

न केवलं भक्त्या किन्तु द्वेषतोऽपि विशिष्टा मुक्तिश्चेदङ्गीक्रियते तदा यत्सर्वश्रुत्यादीनां भगवद्गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यं तद्विरुद्धमापद्येत । कथमित्यत आह भक्त्येति ।

भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ।
वदन्ति श्रुतयस्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥

अन्येऽप्यागमाः । श्रुत्यादयो मुक्तिप्रयोजनाः परमेश्वरगुणविषयाश्चेति तावत्प्रसिद्धम् । तत्र सम्बन्धोऽयमेव । यद्भगवत एव जीवानां मुक्तिः । सा च प्रसन्नादेव । प्रसादश्च भक्त्यैव । भक्तिश्च गुणज्ञा(नादेवे)न एवेत्येवं श्रुत्याद्यास्तद्गुणान्वदन्तीति । तथा च कथं द्वेषतो मुक्त्यङ्गीकारे न महातात्पर्यविरोधः ।

परि०— 'आगमा अपी'त्यस्यार्थः अन्येऽप्यागमा इति । श्रुतिपुराणेभ्योऽन्ये पञ्चरात्रादय इत्यर्थः ॥ प्रसिद्धमिति । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यादिश्रुत्यादौ सिद्धमित्यर्थः ॥ तत्र सम्बन्धोऽयमेवेति । गुणोक्तेर्मोक्षस्य च अयं वक्ष्यमाण इत्यर्थः ।

सु०— भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमनेन गम्यते । न च तदस्माभिरपाक्रियते । किन्तु भक्तिवद् द्वेषस्यापीत्यत आह यदीति ।

अनु०— यदि द्वेषेणः मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसश्रयः ।

तदा द्वेषोत्पादनार्थमिति शेषः । न चैवम् । गुणमात्रप्रतिपादनस्य प्रतिपादितत्वात् । ततो मोक्षार्थं प्रवृत्तो वेदादिर्गुणानेव प्रतिपादयन्मोक्षस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वमभिप्रैतीति गम्यत इति भावः ।

ननु द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा इत्यादीनि द्वेषस्यापि मोक्षसाधनतां प्रतिपादयन्ति वाक्यानि सन्ति । तत्कथं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभाव इत्यत आह स्मर्तव्य इति ।

स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित्।
द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत्॥

पुराणे क्वचित्प्रदेशे। **भगवान् नित्यं स्मर्तव्य** इत्यभिप्रायेणैव द्वेषान्मुक्तिमाहेव पुराणकृदिति सम्बन्धः। तस्मान्नोक्तविरोध इति हेरर्थः।

इदमुक्तं भवति। पुराणवाक्यं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं प्रतिपादयदिवापाततो यद्यपि प्रतीयते। तथाऽपि तन्न तदभिप्रायम्। किन्तु मुमुक्षुणा भगवान् सर्वदा स्मर्तव्य इति तस्याभिप्रायः। यथा 'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदि'त्यत्र नाकार्यकरणे तात्पर्यं किन्तु सर्वथा भर्तव्यत्वे, तथेहापीति। गुणानाहेति तात्पर्यान्तरम्। चैद्यादीनां द्वेषतो मुक्तिं प्रतिपादयद्वाक्यं भगवतः कृपालुत्वादीन्गुणानाहेति। शापादिना द्वेषिणोऽपि चैद्याद्यास्तात्कालिकद्वेषमनिरूप्य पूर्वतनीं भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः। अहो कृपालुत्वं निर्विकारत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं च तस्येत्यत्र तात्पर्यं तेषां वाक्यानामित्यर्थः। **द्विविधानि वाक्यानि, वैरेण यन्नृपतय** इत्यादीनि **स्मरणप्रधानानि** तेषां प्रथमा गतिः। **द्वेषाच्चैद्यादय** इत्यादीनि तेषां द्वितीयेति हृदयम्।

प्रथमव्याख्याने लौकिकदृष्टान्तमाह **क्रुद्धवाक्यवदिति**। क्रुद्धवाक्यस्य यथा न प्रतीत एवार्थप्रामाण्यम्। किन्त्वन्यत्र; तथैवेत्यर्थः।

परि०— **प्रतिपादितत्वादिति**। 'प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषण' इति। जिज्ञासासूत्रे आनुमानिकपादादौ तत्र तत्रेति भावः॥ कृपालुशब्दनिर्वाहो जिज्ञासानये 'अतो यथार्थवन्धस्ये'त्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळे दर्शितः। गतिद्वयोक्तेर्व्यवस्थितविषयत्वेन कृत्यमाह **द्विविधानि वाक्यानीत्यादिना**। 'वैरेण यन्नृपतयश्शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः। ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किमि'त्यादिषु ध्यायन्त इति श्रवणात् स्मरणप्रधानानीत्युक्तम्॥ **द्वेषप्रधानानि** द्वेषसाधकानीत्यर्थः।

सु०— **एतद्विवृणोति यथेति**।

अनु०— **यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम्।**
प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम्।
वाक्यं

मरेति प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम्। 'जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मरे'ति प्रयोगदर्शनात्। **आक्षेपो** निन्दा। स्वेन **प्रोक्तस्यान्यस्य** कार्यस्य। पिता किञ्चित्पुत्रं प्रति विधत्ते इदं

कुर्विति । स तु श्रमादिभीरुरकुर्वाण एवावतिष्ठते । तदा क्रुद्धः पिता ब्रवीति । अरे जाल्म वैधवेय म्रियस्वेति । तस्य वाक्यस्य यथा न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु स्वविहितकरणे । तथा च द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे तात्पर्यम् । किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामिति ।

परि०— 'म्रियस्वे'ति वक्तव्ये कथं मरेत्युक्तिरित्यत आह **प्रकृत्यन्तरस्येति** । शब्विकरणं मृधात्वन्तरं परस्मैपदं च तथा च मरेति साध्वित्यर्थः ॥ **जीव वा मर वेति** । (राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषिपुत्रकेति पूर्ववाक्यं) साधोरिह परत्र च सुखमेवेति तथोक्तम् । व्याधस्य जीवने मरणे च उभयत्र न सुखमतो 'मा जीव मा मरे'त्युक्तम् ॥ **जाल्मेति** । निन्दितेत्यर्थः । **वैधवेय** विधवापुत्र ।

सु०— इयं च व्यञ्जनावृत्तिरिति केचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे । वाक्यलक्षणा-(अ)नुमा(नमित्या)नं चेत्याचार्याः । प्रतीत एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह श्रुतीति ।

अनु०— श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ।
बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ॥

पुराणगं वाक्यमिति वर्तते । श्रुतयोऽतीतपादेऽत्र चोदाहृताः । यत्र द्वेषस्य मुक्ति-साधनत्वमुच्यते तत्रैव तद्विरुद्धमुच्यत इति स्वविरोधः । सोऽपि हिरण्यकशिपुश्चेत्यादि-भागवतवाक्यानां पठितत्वात् प्रदर्शित एव । **अञ्जसा** मुख्यया वृत्त्या । द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयन्न भवति ।

परि०— इदं चेति । 'वैरेणे'त्यादिषूक्तार्थधीहेतुरित्यर्थः ॥ **वाक्यलक्षण अनुमानं चेति** । वाक्यमेव स्वान्तर्गतपदैर्लक्षणयोक्तमर्थं बोधयति स्वयं लिङ्गविधयाऽनुमापयति चेत्यर्थः । व्यक्तमेतत् कर्मनिर्णयटीकयोः । एवं व्याप्त्यनुमानप्रकारः । 'वैरेणे'त्यादिवाक्यं न प्रमाणविरुद्धप्रतीतार्थकं प्रमाणवाक्यत्वात्, तद्वाक्यकर्ता वा प्रमाण-विरुद्धप्रतीतार्थतात्पर्यको न प्रमाणवाक्यकर्तृत्वात्, प्रमाणान्तरानुगुणार्थान्तरतात्पर्यकं तादृशार्थान्तरतात्पर्यको वा उक्तादेव हेतोः सम्मतवदित्यादिरूपेण ज्ञेयः ॥ **अतीतपाद इति** । 'रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिण' इत्यादिनेति भावः ॥ **अत्र चेति** । पाद इति वर्तते । 'चेतनस्य द्वयं भोग्यमि'ति ग्रन्थेनेति ज्ञेयम् ।

सु०— आगमविरोधं दर्शयति **तम इति** ।

अनु०— तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ।
विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ।
इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥

विष्णौ भक्त्या जातेन विष्णुप्रसादेनैव मुक्तिं **संयान्ति**। तथा विष्णौ **द्वेषेण** जातेन विलोमत्वेन विष्णुकोपेन अञ्जसा तमः **संयान्तीति** योजना। **चशब्दौ समुच्चयार्थौ**। उक्तार्थ-नियामकं विष्णुभक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यस्यार्थस्य नियामकम्। एतद्वाक्यसमाख्यया चेतनस्येति श्रुतौ मुक्ताविति शब्दो विष्णोर्वाचक इति सिद्ध्यति। तथा च द्वेषो भक्तिश्चेत्येतद्वयं सन्मुक्तेः केवलो द्वेषस्त्वसन्मुक्तेः कारणमित्यन्यथाप्रतीतिरपास्ता भवति।

इतश्च नैतद्वाक्यं प्रतीतार्थपरमित्याह **महातात्पर्येति**।

महातात्पर्यरोधन कथं वाक्यं प्रमाणताम्।
याति

मोक्षप्रयोजनानां सर्वागमानां भगवद्गुणेष्वेव यन्महातात्पर्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या भक्ति-रेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यवगम्यते। अतो महातात्पर्यविरोधेन च द्वेषवाक्यं प्रतीतार्थे **कथं प्रमाणतां याति**।

ननु श्रुत्यादीनां कथं प्रावल्यम्। येन तद्विरोधादिदं वचनं स्वार्थात्प्रच्याव्यते। उच्यते। श्रुतेः श्रुतित्वादेव प्रावल्यम्। स्ववाक्यस्य निरवकाशत्वात्। अत एव तत्रोक्तमञ्जसेति। इतरागमानां च वहुत्वेन। अत एव वह्वागमेत्यभिहितम्। महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतः प्रावल्य-मुपपादयितुमाह **सर्वेति**।

सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते।

सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतया यदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपमित्यर्थः।

परि०— द्वेषवाक्यस्येति। 'द्वेषाचैद्यादय' इति वाक्यं प्रतीतार्थे द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे इत्यर्थः। स्ववाक्यस्येति। हिरण्यकशिपुश्चापीत्यादेरित्यर्थः।

सु०— कथमिदं लभ्यते। अर्थशब्दो मुख्यं प्रतिपाद्यमाह। 'सत एव पदार्थस्ये'ति यथा। स चैकवचनान्तः। तेन च तत्प्रतिपादकत्वं लक्ष्यत इति। कथमयं महातात्पर्यशब्दार्थ इत्यत आह **वाचकत्वं हीति**।

अनु०— वाचकत्वं हि तात्पर्यं

तत् परं प्रतिपाद्यं यस्य तत्तत्परम्। तस्य भावस्तात्पर्यमित्ये(वमर्थवा)वं वाचकत्वं प्रति-पादकत्वं हि तात्पर्यमुच्यते। तस्य च महच्छब्देन विशेषणे योग्यतयैषोऽर्थो महातात्पर्यशब्दस्य भवतीति भावः। ततः किमित्यत आह **यदर्था इति**।

यदर्था अखिला रवाः ।
सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य संशये ॥

योऽर्थो येषां ते यदर्थाः । **रवा** आगमाः । **एकशब्दस्य संशये** एकवाक्यसम्बन्धिनि संशये सत्येकं सन्दिग्धं विरुद्धार्थं वाक्यमादायेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । सर्वाणि वाक्यानि सम्भूयानन्यार्थतया यमेकमर्थं प्रतिपादयन्ति तद्विरुद्धार्थं प्रतिपादयत् तदवान्तरवाक्यं यदुपलभ्यते सावकाशं च तन्महावाक्यार्थविरोधादन्यथा क्रियते न तु तद्विरुद्धो महावाक्यार्थस्त्यज्यत इति तावत्प्रसिद्धम् । महावाक्यस्य प्रधानत्वादुपक्रमादिभिर्निश्चितार्थत्वाच्च । अवान्तरवाक्यस्याप्रधानत्वात् सन्दिग्धार्थत्वाच्च । प्रकृते तु भक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इति सर्वैर्वाक्यैः सम्भूय प्रतिपादितोऽर्थः । अर्थाक्षि(आक्षि)प्तस्यापि प्रतिपाद्यस्येव तदर्थत्वात् । द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयदेकं तदवान्तरवाक्यं सावकाशं चोक्तप्रकारेण । तस्मादिदमेव बाध्यत इति ।

परि०— **कथमिदं लभ्यत इति** । अर्थपदप्रयोगमात्रेणोक्तरूपं तात्पर्यं कथं लभ्यत इत्यर्थः ॥ **सत एव पदार्थस्येति यथेति** । 'सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परमज्ञानविशेषो निरन्तर' इति तृतीयस्कन्धद्वादशाध्यायस्थवाक्ये अर्थशब्दो यथामुख्यप्रतिपाद्यपरः तथेति । उक्तं हि तत्र तात्पर्ये 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्यादि'त्यादिना ॥ **एषोऽर्थ इति** । अनन्यार्थतयेत्यादिनोक्तोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **इति तावत्प्रसिद्धमिति** । उपपादितमेतत् 'प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे' इत्येतद्व्याख्यावसर इति भावः । विष्णुमहिमोक्तिपरवाक्यानां कथं भक्त्यर्थकत्वमित्यत आह **अर्थाक्षिप्तस्यापीति** ॥ **उक्तप्रकारेणेति** । 'स्मर्तव्यो भगवानि'त्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

सु०— द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— **अतो विज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ।**

माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेषेणेत्यर्थः । मोक्ष इति वक्तव्ये परः पुरुषार्थ इति वदता ज्ञानादिकमपि द्वेषिणां न भवतीति सूचितम् । ज्ञानादेरपि धर्माद्यपेक्षया परपुरुषार्थत्वात् ।

परि०— अपौनरुक्त्याय भक्तिशब्दस्तदेकदेशपर इति भावेन 'वि'शब्दार्थं विवृण्वन्नाह **माहात्म्यज्ञानेति** ।

सु०— एवं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं निराकृत्येदानीं भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणं नास्तीति यदुक्तं तन्निरासाय प्रमाणान्याह **यस्येति** ।

अनु०— **यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।**
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ।
ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी ॥
भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥
इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥

यथा देवे तथा गुराविति । यथा देवे देवयोग्या तथा गुरौ गुरुयोग्येत्यर्थः । अनेन ज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वमुच्यते । **भक्त्या ज्ञानमित्यनेन** ज्ञानादेः । ज्ञानं परोक्षनिश्चयो जायते । **ततो** ज्ञानात्पक्वा भक्तिर्भवति । **ततो दृष्टिस्ततश्च सा** परिपक्वा भक्तिः । **ततो** मोक्षानन्तरं भक्तिरवतिष्ठते । **सा सुखरूपिण्येव** स्यान्न फलवती । भक्त्या प्रसन्न इत्यनेनापीदमेवोच्यते । ज्ञानाभावे भक्त्यभावादनाकुलमित्युक्तम् । **तयैव** पक्वया एतया परिपक्वया । **वेदैरिति** भक्तिरहितश्रवणादिभिरित्यर्थः । न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्याः साऽनन्या । 'यादृशी तत्र भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव च सा भवेदि'ति च स्मृतिः । विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति वचनाच्छक्य अहमिति युज्यते । **तत्त्वेन** याथार्थ्येन ज्ञातुम् । **इत्यादिवाक्यतश्चेति** चशब्देन चेतनस्य द्वयमित्यादीनि पूर्वोदाहृतवाक्यानि समुच्चिनोति । वाक्यत एव न त्वर्थात् ।

परि०— **यदुक्तमिति** । 'न हि द्वेषयुता दृशिरि'त्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । देवसमभक्तिः कार्येति भ्रमनिरासाय **यथा**पदस्य योग्यतार्थत्वं गुरावित्यत्राप्यन्वयं चोपेत्यार्थमाह **यथा देवे देवयोग्येति** । व्याख्येयव्याख्यानभावः तथेति समुच्चय इति ज्ञेयम् । प्रकाशत इति श्रवणादाह **अनेनेति** ॥ **ज्ञानादेरिति** । साक्षात्कारो मुक्तिश्च **आदि**पदार्थः । व्याहतिनिरासायाह **वेदैरित्यादि** । ननु शक्यशब्दात् सुप्रत्यये तस्य रुत्वे उत्वे गुणे पूर्वरूपे च शक्योऽहमिति भाव्यमित्यत आह **विवक्षितस्त्विति** । सन्धिस्तु विवक्षितश्चेत् तदा स्यान्न चेन्न भवतीत्यर्थः । अत एव 'इकोऽचि विभक्ता'विति सूत्रवृत्तौ नुमा अपीत्यादिप्रयोग इति भावः ॥ ***वचनैर्भक्तेरेव पुमर्थहेतुत्वोक्तिः ॥***

सु०— अनुमानेनाप्युक्तमर्थं साधयति न चेति ।

अनु०— न च प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् ।
इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईर्यते ॥

भगवद्द्वेषात् भगवत्प्रसादं नैवाप्नोति। भगवद्भक्त्या तं भगवत्प्रसादं प्राप्नुयादित्यस्मिन्नर्थे **दृष्टानुसारित्वं** प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकानुमानानुसारित्वमपि **ईर्यते** ज्ञायते।

एतदुक्तं भवति। भगवत्प्रसादादेव मोक्ष इति तावन्निष्टङ्कितम्। भगवत्प्रसादो भगवद्द्वेष-साध्यो न भवति। भगवत्प्रसादत्वात्। यो यत्प्रसादो नासौ तद्द्वेषसाध्यो यथा गुरुप्रसादः। यद्वा भगवद्द्वेषो भगवत्प्रसादसाधनं न भवति। भगवद्द्वेषत्वात्। यो यद्द्वेषः स तत्प्रसादसाधनं न भवति। यथा गुरुद्वेषः। अथवा भगवान् स्वद्वेषिणि न प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् देवदत्तवत्। यद्वा भगवद्द्वेषी भगवत्प्रीतिविषयो न भवति भगवद्द्वेषित्वात्। यो यद्द्वेषी नासौ तत्प्रीतिविषयः। यथा सम्प्रतिपन्न इति द्वेषस्य प्रसादसाधनत्वेऽपास्ते मुक्तिसाधनत्वमेवापास्तं भवति। तथा भगवत्प्रसादो भगवद्भक्तिसाध्यो भगवत्प्रसादत्वात्। यो यत्प्रसादः स तद्भक्तिसाध्यो यथा गुरुप्रसादः। यद्वा गुरुभक्तिः भगवत्प्रसादसाधनं भगवद्भक्तिसाध्यो यथा गुरुप्रसादः। यद्वा भगवद्भक्तिः भगवत्प्रसादसाधनं भगवद्भक्तित्वात्। या यद्भक्तिः सा तत्प्रसादसाधनं यथा गुरुभक्तिः। अथवा भगवान् स्वभक्ते प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् सम्मतवत्। यद्वा भगवद्भक्तो भगवत्प्रीतिविषयो भगवद्भक्तत्वात्। यो यद्भक्तोऽसौ तत्प्रीतिविषयः। यथा गुरुभक्त इति। भक्तेः प्रसादसाधनत्वे सिद्धे मुक्तिसाधनत्वमेव सिद्धं भवतीति।

परि०— **निष्टङ्कितमिति।** निर्णीतं 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिना जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानादा-वित्यर्थः।

सु०— नन्वलौकिके भगवति लोकदृष्टान्तेनैवमनुमानं न युज्यते। अन्यथाऽणुत्वादि-नियमस्याप्यनुमानापत्तेः। अतो लोकविलक्षणो द्विष्टोऽपि प्रसीदतीत्यङ्गीकारे न बाधकमिति शङ्कामागमवाक्येन परिहरति **य इति।**

अनु०— **ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम्।**
त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम्।
अन्यद्दृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते॥

पृथग् लोकवैलक्षण्येन, **सादरं** तात्पर्येण, **दृष्टवैलोम्याद्** दृष्टवैलोम्यमनादृत्य। **अपरं** वेदानुक्तं लोकविलक्षणं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यम्। किन्तु वेदोक्तादणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरन्य-द्गुणजातम्। **गुणा** इत्यस्य प्रयोजनमुच्यते। **दोषाभावा इति।**

दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ।
अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः ।
एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥

चस्त्वर्थः । लोकविलक्षणा अविलक्षणाश्चेति शेषः । **महातात्पर्यशक्तित इति** ।

सर्वथाऽपि दोषो भगवति नास्तीत्यत्र सामान्यतः सर्वशास्त्राणां तात्पर्यस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । वेदानुक्तस्याप्रामाणिकार्थस्य ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्कामनेन निराचष्टे । विशेषतोऽनुक्तावपि सामान्यतः सिद्धेरिति भावः । **तत्** तस्मादीरितोऽर्थः **सिद्धान्तः** प्रामाणिकः । यद्वा बृहत्संहितेरितोऽर्थो हि सिद्धान्त इति तत्र बहुमानमुत्पादयति ।

परि०— **अणुत्वादिनियमस्यापीति** । अणुत्वे अणुरेवायं न महान् महत्त्वे महानेवायं नाणुरित्यादिनियमस्यानुमानापत्तेरित्यर्थः । 'दृष्टवैलोम्यादि'ति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **दृष्टवैलोम्यमनादृत्येति** ॥ **अणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरिति** । अणुत्वमहत्त्वयोर्यौगपद्यमिति विग्रहः । गुरुत्वलघुत्वयौगपद्यादिरादिपदार्थः । **सिद्धान्त** इत्यनुवादः । **प्रामाणिक** इति व्याख्या ॥ *भक्तेरेव पुमर्थहेतुत्वे युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— एवं भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वमुपपादितम् । भक्तिश्च केवलं भगवद्विषयैवेति प्रतीतिमपाकर्तुमाह **तारतम्येनेति** ।

अनु०— तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् ।
कर्तव्या

न केवलं विष्णौ किन्तु तद्भक्तेषु रमादिष्वपि, **विनिश्चयात्** सर्वथा, सा च क्रियमाणा तारतम्येनैव । कुत इत्यत आह **एषाऽपीति** ।

एषाऽपि तद्भक्तिः

यतस्तद्भक्तेषु क्रियमाणैषाऽपि भगवद्भक्तिरेवातस्तद्विषयेऽपि भक्तिः कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । विष्णुभक्तिस्तावत्कर्तव्येत्युपपादितम् । सा च तद्भक्तभक्त्यैव साङ्गा नान्यथेति । एतदपि कुत इत्यत आह **लोकेति** ।

लोकवेदानुसारतः ।

लोकशब्देन लोकसिद्धव्याप्तिमदनुमानमुच्यते । वेदशब्देनागममात्रम् ।

परि०— उपपादितमिति । पूर्वग्रन्थे अतीतपादे च 'विषयेषु च संसर्गादि'त्यादिना 'अतो विष्णौ परा भक्तिरि'त्यन्तेन चोपपादितमित्यर्थः । अग्रे पौरुषेयस्योदाहरणादाह वेदशब्देनेति ।

सु०— लोकानुसारितां दर्शयति **यो हीति** ।

अनु०— यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥

प्रधाने राजादौ । **विपर्यये** तदीयभक्तिराहित्ये । **विपरीतः** प्रधानभक्तिरहितः । नियमेन दृश्यते । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तथा चायं प्रयोगः । विमतो भगवद्भक्तभक्तिमान् भवेत् भगवद्भक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वात् । यो यद्भक्त्या पुरुषार्थभागसौ तद्भक्तभक्तो दृष्टो यथा सम्मतः । यश्च यद्भक्तभक्तो न भवति नासौ तद्भक्त्या पुरुषार्थभाग्यथा सम्मत इति ।

ननु दैत्यादयो ब्रह्मादिषु भक्तिमन्तोऽपि तद्भक्तेष्विन्द्रादिषु भक्तिरहिता दृश्यन्ते । ततो व्यभिचार इत्यत आह **व्यभिचार इति** ।

व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ।

यदि क्वापि परेण **व्यभिचार**श्चोद्यते तदाऽस्माभिरत्र पुरुषे **भक्तिह्रासः कल्प्यते** विफल-भक्तित्वमुच्यते । तथा च विपक्षे विशिष्टस्य हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह **भक्तीति** ।

भक्तिदोषो ह्यसौ यत्र तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ।

तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् नेति यदसौ प्रधानभक्तेरेव **दोषो हि** । तेन प्रधानभक्तिरेव दुष्टा न फलायालमिति प्रसिद्धम् । हिरण्यगर्भादिभिर्दैत्यादिभ्योऽमरत्वादिकं सच्छलमेव दीयते मृषा न भवतीति पुराणेषु सुप्रसिद्धमेवेति । वेदानुसारित्वं तूत्तरत्र प्रदर्शयिष्यते ।

परि०— ब्रह्मादिषु विरिञ्चरुद्रादिष्वित्यर्थः ॥ विशिष्टस्य हेतोरिति । प्रधानभक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वरूप-विशिष्टहेतोरित्यर्थः । अवध्यत्वादिपुरीषार्थभाक्त्वं तेषामप्यस्तीत्यत आह हिरण्यगर्भादिभिरिति ॥ उत्तरत्रेति । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यत्रेत्यर्थः ॥ *हरिभक्तेषु भक्तिकरणे युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— तद्भक्तभक्तिः कर्तव्येत्येतदनुमानेनोपपाद्य सा च तारतम्येन कार्येत्येतदनुमानेन साधयति **तारतम्येनेति** ।

अनु०— **तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ।
विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ।**

तेषु तद्भक्तेषु क्रियमाणा भक्तिरद्धा सर्वथा तारतम्येन कार्या । कुतः **दृष्टानुसारतः** । तारतम्येनेत्यस्यैव विवरणं विष्णुप्रसादानुसारादिति । यस्मिन्नधिको विष्णुप्रसादस्तस्मिन्नधिकेत्यादि । **तदन्यथा** साम्येन वैपरीत्येन च करणेऽनर्थो भवति ।

दृष्टानुसारत इत्युक्तं दर्शयति **स्वेति** ।

स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ।

अत्र **स्व**शब्देन राजादिः कथ्यते । तत्प्रीत्यनुसारेण तस्य यस्मिन्यथा **प्रीति**स्तदनुसारेण भक्तिकरणे सति तस्मिन्भक्ते तस्य राजादेः । प्रीतिरद्धा नियमेनैव दृश्यते । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तेषु भक्तेः प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजवदिति । अनेन प्रमेयान्तरमपि सिद्धमित्याह **तारतम्येति** ।

तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ।

एतेनैव भगवद्भक्तेषु रमाब्रह्मादिषु तारतम्येनैव मुक्तिः करणीयेति समर्थितेनैव देवतातारतम्यपरिज्ञानं यत्प्रागुक्तं तदपि मोक्षस्य साधनमिति सिद्धम् । न ह्यविदिते तारतम्ये तारतम्यानुरोधेन मुक्तिकरणं सम्भवति । अनेनैव प्रकारेणानुमानसम्भवादिति वाऽतिदेशार्थः ।

परि०— **एतनैवेति** मूलानुवादः । भगवद्भक्तेष्वित्यादि व्याख्या ॥ **यत्प्रागुक्तमिति** । पूर्वपादान्त्यभागे उक्तमित्यर्थः । एतेनैवेत्यस्यार्थान्तरमाह **अनेनैव प्रकारेणेति** । देवतातारतम्यज्ञानं मुक्त्यर्थमावश्यकं मुक्तिहेतुदेवताभक्तितारतम्यहेतुत्वात् यत् यद्धेतुकारणं तत् तत्रावश्यकं यथा सम्मतमिति वा, देवताभक्तितारतम्यं तत्तारतम्यज्ञानपूर्वकं तेन विना तदसम्भवात् । यद्येन विना न सम्भवति तत्तत्पूर्वकं यथा सम्मतमित्यादिरूपेणेति भावः । भक्तितारतम्यस्य मुक्तिहेतुत्वात् तद्धेतुज्ञानस्यापि तत्सिद्धिरिति भावः ॥ *देवताभक्तितारतम्ये युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— भगवत्प्रसादतारतम्यानुसारेण तदीयेषु मुक्तिः कार्येत्यत्रागमप्याह **लक्ष्मीति** ।

अनु०— **लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः ।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ।
तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥**

परि०— उपपादितमिति । पूर्वग्रन्थे अतीतपादे च 'विषयेषु च संसर्गादि'त्यादिना 'अतो विष्णौ परा भक्तिरि'त्यन्तेन चोपपादितमित्यर्थः । अग्रे पौरुषेयस्योदाहरणादाह वेदशब्देनेति ।

सु०— लोकानुसारितां दर्शयति यो हीति ।

अनु०— यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥

प्रधाने राजादौ । **विपर्यये** तदीयभक्तिराहित्ये । **विपरीतः** प्रधानभक्तिरहितः । नियमेन दृश्यते । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तथा चायं प्रयोगः । विमतो भगवद्भक्तभक्तिमान् भवेत् भगवद्भक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वात् । यो यद्भक्त्या पुरुषार्थभागसौ तद्भक्तभक्तो दृष्टो यथा सम्मतः । यश्च यद्भक्तभक्तो न भवति नासौ तद्भक्त्या पुरुषार्थभाग्यथा सम्मत इति ।

ननु दैत्यादयो ब्रह्मादिषु भक्तिमन्तोऽपि तद्भक्तेष्विन्द्रादिषु भक्तिरहिता दृश्यन्ते । ततो व्यभिचार इत्यत आह **व्यभिचार इति ।**

व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ।

यदि क्वापि परेण **व्यभिचारश्चो**द्यते तदाऽस्माभिरत्र पुरुषे **भक्तिह्रासः कल्प्यते** विफल-भक्तित्वमुच्यते । तथा च विपक्षे विशिष्टस्य हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह **भक्तीति ।**

भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ।

तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् नेति यदसौ प्रधानभक्तेरेव **दोषो हि** । तेन प्रधानभक्तिरेव दुष्टा न फलायालमिति प्रसिद्धम् । हिरण्यगर्भादिभिर्दैत्यादिभ्योऽमरत्वादिकं सच्छलमेव दीयते मृषा न भवतीति पुराणेषु सुप्रसिद्धमेवेति । वेदानुसारित्वं तूत्तरत्र प्रदर्शयिष्यते ।

परि०— ब्रह्मादिषु विरिञ्चिरुद्रादिष्वित्यर्थः ॥ विशिष्टस्य हेतोरिति । प्रधानभक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वरूप-विशिष्टहेतोरित्यर्थः । अवध्यत्वादिपुरीषार्थभाक्त्वं तेषामप्यस्तीत्यत आह हिरण्यगर्भादिभिरिति ॥ उत्तरत्रेति । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यत्रेत्यर्थः ॥ *हरिभक्तेषु भक्तिकरणे युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— तद्भक्तभक्तिः कर्तव्येत्येतदनुमानेनोपपाद्य सा च तारतम्येन कार्येत्येतदनुमानेन साधयति तारतम्येनेति ।

अनु०— तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ।
विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ।

तेषु तद्भक्तेषु क्रियमाणा भक्तिरद्धा सर्वथा तारतम्येन कार्या । कुतः **दृष्टानुसारतः** । तारतम्येनेत्यस्यैव विवरणं विष्णुप्रसादानुसारादिति । यस्मिन्नधिको विष्णुप्रसादस्तस्मिन्नधिकेत्यादि । **तदन्यथा** साम्येन वैपरीत्येन च करणेऽनर्थो भवति ।

दृष्टानुसारत इत्युक्तं दर्शयति **स्वेति** ।

स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ।

अत्र **स्व**शब्देन राजादिः कथ्यते । तत्प्रीत्यनुसारेण तस्य यस्मिन्यथा **प्रीति**स्तदनुसारेण भक्तिकरणे सति तस्मिन्भक्ते तस्य राजादेः । प्रीतिरद्धा नियमेनैव दृश्यते । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तेषु भक्तेः प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजवदिति । अनेन प्रमेयान्तरमपि सिद्धमित्याह **तारतम्येति** ।

तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ।

एतेनैव भगवद्भक्तेषु रमाब्रह्मादिषु तारतम्येनैव मुक्तिः करणीयेति समर्थितेनैव देवतातारतम्यपरिज्ञानं यत्प्रागुक्तं तदपि मोक्षस्य साधनमिति सिद्धम् । न ह्यविदिते तारतम्ये तारतम्यानुरोधेन मुक्तिकरणं सम्भवति । अनेनैव प्रकारेणानुमानसम्भवादिति वाऽतिदेशार्थः ।

परि०— **एतनैवेति** मूलानुवादः । भगवद्भक्तेष्वित्यादि व्याख्या ॥ यत्प्रागुक्तमिति । पूर्वपादान्त्यभागे उक्तमित्यर्थः । एतेनैवेत्यस्यार्थान्तरमाह **अनेनैव प्रकारेणेति** । देवतातारतम्यज्ञानं मुक्त्यर्थमावश्यकं मुक्तिहेतुदेवताभक्तितारतम्यहेतुत्वात् यत् यद्धेतुकारणं तत् तत्रावश्यकं यथा सम्मतमिति वा, देवताभक्तितारतम्यं तत्तारतम्यज्ञानपूर्वकं तेन विना तदसम्भवात् । यद्येन विना न सम्भवति तत्तत्पूर्वकं यथा सम्मतमित्यादिरूपेणेति भावः । भक्तितारतम्यस्य मुक्तिहेतुत्वात् तद्धेतुज्ञानस्यापि तत्सिद्धिरिति भावः ॥ *देवताभक्तितारतम्ये युक्त्युक्तिः ॥*

सु०— भगवत्प्रसादतारतम्यानुसारेण तदीयेषु मुक्तिः कार्येत्यत्रागममप्याह **लक्ष्मीति** ।

अनु०— लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः ।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ।
तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥

तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैव । तिष्ठतु क्रमस्तेषु भक्तिकरणमेव कुतः । भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेव । कारणान्तरं चोच्यते **सर्वेऽपीति** ।

सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ।
तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ।।
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ।
हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ।।
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ।
तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण हि ।।
नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः ।
इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ।।

गुरुत्वं विद्याप्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धमेव । पूज्याश्चेत्यादिना भक्तेरेव प्रपञ्चनं हरिं परितो न तु पृथक् । वेदानुसारत इति यदुक्तं तदप्यनेन दर्शितं भवति । **क्रमेणैव तदीयेषु** भक्तिस्तत्स्मृतिरित्यादौ **तच्छब्देन** तदीया उच्यन्ते । **क्रमेणैवेति** सर्वत्र सम्बध्यते । **क्रमेणेति** हरिविषयाणि भक्त्यादीनि मुख्यसाधनानि तदीयविषयाणि तु अमुख्यसाधनानि इत्यर्थः । मुक्तिसाधनत्वात् **अखिलैः** मुमुक्षुभिर्नित्यसाध्यानि । 'साधनस्य विनिर्णये' इति साधनविनिर्णयाख्ये अवान्तरप्रकरणे अस्तीत्यर्थः ।

एतदेव विवृणोति **प्रवृत्त इति** ।

प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्य विनिर्णयः ।।

पञ्चरात्रे प्रवृत्तं नाम अवान्तरो ग्रन्थः । तत्रापि **साधनस्य विनिर्णयः** नाम प्रकरणम् अस्ति इत्यर्थः ।

परि०— 'भगवत्प्रीतिगोचरा' इति हेतुगर्भमिति भावेनाह **भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेवेति** । एवं गुरवश्चेत्यपि ज्ञेयम् । अन्यप्रस्तावे अन्यधर्मविधिरसङ्गत इत्यत आह **पूज्याश्चेत्यादिनेति** । पूजनमननध्यानानां 'अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमि'ति, श्रुतिस्मृत्यादेश्च 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्' इति सप्तमस्कन्धे भक्तित्वेन परिगणनादिति भावः ।। **अनेन दर्शितमिति** । तत्र वेदशब्दस्य आगममात्रोपलक्षणत्वेन व्याख्यानादिति भावः ।

सु०— उक्तार्थेष्वनुमानान्तराण्याह **हरीति** ।

अनु०— **हरिद्वेषो न शुभदः सद्वेषत्वाद्यथा गुरोः ।**
क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ।
भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ।।

सद्वेषत्वात् उत्तमपुरुषद्वेषत्वात् । वैष्णवैर्दैत्यादिषु क्रियमाणे द्वेषे व्यभिचारं वारयितुं सदित्युक्तम् । **गुरोः** द्वेषः । प्राग्द्वेषस्य भगवत्प्रसादसाधनत्वाभावे सामान्यव्याप्तिमाश्रित्य भगवद्वेषत्वं हेतुरुक्तः, अत्र तु शुभमात्रसाधनत्वाभावे विशेषव्याप्तिमेवाश्रित्य सद्वेषत्वमिति महान् भेदः । **क्रमाद्भक्तिरिति** । क्रममनुसृत्य रमादिषु भक्तिर्धर्मिणीत्यर्थः । **तत्प्रियोपगा भक्तिर्यत इति** । हरिप्रियविषयभक्तित्वादित्यर्थः । तत्प्रियानुपगच्छति विषयीकरोतीति तत्प्रियोपगा । या यत्प्रियविषया भक्तिः सा तत्प्रीतिकारणम् । यथा स्वस्मिन् भक्तिः । अत्र स्वशब्देन देवदत्त उच्यते । यथा राजप्रिये देवदत्ते भक्ती राजप्रीतिकारणमित्यर्थः । इह क्रमादिति प्रतिज्ञायां विशेषणप्रक्षेपेण भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वं तत् तारतम्यस्य चावश्यकत्वं सिद्ध्यति । यद्वा अनेन प्रयोगद्वयं सूचयति । भागवतभक्तिर्भगवत्प्रीतिकारणं भगवत्प्रियभक्तित्वादिति । भगवान् रमादिषु तारतम्योपेतभक्त्यैव प्रसीदति । तारतम्येनैव तद्विषयप्रीतिमत्त्वादिति च । युक्तिश्चेति सम्बन्धः । **अत्र प्रागुक्तेऽर्थे** ।

किं सामान्यव्याप्त्या, विशेषव्याप्तिरप्यस्तीत्याशयेन प्रयोगान्तरमुच्यते **प्राधान्येति** ।

प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ।
प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ।
इति वा .... ।।

उत्तमत्वतारम्यानुसारिणी रमादिषु भक्तिः हरेः प्रीतिदैव । यस्मात् सोत्तमा भक्तिः । शास्त्रविहितभक्तित्वादित्यर्थः । स्वोपगा सा विष्णुविषया भक्तिर्यथेत्यर्थः । इति वा अनुमातव्यमिति शेषः । अत्रापि पूर्ववद्विशिष्टसाधनात् पृथक्प्रयोगद्वयेन वा साध्यद्वयसिद्धिः ।।३-४-५,६।।

परि०— ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **क्रममनुसृत्येति** ।। **धर्मिणीति** । तत्तत्प्रीतिकारणत्वरूपसाध्यं प्रति धर्मिभूतेत्यर्थः ।। **भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वमिति** । **क्रमात्** इत्यस्य क्रममनुसृत्य रमादिष्विति व्याख्यानादिति भावः ।। **इति चेति** । प्रयोगद्वयमिति पूर्वेणान्वयः ।। **विशिष्टसाधनादिति** । उत्तमत्वानुसारिणी रमादिषु क्रियमाणेत्येवमुत्तमत्वानुसारित्वविशेषणयुक्तभक्तिं धर्मीकृत्य साधनादित्यर्थः ।। **पृथक्प्रयोगद्वयेनेति** । भगवद्भक्तेषु

रमादिषु भक्तिः भगवत्प्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वात्, रमादिषु तारतम्येन क्रियमाणैव भक्तिर्भगवत्प्रीतिदा उक्ताद्धेतो-रित्येवंरूपेणेत्यर्थः। *देवतादिभक्तेः कर्तव्यत्वे तारतम्येन कार्यत्वे चागमयुक्त्योरुक्तिः ॥*

॥ इति उभयलिङ्ग-आधिकारिकाधिकरणे ॥

★ ★ ★

॥ अथ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥

सु०— ज्ञानं महाफलकारणमिति पुरुषार्थाधिकरणे प्रतिपादितम्। ज्ञानोत्तरमनुष्ठितं वर्णाश्रमकर्म शमदमादिकं चानन्दातिशयकारणमिति स्तुत्यधिकरणे। तदेतज्ज्ञानकर्मादिफलं किं प्रेरकत्वादीनां भवति उत कर्तृत्वाद्देवदत्तस्येति संशये प्रथमसूत्रेण देवानामेवेति पूर्वपक्ष-यित्वा। 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियत' इत्येकदेशिमतेन सिद्धान्तमभिधाय 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदि'ति परमसिद्धान्तोऽभिहितः। तत्र देवानां ज्ञानादिफलमिति पूर्वपक्षांशो ग्राह्य एव। अवधारणमात्रमेव त्याज्यम्। अतः पूर्वपक्षसूत्रार्थं विवृणोति **ज्ञानेति**।

अनु०— ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम्।

फलं च देवानां भवतीति शेषः। भवच्चैषु देवेषु क्रमोपगं क्रमेणैवोपगच्छति।

परि०— आत्रेयपदश्रवणादाह **पूर्वपक्षयित्वेति**। सूत्राक्षरार्थस्तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः। विशेषोक्तेः सामान्योक्तिपूर्वकत्वादाह **इति शेष इति**।

सु०— देवदत्तेनानुष्ठितस्य ज्ञानादेः फलं देवानां भवतीत्येका प्रतिज्ञा। भवच्च तत्क्रमे-णैव न तु साम्येन वैपरीत्येन वेति द्वितीया। तत्राद्यायां हेतुं सूचयन् द्वितीयमुपपादयति **स्वातन्त्र्येति**।

अनु०— स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत्।

फलिनां फलभाजां, स्वातन्त्र्यतारतम्येन स्वाम्यतारतम्यानुसारेणैव हि फलेन भाव्यम्। न तु साम्येन वैपरीत्येन वेत्यर्थः। ब्रह्मादयस्तारतम्येनैव फलवन्तस्तत्र तारतम्येनैव स्वात-

न्न्यादित्युक्तं भवति। अनेन प्रथमप्रतिज्ञायां स्वातन्त्र्यहेतुः सूचितो भवति यः सूत्रे स्वामित्व-पदेनोक्तः। यद्यपि फलप्राप्तौ तारतम्यं न सूत्रितम्। तथाऽपि फलप्राप्तावुक्तस्य स्वामित्वहेतोः सामर्थ्येन प्राप्तमिति तदप्युपपादितम्।

परि०— उत्सूत्रितत्वनिरासायाह यः सूत्रे स्वामिपदेनोक्त इति॥ फलप्राप्तौ तारतम्यं न सूत्रितमिति। देवदत्तानुष्ठितज्ञानकर्मादिफलं देवास्तारतम्यानुसारेण प्राप्नुवन्ति हीत्येतत्प्रमेयं न सूत्रितमित्यर्थः।

सु०— यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठितज्ञानादिफलं देवानां स्यात् तर्हि तदनुष्ठितमिथ्या-ज्ञानादिफलमपि प्रसज्येताविशेषादित्यत आह **अशुभं त्विति**।

अनु०— अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः।
आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित्॥

अन्यगमशुभं त्वेषां देवानां **क्वचि**दपि भोगाय न भवति। कुतः। **हरेः प्रीतितोऽशुभे-ऽप्येषां स्वातन्त्र्या**द्भगवत्प्रसादेन मैतदस्मान् प्रापदिति निवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावात्। मैतदेतान् प्रापदिति हरेरेवाज्ञया च। **अन्यगमि**ति वदता स्वगतं तु भवतीति सूचितम्। अनेन असति निवारणकारण इति स्वामित्वहेतुर्विशेषितो भवति।

यदुक्तमविशेषादिति तदसिद्धम्। व्यवस्थापकश्रुतिसद्भावादित्याह **पुण्यमेवेति**।

पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान् पापमाप्नुयात्।
इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे

अनेन 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिमुपादत्ते। अमुं समान्नविद्योपासनेन प्रेरकतया परपुरप्रवेशिनं परकृतं पुण्यमेवाप्नोति न पापम्। कुतः। देवो ह्यसौ जातो न हि देवान् प्राप्नोतीत्यर्थः। उक्तेऽर्थे शुभमेव भवति नाशुभमित्यर्थे।

परि०— इति श्रुतिमिति। वाजसनेये तृतीयेऽध्याये समान्नविद्यागतां श्रुतिमित्यर्थः।

सु०— व्यवस्थापकान्तरमाह **युक्तय इति**।

अनु०— युक्तयोऽपराः।

अपराः पूर्वोक्ताभ्याम्। **उक्तेऽर्थे मान**मिति सम्बन्धः।

कास्ता युक्तय इत्यतस्ता दर्शयितुमागमवाक्यं पठति **उपासनेति** ।

उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः ।
वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ।।
प्रेरयन्ति हि ते जीवान् पुण्यपापेषु नित्यशः ।
अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ।।
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ।
हरिपूजेति चोद्देशात् कथं न शुभमाप्नुयुः ।।

यतः कारणात् **देहान्तरे स्थितिः**, परपुरं प्रविश्य तत्र पुण्यपापप्रेरणं, देवानां भगवदुपासनाजनितधर्मफलम् । अतः कथं पापादिकं प्रेरयन्तोऽपि दोषानवाप्नुयुः । न हि सात्त्विको धर्मो दुःखपर्यवसायी । तत्त्वव्याघातादित्यर्थः । परपुरे देवानां पापादिप्रेरणं न दुःखहेतुः । सात्त्विकधर्मफलत्वात् तत्त्वज्ञानवदित्युक्तं भवति । किञ्च ते देवा वासुदेवाज्ञयैव न तु स्वेच्छया तत्तत्कृतपूर्वकर्मानुसारत एव । अत एवारागद्वेषतो रागद्वेषौ विनैव नित्यशो जीवान् पुण्यपापेषु प्रेरयन्ति हि यस्मात् तस्मात् कथं दोषानवाप्नुयुः । प्रभोराज्ञयाऽपराधानुसारेण चोरशासकराजपुरुषवदिति भावः । पापादिप्रेरणेन देवानामशुभं न भवतीत्येव केवलं न, किन्तु हर्याज्ञाऽनुष्ठानाज्ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभिरिवैभिर्देवैः पुण्यमेवाप्यते । किञ्च स्वविहितपरप्रेरणे हरिपूजेयमिति चोद्देशात् कथं देवा न शुभमाप्नुयुः ।

अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ।
सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ।।

अत इत्युपसंहारः । धर्मज्ञानयोरेवेति योज्यम् । प्राप्नुवन्तोऽप्याविरिञ्चतो यथाक्रमं प्राप्नुवन्तीत्यपूर्वोक्तिर्नोपसंहारः । अन्यगतं ज्ञानादिफलं देवाः प्राप्नुवन्ति । देवगतं तु कथमित्यपेक्षायामुक्तं **देवा इति** ।

देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ।

देवानां अपकृष्टानाम् । अतस्तदीयज्ञानादिफलं तेषां भवतीति शेषः । ब्रह्मा त्विति आविरिञ्चत इत्युक्तस्य विवरणम् ।

ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ।
अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः ।।

देवादिग्रहणमुपलक्षणम्। अधिकमिति क्रियाविशेषणम्।

भवत्वन्यगतज्ञानादिफलप्राप्तिर्देवानाम्। तत्रापि तारतम्ये को हेतुरित्यत उक्तं द्रव्येति।

द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम्।
देवानामन्यगं चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम्।
वृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये॥

द्रव्याणीन्द्रियादीनि तेषु स्वातन्त्र्यं **द्रव्यस्वातन्त्र्यं विज्ञानप्रयत्नौ** धर्माद्युत्पादननिमित्ते। अधिकैरिति शेषः। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। मध्यमैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभिर्मध्यमम्। अल्पैरल्पमिति। तेष्वपि देवेषु निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यमत्त्वादिति **हि**शब्दार्थः। फलनिर्णय इति तत्रापि प्रकरणविशेषोक्तिः।

द्रव्यस्वातन्त्र्याद्यतिशयात्फलातिशय इत्युक्तस्य व्याप्तिं दर्शयति लोकेऽपीति।

लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते।

एतादृशगुणैरित्यधिकैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभिः समुदितायां कृषौ, यस्याधिकं क्षेत्रादिद्रव्यस्वातन्त्र्यं, यस्य चाऽऽवापादौ ज्ञानप्रयत्नाधिक्यं तस्य **फलाधिक्यं दृश्यत** इत्यर्थः। एवं मध्यमाल्पयोरप्युदाहर्तव्यम्। अनेन स्वातन्त्र्यतारतम्येनेत्युक्तमुपपादितं भवति।

परि०— **पूर्वोक्ताभ्यामिति**। तरतमभावापन्नस्वामित्वहर्षाज्ञानरूपाभ्यामित्यर्थः। स्थितपदात् कर्मापि ग्राह्यमिति भावेनोक्तं तत्र **पुण्यपापप्रेरणमिति**॥ **तत्त्वव्याघातादिति**। सात्त्विकधर्मन्यव्याघातादित्यर्थः। सुखपर्यवसायित्वस्वभावत्वात् तस्येति भावः। **परपुरे** परदेहे। आगमशेषं योजयति **किञ्चेत्यादिना**। प्रागनुक्तेराह नोपसंहार इति॥ **देवादिग्रहणमिति**। देवानां नराणां चेत्युक्तिर्देवर्षिगन्धर्वाद्यशेषप्राण्युपलक्षणमित्यर्थः॥ **तत्रापीति**। वृहत्तन्त्रेऽपीत्यर्थः।

सु०— प्रसङ्गात्पापादिफलं प्रेरकाणामसुराणां तारतम्येन भवतीत्याह एवश्चेति।

अनु०— एवञ्च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम्।
अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि॥

महाप्रेरकाणां महदित्यादीत्यर्थः। **अशुभेषु** अशुभनिमित्तम्। **हि**शब्देन स्वातन्त्र्यं हेतुमाह। **एवमिति** देवदृष्टान्तम्। **असुराणां** चेति सम्बन्धः।

परि०— **प्रसङ्गादिति**। शुभफले तारतम्योक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः।

सु०— प्रागुक्तेऽर्थेऽत्र च प्रमाणान्तरमाह **शुभेति**।

अनु०— **शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ।**
क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ।।
प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ।
इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ।।

यथासङ्ख्येन शुभाशुभफलम् । यथाशक्तीति क्रमेणैवेत्यत्र युक्तिः । तस्य विवरणं ये ये यथा प्रयोजकास्तथा तथेति । प्रेरका इत्यस्य पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्च ।

परि०— **पूर्ववच्छङ्कापरिहार इति** । यदि स्वामित्वात् प्रजानुष्ठितशुभफलं देवानां तर्हि तदनुष्ठिताशुभफलमपि तेषां स्यादिति शङ्कायां 'प्रेरका अपी'ति वाक्यं प्राप्तमिति द्रष्टव्यम् । भगवत्प्रीतिहेतुत्वात् स्वातन्त्र्याच्च अशुभफलं न तेषामिति परिहाराभिप्रायश्च 'अशुभं त्वशुभेऽप्ये(ष्वे)षामि'त्यत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

सु०—

ब्र०सू— **ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ**
ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ।।

एवं प्रपञ्चेन पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमागमवाक्येनाह **यद्यपीति**।

अनु०— **यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।**
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ।।

एवमुक्तप्रकारेण **यद्यपि शुभाशुभेभ्यो** ज्ञानादिभ्यो भवत्फलं **सुराणां च दैत्यानां च** भवतीत्युपपादितम् । एवञ्च तथाऽपि **कर्तुः** देवदत्तादेरपि फलं स्यादेव । आगमेऽप्यस्यार्थस्य प्रकृतत्वाद्यद्यपीत्यादि युज्यते । एतदुक्तं भवति देवासुराणां शुभाशुभफलमित्येतावदभ्युपगम्यते । प्रमितत्वात् । तेषामेवेति तु न क्षम्यते । किन्तु कर्तुरपि भवतीति । कर्तुः फलाङ्गीकारे यदु किञ्चेमाः प्रजा इति सावधारणश्रुतिविरोध आत्रेयवचनविरोधश्च स्यादित्यत उक्तं **महदिति** । देवादीनां महत्फलं कर्तुस्त्वल्पम् । अल्पस्य चासत्त्वविवक्षा बहुलमुपलब्धेति भावः ।

कुतः कर्तुः फलाङ्गीकार इत्यत आह **यथोदितमिति** । श्रुतिस्मृतिसद्भावादित्यर्थः । ताश्च भाष्यादावुदाहृता द्रष्टव्याः ।

परि०— एवं चेत्यनुवादः । **तथापीति** व्याख्या ॥ **अस्यार्थस्येति** । शुभाशुभफलं क्रमाद्देवासुराणां महदित्यस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । 'स्वामिन' इत्यत्र भाष्योक्तश्रुतिविरोध इति भावः ॥ **अल्पस्येति** । लोके अल्प(स्वोनिः)स्वे निःस्व इति अल्पसु(खीन)खिनि न सुखीति अल्प(ज्ञोनवि)ज्ञानेऽविद्वानित्यादेः वेदे च नाल्पे सुखमस्तीति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादेर्दर्शनादिति भावः ॥ **भाष्यादाविति** । न्यायविवरणम् आदिपदार्थः ।

सु०— युक्तिमप्याह तस्मादिति ।

अनु०— तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ।
मानुषोत्तममारभ्य

कर्तुः शुभाशुभफलसद्भावादेव मानुषोत्तममारभ्य देवपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च निरयाद्युपभोगिन इति युज्यते नान्यथेत्यर्थः । उक्तस्यापवादमाह **देवास्त्विति** ।

देवास्तु निरयं विना ।
असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः ।
इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ॥

अन्यफलोपभोगिनः । न केवलमसुराणां मुक्त्यभावः किन्त्वन्धन्तमोऽपि चाप्नुयुः ।

एतदुक्तं भवति । मनुष्योत्तमास्तावन्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्तीः प्राप्नुवन्ति । देवाश्च मानुष्यस्वर्गमुक्तीः । असुराश्च स्वर्गमानुष्यनिरयान्धतमसानि । न च निरयादीनि निर्निमित्तानि । न च स्वकृतपापादीनि विना निमित्तमस्ति । तस्मात्कर्तुरप्यस्ति शुभाशुभफलप्राप्तिरिति ज्ञायते । अन्यथा निरयाद्यभावप्रसङ्गात् । न च वाच्यं सुरासुराणां कर्तृत्वप्रयुक्तफलाभावेऽपि प्रेरणनिमित्तफलसद्भावान्मुक्त्याद्युपपत्तिरिति । देवानां मानुष्यप्राप्तेरयोगात् । दैत्यानां स्वर्गादिप्राप्तेरनुपपत्तेः । सर्वथा मनुष्याणां निरयादिप्राप्तेरसम्भवादिति । तदिदमुक्तं मानुषोत्तममारभ्येति, मनुष्योत्तमानामादित्वोक्त्या, निरयाद्यनेकफलोक्त्या च । वचोऽस्तीति शेषः ॥ ३-४-७ ॥

परि०— मूले विवेकस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **मानुष्यप्राप्तेरयोगादिति** । मानुषयोनिप्राप्तेर्विष्णुपूजादिरूपप्रेरणाफलत्वायोगादिति भावः ॥ **दैत्यानां स्वर्गादीति** । तत्प्राप्तेः शुभफलत्वेन दैत्यानां शुभप्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ **सर्वथेति** । अस्य पदस्यासम्भवादित्यनेनान्वयः । तेषां परपुरुषाप्रवेशनात् तत्प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ **फलोक्त्या चेति** । उक्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अनाविष्काराधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥**

सु०— ज्ञानदानं किमाविष्कारेण कार्यमुतानाविष्कारेणेति संशये पूर्ववदत्रापि पूर्वपक्षमत्यन्तहेयत्वाभावात् प्रपञ्चेनाह **ज्ञानदा अपीति**।

अनु०— **ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात् फलमाप्नुयुः ।**

न केवलं शिष्याः किन्तु **ज्ञानदा आचार्या अपि** ज्ञानफलमाप्नुयुः । तच्च **विशेषात्** शिष्यादप्यतिशयेन । आचार्या इत्यनेनैव सिद्धे ज्ञानदा इति वचनं ज्ञानदानेति ज्ञापनार्थम् । **च**शब्दः परमाचार्यादिसङ्ग्रहः । कुत एतदित्यत आह **मुक्ताविति**।

मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ।
तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ॥
देवाः सहस्रगुणितं क्रमात् तस्माद्यथोत्तरम् ।
ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः ।
इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥

शिष्यात्, शिष्यस्य यच्छ्रवणफलं ततोऽष्टगुणं गुरुर्ज्ञानदानेनाप्नोति । **तद्गुरुः** गुरोर्गुरुः **तस्मात्** गुरुफलाद् **द्विगुणं** फलमाप्नोति । सन्तानकारणत्वात् । ततः परमगुरोरपरे गुरवः स्वशिष्यफलापेक्षया **सार्धं तावत्** अध्यर्धं फलमाप्नुवन्ति । यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यध्यर्धप्रासिक्रमात् देवाज्ञानप्रवर्तकत्वात् सहस्रगुणितम् । यथोत्तरं तस्मात् क्रमादिति ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनापि सम्बध्यते । सहस्रमहौघशब्दावुपलक्षणार्थौ । परम्पराया अनियतत्वात् ।

आगमसिद्धेऽत्रार्थे युक्तिरप्यस्तीत्याह **युक्तं च तदिति**।

युक्तं च तत्

प्रतिग्रहीतुः शिष्यस्य ज्ञानफलादप्याचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्येतद्युक्तिसिद्धं च । तां युक्तिं सूचयति **नेति**।

न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।

प्रतिग्रहीतुर्हि गोमात्रफलम् । **गोदाता न गोमात्रफलवान्** भवति । किन्तु महाफलं स्वर्गादिकं च प्राप्नोति । यथैतत्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । ज्ञानदाता दत्तवस्तुफलादप्यधिकदानफलवान् पुरुषार्थहेतुवस्तुदातृत्वात् गोदातृवदिति ।

ज्ञानफलादप्याचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्यत्र भगवद्गीतासंवादमाह **य इममिति** ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ॥
इत्याह भगवान्

अध्येष्यत इत्युत्तरवाक्यमत्र पठनीयम् ।

यत एवं ज्ञानदानं तत्सम्प्रदायप्रवर्तनं च महाफलम् । अतो बहूनां ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानं कार्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह **एवमपीति** ।

एवमपि

सत्यं ज्ञानदानमुक्तप्रकारेण महाफलम् । तथाऽपि नाविष्कारेण कार्यं कुत इत्यत आह **पात्रमिति** ।

पात्रमपेक्ष्यते ॥

दानफलेनेति शेषः । पात्रे क्रियमाणं खलु दानं फलायालम् । नापात्रे । प्रत्युत प्रत्यवायस्यैव हेतुः । आविष्कारेण ज्ञानदाने चायोग्यानामपि तत्प्राप्तिर्भवति । सा च प्रतिषिद्धेति भावः ॥ ३-४-९ ॥

परि०— आदिपदस्वारस्याय वाक्यद्वयतया योजनामाह **ज्ञानफलमाप्नुयुः** । तच्च **विशेषाच्छिष्यादपीति** । गुरुपरम्परोक्त्या सूचितं हेतुं स्वयमाह **सन्तानकारणत्वादिति** । उक्तमिति पूर्वेणान्वयः । सन्तानः शिष्यसन्ततिः । **सार्धं तावदित्यनुवादः अध्यर्धमिति** व्याख्या । अर्धेनाधिकं तावत्फलमित्यर्थः । प्रागुक्तो हेतुरत्रापि ज्ञेयः । यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यन्वयप्रदर्शनेन मूलानुवादः । अध्यर्धक्रमादित्यर्थः ॥ **इत्यनेनापि सम्बध्यत इति** । ब्रह्मा तस्मात्क्रमाद्वाणीफलादध्यर्धं तावत्फलं प्राप्नोतीत्येवं ध्येयमित्यर्थः । नन्वेवं चेत् तर्हि 'सहस्रगुणितं महौघगुणितमि'ति कथं निर्धारणोक्तिः 'अध्यर्धक्रमादि'त्युक्तक्रमे स्वावरप्राप्यफलापेक्षया अध्यर्धफलप्राप्तिपक्षे अधिकगुणितफलप्राप्तेरपि

सम्भवादित्यत आह **सहस्रमहौघशब्दाविति**। तथा च स्थावरस्य यावत्प्राप्यमध्यर्धं तावत्फलं ततोऽधिकस्येत्येवं ब्रह्मपर्यन्तं ज्ञेयमित्यर्थः। ननु 'सहस्रमहौघ'शब्दौ यथाश्रुतावेव ग्राह्यौ नोपलक्षकतया व्याख्येयौ सहस्रमहौघावधिभूतं यत्किञ्चिदेव प्राप्यं फलमुपादाय व्याख्याने महौघत्वादेरुपपत्तेरित्यत आह **परम्पराया अनियतत्वादिति**। सम्प्रदाय-प्रवर्तने परम्पराया अनियतत्वात्। तस्मा(त् शिष्यप्राप्यफला)दुपदिशति तत्फलादध्यर्धफलमुपदेष्टा प्राप्नोतीत्येवं व्याख्यानं युक्तं न त्वेतावदिति निर्धारणमित्यर्थः। ज्ञानदानफलमेवात्र मूले प्रतीयते न ज्ञानफलमित्यत आह **इत्युत्तरवाक्यमिति**। अष्टादशेऽध्याये गीतायां 'प्रियतरो भुवी'त्यनन्तरं 'अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः। ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिरि'ति श्लोकोऽप्यत्र मूले पठनीयः। तथा च 'मुक्तौ शिष्यप्राप्यसुखादधिकं सुखमाचार्यस्य सुज्ञानम्। न च तस्मादि'त्यादिवाक्यशेषादिति भावः। एवंशब्दार्थः **सत्यमित्यादि**॥ **पात्रे क्रियमाणं खलु दानं फलायेति**। 'अथो(प)शमेनोपरता मनुष्या' इत्यादिवचनादिति भावः॥ **प्रत्युतेति**। 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादिश्रुतौ अयोग्योपदेशस्य निषेधादिति भावः॥

॥ इति अनाविष्काराधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ ऐहिकाधिकरण-मुक्तिफलाधिकरणे॥

ब्र०सू०— ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ॥
ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ॥

सु०— अधिकरणद्वयस्य तात्पर्यं सङ्क्षेपेणाह एवमेवेति।

अनु०— एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः।
ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

प्रारब्धस्य कर्मणोऽविरोधेनैव **ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्त**मिति प्रथमाधिकरणतात्पर्यम्। दृष्टं च तत्फलं चेति दृष्टफलम्। श्रवणादिसम्पूर्त्यनन्तरमेव ज्ञानमुत्पद्यते। यदि प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकं नास्ति। तस्मिंस्तु सति तदवसान इति। एवमेव **मुक्तिश्चैवेह लभ्यत** इति द्वितीयस्य। यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तरमेव मुक्तिर्लभ्यते प्रारब्धकर्मप्रतिब(न्धाभावे)न्धकाभावे। तद्भावे तु तदवसान इति॥ ३-४-१०,११॥

परि०— **ज्ञानं दृष्टफलमिति।** ज्ञानरूपं दृष्टं फलमित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयाध्यायेऽस्मिँश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ ३-४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पाद ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

॥ श्रीः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृत'परिमळ'टिप्पणीसमेता

अथ चतुर्थाध्यायः

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु०— यदीयचरणाम्भोजच्छायामाश्रित्य निर्वृताः ।
नन्दन्ति सततं मुक्ताः संश्रये तं श्रियः पतिम् ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याय इति भाष्यम् । फलनिरूपणस्येदानीं का सङ्गतिरित्यत आह **समन्वयेति** ।

अनु०— **समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि साधने ।**
विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः ।
नित्यशः कार्यमत्यन्तमवश्यम्भावि साधनम् ।
चिन्त्यते प्रथमं तत्र

समन्वयाविरोधाभ्यां प्रथमद्वितीयाध्यायप्रतिपादिताभ्यां, परब्रह्मादिरूपे वस्तुनि **सिद्धे** सति, **साधने** साधनविषये तृतीयाध्याये, **अशेषेषु** मोक्षसाधनेषु, **विचारितेषु** सत्सु, फलप्रतिपादनस्यावसरप्राप्तिः । जिज्ञासितेष्वर्थेष्वन्येषां विचारितत्वादस्यैवावशिष्टत्वात् । अतो मोक्षलक्षणं फलमत्राध्याये निगद्यते इति वाक्यशेषः ।

पादचतुष्टयप्रतिपाद्यं सङ्गतिं च लाघवाय एकत्रैव वक्ष्यति । ततश्च फलविषये अस्मिन् अध्याये कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे निगद्यत इत्युक्तं भवति । तस्यापवादमाह **विशेषत इति** ।

तत्र (अत्र) चतुर्थस्य प्रथमपादे, **प्रथमं कैश्चित्सूत्रैः**, साधनमेव चिन्त्यते । कथम् । **विशेषतः परमादरेण, नित्यशो** नैरन्तर्येण च कार्यमिति । कुतः । **यतो मोक्षसिद्धावत्यन्तमवश्यम्भावि** ।

इदमुक्तं भवति । तृतीये अध्याये यानि साधनानि विचारितानि तेष्वेव केपाश्चित्परमादरनैरन्तर्याभ्यामनुष्ठेयत्वमत्रादौ प्रतिपाद्यते । तथाऽनुष्ठान एव मोक्षस्य भावादन्यथाऽभावात् । एतज्ज्ञापना(यैव)य तृतीये इदमनुक्त्वाऽत्रेदमुच्यते । तत्रानुक्त्या हि ततो वैलक्षण्यं ज्ञायते । फललक्षणे चोक्त्या फलान्तरङ्गत्वम् । अध्यायादिव्यवस्था च प्रायिकत्वादुपपद्यत इति ।

परि०— आराधितः साधनैर्यो मुक्तिं दद्याच्चतुर्विधाम् ।
तं वन्दे कमलानाथमभीष्टावा(सये हरिम् ॥)प्तिसिद्धये ॥

मङ्गलमाचरति **यदीयेति** । **निर्वृताः** मुक्तक्लेषाः । **नन्दन्ति** सुखमनुभवन्ति । **मुक्ताः** चतुर्विधमुक्तिमन्तः । यद्वा **निर्वृताः** क्षीणकर्माणः, **मुक्ताः** देहबन्धादिति पादद्वयार्थः । **यदीयेत्यादिस्तृतीयपादार्थः** । **नन्दन्तीति** चतुर्थपादार्थः । प्रतिपाद्यमनुक्त्वा सङ्गत्युक्तिरनवसरदुःस्थेत्यत आह **फलमिति** ॥ **परब्रह्मादीति** । आदिपदेनाधिदैवाधिभूतादिग्रहः । 'साधन' इत्यध्यायपरमेतदित्याह **साधने साधनविषय इति** । विषयसप्तमीयमित्युक्तं भवति । अवसरप्राप्तं व्यनक्ति **जिज्ञासितेष्विति** । प्रथमसूत्रे जिज्ञासाविपयतयोक्तेषु ब्रह्मलक्षणप्रमाणसाधनमोक्षेष्वित्यर्थः ॥ **सङ्गतिमिति** । पादानामिति योज्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** । द्वितीयपादे ॥

सु०—

ब्र०सू०— ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥

अधिकरणोत्थानकारणं दर्शयति **श्रवणादीति** ।

अनु०— श्रवणादिसकृत्क्रिया ।
आवृत्तिर्वेति सन्देहे

प्रथमं तत्रेति वर्तते । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थं श्रवणादिकं विधीयते । तस्य श्रवणादेर्ज्योतिष्टोमादिवत् सकृत्क्रिया वा व्रीह्यवघातादिवत् **आवृत्तिर्वेति सन्देहे** सति । उपलक्षणमेतत् । **सकृत्क्रिया** इति पूर्वपक्षे च सतीत्यपि ग्राह्यम् । इदमधिकरणमारभ्यत इति शेषः । पूर्वपक्षबीजं च न्यायविवरणे स्पष्टमवगन्तव्यम् । सूत्रं व्याख्याति **कर्तव्येति** ।

कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि ।
उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादिर्ह्यसकृदेव यत् ॥

श्रवणादीनामिति वर्तते। हिशब्दो तत्त्वमसीत्युपदेशस्य प्रसिद्धत्वं द्योतयति। यदि हि शिष्येणावृत्तिर्न कर्तव्या तदा गुरोरसकृदुपदेशोऽनर्थकः स्यात्। तेन ज्ञायते **कर्तव्या श्रवणावृत्तिरिति**।

परि०— **उत्थानकारणमिति**। अवतारिकारूपं सूत्रव्यावर्त्यसंशयादिकं दर्शयतीत्यर्थः॥ **इति वर्तत इति**। पूर्वं तत्रेत्यस्य चतुर्थाध्याये प्रथमपाद इति प्रथममित्यस्य 'तदधिगम' इत्यर्थतःपूर्वं कैश्चित्सूत्रैरिति व्याख्यानात् इह च साधनविचाररूपसूत्रेषु प्रथममित्यर्थकतया पदद्वयमावर्तनीयमित्यर्थः। श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वलाभायाह **श्रोतव्य इत्यादि विधीयत इत्यन्तम्**। ज्योतिष्टोमादिदृष्टान्तोक्तोभयविधसाधनं संशयबीजमुक्तं भवति॥ **न्यायविवरण इति**। श्रवणाद्यनावृत्त्या अपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशकत्वमिति गुण इत्युक्तसु(खकरत्वयुक्तिरित्य)शकत्वयुक्तिरित्यर्थः। तद्विवरणं च भाष्यटीकायामित्यर्थः॥ **इति वर्तत इति**। बुद्ध्या विभज्य विपरिणम्य वर्तत इत्यर्थः।

सु०— अनेन श्रवणावृत्तेः कर्तव्यता सिद्धा। त्रयाणामप्यावृत्तिं साधयल्लिङ्गाच्चेति सूत्रं पठित्वा तदभिप्रेतानि लिङ्गान्यागमवाक्येनैव दर्शयति **लिङ्गादित्यादिना**।

ब्र०सू०— **ॐ लिङ्गाच्च ॐ॥**

अनु०— **लिङ्गाल्लातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात्।**
शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः।
सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान् भक्त्या सदोद्यतः।
तत्त्रिभागमुपासां च चक्रे सम्भृतमानसः॥

लातव्यः आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्यः। तस्मात्। **ब्रह्मत्वत** इति षष्ठीबहुवचनान्तात् तसिः। ब्रह्मत्वानां **शतात्पूर्वम्** इति ऋजोर्विशेषणम्। यस्यैतस्माद्ब्रह्मकल्पादारभ्य ब्रह्मकल्पानां शते गते ब्रह्मत्वं भविष्यति तस्मादिति यावत्। **सार्धं परार्धमि**त्यन्तसंयोगे द्वितीया। **तत्त्रिभागं** तस्य श्रवणकालस्य, तृतीयभागं कालम्। **उपासां** मनननिदिध्यासनरूपाम्। **सम्भृतमानसः** इति उपासितव्य एवार्थे धृतचित्तः।

दशमन्वन्तरं शक्रपदयोग्यो गरुत्मतः।
पदयोग्यात् सुमनसः सुनन्दो नाम चाशृणोत्।
उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम्।
सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पदयोग्यौ सुतेजसौ।
सुरूपः शान्तरूपश्च मन्वन्तरचतुष्टयम्।

अशृण्वतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम् ।
ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतप आदयः ।
अपश्यन् परमं विष्णुं तत्प्रसादैधिताः सदा ।
इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद् ग्रन्थे सत्तत्त्वसंज्ञिते ॥

दश मन्वतराणि यस्मिन् काले स तथोक्तः । **गरुत्मतः पदयोग्यादिति** । गरुत्मतो यत्पदं तत्र योग्यादित्यर्थः । **सुतेजसावेव सुप्रज्ञावेव न तु मन्दौ । अशृण्वतां** अशृणुताम् । व्यत्ययो बहुलमिति द्विविकरणता । **सुमनस** एव । **मन्वन्तरं** मन्वन्तरावच्छिन्नं कालम् । **उपासताम्** उपासाताम् । छान्दसो वर्णविकारः ।

नन्वत्र श्रवणादिकालबाहुल्यमेव प्रतीयते । न पुनरावृत्तिः । श्रुतस्यैव वाक्यस्य पुनः श्रवणमित्यादिरूपा हिं सेति । मैवम् । एकेन वाक्येनावगतस्य तत्त्वस्य पुनःपुनस्तेनान्येन वा अवगतिः श्रवणावृत्तिः । एवमेकया युक्त्याऽनुसंहितस्य भूयो भूयः तयाऽन्यया वाऽनुसन्धानं मननावृत्तिरित्यभिप्रेतत्वात् ।

नन्वेवं चेत् सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनेनैव गतमेतत् । सत्यम् । तस्यैवात्यन्तावश्यकत्वप्रदर्शनाय पुनरारम्भ इत्युक्तमेव । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ १ । १ ॥

परि०— **लातव्य** इत्यनुवादः । **आदातव्य** इति व्याख्या । ला आदान इति धातोरिति भावः । उपासितव्य इति फलितोक्तिः ॥ **ऋजोर्विशेषणमिति** । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वं विद्यमानो यो ब्रह्मपदयोग्यः ऋजुः (लातव्य इति नामा) तस्मात् शुश्राव रुद्रपदयोग्य इत्येवमर्थ इति भावः ॥ **अत्यन्तसंयोग इति** । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग' इति सूत्रं अत्यन्तसंयोगविषये द्वितीया भवतीत्यर्थः । तथा च सार्धं परार्धं ब्रह्मणः पञ्चसप्ततिवर्षमध्ये एकदिनमपि श्रवणशून्यमकृत्वा प्रतिदिनं शुश्रावेत्यर्थः । पदविशेषणत्वाप्रतीतेराह **गरुत्मतो यत्पदमिति** । नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः । एवमव्याख्याने हि पदेत्यस्य कस्य पदेत्याकाङ्क्षा न शान्ता स्यादिति ज्ञेयम् ॥ **द्विविकरणतेति** । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य श्नुविकरणे कृते पश्चात् 'तुदादिभ्यश्शः' इत्युक्तशविकरणमपि कार्यम् । पश्चाद्गुणादेशो 'अशृण्वतामि'ति छान्दसं रूपमित्यर्थः । शविकरणे हि गुणावादेशौ प्राप्नुतः ॥ **वर्णविकार इति** । ह्रस्वरूपो विकार इत्यर्थः ॥ **इत्यनेनैव गतमिति** । तत्रैकत्रोक्तं गुणानां केषाञ्चिच्छाखान्तरेऽपि श्रवणादेकस्यामपि केषाञ्चित् पुनःपुनः श्रवणादिति भावः ॥ ॥ ४-१-१ ॥

॥ इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

।। अथ आत्मोपगमाधिकरणम् ।।

सु०—

ब्र०सू०— ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ।।

एतत्सूत्रं व्याख्यातुमात्मशब्दार्थं तावदाह **आत्मेति**।

अनु०— आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि।

यस्मादात्मेति नाम साक्षात् मुख्यया वृत्त्या नारायणस्य कथितम्। मुख्ये च सम्भवत्यमुख्यं न युज्यते। तस्मादत्र सूत्रेऽपि आत्मा जनार्दनः आत्मशब्दोदितो जनार्दन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः।

परि०— आत्मेति ॥ व्याख्यातुमिति। तस्मादुपास्य इत्यादिनेति ज्ञेयम्। हिशब्दार्थो यस्मादिति।

सु०— किं तदात्मशब्दस्य भगवन्नामत्वकथनमित्यत आह **आत्मेति**।

अनु०— आत्मा ब्रह्म महाँस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः।
विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति श्रीपतिरीर्यते।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ।।

इति नामभिः। पैङ्गिश्रुतिः आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाह। चशब्दः श्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थः। **श्रुतिरेव** न तु मानुषप्रणीतमभिधानमिति एवशब्दः। तेन 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष' इत्यादिविरोधो नाशङ्कनीयः। ओमात्मेति **परमश्रुतिः**।

ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽक्षरः स्वराट्।
विश्वत्राता नृसिंहोऽजो नारायण उरुक्रमः।
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान्।
दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान्।
इति भागवते चैव तस्मादात्मा जनार्दनः ।।

आत्मानन्देति समस्तमेकं नाम। **अनसूयेति** भागवते च आत्मशब्दस्य भगवत्येव प्रयोगोऽस्ति। **तथैवेति** तत्र प्रकृतेन समुच्चयार्थम्। **जज्ञे** जनयामास। अन्तर्णीत(णिजर्थोऽत्र)-ण्यर्थो वा अत्र जनिः। **आत्मेशब्रह्मसम्भवान्** विष्णुशिवब्रह्मसम्भवान्। सह भवन्तीति

सम्भवाः । अत्र दत्तदूर्वाससौ विष्णुशिवावेव । सोमो ब्रह्मणा सहभूतः । तद्धर्मोऽन्ययोरप्युपचारादुच्यते । छत्रिण इति यथा ।

परि०— 'ईर्यत' इत्यस्य कर्त्राकाङ्क्षां पूरयितुं 'श्रीपतिरि'त्यतः पूर्वं शेषमाह इति **नामभिरिति** । प्रथमान्तस्यान्वयं शेषेणाह **पैङ्गिश्रुतिरिति** ॥ श्रुत्यन्तरेति । वक्ष्यमाणेति योज्यम् ॥ **इत्यादिविरोध इति** । जीवपर्यायत्वोक्तिपरामरकोशादिविरोधो न शङ्कनीय इत्यर्थः । अपौनरुक्त्यायाह इति **समस्तमेकं नामेति** । सप्तम्यन्तस्यान्वयं शेषोक्त्या आह **प्रयोगोऽस्तीति** ॥ **तत्र प्रकृतेनेति** । चतुर्थस्कन्धे प्रथमेऽध्याये 'याः कर्दमसुताः प्रोक्ता आसन् ब्रह्मर्षिपत्नयः' इत्युपक्रम्य 'पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजे'त्यादिना प्रकृतेनेत्यर्थः । षष्ठाध्यायबृहद्भाष्योक्तिं हृदि कृत्वा आह **अन्तर्णीतणिजर्थोऽत्र जनिरिति** । सोमस्य ब्रह्मांशत्वात् सम्पदस्य सहार्थत्वमुपेत्य सम्भवपदं तदनुगुणतया व्याचष्टे **सहभवन्तीति** । **सोमो ब्रह्मणेति** । 'ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलमि'त्यादितत्तात्पर्योक्तेरिति भावः ॥ **तद्धर्म इति** । सहभावरूपो धर्म इत्यर्थः ।

सु०— अस्त्वात्मशब्दो विष्णुपरस्तथाऽपि कः सूत्रार्थ इत्यत आत्मेतीति प्रतिज्ञांशं व्याख्याति(चष्टे) **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ।

यस्मादात्मशब्दो विष्णुपरस्तस्मात् । अयं प्रतिज्ञार्थः । आत्मा **विष्णुः** आत्मेति **सज्जनैः सदा ज्ञातव्यः उपास्यो ध्येयश्च ।**

हेत्वंशं व्याचष्टे **तथैवेति** ।

तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च ।

अनेनात्म(त्मेति)शब्दस्याऽऽवृत्तिः तुशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवति । सतामेवोपासनोपदेशौ भाष्योदाहृताभ्यां श्रुतिभ्यां सिद्धौ । उपगच्छन्तीत्येतज्ज्ञानार्थमुपासनार्थं च । तत्र ज्ञानार्थत्वं स्पष्टमित्येक एवार्थो व्याख्यातः । अत एव प्राक् **ज्ञातव्य उपास्यश्चेत्युक्तम्** ।

परि०— प्रतिज्ञांशमिति । आत्मेत्यंशमित्यर्थः । मूलं व्यत्यासेन योजयति ज्ञातव्य इति ॥ ध्यायश्चेति । सूत्रे शेषोक्तिरियम् ॥ हेत्वंशमिति । उपगच्छन्तीत्याद्यंशम् ।

सु०— नन्वनेन विष्णुर्विष्णुरित्युपास्य इत्युक्तं भवति । ततश्च किमनेन कृतं स्यात् । न ह्यविष्णुत्वेनोपास्तिरत्र प्रसक्तेत्यत आह **आदानेति** ।

अनु०— आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ।

अयं सूत्रगत **आत्मशब्दः पतिं च वदेत्** । कथम् । **आदानार्थत्वत** आदानकर्तृत्वार्थत्वात् । आङ्पूर्वात् दात्रः आतो मनिन्निति मनिन् प्रत्ययः आकारलोपो दस्य तश्च निर्वचनत्वात् । तथा चोक्तं 'यच्चाप्नोति यदादत्त' इत्यादि । पतिर्हि स्वीयतया भृत्यानादत्ते ।

परि०— आतो मनिन्निति । 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्चे'ति सूत्रेणेत्यर्थः । आकारलोपतकारौ केनेत्यतो निरुक्तिरूपप्रमाणादिति भावेन आह **निर्वचनादिति** ॥ **यच्चेति** । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' इति वाक्यशेषः ।

सु०— ततः किमित्यतः सूत्रार्थं विवृणोति **स्वामीति** ।

अनु०— स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा ।

अत्र सूत्रे द्वावात्मशब्दौ । एकोऽनुवादार्थो द्वितीयो विध्यर्थः । आत्मात्मेत्युपास इति द्वावपि विष्णुविषयौ । तत्राद्योऽविवक्षितावयवार्थः संज्ञात्वेन वर्तते । द्वितीयो विवक्षितावयवार्थः स्वामिनं वदति । तथा चात्मा विष्णुरात्मेति **स्वामीत्युपास्य** इति सूत्रार्थो भवतीत्यर्थः । **अञ्जसा** परमादरेण । नन्वेतदानन्दादयः प्रधानस्येत्यनेनैव गतम् । सत्यम् । सर्वथोपास्यत्वस्य ज्ञापनाय पुनर्वचनम् । तदिदमुक्तं **नित्यदैवाञ्जसेति** ।

अस्य सर्वथोपास्यत्वे किं प्रमाणमित्यत आह **स्वामीति** ।

स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ।
कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथञ्चन विस्मरेत् ।
इति सत्तत्त्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परम् ।
मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च ।
इति ध्येयः सर्वदैव भगवान् विष्णुरव्ययः ॥

विशेषणविशेष्यत इति स्वामित्वं विशेषणं विष्णुर्विशेष्य इति विशेषणविशेष्यभावेन एव । न तु तटस्थं स्वामित्वं निर्गुणस्य विष्णोरुपलक्षणमित्येवमित्यर्थः । **कथञ्चन** आधिव्याधिसत्त्वेऽपि । **परम्** उपरितनम् । मम स्वामीत्यनेन प्रसक्तमल्पत्वं निवारयति **सर्वस्येति** ॥ ॥ ४-१-२ ॥

परि०— आधिव्याधीति । आधिः मानसी व्यथा । व्याधिः ज्वरादिदेहपीडा ॥ **परं उपरितनमिति** । अनुपदमुदाहरिष्यमाणमित्यर्थः ॥ ४-१-२ ॥

॥ इति आत्मोपगमाधिकरणम् ॥

।। अथ प्रतीकाधिकरणम् ।।

ब्र०सू०— **ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ।।**

सु०— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिप्राप्तं मनःप्रभृतिप्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासनमत्र प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतीक इत्यधिकरणसप्तमीति प्रतीतिः स्यात् । प्रतीकाधिकरणस्य चोपासनं ब्रह्मणो युक्तमेव । अतोऽन्यथा प्रतिज्ञां व्याख्याति **प्रतीकेति** ।

अनु०— **प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना ।**

इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । इदं मनआदिकं विष्णुरित्येवंरूपोपासना **न कार्येत्यर्थः** । न हि स इति हेतुं व्याचष्टे **प्रतीकमिति** ।

प्रतीकं नैव विष्णुर्यत्

यत् यस्मात्, **प्रतीकं** ब्रह्मणः प्रतिमात्मकं, मनःप्रभृति, स **विष्णुः नैव** तस्मादिति पूर्वेणान्वयः । नन्वसङ्गतोऽयं हेतुः । प्रतीकस्य विष्णोश्चाभेदाभावो ह्यभेदस्य तत्प्रमितेश्च निवारको न त्वभेदभावनामात्रस्येत्यत आह **मिथ्येति** ।

मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ।

न हि स विष्णुः प्रतीकम् । अतस्तयोरभेदभावना **मिथ्योपासना** । सा चानर्थस्यैव हेतुः । अतो न कर्तव्येत्येवं हेतुहेतुमद्भावः सूत्रकृतोऽभिप्रेतो न पुनः साक्षात् नासङ्गतिः ।

परि०— व्याख्याने बीजमाह **तत्र प्रतीक इति** । अन्यथाप्रतिपत्तिप्रदर्शनायैव प्रागधिकरणप्रतिपाद्योक्तिः । कर्त्राद्यर्थत्वायोगादाह **इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति** । प्रतीकविषयत्वप्रकारं प्राप्ता भावनेतीयं तृतीया भावनायां प्रतीकविषयत्वप्रकारप्राप्तिं लक्षयति ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्दर्शयति **इदमित्यादि** ।

सु०— मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादनपूर्वकमिममेव सूत्राभिप्रायं स्पष्टमाचष्टे **योऽन्यथेत्यादिना भगवान्प्रभुरित्यन्तेन** ।

अनु०— **योऽन्यथासन्तमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ।**
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।।
योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा ॥
योऽन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा ॥

अन्यथासन्तं प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारं सन्तम् । आत्मनां जीवानाम् ईशम् । **अन्यथा** प्रतीकत्वादिना । **प्रतिपद्यते** जानाति ध्यायनि च । चोरत्वस्यैव विवरणं **आत्मापहारिणेति** । अभेदे खल्वेकावशेषः स्यात् । तत्र प्रतीकावशेषे ध्याते स्फुटं परमात्मापहारित्वम् । प्रतीक-प्रविलयेऽप्यैश्वर्यापलापात् परमात्मापहारित्वमेव । **आत्मानं** परमात्मानम् ।

एतानि त्रीणि वाक्यानि विष्णोः प्रतीकताध्याने बाधकानि । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु न बाधकमित्यतः स्वात्मानमिति वाक्यं पठितम् ।

स्वात्मानं प्रतिमां वापि देवतान्तरमेव वा ।
चेतनाचेतनं वान्यद्ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा ॥

योऽन्यदिति त्रीण्युभयार्थे ।

योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ।
अन्धेतमसि मज्जेत् स यत्र नैवोत्थितिः क्वचित् ॥
योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ।
अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धेतमसि मज्जति ॥
योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ।
महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित् ॥

यत्र पतितस्य । अन्यथाध्यानमेव दोषः अन्यथाध्यानदोषः ॥

यत्किञ्चिदित्यादीनि प्रथमार्थ एव कैमुत्यार्थानि ।

यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथा ध्यातमञ्जसा ।
ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः ॥
यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ।

महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥
यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाज्ञातमञ्जसा ।
अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥
न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ।
किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् ॥
तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ।
कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित् ॥

यत्किञ्चित् गङ्गोदकादिकम् **अन्यथासंस्थं** पवित्रं सत् **अन्यथा** अपवित्रं ध्यातं ध्यातुः **अञ्जसा** महादोषकरं **किमु सर्वेश्वरो हरिः** प्रकृष्टतया ध्यातः । **तेन** अनर्थप्रसङ्गेन ।

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ।
ध्येया विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् ।
इत्यभिप्रेत्य न हि स इत्याह भगवान् प्रभुः ॥

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयते यस्मात् तस्मात् **विष्णोः प्रतीकता न ध्येया इति** परम्परया हेतुहेतुमद्भावम् **अभिप्रेत्य भगवान्** सूत्रकारो **न हि स इति** हेतुम् **आह** । अतो नासङ्गतिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विरूपस्यापि ध्यानस्य साम्यात् बलत इत्युक्तम् । ध्यानस्यापि ज्ञानविशेषत्वात् सङ्कीर्णोक्तिः ।

परि०— ननु विष्णोर्मनआदिनीचरूपत्वेन ध्यानस्य दोषकृत्त्वेऽपि मनःप्रभृतेरुत्कृष्टब्रह्मत्वध्यानं न दोषकृदित्यत आह **वक्ष्यमाणेति** । 'चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि । को विशेष' इत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः । ननूक्तवचनेषु क्वचिदन्यथाज्ञाननिषेधः क्वचिद्ध्यानस्य कुत एवं सङ्करोक्तिः ? ध्याननिरासस्यैव प्रस्तावादित्यत आह **ध्यानस्यापीति** ।

सु०— एवं तर्हि मनो ब्रह्मेत्यादि श्रुतीनां कोऽर्थ इत्यत आह **प्रतीकेति** ।

अनु०— प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥

व्यत्ययो बहुलं, सप्तसु प्रथमा, षट्सु द्वितीया, इत्यादिस्मरणाद्विभक्तिव्यत्ययेन अधिकरणार्थतया श्रुतयो व्याख्येया इति भावः ॥ ४-१-३ ॥

परि०— पाणिनीयं सूत्रमाह **व्यत्ययो बहुलमिति**। 'सप्तसु प्रथमा यस्माद् भूयोभूयस्त्वतस्तथा। षट्सु द्वितीया यस्माच्चेत्' इत्यादि छान्दोग्यभाष्यं हृदि कृत्वा आह **सप्तस्विति**। वाचं ब्रह्मेत्येतन्निर्वाहाय आह **षट्स्विति**। द्वितीयादिविभक्तिष्वित्यर्थः। **आदि**पदेन सुपां सुलुगित्यादिग्रहः॥ **विभक्तिव्यत्ययेनेति**। 'नामादिप्राणपर्यन्ताः सप्तम्यर्थाः प्रकीर्तिता' इति सप्तमे छान्दोग्यभाष्योक्तिरिति भावः॥ ४-१-३॥

॥ इति प्रतीकाधिकरणम्॥

★ ★ ★

॥ अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्॥

सु०—

ब्र०सू०— **ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ॥**

अत्र **ब्रह्मदृष्टिः** कर्तव्येत्युच्यते। कुत्रेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् प्रतीक इति प्राप्नोति। तच्च योग्यताविरहान्निराकृतम्। अतः साकाङ्क्षं प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्याति **ब्रह्मेति चेति**।

अनु०— **ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरञ्जसा।**

अत्र **च**शब्दं प्रयुञ्जानेनात्मेत्यनेन व्यवहितेनाप्यस्य योग्यतयाऽन्वयः। आत्मशब्दश्च प्रथमान्तः प्रकृतः, सप्तम्यन्तेन चेहार्थः। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः। अतः सप्तम्यन्तोऽत्र अनुवर्तत इति सूचितम्। भगवान्विष्णुः **ब्रह्मेति ध्येय** इति तात्पर्यकथनं, नाक्षरार्थः। नन्वेतत् भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यनेनैव गतमित्यतः **सदाऽञ्जसा** इत्युक्तम्। उत्कर्षादिति हेतुः। तत्र न ज्ञायते कस्योत्कर्ष इति। अतो व्याचष्टे **उत्कृष्ट इति**।

उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः

यत इति वक्ष्यमाणमिहापि सम्बध्यते। उत्कर्षादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रकृतोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तम्। अनुव्याख्यानकृता तूत्कर्षवान् ब्रह्मशब्दाभिधेय इत्यभिहितम्। फलतस्त्वेक एवार्थः। कथमुत्कर्षो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह **पूर्णत्वमिति**।

पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः॥

वृद्ध्यर्थात् 'बृहतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च। वृद्धिः पूर्णत्वमित्येक एवार्थः। ब्रह्मता ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। पूर्णत्वमेव चोत्कर्षः। हेतुहेतुमद्भावश्च भाष्य एव समर्थितः।

परि०— **तच्च योग्यताविरहान्निराकृतमिति** । प्रतीकं ब्रह्मेत्येतद्याभेदस्य बाधेन मिथ्योपास्तेर्निरासान्निराकृतमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । प्रतीके ब्रह्मेत्युपास्तेर्योग्यत्वेऽपि पूर्वेण गतत्वान्नायमप्यर्थ इत्यपि ध्येयम् ॥ **योग्यतयाऽन्वय इति** । 'आनन्तर्यमचोदने'ति जैमिनिसूत्रे योग्यतैव बलीयसीत्युक्तेः । 'व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेदि'ति चतुर्थस्कन्धैकविंशाध्याये तात्पर्योक्तेश्चेति भावः ॥ **अन्येभ्योऽपीति** । विवृतमेतदस्माभिर्जिज्ञासासूत्रे ॥ **दृशिग्रहणेति** । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थ इति वृत्त्याद्युक्तेः ॥ **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । ब्रह्मशब्दार्थस्योत्कृष्टतया तथोपास्तेरन्योपास्त्यपेक्षयोत्कर्षात् ब्रह्मत्वोपास्तिः सर्वथा कार्येत्येवंरूपेण 'महत्त्ववाचिशब्दोऽयमि'ति स्मृत्युक्त्या समर्थित इत्यर्थः ।

सु०— ब्रह्मत्वस्य सर्वथा ध्येयत्वे किं प्रमाणमित्यत आह आधिव्याधीति ।

अनु०— आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ।
ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ।
इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितम् ॥

आधिव्याधीति द्वन्द्वैकवद्भावः । तच्च तन्निमित्तं च, तेन । 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति षष्ठी । चशब्देन भाष्योदाहृतानि वचनानि समुच्चिनोति ॥ ४-१-४ ॥

परि०— निमित्तेनेत्येकवचनश्रवणादाह **द्वन्द्वैकवद्भाव इति** । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति विक्षिप्तमनसेति कर्तरि तृतीयया भाव्यमित्यत आह **कृत्यानामिति** । 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति सूत्रोक्तकृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां योगे कर्त्रर्थे विकल्पेन षष्ठी भवतीति द्वितीयाध्यायतृतीयपादस्थसूत्रस्यार्थः । इह च यत्प्रत्ययान्त'ध्येये'त्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति भावः ॥ **भाष्योदाहृतानीति** । अत्र सूत्रे एकस्यैव वचनस्योक्तावपि आत्मेत्यादिसूत्रोक्तवचनान्तरापेक्षया वचनानीत्युक्तम् ॥ ४-१-४ ॥

॥ इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

।। अथ आत्मोपगमाधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ।।

सु०— 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च', 'न प्रतीके न हि सः', 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति त्रिसूत्रीमेकेऽन्यथा व्याचक्षते।

तथा हि। परमात्मा किमहमिति ग्रहीतव्यः। किं वा मदन्य इति संशये नाहमिति ग्राह्य इति प्राप्तम्। कुतः। अपहतपाप्मत्वादिगुणो हि परमात्मा। तद्विपरीतगुणश्च शारीरः। अतः कथं तयो-रभेदो भवेत्। ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावस्ततः शास्त्रानर्थक्यम्। संसारिणोऽपि ईश्वरत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव। प्रत्यक्षादिविरोधश्च। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः। तथा हि। परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति। 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इति। तथाऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मी'त्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदवाक्यानि। 'एष त आत्मा सर्वान्तरः', 'तत्त्वमसी'त्यादीनि। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इत्यादिका श्रुतिरपवदति च भेददर्शनम्। यत्तूक्तं विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वं न सम्भवतीति तदसत्। विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वात्। न चेश्वराभावप्रसङ्गः। न हीश्वरस्य संसारित्वं प्रतिपाद्यते किं तर्हि संसारित्वापोहेनेश्वरत्वम्। न चाधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्च। प्राक् प्रबोधात् संसारित्वाभ्युपगमात्। तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य। प्रबोधे तु प्रत्यक्षाद्यभाव एव। तथा सत्यद्वैतश्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्। इष्टमेवैतत्। तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति प्रथमसूत्रार्थः।

परि०— एके इति। अद्वैतिन इत्यर्थः। यथाश्रुतं परभाष्यमनुवदति परमात्मा किमहमिति। जीव इति ग्राह्य इत्यर्थः। ईश्वरस्यात्मत्वे आत्मन ईश्वरत्वपक्षे चोभयत्र दोषमाह ईश्वरस्येत्यादिना। आद्यपक्षाश्रयेण सिद्धान्तं तावदाह आत्मेत्येवेति ॥ सूत्रशेषस्यार्थमाह परमेश्वरेति। उपगच्छन्ति स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः। आत्मत्वोपगमाः आत्मत्वाङ्गीकारा इत्यर्थः ॥ इत्यादिकेति। 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरि'ति वाक्यशेष आदि-पदार्थः। द्वितीयकल्पमाश्रित्याह न हीति। दोषद्वयस्योत्तरं प्राक्प्रबोधादिति। ब्रह्मज्ञानात्प्रागित्यर्थः ॥

सु०— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति। किं तावत्प्राप्तम्। तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः। कस्मात्। ब्रह्मण आत्मत्वात्, प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति। ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्। न हि स उपासकः प्रतीकानि यत्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत्। प्रतीकाभावप्रसङ्गात्। विकारस्वरूपोपमर्देन हि

नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकस्वरूपत्व-मात्मग्रहो वा । किञ्च यथा रुचकस्वस्तिकयोर्नेतरेतरात्मत्वम् । द्वयोरपि विकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि । सुवर्णात्मनेव ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीके-ष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

परि०— द्वितीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **मनो ब्रह्मेतीत्यादिना** । आत्मग्रहः अहंत्वग्रह इत्यर्थः । प्रतीका-भावप्रसङ्गादित्युक्तं व्यनक्ति **विकारस्वरूपेति** ॥ **नामादिजातस्य** नामवागादिसमूहस्य ॥

सु०— तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि कार्याः किंवा ब्रह्म-दृष्टिरादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्योभयथोपपत्तेः । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्याः । एवं हि ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यात् । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । क्षत्तरि खलु राजदृष्टिः क्रियते न तु राज्ञि क्षत्तृदृष्टिर्विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । यत्तु फलवत्त्वाय ब्रह्मोपासनं युक्तमिति तदयुक्तम् । आदित्याद्युपासनस्यापि फलवत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मैव च सर्वाध्यक्षत्वात् फलं दास्यति । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनामिति तृतीयसूत्रा(स्या)र्थ इति ।

परि०— तृतीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **तेष्वेवेति** । 'मनो ब्रह्मे'त्यादिप्रागुक्तेष्वित्यर्थः । आदित्यो ब्रह्मे-त्यादेश इत्यादेरपि तत्र श्रवणादिति भावः । लौकिकन्याय इत्युक्तं व्यनक्ति **क्षत्तरीति** ॥ **विपर्यय इति** । उत्तमे नीचदृष्टिकरण इत्यर्थः । *अपव्याख्यानानुवादः ॥*

सु०— तत्र तावत्प्रथमसूत्रस्यापव्याख्यानं दूषयति **नेति** ।

अनु०— **नात्मेतिसूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ।**

अत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिमता । प्रतीकदर्शनमित्याशङ्क्य निराकरणात् । अतो **जीवत्वेन** प्रतिपत्तव्यत्वस्य **प्रतिपादकमिति**, जीवत्वस्य प्रतिपादकमिति चैक एवार्थः ।

परि०— ननु पूर्वसूत्रार्थानुवादवेलायां 'आत्मेत्येवेश्वरः प्रतिपत्तव्यः' इत्युक्त्या तथादृष्टिमात्रमेव न त्वीशस्य जीवत्वं वास्तवमिति ईशस्य जीवत्वेन दृष्टिमात्रप्रतिपादकं सूत्रमिति भाति । इह तूच्यते ईश्वरस्य (वास्तव)जीवत्व-प्रतिपादकमिति तत्कथमित्यत आह **अत्र प्रतिपत्तिरिति** । प्रतिपत्तव्यपदोक्तेत्यर्थः । अभिमतेति कथं ज्ञायत इत्यत आह **प्रतीकेति** । परभाष्ये विरुद्धगुणयोर्जीवेशयोरभेदो न युक्तः इत्युक्त्या तदभेदोपदेशपरवाक्यानां का गतिरिति

शङ्कित्वा ब्रह्मतादात्म्येन नामादिप्रतीकदर्शनं कार्यमित्येतत्परोऽयमभेदोपदेश इति पूर्वपक्षयित्वा तथात्वेऽभेदोपदेशस्य गौणत्वप्रसङ्गादित्यादिना निराकृतम् । तेन ज्ञायते प्रतीकदृष्टिः निरासादीश्वर एव जीवत्वप्रतिपत्तिः प्रमितिरभिमतेति । तथा च जीवेशयोरभेदो यथार्थ एव प्राप्तः न तथा दृष्टिमात्रमिति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमिति जीवत्वप्रतिपादकमिति च एक एवार्थः सम्पन्न इत्यर्थः ।

सु०— कुतो नेत्यतः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रथमं पदार्थं निराकरोति आत्मशब्दमिति ।

अनु०— आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् ।
स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥

स्वशब्दात् एव प्राणभृच्च नोक्त इति वेदराडेवात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् यतः तस्मात् आत्मशब्दोदितो विष्णुरेव न चापरो जीव इति योजना ।

परि०— एवकारद्वयस्याप्यन्वयं दर्शयन् योजनामाह स्वशब्दादेवेति ।

सु०— एतदुक्तं भवति । भवेदयं सूत्रार्थो यद्यात्मशब्दो जीववाची भवेत् । न चैवम् । सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेव तस्य तद्वाचित्वाभावावगमात् । तथा हि । यस्मिन्द्यौरिति वाक्यमुदाहृत्य किमत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रधानमुच्यते उत जीवः किंवा परमात्मेति संशये प्रधानादौ प्राप्ते सिद्धान्तितम् । 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि'ति । स्वशब्दात् 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'ति द्युभ्वाद्यायतने आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैवेति । ततो 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति प्रधानं निराकृत्य जीवनिराकरणार्थं सूत्रितम् प्राणभृच्चेति । तत्र चशब्दो नेत्यस्य स्वशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थः । ततश्चात्मशब्दाज्जीवोऽपि नेत्यर्थः । यदेवमात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं निवारितवान् सूत्रकारः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या जानीमः सूत्रकारस्यात्मशब्दो न जीववाचीत्यभिप्रेतमिति । तथा च कथं स्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति ।

परि०— नन्वेतावता आत्मपदार्थो जीवो नेत्यत्र किमुक्तं भवति जीवनिरासे च तत्र का प्रसक्तिरित्यत आह एतदुक्तमिति । यद्यपि परभाष्ये वायुकोटिरप्युक्ता तथाऽपि तस्य प्रकृतानुपयोगात् कोटित्रयमेवानुवदति प्रधानमुच्यत इत्यादिना ।

सु०— एतदेव विशदयति यदीति ।

अनु०— यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत् ।
आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥

नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकस्वरूपत्वमात्मग्रहो वा । किञ्च यथा रुचकस्वस्तिकयोर्नेतरेतरात्मत्वम् । द्वयोरपि विकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि । सुवर्णात्मनेव ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

परि०— द्वितीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **मनो ब्रह्मेतीत्यादिना** । आत्मग्रहः अहंत्वग्रह इत्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसङ्गादित्युक्तं व्यनक्ति **विकारस्वरूपेति** ॥ **नामादिजातस्य** नामवागादिसमूहस्य ॥

सु०— तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि कार्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्योभयथोपपत्तेः । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्याः । एवं हि ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यात् । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । क्षत्तरि खलु राजदृष्टिः क्रियते न तु राज्ञि क्षत्तृदृष्टिर्विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । यत्तु फलवत्त्वाय ब्रह्मोपासनं युक्तमिति तदयुक्तम् । आदित्याद्युपासनस्यापि फलवत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मैव च सर्वाध्यक्षत्वात् फलं दास्यति । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनामिति तृतीयसूत्रा(स्या)र्थ इति ।

परि०— तृतीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **तेष्वेवेति** । 'मनो ब्रह्मे'त्यादिप्रागुक्तेष्वित्यर्थः । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादेरपि तत्र श्रवणादिति भावः । लौकिकन्याय इत्युक्तं व्यनक्ति **क्षत्तरीति** ॥ **विपर्यय इति** । उत्तमे नीचदृष्टिकरण इत्यर्थः । *अपव्याख्यानानुवादः ॥*

सु०— तत्र तावत्प्रथमसूत्रस्यापव्याख्यानं दूषयति नेति ।

अनु०— नात्मेतिसूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ।

अत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिमता । प्रतीकदर्शनमित्याशङ्क्य निराकरणात् । अतो **जीवत्वेन** प्रतिपत्तव्यत्वस्य **प्रतिपादकमिति**, जीवत्वस्य प्रतिपादकमिति चैक एवार्थः ।

परि०— ननु पूर्वसूत्रार्थानुवादवेलायां 'आत्मेत्येवेश्वरः प्रतिपत्तव्यः' इत्युक्त्या तथादृष्टिमात्रमेव न त्वीशस्य जीवत्वं वास्तवमिति ईशस्य जीवत्वेन दृष्टिमात्रप्रतिपादकं सूत्रमिति भाति । इह तूच्यते ईश्वरस्य (वास्तव)जीवत्वप्रतिपादकमिति तत्कथमित्यत आह **अत्र प्रतिपत्तिरिति** । प्रतिपत्तव्यपदोक्तेत्यर्थः । अभिमतेति कथं ज्ञायत इत्यत आह **प्रतीकेति** । परभाष्ये विरुद्धगुणयोर्जीवेशयोरभेदो न युक्तः इत्युक्त्या तदभेदोपदेशपरवाक्यानां का गतिरिति

शङ्कित्वा ब्रह्मतादात्म्येन नामादिप्रतीकदर्शनं कार्यमित्येतत्परोऽयमभेदोपदेश इति पूर्वपक्षयित्वा तथात्वेऽभेदोपदेशस्य गौणत्वप्रसङ्गादित्यादिना निराकृतम्। तेन ज्ञायते प्रतीकदृष्टिः निरासादीश्वर एव जीवत्वप्रतिपत्तिः प्रमितिरभिमतेति। तथा च जीवेशयोरभेदो यथार्थ एव प्राप्तः न तथा दृष्टिमात्रमिति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमिति जीवत्वप्रतिपादकमिति च एक एवार्थः सम्पन्न इत्यर्थः।

सु०— कुतो नेत्यतः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रथमं पदार्थं निराकरोति **आत्मशब्दमिति**।

अनु०— **आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत्।**
स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट्॥

स्वशब्दात् एव प्राणभृच्च नोक्त इति वेदराडेवात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् यतः तस्मात् **आत्मशब्दोदितो विष्णुरेव न चापरो** जीव इति योजना।

परि०— एवकारद्वयस्याप्यन्वयं दर्शयन् योजनामाह **स्वशब्दादेवेति**।

सु०— एतदुक्तं भवति। भवेदयं सूत्रार्थो यद्यात्मशब्दो जीववाची भवेत्। न चैवम्। सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेव तस्य तद्वाचित्वाभावावगमात्। तथा हि। यस्मिन्द्यौरिति वाक्यमुदाहृत्य किमत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रधानमुच्यते उत जीवः किंवा परमात्मेति संशये प्रधानादौ प्राप्ते सिद्धान्तितम्। 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि'ति। स्वशब्दात् 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'ति द्युभ्वाद्यायतने आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैवेति। ततो 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति प्रधानं निराकृत्य जीवनिराकरणार्थं सूत्रितम् **प्राणभृच्चेति**। तत्र चशब्दो नेत्यस्य स्वशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थः। ततश्चात्मशब्दाज्जीवोऽपि नेत्यर्थः। यदेवमात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं निवारितवान् सूत्रकारः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या जानीमः सूत्रकारस्यात्मशब्दो न जीववाचीत्यभिप्रेतमिति। तथा च कथं स्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति।

परि०— नन्वेतावता आत्मपदार्थो जीवो नेत्यत्र किमुक्तं भवति जीवनिरासे च तत्र का प्रसक्तिरित्यत आह **एतदुक्तमिति**। यद्यपि परभाष्ये वायुकोटिरप्युक्ता तथाऽपि तस्य प्रकृतानुपयोगात् कोटित्रयमेवानुवदति **प्रधानमुच्यत** इत्यादिना।

सु०— एतदेव विशदयति **यदीति**।

अनु०— **यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत्।**
आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः॥

जीवेऽपि 'वर्तत इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतमि'ति शेषः । तर्हि कथं सूत्रकारो जीवम् **आत्मशब्देन विनिवारयेत्** । न हि गन्धवत्त्वेन घटो निवारयितुं शक्यते । अथवा यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि वर्तेत तदा स आत्मशब्दः कथं जीवं निवारयेत् । प्रत्युत प्रतिपादयेदिति योजना ।

परि०— 'स' इत्येतत् सूत्रकारपरतया पूर्वं व्याख्याय शब्दपरतया व्याचष्टे अथवेति ।

सु०— आगमवाक्यमप्यत्र पठति **आत्मेति** ।

अनु०— **आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।**
न वदन्ति यतो नाम्ना क्वापि तैर्गुणपूर्णता ।
नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः ॥

अन्यान्न वदन्ति कुतो यत आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिनस्तैरन्यैर्गुणपूर्णता क्वाप्यवस्थायां न प्राप्ता । यत्किञ्चित्पूर्णतार्थत्वे चामुख्यार्थतापात इति । आत्मशब्दोऽप्याङ्पूर्वात्तनोतेर्मनिन्प्रत्यये टिलोपे च सति निष्पन्नः पूर्णतावचनः । **यद्यस्मादेवं वचो**ऽस्ति तस्मादपीति पूर्वेणैव अन्वयः ।

परि०— अत्रेति । आत्मशब्दार्थो विष्णुरेवेत्यत्रेत्यर्थः । 'न वदन्ती'त्यत्र कर्माकाङ्क्षायामाह अन्यानिति । शेषोक्त्या वाक्यं योजयति कुत इत्यादिना । तैरित्यस्यार्थः अन्यैरिति ।

सु०— इदानीं वाक्यार्थं दूषयति **यदीति** ।

अनु०— **यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ।**
आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः ॥

मन्यते (अत्र) **तत्र** सूत्रे तदा **तस्मात्** जीवादात्मशब्दं कथं निवारयति । कुत्र निवारितवानित्यत उक्तम् **युक्तित इति** ।

जीवनिराकरणयुक्तित्वेनोक्तत्वादिति यावत् ।

इदमुक्तं भवति । आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं न जीव इति आत्मशब्दं जीवनिवारणे हेतुं वदता सूत्रकारेणात्मशब्दो जीवान्निवारित इति गम्यते । नायं पुरुषो विषाणित्वादिति यथा । न हि तत्रस्थेन तन्निरासो युज्यते । नायं गौर्विषाणित्वादित्यपि प्रसङ्गात् । प्रथमसूत्रे च द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव आत्मशब्दादित्यात्मशब्दस्य परमेश्वरे प्रवृत्तिरभ्युपगता ।

अन्यथा तेन तत्साधनानुपपत्तेः। तत्र यदि जीवेश्वरावेकमेव तत्त्वमिति सूत्रकारस्य मतं स्यात्। तदा तेनात्मशब्दस्तत्रैव वर्तते, न वर्तते चेत्युक्तं भवति। न च व्याहतं सूत्रकारो भाषत इति युक्तम्। तस्मान्न जीवेश्वरैक्यं तस्य मतमिति गम्यत इति।

उपलक्षणं चैतत्। द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो, न जीव इति, प्रतिज्ञाद्वयं च व्याहतमित्यपि द्रष्टव्यम्।

सु०— सूत्रान्तरविरोधं चाह **भेदस्येति**।

अनु०— **भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च।**
भेददार्ढ्ये हेतुमाह सतात्पर्यं जगत्पतिः॥

यदि **जगत्पतिः** सूत्रकारो जीवेश्वरयोरैक्यं मन्येत तर्हि कथं स एव 'भेदव्यपदेशादि'ति **भेदस्य व्यपदेशं च** 'स्थित्यदनाभ्यां चे'ति **स्थितिं चादनं च** सतात्पर्यं जीवेशभेदं दृढयितुं हेतुमाह। भेदस्य प्रागपि प्रतिपादितत्वात् **'दार्ढ्य'** इत्युक्तम्। अत्राप्यनेकप्रमाणोपन्यासात् सतात्पर्य-मिति।

परि०— प्रागपीति। पूर्वपादद्वये 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः', 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते', 'विशेषण-भेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' इति सूत्रैरित्यर्थः॥ अत्रापीति। द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपि स्वशब्दमुक्तोपसृप्यत्वावस्थित्यदन-रूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वानाम् अनेकप्रमाणानामुक्तेः तात्पर्यमुक्तमित्युक्तमित्यर्थः।

सु०— न कोऽप्ययं विरोधोऽस्ति। परमार्थतो जीवेशयोरेकत्वेऽपि हि व्यावहारिक-भेदोऽस्ति तदपेक्षया तानि सूत्राणि। इदं तु परमार्थापेक्षयेति व्यवस्थोपपत्तेरित्याशयेन शङ्कते **व्यावहारिकेति**।

अनु०— **व्यावहारिकभेदश्चेत्**

अत्र **व्यावहारिक**शब्देन भ्रान्तिसिद्धोऽभिप्रेयते। प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वात्। जीवेश्वरभेदो भ्रान्तिसिद्ध इति वदन् प्रष्टव्यः। किमयमेव भेदो भ्रान्तिसिद्धः किं वा भेदमात्र-मिति। नाद्यः। अपसिद्धान्तात्। द्वितीये दोषमाह **केति**।

क्वासावव्यावहारिकः।

भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वात् । जीवेश्वरभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे क्वचित्सत्यो भेदोऽङ्गीकर्तव्यः । क्वासौ न क्वापि । कुत्रापि भेदस्य सत्यत्वानङ्गीकारे जीवशभेदारोपोऽपि न सम्भवतीति भावः ।

परि०— मूलमवतारयति न कोऽपीति ॥ तानीति । त्रिपाद्यामुक्तानि ॥ इदं त्विति । 'आत्मेती'ति सूत्रमित्यर्थः । व्यावहारिकशब्देन व्यवहारसिद्धत्वोक्तौ सत्यत्वप्राप्त्याऽग्रेतनमूलघटनाऽयोगादाह अत्र व्यावहारिकशब्देनेति । कथमेवमभिप्रायो ज्ञायत इत्यत आह प्राक्प्रबोधादिति । परभाष्ये सिद्धान्ते जीवेशयोरैक्ये संसार्यभावं प्रत्यक्षविरोधं च पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य प्रबोधात्प्राक्संसारिसत्त्वाभ्युपगमादित्युक्त्या भ्रान्तिसिद्ध इत्यवगम्यते । तदनुवादत्वान्मूलस्येत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । नास्त्येव कोऽपि भेदः सत्यः । तथाऽपि जीवेशभेदभ्रान्तिरुपपद्यते । भ्रान्तिर्हि संस्कारमपेक्ष्यते । संस्कारश्च ज्ञानमात्रम् । अतः पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारादुत्तरोत्तरभ्रान्त्युत्पादः । अनादिश्चायं संसार इति । मैवम् । भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे प्रमिते खलु तद्बलादेषा कल्पनोपपद्यते । न चैवम् । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति हि प्रतिज्ञैव तावद्व्याहता । दूरे प्रमाणोपन्यास इत्याशयवान् सोपपत्तिकं तावत् पृच्छति **व्यावहारिकमिति** ।

अनु०— **व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् ।**
उत नेति विकल्पे तु

भेदमात्रमिति शेषः । तिष्ठतु तावदन्यदिति **एवा**र्थः । **इति विकल्पे तु** पक्षद्वैते(द्वये)(द्वैधे) सम्भवति, कं पक्षमवलम्बस इति शेषः । अत्र सर्वत्र **वचन**शब्देन तदर्थो लक्ष्यते । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यार्थो भ्रान्तिकल्पितोऽथ परमार्थ इति प्रश्नार्थः ।

परि०— सृष्ट्यादौ कथमित्यत आह अनादिश्चेति ॥ सोपपत्तिकमिति । तृतीयकल्पावकाशो यथा नास्ति तथा विकल्पकरणात् सोपपत्तिकमित्युक्तम् । यद्वा व्यावहारिकशब्दार्थमपृष्ट्वा तत्तद्रूपविकल्पकरणात् सोपपत्तिकमित्युक्तम् ॥ इति शेष इति । भेदमात्रं व्यावहारिकं इति वचनमित्यर्थः ॥ अन्यदिति । प्रमाणोपन्यासादीत्यर्थः ।

सु०— आद्यं शङ्कते **यदीति** ।

अनु०— **यदि स्याद्व्यावहारिकम् ।**

एतद्वचनमिति वर्तते । अत्रापि पृच्छामो वाक्यार्थोऽयं बाध्यो न वेति । नेति पक्षे भ्रान्तकल्पितोऽपि न भवेत् । कुत्रापि कदाऽपि केनाप्यबाध्यस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तथात्वापत्तेः । प्रथमं शङ्कते **तस्येति** ।

तस्यापि बाधता चेत्स्यात्

तस्य वचनस्य न केवलं भ्रान्तिकल्पितत्वं किन्तु **बाध्यताऽपि स्यात् चे**दित्यर्थः। दूषयति **भेद इति**।

भेदः स्यात्पारमार्थिकः।

सर्वोऽपि **भेदो** भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च सकल(लो)भेदः **पारमार्थिकः** स्यात्।

द्वितीयमाशङ्कते **अव्यावहारिकत्वमिति**।

अव्यावहारिकत्वं चेत्

'तस्य वचनस्ये'ति वर्तते। निराकरोति **भेद इति**।

भेदोऽयं सत्यतां गतः।

तिष्ठतु तावदन्यः। वाक्यार्थस्य सत्यत्वे तस्य ब्रह्मणश्च यो **भेदो**, यश्च पदार्थानामसत्यत्वे वाक्यार्थस्य सत्यत्वानुपपत्तेः पदार्थानां परस्परं वाक्यार्थाद्ब्रह्मणश्च भेदः; स तावत् **सत्यतां गतः**। उभयथाऽपि वाक्यार्थो व्याहत इत्यर्थः।

परि०— **अन्य इति**। भेदान्तरसत्त्वोपपादनादित्यर्थः। 'यश्चे'त्यस्य भेद इति दूरेणान्वयः॥ **पदार्थानामसत्त्वेति**। 'सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित' इति वाक्यगतानि यानि पदानि तदर्थनामसत्त्वे इत्यर्थः॥ **वाक्यार्थसत्यत्वेति**। पदार्थसंसर्गातिरिक्तवाक्यार्थस्य अभावादिति भावः॥ **उभयथाऽपीति**। भेदमात्रं भ्रान्तिसिद्धमिति वाक्यार्थस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाभ्रान्तिसिद्धत्वपक्षद्वयेति भेदमात्रं भ्रान्तिसिद्धमिति वाक्यार्थोऽनुपपन्न इत्यर्थः।

सु०— सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च सर्वस्यापि भेदस्य सत्यता स्यादित्युक्तम्। तत्कुत इत्यतस्तदुपपादनाय व्याप्तिं तावदाह **एकस्येति**।

अनु०— **एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः।**
अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते॥

यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये **एकस्यासत्यतायां** सत्यामन्यस्य सत्यता स्यादेवेति व्याप्तिः **केन निवार्यते**। उपाधिव्यभिचारयोरभावान्न केनापि। पुरोवर्तिनः पुरुषत्वेऽसति स्थाणुत्वमेव भवतीति नियमो नास्ति। वल्मीकत्वस्यापि सम्भवात्। अतो **द्वयोरेव विरुद्धयो**रित्युक्तम्।

द्वयोरिति विशेषणस्यासमर्थतापरिहाराय **विरुद्धग्रहणम्**। यः पदार्थो **द्वयोरेव विरुद्धयो**रेकस्य असत्यत्ववान् असावन्यस्य सत्यत्ववानित्युक्तं भवति।

परि०— **असमर्थतेति**। व्याप्त्युपपादनासमर्थतेत्यर्थः। व्याप्तिप्रकारं निष्कृष्य दर्शयति **यः पदार्थ** इति। वचनमात्रस्याभासत्वेनाप्युपपत्त्या प्रकृतार्थानिर्वाहकत्वादाह **इत्युक्त** इतीति।

सु०— निदर्शनमाह असत्यमिति।

अनु०— असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः।
जानन्त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि॥

आप्तेनोक्तम् **असत्यं नेत्युक्ते** सत्युक्तं **सत्यमिति प्रजा जानन्ति**। तथा विप्रलम्भकेनोक्तं **सत्यं नो इत्युक्ते** तु तस्यासत्यतामपि जानन्ति। सत्यत्वासत्ययोर्द्वयोरेव विरुद्धता। तत्र आप्तोक्तेऽर्थे **असत्यतायामसत्यां** सत्यतायाः सत्त्वम् अनाप्तोक्ते च सत्यतायाम् **असत्याम्** असत्यतायाः सत्त्वं च प्रसिद्धमित्यर्थः। 'इत्युक्त' इति प्रमितत्वोपलक्षणम्। **प्रजा जानन्ती**-त्यनेन आऽविपा-लाङ्गनमेषा व्याप्तिः सिद्धा न केवलं परीक्षकाणामिति सूचयति।

परि०— यद्वा आप्तोक्तमसत्यं नेत्यनुमितेऽपि सत्यमुक्तमिति जानन्त्येव, अतः कथं वचनग्रहणमित्यत आह **इत्युक्त** इति॥ **आऽविपालाङ्गनमिति**। आ अविपालाङ्गनाभ्यः अविपालाङ्गनापर्यन्तमित्यर्थः। आङ् मर्यादा-ऽभिविध्योरित्यव्ययीभावः।

सु०— ननु स्वप्नेऽत्र घट इति दृष्ट्वा नात्र घट इत्यपि पश्यति। तत्र घटः तदभावश्च द्वयमपि मिथ्या। अतो व्याप्तिभङ्ग इत्यत आह **नेति**।

अनु०— न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या

तत्किं द्वयमपि सत्यमित्यत आह **तत्रेति**।

तत्रैकं सत्यमेव हि।

तत्र घटतदभावयोर्मध्ये। यदा अभावस्य असत्यता तदा घटः सत्य एव। यदा च घटस्य असत्यता तदा अभावः **सत्य एवे**त्यर्थः। तस्मान्न व्याप्तिभङ्ग इति **हि**शब्दार्थः। कुतो न द्वयमपि मिथ्येत्यत आह **भावेति**।

भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः।

यो यस्याभावो यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगी तावुभावपि एकत्रैकदैव न मिथ्येति व्याप्तेः। स्वप्नेऽपि घटतदभावौ **कथं** तथा **भविष्यत** इति भावः। व्याहतं च भावाभावयोरुभयोरसत्त्व-वर्णनमित्याशयेनाह **भावस्य हीति।**

भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम्।

हिशब्दो हेतौ। **भावस्य निषेधे** कृते **तु अभावस्यैव** विहितत्वात्। पुनर्नाभावस्य निषेधनं कर्तुं शक्यते, व्याघातात्। एवमभावस्य निषेधे कृते अभावाभावो भाव एव तद्व्याप्तो वेति भावस्य विहितत्वात् पुनर्न भावस्य **निषेधनं** युक्तं व्याहतत्वादिति। अस्त्वेवं व्याप्तिः ततः किमित्यत आह **स्ववच इति।**

स्ववचोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्भेदस्य सत्यता।

स्वशब्देन प्रतिवाद्युच्यते। तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य। **तस्मात्** व्याप्तिसद्भावात् मिथ्यात्वं सत्यत्वं च द्वौ विरुद्धधर्मौ। भेदे तयोः, मिथ्यात्वे असति सत्यत्वं सत्स्यादेव, उक्तव्याप्तिबलादित्यर्थः।

परि०— प्रतिवाद्युच्यत इति। अस्मत्प्रतिवादी मायावादीत्यर्थः। अत्र प्रकरणे वचनशब्दः तदर्थ इत्युक्तत्वात्। तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्येत्युक्तम्। मिथ्यात्वे अविद्यमान इत्यर्थः।

सु०— प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति।

अनु०— तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तन्यायेन गम्यते॥

भेदमिथ्यात्वासम्भवात् **जीवेशयोः** पारमार्थिकभेद एव **उक्तन्यायेन** द्युभ्वादिसूत्रैः **गम्यते**। तथा च तद्विरोधान्नेदमभेदं प्रतिपादयति सूत्रमिति सिद्धम्। श्रुतयस्तु प्रागेव सम्यग्-व्याख्याताः। विरुद्धगुणसत्यता चोपपादिता। प्रत्यक्षादीनामतत्त्वावेदकत्वमपि नि(रस्तम्)रा-कृतम्। श्रुतिमिथ्यात्वस्यानिष्टत्वं च समर्थितमित्युक्त एव सूत्रार्थः॥ ४-१-२॥

परि०— तर्हि 'तत्त्वमसी'त्याद्यभेदश्रुतीनां का गतिरित्यत आह **श्रुतयस्त्विति॥ प्रागेवेति।** पृथगुप-देशादित्यधिकरणे 'तथाऽपि तु चिदानन्दपूर्वास्ते सदृशा गुणा' इत्यादिना व्याख्याता इत्यर्थः। विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादिति प्रागुक्तं निराह **विरुद्धगुणसत्यता चेति**। 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्याऽनुभवतां व्रजेदि'त्यादिना पृथगधिकरण एवोपपादितेत्यर्थः। तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यादिनोक्तं निराह **प्रत्यक्षादीनामतत्त्वेति॥ निराकृतमिति।** 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम्' इत्यादिना 'ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित्।

शक्यं वारयितुं क्वापी'त्यन्तेन भक्तिपादादाविति ज्ञेयम् ॥ **समर्थितमिति** । 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादिना जिज्ञासासूत्र इति भावः ॥ ४-१-२ ॥

सु०— एवं प्रथमसूत्रस्य अपव्याख्यां प्रत्याख्याय द्वितीयस्यापि प्रत्याख्याति **एतस्मादिति** ।

अनु०— एतस्मादात्मशब्दोऽयं परमात्माभिधा भवेत् ।

एतस्मात् उक्तन्यायात् आत्मेति सूत्रगतोऽयम् **आत्मशब्दः परमात्माभिधा** परमात्मन एवाभिधायकः तावद्भवेत् । ततः किमित्यत आह **प्रतीकेति** ।

प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ।

तत् तस्मात् पूर्वसूत्रगतस्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वात् न प्रतीक इति प्रतिज्ञावाक्यस्य **प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेदित्येवार्थः** । इदमुक्तं भवति । 'न प्रतीक' इत्यत्र तावदात्मेतीत्यनुवर्तनीयं पूर्वसूत्रात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यस्यापरिपूर्णत्वात् । पूर्वसूत्रे च 'आत्म'शब्दो विष्णुविषय इति समर्थितम् । तथा च प्रतीकविषयाया विष्णुदृष्टेरेवायं प्रतिषेधो व्याख्येयः । न प्रतीकेषु जीवमतिं बध्नीयादिति तु प्रतिज्ञाव्याख्याने प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्च प्रसज्येयातामिति ।

परि०— **उक्तन्यायादिति** । 'आत्मशब्दं यतो हेतुमि'त्यादिनोक्तन्यायादित्यर्थः । एतावता परकीयसूत्रार्थे किं दूषणमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

सु०— 'मनो ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्यर्थत्वेन यत्प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तम् । तदपि नोत्सूत्र-(त्रित)म् । किन्तु प्रतीक इति सप्तम्यन्तं पदमावर्तते । तत्राद्यं विषयसप्तम्यन्तं न इत्यनेन सम्बध्यते । द्वितीयमधिकरणसप्तम्यन्तं श्रुतिव्याख्यानम् । उभयत्रात्मेतीति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयवान् प्रसङ्गाद् द्वितीयं व्याख्याति **प्रतीक इति** ।

अनु०— प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना ।

यस्मात् प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेत् **तस्मात्** इति श्रुत्यर्थ इति शेषः । **हि**शब्देन प्रथमादिविभक्तेः सप्तम्यर्थवाचित्वं शाब्दिकानां प्रसिद्धमिति द्योतयति ।

परि०— परमते दोषोक्तिप्रस्तावे सिद्धान्तसूत्रार्थोक्तिरसङ्गतेत्यत आह **मनो ब्रह्मेति** । यद्वा भवदर्थोऽप्यप्रकृतस्वीकाररूप एव सूत्रेऽप्रतीतेरित्यत आह **मनो ब्रह्मेत्यादीति** ॥ **प्रसङ्गादिति** । सूत्रार्थदूषणप्रसङ्गादिति ।

यद्वा, स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ शाब्दिकानामिति । 'सप्तम्य प्रथमे'ति पठतामित्यर्थः । तथा च श्रुतौ 'नाम्नि ब्रह्मे'त्यादि योजनेति भावः ।

सु०— इतश्च नायं प्रतिज्ञार्थ इत्याह न चेति ।

अनु०— न च विष्णुः प्रतीकं यत् तस्मात् .... ॥ ३ ॥

यस्मात् विष्णुः प्रतीकं, चशब्दाज्जीवश्च न भवति; **तस्मात्** प्रतीकेष्वात्मेति जीव इति उपासना न प्रसक्तेति शेषः । अयमर्थः : प्राप्तौ सत्यां हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न च प्रतीकेषु उपासकस्य आत्मदृष्टिः प्रसक्ता प्रसञ्जकाभावात् । यत्तु प्रसञ्जकमुक्तं ब्रह्मण आत्मत्वं प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वं तदुभयमप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । न ह्यत्यन्ताभासेन प्रसक्तिर्भवति । अतिप्रसङ्गात् । ततः प्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधोऽनर्थक इति ।

न हि स इति हेतुव्याख्यानं दूषयति **न च विष्णुः प्रतीकं यत् तस्मादिति** । तच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शी वर्तते प्रकृतश्चात्मा । आत्मशब्दश्च विष्णुवाच्येवेति समर्थितम् । तथा च हि यस्मात् स विष्णुः प्रतीकं नैव तस्मात् इत्येवार्थः सम्पद्यते । न हि उपासकः प्रतीकानीति व्याख्याने तु प्रकृतपरित्यागेनाप्रकृतपरामर्शः प्रसज्यत इति ॥

परि०— प्रतीकेष्विति । विषयसप्तमीयं न त्वाधारसप्तमी । अनेन कः प्रतिज्ञादोष उक्त इत्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ **प्रसञ्जकाभावादिति** । 'नामब्रह्मे'त्येव श्रवणेन नामात्मेत्यश्रवणादिति भावः ॥ **प्रमाणविरुद्धमिति** । 'द्वा सुपर्णा', 'निर्विकारोऽक्षर' इत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । अङ्गुल्यग्रे हस्तिशतमित्यादेरपि केनचिदुक्तस्य निषेधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तस्मादितीति** । हेत्वंशार्थोऽप्ययुक्त इति शेष इति भावः । अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात् ॥ **परामर्श इति** । पुनरनुसन्धानं परामर्शः ।

सु०— इदानीं ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रस्यापव्याख्यामपाकरोति नात्मेति ।

अनु०— नात्मेत्युपासना ।
इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥

नात्मेत्युपासना इत्येकदेशोत्कीर्तनेन 'न प्रतीके न हि सः' इति समग्रसूत्रार्थमनुवदति । प्रतीकेष्वात्मेति जीव इत्युपासना न कार्या । न हि स उपासकः प्रतीकानि **इति पक्षो यदा** इत्येवं पूर्वसूत्रव्याख्यानं यदा तदाऽत्र प्रतीकेषु **ब्रह्मदृष्टिश्च विरुध्यते** । चशब्दोऽपव्याख्याननिरास-समुच्चये ।

परि०— 'इतिपक्षो यदे'त्यस्यार्थमाह **इत्येवमिति** । अत्रेति मूलानुवादः । **प्रतीकेष्विति** व्याख्या ॥ **चशब्दोऽपव्याख्यानेत्यादि** । न केवलं नात्मेत्यादिसूत्रार्थो न युक्तः किन्त्वेतत्सूत्रार्थोऽपीति **समुच्चय** इत्यर्थः ।

सु०— एतद्विवृणोति स इति ।

अनु०— स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ।

प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यत्वे त्वया या तादात्म्याभावलक्षणा **स नेति** युक्तिरभिहिता सा तत्रापि ब्रह्मप्रतीकयोरपि **समेति** हेतोः प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रे व्याख्यायमाने सति **उक्तयुक्तिविरुद्धता** भवतीति । एतदुक्तं भवति । प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रव्याख्यानमसत् । प्रतीकं ब्रह्मतया नोपास्यम् । अब्रह्मत्वात् । यद्यन्न भवति न तत् तत्त्वेन उपास्यमिति युक्तिविरुद्धत्वात् । न चेयं युक्तिरप्रमा । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्य अकर्तव्यतायां पूर्वसूत्रे परेणैवोपन्यस्तत्वात् । अन्यथाऽनैकान्त्येन तत्रापि साधिका न स्यात् । न च ब्रह्मप्रतीकयोरभेदः ब्रह्मणः सत्यत्वात् प्रतीकानां कल्पितत्वात् । पारमार्थिकभेदाभावः तावदस्तीति चेत् । तर्हि जीवप्रतीकयोरपि स नास्तीत्यसिद्धिः स्यादिति ।

परि०— परमसाध्यं वदन्नेव युक्तिप्रकारं व्यञ्जयति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अप्रमेति** । अप्रमाणमित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्येनेति** । ब्रह्मप्रतीकयोरतादात्म्येऽपि ब्रह्मदृष्टेर्नामादावङ्गीकारादिति भावः । **तत्रापि** पूर्वसूत्रेऽपीत्यर्थः । हेतोरभावान्नानैकान्त्यमित्याशङ्क्य निराह **न चेति** ॥ **असिद्धिरिति** । तादात्म्याभावरूपहेतोरिति योज्यम् ।

सु०— स्यादेतत् । 'न हि स' इति न निर्विशेषणो हेतुः सूत्रकारस्याभि(प्रेतो)मतो येन ब्रह्मदृष्टिः प्रतीकेषूक्तयुक्तिविरुद्धा स्यात् । किं तूपास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावे सतीत्यनेन विशिष्टः । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासने तूत्कर्षप्राप्तिरस्ति । अतोऽतद्भावेऽप्युपासना (कार्या) युज्यत इत्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ह्यतद्भावेऽप्युपासना ।

आद्योऽपिशब्दोऽतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थः । **हि**शब्दस्योत्तरार्धेनान्वयः । यदि विशिष्टहेतुं व्याख्याय प्रतीकानाम् **अतद्भावे**ऽब्रह्मत्वेऽपि **उत्कर्षप्राप्तिमात्रेण** ब्रह्मत्वेनोपासनाऽङ्गीक्रियते । तदा आत्मत्वेनापि तदुपासनमङ्गीकार्यं न तु निराकार्यम् । कुत इत्यत आह **उत्कर्ष इति** ।

उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्याच्चेतनत्वादचेतनात् ।

यस्माद्ब्रह्मवत् **आत्मनोऽपि** प्रतीकात् **उत्कर्षो**ऽस्ति । कथम् । आत्मनः **चेतनत्वात्** । अचेतनं खलु प्रतीकम् । तस्यात्मत्वेनोपासनायामुत्कर्षप्राप्तिः स्यादिति । अतिप्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यव-सानमाह **तस्मादिति** ।

तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदां मतम् ।

यस्माद्विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽसिद्धिः स्यात् । तत एव प्रतीकेषु ब्रह्मो-पासनवदात्मोपासनं च प्रसज्येत । तस्मात्, अतत्त्वं, यद्यन्न भवति तत्तत्त्वेन **नोपास्यमिति** सामान्यमेव सूत्रकारस्याभिमतम् । न तु विशेषणप्रक्षेपः । तथा च ब्रह्मदृष्टिरिति प्रतिज्ञा स्वोक्त-युक्तिविरुद्धैव इति । अत्र व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वाभिधानस्य हेतोर्निर्विशेषणत्व एव तात्पर्यम् । स्पष्टत्वार्थं तु व्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम् ।

परि०— अतद्भाव इति । तादात्म्येऽसत्यपीत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थ इति** । अविशिष्टहेतुपक्षे युक्तिविरुद्धत्वरूपातिप्रसङ्गेन सह विशिष्टहेतोरप्यात्मत्वेनोपासनापादरूपातिप्रसङ्गसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । यद्वा विशिष्ट-हेतुव्याख्यानपक्षे न केवलं पूर्वसूत्रेऽसिद्धिः । किन्तु आत्मत्वोपासनप्रसङ्गश्चेत्येवं समुच्चयार्थ इत्यर्थः । अतद्भाव इत्यनुवादः । **अब्रह्मत्व** इति व्याख्या । हिशब्दार्थो **यस्मादिति** ॥ **असिद्धिः स्यादिति** । 'न हि स' इत्यत्राभिमतस्यो-पास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावे सत्यतद्भावरूपहेतोरिति योज्यम् । ननु परेण विशिष्टहेतोरुक्तत्वादिहातत्त्वान्नोपास्यमिति विशेषणं विनाकृतस्य व्याप्त्युक्तिरसङ्गतेत्यत आह **अत्र व्याप्तेरिति** ।

सु०— एवं प्रतिज्ञाव्याख्यानम् अपाकृत्य उत्कर्षादिति हेतुव्याख्यानम् अपाकरोति **उत्कर्षादिति** ।

अनु०— **उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात् फलमञ्जसा ।**
ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते ।

ब्रह्मताध्याने प्रतीकानामुत्कर्षात् **उत्कर्षस्य** दृष्टत्वात् **अञ्जसा फलं** पुरुषार्थरूपं फलं **यदि स्यात्** तदा, तदेव **ब्रह्मणो नीचताध्यानमिति**, तस्मात् **अनर्थः किं न जायते**, जायत एवेति समव्ययफलत्वादकार्यमेवेदमिति ।

अभ्युपगम्येदं समव्ययफलत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु न पुरुषार्थः किं त्वनर्थ एवेत्याह **अचेतनस्येति** ।

अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि कचित् ।
नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् ॥

तुष्ट्यभावाच्च न पुरुषार्थलाभः ततः । **क्वचित्** इत्यनेन यदचेतनं तदुपचिकीर्षालक्षण-तुष्टिरहितमिति व्याप्तिं सूचयति । **नीचस्य प्रतीकस्य स्वात्मताध्यानात् ब्रह्म कुप्यति** । ततश्च अनर्थं प्रयच्छति । तत्र दृष्टान्तो **लोकवदिति** । यथा लोके शिलादिकं राजत्वादिना चिन्तितं न प्रसीदति नापि पुरुषार्थं प्रयच्छति । यथा च राजा चण्डालत्वेन ध्यातः कुप्यति अनर्थं च ददाति तथा इत्यर्थः । अनेन प्रतीकानामचेतनत्वेऽपि ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षत्वात् फलं दास्यतीति च प्रत्युक्तम् । तस्य अनेनोपासनेन कुपितत्वात् ।

परि०— **तत इति** । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्यानान्न पुरुषार्थलाभ इति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— न वयं ब्रह्मणि प्रतीकत्वोपासनं ब्रूमः । येन ब्रह्म कुपितमनर्थं प्रयच्छेत् किन्तु प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनम् । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरित्यत आह **चण्डाल इति** ।

अनु०— **चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ।**
को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात् कथञ्चन ।।

चण्डालमुद्दिश्य **चण्डालो नृप** इत्युक्ते तथा नृपमुद्दिश्य **नृपश्चडाल** इत्युक्ते **नृपेण परिज्ञाते** सत्यनर्थप्राप्तौ **कथञ्चन को विशेषः स्यात्** न कथञ्चित् कोऽपि । अत्र **उक्त**शब्देन ध्यानमुपलक्ष्यते । अज्ञातोपासनो राजा नानर्थं करोतीति नृपेण परिज्ञात इत्युक्तम् । तथा च प्रतीकं ब्रह्मेत्युपासने ब्रह्म प्रतीकमित्युपासने च सम एवानर्थ इति वाक्यशेषः ।

परि०— शङ्कते **न वयं ब्रह्मणीति** ॥ ततः **पुरुषार्थप्राप्तिरिति** । अकुपितं ब्रह्मैव फलं दास्यतीति भावः । प्रकृतानुगुण्यायाह **अत्रोक्तशब्देनेति** । अन्यथोक्तिमात्रस्योपचारेणापि सम्भवादनानुगुण्यं स्यादिति ज्ञेयम् । राज-वदित्यस्यार्थो राजा यथेति । 'तत्र तस्येवे'त्यस्य प्रायिकत्वात् प्रथमान्तादपि वतिरिति भावः ।

सु०— ननु क्षत्तरि राजदृष्टिः फलवती, राज्ञि क्षत्तृदृष्टिरनर्थहेतुर्दृष्टा । तत्कथमुभयस्य साम्यमुच्यत इति चेन्न । तत्र दृष्टेरभावात् । उक्तिमात्रं तूपचारेण । सिंहो देवदत्त इति यथा । दृष्टौ तु तत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाह **पुरत इति** ।

अनु०— **पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ।**
राजवत् किं न कोपः स्याद्राज्ञो लोकेऽभिपश्यति ।

राजा यथा पूज्यते तथा । तदा राज्ञः कोपो न स्यात् किम् । लोकेऽभिपश्यति सतीति कोपातिशयप्रदर्शनार्थम् । पूजया दर्शनमुन्नीयत इत्यतः **पूज्यत** इत्युक्तम् ।

न केवलं दृष्टेरुन्नायिकायां पूजायामेव राजकोपः किन्तु तादृश्यामुक्तावपि इति आह **राज्ञस्त्विति**।

राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो(ले) नृप इत्यपि।
आत्मानं स इति प्रोक्तमितिवद्धयेव कुप्यति ॥

नाज्ञाता प्रोक्तिः कोपजननीत्यतो **राज्ञस्तु पुरत** इत्युक्तम्। **चण्डाले नृप इति प्रोक्तेऽपि** प्रकर्षेण **न** मयोपचारेणोच्यते अपि तु वस्तुत एवेत्युक्तेऽपि राजा कुप्यत्येव हि। **आत्मानं** प्रति हि **स चण्डाल इति प्रोक्तं** प्रकर्षेणोक्तम् **इतिवत्** इत्यत्र यथा तथैवेत्यर्थः। पूजैव कोपकारणं न दर्शनमित्याशङ्कानिरासाय विवेकार्थमयं श्लोकः।

परि०— दृष्टेः प्रकृतत्वादाह **पूजयेति** ॥ **तादृश्यामिति**। दृष्टेरुन्नायिकायामित्यर्थः। प्रोक्तेऽपीत्यत्र प्रशब्दार्थं प्रकर्षेणेत्यनूद्य तं प्रकर्षं व्यक्तीकुर्वन्नाह **न मयेत्यादिना**। **इतिवदि**त्यनुवादः। इत्यत्र **यथा तथैवे**ति व्याख्या ॥ **विवेकार्थमिति**। पूजातोऽसङ्कीर्णस्य दृष्ट्युन्नायकस्य प्रवचनस्योक्त्यर्थमयं श्लोक इत्यर्थः। तर्हि तथा प्रोक्तिरेव कोपहेतुरस्त्विति न वाच्यम्। आचार्यपित्रादिना शिक्षारूपेणैतादृशवाक्योक्तौ कोपादर्शनेन तथादृष्टेरेव तथात्वादिति भावः।

सु०— एवमुद्देशविधानोक्त्या द्वैरूप्यमङ्गीकृत्य फलतः साम्यमुक्तम्। इदानीं तदपि नास्तीत्याह **अभेदेनेति**।

अनु०— अभेदेनैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि।

एतयोर्ब्रह्मप्रतीकयोः **अभेदेन ध्याने**ऽङ्गीकृते न केवलमनर्थसाम्यं किन्तु **वचस्यपि को विशेषः**। वचनद्वयार्थोऽप्यविशिष्ट एवेत्यर्थः। अत्रैव दृष्टान्तमाह **अयमिति**।

अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽथ नृपेऽपि च।
चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥

व्यक्तिभेदेन दूषणपरिहारः स्यादित्यतोऽयमित्युक्तम्। **दूषणं** नीचत्वलक्षणम्। द्वयोरभेदेन ध्याने **दूषणं** सम्भवत्येव। न चैवम्। प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते। न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्यत आह **ध्यात इति**।

ध्यातेऽप्येकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत्।

तत् तयोः ब्रह्मप्रतीकयोः **एकस्य** प्रतीकस्य **तद्भावे** ब्रह्मभावे ध्याते सति **अन्यस्य ब्रह्मणः तद्भावः** प्रतीकभावः ध्यातो **न किम्**।

एतदुक्तं भवति। भवेदयं परिहारो यदि प्रतीक(स्य)स्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मत्वमुपास्यमिति पक्षः स्यात्। न चैवम्। प्रतीकाभावप्रसङ्गस्य परेणैवोक्तत्वात्। भेदाभेदाभिप्रायेणायं परिहार इत्यपि नास्ति। न हि घटो मृदभिन्नो मृद्घटाद्भिन्नेति भेदाभेदौ किन्नाम परस्परम्। तस्मादनुपमर्दितस्वरूपस्य प्रतीकस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणोऽपि प्रतीकत्वं ध्यातमेवेति युक्तमुक्तमिति।

ननु अस्मिन्नुपासने ब्रह्मणा ज्ञाते अनर्थः स्यात् न तु अज्ञाते। अतः तथोपासनं करिष्यत इत्यत आह **न चैवेति**।

न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचित्॥

तत् उपासनम्। ब्रह्मणोऽज्ञाने सर्वाध्यक्षं ब्रह्मैव फलं दास्यतीत्यपि रिक्तं वचः स्यात्।

परि०— द्वैरूप्यमिति। नामादिप्रतीकोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानं ब्रह्मोद्देशेन प्रतीकत्वविधानमित्येवमुद्देशविधानोक्तयोर्द्वैरूप्यमित्यर्थः॥ **व्यक्तिभेदेनेति**। चण्डाले राजान्तरतादात्म्यमन्यस्मिन्देशान्तरे तस्मिन्नेव राज्ञि चण्डालत्वमुक्तं चेदपि पुरःस्थिते राजनि नीचत्वदूषणं न प्राप्नोति। अत एकस्मिन्नेव तद्वचनप्राप्त्यर्थमयमित्युक्तिरित्यर्थः। शङ्कते **द्वयोरभेदेनेत्यादि**। भाव्यते चिन्त्यत इत्यर्थः। तदित्यनुवादेन तयोरिति विपरिणामेन निर्देशः। ब्रह्मप्रतीकयोरिति व्याख्या। अभिप्रायस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तं भवतीति**। ननु ब्रह्मकार्यस्य नामादिप्रतीकस्य ब्रह्मरूपकारणाभेदेऽपि ब्रह्मरूपकारणस्य नामादितो भेदादित्येवं भेदाभेदाभिप्रायेण ब्रह्मणो नीचत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह **भेदाभेदेति**। एवंविधं भेदाभेदं निराह **न हीति**। मृदिति भिन्नं पदम्। घटाद्भिन्नेत्यन्वयः॥ **परस्परमिति**। कार्यस्य कारणात् कारणस्य कार्याद्भेदाभेदावित्यर्थः॥ **तस्मादिति**। कारणे ब्रह्मणि कार्यभेदस्य सत्त्वादित्यर्थः।

सु०— ननु श्रुतिविहितमाचरता कथं ब्रह्मकोपेनानर्थप्राप्तिरित्याशङ्कां परिहरन् अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति **तस्मादिति**।

अनु०— तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः।

सर्वमिति श्रुतिसूत्रव्याख्यानरूपम्।

एतेन सालग्रामादौ विष्ण्वादिप्रतिपत्तिरपि परास्ता वेदितव्या।

सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्य अपव्याख्यानदूषणमसङ्गतमित्यतः स्वोक्तदार्ढ्यार्थमिति भावेन आह **तस्मादिति**।

तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥

परकीयव्याख्यानस्य दूषितत्वात्। **यथोक्तमार्गेण** अस्मदुक्तं सूत्रार्थम् अनतिक्रम्य **वर्तमानेन मार्गेण ॥ ४-१-४ ॥**

परि०— श्रुतिविहितमिति। 'नामब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिविहितमित्यर्थः ॥ एतेनेति। अन्यस्यान्य-(थाध्या)ताध्यानादनर्थकथनेनेत्यर्थः ॥ *परमतदूषणम् ॥ ४-१-४ ॥*

★ ★ ★

॥ अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥

सु०— निवृत्ता साधनचिन्ता। प्रतिबन्धा(का)नां पूर्वोत्तराणाम् अनन्तकर्मणां भावान्न ज्ञानिनो मोक्षः सम्भवतीत्याशङ्कानिरासाय कर्मनाशाख्यं ज्ञानफलं इदानीं निरूप्यते। तत्र ज्ञानसामर्थ्येनैव कर्मक्षयो भवतीति प्रतीतिं निराकर्तुं सूत्रतात्पर्यमाह **तथेति**।

अनु०— तथोपास्याञ्जसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात्।
करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्यस्याप्यसङ्गताम्।
करोति

तथा उक्तप्रकारेण, **अञ्जसा** आदरनैरन्तर्याभ्यां, **उपास्य दृष्टं**, ज्ञानात् **पूर्वं निखिलं पापं** चशब्दादनिष्टं पुण्यं च, **पाश्चात्यस्य** पापस्य अनिष्टपुण्यस्य च।

अनेन 'अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोरि'ति सूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति॥

परि०— पूर्वोत्तरमूलयोः सङ्गतिं वक्तुमाह **निवृत्तेति**। **निरूप्यते** सूत्रकृतेति योज्यम् ॥ **तत्रेति**। तदधि-गमसूत्रे। **तथेत्यनुवादः**, **उक्तेत्यादि** व्याख्या। विष्णुः स्वामीति, प्रतीकेषु ब्रह्मास्तीति, विष्णुर्ब्रह्म गुणपूर्ण इति चोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ **अनेनेति**। अनिष्टपुण्यनाशकथनेनेत्यर्थः। अतः मुक्तावनुभवकारणादन्यत्पुण्यं नश्यति अप्रारब्धमनभीष्टं चेति तत्रार्थकथनादिति भावः।

सु०—

ब्र०सू०— ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥

इदं सूत्रं केचिद्ब्रह्मविद एवाघस्येव पुण्यस्य **अ(संश्ले)शेषो** विनाशो भवति, शरीरपाते प्रत्यासन्ने सतीति व्याचक्षते; तदसत् । अतोऽन्यदपीत्यस्य पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । व्याख्यान-व्याख्येयभावस्य चानन्यगतित्वात् । पूर्वसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तौ सूत्रान्तरा-रम्भवैयर्थ्यात् । अस्माकं त्वग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणि पुण्येऽपि विभागसूचनार्थानि । ज्ञानोत्तरं पुण्यार्जनस्याभावादश्लेषशब्दो विनाशार्थो व्याख्यातव्यः । तथा च प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृत-स्वीकारश्चेत्याशयवानन्यथा सूत्रतात्पर्यमाह **तद्विषश्चेति** ।

अनु०— तद्विषश्चैवं पुण्यनाशोऽप्यसङ्गता ।

ब्रह्मद्विषश्च । **एवं** ज्ञानिवत् । द्वेषपरिपूर्तेः पूर्वस्य **पुण्यस्य नाशो** भवति उत्तरस्य **असङ्गता** अपि । अत्र सूत्रं यदेव विद्ययेति हीति, तत्पुनरुक्तम् । एतदर्थस्य तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण प्रागुक्तत्वादित्यत आह **यदेवेति** ।

यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ।

'अत्रोक्तं प्रमेयमि'ति शेषः । अतो न पुनरुक्तिदोष इति हेरर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थविभागः प्रकरणवशात् प्रसिद्ध इति वा । कथं विशिष्यत इत्यतः पूर्वसूत्रतात्पर्यं तावदाह **पूर्वमिति** ।

पूर्वं स्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ।
कर्म विद्यायुतं

स्वर्गादीति मोक्षेतरपुरुषार्थग्रहणम् । उत्तरसूत्रतात्पर्यमाह **पश्चादिति** ।

पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ।

पश्चात्त्विति सम्बन्धः । विद्यायुतं कर्मेति वर्तते । **वीर्यप्रदं** आनन्दातिशयप्रदम् । इति चोदितमिति सम्बन्धः । सकलकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात् । न चैवम् । जीवन्मुक्तानामुप-लम्भादित्याशङ्कापरिहारायोक्तं सूत्रकारेण **अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः** इति । तर्हि प्रारब्धकर्मभावात् कथं मोक्ष इत्याशङ्क्य पुनः सूत्रितं **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पत्स्यत इति** । एतदपि न ब्रह्मविन्मात्रविषयमित्याशयवान् व्याचष्टे **तत इति** ।

ब्र०सू०— ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पत्स्यते ॐ ॥

ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथा ।
ब्रह्मद्विट् ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षाववापुतः ॥

अनारब्धक्षयानन्तरम् । इतरत् पापम् ।

परि०— पुनरुक्ततेति । तत्रापि ब्रह्मविदः पुण्यनाशोक्तेरिति भावः । भवत्पक्षेऽपि कथं न पुनरुक्तिराद्य-सूत्रेणेत्यत आह **अस्माकं त्विति** ॥ **सूत्राणीति** । 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्', 'अतोऽन्यदपीत्येकेषा-मुभयोः', 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इति त्रीणि सूत्राणि यथाक्रमं काम्याकाम्यप्रारब्धरूपपुण्यविभाग-सूचनार्थानीत्यर्थः । 'यदेव विद्यये'ति सूत्रं त्वग्निहोत्रादिति सूत्रार्थोपोद्बलकमिति भावः । परोक्तसूत्रार्थे दोषान्तरमाह **ज्ञानोत्तरमिति** ॥ **प्रकृतेति** । पूर्वत्राश्लेषशब्दितासम्बन्धरूपार्थस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः ॥ **सूत्रेणेति** । पुरुषा-र्थाधिकरणस्थसूत्रेणेत्यर्थः । दोषोक्तेः स्थानप्रदर्शनाय अत्रेत्यनुवादः ॥ **वक्ष्यमाण इति** । उत्तरश्लोक इति भावः । पूर्वत्रान्वितत्वात् पुनरनुसन्धानायाह **वर्तत इति** ॥ **अनारब्धेति** । अनारब्धकार्ये एव पूर्वपुण्यपापे विनश्यतः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्यत इति तदवधेरिति' सूत्रार्थः ।

सु०— प्रारब्धकर्मणामनन्तत्वे भोगेन क्षयो न शक्य(ते) इत्याशङ्कामागमवाक्येन परिहरति ब्रह्मणामिति ।

अनु०— ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसञ्चयः ।
ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पश्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ।
रुद्रस्य विंशदेव स्यादिन्द्रस्यार्कादिके दश ।
अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त आरब्धसञ्चयः ।
ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेत् ।
इति सत्तत्त्ववचनं स्वयं भगवतोदितम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ब्रह्मणां शतमिति षष्ठ्या अलुक् । तस्य कालो ब्रह्मणां शतकालः तस्मात् तत्समासे पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनाम् **आरब्धसञ्चयो** भवति । अस्यैव विवरणं **ब्रह्मणस्तु तावत्त्वमेव** ब्रह्म-कल्पानां शतेनैव कर्मक्षयवत्त्वम् । **ब्रह्मण** इति जातावेकवचनम् । पञ्चशतां ब्रह्मणां कालात्

पूर्वं रुद्रस्यारब्धसङ्क्षयः । तथाशब्दः समुच्चये । विंशतिपर्यायो **विंशच्छब्दः** । ब्रह्मणां विंशतिरेव तदवच्छिन्न एवेन्द्रस्य प्रारब्धकर्मसङ्क्षयकालः । **अर्कादिके** अर्कादीनां दश ब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः । **ब्रह्ममात्रस्य** एकस्यैव ब्रह्मणः । अतःपरं प्रारब्धकर्मसङ्क्षयानन्तरमपि ब्रह्मणा **सहैव नारायणं व्रजेत्** ॥ ४-१-८ ॥

परि०— 'ब्रह्मणामि'त्यस्य भिन्नपदत्वे शतपदेन समस्तेनान्वयसामर्थ्याभावादाह ब्रह्मणां शतमितीति । 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदि'त्यादिपञ्चमाद्यपादीयसूत्रे विंशतिपदस्यैवोक्तेर्विंशदिति कथमित्यत आह **विंशति-पर्याय इति** । प्रामाणिकप्रयोगात् सोऽपि शब्दोऽभ्युपेय इति भावः । ब्रह्मणां विंशतिरेवेन्द्रस्येत्यादेरन्वयमाह **ब्रह्मणां विंशतिरेवेत्यादि** । जातावेकवचनमित्युक्तेः **ब्रह्मणामित्युक्तिः** । व्यवहितत्वादन्वयमाह **ब्रह्मणा सह नारायणं व्रजेदिति** ॥ ४-१-८ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिन् प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★ ★ ★

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

सु०— द्वितीयपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरं भाष्यं 'देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यत' इति। तत्र देवानामित्येतद्यदि मोक्षोत्क्रान्तिभ्यां सम्बध्यते तदा देवेभ्योऽन्येषां सशरीराणामेवावस्थानमिति प्राप्नोति। अन्यत्र वा तच्छरीरपरित्यागप्रकारश्चिन्तनीयः। अचिन्तने वा कारणं वाच्यम्। यदि च मोक्षेणैव सम्बध्यते तदा देवानां मोक्ष इतरेषामुत्क्रान्तिश्चेत्युक्तं भवति। मोक्षश्च प्रकरणवशाद्देहादिति गम्यते। तथा च प्रथमपादे कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे उच्यत इति यथा सामान्येनोक्तं तथाऽत्राप्युत्क्रान्तिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यम्। किमनेन विभागे(नेत्य)न कृतं स्यादित्यत आह **देवानां चेति**।

अनु०— **देवानां च मनुष्याणामेतावत् सममेव हि।**
उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः॥

यदतीतपादे चिन्तितं कर्मनाशाख्यं फलमेतावत् **देवानां मनुष्याणां च सममेव**। कर्मनाशाभावे तत्फलानुवृत्तेरावश्यकत्वात्। मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तान् लक्षयति। तस्मात् सामान्येन पूर्वपादप्रतिपाद्यमुक्तम्। एतत्पादप्रतिपाद्या देहात् **उत्क्रान्तिः** तृतीयपादप्रतिपाद्योऽर्चिरादि**मार्गश्च देवानां न प्रायेण भविष्यतः** अतो विभागेनोक्तिर्युक्तेति। अनेन 'मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत' इत्येतद्भाष्यमपि देवव्यतिरिक्तानां मार्गः सर्वेषां गम्यं चेति व्याख्येयमिति सूचितं भवति। स्फुटं चैतद्वक्ष्यति। 'उत्क्रान्तिमार्गश्च विमुक्तगम्यमि'ति।

परि०— 'स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्ये'त्यादिस्वप्रतिज्ञानुसारेण भाष्यं स्पष्टीकरोतीत्याशयेन मूलमवतारयितुं स्पष्टीकृतौ काऽनुपपत्तिरित्यतो भाष्यमनूद्य तत्रानुपपत्तिं दर्शयति **द्वितीयेति**॥ **अन्यत्र वेति**। पादान्तरे॥ **प्रकरणेति**। देहत्यागोक्तिप्रकरणवशादित्यर्थः॥ **देहादिति**। तथा च मोक्षोऽप्युत्क्रान्तिरूप एव प्राप्त इति भावः। ऋषिगन्धर्वादिग्रहणायाह **मनुष्यशब्द इति**॥ **न प्रायेणेति**। प्रायपदव्यावर्तस्याग्रे 'जातानां मानुषे लोके' इत्यादिना मूल एव व्यक्तत्वादिहानुक्तिः॥ **एतद्भाष्यमपीति**। उत्तरपादभाष्यमपीत्यर्थः॥ **स्फुटं चैतदिति**। इति व्याख्येयमिति स्वोक्तं प्रमेयं उत्तरपादे 'ये शरीरादुत्क्रान्ताः मानुषाः तेषां भगवल्लोकागमनार्थो मार्गः ये कर्मणो देहाच्च विमुक्ताः तेषां सर्वेषामपि गम्यमिदमुभयमेतत्पादोदितमि'ति वक्ष्यतीत्यर्थः।

सु०— भवत्विदं प्रतिपाद्यं एत(त्पादप्रति)त्प्रतिपादने का सङ्गतिरित्यतः प्रसङ्गात् पादचतुष्टयस्यापि सङ्गतिमाह **कर्मेति**।

अनु०— कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् ।
फलं मोक्ष इति प्रो(क्तं)क्तः क्रमात्पादेषु चोदि(तं)तः ॥

तथाशब्दः समुच्चये । **उत्क्रान्तिशब्देन** देवतदितरसाधारणश्चरमदेहनाशो लक्ष्यते, **मार्गशब्देन** ब्रह्मप्राप्तिश्च । **इतिशब्दो** भोग इत्यतः परो (परं) योज्यः । क्वचित्पाठः प्रोक्तमित्युदितमिति च तत्र यथास्थान एव **इतिशब्दः** । आद्ये मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयात्मकत्वं विधेयम् । द्वितीये तु विपर्ययेण । क्रमादित्येतदावर्तनीयम् ।

ततश्चायमर्थः । फलं खल्वत्राध्याये निरूपणीयम् । फलं च मोक्षः । स च कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकः । आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरत्रैवान्तर्भावात् । कर्मक्षयादयश्च क्रमाद्भवन्ति । ज्ञानोदयानन्तरमेव हि कर्मक्षयः क्षीणकर्मणश्चोत्क्रान्तिः उत्क्रान्तस्य च स्वयोग्यमार्गेण गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः ततो भोग इति । तस्मादेतेषु पादेषु क्रमादेवोदिता इत्यन्तर्भावलक्षणा चानन्तर्यलक्षणा च सङ्गतिरिति ।

परि०— समस्तपादप्रतिपाद्यलाभायाह **उत्क्रान्तिशब्देनेति** ॥ **मार्गशब्देनेति** । प्राप्तिश्चेति लक्ष्यत इत्यन्वेति ॥ **विपर्ययेणेति** । चतुष्टयफलानुवादेन मोक्षत्वं विधेयमित्यर्थः ॥ **आवर्तनीयमिति** । 'कर्मक्षयादयः क्रमात् भवन्त्यतः । पादेषु क्रमादुदिता इत्यावर्तिता इत्यन्वय' इत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **स्वयोग्यमार्गेणेति** । अर्चिरादिमार्गेणेत्यर्थः । उत्क्रान्तिपदोपलक्षितदेवानां च स्वोत्तमदेवप्रवेशमार्गेणेत्यर्थः । शेषगरुडमार्गेणेति वाऽर्थः ॥ **अन्तर्भावेति** । फलाध्याये चतुर्विधफलबोधकपादानामन्तर्भावात् क्रमिकार्थबोधकानां पूर्वपूर्वपादानन्तर्याच्चेति भावः । **अयमर्थ** इत्यनेन **इति**शब्दान्वयः ।

सु०— देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तम् । तत्किं यत्र स्थितास्तत्रैव मुक्ता भवन्तीत्यत आह **स्रष्टृष्वेवेति** ।

अनु०— स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये ।
देवानां मार्ग उद्दिष्टो

क्वचिदस्रष्टृष्वपीति **चशब्दः**, तथा च न्यायविवरणे । ब्रह्मणो लये प्रत्यासन्ने सति प्रवेशार्थं तदभिसर्पणमेव मार्गगमनमित्यर्थः । तर्हि देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तस्य को विषय इत्यत आह **नेति** ।

नार्चिरादिः

देवानां देहादुत्क्रमो नास्तीत्युक्तम् । तत्कुतः । सदेहानामेवावस्थानप्रसक्तेरित्यत आह **न चेति** ।

न चोत्क्रमः ।

अत एवेत्युपस्कर्तव्यम् । चशब्देन सदेहानामवस्थानं समुच्चिनोति ।

एतदेव विवृणोति **स्रष्टु(स्त्विति)रिति** ।

स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं व्रजेत् ।
यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥

देहः चेतनाधिष्ठित एव । **तत्र स्रष्टरि** । **उत्क्रान्तिः** शरीरात् । चेतननिष्क्रमणात्प्रागेव सृज्यानां देहः स्रष्टृषु विलीयत **यत** इत्यर्थः । स्रष्टृषु लये निमित्तं स्रष्टुर्ग्रासभूतस्येति । देहस्त्विति सम्बन्धः ।

परि०— न्यायविवरण इति । 'भूतेषु तच्छ्रुतेरि'ति सूत्रन्यायविवरणे तत्तद्भूतोद्भवत्वात् तत्तद्देवानामित्युक्त्या तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरित्युक्तेरस्रष्टृष्वपि प्रवेशोऽभिमत इति भावः, यथाऽश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यजातत्वेऽपि स्वसमानाऽग्न्यादिदेवतालयस्थाने वरुणादौ लय इति ध्येयम् । उक्तं हि भाष्ये । 'वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयः तथा ऋभवः पृथिव्यां वरुणः आपोऽग्नय' इत्यादि । ननु ब्रह्मलयात् पूर्वमेव देवानां लयात् कथं स्रष्टृषु प्रवेशोक्तिः ब्रह्मणो लय इत्युच्यत इत्यत आह **प्रत्यासन्न इति** । ननु कथं प्रवेशो मार्ग उद्दिष्ट इत्यत आह **प्रवेशार्थमित्यादि** ॥ **अत एवेतीति** । स्रष्टृषु देहलयादेवेत्यर्थः । जीवे उत्क्रान्ते देहमात्रस्य तत्र लय इति भ्रमनिरासायाह **चेतनाधिष्ठित एवेति** । तत्रेत्यनुवादः, **स्रष्टरीति** व्याख्या । तत इत्यस्य **उपपत्तये यत** इत्यस्य अन्वयमाह **चेतनेत्यादि** ॥ **इति सम्बन्ध इति** । तेन चेतनाधिष्ठितत्वरूपविशेषलाभ इति भावः ।

सु०— देवनामर्चिरादिमार्गो नास्तीस्त्युक्तं तत्कुत इत्यतो यत्पुरा मार्गान्तरमुक्तं तत एवैतत्सिद्धमित्याशयवान् तदनुवादेन युक्त्यन्तरमाह **लयाच्चेति** ।

अनु०— लयाच्चैवार्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः ।
कथं मार्गो भवेत् तेषां विशतामुत्तरं स्वतः ।

देवतामुक्तेः प्रागेवेत्यर्थः । अर्चिरादीनां लोकानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । **सर्वेषामपि भवेत्** अर्चिरादिरिति शेषः । स्वत(कं) उत्तरं विशतामित्युक्तानुवादः । ननु प्रायेणेत्युक्तत्वात् कदाचिद्देवानामुत्क्रान्तिमार्गावङ्गीकार्यौ । तत्रोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह **जातानामिति** ।

जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन।
उत्क्रान्तिमार्गौ भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥

यद्यपि भवतस्तथाऽपि **न तदा मुक्तिरिष्यते** किन्तु ब्रह्मणा सहैव। अतो नोक्तयुक्तिविरोधः। एतदुक्तं भवति। उत्क्रान्तिमार्गसामान्यमपेक्ष्यैव प्रायेणेत्युक्तम्। न तु मुक्तिकालीनौ उत्क्रान्तिमार्गौ। तस्य च व्यावर्त्यावमोक्षकालीनौ। युक्तिस्तु मुक्तिविषयेति न विरोध इति।

परि०— मार्गान्तरमिति। स्रष्टरि प्रवेशार्थं तदभिसर्पणरूपमित्यर्थः। **सर्वेश** इत्यस्यापि पदान्वयेनार्थः **सर्वेषामपीति**। भवेदित्यनुवादेन तत्र शेषमाह **अर्चिरादिरिति शेष इति**। अपौनरुक्त्यायाह **इत्युक्तानुवाद इति** ॥ **इत्युक्तत्वादिति**। आद्यश्लोके उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तयुक्तीति**। 'स्रष्टृष्वि'ति श्लोके 'लयाच्चैवे'ति श्लोके चोक्तयुक्तीत्यर्थः। ननु 'न तदा मुक्तिरि'त्यनेन न चोद्यपरिहारः। प्रायःपदव्यावर्त्यसत्त्वे प्रागुक्तयुक्तिविरोधः, तदसत्त्वे तत्पदवैयर्थ्यमित्यतः कालभेदेन समाधिमाह **एतदुक्तमिति** ॥ **सामान्यमिति**। मोक्षामोक्षकालीनत्वविशेषमनादाय मोक्षामोक्षकालीनसाधारण्यमपेक्ष्येत्यर्थः।

सु०— किं देवानामेव ब्रह्मणा सह मुक्तिः। अन्येषामपीति ब्रूमः। तर्हि 'भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलमि'त्यादिविरोध इत्यत आह **अन्येषामपीति**।

अनु०— अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिम्।
सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

साक्षान्मुक्तिः लिङ्गशरीरभङ्गलक्षणा। **प्राप्यावस्थितानामपीति योज्यम्**। **तमिति** वैकुण्ठादिस्थलम्। 'छन्दस्युभयथे'ति अनाशीर्विषयस्यापि लिङ् आर्धधातुकत्वाद्भूयादिति साधु। इतीश्वराशीरिति वा। अस्मिन्पक्षे साध्यमादौ पृथग्वाच्यं तस्य निमित्तं ज्ञापकं च अनेनोच्यत इति।

परि०— भेज इति। प्रथमस्कन्धे सप्तदशेऽध्याये 'स वै महाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः। ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेने'ति पूर्वशेषः। समानकर्तृकक्रियापूर्वकालीनत्ववाचि क्त्वाऽऽदेशल्यपो निर्वाहाय क्रियान्तरमाह **प्राप्यावस्थितानामपीति योज्यमिति** ॥ **वैकुण्ठादिस्थमिति**। अमुक्तस्थानगतमिति भावः। ननु 'भू-सत्तायामि'त्यतः आशिषि लिङ्लोटावित्याशीरर्थे लिङि लिङाशिषीति तस्यार्धधातुकसंज्ञायां तिबादेशशपोऽप्राप्तौ 'यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'तिं तिपो यासुडागमे गुणाभावे 'इतश्चे'ति तिप इकारलोपे 'स्कोःसंयोगाद्योरि'ति सकारलोपे भूया॥दिति रूपं भवति। न चेहाशीर्विषयत्वमस्ति येन लिङ आर्धधातुकतया शपोऽप्राप्तौ भूयादिति रूपं साधु स्यात्, किन्तु भवेदिति भाव्यमित्यत आह **छन्दसीति**। यद्यपि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्',

आर्धधातुकं शेषः, लिट् च, लिङाशिषि, 'छन्दस्युभयथे'ति छन्दोविषये आशीर्लिङ् सार्वधातुकमार्धधातुकं चेत्युभयथा भवतीत्येव प्रस्तावात् प्राप्तं न त्वनाशीर्विषयविषयं आर्धधातुकमित्यपि तथाऽपि सर्वप्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते। 'व्यत्ययो बहुलमि'त्यस्यैव अयं प्रपञ्च इति वृत्तावुक्तत्वादेतदपि तत्राभिप्रेतमिति भावः ॥ **साध्यमादाविति।** साक्षान्मुक्तिर्लिङ्गभङ्गरूपा मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भवेदिति साध्यं श्लोकस्यादौ वाच्यमित्यर्थः। कुतो हेतोरित्यतः यतः साक्षान्मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भूयादितीश्वरस्याशीः आशासनमस्ति अतः कारणादिति निमित्तम्। कुतो ज्ञायत इत्यत इति शास्त्रनिर्णय इति ज्ञापकं चानेन श्लोकेनोच्यत इत्यर्थः।

सु०— इति शास्त्रस्य निर्णय इत्युक्तमेव विवृणोति क्ष्मेति।

अनु०— क्ष्माम्भोनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ-
भूतादिभिः परिवृत्तः प्रतिसंजिघृक्षुः।
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा
कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥
एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा
ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः।
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं
ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥
भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह।
परमं मोक्षमायान्ति लिङ्गभेदेन योगिनः।
प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः।
आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य भङ्गतः।
इति श्रुतिपुराणोक्ति(णादि)बलाद्विज्ञायते च तत् ॥

भूतानामादिः **भूतादिः।** **क्ष्माऽऽदिपदैः** पञ्चानां महाभूतानां, मनसो, दशानामिन्द्रियाणां, पञ्चानां विषयाणां, भूतादिपदोपलक्षितस्य त्रिविधस्याप्यहङ्कारस्याभिमानिनो देवा उच्यन्ते। **अव्याकृतं** परमेश्वरम्। **यर्हि** यदा। गुणत्रयस्यात्माभिमानी। **परं** परसङ्ख्योपेतम्। **परः** क्ष्मादिभ्यः। **एवं** तदा। **भगवन्तमिति** तदीयं लोकम्। **अगताभिमानाः** अगतजीवभावाः। परमं मोक्षमित्यस्यैव विवरणं **लिङ्गभङ्गेनेति।** इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। यद्वा। लिङ्गभङ्गेन निमित्तेन परमं मोक्षमानन्दाविर्भावमायान्तीति व्याख्येयम्। **तच्चेति** चशब्देन स्रष्टृष्वेवेत्युक्तं समुच्चिनोति। श्रुत्यादिकं भाष्योदाहृतं ग्राह्यम्।

परि०— शास्त्रेण क्रियमाणो निर्णयः **शास्त्रनिर्णय** इति तस्यार्थो ध्येयः । क्ष्माम्भोनलेत्यादिनाऽपौनरुक्त्याय आह **भूतानामादिरिति** । स च त्रिविधोऽहङ्कार इत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **त्रिविधस्येति** । तैजसतामसवैकारिकभेदेन त्रिविधस्येत्यर्थः । तामसाहङ्कारस्यैव भूतकारणतया भूतादिपदेन ग्रहणेऽप्यन्यांशयोरप्राप्तेः **भूतादिपदोपलक्षितस्य** इत्युक्तं छत्रिन्यायेनेति भावः ॥ **देवाः उच्यन्त इति** । तथा च भूतादिभिः परिवृतः सन् अव्याकृतं विशतीत्युपपन्नं जडत्वे तदयोगादिति भावः । परो विविक्त इत्यस्यावधिमाह **क्ष्मादिभ्य इति** । एवमित्यस्यार्थः **तदेति** । भगवत्-पदेन तल्लोको विवक्षितः । अन्यथा ब्रह्मोपयान्तीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तिरिति भावः । कर्त्रात्रर्थायोगादाह **इत्थम्भूतेति** । मुक्तत्वरूपप्रकारं प्राप्तानां लिङ्गभङ्गो लक्षणं ज्ञापकमिति कमण्डलुना तापसमद्राक्षीदितिवत् तृतीयेत्यर्थः । चशब्दान्वयेन अनुवादः **तच्चेति** । ननु सहैव ब्रह्मणेत्यत्र भगवन्तमिति श्रुतेः 'क्ष्मे'ति पुराणस्य चोक्तावपि चशब्देन समुच्चितेऽर्थेनोक्तं श्रुत्यादिकमित्यत आह **श्रुत्यादिकमिति** । 'नैकस्मिन्दर्शयतो ही'ति सूत्रे 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते' इत्यादिश्रुतेः 'ऋभवः पृथिव्यामि'त्यादिश्रुतेः । तथा 'सोऽध्यक्ष' इति सूत्रे 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्ये'त्यादिस्मृतिवाक्यादेरुक्तत्वा-दिति भावः ।

सु०— ननु यथा द्वितीयतृतीयपादप्रतिपाद्यमुत्क्रमादिकमसाधारणं तथा चतुर्थपादो-दितो भोगः किमसाधारणः । किंवा प्रथमपादोदितकर्मक्षय इव साधारण इत्यपेक्षायामाह **भोग-स्त्विति** ।

अनु०— **भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ।**

असाधारण्ये प्रमाणाभावादिति भावः । अस्मिन् प्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथम-निर्देशः कृतः तस्य तात्पर्यमाह **तत्रेति** ।

तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् ।
उच्यते

तत्र द्वितीयपादे । प्रथममिति शेषः । **उत्तरोत्तरतः** उत्तरोत्तरेषु । अतः प्रथममसौ निर्दिष्ट इति ।

परि०— **अस्मिन्निति** । पाद इत्यर्थः ॥ **भाष्य इति** । श्रीमत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यान-मि'ति तसिप्रत्ययान्तत्वमुपेत्याह **उत्तरोत्तरेष्विति** ॥ **अत इति** । सूत्रकृता प्रथमं देवानां लयस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— नन्वयुक्तमेतत् । वाङ्मनसीत्यादिसूत्रेषु देवानामश्रवणात् । अथ वागादिशब्दा-स्तदभिमानिनामुपलक्षका इति मतं तदा, सति वाचके लाक्षणिकप्रयोगस्य प्रयोजनं वाच्यम् । यद्वा वाचका एवेति पक्षः तथाऽपि प्रसिद्धशब्दपरित्यागेन अप्रसिद्धपदप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्य-मेवेत्यत आह **देहेति** ।

अनु०— देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ।

बाह्यतत्त्वव्यावृत्त्यर्थं **देहगानामित्युक्तम्** । वर्तते देह एताभिरिति **वृत्तयो** जडा वागाद्याः यथा मुच्यमानानां देवानामेवमेव देहगानां तदभिमतानां वागादीनामुत्तरोत्तरेषु मरणकाले लयो भवतीत्येतदपि प्रसङ्गाज्ज्ञापयितुं वागादिप्रयोग इति भावः । वागादिशब्दा देवानां वाचका एवेति तुशब्देन सूचयति ।

परि०— बाह्येति । अण्डाद्बाह्यानां वागादीन्द्रियरूपतत्त्वानां तैजसाहङ्कारे लयात् मनस्तत्त्वस्य च वैकारिके लयादत्रोक्तलयो न तद्विषय इति ज्ञापनाय देहगानामित्युक्तिरित्यर्थः ॥ **वाचका एवेति** । तदधीनत्वन्यायादिति भावः । *पादार्थसङ्गत्योरुक्तिः ॥*

सु०— भवेदेवं पादार्थः सङ्गतिश्च । यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्ट-कर्माणः, स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमेण वा परित्यक्तदेहाः, स्वोचितेनार्चिरादिना वा पथा वैकुण्ठलोकवासिनं भगवन्तं हिरण्यगर्भेण सह प्राप्ता भिन्नलिङ्गशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यन्तनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानन्दादिगुणा भगवत्समीप एव तमुपासीनाः, स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा सङ्कल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुञ्जाना न कदाचित्पुनरा-वर्तन्त, इत्येतन्मोक्षस्वरूपं 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । न चैवम् । तैस्तैः वादिभिरन्यथामोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्यत आह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाऽऽश्रयात् ।
नाना वदन्ति

तत्र । तथा सति, सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे श्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादिते सति । **वादिनस्तु प्रतिभाश्रयात्** स्वोत्प्रेक्षामात्रेण **नाना वदन्ति** । अतः प्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूलानाम् उत्प्रेक्षामात्रयोनीनां वादानां च साम्याभावान्न संशयावकाशः ।

परि०— मूलोक्तान् पादानामर्थान् बुद्ध्यारोहायानुवदन्नुत्तरग्रन्थसन्दर्भमवतारयति **भवेदेवमित्यादिना** । कर्माण इत्यन्तं प्रथमपादार्थः । प्रारब्धबुद्ध्योक्तं **भोगाभ्यामिति** । देहा इत्यन्तं द्वितीयपादार्थः ॥ **स्वोचितेनेति** । शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेणेत्यर्थः । उपासीना इत्यन्तं तृतीयपादार्थः । **स्वरूपेणेत्यादि** चतुर्थपादार्थः ॥ **इत्यादि-नोक्तमिति** । तत्र सङ्क्षेपेणोक्तस्य ग्रन्थकर्त्रभिमतस्य विवरणेन अस्माभिरनूदित इति तत्रानुक्तानुवाददोषो न शङ्क्यत इति भावः ॥

परि०— शास्त्रेण क्रियमाणो निर्णयः **शास्त्रनिर्णय** इति तस्यार्थो ध्येयः। क्ष्माम्भोनलेत्यादिनाऽपौनरुक्त्याय आह **भूतानामादिरिति**। स च त्रिविधोऽहङ्कार इत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **त्रिविधस्येति**। तैजसतामसवैकारिकभेदेन त्रिविधस्येत्यर्थः। तामसाहङ्कारस्यैव भूतकारणतया भूतादिपदेन ग्रहणेऽप्यन्यांशयोरप्राप्तेः **भूतादिपदोपलक्षितस्य** इत्युक्तं छत्रिन्यायेनेति भावः ॥ **देवाः उच्यन्त इति**। तथा च भूतादिभिः परिवृतः सन् अव्याकृतं विशतीत्युपपन्नं जडत्वे तदयोगादिति भावः। परो विविक्त इत्यस्यावधिमाह **क्ष्मादिभ्य इति**। एवमित्यस्यार्थः **तदेति**। भगवत्-पदेन तल्लोको विवक्षितः। अन्यथा ब्रह्मोपयान्तीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तिरिति भावः। कर्त्राद्यर्थायोगादाह **इत्थम्भूतेति**। मुक्तत्वरूपप्रकारं प्राप्तानां लिङ्गभङ्गो लक्षणं ज्ञापकमिति कमण्डलुना तापसमद्राक्षीदितिवत् तृतीयेत्यर्थः। चशब्दान्वयेन अनुवादः **तच्चेति**। ननु सहैव ब्रह्मणेत्यत्र भगवन्तमिति श्रुतेः 'क्ष्मे'ति पुराणस्य चोक्तावपि चशब्देन समुच्चितेऽर्थेनोक्तं श्रुत्यादिकमित्यत आह **श्रुत्यादिकमिति**। 'नैकस्मिन्दर्शयतो ही'ति सूत्रे 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते' इत्यादिश्रुतेः 'ऋभवः पृथिव्यामि'त्यादिश्रुतेः। तथा 'सोऽध्यक्ष' इति सूत्रे 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्ये'त्यादिस्मृतिवाक्यादेरुक्तत्वा-दिति भावः।

सु०— ननु यथा द्वितीयतृतीयपादप्रतिपाद्यमुत्क्रमादिकमसाधारणं तथा चतुर्थपादो-दितो भोगः किमसाधारणः। किंवा प्रथमपादोदितकर्मक्षय इव साधारण इत्यपेक्षायामाह भोग-स्त्विति।

अनु०— भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते।

असाधारण्ये प्रमाणाभावादिति भावः। अस्मिन् प्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथम-निर्देशः कृतः तस्य तात्पर्यमाह तत्रेति।

तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात्।
उच्यते

तत्र द्वितीयपादे। प्रथममिति शेषः। उत्तरोत्तरतः उत्तरोत्तरेषु। अतः प्रथममसौ निर्दिष्ट इति।

परि०— **अस्मिन्निति**। पाद इत्यर्थः ॥ **भाष्य इति**। श्रीमत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः। 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यान-मि'ति तसिप्रत्ययान्तत्वमुपेत्याह **उत्तरोत्तरेष्विति** ॥ **अत इति**। सूत्रकृता प्रथमं देवानां लयस्योक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— नन्वयुक्तमेतत्। वाङ्मनसीत्यादिसूत्रेषु देवानामश्रवणात्। अथ वागादिशब्दा-स्तदभिमानिनामुपलक्षका इति मतं तदा, सति वाचके लाक्षणिकप्रयोगस्य प्रयोजनं वाच्यम्। यद्वा वाचका एवेति पक्षः तथाऽपि प्रसिद्धशब्दपरित्यागेन अप्रसिद्धपदप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्य-मेवेत्यत आह देहेति।

अनु०— **देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ।**

बाह्यतत्त्वव्यावृत्त्यर्थं **देहगानामित्युक्तम्** । वर्तते देह एताभिरिति **वृत्तयो** जडा वागाद्याः यथा मुच्यमानानां देवानामेवमेव देहगानां तदभिमतानां वागादीनामुत्तरोत्तरेषु मरणकाले लयो भवतीत्येतदपि प्रसङ्गाज्ज्ञापयितुं वागादिप्रयोग इति भावः । वागादिशब्दा देवानां वाचका एवेति तुशब्देन सूचयति ।

परि०— बाह्येति । अण्डाद्बाह्यानां वागादीन्द्रियरूपतत्त्वानां तैजसाहङ्कारे लयात् मनस्तत्त्वस्य च वैकारिके लयादत्रोक्तलयो न तद्विषय इति ज्ञापनाय देहगानामित्युक्तिरित्यर्थः ॥ **वाचका एवेति** । तदधीनत्वन्यायादिति भावः । *पादार्थसङ्गत्योरुक्तिः ॥*

सु०— भवेदेवं पादार्थः सङ्गतिश्च । यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः, स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमेण वा परित्यक्तदेहाः, स्वोचितेनार्चिरादिना वा पथा वैकुण्ठलोकवासिनं भगवन्तं हिरण्यगर्भेण सह प्राप्ता भिन्नलिङ्गशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यन्तनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानन्दादिगुणा भगवत्समीप एव तमुपासीनाः, स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा सङ्कल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुञ्जाना न कदाचित्पुनरावर्तन्त, इत्येतन्मोक्षस्वरूपं 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । न चैवम् । तैस्तैः वादिभिरन्यथामोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्यत आह **तत्रेति** ।

अनु०— **तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाऽऽश्रयात् ।**
नाना वदन्ति

तत्र । तथा सति, सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे श्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादिते सति । **वादिनस्तु प्रतिभाश्रयात्** स्वोत्प्रेक्षामात्रेण **नाना वदन्ति** । अतः प्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूलानाम् उत्प्रेक्षामात्रयोनीनां वादानां च साम्याभावान्न संशयावकाशः ।

परि०— मूलोक्तान् पादानामर्थान् बुद्ध्यारोहायानुवदन्नुत्तरग्रन्थसन्दर्भमवतारयति **भवेदेवमित्यादिना** । कर्माण इत्यन्तं प्रथमपादार्थः । प्रारब्धबुद्ध्योक्तं **भोगाभ्यामिति** । देहा इत्यन्तं द्वितीयपादार्थः ॥ **स्वोचितेनेति** । शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेणेत्यर्थः । **उपासीना** इत्यन्तं तृतीयपादार्थः । **स्वरूपेणेत्यादि** चतुर्थपादार्थः ॥ **इत्यादिनोक्तमिति** । तत्र सङ्क्षेपेणोक्तस्य ग्रन्थकर्त्रभिमतस्य विवरणेन अस्माभिरनूदित इति तत्रानुक्तानुवाददोषो न शङ्क्यत इति भावः ॥

सु०— ननु यदि तथा तथा प्रमाणानि सन्ति तर्हि तत्तद्वादिनां तादृशानि ज्ञानानि कुतो न जायन्ते । प्रमाणाभासैर्विमोहितास्त इति चेत् । तत्त्वज्ञाभिमता अपि कुतस्तैर्न विमूढाः । दोषदर्शनादिति चेत् । इतरेऽपि कुतो न दोषान् पश्यन्ति प्रमाणैः तत्त्वज्ञानोदयोऽपि समान इत्यतो मूलकारणमाह **पुंसां हीति** ।

अनु०— **पुंसां हि मतयो गुणभेदतः ।**
पृथक् पृथक् प्रजायन्ते

गुणभेदः गुणविशेषः । हिशब्देन 'ज्ञानं कर्म च कर्ते'त्यादिप्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । एतद्विशदयति **तमसैवेति** ।

तमसैवान्यथा मतिः ।
रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथा मतिः ॥

मिश्रज्ञानेऽन्यथात्वं सम्यक्त्वं चास्तीत्यतोऽन्यथैवेत्युक्तम् । यथेति भिन्नं पदं सम्यग्वाची । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याभासानां दोषानाच्छाद्य विपरीतज्ञान(मुत्पा)-मप्युत्पादयतीत्यादि द्रष्टव्यम् ।

परि०— इत्यादीति । गीतायामन्तिमेऽध्याये 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपी'ति प्रतिज्ञापूर्वकं ज्ञानकर्मकर्तृणां सात्त्विकराजसतामसभेदेन प्रत्येकं त्रैविध्योक्तेरिति भावः । एवकारयोरन्वयं दर्शयन्नेव कृत्यं व्यनक्ति **मिश्रज्ञान इत्यादिना** । अव्ययीभावसमासे विसर्गो न युक्त इत्यत आह **भिन्नं पदमिति** । ननु यदीत्यादिना कृतचोद्यस्य कथं तमसाऽन्यथैव मतिरित्यनेन निरास इत्यत आह **तमोगुण इति** । **आभासानां** प्रमाणाभासानामित्यर्थः ॥ **इत्यादीति** । रजोगुणः प्रमाणेष्वेव चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य आभासेषु दोषानाच्छाद्य प्रमाणाभासानां सम्यग्बुद्धिमुत्पाद्य मिश्रज्ञानं जनयति । सत्त्वगुणः प्रमाणेष्वेव चेतःप्रवृत्तिमुत्पाद्य आभासेषु दोषान् व्यक्तीकृत्य यथावन्मतिं जनयतीत्येवं ज्ञेयमित्यर्थः ।

सु०— सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीत्युक्तम् । तस्य मुक्तेषु तावदपवादमाह **गुणेति** ।

अनु०— **गुणातीता विमुक्तानां मतिः शुद्धचितिर्यतः ।**
सम्यगेवाथ नित्या च

यद्यपि **विमुक्तानां मतिः सम्यगेव** अथापि **गुणातीता** सत्त्वजन्या न भवति । कुतः **शुद्धचितिः नित्या च यतः** । जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनम् । तथाऽनित्यमेव न नित्यम् ।

दैत्यानां स्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानं सम्यक्त्वं तर्हि कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तम्। स्वाभाविकदोष-रहितेत्यर्थः।

स्वरूपोपाधिगतदोषनिबन्धनं हि दैत्यानां ज्ञानानामसम्यक्त्वम्। करणनिमित्तो ज्ञानानां विषयनियमो वैशद्यभेदश्च। तत्र यदि मुक्तानां ज्ञानं तर्हि निर्विषयं वा स्यात् सर्वविषयं वा। एवं वैशद्येऽपीति। तत्राह **तत्तदिति**।

तत्तन्माहात्म्ययोगतः।
बहुला चातिविशदा

तेषां तेषां **माहात्म्यं योग्यता**रूपं तदेव योगो निमित्तं ततस्तदनुसारेण **(बहुल)** वहुलार्थविषयिण्यतिविशदा च।

परि०— विधेयत्वे प्रकृतासङ्गतिरित्यत आह **यद्यपीति**॥ **अनित्यमेवेति**। कुतश्चिज्जायत इत्यनुकर्षः। उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामाह **करणनिमित्त इति**। 'यत्सन्निकृष्टे'त्यादिना विषयलक्षणस्य जिज्ञासासूत्रेऽन्यथा-ख्यातिवादेऽभिधानादिति भावः॥ **वैशद्यभेदश्चेति**। प्रत्यक्षजन्यस्य वैशद्यं दृष्टं विषयगतरेखोपरेखादेरपि विषयी-करणात् अनुमानजातस्य च तदभावादिति भावः॥ **सर्वविषयं वेति**। विशेषविषयनियामकादिति भावः॥ **एवं वैशद्येऽपीति**। अविशदं वा सर्वथा विशदं वा स्यादित्यर्थः।

सु०— श्रीदेव्यामप्युक्तस्यापवादमाह स्पष्टा चेति।

अनु०— स्पष्टा चैव श्रियो मतिः।
महाशुद्धचितित्वेन

श्रियो मतिश्च सम्यक्त्वेऽपि गुणातीतेति सम्बन्धः। **महाशुद्धचितित्वेनेति** पूर्ववदेव तत्र हेतुः। **महच्छब्देन** कदाऽपि (बाह्य)दोषसम्बन्धो नास्तीत्युच्यते। **स्पष्टैवेति** भुक्तमतेरप्यति-शयेन विशदेत्यर्थः। एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम्।

भगवज्ज्ञानेऽप्यपवादमाह **ततोऽपीति**।

ततोऽप्यतिमहाचितिः।
अशेषोरुविशेषाणामतिस्पष्टतया दृशिः।
नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा।

सूर्यप्रभावदखिलं भासयन्ती निरन्तरा।
निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥

नारायणमतिश्च सम्यक्त्वेऽपि **परा** 'गुणेभ्य' इति शेषः । तत्र पूर्ववदेव हेतुः । ततः श्रियोऽप्यतिशयेन **महाशुद्धचितिः** । विशिष्यन्त इति विशेषाः पदार्थाः । अशेषाणामुरूणामनन्तानां विशेषाणां **दृशिः** विषयीकारिणी । अतिस्पष्टतयाऽशेषपदार्थविषयेत्येतदपि बहुला चातिविशदेतिवद्व्याख्येयम् । दृशिः साक्षात्कार इति वा । **नित्यमेकप्रकारे**त्युत्पत्तिविनाशरहितेत्ययमपि गुणातीतत्वे हेतुः । केचिदेकमेवेश्वरज्ञानमित्यास्थिताः । अपरे त्वनेकानीति । तद्विवेकार्थमुक्तं **निरन्तरा** निर्भेदेति । तर्हि किं तेषु तेषु पदार्थेषु ज्ञातेषु विक्रियते नेत्याह **नित्यमविकारिण्येवेति** । कथं तर्हि तत्तद्विषयीकरणमित्यत उक्तं **सूर्येति** । यथा सूर्यप्रभा स्वयं निर्विकाराऽपि तान् तान् प्राप्तान् विषयान् प्रकाशयति तथेयमपीत्यर्थः । अत्र च विशेष एव निर्वाहकः । अत एवैकेत्यनुक्त्वा **निरन्तरे**त्युक्तम् । **निर्लेपा वीतदोषा चेति** शुद्धत्वव्याख्यानम् । **लेपः** कर्मसम्बन्धः । महच्छब्दव्याख्यानं पूर्ववत् । यद्वा नित्यमेवेति तदर्थमत्रापि योज्यम् । परा स्वतन्त्रेत्यतिशब्दस्य व्याख्यानत्वेनापि व्याख्येयम् । अत एव तत्तन्त्रत्वाच्चेति वक्ष्यति ।

परि०— गुणातीतेति । सत्त्वगुणजन्या नेति तदर्थः प्रागेवोक्त इति भावः । कुतो न जायत इत्यत आह **महाशुद्धेति** । जडमनित्यं च कुतश्चिज्जायते स्वरूपचेतनात्मकं नित्यं चाश्रियो ज्ञानं कथं जायेत इति चेतनत्वं नित्यत्वं चेतिद्वयं चेतिपदलब्धं तत्र हेतुरित्यर्थः । दैत्यरक्षःप्रभृतीनां स्वरूपज्ञानेऽविद्यमानं सम्यक्त्वं श्रीज्ञाने कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तम् । स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः । इति पूर्ववदेव व्याख्येयमिति भावः ॥ **एतदपीति** । ननु **स्पष्टे**वेत्यस्यातिविशदैवेत्यर्थः । तत्र वैशद्यविषयनियमयोः यत्सन्निकृष्टकरणेनेत्युक्त्या करणनिमित्तत्वात् कथं श्रियश्चितिरजन्यापि विशदैवेत्युच्यत इत्यतः 'तन्माहात्म्ययोगतः' इत्येतदत्राप्याकृष्य तदुपपादकत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **परा गुणेभ्य इति** । गुणजन्या नेत्यर्थः । 'महाशुद्धचितिरि'त्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ तथात्वे इति तत्र पूर्ववदेव हेतुरित्यन्वयः श्लिष्टो भवति । व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ **इतिवद्व्याख्येयमिति** । वैशद्यविषयनियमयोः करणनिमित्तत्वदर्शनेऽपि यथा मुक्तज्ञानानां 'नित्यमाहात्म्ययोगत' इत्यनेन बह्वर्थविषयकत्वं वैशद्यं चोपपादितं अत्रापि तथोपपादनं कार्यमित्यर्थः ॥ **गुणातीतत्व इति** । गुणाजन्यत्व इत्यर्थः ॥ **विक्रियत इति** । तत्तदाकारतया मायावादमत इव विकारवत्किमित्यर्थः । ननु निर्भेदज्ञानस्याविकारिणस्तदा तदा प्राप्तानेकपदार्थविषयकत्वं कथमित्यत आह **अत्र च विशेष एवेति** । ज्ञानगतसामर्थ्यलक्षणविशेष एव भेदप्रतिनिधितया भेदकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । विशेषनिर्वाह्यत्वसूचनार्थत्वादेवैकाऽखण्डेत्यनुक्त्वा 'निरन्तरा निर्भेदे'त्युक्त्या भेदप्रतिनिधिविशेषः सूचित इति भावः । अपौनरुक्त्यायाह **इति शुद्धत्वव्याख्यानमिति पूर्ववदिति** । कदापि बाह्यदोषसम्बन्धो नेति वक्तुं महच्छब्दप्रयोग इति भावः ॥ **नित्यमेवेति** । नित्यमेवेति पदद्वयं न केवलमविकारिणीत्यत्रान्वेति, किन्तु **तदर्थं** महच्छब्दव्याख्यानार्थं **अत्रापि** वीतदोष

इत्यत्रापि योज्यमित्यर्थः । तथा च **निर्लेपेति** शुद्धत्वव्याख्यानम् । **नित्यमेव वीतदोषेति** महच्छब्दव्याख्यानमिति भावः । यद्वा **नित्यमेवेत्येतत्** तदर्थं दोषसम्बन्धस्य सार्वकालिकत्वार्थमत्रापि महच्छब्देऽपि योज्यमित्यर्थः ॥ **व्याख्यानत्वेनापीति** । न केवलं गुणेभ्यः परेति गुणातीतत्वं व्याख्यानत्वेनेत्यपेरर्थः ।

सु०— एतानि विशेषणानि लक्ष्मीज्ञानेऽप्यतिदिशति **विशेषानिति** ।

अनु०— **विशेषांस्तद्गतांस्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः ।**

तद्गतान् भगवद्गतान् तानि लक्षणानि यस्याः सा तथोक्ता । **श्रियः** मतिः प्रतिपत्तव्येति शेषः । भगवद्गताशेषविशेषविषयीकारित्वं विहाय अन्यधर्मवती ज्ञातव्येत्यर्थः । **प्राय** इत्युक्तस्य तात्पर्यमाह **तथैवेति** ।

तथैव स्पष्टताभावात् तत्तन्त्रत्वात्तु केवलम् ।
न तादृशी

यथा भगवन्मतेर्निरतिशयस्पष्टत्वं **तथैव** । **केवलं तत्तन्त्रत्वात्** भगवन्मात्राधीनत्वात् । अत्र **केवलमिति** स्वरूपकथनम् । पराधीनत्वादित्येव हेतुः । **तादृशी** भगवन्मतिसदृशी । अतः **प्राय** इत्युक्तमिति भावः ।

परि०— स्वरूपकथनमिति । तत्तन्त्रत्वमात्रस्य 'न तादृशी'त्यत्र हेतुत्वसम्भवादिति भावः ॥

सु०— लक्ष्मीमतिविशेषणानि मुक्तब्रह्ममतावतिदिशति **ब्रह्मणस्त्विति** ।

अनु०— **ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ।**

ब्रह्मणस्तु मतिः **श्रियो यथैवं प्रायः** । तथा वैशद्याद्यभावात् **प्राय** इत्युक्तम् । केवलमित्युक्त्यभावाच्च । अत एव तत्र तदुक्तम् । ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह **मुक्तानां त्विति** ।

मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ।

विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थः । यथोक्तं 'अवृद्धिह्रासरूपत्वमि'त्यादि । मुक्तग्रहणस्य तात्पर्यमाह **अग्नीति** ।

अग्निज्वालावदेव स्यात् सृतिगानां दृशो भवः ।

अग्निज्वालाया अग्नेरिव संसारिणां **दृशः** अन्तःकरणात् **भव** उत्पत्तिरेव स्यात् न तु व्यक्तिमात्रम्।

परि०— वैशद्यादीति। अत्रादिपदेनेश्वरविषये थ्रियो मतेरिवाधिकविषयत्वाभावादिति गृह्यते। केवल-**मित्युक्तीति**। तस्य भगवन्मात्राधीनत्वार्थपरत्वेन ब्रह्ममतेश्चेशरमोभयाधीनत्वात् तदभिप्रायेण प्राय इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **अत एवेति**। ब्रह्ममतिव्यावृत्त्यर्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत्रेति**। श्रीप्रकरणे केवलमित्युक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे न स्वरूप-कथनं तदिति भाति। 'समुद्रतरलोपमे'त्यस्य तात्पर्यार्थः **वृद्धिह्रासवतीति**। शक्तिव्यक्त्यात्मना वृद्ध्यल्पविषयिणी-त्यर्थः। निर्भेदमतौ कथमेतदित्यत उक्तम् **विशेषबलेनेति** ॥ **यथोक्तमिति**। एतदध्यायान्ते 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे'ति सूत्रभाष्ये। 'अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत्। कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यते' इत्युक्तमित्यर्थः।

सु०— भवत्वेवं ज्ञानानां गुणनिमित्तं नानाविधत्वम्। प्रकृते तु किमित्यत आह **एवंविधेष्विति**।

अनु०— एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः।

ज्ञानेष्वेवंविधेषु सत्सु **मुष्टदृष्टयो**ऽपहृतसम्यग्ज्ञानाः। सम्यग्ज्ञानाभावेऽन्यथादृत्त्वमपि नोपपद्यते। अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रान्त्युपयोगित्वादित्यत उक्तम् **खद्योतेति**।

खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः ॥
वदन्ति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात्।

यथा अन्धतमसे **खद्योता** अपि भयहेतवः तथा विपर्ययबहुलं अल्पं सम्यग्ज्ञानमपि तामसमेव। यथोक्तम्। अतत्त्वार्थवदल्पं चेति। **नानामतसमाश्रयात्** नाना वदन्तीति योजना। ज्ञानानां गुणवशादनेकविधत्वोपपत्तेस्तमसाऽऽवृता वादिनः प्रमाणावधीरणात् सम्यग्ज्ञान-विकला आभासादरणादधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्त्वाच्च विपरीतज्ञानिनो मोक्षं नानाविधमाचक्षत इत्यर्थः। कारणैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकविधेन भाव्यमिति चेन्न। सहकारिवैचित्र्याद्वैचित्र्यो-पपत्तेः। तदिदमुक्तं **नानामतसमाश्रयादिति**। मतानां च प्रवाहेणानादित्वमुक्तम्। मूलकारणे तमोगुणेऽपि वैचित्र्याच्च। अत एवोक्तं गुणभेदत इति।

परि०— 'भयहेतव' इत्यस्यानन्तरमत एव तामसा इति ग्राह्यम् ॥ **अन्धतमस इति**। 'अवसमन्धेभ्य-स्तमस' इति समासान्तः ॥ **अतत्त्वेति**। गीतायामन्तिमेऽध्याये 'यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतमि'ति तामसज्ञानरूपमुक्तमित्यर्थः। अतत्त्वार्थविषयकं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामसमित्यर्थः। तत्र मोक्षस्वरूपमित्यादेर्व्यवहितत्वाद्बुद्ध्यारोहाय सर्वस्य निष्कृष्टार्थमाह **ज्ञानानामिति**। अवधी-

रणादनादरणादित्यर्थः। 'धृञ् अनादरे' इति धातोः॥ **सहकारीति**। नानाविधतत्तद्दर्शनल्पसहकारिवैचित्र्यादित्यर्थः। आधुनिकमतानां मोक्षविषयकभ्रमहेतुमूलकारणवैचित्र्यापादकं कथमित्यत आह **मतानामिति**। **उक्तं** समयपादादि-भागे उक्तमित्यर्थः।

सु०— समधिगतमेतत् नानाविधेषु मोक्षवादेष्वेकः प्रमाणमूलोऽन्ये मिथ्याज्ञानमूला इति। न तु विशेषोऽतः पुनः संशय एवेत्यतः परमतानां सर्वेषां हेयत्वं दिदर्शयिषुरादौ ताव-ज्जिनोदितं मोक्षस्वरूपमनुवदति **आश्रित्येति**।

अनु०— **आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसीम्।**

तत्र तेषु वादिषु। वेदप्रामाण्या(स्य)नङ्गीकारात् **अतितामसीम्** इत्युक्तम्। किमाहेत्यत आह **ज्ञानादिति**।

ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात्।

ज्ञानात् केषाञ्चित्कर्मणां क्षयो भवति। केषाञ्चिद्भोगात्। ततः **कर्मक्षयात्** पक्षिणः पञ्जरादिव आत्मनो देहात् **मोक्षो भवेत्**। देहावस्थानस्य कर्मनिमित्तत्वात्। ततः कथं वर्तत इत्यत आह **पञ्जरेति**।

पञ्जरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः।
नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान्।
इति

यथा पञ्जरोन्मुक्तः खग ऊर्ध्वं व्रजति एवमेव ऊर्ध्वं व्रजति। अयं तु विशेषः। **अलोकाकाशो गोचरो** यस्य स तथोक्तः। **नित्यमेवेति** च। देहपरिमाणस्यात्मनो देहाभावे परिमाणाभावप्राप्तौ उक्तं **हस्तपादवानिति**। चरमदेहस्य यः सन्निवेशः तथाभूत इत्यर्थः। इत्याहेति सम्बन्धः।

अनूदितं दूषयति **तदिति**।

तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते॥

प्रदर्श्यते परं प्रति जिनेन। यद्यप्यनन्तचतुष्टयावामिर्मुक्तस्योच्यते जिनेन। तथाऽपि सा सम्प्रतिपन्नत्वान्नानूदिता नापि दूषिता।

परि०— उत्तरग्रन्थमवतारयति **समधिगतमेतदित्यादिना** ॥ एक इत्यादि । सर्वस्य प्रमाणमूलत्वे हि विरुद्धानेकप्रकारता मोक्षस्य प्राप्नोति । सर्वस्य मिथ्याज्ञानमूलत्वे च वस्तुनो निःस्वरूपत्वता स्यात् अत एवं वाच्य-मित्यर्थः । **हेयत्वं** मोक्षविषये इति योज्यम् । तेन समयपा(दापौ)दादपौनरुक्त्यं ध्येयम् । एवकारान्वयेनानुवादो **नित्यमेवेति चेति**। 'अयं' विशेष इति पूर्वेणान्वयः ॥ **अनन्तचतुष्टयेति** । जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुण इति समय-पादे सुधोक्तदिशा अनन्तं (पूर्णं) यच्चतुष्टयं ज्ञानादि तदवाप्तिः तदाविर्भाव इत्यर्थः । ज्ञानादेर्जीवस्वभावत्वात् अनन्तत्वं ज्ञेयम् । ज्ञानदर्शनयोः सामान्यविशेषभावेन भेदः ॥ **केवलमिति** । मूलप्रमाणशून्यमित्यर्थः । देहबन्धान्मुक्तो जीवः ऊर्ध्वगतिमान् बन्धमुक्तत्वात् पञ्जरोन्मुक्तखगवदित्यनुमानमित्यर्थः । यद्वा विमता गतिः सुखयुता दुःखहीना च ऊर्ध्वगतित्वात् पञ्जरोन्मुक्तखगगतिवदित्याद्यनुमानमित्यर्थः ।

सु०— कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमिति चेत् । न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति नापि आगमः । तदीयागमस्य अस्माभिरनङ्गीकारात् । वेदादेश्च परेणानङ्गीकृतत्वात् । अतः केवलं किञ्चिदनुमानं वक्तव्यं तत्राह **गतिरिति** ।

अनु०— **गतिरूर्ध्वा च दुःखेता गतित्वाल्लौकिकी यथा ।**
इत्युक्ते चानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् ।

चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन विप्रतिपन्नेति प्रतिज्ञायां सिद्ध्यति । हेतौ च चेतना-श्रितेति । तेनाचेतनगतौ बाधो, देवदत्तगतौ सिद्धार्थत्वं, अचेतनगतौ व्यभिचारश्च न सम्भवति । दुःखेनेता प्राप्ता **दुःखेता** । प्राप्तिश्च न साध्यसाध्यनभावलक्षणा । तथा सति देवदत्तस्य सुखा-र्थायां मन्दगतौ व्यभिचारापातात् । दूरत्वस्य चानियतत्वात् । तीव्रत्वस्याप्यपरिनिष्ठितत्वात् । किं तर्हि समानकालीनेन दुःखेन सहैकाधिकरणत्वलक्षणा । कदाचित् देवदत्तः दुःखेन विनापि गच्छति तत्र व्यभिचार इति चेन्न । देवदत्तस्य कदाऽपि निर्दुःखताया अनङ्गीकारात् । आध्या-त्मिकादिष्वन्यतमेन महताऽल्पेन वाऽयं खलु सदा संवलितः । चेतनाशब्देन जाग्रतोऽभिधानान्न सुप्तगतौ व्यभिचारः । सुखार्थाऽपि गतिरल्पं दुःखमुत्पादयतीत्यभ्युपगम्य दुःखसाधनत्वं वा साध्यम् । **लौकिकी** देवदत्तादिगतिः । **इति** च प्रत्यनुमाने केनचिदुक्ते, एकं च तच्छरणं चैकशरणं **अनुमानमेकशरणं** यस्यासौ तथोक्तः । अन्यथा 'पूर्वकालैके'त्येकशब्दस्य पूर्व-निपातः स्यात् ।

परि०— बाध इति विप्रतिपन्नेत्यनुक्तावचेतनदेवदत्तगत्योरपि पक्षतापत्तेर्बाधसिद्धार्थत्वे इत्यर्थः । हेतौ चेतनाश्रितेत्यनुक्तौ चाचेतनगतौ व्यभिचारश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । 'दुःखेते'त्यत्र दुःखहेतुरिति भ्रमनिरासायाह दुःखेनेति ।

दूरगतित्वादिति वा तीव्रगतित्वादिति वा हेतुर्विशेष्यते अतो न व्यभिचार इत्यत आह दूरत्वस्येति । मुक्तगतेः संसारदशापन्नदुःखेन अस्ति सामानाधिकरण्यमित्यतः सिद्धार्थत्वनिरासाय 'समानकालीने'त्युक्तम् ॥ सुप्तगताविति । उत्तमानां जाग्रति चक्षुरादौ रूपान्तरस्य गतः प्राज्ञं प्रति गतौ तथा सर्वजीवानां हृत्कर्णिकामूलस्थानां कर्णिकामध्यस्थ-प्राज्ञं प्रति गतौ चेत्यर्थः । 'प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति सुप्तस्य गतिश्रवणात् 'गतिशब्दाभ्यामि'ति सूत्रोक्तेश्च । एकत्र सुप्तस्यान्यत्र नीयमानस्य गताविति वाऽर्थः । एकं च तदनुमानं चेति विग्रहे त्वेकानुमानशरणन्येति भाव्यमित्यत आह अन्यथेति ॥ पूर्वेति । 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने'ति समासविधायके द्वितीयात्रपादस्थसूत्रे एकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टतया 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'त्युपसर्जनसंज्ञायां 'उपसर्जनं पूर्वमि'ति पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः ।

सु०— प्रत्यनुमानस्योत्तरं शङ्कते अनूर्ध्वेति ।

अनु०— अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः

तत्र देवदत्तगतेर्दुःखेतत्वे अनूर्ध्वताविशिष्टं गतित्वं प्रयोजकं न गतित्वमात्रमिति यदि ब्रूयादित्यर्थः । पक्षेतरोऽयं कस्माच्छङ्कित इति चे(त्)न्न । लक्षणसम्पत्तौ तदुपाधित्वस्योक्त-त्वात् । निराकरोति **खगस्येति ।**

खगस्य च ।
दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः ॥

तदा वदाम इत्यादावुपस्कर्तव्यम् । खगस्य पारावतादेः **दूरोर्ध्वगमने च दुःखमस्तीति** हेतोः **स** उपाधिः **साध्यानुगः** साध्यव्यापको **न** भवतीत्यतोऽनुपाधिः ।

इदमुक्तं भवति । किमयं केवलसाध्यव्यापकोऽभिमतः किं वा साधनावच्छिन्नसाध्य-व्यापकः । **न प्रथमः** । अधर्मे साध्यसद्भावेऽप्यनूर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्याभावेन साध्याव्यापक-त्वात् । न द्वितीयः । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ गतित्वावच्छिन्ने दुःखेतत्वे सत्यप्यनूर्ध्वगतित्वस्य अभावात् । अनेनोर्ध्वगतित्वाभावोऽनूर्ध्वगतित्वं केवलसाध्ये उपाधिरित्यपि प्रत्युक्तमिति । दूरग्रहणं खगस्य दुःखं व्यञ्जयितुम् । तदा हि तस्मिन् दुःखकार्याणि दृश्यन्ते । प्रत्यागमनसमय-वर्तिदुःखकार्याणि तानीति चेन्न । ऊर्ध्वं गच्छत्येव तद्दर्शनात् ।

परि०— तत्रेत्यनुवादः देवदत्तेत्यादि व्याख्या ॥ अनूर्ध्वताविशिष्टमिति । तच्च दृष्टान्ते सत्त्वात् पक्षे चासत्त्वात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वाद्भवत्युपाधिरिति भावः ॥ लक्षणेति । व्याप्तिरूपेत्यर्थः ॥

उक्तत्वादिति । युक्तिपादैतद्ग्रन्थे 'साध्यव्यापकवैलोम्यमि'त्युपाधिलक्षणविवरणप्रकरणे साध्यसमव्यापकग्व्यापाधित्वखण्डनप्रस्तावे उक्तत्वादित्यर्थः । अधर्मत्यागेन खगगत्युक्तौ तात्पर्यं वक्तुमाह **इदमुक्तमिति** ॥ **अनेनेति** । खगगतौ साध्याव्यापकत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **प्रत्यागमनेति** । तथा चोर्ध्वगतौ दुःखे तत्त्वरूपसाध्यस्यैवाभावान्न साध्याव्यापकत्वदोष इति भावः ।

सु०— मा भूदयमुपाधिः शरीरवृत्तित्वं तु भविष्यति । देवदत्तगतौ यद्दुःखेतत्त्वं तत्र न गतित्वं प्रयोजकं किं नाम शरीरवृत्तित्वम् । न चेदं साध्याव्यापकम् । यद्दुःखेतं तच्छरीरिवृत्तीत्यस्य व्यभिचारादर्शनादित्यतः सर्वोपाधिसाधारणं दूषणमाह प्रतिसाधनेति ।

अनु०— प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ।
उपाधिः

जिनोक्तानुमानानां **प्रतिसाधनं** खल्वस्माभिरुपन्यस्तम् । प्रतिसाधनरूपस्य **अनुमानस्य** चोपाधिः **न दूषणम्** । अतोऽत्रोपाध्युद्भावनमेवासङ्गतं किं तद्दूषणगवेषणेन । पूर्वोपाधेस्त्वङ्गीकारेण दूषणमभिहितमिति । कुतो नेत्यत आह **प्रतिरूपं हीति** ।

प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरम् ।

यदुपाधिर्नाम दूषणं तत्प्रतिरूपं साधनं **न** त्वनैकान्त्यादिकम् । **हि**शब्दो यस्मादित्यर्थे ।

एतदुक्तं भवति । उपाधिस्तावत्प्रतिपक्षोन्नायकः नेतरथा दूषणम् । ततः प्रतिपक्षस्योपाधिमुद्भावयता प्रतिपक्ष एवोद्भावितो भवति । प्रतिपक्षश्च साधनाय प्रवृत्तं प्रतिबध्नाति न पुनः किञ्चित् साधयति । प्रथमेनैव प्रतिबद्धत्वात् । अतः प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोऽकिञ्चित्करत्वान्न दूषणम् । अत एवोपाधिरपीति ।

परि०— शरीरवृत्तित्वमिति । पक्षे च देहबन्धान्मुक्तगतौ गतित्वरूपसाध्ये सत्यपि उपाधेरभावात् साधनाव्यापकत्वमिति भावः । तदित्यनुवादः **दूषणपदेनान्वयः** । उपाधिनिमित्तदूषणमित्यर्थः ॥ **न त्वनैकान्त्यादिकमिति** । व्याप्यत्वासिद्धिः आदिपदार्थः । अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकस्य प्रतिपक्षत्वोक्तियुक्तेत्यतो वाह **एतदुक्तमिति** । न त्वित्युक्त्या चरस्त्वर्थ इति सूचितम् । **अत एवेति** । अकिञ्चित्करत्वादेवोपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः ।

सु०— ननु पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमुपाधिः प्रतिपक्षस्योन्नायको भवत्येव । प्राक् तु ततोऽव्याप्तेरुन्नायकः । अतः तदपेक्षया शरीर(रि)वृत्तित्वमुपाधिर्भवतु इत्यतः अभ्युपगम्य दूषयति अथापीति ।

अनु०— अथाऽपि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत्।

यदि कयाचिद्विवक्षया प्रतिपक्षस्यापि **उपाधिरुच्यते तथाऽपि सशरीरत्वं** शरीरेण सह वर्तमानत्वं शरीरसमानाश्रयत्वं शरीर(रि)वृत्तित्वमिति यावत्। न केवलमनूर्ध्वगतित्वमिति चशब्दः। **अत्र अस्मदुक्तानुमाने। वै**शब्दोऽवधारणे। कुतो न भवेदित्यत आह **गतित्वमिति।**

गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगम्।

यत्र गतित्वं विशिष्टं तत्र **देहित्वं** देहेन सम्बन्धः पूर्वोक्तः देहिवृत्तित्वमिति यावत्। **इति** प्रकारेण शरीर(रि)वृत्तित्वं **साधनानुगं** साधनस्य विशिष्टगतित्वस्य व्यापकं **यत्** यस्मादित्यर्थः।

परि०— विशिष्टमिति। (अचेतनव्यावृत्तमि)चेतनाश्रितत्वविशिष्टमित्यर्थः। **पूर्वोक्तः** पूर्ववाक्योक्तः॥ **विशिष्टगतित्वस्य व्यापकमिति**। (उपाध्यभावादित्यर्थः।) तथा च पक्षे तदभावात् तद्व्याप्यगतिरपि मुक्तस्य नोपपद्यत इति भावः। (दुःखेतत्वशरीरिवृत्तित्वरूपेणापीत्यर्थः) व्याघातानवस्थाद्यापादनस्थलेऽपसिद्धान्तस्याभावात् क्लेशेन तत्सम्पादनस्य तत्र कार्यत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम्। कार्यमस्तु कारणं मास्तु, धूमोऽस्तु वह्निर्मास्तु, मूकोऽहमिति यदि ब्रूषे तर्हि स्वक्रियाविरोधः, इत्यादावपसिद्धान्तो न हि स्फुटोऽस्ति। तत्र हि कार्योद्देशेन तत्तत्कारणे प्रवृत्तिस्तव न स्यादित्यादौ, प्रवृत्तेः प्रत्यक्षावगतत्वेन सर्वसम्मततया तदभावापादनेऽपसिद्धान्त इत्यादिरूपेण क्लेशेनापसिद्धान्तस्य वाच्यत्वादिति भावः।

सु०— स्यादेतत्। यत्किञ्चिद्वतिपक्षीकारे बाधादिप्रसङ्गात् मुक्तानां गतिः पक्षीकरणीया। तस्या दुःखेतत्वसाधने भवतामपसिद्धान्तः स्यात्। भवद्भिरपि मुक्तानां निर्दुःखत्वस्याभ्युपगतत्वात्। तथा या गतिः सा दुःखेतेति व्याप्तिं वदता ईश्वरस्यापि दुःखमङ्गीकरणीयम्। अन्यथा तत्र व्यभिचारापत्तेः। ततोऽप्यपसिद्धान्त एव। शरीर(रि)वृत्तित्वस्य साधनव्यापकताऽङ्गीकारे गतिमत्त्वादीश्वरस्यापि शरीरित्वमङ्गीकार्यम्। ततश्चापसिद्धान्त एवेत्यत आह **आगमेति**।

अनु०— आगमाननुसारित्वे प्रसङ्गोऽयं यतस्ततः।
नापसिद्धान्तता दोषः

यतः वेदादिकमागममनुसृत्य मोक्षस्वरूपानुमाने अतिप्रसङ्गोऽयं अस्माभिरुक्तः यदि वेदादिनिरपेक्षस्त्वमेवमनुमिमीषे तदैवमपि कस्मान्नानुमिनुया इति। ततः कारणादपसिद्धान्ततादोषो न भवति। प्रसङ्गेऽप्यपसिद्धान्तमुद्भावयन्तं बोधयितुमाह **प्रसङ्ग इति**।

प्रसङ्गे यदि सा भवेत् ।

तदैवातिप्रसङ्गः स्यात्

सा अपसिद्धान्तता । **भवेत्** दोष इति शेषः । कथमतिप्रसङ्ग इत्यत आह **नेति** ।

न प्रसङ्गः क्वचिद्भवेत् ।

इतिशब्दोऽत्र अन्तेऽध्याहार्यः । सर्वेष्वपि प्रसङ्गेष्वपसिद्धान्तस्य कथञ्चिदुद्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः । एतेन मुक्तानां सततोर्ध्वगतिः सिद्धा चेत् बाधः, अन्यथा आश्रयासिद्धिरित्यपि परास्तम् । परसिद्धाश्रये प्रतिपक्षस्य प्रसञ्जनात् ।

परि०— एतेन प्रसङ्गरूपताकथनेनेत्यर्थः ॥ बाध इति । शरीरिवृत्तित्वरूपव्यापकनिवृत्त्या गतेरपि निवृत्त्युक्तौ बाध इति वा, सततोर्ध्वगतिः दुःखहीनेत्याद्यनुमाने भवद्भिरुक्तदुःखेतत्वरूपप्रत्यनुमाने बाध इति वाऽर्थः ।

सु०— उपाध्यन्तरमाशङ्कते **लोकेति** ।

अनु०— लोकाकाशगतित्वं चेदुपाधिः

अत्र लोकाकाशसम्बन्धित्वमेव **उपाधिः** । साध्यव्यापकत्वात् । गतित्वं तु स्वरूपकथनम् । दूषयति **साधनेति** ।

साधनानुगः ।

सोऽपीत्युक्ते वदेत् किं स

या गतिः सा लोकाकाशसम्बन्धिनीति सोऽप्युपाधिः **साधनमनुगच्छति** व्याप्नोति । मुक्तगतावुपाधेरभावान्नेति चेन्न । तत्रापि गतित्वेन तत्साधनात् । एतेन शरीरिवृत्तित्वस्यापि साधनव्यापकत्वं समर्थितं वेदितव्यम् । तदिदमुक्तं इत्युक्ते **वदेत् किं स इति** । स्वाभिमते मोक्षे प्रमाणमुपदर्शयन् उपसंहरति **तस्मादिति** ।

तस्माद्वेदोदितो भवेत् ।

मोक्षः

जिनोक्ते **मोक्षस्वरूपे** प्रमाणाभावात् ।

परि०— एतेनेति । गतित्वेन तत्साधनस्य कथनेन इत्यर्थः । तस्मादित्यस्य अर्थः जिनोक्तेति ॥ *जिनोक्तमोक्षस्वरूपभङ्गः ॥*

सु०— उक्तदोषातिदेशेन बौद्धोक्तमपि मोक्षं दूषयति **एवमिति**।

अनु०— **एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित्।**
चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत्।
असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम्।
अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित्॥

यथा अप्रामाणिकत्वाज्जैनमतं न ग्राह्यम्, एवं **तन्मतं** सौगतमतमपि **क्वचिद्** ग्राह्यं **न** भवति। ननु परमाप्तेन बुद्धरूपेण(पिणा) विष्णुना कृतमिदं कथं न ग्राह्यमित्यत उक्तं **स्वयमिति**। यद्यपि सौगतमतं स्वयं विष्णुश्चकार तथाऽपि न ग्राह्यमिति सम्बन्धः। **ईश** इति करणपाटवमभ्युपैति। **अशेषवित्** इति तत्त्वज्ञानम्। अभ्युपगमे कारणं प्रमाणप्रसिद्धिं **हि**शब्देनाह। तर्हि कुतो न ग्राह्यमित्यत उक्तं **मोहायैवेति**। यद्यस्मादसुराणां मोहायैव तच्चकार। अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यम्। अधिक्रियन्तेऽस्मिन्नित्यधिकारः। असुराणामधिकारोऽसुराधिकारः, तस्य भावः तत्त्वं, तस्मात्। असुराः कुतो मोहनीया इत्यत उक्तम् **अयोग्यानामिति**। वेदमार्ग इति **पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते**। एतदुक्तं भवति। यद्यपि भगवान् बुद्धः पटुकरणः तत्त्वज्ञानवांश्च श्रुत्यादिसिद्धः। ग्रन्थकरणादेव विवक्षुश्च। नैतावताऽप्याप्तः। विप्रलम्भकत्वात्। **यथोक्तम्** 'ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यती'ति। अतस्तदुक्तं मोक्षस्वरूपं हेयमेवेति।

परि०— तत्त्वज्ञानमिति। अभ्युपैतीत्यन्वयः॥ **अभ्युपगम इति**॥ यद्यपीत्यादिना विष्णुकृतत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। यद्वा करणपाटवाद्यभ्युपगम इत्यर्थः॥ **प्रमाणेति**। 'मोहनार्थं दानवानामि'त्यादिप्रथमस्कन्धतात्पर्याद्युक्तप्रमाणेत्यर्थः॥ **अधिक्रियन्त इति**। अधिपूर्वात्कृञः 'अकर्तरि च कारक' इति कर्मणि घञ्प्रत्यये 'अचोञ्णिती'ति वृद्धौ रूपमिति भावः। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्तरि षष्ठीति भावेनोक्तम्॥ **असुराणामिति**। असुरैरधिक्रियमाणत्वादित्यर्थः॥ **पूर्वेणोत्तरेणेति**। वेदमार्गे अयोग्यानां, वेदमार्गे प्रवर्ततामित्यर्थः। ननु पटुकरणतत्त्वज्ञानविवक्षावत आप्तत्वादाप्तोक्तं कुतो न ग्राह्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**॥ **यथोक्तमिति**। प्रथमस्कन्धे तृतीयेऽध्याये।

सु०— एवं सामान्यतो दूषितं बौद्धमतं विशेषतो निराकर्तुं तद्भेदानाह **चतुरिति**।

अनु०— **चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं**

व्याख्यातृमतिभेदादिति भावः। कथमित्यत आह **शून्यमिति**।

शून्यं विज्ञानमेकलम् ।
अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा प्रत्यक्षबाह्यगम् ।
इति

एकलम् अद्वितीयं शून्यमेव तत्त्वमित्येकं मतम् । एकं विज्ञानमेव तत्त्वमित्यपरम् । **अनुमेयं बहिस्तत्त्वं** ज्ञानव्यतिरिक्तं यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अस्त्येव ज्ञानव्यतिरिक्तमपि तत्त्वं किं तु तत् **अनुमेयमिति** सौत्रान्तिकमतमन्यदित्यर्थः । **तथा**शब्दः समुच्चयार्थः । **प्रत्यक्षं बाह्यगं** यस्मिंस्तद्वैभाषिकमतं चैकमित्येवं चतुष्प्रकारमिति । एतेषु शून्यवादिनोऽतितामसाः । प्रमित-सकलवस्त्वपलापात् । ततो ज्यायांसो विज्ञानवादिनः । रूपाद्यपलापेऽपि विज्ञानमात्राङ्गी-कारात् । ततः सौत्रान्तिका बाह्यार्थाभ्युपगमात् । तस्य चानुमेयत्वाभ्युपगमेन वैभाषिकेभ्यः कष्टाः । ततो वैभाषिकाः । बाह्यार्थमभ्युपगम्य तस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यताऽभ्युपगमा-दित्येतज्ज्ञापयितुमनेन क्रमेणोद्देशः कृतः ।

परि०— **बहिस्तत्त्वमित्यस्यार्थो ज्ञानव्यतिरिक्तमिति** ॥ **यस्मिन्निति** । मत इति योज्यम् । एवमग्रेऽपि । निर्देशक्रमबीजमाह **एतेष्विति** ॥ **प्रमितसकलेति** । शून्यं तु न प्रमितमिति तदङ्गीकारोऽप्रामाणिकाङ्गीकार इति प्रमितसकलेत्युक्तम् ॥ **रूपाद्यपलापेऽपीति** । अर्थात्मकनामात्मकप्रपञ्चापलापेऽपीति वा शून्यवाद्युक्तरूपविज्ञान-वेदनासंज्ञासंस्काररूपजगदपलापेऽपीति वाऽर्थः ।

सु०— तत्र शून्यवाद्युक्तं मोक्षमनुवदति तत्रेति ।

अनु०— तत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः ।
ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निःशङ्कं मायिनो यथा ॥

तेषु चतुर्षु । **ये शून्यमेव तत्त्वं वदन्ति ते** मायिना यथाभूतं **मोक्षं** आचक्षते तादृशमेव **ब्रूयुः** । इयांस्तु विशेषः । मायिनो वेदः प्रमाणमित्यभिमानात् 'परमं साम्यमुपैति', 'सोऽश्नुते सर्वान् कामानि'त्यादेर्वेदाच्छङ्कमानास्तस्यान्यथाव्याख्यानं विधाय स्वाभिमतं मोक्षं प्रतिपाद-यन्ति । शून्यवादिनस्तु वेदप्रामाण्यानभ्युपगमादुच्छृङ्खलमेवेति । तदिदमुक्तं **निःशङ्कमिति** । **अज्ञानेति** तमोगुणो लक्ष्यते । अज्ञानकारणत्वात् । 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चे'ति वचनात् । तेन मोहिताः ।

परि०— **अन्यथाव्याख्यानमिति** । साम्यशब्दस्यैक्यपरत्वेन सर्वानित्यस्यापरममुक्तिपरत्वेन व्याख्यानं विधायेत्यर्थः । मोहिता इत्युक्तं मिथ्याज्ञानं न ह्यज्ञानमात्राद्भवतीति मूलकारणमाह **तमोगुणो लक्ष्यत इति** ।

लक्षणाबीजमाह अज्ञानकारणत्वादिति । अज्ञानं तत्त्वज्ञानाभावः ॥ इति वचनादिति । गीतायां चतुर्दशेऽध्याये 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादे'त्यादि ॥ **मोहिता इति** । मिथ्याज्ञानिन इत्यर्थः ।

सु०— एवं सामान्येनोक्तं स्पष्टमाचष्टे न किञ्चिदिति ।

अनु०— न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्माऽऽत्मीयमथापि वा ।

किञ्चित् इत्यस्यैव विवरणम् । **आत्माऽप्यथवाऽऽत्मीयमिति** । आत्मेति (वि)ज्ञानमुच्यते । आत्मीयमिति ज्ञेयम् । तदुभयमपि मोक्षे नास्ति ।

शून्यवादोऽपि द्विविधः । एकात्मवादोऽनेकात्मवादश्चेति । तत्र प्रथम एव मुख्यसिद्धान्तः । मन्दानां तु बुद्धावारोहाय तु द्वितीयोऽवतारितः । तदुभयसाधारणमुक्त्वा विशेषं विवक्षुरादावाद्यमाह **एकस्मिन्निति** ।

एकस्मिन्संसृतेर्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते ।

किञ्चित् चेतनमचेतनं च । एकमुक्तौ कुत एतदित्यत आह **तदिति** ।

तत्संवृत्यैव भेदोऽयं चेतनाचेतनात्मकः ।
दृश्यते संसृतोर्ध्वंसे निर्विशेषैव शून्यता ।

तस्यैकस्यैवात्मनः संवृत्याऽज्ञानेनैवायं परिदृश्यमानः **चेतनाचेतनात्मकः**, भिद्यत इति **भेदः पदार्थसमूहो, दृश्यते** । न तु परमार्थो नाप्यनेकाज्ञानकल्पितः । अतस्तस्यैकस्यैवात्मनः **संवृतेर्ध्वंसे** जाते सति **शून्यतैव** पारमार्थिकी (अव)विशिष्यत इति युक्तमेवेति । **निर्विशेषेति** शून्यस्य स्वरूपसङ्कीर्तनम् । संवृतेर्ध्वंस एव मोक्ष इति वक्ष्यति । निर्विशेषत्वमेव विवृणोति **न सत्त्वमिति** ।

न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ।
न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ॥

सत्त्वं परसामान्यादिरूपम् । **असत्त्वं** अभावप्रतियोगित्वम् । किंबहुना **कश्चनापि विशेषो न विद्यते** ।

परि०— भिद्यत इति भेद इति । 'भिदॄ विदारण' इत्यस्य कर्मणि घञि 'पुगन्ते'ति गुणे भेद इति रूपसिद्धेरिति भावः । भिन्नोऽयमित्यर्थः । भावसाधनत्वे अनन्वयादेवमुक्तम् । 'अयमि'त्यस्यार्थः **पदार्थसमूह इति** ।

एवकारान्वयपूर्वकं शेषं पूरयति शून्यतत्वेत्यादि । 'संवृतेर्ध्वंसे न किञ्चिदि'त्युक्तं तर्हि मोक्षः क इत्यत आह संवृतीति ॥ वक्ष्यतीति । 'निर्विशेषं स्वयं भातमि'त्यादौ वक्ष्यतीत्यर्थः । तत्र संवृतिवर्जितमिति संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यं मोक्ष इत्युक्तावप्युपलक्षणार्थं भावनाद्युपयोग इति तत्रैव तात्पर्यात् संवृतिध्वंसो मोक्ष इति वक्ष्यतीत्युक्तम् ॥ परसामान्येति । सत्ता जातिर्वा तद्व्याप्यार्थक्रियाकारित्वादिर्वा नेत्यर्थः । ननु सत्त्वराहित्यमेवासत्त्वं तथा च सत्त्वं नेत्युक्त्वा कथमसत्त्वमपि नेत्युच्यते व्याघातादित्यत आह असत्त्वमभावप्रतियोगित्वमिति ।

सु०— ननु मोक्षस्तावदसन्न भवति । सदा संसारापत्तेः । अतः सता मोक्षेण सविशेषं शून्यमित्यत आह **निर्विशेषमिति** ।

अनु०— निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरम् ।
शून्यं तत्त्वमसम्बाधं नानासंवृतिवर्जितम् ।
अशेषदोषरहितं मनोवाचामगोचरम् ।
मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिः

शून्यं तत्त्वमेवासद्भिर्मोक्ष इत्युच्यते । न तु शून्यातिरिक्तो मोक्षोऽस्ति । अतो न तेन सविशेषत्वम् । तर्हि सर्वदा मोक्षभावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यमित्यतो निर्विशेषमित्याद्युक्तम् । स्वयम्भातमित्यस्यैव विवरणं **मनोवाचामगोचरमिति** । **निर्लेपं** धर्माधर्मरहितं **अजरं** च तत् **अमरं** च अजरामरम् । **सम्बाधो** वस्त्वन्तरोपमर्दः । असम्बाधमद्वितीयमिति यावत् । **दोषाः** कामादयः । न, केवलं शून्यं, मोक्षः किन्तु नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितम् । उपलक्षण-निष्पत्तये च भावनाद्युपयोग इति ।

परि०— नानासंवृतिवर्जितत्वादीति । वर्जितपदेन ध्वंसो ग्राह्यः ॥ भावनादीति । बौद्धागमश्रवण-मननवैराग्याद्युपयोग इत्यर्थः ।

सु०— अज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्येतत्कुत इत्यत आह **नानेति** ।

अनु०— नानासंवृतिदूषितम् ।
संसृत्यवस्था विज्ञेया

नानासंवृतिभिर्दूषितं शून्यमेव संसारावस्था **विज्ञेया** यतोऽतस्तद्विपरीतं शून्यमेव मोक्ष इति युक्तम् ।

एतदुक्तं भवति । शून्यं तत्त्वं स्वतो निर्विशेषमेकमेव । तस्य परमसूक्ष्मस्य वाङ्मनसा-ऽतीतस्य स्वप्रकाशस्यावरणविक्षेपाद्यनेकशक्तिमत्या मूलसंवृत्या कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमदह-

ङ्कारोपाधिवशात् किञ्चित्स्थूलता जायते, ततः सद्वितीयत्वेन सविशेषतायां स्थूलता सम्पद्यते। ततो मनोवचनगोचरत्वे जाते विधिनिषेधगोचरत्वेन सलेपत्वम्। रागादिदोषसंसर्गश्च। ततो देहेन्द्रियान्तःकरणविषयसम्बन्धे स्थूलतरता भवति। ततो ममकारवतो दुःखादिमत्त्वे स्थूलतमत्त्वमित्येवं संवृत्या तत्कार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहङ्कारादिभिश्च संवलितं शून्यमेव संसारः। भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायां तत्कार्यप्रवाहे च विलीने तदुपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति।

शून्यमेव चेन्मोक्षः संसारश्च। तदा मोक्षसंसारशब्दयोः पर्यायत्वमित्यादिकमापद्यते इत्येतदपि चोद्यमनेनैव परिहृतमित्याशयवानाह **संवृत्यैवेति**।

संवृत्यैव विशिष्यते।
स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिर्मोक्ष इत्यपि॥

यद्यपि **शून्यमेव संसारो मोक्षश्च**। तथाऽपि **संसृतिरिति मोक्ष इत्यपि विशिष्यत** एव। कथम्। **स्थितया च ध्वस्तया च संवृत्यैव**। उपलक्षणभेदादर्थभेदे सति न शब्दपर्यायत्वादिकमिति भावः।

परि०— अज्ञानेति। संवृतीत्यर्थः। आदिपदेन तत्कार्यनिवृत्तिग्रहः। ननु निर्विशेषादिरूपशून्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-नानावस्थापन्नत्वादिकं कथमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**॥ **परमसूक्ष्मस्येति**। अप्रतिघरूपस्येत्यर्थः। यद्वा स्थौल्यादिपरिमाणशून्यस्येत्यर्थः। स्वत इति सर्वत्रानुषज्यते॥ **वाङ्मनसेति**। 'अचतुरविचतुर'-त्यादिसूत्रेण निपातनात् साधुः॥ **आवरणेति**। **आवरकशक्तिः** स्वरूपाच्छादनशक्तिः। **विक्षेपशक्तिः** व्यामोहनशक्तिः। नानविधतया भासकत्वशक्त्यादिः आदिपदार्थः। संवृत्त्या विलसितो यः कर्तृत्वादिशक्तिमान् योऽहङ्कारः स एवोपाधिः तद्वशादित्यर्थः॥ **भावनाप्रकर्षादिनेति**। शून्यमहमित्युपासनोत्कर्षेण आदिपदोक्ततप आदिना चेत्यर्थः। शङ्कते **शून्यमेव चेदिति**॥ **इत्यादिकमिति**। भावनावैयर्थ्यादिः आदिपदार्थः॥ **उपलक्षणेति**। संवृतिध्वंसरूपोपलक्षणभेदादित्यर्थः।

सु०— एवमेकात्मवादमुपन्यस्यानेकात्मवादं दर्शयति केचिदिति।

अनु०— केचित्तेष्वन्यथा प्राहुः

तेषु शून्यवादिषु। अन्यथा एकात्मवादिमतात्। कथमित्यत आह **संवृत्यैवेति**।

संवृत्यैव त्वनेकधा।
अवच्छिन्नं महाशून्यं नानापुद्गलशब्दितम्।

तुशब्देनैकात्मवादं स्वाभाविकानेकात्मवादमुपाधिकृतानेकात्मवादं च व्यावर्तयति । **संवृत्या नानाभूतया संवृत्या** अवच्छिन्नमेव न तु स्वभावतः। संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां मिथ्यात्वान्नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तं भवतीति शेषः ।

ततः किमित्यत आह **यस्येति** ।

यस्य शून्यैकरसताज्ञानात् सा त्वपगच्छति ।
स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति ।
संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम् ।
इति

तत्रानेकेष्वात्मसु यस्यात्मनस्तु **शून्यैकरसताज्ञानात्** शून्याद्वितीयताज्ञानात् **सा** संवृतिरपगच्छति मूलसंवृतिर्व्यावृत्ता भवति । अन्या नश्यति । स **पुद्गलत्वात्** कर्तृत्वादिरूपात् **निर्मुक्तो महाशून्यत्वम्** इष्यतीव । यस्तु **संवृत्या अवच्छिन्न** आत्मा स पुद्गलभावेन **दुःखानि अलं** परमार्थबुद्ध्यैव **अनुभवति** । **इति** प्राहुरिति सम्बन्धः ।

परि०— 'अनेकधे'ति श्रवणादुक्तं **नानाभूतयेति** । बहुविधया प्रातिस्विकरूपयेत्यर्थः । संवृत्यैवेत्येवकारान्वयमाह **अवच्छिन्नमेवेति** । शब्दितपदस्वारस्यमाह **संवृतेरिति** । शब्दितमित्यत्र शेषमाह **भवतीति** शेष इति ॥ **व्यावृत्ता भवतीति** । शैवालवदिति भावः ॥ **अन्येति** । अवच्छेदकत्वेन प्रातिस्विकं विद्यमानेत्यर्थः ।

सु०— शून्यवाद्यभिमतमोक्षनिरासेन मायावाद्यभिमतोऽपि निरस्तो भविष्यति इति आशयेन यदुक्तं मायिनो यथेति सिद्धान्तसाम्यं तदुपपादयति (इत्ये)**एवमिति** ।

अनु०— **एवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ।**
बहुजीवमताश्चेति

एकजीवत्ववादिनो बहुजीवमताश्चेति द्विविधमायिनश्च **एवं** द्विविधशून्यवादिवदेव मोक्षस्वरूपमाहुः । एको जीवो यस्मिँल्लोके स तथोक्तः तस्य भावस्तत्त्वं तद्वदन्तीति एकजीवत्ववादिनः । बहवो जीवा यस्मिन् तत् तथोक्तं बहुजीवमतं येषां ते बहुजीवमताः ।

ननु शून्यवादिनः संवृतिनिबन्धनः संसारस्तन्निवृत्तिश्च इत्याचक्षते । मायावादिनस्तु मायाहेतुकोऽयं संसारस्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति । अतो वैषम्यमित्यत आह **मायेति** ।

माया तेषां तु संवृतिः ।

या शून्यवाद्यभ्युपगता **संवृतिः सैव** तेषां मायिनां माया । अनाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्य आवरणविक्षेपादेः कार्यस्य चैकत्वादिति भावः । शून्यवादिनः शून्यं तत्त्वमाहुर्मायावादिनस्तु ब्रह्म । अतोऽस्ति वैषम्यमित्यत आह **निर्विशेषत्वेति** ।

निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ।

शून्यं ब्रह्मेति च एतयोः **भिदा नो** विद्यते । कुतः **निर्विशेषत्वस्य वाचैव** द्वाभ्यां द्वयोर्निर्विशेषत्वेनोक्तत्वात् । वैधर्म्यं खलु वस्तुनो भेदकम् । तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि सम्मतम् । अतः शब्दभेदमात्रं न वस्तुभेद इति ।

परि०— यदुक्तमिति । एतन्मतोपन्यासोपक्रमभागे उक्तमित्यर्थः ।

सु०— अथ मतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मैवे'ति श्रुत्यैव सत्यादिलक्षणं ब्रह्म सर्वतो व्यावर्तितं तत्कथं शून्यं ब्रह्मेति नो भिदेत्युच्यते इति । सत्यम् । सदादिलक्षणैर्ब्रह्म श्रुत्या सर्वतो व्यावर्तितमिति । तत्तु मायावादिमते नोपपद्यत इत्याशयवान् आह **सदिति** ।

अनु०— सचित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ।

सदादिकं **च किं एव** न किमपीत्यर्थः । तथा हि । सदादिकं किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् । आद्ये न लक्ष्यलक्षणभावः । अनेकपदवैयर्थ्यं च । न द्वितीयः । **अखण्डवादित्वात्** । यथा भवतां सत्यत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपमपि तल्लक्षणं तथा ममापि किं न स्यादिति चेन्न । अस्माभिः विशेषशक्त्या तन्निर्वाहाङ्गीकारात् । परेण तु कुतो निर्वाह्यमेतत् । मयापि विशेषोऽङ्गीक्रियत इति चेत् न । अखण्डवादित्वात् ।

परि०— सत्यत्वादिकं स्वरूपं सदेव व्यावर्तकमिति मनसि निधाय शङ्कते **अथ मतमिति** । एवकारान्वयेनानुवादः ॥ किमेवमिति मनोगतं शङ्कते **यथेति** ।

सु०— यद्यपि सत्यादिपदप्रतिपाद्यवस्तुनि न भेदः । तथाऽपि व्यावर्त्यानामसत्त्वादीनामस्त्येव । अतस्तद्व्यावृत्तिप्रयोजनानि तद्वाचीनि वाऽनेकानि पदानि ब्रह्मणि वर्तन्त इति अभ्युपगमात् कथमस्मन्मते श्रुत्यर्थानिर्वाह इत्यत आह **व्यावर्त्येति** ।

अनु०— व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ।

व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु इत्येकदेशोत्कीर्तनेन सकलमप्युक्तमुपलक्षयति । एषा प्रक्रिया समस्ता **शून्यवादिनः** अपि मतेऽस्त्येवातो नैतयाऽपि ब्रह्मशून्ययोर्भेदो वक्तुं शक्यते । **शून्यवादिनः** अपि **वियत** इति किमापादनेनोच्यते । नेत्याह **अनृतादेरिति** ।

अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ।

'सत्यादिपदार्थत्वेन शून्यविशेषणत्वेन चे'ति शेषः । **मन्यते** शून्यवादी । **अपोहपदार्थवादिनो बौद्धा इति प्रसिद्धमेवेति हिशब्देनाह** । 'जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदि'ति प्रसिद्धं च ।

आस्तां तावत् 'ब्रह्मशून्ययोर्विशेषप्रतिपादनं निर्विशेषयोः । विशेषोऽस्ती'ति प्रतिज्ञैव तावदेषा नाङ्गं धत्ते । व्याहतत्वादिति भावेनाह **निर्विशेषत्वत इति** ।

निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ।

'नैव प्रतिज्ञातुं शक्यत' इति शेषः ।

परि०— पुनः शङ्कते यद्यपीति ॥ अस्त्येवेति । भेद इत्यनुकर्षः ॥ **तद्वाचिनीति** । अपोहवादिमत इवासत्यादिव्यावृत्तिवाचिनि वेत्यर्थः ॥ **सकलमपीति** । यद्यपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **अङ्गमिति** । स्वरूपं न धत्त इत्यर्थः ।

सु०— ननु मायावादिना वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःप्रामाण्यं नित्यत्वं चाङ्गीकृत्य वेदवाक्यनिर्वाहोऽयं कृतः । शून्यवादी तु वेदप्रामाण्यमेव नाङ्गीकुरुते । तत्कथमुक्तं व्यावर्त्यमात्रेति । तत्राह **प्रामाण्यादीति** ।

अनु०— प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि ।

शब्दमात्रेण विषमम् । अर्थस्तु द्वयोरपि सम एव । तस्माद्वाक्यार्थनिर्वाहोऽपि **सम** इत्युक्तमुपपन्नम् । वेदवाक्यपुरस्कारस्तु मायावादिनां छद्ममात्रं प्रमेयं तु समानमेवेति भावः ।

कथं फलतः समानमित्यत आह **अतत्त्वावेदकमिति** ।

अतत्त्वावेदकं यस्मात् प्रमाणं तेन कथ्यते ।

वेद इति वर्तते । सर्वमपि **प्रमाणम्** इति वा । **तेन** मायावादिना । **कथ्यते** अविद्याव-द्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्यादाविति शेषः । अतत्त्वावेदकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि कुतः सममित्यत आह **अतत्त्वावेदकत्वमिति** ।

अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतम् ।

यत् यस्मात् **सतां** विदुषाम् । नानाविधानि लक्षणानि प्रणयन्तोऽपि परीक्षका अतत्त्वा-वेदकव्यावृत्तये प्रयतन्त एव । अनुभूतिः प्रमाणमिति वदताऽप्यतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनैव न प्रयत्नः कृतः । न पुनरतत्त्वावेदकस्यापि प्रामाण्याभिप्रायेण । अतो मायावादिनाऽभ्युपगतं वेदप्रामाण्यं नाम अप्रामाण्यमेव प्रामाण्याभावे च तत्स्वतस्त्वं दूरोत्सारितम् । नित्यत्वव्युत्पा-दनं च व्यर्थमेवेति ।

परि०— 'आदि'पदार्थः **तस्मादित्यादि** । 'निर्भेदत्वमि'त्यादिना वक्ष्यमाणतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिर्वाहो-ऽपीत्यर्थः ॥ **वेद इति वर्तत इति** । विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तत इत्यर्थः । कथ्यत इत्युक्तं तत्कुत्रेत्यतस्तद्वाक्यं पठति **अविद्यावदिति** । नन्वनुभूतिः प्रमाणमिति मते शुक्तिरूप्यज्ञानस्याप्यनुभवत्वात् तत्सङ्ग्रहः कृत इति भातीत्यत आह **अतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनेति** ॥ **अनुभूतिरिति** । नन्वनुभूतिः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं प्रणयता अतत्त्वा-वेदकस्यापि प्रामाण्यमङ्गीकृतम्, अन्यथा अयथार्थज्ञानव्यावृत्त्यर्थविशेषणमुपाददेत् । न चैवम् । तस्मात् कथमतत्त्वा-वेदकव्यावृत्तये प्रयतत एवेत्युक्तमित्यत आह **अतत्त्वावेदकव्यावृत्तय इति** ॥ **प्रयतन्त एवेति** । ज्ञानमात्रस्य प्रमात्वाभ्युपगमादिति भावः । तदेव व्यनक्ति **अनुभूतिरित्यादिना** ॥ **व्यर्थमेवेति** । प्रामाण्यार्थं निर्दोषताव्युत्पादनाय नित्यत्वकथनम् । प्रामाण्यस्यैवाभावे तद्व्युत्पादनं व्यर्थमेवेत्यर्थः ।

सु०— नन्वतत्त्वावेदकत्वेऽपि यस्य विषयो ब्रह्मज्ञानात् प्रागेव बाध्यते तदप्रमाणम् । यस्य तु विषयो ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यः तदतत्त्वावेदकं प्रमाणमिति विभागः । वेदविषयस्तु ब्रह्म-ज्ञानेनैव बाध्यते । अतः तस्य प्रामाण्यमित्याशयेनाशङ्कते दीर्घेति ।

अनु०— दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ।

या **दीर्घभ्रान्तिकरी** सा अतत्त्वावेदकप्रमेति यदि मतं स्यादित्यर्थः । किमिदं लोकवृत्त-मनुसृत्योच्यते । किं वा स्वसङ्केतमात्रेण । आद्ये दोषमाह **रज्ज्विति** ।

रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता ।
स्यादागमस्यानिवर्त्यमाहामोहप्रदत्वतः ।

आगमस्य वेदस्य । कुतः । अल्पेन कालेनानिवर्त्यत्वाद्यो महान्मोहस्तत्प्रदत्वतः । अप्रामाण्ये विशेषाभावेऽपि तद्धेतुकानर्थातिशयाभिप्रायेणाधिक्यादित्युक्तमिति भावः । द्वितीये अतिप्रसङ्गमाह **तलेति** ।

तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् ।

तलमिन्द्रनीलं तस्य नैल्यमिव नैल्यं तलनैल्यम् । आदिपदार्थं स्वयमेव भाष्यकृद्विवृणोति **छत्रेति** ।

छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः ।

'आकाश' इति वर्तते । 'मानतां व्रजेदि'ति सर्वत्र सम्बध्यते । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतोः प्रामाण्यसङ्केतं कुर्वता एतेषामपि प्रामाण्यसङ्केतः करणीयोऽविशेषात् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वमाश्रित्यायं सङ्केतः क्रियते न त्वल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वमिति चेत् । (न) ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याऽप्यस्यैवार्थस्य मायावादिना विवक्षितत्वात् । अन्यथा 'न खलु नाग इति नग इति वा पदात् कुञ्जरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ता' इति वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं कथमुदाहरेत् ।

परि०— **यस्येति** । ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **विशेषाभावेऽपीति** । बाध्यत्वविशेषेणेति भावः ॥ **तद्धेतुकेति** । दीर्घभ्रान्तिकरणत्वहेतुकेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानबाध्यवेदाप्रामाण्यहेतुकेति वार्थः ॥ **वर्णदैर्घ्यादिज्ञानमिति** । तन्मते तस्य भ्रान्तित्वात् तस्य च लौकिकत्वेन ब्रह्मधीबाध्यत्वाभावात् अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वस्याविवक्षितत्व इत्यर्थः । वर्णदैर्घ्यादिभ्रान्तिरूपज्ञानं कथमुदाहरेदित्यर्थः । न खलु नाग इति वा, नग इति वा, पदात्कुञ्जरं वा गिरिं वा प्रतिपद्यमान इत्येव भामतीवाक्यपाठः । अन्यस्तु प्रामादिक इति ज्ञातव्यम् ।

सु०— किञ्चैवंविधं वेदप्रामाण्यं शून्यवादिनाऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽयं विशेषः । न सर्वस्यापि वेदस्य मायावादिनाऽतत्त्वावेदकत्वमुच्यते किं नाम विधिप्रतिषेधविषयस्य । अद्वितीयं तत्त्वं प्रतिपादयतस्तत्त्वमसीत्यादेर्महावाक्यस्य निर्विशेषं सच्चिदानन्दात्मकं तत्पदार्थं प्रतिपादयतो 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं' 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादेरवान्तरवाक्यस्य च तत्त्वावेदकत्वमङ्गीक्रियत एव, न चैवं शून्यवादिना; इत्यतः कथं साम्यमित्यतः शून्यवादिनाऽप्येवमेवाङ्गीक्रियते। तत्त्वावेदकत्वं हि न विषयविसंवादाभावातिरिक्तं किञ्चिदस्ति । वाक्यद्वयार्थस्य चाविसंवादः शून्यवादिनाऽप्यङ्गी(कृत)क्रियत एवेत्याशयवान् महावाक्यार्थाङ्गीकारं तावद्दर्शयति **निर्भेदत्वं त्विति** ।

अनु०— निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा।

तेन शून्यवादिना अपि, **सदा** इत्यनेन स्वयमेव नास्मदापादनेनेति सूचयति।

परि०— एवंविधमिति । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुकत्वरूपं वा शून्यज्ञानबाध्यविषयकत्वरूपं वेत्यर्थः । शङ्कते **न सर्वस्यापीति** ॥ **विधीति** । यजेत स्वर्गकामः, ब्राह्मणो न हन्तव्यः, इत्यादिविधिप्रतिषेध-विषयस्येत्यर्थः ।

सु०— अवान्तरवाक्यार्थाङ्गीकारोऽपि द्वयोः समान इति दर्शयन् निर्विशेषत्वं तावत् उभयसम्मतमित्याह **सत्त्वेति**।

अनु०— सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयोर्मतः।

'तत्त्वस्ये'ति शेषः । उभयोर्मायावादिशून्यवादिनोर्मतः सम्मतः । सत्यत्वमपि शून्य-वादिना अङ्गीक्रियत इत्याशयेन शून्यं नाम असत्तस्य सत्त्वं कथमित्यत आह **न हीति**।

न हि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्यते।

सत्प्रतियोगित्वं सद्विरोधित्वमसत्त्वम् । **तेन च** शून्यवादिनाऽपि । निर्विशेषत्वाभि-प्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्त्वाभिप्रायेण । तत्त्वमित्यङ्गीकारादिति भावः । आनन्दताऽपि शून्यवादिना अभ्युपगम्यत इति वक्तुं मायावाद्यभ्युपगतानन्दतां तावदनुवदति **न चेति**।

न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते।
मायिना

दुःखविरोधित्वमेवानन्दत्वं न तु धर्मरूपं किमपीत्यर्थः । हिशब्देनानृतजडविरोधी-त्यादितत्प्रसिद्धिं सूचयति। ततः किमित्यत आह **शून्येति**।

शून्यपक्षेऽपि

'तत्समानमि'ति शेषः । 'जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदि'त्यादितद्वचनात् । ज्ञानत्वाङ्गीकारं दर्शयति **ज्ञानमिति**।

ज्ञानं जाड्यविरोधि च।

ज्ञानं च जाड्यविरोधिस्वरूपमेवोच्यते मायिना। तच्छून्यवादिनोऽपि समानमित्यर्थः।

परि०— निर्विशेषत्वमिति । निर्विशेषमवान्तरवाक्यार्थ इत्युक्तेरिति भावः । मूले असत्त्वपदनाभाव-प्रतियोगित्वग्रह इति भावः ॥ इत्यादितत्प्रसिद्धिमिति । 'अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धम् । अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः परमपदं प्रणयादभीष्टवीमी'ति भाष्यकारीयमुरारिशतकगतश्लोकोऽयम् । शून्यपक्षेऽपि कुतस्तत्सममित्यतः स्वयं हेतुमाह जाड्येति । तत इत्यनुवादः । व्यावर्तकाभावादिति व्याख्या ॥

सु०— स्यादेतत् । मायावादिना ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादिकमङ्गीक्रियते शून्यवादिना तु शून्यस्य । तत्कथं साम्यमित्यतो मैवम् । ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावस्योक्तत्वादित्याह धर्मा इति ।

अनु०— **धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ।**

ततः व्यावर्तकाभावात् तयोः ब्रह्मशून्ययोः को विशेषः किंकृतो भेदः स्यात् । ननूक्तविधमद्वैततत्त्वं सूत्रकारस्य सिद्धान्त एव । तत्कथं दूषणाय तदनुवादः क्रियत इत्यत आह एतादृशानामिति ।

एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् ।
स्वपक्षसाधनेनैव

शून्यपक्षसदृशपक्षाणाम् । कथम् । तद्विरुद्धस्य स्वपक्षस्य साधनेनैवार्थात् । एतदुक्तं भवति । नाद्वैतं सूत्रकारस्य सिद्धान्तः । तेन तस्य दूषितत्वात् । पृथगुपदेशादित्यादिना तद्विरुद्धार्थस्य साधितत्वात् । न हि तस्य दुष्टतामननुसन्दधत्तद्विरुद्धं साधयतीति सम्भवतीति ।

न केवलमर्थाद्दूषणं कृतं किन्तु 'नाभाव उपलब्धेरि'त्याद्युक्तितोऽपीत्याह नाभाव इति ।

नाभाव इति चोक्तितः ।

परि०— कः स्वपक्षः कुत्र तत्साधनं तावता कथं दूषणमित्यत आह एतदुक्तं भवतीति ॥ पृथगुपदेशादित्यादिनेति । 'अत एव चोपमे'त्यादिः आदिपदार्थः ॥ तस्येति । अद्वैतस्येत्यर्थः ॥ नाभाव इतीति । प्रपञ्चोऽभावो न, अध्यस्तो न, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति समयपादीयसूत्रार्थः ।

सु०— एवं सप्रभेदं शून्यवाद्यभिमतं मोक्षमनूद्य साधारणदोषेण तावद् दूषयन् यः शून्यवादिना 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिन (भाविन)' इत्यात्मविनाशो मोक्ष उक्तः, तं दूषयति आत्मेति ।

अनु०— **आत्माऽभावे पुमर्थः कः**

मोक्ष इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनेहा(नेनेहा)पि सम्बध्यते । **आत्मनोऽभावे** विनाशे सति मोक्षः **कः** किंसम्बन्धी **पुमर्थः** । एतदुक्तं भवति । आत्मविनाशलक्षणो मोक्षः किमात्मनः फलम्, उत अनात्मनः । नाद्यः । तस्याभावात् । न हि फलिनोऽभावे फलमुपपद्यते । धर्मादिषु तथा दर्शनात् । न द्वितीयः । आत्मनाशेऽनात्मनोऽप्यभावात् । भावेऽप्यपुरुषार्थत्व-प्रसङ्गात् । अनात्मनस्तेनोपकाराभावाच्चेति ।

नन्वात्मन एवायम् । धर्मादिवदभ्युदयत्वाभावादसमानकालताऽप्युपपद्यत इत्यत आह **आत्मेति । मोक्षः कः पुमर्थः** पुमर्थो न भवेदित्यर्थः ।

तत्र हेतुमाह **इष्टस्येति** ।

इष्टस्यात्माऽवधिर्यतः ।

इष्टोत्कर्षपरम्परायाः पर्यन्तो यतः सर्वमात्मार्थतयेष्टम् । आत्मा त्वनन्यार्थतया । इष्ट-मात्रस्य वित्तादेर्विनाशं पुरुषो नार्थयते, किमुतेष्टतमस्यात्मनः ।

परि०— सप्रभेदमिति । एकजीवबहुजीवप्रभेदसहितम् ॥ **साधारणदोषेणेति** । एकजीव(वाद)बहु-जीव(वाद)साधारणेत्यर्थः ॥ **प्रदीपस्येवेति** । प्रदीपस्य यथा निर्वाणशब्दितो निःशेषविनाशः तथा भाविनः शून्यमहमस्मीति ध्यायतः सविलासंवृतिनाशरूपनिःशेषनाशे तदवच्छिन्नपुद्गलशब्दिताहमर्थरूपजीवस्यापि विनाश इत्यर्थः । अनात्मसम्बन्धित्वेनापि सम्भवात् कथमाक्षेप इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । फलिनः फलभोक्तुरित्यर्थः ॥ **अनात्मनोऽपीति** । तदीयशून्यभावनातिशयेन मूलकारणसंवृतेः स्वकार्येण सह विनाशादिति भावः ॥ **अपुरुषा-र्थत्वेति** । पुंसम्बन्धिन एव पुरुषार्थत्वादपुरुषसम्बन्धी कथं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः ॥ **अयमिति** । मोक्ष इत्यर्थः । अवधिपदस्यार्थः **पर्यन्त इति** ।

सु०— यद्वाऽऽत्माभावे सति मोक्षः कः पुमर्थः किमिष्टावाप्तिरूपोऽथानिष्टनिवृत्तिरूप इत्यर्थः । **नाद्यः** । तत्र हेतुः **इष्टस्येति** । **सर्वस्याप्यात्मेतरस्येष्टस्यात्माऽवधिराश्रयो यतः** । **आत्मार्थं हि सर्वमिष्टम् । स चेन्न स्यात् तदा कस्यायं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः** । तत्र हेतुः **इष्टस्येति** । अनिष्टनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो भवन्ती तदा स्याद्यदीष्टं न विहन्यात् । तद्विघातेऽपि वा यदि महतोऽनिष्टस्य विघातिनी स्यात् । तथा लोके दर्शनात् । न हि कश्चिन्महदिष्टं विनाश्य अल्पानिष्टनिवृत्तिं कुर्वाणः प्रेक्षावानुपलभ्यते । आत्मा च सर्वतोऽपीष्टतमः । तद्विघातेन भवन्त्यनिष्टनिवृत्तिः कथं पुरुषार्थो भवेत् । रोगादिपीडिता उद्बन्धनादिना आत्मविनाशं कुर्वन्तो दृश्यन्त इति चेन्न । रोगाद्यायतनदेहपरित्यागेनात्मानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तेः । निर्दुःखो

भूयासमिति हि सर्वस्याशीः । न तु न भूयासमिति । देहात्मविवेकज्ञानविधुरास्त्वात्मनाशायैव प्रयतन्त इति चेन्न । तेषामप्रेक्षावत्त्वेनात्रानुदाहार्यत्वात् । उपपादितं चैतत् । यत्पशवोऽपि देहात्मविवेकज्ञानवन्त इति ।

परि०— आश्रय इति । उपकार्य इत्यर्थः । ननु 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इत्यादेः महानिष्टनिवृत्तयेऽल्प-त्यागो दृष्ट इत्यत आह तद्विघातेऽपि वेति । शङ्कते रोगादीति । देहात्मभेदज्ञानहीना एव न सन्यन्तोऽपि ते नात्रोदाहरणमित्याह उपपादितं चेति । 'जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः' इत्यादिना भक्तिपादे उपपादितमित्यर्थः ।

सु०— ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिस्तावदवश्यमेष्टव्या । सा च कारणनिवृत्त्यैव भवति नान्यथा । कारणं च दुःखस्यात्मैव । अधर्मार्जनादाधारत्वाच्च । तत्कथमात्मनाशेन शून्यभावापत्तिर्नेष्यत इति चेत् । मैवम् । न ह्यात्मैव दुःखकारणम् । किन्तु जागर एव भावात्सुमावभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरेन्द्रियविषयवेदनादिकमपि । ततो ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणि क्षीणे निर्बीजस्य देहादेरनुत्पादे सामग्रीवैकल्येन दुःखानुत्पादस्य सम्भवात् किमात्मनाशकल्पनया । कुतो विनिगमनमिति चेत् । सर्वस्याप्यात्मार्थत्वात् । आत्मनश्चात्यन्ताभ्यर्हितत्वादिति ब्रूमः । विप्रकृष्टव्ययेन हि साध्यासिद्धौ सन्निकृष्टव्ययं प्रेक्षावन्तः कुर्वन्ति । तस्मात् 'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदि'ति न्यायेन दुःखं जिहासताऽऽत्मावधिकस्यैव कारणस्य मोक्ष एष्टव्यो न त्वात्मनोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । तदेतत्सूचयन्विपक्षे बाधकमाह यदीति ।

अनु०— यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्घटशून्यता ।

यद्यस्मदभिमतप्रकारेण आत्मावधिर्मोक्षो न भवेत् । आत्मव्यतिरिक्तानां दुःखकारणानां देहादीनामेव निवृत्तिः आत्मनस्तु स्वरूपेणावस्थानमिति पक्षो यदि न स्यादित्यर्थः । आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यादिति यावत् । तदा घटशून्यताऽपि देवदत्तस्य मोक्षः स्यात् । तथा च साधनानुष्ठानवैयर्थ्यम् । घटशून्यतायाः पारिव्राज्यादिकारणानपेक्षत्वात् ।

परि०— वेदनादिकमिति । वेदनं ज्ञानं, आदिपदेन शरीराद्यभिमानः कण्टकवेधादिश्च ग्राह्यः ॥ कर्मणि इति । अप्रारब्धप्रारब्धल्पे । कुतो विनिगमनमिति । मदुक्तभवदुक्तयोः आत्मानात्मनाशयोरिति योज्यम् । नियामकान्तरमाह विप्रकृष्टेति । एवं च देहादिव्ययेन दुःखनिवृत्तिरूपसाध्यसिद्धौ सत्यां खल्वात्मव्यय एष्टव्यः । देहादिव्ययेन दुःखनिवृत्त्यसिद्धिर्नेत्युपपादितमित्यात्मव्ययः तदर्थं नेष्टव्य इति भावः ॥ आत्मार्थ इति । 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे' इति पूर्वशेषो भारते ॥ आत्मावधिकस्यैव कारणस्येति ।

आत्मपर्यन्तविद्यमानं यद्दुःखकारणमनात्मरूपं तस्य मोक्षो विनाश इत्यर्थः । अस्मदभिमतेत्युक्तं व्यनक्ति **आत्मव्यतिरिक्तानामिति** ॥ **शून्यतेति** । देहेन्द्रियाहङ्काराद्यपगमे शून्यतापत्तेरेव प्राप्तेरेवं पर्यवसानमिति भावः ॥ **घटशून्यतेति** । घटनाशे घटस्य शून्यभावोऽस्तीति घटरूपशून्यतेत्यर्थः ।

सु०— ननु कुतोऽयं प्रसङ्गोऽविशेषादिति चेन्न । आत्मशून्यता घटशून्यतेति भवद्भिरेव विशेषस्योक्तत्वादित्यत आह कल्पितत्वादिति ।

अनु०— कल्पितत्वाद्विशेषाणां

न खलु अत्र शून्यताशब्देन अभावोऽभिधीयते । 'भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । यस्ये'त्यभिधानात् किन्तु (वि)नष्ट आत्मा घटश्च । तौ चाप्रामाणिकौ । न च तथाविधयोर्विशेषाः प्रामाणिकाः सम्भवन्ति । न हि तुरगशृङ्गं शशशृङ्गं च व्यावर्तकधर्मवती इति सम्भवतः । तस्मादात्मशून्यता घटशून्यतेति व्यवहर्तृभिः केवलं व्यवहारार्थं विशेषाः कल्पिता इत्यङ्गीकार्यम् । तथा च नाविशेषोऽसिद्ध इति ।

दूषणातिदेशार्थं प्राक् तत्साम्यमुपपादितम् । अतः शून्यवादिनां दूषणं मायावादिनामतिदिशति मायिनोऽपीति ।

मायिनोऽपि समं हि तत् ।

तदित्यात्मभाव इत्यादिनोक्तं समस्तं परामृशति ।

परि०— भावार्थेति । 'विश्वाकारं च संवृत्या यस्य तत्पदमक्षयमि'ति चतुर्थपादस्थयस्येत्यस्यान्वयेन अनुवादो न तत्त्वतो यस्येति ॥ **घटश्चेति** । नष्ट इत्यन्वयः ॥ **ताविति** । आत्मघटौ **अस्यैव रूपस्येति** । अहमित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** ॥ 'मा न भूवं भूयासमि'त्यादिना अहं मा भूवं सत्ताहीनवान् न भवामीति व्यतिरेकनिरासः । भूयासं सर्वदा सत्तावान् स्यामिति अहमर्थस्य लौकिकानामसत्त्वनिवृत्तिपूर्वं सत्त्वाशंसनोपदर्शनेन उपपादितत्वात् परेणेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । नात्मनाशो मायावादिनोच्यते । येनेष्टनाशादपुरुषार्थत्वं मोक्षस्य स्यात् । नापि शून्यताऽऽपत्तिः । यतो घटशून्यताऽपि मुक्तिर्भवेत् । किं नाम जीवभावापगमेन ब्रह्मभावाविर्भावः । ब्रह्म च परमानन्दात्मकमिति भवत्येव तद्भावः पुरुषार्थ इति ।

मैवम् । कोऽयं जीवभावो नाम कश्च ब्रह्मभावः । यद्यविद्याकामकर्मादिवद्धत्वं जीवत्वं परमानन्दभोक्तृत्वं च ब्रह्मत्वमित्यभिधीयते तदाऽनुज्ञया वर्तामहे । न चैवं परस्य पन्थाः ।

यदेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतं साकारं देहादिव्यतिरिक्तं रूपमहमिति साक्षिसिद्धं तदपगमस्य परेणेष्टत्वात् । इदमेव च रूपं परमेष्टमनुभूयत इति कथं नोक्तदोषः । आनन्दरूपतोपपादनाय परेणाप्यस्यैव रूपस्य परमप्रेमास्पदताया उपपादितत्वात् । न ह्येतस्माद्रूपाद्विविक्तं किमपि निराकारं रूपमनुसन्धाय मा न भूयं भूयासमिति लोक आशास्ते । चक्षुषी निमील्य तथेति वदतस्तु कः प्रतिमल्लः । संवलितरूपे तदप्यस्तीत्यत इयमाशीरिति चासत् । तस्य सर्वथाऽप्यबुद्धिस्थत्वात् । आशासनं च साकारमेव । निराकारस्य तदनुपपत्तेः । न चान्यस्यान्यस्मिन्निरुपाधिकः प्रेमा सम्भवतीतीदमेवेष्टतमम् । एवं तर्हि देहादिसहितत्वस्यापीष्टत्वात् तन्नाशेन भवतामपि मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वं स्यादिति चेन्न । परमेष्टलाभहेतोरल्पेष्टनाशस्यापि पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टत्वात् ।

ब्रह्मभावश्च न शून्यभावाद्भिद्यत इत्युपपादितम् । आनन्दरूपता च वाङ्मात्रमित्युक्तमेव ।

किञ्च आनन्दत्वमपि न पुरुषार्थः । न हि कश्चिदानन्दो भूयासमित्याशास्ते । किन्तु तमनुभूयासमिति । न चानुभाव्यत्वं परेणेष्यते । अनुभवितुरन्यस्याभावात् । स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावानभ्युपगमात् ।

अपि चानन्दत्वं प्राक् सिद्धमिति न पुरुषेणार्थनीयम् । प्रागविद्यावृतं न प्रकाशते पश्चादविद्यावरणापगमे प्रकाशतेऽतो नैवमिति चेन्न । प्रागपि स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशमानताऽभ्युपगमात् । तन्मात्रस्य चानन्दस्याप्रकाशानुपपत्तेः । प्रकाशमानोऽप्यानन्दो न विशदः प्रकाशत इति चेन्न । निर्विशेषत्वात् । वैशद्यावैशद्ययोश्च विशेषनिबन्धनत्वात् । यद्धि सह विशेषैः प्रकाशते तद्विशदमुच्यते । यत्तु साधारणधर्मैः सह तदविशदमिति । अविद्यावरणापगमे प्रकाशत इति च कोऽर्थः । किं प्रतीयत इति उत प्रत्येतीति । नोभावपि । अनङ्गीकारात् । प्रदीपः प्रकाश इति कोऽर्थ इति चेत् । भास्वररूपवान् वर्तत इति न किञ्चिदेतत् । तदिदं सूचितं हिशब्देन ।

परि०— **तदप्यस्तीति** । निर्विकारं वस्त्वित्यर्थः । अहमर्थस्यैवेष्टत्वं व्यनक्ति **आशासनं चेति** । आशासनकर्तृ चेत्यर्थः । नन्वाशांसनकर्ताऽहमर्थः प्रेमास्पदनिराकारार्थमेवाशास्त इत्यस्त्वित्यत आह **न चान्यस्येति** ॥ **लोक इति** । तृणधान्यरूपमहाफलहेतोरल्पवित्तव्ययस्येष्टत्वरूपदर्शनादिति भावः । नापि शून्यताऽऽपत्तिरित्यादिना यत्स्वमते पुमर्थत्वोपपादनं पूर्वत्र कृतं तन्निराह **ब्रह्मभावश्चेति** ॥ **उपपादितमिति** । 'निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदे'त्यादिग्रन्थेन ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावोपपादनेति भावः ॥ **उक्तमेवेति** । सच्चित्सुखादिकं चेत्यादिग्रन्थेन । तथा 'न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दते'त्यादिना चेति भावः । तमनुभूयासं = आनन्दानुभववान् स्यामित्यर्थः । निर्विशे-

पत्वे कुतो वैशद्यायोग इत्यत आह **यद्वीति**। कर्मत्वं वा कर्तृत्वं वाऽभिप्रेतमिति भावेन विकल्प्य निराह **अविद्यावरणेति** ॥ **नोभावपीति**। अनुभवितुरन्यस्येत्युक्तदिशा कर्मत्वस्य स्वस्मिन्नित्यादिनोक्तरीत्या कर्तृत्वस्यायोगेन सकलकारकशक्तिविधुरताऽयोगेन वाऽनङ्गीकारादित्यर्थः। शङ्कते **प्रदीप इति**। तत्रैकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् परप्रकाश्यत्वाभावमात्रेण प्रकाशत इत्युक्तिः तथा अत्रापीति भावः ॥ **भास्वररूपेति**। परप्रकाशं रूपं भास्वररूपं तद्वानित्यर्थः ॥ **तदिदमिति**। किञ्चानन्दत्वमर्पयत्यादिना एतत्पर्यन्तमुक्तं प्रमेयमित्यर्थः।

सु०— ननु निर्विशेषां शून्यतां मोक्षमाचक्ष्महे। तत्प्रत्ययोऽपि हि व्यवहारार्थमेव उपादीयते न तु कमपि धर्मं प्रतिपादयति। घटशून्यता तु सविशेषा घटेन विशेषितत्वात्। तत्कथमतिप्रसङ्ग इति चेन्न। विवक्षिताया अपि शून्यताया एवमेवात्मशून्यतेत्यात्मना विशेषितत्वेन सविशेषत्वदर्शनात् अमोक्षत्वप्रसङ्गात्। अथैवमात्मशून्यताया विशेषे दृश्यमानेऽपि केनचिदभिसन्धिना निर्विशेषतोच्यते तत्राह **दृश्यमान इति**।

अनु०— **दृश्यमाने विशेषेऽपि यदि चेदविशेषता।**
घटाभावेऽविशेषः स्यात् पाश्चात्यश्चेदनागतः।

मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावस्येति शेषः। चेच्छब्दः स्यादित्यर्थे। भावशब्दः कर्तृसाधनः। एवं तर्हि घटशून्यताऽपि तेनैवाभिसन्धिना निर्विशेषा स्यादित्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति। पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिमुद्घाटयति **पाश्चात्यश्चेदिति**। आत्मशून्यभावः। पाश्चात्यो विशेषरहित इति चेदित्यर्थः। पाश्चात्यत्वं चात्र व्यवहारापेक्षया।

ततश्चैतदुक्तं भवति। इदानीं निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेनैव विशेषेणात्मशून्यभावः सविशेष इवाभाति। अक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेति। सिद्धान्तिनोऽभिसन्धिमुद्घाटयति **अनागत इति**। एवं तर्हि घटशून्यभावोऽपि निरूपण एव सविशेषो दृश्यते। निरूपणमनागतोऽप्रामस्तु निर्विशेष एवेत्यस्माभिरपि शक्यते वक्तुमित्यर्थः।

परि०— 'मोक्षः स्याद्घटशून्यते'त्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारशङ्कानिरासकतया मूलमवतारयितुं शङ्कामाह **ननु निर्विशेषामित्यादिना** ॥ ननु तर्हि 'शून्यते'ति भावार्थे 'तस्य भावस्त्वतलावि'त्युक्ततल्प्रत्ययः कथमित्यत आह **तत्प्रत्यय इति** ॥ **अतिप्रसङ्ग इति**। घटशून्यता मोक्षः स्यादित्युक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **विवक्षिताया अपीति**। आत्मशून्यताया अप्येवमेवेत्यर्थः। तद्व्यनक्ति **आत्मशून्यतेति** ॥ **केनचिदभिसन्धिनेति**। व्यवहारमात्रेणैव विशेषितत्वं वस्तुतो निर्विशेषत्वमेवेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। यदीत्यस्यावैयर्थ्यायाह **स्यादित्यर्थ इति**। (घटाभावस्य सविशेषत्वात् अविशेषत्वो) घटशून्यताया अविशेषत्वमनभिधाय घटाभावस्य निर्विशेषत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह **भाव-**

शब्द इति । भवतीति भवनकर्तृत्वे विवक्षिते 'भवतेश्चे'ति सूत्रेण णप्रत्यये वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोभविितिरूपसिद्धेर्भावः सन्, अभावोऽसन्, घटरूपोऽसन्, नष्टे घटः घटशून्य(भावोऽपी)तापीत्यर्थः । तथा च सिद्धमर्थमाह **एवं तर्हीति** । अस्फुटत्वादाह **ततश्चैतदुक्तं भवतीति** ॥ **अप्राप्तस्त्विति** । निरूपणाभावदशायामित्यर्थः ।

सु०— किञ्चोक्तरूपे शून्यवादिमायावादिभ्यामुत्प्रेक्षिते मोक्षे न किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तथा हि । न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रत्यक्षाविषयत्वादस्यार्थस्य । नाप्यागमः । वेदाद्यागमस्य शून्यवादिना प्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदीयागमस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वात् । मायावादिनं प्रति तु वक्ष्यामः । तस्मादात्मशून्यता पुरुषार्थो दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावदित्यनुमानमेव वक्तव्यम् । यथोक्तम् । 'न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः । निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यं च द्वयोस्तत' इति । तदिदं सत्प्रतिपक्षतया नानुमानमित्याह **न मोक्ष इति** ।

अनु०— न मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ।
यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः ।

विमतः शून्यभावो ब्रह्मभावो वा **न मोक्ष** इति प्रतिज्ञा । **यस्मात् अदेह** इति हेतुः अदेहत्वादिति । **घटशून्यता यथेति** दृष्टान्तः । **योऽनुमामात्रमानकः स** इत्युक्ते **किं वदेत्** इत्यनेनोक्तविधया प्रमाणान्तराभावं तत एव स्वानुमानस्याबाधितविषयत्वं च सूचयति ।

परि०— **उक्तरूप इति** । अहमर्थात्मकात्मविनाशरूप इत्यर्थः ॥ **उभयेति** । वादिनस्तव प्रतिवादिनो मम चेत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । न च मायी वदेदत्रेत्यादिनेति भावः ॥ **यथोक्तमिति** । शून्यवादिनोक्तमित्यर्थः । आत्मा तैर्देहेन्द्रियादिभिः विना केवलो दुःखहेतुर्न भवतीति तत्रैव वैराग्यं कार्यमिति चेत् तर्हि तेऽपि देहादयोऽपि । तादृशा आत्मना विना केवलाः दुःखहेतवो न भवन्ति । एवं प्रत्येकं द्वयमपि निर्दोषं दुःखहेतुर्न भवतीत्युभयत्रापि वैराग्यं न कार्यमित्यर्थः ॥ यद्यन्योन्यसहायेन द्वयमपि दुःखहेतुः तर्हि द्वयोरात्मनि देहेन्द्रियादौ चोभयत्र ततो दुखहेतुत्वाद्वैराग्यं कार्यमित्यात्मनाशः पुरुषार्थ एवेति भावः ॥ **विमत इति** मूलानुवादः ॥ **उक्तेति** । न तावदत्रेत्यादिनोक्तविधयेत्यर्थः ।

सु०— अत्राह मायावादी । नेदं प्रत्यनुमानं मानम् । विदेहावस्थैव मोक्ष इति श्रुतिसद्भावेन कालातीतत्वात् । किञ्च श्रुत्यैव ब्रह्मभावाविर्भावो मोक्ष इत्युक्तत्वात् किमनुमानेनेति । तत्राह **न चेति** ।

अनु०— न च मायी वदेदत्र

अत्र अनुमानविषये श्रुतिमालम्ब्य दूषणं **न वदेत्** । तथाऽत्र स्वाभिमते मोक्षे श्रुतिं प्रमाणं नैव **वदेत्** इत्यर्थः । कुत इत्यत आह **पूर्वेति** ।

पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना।

अमानत्वात् श्रुतेस्तस्य

तस्य मायावादिनो मते श्रुतेरमानत्वात्। कथम्। 'प्रामाण्यादि च वेदस्ये'त्यादिना **पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना**। ननु न सर्वो वेदोऽतत्त्वावेदकः किन्तु विधिनिषेधात्मक एव। अतथाभूतास्तु वेदान्तास्तत्त्वावेदका इति चेन्न। सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यत इत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना अत्र तत्त्वे श्रुतेरमानत्वात्।

परि०— श्रुतिसद्भावेनेति। 'अशरीरं वाव सन्तमि'त्यादिश्रुतीत्यर्थः॥ श्रुत्यैवेति। 'स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते', 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुत्यैवेत्यर्थः॥ **सर्वधर्मेति**। भक्तिपादे।

सु०— अस्तु वा कथञ्चित् श्रुतिः प्रमाणम्। तथाऽपि नास्मदनुमानस्य तद्बाध इत्याह **न चेति**।

अनु०— **न चादेहत्ववादिनी।**

श्रुतिः काचित्

'मुक्ताव'िति शेषः। तथा तदभिमतमोक्षवादिनीत्यपि ग्राह्यम्। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इत्यादिश्रुतिसद्भावात् कथमदेहत्ववादिना श्रुतिर्नास्तीत्युच्यत इत्यत आह **अदेहत्वमिति**।

अदेहत्वमप्राकृतशरीरता।

यदस्यां श्रुतौ **अदेहत्वं** उच्यते तत्प्राकृतशरीरराहित्यमेव। न तु सर्वथाऽप्यदेहत्वम्। **प्राकृत**शब्देन जडमुपलक्ष्यते। तद्राहित्यं च चतुर्थपादोदितप्रकारेण ज्ञातव्यम्। एवं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिराशङ्क्य व्याख्यातव्या च।

अशरीरत्वश्रुतेः कुतोऽर्थसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह **मोक्ष** इति।

मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः।

'स तत्र पर्येति **जक्षन्क्री डन्रममाणः** स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे'ति **श्रुतिर्मोक्षे** स्त्र्यादिभोगं ब्रूते। न च अशरीरस्यासौ सम्भवतीत्यतः सङ्कोच इत्यर्थः।

परि०— **तदभिमतेति**। ब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षवादिनी काचिन्नेत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः। ननु प्राकृतस्याभावे पाञ्चभौतिकमस्ति किमित्यतो नेति भावेनाह **प्रकृतशब्देनेति**। 'भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानादि'ति सूत्रे कदाचिन्मुक्तानां भोगार्थं चिन्मात्रदेहान्यशुद्धसत्त्वात्मकप्राकृतदेहभावं जैमिनिर्मन्यत इति मुक्तानां प्राकृतदेहसत्त्वस्याङ्गीकारात् कथमेवमुक्तिरित्यत आह **तद्राहित्यं चेति**। पाञ्चभौतिकस्य सर्वात्मनाऽभावेऽपि उक्तरूपप्राकृतदेहस्य कदाचिद्भोगार्थमिच्छयोपादानं तस्येच्छया परित्याग इत्येवमैच्छिकं कादाचित्कं तद्राहित्यं न तु सर्वथेति तत्रोक्तं ध्येयमित्यर्थः। ननु तदभिमतमोक्षवादिनी काचिच्छ्रुतिर्नेत्यपि ग्राह्यमिति प्रागुक्तिरयुक्ता 'ब्रह्मवेदे'त्यादिश्रुतेर्भावादित्यत आह **एवं ब्रह्मेति**। ब्रह्म भवति = स्वरूपज्ञानानन्दादिना बृंहितो भवतीत्यादिरूपेण व्याख्येयेत्यर्थः।

सु०— परकीयानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरमाह **निर्दुःखत्वादिति**।

अनु०— **निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च।**
अनुमा दूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः॥

तच्छून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा **मोक्षो न** भवति **निर्दुःखत्वात् प्रतिपन्नं** घटशून्यत्वं **यथेति चानुमायाः किं दूषणं स्यात्** न किमपि। **शून्यशब्देन** तदङ्गीकारवान् लक्ष्यते। शू(न्यं च मा)न्यश्च मायी चेति द्वन्द्वः। यद्वा शून्यं च माया चेति द्वन्द्वः। ते विद्येते ययोरिति ब्रीह्यादिलक्षण इनिः। तत्र च तदन्तविधिरिष्यते।

परि०— **परकीयेति**। आत्मशून्यता पुरुषार्थ इति प्रागुक्तानुमानस्य, 'न मोक्षो विमत' इति प्रागुक्तप्रतिपक्षापेक्षया प्रतिपक्षान्तरमित्यर्थः। 'शून्यमायिनोरि'त्यत्र शून्यपदेन शून्यवादी ग्राह्य इति भावेनाह **शून्यशब्देनेति**। एतत्पक्षे विग्रहं दर्शयति **शून्यश्चेति**। 'अस्मायामेधास्रजोविनिरि'ति मायावीति भाव्यं, मायीति कथमित्यत आह **व्रीह्यादिलक्षण इति**। पञ्चमस्य द्वितीयपादे 'अत इनिठनावि'ति प्रकरणे 'व्रीह्यादिभ्यश्च' व्रीह्यादिगणस्थशब्दानां मकारान्तत्वाभावेऽपि मत्वर्थ 'इनि'प्रत्ययो भवतीत्युक्तेः व्रीह्यादिनिमित्तक इनिप्रत्यय इत्यर्थः। ननु व्रीह्यादिगणस्थकेवलमायाशब्दाद्विहितः शून्यमायाशब्दात् कथं भवतीत्यत आह **तत्र चेति**। वनमालीत्यादिप्रयोगात् तदन्तविधिरेष्टव्यः। वृत्त्यादावनुक्तत्वेऽपि प्रयोगवशात् तदन्तविधिरिति ग्रन्थकारैरेवोच्यत इति ज्ञेयम्।

सु०— प्रतिपक्षान्तरमाह **दुःखमिति**।

अनु०— **दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि स्यादसंशयम्।**

मोक्ष इति शून्यं ब्रह्म चोच्यते। प्रतिवादिभ्यां तथाऽभ्युपगतत्वात्। स मोक्षो दुःखात्मा स्यात् **दुःखादभिन्नत्वात्**। दुःखप्रतियोगिकभेद(रहितत्वा)शून्यत्वात् प्रसिद्धदुःखवत् इत्यर्थः। शून्यब्रह्मणोर्दुःखत्वे तद्भावापत्तिः न पुरुषार्थ इति सिद्ध्यतीति। **अपिशब्दः** प्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थः। **असंशयमिति** व्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे।

दुःखप्रतियोगिकभेदाभावः कुत इत्यत आह **भेद इति**।

भेदे सद्वैततैव स्यात्

दुःखात् 'शून्यब्रह्मणोरि'ति शेषः। तथा चापसिद्धान्त इति भावः।

परि०— प्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थ इति। पूर्वोक्तप्रतिपक्षाभ्यां अस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः।

सु०— किञ्च दुःखापायस्यात्मनाशेन विना देहादिनाशेनापि सम्भवादन्यथासिद्धिश्च अनुमानस्य। शरीरादिशून्यताऽपि न दुःखध्वंसोपयोगित्वात् पुरुषार्थः। किं नाम आत्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वात्। न हि दुःखं नश्यत्विति कश्चिदाशास्ते। अपि तर्हि निर्दुःखः स्याम् इति।

ननु शून्यभावो ब्रह्मभावो वा भवतां सिद्धश्चेदपसिद्धान्तः, न चेदाश्रयासिद्धिरिति चेन्न। परानुमानेऽप्यात्मशून्यताया असिद्धत्वेन आश्रयासिद्धेः। इयांस्तु विशेषः। यत्परप्रसिद्धिमात्रेण प्रतिपक्षः सम्भवतीति।

ननु भोगश्रुतिः सगुणमुक्तिविषयास्त्विति चेन्न। 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्तिविरोधात्। निर्दुःखत्वान्मोक्षो न भवतीति विरुद्धमिति चेत्। परमेष्टस्य आत्मनो नाशः पुरुषार्थ इति कथं न विरुद्धम्।

अथ सतो दुःखाद्भेदे सद्वैतता स्यात्। दुःखं तु मिथ्येति चेन्न। अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात्।

बहुजीववादिनं प्रति नान्तिमानुमानमिति न कुचोद्यावकाशः।

तदेतत्सर्वमभिसन्धायोपसंहरति इत्यादीति।

अनु०— **इत्याद्यमितदोषतः।**
हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः॥

'सहैवे'ति सम्बन्धः।

परि०— अन्यथासिद्धिश्चानुमानस्येति। आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति प्रागुक्तानुमानस्य, अन्यथा देहादिनाशरूपप्रकारान्तरेणापि, दुःखानिवृत्तेरात्मशून्यताया दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वस्यासिद्धिरित्यर्थः। तेन साध्येन विना हेतोरन्यथोपपत्तेरनुक्तेः कथमन्यथासिद्ध्युक्तिरिति शङ्काऽनवकाशः। यद्वा पुरुषार्थपदेन

परि०— तदभिमतेति । ब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षवादिनी काचिन्नेत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । ननु प्राकृतस्याभावे पाञ्चभौतिकमस्ति किमित्यतो नेति भावेनाह **प्रकृतशब्देनेति** । 'भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानादि'ति सूत्रे कदाचिन्मुक्तानां भोगार्थं चिन्मात्रदेहान्यशुद्धसत्त्वात्मकप्राकृतदेहभावं जैमिनिर्मन्यत इति मुक्तानां प्राकृतदेहसत्त्वस्याङ्गीकारात् कथमेवमुक्तिरित्यत आह **तद्राहित्यं चेति** । पाञ्चभौतिकस्य सर्वात्मनाऽभावेऽपि उक्तरूपप्राकृतदेहस्य कदाचिद्भोगार्थमिच्छयोपादानं तस्येच्छया परित्याग इत्येवमैच्छिकं कादाचित्कं तद्राहित्यं न तु सर्वथेति तत्रोक्तं ध्येयमित्यर्थः । ननु तदभिमतमोक्षवादिनी काचिच्छ्रुतिर्नेत्यपि ग्राह्यमिति प्रागुक्तिरयुक्ता 'ब्रह्मवेदे'त्यादिश्रुतेर्भावादित्यत आह **एवं ब्रह्मेति** । ब्रह्म भवति = स्वरूपज्ञानानन्दादिना बृंहितो भवतीत्यादिरूपेण व्याख्येयेत्यर्थः ।

सु०— परकीयानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरमाह निर्दुःखत्वादिति ।

अनु०— निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ।
अनुमा दूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः ॥

तच्छून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा **मोक्षो न** भवति **निर्दुःखत्वात् प्रतिपन्नं** घटशून्यत्वं यथेति **चानुमायाः किं दूषणं स्यात्** न किमपि । शून्यशब्देन तदङ्गीकारवान् लक्ष्यते । शू(न्यं च मा)न्यश्च मायी चेति द्वन्द्वः । यद्वा शून्यं च माया चेति द्वन्द्वः । ते विद्येते ययोरिति व्रीह्यादिलक्षण इनिः । तत्र च तदन्तविधिरिष्यते ।

परि०— परकीयेति । आत्मशून्यता पुरुषार्थ इति प्रागुक्तानुमानस्य, 'न मोक्षो विमत' इति प्रागुक्तप्रतिपक्षापेक्षया प्रतिपक्षान्तरमित्यर्थः । 'शून्यमायिनोरि'त्यत्र शून्यपदेन शून्यवादी ग्राह्य इति भावेनाह **शून्यशब्देनेति** । एतत्पक्षे विग्रहं दर्शयति **शून्यश्चेति** । 'अस्मायामेधास्रजोविनिरि'ति मायावीति भाव्यं, मायीति कथमित्यत आह **व्रीह्यादिलक्षण इति** । पञ्चमस्य द्वितीयपादे 'अत इनिठनावि'ति प्रकरणे 'व्रीह्यादिभ्यश्च' व्रीह्यादिगणस्थशब्दानां मकारान्तत्वाभावेऽपि मत्वर्थ 'इनि'प्रत्ययो भवतीत्युक्तेः व्रीह्यादिनिमित्तक इनिप्रत्यय इत्यर्थः । ननु व्रीह्यादिगणस्थकेवलमायाशब्दाद्विहितः शून्यमायाशब्दात् कथं भवतीत्यत आह **तत्र चेति** । वनमालीत्यादिप्रयोगात् तदन्तविधिरेष्टव्यः । वृत्त्यादावनुक्तत्वेऽपि प्रयोगवशात् तदन्तविधिरिति ग्रन्थकारैरेवोच्यत इति ज्ञेयम् ।

सु०— प्रतिपक्षान्तरमाह दुःखमिति ।

अनु०— दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि स्यादसंशयम् ।

मोक्ष इति शून्यं ब्रह्म चोच्यते । प्रतिवादिभ्यां तथाऽभ्युपगतत्वात् । स मोक्षो दुःखात्मा स्यात् **दुःखादभिन्नत्वात्** । दुःखप्रतियोगिकभेद(रहितत्वा)शून्यत्वात् प्रसिद्धदुःखवत् इत्यर्थः । शून्यब्रह्मणोर्दुःखत्वे तद्भावापत्तिः न पुरुषार्थ इति सिद्ध्यति । **अपि**शब्दः प्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थः । असंशयमिति व्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे ।

दुःखप्रतियोगिकभेदाभावः कुत इत्यत आह भेद इति।

भेदे सद्वैततैव स्यात्

दुःखात् 'शून्यब्रह्मणोरि'ति शेषः। तथा चापसिद्धान्त इति भावः।

परि०— प्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थ इति। पूर्वोक्तप्रतिपक्षाभ्यां अस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः।

सु०— किञ्च दुःखापायस्यात्मनाशेन विना देहादिनाशेनापि सम्भवादन्यथासिद्धिश्च अनुमानस्य। शरीरादिशून्यताऽपि न दुःखध्वंसोपयोगित्वात् पुरुषार्थः। किं नाम आत्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वात्। न हि दुःखं नश्यत्विति कश्चिदाशास्ते। अपि तर्हि निर्दुःखः स्याम् इति।

ननु शून्यभावो ब्रह्मभावो वा भवतां सिद्धश्चेदपसिद्धान्तः, न चेदाश्रयासिद्धिरिति चेन्न। परानुमानेऽप्यात्मशून्यताया असिद्धत्वेन आश्रयासिद्धेः। इयांस्तु विशेषः। यत्परप्रसिद्धिमात्रेण प्रतिपक्षः सम्भवतीति।

ननु भोगश्रुतिः सगुणमुक्तिविषयास्त्विति चेन्न। 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्तिविरोधात्। निर्दुःखत्वान्मोक्षो न भवतीति विरुद्धमिति चेत्। परमेष्टस्य आत्मनो नाशः पुरुषार्थ इति कथं न विरुद्धम्।

अथ सतो दुःखाद्भेदे सद्वैतता स्यात्। दुःखं तु मिथ्येति चेन्न। अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात्।

बहुजीववादिनं प्रति नान्तिमानुमानमिति न कुचोद्यावकाशः।

तदेतत्सर्वमभिसन्धायोपसंहरति इत्यादीति।

अनु०— **इत्याद्यमितदोषतः।**
हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः॥

'सहैवे'ति सम्बन्धः।

परि०— अन्यथासिद्धिश्चानुमानस्येति। आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति प्रागुक्तानुमानस्य, अन्यथा देहादिनाशरूपप्रकारान्तरेणापि, दुःखानिवृत्तेरात्मशून्यताया दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वस्यासिद्धिरित्यर्थः। तेन साध्येन विना हेतोरन्यथोपपत्तेरनुक्तेः कथमन्यथासिद्ध्युक्तिरिति शङ्काऽनवकाशः। यद्वा पुरुषार्थपदेन

दुःखाभावत्वग्रहः । तथा च दुःखाभावत्वस्यात्मशून्यताया दुःखानिवृत्त्युपयोगित्वादिभावेऽप्युपपत्त्या साध्यस्य हेतुना विनाऽपि योगादन्यथासिद्धिरित्येवं योज्यम् ॥ **निर्दुःखतामिति** । दुःखानुत्पत्तिं प्रतीत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तः साधनविकल इति भावः ॥ **असिद्धत्वेनेति** । मानाभावादिति भावः ॥ **भोगश्रुतिरिति** । 'जक्षन्नि'त्यादिप्रागुक्त-श्रुतिरित्यर्थः ॥ **इत्युक्तेति** । पूर्ववाक्योक्तेत्यर्थः । प्रागुक्तप्रतिपक्षानुमानेऽपि दोषमाशङ्क्य प्रतिबन्द्योत्तरमाह **निर्दुःख-त्वादिति** ॥ **उक्तत्वादिति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजे'दित्यादिना पृथगधिरणे उक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्यादिविरोध **आदिपदार्थः** । ननु बहुजीववादे एकस्य मुक्तावप्यन्यस्य दुःखवतः सत्त्वेन दुःखाद्वेदराहित्यमसिद्ध-मित्यत आह **बहुजीवेति** ॥ **तदेतदिति** । किञ्चिद्दुःखाभावस्येत्यादिनोक्तं सर्वमित्यर्थः । *शून्यवादिमायावादिभि-रभिमतमोक्षनिरासः ॥*

सु०— विज्ञानवाद्यभिमतं मोक्षस्वरूपमप्युक्तदोषेणातिदिशति **एवमिति** ।

अनु०— **एवं विज्ञानवादोऽपि**

शून्यवादिमायावाद्यभितमोक्षवत् **विज्ञानवाद्य**भिप्रेतोऽपि मोक्षो हेय इत्यर्थः । ननु विज्ञानवादिनो विज्ञानं तत्त्वमाहुः तस्यापि क्षणिकत्वं स्वकर्मकप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रका-शत्वं च । न चैवं पूर्वकावित्यतो वैषम्यात् कथमतिदेश इत्यत आह **ज्ञानेति** ।

ज्ञानमात्रविशेषतः ।
तस्यापि भङ्गुरत्वादिविशेषमपहाय हि ।
अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् ॥

ज्ञानमात्रं चासौ विशेषश्च **ज्ञानमात्रविशेषः** । तं इति द्वितीयार्थे तसिः । यस्मात् ज्ञान-मात्रविशेषं तस्य ज्ञानस्य **भङ्गुरत्वादिविशेषमप्यपहाय** विज्ञानवादोऽपि **अद्वैततामतं** ज्ञात-व्यम् । न विद्यते द्वैतं यस्य तत्त्वस्य तदद्वैतं तस्य भावः अद्वैतता । तस्या मतम् **अद्वैततामतम्** । **ततः** कारणात् **उक्तदोषः** अपि समो **भवेत्** ।

इदमुक्तं भवति । अस्तु विज्ञानवादस्य पूर्वस्मात् कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि स प्रकृता-नुपयोगित्वान्नादरणीयः । मोक्षस्वरूपं तु प्रकृतं समानम् । प्रतिपन्नं जीवभावं विहाय द्वितीय-विज्ञानत्वापत्तिर्मुक्तिरिति विज्ञानवादिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात् । अतो युक्त एवातिदेश इति । यद्वा ज्ञानमात्रविशेषं तस्य भङ्गुरत्वादिविशेषं चापहाय विज्ञानवादोऽपि साक्षादद्वैततामतं ज्ञातव्य इत्यनेनेदमभिप्रैति । न कश्चिद्विज्ञानवादस्य पूर्वाभ्यां विशेषः । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्र-

त्वेन हेयत्वात्। न हि ज्ञानत्वं नाम धर्मोऽभ्युपगम्यते परेण। भङ्गुरत्वादिकं तु तेनैव कल्पितमित्युक्तत्वाद्धेयमेव। न तु वस्तुतो मतभेदहेतुः। यथोक्तं 'तत्र सन्ततिभेदश्चे'त्यादि अतो युक्तोऽतिदेश इति। अतिदेशप्रकारस्तु स्पष्ट एव।

परि०— **पूर्वकौ** पूर्वोक्तावित्यर्थः ॥ **तसिरिति**। 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं' इत्युक्तेः आद्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः। ननु वैषम्यात् कथमतिदेश इत्यस्य नानेनोत्तरमित्यतो व्यनक्ति **इदमुक्तमिति** ॥ **यथोक्तमिति**। समयपादीयानुव्याख्याने 'तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदोऽभेद एव च। कल्पिता' इत्यादिना एतन्मतानुवादप्रस्तावे उक्तमित्यर्थः ॥ **स्पष्ट इति**। 'एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतमि'त्यादिनोक्तदोषाणामत्रापि योजयितुं शक्यत्वादित्यर्थः।

सु०— अनुमानान्तरमपि तन्निरासार्थमाह काल इति।

अनु०— कालो न केवलज्ञानी कालत्वात् प्रतिपन्नवत्।
एतयानुमया रोधान्न तादृङ्मोक्षरूपता ॥

मोक्षकालोऽद्वितीयज्ञानवान्न भवतीत्यर्थः। **प्रतिपन्नवत्** वर्तमानकालवत्। **रोधात्** विरोधात्। तादृक् मोक्षरूपं यस्यात्मनोऽसौ **तादृङ्मोक्षरूपः** तस्य भावः तत्ता। ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वात् वर्तमानकालोऽपि केवलज्ञानीति चेन्न। मुक्तिसंसारयोरविशेषापत्तेः। यस्तु विशेषोऽङ्गीक्रियते तदभाव एवानेन साध्यते।

परि०— 'तादृङ्मोक्षरूपते'ति बहुव्रीहिरित्याह **तादृङ्मोक्षरूपमिति**। अद्वितीयज्ञानतादात्म्यरूपमित्यर्थः। शङ्कते **ज्ञानेति** ॥ **यस्तु विशेष इति**। कल्पितद्वितायाभावरूपः संसाराद्विशेषो य इत्यर्थः।

सु०— ज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति मते कालोऽपि नास्त्येव। अतः किमाश्रया अनुमानप्रवृत्तिरित्यत आह यदीति।

अनु०— यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरम्।
किं वक्ष्यति

आह विज्ञानवादी। तदा **कदा कालो नेति प्रश्ने** परेण कृते सति **किमुत्तरमसौ वक्ष्यति**। निरधिकरणस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कालो नेत्येतदपि दुर्निरूपमापद्येतेत्यर्थः। मोक्षावस्थायां कालो नेत्युत्तरं वक्ष्यामीत्याशङ्क्याह **यदेति**।

यदावस्थां वदेत् सा पक्षतां व्रजेत्।

वदेत् कालाभावाधिकरणत्वेनेति शेषः। तर्हि सा मोक्षावस्था पूर्वानुमाने **पक्षतां व्रजेत्**। पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते। मोक्षावस्था न केवलज्ञानवतीति प्रतिज्ञास्यत इत्यर्थः।

एवं तर्हि कालत्वादिति हेतुः स्वरूपासिद्धः स्यादित्यत आह **अवस्थात्वादिति**।

अनु०— अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः

यदाऽवस्था पक्षीक्रियते तदा **अवस्थात्वादित्येव हि हेतुः** उच्यते न कालत्वादित्यतो नोक्तदोषः।

परि०— परेणेति। प्रतिवादिनेत्यर्थः। 'साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः' इत्याचार्योक्तेः साध्यविशिष्टस्य साध्य-वैशिष्ट्यसाधने आत्माश्रयापत्तेराह पक्षशब्देनेति।

सु०— एवं संसारावस्थैव दृष्टान्तीक्रियत इति न दृष्टान्तदोषोऽपीति वाच्यम्। प्रथमोक्तपक्षहेतुदृष्टान्तानां त्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति चेत्। मैवम्। कालाभावस्यावस्था-मधिकरणं वदता न किञ्चिदात्महितमाचरितम्। अनुमानान्तरविरोधस्यापरिहार्यत्वात्। न हि प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं व्यवतिष्ठते। मा हि भूत् कस्मिंश्चिदनुमाने सद्दूषणद्वयेन दूषितेऽधिकत्वेन च प्रतिवादिनि निगृहीते तस्य सदनुमानत्वमिति प्रदर्शनार्थमेवानुमानान्तर-मुपन्यस्तम्। वस्तुतस्तु कालाभावमेव निराकुर्म इत्याशयवानाह **साऽपीति**।

अनु०— साऽपि कदेति च।
पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत्।

मोक्षावस्थां कालाभावस्याधिकरणत्वेन वदता सा मोक्षावस्थाऽपि **कदेति** केनचित् **पृष्टे** भावनापरिपाकोत्तरकाल इत्यवस्थाधिकरणत्वेन **काल एव वक्तव्यः**। न ह्येवं कदाऽपि न प्रष्टव्यमिति नियामकमस्ति। ततः कालस्य सर्वथाऽपरिहार्यत्वात् **अकालत्वं** कालाभावो **न भवेत्**। तथा च तदाश्रयेण प्रथमानुमानमपि प्रवर्त्स्यतीति।

परि०— प्रतिज्ञाहानिरिति। येन यद्यथा प्रतिज्ञातं तत्र दूषणे प्राप्ते तेनैव तस्य तथा परित्यागः प्रतिज्ञा-हानिरिति तल्लक्षणादिति भावः॥ निग्रहेति। निग्रहस्थानेन प्राप्तपराजयमात्रेणेत्यर्थः॥ विरुद्धमपि तत्त्वं व्यवतिष्ठतां को दोष इत्यत आह **मा हि भूदिति**। सदनुमानत्वमित्यन्वयः॥ सदनुमानत्वं मा भूदित्येतदर्थं विरुद्धं तत्त्वं व्यवस्थितमिति नाभ्युपेयमित्यर्थः। अन्यथा तदपि सदनुमानं प्राप्नोतीति भावः।

सु०— ननु कालाभावादाश्रयासिद्धमाद्यानुमानम् । यदत्रोक्तं कदेति तदसत् । प्रतियोग्यधिकरणमेव ह्यभावस्याधिकरणम् । न च कालस्य कालोऽधिकरणम् । येन तदभावः कालाधिकरणः स्यात् । अतः कदेति प्रश्न एवानुपपन्नः । किमुत्तरेणेति चेति । एवं तर्हि कालविशेषमधिकरणत्वेनानुपादाय कालं निषेधता सामान्यनिषेध एव कृतः स्यात् । ततः किमित्यत आह **नेति** ।

अनु०— **न काल इति सामान्यनिषेधे कालगप्रमा ।**
निरुणद्धि

कालो नेति सामान्यतो निषेधे क्रियमाणे हि कालस्य स्वरूपमेव निषिद्धं स्यात् । तथा च कालं गच्छति विषयीकरोतीति कालगा प्रमा साक्षी **(निरु)विरुणद्धि** । स हि पूर्वोत्तरकोटिरहिततया कालसद्भावं गृह्णातीति । न केवलमयं साक्षिविरोधो विज्ञानवादिनः किं नाम पूर्वाभ्यां सह त्रयाणां चेत्याह **समश्चेति** ।

समश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् ।

उक्ताः प्रत्युक्ताः ।

परि०— **प्रतियोग्यधिकरणमेव ह्यभावस्याधिकरणमिति** । पूर्वोत्तरकालभेदेनेति भावः ॥ **न चेति** । आत्माश्रयापत्तेरिति भावः । ननु साक्षी मुक्तौ कालसत्त्वं कथं गृह्णाति येन तद्विरोध इत्यत आह **स हीति** । उक्तवादिनामित्यत्रोक्तपदार्थमाह **उक्ताः प्रत्युक्ता इति** । निरस्तवादिनामित्यर्थः ।

सु०— ननु कथं शून्यवादिमायावादिनोरयं साक्षिविरोधः । ताभ्यां कालाभावस्यानभ्युपगतत्वात् । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन् पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण माया अपगच्छति स एव तान्न पश्यति अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेति खलु ताभ्यामभ्युपेतमित्यत आह **एकेति** ।

अनु०— **एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं प्रमा ।**
कुपिता

सत्यमेवं बहुजीववादिनः शून्यवादिनो मायावादिनश्च मतम् । न च तयोरस्माभिः साक्षिविरोधोऽभिहितः । किं तर्ह्येकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यत

इत्येकजीववादपक्षे तु मुक्तौ कालाभावाभ्युपगमादियं प्रमा साक्षिरूपा **कुपिता** विरोधिनी भवत्येव।

परि०— शङ्कते शून्यवादिमायावादिनौ प्रतीति ॥ तस्येति । विरोधाभिधानस्येत्यर्थः । ताभ्यां भवदुक्तानुमाने विज्ञानवादिनेवाश्रयासिद्धेरनाशङ्कितत्वाप्रस्तुतत्वादित्युक्तम् ।

सु०— शून्यवादिमायावादिनौ प्रति साक्षिविरोधाभिधानमसङ्गतम्। कालाभावाभ्युपगमेऽपीदानीं तस्याप्रस्तुतत्वादित्यत आह **कालमिति**।

अनु०— कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत्।

इयं प्रमेति वर्तते। **आधाय** उपपाद्य। **अयमभिसन्धिः**। अद्वितीयस्य शून्यस्य ब्रह्मणो वाऽवस्थानं मुक्तिरिति तावदेकजीववादिभ्यां ताभ्यामभिधीयते। तत्र वयं ब्रूमः। कालसद्भावान्नाद्वैतत्वमुपपद्यत इति । तत्र परः कालोऽपि नास्तीति वदति तदा साक्षिविरोधोऽभिधीयत इत्येतां सङ्गतिमाश्रित्यातिदेशः कृतो, न त्वाश्रयासिद्धिप्रसङ्गेनेति।

परि०— अस्पष्टत्वाच्छङ्कोत्तरस्य स्वयमभिधेयं व्यनक्ति **अयमभिसन्धिरिति**।

सु०— वादित्रयसाधारणमनुमानान्तरमाह **विमत इति**।

अनु०— विमतः प्रपञ्चवान् कालः कालत्वात् प्रतिपन्नवत्।
इति चान्याऽनुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत्॥

कालः प्रपञ्चवान् इत्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात्। अतो **विमत** इत्युक्तम्। मोक्षकाल इत्यर्थः । तस्य स्पष्टीकरणाय **काल** इत्युक्तम्। कालाभावस्यानुपदमेव निरस्तत्वान्नाश्रयासिद्धिः। प्रपञ्चो वियदादिः **प्रतिपन्नः** वर्तमानकालः। पूर्वोक्तमेवेदं कृतः पुनरुच्यत इत्याशङ्कानिरासायोक्तम् **अन्याऽनुमा चेति** । यद्यपि द्वयोर्धर्म्यादिकं प्रयोजनं च समानम् । तथाऽपि पूर्वमद्वैतनिषेधमुखेन प्रवृत्तम्। इदं तु प्रपञ्चविधिमुखेनेति भेदः। **जीवस्य मुक्तस्य**।

परि०— पूर्वोक्तमेवेति। विमतः कालो न केवलज्ञानवानित्युक्तमित्यर्थः। तस्याप्यद्वितीयार्थनिरास एव तात्पर्यादिति भावः॥ **द्वयोरिति**। अनुमानयोरित्यर्थः॥ **प्रयोजनं चेति**। मुक्तावद्वितीयनिरासरूपमित्यर्थः।

सु०— उक्तातिदेशेनाद्वैतमतान्तराणि दूषयति **कालेति**।

अनु०— कालशब्देश्चैकत्वमतान्यप्येवमेव हि।
निराकृतानि

यद्यदनुविद्धं प्रतीयते तत्तत्रारोपितम् । यथेदमाकारे रजतम् । कालानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति । तस्मात्तत्रैवारोपितम् । स एव परमार्थः । अतस्तन्मात्रावस्थानं मुक्तिरिति कालै कत्ववादिनः । **एवमेव** शब्दैकत्ववादिनो वैयाकरणाः प्राहुः । यथा 'न सोऽस्ति प्रत्ययो यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यत' इति । शैवैकदेशिनः स्व. माश्रित्येश्वरैकत्वमाहुः ।

कथं निराकृतानीत्यत आह **तेषां चेति** ।

तेषां च समत्वात् पक्षदोषयोः ।

तेषां शून्यवादिप्रभृतीनां एतेषां पक्षस्तावत् समान एव । शून्यादिशब्दभेदस्याप्रयोजकत्वात् । प्रतिपन्नस्वरूपजीवविनाशादेः सर्वैरभ्युपगतत्वात् । अतः परमेष्टनाशेनापुरुषार्थत्वमित्यादिदोषोऽपि समान एवेति । अनुमानं तु प्रत्यक्षविरोधादिना दुष्टमेव । तथाऽऽगमोऽपीति स्फुटत्वान्नोक्तम् ।

परि०— न स इति । शब्दानुगमादृते यः प्रत्ययः स नास्ति सर्वं शब्देनानुविद्धमिव ज्ञानं गम्यतेऽनुभूयत इत्यर्थः ॥ **ईश्वरैकत्वमीश्वरेण** जीवानामेकत्वम् ॥ **इत्यादिदोषोऽपीति** । अनुमानविरोधानुभवविरोधादिः आदिपदार्थः ॥ **अनुमानं त्विति** । सर्वं काले शब्दे ईश्वरे वा आरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् इदं रूप्यमितीदमाकारानुविद्धतया प्रतीयमानरजतवदिति प्रागभिमतानुमानं त्वित्यर्थः । **आगमोऽपि** शैवागमोऽपि । अद्वैतबोधकांशः प्रत्यक्षादिविरोधादुष्ट इत्यर्थः । *शून्यवादिमायावादिविज्ञानवादिकालशब्देश्वरैकत्ववाद्यभिमतमोक्षनिरासः ॥*

सु०— वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं मोक्षं निरूपयति ज्ञानमिति ।

अनु०— ज्ञानं स्वरसभङ्गचेव नित्यसन्तानमिष्यते ।
बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु

एवशब्देन विषयसम्बन्धं व्यावर्तयति । **इष्यते** मुक्तौ । अयमर्थः । ज्ञानमेवात्मा । तच्च **ज्ञानं स्वभावेनैव** भङ्गुरम् । अत एव क्षणिकम् । तत्सन्तानस्तु नित्यः । तस्य अनादिवासनावशाद्यो विषयोपरक्तस्योत्पादः स संसारः भावनाप्रकर्षवशेन वासनायामुत्सन्नायां यो विषयोपप्लवं विना शुद्धस्यैवोदयः स मोक्षः इत्युभयसमानम् । सौत्रान्तिकास्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ निराकारत्वं च विशेषमाहुरिति ।

निराकरोति **तत्रापीति** ।

तत्राप्युक्तानुमा रिपुः ।

भ॰ **विमतः कालो न निर्विषयैतज्ज्ञानसन्ततिमान् कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्यादि-उक्तसरूपा अनुमा रिपुर्विरोधिनीत्यर्थः ।**

भ॰

परि॰— **तस्येति** । स्वतो निर्विषयकक्षणिकज्ञानाख्यात्मन इत्यर्थः ॥ **विषयोपरक्तस्येति** । विषय-सम्बन्धविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ इत्यादिरिति । विमतः कालः प्रपञ्चवान् कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्याद्युक्तानुमान-मादिपदार्थः ।

सु॰— अनुमानान्तरमाह **मोक्ष इति** ।

अनु॰— **मोक्षो न शुद्धविज्ञानसन्तानी कालगत्वतः ।**
प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् ॥

शुद्धविज्ञानसन्तानी(ति) निर्विषयचित्सन्तानसम्बन्धी । **कालगत्वतः** कालसम्बन्धित्वात् । **प्रतिपन्नः** संसारः । **तदुत्तरं** तत्पक्षस्य दूषणम् । अप्रामाणिकश्चायं मोक्षः । पूर्ववत् प्रत्यक्षागमयोरभावात् केवलानुमानानि वाच्यानि । तत्राह **अनुमानानीति** ।

अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ।
निषिद्धान्युक्तभङ्गैश्चैव

उक्तभङ्गैश्चैव प्रतिसाधनसम्बन्धेन । श्रुतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टानि चेति भावेन आह **श्रुतयश्चेति** ।

श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ।

उच्यत इत्युक्तिः अस्मदुक्तिं गच्छन्ति प्रतिपादयन्तीति **अस्मदुक्तिगाः** । अस्मदभिमतमेव मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यं तु प्रागेव समर्थितमिति ।

परि॰— **प्रागेव समर्थितमिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'त्यत्र जिज्ञासाधिकरणे समर्थितमित्यर्थः । *वैशेषिकसौत्रान्तिकाभिमतमोक्षनिरासः ॥*

सु॰— साङ्ख्याद्यभिमतं मोक्षमनुवदति **साङ्ख्येति** ।

अनु॰— **साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखम् ।**

आद्यग्रहणेन वैशेषिका उच्यन्ते । यथा पूर्वेऽनुपपन्नभाषिणस्तथैतेऽपीति ज्ञापनार्थश्चशब्दः । कुत एवं प्राहुरित्यत आह इच्छेति ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् ।
तत्राहुः

तत्र मुक्तौ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि लयमाहुः । सुप्तिप्रलयवैलक्षण्यं दर्शयितुं **सर्वात्मना** इत्युक्तम् । निवृत्तजातीयस्य तस्मिन्नेवात्मनि पुनरनुत्पादः सर्वात्मना लयः । **आदि**पदेन बुद्धिदुःखधर्माधर्माणां शरीरेन्द्रियाणां च ग्रहणम् ।

परि०— चशब्द इति । अयुक्तवादिभिः समुच्चित्य निर्देशो सति त इवैतेऽपि तथेति लभ्यत इत्याह **यथा पूर्व इति** । तत्रेत्यनुवादः **मुक्ताविति** व्याख्या ॥ **सुप्तिप्रलयेति** । ननु सुप्त्यादावपि सूक्ष्मरूपेणाप्यनवस्थानात्सर्वात्मना लयोऽस्त्येवेत्यतः तस्यार्थमाह **निवृत्तेति** । निवृत्तं यदिच्छादि तज्जातीयस्येच्छाद्यन्तरस्यानुत्पाद इत्यर्थः । सुप्त्यादौ तु अस्त्युत्तरकालं तदुत्पाद इति भावः ।

सु०— ततश्चायमाशयः । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गात् प्रतिभासत एवेति चेन्न । प्रतिभासमानस्यानादितायां साधनोपादानवैयर्थ्यापत्तेः ।

अव्यक्तत्वात् संसारे न प्रतिभासते व्यक्तत्वात् तु मुक्तौ प्रतिभासत इति चेन्न । अव्यक्तिर्हि प्रतिभासाभावो व्यक्तिश्च प्रतिभासः । ततश्चाप्रतिभासान्न प्रतिभासते प्रतिभासनाच्च प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात् । किञ्च प्रतीतिकारणान्तःकरणसद्भावे संसारे न प्रतीयते । मुक्तौ तु तदपगमे प्रतीयत इति सुभाषितम् । आवृतत्वान्न प्रतीयत इति चेन्न । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेः । तदनिरूपणाच्च । सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यम् । विषयविषयिभावः प्रतिबध्यत इति चेन्न । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेः । सुखतत्प्रतीत्योरनादितायां प्रमितायामेव चैषा कल्पना युक्ता । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः । ततः सुखस्य तत्प्रतीतेश्च मुक्तावुत्पत्तिरेव वक्तव्या । साऽपि न सम्भवति । कारणाभावात् । शरीरे सति तदाश्रयेन्द्रियसद्भावः, तैरर्थालोचनं, ततः पूर्वानुभूतसारूप्येणेष्टानिष्टसाधनत्वानुमानं, तस्मादिच्छाद्वेषौ ताभ्यां प्रयत्नः, ततश्चेष्टसाधनोपादानं, अनिष्टसाधनहानं च, ततः सुखोत्पादः, तदनन्तरं तत्प्रतीतिरित्येष दृष्टकारणक्रमः । अदृष्टं च सर्वत्र विजयते । न चैष कारणप्रवाहो मुक्तावस्ति । तत्सद्भावे दुःखस्यापि प्रसङ्गेन मुक्तत्वव्याघातात् ।

तस्मात् सुखरहित एव मोक्षः ।

परि०— ननु सुखाभावं प्रतीच्छादेरभावस्य कथं हेतुता सुखस्यानादित्वेनाप्युपपत्त्या तदुत्पत्तेरभावेन उत्पत्ताविच्छादेरनुपयोगादित्यत आह **अयमाशय इति** ॥ **मूर्तत्वाभावेनेति** । परिच्छिन्नपरिमाणयोगित्वाभावादित्यर्थः । तादृशस्यैव घटादेः पटादिना आवृतत्वदर्शनादिति भावः । रूपादेरन्धकारावृतत्ववत् किं न स्यादित्यत आह **तदनिरूपणाच्चेति** । ज्ञानाभावातिरेकेण आवरणस्यानिरूपणाच्चेत्यर्थः । एवमनादित्वं सुखतत्प्रतीत्योर्निरस्योत्पत्तिमापाद्यमुक्तौ सुखाभावे इच्छाद्यभावस्य हेतुतां व्यनक्ति **ततः सुखस्येति** । अनादित्वासम्भवादित्यर्थः ॥ **सर्वत्र विजयत इति** । शरीरीन्द्रियादिरूपोक्तकारणसमूहे प्रतिकारणं अदृष्टमपेक्ष्यत एवेत्यर्थः ।

सु०— कथमयं पुरुषार्थ इति चेत् शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिभेदद्दुःखात्यन्तनिवृत्तित्वादिति ब्रूमः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ एव न भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्य सोपाधिकत्वात् । सुखं दुःखाभावे सत्येव भवतीति सुखार्थं दुःखाभावो मृग्यते न तु स एव पुरुषस्य समीहित इति चेत् (न) । विपर्ययस्यापि सद्भावात् । भोजनादिसुखे सत्येव बुभुक्षादिदुःखं निवर्तत इति दुःखनिवृत्त्यर्थमेव भोजनादिसुखं मृग्यते न पुनस्तदेव पुरुषस्य समीहितमिति कल्प्यते । क्वचिद् दुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादिति चेन्न । दुःखनिवृत्तेरपि क्वचित् सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वात् । दुःखनिवृत्तौ सत्यां सुखमेव भविष्यतीत्यभिसन्धिस्तावदस्तीति चेत् । सुखावस्थायां नियतो दुःखविरहो भवतीत्यभिसन्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तस्माद्यद्यपि दुःखाभावे सुखं सुखे च दुःखभावो नियतः । तथाऽपि परस्परं निरपेक्षमेव पुरुषार्थत्वमनयोः । इच्छाया असङ्कीर्णविषयत्वादिति ।

परि०— हेत्वभावेन सुखाभावं मुक्तावुपपाद्येदानीं पुमर्थत्वं तस्य दूषणसौकर्याय व्यनक्ति **कथमयमिति** । सुखहीनो मोक्ष इत्यर्थः । **षडिन्द्रियाणि** घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वक्मनांसि । गन्धरसरूपशब्दस्पर्शा आत्मा ज्ञानादिश्चेति **षड्विषयाः** । एतद्विषयकज्ञानानि **षड्बुद्धयः** । शङ्कते **दुःखनिवृत्तिरिति** ॥ **सोपाधिकत्वादिति** । सुखोपाधिकत्वादित्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **सुखमिति** ॥ **भोजनादिसुखे इति** । तज्जन्यसुखे सत्येवेत्यर्थः । **बुभुक्षादिदुःखं** तज्जन्यदुःखमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । परवनितादौ ॥ **क्वचित्सुखाभावेऽपीति** । विष्टिगृहीतपुरुषप्रवृत्त्यादौ सुखाभावेऽपि तात्कालिकराजोपद्रवदुःखनिवृत्तेरिष्यमाणत्वदर्शनादिति भावः ।

सु०— भवति दुःखहानिः पुरुषार्थः किं त्वनुभूयमानतया । न हि विषादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति तत्र प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते । तस्मान्मोक्षे दुःखहानेरननुभूयमानत्वान्न पुरुषार्थत्वमिति चेन्न । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानिमिच्छतां केषाञ्चिद्विषशस्त्रोद्बन्धनादावपि प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रेक्षावन्तो नैवं कुर्वन्तीति चेन्न । पुरुषार्थत्वाविरोधात् । न हि परदारेषु शास्त्रनिषेधाङ्कुशवारिताः प्रेक्षावन्तो नाभिवर्तन्त इति न तत्र कामः पुरुषार्थः । अपि त्वल्पीयः सुखं

महीयाननर्थ इति निवृत्तिः। तथा विषादावपि प्रवृत्तस्य शास्त्रे गर्हितत्वादल्पीयाननर्थो निवर्तते महीयान् प्रवर्तत इति न ते प्रवर्तन्ते। इयमेव हि प्रेक्षा यत्पुरुषार्थेऽपि शास्त्रलोकविरोधपरामर्शः। स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वात् पुरुषार्थतायाः। अत एव यत्र लोकशास्त्राविरोधस्तत्र व्याध्यादिपरिपीडिताः प्रयागवारिपातानशनादिनाऽपि देहं त्यजन्तः प्रेक्षावन्तोऽपि दृश्यन्ते।

न क्वचिद् दुःखनिवृत्तिमनुभविष्यामीति तत्साधने प्रवर्तन्ते। अपि तु दुःखं हास्यामीति। अपि च दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानतामात्रं विवक्षितं, दुःखनिवृत्तिसत्ताऽपि वा। आद्यश्चेत्तुष्यतु दुर्जनः चरमे जन्मन्यनुभूयत एव। समाधिभावा(वधिव)दात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरप्यनागताऽवर्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत एव। द्वितीये तु प्रसक्तकण्टकादिहेतुकदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः। सर्वदाऽननुभूयमानत्वात्। तथात्वे वा विषयान्तरसञ्चाराभावप्रसङ्गः। निवृत्तेः सर्वदा तादवस्थ्यात्।

तस्मात् सुखरहितो मोक्षः पुरुषार्थ इति।

परि०— शङ्कते भवति दुःखहानिरित्यादिना। विषादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति परीत्या अनुवादः। सिद्धान्ते तत्राऽपि दुःखसत्त्वस्य 'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरि'त्यत्रोक्तत्वात्॥ पुरुषार्थत्वाविरोधादिति। दुःखहानीच्छया लौकिकैः क्रियमाणस्य प्रेक्षावदननुष्ठानमात्रेण पुरुषार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः॥ न तत्र काम इति। काम्यमानं सुखमित्यर्थः। पुमर्थत्वे कुतो निवृत्तिः प्रेक्षावतामित्यत आह अपि त्विति॥ महीयानिति। अनर्थ इत्यनुषङ्गः॥ प्रवर्तत इति। जायत इत्यर्थः॥ न त इति। प्रेक्षावन्त इत्यर्थः। अल्पानर्थनिवृत्त्युद्देशेनापि कुतो न प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह इयमेव हि प्रेक्षेति। ननु प्रेक्षावदप्रवृत्तिमात्रेणापुमर्थत्वमेव कुतो नेत्यत आह स्वरूपेणेति। जनैरिति योज्यम्॥ आत्यन्तिकीति। एकविंशतिदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः। अवर्तमानेति पदच्छेदः। अतीतेत्यर्थः। अचिरं अल्पकालमित्यर्थः॥ तथात्व इति। प्रसक्तकण्टकनिवृत्तेरनुभूयमानत्वेन पुमर्थत्वे सदा तन्निवृत्तेर्भविन सदा तन्निवृत्तेरनुभवप्रसङ्गापत्त्या विषयान्तरज्ञानानवकाशः स्यादित्यर्थः। 'इति'पदस्यायमाशय इति पूर्वेणान्वयः। *साङ्ख्यादिमतानुवादः॥*

सु०— निराकरोति नैतदिति।

अनु०— नैतदप्यत्र शोभनं

अत्र मुक्तौ। एतत् सुखराहित्यमतम् अपि न शोभनम्। कुत इत्यत आह श्रुतय इति।

श्रुतयो यतः।

महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि।

अत्रेति वर्तते। **भोगं** तदनुभवम्। **नियमेन** अविगानेन। **हीति** श्रुतीनां प्रसिद्धतामाचष्टे। ताश्चोदाहरिष्यन्ते।

परि०— उदाहरिष्यन्त इति। 'पुरानन्दनपूर्वकान्। धर्मनाहाप्यनुच्छिन्नानि'त्यादाविति भावः।

सु०— ननु 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति मुक्तस्य दुःखवत् सुखस्यापि हानिः श्रूयते। तथा 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति ज्ञानाभावश्च। तत्कथमेतदित्यतः सुखास्पृष्टिश्रुतिं तावद्व्याचष्टे **प्राकृतेति**।

अनु०— प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते॥

अस्यां श्रुतौ प्राकृतं यदन्तःकरणपरिणतिरूपं प्रियं तद्धानिरेव **प्रियास्पृष्टिरिति**शब्देन प्रतिपाद्यते। न तु सर्वथा सुखाभावः।

एवं तर्ह्यप्रियास्पृष्टिरप्येवं विभागेन व्याख्यातव्या। विशेषाभावात्। तथा च मोक्षे दुःखसद्भाव(प्राप्तिरि)प्रसक्तिरित्यत आह **अप्रियमिति**।

अप्रियं प्रतिकूलं तदविशेषेण शब्दितम्।

यस्मात् सकलमप्यप्रियं (दुःखं) प्रतिकूलं मुमुक्षोरनपेक्षितम्। **तत्** तस्मात् **अप्रियम्** अत्र **अविशेषेण शब्दितम्**।

एतदुक्तं भवति। सर्वात्मनाऽनिष्टनिवृत्तिर्मोक्ष इति तावदविवादं सर्ववादिनाम्। दुःखं तु यादृशतादृशमप्यनिष्टमेव। अतो न तद्विभागेन व्याख्यातुं युक्तमिति।

यद्वा। येन न्यायेन प्रिये विभागः क्रियते तदविशेषश्चेदप्रिये स्यात् तदा तदपि विभागेन व्याख्यातव्यं भवेत्। न चैवम्। सामस्त्येन प्रियहानिरनिष्टा। अनिष्टप्राप्तौ च मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादित्यतो हि प्रिये विभागः कल्प्यते। तथा च वक्ष्यामः। न च सामस्त्येन दुःखहानिरनिष्टा। सर्वस्यापि दुःखस्यानिष्टत्वेन तद्धानेरिष्टत्वात्। तर्हि सर्वस्यापि सुखस्येष्टत्वात् प्राकृतसुखहानिरपि नाङ्गीकरणीया इति चेन्न। तस्य दुःखानुषक्तत्वेन विषसंपृक्तमधुवदनिष्टपक्षनिक्षेपादिति भावः।

परि०— विभागेनेति। प्राकृतदुःखं नास्त्यप्राकृतं त्वस्तीति विभागेनेत्यर्थः॥ विशेषेति। वैषम्येण पदद्वयव्याख्याने विशेषहेत्वभावादित्यर्थः। विशेषाभावात् विभागेन व्याख्यातव्येत्यस्य किमनेनोत्तरमुक्तमित्यत आह

एतदुक्तमिति । अविभागेन व्याख्याने मुक्तेः पुमर्थत्वयुक्तिरयुक्ता भवति । ननु सुखदुःखयोरविनाभावाद् दुःखाभावार्थं सामस्त्येन सुखहानिः कथमनिष्टेत्यत आह **तथा च वक्ष्याम इति** । 'आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानि'त्यत्रेति भावः ।

सु०— इतश्च नाप्रियं प्राकृतत्वेन विशेषणीयमित्याह नास्तीति ।

अनु०— नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ।

अप्राकृते दुःखे सति तद्व्यावृत्तये प्राकृतमिति विशेषणीयं स्यात् । **सतो** मुक्तियोग्यस्य । **जीवस्य अप्राकृतं दुःखं नास्ति** प्रमाणाभावात् । अतो व्यर्थं विशेषणमिति । **कुत्रचित्** श्रुतौ स्मृतौ चोक्तमिति शेषः ।

एवं तर्ह्यप्राकृतस्य सुखस्याप्यप्रमितत्वात् तत्रापि विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह **प्रियमिति** ।

प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः ।

'बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः' इति श्रुतिवाक्यादस्य सतो जीवस्य **प्रियं स्वरूपमेव** इत्यवगम्यते । स्वरूपं चाप्राकृतम् । अतस्तद्व्यवच्छेदाय विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानं युज्यते ।

(एतेन) अनेन सुखस्योत्पत्तिमत्त्वे यो दोषोऽभिहितः सोऽनङ्गीकारपरास्तो वेदितव्यः । स्वरूपत्वेनानादित्वस्योक्तत्वात् । यदत्रोक्तं तदप्यसत् । आवृताः सन्तो व्यज्यन्त इति श्रुतत्वात् । आवरणं च मायाऽविद्यादिसमाख्याता प्रकृतिरेव । न च विशदश्रुतिसिद्धेऽर्थे काचिदनुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वरूपत्वेनानादित्वेऽप्यविद्यया विषयविषयिभावः प्रतिबध्यते । न चोक्तदोषः । आत्मस्वरूपादौ तस्याप्रतिबद्धत्वात् ।

परि०— यो दोष इति । शरीरेन्द्रियादिरूपकारणाभावाख्यदोष इत्यर्थः ॥ **यदत्रोक्तमिति** । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गादित्यादीत्यर्थः । तदनिरूपणाच्चेत्युक्तदोषं निराह **आवरणं चेति** । मूर्तत्वाभावेनेत्युक्तदोषं निराह **न च विशदेति** । किमावरणकृत्यमित्युक्तं पराचष्टे **ज्ञानस्येति** ॥ **न चोक्तदोष इति** । निर्विषयाया इत्युक्तदोष इत्यर्थः ।

सु०— उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह हेयत्वादिति ।

अनु०— हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ।
न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते तु युज्यते ॥

अप्रियस्य दुःखस्य हेयत्वादेवेति **एवशब्देन** सर्वथेति सूचयति। 'अशरीरं वाव सन्तम्' इत्यस्यां श्रुतौ प्रोक्ते मोक्षे समस्तप्रियाभावो न व्याख्यातुं युज्यते। कुतः **प्रियहानेरनिष्टत्वतः**। किन्तु प्राकृतत्वविशेषणप्रक्षेपेणेति **तुशब्दः**। अप्रियहानं त्वविशेषेण व्याख्येयमित्युपस्कर्तव्यम्। तत्र हेतुरप्रियस्य सर्वथा हेयत्वादिति। उपलक्षणं चैतत्। सतो जीवस्य अप्राकृतदुःखाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

ननु सज्जीवस्याप्यप्रियं स्वरूपभूतमप्राकृतमस्ति। तत्कथमेतदित्यत आह **अप्रियस्येति**।

अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम्।

असुराश्च न मोक्षयोग्या इति भावः। तां श्रुतिमर्थतः पठति **असुरा इति**।

असुरा नैवमेवं च नैवं च खिलमानुषाः।
इति

अनेन 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा। नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या' इति श्रुतिमुपादत्ते। नित्यत्वोक्त्या स्वरूपत्वं सिद्धम्। वृत्तीनामनित्यत्वात्। परमात्मा परमेश्वरः। सज्जीव इति वा। **नैवमिति**। एतद्विरुद्धस्वभावा इत्यर्थः। एवमनेवं चेति। 'उभयस्वभाव' इत्यर्थः। असुरा नैवं, अखिलमानुषा एवं च नैवं चेति योजना। इति श्रुतमिति सम्बन्धः।

परि०— इति श्रुतिमिति। भाष्योक्ताम्॥ वृत्तीनामिति। मनःपरिणतिरूपाणामित्यर्थः। श्रौतपदानामर्थमाह **परमात्मेति**। **सज्जीव इति वेति**। तस्य परमजीवत्वेन परमात्मपदेनोक्तिसम्भवादिति भावः॥ **उभयेति**। सुखदुःखाद्युभयस्वभावा इत्यर्थः। अत्र मनुष्यपदेन नित्यसंसारिणो ग्राह्या इति भावः। मूलयोजनामाह **असुरा नैवमित्यादिना**।

सु०— अप्रियहानावपि सङ्कोचः क्रियतामित्यतिप्रसङ्गं निवारयतैव सामान्यतः श्रुता प्रियास्पृष्टिः कुतो विशेषेऽवस्थाप्यत इत्याशङ्काऽपि परिहृता। नियामकस्य सूचितत्वात्। तदेव नियामकं विस्पष्टमाचष्टे **आत्मेति**।

अनु०— **आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान्।**

आत्मा च तत्प्रियं चेति **आत्मप्रियम्**। आत्मनः प्रियमिति वा। तदिच्छति चेति **चशब्दः**।

यदि प्रियास्पृष्टिरविशिष्टा स्यात् तदा न कश्चित् प्रेक्षावान् मोक्षमिच्छेत्। नापि तदर्थं प्रयतेत। यद्यपि द्वेषवशात् परकीयसुखहानादाविच्छादिकं सम्भवति। तथाऽपि न कश्चिद् बुद्धिमान् आत्मनः सुखहानमिच्छति। तदर्थं प्रयतते वा। वृत्तिरूपसुखस्यानिष्टभूयिष्ठत्वात् तत्त्या(गेच्छा)गायेच्छादिकं युज्यते। स्वरूपसुखं तु निष्कण्टकं कस्मात् त्याज्यम्। न च तन्नास्ति, श्रुतिसिद्धत्वात्। कारणैक्यनिमित्तो हि सुखस्य दुःखानुषङ्गः। न चात्मसुखस्य कारणमस्ति। अशक्यं चात्मसुखहानम्। न चाशक्यविषयेच्छाप्रयत्नौ बुद्धिमतः सम्भवतः। आत्महानं खलु विनाशलक्षणमनुत्पादलक्षणं च न सम्भवति, नित्यत्वात्। नापि वियोगलक्षणं, परेषां मते विभुत्वात्। अस्माकं स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। नाप्यज्ञानलक्षणं स्वप्रकाशत्वात्।

तदेवं बाधकसद्भावात् प्रियास्पृष्टिर्विशेषनिष्ठैव व्याख्येया। तथा च 'अशरीरं वाव सन्तम्' इति श्रुत्युक्तोपपत्तिः श्लिष्यत इति।

परि०— 'प्रियास्पृष्टिरि'ति पदच्छेदः॥ सूचितत्वादिति। 'प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादि वाक्यत' इत्यत्र अप्राकृतस्वरूपत्वस्योक्त्या शङ्कोचे नियामकस्य सूचितत्वादिति भावः। यद्वा 'हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टत' इत्यत्र मुक्तेः पुमर्थत्वभङ्गरूपस्य नियामकस्य सूचितत्वादित्यर्थः॥ आत्मा चेति। आत्मरूपं प्रियमित्यर्थे कर्मधारयोऽयम्। षष्ठ्यन्तविग्रहेण प्राप्तमर्थमुपपाद्य कर्मधारयविग्रहकृतौ तात्पर्यमाह वृत्तिरूपेति॥ इच्छादिकमिति। प्रयत्न आदिपदार्थः॥ श्रुतीति। 'बलमानन्द ओजश्चे'ति श्रुत्या 'नित्यानन्दो नित्यज्ञान' इत्यादिश्रुत्या च सिद्धत्वादित्यर्थः॥ कारणैक्येति। प्राकृतदेहेन्द्रियाद्यैक्येत्यर्थः। 'अशक्यं चात्मरूपप्रियमाहमि'त्युक्तं, तत्कथमित्यतः आत्महानेन विना तदभिन्नसुखहानमशक्यमिति भावेन आत्महानं पराकरोति आत्महानं खल्विति। यद्वा सुखस्येति योज्यम्। स्वरूप-सुखस्यात्मपरित्याग इत्यर्थः॥ नित्यत्वादिति। अनादित्वाच्चेत्यपि ग्राह्यम्॥ वियोगेति। आत्मस्वरूपसुखस्य आत्मना वियोगलक्षणम्॥ स्वात्मनीति। जीवाणुत्ववादिनामस्माकं मते स्वात्मनि क्रियोत्पत्तौ तदभिन्नसुखस्य वियोगो भवति। न च स्वस्मिन्नेव स्वरूपसुखवियोगजनकक्रिया युक्ता स्वस्मिन् स्वावधिकक्रियाया विरोधादित्यर्थः। केचित्त्वात्महान्यनुपपत्तिपरतयैव ग्रन्थार्थमुपेत्य वियोगपदस्यात्मनैवात्मनो वियोगेत्यर्थः। स्वात्मनीत्यस्य स्वावधिकक्रियायाः स्वस्मिन्विरोधादित्यर्थ इत्याहुः॥ श्रुत्युक्तोपपत्तिरिति। अशरीरित्ययुक्तिरित्यर्थः। शरीरस्य वृत्तिरूपसुखं प्रति हेतुतया स्वरूपसुखे हेतुत्वाभावादशरीरत्वयुक्तिर्जन्यसुखाभावे युज्यते। न स्वरूपसुखाभावे स्वरसा। तस्मात् स्वारस्यानुरोधाद्विशेषनिष्ठैव व्याख्येयेत्यर्थः। अप्रियं तु सतामजन्यं नेत्यप्रियश्रुतिर्विशेषनिष्ठा न व्याख्यातुं शक्येति सा युक्तिरप्रिये सर्वात्मना निषेध एव श्लिष्यत इति भावः॥ अशरीरं वावेति श्रुत्यर्थः।

सु०— एवं सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभावश्रुतिं च व्याख्याति संज्ञेति।

अनु०— संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तज्ञेयतेति हि।

श्रुतिर्वक्तीति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'त्यपि श्रुतिरस्य मुक्तस्यामुक्तज्ञेयता नास्तीत्येव वक्ति। न तु मुक्तो न जानातीति। एको हिशब्द एवार्थः। द्वितीयस्तु स्वोक्तार्थस्य शब्दशक्त्यनतिक्रमं सूचयति।

तथा हि। प्रेत्य मरणानन्तरं संज्ञा ज्ञानं नास्तीति तावच्छ्रौतोऽर्थः। तत्र प्रकरणवशात् प्रेत्येत्येतन्मरणविशेषमोक्षानन्तरमिति व्याख्येयम्। ज्ञानं तु मुक्तसम्बन्धि प्रतिषिध्यमानं तत्कर्तृकमेवेति कल्पने न नियामकं पश्यामः। अतः तत्कर्मकस्यैव ज्ञानस्य अयं प्रतिषेधो विज्ञायते। सर्वथाऽज्ञे(यतायां चा)यानां चासत्त्वं प्रसज्यत इत्यमुक्तज्ञेयतानिषेध इति कल्प्यते। अमुक्तानामप्यस्मदादीनामपरोक्षज्ञानस्य अयं प्रतिषेधः। नारदादिभिरापरोक्ष्येणास्मदादिभिश्च शास्त्रेण तज्ज्ञानात्। अत एव संशब्दप्रयोग इति॥

परि०— श्रुतिर्वक्तीति। काण्वश्रुतिर्द्वितीयेऽध्याये वक्तीत्यर्थः। 'इत्येव वक्ती'त्येवकारं न पश्यामो मूल' इत्यत आह **एको हिशब्दः एवार्थ इति।** निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः॥ **प्रकरणवशादिति।** वक्ष्यमाणदिशा 'विज्ञानघन एवैतेभ्य' इत्यादिप्रकरणस्य मुक्तिपरत्वादिति भावः॥ **अत एवेति।** अस्मदादेरपरोक्षज्ञानाभावादेव ज्ञानं नास्तीत्यनुक्त्वा संज्ञा नास्तीति संशब्दप्रयोग इत्यर्थः।

सु०— ननु साधारणे वाक्ये मुक्तविषयस्य ज्ञानस्य अयं प्रतिषेधो न तु तत्कर्तृकस्येति कुतः कल्प्यत इत्यत आह **धर्मेति।**

अनु०— धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः।

यतः कारणात् 'अयमात्मानुच्छित्तिधर्मे'ति **उत्तरश्रुतिः अस्य** मुक्तात्मनो **धर्मानुच्छित्तिमेव वक्ति।** न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः। अनुच्छित्तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति। तस्मादेवं व्याख्यात इति।

परि०— अनुच्छित्तिधर्मेतीति। नित्य इत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। अनुच्छित्तिधर्मेत्येतत् सङ्ख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिं वक्तीत्यपि शक्यते वक्तुम्। यद्वा उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिः सा धर्मो यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति। तत्कथमेतन्नियामकमित्याशङ्कानिरासाय आदित एव वाक्यं व्याचष्टे **आशङ्क्येति।**

अनु०— आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोहमाह माम्।
भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते।

इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् ॥

'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' विज्ञानमूर्तिरयमात्माऽनादिरपि चरमे जन्मन्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूतात्मकशरीरोत्पत्तिनिमित्तमेवोत्पन्नव्यवहारविषयो भूत्वा पुनस्तानि भूतान्यन्वेव तन्नाशनिमित्तमेव नित्योऽपि विनश्यति । विनष्टव्यवहार(गोचरो भ)विषयो भवति । अपव्रज्यत इति यावत् । ततः प्रेत्य मोक्षानन्तरमस्य मुक्तस्य संज्ञा ज्ञानं नास्तीत्यविशदं याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वा अस्य मुक्तस्य ज्ञानहानिमाशङ्क्य अनेन वाक्येन मुक्तो न जानातीत्युच्यत इति मत्वा मैत्रेय्या 'अत्रैव मा भवान् मोहान्तमापिपदि'ति वाक्येन भवान् मां प्रति यदाह मुक्तो न जानातीति तन्मोहकमेवेत्यर्थमुक्तवत्या चोदित इति शेषः ।

याज्ञवल्क्यो 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमी'त्यनेन ज्ञानोपदेशाय प्रवृत्तोऽहं परमप्रियायै ते मोहं न वदामीति प्रतिज्ञामुक्त्वा कथमित्याशङ्कायामविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यात्मस्वरूपस्यानाशमूचिवान् ।

यद्वा आशङ्क्येति णिजन्ताल्ल्यप् । याज्ञवल्क्यः सम्मुग्धेन वचसाऽस्य(1) मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशङ्क्योचिवानिति योजना ।

तस्यास्तथा शङ्का जातेत्यत्र किं मानमित्यत्रोक्तं मोहमाह मां भवानित्युक्तवत्या हीति वचनलिङ्गेनाशङ्का(व)गम्यत इत्यर्थः । अयमर्थः स्पष्ट एव श्रुताविति द्वितीयो हिशब्दः ।

परि०— इति शक्यते वक्तुमिति पूर्वेणान्वयः । तथा च धर्माणामनुच्छित्तिर्न लभ्यत इति भावः ॥ **कथमेतदिति** । उत्तरवाक्यमित्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह **विज्ञानमूर्तिरिति** । मूलपदानि व्याचष्टे **अस्येत्यादिना** । 'आशङ्क्य ज्ञानहानिमि'त्यस्य व्यक्तमर्थमाह **अनेनेति** । संज्ञा नास्तीति वाक्येनेत्यर्थः । अत्रैव ज्ञानविषये मा मोहान्तं = मोहाख्यनाशमापिपत् = प्रापितवानिति श्रुतिवाक्यार्थं मनसि निधाय मूलपदानि योजयति **भवान्मां प्रतीत्यादिना** ॥ **इत्यनेनेति** । वाक्येनेत्यनुषङ्गः । नाहमित्यादिमूलार्थमाह **ज्ञानेति** । 'मोहं मां प्रापयामासे'ति वृहद्भाष्यानुरोधादाह **यद्वेति** । **णिजन्ताल्ल्यबिति** । 'शकि शङ्कायामि'ति धातोः 'हेतुमति चे'ति णिच्प्रत्यये 'समानकर्तृकयोरि'ति क्त्वाप्रत्यये समासेऽनञ्पूर्वेति लपि 'णेरनिटी'ति णिलोपे 'इदितो नुम्' धातोरिति नुमागमे सत्याशङ्क्येति रूपसिद्धेरिति भावः । 'अस्ये'त्यस्य लिङ्गव्यत्ययमुपेत्योक्तम् अस्या इति । **आशङ्क्य** शङ्कां जनयित्वा । **श्रुताविति** । 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति श्रुतावित्यर्थः ।

सु०— ज्ञानविनाशवचनं मोहकमित्याक्षेपे स्वरूपानाशोऽसङ्गतः कथमुक्त इत्यत आह **ज्ञानरूपस्येति** ।

अनु०— ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत्।
इति

यत् यस्मात् **ज्ञानरूपः** तावदात्मा तस्य च **विज्ञाननाशः** नाम **तन्नाश एव** । न च आत्मनाशोऽस्ति । तथा सति मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । अतो न ज्ञाननाशोऽस्ति । अत एव न मद्वचनं तदर्थम् । किं त्वमुक्तानां मुक्तविषये संज्ञा नास्ति, मुक्तानामेव वा वृत्तिरूपा संज्ञा नास्तीत्यादिरेव मद्वचनार्थ इत्यभिप्रायवान् स्वरूपानाशमूचिवानिति सम्बन्धः ।

अस्त्वेवं सङ्गतिः तथाऽपि ज्ञानं न नश्यतीति साक्षादनुक्त्वा एवं वचनं किमर्थमित्यत आह **शून्येति** ।

शून्यमतोच्छित्त्यै

न केवलमत्र प्रमेयनिरूपणमात्रार्थं प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यः किन्तु परी(क्षायां)क्षया । अत एव न प्रेत्य ज्ञायत इति विशदमनुक्त्वा शङ्कोत्पादनाय न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति साधारणं वाक्यमाह । परीक्षा च स्वानभिमतनिरासरूपा । अत एवमुत्तरे दत्ते शून्यमतस्यात्मनाशलक्षणस्य निरासोऽपि कृतो भवतीति तदर्थं स्वरूपानाशमूचिवान् ।

परि०— परीक्षयेति । प्रमेयनिर्णयार्थमित्यनुषङ्गः ॥ अत एवेति । परीक्षापूर्वं निरूपयितुं प्रवृत्तत्वादेव इत्यर्थः ।

सु०— यदर्थमादितो वाक्यं व्याख्यातं तदिदानीमनुच्छित्तिधर्मेत्येतद्व्याचष्टे पुनरिति ।

अनु०— पुनरानन्दपूर्वकान् ।
धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नान्

स्वरूपानाशमुक्त्वा पुनः **अपि** मुक्तस्य **आनन्दपूर्वकान् धर्माननुच्छिन्नान् आह** याज्ञवल्क्यः । स्वरूपानाशोक्त्यैव धर्मानुच्छित्तिसिद्धौ पुनरुक्तिरियमित्यत उक्तम् **आनन्दपूर्वकानिति** । वाक्योपक्रमे विज्ञानघन एवेति विज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुक्तं न पुनरानन्दपूर्वकाणाम् । अतः स्वरूपानाशोक्त्या विज्ञानाविनाश एव सुज्ञानो नानन्दाद्यविनाशः । अतस्तेऽपि विज्ञानवत् आत्मस्वरूपभूता एव नोच्छिद्यन्ते इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदं वाक्यमिति ।

परि०— **यदर्थमिति** । अनुच्छित्तिधर्मेतिवाक्यार्थनिर्णयार्थम् । आदितः 'विज्ञानघन एवैतेभ्य इत्यादिवाक्यमाशङ्क्ये'त्यादिना व्याख्यातमित्यर्थः ।

सु०— तात्पर्यान्तरं सूचयति तार्किकैरिति।

अनु०— तार्किकैर्विनिवारितान्।

उक्तमेतत्परीक्षायां प्रवृत्तो याज्ञवल्क्य इति। अतः स्वरूपाविनाशमङ्गीकृत्य ये तार्किका बुद्धिसुखादीन् धर्मान् मुक्तस्य विनिवारयन्ति तेऽप्यसमीचीनवादिन इति ज्ञानायेदं वाक्यमिति न पौनरुक्त्यदोषः।

ननु स्वरूपाविनाशोक्त्या धर्माविनाशोऽपि सिद्ध एव। सत्यम्। स्वमतरीत्या तत्। तार्किकास्तु न ज्ञानसुखादीनामात्मस्वरूपत्वं मन्यन्ते। अतः किमिदानीं मोक्षप्रसङ्गे तेषामात्म-स्वरूपत्वोपपादनेन। आत्मस्वरूपप्रक्रियायां तदपि वक्तव्यमित्याशयेन अनुच्छित्तिरेवोक्तेति।

इदमत्राकूतम्। अनुच्छित्तिधर्मेति यदि सङ्ख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिरुक्ता स्यात् तदा असङ्गतमिदं वाक्यम् आपद्येत। ज्ञानविनाशवचनं मोह इत्याक्षेपे सङ्ख्याद्यविनाशकथनस्य सङ्गत्यदर्शनात्। यदि च स्वरूपाविनाशोऽनेनोक्त इति स्यात् तदा तस्य पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तिदोषः स्यात्। अस्मत्पक्षे त्वस्ति सर्वेषां वाक्यानामुक्तरीत्या साफल्यम्। तस्मात् ज्ञानानन्दादिगुणानामेवानुच्छित्तिमाह इदं वाक्यमिति गम्यते। तद्बलाच्च न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती-त्येतदपि उक्तार्थमेवेति।

परि०— तात्पर्यान्तरमिति। नामुक्तज्ञेयतेत्युक्तेऽर्थे ज्ञापनरूपं तात्पर्यं धर्मानुच्छित्तिमेवास्येत्यनेनोक्तम्। तदपेक्षया तात्पर्यान्तरमित्यर्थः। (तार्किकैर्विनिवारितानिति किमर्थमुक्तं अनुच्छित्तिधर्मेत्युक्त्यैव मैत्रेय्या उत्तरित-त्वादित्यत आह **तार्किकैरितीति**)॥ **स्वमतरीत्येति।** सिद्ध एवेत्यन्वयः॥ ननु 'सङ्ख्यादिधर्माणां अनुच्छित्तिं वक्ती-त्यपि शक्यते वक्तुमि'त्यादिना कृतचोद्यस्य किमनेनोत्तरमुक्तमित्यत आह **इदमत्राकूतमिति।** अभिप्राय इत्यर्थः॥ **पूर्ववाक्येनैवेति।** अविनाशीत्यनेनैवेत्यर्थः॥ **उक्तरीत्येति।** ज्ञानरूपस्येत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः॥ **उक्तेति।** न मुक्त-ज्ञेयतेत्युक्तार्थमित्यर्थः।

सु०— इतश्चैतदुक्तार्थमेवेत्याह मात्रेति।

अनु०— मात्रासंसर्गमप्याह तथा

यथा धर्मानुच्छित्तिमाह तथा मीयन्त इति **मात्रा** रूपादयो विषयास्तेषां **संसर्गम्** उप-भोगलक्षणं **अपि** अस्य आह 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'ति वाक्येन। ततो न ज्ञानविलोपो व्याख्यातुं शक्यते। नेदं वाक्यं श्रुतावुपलभ्यत इत्यत उक्तम् **माध्यन्दिनश्रुतिरिति।**

माध्यन्दिनश्रुतिः ।

मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपमिदं प्रकरणं काण्वमाध्यन्दिनश्रुत्योः समानम् । इदं तु वाक्यं यद्यपि काण्वश्रुतौ नास्ति तथाऽपि माध्यन्दिनश्रुतावस्त्येवेति ।

परि०— रूपादय इति । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । प्रधानचक्षुर्विषयत्वाद्रूपस्यादितो ग्रहणम् ।

सु०— इतोऽपि संज्ञा णास्तीति वाक्यं उक्तार्थमेवेत्याह आचिक्षेपेति ।

अनु०— आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्न विषयादनम् ।

श्रुतिरिति वक्ष्यति । यत्र हि 'द्वैतमिव भवती'त्यादिरुत्तरा श्रुतिः यस्मिन्मते मुक्तस्य **न विषयादनं** रूपादिविषयभोगो नास्तीत्यभ्युपगमः **तन्मतं आचिक्षेप** निन्दितवतीति । ततश्च **न तद्वाक्यं मुक्तस्य ज्ञानाभावं प्रतिपादयति । न हि ज्ञानरहितस्य घटकल्पस्य विषयसंसर्गो वा तदभावनिन्दा वा उपपद्यते । कथमाचिक्षेपेति चेत् । उच्यते । यत्र यदि, द्वैतं भवति तत् तर्ह्येव, इतर इतरं पश्यतीत्यादिना व्याप्तिमभिधाय हिशब्देन तस्याः प्रमितत्वं चोक्त्वा यत्र यदि, तु, अस्यात्मनोऽपेक्षितं सर्वं आत्मैवाभूत् स्वव्यतिरिक्तं न स्यात् । तत् तर्हि केन साधनेन कम् अर्थं पश्येत् । न केनापि किञ्चिदित्यनिष्टप्रसङ्गोऽभिधीयते ।**

परि०— 'आचिक्षेपे'त्यत्र कर्त्राकाङ्क्षायामाह **श्रुतिरिति वक्ष्यतीति** । उत्तरार्धे ॥ तदभावेति । विषयभोगाभावनिन्देत्यर्थः ॥ **हिशब्देनेति** । यत्र हीति हिशब्देनेत्यर्थः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदि'ति श्रुत्यर्थमाह **यत्र यदीत्यादिना** ।

सु०— एवं तर्हि यदि मुक्तौ द्वैतं न स्यात् तदा रूपदर्शनादिकं भवेदिति तर्कितं भवति । तथा च द्वैताभावमतमनया आक्षिप्तं, न विषयभोगाभावमतमित्यत आह घ्राणादीति ।

अनु०— घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः ।

घ्राणादिना गन्धादेर्भोगो घ्राणादिभोगः । केन कमिति करणस्य कर्मणश्चोक्तत्वात् । तुशब्दो विशेषार्थः । हृदा अभिप्रायेण । पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

सत्यमेतत् शून्यमतं तार्किकमतं च निराकृत्य अद्वैतमतमनया श्रुत्या निराक्रियत इति । तच्च विषयभोगाभावप्रसञ्जनेन । प्रसञ्जनीयं तद्भवति यदनिष्टम् । अतोऽद्वैतमते घ्राणादिभोगाभावं प्रसञ्जयन्ती श्रुतिः तस्यानिष्टत्वमभिप्रैतीति गम्यते । अनिष्टं च तदुच्यते यदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । अतो विषयभोगाभावनिन्दा श्रुत्यभिप्रायव्याप्ता भवत्येवेति ।

परि०— तुशब्दो विशेषार्थ इति। भोगाभावेऽनिष्टत्वप्रसङ्गोऽयं न त्वद्वैतमताक्षेपपरमिति तर्कं विशेषयितुं तुशब्द इत्यर्थः । अद्वैतमेवानया श्रुत्याऽऽक्षिप्तं न विषयभोगाभावमतमिति शङ्कितस्य किमुत्तरं जातमित्यत आह सत्यमेतदित्यादिना ॥ अनयेति । यत्र हि द्वैतमिवेति श्रुत्येत्यर्थः ॥ तच्चेति । निराकरणं विषयभोगाभावापादनेन कर्तव्यमित्यर्थः ।

सु०— भवेदेवमर्थापत्त्या विषयभोगाभावनिन्दावगमो यद्यद्वैतमते विषयभोगाभावः प्रसञ्जनीयः स्यात्। न चैवम्। अपि तर्हि वस्तुस्थितिकथनमेतत्। तथा हि। अयमात्मा अविनाशी अत एव अनुच्छित्तिः तस्य धर्मः। मुक्तौ मात्राभिरसंसर्गः तस्य भवति। कुतः। यत्र हि संसारे द्वैतमिव भवति तत्तत्रेतर पश्यतीत्यादि। यत्र तु मुक्तावस्य सर्वमात्मैवाभूत् स्वव्यतिरिक्तं किमपि नास्ति तत्र केन कं पश्येन्न केनापि न किमपीत्यद्वैतिनः। तत्राह येनेति।

अनु०— येनेदमखिलं वेद विज्ञातारं स्वमेव च।
केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च सर्वथा ॥

'येनेदमखिलं वेद तं च केन विजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादि'त्यनेन 'येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'ति वाक्यद्वयमुपादत्ते। विज्ञातारमित्येतत् स्वमेवेति व्याचष्टे। प्रथमवाक्यविषयं तूत्तरत्र वक्ष्यति। इति वाक्यद्वयोक्तं विष्णुज्ञानराहित्यं स्वज्ञानराहित्यं च।

एतदुक्तं भवति। अत्रान्ते येनेदमिति वाक्यद्वयं श्रूयते। तदर्थः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च तावदनिष्टः, न वास्तवः। ततस्तत्प्रसङ्गकथनमेवेति ज्ञायते। तत्साहचर्यात् केन कं पश्येदित्यादिकमपि प्रसञ्जनमेव, न वस्तुस्थितिकथनमिति ज्ञातव्यमिति।

परि०— शङ्कते भवेदेवमिति ॥ अर्थापत्त्येति । विषयभोगाभावस्यापादनान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ इत्यद्वैतिन इति । आहुरिति योज्यम् ॥ उत्तरत्रेति । उत्तरश्लोके । 'इत्यनिष्टं हि सर्वथे'त्यत्राकाङ्क्षां पूरयति इति वाक्यद्वयोक्तमित्यादि । (भवेदेवमितिक्र)प्रकृतचोद्यस्य येनेदमिति मूलेनोत्तरस्यास्पष्टत्वादाह एतदुक्तमिति ।

सु०— नन्वीश्वरस्तावत् सर्वथाऽप्यविज्ञेय एव। यतो वाच इत्यादिश्रुतेः। जीवात्मा च न स्वविज्ञानी। एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावस्य विरुद्धत्वात्। अतः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च कथमनिष्ट इत्यतः परमेश्वरस्य सर्वथाऽप्यविज्ञेयत्वं तावन्निराकरोति नेति।

अनु०— नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि।

अत्र अखिलज्ञापक इत्यनेन येनेदमिति वाक्यार्थमनूद्य विष्णुरिति तस्य विषयो दर्शितः। प्रागव्याख्यातत्वात्। विष्णुं विनैतद्वाक्यार्थस्यासम्भवात्। हिशब्दस्तावदर्थे। विष्णुः **नियमेन सर्वथाऽपि अज्ञेय** इति तावन्न भवति। कुत इत्यत आह **तदिति**।

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम्।

'सर्वे वेदा इत्यादेरि'ति शेषः। विष्णोः सर्वथाऽप्यज्ञेयत्वेऽखिलवैयर्थ्यप्रसङ्गात् यतो वाच इत्यादिकमन्यथा व्याख्येयमिति भावः।

परि०— कुत उक्तविषयप्रदर्शनमित्यत आह प्रागव्याख्यातत्वादिति। तावदर्थे तावच्छब्दार्थ इत्यर्थः॥ इत्यादेरिति। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण' इत्यादिश्रुतेः इति भावः। अन्यथाव्याख्येयमिति। 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यमतर्क्याज्ञेयमेव चे'ति भाष्योक्तदिशेति भावः।

सु०— एवं परमात्मनो ज्ञेयत्वमुपपाद्य जीवात्मनः स्वज्ञानमुपपादयति **प्रत्यक्षमिति**।

अनु०— **प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादपि।**
न स्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते॥

क्रियाविशेषणमेतत्। **आत्मविज्ञानं च अविरोधश्चेति** द्वन्द्वः। अविरोधश्च प्रसङ्गादात्मा विज्ञान एव। तयोरनुभवः। स च प्रत्यक्षरूपः तस्मात्। **अपि**पदेन श्रुत्यादिग्रहणम्। **स्वविज्ञानितायां जीवस्य कश्चन विरोधो नेयते**। न काऽप्यनुपपत्तिः प्रतीयते। आत्मविज्ञानानुभवस्तावत् मामहं जानामीति साक्षिरूपः प्रसिद्ध एव। यथा घटमहं जानामीत्यत्र न काचिदनुपपत्तिः प्रतीयते। किं त्वनुपलम्भसनाथेन साक्षिणाऽनुपपत्त्यभाव एव साक्षात्क्रियते। तथा तदविशिष्टे मामहं जानामीति ज्ञानेऽपि। श्रुतयोऽपि 'अहमित्येव यो वेद्य' इत्याद्याः। यदि च आत्मा न स्वात्मानं जानीयात् तदा ममेदमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानाभावात् तथाविधेच्छाप्रयत्नयोरप्यभावात् सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविलोपप्रसङ्गः। स्वप्रकाशत्वं ज्ञानाश्रयतया प्रकाशमानत्वं च न स्वज्ञानातिरेकेणोपपद्यत इति।

परि०— **प्रसङ्गादिति**। आत्मविज्ञान एव विरोधस्य परेण प्रसञ्जितत्वेन तस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः॥ **अनुपलम्भेति**। यद्यत्रानुपपत्तिः स्यात् तर्ह्युपलभ्येत नोपलभ्यत इत्यनुपलम्भसनाथेनेत्यर्थः॥ **अहमितीति**। 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः। स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः' इत्याद्या इत्यर्थः। अपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणमित्युक्तम्। तत्रादिपदार्थस्तर्कोऽपीति भावेनाह **यदि चेति**॥ **ममेदमिष्टेति**। स्वात्मज्ञानाभावे

ममेत्यस्मदर्थोपरक्ततयेष्टानिष्टज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ **तथाविधेति**। फलमिदमिच्छामि, ममेदमिष्टं, अहमत्र प्रयते, ममायं कृतिविषय, इतीच्छाप्रयत्नयोरित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वाज्जीवस्य सर्वमुपपत्स्यत इत्यत आह **स्वप्रकाशत्वमिति**।

सु०— छिदादिषु कर्तृकर्मणोर्भेददर्शनात् तदेकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति यदुक्तं तन्निराकरोति **कर्तृकर्मेति**।

अनु०— **कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः।**
कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽदृष्टबाधनम् ॥

एकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मत्वयोर्विरोधः **कर्तृकर्मविरोधः**। **नित्यानुभवः** उक्तसाक्ष्यनुभवः। **पदम्** आस्पदम्। प्रकृत इति शेषः।

अयमाशयः। उक्तमेतल्लिङ्गपादे। यत्कर्तृकर्मणोर्भेद इत्यौत्सर्गिकोऽयं न्यायः। अपवादे सत्यभेदोऽपि भवतीति। अत्र च मामहं जानामीति साक्ष्यनुभवविरोधान्नायमस्य न्यायस्य विषयः। किन्तु यत्रादृष्टबाधनं प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं विरोधः प्रवर्तते। यथा अङ्गुल्यग्रेण अङ्गुल्यग्रस्पर्शने। यथा वाऽसिधारयाऽसिधाराच्छेदन इति।

परि०— ननु छिदिक्रियादौ कत्रादिर्भेददृष्टेरेकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इत्यस्य न समाधिः प्राप्त इत्यत आह **अयमाशय इति** ॥ **अस्येति**। एकस्यां क्रियायामित्युक्तन्यायस्येत्यर्थः।

सु०— अस्त्वेवमीश्वरस्य ज्ञेयत्वं, जीवस्य च स्वज्ञानित्वम्। तथाऽपि मुक्तौ तज्ज्ञानाभावः कथमनिष्ट इति चेत्। उच्यते। 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम्। प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत् सर्वदृक् सदे'ति श्रुतौ सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं च नास्तीत्यभिधाय मुक्तस्य तु तदस्तीत्युच्यते। अतस्तदभावः प्रमाणविरुद्ध इति कथं नानिष्टः। न केवलमेवमनिष्टप्रकरणाद्विषयभोगाभावस्यानिष्टत्वं गम्यते किन्तु विषयभोगस्यापि श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्याह **स इति**।

अनु०— **सोऽश्नुते सर्वकामांश्च कामान्नी कामरूप्यथ।**
इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ॥

अथ मुक्तेरनन्तरमिति श्रुतिद्वयस्योपक्रमे सम्बध्यते। **उक्तमेवार्थं** मुक्तस्य विषयभोगसद्भावम्। **अत एव** मात्राभिरसंसर्ग इति व्याख्यानमसदेवेति।

परि०— **नात्मानमिति**। आत्मानं परमात्मानं जीवं च परान् जीवस्वरूपतमःकालसुखेभ्योऽन्यान् संवेत्ति। संवेदयतीत्यन्तर्णीतणिच्, सर्वदृक् = सर्वं दर्शयतीति सर्वदृक्। इति **श्रुताविति** माण्डूकश्रुतौ ॥ **अनिष्टप्रकरणा-**

दिति ।'येनेदमखिलं वेद तं च केन विजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादि'ति वाक्यद्वयोक्तापादनस्यानिष्टत्व-समर्थनेन तत्साहचर्यरूपप्रकरणादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । (भोगस्य श्रुति)विषयसंसर्गसद्भावस्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वा-देव । 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'ति माध्यन्दिनश्रुतिवाक्ये पूर्वोक्ते मात्राभिः = रूपादिविषयैः संसर्गो भोगलक्षण इति सिद्धान्तीयव्याख्यानं विना मात्राभिरसंसर्गो भोगाभाव इति परकीयव्याख्यानम् । 'येनेदमखिलं वेदे'त्येतदवतारिकाया-मुक्तमसत् श्रुतिविरोधप्राप्तेरिति भावः । क्वचिदित्यस्यार्थो **अभिधानादाविति** ।

सु०— **स्यादेतत्** । यत्र हि द्वैतमिव भवतीति इवशब्देन द्वैताभावः प्रतिपाद्यते तत्कथं द्वैताभावे अनिष्टप्रसङ्गाभिधानमेतदित्यत आह **अस्वातन्त्र्यादिति** ।

अनु०— **अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् ।**

द्वैतस्यास्वातन्त्र्यमभिप्रेत्य द्वैतमिवेत्युक्तम् । **न तु द्वैताभावमभिप्रेत्य** । कुतः । **क्वचित्** अभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचिताऽनुक्तेरित्यर्थः । अस्वातन्त्र्यं चात्र स्वरूपमात्रमुक्तम् ।

इवशब्दस्याभावार्थत्वे बाधकं चाह **आत्मैवेति** ।

आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः ।

इवशब्दस्याभावार्थत्वे द्वैतमिव भवतीत्यस्य द्वैतं नास्तीत्यर्थः स्यात् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि'त्यस्य तावद् द्वैताभावोऽर्थः स्फुट एव । ततस्तस्मादस्य विशेषो न भवेत् । तथा च द्वैताभावे इतर इतरं पश्येत् । द्वैताभावे केन कं पश्येदिति वाक्यद्वयार्थः प्रसज्येत । ततश्च उन्मत्तवाक्यता श्रुतेरापद्यत इति ।

नन्विवशब्दस्यास्वातन्त्र्यवाचित्वं कुत इत्यत आह **अस्वातन्त्र्येति** ।

अस्वातन्त्र्योपमाभेदभेदेष्विव उदीरितः ।
शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं

अभेदभेदेति प्रतियोगिद्वयोपलक्षणम् । इवान्त एकस्मिन्नुक्ते तत्प्रतियोगी द्वितीयोऽपि लभ्यत इत्यर्थः ।

नन्वस्माकमुपमायामेवेवशब्दः । द्वैताभावस्त्वर्थसिद्धः । यथा गौरिव गवय इत्युक्ते गवयस्य गोत्वाभावोऽवगम्यत इति चेत् । तर्हि द्वैतसदृशं किं तदिति वाच्यम् । कल्पितं द्वैत-मिति चेन्न । तस्य सत्ताभावेन भवतीत्यनुपपत्तेः । भवनमपि तस्य काल्पनिकमिति चेत् । एवं

तर्हि यदि द्वैतदर्शनं स्यादिति स्यात्। तथा च इतर इतरं पश्यतीत्येतदपि तदेवेति न हेतुहेतु-मद्भावोऽवकल्पत इति।

परि०— तत्राकाङ्क्षां पूरयति अभाववाचिताऽनुक्तेरिति ॥ स्वरूपमात्रमिति। युक्तिर्नोक्तेत्यर्थः। यद्वा अस्वातन्त्र्यमेवार्थं इत्युपेत्य नोक्तमित्यर्थः। न तु व्याप्त्युपयोगितयोक्तमिति वार्थः। व्यभिचाराभावात्। भेदाभेद-मात्रपरत्वभ्रमनिरासाय विरोधिद्वयमात्रग्रहणायाह प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति। ननु भेदाभेदादिरूपप्रतियोगिवाचित्वे द्वैतमिवेत्यत्रेवशब्देनैव भेदाभेदयोर्लाभात् पुनर्द्वैतमिति व्यर्थमित्यत आह इवान्त इति ॥ अस्माकमिति। द्वैता-भाववादिनामित्यर्थः।

सु०— 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति वाक्यस्य मुक्तो न जानातीत्येवार्थमङ्गीकृत्य अवि-नाशीत्यादिवाक्यान्य(प्य)न्यथा व्याकुर्वतो बाधकमाह मैत्रेयीति।

अनु०— **मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किम्।**

'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति वाक्यं श्रुत्वा **मैत्रैय्योक्तम्** 'अत्रैव मा भवानि'त्यादि। तत्ताव-न्नाहृदयं निर्दलाक्षेपकरणेऽसुज्ञत्वप्रसङ्गात्। ततः 'प्रज्ञानघन' इत्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमभि-धाय इदानीं ज्ञानाभावं वदतस्तव वाक्यं मोहकमित्यभिप्रायः कल्प्यः। अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो वा। यथोक्तं 'संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनम्। मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः' इति। अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तं निरुत्तरं प्रसज्येत। न ह्येतैर्वाक्यैः स्ववचनव्याघातः परिहृतो नापि पुरुषार्थता समर्थितेति।

परि०— अन्यथा व्याकुर्वत इति। 'आशङ्क्याल्पे'त्येतदवतारिकायामुक्तदिशेति भावः। यद्वा 'येनेद-मखिलं वेदे'त्येतदवतारिकायामुक्तदिशेति भावः ॥ कल्प्य इति। त्वयेति योज्यम्। सिद्धान्तदिशाऽऽह अपुरुषार्थ-त्वेति। तत्रैव सम्मतिमाह (यथोक्त)तदुक्तमिति। बृहट्टीकायां ॥ *साङ्ख्याद्यभिमतमोक्षस्याप्रामाणिकत्वोक्तिः ॥*

सु०— एवं साङ्ख्यनैयायिकाद्यभिमतस्य मोक्षस्य अप्रामाणिकत्वमभिधाय; यदुक्तं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति तत्प्रपञ्चयति **सुखादीति**।

अनु०— **सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनम्।**

सुखादिधर्महानौ मुक्तित्वेनाङ्गीकृतायामिति शेषः। तुशब्दः स्वपक्षाद्विशिनष्टि। परस्य आपाद्यमानो दोषः स्वमते नास्तीत्याशयः। मुक्तेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी। किमाक्षेपे। चशब्दो-ऽप्रामाणिकत्वेन समुच्चयार्थः। प्रयुज्यते प्रवर्त्यते पुरुषोऽनेनेति प्रयोजनम्। **मुक्तेः प्रयोजनं किमिति**। मुक्त्यर्थे पुरुषं प्रवर्तयत्किमपि नास्तीत्यर्थः।

परि०— **यदुक्तमिति** । 'हेयत्वादप्रियस्ये'त्यत्रेति भावः ॥ मुक्तिजन्यप्रयोजनमितिभ्रीनिरासायाह **सम्बन्धमात्रे षष्ठीति** । न केवलं प्रागुक्तदिशाऽप्रामाणिकाः अपि तु अपुमर्थश्चेति समुच्चये चशब्द इत्याह **चशब्द इति** । 'सम्बन्धमात्र' इत्युक्तस्य विवरणं **मुक्त्यर्थ इति** ।

सु०— द्विविधं प्रयोजनम् । इष्टावाप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च । तत्र यद्यपि मुक्तिरिष्टप्राप्तिरूपा न भवति तथाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरूपा भवत्येव । अतः पुरुषेणार्थ्यत इत्याशङ्कते यदीति ।

अनु०— यद्यर्थो दुःखहानिः स्यात्

दुःखहानिरूपा मुक्तिः पुरुषस्य **अर्थः** अर्थनीयः **स्यात्** इति **यदि** ब्रूषे । अत्रोच्यते । भवति अनिष्टनिवृत्तिः पुरुषार्थः । मुक्तिश्च समस्तदुःखहानिस्तथाऽपि न पुरुषार्थः कथमित्यत आह **अनर्थ इति** ।

अनर्थः सुखनाशनम् ।

सुखनाशरूपः **अनर्थः** अपि अस्ति यतः ।

इदमुक्तं भवति । केवलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्भवति पुरुषार्थः, इयं तु दुःखवत् सुखस्याप्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति कथं पुरुषार्थः । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तौ इष्टनिवृत्तिभिया निवृत्त्यापत्तेः । दुःखशबलसुखहानौ सुखशबलदुःखोपादानप्राप्तेश्च ।

यदत्रोक्तं 'यस्य दुःखमुपादेयं तस्य हेयं किमुच्यताम् । हेयहीनस्य का मुक्तिः केन चाप्युपदिश्यते' इति, तदिदमसङ्गतम् । न हि वयं दुःखस्योपादेयत्वमुपपादयामः । किन्तु समव्ययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावात् न प्रवृत्त्युपपत्तिरिति ब्रूमः । यथोक्तम् 'असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः' इति । अङ्गीकृत्यैव समव्ययफलत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु आयादपि व्ययो गरीयानित्याह **तयोश्चेति** ।

तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् ।

सुखदुःखहानयोर्मध्ये । न हि राजादयो राज्याद्यपगमे दुःखहानेन सुखहानव्यथां समादधति । ततो निवृत्तिरेव मुक्तेरिति भावः ।

परि०— **यदत्रेति** । दुःखस्योपादानविषये मुक्तिर्नेत्युक्तमित्यर्थः । तद्वाक्यं पठति **यस्येति** । नीतिवाक्यं पठति **असत्यानीति** । **दुरन्तानि** उत्तरावधिशून्यानि ॥ **दुःखहानेनेति** । राज्यव्यापारविक्षेपनिमित्तदुःखहानेन भोगनिमित्तसुखहानेत्यर्थः । **मुक्तेः** इति पञ्चमी ।

सु०— यत्र निवर्तमानं दुःखमल्पीयः। सुखं तु महत्तत्रैवमेतत्। इह तु महद्दुःखं निवर्तते सुखं त्वल्पीयस्तत्कथं न पुरुषार्थत्वम्। यथोक्तम्। 'यस्तु घनतरदुःख(तिमिर)निरन्तरात् संसारकान्तारात् सुखखद्योतिकासु द्योतमानास्वपि बिभेति, तं प्रत्ययं निरस्ततस्करतया सुगमो मार्ग उप(दिश्यत)दर्शित' इति। तत्राह **प्राप्यापीति**।

अनु०— **प्राप्याऽपि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जनः।**
यतते सुखहानौ हि को मोक्षाय यतेत् पुमान्॥

यतो जाङ्गिकादिर्जनः सुमहद्दुःखं प्राप्यापि सुखलेशाप्तये यतते। तस्मादल्पस्यापि **सुखस्य हानौ** महतोऽपि दुःखस्य **मोक्षाय** कः **पुमान् यतेत** न कोऽपि। अभ्युपगमवादश्चायम्। **न हि सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्वं प्रमितम्। कस्मिंश्चन जन्मनि अयं (दरिद्रो)(दुर्भगो) दुःखितो भवति कस्मिंश्चित् सार्वभौमः कदाचिन्नरकमनुभवति कदाचित् स्वर्गम्। या च मोक्षशास्त्रेषु सांसारिकसुखनिन्दा सा निरस्तसमस्तदुःखं मोक्षगतं परमानन्दमपेक्ष्य अल्पत्वाभिप्रायेणेति।**

परि०— शङ्कते **यत्रेति**॥ एवमेतत् निवृत्तिरित्येतदेवमेवेत्यर्थः। **निरन्तरात्** निबिडात् **कान्तारात्** दुर्गममार्गात् 'कान्तारं वर्त्म दुर्गममि'त्यभिधानात्॥ **निरस्ततस्करतयेति**। दस्युनिबिडे कान्तारे गन्तुं बिभ्यतस्तत्करनिरासेन सुगमो मार्गो लोके दयालुनोपदिश्यते तथेत्यर्थः॥ **जाङ्गिकादिर्जन इति**। जङ्घाभ्यां जीवति यो जनः स जाङ्गिकः। जङ्घापदात् जीवतीत्यर्थे चतुर्थाध्यायान्त्यपादस्थेन वेतनादिभ्यो जीवतीति सूत्रेण ठकि सति तस्येकादेशादिवृद्धि 'यस्ये'ति लोपेषु रूपसिद्धिः। वैतनिक इत्यादिवत्। अन्यवार्तां राजानं प्रति वा राजवार्तामन्यं प्रति वा राजपत्रादिकं वा इतस्ततो नेतुं नित्यं बहुयोजनं सञ्चरन् पुरुष इत्यर्थः। आदिपदेन समुद्रे प्लवेन वाणिज्यं कुर्वन् वणिक् तस्करः सेवकश्चेत्येवमादिर्ग्राह्यः॥ **या चेति**। 'धर्मार्थकामास्सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव तु। नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नर' इति। अनित्यत्वात्सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम्। मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्ततामि'त्यादौ च निन्देत्यर्थः।

सु०— महादुःखहानादल्पं सुखं गरीय इत्येतत् प्रकारान्तरेणोपपादयति **अल्पाच्चेति**।

अनु०— **अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः।**
महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये॥

(हानस्या)नाशस्याल्पत्वं प्रतियोग्यल्पत्वनिमित्तम्। **अल्पस्यापि सुखस्य** (हानादि)-**नाशादिति** यावत्। **सुखनाशनिवृत्तय इति**। प्रसक्तस्य सुखनाशहेतोर्निवृत्तय इत्यर्थः। उदा-

हरणानि तु लोके स्पष्टान्येव, कथं तर्हि मधुविषसंपृक्तान्न(भोजन)परित्याग इति चेत्। बहुतर-सुखहानिप्राप्तेरिति ब्रूमः। अन्यथा परेणापि व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वात्।

परि०— नाशस्य ध्वंसरूपस्य नित्यतया निवृत्त्ययोगादाह **प्रसक्तस्येति** ॥ **स्पष्टान्येवेति**। जाङ्घिका-स्तस्करसेवककृषीवलादीनीति भावः ॥ **परेणापीति**। दुःखहानिः पुमर्थ इति वदताऽपि तात्कालिकक्षुन्निमित्तदुःख-हानेस्तत्रापि सत्त्वात्कथं त्याग इत्युक्ते दुःखहानिरल्पा दुःखावाप्तिरधिकेत्येवोक्त्या यत्र महादुःखहानिः तत्रैव प्रवृत्ति-र्नान्यत्रेति व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वादित्यर्थः। यद्वा जाङ्घिकादावल्पसुखं पुमर्थत्वं मधुविषसम्पृक्तान्ने सत्यप्यल्पसुखे पुमर्थत्वाभाव इत्यत्र महादुःखानवाप्त्यवाप्तिभ्यां व्यवस्थायाः कार्यत्वादित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। द्विविधाः पुरुषाः रागिणो वीतरागाश्च। तत्र रागिणः सुखार्थं दुःख-मप्यनुभवन्ति। ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुतया आपातरमणीयं विषविषङ्गासंयोगात् तु मारयतु मा वा मीमरदुप(भुञ्महे)युंक्ष्महे तावदापातसुखं को हि हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्योपभुञ्जते। वीतरागास्तु आ(यति)पत्तिम् आलोचयन्तः स्वर्गमपि कुपितभोगिफणा-मण्डलच्छायाप्रतिममित्यपजहतीत्यत आह **न चेति**।

अनु०— **न च रागनिमित्तं तत्**

यदेतदुक्तं, प्राप्यापीत्यादि **तत् रागनिमित्तम्**। मुमुक्षवस्तु वीतरागाः तस्मात् सुख-मनादृत्य दुःखध्वंसायैव यतन्त इति, तच्च नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह **वीतेति**।

वीतरागा अपि स्फुटम्।
नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा ॥

स्फुटमिति नारदादीनां वीतरागत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः। **अञ्जसा** इति श्रवणादल्पाय सुखरूपार्थायेति योज्यम्। यस्मादिति वक्ष्यमाणमिहापि सम्बध्यते ॥ एतत्कुत इत्यत आह **युद्धादीति**।

युद्धादिदर्शनं यस्मात् सुदुःखेनापि कुर्वते।

'सुखार्थाये'ति वर्तते। 'नारदाद्या' इति च। **आदिपदेन** दूरगमनादिसाध्यं स्वयंवरदर्शनं च गृह्यते। एतदपि कुत इत्यत आह **यदेति**।

यदेन्द्रवैरोचनयोर्ब्रह्मास्त्राभ्यां सुतापिताः।

अपि नैवाजहुर्युद्धरसात्ते नारदादयः।
इति स्कान्दवचः

नैवाजहुः युद्धदर्शनं युद्धरसात् युद्धदर्शननिमित्तात् सुखात् कारणात्। **यदाशब्दस्य पूर्वत्रोत्तरत्र वा सम्बन्धः। यस्मादिति अत्रापि सम्बध्यते।**

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामाह **स्यादेतदिति**। विषविषङ्गात् विषेण विशिष्य संसर्गादित्यर्थः॥ **मीमरदिति**। 'मृङ् प्राणत्यागे' इत्यतो लुङि प्रत्यये तस्य 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' कर्तरि 'चङिति ग्ङि चङि चे'ति द्विर्वचने सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इति सन्वद्भावे सन्यत इत्यभ्यासस्येत्वे 'दीर्घ लघोरि'त्यभ्यासस्य दीर्घे 'न माङ्योगे' इत्यडभावे 'इतश्चे'ति तिप इकारलोपे मीमरदिति रूपम्। मा वा मारयतु इत्यर्थः। उपयुङ्क्ष्महे उपयुक्तं करिष्याम इत्यर्थः॥ **आपत्तिमिति**। तादृशान्नाद्युपभोगेन जनिष्यमाणविपदमालोचयन्त इत्यर्थः॥ **इहापि सम्बध्यत इति**। यस्माद्वीतरागा अप्येवमल्पसुखाय महद्दुःखं सहन्ते तस्माद्रागनिमित्तं तदिति न चेत्यर्थः। कर्माकाङ्क्षां पूरयति **युद्धदर्शनमिति**। इह श्लोके यदेत्यस्यानन्वयादाह **पूर्वत्रोत्तरत्र वेति**। स्कन्दपुराणवाक्य एव पूर्वत्र उत्तरत्रेवेत्यर्थः। तस्मादिति श्रवणादाह **यस्मादितीति**। इति स्कन्दवचो यस्मात्तस्मादित्यर्थः।

सु०— इदमत्र आकूतम्। अत्र रागशब्देन किं सुखेच्छाऽभिप्रेता। उत लक्षणया अविवेकः। आद्ये सत्यमेतत्। किन्तु मुमुक्षवोऽपि रागिण एव। रागिणां कथं मुक्तिरिति चेत् द्वेषिणामपि कथम्। दुःखद्वेषाद्धि ते दुःखं जहति। अस्थाने द्वेषो बन्धक इति चेत्। रागोऽपि तथेति समानम्। किञ्च दुःखोच्छेदे रागः परेणापि स्वीकार्यः। न दुःखद्वेषोऽसौ किन्तु निर्वेद एवेति चेत्। तर्हि न सुखरागोऽसौ अपि तु श्रद्धैवेति वदामः। द्वितीये तु नारदादयो निदर्शनम्। तेऽपि तदा अविवेकिन इति चेत्। कथमेतद्विज्ञातं लौकिकवैदि(कलो)कोत्तरप्रज्ञेनेति।

न च रागेत्यादिनोक्तमुपसंहरति **तस्मादिति**।

अनु०— **तस्मात्सुखाभावाय को यतेत्।**

वीतरागोऽपीति शेषः।

परि०— 'अविवेक' इति पदच्छेदः॥ **कथमिति**। मुक्तिरित्यनुषङ्गः॥ **अस्थान इति**। अयुक्तस्थल इत्यर्थः॥ **नारदादयो निदर्शनमिति**। विवेकिनोऽपि ते सुखार्थं यतन्त इति निदर्शनमित्यर्थः।

सु०— एवं परनिरूपिते मोक्षे दुःखाभावमभ्युपेत्य तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गोऽभिहितः। इदानीं तु दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याह **विमत इति**।

अनु॰— **विमतो दुःखयुग् यस्माचेतनः सन्त्सुखोज्झितः ।**
प्रतिपन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते ॥

मुक्तत्वेन पराभ्युपगतोऽत्र पक्षः । **दुःखयुग्** इत्यापाद्यम् । **यस्माचेतनः सन्त्सुखोज्झित** इत्यापादकम् । घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनः सन्नित्युक्तम् । अत्र चेतन इत्यात्मत्वोपलक्षणमिति नापादकासिद्धिः । स्वर्गवासिष्वनैकान्त्यपरिहाराय **सुखोज्झित इति** । ईश्वरस्यापि सुखसाधनान्न तत्र व्यभिचारः । **प्रतिपन्नो नारकी यथा** । एवशब्दः प्रतिज्ञया सम्बध्यते । न चेयं साधनानुमा येन बाधादिकस्यावसरः किन्तु प्रसङ्गानुमैव । तदिदमाह **इत्यनुमा केन वार्यत इति** । यदि मुक्तः सुखी न स्यात् तदा अनात्मा वा दुःखी वा स्यात् सम्मतवदित्यादयोऽपि अतिप्रसङ्गा द्रष्टव्याः ।

परि॰— **पराभ्युपगत इति** । तेन यदि तादृशो मुक्तः सिद्धः दुःखयुगित्ययुक्तम् । यद्यसिद्धः तर्ह्याश्रयासिद्धिरिति दोषो निरस्तः । पराभ्युपगममात्रेणापादने पक्षतोपपत्तेरिति सूचितम् ॥ ननु चैतन्यवान् चेतनः । न च मुक्तस्य ज्ञानरूपं चैतन्यं तार्किकैरुपेयते अतो विशेषणाभावाद्विशिष्टापादकासिद्धिरित्यत आह **आत्मत्वोपलक्षणमिति** ॥ **सुखसाधनादिति** । सुखस्य समर्थनादित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञयेति** । दुःखयुगेव न तु तदभाववानित्युक्त्या पराभिमतदुःखाभाववान्न भवतीत्यर्थलाभ इति भावः । ननु मुक्तो दुःखयुगिति साधने बाधोऽपसिद्धान्तश्चेत्यत आह **न चेयमिति** । आपाद्यद्वयं अनात्मा वा, दुःखी वा, स्यादिति ॥ **सम्मतवदिति** । 'घटवदि'ति, 'संसार्यादिवदि'ति यथाक्रमं दृष्टान्तौ ज्ञेयौ । नारकिणोऽप्यस्ति किञ्चित्सुखं 'नारक्यां निर्वृतो सत्यामि'त्यादेः । अतोऽत्र विवक्षितस्य सर्वात्मना सुखाभावरूपापादकस्य नारकिण्यभावात् न व्यभिचार इति चोद्यानवकाशः । यदि मोक्षः सुखानुभवहीनः तर्ह्यपुमर्थः स्यान्मोहवत् इत्यादिः आदिपदार्थः ।

सु॰— यदुक्तं प्राक् 'श्रुतयो यत' इति तदिदानीं प्रपञ्चयति **सर्वेति** ।

अनु॰— **सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावोक्तितस्तथा ।**
मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ॥

तथाशब्दः समुच्चये । तानि श्रुत्यादीन्युदाहरति **स इति** ।

सोऽनानन्दाद्विमुक्तः सन्नानन्दी भवति स्फुटम् ।
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ।

परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ।
न विष्णुसदृशं देवं न मोक्षसदृशं सुखम् ।

न वेदसदृशं वाक्यं न वर्णोङ्कारसम्मितः ।
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥

अनेन 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तः आनन्दी भवती'ति श्रुतिमुपादत्ते । आनन्दस्य स्वभावसिद्धत्वात् भवतीति कथमित्यतः स्फुटमित्युक्तम् । **अनानन्दात्** दुःखात् । **निर्गुण** इति भागवते भगवद्वाक्यम् । **यत्र** परमानन्दे प्राप्ते **का**(मस्तृष्णाऽ**व**)**मः** स्पृहा **अवसीयते** अवसानं गच्छति ।

न विष्णुसदृशं इत्येतदपि पुराणवाक्यम् । **यत्र** लोके । **आनन्दा**दिशब्दाः सुखविशेषाणां वाचकाः । **कामस्य कामाः** इच्छाया विषयाः । **आप्ताः** पर्याप्ताः । कृधि कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनम् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः छन्दसि' श्रुत्योर्मध्ये पुराणपठनं तस्य श्रुतिकल्पत्वप्रदर्शनार्थम् ।

उदाहृतानां श्रुत्यादीनां फलमुपसंहरति **इति श्रुतीति** ।

इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदन्ति हि ।
अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव हि ॥

तत्र तत्र प्रदेशे **वदन्ति** मुक्तस्य सुखम् । आद्यो हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । द्वितीयः प्रसिद्धौ । **यत्किञ्चिदेव** फल्ग्वित्यर्थः ।

परि०— समुच्चय इति । प्रागुक्तसाधकबाधकाभ्यां सह समुच्चय इत्यर्थः ॥ **सुखविशेषाणामिति** । आनन्दः स्वरूपसुखं विषयोत्थं सुखं मुदित्युच्यते । प्रकृष्टविषयोत्थं प्रमुदिति भावः । कृधीत्यस्य साधुत्वार्थं हेर्धिरादेशविकरणलोपविधानपरं षष्ठान्त्यपादस्थं सूत्रं पठति **श्रुशृण्विति** । किं वदन्तीत्यपेक्षायामाह **मुक्तस्य सुखमिति** ।

सु०— यच्च साङ्ख्यादिभिरुक्तं सुखाभावोपपादनाय शरीरादिराहित्यं मुक्तस्य, तत्स्वरूपसुखस्योक्तत्वात् वैयर्थ्येन अपास्तम् । असिद्धं च तदित्याशयेनाह **शिर इति** ।

अनु०— शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत् क्वचित् ।

न केवलं सुखाद्यभाव इति **च**शब्दः । जीवन्मुक्तौ शिरःकरादिभावो न परममुक्तावित्यतः **क्वचित्** इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह **श्रुतयश्चेति** ।

श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च ।

शिरःकराद्यभावो नेत्युपस्थापितं शिरआदिभावं अत्र इति परामृशति। अन्त्यश्चो यस्मा-दित्यर्थे। सन्तीति शेषः। अशरीरत्वादेर्गतिश्चोक्तेति च चार्थः।

परि०— नन्वेवम् 'अशरीरं वा व सन्तमि'ति 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामि'त्यादेः का गतिरित्यत आह अशरीरत्वादेर्गतिश्चेति। 'प्रकृतप्रियहानिरस्त्वि'त्यादिना प्राकृतसुखाभावोक्त्या अशरीरत्वग्याणि प्राकृतशरीरा-भावपरत्वमुक्तप्रायमिति गतिश्चोक्तेत्युक्तम्।

सु०— तत्र तावत् स्फुटार्थत्वात् पुराणमादावुदाहरति न वर्तत इति।

अनु०— न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः
सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः।
न यत्र माया किमुतापरे हरे-
रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः॥
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः॥
प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसां
परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम्।
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम्॥
विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः
सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः।
श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः
करोति मानं बहुधा विभूतिभिः॥
ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः॥

यत्र लोके । **सत्त्वशब्दो**ऽनेकार्थः । क्वचित् प्रकृतिपरिणामविशेषस्य वाचकः । क्वचित् साधुत्वस्य । तत्र सत्त्वं च न विद्यत इत्युक्ते न ज्ञायते कस्य प्रतिषेध इति । अतस्तयो रजस्तमसोर्मिश्रं सहचरितमित्युक्तम् । रज आदिप्रकरणात् ज्ञास्यत इति चेत् । श्रुत्यभावे प्रकरणाद्यन्वेषणात् । रजःप्रभृतीनामवृत्तिर्नाम बन्धकतया व्यापाराभावः । **कालविक्रमः** कालसामर्थ्यकृ(ता भावाविकाराः)तो भावविकारः । **माया** प्रकृतिः । अपरे महदादयो न वर्तन्त इति किमुत वक्तव्यम् । हरेरनुव्रता यत्र वर्तन्ते । **असुराः** साधवः सन्ति ॥ **अवदाता** निर्मलाः । **सुपेशसः** सुरूपाः । **उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः** रश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणाः । **रुक्** प्रभा । **वर्चो** बलम् । **हरेरनुव्रता** इत्यनेन सम्बन्धः । यो लोक एवंविधानां महात्मनां **लसद्विमानावलिभिः** परितो **विराजते** । केचित् **प्रवालवर्चस** इत्यादि । परिस्फुरत्कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्चेति विग्रहः । यद्वा, परिस्फुरन्त्यश्च ताः कुण्डलमौलिमालाश्चेति कर्मधारयं विधाय पश्चादिनिरुत्पाद्यः । **विद्योतमानाः प्रमदोत्तमाः** यासु विमानावलिषु तास्तथोक्तास्ताभिः । यद्वा, विद्योतमानाभिः प्रमदोत्तमाभिः भ्राजिष्णुभिरिति व्यधिकरणत्वेन योजना । **प्रमदोत्तमाः** विद्युतः । **विमानावलयः** अभ्रावलयः । **रूपिणी** प्रत्यक्षा । **मानं** पूजा । **बहुधा** स्थिताभिः **विभूतिभिः** स्वमूर्तिभिः ॥ एवम्भूतं लोकं सन्दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ।

कामान्नरूपी चरति

'कामान्नरूपी चरती'त्यनेन 'कामरूप्यनुसञ्चरन्नि'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

उदाहृतवाक्यानां फलमाह **इति पूर्वेति** ।

इति पूर्व-
श्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः ।
देहः स्वरूपात्मक एव तेषां
मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥

इत्येषा पूर्वा यस्याः सा तथोक्ता । देहित्वे दुःखादिप्रसक्त्या मुक्तत्वव्याघात इत्यत उक्तम् **अदोष इति** ॥ दोषाहेतुः कथमित्यत उक्तं **स्वरूपात्मक एवेति** । जीवस्वरूपमेवात्मा स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः । किं जीवन्मुक्तानामित्यत उक्तं **तेषामपि च मुक्तिं गतानामिति** । पुराणवाक्ये हि श्यामावदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते । न वर्तते इत्यत्र च प्रकृत्याद्यभावोक्त्या परममुक्तित्वं, देहस्य च स्वरूपत्वं, तत एवादोषत्वम् । श्रुतावृगुच्चारणादिना देहित्वम् ।

परि०— **प्रकृतिविपरिणामविशेषस्येति** । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि'त्यादौ ॥ **साधुत्वेति** । 'सद्भावे साधुभावे च सच्छब्दः पार्थ उच्यते' इत्यादौ । संवलनभ्रान्तिं निराह **सहचरितमिति** ॥ **श्रुत्यभाव इति** । मिश्र-पदरूपश्रुत्यभाव इत्यर्थः । भावा इत्यस्य विवरणं **विकारा इति** । जरावलीपलितादयः ॥ **प्रकृतिरिति** । बाधकतया नेत्यर्थः ॥ **साधव इति** । प्रल्हादादय इत्यर्थः । 'सुरुचः सुवर्चस' इत्यनयोरपौनरुक्त्यायार्थभेदमाह **रुक्प्रभेति वर्चोबलमिति** । 'य' इत्यत्र लोक इति विशेष्योक्तिः । प्रकरणवशादाह **एवंविधानामिति** । प्रवालेत्यादिविशेषणो-क्तार्थपरामर्शः । एकत्र बाधादाह **केचिदिति** । बहुव्रीहिगर्भः समास इत्याह **इति विग्रह इति** ॥ **इनिरुत्पाद्य इति** । 'व्रीह्यादिभ्यश्चे'ति इनिरित्यर्थः । तत्र तदन्तविधिरिष्यत इत्युक्तं वादिनोः शून्यमायिनोरित्येतद्व्याख्यावसरे । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावं व्यनक्ति **प्रमदोत्तमा विद्युत इति** ॥ **पूर्वेणान्वय इति** । द्वितीयस्कन्धे नवमेऽध्याये 'तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्पदं' इति श्लोकेनान्वय इत्यर्थः । 'ऋचां त्व' इति श्रुतेः पृथगधिकरणे व्याख्यानादिह त्यागः ॥ **श्रुताविति** । 'ऋचां त्व' इति श्रुतावित्यर्थः ॥ **ऋगुच्चारणादिनेति** । सामगानादिरादिपदार्थः ।

सु०— अत्र अनुमानमप्याह **शिर इति** ।

अनु०— **शिरःकराद्यैरपि मुक्तिभाजो**
युक्ता यतस्ते पुरुषा इदानीम् ।
यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीव-
स्वरूपमङ्गादिकमाव(प)यन्ति ॥

यतस्ते पुरुषा इत्यात्मत्वादित्यर्थः ॥ **इदानीं यथेति** । अस्मदादिवदित्यर्थः । ईश्वरादीनां पक्षतुल्यत्वान्न दोषः । पूर्वग्रहणेन, मुक्तिर्देहिनिष्ठा जीवावस्थात्वात् संसारवदित्यस्य ग्रहणम् । **जीवस्वरूपं** मुक्तजीवस्वरूपम् । **अङ्गं** शरीरम् । आदिपदेनेन्द्रियाणि । **आवयन्तीति** करणे कर्तृत्वोपचारः । आपयन्तीति क्वचित् पाठः ।

परि०— पुरुषपदस्य देहविशिष्टपरत्वे परस्यासिद्धिः साध्याविशेषो वा स्त्रीषु भागासिद्धिर्वेत्यत आह आत्मत्वादित्यर्थ इति ॥ आपयन्तीति । प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ *साङ्ख्याद्यभिमतमोक्षस्यापुमर्थत्वोक्तिः ॥*

सु०— एवं साङ्ख्यादिमतमपाकृत्येदानीं ये प्राग् भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ परब्रह्मणाऽत्यन्तैक्यं भवतीति मन्यन्ते तेषां मतमपाकरोति **नेति** ।

अनु०— **न ब्रह्मरूपत्वममुष्यदेहिनो**
मुक्तावपि स्यात् प्रमया कथञ्चित् ।

कथञ्चित्प्रमयेति केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः । श्रुतीनां प्रागन्यथाव्याख्यातत्वात् । यद्वा **कथञ्चित्** केनापि साधनेन न स्यात् कुतः । **प्रमया** मुक्तावपि भेदे प्रमाणसद्भावादित्यर्थः । तत्प्रमाणं पठति **स इति** ।

स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्
भुङ्क्ते तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥

यत्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो
निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ।
भुङ्क्ते स देवः पुरुषोत्तमोऽज
आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥

सेतुः स देवोऽखिलमुक्तिभाजा-
मुतामृतस्येष्ट इहेशिता यत् ॥

अनेन 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते । **तथा**शब्दः श्रुतिसमुच्चये । उपेत्य इत्यनेन 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये'ति । उपेत्य तथाऽशेषभोगान् भुङ्क्ते इति वा । **यत्तदित्यनेन** 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः', 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मे'ति श्रुतिद्वयम् । यः परं ज्योतिरुपसम्पद्यते स एवोत्तमपुरुष आत्मेति चान्यथाप्रतीतिरर्थतः श्रुती पठतैव निराकृता । पराक्रान्तं चात्र सूत्रकृतैव 'अन्यार्थश्च परामर्श' इति । **गुणपूर्तिहेतोः** इति आत्मशब्दव्याख्यानं पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकम् । **सेतुरित्यनेन** 'अमृतस्यैष सेतुरि'ति । **उतेत्यनेन** 'उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहती'ति ।

उदाहृतवाक्यफलं दर्शयति **इत्यादीति** ।

इत्यादिवाक्यैर्भगवद्वशः सन्
भुङ्क्तेऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥

'इति ज्ञायत' इति शेषः । **भगवद्वश** इत्युपलक्षणम् । तत्समीपं प्राप्त इत्यपि ग्राह्यम् । **अद्वैतिनो** भोगं मन्यन्त इत्यतः सोऽप्यत्र वर्णितः ।

परि०— श्रुतीनामिति । मुक्तावैक्यबोधकश्रुतीनां वियत्पादे पृथगधिकरणे तथा भक्तिपादे 'अत एव चोपमे'त्यत्र च स्थानैक्यमत्यैक्यपरत्वेन 'स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशेषत' इत्यादिना व्याख्यानादित्यर्थः । **प्रमयेत्यनुवादः मुक्तावपीत्यादि** व्याख्या ॥ **उपेत्य तथेति** । नेदं श्रुतिप्रतीकग्रहणं किन्त्वर्थोक्तिपरमिति भावः ॥ **अन्यार्थ इति** । अन्यार्थः = भगवदर्थः स उत्तमः पुरुष इति परामर्श इति दहराधिकरणस्थसूत्रार्थः ॥ **अमृतत्वमिति** । मुक्तवर्गस्येत्यर्थः । **अन्नेनान्नं** मर्त्यसंसारिणम् । **अतिरोहति** अतिक्रम्य वर्तते । 'मर्त्यमन्नं यदत्यगात्' इति प्राग्व्याख्यानात् । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यादिश्रुत्युक्तानुरोधायाह **तत्समीपं प्राप्त इति** । प्रस्तुताद्वैतिनं प्रति मुक्तौ भेदस्यैव वाच्यत्वात् भोगोक्तिरसङ्गता । भोगस्य चतुर्थपाद एव वक्तव्यत्वादित्यत आह **अद्वैतिन इति** ।

सु०— अत्रानुमानमप्याह कालोऽपीति ।

अनु०— कालोप्यसौ नैक्ययुतः परेण
जीवस्य कालो यत एष यद्वत् ।
इत्यादिका अप्यनुमाः प्रमाणं
मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥

असौ मोक्षसम्बन्ध्यपि, जीवस्य परेण यदैक्यं तद्युतो न भवतीत्यर्थः । **कालो यतः** कालत्वात् । **एष यद्वत्** संसारकालवत् । **अनुमा अपि** । मुक्तावपि जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे प्रमाणमस्ति, किं तत् अनुमा इति योजना । ये प्रागत्यन्तभिन्नस्य मुक्तावैक्यं वदन्ति । तेषामैक्यमिति परत्वमिति च यथाश्रुतं व्याख्येयम् । ये तु प्राग्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमाहुः तान्प्रत्यैक्यादिशब्दोऽत्यन्ताभेदपरो व्याख्येयः । तथा च न दृष्टान्तदोषः । जीवशब्दश्च निष्कृष्टव्यक्तिविषयो वर्णनीयः । अन्यथा पुनर्दृष्टान्तदोषापत्तेरिति ।

स्वकीयमादिपदं व्याकुर्वन्ननुमानान्तरमाह **कथं चेति** ।

कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चात्
भवेत्स एवेत्यपि युक्तिमेति ।

यो जीवः **पूर्वं** संसारे असौ परमात्मा न भवति, **असौ पश्चात्** मुक्तौ **स** परमात्मैव भवेदित्येतत् **कथं युक्तिमेति** । अनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्मतभेदेन व्याख्यानं कर्तव्यम् । अत एव स एवेत्यवधारणम् । प्रयोगस्तु प्रागेव दर्शितः । अपिशब्दोऽनुमानसमुच्चये । अस्य व्याप्तिमुपपादयति **यत इति** ।

यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं
पश्चात्तदासेति कुतश्च किञ्चित् ॥

यतः कारणात् **यत्किञ्चित्** घटादिकं वस्तु पूर्वं यत् घटादिकं नाभूत्। येन सता वस्त्वन्तरेणैकीभूतं न भवतीति यावत्। **तत् पश्चात् कुतश्चित्** कारणात् **तदास** तेनैक्यमापन्नमित्येतन्न **दृष्टम्**। न च दृश्यते नापि द्रक्ष्यते। तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः। एतेन अदधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चाद्दधिभावदर्शनात् व्यभिचार इत्यसङ्गतम्।

परि०— जीवस्य परेणेत्येतदैक्यपदेनान्वेतीत्याह **जीवस्येत्यादिना**। नित्यसापेक्षत्वादैक्यपरस्य समास इति भावः। अपिपदान्वयोक्तिः **अनुमा अपीति**। प्रमाणशब्दस्य करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नतया प्रामाण्य इति भाव्यमित्यतः उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन योजनामाह **मुक्तावपीत्यादिना**॥ विवृतमेतद्युक्तिपादे स्मृतिनये 'पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमि'त्यत्र॥ **ऐक्यादिशब्द इति**। परत्वशब्द **आदिपदार्थः**। मुक्तिसम्बन्धी कालः, जीवपरात्यन्ताभेदयुतो न, कालत्वात् इदानीन्तनकालवदित्यनुमा जीवस्य परत्वरोधे परेणात्यन्ताभेदनिवारणे इत्येवं व्याख्येयमित्यर्थः॥ **दृष्टान्तदोष इति**। अभेदयुतो नेत्येवोक्ते संसारकाले भेदाभेदयुक्तत्वाङ्गीकारादभेदो नेति साध्यस्यासत्त्वात् साध्यवैकल्यमिति दोषो नेत्यर्थः। अत्यन्ताभेदाभावस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः॥ **निष्कृष्टव्यक्तीति**। अहङ्काराद्युपाधिपरिच्छिन्नोऽहंधीविषय इत्यर्थः॥ **अन्यथेति**। विशेष्यभूतचेतनपरत्वे तस्य परेणैक्यं संसारकालेऽप्यस्तीति साध्यवैकल्यदोषः स्यादित्यर्थः। न चैवं मुक्तौ तादृशस्यैक्यानङ्गीकारात्सिद्धसाधनतेति शङ्क्यम्। तस्यैव उपाधिहीनस्य मुक्तौ जीवशब्देन ग्रहणादिति भावः। असावित्यस्य आवृत्तिं परमात्मपरत्वं जीवपरत्वं चोपेत्य योजयति **जीव इति**। फलितमाह **अनुपपन्नमित्यर्थ इति**॥ **मतभेदेनेति**। यो जीवः पूर्वं परेणाऽत्यन्तं भिन्नः असौ जीवः पश्चात्स परमात्मा भवेदिति कथं युक्तिमेतीत्यवधारणेन विना आद्यमते व्याख्यानम्। द्वितीयमते तु यः पूर्वं असावेव न, परमात्मैव न, परमात्मनात्यन्ताभिन्नो न, किन्तु भिन्नाभिन्नः। असौ जीवः पश्चान्मुक्तौ स एव परमात्मैव तेन परमात्मना अत्यन्ताभिन्न इति कथं युक्तिमेतीति व्याख्यानं कार्यमित्यर्थः॥ **अत एवेति**। भेदाभेदमतस्याप्यत्र निराकार्यत्वादेवेत्यर्थः॥ **प्रागेवेति**। युक्तिपादे भोक्त्रापत्त्यधिकरणे 'नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन। अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचने'त्येतद्व्याख्यावसरे जीवो न कालान्तरेण ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते ततो भिन्नत्वादिति दर्शित इत्यर्थः। यदित्यस्यावृत्तिमुपेत्य योजयति **यत्किञ्चिदित्यादिना**। तात्पर्यमाह **येन सतेति**। नासतेत्यर्थः। एवमर्थोक्तेः कृत्यमग्रे 'एतेने'त्यनेन स्वयमेव वक्ष्यति। यदिति श्रवणात् तदिति स्वयमेवाह **तत्पश्चादिति**॥ **एतेनेति**। येन सतेत्यर्थकथनेनेत्यर्थः। क्षीरत्वसमवे दध्नोऽसत्त्वान्नेदं व्यभिचारस्थलमिति भावः॥ *भास्करादिमतनिरासः॥*

सु०— एवं भास्करादिमतमपाकृत्य ये यादवप्रकाशादयः स्वभावत एव परमात्मना भिन्नभिन्नो जीवः तस्य संसारे भेद एव व्यक्तः अभेदस्तु अविद्यादिना आवृतो वर्तते, मुक्तौ तु द्वावपि व्यक्तौ भवतः, इत्याचक्षते तेषां मतं अधुना निराकरोति **न चेति**।

अनु०— **न चैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्व-**
मैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति ।

तथाशब्दः समुच्चये । इति च मतं युक्तिं नैवैतीति सम्बन्धः । कुतः । उदाहृतवचनानां भेदज्ञापकत्वेनास्मन्मताविरोधित्वात् । अनुमानस्य चाद्यस्यास्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वात् । द्वितीयस्य चातद्भूतस्य तद्भावनिरासहेतोः सिद्धसाधनत्वादित्यतोऽनुमानान्तरमाह **यत इति ।**

यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च
दृष्टा चितश्चेतनया कुतश्चित् ।

यतः कारणात् **चितश्चेतनया** चेतनस्य चेतनेन **भिदाभिदा च कुत्रापि** देशे **कुतश्चित्** प्रमाणात् **न दृष्टा** इत्यनेन जीवेश्वरौ न भिन्नाभिन्नौ चेतनत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तवत् । ईश्वरो जीवेन भिन्नाभिन्नो न भवति चेतनत्वात् यज्ञदत्तवदित्याद्यनुमानं सूचितम् ।

परि०— मुक्तावपि भेदाभेदवादी शङ्कते कुत इत्यादिना । कुतोऽस्मन्मतमयुक्तम् । भवदुक्तवचनानां अनुमानयोश्च भेदाभेदवादिनो ममाविरोधादित्युपपादयति उदाहृतेति । 'न वर्तते यत्रे'त्यादिवचनानां भेदज्ञापकत्वात् । भेदस्य च मन्मते मुक्तावपि सत्त्वादिति भावः ॥ **आद्यस्येति ।** 'कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्ये'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः ॥ **असिद्धव्याप्तिकत्वादिति ।** संसारकालेऽप्यभेदस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **द्वितीयस्य चेति ।** 'कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चादि'त्यत्राभिमतस्य भोक्त्रापत्तिनयोक्तस्येत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनत्वादिति ।** पूर्वं भिन्नाभिन्नस्य पश्चादपि तथैवोपगमनेनातद्भूतस्य तद्भावानभ्युपगमादिति भावः ।

सु०— मोक्षवादार्थमुपसंहरति इत्थमिति ।

अनु०— **इत्थं मतानि भ्रमजानि**

इत्थं उक्तप्रकारेण **जैनादिमतानि भ्रमजानि ।** उपलक्षणमेतत् । कानिचिद्विप्रलम्भजानि इत्यपि ज्ञेयम् । तस्माद्धेयानीति शेषः । ननु वक्तृणां क्वचिद्भ्रमः सम्भवत्येव । को दोष इत्यत आह **यस्मादिति ।**

यस्मा-
न्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण ।
विदुर्न सम्यक्

'मतानां प्रणेतार' इति शेषः । अप्राकरणिकं प्रसक्तानुप्रसक्त्यागतमर्थं कथञ्चिदन्यथा जानन्तोऽपि नातीव निन्द्या भवन्ति । एते तु प्रधानेन उद्देश्यमपि **मोक्षं** सम्यङ् **न विदुः** । किन्तु **भ्रमेण** वैपरीत्येन विदुः । तस्मात् तत्प्रणीतानि मतानि भ्रमजानीति सम्बन्धः ।

न च अतिसूक्ष्मप्रमेये अज्ञानविपर्ययौ एतेषां, किन्तु गोपालाविपालप्रमुखैः पामरैरपि सुविदित इत्याशयेनाह **यदपीति** ।

यदपीह लौकिकाः
सुखं मम स्याद्धि सदेति जानते ॥

यत् यस्मात् **इह** प्राणिषु **लौकिका** वैदिकबुद्धिरहिता अपि, **मे सदा सुखं स्यात् इति** स्वोद्देश्यं **जानते हि** । न तु वयमेव न भूयास्मेत्यादि । अतस्तेभ्योऽप्येते मन्दा इति । तदनेन प्रबन्धेन पादप्रतिपाद्यं सङ्गतिकथनं च समर्थितम् ॥

परि०— भगवदवतारादिसर्वज्ञकृतानां बौद्धशैवादिमतानां भ्रमजत्वाभावादाह **कानिचिदिति** । सुविदित इति सप्तम्यन्तम् । प्रमेये इत्यनुषङ्गः ॥ **वयमेव न भूयास्मेति** । मम सत्त्वं मा भूदिति स्वात्माभावमेवोद्देश्यं न जानत इत्यर्थः । इत्यादीति आदिपदेन मम क्लेशनिवृत्तिरेवास्तु सुखं मा भूदिति न जानत इति ग्राह्यम् ॥ **तदनेन प्रबन्धेनेति** । 'तत्र मोक्षस्वरूपं त्वि'त्यतोऽधस्तनग्रन्थेन पादप्रतिपाद्यं पादानां सङ्गतिं चोक्त्वा तत्स्थैर्याय 'तत्र मोक्षे'त्यादिना परमतानां हेयत्वोपपादनेन समर्थितमित्यर्थः ॥ *(पादप्रतिपाद्यसङ्गतिसमर्थनम् ।)*

सु०— इदानीमेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीर्विवक्षुः प्रसङ्गात् सिंहावलोकनेन पूर्वपादद्वययुक्तिकथनपूर्वकमस्मिन्पादे चाह **औदार्यमिति** ।

अनु०— **औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्म-**
स्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः ।
स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता
विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥

चतुर्थपादे तृतीयाध्यायस्य । पूर्वपक्षयुक्तय इति शेषः ।

व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्च
निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् ।

विभक्तता चात्वरयैव सिद्धि-
र्विपक्षसम्प्राप्तिवि(नि)रोधहेतवः ॥

विपक्षसम्प्राप्तिकृतां निरोधाः । पूर्वपक्षसम्प्राप्तिं कुर्वन्तीनां युक्तीनां निवारका हेतवः । विपक्षसम्प्राप्तिविरुद्धहेतव इति क्वचित्पाठः । तत्र सम्प्राप्तिशब्दः करणसाधनः ।

सुशक्यता शश्वदतिप्रसिद्धि-
र्विवेकविन्यासविचारसंज्ञाः ।
नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च
विपक्षतर्काः समतीतपादे ॥

समतीतपादे निरन्तरातीतपादे ।

महाफलत्वं प्रविविक्तता च
सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् ।
विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च
सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ॥

स्वपक्षे सिद्धान्तविषये । **निर्णयगाः** निर्णयहेतवः सुयुक्तयः ।

व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थ-
क्लृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च ।
समानधर्मः कृतशेषता च
लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥

पूर्वमतानुसाराः युक्तयो अस्मिन्पादे अनुस्रियन्त एताभिरिति अनुसाराः ।

विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च
समानलोपो महिमा विशेषः ।
कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः
सिद्धान्तनिर्णीतिविशिष्टहेतवः ॥

सिद्धान्तनिर्णीतेः विशिष्टहेतवः ।

परि०— **पूर्वपादद्वयेति** । ज्ञानपादकर्मक्षयपादयुक्तीत्यर्थः । पुरुषार्थोऽतः । औदार्यं पूर्वपक्षयुक्तिः **व्यवस्थितिः** सिद्धान्तयुक्तिः । एवमग्रेऽपि ॥ असार्वत्रिकी । **औदार्यं व्यवस्थितिः** ॥ नाविशेषात् । **उच्चावचशक्तिः अविशेषः** ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा । **आत्मस्वरूपदार्ढ्यं** स्थितिः ॥ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् । **आत्मस्वरूपदार्ढ्यं स्थितिः** ॥ न चाधिकारिकमपि । **निजस्वभावः निषेधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तता** ॥ स्वामिनः फलश्रुतेः । **स्वातन्त्रं अत्वरयैव सिद्धिः** ॥ कृत्स्नभावात्तु । **आपूर्णविशेषयोग्यता, अत्वरयैव सिद्धिः** ॥ अनाविष्कुर्वन् । **आपूर्णविशेषयोग्यता अत्वरयैव सिद्धिः** ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे । एवं मुक्तिफलानियमः । **विरोधहानिः, अत्वरयैव सिद्धिः** ॥ ३,४ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । **सुशाक्यता महाफलत्वम्** ॥ आत्मेति तु । **शाश्वदतिप्रसिद्धिः प्रविविक्तता** ॥ न प्रतीके । **त्रिवेकः सन्धिग्रहः** । ब्रह्मदृष्टिः । **विन्यासः साधनम्** ॥ आदित्यादिमतयश्च । **विचारः आप्तकृत्यम्** । आसीनः । **संज्ञा विशेषकार्यम्** ॥ आप्रायणात् । **नानाप्रवृत्तिः विशेषकार्यम्** ॥ तदधिगमे । **कृतकृत्यता संस्थितिः** ॥ ४-१ ॥ वाङ्मनसि दर्शनात् । **व्यामिश्रता विशेषसाम्यश्रुतिः** ॥ तन्मनः प्राणे । **कार्यकरत्वं आढ्यता च** ॥ सोऽध्यक्षे । **कार्यकरत्वं आढ्यता** ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः । **अर्थक्लृप्तिः समानलोपः** । नैकस्मिन्दर्शयतो हि । **अर्थक्लृप्तिः समानलोपः** ॥ समना च । **सुदार्ढ्यं (सर्वसाम्याभावः) महिमा** ॥ तदपीतेः । **सुदार्ढ्यं महिमा** ॥ तानि परे । तथा ह्याह । **परतन्त्रता विशेषः** ॥ अविभागो वचनात् । **समानधर्मः कृतार्थता** ॥ तदोकोग्रज्वलनम् । **कृतशेषता शाश्वदनुप्रवृत्तिः** । योगिनः प्रतिस्मर्यते । **लोकोपमा शाश्ववदनुप्रवृत्तिः** ॥ ४-२ ॥

॥ इति न्यायमालास्थलानि ॥

★ ★ ★

॥ अथ अनेकलयाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥

सु०— अत्र 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते', 'भूतेषु देवा विलीयन्ते' इति श्रुतिद्वयविप्रतिपत्त्या 'किमग्नावेकस्मिन् सर्वे देवा विलीयन्ते, उत पञ्चस्वपि भूतेष्वि'ति संशये अग्नावेकस्मिन्नेव सर्वेषां देवानां लयः । अग्निश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । भूतश्रुतेस्तु सावकाशत्वात् । एकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां च लये अग्नेश्च वायौ वायोराकाशे सति भूतेष्विति बहुवचनोपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । नैकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लयः । किन्तु पञ्चस्वपि भूतेषु । कुतः । 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते, वरुणेऽश्विनौ, अग्नावग्नयो, वायाविन्द्रः, सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते' (मृत्यवः) 'ऋभवः पृथिव्यां, वरुण आपः, अग्नयस्तेजसि, मरुतो मारुते, आकाशे विनायका विलीयन्त' इति श्रुती यथायोगं पञ्चस्वपि भूतेषु देवानां लयं दर्शयतो हीति ।

अत्र 'वायाविन्द्र' इति वायुशब्दो भूतवायोरप्रधानस्य वाचको विवक्षित इति प्रतीयते। पृथिव्यादिसङ्कीर्तनेन भूत(प्रकर)कारणात् । सूत्रकृता च सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे गृहीतेऽयं श्रुतिः । भूतेषु तच्छ्रुतेरित्युपक्रमात् । ततोऽप्यप्रधानो वायुरिति प्रतीतिनिवारणाय आह **प्रधानेति**।

अनु०— प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा
भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ।

तुशब्दोऽवधारणे। इह श्रुतौ **भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि** इति शङ्काबीजानुवादः । **भूतेषु** लयं वक्ष्यामीत्याशयेन श्रुत्या प्रोक्तं यत्पृथिव्यादिकं तद्गतोऽपीति । यद्वा, भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुतिवाक्यं तद्गतोऽपीति। कुतः। **युक्त्या** उत्तमानामिन्द्रादीनामधमे भूतवायौ लयानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रधानवायावपि कथमिन्द्रादीनां लयोपपत्तिरित्यत आह **यस्मादिति**।

यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरि
प्रोक्तो

यस्मात् कारणात् 'सा वा एषा देवता अनादिर्योऽयं पवत' इति श्रुतौ **च**शब्दादन्यास्वपि श्रुतिषु **प्रधानवायुः भूरि** भूरित्वेन सकलजीवोत्तमत्वेन **प्रोक्तः**, तस्मात् तस्मिन्निन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः, प्रधानवायुस्त्विह वायुनामेति सम्बन्धः । यद्वा 'एष वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेताः पञ्च देवताः परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरि'ति श्रुतिरत्र विवक्षिता । तत्र **भूरि** स्पष्टं सूर्यादीनां संहर्ता **प्रोक्त** इति। एवं तर्हि भूतप्रकरणबाधः स्यादित्यत आह **यत इति**।

यतो भूतमानी च सोऽपि ।

न केवलमप्रधानवायुः किन्तु स प्रधानवायुरपि **भूतमानि**त्वाद् भूतनामा चेति चार्थः । अतः प्रकरणविरोधाभावात् प्रधानवायुरेवेह **वायुनामेति**।

उक्तमेव प्रपञ्चयति **महामानीति**।

महामानी त्वल्पमानी च यस्मा-
त्तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोऽपि ॥

महांश्चासौ मानी चेति महामानी सर्वाभिमानीति यावत् । यथा समस्तराष्ट्राधिपती राजा तदन्तर्गतस्य ग्राम(क)स्याधिपतिर्भवति एवं सर्वाभिमानी प्रधानवायुः अल्पस्य वायोर्भूतस्याभिमानी भवेदेव । **तच्छब्देन** भूतशब्देन । न केवलं वायुशब्देनेत्यपेरर्थः ॥

परि०— इहेत्यनुवादः श्रुताविति व्याख्या । 'पृथिव्यां ऋभव' इति श्रुतावित्यर्थः ॥ शङ्कावीजेति । भूतवायुरेवेति शङ्कायां यद्बीजं भूतप्रेरणरूपं तदनुवाद इत्यर्थः । 'भूतेष्वि'त्यस्य श्रुतावभावात् तथोक्तिं घटयति भूतेष्विति । प्रोक्तमित्यनुवादः । सूत्रकृता गृहीतमिति व्याख्या । इत्यर्थ इत्युत्तरवाक्यमत्र पूर्वत्र चाकृष्यते । युक्त्येत्यनुवादः ॥ इति श्रुताविति । बह्वृचब्राह्मणे ॥ राष्ट्राधिपती राजेति । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः ॥ ॥ ४-२-५ ॥

॥ इति अनेकलयाधिकरणम् ॥ ४-२-५ ॥

★ ★ ★

॥ अथ परा(लया)धिकरणम् ॥

ब्र०सू०— ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥

सु०— अस्यार्थः । **तानि** भूताभिमानिप्रभृतीनि दैवानि **परे** परमात्मनि लीयन्ते **तथा ह्याह** श्रुतिरिति । अत्र सर्वेषां देवानां परमात्मनि साक्षाल्लयः प्रतीयते । तत्परिहाराय भाष्यं 'प्राणद्वारेणे'ति । तत्रापि प्राणे सर्वेषां साक्षाल्लयः प्रतीयते । अतो विस्पष्टं व्याचष्टे **तस्मिन्निति** ।

अनु०— तस्मिँल्लयं यान्ति भूतान्यशेष-
क्रमाविरोधेन स एव विष्णौ ।

अशेषक्रमाविरोधेन श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममनुसृत्य । **भूतानि** भूतादीनि दैवानि **तस्मिन्** प्रधानवायौ लयं यान्ति । **स एव विष्णौ लयं याति** । यश्च वायाविन्द्र इति श्रुताविन्द्रादीनां प्रधानवायौ लयोऽभिहितः सोऽपि न साक्षादित्याह **इन्द्रादीनामिति** ।

इन्द्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु
प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ॥

तत्र प्रधानवायौ । **विशेषादिति** तृतीयार्थे पञ्चमी । विशेषवाक्येन प्रोक्तमनुसृत्य व्याख्यातव्यः । न त्वन्यद्व्याख्यानं साक्षात् तत्र लय इति । विशेषवाक्यविरोधादिति भावः ।

परि०— **तानि परे तथा ह्याहेति सूत्रम्** ॥ **तथा ह्याह श्रुतिरितीति** । 'सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्ती'ति श्रुतिरित्यर्थः ॥ **श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममिति** । वक्ष्यमाणमित्यर्थः । 'प्रोद्गातृणां चमसभक्ष' इत्यत्रेव बहुवचनमाद्यर्थ इत्याह **भूतादीनीति** ॥ **तृतीयार्थे इति** । 'चैत्ररथेन लिङ्गादि'त्यत्रेव तृतीयापञ्चम्योर्हेतुरूपैकार्थ्यादिति भावः । ल्यपः समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षामाह **व्याख्यातव्य इति** । तुशब्दान्वयेनानूद्यार्थमाह **न त्वन्यदिति** । तत्किं व्याख्यानमित्यत आह **साक्षात्तत्र लय इति** ।

सु०— तमेव क्रमं सङ्क्षेपेण तावदाह तस्मादिति ।

अनु०— तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य
तयैव रुद्रं सह तेन वाणीम् ।
तया पतिं प्राप्य सहैव तेन
लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥

विशेषप्रमाणस्य सर्वथा अनुसर्तव्यत्वादिति भावः । अत्र **गिरिजाशब्दो** वारुणी-सौपर्णीपरो व्याख्येयः । तथा रुद्रशब्दः शेषगरुडपरः । तथा च वक्ष्यति । **तया** गिरिजया सहैव रुद्रं प्राप्य, **पतिं** वाण्याः । **समस्तजीवा** इत्यस्यैव विवरणं **अशेषा** इति । यद्वा, रुद्रं प्रविशन्ती-त्यध्याहारेण व्याख्येयम् । अस्यैव विवरणं उत्तरवाक्यजातम् ।

परि०— **तथा च वक्ष्यतीति** । 'उमागिरीशावपि भारतीराविति स्मे'त्यत्र तथा 'इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यत' इत्यत्र चेति भावः । 'तयैव रुद्रमि'त्यत्र तच्छब्दार्थमाह **तया गिरिजयेति** । पतिमित्यत्राकाङ्क्षां पूरयति **वाण्या इति** । वाक्यभेदेन पदद्वयस्य सार्थक्यमिति भावेनाह **यद्वेति** ॥ **अस्यैव विवरणमिति** । 'तस्मिन्लयं यान्ती'त्यादिश्लोक-द्वयोक्तस्येत्यर्थः । अत एव प्राक् तमेव क्रमं सङ्क्षेपेणाहेत्युक्तमिति ।

सु०— तत्र 'वायाविन्द्र' इति श्रुतावुक्तानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पृथिव्यादीनां भूतानां च क्रमेणैव वायौ प्रवेश इति यदुक्तं तत्तावत्प्रपञ्च्यते ।

इह द्वौ मार्गौ शेषमार्गो गरुडमार्गश्च । तत्र शेषमार्गमादावाह **सोमस्त्विति** ।

अनु०— सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं
विशत्यसौ काममसौ तु वारुणीम् ।
सा शेषदेवं स गिरं च सैव
वायुं विशत्यञ्ज इतीह निर्णयः ॥

वारीशयुत इत्यनेनाब्देवताया वरुणस्य सोमे लय इत्युच्यते। इहेन्द्रादिचतुष्टये सोमस्य भूतेष्वपां वायुप्रवेशे निर्णयः। प्राग्गिरिजां रुद्रमित्युक्तम्। इदानीं च **गिरं वायुमिति**। एते चत्वारः शब्दाः प्रसिद्धपदार्थका इति प्रतीतिं वारयितुमाह **उमेति**।

उमागिरीशावपि भारतीरा-
विति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति।
अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्च-
पत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले॥

उमागिरीशाविति भारतीरावित्यपि। **ईरः** समीरः। **वागित्येतत्पर्यायसमुदायो** गृह्यते। प्रतीतार्थत्वे किं वाधकमित्यत उक्तं **विमुक्तिकाल इति**। विमुक्तिप्रतिपादनावसरे। एतेन उमादीनां चतुर्णामिह जन्मनि मुक्त्यभावादिति बाधकं सूचितं भवति। वेदवाक्यानुसारिणो वयमपि तथैव प्रयुक्तवन्तः स्म इति भावः। उमादिशब्दानां वारुण्यादिवृत्तौ किं निमित्तमित्यत आह **त एवेति**।

त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ति

यद्यस्मात्त उमाद्या एव **तत्पदं** वारुण्यादिपदं उत्तरकल्पे प्राप्नुवन्ति तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः। अनेन उमात्वादीनां वारुणीत्वादीनां च एकद्रव्यसम्बन्धो लक्षणावीजमित्युक्तं भवति। प्रसिद्धपदत्यागेन अप्रसिद्धपदप्रयोगे किं प्रयोजनमित्यत आह **तत्काल इति**।

तत्काल एतान् समुपास्य जीवाः।
ब्रह्मत्वकाले प्रविशन्ति चैता-
निति स्म वाक् तादृशतामुपैति॥

तत्काले उमात्वादिकाले। **एतान्** उमादीन् देवान्। **ब्रह्मत्वकाले** तेषामेव वाय्वादीनां ब्रह्मत्वादेः काले। **एतान्** वारुण्यादीन्। **चो** यस्मादित्यर्थे। **इति** तस्मात्। **वाक्** वेदवाणी। **तादृशताम्** उमादिशब्दवत्ताम्।

एतदुक्तं भवति। यो यस्मिन्नतिपरिचयवान् तस्याश्रमान्तरप्राप्त्यादिना नामान्तरे प्राप्तेऽपि तदभिज्ञाः तं प्रति तं पूर्वनाम्नैव व्यवहरन्तीति लोके सुप्रसिद्धम्। तथाऽत्रापि प्रयोग इति किं प्रयोजनान्वेषणेनेति।

परि०— यदुक्तमिति । अशेषक्रमानुरोधेत्यत्रोक्तमित्यर्थः । तस्य श्रुत्याद्युक्तसर्वक्रममनुसृत्येति व्याख्यानात् । इहेत्यनुवादः, इन्द्रादिचतुष्टय इति व्याख्या ॥ **भूतेष्विति** । प्रवेश इत्यन्वयः ॥ ननु प्राक् उमादिशब्दानां अप्रयोगात् 'उमागिरीशौ भारतीराविति वागि'ति कथमेकवचनं प्र(वा)युक्तं वाच इति वक्तव्यत्वादित्यत आह **वागिति** ॥ **एतत्पर्यायेति** । उमादिशब्दपर्यायाणां श्रुत्यन्तराद्युक्तपर्यायाणां च गिरिजां रुद्रं गिरं वायुं इत्याद्युक्तगिरिजोमादिशब्दानां समुदायो गृह्यत इत्यर्थः । वेदगता वाक् तथा वदतु नाम भवन्तः किमर्थमेवं वदन्तीत्यत आह **वेदवाक्येति** । **वयं मूलकाराः** । **तथैव** गिरिजोमादिशब्दैनैवेत्यर्थः । अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **आश्रमान्तरप्राप्त्यादिनेति** । राजाऽऽदिना प्रीत्यादिना नामान्तरे प्राप्त इत्यादि आदिपदेन ग्राह्यम् ।

सु०— इदानीं गरुडमार्गमाह सूर्य इति ।

अनु०— सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन
शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् ।
तया सुपर्णं सह तेन वाणीं
ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥

अग्नियुक्त इत्यनेन अग्नेः सूर्ये लय इत्युच्यते । अनेन अग्निरिन्द्र इति श्रुतिः परम्परापेक्षेत्युक्तं भवति । **एतद्गतो** वाणीगत एव । एतेन इन्द्रादिष्विन्द्रादित्यबृहस्पतीनां, भूतेषु तेजसो, वायौ लयो विवृतो भवति ।

नन्वेतत् 'इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत' इति श्रुतिविरुद्धम् । उमारुद्रशब्दयोः स्वार्थपरित्यागेऽपि वारुणीशेषपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह **इन्द्रेति** ।

इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र
तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ।
उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना
ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥

यदातदाशब्दावधिकरणमात्रस्योपलक्षकौ यत्र श्रुतौ **अत्र** उमायामिन्द्रप्रवेश उच्यते । तस्याश्चोमाया रुद्रे । सुपर्णपत्न्येव । **गिरीशनाम्ना** गिरीशपर्यायेण । सौपर्ण्यामिन्द्रलयस्य बलवच्छ्रुतिसिद्धत्वादिति **हि**शब्दः । अत्र पदसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

परि०— एतेनेन्द्रादिष्विन्द्रादित्यबृहस्पतीनामिति । इन्द्रादित्यबृहस्पतीनां क्रमाल्लयकथनेन इन्द्रस्य सुपर्णपत्न्यां, आदित्यस्य तु गुरौ, गुरोश्च शक्रे, इत्येवं लयो विवृतः । तथा सूर्योऽग्नियुक्त इत्युक्त्या सूर्यद्वारा तेजसो

वायाविति विवृतं भवतीत्यर्थः ॥ **अधिकरणमात्रस्येति** । न तु कालरूपाधिकरणविशेषस्येत्यर्थः । तथात्वे कोऽर्थः सम्पन्न इत्यत आह **यत्र श्रुताविति** ॥ **अत्रेति** । 'इन्द्र उमायां उमा रुद्र' इति श्रुतावित्यर्थः । एवकारान्वयेनानुवादः **सुपर्णपत्न्येवेति** । गिरीशशब्दग्रहणतन्त्रमिति भावेनाह **गिरीशनाम्ना गिरीशपर्यायेणेति** । उमादिशब्देन सुपर्ण-पत्न्यादिग्रहणं किं निमित्तमित्यत आह **अत्र पदेति** । उमादिपदं सौपर्ण्यादिपदसदृशं न न्यूनाधिकभावापन्नमित्यर्थः ।

सु०— अधुना 'तानि पर' इत्युक्तानां हिरण्यगर्भे लयप्रकारमाह भृग्वादय इति ।

अनु०— भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन
प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् ।
विशन्ति ये मनवो राजमुख्या
मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥

सुपर्णपत्न्याः सुपर्णे लयः सिद्ध एव । इन्द्रपर्यन्तमेव वक्तव्ये अधिकवचनमुक्तदार्ढ्या-र्थम् । एवमुत्तरत्रापि । **ये मनवो** वैवस्वताद्याः ये च **राजमुख्याः** प्रियव्रताद्यास्ते स्वायम्भुवमनुं प्रविश्य **अत्र** स्वायम्भुवे मनौ **गता** वर्तमाना **महेन्द्रम्** । **विशन्ती**त्युभयत्र सम्बध्यते ।

भूतेषु पृथिव्याकाशयोर्लयप्रकारो वक्तव्यः, तमाह **आकाश इति** ।

आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य
तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् ।
सनादयो यतयः काममेव
विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥

वायुभूतस्य मुख्याभिमानी **प्रधानवायु**रित्युक्तम् । अमुख्याभिमानिनस्तु 'शक्रं मरुद्गणा' इति लयो वक्ष्यते ॥ **सनादय इति** । सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः । तस्य कामावतारत्वात् । कामस्य तु वारुण्यामुक्त एव लयः । **शिष्टा उक्ते**भ्यः ।

एतेन 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त' इत्यस्य विषयो दर्शितः ।

अस्यापवादमाह **वर्णाश्रमेति** ।

वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या
धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले ।

तमेव सर्वे पितरः सुरानुगाः
सर्वे कुबेरं स च सोममेव ॥

एतत्प्रसङ्गान्मुक्तौ प्रवेशमात्रमुक्तं न तु देहलयः । तेषामुत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात् । **वर्णाश्रमाचाररता** इत्यनेन मनुष्याणां मुक्तौ वर्णाश्रमवत्त्वमस्तीति सूचयति। धर्मस्य तु स्वायम्भुवे मनौ लय एव । **काले** मोक्षकाले । **सर्वे पितरः** तं धर्ममेव संयान्ति । **सर्वे सुरानुगा** गन्धर्वाद्याः कुबेरम् ।

उपसंहरति **विमुक्तीति** ।

विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं
भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जते ।

एवं सर्वे यथोक्तप्रकारेण विमुक्तिकाले प्रविशन्त्युत्तमानिति शेषः । न केवलं प्रविशन्ति किं तर्हीत्यत आह **अभीक्ष्णमिति** । आविष्टग्रहवदित्यर्थः । किमनेन प्रवेशेनेत्यत आह **आनन्देति** ।

आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र तेषां
भवति

अमुत्र उत्तमेषु प्रवेशेन ।

परि०— 'सुपर्णपत्नी विशन्ती'त्यत्र विशन्तीति पदस्य महेन्द्रमित्यत्राप्यन्वय इति भावेनाह **इत्युभयत्र सम्बध्यत इति** । भूतचतुष्टयस्य लय उक्तः वायुभूतस्य लयो वक्तव्य इत्यत आह **वायुभूतस्येति** ॥ **प्रधानेति** । तस्य तु लयः प्रागुक्त इति भावः ॥ **लय एवेति** । न तूत्क्रान्तिरित्यर्थः ।

सु०— प्रविष्टानां पुनर्निर्गमोऽस्ति न वेति शङ्कायामाह **अतश्चेति** ।

अतश्चेष्टत एव निर्गताः ।

क्रीडन्ति

अत एभ्य उत्तमेभ्यो निर्गताश्चेति सम्बन्धः । **इष्टम्** इच्छा । नपुंसके भावे क्तः । निर्गतानां पुनः प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत आह **भूयश्चेति** ।

भूयश्च समाविशन्ति

तानेव

तान् पूर्वप्रविष्टानेव।

नन्वेवंविधा मुक्तिः क्वापि नोपलब्धेत्यत आह **सायुज्यमिति**।

सायुज्यमिदं वदन्ति ॥

वदन्ति पुराणादीनि। सयुजां भावो हि **सायुज्यम्**। किं इदं सायुज्यं सर्वेषामस्ति। नेति ब्रूमः। तर्हि सायुज्यहीनानां कीदृशी वृत्तिरित्यत आह **सायुज्येति**।

सायुज्यहीनास्तु लये तु सर्वे
प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति सृष्टौ।
बहिश्च निर्यान्ति

लये तु लय एव। **विशन्ति** उत्तमान्। **बहिः** तेभ्यः। एतत्सायुज्यभाजामपि समानमिति नेत्याह **तत इति**।

ततोऽन्यदापि
सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ॥

ततः लयकालात्।

परि०— अत इत्यनुवादः। एभ्य इति व्याख्या। तादात्म्यमिति भ्रमनिरासायाह **सयुजामिति**। यद्वा कथमिदं सायुज्यमित्यतः अवयवशक्त्येत्याह **सयुजामिति**। भावार्थे ष्यञ्प्रत्यये आदिवृद्धौ रूपमिति भावः॥

सु०— नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यमित्यत आह **उक्तमिति**।

अनु०— **उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि**
प्रोक्तं च

अस्यास्मिँल्लय इत्युक्तं **समस्तम्**। **परमश्रुतिश्च** विस्तरभयान्न पठिता। चशब्द उत्तरवाक्येन सम्बध्यते। प्रमाणान्तरमाह **सर्गेति**।

सर्गक्रमतो विपर्ययः।

मुक्तौ

मुक्तौ सर्गक्रमतो विपर्यय इति। यो यस्माज्जातः तस्य तस्मिन् मुक्तिरिति तावदङ्गीकरणीयमित्यर्थः। एतच्च अपवादाभावे सतीति ज्ञेयम्। तथा च न्यायविवरणे। कुत एतदित्यत आह **लय इति**।

लये यद्वत्

साधारणप्रलये सर्गक्रमाद्विपर्ययस्य सत्त्वादिति भावः । एतदपि कुत इत्यत आह **अथो इति** ।

अथो लयश्च

विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः ।

अथोशब्दः अर्थान्तरे । **विपर्ययेण** सर्गक्रममपेक्ष्य । **अवदत्** उपपादितवान् । **गिरां** वेदवाचां **प्रभुः** सूत्रकारः । यथा 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति ।

लये सृष्टिक्रमतो विपर्ययश्चेत् मुक्तौ तथा भाव्यमित्यत्र किं नियामकमित्यत आह **लय इति** ।

लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां

यतः कारणात् सुराणां **लयः** एव इयं **मुक्तिः** न मनुष्याणामिव प्रागेव देहादुत्क्रान्तिः । तस्मादुक्तं युक्तम् । सामान्यविशेषभावान्न साध्याविशिष्टतादोषः । सर्गश्च उक्तानुगुण एव श्रुत्यादिसिद्ध इति भावः ।

ननु प्राङ् मुक्तानां भोगादिकं समर्थितम् । इदानीं तूच्यते लय एव मुक्तिरिति । तत्कथं पूर्वापरविरोधो न भवतीत्यत आह **भोग इति** ।

भोगो विशेषेण च

विशेषेण देवपदादप्यतिशयेन । देहहानिलक्षणा मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्युक्तं न तु सर्वाऽपीति भावः । अत एव प्रागियमित्युक्तम् ।

परि०— **उत्तरवाक्येनेति** । किञ्चेति वा गिरां प्रभुश्चावददिति वा सम्बध्यत इत्यर्थः ॥ **तथा च न्यायविवरण इति** । तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरित्यजनकेऽपि लयस्य उक्तत्वादिति भावः । उदाहरणं तु वरुणादजातानामप्यश्विमुखानां विशेषवचनाभावेन स्वसमानाब्दादिदेवतास्थाने वरुणे लयः । उक्तं हि '(मृत्य)ऋभवः पृथिव्यां वरुण आप' इति श्रुतौ 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावि'ति ॥ **साधारणप्रलय इति** । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरे इति** । प्रकृतमुक्त्यपेक्षया साधारणलय-रूपार्थान्तर इत्यर्थः ॥ **उपपादितवानिति** । न्यायनिबन्धनेन निर्णयात्मकत्वात् न तत्र संशयः कार्य इति भावः ॥ **किं नियामकमिति** । तथात्वे मनुष्याणामपि तथाभावः स्यादिति भावः । ननु 'लयो यतो मुक्तिरियं सुराणामि'त्यनेन विमतः

सुरलयः मुक्तिर्भवितुमर्हति सुरलयत्वात् व्यतिरेकेण साधारणलयवदित्यभि(मतेप्रयोगेसा)प्रेतानुमाने साध्याविशिष्टता साधनस्येत्यत आह **सामान्येति**। सुरलयत्वरूपविशेषेण मुक्तित्वसामान्यं साध्यते। अयं वृक्षः शिंशुपात्वात् इतिवदित्यतो न दोष इति। सुराणां लयः सर्गक्रमाद्विपर्ययेण भवितुमर्हति लयत्वात् साधारणलयवत् इति पूर्वश्लोकाभिमते प्रयोगे तु साध्याविशेषशङ्कैव नास्ति हेतुसाध्ययोरत्यन्तभेदात्।

केचित्तु विमतो लयः सृष्टितो विपरीतक्रमवान् लये विपरीतक्रमसत्त्वादिति पूर्वत्र प्रयोगोऽभिमतः। तथा च लये विपरीतक्रमसत्त्वाल्लयो विपरीतक्रमवानित्युक्तं स्यात् एवं च साध्याविशेषः लयसामान्यगतेन विपरीतक्रमेण लयविशेषसुरलयमुक्तौ साध्यत इति न दोष इत्यर्थः इत्याहुः। ननु सृष्टिक्रमो (यदि) भवदुक्तलयक्रमात् क्वचिदन्यथाऽप्यस्तु न हि जनकजन्ययोरानुपूर्वीनियमे नियामकमस्तीत्यत आह **सर्गश्चेति**। तस्मादशेषा इत्यादिना येन क्रमेण लय उक्तः तद्विपरीतक्रमो नियमेन श्रुत्यादिसिद्धो न क्वचिदन्यथा अस्तीत्यर्थः॥ **प्राङ्युक्तानामिति**। 'भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जते' इत्यत्रेत्यर्थः। यथेष्टतो निर्गत्यादिः आदिपदार्थः। ननु लये विपरीतक्रमश्चेत् मुक्तावपि तथा भाव्यमित्येतत् कुतः। तथात्वे मनुष्याणामपि तथा स्यादिति भावेन शङ्कितस्य किमुत्तरमित्यत आह **देहहानीति**॥ **अत एवेति**। सुरलयरूपा मुक्तिरेव लयाविशिष्टेत्यभिमतत्वादेवेत्यर्थः।

सु०— भोगश्च मुक्तिरिति सूत्रकारानुक्तं कस्मादुपसङ्ख्येयमित्यत आह **यमिति**।

अनु०— **यं वदिष्यति।**

यं भोगं चतुर्थपादे सूत्रकारो वक्ष्यति मुक्तित्वेन सः। प्रमाणान्तरं चाह उक्तश्चेति।

उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः
पैङ्गिश्रुतावुक्तलयानुसारतः।

बिम्बप्रतिबिम्बभावः देवानां **उक्तलयानुसारतः** इति। यस्मिन् यस्य अस्माभिर्लय **उक्तः** स बिम्बः अपरः प्रतिबिम्ब इत्युक्तमस्तीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह **बिम्ब इति**।

बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ
चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा॥

मोक्षानन्तरमपि **सर्वदा**। एतदुत्तरत्रोपयोगि। प्रसङ्गादिहोक्तम्। यद्यस्मान् **मुक्तौ** प्रतिबिम्बस्य **बिम्बे लयो नियतः** प्रमाणप्रसिद्धः, तानि चान्यत्र पठितानि, तस्मादुक्तं युक्तमिति।

परि०— उपसङ्ख्येयमिति। वक्तव्यमित्यर्थः। यन्नित्यस्यान्वयमाह **स** इति। स भोगो विशेषेणेत्यर्थः। सर्वदित्येतत्संसार इति भ्रमनिरासायाह **मोक्षानन्तरमपि सर्वदेति**॥ एतदिति। मुक्तौ सदा बिम्बवशत्वकथनं 'अत एव

चानन्याधिपतिरि'त्येतद्व्याख्याने 'अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य' इत्यादावुत्तरत्रोपयोगीत्यर्थः । यत्तच्छब्दाध्याहारेण अन्वयमाह **यद्यस्मान्मुक्ताविति** । नियत इत्यस्यार्थः **प्रमाणसिद्ध** इति ॥ **तानि चेति** । प्रमाणानि अन्यत्र तात्पर्यनिर्णये ॥ **उक्तमिति** । सृष्टिक्रमतो विपरीतक्रमो लय इत्युक्तं युक्तमित्यर्थः ।

सु०— यदुक्तं 'सर्वेषां भूतानां प्राणे लयस्तस्य विष्णावि'ति तदसत् । 'प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि'ति श्रुतिविरोधात् । बिम्बे प्रतिबिम्बस्य लय इति चासत् । न हि प्राणस्तेजोभूतस्य प्रतिबिम्ब इत्यत आह **तेजोऽभिधामिति** ।

अनु०— **तेजोऽभिधां तु श्रियमाप्य विष्णु-**
मग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः ।
आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं
प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥

वायुः प्रलये **तेजोऽभिधां श्रियमाप्य** तत्र लीनो भूत्वा **विष्णुमाप्तः** । सृष्टिकाले जातेऽग्रे सर्वेभ्यः पूर्वं, **ततो** विष्णोः, **पुत्रतया** हिरण्यगर्भत्वेन **प्रसूतः** । **पुनरेव** प्रलये **मुक्तौ विष्णुं प्रविश्य अत्र** विष्णौ तिष्ठति ।

इदमुक्तं भवति । तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वान्नोक्तविरोधः । एवं तर्हि 'विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेती'ति श्रुतेर्वायोः संसारप्रसङ्ग इति चेन्न । इष्टत्वात् । हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननाङ्गीकारात् । एवमपि ब्रह्मविदो मुक्त्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न । हिरण्यगर्भत्वानन्तरं मुक्तिस्वीकारादिति । इदं च प्राणशब्दस्य वायुवाचित्वपक्षमादायोक्तम् । हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे तु भाष्योक्तं द्रष्टव्यम् ।

मुक्तानां स्वस्वोत्तमदेवताः प्रविश्यावस्थानमित्युक्तम् । नैतावदेव । किन्तु भगवत्प्रवेशोऽप्यस्ति । उक्तश्च भोगो नानन्दस्य जनकः किन्तु व्यञ्जक एव । आनन्दस्तु स्वरूपभूत इत्याह **सर्वेऽपीति** ।

सर्वेऽपि ते मुक्तगणा अमन्द्र-
सान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि ।
भुञ्जन्त एवासत ईशदेहे
लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥

सर्वेऽपीत्युक्ते देवानां प्रकृतत्वात् त एवेति प्रतीतिं वारयितुम् **अशेषतोऽपीत्युक्तम्**। **भुञ्जन्तः** अनुभवन्तः।

परि०— 'श्रियमाप्ये'त्येतस्यार्थः **तत्र विलीनो भूत्वेति**। व्यवहितपदयोरन्वयेनानुवादो **विष्णुमात्त इति**। अग्रे इत्यनुवादः, **सर्वेभ्यः** पूर्वमिति व्याख्या। ततो विष्णोरित्यपि व्याख्येयव्याख्यानभावेन ज्ञेयम्। यदुक्तमित्यादिना कृतशङ्कोद्धारप्रकारमाह **इदमुक्तमिति**। यद्वा मूले पुनर्जननाद्युक्तेः कृत्यं व्यनक्ति **इदमुक्तमिति**॥ **प्राणशब्दस्येति**। 'प्राणस्तेजसी'ति श्रौतस्येत्यर्थः॥ **भाष्योक्तमिति**। 'प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमि'ति 'सोऽध्यक्ष' इति सूत्रभाष्योक्तं प्राणशब्दितहिरण्यगर्भस्य तेजःशब्दितश्रियःप्राप्तिमात्रं न तु तत्र देहलय इत्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः।

सु०— शिष्टा हव्यवाहमित्यस्यापवादान्तरमाह **प्रयातीति**।

अनु०— **प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं**
मरुद्गणाः पारिषदास्तथैव।
सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्याः

निर्ऋतिस्तु धर्मं प्रयाति। मरुद्गणाः शक्रं प्रयान्ति। तथाशब्दः समुच्चये। **पृतनाधिपाद्या** विष्वक्सेनाद्याः **सर्वे** भगवतः पार्षदा **अनिरुद्धं प्रयान्ति**। देहलयार्थमिति शेषः। अनिरुद्धस्य तु कामे लय उक्त एवेत्येवार्थः। अत्र प्रमाणमाह **तुरेति**।

तुरश्रुतिर्हीत्थम्

अत एवैतत्तत्रैव नोक्तं परमश्रुतावनुक्तत्वात्।

परि०— **अपवादान्तरमिति**। 'वर्णाश्रमाचाररता' इत्युक्तापवादापेक्षाऽपवादान्तरमित्यर्थः॥ **तत्रैवेति**। लयक्रमोक्तिप्रकरण एवेत्यर्थः। 'अत एवे'त्युक्तं व्यनक्ति **परमश्रुतावनुक्तत्वादिति**। अस्यार्थस्य तत्रैवोक्तौ 'उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तमि'त्येतदसाधु स्यात्। परमश्रुतौ अस्यार्थस्याभावात् अतोऽत्र व्यवधानेनोक्तमित्यर्थः।

सु०— पादार्थमुपसंहरति **इयमिति**।

अनु०— **इयं विमुक्तिः॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

देवादीनां देहलयरूपा **विमुक्तिः** उक्तेति ॥

परि०— शेषस्योपयोगमाह पादार्थमिति ॥ ४-२-७ ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः सम्पूर्णः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थेऽध्यायेऽत्रोत्क्रमणचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

★ ★ ★

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

सु०— मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यम् । तत्प्राक् प्रसङ्गाद्विवृतमपीह अवसरप्राप्तौ विशेषतो विवृणोति **उत्क्रान्तेति** ।

अनु०— उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्तगम्यं
पादोदितं

ये शरीरादुत्क्रान्ता मानुषास्तेषां मार्गो भगवल्लोकगमनार्थः । गम्यमपि तेषामेवेति प्रतीतिनिरासाय उक्तं **विमुक्तेति** । ये कर्मणो देहाच्च विमुक्ताः तेषां सर्वेषामपि गम्यम् । **इदमुभयमेतत्पादोदितम्** ।

परि०— प्राक् प्रसङ्गाद्विवृतमपीति । 'देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यते' इति द्वितीयपादीय-भाष्यविवरणप्रसङ्गात् 'उत्क्रान्तिमार्गो देवानां न प्रायेण भविष्यत' इत्यनेन विवृतमपीत्यर्थः ।

सु०— अत्राधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धान्तयुक्तीश्चाह **सुक्रमेति** ।

अनु०— सुक्रमविक्रमौ च ।
सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च
सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्काः ।

विशेषसम्प्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः
क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ।
सिद्धान्तनिर्णीतिकराः

अन्यमतस्येति जातावेकवचनम् । सिद्धान्तनिर्णीतिकरास्तर्का इति शेषः ।

परि०— सुक्रमेत्यादेर्मूलस्थस्यायं सम्बन्धः । अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । **सुक्रमः** पूर्वमतस्य युक्तिः **विशेष-सम्प्राप्तिः** सिद्धान्तस्य ॥ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । **सुक्रमः विशेषसम्प्राप्तिः** ॥ तटितोऽधिवरुणः । **सुक्रमः विशेषसम्प्राप्तिः** ॥ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् । **सुक्रमः विशेषसम्प्राप्तिः** । वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । **विक्रमः उरु-त्वम्** । कार्यं बादरिः । **सान्तानिकप्राप्तिः अभीष्टता च सौकर्यम्** इति पूर्वपक्षयुक्तयः । **आप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिरिति** सिद्धान्तस्य । पूर्वत्र तर्का इति श्रवणादत्रापि तथैवेति भावेनाह तर्का इति शेष इति ।

सु०—

ब्र०सू०— **ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥**

विमुक्तगम्यं प्रतिपादयितुम् इदं सूत्रम् । तद्भाष्ये न विस्पष्टमित्यतः स्पष्टीकरिष्यन् प्रतीकशब्दार्थं तावदाह **प्रतीकमिति** ।

अनु०— **प्रतीकं**
देहादिकं

आदिपदेन मनःप्रभृतीनां भगवत्प्रतिमानां ग्रहणम् । यद्यपि सूत्रे अप्रतीकालम्बनानां गम्यमुक्तं प्रतीकालम्बनानां तु परिशेषसिद्धम् । तथाऽपि अस्पष्टस्पष्टीकरणार्थं प्रवृत्तत्वात् अभावस्य भावपूर्वकत्वाच्च परिशेषसिद्धमेवार्थमादावाह **तद्गतमिति** ।

तद्गतमेव ये नराः ।

उपासते ते पुरतः समाप्नुयु-
र्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्य विष्णुम् ।
प्राप्स्यन्ति

प्रतीकगतमेव **विष्णुम्** । ते प्रतीकालम्बनाः । **पुरतः** प्राक् प्रलयकालात् । **अस्मात्** ब्रह्मणः । **मतिं** भगवज्ज्ञानविशेषम् । **प्राप्स्यन्ति** प्रलये । इदानीं सूत्रितामप्रतीकालम्बनानां गतिं प्रपञ्चयति **अत इति** ।

अतोऽन्येऽपि तमाप्य तस्मा-
द्धरिं गता मुक्तिभाजः परान्ते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रतीकालम्बनेभ्यः **अन्ये** व्याप्तोपासका अप्रतीकालम्बनाः । प्रथमतः **तं** विष्णुं **आप्य अपि** परान्तकाले । तस्माद्विष्णोः तं ब्रह्माणं आप्य **हरिं गता** भवन्तीति ॥

परि०— मनःप्रभृतीनामिति । 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुत्युक्तानां मनःप्रभृतीनामित्यर्थः । **त इति** अनुवादः । **प्रतीकालम्बना** इति व्याख्या । पुरत इत्यस्यार्थः **प्राक् प्रलयकालादिति** । 'विष्णुं प्राप्स्यन्ती'त्यत्र कदेत्याकाङ्क्षायामाह **प्रलय इति** ॥ **विष्णुं प्राप्यापीति** । वैकुण्ठे अमुक्तस्थानगतं विष्णुं प्राप्यापीत्यर्थः । अपिपदस्य प्राप्यापीत्यन्वय इति भावः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थाध्याये(र्चिःप्रभृति)स्मिन् गमनचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः सम्पूर्णः ॥

★ ★ ★

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

सु०— पादप्रतिपाद्यं तत्सङ्गतिश्च प्रसिद्धैवेत्यतः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह **अतिक्रमेति**।

अनु०— **अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः**
परागतिः पारगतिस्तदोकः।
समस्तकार्यं वशिता च विश्व-
सम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे॥

सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्ति-
राश्चर्यता कृत्रिमताऽस्तदोषः।
विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च
माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः॥

अन्यपक्षे पूर्वपक्षेषु। सुनिर्णयः सिद्धान्तनिर्णयः **अर्थः** प्रयोजनं यासां ताः **सुनिर्णयार्था** युक्तयः॥

परि०— प्रसिद्धैवेति। 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिमार्गो भोग' इति प्रागुक्तदिशेति भावः॥ अतिक्रमेत्यादि-मूलपदानामयं सम्बन्धः॥ सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात्। **अतिक्रमोक्तिः** पूर्वपक्षस्य युक्तिः **सामान्यरूपं** सिद्धान्तस्य॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात्। **कृतिः प्रतिभानम्**॥ आत्मा प्रकरणात्। **अर्थलाभ उक्तः**॥ अविभागेन दृष्टत्वात् **परागतिः आश्चर्यता**॥ ब्राह्मेण जैमिनिः। **परागतिः अकृत्रिमता**॥ सङ्कल्पादेव च। **तदोकः अस्तदोषः**॥ अत एव चानन्याधिपतिः। **तदोकः अस्तदोषः**॥ अभावं बादरिः। **समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः**॥ जगद्व्यापारवर्जम्। **समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः**॥ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवम्। **वशिता कृतनिश्चयः**॥ अनावृत्तिश्शब्दात्। **विश्व-सम्भावना माहात्म्यम्**॥ युक्तय इति पूर्वत्र श्रवणात् तदनुवृत्तिं मत्वा आह **सुनिर्णयार्था** इति।

॥ अथ अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥

ब्र०सू०— **ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ॥**

सु०— इदं (एतत्) सूत्रं कश्चिद्व्याख्याति। अत एव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वा(देवान)-दन्यानधिपतिर्विद्वान् भवति। नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थ इति। तदिदमसदिति भावेनाह **अनन्येति**।

अनु०— अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य-
स्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय ।

इह सूत्रे मुक्तस्यानन्याधिपतिरिति यत् **अनन्यभृत्यत्वं** उक्तं तत्तु **उदितेभ्यो** ये यस्य मुक्तस्य अधिपतित्वेनोदिताः शास्त्रे तेभ्यः **अन्यस्य** भृत्यो न भवति मुक्त इति प्रतिपादनाय। न तु सर्वथा अधिपतिनिवारणाय। कुतः। **अनन्य**पदप्रयोगात्। अन्यथाऽपतिरित्यवक्ष्यत्।

इतश्चैवमेवेत्याह **पतिमिति**।

पतिं यदेषामपि विष्णुमाह
ह्युतामृतत्वस्य पतित्ववाग्घरेः ॥

यत् यस्मात् **हरेः अमृतत्वस्य उत यत् पतित्वं** तस्य **वाक्** 'उतामृतत्वस्येशान' इति श्रुतिरिति यावत्। **विष्णुं एषां** मुक्तानां **पतिं आह**। ततोऽप्युक्त एव सूत्रार्थो नापर इति।

परि०— विद्वान् ब्रह्मज्ञानी यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति तदनन्येति। उदितेभ्य इत्यनुवादः य इत्यादि व्याख्या ॥ हरेरिति। यत्पतित्वमित्यन्वयः। कस्य पतित्वमित्यत आह **अमृतत्वस्योतेति**। मुक्तवर्गस्यापीत्यर्थः। मूले अर्थानुवाद इति भावेन तद्वाक्यमाह उतामृतत्वस्योतेति। मुक्तवर्गस्यापीशान इत्यर्थः।

सु०— अनुमानेनाप्येतमर्थं समर्थयते एतेऽपीति।

अनु०— एतेऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता
विष्णवन्यचित्त्वेन यथा पुमांसः।
प्रसिद्धिभाजस्त्विति चानुमैव
ह्यभीष्टसिद्ध्यै भवतीह निश्चयात् ॥

अपि चेति प्रमाणसमुच्चये। **एते** मुक्ताः। अन्योऽधिपतिर्येषां तेऽन्याधिपतयः। तेषां भावोऽन्याधिपतित्वं तेन युक्ताः। **विष्णवन्यत्वेन चित्त्वेन** जीवत्वेन च। तुशब्दो विशेषार्थः। परकीयव्याख्यानानुसारेण अन्याधिपतित्वयुक्ता इति प्रतिज्ञातम्। स्वमते त्वधिपतियुक्ता इत्येव प्रतिज्ञेति। यदि कश्चिदुदाहृतश्रुत्यर्थे विप्रतिपद्येत तस्यानुमानेनैवाल(मित्यक्त)मित्यनुमैव चेह मुक्तेष्वभीष्टस्याधिपतिसाहित्यस्य सिद्ध्यै भवतीति। कथम्। व्याप्तिपक्षधर्म(त्व)तयोः प्रमितत्वादिति हिशब्दः। मुक्ता अधिपतिरहिता मुक्तत्वात् अवन्ध्यसङ्कल्पत्वात् ईश्वरवदिति

अनुमानप्रतिरोध इति चेन्न । मूलप्रकृतावनैकान्त्यात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । तदिदमुक्तं **निश्चयादिति** ।

परि०— **प्रमाणसमुच्चय इति** । उदाहृतश्रुतेः समुच्चय इत्यर्थः ॥ **विशेषार्थ इति** ॥ संसारिरूपपुंविशेष-ग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ **परकीयेति** । नास्त्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थ इति परेण व्याख्यानादिति भावः ॥ **मूलप्रकृताविति** । देहेन्द्रियादिबन्धहीनत्वरूपमुक्तत्वहेतोः वन्ध्यसङ्कल्पत्वाभावस्य वा परमते धर्माणां जडगतत्वेन अवन्ध्यसङ्कल्पत्वस्यैव वा तत्र सत्त्वादिति भावः ।

सु०— न केवलं मुक्तानां भगवानधिपतिः किं त्वन्येऽपि यथासम्भवं भवन्तीत्याशय-वानाह **मुक्तेति** ।

अनु०— मुक्तस्वकीयावरयन्तृतास्ति
मुक्तावपि ब्रह्मपुरःसराणाम् ।

ब्रह्मपुरःसराणामपि मुक्तौ मुक्ताश्च ते स्वकीयाः स्वैः सह मुक्तिं गताश्च तेऽवराश्च मुक्तस्वकीयावराः तन्नियन्तृताऽस्ति । अमुक्तान् प्रति यन्तृता सर्वथा नास्ति । यथाऽऽह सूत्र-कारः 'विकारावर्ति चे'ति । मुक्तेष्वपि कल्पान्तरे मुक्तान् स्वकल्पे मुक्तेष्वप्युत्तमान् समांश्च प्रति नास्तीत्यतो मुक्तेत्याद्युक्तम् । अनेन परोदाहृतश्रुतीनां गतिश्चोक्ता भवति ।

कुत एतदित्यत आह **अनेनेति** ।

अनेन देवेन तथाऽमुना च
हीष्टे परार्वाक्तनलोकिनामिति ।

फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह

अनेन चक्षुरन्तस्थेन **देवेन** प्रसन्नेन **तथा अमुना** आदित्यान्तर्गतेन **च** परार्वाक्तनलोक-वर्तिनां मुक्तानाम् **ईष्टे** ईशिता भवतीति **श्रुतिः** ज्ञानतो मुक्तनियन्तृत्वं **फलं आह हीति** । अत्र **अमुना** परलोकिनां, **अनेन अर्वाक्तनलोकिनामिति** ज्ञेयम् । **अनेन** 'अथ य एवं विद्वान्' इत्याद्यां 'सोऽमुनैव ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च, अथानेनैव ये चैतस्मा-दर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चे'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

नन्वस्यां श्रुतावुक्तमिदं ज्ञानफलं मुक्तिगतमित्येतत् कुत इत्यत आह **मुक्ताविति** ।

मुक्ता-

वेतच्च सर्वाऽशुभनाशलिङ्गात् ॥

एतच्च सर्वलोकाप्तिलक्षणं फलं मुक्तावेव । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति सर्वपापक्षयलिङ्गात् । न हि मुक्तेरितरत्रैतत्सम्भवति । प्रारब्धपापस्य आमोक्षं विद्यमानत्वात् ।

परि०— अपिपदान्वयेनानुवादो ब्रह्मपुरस्सराणामपि मुक्ताविति । मुक्तेत्युक्तिकृत्यमाह **अमुक्तानिति** ॥ **(तथा)यथाऽऽहेति** । अत्रैव पादे ॥ **विकारेति** । विकारं संसारं आवर्तयतीति विकारावर्ति तद्विषयं व्यापरणं मुक्तानां नास्ति । चशब्दो नञनुकर्षणार्थः । इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति 'तथाहि दर्शयती'ति सूत्रशेषस्यार्थः ॥ **इत्याद्युक्तमिति** । मुक्तस्वकीयावरनियन्तृतेत्युक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । मुक्तस्वावरनियन्तृताकथनेन 'आप्नोति स्वाराज्यं', 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति', 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुतीनां 'जगद्व्यापारे'ति प्रधानसूत्रे परभाष्योदाहृतानां मुक्तस्वकीयावरनियामकविषयत्वेन गतिश्चोक्ता भवतीत्यर्थः ॥ **कुत एतदिति** । मुक्तस्वकीयावरनियन्तृत्वं कुतो मानाज्ज्ञेयमित्यर्थः । मूलपदानामर्थयोजनां चाह **अनेन चक्षुरन्तःस्थेनेत्यादिना** । मूले अनेन अमुनेत्युक्तिक्रमानुरोधेन परावाक्तनलोकिनामित्यपि यथाक्रममन्वेतीति भ्रमनिरासायाह **अत्रेति** । मूल इत्यर्थः । ज्ञानिपरत्वज्ञापनायोक्तं **इत्याद्यामिति** । अस्य इति श्रुतिमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ **इति श्रुतिमिति** । प्रथमाध्यायस्थछन्दोगश्रुतिमित्यर्थः ।

सु०— यदिदं सर्वलोकाधिपत्यं मुक्तौ फलमुक्तं तत्सर्वेषामपि मुक्तानामिति प्रतीतिनिरासायाह **लोकेति** ।

अनु०— **लोकाधिपत्यं च विधातुरेव**

सर्वात्मना

सर्वात्मना लोकाधिपत्यं च मुक्तस्य **विधातुरेव** । अन्येषां यथायोग्यमिति भावः । स्वकीयेत्युक्तमनुसन्धेयम् । अत्र प्रमाणमाह इत्याहेति ।

इत्याह तुरश्रुतिश्च ।

सा च अन्यत्र द्रष्टव्या । चशब्दो वक्ष्यमाणयुक्तिसमुच्चयार्थः । श्रुत्यन्तरमप्येवमेव व्याख्येयमित्याह **सर्व इति** ।

सर्वे बलिं देवगणा वहन्ती-

त्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति ।

'स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति श्रुत्युक्तं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वं च अनवधिकं विधातुरेव न सर्वेषामुक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह **नेति** । पूजका अपि हि देवा मुक्ता एव । अमुक्तानां मुक्तसम्बन्धस्य निवारितत्वात् । तथा च सर्वे देवा मुक्ताः सर्वैर्मुक्तैर्देवैः पूज्यन्त इत्युक्तं स्यात् । एतच्च व्याहतम् । तत एव त(स्यैवोत्त)स्योत्तमत्वस्याधमत्वस्य क्वाप्यदर्शनात् । अत उक्त एव श्रुत्यर्थः ।

परि०— असङ्कुचितं लोकाधिपत्यमिति भ्रमनिरासाय आह इत्युक्तमनुसन्धेयमिति ॥ सा चान्यत्रेति । 'मुक्तानां न जगद्व्यस्तथाऽपि विबुधाः सदा । मुक्तानां तु नियन्तारः तेषां ब्रह्माऽस्य वै हरिरि'ति न्यायविवरणे द्रष्टव्येत्येके ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'न चेह विज्ञानफलं समुक्तमि'त्यादिना वक्ष्यमाणेशधर्मत्वादिरूपयुक्तिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ **निवारितत्वादिति** । 'मुक्तस्वकीयावरयन्तृते'ति मूलकृता 'विकारावर्ति चे'ति सूत्रकृता चेति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । तांश्चाप्नोतीत्युक्त आप्ता सर्वाशुभनाशलिङ्गाद्भवतु मुक्तः । तस्य च अत्र लोकाप्तिरेवोच्यते । न तु मुक्तस्वकीयावरयन्तृतेत्यत आह **लोका इति** ।

अनु०— **लोका इतीहापि तु लोकिनां वचो**

इह श्रुतौ **लोका इति** पदं तावत् **लोकिनां वचः**प्रतिपादकम् । न केवलमाप्ता मुक्तः । लोकपदमपि लोकिविषयमिति **अपि**शब्दः । **तु**शब्दो वृत्तिविशेषद्योतकः । यथा मञ्चशब्दो मञ्चस्थेषु पुरुषेषु विद्यते तथा लोकशब्दोऽपि लोकस्थेषु पुरुषेष्विति । अत्र लक्षणाबीजसम्बन्धस्तु स्फुट एव । लाक्षणिकप्रयोगप्रयोजनं वाच्यमित्यत आह **लोका इति** ।

लोका इति ह्येव रवः प्रजासु ।
प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव

हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रयोजनानुसन्धानेन विनेति **एव**शब्दः । **रवः** शब्दः । **प्रजासु** प्रजाविषये । रूढलक्षणैषा तत्र किं प्रयोजनान्वेषणेनेति भावः ।

अथवा किं लक्षणया । यतो वाचक एव लोकशब्दो जनानामिति भावेनाह **लोका इति** । **सर्वजनैः** इति शब्दशक्तिज्ञैः ।

प्रकारान्तरेण लोकशब्दस्य पुरुषवाचित्वमाह **तदिति** ।

तन्मानिनो लोकपदेन चोक्ताः ॥

लोकाभिमानिनः । अभिमान्यधिकरणन्यायेनेति भावः ।

परि०— इत्युक्त आ(प्त इति)प्तेति । 'अनेन देवेने'त्यत्र सुधायामुदाहृतच्छन्दोगश्रुत्युक्तलोकाप्तिमानित्यर्थः । मूलं योजयति इह श्रुताविति ॥ आप्ता इति (प्तेति) । लोकाप्ति(मानित्य)मन्त इत्यर्थः ॥ वृत्तिविशेषेति । लक्षणा-वृत्तेर्मुख्यवृत्तेर्वा द्योतकः । स्फुट एवेति । आधाराधेयभावरूपो व्यक्त इत्यर्थः ।

सु०— अस्तु लोकशब्दस्य जनेषु वृत्तिः तथाऽप्यस्यां श्रुतौ तद्विवक्षा कुतो ज्ञायते । न तावताऽपीष्टसिद्धिः । मुक्तविषयतायां प्रमाणाभावात् । आप्तिरेव चेहोच्यते न तु तन्नियमन-मित्यत आह तद्वा इति ।

अनु०— तद्वास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा
अन्योन्यनाथा इति पैङ्गिनां श्रुतिः ॥

तुशब्दोऽवधारणे । इह ये च अमुष्मादित्यस्यां श्रुतौ तद्वाः परावलोकगताः मुक्ता एव लोक इति शब्दो एषां ते लोकशब्दाः । ते चान्योन्यनाथाः उत्तमा अधमानां स्वीयानां नियामका इत्येवमेतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपा पैङ्गिश्रुतिरस्ति । यद्यपि मुक्तस्य विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेव एतत् सिद्धम् । तथाऽपि दार्ढ्या श्रुत्युदाहरणम् ।

एतेन लक्षणापक्षे मुख्ये बाधकं चोक्तं भवति । अभिमानिपक्षे तु भूतपूर्वगत्या मुक्तेषु **लोकशब्दो व्याख्येयः ।**

परि०— **तद्विवक्षा** लोकस्थजनविवक्षा ॥ **न तावताऽपीति** । लोकविवक्षयाऽपीत्यर्थः ॥ **आप्तिरेवेति** । लोकप्राप्तिरेवेत्यर्थः । इहेति व्याख्येयानुवादः ॥ **एतत्सिद्धमिति** । लोकस्थमुक्तनियन्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । व्याख्यानरूपश्रुतिकथनेन । लक्षणापक्षे साधकीभूतमिति शेषः । मुख्ये लोकपदस्य लोकरूपेऽर्थे पैङ्गिश्रुतिविरोध-रूपबाधकं चोक्तम् । न केवलं तत्स्थत्वरूपसम्बन्धाख्यं लक्षणाबीजमिति चार्थः ॥ **भूतपूर्वगत्येति** । मुक्तेः पूर्वं लोकाभिमानित्वं भूतमिति इदानीमपि लोकशब्देन गृह्यन्ते । भ्रष्टाधिकारेऽपि लोके घट्टाधिकार्ययमिति व्यवहारदर्शना-दिति भावः ।

सु०— प्रकारान्तरेणास्यां श्रुतौ मुक्तस्य मुक्तनियामकत्वं प्रतिपादयन्नाह अलोकेति ।

अनु०— अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो
वाच्याः

लोकदोषातीतत्वाद्विदेहत्वाद्वेति भावः । ततः किं प्रकृत इत्यत आह **पदमिति ।**

पदं तादृगपीह युक्तम् ।

इह पराञ्चो लोका अर्वाञ्चो लोका इत्यत्र **तादृग्** अलोक इत्यपि **पदं** छेत्तुं **युक्तम्** । लोकालोकशब्दयोः संहिताय(i)ः समानरूपत्वादिति भावः ।

परि०— प्रकारान्तरेणेति । दर्शयन्नित्यन्वयः ।

सु०— योगवृत्त्याऽपि लोकशब्दस्य मुक्तेषु वृत्तिः सम्भवतीत्याह **लोकेति** ।

अनु०— लोकाभिधाश्चापि यतो हि मुक्ताः
प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥

यतः सर्वेऽपि मुक्ताः सततमपि प्रकाशरूपाः प्रसिद्धाः ततोऽपि **लोकाभिधाः** । लोकतेः पचाद्यचि कृते रूपमेतत् । दर्शनं प्रकाश इति च नार्थान्तरम् ।

परि०— लोकतेरिति । 'लोकृ दर्शने' इत्यतो 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इति अच्प्रत्यये लोक इति रूपमित्यर्थः ॥ ननु दर्शनार्थकशब्दस्य कथं प्रकाशार्थत्वमित्यत आह दर्शनमिति ।

सु०— यदुक्तं प्राग्लोकाभिमानिनो ये मुक्तास्त इह लोकशब्दार्था इति तदसत् । ते हि उत्तमाः । न च तन्नियमनं मुक्तानां सम्भवतीत्यतो मोक्तं विस्मार्षीरित्याह **ब्रह्मैवेति** ।

अनु०— ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो
भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥

तथा च नानुपपत्तिरिति ।

परि०— मोक्तमिति । मा विस्मार्षीरिति माङोऽन्वयः । 'लोकाधिपत्यं च विधातुरेवे'त्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

सु०— एवं स्वमतेन श्रुतिं व्याख्याय यत्परेषां व्याख्यानमादित्यमण्डले परमेश्वरमुपासीनस्य विदुषः परलोकाधिपत्यं भवति चक्षुष्युपासीनस्यार्वाक्तनलोकाधिपत्यं भवतीति तन्निराकरोति **न चेति** ।

अनु०— न चेह विज्ञानफलं समुक्तं
लोकाधिपत्यं

इह श्रुतौ । **लोकाधिपत्यं** विज्ञानफलं समुक्तमिति व्याख्यानं **न** युक्तम् । कुत इत्यत आह **रवीति** ।

रविबिम्बगे हरौ।

उक्तं पृथक् तच्च पुरैव यस्मात्

चशब्देन चक्षुर्गते चेति समुच्चिनोति। **यस्मात्** कारणात् तत् लोकाधिपत्यं **पुरैव** पूर्ववाक्य एव **रविबिम्बगे हरौ** चक्षुरन्तर्गते च **पृथक्** विभागेनोक्तम्। आदित्यगतं प्रकृत्य 'स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे (देवे) देवकामानां चे'ति। तथाऽक्षिगतम्। 'स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे'ति। तस्मान्नेति।

एतदुक्तं भवति। न समस्तलोकाधिपत्यं विदुषो युज्यते। तस्य भगवद्धर्मत्वेन अत्रैव उक्तत्वादिति।

परि०— स्वमतेन श्रुतिं व्याख्यायेति। मुक्तब्रह्मणः परार्वाक्तनलोकमानिनः तेन सह मुक्तान् प्रति नियन्तृत्वपरेयं श्रुतिरिति व्याख्यायेत्यर्थः। **अमुष्मात्** सूर्यमण्डलादित्यर्थः। **पराञ्च** उपरितनाः॥ **अक्षिगतमिति**। प्रकृतेत्यनुषङ्गः।

सु०— भगवद्धर्मोऽपि विदुषो भवतीत्यङ्गीकारे को दोष इति चेत्। तत्किं भगवान् स्वीयसर्वलोकाधिपत्यं परित्यज्य विदुषे ददातीति। उत विद्वांसमवान्तरेश्वरं करोतीति। अथ विद्वांस्तादात्म्यं प्राप्नोतीति।

नाद्यः। भगवदैश्वर्यस्य समस्तश्रुत्यादौ नित्यत्वावगमात्। किं चैकस्मै विदुषे दत्तस्वाधिपत्यो भगवानन्यस्मै (विदुषे) किं दद्यात्। सर्वपापक्षयलिङ्गविरोधाच्च॥ अत एव न द्वितीयः। हिरण्यगर्भे तद्युज्यत इति चेन्न। पाप्म(प)शब्देन प्रकृत्यादेर्बन्धस्य विवक्षितत्वात्। अत एवोक्तं **सर्वाशुभेति**। 'तस्योदिति नामे'ति हि परमेश्वरस्योच्छब्दं नामत्वेनोक्त्वा तस्य निर्वचनं क्रियते 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति। तत्रोदितत्वमेवोच्छब्दार्थः। कस्मादित्यपेक्षायां योग्यं किमपि ग्राह्यम्। न च तत्पापमेवेति नियामकमस्ति। अतः सर्वमप्यशुभं तत्र विवक्षितम्। तदेव च विदुषः फलमुच्यते॥

तृतीयं निराकरोति भेद **इति**।

अनु०— **भेदोऽमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः॥**

विदुषः। परमेश्वरादिति शेषः। **आदिपदेन** अनेनेत्यस्य ग्रहणम्। क्रियाविशेषणं चैतत्। **भेदश्चेति** सम्बन्धः। **सम्यगिति**। स्पष्टम्। न हि तदात्मा तत्प्रसादात् तद्धर्मा भवति।

परि०— नित्यत्वेति। 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'त्येवमागमादित्यर्थः। श्रुतीनामनादिनित्यतया सर्वदा भगवन्महिमप्रतिपादनात् तत्प्रतिपादितैश्वर्यं नित्यमिति भावेन 'समस्तश्रुत्यादावि'त्युक्तम्। सर्वत्र नित्यपदाश्रवणादाह **किञ्चेति॥ सर्वपापक्षयेति।** 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य' इत्युक्तस्य मुक्तलिङ्गतयोपासके अयोगादिति भावः॥ **अत एवेति।** लिङ्गविरोधादेवेत्यर्थः॥ **सर्वाशुभेति।** एतच्च 'सर्वाशुभनाशलिङ्गादि'ति पूर्ववाक्ये पापनाशलिङ्गादित्यनुक्त्वा सर्वाशुभेत्युक्त्या प्रकृत्यादिबन्धनाशस्य विवक्षितत्वं ज्ञायत इति भावः। 'पाप्मभ्य' इत्येव श्रवणात् कथं प्रकृत्यादि-बन्धविमुक्तत्वं व्याख्यायत इत्यतः प्रकरणबलादित्याह **तस्योदितिनामेतीति॥ क्रियाविशेषणमिति।** अमुनेत्यादि यथा भवति तथा भेदश्चेत्यर्थः। चशब्दान्वयेनानुवादो भेदश्चेति।

सु०— भवेदेतत् यदि अमुना अनेनेत्येतत् अमुना देवेन प्रसन्नेन निमित्तेनेति व्याख्या-येत। न चैवम्। किं नाम अमुना रूपेण अमुष्य तादात्म्यं प्राप्य, तथा अनेन रूपेणास्य तादात्म्यं प्राप्येति। न चैवं सति भेदोक्तिरस्तीत्यत आह **त्वप्रत्ययमिति।**

अनु०— त्वप्रत्ययं चाप्यतिहाय नैव
रूपेण तेनेति भवेदिहार्थः॥

चशब्दस्तत्समान(र्थ)प्रत्ययान्तरसमुच्चयार्थः। **अपि**शब्दो रूपेणेति पदस्य। **तेन** इति अमुना अनेन इति उभयोः ग्रहणम्। **अतिहाय** प्रवृत्तायामिह श्रुतौ। भवे(देयं प)दयं परस्या-भिलाषः श्रुतिस्तु न तथा वक्ति। यदि खल्वदस्त्वेनादस्तयेदंत्वेनेदन्तयेति भाववाची प्रत्ययः स्यात्। यदि वा(चा)ऽमुना रूपेणात्मना, अनेन रूपेणात्मनेति पदं स्यात्। तदा प्रतीमोऽयमर्थः श्रुत्यभिप्रेत इति। न चैतदस्तीति।

परि०— शङ्कते भवेदिति। अमुना रूपेणेत्यनुवादः। अमुष्य तादात्म्यमाप्येत्यर्थोक्तिः। एवमग्रेऽपि॥ **प्रत्ययान्तरेति।** तत्प्रत्ययेत्यर्थः॥ **रूपेणेति पदस्येति।** समुच्चयार्थ इत्यनुकर्षः। रूपेणेति पदमपि अतिहाये-त्यर्थकतया अपिशब्दः समुच्चयार्थ इत्यर्थः। ल्यबन्वयघटनाय क्रियान्तरमाह **प्रवृत्तायामिति।** इहेत्यनुवादः श्रुतौ इति व्याख्या। अस्फुटत्वान्निकृष्य स्वयमर्थं व्यनक्ति **भवेदेवमिति।**

सु०— ननु भावप्रधाना निर्देशा बहुलमुपलभ्यन्ते। ततो विनाऽपि प्रत्ययेन सोऽर्थो भविष्यति। सोपस्कराणि च वाक्यानि भवन्ति। ततो रूपेणेत्यादिपदाध्याहारो वा करिष्यते। को दोष इति चेन्न। निश्चिते हि वाक्यार्थे तदुपपद्यते। न च तन्निश्चायकमत्रास्तीत्याशयवान् दोषान्तरमाह **भवतीति।**

अनु०— भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र

विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः ।

यद्यस्यां श्रुतौ तादात्म्यप्राप्त्या(प्तौ) तदीयं सर्वलोकाधिपत्यमस्य भवतीत्यर्थो विवक्षितः स्यात् । तर्ह्यत्रैतदर्थप्रतिपादने 'अयं विद्वानसौ परमात्मा भवती'त्येतावदेव वक्तव्यम् । न तु सोऽमुनैवेत्यादिकम् । तादात्म्यप्राप्तौ तद्धर्म(र्म्य)स्य स्वतःसिद्धत्वात् । अयं **असौ** भवतीत्यल्पं **शब्दं विहाय** बहूनि **वाक्यानि** प्रयुञ्जानायाः श्रुतेरकुशलत्व**दोषः** स्यात् । न हि कश्चिदल्पीयसा प्रयत्नेन सिद्ध्यत्यर्थे महान्तं प्रयत्नमातिष्ठमा(नः सद्भि)नो महद्भिराद्रियते । किं चात्र परमेश्वरः सगुणो वा विवक्षितो निर्गुणो वा । आद्ये न विदुषः तत्तादात्म्यमस्ति । परेणा(प्य)नभ्युपगतत्वात्(मात्) । न द्वितीयः । निर्गुणस्याऽऽदित्यादिपरिच्छेदानुपपत्तेः । ऐश्वर्यासम्भवाच्च । न च तद्भयङ्गतस्य सर्वलोकाधिपत्यं भवतीति ।

परि॰— ननु परागर्वाक्तनलोकाधिपत्यरूपभगवद्धर्मप्राप्त्यर्थमेतावान् शब्दः प्रयुक्त इत्यत आह **तादात्म्यप्राप्ताविति** । ऐश्वर्यासम्भवं व्यनक्ति **न च तद्भयमिति** । तत्तादात्म्यं प्राप्तस्येत्यर्थः ।

सु॰— अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरन् पादार्थं सङ्क्षेपेणाह **अत इति** ।

अनु॰— **अतो जगद्व्यापृतिमन्त एव**
ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण ।
अमन्दमानन्दमजस्रमेव
भुञ्जन्त आत्मीयमजात्समासते ॥

जगच्छब्देन स्वी(स्वकी)यावरमुक्ता गृह्यन्ते । जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयम् । **अतो** न तद्विरोध इत्येतदप्यनेन सूचयति । अन्यथा स्वावरमुक्तनियामका एवेत्यवक्ष्यत् । तथा चानन्याधिपतिपदमुक्तार्थमेवेति भावः । **आत्मीयं** न तु पारमेश्वरम् । **अजात्** परमेश्वरात् तं अविहायेत्यर्थः । तत्प्रसादादिति वा ॥

परि॰— उक्तार्थमेवेति । स्वावराधिपतिरहिताः किन्तूत्तमाधिपतिमन्त इत्युक्तार्थं न तु सर्वात्मनाऽधिपतिशून्या इति परोक्तार्थमित्यर्थः । अजशब्दस्तत्प्रसादलक्षक इति भावेनाह **तत्प्रसादादिति वेति** ।

॥ इति अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥ ४-४-७ ॥

★ ★ ★

सु०— एवं परिसमापितग्रन्थो भगवानाचार्यः स्वप्रतिपादितप्रकारं स्वस्य अतिविशदानादिसार्वज्ञप्रदं निरुपाधिकपरमप्रेमास्पदगुणगणं पुरुषोत्तमं पौनःपुन्येन प्रणमति **नम इति** ।

अनु०— **नमो नमोऽशेषविशेषपूर्ण-**
गुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय ।
भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंवि-
द्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥

अशेषविशेषैः पूर्णा ये गुणाः तेषां प्रधानाश्रयाय, भक्ते मयि **अनुकम्पात्** अनुक्रोशात् । अत एव ताच्छीलिकस्य तृनः प्रयोगः । सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं तादात्म्यं च विधीयत इति न पुनरुक्तिः ।

परि०— मूलोपात्तपुरुषोत्तमविशेषणत्रयस्य 'नमो नम' इति द्विरुक्तेश्च कृत्यं वदन्नवतारयति **स्वप्रतिपादितप्रकारमित्यादिना** । बहुव्रीहिरयम् । प्रकाराः शुभधर्माः । **अतिशुद्धेत्यस्यार्थ अतिविशदेति** । **निरुपाधिकेति** । मोक्षादिफलान्तरोपाधिहीनेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । दानस्य दयया स्वाभाविकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **ताच्छीलिकस्य तृन इति** । 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वि'ति तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थपूर्वसूत्रप्रकृत'ताच्छील्यार्थे तृन्नि'ति सूत्रेण तृनो विधानादिति भावः । आद्यान्त्यविशेषणयोः पौनरुक्त्यशङ्कायामाह **सद्गुणानुवादेनेति** ॥ **तादात्म्यं चेति** । आत्मेतिपदेनेति भावः ॥ ४-४-७ ॥

सु०— यथा भगवत्स्वरूपविज्ञानं समस्तपुरुषार्थसाधनं तथा स्वस्वरूपविज्ञानमपि इत्यतः तदाविष्कुर्वन्नाह **यस्येति** ।

अनु०— **यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं**

यस्य वायोः देवस्य **वेदवचने** बळित्थेत्यादौ **अलं दिव्यानि** अद्भुतानि **त्रीणि रूपाणि उदितानि अमुना** वायुना **अयं केशवे** विषये **ग्रन्थः कृतः** इत्यन्वयः ।

परि०— व्यवधानादन्वयेनानुवादो यस्य वायोर्देवस्येति ॥

सु०— कीदृशं तस्य मूलरूपं कथम्भूतानि च तानि त्रीणि रूपाणि इत्यत उक्तं **बळित्यादि** ।

अनु०—— बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

यस्य तन्मूलरूपं बट् बलात्मकं **दर्शतं** ज्ञानरूपं च । दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्ययः ।

अनेन वायुशब्दो निरुक्तः । वशब्दो बलवाची । अयतिः गत्यर्थः । गत्यर्थाश्चाव-गत्यर्थाः । तत उण् । वश्चासौ आयुश्चेति वायुरिति ।

किञ्च **भर्गो** भरणगमनयोः कर्तृ । डुभृञ् भरणे, गम्लृ गतौ, आभ्यामसुन्प्रत्ययो डिच्च । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानम् । वा गतिगन्धनयोः इत्यतः 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणि'त्युण् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां वातिर्भरणेऽपि वर्तते । अपि च **महत्** श्रेष्ठम् । वयः श्रेष्ठत्व इत्यस्मादुण् ।

न केवलं मूलरूपमेवं किन्तु यस्यावतारेषु **निहितं** रूपं **इत्थमेव** ।

यस्य **प्रथमकं** प्रथमं रूपं रामविषयाणि वचांसि मूलरामायणादीनि रामवचांसि तेषां नयं नीयन्ते शिष्येषु प्रवर्त्यन्तेऽनेनेति । एरजित्यच् ।

यस्य **द्वितीयं वपुः पृक्षः** । पृच्छदः पृतनावाची प्रसिद्धः । तस्मिन्कर्मण्युपपदे क्षै क्षय इत्येतस्मात् आतोऽनुपसर्गे क इति कः । उपपदतकारलोपश्छान्दसः । पुलिङ्गं(ङ्गः) च श्रुत्यनु-सारेण । असुन्वा प्रत्ययः । किंदिति नपुंसकमेवेदम् । रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः ।

यस्य **तृतीयं वपुः एतन्मध्वः** । मधुशब्दः सुखवाची । 'मधु द्यौरस्तु नः पिते'ति प्रयोगात् । वशब्दः शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाची । वातेरवगत्यर्थात्करणे घञर्थे कविधानमिति कः । सुखसाधनं तीर्थमस्येति । स्वरित्यत्रेवोकारलोपः ।

परि०—— **अतच्प्रत्यय इति** । 'उणादयो बहुलमि'ति सूत्रादिति भावः ॥ तथा च 'पुगन्ते'ति गुणे दर्शतमिति रूपमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । बट्दर्शतेति कथनेनेत्यर्थः ॥ **गत्यर्थ इति** । 'अयपय गतावि'ति धातुपाठादिति भावः ॥ **तत उणिति** । अयधातोरौणादिके उणप्रत्यये 'अत उपधाया' इति वृद्धावायुरिति रूपम् । तस्य वशब्देन कर्मधारय इत्याह **वश्चासाविति** ॥ **किञ्चेति** । मूलरूपं बलात्मकं ज्ञानरूपं चेत्येतावदेव न किन्तु गुणान्तरयुक्तं चेत्यर्थः । तदाह **भर्ग इति** ॥ **असुन्प्रत्ययो डिच्चेति** । डित्वात् गमेष्टिलोपः भृञोऽकारोन्तादेश इति भावः ॥ **कृवापाजीति**

उणादिसूत्रम् । डुकृञ् करणे । वा गतिगन्धनयोः । पा पाने । जि जये । डुमिञ् प्रक्षेपे । स्वदि आस्वादने । साध संसिद्धौ । अशु व्याप्तौ । एभ्यो धातुभ्य उण्प्रत्ययो भवतीत्युण्प्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोरि'ति युगागमे वायुरिति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **वातिरिति** । वाधातुरित्यर्थः ॥ **अपि चेति** । गुणान्तरोपेतं च तद्रूपमित्यर्थः । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानमिति भावेन तदारूढं दर्शयति **वय श्रेष्ठत्व इति** । वय् इत्यस्मादुणि उपधावृद्धौ वायुरिति सिद्धेरिति भावः ॥ **इत्थमेवेति** । उक्तगुणविशिष्टमित्यर्थः । नयशब्दस्य नेतृत्वमर्थ इति भावेन व्युत्पत्तिमाह **नीयन्त इति** ॥ **शिष्येष्विति** योग्यतयाऽन्वेति ॥ **अनेनेति** । रूपेणेत्यर्थः ॥ **एरजितीति** । इवर्णान्ताद्धातोरच्प्रत्ययो भवतीति 'णीञ् प्रापणे' इत्यतोऽच्प्रत्यये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरि'ति गुणे अयादेशे नयेति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **आतोऽनुपसर्ग इति** । अनुपसर्गे सुप्युपपदे धातोः कप्रत्ययो भवतीति ऐकारान्तात् 'क्षै क्षये' इति धातोः कप्रत्यये 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति धात्वैकारस्य आत्वे 'आतो लोप इटि चे'ति तस्य लोपे पृदित्यत्र तकारलोपे च पृक्ष इति सिद्धेरिति भावः । न चैवं वपुर्विशेषणत्वात् पृक्षमिति भाव्यमित्यत आह **छान्दसः पुल्लिङ्ग इति** । 'पृक्षो वपुरि'ति श्रुतौ छान्दसपुल्लिङ्गत्वेन तदनुकरणत्वेनात्रापि पुल्लिङ्ग इति भावः । यद्वा छान्दस इति पूर्वेणान्वेति । नन्वसुन्प्रत्यये कथं 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति एकारस्य प्राप्तात्वलोप इत्यत आह **किदिति** । तथा च 'आतो लोप इटि चे'ति आकारलोप इति भावः ॥ **मध्व इति** । मध्वाभिधमित्यर्थः । तत्पदं निर्वक्ति **मधुशब्द इत्यादिना** । **मधु द्यौरिति** । द्यौर्द्युलोकदेवता नोऽस्माकं पिता अतः मधु सुखदास्त्वित्यर्थः ॥ **तीर्थवाचीति** । कथमित्यतोऽवयवार्थमाह **वातेरिति** । 'वा गतिगन्धनयोरि'ति धातोरित्यर्थः । **घञर्थ इति** । स च भावे अकर्तरि च कारकेऽपि विहित इति तदर्थ इत्यर्थः । कप्रत्यये आतो लोपे वेति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **अस्येतीति** । मध्व इति पूर्वेणान्वयः । नन्वेवं मध्वुव इति भाव्यमित्यत आह **स्वरित्यत्रेवेति** । सुवरिति वक्तव्ये उकारलोपेन स्वरिति पठन्ति बह्वृचाः । तथेहापि मधुशब्दोकारलोप इत्यर्थः ।

सु०— भगवत्स्वरूपप्रतिपादनेनैव ग्रन्थोपसंहारः समुचित इत्याशयवान् नित्यापरोक्षं भगवन्तं सम्बोध्य [illegible]ाति **निःशेषमिति** ।

अनु०— **निःशेषदोषरहितकल्याणाखिलसद्गुण ।**
भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

भूतिः महालक्ष्मीः ॥

परि०— भूतिपदस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह भूतिर्महालक्ष्मीरिति ।

सु०—

वचनप्रसूनमाला जयतीर्थाख्येन भिक्षुणा रचिता।
ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पूरुषेण ॥ १ ॥

परि०— कृतं व्याख्यानं स्वामिने समर्पयति **वचनेति**। यथा हि लोके भिक्षुकः तत्र तत्रोद्यानेषु पुष्पाण्याहृत्य मालां कृत्वा समर्पयेच्चेत्तां यथा दयालुर्हृदये बिभर्ति एवं वचनप्रसूनमाला मया समर्पिता हृदये दयया ध्रियतां इयं साध्वीत्यङ्गीक्रियतामित्यर्थः। **कमला** लक्ष्मीः **महिला** भार्या यस्येति स तथा तेनेत्यर्थः। माला हि प्रमदायुक्तस्यैव हृदयङ्गमेति **कमलामहिलेन** इत्युक्तम्।

सु०—

न वैदुष्यभ्रान्त्या न च वचनचातुर्यकुधिया
न मात्सर्यावेशान्न च चपलतादोषवशतः।
परं श्रद्धाजाड्यादकृषि कृतिमाचार्यवचसि
स्खलन्नप्येतस्माज्जगति न हि निन्द्योऽस्मि विदुषाम् ॥ २ ॥

परि०— श्रद्धाजाड्यादिति। भक्तिपारवश्यादित्यर्थः। **अकृषि** कृतवानस्मि। एतस्मात्स्खलनदोषान्न हि निन्द्योऽस्मि। किन्तु मान्य एव भवामीत्यर्थः।

सु०—

अनुव्याख्याऽमृताम्भोधेः समुत्पन्नाऽतिनिर्मला।
इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥ ३ ॥

परि०— भौमैः भूमिगतैः। **विबुधैः** भूसुरैः ब्राह्मणैरित्यर्थः।

सर्वेन्द्रियप्रेरकेण श्रीप्राणपतिनेरितः। यदवोचमहं तेन प्री(णातु)यतां कमलालयः ॥

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः। आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ॥
(सेवन्ते तामिमां सुधाम्)

ज्ञानाब्धिरप्यवादीद्यत्स्खलत्त्वं स्वात्मनस्तदा। मादृशानां स्खलत्त्वं किं वाच्यं क्षाम्यन्तु तद्बुधाः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः सम्पूर्णः ॥ ४-४ ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिँश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

अनेन कर्मणा एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः
समस्तगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतसीतापतिश्रीमन्मूलरामचन्द्रः प्रीयताम् ।
प्रीतो भवतु ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्याऽत्मना वाऽनुसृतःस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

तदिदाससूक्तम्

आथर्वणो बृहद्दिवः । इन्द्रः । त्रिष्टुप् ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।
ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन् यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

त्वया वयं शाशद्महे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।
चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

नि तद्दधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।
आ मातरा स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरूणि ॥ ७ ॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वाऽवोचत् स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।
स्वसारो मातरिभ्वरीररिप्रा हिन्वन्ति च शवसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

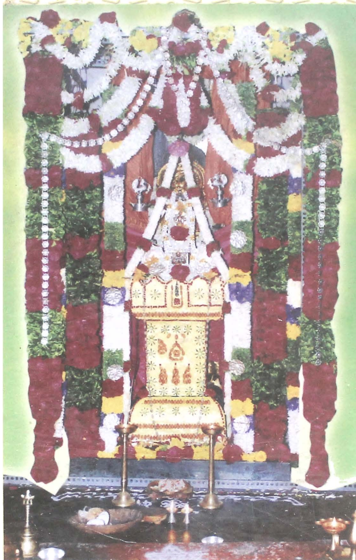
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ॥

प्रत्यक्षरं प्रतिपदं अनेकाकूतिगर्भिता । प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥

– श्रीमद्राघवेन्द्रस्वामिनां परिमळटिप्पण्यां सुधाप्रशंसा

श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां सालंकृतमृत्तिकावृन्दावनम्

श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठः

मुळबागलु